

TANULMÁNYOK
BUDAPEST MÚLTJÁBÓL

BUDAPEST VÁROSTÖRTENETI MONOGRÁFIÁI
XXII

TANULMÁNYOK
BUDAPEST MÚLTJÁBÓL

BUDAPEST FŐVÁROS TANÁCSA VÉGREHAJTÓBIZOTTSÁGÁNAK
KIADVÁNYA

TANULMÁNYOK
BUDAPEST MŰLTJÁBÓL

TANULMÁNYOK
BUDAPEST MÚLTJÁBÓL

XIV

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1961

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Kubinyi András</i> , Népmozgalmak Budapesten a feudalizmus korában	7
<i>Fügedi Erik</i> , Középkori magyar városprivilegiumok	17
<i>Kubinyi András</i> , Buda város pещéhasználatának kialakulása	109
<i>Jankovich Miklós</i> , Buda város keresztény tanácsa a török hódoltság korában	147
<i>Nagy Lajos</i> , Pest város XVII. század végi topográfiájának forrásai	161
<i>Tóth András</i> , Pest közterhei és városgazdálkodása a visszafoglalástól a Rákóczi-szabadságharcig	213
<i>Tóth Andrásné Polónyi Nóra</i> , Műszaki munkálatok Pest városában a XVIII. században	241
<i>Nagy István</i> , A manufaktúra-ipar kialakulása Pest-Budán	285
<i>Pálvölgyi Endre</i> , Póúri és klerikális összefogás II. József könyvtári intézkedései ellen	343
<i>Bélay Vilmos</i> , Adalékok az ár- és bérvizonyok történetéhez Pest-Budán (1790—1848)	363
<i>V. Windisch Éva</i> , Az Országos Széchényi Könyvtár könyvtárosai a reformkorban	409
<i>Barta István</i> , Az 1831. évi pesti koleramozgalom	445
<i>Kubinyi András</i> , Csepel áttelepítése az 1838-as árvíz után	471
<i>Seenger Ervin</i> , Levél Buda 1849. évi ostromáról	477
<i>Szekeeres József</i> , Az újpesti hajóépítés története. I. (1863—1911)	483
<i>Berend T. Iván—Ránki György</i> , A Budapest környéki ipari övezet kialakulásának és fejlődésének kérdéséhez	535
<i>Rózsa Miklós</i> , A Ruszwurm-cukrászda XIX. századi üzleti könyve és annak várostörténeti vonatkozásai	575
<i>Lőrincz Zsuzsa</i> , Adatok a katolikus egyház társadalomszervező tevékenységéhez Budapesten (1919—1944)	583
<i>Vágvölgyi Tibor—Hinora Sándor</i> , Budapest felszabadítása	607
Könyvismertetések	639
Külföldi várostörténeti bibliográfia. Összeállította <i>Fügedi Erik</i>	693

СОДЕРЖАНИЕ — TABLE DES MATIÈRES — INHALTSVERZEICHNIS —
TABLE OF CONTENTS

A. Кубиньи, Народные движения в Будапеште в эпоху феодализма (Резюме по-русски)	15
E. Fügedi, Ungarische Stadtprivilegien im Mittelalter (Zusammenfassung in deutscher Sprache)	104
A. Kubinyi, Le développement de l'usage du sceau de la ville de Buda (Résumé en français)	143
M. Jankovich, Der christliche Rat der Stadt Ofen (Buda) zur Zeit der Türkenherrschaft (Zusammenfassung in deutscher Sprache)	158
L. Nagy, Quellen zur Topographie der Stadt Pest am Ende des 17. Jahrhunderts (Zusammenfassung in deutscher Sprache)	210
A. Tóth, Die öffentlichen Lasten und der städtische Haushalt Pests in der Zeit von der Rückeroberung der Stadt bis zum Freiheitskrieg Rákóczi (Zusammenfassung in deutscher Sprache)	238
N. Tóth, Wasserbauten und andere öffentliche Arbeiten der Stadt Pest im 18. Jahrhundert (Zusammenfassung in deutscher Sprache)	280
И. Надь, Развитие мануфактурной промышленности в городах Пешт и Буда (Резюме по-русски)	341
E. Pálvölgyi, Ralliement des cercles aristocratiques et cléricaux contre les mesures prises par Joseph II concernant les bibliothèques (Résumé en français)	361
B. Беллаи, Данные к истории изменений общего уровня цен и зарплат в городах Пешт и Буда (1790—1848 гг.) (Резюме по-русски)	406
É. V. Windisch, Les bibliothécaires de la bibliothèque nationale Széchényi pendant l'ère des réformes (Résumé en français)	443
I. Barta, L'agitation qui a accompagné l'épidémie cholérique de l'année 1831 (Résumé en français)	470
A. Kubinyi, Die Übersiedelung Csepels nach dem Hochwasser im Jahre 1838 (Zusammenfassung in deutscher Sprache)	475
E. Seenger, Ein Brief über die Belagerung Ofens im Jahre 1849 (Zusammenfassung in deutscher Sprache)	481
Й. Секереш, История судостроения в г. Уйпешт. I. (1863—1911 гг.) (Резюме по-русски)	532
T. I. Berend—Gy. Ránki, Contribution to the problem of the formation and development of the industrial zone around Budapest (Summary in English)	573
M. Rózsa, Das Geschäftsbuch der Zuckerbäckerei Ruszwurm aus dem 19. Jahrhundert und seine stadtgeschichtlichen Beziehungen (Zusammenfassung in deutscher Sprache)	581
Ж. Лёрину, Данные к социально-организаторской деятельности католической церкви в Будапеште (1919—1944 гг.)	605
T. Ваггёльдби—Ш. Хинора, Освобождение Будапешта Рецензии — Revue de livres — Bücherbesprechung — Review of books (по-венгерски — en hongrois — in ungarischer Sprache — in Hungarian)	638
Иностранские библиографии по истории городов — Bibliographies étrangères de l'histoire des villes — Ausländische Bibliographien zur Geschichte der Städte — Foreign bibliographies of the history of towns (E. Fügedi)	693

KUBINYI ANDRÁS

Népmozgalmak Budapesten a feudalizmus korában

A mai Nagy-Budapest helyén a feudalizmus korában három város, Buda, Pest és Óbuda, továbbá számos falu állott. Óbuda a legrégebb. A régi Aquincum romjainál keletkezett, és már Árpád vezértársának Kurszánnak itt volt a szállása. Pest alapja szintén római erőd, mégis kialakulását elsősorban a kereskedelmileg oly fontos pesti rév segítette elő. A tatárjárás idején már jelentős kereskedelmi gócpont. Buda csak a tatárjárás után keletkezett. IV. Béla alapította, aki a Várhegy déli oldalán palotát is építtetett magának. Buda a középkorban királyi székhely, a város pedig számos kiváltságot élvez, az ország legtekintélyesebb kereskedelmi és ipari központja. Minden kiváltsága ellenére azonban a középkori városok, és így Buda fejlődése elé is számos akadályt gördített a feudális rendszer.

Budának a feudális erőkkel már közvetlenül alapítása után meg kellett küzdenie. 1255-ben a király vásárvámját a nyúlsgizeti apácának adományozza. Így a feudalizmus legerősebb támasza, az egyház módot kapott vámjával a legfontosabb polgári foglalkozás, a kereskedelem hasznának lefölezésére. De nemcsak a budai vásárvám volt egyházi kézben. A dunai révek vámjoga még egy 1148-ból származó kiváltságlevél értelmében az óbudai káptalan birtokában volt. A fővárost Ausztriával összekötő kereskedelmi úton pedig Esztergomnál fölötték le a kereskedők hasznát a káptalan vámszedői. Az egész XIII. században véget nem érnek a perek egyrészt Buda és Pest városok, másrészt az egyházi hatóságok között. Pestnél az is bonyolította a helyzetet, hogy a város nem terjeszkedhetett, ugyanis a szomszéd falvak, Újbécs és Jenő a nyúlsgizeti apácák birtokában voltak. Nem hiába volt az egyház a feudális rendszer fő támasza, fel tudta használni a király támogatását. Még IV. László is, aki pedig Fülöp fermói püspök pápai legátus budai zsinatát éppen a budai polgárok által kergette szét, amint nem volt rájuk szüksége, megerősítette az apácák budai vámjogát. Más esetben az egyház lelki kényszerrel szorította engedelmességre a budaiakat. 1289-ben Lodomér esztergomi érsek egyházi tilalom alá vetette Budát, előjáróit pedig névszerint kiátkozta, mert befogadták az esztergomi káptalan vámját kikerülő bécsi és regensburgi kereskedőket. A budai tanács kénytelen volt engedelmességet fogadni. Az egyházi fenyegetéseknek ez a gyakori és az egyház anyagi érdekében való felhasználása hozzájárult az egyházi tekintély süllyedéséhez. Az elkeseredett polgárok közt eret-

nek ideológia terjedt, és nem véletlen, hogy mindkét városban kezdettől fogva megtaláljuk az eretnekek ellen küzdő pápai csapatokat, a kolduló-rendeket. Buda első igazi forradalmi mozgalma a XIV. század elején ezért az egyház ellen irányult. Már a 90-es években arról hallunk, hogy a budaiak a Dunába hányták a káptalan vámosait, és valószínűleg az óbudai káptalannal kitört viszály miatt Gergely esztergomi érsek kiátkozta őket. III. András halála után új pápai legátus, Boccasini Miklós bíboros járt az akkor Vencel király oldalán álló Budán. Távozása után felhatalmazta a budai és pesti plébánosokat, hogy vessék tilalom alá Buda népét, ha azok újból sértik a káptalan jogait. Buda városa valóban egyházi tilalom alá került. A bekövetkezett események valószínűleg 1304-ben történtek, amikor az idősebb Vencel, a cseh király hazavitte fiát, s Buda megbízhatatlan előjáróját, Werner fia Lászlót elfogta és magával hurcolta, a vár és város kormányzását pedig Peturmannra, egy tizedbérlettel is foglalkozó budai polgárra bízta. Három évig kormányozta Budát, 1307-ig, mégpedig szuverén módon: Vencel király eltávozott, utóda, Ottó pedig csak később, rövid ideig tartózkodott a fővárosban. Valószínűleg Vencel távozása után került sor a tilalom érvényesítésére, és erre az elkeseredett polgárok megnyitották a templomokat, és az excommunicációnál szokásos összes szertartások alkalmazásával ünnepélyesen kiátkozták a pápát és Magyarország összes püspökét. Buda ezzel nyíltan elszakadt a római egyháztól és egy szakadár pap, Lajos vette át az egyházi vezetést. Bár ebben a mozgalomban, úgy látszik, egységesen vett részt a város polgársága, a patríciátus egy része már árulásra gondolt. Amint 1307-ben Werner fia László kiszabadult a cseh fogságból, Károly Róbert pártjához csatlakozott, és budai párhívei segítségével elfoglalta a várost. Peturmannnak sikerült ugyan elmenekülnie, de Lajos papot átadták az esztergomi érseknek, két városi esküdtet pedig bestiális kegyetlenséggel végeztek ki. Ezzel megszűnt a budai skizma.

Károly király, valószínűleg épp a forradalmi mozgalmak hatására, ritkán tartózkodik csak Budán, a város és a vár vezetését pedig rábízta Werner fia László halálával egy, a budai patríciusokkal összeházasodott nagybirtokos családra: Henc fia Jánosra, majd utána fiára, Miklósrá. A mellettük működő tanács tagjai is tekintélyes, birtokos polgárok, akik évtizedekig ülnek az esküdti székekben, és akiket rendszeresen valamelyik rokonuk vált fel (pl. Kunc ispán és családja). A század közepe felé a vezetőréteg kezd felfrissülni a kamarabérleteknél meggazdagodó kereskedőkkel. Ez a patríciátus már kezdettől fogva nagyobb részében német volt, de a nyugati kereskedelem fejlődése a számarányt még inkább a javukra billentette. A század közepén a város vezetésében változás következett be, a király kettéválasztotta a rektor funkcióját: a Vár élére kinevezett köznemesi várnagy került, míg a város előjáróját, a bírót a polgárok évente választották. A bíró és a mellette működő 12 tagú tanács azonban a zömében német patríciátusból került ki.

A szűk patrícius vezetőréteg és a zömében iparosokból kikerülő városi polgárok között szükségképpen kiéleződtek az ellentétek, amelyek

az 1402. évi áprilisi bíróválasztás alkalmával robbantak ki. Az iparosok, akik közt feltehetően sok magyar volt, Frigyes fia András mészáros, Lőrinc szűcs és a kis Rigolinus vezetésével átvették a hatalmat, elkergették a patrícius tanácsot és az új tanácsot 24 tagúra bővítették ki. A bíró András lett. Nem egész két évig vezette a várost ez a demokratikusabban megválasztott, a városi dolgozó tömegekre támaszkodó tanács. A király, aki abban az időben Nápolyi László pártja ellen harcolt, és aki 1403-ban Makrai Benedek lázadóit Pest mellett verte meg, egyelőre nem avatkozott be a város ügyeibe. Csak 1403 decemberében látta elérkezettnek az időt a polgárokkal való leszámolásra. Visszahelyeztette a régi tanácsot, és eltiltotta a 24 tagú tanács választását. Elrendelte, hogy esküdt vagy bíró ezentúl csak birtokos lehet, tehát írásban is elismerte a patríciusok jogait. Ezt a rendeletet sem tartották azonban a Rauczán Péter vezette patríciusok elegendőnek, és újabb parancslevelet eszközöltek ki az uralkodótól az 1404. áprilisi tisztújítás előtt. Ebben kimondja a király, hogy az 1402-es mozgalom vezetőit soha sem szabad megválasztani városi tisztségekre. A német patríciusok még tovább mentek. Amikor a század első évtizedeiben írásba foglalták Buda szokásjogát, belevették az idézett királyi rendeletek tartalmát is, azonban azzal bővítve, hogy bírónak csak olyan birtokos polgárt lehet választani, akinek mind a négy nagyszülője német volt. A tizenkét esküdt közül viszont tíznek németnek kellett lenni. A patríciátus német jellegének ilyen kihangsúlyozásával bonyolította a problémát, a társadalmi ellentétek a következőkben nemzetiségi köntösben jelentkeztek.

A század 30-as éveiben a zömében magyar céhpolgárság vezetője Ötvös János volt. Már 1436-ban találkozunk vele egy az egyháziakkal kitört viszályban. 1439-ben a németek elfogták és titokban meggyilkolták. Amikor a Duna kivetette hulláját, a város magyar lakossága felázadt. Megtámadták a gazdag kereskedők házeit, és hogy a nemzetiségi jelszavakat hangoztató tömeg társadalmi forradalomra tört, mutatja az, hogy a magyar kereskedőknek sem kegyelmeztek. Úgy látszik, hogy a nép harcra serkentésében eretnek ideológiáknak is hatásuk lehetett, mert a mozgalom lecsendesítésébe beavatkozott a pápai inkvizítor, Marchiai Jakab is, akit a nép azzal kergetett el, hogy „az Isten is velünk van”. Bár a király katonasága leverte a mozgalmat, az nem volt teljesen eredménytelen. Megszűnt az eddigi választási rendszer. Ezentúl az egyik évben német, a másik évben magyar bírót kellett választani, és a 12 esküdt felét ugyancsak a magyarokból választották. A választás lebonyolítására a lelépő tanács kijelölt egy 100 tagú választói testületet, amelyben 50 magyar volt, és ez választotta meg az új tanácsot. Persze ez a módszer is igen távol állott a demokráciától. Az új rendszer kettőt jelentett: egyrészt azt, hogy magyar polgárok is kerültek a patríciátusba, másrészt azt, hogy a patríciusokon kívül ezentúl a városi középrétegek vezetői, a céhmesterek is beleszólnak a város irányításába. Az 1439-es mozgalom, bár nemzetiségi jelszókkal indult, végeredményben osztálymegmozdulás volt. A plebejus néptömegek, céhlegények, szőlőkapások stb. spontán megmozdulása eldöntötte a patríciátus és a

középrétegek harcát: behozta a középrétegeket a hatalomba. Ezzel megtört ezek forradalmi lendülete, kiegyeztek a patríciusokkal, és így a plebejusok magukra maradtak.

Ezentúl a plebejusok többnyire egyedül lépnek fel. Nem alakult ki azonban még megfelelő vezetői egyéniség, nem volt forradalmi ideológiájuk sem, mozgalmaik ösztönös jellegűek maradtak. Ilyen volt az 1496. évi mozgalom, amikor az idegen kereskedők ellen fordult a nép, de később, és ez jelentős, a főpapok házait is megrohanta. Ez a nép egyházellenes, antifeudális érzelmeire vet fényt. A plebejus rétegek csatlakoztak 1514-ben Dózsához is.

Ebben az időben Pest is tekintélyes város, sőt kereskedelmi jelentőségében eléri Budát. A magyar lakosú város az állatkereskedelem központja volt. Pest irányítása szintén egy kereskedő és szőlőbirtokos réteg kezében volt, de az iparosság itt is kiharcolta a tanácsba való bejutást. Ennek idejét nem tudjuk pontosan meghatározni. Az 1479. évi pesti tanácsban már két iparos-nevet viselő esküdt ül (pajzsgyártó és vászonkészítő), míg 1497-ben már a tanácsstagok fele iparos (egy pajzsgyártó, három szűcs, egy-egy kőműves és csapó). Dózsa forradalmához, úgy látszik, hogy ezek a középrétegek is csatlakoztak, Száleresi Ambrus vezetése alatt. Kétarcúságuk azonban itt is kinyílvánult, a forradalom felfelé menő szakaszán támogatták azt, de mindig készen állottak a kompromisszumra, sőt az árulásra. Így történt 1514-ben is. Az elvesztett gubacsi csata után Száleresi és polgártársai nem voltak hajlandók harcolni tovább a forradalomért, hanem abbahagyták a harcot.

Buda eleste 1541-ben nagyon megváltoztatta a város helyzetét. A török hódítás révén Buda és Pest lakossága kicserélődik. A németek eltűnnek, a magyarok mellé török, délszláv, cigány lakosok telepednek. A Várban erős török őrség állomásozik, a lakosság mozgalmairól nincs tudomásunk. Amint Buda 1686-ban felszabadul, a kamara németeket telepít a majdnem teljesen elpusztult városokba. Buda délszláv kisebbséggel rendelkező német város lett, Pest is zömében német, de itt több magyart találunk, mint Budán. A Zichy-család jobbágyfalujává süllyedt magyar Óbudára a városi kiváltságlevelekért harcoló lakosok mellé a földesurak szintén németeket telepítenek, a XVIII. század közepére Óbuda is németté válik.

A XVIII. századi Buda és Pest európai értelemben kisváros, gazdasági élete teljesen a feudális városokra hasonlít. Ipara még céhes jellegű, manufaktúrák csak a század végén kezdenek alakulni. A lakosság tekintélyes százaléka még a mezőgazdaságból él. A városi osztályharc teljesen kezdetleges formák között folyik még. Csak a céheknél látunk mozgolódásokat. A céhlegények mozgalma még felemás jellegű: nem kívánják megszüntetni az eddigi rendszert, remélik, hogy egykor maguk is mesterré válnak, csak helyzetükön akarnak segíteni. Ennek ellenére harcuk jelentőségét nem szabad lebecsülni, az évszázados legény-mester küzdelmekben a proletariátus őse kidolgozza azokat a harci eszközöket, amelyeket majd utódaik fognak a burzsoázia ellen alkalmazni. E kezdeti céhmozgalmaknak mind a két főfajtáját, az

inkább múltra mutató elvándorlást, és a jövőre mutató sztrájkokat megtaláljuk Pest-Budán. Előbbire legjobb példa a pesti gombkötőlegények 1731-es Óbudára szökése, ahol, mivel nem volt céhkényszer, egy részük mozgalmuk eredménye után is ottmaradt. Sztrájkról van már adatunk nem sokkal a török kiűzése után. 1695-ben a budai péklegények sztrájkolnak. A század elején kádár, asztalos, lakatos és kőműves sztrájkokról tudunk. A kovácslegények 1715. évi sztrájkja alkalmaival a mesterek oldalán álló városi hatóság vasra vereti a sztrájkoló legényeket. A legények érdekeik védelmére szervezkednek, és anyagi alapul legényládákat alapítanak. Bár a pesti tanács 1726-ban tiltja, ezek mégis megmaradnak. A különböző városokban működő legényszervezetek kapcsolatban állanak egymással, és így közös erővel tudnak felépni a mesterek ellen. Pl. amikor 1733-ban egy budai cipészlegény sztrájk alkalmaival a hatóság 21 legényt börtönbe vet, és csak 8 legény hajlandó felvenni a munkát, erről a pesti legényszervezet körlevélben értesíti az esztergomi, komáromi, győri és pozsonyi legényszervezeteket azzal, hogy tiltsák meg tagjaiknak a Budára utazást addig, amíg a budai legények sorsa rendbejön, nehogy a budai mesterek munkaerőhöz jussanak.

Amíg Buda és Pest mesterlegényei a céhkötöttségek ellenére is rendelkeztek bizonyos polgári szabadságjogokkal, és feudális terhek nem sújtották őket, addig Óbuda népe földesúri hatalom alatt nyögött. A középkorban királynéi város Óbuda a XVII. században a Zichyek jobbágyfaluja lett, és bár mezővárosi jogokat nyert, lakosságát mégis terhelték feudális jellegű földesúri terhek. A földesúr később szerződést kötött óbudai jobbágyaival, amelynek értelmében ezek nem egy sérelmes jobbágyi szolgáltatástól megszabadultak, illetőleg módot kaptak azok mérsékelt áron való megváltására. Amikor a kincstár 1766-ban visszaszerezte Óbudát a Zichyektől, Grassalkovich kamarai elnök is fenntartotta a régi szerződést. A kamarai földesúraság sem változtatott azonban Óbuda jobbágyközségi jellegén. Időközben az úrbéri terhek országos rendezése idején mód nyílt a földesúrnak a régi szerződés megváltoztatására. A lakosság előre tartott attól, hogy az új úrbéri szerződéssel helyzete rosszabbra fog fordulni, és így az 1772. január 7-i tisztújítás alkalmaival megtagadták a választást. (A tiszttartó ugyanis, aki a jelölési jogot gyakorolta, a népnek meg nem felelő egyéneket jelölt bírónak.) Ferberth tiszttartó erre letartóztatott három „főkolompos”-t azonban a fellázadt nép kikényszerítette szabadon bocsátásukat. Ezzel azonban nem szűntek meg Óbuda bajai. Mária Terézia 1772. május 12-én hatálytalanítja a Zichy-féle szerződést, behozza a robotot, és más téren is ront az óbudaiak helyzetén. A község népe nem nyugodott bele ebbe az igazságtalan döntésbe. 1772 és 1776 között tizenhatszor jár óbudai deputáció Bécsben, de ezek csak részleges eredményeket érnek el. Ezért aztán 1777-ben újabb megmozdulásra került sor, amit azonban az uradalom könnyűszerrel elfojtott. További folytatás nem lett, mert II. József alatt enyhébben bántak az óbudaiakkal. A mozgalom nem vezetett eredményre, a testvérvárosok polgársága nem érezte érdek-társának az ugyan hasonló foglalkozást űző, de jobbágyorsban élő

szomszédait. Amíg a század elején még a pesti jegyző volt a szabad királyi városi jogokért küzdő óbudaiak egyik vezetője, most senki sem állott ki értük.

Buda és Pest a századforduló előtt országos jellegű forradalmi mozgalmak központja lett. Az egyetem és a kormányzéseknek ide helyezése révén megnőtt a két városban az ország lakosságához képest az értelmiség aránya. Ez, a zömében a nemességből, kisebb részében a polgárságból származó réteg jó része telítve volt haladó eszmékkel. Sokan lelkesedtek demokratikus reformokért, szabadkőműves páholyoknak voltak tagjai, és erősen hatottak rájuk a francia felvilágosodás eszméi is. Nem egy közülük az osztrák gyarmati elnyomás megszüntetését kívánta, és ebben megegyeztek a középnemesség patrióta szárnyával. Magyarországon a kezdetleges városi fejlődés miatt a polgári haladásért folyó harcnak nem lehetett a polgárság a vezető ereje, így a Pest-Budán megalakuló radikális olvasóköri tagjai, akik közül a jakobinus mozgalom vezetői kikerültek, értelmiségi és nemesi elemek voltak, tulajdonképpen polgár alig van köztük. Mégis, a jakobinus mozgalom a fővárosból indult ki, itt élő értelmiségiek állottak az élén, tehát joggal sorolhatjuk fővárosunk haladó hagyományai közé.

A jakobinus mozgalomnak csak igen kevés kapcsolata volt a pest-budai polgárokkal. Ez azonban érthető: a városi vezető réteg nemesi volt, még az országgyűlésen sem tiltakoztak a városok nemesi vezetői a városellenes törvénytervezet ellen. Pedig a városok gazdasági fejlődése lassan megindult. A 90-es évek országgyűlési bizottságaihoz a legtöbb gazdasági vonatkozású javaslat a városok részéről épp Budától és Pesttől érkezett, ami már bizonyos gazdasági fejlettségre utal. Erősödött a kereskedelmi tőke is, és egyre több manufaktúra alakult. Ezek azonban szakmunkás hiánnyal küzdöttek. Többnyire külföldről kellett szakmunkásokat behozni, mert a céhes iparban nem igen állott rendelkezésre megfelelő munkaerő. A manufaktúratulajdonos tehát magasabb bért fizetett az országban szokásosnál szakmunkásainak, és valószínűleg ez is egyik oka annak, hogy nem tudunk sztrájkokról a manufaktúrákban 1848 előtt.

Mindez azonban csak elősegítette a céhek válságának kiéleződését. A céhes ipar erős bel- és külföldi tőkés versennyel küszködött. Nem egy mester gyári termékek árulására kényszerült. Életszínvonaluk fenntartását csak a munkaidő felemelésével és a munkabérek lenyomásával érhették el. A céhek még inkább elzárkóznak, a mesteri felvételt mindenképpen megnehezítik. A céhlegények nagy tömegének nincs már reménye a mesterré váláshoz, a céhszervezet akadályozza őket. Egyre többen szöknek meg és költöznek olyan területre, ahol a céhszervezet kötöttségei nem érvényesülnek. Újpest alapítása a 30-as években ezzel áll kapcsolatban. Az alapító szerződés már eltiltja a céhalapítást, és így rövid idő alatt tekintélyes, de céhmentes ipari település született Pest határán. De a vidékre szökéseknél sokkal jelentősebbek, és a XVIII. századiaknál is gyakoribbak a céhlegények sztrájkjai. Mozgalmaikat a múlt században alakult legényszervezetek irányítják. Gyakoriatok azok a — már

a XVIII. században tapasztalt — jelenségek is, amikor a legényszervezetek levelezéssel bojkott alá vetik mestereiket. A sztrájkok kitöltik az egész félszázad történetét. Legjelentősebb közöttük a cipészlegények 1836. évi mozgalma. Már 1835-ben írásba foglalták sérelmeiket, amelyek között meg kell említenünk az elhelyezésükkel kapcsolatos panaszt: a mesterek nem adtak ágyat nekik, földön aludtak, és ezért többen megbetegedtek. 600 cipészlegény több napos sztrájkja adott nyomatékot kívánságaiknak. A városi tanács egyeztetni próbált, a legények eltávozással fenyegetőztek. Intézkedés azonban nem történt, és ezért a következő, 1836-os év tavaszán a legények újból beszüntették a munkát. A legények egységes fellépése megakadályozta a néhány sztrájktrórt is a munka felvételében. Mivel kívánságaik nem teljesültek, a legények a vándorkönyvek kiállítását is kérték. A városi előljárásság ki is adta a könyvet 200 legénynek, remélve, hogy ezek eltávozáva, a többi könnyebben tudják engedelmességre szorítani. A legények azonban nem távoztak el, és ezért a városi uralkodó osztály erőszakos eszközökhöz nyúlt. Igénybe véve a katonaság segítségét is, a városi rendőrség megtámadta a legényszállást és 89 legényt letartóztatott.

A XIX. századnak 1848 előtti legnagyobb pest-budai forradalmi mozgalma, az 1831-es koleramozgalom azonban már nem céhmozgalom. A párizsi forradalmak hatására a pesti radikális értelmiség már a lázadás kitörése előtt szervezkedni kezdett; röpiratokat gyártottak, amelyben lefektetett követeléseiket 1848 valósította meg. A forradalom kitörésére a kolera miatti vesztegzár adott közvetlen okot. Az egyetemi hallgatóknak sikerült a munkásságot maguk mellé állítani, a tömeg vörös zászlók alatt vonult fel. A hatóságok katonaságot vetettek be, a kitört harcban hét felkelő meghalt, tizennégy súlyosan megsebesült. A halottak és sebesültek több, mint fele munkás volt.

A század közepe felé egyre jobban nő a nyomor, vidékről egyre többen költöznek Pestre, megnő az ipari tartaléksereg. Újpesten kívül a Pest környéki jobbágyfalvakban is ugrásszerűen megnő a házatlan zsellérek száma. Ezek, a városban munkaalkalmakat kereső, de a drágaság miatt külterületen letelepedő zsellérek a későbbi peremterületi lakosok ősei. A céhlegények most kezdik észrevenni, hogy a feudális céhrendszer nem nyújt nekik semmi reményt helyzetük megváltoztatására, és ezért most már céhellenes hangokkal is találkozunk a céhlegény mozgalomban. 1847 januárjában a céhlegények fáklyásmenetben vonultak Nyáry Pál Pest megyei másodalispán elé, követelve a céhek és a privilégiumok megszüntetését. Találkozunk az első manufaktúramozgalommal is, az óbudai hajógyár magyar szakmunkásai tiltakoznak az ellen, hogy kevesebb bért kapnak a németeknél.

Ebben a helyzetben találja Pest-Budát az 1848-as szabadságharc kitörése. Nen feladatunk a március 15-i események taglalása: köztudomású, hogy a Petőfi-vezette radikális értelmiségi ifjúságnak a főváros népének fellépése adta meg a döntő szót, és az is, hogy a forradalom későbbi szakaszában is a baloldal támaszát Pest népe jelentette, így a szeptemberi fordulat alkalmával.

A céhlegények rögtön a forradalom győzelme után felléptek a céhek eltörlésének követelésével. Március—áprilisban sorra követelik a különböző céhekhez tartozó legények a céhrendszer eltörlését. Sorozatos sztrájkokkal próbáltak nyomatékot szerezni követeléseiknek. Vezetőjük egy Kecskés Ede nevű ügyvéd volt. A kormánynak és a céhmestereknek a mozgalom elnyomására különleges módszerekről kellett gondoskodniuk. Sikerült is a mozgalmat kettészakítani. Felhasználták Glembay Károly ipariskolai tanárt, aki szintén fellépett a céhrendszer eltörlésének követelésével, de azt forradalmi út helyett kérvényezéssel próbálta elérni. Így a mozgalom kettészakadt, és ez módot nyújtott a hatóságoknak a rend helyreállítására. Ugyancsak a forradalmi mozgalmaktól való elterelés célját szolgálta a céhmesterek által kiprovokált zsidóellenes uszítás.

A még fél lábbal a feudalizmus talaján álló, önálló kismesterei létéről álmodozó céhlegények mozgalmánál sokkal eredményesebb volt az öntudatos, igazi munkások mozgalma. A nyomdászok április végén kezdett és Táncsics által is támogatott béremelő mozgalma győzelemmel járt. Amikor május 12-én kijelentették, hogy ha követeléseiket nem teljesítik, május 15-én beszüntetik a munkát, a kormány közbelépett, és így megszületett az első kollektív szerződés.

J E G Y Z E T E K

Budapest középkori történetére nézve még ma is a legfontosabb irodalom: *Salamon F.*, Budapest története. Bp. 1885, II—III. köt. Bár sok tekintetben elavult, mégis a benne feldolgozott anyag gazdagsága miatt ma is használható. Ahol külön nem említünk forrást, ott Salamon művét használtuk fel. Kurszán várára: *Györfly Gy.*, Kurszán és Kurszán vára, Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Bp. 1959. — A pápa kiátkozásának időpontja nincs az irodalomban kellőképpen megállapítva. *Salamon i. m.* II. köt. 285. old. 2. jegyzet 1302-re teszi, mivel a pápai legátus akkor adta ki a budaiak egyházi tilalom alá vetésére a rendeletet, ami viszont kiváltója lett a budaiak pápaellenes fellépésének. Az esemény legrészletesebb leírását a Képes Krónika nyújtja (*Szentpétery I.*, *Scriptores rerum Hungaricarum*. Bp. 1937, I. köt. 481). A krónika előadja, hogy amikor Vencel cseh király eljött fiáért, Vencel magyar királyért, és azt hazavitte Csehországba, fogságba vetette Verner fia László budai rektort, és azt is magával hurcolta. Ennek elmondása után ismerteti a pápa kiátkozásának esetét. Ezek szerint a kiátkozásnak a gyermek Vencel távozása után kellett megtörténnie. Maga a forrás még azzal is alátámasztja ezt, hogy elmondja, miszerint az esemény idején Peturmann kormányozta Budát, akit viszont Vencel a fogságba vetett László rektor helyébe nevezett ki. Vencel távozásának idejét pontosan ismerjük, 1304 augusztusában vitte haza atyja (*Sebestyén B.*, A magyar királyok tartózkodási helyei. Bp. é. n. 31). Így tehát a pápát csak ez után az időpont után átkozhatták ki. Ezt egyéb adatok is alátámasztják. Amikor az udvardi zsinat újból kiátkozza a budaiakat 1307-ben, név szerint említi Peturmann egy társával, mint akik arra kényszerítik a budaiakat, hogy skizmatikus papok miséit hallgassák (*Knauz*, *Monumenta ecclesie Strigoniensis*. II. köt. Strigonii 1882, 573). Véleményünk szerint Vencel 1304. évi távozása előtt a budaiak forradalmi cselekedete el sem képzelhető. Vencel 1301 és 1304 között zömében Budán tartózkodott, kíséretében voltak püspökök, tehát nem valószínű, hogy a budaiak a királyi vár szomszédságában ki merték volna átkozni a pápát és a magyar püspöki kart. Azonban az esemény nem történhetett sokkal

1304 augusztusa után sem. 1305. december 6-án Ottót választották királynak, akit szintén magyar püspökök koronáztak meg, aki tehát szintén nem engedhette meg, hogy a budaiak ezeket kiátkozzák. — 1304 augusztusa és 1305 decembere között azonban Budán vacuum iuris állott be, Vencel már nem uralkodott, Ottó még nem, Károly uralmát pedig Buda nem ismerte el, tehát a budai tanács szuverén fejedelem módján kormányozhatta városát. — Kunc ispán: *Csánki D.*, Kunc ispán majora Budán. *Századok* (1906) 685. kk. — A XV—XVI. századi városi mozgalmakra: *Szücs J.*, Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon. Bp. 1955, 278. kk., és *Székely Gy.*, A huszitizmus és magyar nép. *Századok* (1956) 331. kk., 556. kk. — A pesti tanácsra: 1479: Országos Levéltár. Ft. Erdélyi Múzeum lt. 110; 1497: Uo. Dl. 61905. — A XVIII. századi fejlődésre és különösen az óbudai mozgalmakra: *Gyömrői S.* kéziratban maradt munkáját használtuk fel: Budapest gazdaságtörténete a feudalizmus korában. II. köt. Akadémiai Könyvtár Kézirattára. — A jakobinus mozgalomra: *Benda K.*, A magyar jakobinus mozgalom története. Bp. 1957. — Újpest alapítására: *Kubinyi A.*, Adatok Újpest 1848 előtti történetéhez. Tanulmányok Budapest múltjából. XI. köt. Bp. 1956, 277. kk. — Az 1831. évi koleramozgalomra: *Barta I.* e kötetben megjelenő tanulmánya. — A XIX. század első felének mozgalmaira: *Mérei Gy.*, A magyar céhrendszer 1848 előtt. *Századok* (1948) 60. kk. és *Mérei Gy.*, Magyar iparfejlődés 1790—1848. Bp. 1951. — Az 1848-as eseményekre a fentiekben kívül még: *Spira Gy.*, A magyar forradalom 1848—49-ben. Bp. 1959.

Dolgozatunk folytatása — Pamlényi Ervin tollából — A Tanulmányok következő kötetében fog megjelenni.

A. Кубиньы

НАРОДНЫЕ ДВИЖЕНИЯ В БУДАПЕШТЕ В ЭПОХУ ФЕОДАЛИЗМА

Среди городов Венгрии богаче всего революционные традиции города Будапешт, образованного в 1873 г. слиянием городов Буда, Пешт и Обуда. В середине XIII века образовался город Буда, который до начала турецкого владычества (1541 г.) был столицей Венгрии. Первые три столетия жизни этого города полны борьбой против феодальных сил и их союзника — городского патрициата. В XIII—XIV веках наблюдаются выступления скорее против идеологического и помещичьего засилия Церкви, в то время как в XV—XVI веках — хотя без прекращения вышеупомянутых движений — наибольшее значение приобретает борьба против городского патрициата. После изгнания турок в городах Буда и Пешт повторяются выступления цеховых подмастерьев, а в середине XIX века классовую борьбу представляли уже забастовки промышленных рабочих, в то время как в городе Обуда бюргеры боролись против стремления помещиков, превратить их в крепостных. Бюргеры городов Пешт и Буда были заинтересованы в якобинских движениях 1790-ых годов, а 15 марта 1848 года именно в этих городах вспыхнула революция 1848 года.

Középkori magyar városprivilegiumok

A középkori magyar városok kialakulásának kérdésével történe-szeink közül utoljára Pleidell Ambrus foglalkozott.¹ Tanulmányának megjelenése idején még általánosan elfogadottnak számított az a nézet, hogy a magyarországi városok kizárólag nyugati telepéseknek köszönhetik létrejöttüket. Ezt a felfogást akkoriban nemcsak a német kutatók tették magukévá, hanem a magyar tudomány képviselői is. Hóman Bálint 1908-ban Árpád-kori városainkról megjelent munkájában még annak a meggyőződésének adott kifejezést, hogy a nomadizáló magyarság ugyanúgy nem volt városalkotó, mint a honfoglaláskor itt talált szlávok, a város intézménye ennél fogva nálunk ugyanúgy nyugati eredetű, mint ahogyan a lengyel és orosz városok is a német városi intézmény filiáiként jöttek létre.² Hóman még hangsúlyozta, hogy hazánkban nemcsak német, hanem más nyugati hatással is számolnunk kell, a német Kaindl³ és Schünemann⁴ azonban már kizárólag a német városi polgárság meggyökerezésében látta a középkori magyar városok eredetét és más hatást nem volt hajlandó elismerni.

Hóman felfogása bizonyos fokig érthető. A századforduló nyugati polgári irodalma a középkori városról olyan — elsősorban jogi természetű — képet rajzolt meg, amely még a nyugat-német városokra sem állta meg minden esetben a helyét, nem beszélve a mi korai városainkról. Az elmúlt évtizedek során azonban a középkori városokról alkotott felfogás ugyanúgy megváltozott, mint ahogyan ma már elavultnak kell tekintenünk Hómannak azt a felfogását, hogy a X—XI. századi magyarság kizárólag lovasnomád életformát élt, s ezért a városok létrehozására teljesen alkalmatlan volt.

A két világháború közti időben előtérbe került a nyugat-európai (Alpokon túli) városok kialakulásának kérdése. A hosszú időt igénybe vevő és még ma is folyamatban levő kutatás első eredményeit néhány évvel ezelőtt H. Planitz⁵ és E. Ennen⁶ foglalta össze. Munkásságuk elsősorban azt a már régebben ismert tényt erősítette meg, hogy a nyugat-európai középkori város gazdasági, települési és társadalmi tekintetben kettősség szülötte. A kettősség egyik tagját az uralkodó székhelye, igazgatási vagy egyházi központ alkotta — ezt *civitas*nak nevezik, a másik tagját a — *wik*nek nevezett — kereskedőtelepben kell keresnünk. Továbbra is érvényes Pirenne-nek az a megállapítása, hogy a két elem közül a kereskedőtelep volt a mozgékonyabb, dinamikusabb. A két telep össze-

olvadásában, a tulajdonképpeni város kialakulásában azonban számtalan más tényező működött közre, ezek szerepe és jelentősége ma is vita tárgya.

Mind Planitz, mind Ennen kitért összefoglaló munkájában a kelet-európai városok és így a magyarországi városok kérdésére is. Planitz — Schünemann alapján — Esztergomra hivatkozott és schematizáló hajlamának megfelelően úgy látta, hogy egyrészt a szláv vár, illetve a magyar királyi székhely, másrészt az alatta, a Kisduna partján a Szt. Miklós-templom mellett keletkezett kereskedőtelep volt a város kialakulásának két tényezője. Várossá szerinte akkor lett Esztergom, amikor a telepet 1200 körül fallal vették körül.⁷ Ennen egy még régebbi elméletet elevenített fel, amikor kifejtette, hogy az európai és ázsiai városkultúra határvonala a középkorban Magyarországon, és pedig az Alföldön húzódott végig.⁸ Mindkét szerző nagy lépéssel vitte előbbre a nyugat-európai város kialakulása szövevényes kérdésének megoldását, de a kelet-európai és főképpen a magyar városok kérdésében még ma is a Schünemann által hangoztatott nézeteknél tart. Pedig az elmúlt évtizedekben a kelet-európai városok kialakulásáról alkotott felfogás erősen megváltozott.

A második világháború előtt a lengyelországi városfejlődést a német tudományos irodalom ugyanolyan negatívan ítélte meg, mint a magyart, ha ugyan nem negatívabbul. A lengyel történészek ugyan kimutatták, hogy Lengyelországban már a nagyarányú német település előtt is voltak városok, következtetéseiket azonban mindaddig nem fogadták el, amíg a második világháború pusztítása nem szolgáltatott közvetlen kézzelfogható bizonyítékokat. A lerombolt lengyel városokban megindult a nagyvonalú, tervszerű és ugyanakkor a legkisebb részletekig pontos régészeti munka. A poznańi, gdański és krakkói ásatások ez idő szerint rendelkezésre álló eredményeiből bizonyos, hogy Lengyelországban a németek telepítése előtt is voltak már olyan telepek, amelyek gazdasági szempontból és a környező területtel szemben elfoglalt helyzetüket tekintve városoknak tekinthetők és tekintendők. A német telepítés sokszor már a kialakult lengyel város vagy város jellegű telep átalakulását jelentette új telepések bevonásával és a városprivilegium kiadásával.⁹

A városjellegű lengyel telepek esetében elsősorban a telep által betöltött gazdasági funkció biztosította. Mert ha a középkori várost úgy képzeljük el magunknak, hogy az az árumegeállító jog és céhrendszer, a patríciusok kereskedőcsarnoka és városháza nélkül elképzelhetetlen, akkor a német telepítés előtti lengyel városok sem voltak városok. Ezen a ponton már a város általános fogalmának meghatározását érintjük, ami annál is fogasabb kérdés, mert még a bő forrásanyaggal rendelkező nyugati városok esetében is nehézségekbe ütközik a fogalom pontos körülírása, egyszerűen azért, mert a középkori várost kimerítően meghatározni lehetetlen, csupán bizonyos vonásokat emelhetünk ki.¹⁰ De még a jellemző vonások is függenek a kor, a fejlődés törvényeitől. Ami a XIV—XV. századi európai város elengedhetetlen jellemzője, az esetleg még a XII. században nem található meg, hanem csak később alakult ki. Éppen

ezért állandónak csupán néhány vonás látszik. Az egyik a város gazdasági jellege, a másik a környezettel szembeni zártsága és kiemelt volta mind települési, mind társadalmi szempontból. A város gazdasági funkciói közül a legfontosabb az, hogy a város az árucserre központja, s ez minden középkori városban valóban megtalálható. Kevésbé határozott az a gazdasági jellegzetesség, hogy a városi lakosság túlnyomó része kereskedelemről és iparból él, mert ez a viszonylagos meghatározás nagymértékben függ attól, hogy milyen arányban találunk iparosokat a környező falvakban. Vannak középkori települések, amelyekben az agrárlakosság van túlnyomó többségben, városjellegük mégis tagadhatatlan. A városok települési rendjének legfontosabb vonása az, hogy bennük viszonylag kis területen nagyszámú lakosság összpontosul. Ennek következtében a település sűrű, a házak zárt utcatorokat alkotnak. A város központja az árucserre lebonyolítására szolgáló, viszonylag nagy kiterjedésű vásártér. Az egész település környezetével szemben elhatárolt, erősített. A városfalakon belül élők nemcsak foglalkozásuk, hanem jogi helyzetük is megkülönbözteti a környező falvak lakosságától. A városlakók polgárok, a király szabad alattvalói, rájuk nézve a városjog az irányadó, ügyeiket önállóan intézik, önkormányzattal rendelkeznek. Ez a néhány kiemelt vonás természetesen csak a középkori európai városra vonatkozik. Ha más típusú városról beszélünk, akkor más vonások lépnek előtérbe. Az ókori és ázsiai városok gazdasági funkciója csak annyiban egyezik meg a középkori európai városéval, hogy a város ott is az árucserre központja. Települési rendjében is van két közös vonás: mindkét esetben erősített településre gondolunk és mindkét esetben sűrű település összpontosít nagyszámú lakosságot. De a városi polgárság és önkormányzat körébe tartozó vonásokat hiába keressük, mert az ázsiai város a fejedelem vagy az uralkodó osztály székhelye, amelyben a városlakók többsége ugyanolyan kizsákmányolt paraszt vagy rabszolga, mint a falvakban. Ebből következik, hogy egyrészt a két várostípus közti különbség nehezen elemezhető ki, másrészt mindkét esetben nagyfontosságú a városok általános gazdasági hátterének vizsgálata. A két világháború közti magyar történeti irodalom pedig éppen ezen a téren, a koraközépkori magyar gazdasági élet kutatásában mutathat fel igen fontos eredményeket.

A középkori magyar gazdaságtörténet első korszakát hosszú ideig csak úgy ismerték mint a nomád gazdálkodás lassú felbomlásának, a nyugati szomszédoktól való merev elzárkózásnak korszakát. Ezt a korszakot az első keresztesháború zárta le, amikor a magyarság és nyugati szomszédai között békés érintkezés indult meg és a felvonuló hadseregek nyomában járó telepítések lehetővé tették a középkorvégi magyar gazdasági élet alapjainak lerakását. Domanovszky Sándor kutatása nyomán az első korszaknak nemcsak negatív, hanem pozitív vonásai is kezdtek kibontakozni,¹¹ a X—XI. századi magyarság régészeti kutatása pedig sok értékes adattal gazdagította a képet.¹² Ma már tudjuk, hogy a magyarság a XI. század végéig ahhoz a gazdasági körhöz tartozott, amelyben a honfoglalás előtt élt, azaz elsősorban Bizánccal és Kijevvel folytatott

kereskedelmet, s bár a prágai vásárok révén észak felé is eljutott magyar áru — főként a rabszolga —, a kelet és nyugat közti nagyarányú tranzitkereskedelem ebben a korszakban sem a magyar földön át bonyolódott le.¹³ A X—XI. századi kereskedelem hordozói elsősorban mohamedán dunai bolgárok, oroszok és zsidók voltak. Pest esetében korai telepeik egyikét is ismerjük.¹⁴ Ezeket az eredményeket a csak néhány évvel ezelőtt felfedezett XII. századi keleti forrás teljes egészében megerősítette.¹⁵

A gazdasági háttéren kívül ma már többet tudunk városainkról építészeti szempontból is, s ezt a régészetnek és a városképi vizsgálatoknak köszönhetjük.¹⁶ Ha nem is értünk el még olyan kiemelkedő eredményeket, mint a lengyelek, a műemléki topográfia és a városképi vizsgálat kötetei mégis megbízható segítséget nyújtanak a történéseknek éppen azon a területen, ahol régebben a legbizonytalanabbnak látszott az adatok értékelése, és — tegyük hozzá — azon a területen, amely igen fontos, mert a magyar forrásanyag ebben a korban a legsóványabb. Talán nem túlzunk, ha azt állítjuk, hogy a magyar várostörténet első fejezete ma — 25 évvel Pleidell munkájának megjelenése után — már nagy vonásokban felvázolható. Véleményünk szerint nem a római kontinuitásban,¹⁷ hanem inkább az ázsiai várostípus elterjedésében kell keresnünk az első fejezet lényegét, s megjelölnünk azokat a kétséges kérdéseket, amelyek csak ásóval lesznek megoldhatók a jövőben is.

*

„Bács ismert és híres város a régi székhelyek [vagy: nagy városok] között. Piac és vásár, kézművesek és görög tanulók vannak benne. A lakosoknak szántóföldjük és népes vidékük van. Az árak alacsonyak, mert sok a gabonájuk” — írja a XII. század derekán Idrisi arab geográfus.¹⁸ Kortársa, Abu Hamid, aki 1150 és 1153 között hazánkban tartózkodott, azt írja, hogy a magyar városok Bagdadhoz és Iszfahánhoz hasonlóak.¹⁹ Ez a két munka és a belőlük vett idézet már egymagában véve is elegendő lenne annak a ténynek leszögezéséhez, hogy Magyarországon már a XII. század derekán, tehát a nyugati telepések első nagyobb csoportjának megérkezése előtt is voltak város jellegű települések. Ha pedig az arab írók megállapítását más forrásokból vett ismereteinkkel kiegészítjük, akkor még világosabb képet rajzolhatunk arról a néhány telepről, amely városi jelleggel rendelkezett.

A magyar királyság első századában, de talán már azt megelőzőleg is a fejedelem, illetve a király és a gyula székhelyén, az elhagyott és romokban heverő római városok és erődítmények helyén, a szlávok által is fenntartott várakban,²⁰ így elsősorban Esztergomban, Fehérvárott, Veszprémben, Óbudán, Csanádon, Győrött, valamint Pécsen, Nyitrán és Pesten olyan központ jellegével bíró telepek jöttek létre, amelyekben a lakosok ipart űztek, délről és keletről importált fényűzési cikkekkel, a magyar föld nyersterményeivel és háború esetén rabszolgával kereskedtek.

A felsorolt telepek legnagyobb része a kereszténység megszilárdulásával egy időben jelentős egyházi intézmények székhelyévé vált.

Esztergom az ország első egyházi méltóságának, Pécs, Veszprém, Győr és Csanád továbbá Bács egy-egy megyéspüspöknek lett székhelye, Óbudán, Fehérvárott és Nyitrán nagytekintélyű káptalanokat alapítottak az uralkodók. Egyedül Pest maradt kivétel. Az igazgatási és egyházi központ nem különült el a város többi részétől, gazdasági igénye azonban megindította vagy növelte bizonyos belföldi áruk lanyha forgalmát.²¹

A székhely, az igazgatási vagy egyházi központ funkciói (törvénykezés, iskolázás stb.) a környék lakosságának egy részét a városba vonzották, Óbuda esetében a mezőgazdasági lakosság összpontosítása is megfigyelhető volt.²²

A lakosság egy részének kétségtelenül már ekkor a kereskedelem és ipar volt a fő foglalkozása. A dolog természetéből folyik, hogy a kereskedelemre vonatkozólag több adatunk van, mint az iparra. Tudunk pesti szaracénokról,²³ általában nagyszámú mohamedán lakosságról,²⁴ tudunk az esztergomi piacon megjelenő orosz prémkereskedőkről,²⁵ tudunk zsidókról, akik Oroszországból Regensburg felé igyekeztek árujukkal,²⁶ ismerjük Kálmán király törvényét, amely a püspöki székhelyekre (tehát városokba) telepített zsidók kereskedelmi tevékenységét szabályozta,²⁷ adataink vannak a magyar—bizánci kereskedelemre vonatkozóan,²⁸ és rendelkezésünkre állnak olyan éremlétek, amelyek csak kereskedelmi forgalomban kerülhettek mai lelőhelyükre.²⁹ Végül hivatkozhatunk azokra a vándorkereskedőkre, akik I. László király szerint városról városra vagy megyéről megyére jártak.³⁰ Mindezek az adatok igazolják Idrisi és Abu Hamid megállapítását, Magyarországon valóban voltak olyan telepek, ahol árucserét bonyolítottak le, ahol vásárokat tartottak és kereskedők éltek.

Sokkal kevesebbet tudunk az iparosokról, s mindaddig nem is fogunk többet tudni, amíg régészetünk ezt a kérdést — az ipari termékek vizsgálatán keresztül — meg nem világítja.³¹ Eltekintve az olyan telepektől vagy településrészekről, mint amilyen az esztergomi pénzverőké volt, Idrisi és Abu Hamid feljegyzéseiből inkább az látszik valószínűnek, hogy az ipar másodrendű volt, a piacokon a nagy kínálat miatt olcsó mezőgazdasági cikkek és rabszolgák szerepeltek.³²

A város jellegű telepek társadalmi képe elég világosan kirajzolódik: a király és az egyházi méltóság kísérete, fegyveresei, mohamedán meg zsidó kereskedők és parasztok éltek tarka összevisszaságban kis helyen összeszorítva. A későbbi értelemben vett polgárságnak nincs nyoma. A vásárokon a király és a megyei ispán vámszedői működtek, a vitás ügyekben a király bírása ítélt meg. A kereskedők adója felett is a király rendelkezett. Önkormányzatnak még csíráival sem találkozunk sehol.

Sokkal kevesebbet tudunk korai város jellegű telepeink településéről. Az egyik típusba azok tartoznak, amelyek várak voltak, Fehérvár, Veszprém, Győr, Nyitra, Pest és talán Csanád.³³ Forrásaink ezeket nemcsak magyarul nevezik váraknak, hanem a latin terminológiában is, a XI. században az *urbs*, a XII. században a *castrum* vagy az ezzel egyenértékű *civitas* a nevük. A felsorolt várak ugyan erődített helyek voltak,

de mégsem tekinthetők a középkorvégi értelemben váraknak, mert a középkor végén a várak a védőőrségen kívül csak igen kevés embert tudtak befogadni, állandó „civil” lakosságuk nem volt. A X–XI. századi várakban a katonai elemeken kívül mások is laktak. Ebből a szempontból tekintve korai váraink inkább a mentsvárakhoz voltak hasonlóak, nagyobb terület lakosságának tudtak védelmet nyújtani. Elnevezéseink mutatják, hogy az általános európai fejlődéshez hasonlóan nálunk is az erődítés volt a telepek egyik legfontosabb ismérve, mint ahogyan a város szó is a vár fogalmából keletkezett.³⁴ A másik típust Esztergom (a XII. század végéig) és Óbuda képviseli, ahol erődítésnek nyoma sincs. Az erődített vagy nyílt telep központját az ott székelő egyházi intézmény legtöbbször aránytalanul nagyszabású temploma alkotta (Győr, Veszprém, Fehérvár stb.). A katedrálison kívül nem sok olyan épület lehetett, amely kőből vagy téglából épült, bár a római városok romjainak anyaga nagy szerepet játszott, Pesten az elhagyott római castrum falait is megjavították.³⁵ A katedrális árnyékában fából, sőt talán nádból tapasztott fallal készült kisebb-nagyobb házak szabálytalanul összezsúfolódnak épültek egymás mellé. A zsúfolt településen belül nem maradt hely a vásár számára sem, ezt a védelmi követelmények sem engedték meg, a vásár — mai ismereteink szerint — a falakon kívül, de azok közelében helyezkedett el.³⁶

Az itt ismertetett telepeket mégis városoknak kell tartanunk. Annak tartották az egykorú források is. A koronázási palást felirata *Alba civitas*-t említ, annak nevezi Fehérvárt a Hartwik-legenda is, Szt. Imre legendája Veszprémről mint civitasról, Szt. Gellérté Pestről ugyancsak mint civitasról emlékezik meg.³⁷ A XII. század derekán itt járó freisingi Ottó mégsem látott városokat.³⁸ Neki is igaza volt, mert a kor magyar városai külső megjelenésükben nem hasonlítottak hazájának városaihoz és a polgárságot sem találhatta meg bennük. A kérdés nyitja csak egy lehet: a magyarországi városok jellegük szerint az ázsiai városok típusához tartoztak. Erre mutat az, hogy az árucseré központjai voltak, hogy kereskedők és iparosok éltek bennük és erre mutat az is, hogy bennük az ország uralkodója volt az egyedüli úr. Csak így oldható fel az Idrisi és freisingi Otto megállapításai közti ellentét.³⁹

*

Az ázsiai várostípushoz tartozó legkorábbi városaink gazdasági háttere a bizánci és kijevei kereskedelem és az ország gazdasági fejletlensége volt. A XII. század derekán ez a gazdasági háttér megváltozott.

A fejlődés legfontosabb elemét a régebben kialakult város jellegű telepek alkották. A már meglévő városok jelentősége az volt, hogy a XI. század végére kialakultak a gazdasági központok, az árucseré bizonyos vásáros helyekhez kapcsolódott. Ezzel párhuzamosan kialakultak a világi és egyházi igazgatás központjai is. A XII. század folyamán ezekben a városokban bizonyos változás állott be. Erre enged következtetni az a tény, hogy Pécsen a későbbi vár, tehát a dóm és a hozzá csatlakozó legfontosabb egyházi épületek ekkor különültek el a telep többi részétől,

a várostól fallal elválasztották őket.⁴⁰ Sajnos, nem tudjuk, hogy a győri püspökvár is ebben az időben keletkezett-e?⁴¹ Az erődítés jellege erősebben domborodott ki Pozsony várában is, de itt a határ közelsége miatt a fejlődés fordított irányban zajlott le, a káptalant telepítették ki a várból a XII—XIII. század fordulóján.⁴²

A XII. század folyamán — úgy látszik — megszorodott a vásáros helyek száma is. A XI. században a megyei székhelyeken kívül még alig van egy-két vásárról tudomásunk, a XII. században egyre több olyan telepet ismerünk, ahol vásárokat tart a király.⁴³ A vásáros helyek megszorodásának oka nem egészen világos. A XII. század derekán még aligha lehetett élénkebb az árucseré, mint fél századdal korábban; Abu Hamid és Idrisi egybehangzóan az agrárcikkek olcsóságáról beszél. Van azonban Abu Hamidnak egy megjegyzése, amely megváltoztatja eddigi ismereteinket és nagy jelentőségű. Mindeddig úgy tudtuk, hogy a középkori Magyarország jelentős nemesfémbányászata a XIII. század elején indult meg (Selmeceen és Radnán ezüsttel), és a XIV. században virágzott fel nagymértékben, amikor Körmöcön és Nagybányán aranyat találtak.⁴⁴ Nos, Abu Hamid kifejezetten azt írja, hogy Magyarországon aranyat és ezüstöt termelnek ki. Tudjuk, hogy hazánkat a nyugati kereskedők szemében a nemesfém tette vonzóvá, a Velencével kötött 1217. évi kereskedelmi szerződésben ezt nyíltan be is vallották.⁴⁵ Mindeddig az volt az általános felfogás, hogy bár Magyarországot a XII. században a keresztes hadjáratok nyitották meg a nyugatiak előtt, nyugati érintkezéseink azonban csak a XIII. században — az ezüstbányák megnyitása után — váltak rendszeressé. Abu Hamid tudósítása nyomán most azt kell állítanunk, hogy nyugattal való kereskedelmünk megindulása korábban következett be, semmint Bizánc (1204) és Kijev (1240) eleste a déli és keleti szomszédsággal folytatott kereskedelmünket erőszakosan megszakította volna.

Városhálózatunk megerősödése, vásáros helyeink számának szaporodása, a nyugat érdeklődése meginduló nemesfém bányászatunk iránt — ezek a XII. században lejátszódó gazdasági átalakulás legfontosabb vonásai. A társadalmi változások elkerülhetetlenül követték a gazdaságiakat. A későbbi városok kialakulása szempontjából döntő volt az idegen, előbb francia és flamand, majd a német telepek megjelenése és az immunitás rendszerének meghonosodása.

*

A XII. század folyamán Magyarországon megjelenő és leteleplő nyugatiak túlnyomórészt mezőgazdasággal foglalkozó lakosok voltak. A korai bevándorlók közül egyedül a latinusoknak nevezett⁴⁶ franciák vagy flamandok voltak városalkotók. Megtaláljuk őket az ország akkori két fővárosában, Esztergomban és Fehérvárott, s az első magyar városi kiváltságok, a régebbi történetírásunk szerinti „fehérvári jog” is velük lehet kapcsolatban. A fehérvári kiváltságokról IV. Béla királynak egy 1237. évi oklevele azt állítja, hogy azt még I. István adta a fehérváriak-

nak.⁴⁷ Az oklevél eredetiben nem maradt fenn, és bár hitelességéhez kétség nem fér, a fehérvári kiváltságokat mégsem származtathatjuk I. István korából. A korai magyar városfejlődés és a privilégiumok szempontjából ez a kérdés olyan fontos, hogy meg kell kísérelnünk a kiváltságok keletkezési időpontjának meghatározását. Ehhez azonban egy kis kitérőt kell tennünk és Fehérvár topográfiai viszonyait kell közelebbről szemügyre vennünk.

Fehérvár XV. század végi városi hatósága a város bírójából és 12 esküdttől állott. A fennmaradt privilégiális oklevelek tanúsága szerint a 12 esküdt közül 7 a belső várost (*castrum*), 2 a budai külvárost (*civitas exterior*), 2 a déli külvárost (*nova villa*) és 1 esküdt egy közelebbről meg nem határozható, falakon kívüli városrészt (*nova civitas*) képviselt. Az esküdteknek ez a megoszlása — mai ismereteink szerint⁴⁸ — 1471-ben fordul elő először.⁴⁹ A régebbi oklevelek ehhez képest annyi változást mutatnak, hogy 1446-ban a belső várost még 8 esküdt képviselte, s a *nova civitas* ekkor még nem szerepelt.⁵⁰ A tanács összetétele nyilván hosszabb fejlődés eredménye. Az esküdtek felsorolása valószínűleg rangsort is jelent, ez viszont azt a sorrendet, amelyben a külvárosok lakossága a városi tanácsban kiharcolta magának a képviselőt. A rangsor tehát a település kronológiájának meghatározására nem alkalmas.

A település kronológiája szempontjából az esküdtek felsorolásánál többet mond a város töredékesen ismert topográfiája. A város legrégebbi része kétségtelenül a *castrum*, a belső város. Központját a királyi család két létesítménye, a bazilika és a királyi palota foglalta el, mindkettő még a XI. század elején keletkezett. A bazilikához csatlakozott a társaskáptalan, a királyi palotához pedig egy ugyancsak korai birtokokkal is rendelkező Szt. Imre-kápolna. Ezen a két egyházi intézményen kívül csak egy templom volt a belső városban, a város Szt. Péter és Pál apostolok tiszteletére szentelt plébániája. A krónikából tudjuk, hogy ezt a templomot IV. Béla építtette ifjabb király korában, legújabbban pedig Fitz Jenő megállapította, hogy a templom egy már régebben álló templom vagy kápolna helyén épült fel.⁵¹ Ez a megállapítás azt jelenti, hogy a plébánia nem keletkezett szükségképpen a XIII. század elején, hanem annál régebbi is lehet. Valamennyi itt felsorolt egyházi intézmény helyét ismerjük, ezek a belső város központját foglalták el, tőlük északra és délre maradt hely a város egyéb épületei számára. A lakóházaknak csupán egy része volt a polgárok kezén, a királyi palota és a bazilika nyilvánvalóan a király kíséretébe levő előkelők egy részét is ide vonzotta, a veszprémi püspök palotáját oklevelekből is ismerjük.⁵² Ugyancsak ismerjük a belső város erődítési rendszerét, falait és két kapuját, a Budai és a palotai kaput.⁵³

Kevesebbet tudunk a budai külváros (*civitas exterior* vagy *suburbium Albense*⁵⁴) topográfiájáról. Plébániatemplomán, a Szt. Domonkos templomon kívül sok egyházi intézményt találhatunk benne: a „falakon kívüli” Szt. Miklós-prépostságot, a domonkosok és ferencesek tatárjárás előtt felépített kolostorát és egy Mária-templom melletti domonkos zárdát.⁵⁵

Még kevesebbet tudunk a déli külvárosról (*nova villa*). Plébánia-templomának Szt. Márton volt a patrónusa, helyét és építésének korát *Fitz* határozta meg.⁵⁶

A déli külváros (*nova villa*) Szt. Márton-templomát 1150 körül építették, s ez az egyetlen korhatározó adatunk a település kronológiai szempontjából. A belső városnak ugyanis feltétlenül 1150 előtt kellett keletkeznie, ha az „új” település a XII. század derekán kapott plébánia-templomot. A belső város korát ez még önmagában véve nem határozza meg, hiszen a belső város egyes részei már I. István uralkodása végén állottak. Az a tény pedig, hogy a XI. század elején már állt a bazilika, még nem határozza meg a polgárság jelenlétét. De ha a későközépkori oklevelekben a castrum megelőzi a külvárosokat és azok egyike 1150 előtt keletkezett, akkor nyilvánvaló, hogy a belső város mint városi képződmény is 1150 előtt keletkezett. Az 1237. évi oklevél is megerősíti ezt a feltevést. A XIII. század elején már általános szokássá vált, hogy a „régii” alapításokat a szent királyoknak, vagy egyenesen Szt. István-nak tulajdonították és a legkevésbé sem csodálatos ez Fehérvár esetében. Más oklevelekből azonban tudjuk, hogy IV. Béla idejében, még a tatárjárás után is emlékeztek III. Béla korára és intézkedéseire.⁵⁷ A „régii” intézményeknek tehát III. Béla előttieknek kellett lenniük. Ebből kiindulva a polgári szervezet kialakulását még III. Bélát megelőző korra kell tennünk. A topográfia és a privilégium ugyanezt a következtetést teszi lehetővé: a fehérvári polgárok jogának a XII. század első felében — legkésőbbben a század derekán — kellett kialakulnia.

A XII. század első felében adományozott fehérvári városi kiváltságok teljesen sohasem érvényesültek a középkor folyamán magában a belső városban sem. A belső városban nemcsak polgárok laktak. Ott volt a káptalan, az ország egyik legelőkelőbb egyházi intézménye, amelynek immunitása kiterjedt a városban élő káptalani jobbágyokra is.⁵⁸ Még 1543-ban is külön írták össze a káptalannak a belső városban levő portáit, és ebből az összeírásból tudjuk, hogy a káptalan jobbágyainak külön bírójuk volt.⁵⁹ Ugyancsak külön földesúri hatóság alatt állottak a veszprémi püspök⁶⁰ és talán a Szt. Imre-kápolna jobbágyai is.⁶¹ A polgárság aligha gyakorolhatott joghatóságot a királyi palota személyzete vagy a városban élő fehérvári ispán felett. A belső városban belül tehát különböző jogállású népelemek között helyezkedett el a polgárság a maga szervezetével. Ma már nem állapítható meg, hogy a polgárság szervezete területi vagy csupán személyi szervezet volt-e; azaz nem állapítható meg, hogy a város egy részén a polgárság joghatósága alá tartozó telkek zárt egységet alkottak-e, vagy elszórtan feküdtek a városban. A fennmaradt forrásokból erre vonatkozólag nem vonhatunk le egyértelmű következtetést, és csak gyaníthatjuk, hogy nem területileg zárt egységekre, hanem a polgárok személyére vonatkozott a „fehérvári jog”. Erre mutat egyrészt az, hogy királyaink mindig a fehérvári polgárok kiváltságát és nem Fehérvár kiváltságát adományozták,⁶² másrészt az a tény, hogy amikor 1485-ben a város a bor behozatalát és árusítását kívánta szabályozni, azt a város

területén immunitással rendelkező egyházi testületekkel együttesen volt kénytelen megtenni.⁶³

Fehérvár topográfiája, polgári elemének kialakulása a korai magyar városok sorsának egyik legjobb példája. Nem vitás, hogy egyik legkorábbi város jellegű telepünk volt. Vására, mértékegységei már a XI. században gazdasági központtá tették. A királyi székhely és egyházi központ is igen korán kialakult. A városi funkciókat betöltő telep felett a joghatóságot kezdetben kizárólag a király, majd a király és az egyházi testületek együttesen gyakorolták. Amikor a város falain belül a nyugati polgári elem megjelent, már nem szerezhette meg az egész város feletti joghatóságot, bár jogait a király biztosította. Élénk gazdasági központ maradt ugyan a török hódoltságig, s a városi szervezet megerősödött benne, kiterjesztve a polgárság fennhatóságát a külvárosok egy részére, de egyeduralomra a polgárság sohasem jutott. A város jogi meghatározását véve alapul Fehérvár sohasem vált nyugati értelemben vett várossá, Fehérvár és a fehérvári kiváltság jelentősége ennek ellenére is igen nagy, mert úttörő volt a XII. századi Magyarországon, előkészítette a XIII. században várossá emelt telepeink útját.

A „fehérvári jog” tartalmáról csak annyit tudunk, amennyit az 1237. évi privilégium és más városok privilégiumaiban levő hivatkozások elárulnak.⁶⁴ Így elsősorban azt tudjuk, hogy a polgárok (*cives* vagy *hospites*) bírójukat és 12 esküdtjüket maguk választották,⁶⁵ ez a testület ítélkezett a polgárok minden peres ügyében akár polgári, akár büntetőperről volt szó.⁶⁶ A polgárok közé betelepülők ugyanazzal a szabadsággal rendelkeztek, mint a polgárok maguk.⁶⁷ Ezt a három pontot még egy gazdasági előjog egészítette ki: a fehérváriak országszerte vámmentességet élveztek.⁶⁸ Nyilvánvaló, hogy a felsorolt pontok nem merítik ki a „fehérvári jog” tartalmát, de valószínű, hogy ezek voltak a legfontosabbak. Lényegében ez volt a XII. század derekától kezdve beköltöző idegen telepesek, a hospesek joga is. A régebben városprivilégiumnak tartott olasz és krakkói kiváltságsevek is elsősorban a szabad bíróválasztást és a telepesek feletti bíráskodást biztosították.⁶⁹ A különbség a „fehérvári jog” — általában a későbbi városjogok — és a hospesek joga közt igazságszolgáltatás terén az volt, hogy míg a városokban minden ügy a város bírósága elé tartozott, addig a hospesek bírása legtöbbször csak az alsóbb ügyekben ítélkezhetett, a *cause maiores* (emberölés, vérontás stb.) nem tartozott illetékessége körébe; másrészt, míg a városok fellebbezési hatósága közvetlenül a király volt, addig a hospesek a király megbízottjához vagy saját földesurukhoz fellebbezhetek. A hospeseknek adott kiváltság célja nem a bírói immunitás biztosítása volt, hanem a hospesek saját szokásjogának alsóbb fokon való érvényesítése. A magyar fejlődés szempontjából nézve mindkét esetben a királyi területek zárt igazgatási és igazságszolgáltatási rendszerének megbontásáról volt szó. Mindkét előjog a királyi bírák által alkalmazott magyar szokásjogtól eltérő jogrendszert honosított meg, és mindkettő megszüntette a királyi ispán közvetlen joghatóságát.

*

Az olasz hospesek számára adott privilégium kereken negyven esztendővel előzte meg az első XIII. századi városprivilégiumokat, s ezért méltán tekinthető a XII. században végbemenő nagyarányú változás kifejezőjének. A megváltozott gazdasági viszonyok megváltoztatták a társadalmi fejlődés irányát is. A kiváltságolt hospesek már olyan teleppel rendelkeztek, amely gazdaságilag ugyan sokkal jelentéktelenebb volt a régi városoknál, de saját szokásjoga szerint élhetett. A fellendülő kereskedelem, az ország gazdasági vérkeringésébe bekapcsolt új területek már nem elégedhettek meg a meglevő városi hálózattal. A régi városoknak vagy át kellett alakulniuk, vagy helyükbe új gazdasági központoknak kellett lépniük. A magyar várostörténet első fejezete lezárult, a második fejezetet a IV. Béla által kiadott városprivilégiumok nyitják meg. Dolgozatunk célja ezeknek a városprivilégiumoknak tartalmi vizsgálata. Vizsgálatunk anyagát több szempontból korlátoztuk. Kronológiai szempontból a XIV. század végéig terjesztettük ki, Zsigmond uralkodása olyannyira más irányt ad a magyar városfejlődésnek, hogy az már nem fér bele a városok kezdetét tárgyaló dolgozat keretébe. Nem vettük tekintetbe sem a magánföldesúri, sem a XIV. századi királyi mezővárosok kiváltságleveleit. Végül csak a szorosabb értelemben vett középkori Magyarország városainak privilégiumaival foglalkoztunk, sem az eltérő horvát—dalmát, sem az ugyancsak eltérő erdélyi szász városokéra nem voltunk tekintettel.

*

Városprivilégiumon olyan ünnepélyes alakban kiállított oklevelet értünk, amely a városi rangra emelt telep jogait és kötelességeit szabályozza.⁷⁰ Kibocsátója Magyarországon eleinte kizárólag a király (egyházi kérdésben az illetékes megyéspüspök) volt, a XIII. század végétől kezdve magánföldesúr is kiadhat saját mezővárosa részére privilégiumot.

A középkori város jogait és kötelességeit általában nem egyetlen oklevél szabályozta, hanem a város fejlődési szakaszainak megfelelően több egymást követő és kiegészítő kiváltságlevél. Ha beszélünk is olykor-olykor „nagy privilégium”-ról, valamennyi szabadalmat ez sem foglalta magában. A legszemléltetőbben ezt talán Kassa esete mutatja. A város legkorábbi privilégiuma sajnos elveszett, csupán a Szinna részére 1249-ben kiadott oklevélből tudunk meg annyit, hogy a király a kassai hospeseket bíraskodás és adófizetés terén valamilyen kedvezményben részesítette.⁷¹ Ez a kedvezmény aligha léphette túl a vendégeknek általában adott kedvezmények keretét. A király valószínűleg a szabad bíróválasztást, a saját jog szerinti ítélkezést, a német módra történő tizedfizetést engedélyezte és telkek után készpénzben fizetendő adó nagyságát szabályozta. 1290-ben az egri püspök felmentette a város plébánosát a főesperes hatásköre alól,⁷² majd 1292-ben a város tizedét egy összegben állapította meg.⁷³ Kassa ekkor még túlnyomórészt szőlőműveléssel foglalkozott, a tized egy összegben történő megállapítása ezért jelentős kedvezmény volt. A rozgonyi csatában szerzett érdemek indították

meg a XIV. századi királyi privilégiumok sorozatát, s ezek már kereskedelmi kedvezményekhez juttatták a kassaiakat. 1319-ben Károly Róbert felmentette a polgárokat az ország északkeleti részében fizetendő vámok alól,⁷⁴ 1321-ben pénzbeváltási kiváltságot adott,⁷⁵ 1342-ben megerősítette az igazságszolgáltatási kiváltságot és feljebbviteli fórumként a tárnokmestert jelölte ki.⁷⁶ 1347-ben a város megszerezte plébániájának kegyuraságát és a budai jogot,⁷⁷ 1361-ben pedig az árumegállító jogot.⁷⁸ Az Anjouk hálájának és Kassa növekvő jelentőségének kifejezője az 1369-ben kapott városcímer.⁷⁹ A XV. században sem szűnik meg privilégiumsorozat folytatása. 1404-ben Zsigmond király biztosít a polgároknak harmincadmentességet,⁸⁰ 1462-ben Mátyás ad jogot a városnak királyi pénz verésére,⁸¹ nem beszélve a címerbővítésről.⁸² Kereken kétszáz esztendőre volt szüksége Kassának ahhoz, hogy valamennyi kiváltságát királyi oklevelekkel biztosítsa.

1. Gazdasági kiváltságok

A középkorvégi európai város legfontosabb gazdasági funkciója az árucserre lebonyolítása volt. A városba érkező idegen — legyen az a XII. században Idrisi, vagy a XV. században Bertrandon de la Brocquiere — a kereskedelmi forgalom élénksége után érdeklődött, ezt igyekezett megállapítani a vásáron, a kereskedőcsarnokokban és a boltokban. A középkori kezdetleges közlekedési viszonyok között az árucserre zömét két különleges alkalomkor, a heti- és az országos vásáron bonyolították le. A vásárok kérdésével foglalkozó irodalomban többször találkozhatunk azzal a megállapítással, hogy a város szempontjából a heti piacnak volt nagyobb jelentősége. A hetivásár alakította ki azt a gazdasági körzetet, amelynek a város volt a központja, itt nyílt alkalmuk a városlakó kereskedőknek és iparosoknak arra, hogy áruikat elhelyezzék, élelmiszert és nyersanyagot szerezzenek be. Kétségtelen, hogy ez a megállapítás helyes, de csak a városi fejlődés kezdeti szakaszára vonatkozólag. A fejlődés kezdetére még ma is érvényes Rietschel megállapítása, hogy „az országos vásár egyedül nem biztosíthatott tartós és biztos megélhetést, bármilyen nagy volt is a kereskedő haszna, bármilyen nagy volt is a kisszámú vásárnapok nyeresége.”⁸³ Ha azonban a város túljutott fejlődésének kezdeti szakaszán, ha már megszervezte a maga szűkebb gazdasági körzetét és tovább akart fejlődni, akkor ugyanolyan elengedhetlenné vált az országos vásártartás jogának megszerzése, mint kezdetben a hetivásáré. A gazdasági körzet kitérését, a távolsági kereskedelembe való bekapcsolódást, a nagyobb városok sorába való beilleszkedést csak az országos vásár biztosíthatta. A két vásárfajtát ezért nem egymás mellett, hanem egymás után, a fejlődés üteme szerint kell megvizsgálnunk.

A vásár intézményének kialakulása megelőzte a városok és főképpen a középkori városok kialakulását. A magyar történeti irodalomban Pleidell mutatott rá erre a jelenségre. Abból a tényből kiindulva, hogy már a tudatos városfejlesztő politika megindulása előtt is tudunk olyan

helyeken lezajló vásárokról, sőt olyan helységeknek adományozott vásártartási jogról, ahol később semmiféle városi fejlődés nem következett be. Pleidell azt a helyes következtetést vonta le, hogy a vásártartás egymagában véve még nem volt elegendő a városi fejlődés megindításához. Gézavására hanyatlásával kapcsolatban Mályusz Elemér is hasonló eredményre jutott.⁸⁴ Ehhez csupán azt a paradoxonként hangzó megállapítást kell hozzátennünk, hogy bár a vásártartás egymagában nem elegendő a városfejlődéshez, vásár nélkül még sincs városi fejlődés.

A magyar királyság első századából viszonylag igen kevés adat maradt fenn a vásárokról, de ez a néhány adat is elegendő a legkorábbi viszonyok megvilágításához. Az a tény, hogy I. András király 1055-ben a somogyvári vásárvámost a tihanyi monostornak adományozta,⁸⁵ ugyan még nem mond sokat, de I. László és Kálmán törvényei már sokszor foglalkoznak a vásárokkal. László király törvényhozásának célja a lopások megakadályozása volt, azért arra törekedett, hogy az árucserét a vásárokra korlátozza.⁸⁶ A kereskedők ebben az időben megyéről megyére jártak, s üzleteiket a vásárokon kötötték meg.⁸⁷ Az üzletkötésnek tanúi voltak, sőt annak a bíró és a vámos (*thelonearius*) jelenlétében kellett megtörténnie.⁸⁸ Kumorovitz L. Bernát mutatott rá arra, hogy Kálmán király enyhítette I. László törvényeit, az üzletkötést — elsősorban zsidók és keresztények közt — *cartula sigillata* segítségével is lebonyolíthatták, ilyen esetben a bíró és a vámos jelenlétére nem volt szükség.⁸⁹ A vámos szerepe a külkereskedelemben azonban továbbra is fennmaradt. A *thelonearius* értelmezésénél László utódának, Kálmánnak törvénykönyve az irányadó. A 82. törvénycikk szerint az országból árut kivívó kereskedőktől a király és az ispán *thelonearius*ának pecsétjét kell megkövetelni. Ugyanennek a törvénycikknek egy másik változatban fennmaradt címe nem *thelonearius*ról, hanem *tributarius*ról beszél,⁹⁰ a két személy nyilván azonos. A *tributum*ról egyébként Kálmán törvénykönyvéből még azt is megtudjuk, hogy tizedköteles királyi jövedelem,⁹¹ s hogy a teljes *tributum* egyharmad része az ispánt illeti.⁹² A *tributum* tehát ebben az esetben azonos a *tributum forival*⁹³ vagy a *theloneum forival*, a *thelonearius* pedig a király (*t. regis*) vagy az ispán (*t. comitis*) alkalmazottja, aki a vásárvámost behajtja.

I. László és Kálmán törvényeiből világosan kiolvasható, hogy a vásárjog már a királyság első századában regálejog volt, mint a feudális Európa többi államában.⁹⁴ A király biztosította a vásár békéjét, a vásárra menő és onnan távozó kereskedők személyének és árujának biztonságát, ellenszolgáltatásként ezért a vásáron vámost szedetett a kereskedőktől. A király a vásár feletti felügyeletet a megyésispán útján gyakorolta, a vásárvámost a király és az ispán vámosai szedték. Nem feladatunk annak a kérdésnek a vizsgálata, hogy mikor alakult ki ez a szervezet, elegendő itt annak a megállapítása, hogy már a XI. században tartottak vásárokat és a vásár engedélyezése a király joga volt.⁹⁵

A vásárregále kialakulásának következtében a XI—XII. században szinte kizárólag királyi vásárokról és a király kezében levő vásárvámokról beszélhetünk. III. Béla jövedelmének kimutatása állítja, hogy

az országban minden *tributum* a királyt illeti.⁹⁶ Ez a megállapítás azonban csak részben fedte a valóságot. Domanovszky mutatott rá arra, hogy éppen III. Béla kezdte meg a vámok eladományozását,⁹⁷ Nyitráról pedig két olyan oklevél maradt fenn, amely a vásárvám két részének korábbi eladományozását bizonyítja, nem beszélve a már idézett somogyvári és locsmáncsi vásárvámról.⁹⁸ A nyitrai vám egyharmadát már a zobori monostor megalapításakor eladományozta I. István.⁹⁹ III. Béla egy 1183-ban kelt oklevelében elmondja, hogy apja, II. Géza a nyitrai vásárvámból 200 pensát a nyitrai ispotálynak adományozott, és ezt az adományt azzal egészíti ki, hogy a nyárhídi és Zobor felé eső híd vámjának egyharmadát a nyitrai egyháznak adja.¹⁰⁰ II. Géza intézkedéséből úgy tűnik, hogy a vásár és a vásárvám rendszere teljesen változatlan maradt, a nyitrai ispotály csupán a már behajtott jövedelemből kapott 200 pensát. III. Béla intézkedése után sem változott meg a vásár királyi volta, de a vásárvámot a király és az ispán embereivel együtt a püspöki vámszedő hajtotta be. A következő lépést Imre király 1200 körül kiadott oklevele jelzi, amelyben a borsmonostori apátság két falujában a vásárvámot az apátnak engedte át.¹⁰¹ Az oklevél nem egyedül erről szól, nem is vásárendegély, mint ahogyan azt Pleidell hitte, hanem a borsmonostori apátság immunitásának írásbafoglalása. Lényegében ugyanolyan esettel állunk szemben, mint Óbuda 1212. évi eladományozásánál, amely szintén Imre királytól származik.¹⁰² Az immunitás a királyi jövedelmek átengedését is jelentette, amikor tehát Imre király a borsmonostori apátságnak immunitást adott, azzal ugyanúgy átengedte a királyi vásárjövédelmet, mint Óbudán a prépostnak. Ettől az időponttól kezdve elméletileg is megszületett a különbség a királyi és a magánföldesúri területen tartott vásár között. Imre király adománya két meglevő vásár jövedelmét érintette. II. András már ennél is továbbment egy lépéssel, amikor 1206-ban János esztergomi érseknek adta a Bars megyei Gerla falut, és azon vásár tartását engedélyezte úgy, hogy azon sem a *tributarius*, sem az ispán, sem a billogos nem jelenhetett meg és nem szedhetett semmiféle vámot.¹⁰³ A vámszedés alóli felmentést az oklevél *libertas*-nak nevezi és részletesen kifejti. A pozsonyi Szentgyörgy eladományozásakor (1209) azonban rövidített a szövegen és azt mondta, hogy Sebes „*forum ab omni exactione tributi liberum possideat*”, és ezt magyarázva tette hozzá, hogy a *tributarius*ok nem zaklathatják vámszedéssel a vásáron megjelenőket.¹⁰⁴ Nagyjából ugyanezt a fordulatot alkalmazza II. András kancelláriája kereken 25 évvel később is, a Liptó megyei Magyarfalu vásárának engedélyezésekor is, de a magyarázatot elhagyva a vásárt „*forum ab omni tributo et exactione liberum*” szavakkal írja körül.¹⁰⁵ A XII. századi fejlődés ezekből az adatokból egészen világosan kirajzolódik. A XII. század derekáig a vásártartás nemcsak regalejog volt, hanem a vámok felett is szinte kizárólag a király rendelkezett. A XII. századtól kezdve a királyok a vásárvám egy részét eladományozták, majd magánbirtokon is engedélyezték a vásár tartását. A magánföldesúri vásárokon a király nem szedett vásárvámot, s ezért az ilyen vásárt *forum liberum*nak nevezték.¹⁰⁶

A XIII. századi városi privilégiumok szinte kivétel nélkül kitérnek a vásár kérdésére. Az egyik csoportba azokat az okleveleket sorolhatjuk, amelyben a régi, már meglévő vásárt erősíti meg a király. Ilyen a barsi, pesti, szatmári és vasvári¹⁰⁷ privilégium. A pesti kivétellel mindhárom oklevél a vásár *forum liberum* jellegét hangsúlyozza, a király tehát lemond a vásárvám jövedelméről, s ezzel az ispán részesedése is megszűnik. A nyitrai és győri kiváltságlevél¹⁰⁸ átmeneti helyet foglal el az első és második csoport között. Mindkét városnak már a kiváltságlevél kiadása előtt volt vására. Nyitra esetében ezt a már idézett oklevél tanúsítja, Győr esetében maga a privilégium árulja el. A régi vásár mindkét városban továbbra is fennmaradt, mellettük azonban új vásár keletkezett. Nyitrán a várban szerdai napon, Győrben a várban vagy azon kívül tetszés szerinti napon tarthattak vásárt, mindkét esetben *forum liberum* jelleggel.

A privilégiumok második csoportjában a király új vásár tartását engedélyezi. Ide tartozik az esztergomi érseki város, Sárospatak, Németlipcse, Nagyszöllős, Késmárk, Sopron és Torda kiváltságlevele.¹⁰⁹ Késmárk kivételével a király valamennyi esetben megjelöli a vásár napját és hangsúlyozza, hogy *forum liberum*ot engedélyez. Ez alól egyedül Sopron kivétel, mert a vásáron ugyan ott sem szedethet vámot sem a király, sem az ispán, de a külföldi kereskedők kötelesek a szokásos vámot megfizetni.

Bizonyos következtetések vonhatók le abból a tényből is, hogy a vásárt a privilégium nem említi meg. Későbbi városaink egy része azokon a helyeken alakult ki, amelyek királyi vásár tartására voltak jogosultak. Ilyen volt pl. Nagyszombat, Kassa és egy sor más városi fejlődésnek indult telep. A vásár engedélyezésének időpontja sok esetben ismeretlen, a privilégiumok sem említik, más adatokból azonban kétségtelen, hogy ezeken a helyeken vásárt tartottak. Nagyszombat privilégiuma nem szól a város vásáráról, de Varsik fejtegetései alapján biztosra vehetjük, hogy ott vásárt tartottak.¹¹⁰ Kassán is csak az Amadéfiakkal kötött egyezményben találkozunk először vásárral,¹¹¹ bár lehetséges, hogy az elveszett 1249 előtti privilégium erre is kiterjedt. Megjegyezzük, hogy a felsorolt vásáros helyek várossá emelésük előtt királyi birtokok voltak. Ezért lehetséges, hogy vásáruk engedélyezését sohasem foglalták írásba. Az ispánoknak a vásárok elhelyezése tekintetében szinte korlátlan hatáskörük volt. Ha 1262-ben azt halljuk, hogy a Sopron megyei Széplakon tartott magánföldesúri vásárt az ispán egyszerűen Hegykőre helyezte át,¹¹² akkor joggal feltételezhetjük, hogy a királyi birtokokon tartott vásár helyét és idejét is ők szabták meg. Így nem csodálkozhatunk azon sem, hogy a XIV. század elején városi szabadalmakat nyert Rózsahegy, Bártfa, Sáros vagy Eperjes esetében sem tudunk a vásár engedélyezéséről külön oklevelet felmutatni, mert mielőtt még várossá lettek volna, már vásáros helyek voltak.

A másik következtetés a legrégebbi vásárok helyének meghatározását teszi lehetővé. Mint láttuk, a megyeszékhelyeken a király sohasem engedélyez új vásárt. A nyitrai és győri esetben is megtalálható a régebbi

vásár. Más adatokból tudjuk, hogy Somogyváron, Komáromban, Tren-
csénben már a XII. században megtartották a vásárt.¹¹³ Ha ezeknek az
adatoknak az alapján azt nem is állíthatjuk, hogy kezdetben egyedül a
megyeszékhelyeken voltak vásárok, azt mégis le kell szögeznünk, hogy
valamennyi királyi megye székhelyén rendszeres hetivásárokat tartottak
a XI—XII. században.

A vásár engedélyezése vagy a régebben megtartott vásár szabaddá
tétele semmit sem jelentett a kereskedő számára, mert a vásárvám
továbbra is életben maradt, de nem a király és az ispán vámosa, hanem
a városi hatóság embere hajtotta be. Ugyanezen az alapon szedetett a
város bizonyos díjat a kereskedőbódék és a kereskedőcsarnok után
is.¹¹⁴ Ez a jövedelem a város összbevételének egy tekintélyes részét
alkotta.¹¹⁵ A jövedelem alapja a városprivilegium szűkszavú *forum
liberum* engedélyezése volt.

A vásárok engedélyezésével kapcsolatban Pleidell vetette fel a
vásár feletti joghatóság kérdését. Városalapító okleveleinkben — mint
láttuk — a király elsősorban a vásárvámot engedte át a városnak. Kér-
déses marad azonban ezek után: a *forum liberum* feletti joghatóság kié
volt? Pleidell nem adott a kérdésre határozott választ.¹¹⁶ Úgy hisszük,
hogy a győri városprivilegium és a későbbi jogszokások tanulmányozása
lehetővé teszi a kérdés megoldását. Győr esetében a király azt mondja,
hogy engedélyezi „*forum liberum... celebrandum, ubi comes Jauriensis
et eius officiales nullam penitus iurisdictionem poterunt exercere*”, de
hozzáteszi, hogy a szombatonként tartott vásáron az ispán „*tributum
jori... percipit plenarium, quemadmodum percipere dinoscitur usque
modo*”. Nyilvánvalóan két vásárt állít szembe itt a király egymással.
Az egyik az újonnan engedélyezett, ezen az ispán sem vámot nem szed-
het, sem joghatóságot nem gyakorolhat; a másikon továbbra is meg-
marad a vámszedési joga. Az előbbire vonatkozólag a joghatóságról a
királyi oklevél nem nyilatkozik. Ha az ispán az újonnan engedélyezett
vásáron nem gyakorolhat joghatóságot, akkor ott vacuum iuris kelet-
kezik, ez pedig aligha lehetett a király célja. Nem maradhatott fenn
az ispánok iurisdictionja a többi város vásárára sem, mert az oklevelek
kifejezetten kimondják, hogy az ispán joghatósága megszűnik a városá-
emelt telepen. Másrészt a XIV—XV. században nagyobb városa-
inkban (Buda, Selmechánya, Kassa, Pozsony¹¹⁷) a városi hatóság volt
illetékes a vásárokon felmerült kereskedelmi és bűnügyekben, Budán
és Pozsonyban külön vásárbíróval találkozunk.¹¹⁸ A budai és kassai orszá-
gos vásár engedélyezésekor a király külön kifejtette, hogy azon csak a
kassai, illetve a budai bírónak van joghatósága.¹¹⁹ Ezeknek a viszonyok-
nak ismeretében a győri privilegium rendelkezése csak úgy magyarázható,
hogy a *forum liberum* a vásárnak királyi vám alóli mentességén kívül a
vásár feletti joghatóságot is biztosította a városnak. A borsmonostori 1200
körüli oklevél is azt mutatja, hogy nemcsak a városok, hanem az egyházi
testületek esetében is ugyanez volt a helyzet.¹²⁰ A borsmonostori apát, a
budai prépost vagy a veszprémi püspök¹²¹ immunitása alapján nemcsak
a vásárvám birtokába jutott, hanem a vásár feletti joghatóság birtokába is.

A vásárokról szólva rá kell mutatnunk arra, hogy a XIII. századi városprivilegiumok egynémelyikében meglepően fejlett viszonyokra mutató rendelkezéseket találunk. Gölnicbánya 1276-i privilegiumában a király kimondja, hogy „*nullus forum in villis intra metas civitatis habere possit, sed omnes populi intra metas eorundem conclusi ad forum dicte civitatis de Gölniczbania cum mercibus eorum ire et accedere teneantur*”. Vásár engedélyezéséről ebben az oklevélben nincs szó, mert Kun László tulajdonképpen a IV. Béla által adományozott kiváltságokat erősítette meg. Ehelyett a — valószínűleg IV. Béla által engedélyezett — vásár kizárólagos voltát emeli ki, tehát a német Bannmeilenek nevezett intézményt ülteti át magyar földre.¹²² Gölnicbánya esetében ezt az intézkedést az indokolta, hogy a város nagy kiterjedésű határral rendelkezett, amelyen később több falu keletkezett.¹²³ Ezeknek a falvaknak az volt a feladatuk, hogy a bányavárost élelmiszerrel és a bányászathoz szükséges nyersanyagokkal lássák el, s ezért igyekezett a város a vásár kizárólagos voltát a maga számára biztosítani.

A gölnicbányai intézkedésben a későbbi zárt városgazdaság kezdetét figyelhetjük meg, a szatmári és vasvári privilegium intézkedése ugyancsak a későbbi városok egyik fontos gazdasági intézményének, az idegenek kikényszerített nagykereskedelmének kezdetét jelenti. Szatmár 1271-i szabadalomlevelében István király kimondja, hogy „*nec officiales nec aliqui alii extranei in tabernis vinum vendere possint, nec mercatores extranei pannos suos incidendo vendere valeant*”. A posztókereskedőkre vonatkozó intézkedést Vasvár 1279-i kiváltságlevelében is megtaláljuk.¹²⁴ Ha Vasvár esetében a határ közelsége miatt ez az intézkedés érthető is és a szatmári bor védelmén sincs semmi különös, kevésbé érthető a posztókereskedők elleni szatmári tilalom. Általában túlságosan korainak tűnnek ezek a rendelkezések. Az ország egyik legnagyobb kereskedővárosában, Kassán az idegenek kikényszerített nagykereskedelmére vonatkozó rendelkezések csak a XV. század elején léptek életbe nyilván azért, mert ekkor váltak időszerűvé.¹²⁵ Ha pedig Kassán 1405-ig ilyen rendelkezésre nem volt szükség, akkor kevésbé valószínű, hogy Szatmáron 1271-ben szükség volt rájuk.

A városprivilegiumok eddig ismertetett intézkedései mind a heti vásárra vonatkoztak és teljes mértékben igazolták a vásárprivilegiumokról bevezetesként mondottakat. A XII. században kialakult *liberum forum* intézménye főképpen a XIII. századi városprivilegiumokban szerepelt, mert ebben a században még nagy jelentősége volt a hetivásárnak, mint a város közvetlen gazdasági körzetét kialakító tényezőnek. A XIV. századi privilegiumok már nem foglalkoznak a hetivásárokkal, mert ebben az időben a körzetek kialakulása már befejeződött és általában csak olyan telepet emeltek a városok sorába, amelynek már volt hetivására és kialakult közvetlen körzete. Érdeemes lenne a további kutatás során a városok közvetlen gazdasági körzetének megállapítására kísérletet tenni.¹²⁶

Később alakult ki a vásár másik fajtája, az országos vásár. A XIII. században még csak két ilyen országos vásárt ismerünk, az egyik a

fehérvári, a másik a budai. A fehérvárinak nem maradt fenn engedélyező okirata, de biztos, hogy 1275 előtt megtartották,¹²⁷ a budainak ugyan van privilégiuma 1287-ből, de lehetséges, hogy már annál korábban, 1255-ben is megvolt, és biztos, hogy 1291-ben megtartották.¹²⁸ Az országos vásárok engedélyezése egyébként még a XIV. század első felében is ritka jelenség volt. Sopron 1344-ben, Pozsony ugyancsak 1344-ben, Kassa 1347-ben (egy napon két országos vásár), az erdélyi Beszterce pedig 1353-ban kapott országos vásár tartására kiváltságlevelet.¹²⁹ Sűrűbben jelennek meg az ilyen privilégiumok a század második felében, amikor már nemcsak Bártfa és Zsolna,¹³⁰ hanem olyan földesúri városok is megszerzik azt, mint amilyen Rakamaz, Galgóc, Lendva vagy Kismarton.¹³¹

A legkorábbi országos vásárt engedélyező oklevél, a budai, arra enged következtetni, hogy ezekre a vásárookra vonatkozólag is érvényesek voltak a fentebb, a hetivásárokról elmondottak. A király 1287-ben megengedte, hogy a budaiak szeptember 8-át követő vasárnap előtt és után egy hétig, tehát 14 napon át „*nundinas seu ferias ac congregationem fori annui*” tartsanak, amelyen egyedül a budai bírónak van joghatósága és vámszedési joga. A következő, a soproni privilégium (1344) engedélyezi, hogy a városban „*semper singulis annis in festo b. Margarete... congregatio seu nundine et liberum forum annuale celebrentur*”.¹³² A királyi privilégium szóhasználatában itt még bizonyos ingadozás tapasztalható (a *congregatio* szó használata), a század második felében a szóhasználat már megállapodottabb. Az oklevelek rendszeresen a *nundine seu forum annuale* kifejezést használják, más városok vagy egyenesen Buda példájára hivatkoznak, és a vásárt úgy engedélyezik, hogy az a szomszédos vásárokat ne zavarja.¹³³ A szóhasználatból világos, hogy itt tulajdonképpen a *forum liberum*nak egy bővített változatával van dolgunk, olyan vásárral, amely nem egy, hanem több napig tart. Ennek bizonyos előzményeit is ismerjük. Az esztergomi érseki város és Torda szombati hetivására is már a megelőző napon délután kezdődött.¹³⁴ Lényegét tekintve az országos vásár is *forum liberum* — amint azt különben a soproni privilégium hangsúlyozza —, azaz erre is vonatkoznak azok a szabályok, amelyek a XIII. századi hetivásárokon érvényesek voltak. A későbbi gyakorlatban valóban ugyanaz a személy gyakorolta a joghatóságot és ugyanaz szedte a vámot mindkét vásáron.

A XII–XIII. században keletkezett hetivásárok jelentősége az árucere körzeti központjainak kialakulása volt, az országos vásárok a külkereskedelem fellendülését, strukturájának változását jelzik. A XII. században a külkereskedelem általában egy vékony fogyasztóréteg számára hozott be fényüzési cikkeket. Az ország néhány városa (Esztergom, Fehérvár, Óbuda, Győr és Pest) elegendő volt ahhoz, hogy a külkereskedelemben beáramló árut elossa, a csere lebonyolításához szükséges árut felhalmozza. A XIII. század végén, a XIV. század elején az elosztáshoz már több alkalomra volt szükség, ezt jelentették az országos vásárok. Ezt bizonyítja az is, hogy a XIV. század derekáig a határmenti kereskedelmi központok (Pozsony, Sopron, Kassa, Beszterce) és a nagy centrumok (Buda, Fehérvár) kapták meg az országos vásártartás jogát. A

változás azonban nemcsak mennyiségi volt. Nemcsak a vásárlók számát kellett szaporítani, hanem olyan lehetőségeket kellett teremteni, amelyek segítségével nagy árumennyiségek cserélhettek gazdát. Erre szolgált az általában két hétig tartó „sokadalom” (*congregatio*), az „országos vásár” (*nundine, forum annuale*). Az országos vásár célkitűzését és jelentőségét mutatja, hogy a későbbi fejlődés során, amikor a városokban a kereskedelmet korlátok közé kezdték szorítani, az országos vásárookra a korlátozások nem vonatkoztak.¹³⁵

Az országos vásárok engedélyezésénél még más fontos jelenségeket is megfigyelhetünk. A királyi oklevelek egy része Budára hivatkozik, s ez mutat rá arra, hogy a magyar városfejlődésen belül bizonyos változás következett be. A XIII. századi privilégiumok többsége Fehérvár kiváltságainak használatát engedélyezte az új városok részére. Utoljára 1355-ben fordul elő a „fehérvári jog” említése, Óbuda megosztásakor,¹³⁶ de a vásárprivilégiumok 1347-től kezdve általában Budára hivatkoznak. Buda az ország első városává vált, szervezete és kereskedelmi szokásai jobban megfeleltek az idők követelményének mint Fehérváréi, ahol a polgárság érvényesülését az egyházi testület szerzett joga akadályozta meg.

A négy legkorábban engedélyezett országos vásár közül három zárt időbeli egységet alkot. Pozsonyban ugyanis augusztus 3 és 17., Fehérvárott augusztus 14. és 28., Budán szeptember 1. és 15. között tartották meg az országos vásárt, s így a nyugat felől Bécsen át vagy Szilézia felől a Morva völgyén Magyarországra jövő kerskedő hat héten át vásárról vásárra járva adhatta el áruját. A vásárok egymásutánja nemcsak nyugati hatásra mutat,¹³⁷ hanem arra is, hogy milyen mértékben változott meg 150 év leforgása alatt a magyar külkereskedelem iránya. A kereskedőket nyugat felől várták a XIV. század első felében és a vásárok idejének megállapításával lehetővé tették számukra, hogy aratás után, de még kedvező időjárási viszonyok között Budáig haladva helyezték el portékájukat. A sorrendből egyedül Sopron Margit-napi (jún. 13.) vására maradt ki, de a soproni országos vásár a határmenti magyar—osztrák kereskedelem lebonyolítására volt hivatott. Erre a tényre az engedélyező okirat is utal,¹³⁸ és legújabbán Mollay mutatta ki, hogy mind a Margit-napi, mind az 1371-ben engedélyezett Erzsébet-napi (nov. 19.) vásár a sókereskedelemmel függött össze. Ugyancsak Mollay hívta fel a figyelmet arra, hogy 1346-tól kezdve a bécsújhelyi vásár is a sopronihoz igazodott.¹³⁹ Nyilván ugyanígy különleges helyzete volt Kassának is, amely nem a Duna menti kereskedelmi útvonalon feküdt, hanem a lengyel kereskedelemhez kapcsolódott.¹⁴⁰

Az országos vásárok engedélyezésének sorrendjéből következik, hogy a XIV. század első felében Buda, Fehérvár, Sopron, Pozsony és Kassa játszotta a legnagyobb szerepet a magyar kereskedelemben. Ezek a városok voltak képesek arra, hogy a fejlődés második lépését is megtegyék és közvetlen gazdasági körzetük kialakítása után a távolsági kereskedelemben is bekapcsolódjanak. A régi nagy kerskedelmi centrumok szerepének megszűnésére mutat, hogy Esztergom, Óbuda, sőt Pest

is elmaradt a fejlődéstől, egyik sem kapott a XIV. században országos vásár tartására engedélyt. A legfeltűnőbb ez Esztergom esetében, amely ekkor még erős városi szervezettel rendelkezett, de már a XIII. században elvesztette a harcot az esztergomi káptalannal szemben.¹⁴¹ Óbuda hanyatlásának oka részben Buda fellendülése volt,¹⁴² és — úgy látszik — Pest háttérbeszorulása is ezzel függött össze. A mai Budapest területén fekvő települési egységek közül ebben a időben Buda ragadta magához a vezetést, és az iparcikkekkel való kereskedelem központjává lett. Pest a középkor végén a mezőgazdasági termékeknek és főképpen az állatkereskedelemnek volt jelentős piaca. Az a tény, hogy a XIV. század folyamán Pest nem kapott országos vásár tartására engedélyt, talán arra enged következtetni, hogy a piacnak ilyen irányú megoszlása gyakorlatilag már a XIV. század elején bekövetkezett.

*

A vásártartással szoros összefüggésben állott a vámmentesség kérdése. Bár az útvámokról sokkal kevesebbet tudunk, mint a vásárvámokról, annyi mégis bizonyosnak látszik, hogy a fejlődés itt is több egymást követő szakaszra bomlott.

Az útvám legkorábbi említésével Kálmán király törvénykönyvében találkozunk. A 25. tc. szerint az útvámok (*vectigale*) jövedelméből az ispánokat és a püspököket ugyanolyan részesedés illeti meg, mint a vásárvámokból (*tributum*).¹⁴³ A 25. tc.-ből mindössze annyi derül ki, hogy a vásárvámok mellett a XI. század végén útvámok is léteztek, a vámregále ezekre is kiterjedt, ezeket is az ispánok kezelték, az ő felügyeletük alatt állottak. Ennél a már eddig is ismert ténynél többet mond a 33. tc.-ben megnyilvánuló tendencia. Ez a tc. elrendeli, hogy a kereskedők (*mercatores*) a régi vámok (*tributum*) dupláját fizessék, míg a kereskedelemből élő szegények továbbra is csak a régi vámot kötelesek fizetni.¹⁴⁴ A 25. tc.-ben a *vectigale* és *tributum* szavak használata semmiféle kétséget nem hagy, a 33. tc. *tributum* azonban jelenthet út-, de jelenthet vásárvámot is.¹⁴⁵ Bármelyik vámot is értették a 33. tc.-ben *tributum* alatt, bizonyos, hogy ebben a tc.-ben első alkalommal találkozunk a kereskedők megítélésében később is megnyilvánuló irányzattal. Amikor 1290-ben Kálmán király rendelkezését a megváltozott viszonyoknak megfelelően megismételték, azt mondták ki, hogy sem az egyházi, sem a világi birtokosok népei nem kötelesek vámot fizetni, hanem csupán azok a kereskedők, akik külföldre mennek vagy onnan jönnek.¹⁴⁶ A szembeállítás itt is egészen világos. Az egyik oldalon a magánföldesúri joghatóság alatt élők szerepelnek, ezek a Kálmán által említett szegények (*pauperes*), akik termékeik eladásából élnek (*qui de mercato viviunt*). A másik oldalon a külföldi kereskedők állnak, akik a Kálmán által is említett *mercatores* helyébe lépnek. A latin *mercator*-t 1553-ban megjelent Murmelius-féle szótár „vett marhával kereskedő”-nek fordította,¹⁴⁷ ami ugyancsak megfelel Kálmán meghatározásának (*mercatores ob id solum, ut ditescant venalium rerum dediti studiis*). A felsorolt adatokból világos, hogy a középkorban nálunk sem tekin-

tették egészen tisztességes dolognak a kereskedelemnek azt a fajtáját, amely vásárolt árut nyereséggel igyekezett elhelyezni, és szembeállították a termelők (iparosok és parasztok) kereskedelmével, amely tulajdonképpen termelvényeik értékesítése volt. A kereskedők tevékenysége nyereszkesedés, a szegények kereskedelme ezzel szemben az árutermelés folyamatának befejező lépése. Ezért akár út-, akár vásárvámról volt szó, helyesnek látszott, hogy a kereskedőket magasabb vámmal terheljék mint a termelőket.

A Kálmán király törvényétől 1290-ig eltelt időszak alatt mind a vámok, mind a vámfizetők helyzetében nagy változás állott be. III. Béla jövedelmi kimutatása szerint az útvámok teljes egészükben a király birtokában voltak, bár ez az állítás sem felelt meg teljesen a tényeknek.¹⁴⁸ A budai káptalan már III. Béla elődjétől megszerezte a pesti révet,¹⁴⁹ a pannonhalmi apátság is birtokában volt már a pozsonyi vámnak,¹⁵⁰ maga III. Béla pedig — mint láttuk — a Nyitrához tartozó nyárhídi és a győri vámot adományozta el.¹⁵¹ Utódai alatt a vámok eladományozása folytatódott, eleinte főképpen az egyházi intézmények részesültek ilyen adományokban.¹⁵² II. András a Pozsony megyei Csütörtökkel együtt a Dudvágon szedett vámot is Szentgyörgyi Sebesnek adta.¹⁵³ Ez az első világi földesúrnak tett vámadomány, amelyet más királyi vámok eladományozása követett. IV. László uralkodása alatt azután sor került az első vámengedélyre is, a király megengedte a veszprémi püspöknek, hogy Merenyén vámot állítson fel.¹⁵⁴ Kun László alatt az új vámok felállítása olyan méreteket öltött, hogy 1290-ben kimondták: az általa engedélyezett vámok érvénytelenek.¹⁵⁵ Az útvámok pontosan követték a vásárvámok sorsát, s a XIII. század végére az Anjouk — bár több vámhely felállítására adtak engedélyt — a királyi vámpolitika súlypontját a harmincadokra helyezték át.

Az útvámok jelentőségének csökkenése a harminccaddal szemben a két intézmény lényegéből következett. Az útvám és a rév mindig valamilyen természeti akadály elhárításából eredt, tehát híd- vagy rév-vám volt.¹⁵⁶ Ennek megfelelően a vámot nem az átszállított áru minősége, hanem mennyisége (súlya) szerint szedték. A harmincad ezzel szemben értékvám volt. A harmincadhelyen a kereskedők kocsiját felbontották és az áru értékét egyenként határozták meg. Első útvámtarifáinkban,¹⁵⁷ pl. az 1276-i merenyei tarifában¹⁵⁸ az árut szállító kocsi után egységes tarifát szedtek. Ha a kocsik közt különbséget tettek, akkor ez részben a kocsi befogadóképessége (tehát a rakomány súlya) alapján történt, részben megkülönböztették a mindig természetben fizető sós szekereket. Csak az 1312-i érmihályfalvai tarifa tesz különbséget az áru neme szerint nyugat-európai posztóval, abaposztóval, borral megrakott és a mázsaszekér között. 1312 előtt azonban általános a rakott és az üres szekér közti különbségtétel.¹⁵⁹ Még szembetűnőbb ez a jelenség akkor, ha a budai vagy esztergomi vásárvám-tarifákat hasonlítjuk össze a merenyei vagy bicskei tarifával.¹⁶⁰

A vásárvámokhoz hasonlóan az útvámok is elveszítették kezdeti jelentőségüket a XIII. század második felében, de számuk megszaporoz-

rodott, és magánosok kezébe kerülve nehezítették a kereskedők mozgását az országban. 1290-ben azonban már egyre kevesebben tartoztak a vámkötelesek sorába. A kezdetet ezen a téren azok a kiváltságlevelek jelzik, amelyekben a király bizonyos sómennyiséget utalványozott évenként valamely egyházi intézmény részére és megengedte, hogy ezt a sómennyiséget a kérdéses intézmény az átvétel helyéről vámmentesen szállítsa el. Az első ilyen kiváltságlevelet úgy látszik az aradi káptalan kapta, ezt Pannonhalmáé és a zágrábi káptalané követte.¹⁶¹ Az egyháziak a XII—XIII. század fordulóján nemcsak a királytól kapott sóra, hanem más áruikra is hasonló engedményt eszközöltek ki.¹⁶² A befejező lépés az volt, hogy a király általában felmentette az egyházi földesúr népeit a vámfizetés alól.¹⁶³ Ez a folyamat IV. Béla alatt indult meg, s már 1290-re befejeződött. Az 1290-i rendelkezésnek az a része, hogy az egyháziak jobbágyai nem kötelesek vámot fizetni, alighanem a tényleges helyzet elismerése volt. Világi földesurak népeire vonatkozólag nem ismerünk ilyen felmentéseket, de több olyan oklevél maradt fenn, amelyben a király hospeseket ment fel a vámfizetés alól.¹⁶⁴ A felmentések tömeges volta nagyban hozzájárult az útvámok jelentőségének hanyatlásához.

A felvázolt fejlődésből nem következtethetünk arra, hogy az útvámok jelentősége teljesen megszűnt. Amilyen mértékben a királyok lemondtak róla, ugyanolyan mértékben erőszakolták vámjaik érvényességét a magánföldesurak, akikre minden vámmentességadományozás újabb érzékeny veszteséget jelentett. A kezdeti királyi vámmonopólium, majd a felmentések és a vámok eladományozásának korszaka után a magánföldesurakkal vívott harc alkotta az útvámok fejlődésének harmadik, egészen Mohácsig tartó korszakát.

A városi polgárok vámmentességének kezdetét a fehérvári kiváltságok fentebb már ismertetett pontja jelzi. Fehérvár „jog”-ának átruházásával más városok is megszerezték a vámmentességet, s pl. a nagyszombatiaknak így adományozott vámmentesség ugyanolyan megingathatatlan volt, mint a fehérváriaké. A XIII. század végén már nemcsak a fehérváriak, hanem általában a hospesek, vagy legalábbis a királyi hospesek kiváltságának tekintették a vámmentességet. Míg azonban a fehérváriak vámmentességét a már említett IV. Béla-féle oklevél alapján az egész középkoron át elismerték, addig a hospesek ilyen irányú kiváltságáról csupán a győri és a tordai privilégiumban hallunk,¹⁶⁵ s a XIV. század folyamán ilyen általános kiváltságról már nincsen szó.

A városprivilégiumok egy része ugyan megemlékezik a vámmentesség kérdéséről, de sokszor előfordul az is, hogy a király a vámmentességet külön oklevélben biztosította a már privilegizált telep lakosainak. A kiváltság mértéke sem volt minden esetben azonos. Teljes, az egész országra kiterjedő vámmentesség mellett ismerünk területileg vagy árucikk szempontjából korlátozott vámmentességet is. A teljes vámmentesség birtokában volt Fehérváron kívül Nagyszombat, Győr (mindkettő a „fehérvári jog” alapján), továbbá Zólyom, Korpona, Pest és Torda.¹⁶⁶ A területileg korlátozott vámmentességek sorát az 1244-i körmendi

privilegium nyitja meg, s ezt még a XIII. században Dobrona és Bábaszék, Sátoraljaújhely, Németlipcse, Vasvár, Pozsony, majd az Anjouk uralkodása idején Sopron, Nagymaros, Sárvár, Kőszeg, Kolozsvár és Kassa privilegiuma folytatta.¹⁶⁷ Arura korlátozott vámmentességet kaptak a szatmáriak, akiknek boruk volt vámmentes.¹⁶⁸ Sajnos nem állapítható meg pontosan Besztercebánya privilegiuma. Az oklevél ugyanolyan vámmentességet biztosít, mint amilyen a selmecieké, utóbbiak kiváltságlevele azonban elveszett,¹⁶⁹ így csak sejthetjük, hogy a besztercebányaiak az egész országra szóló vámmentességgel rendelkeztek. Különleges kiváltságot kaptak a désváriak, akik csak fél vámot voltak kötelesek fizetni Erdélyben és Szolnok megyében.¹⁷⁰ A határokon való elhelyezkedés indokolta Lubló előjogát. A városba behozott áruk vámmentesek, de az onnan kivitt áruk vámkötelesek voltak.¹⁷¹

A felmentések különböző mértéke bizonyos kor szerinti megoszlást mutat. A teljes felmentések száma nyolc — ezek közt Torda privilegiuma (1291) az utolsó. Ez a korszak a vámok nagy jelentőségének kora, amikor még nagy fontosságot tulajdonítottak a vámmentességnek. A területileg korlátozott kiváltságok zömmel a XIV. század elején jelennek meg. Az Árpád-korban mindössze öt város kapott területileg korlátozott vámmentességet, az Anjou-korban azonban általánossá vált a mentességnek ez a fajtája. Ezek a kiváltságok némelykor egymást kiegészítő zárt területi egységet alkottak. Körmend (1244) és Vasvár (1279) már az Árpád-korban Vas és Zala megye területén, Sárvár (1328) a Tapolca—Karakó—Kér—Szeg közti területen, Sopron pedig (1323) a Rába és a Lajta között élvezett vámmentességet. A XIV. század elején a teljes vámmentesség tulajdonképpen öt városnak (Fehérvár, Nagyszombat, Buda, Pest, Győr) meg az esztergomi örményeknek volt fenntartva, a többiek (még Kassa is) csupán kisebb-nagyobb területen belül élvezték ezt az előjogot.

A területileg korlátozott vámmentességek keletkezésének kérdését Kováts Ferenc oldotta meg, amikor Pozsonnyal kapcsolatban rámutatott arra, hogy valószínűleg maguk a polgárok kérték vámmentességüket Pozsony megye területére, mert 1291-ben kereskedelmük még nem lépte át a megye határát.¹⁷² Kassa fokozatos vámmentessége ugyanezt bizonyítja. Kezdetben a kassaiak az ország északkeleti részére kértek vámmentességet, és csak akkor törekedtek teljes vámmentességre, amikor a Tiszát átlépve Váradon át Erdélyre is kiterjesztették kereskedelmüket.¹⁷³

A vámmentesség gyakorlati érvényesítése a privilegiumokkal szöges ellentétben levő képet mutat, elegendő ehhez Sopron és Pozsony gyakorlati vámmentességét szemügyre venni. Sopron 1277. évi privilegiuma tulajdonképpen a IV. Béla által adományozott és V. István által megerősített, de elveszett és közelebről ismeretlen szabadalomlevél megerősítése. Az 1277-i privilegiumban nincs szó vámmentességről. IV. Lászlónak négy évvel később, 1281-ben kiadott privilegiuma ennek ellenére úgy emlékezik meg a vámmentességről, mint a soproniak régi kiváltságáról.¹⁷⁴ Talán a „fehérvári jog” adományozása foglalta magában — hallgatólagosan — a vámmentességet, mert 1291-ben III. András

az 1277-i privilégium megerősítésekor az egész országra kiterjedő vámmentességet biztosított,¹⁷⁵ amire nyilván nem lett volna szükség, ha a soproniak vámmentessége vitán felül áll. Ez az intézkedés — ismétlések ellenére — sem emelkedett jogerőre, mert 1323-ban Károly a soproniakat a Lajta és a Rába között minden vámfizetés alól felmentette.¹⁷⁶ Ez az 1323-i intézkedés az egész XIV. század folyamán érvényben maradt, és csak annyiban bővült, hogy 1363 után a királynak adót vagy ajándékot vivő soproniak országszerte vámmentességet élveztek.¹⁷⁷

Pozsony 1291-i nagy privilégiuma csak Pozsony megye területére biztosított vámmentességet, bár a kiváltságlevél homályos fogalmazásából országos mentesség is kiolvasható, mint ahogyan az 1496. évi per alkalmával a pozsonyiak mentességét a zsitvatői vámnál az 1291-i privilégium alapján ismerték el.¹⁷⁸ A privilégium név szerint is megjelölte azokat a legfontosabb vámokat és réveket, amelyeken át a pozsonyiak jártak. A XIV. században a pozsonyiak Károly királytól ugyan általános vámmentességet kaptak, de a század derekától kezdve a kiváltság Pozsony megyén kívül egyre inkább a Dunán Visegrád és Buda felé szállított mezőgazdasági nyerstermékekre zsugorodott össze. Ez az útvonal előbb Dancs mester fiaival keverte perbe a polgárokat a komáromi vám miatt, majd a század második felében a Héderváriakkal keletkezett hosszú per a vámmentesség kérdésében.¹⁷⁹

A vámmentesség a kereskedelmi életben bekövetkező minden nagyobb változást hűségeesen követett, s így nem csoda, hogy a városok állandó harcban álltak teljes vagy részleges vámmentességük gyakorlati elismeréséért és annak kibővítéséért. A birtokosok változása vagy csak egyszerűen önkénye mindig elegendő volt ahhoz, hogy a vámmentességet kétségbevonják, a várost kiváltságainak bizonyítására, költséges perek viselésére kényszerítsék. Ez nemcsak a vámmentességre, hanem a vámtételek nagyságára is vonatkozott.¹⁸⁰ A perek hosszú sora maradt fenn, amelyekben egyes városok egyházi vagy világi nagybirtokosokkal szemben vámmentességük elismeréséért pereskedtek. A perek kimenetele általában nem volt kétséges, a városok csak ott voltak reménytelen helyzetben, ahol privilégiumukat megelőző szerzett jogokkal állottak szemben. Sem Pest, sem Buda nem boldogult a budai és esztergomi káptalan korábbi szerzett jogán alapuló vámjaival, s a zsitvaíói vám miatt folyó pert is főképpen azért nyerték meg a fehérváriak, mert szabadalmuk a közfelfogás és IV. Béla király oklevele szerint még I. Istvántól származtak, s így II. Géza kétes vámadománya ezt nem érintette.¹⁸¹

A vámmentesség természetesen mindig csak az illető város polgárainak saját árujára vonatkozott (*cum propriis mercimoniis*), s a vámtulajdonosoknak volt gondjuk rá, hogy a kiváltságleveleknek ezt a pontját a városok ne lépjék túl.¹⁸²

*

Az útvámokkal kapcsolatban merül fel az útkényszer kérdése, amellyel történeti irodalmunk eddig még alig foglalkozott.

A XII. század elején hazánkban a külföldi kereskedőkre nézve a lehető legszigorúbb útkényszer állt fenn, mert minden külföldinek a

király székhelyén kellett kiviteli engedélyt kérnie.¹⁸³ A belföldi kereskedők ezzel szemben szabadon mozoghattak, legalábbis nincs tudomásunk korlátozó rendelkezésekről. A XII. században sem hallunk útkényszer-ről, sőt az esztergomi káptalan vámjának esete arra mutat, hogy ilyen intézmény akkor még nem létezett. Amikor ugyanis Buda fellendülése kezdte magához vonzani a kereskedőket, azok használatba vették a közvetlenül, Esztergom elkerülésével Budára vezető útvonalakat. A káptalan ez ellen nem az útkényszerre való hivatkozással segített, hanem úgy, hogy a Dorogon és Bánhidán át menők részére Győrben vámhelyet állított fel.¹⁸⁴ Ha az útkényszer intézménye ismeretes lett volna, akkor erre az intézkedésre nyilván nem került volna sor. Egy fél századdal későbbben azonban már nálunk is megjelenik az útkényszer, vagy — ahogyan ezt a középkori magyarországi latin terminológia nevezte — a *recta via* vagy a *iusta via* fogalma. Első alkalommal 1347-ben találkozunk vele, amikor Lajos király meghagyja a szepesi és sárosi ispánnak és várnagynak, hogy az eperjesieket ne kényszerítse a töltészei vámhoz, mert ott régebben sem fizettek vámot.¹⁸⁵ 1349-ben már arról hallunk, hogy az eperjesieknek Patak felé menet nem kell a somosi vámon át menniük, mert a *recta via* nem arra vezet. 1352-ben a pozsonyiakkal kapcsolatban merül fel a kérdés, hogy a *iusta via* Várkonyon át vezet-e?¹⁸⁶ Ezekről az első előfordulásoktól azután egyenes út vezet a XV. századi vizsgálatokig, amelyek egy-egy kereskedelmi útvonal helyes irányát és a rajta fekvő vámhelyeket állapítják meg megyénként.

*

Öt városi kiváltságlevelünk, a pesti, győri, pozsonyi, lőcsei és kassai árumegállító jogot adományozott a város lakóinak. Az árumegállító jog magyarországi fejlődését Domanovszky alapvető tanulmányából jól ismerjük,¹⁸⁷ s így itt a jog kialakulásának és a magyar privilégiumok intézkedéseinek ismertetését bízvást mellőzhetjük. Ehelyett inkább azokra a jellegzetességekre kívánunk rámutatni, amelyek összhangban állnak fenti, az országos vásárokkal kapcsolatban tett megállapításainkkal. Kiindulási pontunk itt is a XIII. század eleji helyzet, amikor még csak egyetlen városunk, Esztergom élvezett árumegállítást. Ez az árumegállítás azonban nem privilégiumon alapult és nem is a város joga volt (bár a város polgárainak hozott hasznot), hanem egyrészt azon a régi szokáson alapult, hogy a XI. században egyedül a király székhelyén működött pénzváltó és a külföldi kereskedők is ott kapták meg kiviteli engedélyüket, másrészt az erősen kifejlődött esztergomi vásárvámon, amely megállításra és szekereik felbontására kényszerítette a kereskedőket. Esztergom ezt a jogot — amint arra Pleidell rámutatott¹⁸⁸ — egészen 1337-ig élvezte.

Esztergomon kívül a XIII. század folyamán csupán Buda tudta az 1244-i privilégiumban biztosított jogát érvényre juttatni. Sem a győri, sem a pozsonyi árumegállítás nem fejlődött ki ténylegesen. A győri privilégium ennek ellenére is becses felvilágosítással szolgál a XIII. század harmadik harmadában beállott eltolódásról. 1271-ben Esztergom

árumegállítása már hanyatlóban volt. A királyi székhely elköltözött a városból, a vásárvámot pedig Győrben és Táton is meg lehetett fizetni. Igaz, hogy Kun Lászlónak ez a rendelkezése 1288-ban kelt, de aligha lehet vitás, hogy a káptalan a már korábban beálló változások ellen keresett orvosságot 1288-ban, tehát abban az időpontban, amikor átmene-
tileg ismét jó viszonyban állott a királlyal. A káptalannak nem volt fontos, hogy a vásárvámot Esztergom városában szedje; nyilván más lett volna a helyzet, ha a vásárvám a polgárok birtokában lett volna. Ugyanakkor a fellendülő nyugati kereskedelem Győrön át Fehérvár felé vette az irányt, és ez emelte Győr fontosságát olyan arányúra, hogy a város árumegállítójogot kaphatott.¹⁸⁹ Külkereskedelmünk azonban sem 1271-ben, sem 1291-ben nem volt még olyan erős, hogy Budán kívül még egy árumegállítást kifejleszthetett volna. Amikor 1312 után Bécs árumegállítása ténylegesen életbelépett, s a belső viszonyok ismét konszolidálódtak, akkor Károly Róbert gazdaságpolitikája a Nagyszombat—Buda útvonalat részesítette előnyben. És ez az 1336-i intézkedés nemcsak az egész nyugati magyar külkereskedelem irányát változtatta meg, hanem Buda tényleges egyeduralmát is elismerte és Esztergom árumegállítását kikapcsolta.¹⁹⁰ A mesterségesen elsorvasztott bécsi útvonalon fekvő Győr és Pozsony árumegállítása ebben a korban nem erősödhetett meg. Ez a fejlődés az oka annak, hogy Pozsony ténylegesen csak 1402-ben kezdte meg az árumegállítás gyakorlását, amikor erre Zsigmond királytól privilégiumot kapott.¹⁹¹

A XIV. század elején fejlődő külkereskedelmünk eszerint az öt város közül csupán háromnak, Budának, Kassának és Lőcsének árumegállítását mozdította elő.

Forma tekintetében nincs különbség az öt privilégium között. A „forma, melyben a város az árumegállítójogot kapta, még elég határozatlan és primitív”,¹⁹² s ebből a szempontból nincs különbség az öt privilégium között. A XIV. század végéig látszólag nem volt szükség arra, hogy nálunk is a nyugatiakhoz hasonló bonyolult előírásokat alkalmazzanak.

*

Korai városaink királyi birtokokon keletkeztek, földesuruk a király volt. A király mint földesúr elidegeníthette a telepet. Így tett II. András, amikor 1212-ben Óbudát teljes egészében a budai prépostnak adományozta.¹⁹³ Elajándékozhatta a király a város egyes részeit, vagy a városban fekvő haszonvételeit is. Ezen a réven jutott a fehérvári káptalan Fehérvár, a győri és veszprémi püspök Győr és Veszprém egy részének birtokába, ezen a réven tartott igényt a pannonhalmi apát a pozsonyi, a pilisi apát a győri vám jövedelmének egy részére. A XI—XII. századi viszonyok átalakulása a XIII. századi városprivilégiumok kiadása után sem szűnt meg a király földesurasága a várossá emelt telep felett. Ékes bizonyítéka ennek Nyitra 1288-i eladományozása,¹⁹⁴ vagy a szepesi városok elzálogosítása. A várossá emelt telep és a király mint földesúr közötti viszony mégis átalakult, s ez az átalakulás a városprivilégiumokban nyomon követhető.

A XI—XII. századi városok és a falvak közt a földesúrhoz való viszony tekintetében nem volt nagy különbség. A források alapján a falvak, főképpen pedig egyházi nagybirtokok falvainak viszonyait sokkal jobban ismerjük, mint a városokét. Tudjuk, hogy a falvak lakossága földközösségekben művelte földjeit, s a megművelt földek után személy szerint megállapított szolgáltatásokkal tartozott a földesúrnak. A határnak művelés alá nem vett részét a földesúr kisajátította magának, s azokhoz idővel bizonyos haszonvételi jogok kapcsolódtak. Elsőnek valószínűleg az erdő került a földesúr tulajdonába vadászati és halászati jogával együtt.¹⁹⁵ Az a kevés, amit a XI—XII. századi városainkról tudunk — bizonyos változtatásokkal — ugyanezt a képet tárja elénk. Lényegében nincs különbség a királyi birtoktestek falvain élő solymárok és az óbudai solymárok között — mindketten személy szerinti szolgáltatást teljesítettek.¹⁹⁶ A vásártér forgalma után a király ugyanúgy szedte a vámot Nyitrán, mint valamely kis faluban. Az óbudaiak 1212 előtt ugyanúgy fizették a csöböradót a királynak, mint a XIII. század elején még kis telepnek számító Kassa lakosai. A földközösség nyomai is megtalálhatók azokban a városokban, ahol a mezőgazdasági termelés nagyobb szerepet játszott.¹⁹⁷ Korai városainkban nagyobb a változatosság a falvakhoz képest, nemcsak mezőgazdasági, hanem ipari szolgáltatásokban is,¹⁹⁸ de a lényeg ugyanaz: személyi szolgáltatások, kifejlett földesúri haszonbérletek. Ráadásul a városokban a királyt ugyanaz a megyei ispán képviselte, mint falvakban, ő hajtotta be a csöböradót, ő szedte a vásárvámost stb. Korai városaink nem a földesúrnak teljesítendő úrbéri szolgáltatásai miatt, hanem az egész telep gazdasági funkciója miatt különböztek a falvaktól.

A környező falvakból való kiemelkedés hosszú útján az első lépést — mint azt már jeleztük — a vendégek betelepítése tette meg. A XII. század közepén nagyobb tömegekben bevándorló idegenek elsősorban mezőgazdasági termeléssel foglalkozó parasztok voltak. A királyi birtokon megtelepülő idegenek földjeiket egy a korabeli magyartól eltérő rendszer szerint művelték, s eltérő rendszer szerint teljesítették úrbéri szolgáltatásaikat is. A határ művelés alá vett területét telkek szerint egyenlő arányban osztották fel, s úrbéri kötelezettségüknek nem személy szerint, hanem a művelt telkek nagysága szerint tették eleget. Ezen túlmenően szolgáltatásaikat — kezdetben csak részben — pénzben rótták le. A korabeli magyar falvaktól azonban csupán ebben a tekintetben, úrbéri szolgáltatásaik objektívizálásában különböztek, mert egyébként ugyanúgy a megyei ispán felügyelete alá tartoztak, ugyanúgy kötelesek voltak szőlőik után csöböradót, halászatuk után halat adni,¹⁹⁹ mint a már régebben kialakult magyar falvak.

Az úrbéri viszonyok fejlődésének ezt az első lépését városainkban is megtaláljuk, főképvisezőjük Esztergom és Fehérvár. Mindkét városban már kialakult a vendégek önkormányzata, már megszabadultak a megyei ispán felügyelete alól, a polgárság már mindkét városban megindította a harcot a fejlődésének gátat vetni akaró egyházi intézmény ellen, amikor a XIII. század második felében az utódok nélkül elhalt polgárok vagyó-

nát még mindig a király foglalta le,²⁰⁰ amikor a fehérvári belsőségekhez még mindig határbeli szántóföldek tartoztak.²⁰¹

Középkorvégi városainkban már nem ezt a fejlődési fokot találjuk meg. A városok csupán adót fizettek a királynak, de úrbéri szolgáltatásokkal nem tartoztak, mert határukon belül saját maguk voltak a földesúri jogok tényleges gyakorlói. Ahhoz, hogy városaink ezt a fejlődési fokot elérjék, a királynak le kellett mondania a várossá emelt telep földesúri szolgáltatásairól és a telep területén fekvő haszonélvezetekről. A kiváltságleveleknek erre a részére még fokozottabban áll az a megállapításunk, hogy városaink a középkorvégi helyzetet általában nem egyetlen oklevélben foglalt királyi intézkedéssel érték el, hanem fokozatosan, több egymást követő lépéssel. A fejlődés legvilágosabban itt is Kassa esetében követhető. 1249 előtt a kassaiak a vendégtelepek szokása szerint fizették a földbért. Azt sajnos nem tudjuk megmondani, hogy a földbér mekkora volt, de azt tudjuk, hogy telkenként fizették.²⁰² Egy 1261-i oklevél, amelyben a király két kassainak adományozza Felső-Kassát, azt mutatja, hogy ebben az időben már felmentést élveztek a kassai várnak teljesítendő szolgálat alól is, de szőlőik után kötelesek voltak csöböradót adni.²⁰³ A csöböradó alól csak 1347-ben mentesültek. A *terrarium* megszűnésére vonatkozólag nincs okleveles adatunk, csupán a privilégiumok (főképpen az 1347-i) hallgatásából következtethetünk arra, hogy az adóvá alakult át. A telep területén levő haszonvételeket (vásárvám) a kassaiak az Amadékkal folytatott harcban ragadhatták magukhoz. A XIV. század derekán Kassa már a középkorvégi állapotot mutatja, polgárai csupán adót kötelesek fizetni.

A XIII. századi városprivilégiumok ennek a fejlődési folyamatnak egy-egy mozzanatát mutatják be. Pénzben szabta meg a király Kassán kívül Németlipcse, Hibe, Szöllös, Kolozsvár és Komárom földbérét.²⁰⁴ Ez az intézkedés teljesen megfelelt a hospes falvakbeli állapotoknak. Egy lépéssel tovább ment a király Bábaszék és Dobrona esetében, amikor a lakosokat a servitium alól is felmentette, továbbá Pozsony esetében, amikor a csöböradót is elengedte.²⁰⁵ A szó középkorvégi értelmében véve emelte városi rangra Besztercebányát és Győrt, amikor egyszerűen elengedte a földbért.²⁰⁶ A XIV. századi városprivilégiumok — Komárom 1331. évi kiváltságlevelét kivéve — már nem foglalkoznak a földbér és servitium kérdésével, csupán a városok adójának összegét említik meg.²⁰⁷

Lényeges vonása valamennyi városprivilégiumnak, hogy megszüntette a megyei ispán felügyeleti jogát. Az oklevelek ugyan nem utalnak külön arra, hogy a megszabott földbért már nem az ispán szedi be, de két tényből mégis erre kell következtetnünk. Az egyik az, hogy az oklevelek majdnem minden esetben hangsúlyozzák azt, hogy az ispánnak a telep felett gyakorolt joghatósága megszűnik, s ez a szolgáltatásokkal kapcsolatos joghatóság megszűnését is jelentette. A másik tény pedig az, hogy ahol a király úrbéri szolgáltatásokra kötelezte a várost, ott azt nem az ispánnak, hanem önmagának biztosította. Hibe esetében a király úgy intézkedett, hogy a földbért a bíró vigye el, a nagyszöllősiek privi-

légiuma szerint a *terragiumot* a bíró és a pap együttesen juttatta el a királynak, Szepesolaszi a bért *homini nostro* köteles átadni.²⁰⁸

Bizonyos esetekben a király nem mondott le a földberről vagy a servitiumról. Győrben a püspök és a káptalan birtokán élők földbére a püspököt, illetve a káptalant illette, ezekről a király természetesen nem mondhatott le, sőt külön kiemelte, hogy az ilyen területen lakók *terragiuma* továbbra is kötelező.²⁰⁹ Sátoraljaújhely és Sárospatak esetében fennmaradt a servitium egyik fajtája, a várbeli víztároló feltöltése.²¹⁰ Ezt az intézkedést védelmi szempontok indokolták, s a király nemcsak a városlakókkal, hanem olyan előkelő urakkal szemben is fenntartotta azt, mint amilyen a mai Vöröstorony adománybirtokosa volt.²¹¹

Külön kell megemlékeznünk két olyan oklevélről, amelyet az eddigi irodalomban többször neveztek városprivilegiumnak,²¹² holott nem az. Ilyen a berényi vendégek részére 1264-ben kibocsátott oklevél. Ez elsősorban az úrbéri szolgáltatásokat szabályozza, és bár a telkenkénti rendszer s a telkek után szedett, pénzben meghatározott földbér valóban a városi fejlődés kezdetén álló vendégekre mutat, a telep lakóinak *servitiuma* (ökröket kell adniuk a király kocsijainak vontatásához és küldöncszolgálatot kell teljesíteniük), továbbá az a tény, hogy változatlanul a segesdi ispán hatásköre alá tartoznak, azt évenként egyszer meg kell vendégelniük — jelzi, hogy a település távol áll a XIII. századi városfejlődés elemi követelményeitől.²¹³ A berényi oklevéllel szemben támasztott valamennyi kifogásunk szinte pontról pontra megismételhető az Ugocsa megyei Felszász 1271. évi kiváltságlevelével szemben. A király már az oklevél bevezetésében is utal arra, hogy a felszásziakat az ugocsai ispán sűrű beszállásolásaival megnyomorította, s ezért az ispán beszállásolási jogát ugyan évi egy alkalomra korlátozza, de nem szünteti meg: a *servitium* mértékét is csak csökkentti, mert a vetési munkákat elengedi, s kimondja, hogy a kocsikat csak a telep határáig kell vontatniuk. Az ugocsai ispán fennhatósága továbbra is fennmarad.²¹⁴ Ha ezeket a privilegiumokat más oklevelek követték volna, akkor még hivatkozhatnánk a kassaiak esetére és a városfejlődés csírájának tekinthetnének őket. De, sem Berény, sem Felszász nem kapott ilyen kiváltságlevelet a XIV. században, s ezért az idézett okleveleket nemcsak, hogy nem tartjuk városprivilegiumoknak, hanem még a városfejlődést megindító okleveleknek sem.

A berényihez és felszászihoz hasonló kiváltságokat kapott 1240-ben Bars is. A király már a privilegium bevezetésében is hangsúlyozza, hogy a barsi magyar és német vendégek szolgálatait kívánja szabályozni, s ezután a censust természetben szabja meg, fenntartja a barsi comes joghatóságát is, mert az ispánnak a telep karácsonykor ajándékot köteles adni. Bars helyzete a részére 1240-ben biztosított kiváltságok után — gazdasági szempontból — semmiképpen se volt jobb, mint a felszászi, berényi és más királyi vendégeké. Bars nem is tudott többi városunkhoz hasonló fejlődésnek indulni, mígnem 1331-ben Károly király újabb privilegiumot adott ki részére, s ebben nemcsak a lévő várnagynak a város feletti hatáskörét szüntette meg, hanem a többi királyi városhoz

hasonló szabadságokat helyezett kilátásba a barsiak részére.²¹⁵ Lényegét tekintve tehát a berényi, felszászi és az 1240. évi barsi kiváltságok között csak annyi a különbség, hogy a barsiak esetében a király 1331-ben megkísérelte a városka elmaradt fejlődésének újraindítását.

Összefoglalva az úrbéri szolgáltatások kérdését, azt kell mondanunk, hogy a középkorvégi állapot elérése általában valamennyi városunk esetében hosszabb fejlődés eredménye volt. A városi fejlődés megindulásának ismérve a XIII. században nem is annyira a szolgáltatások mértékében, mint inkább abban a tényben keresendő, hogy felmentették-e a megyei ispán hatósága alól vagy sem. Ha ez nem következett be, akkor a szolgáltatásokon való könnyítés még csak azt jelenti, hogy a király a telep lakosait a hospesek kiváltságaiban részesítette. A fejlődés fokozatai ezen a téren nehezebben állapíthatók meg, mint a kereskedelem terén. Úgy látszik, hogy a XIII. század közepétől kezdve a nagyszabású városalapítás esetében (Győr, Besztercebánya) a király azonnal lemondott valamennyi úrbéri szolgáltatásról, de a lassabban fejlődő telepek esetében ez csak fokozatosan következett be. A fordulópontra talán III. András uralkodása idején keresendő, amikor a felmentésről a királyi oklevelek már nem nagyon beszélnek. Károly király azután már csak a városok adóját szabályozta, s a királyi szabad városok általános ismervévé vált, hogy nem teljesítettek úrbéri szolgálatot, a város területének tulajdonosává a polgárok összessége lett. Ennek ellenére nem egy kétségtelenül városi jellegű településen, megtaláljuk az úrbéri szolgáltatások nyomait a középkor végén is, a pozsonyi halászok pl. a XV. században is szabályosan adóztak a pozsonyi ispánnak.²¹⁶

Még homályosabb a földesúri ajándék kérdése. Természetbeni ajándékról csak Nagymaros privilégiuma tesz említést. A király 1324-ben elrendelte, hogy a marosiak évente háromszor kötelesek ajándékot adni. Az oklevélnek az a fordulata, hogy „*in aliis autem omnibus iisdem libertatum prerogativis, quibus cives nostri Budenses gratulantur ... gaudeant*” mutatja, hogy az ilyen természetbeni ajándék ekkor már túlhaladott állapot volt. Aligha kétséges, hogy ebben az esetben is a visegrádi vár ellátása volt a királyi intézkedés közvetlen oka. Az ajándékról egyébként a királyi privilégiumok nem szólnak, de tudomásunk van róla, hogy a XIV–XV. században a városok a királynak és egyes királyi főtisztviselőknél rendszeres évi ajándékot küldtek, legtöbbször külföldi posztót.²¹⁷ Mai ismereteink alapján nem dönthető el, hogy ez az ajándék a földesúri *munera* maradványa-e, vagy — amint azt Hóman állítja²¹⁸ — a királynak, mint az ország urának, felségjog alapján járó ajándék volt-e. A marosi privilégium Hóman felfogását látszik alátámasztani.

Tagányi Károly megállapítása szerint elsőnek az erdő és a vele kapcsolatos vadászati és halászati jog került a király tulajdonába.²¹⁹ Városprivilégiumaink többször foglalkoznak az erdőhasználat, a vadászat és halászat jogával, ezekből a rendelkezésekből is bizonyos fejlődés hámozható ki. Legkorábbi városi kiváltságleveleink, így a zólyomi, korponai és a dobronai, illetve bábaszéki a telep határain belül fekvő

erdőben a fakitermelés és kőbányászás jogát engedélyezik.²²⁰ Az utolsó ilyen privilégium Pozsony, amelyben az erdőhasználattal kapcsolatban a király megállapítja, hogy a pozsonyiak a vadászok ispánjának semmiféle vámot nem tartoznak fizetni.²²¹ A privilégium fogalmazásából (*ratione silve vel lignorum aut quorumlibet edificiorum*) világos, hogy itt is csak elsősorban fa- és kőitermelésről volt szó. Hangsúlyoznunk kell, hogy mind a négy itt felsorolt kiváltságlevélben a város határán belül fekvő (*intra metas terre*) erdőről van szó. Ilyen kiváltsággal 1291 utáni privilégiumainkban már nem találkozunk.

Az erdőhasználat második változatát azok az oklevelek mutatják, amelyekben a király nem a város határán belüli, hanem az azokon kívül fekvő erdő szabad használatát engedélyezi. Legkorábbi ilyen kiváltságlevelünk a beregszászi (1247), ahol a király megengedte, hogy a beregi erdőben szabadon makkoltassanak, legeltessenek és fát vágjanak. Hasonló engedménnyel találkozunk a vasvári privilégiumban (1279), ahol a Graba nevű erdőt használhatják a város lakói. Valamivel bonyolultabb kiváltságban részesült Nagymaros 1324-ben. Itt a király hozzájárult ahhoz, hogy a marosiak a Pilis és Börzsöny királyi erdeiben épület- és tűzfát vágjanak, de kikötötte, hogy az eladásra vágott fa után a pilisi ispán joga változatlanul fennmarad.²²² Mindhárom esetben a város határán kívül fekvő erdőről volt szó, mindhárom esetben fokozottabban érvényesült a király tulajdonjoga, s a lakosok csak a határukon belül meg nem található fa és más erdei termékek kiaknázására kaptak engedélyt.

Nem az erdőhasználat, hanem a bányaváros gazdasági hátterének kialakítása volt az indoka a gölnicbányai és körmöci privilégiumoknak. Az elsőben az erdő teljesen szabad használatát engedélyezte a király, a másodikban pedig a város körül két mérföldnyire fekvő lakatlan erdőt bocsátotta a körmöciek rendelkezésére nemcsak kitermelés, hanem telepítés céljára is. Ugyanilyen kiváltságban részesült Szomolnok 1332-ben.²²³

Az 1291 előtti városprivilégiumokban a vadászat és halászat jogáról csak abban az esetben van szó, ha a kérdéses terület (erdő vagy folyó) továbbra is a király birtokában marad. Így engedélyezte V. István 1262-ben a szőlősieknek, hogy a szomszédos erdőben vadászhassanak, 1261-ben pedig a sátoraljaújhelyieknek, hogy a Bodrogban szabadon halászhassanak.²²⁴

A halászati jogról úgy látszik nehezebben mondott le a király, mint a vadászatiról. A hibeieknek pl. nem engedte meg, hogy a Vág folyóban halászhassanak, Pozsonyban pedig a városba beolvadó halásztelep természetbeni adóját tartotta fenn a pozsonyi ispán számára.²²⁵ Híbe esetében csak valamiféle különleges, ritkán előforduló halfajta (pisztráng?) lehetett az intézkedés alapja, Pozsonyban vagy a várra, mint királyi szálláshelyre kell gondolnunk, vagy az ispánnak arra a régebbi jogára, hogy a királyi jövedelem egyharmadára igényt tarthatott. A visegrádi vár ellátása indokolta a nagymarosi különleges rendelkezést is. A marosi halászsoknak ugyan megengedte a király, hogy a Dunában

Verőcétől egészen Vácig szabadon halászhasznának, de a vizák egynegyedét a király emberének kellett átadniuk.²²⁶

A XIV. században már csak két rendelkezést találunk a vadászatról és halászatról. Mind Rózsashegy, mind Lubló esetében Károly király teljesen szabad kezet engedett a lakosoknak saját határaikon belül.²²⁷

Az ismertetett adatokból határozott fejlődés körvonalai bontakoznak ki, s ennek a fejlődésnek alapja az, hogy a király mint földesúr lassan elveszítette az erdőhöz való tulajdonjogát, s az a város lakosaira szállt át. A XIII. század derekáig — úgy látszik — a várossá emelt telep határán belül fekvő erdő is a király tulajdona maradt, mégpedig nemcsak a Zólyomi erdőispánság területén, hanem olyan mezőgazdasági jellegű területen is, mint amilyen a korponai volt. Fokozottan fennállott a király tulajdonjoga a telep lakóinak használatára átengedett, de azon kívül fekvő erdő esetében (Beregszász, Vasvár). A XIII. század végén a király tulajdonjoga már meggyengült, önmagától értetődő volt, hogy a telep határain belül fekvő erdő használati joga a telep lakosaié. Ettől az időtől kezdve a privilégiumok már nem is beszélnek az erdő használatáról, annál gyakrabban emlékeznek meg a vadászat és halászat jogáról. Ha különleges körülmények (halfajta, a királyi udvar ellátása) nem indokolták a királyi jogok fenntartását, akkor a telep határain belül a vadászat és halászat joga is a lakosokra szállt át. Az erdő tulajdonjogáról vallott felfogásban a változás a XIII. század derekán következhetett be, mert az 1276. évi gölnicbányai privilégiumban az erdőhasználat minden joga (a halászattal együtt) a lakosoké volt, de a vadászati jog megemlítésével még nem találkozunk. Jellemző az egész fejlődésre, hogy amikor Dancs mester 1318-ban először részesítette kiváltságokban a rózsashegyieket, akkor a telep határán belül fekvő erdőt annak vadászati és halászati jogával együtt átadta a telepnek, de fenntartotta magának a Vágban folyó halászat jogát. Amikor azonban 1331-ben Károly király megerősítette az 1318-ban adott kiváltságokat, már nem tartotta fenn a Vág vizének halászati jogát sem.²²⁸

A városprivilégiumokban megtaláljuk a földesúri szolgáltatások más fajtáinak elengedését és más haszonélvezeti jogok átengedését is. Ilyen a szőlők után szedett csöböradó, amelyet a király a XIII. században Pesten és Pozsonyban, majd a XIV. században Kassán is elengedett.²²⁹ Szőlős, Győr és Pozsony kiváltságlevelében a király kikötő vagy rév építését engedélyezte.²³⁰ Szőlős és Rózsashegy esetében a király kiemelte, hogy a malomépítés jogát is átruházza a város lakosaira.²³¹ Lubló 1342. évi privilégiuma szerint a lakosoknak joguk van bort mérni.²³² Mindezeket a kiváltságokat nem értékelhetjük megfelelő módon, mert az erre vonatkozó kutatás sajnos még annyira kezdetleges állapotban van, hogy a privilégiumok szövegének kimerítőbb tárgyalásához sem adnak kellő alapot.

A városok földesúri szolgáltatásainak fejlődésénél fentebb rámutattunk arra, hogy a XI—XII. század városa még nem emelkedett ki a környező falvak közül. Most, miután végigkísértük az úrbéri szolgáltatások átalakulását, a földesúri haszonvételeknek a város részére töri

tént átadását, azt kell mondanunk, hogy a XIII. század folyamán a földesúrhoz fűződő kapcsolatok meglazultak, a földesúr magántulajdona az erdőre vonatkozólag lassan megszűnt, a városiakok a város földjének és a rajta fekvő haszonvételi jogoknak tulajdonosaivá váltak. A környező falvakban a földesúri tulajdon nem szűnt meg, tehát a városi terület birtokviszonyaiban bekövetkezett eltolódás következtében a város kiemelkedett a környező falvak sokaságából. Ennek a folyamatnak befejező lépése az volt, hogy a város területét elhatárolták a környező falvakétól, a városprivilegiumot a város határjárásával fejezték be. Határjárások bevezetésében olyan formulákkal találkozunk, amelyek világosan kifejezik a királynak azt a szándékát, hogy a város földjét a városiakoknak adományozza. Megjegyezzük, hogy már a legkorábbi városprivilegiumokban is találkozunk olyan formulákkal, amelyek szerint a király bizonyos földet a lakosoknak adományoz. Az adományozást legtöbbször ugyanúgy fejezik ki az oklevelek, mint a nemesi jogon adományozott birtoknál. Az első ilyen privilegium Zólyomé (1243), ezt követi a pesti, majd a győri. A határjárások bevezetésében Hibe esetében a király kimondja, hogy „*totam terram Hyba, prout est et adiacet, possideant*”, Beregszász esetében „*utilitates vero dictarum terrarum tam montium quam vallium et aquarum... percipiant sicut volunt*”, Bábászék és Dobrona lakói „*terram cum eisdem metis et terminis possideant in futurum, quibus possedissee pacifice a longo tempore dinoscuntur*”. Besztercebánya kiváltságlevele a rendes királyi adománylevelekéhez hasonló fordulattal fejezi ki azt, hogy a király a város földjét a besztercebányaiaknak adja.²³³ Zólyomlipcse határjárásnak bevezetésében a király elmondja, hogy „*terram autem et alias utilitates ipsius civitatis nostre usibus scilicet hospitum nostrorum... suo modo congruentes habere volumus limitatas hoc modo*”. Már ebből világos, hogy a király a vendégeknek átadott földet (*terram*) és haszonvételeket (*utilitates*) kívánja meghatároltatni. Még jobban megvilágítja ezt a kérdést Rózsahegy esete. Dancs mester 1318. évi oklevele szerint a lakosok „*totam terram Rosenberg prout est, possidebunt*”. Ugyanezt Károly király 1331-ben még részletesebben kifejti: „*volumus, ut terram et omnia alia iura, que intra metas ipsorum continentur, certis metis limitata, possidere valeant perpetuo et habere*”. Rózsahegy 1331. évi privilegiuma a középkorvégi állapotot tünteti fel. A város határának tulajdonosa a polgárok összessége. Ővék a föld (*terra*), amely a város határán belül található (*intra metas*), s ővék minden haszonvételi jog (*omnia iura*), amely a földhöz kapcsolódik.

Az erdőhasználatlaltal kapcsolatban fentebb már rámutattunk arra, hogy hosszú fejlődés eredménye volt az az állapot, amikor a városiakok már a város erdejének tulajdonosai voltak. Kerekén száz év telt el addig, amíg a rózsahegy-i privilegiumban található helyzet kialakult. Ha az erdőhasználat, vadászati és halászati jog, a földesúri haszonvételek átengedése kapcsán előadottakat össze akarjuk foglalni, akkor tisztán áll előttünk az általános fejlődés vonala. A kezdeti stádiumban a város területének csak egy része ment át a városiakok tulajdonába. Okleveleink közül a sátoraljaújrhelyi tükrözi vissza ezt az állapotot a legtisztáb-

ban. A privilégium kiköti, hogy ha a vendégeknek átengedett földön egy év alatt nem építenek fel házat, akkor a várnagynak joga van azt elvenni és más, az építkezésre vállalkozó személynek átadni.²³⁴ Ez a rendelkezés több szempontból is hű képe a kezdeti állapotnak. Az első szempont a várnagynak mint a földesúr képviselőjének szerepe. A várnagy joghatósága ugyan nem terjed ki a vendégek földjére, de ha a vendég nem építi fel a házat, akkor a föld a korábbi állapotnak megfelelően ismét a földesúr tulajdona lesz, felette a földesúr képviselője, azaz a várnagy rendelkezik. A másik szempont a föld tulajdonának kérdése. Világos ugyanis, hogy a telep határán belül nem az egész föld, hanem annak csupán egy része lett a vendégek tulajdona (*loca, que quibusdictis hospitibus statuimus*), azaz a részükre átengedett telek és valószínűleg a hozzátartozó szántóföld. A bodrogi halászati jog átengedését is azért kellett hangsúlyozni, mert minden egyéb a király tulajdonában maradt továbbra is. Ennél az oklevélnél aligha találhatunk szebb bizonyítékot arra vonatkozólag, hogy a király földesúri joga csak igen lassan és fokozatosan szűnt meg. A fejlődés második fázisában a város határán belül fekvő föld teljes egészében a városlakók tulajdonává lett és csupán egyes, bizonyos okokból fenntartott haszonvételek maradtak a király tulajdonában, pl. a Vág halászata Híben. A harmadik szakaszban a városlakók az egész terület és az ahhoz kapcsolódó valamennyi haszonvételi jog tulajdonosai voltak már, amint azt a rózsahegy-i privilégium szavai kifejezik. Ezt az állapotot azok a városok is elérték, ahol a király eredetileg bizonyos jogokat fenntartott magának. Pozsony pl. a XV. században az eredetileg a vadászok ispánja alá tartozó, a város határán belül fekvő erdőt már szabadon birtokolta, abban a polgárok és a város vezetői időnként vadászatokot rendeztek.²³⁵

Nem könnyű ennek a látszólag teljesen világos fejlődésnek a kronológiáját meghatározni. Ha a híbei (1265) és a gölnicbányai (1276) privilégiumokat vesszük alapul, akkor úgy látszik, hogy a második fejlődési fok kezdete a XIII. század derekára esik, a harmadiké pedig a XIII. század végére és a XIV. század elejére. Ennek a megállapításnak azonban nemcsak a sátoraljaújhelyi (1261), hanem még a pozsonyi privilégium (1291) is ellentmond, mert mindkettőben a szokásosnál nagyobb mértékű fenntartásokkal találkozunk. Ezért a városok tulajdonjogának fejlődését összefoglaló megállapításunkat azzal kell lezárnunk, hogy az általános fejlődést sokszor és sok helyütt akadályozta meg a király különleges gazdasági érdeke. A király magánbirtokán fekvő Sátoraljaújhelyen a királyi uradalom, Pozsonyban a király vadászterülete tartott fenn olyan rendelkezést, amely az általános fejlődés szempontjából elmaradottnak látszik. Amint azt a fenti felsorolások mutatták, az ilyen elavult rendelkezés gyakori és mindennapi jelenség volt.

A városlakók helyzetét a rózsahegy-i privilégium mellett egy 1332-ben kelt adománylevél és iktatás magyarázza meg. A király a Szomolnok körül két mérföldnyire fekvő területet a polgároknak adományozta. Amint azt az adománylevél mondja: „*pro usibus et utilitatibus hospitum universorum in ipsa [civitate] commorantium... duximus perpetuo con-*

ferendum”. Az iktatást a szepesi káptalan végezte el, és jelentette, hogy a határok megjárása után a területet a királyi ember „*statuerit more aliarum civitatum civibus sepedicte civitatis perpetuo possidendam*”.²³⁶ Mind az adománylevél, mind az iktatás formája értékes felvilágosításokat nyújt. Az első — amire Pozsonnyal kapcsolatban Kováts rámutatott²³⁷ — az, hogy nem a város mint jogi személy volt a föld tulajdonosa, hanem a polgárok összessége. A király a szomolnokai esetben is a polgároknak adta a földet, annak birtokába nem a várost, hanem a polgárokat iktatták be. A másik értékes felvilágosítás az, hogy 1332-ben tudtak olyan szokásról, amely szerint a szabad városok földjeiket birtokolták. Ez a szokás lényegében ugyan megegyezett az országban általános nemesi szokásjoggal, mert a városok 1332-ben már az összes földesúri jogot ténylegesen gyakorolták, annyiban mégis eltért attól, hogy egyrészt a városok földesura végső fokon a király volt, másrészt a birtokukban levő föld nem a városé, hanem a polgárok összességéé volt.

A tulajdonjog logikus következménye volt egyrészt a város határának megvonása,²³⁸ másrészt a városon belüli szabad ingatlanforgalom.

*

A hospesek úrbéri rendszere — amint arra már fentebb rámutattunk — nem személy szerinti, hanem telek utáni szolgáltatáson alapult. Ennek következtében az egyes telkek tulajdonosai megváltozhattak anélkül, hogy a telekhez kapcsolódó feudális járadék megváltozott volna. Ha a tulajdonos a telket eladta vagy a telekre vonatkozólag végrendeletileg intézkedett, akkor a telekkel együtt a feudális járadék kötelezettsége is a vevőre, illetve a végrendeletben kijelölt örökösre szállt át, ennél fogva a földesúrnak nem volt érdeke sem a telkek szabad forgalmának megakadályozása, sem a szabad végrendelezési jog korlátozása. A szabad végrendelezés jogát azonban a vendégek jogszukása korlátozta, mert ez a gyermeket olyan törvényes örökösnek tartotta, akít az örökösödésből csak súlyos indokok alapján lehetett kizárni. A szabad végrendelezési jogot ezért elsősorban arra az esetre biztosította, ha a vendégnek törvényes örököse nem volt. A vendégtelepek kiváltságai közt valóban megtaláljuk az örökösök nélküli vendég szabad végrendelezési jogát, és pedig királyi és magánbirtokon egyaránt.²³⁹ A szabad ingatlanforgalom alá vonható esetek tehát már a XIII. század elején több csoportra bomlottak, egyrészt a telek szabad elidegenítésére (ez az úrbéri rendszer következménye volt), másrészt az örökös nélküli vendégek szabad végrendelezési jogára (ami részben az úrbéri rendszer, részben a vendégek jogának következménye volt).

A városok úrbéri szolgáltatása lényegében ugyanazon az alapon nyugodott, mint a vendégeké. A XIII—XIV. századi városprivilegiumok — egy-két kivétellel²⁴⁰ általában nem is emlékeznek meg a szabad ingatlanforgalomról, hanem csak a különleges esetekről, a szabad végrendelezésről, ezzel kapcsolatban a *ius spoli* megsztűnéséről és a végrendelet nélkül elhalt polgárok vagyonáról intézkednek. Elvileg az örökös nélküli városlakóknak ugyanúgy joguk volt ingó és ingatlan vagyonuk-

ról végrendeletet alkotni, mint a vendégeknek. Ezt már a legkorábbi városprivilegiumok, így a nagyszombati, pesti, körmendi, beregszászi stb. is hangsúlyozta.²⁴¹ Valamennyi ilyen privilegium természetesen csak arra az esetre biztosította a szabad végrendelkezés jogát, ha a polgárnak törvényes örököse nincs.

A földesúr jogai közé tartozó *ius spolie* a földesúri jövedelem egy része volt, így tehát királyi birtokon a megyés ispán — mint a királyi jövedelem egyharmadának élvezője — ugyancsak igényt tarthatott az utódok nélkül elhalt egyén vagyonának egy részére. A turóci és lipői népek részére kiadott 1257-i oklevél szerint az ispán ezt a jogot a joghatósága alá tartozó vendégekkel szemben is ténylegesen gyakorolta, illetve gyakorolhatta.²⁴² Az ispán joghatóságának megszűnése következtében a városokban ez a jog megszűnt, amint azt különösen a beregszászi és sátoraljaújhelyi kiváltságlevelek hangsúlyozzák.²⁴³

Intézkedtek a privilegiumok arra a különleges esetre vonatkozólag is, ha a polgár örökös és végrendelet nélkül halt meg. A vendégek esetében ilyenkor a vagyon a földesúrra szállt. Két legkorábbi hospesekből települt városunkban, Esztergomban és Fehérvárott valóban a királyra szállt az ilyen polgár vagyona.²⁴⁴ Ugyanezt találjuk meg Pozsonyban, ahol 1382-ig a királynak ezt a jogát a tárnokmester gyakorolta.²⁴⁵ Buda 1276. évi és Kassa 1347. évi privilegiuma értelmében az ilyen polgár vagyona már nem szállt a királyra, hanem azt három részre osztották, egyharmadát alamizsnára, kétharmadát pedig a budai, illetve a kassai vár fenntartásának költségeire kellett fordítani.²⁴⁶ Ebből a néhány töredékes adatból is világos, hogy itt is az úrbéri viszonyok fejlődéséhez hasonló hosszabb folyamatról van szó. A XIII. században a király háramlási joga Esztergomban és Fehérvárott még teljes egészében érvényesült, Pozsonyban is csak a XIV. század végén szűnt meg, Kassán a király már csak a vagyon kétharmad részére tartott igényt. Persze a fejlődés ebben a tekintetben sem volt töretlen, mert Korpona privilegiumában a király már 1244-ben kimondta: abban a kérdésben, hogy a végrendelet nélkül elhalt polgár vagyonát kinek juttatják, a polgárok összessége dönt.²⁴⁷ Ettől az egy esettől eltekintve azonban a háramlás joga lassabban szűnt meg, mint a király más úrbéri természetű jogai és haszonvételei.

Korai privilegiumaink egy része más irányban korlátozta a szabad ingatlanforgalmat, amikor elrendelte, hogy a polgárok birtokában levő ingatlant csak olyan személynek lehet eladni, aki a polgárokkal azonos kötelezettséget vállal. A XIII. században ezzel a kikötéssel csak Nagyszombat és Pest privilegiumában találkozunk, a XIV. században pedig Kassa 1347. évi nagy kiváltságlevelében — nyilván itt is a pesti minta hatásaként.²⁴⁸ A kassai 1347. évi privilegium egy másik rendelkezése azt mutatja, hogy a XIV. században már nem az ingatlanok szabad forgalma és a szabad végrendelkezési jog volt a legfontosabb kérdés, hanem az, hogy a város felügyeletét az ingatlanforgalom felett biztosítsák. Ez a kiváltságlevél ugyanis kimondja, hogy a városi ingatlanok elidegenítéséhez a város hatóságának hozzájárulása szükséges, az elide-

genítés bizonyítására pedig csak a városi oklevél fogadható el.²⁴⁹ Ezt a kikötést megtaláljuk a budai, selmeci és pozsonyi jogban is,²⁵⁰ és — véleményünk szerint — elsősorban a városi adózás fejlődésére vezethető vissza. A XIV. század elejétől fogva a király egy összegben állapította meg a város adóját. A városok polgárságának elemi érdeke volt, hogy a meghatározott adó minél több adóköteles között, illetve — miután a városi adó kivetésének alapja általában a városi ingatlan volt²⁵¹ — minél több lakott telek között kerüljön felosztásra. Ha a városi telkek elidegenítése során a telkek olyan személyek birtokába kerültek, akik valamilyen oknál fogva nem voltak a polgárok közös teherviselésébe bevonhatók, akkor több adó esett egy-egy polgárra, illetve egy-egy adóköteles ingatlanra.

Pozsony XIV. századi története mutatja meg, hogy milyen nehézségekkel kellett ezen a téren a városoknak megküzdeniük. 1345-ben a király egyik rendeletében kimondotta, hogy minden rendű és rangú ember, aki Pozsony városában vagy annak határában házzal rendelkezik, köteles a város valamennyi terhét viselni, valamennyi szolgáltatás teljesítésében részt venni, és pedig „*tam viri ecclesiastici, quam seculares et Iudaei*”.²⁵² A fennmaradt adatok legrészletesebben az egyháziak ingatlanáról beszélnek. A városban a polgárokon kívül több egyházi testületnek is volt ingatlana, a legnagyobb és legértékesebb ingatlan komplexummal az osztrák heiligenkreuzi apátság rendelkezett. Mivel az apátságnak exemptiója volt, ezek után a telkek után sem fizetett cenzust. 1325-ben Károly király az exemptiót megszüntette és az apátságot a census megfizetésére kötelezte, arra való hivatkozással, hogy az apátság erre már régebben ígéretet tett.²⁵³ 1355-ben Lajos király mondotta ki, hogy az apátság a városban és annak környékén fekvő ingatlanait csak pozsonyi polgárnak adhatja el.²⁵⁴ Hogy pedig Pozsonynak nem egyedül a heiligenkreuzi apátsággal volt ilyen gondja, azt Lajos királynak egy 1354-ben kiadott rendelete bizonyítja, amelyben a király általánosságban megállapította, hogy az egyháziak városi birtokaik után a közterheket viselni kötelesek.²⁵⁵ Az egyházi ingatlanvagyon végrendeleti hagyományok révén is állandóan növekedett, és úgy látszik, ezeknek az eredetileg polgári ingatlanoknak teherviselése körül is vita folyt a város és az egyház között, mert Zsigmond 1419-ben megengedte, hogy a végrendeletileg egyházi célokra hagyott ingatlanokat a város egy év és egy hónap leforgása alatt a pozsonyi polgároknak eladja és a vételárat fordítsa egyházi célra.²⁵⁶ A világiak mentességi igényeivel szemben a város könnyebben védekezett. Amikor 1379-ben a tárnokmester Pozsonyban házat vett, a vétel alkalmával kötelezte magát, hogy a ház utáni terheket „*simili modo prout alter civis in Posonio*” fogja viselni.²⁵⁷

A szabad ingatlanforgalom és a hozzákapcsolódó szabad végrendelezési jog azt mutatja, hogy a XIV. században a városi hatóság mint a polgárok közönségének képviselője igyekezett az ingatlanforgalom szabadságának fenntartása mellett az ingatlanokhoz kapcsolódó teherviselést biztosítani. A XIV. század derekára kialakult az az elv, hogy a városi ingatlan közteherviselése független az ingatlan tulajdonosának

állásától. Alapjában véve ez megfelelt annak az úrbéri rendszernek, amely szerint még a hospesek birtokolták telkeiket és teljesítették a földesúri szolgáltatásokat. A közteherviselés alól egyedül a város tisztviselői élveztek felmentést tisztségviselésük tartamára. A közteherviselés elve a privilégiumokban eleinte kifejezetten (Pest, Nagyszombat), később azonban úgy nyilvánul meg, hogy a király az ingatlanforgalom felett a város hatóságának felügyeletet biztosított.

*

A városok privilégiumai közé tartozott a királyi tisztviselők beszállásolása (*descensus*) alóli mentesség is. Valamennyi középkori városi privilégiumunk foglalkozik ezzel a kérdéssel. Korai kiváltságleveleink ezzel kapcsolatban elsősorban azt hangsúlyozzák, hogy a városban csak azok szállásolhatnak be, akiket a város önként befogad, s ezek az átvett élelmiszerekért kötelesek megadni a *iustum pretiumot*. Pest 1244-i privilégiuma az utolsó, amely az ár kérdésével foglalkozik, a XIV. században csak az 1347. évi kassai oklevél beszél erről, itt is átvéve a pesti minta fogalmazását.²⁵⁸ Ugyancsak korai kiváltságleveleinkben hangsúlyozzák azt, hogy a király *descensus*-joga továbbra is fennmarad. Nyilvánvaló, hogy eredetileg ez a jog a királyt mint földesurat illette meg. A XIII. század végén azonban ezen a téren is változás állott be, mert az Eperjes, Sáros és Bártfa részére 1291-ben kiállított kiváltságlevelével szerint ezek a városok a királyt mint „*totius regni dominum naturalem*” kötelesek fogadni és ellátni. A király földesúri joga, úgy látszik, ezen a téren is ugyanolyan átalakuláson ment keresztül, mint a földesúri ajándék terén. Ez lehetett az indoka annak is, hogy a királyok a XV. században zavartalanul gyakorolták *descensus*-jogukat még Pozsonyban is, ahol az 1291-i privilégium szerint maga a király sem szállhatott meg.²⁵⁹

A földesúri jogok megszűnésével kapcsolatban a fentiekben rámutattunk arra, hogy nemegyszer a vendégek jogállása alkotta a városi fejlődés alapját. A *descensus*-szal kapcsolatban nem találkozunk ilyen nyomokkal. A földesúri *descensus*-jog a vendégtelepeken is érvényben volt, ennél fogva megillette a királyi birtokon a megyésispánt, sőt — amint ezt a rózsahegy 1318. évi oklevél mutatja — megillette az ispán familiájához tartozókat is.²⁶⁰ A hospesfalvak kiváltságleveleiben, így a felszászi, berényi stb. oklevelekben is megtaláljuk az ispán *descensus*-jogát, bár ezekben az esetekben a királyt azt korlátozásnak vetette alá.²⁶¹ A városok szabadalmában éppen az a határozott törekvés található meg, hogy a királyi tisztviselők *descensus*-joga megszűnjön és csak a királyé maradjon érvényben. Ez a privilégium nem a hospesek előjogainak továbbfejlődéséből származott, hanem abból a törekvésből, hogy a városi rangra emelt telep közvetlenül a királynak legyen alárendelve. A jogi természetű kiváltságok esetében ezzel a törekvéssel még többször fogunk találkozni.

*

Korszakunkon belül egyetlen olyan városprivilégiummal sem találkozunk, amelyben a király a városnak pénzverési jogot adott volna. A

pénzverés nemcsak az Árpád-házi, hanem Anjou- királyaink alatt is feltéve őrzött regálejog volt, s a partikuláris pénzveréshez szokott freisingi Otto csodálkozását méltán felkeltette. A pénzverőkamarák természetesen a városokban nyertek elhelyezést, a legkorábbi talán Esztergomban, az ország gazdasági székhelyén. Ilyen értelemben volt kapcsolat a városok és a pénzverés között, akár Budát, akár Kassát vesszük figyelembe. De az a nyugat-európai területen általános elv, hogy a vásártartás jogával együtt a városok a pénzverés jogát is megkapják és a királytól eltérő árfolyamú pénzt vernek, a középkori Magyarországon a XIV. században csak Budán fordult elő 1311 és 1357 között. Nem ismerünk olyan kiváltságlevelet, amely Budát erre felhatalmazta volna, ilyenek még a nyoma sem maradt fenn. Talán ez a fél századon át tartó dicsőség a III. András utáni zavaros időkre visszavezethető tényleges, de jogilag kodifikálatlan kiváltság következménye volt.²⁶² Pozsony (1430) és Kassa (1468) kiváltsága már a XV. század folyamán keletkezett és nem városi, hanem a város által vert királyi pénz verésére vonatkozott.²⁶³

*

A pénzverésre vonatkozó privilégiumok ismertetésével végére érünk a városi gazdasági kiváltságokra vonatkozó rendelkezéseknek. Az egyes kiváltságok tárgyalásánál rámutattunk az oklevelekből kiolvasható fejlődésre, igyekeztünk a fejlődés kronológiáját is megállapítani. Azt hisszük, itt az ideje, hogy valamennyi eddig tárgyalt gazdasági kiváltság összefoglalásával megrajzoljuk azt az általános képet, amely a városoknak a privilégiumokból kihámozható fejlődését állítja elénk. Alapjában véve a kiváltságlevelek gazdasági intézkedései két tárgykörre bonthatók fel: a kereskedelemmel és az úrbéri intézkedésekkel kapcsolatos tárgykörre.

A kereskedelmi kiváltságok terén a XIII. század dereka és a XIV. század dereka közt a privilégiumok lényeges változást mutatnak. Ennek a változásnak megnyilvánulása az, hogy kiváltságlevelekben utoljára 1291-ben van szó hetivásárról, hogy az országos vásár intézménye a XIII. század második felében Fehérvárott és Budán alakult ki, majd a XIV. század első felében nagy kereskedővárosainkban általánossá vált, hogy a XIII. századi csupán pro forma adományozott árumegállító jogot a XIV. század elején a tényleges árumegállítást megindító privilégiumok váltják fel, s hogy a XIV. század második negyedében újra feléledt a korábban csak Esztergommal kapcsolatos ismert útkényszer.

A változás lényegére már fentebb rámutattunk, amikor felhívtuk a figyelmet az ország kereskedelmi életének változására. A XIII. század folyamán erősen fellendülő külkereskedelmünknek új elosztóhelyekre volt szüksége és országos vásárookra, amelyek egyszerre nagy mennyiségű áru elhelyezését tették lehetővé. Tegyük most ehhez hozzá, hogy a XIII—XIV. században fellendülő kereskedelmi életnek a városok szempontjából az volt a következménye, hogy a városok egy része mint kereskedelmi központ megerősödött, kialakult felvevő területe. A fejlődés

ebben az időben olyan gyors ütemű volt, hogy még úgyszólván sehol sincs szó az idegenek kereskedelmének korlátozásáról. Csak az osztrák határ mentén fekvő Vasváron látszik indokoltnak az idegenek nagykereskedelmének kikényszerítése. Szatmáron és Gölnicbányán ez csupán valamilyen idegen minta utánzása lehetett, amit az is bizonyít, hogy az utóbbi helyen komoly formában a korlátozást csak a XIV. század végén ismételték meg²⁶⁴

A változás nemcsak az ország kereskedelmét érintette, hanem magukat a városokat is. A bevezetésben ismertetett „első fejezet”-tel szemben nagymérvű átrendezés következett be. A régi kereskedelmi központok tekintélyes része hanyatlásnak indult. A fentiekben a legkirívóbb és legismertebb példára, Esztergomra hivatkoztunk. De ha emlékeztetünk arra, hogy a XI—XII. században valamennyi megyeszékhelyen tartottak vásárt, akkor Esztergom, Pest és Óbuda mellett nyugodtan felsorolhatjuk a jelentéktelenné vált Barsot, Komáromot és Somogyvárt is. Az átrendeződés folyamán Fehérvár és Buda került a városok élére, őket Sopron, Pozsony és Kassa követte. Az átalakulás hatásaként az új nagy kereskedelmi központokban már nem a király kezében volt a kereskedelem irányítása, hanem a városokéban. A városok kereskedelmi szervezete, szokásai játszottak most már döntő szerepet.

Az egész fejlődésnek jellemző vonása az, hogy az egész országban egységesen és igen gyors ütemben zajlik le. A *forum liberum* intézményét kialakulása után azonos formákban veszik át városaink, s Buda és Sárospatak kivételével nincs olyan városunk, amely ne rendelkezne szabad hetivásárral.²⁶⁵ Az országos vásár intézménye ugyanilyen gyorsan és egységesen lép fel valamennyi nagy, majd a XIV. század végén kisebb városunkban is. A másik jellemző vonása az, hogy a kereskedelmi életben a város összeforr környezetével. A XIV. századra a hetivásárok által meghatározott kis körzetek olyannyira kialakultak, hogy a hetivásárokról a városprivilegiumok már nem is beszélnek. Vezető nagy városaink, elsősorban Buda, Fehérvár, Sopron, Pozsony és Kassa pedig összekapcsolódtak távolabbi környezetükkel, az országos vásárokon megjelenő külföldi üzlettársakkal is.

A XIII. század közepén indult meg a fejlődés az úrbéri szolgáltatásoknak, és a földesúri haszonvételeknek a városi polgárok részére történő átadása terén is. Ennek a fejlődésnek megnyilvánulásaival találkozunk, amikor megállapítottuk, hogy a XIII. század közepén születnek meg az első teljes felmentések a földbér alól, hogy a város határán belüli erdőhasználatról 1291 után már nincs szó, hogy a szabad végrendelkezés is csak a XIII. században volt említésre méltó kiváltság, s hogy a descensus átalakulásának első nyomával is 1291-ben találkozunk. A gazdasági fejlődés itt a pénzgazdálkodás felé haladt és kialakította azt a közösséget, amely maga gyakorolta a földesúri jogokat saját területén. Amíg a régi királyi birtokok túlnyomó része lassan magánföldesúri faluvá süllyedt, a városokkal szemben a király inkább az ország legfőbb urának szerepét játszotta, de nem a földesúrét. Az előző korszakhoz

képezt beálló változások itt is óriásiak. A városokban általánosan érvényre jutó telekrendszertől eltekintve a legnagyobb változás a megyésispán joghatóságának megszűnése volt. A város kikerülve a megye és a királyi birtokok szervezetéből, közvetlenül a király alá rendelt teleppé válik, mint a a descensusjog rendelkezéseiből is kiderül.

De ha a kereskedelmi kiváltságokkal kapcsolatban azt mondtuk, hogy összekapcsolta a várost környezetével, akkor most ennek éppen ellenkezőjét kell állítanunk. A város kiemelkedik a környező falvak közül, azoknál lényegesen előnyösebb úrbéri viszonyai éles határvonalat húznak a falvak és városok közé. Mert bár a telekrendszer, a végrendekezési jog és ingatlanforgalom szempontjából nincs különbség hospstelep és város között, de a megyésispán hatalmának megszűnése, a határhasználatban mutatkozó előnyök mégis magasan a vendégek fölé emelik a polgárokat. Nemcsak a termelésben elfoglalt helye állította szembe a várost a faluval, hanem ezek az előnyök is. És ha fentebb, a kereskedelmi kiváltságoknál azt mondtuk, hogy a kiváltságok az egész országban egységesek voltak és gyorsan terjedtek el, akkor most ennek is az ellenkezőjét kell állítanunk. A kereskedelmi fejlődés irányítása korán kisiklott a királyok kezéből, az tőlük független útra tért, de a földesúri jogok gyakorlásáról és a haszonvételek élvezetéről csak nehezen és fokozatosan mondtak le. Ezért voltak az elavult rendelkezések ezen a téren hosszú ideig fenntartható és mindennapi jelenségek.

A kereskedelmi és úrbéri kiváltságok áttekintése során tárgyalt városok két egymástól elhatárolható csoportra bomlottak. Az egyik típus — talán ez domborodott ki jobban az eddigi tárgyalás során — a fejlődő város típusa. Előzménye vagy valamilyen kis hospsteleppülést (Kassa), vagy valamilyen már régebben kialakult gazdasági központ (Győr, Pest). Városi kiváltságokat biztosító privilégiumaik fejlődésük egyes állomásait jelzik, nemegyszer hivatkoznak korábbi kiváltságokra vagy egyenesen kiváltságlevelekre. A másik típus esetében nem ismerünk előzményeket, a várost szinte máról holnapra alapítja meg a király céltudatos gazdaságpolitikája. Ilyen város tulajdonképpen igen kevés van, s a középkori Magyarországon is csak a bányavárosok közt találunk ilyent. A XIII. században Beszterce- és Gölnicbánya, a XIV. században Körmöc képviseli ezt a típust. Kiváltságleveleik egy csapásra biztosítják azokat a városi előjogokat, amelyeket a másik típusúak csak hosszú évtizedek alatt tudtak megszerezni maguknak. Kassának hosszú idő kell, amíg végleg megszabadul a terragiumtól, Besztercebánya terragiummentességgel indul a fejlődés útján. Ha mindenáron osztályozni akarjuk középkori városainkat, akkor gazdasági szempontból tekintve a fejlődést a régi és hanyatló városokkal szembe kell állítanunk ezt a két típust, a felfelé törekvő fejlődő városokét és a tervszerűen alapítottakét.

*

Végül nem jelentéktelen az sem, ami a magyar városprivilégiumokból kimaradt: az iparosok kérdése. A nyugati városok a Bannmeilenek nevezett intézmény segítségével azt is elérték, hogy a várostól egy

mérföldnyi távolságra nem volt szabad ipart úzni. Ezzel nemcsak az ipari tevékenység koncentrációját érték el, hanem bizonyos területen belül hatásosan biztosították a városi ipar monopóliumát a polgárok részére. A középkori magyar városprivilegiumokban mindössze kétszer találkozunk ilyen rendelkezéssel. Elsőnek Zsolna 1321-i kiváltságlevelében mondja ki a király, hogy „*per spatium unius miliaris nullus operarius quoquomodo censeatur alias, nisi in ipsa civitate nostra de Sylva possit residere et sua opera exercere*”. Mindjárt hozzá is kell tennünk, hogy Károly királynak ez az oklevele nem a szó szoros értelmében vett városprivilegium, hanem a már korábban megállapított — és talán Csák Máté által privilegializált — telep helyzetének elismerése a király részéről abban az időpontban, amikor Zsolna Csák Máté halála után a király birtokába került. Másodszor Privigyé 1383. évi oklevelében találkozunk hasonló rendelkezéssel.²⁶⁶ Itt azonban az intézkedés már nem csupán az iparosokra, hanem a városban folytatott kereskedelemre, nevezetesen a kenyér és hús árusítására is kiterjed. Területileg sem olyan zárt, mint a zsolnai, mert az egy mérföldön belül fekvő és Bajmóc és Novák mezővárosokat a királynő kiveszi a kiváltság hatálya alól. A rendelkezés egyébként sem volt hosszú életű, mert amikor Zsigmond király 1420-ban megerősítette a privigyeyi kiváltságlevelet, ennek a pontnak érvényét megszüntette.

A két intézkedésnek már a számaránya is feltűnő: kereken 35 város közül csupán kettőben találunk az iparosokra vonatkozó rendelkezést. Még feltűnőbb, hogy mindkettő külföldi (Tesen) minta után keletkezett városunkban fordul elő, s hogy a többi városban a kereskedelem ebben vagy abban a formában, de mindig szóhoz jut, s az idegenek kikényszerített nagykereskedelmére vonatkozólag is már igen korán, a XIII. század második felében ismerünk rendelkezéseket. Nem lehet feladatunk, hogy itt az iparos elem kérdésére részletesen kitérjünk, s ezért mindössze az iparosok és a város keletkezése közti viszony kérdését kell érintenünk. Irodalmunk eddig a társadalmi munkamegosztás képviselőit a városokon belül kereste. A városprivilegiumok alapján azonban aligha feltételezhetünk erősebb iparosréteget. Úgy látszik, hogy a magyarországi városok esetében a városok ipari bázisát a városokon kívül kell keresnünk, és tekintetbe kell vennünk, hogy iparon nem a mai fogalmat kell értenünk, hanem ide kell sorolnunk pl. a borászatot is — amint azt újabban Surányi Bálint tette —, sőt talán a halászatot is.²⁶⁷

2. Jogi kiváltságok

A középkorvégi magyarországi városok jellemző vonása volt, hogy saját városjoguk szerint éltek, választott bírójukból és esküdteikből álló bíróságuk a városjog alapján hozta ítéletét, s az ítélet ellen fellebbező fél nem a rendes országos bíróság valamelyikéhez, hanem a tárnokmester részben ugyancsak polgári ülnökökkel ítélkező székéhez fordult. A városi bíróság egyben a város előjárósága, a közigazgatás vezető szerve és az *universitas civium*nak kifelé hivatott képviselője volt, a bíró és az esküd-

tek neve alatt kelt okleveleken a város pecsétje volt látható. A középkorvégi falvakhoz képest ez nagymértékben megállapodott és gyakorlatilag is jól működő községi szervezet volt. Jelentőségét régebbi irodalmunk és általában az európai történetírás méltán hangoztatta, mert ez a szervezet különbözteti meg leginkább a középkori európai várost a keleti, sőt a középkoreleji kelet-európai városoktól is. A községi és igazságszolgáltatási függetlenség a város fogalmának szinte elengedhetetlen feltétele volt nemcsak a XIX—XX. század polgári történészei, hanem a középkorvégi városok szemében is.²⁶⁸

A középkorvégi állapot — a gazdasági kiváltságokhoz hasonlóan — ezen a téren sem máról holnapra született meg, hanem hosszabb fejlődés eredménye volt. A fejlődés első csírái után kutatva arra kell rámutatnunk, hogy a X—XI. századi királyi bírók joghatóságát a XII. században két új intézmény feltűnése korlátozta: az immunitás és a vendégek kiváltsága. Az immunitást kezdetben főképpen egyházi testületek kapták meg, birtokukon a királyi bíró joghatósága ezzel megszűnt, mert a birtokon élők felett a bírói teljhatalmat maga a birtokos gyakorolta. A külföldről bevándorolt hospesek saját jogszokásukat hozták magukkal, s annak szabad gyakorlatát — a feudális Európa bevett szokása szerint — új hazájukban is biztosították részükre. A régi jogszokás szabad gyakorlatának elismerése általában úgy történt, hogy a telep bíróját a vendégek közül a király nevezte ki, vagy a vendégek választották. A mi magyar viszonyaink között ez az egy tömbben letelepült erdélyi és szepesi szászok esetében jelentett nehézséget. Nehezebb volt az elszórtan letelepülő bevándorlók esetében. Itt a jelek szerint kompromisszumra került sor. A bűnügyeket nagyobb és kisebb ügyekre osztották fel, a kisebb ügyekben a vendégek bírója egymaga ítélte, a nagyobb ügyekben azonban az illetékes ispánnal együtt hozott ítéletet. Nem tudjuk, hogy ez a megosztás mikor keletkezett, kétségtelen azonban, hogy már a tatárjárás előtt megvolt. A vendégek részére adott kiváltságlevelek ennek a fejlődésnek megfelelően a bíróválasztásról, a bíró hatásköréről és a feljebbvitelről intézkedtek. Ugyanezekkel a pontokkal találkozunk a városprivilegiumokban is, a városok különleges fejlődésének alapja azonban mégsem a vendégek kiváltságában, még kevésbé a soltészesség intézményében, hanem az immunitásban keresendő.

*

Valamennyi városprivilegium intézkedik a bíróválasztásról, de már az egyik legkorábbi kiváltságlevelünk lerombolhatja azokat az illuziókat, amelyek a választás fogalmával kapcsolatban a mai olvasóban felmerülnek. Amint arra már Hajnik Imre rámutatott,²⁶⁹ a nagyszombati privilegium szerint a bírót „*communiter vel eorum maior et sanior pars elegerit*” és a királynak kell megerősítenie. A választást eszerint két tényező korlátozta. Az első az volt, hogy a választáshoz nem kellett többség, elegendő volt ahhoz a „józanabb rész” hozzájárulása. Objektív ismérvek alapján aligha határozhatnánk meg azt, hogy a polgárok közül kik a „józanabbak”. Nagyszombat privilegiumában előfordul a *meliores*

kifejezés. Ez a szó meglehetősen szokatlan a magyar okleveles gyakorlatban a városi patriciusok megjelölésére, a privilégiumokban pedig sohasem fordul elő. Ha ehhez az egyetlen előforduláshoz egyáltalán szabad következtetést fűznünk, akkor a nagyszombati „józanabbakat” ezek között, a „*meliores*” között, azaz a patriciusok között kell keresnünk. A másik korlátozó tényező a királyi megerősítés. Aligha szorul bizonyításra hogy ennek a záradéknak segítségével a király bármikor a városra erőszakolhatta a maga jelöltjét, amint azt a körmendi és a budai 1276. évi privilégium nyíltan bevallja.²⁷⁰

Korai kiváltságleveleinkben nem használják mindig az „*eligere*” igét. A korponaiban *libere assumant*, a szatmárnémetiben és a nyitraiban *constitutus*, a bábaszékiben *statuant* olvasható. A jelek arra mutatnak, hogy mindhárom esetben a középkori értelemben vett választásról van szó. A szatmárnémeti bírót „*maiorum ac minorum consensu pariter concordante constituendi . . . habeant facultatem*”, a nyitrai „*villicus pro tempore constitutus*” pedig a kereken harminc évvel fiatalabb soproni privilégiumban ismétlődik „*villicus . . . pro tempore constitutus, quem iidem cives communiter elegerint*” fogalmazásban, és így nincs okunk feltételezni, hogy szatmárnémeti és nyitrai oklevelekben a kifejezés mögött nem a választás fogalma húzódik meg. A bábaszéki *statuant* folytatása (*de communi civium beneplacito et consensu*) ugyancsak választásra utal. Ez a formula egyébként végigkíséri a választásra vonatkozó részeket. Németlipcsén azt választhatják meg, akit „*de communi voluerint voluntate*”. Ugyanezzel találkozunk Csüt megerősítésében,²⁷¹ Késmárk, Bars 1331. évi és Rózsahegy privilégiumában.²⁷² Ez a fordulat annyira közismert lehetett, hogy a pozsonyi kiváltságlevélben megcsonkítva fordul elő: „*villicum . . . eligant de communi*”. A kialakult formula azonban ugyanolyan határozatlanul írja körül a választást, mint pl. a besztercebányai privilégiumé, amely szerint a bírót „*de universitatis consilio et consensu*” kell megválasztani.²⁷³ A laza fogalmazással szemben két privilégiumunk élesebben határozza meg a választást. Sátoraljaújhelyen a bírót „*pari et consona voluntate*”, Lublón pedig „*unanymi et pari voluntate*” kell megválasztani. Ha nem is vagyunk tekintettel arra, hogy tulajdonképpen mindkét esetben a „*de communi voluntate*” formula változataival van dolgunk, akkor nem tarthatjuk ezeket a szavakat a szó modern értelmében vett választás kifejezésének. A bizonyíték erre késői, de meggyőző. 1381-ben Lajos király megállapítva, hogy Zsolnán és környékén a „szláv” polgárok a németekkel szemben többségben vannak és velünk együtt teljesítik kötelezettségeiket, úgy látta, hogy az esküdteket a két nemzetiségből egyforma számban kell megválasztani. Ennek a szlovák és cseh történetírás által „*privilegium pro Slavis*”-nak nevezett rendelkezésnek²⁷⁴ logikája jellemzően világítja meg mindazt, amit a középkorban választásról gondoltak. A „*non numerantur sed ponderantur*” elv diadala ez. A gazdag, de kisszámú német elem súlya nagyobb volt, mint a szláv, az utóbbiak viszont számbeli fölényben voltak. A király ítélete szerint a németek súlya és a szlávok számbeli fölénye annyira kiegyenlítette egymást, hogy az esküdtek között egy-

forma számarányban lehettek képviselőik. Hozzá kell tennünk, hogy a bíró személyéről nincs szó, az természetesen továbbra is a németek közül került ki, holott Zsolnán ekkoriban már nem a soltész, hanem a választott bíró állt a város élén.²⁷⁵ A „*privilegium pro Slavis*” alapján aligha hihetjük, hogy városi kiváltságleveleink valóságos választásra gondoltak, amikor a bírói tisztség elérésével kapcsolatban intézkedtek.

A privilégiumokban más jelek is arra mutatnak, hogy a király igyekezett a választást minél kevésbé megkötni. A választás időpontja csupán a pozsonyi és sárvári privilégiumban szerepel.²⁷⁶ Ritkán említi a király a bíró hivataloskodásának időtartamát. A korponaiak évenként megválaszthatják bírójukat (*annuatim possint renovare*), határozottan csupán a beszercebányai, kőszegi és sólyomlipcsei mondja ki az egy évi hivataloskodást.²⁷⁷ Mellőzik a kiváltságlevelek az esküdtek választására vonatkozó határozatokat is. Mindent egybevéve a király a bíróválasztás biztosítását hangsúlyozta és nem törekedett arra, hogy a választást részleteiben megkösse. Ez a törekvés teljesen összhangban állott azzal az elvvel, hogy a bíróválasztás a város belügye, azt akkor és úgy hajtották végre, ahogyan azt a bíróság szokásjoga, illetve a városon belüli erőviszonyok megengedték. Így aztán nem csodálkozhatunk azon, hogy városainkban valóban különböző közvetlen és közvetett választási módok alakultak ki, amelyek századokon át változatlanok maradtak.²⁷⁸

Ha a választást a király nem is szabályozta részletesen, sok oklevélben — és főképpen a koraiakban — erősen hangsúlyozta a választást korlátozó második rendelkezést, saját megerősítő jogát. Megtaláljuk ezt a nagyszombati, zólyomi, korponai, körmendi és pesti kiváltságlevelekben, tehát a szatmárnémeti kivételével valamennyi 1245 előtt kelt privilégiumunkban. Különös nyomatékot ad ennek a korponai privilégium, amely nemcsak a bíró megerősítését köti ki, hanem azt is, hogy a bírót csak a király foszthatja meg hivatalától.²⁷⁹

A szabad bíróválasztásból a korlátozások után tulajdonképpen csak az alapvető kiváltság maradt meg, hogy a bíró a város polgárai közül és nem idegenek közül kerül ki. Ezt már a körmendi privilégium is hangsúlyozta, és megtaláljuk a győriben is. A leghatározottabban Kun László 1276. évi oklevele mondja ki ezt Budával kapcsolatban, amikor kijelenti, hogy ezentúl senkit sem fog a városra kényszeríteni.

*

Részletesen foglalkoznak a kiváltságlevelek a bíró hatáskörének és a feljebbvitelnek kérdésével. A várossá emelt telep felett a megyésispán joghatósága megszűnik. Érdekes módon ez a tétel hiányzik a nagyszombati kiváltságlevélből, de a megelőző szatmárnémeti és a későbbi zólyomi és korponai privilégium már hangsúlyozza, hogy sem a szatmári, illetve zólyomi megyésispánnak, sem más királyi bírónak nincs joga a polgárok felett ítélni, s ettől az időtől kezdve ez valamennyi városprivilégiumunkban megtalálható. Az oklevelek néha ezt a tételt csak általánosságban fejezik ki, néhol külön megnevezik az addig illetékes megyésispánt. Így találkozunk a soproni privilégiumban a soproni,

a sátoraljaújhelyiben a pataki, a németlipcseiben a lipthói ispán említésével, így látjuk a pesti kiváltságlevélben az alnádort, akinek úgy látszik Pesten valamiféle különleges hatásköre volt.²⁸⁰ A XIII. század második felében már nemegyszer elmarad a megyésispán vagy más királyi bíró hatáskörének megszűnésére vonatkozó tétel, és csupán a városbíró hatáskörét határozza meg a király.

A városbíró elvileg a polgárok közt felmerült valamennyi ügyben illetékes volt. Amint Hajnik már fél századdal ezelőtt megállapította: „... valamely községet várossá... emelni a teljes polgári és büntető joghatóság átruházásával egyértelmű volt.”²⁸¹ Az első városprivilegium, a szatmárnémeti szerint is a bíró jogosult „*in furto, latrocinio, homicidio seu quovis crimine malefactorio et maligno*” ítélni, a nagyszombati pedig még részletesebben intézkedik: „*idem autem villicus omnes causas inter eos vel extraneorum cum eis exortas iudicandi in quacunque lite civili vel criminali habeat facultatem*”. Ezt követőleg valamennyi városi kiváltságlevelünkben megtaláljuk annak kifejezését, hogy a város bírāja minden ügyben, polgári és büntetőperben, kisebb vagy nagyobb ügyben végleges ítéletet mondhat.²⁸² A kivételek ez alól elsősorban azok az oklevelek, amelyeket már az úrbéri viszonyok tárgyalásánál ki kellett zárunk a városprivilegiumok közül. Bars 1240. évi oklevele szerint a bíró csak a kisebb ügyekben ítélezhet egyedül, Felsőszáson a nagyobb ügyekben az ugocsai ispán és a bíró együtt döntött.²⁸³ Más esettel állunk szemben a kolozsvári és késmárki privilegiumban. A szepesi szászok különleges jogállása indokolta a késmárki bíró joghatóságának korlátozását. A szászok bírójának hatáskörét a király a késmárkiak esetében is fenntartotta, így a nagyobb ügyekben a király bírója járt el.²⁸⁴ A késmárkiak esetétől eltekintve a barsi 1240. évi és a felszászi kiváltságlevelekre vonatkozólag ugyanazt kell mondanunk, amit már az úrbéri viszonyokkal kapcsolatban megállapítottunk: a kisebb ügyek átengedése nem egyéb, mint a vendégtelepek kiváltságos helyzetének elismerése és nem tekinthető városprivilegiumnak olyan oklevél, amelyben a megyésispán hatásköre a városbíró hatáskörének rovására továbbra is fennmarad. Jellemző, hogy Bars részére 1331-ben kiadott második oklevél már kimondja, hogy a bíró minden ügyben illetékes.²⁸⁵ Ez a kiváltság teljesen összhangban áll azzal az úrbéri szolgáltatások terén tett megállapításunkkal, hogy Bars csak 1331-ben, de nem 1240-ben lett várossá.

A bíró teljhatalmát a privilegiumok egy-egy részlete két irányban is megvilágítja. Ezek szerint egyedül a bíró volt illetékes a város határán belül ítélni. A nagyszombati oklevél kifejezetten arról beszél, hogy „*hominibus eiusdem ville vel de aliis pro crimine in eorum districtu commissis*” a bíró szolgáltat igazságot. A gölnicbányai 1279. évi kiváltságlevél is visszatér erre a kérdésre: „*ut omnes causas in medio ipsorum et populorum intra metas eorundem constitutorum emergentes*” a városi bíróság előtt kerüljenek tárgyalásra. Hasonlóan intézkedik a pozsonyi kiváltságlevél is, amely szerint a bíró „*causas ipsorum et etiam extraneorum inter ipsos vel intra metas civitatis... possit iudicare*”. A bíró tehát minden, a város területén keletkezett ügyben illetékes volt, akár

a polgárok, akár a polgárok és idegenek között keletkezett a per. A város határain belül mindenki a bíró elé tartozott, amint azt már a nagyszombati privilégium kifejtette.²⁸⁶ Károly királynak egy 1336. évi Pozsonyhoz intézett rendelete bizonyítja, hogy a privilégiumok szavait valóban így is értelmezték. A király tudomást szerzett arról, hogy a pozsonyi külvárosokban is választottak bírót és bíráskodtak a városi bírótól függetlenül. Ezért elrendelte, hogy a bíróválasztás és bíráskodás a régi rendszernek megfelelően történjék, azaz a város határain belül fekvő külvárosok lakói felett is a városbíró ítélkezzék.²⁸⁷ Még világosabban fejezi ki ezt Lajos király 1374-ben Gölnicbányával és 1376-ban Rózsahegygel kapcsolatban, amikor kifejtette, hogy a város területén keletkezett falvak pereiben is csak a város dönthet.²⁸⁸

A város területére kiterjedő bírói teljhatalmat a király csak két ízben korlátozta. Nagyszombat esetében a nemesek pereit vette ki a bíró hatásköréből, Híben pedig a polgárok és idegenek közt keletkezett pereket utalta egy a híbei bíróból és az idegen ispánjából álló bíróság elé.²⁸⁹

A bíró joghatósága azonban nemcsak a város területén belül keletkezett perekre terjedt ki, hanem a város polgáira személy szerint is. A városi polgárt csak saját bírója előtt lehetett perbe fogni, s ezt a „polgári szabadság egyik leglényegesebb alkatelemének tekintették, minek megtartására az ország lakosait és hatóságait a királyi rendeletek igen sűrűen figyelmeztették”.²⁹⁰ Ezt hangsúlyozta a besztercebányai és körmöci privilégium,²⁹¹ de megtalálhatjuk ennek közvetett kifejezését a nagyszombatitól kezdve valamennyi városprivilégiumban. A nagyszombati oklevél ugyanis kimondja azt, hogy a bíró valamennyi, a polgárok és idegenek között keletkezett ügyben illetékes, hozzáteszi: „*qui [t.i. villicus] si in facienda iusticia repertus fuerit negligens vel iniustus . . . tunc demum ad regis iudicium recurratur*”. Néhány évvel később a körmendi privilégium ugyanezt már a következőképpen fejezi ki: „*si conquerentium alicui modo debitum satisfactum non fuerit, ipse iudex et non populi in presentia regia . . . debeat conveniri*”. A teljesen megállapodott forma a győri 1272. évi privilégiumban jelenik meg: „*et si villicus iusticiam querulantibus facere recusaret, non hospites sed villicus ad nostram presentiam iuxta regni consuetudinem evocetur*”. Ugyanezzel a formulával találkozunk a szatmári, soproni, pozsonyi és körmöci kiváltságlevelekben.²⁹² A formula alapja az az elv, hogy a polgárok felett egyedül a városbíró ítélkezhet, tehát ha idegennek a polgárral szemben panasa van, akkor az is csak a városbíróhoz fordulhat. A városi bíró esetleges részrehajlásával szemben azonban biztosítani kellett az idegeneket, s ezt „az ország szokása szerint” úgy vélték a legjobban elérhetőnek, hogy a várost kifelé képviselő bírót idézték meg, nem a beperelt polgárt. Oklevelek mutatják, hogy a középkorban valóban ezt a gyakorlatot követték.²⁹³

A városi polgárokat egyébként a király csak egyetlen kiváltságlevelében helyezte idegen bíró joghatósága alá, Sátoraljaújhely esetében. Háború idején az újhelyiek a város feletti Sátorhegy királyi várában

kereshettek menedéket. A várban azonban nem a városi bíró, hanem a várnagy és a plébános ítélkezhetett felettük. Nyilvánvaló, hogy itt a rendes körülményektől eltérő, a vár védelmi szempontjai által diktált esetről volt szó. Ezt mutatja az is, hogy a plébános feladata a várnagy ítélletének enyhítése.²⁹⁴

Összefoglalva tehát azt kell mondanunk, hogy a városprivilegiumok az illetékes királyi bíró joghatóságának megszűnése után a város „választott” bírójának korlátlan hatalmat biztosítottak a város területén és a város polgárai felett. Még egyszer hangsúlyozzuk, hogy ez nem a vendégek kiváltságos helyzetéből fakadt, mert a vendégek bírója teljesen szabadon csupán a kisebb ügyekben ítélkezhetett, korlátlan hatalma nem volt. A város bírójának joghatóságát a király csak egészen kivételes esetekben korlátozta, és idegeneknek a városi polgárokkal keletkezett perében az idegenek érdekeit a feljebbvitel útján biztosította. A bíró korlátlan hatalma általános vonása az európai városi fejlődésnek, a feljebbvitel útja viszont a kelet-európai fejlődés különleges vonása volt.

*

A városbíró teljhatalma nem jelentette a fellebbezési lehetőség kizárását. Az 1230. évi szatmárnémeti kiváltságlevéltől kezdve szinte valamennyi privilegiumunk meghatározza a fellebbezés útját és feljebbviteli fórumként a királyt vagy az általa megbízott bírót jelöli meg. Korpona, Bábaszék, Vasvár és Nagymaros a király bíraskodását (*nost-rum iudicium*), a körmendi, besztercebányai, sátoraljaújhelyi, szatmári, soproni, pozsonyi és körmöci a *presentia regiat*, a szatmárnémeti, nyitrai, tordai és 1331. évi komáromi pedig a *presentia regiat* vagy a tárnokmestert teszi meg feljebbviteli hatóságnak, és itt ismét csak Sátoraljaújhely a kivétel, amely a király megbízásából (*a nobis sibi tradita potestate*) ítélkező a sátorhegyi várnagyhoz felebbezett.²⁹⁵ Egynémely esetben nemcsak azt határozzák meg az oklevelek, hogy kihez lehet, hanem azt is, hogy kihez nem lehet felebbezni. Újra találkozunk ezekben a sorokban a megyésispánokkal, a különféle országos bírókkal, vagy csak annak megemlítésével, hogy a városi bíróság által el nem dönthető ügyekben egyedül a királyhoz vagy az általa kijelölt bíróhoz fordulhatnak a felek. Az igazságszolgáltatásban elfogult vagy vonakodó bírót is közvetlenül a királyhoz utalja az előzőekben ismerttetett formula. Mindebben lehetetlen észre nem vennünk azt az irányzatot, hogy minden közbülső fórum kikapcsolásával közvetlenül a király legyen a városok feljebbviteli hatósága.

A fejlődésnek ez a folyamata csak a kelet-európai, a cseh és lengyel fejlődéshez mutat hasonlóságot, de ellentétes a német, főképpen az észak-német fejlődéssel szemben. Ott ugyanis az általános gyakorlat az volt, hogy a privilegium megjelölte az alkalmazandó városjogot, s ezzel az alkalmazandó jog anyavárosa egyben feljebbviteli hatósággá vált. A jogi értelemben vett anyaváros intézménye a középkori Magyarországon sem volt ismeretlen. Városprivilegiumaink sokszor emlegetik a

fehérvári polgárok vagy Buda szabadságát, amelynek mintájára az új város szabadalmait kapta. Kétségtelenül előfordult az is, hogy a király a városjogot megváltoztatta, Eperjes pl. előbb a szászok, majd később Kassa közvetítésével a budai jogot kapta meg. Abból a tényből kiindulva, hogy nagyobb városaink kiváltságlevelében nem említenek semmiféle városjogot, ifj. Szentpétery Imre arra a következtetésre jutott, hogy csak a kisebb városok fordultak anyavárosaikhoz, a nagyobbak közt tényleges anyajogi viszony nem állott fenn, bár bizonyos kérdésekben egymástól jogi tanácsokat kértek.²⁹⁶ Ennek a megállapításnak helyességét nincs okunk kétségbevonni, úgy hisszük azonban, hogy a városjogok kérdésében csakúgy, mint a tárnokmesteri ítélőszék kérdésében kutatásunk eddigi eredménye bizonyos fokig módosítandó, s ezért ezek a kérdések részletesebb tárgyalást kívánnak.

A fehérváriak kiváltságát — mint már láttuk — a nagyszombati nyitrai, győri, szatmári és soproni kiváltságlevelek említik. A nyitrai, szatmári és soproni privilégiumok a bíraskodással kapcsolatban szólnak a fehérváriak szabadalmáról. Nyitrán a bíró ugyanúgy ítélkezhet minden ügyben, mint a fehérvári, Szatmáron és Sopronban a bírót ugyanúgy választhatják, mint a fehérváriak.²⁹⁷ A nagyszombatiakat vámfizetés szempontjából ugyanúgy kell elbírálni, mint a fehérváriakat.²⁹⁸ Mindezekben az esetekben csupán arról van szó, hogy az újonnan privilegiált telepnek ez vagy az a funkciója a fehérváriak példáját vegye alapul. Erre utalnak a latin kifejezések is: „*more civium Albensium*”, vagy „*ad instar civium Albensium*”. A fentiekén kívül azonban még három esetben említik a fehérváriakat. A nyitrai privilégiumban a nyitraiaknak — mondja az oklevél — „*perpetuo Albensium civium dedimus libertatem*”, ezt követi a bíróválasztásra és a bíró joghatóságára vonatkozó rész, amelyben még egyszer előfordul a fehérváriak kiváltságának említése (ezt idéztük fentebb). Győr kiváltságlevelének bevezetésében a király elmondja, hogy a győrieket a várba telepítette át és őket „*illa et eadem libertate, qua cives et hospites nostri Albenses gratulantur*” fogja megtartani, mégpedig *ita videlicet*, — s ezt követik a privilégium egyes pontjai. Az utolsó pontban a király még egyszer visszatér a fehérváriakra. Tekintetbe véve a győriek szegénységét, „*de libertate Albensium*” kiveszi azt a pontot, amely szerint a királlyal kötelesek háborúba menni. A harmadik esetben a vasvári privilégiumban a király az oklevél végén kijelenti, hogy „*in aliis articulis libertatum more et libertate civium nostrorum in Alba gaudeant et fruuntur*”.

Az idézett kitételek magyarázata szempontjából igen fontos a többször ismétlődő *libertas* kifejezés jelentése. A három utolsó esetben értelme nyilvánvalóan: kiváltság. A nyitraiban a fehérváriaknak az a kiváltsága, hogy bírójukat szabadon választhatják, s az minden ügyben ítélkezhet: a győriben a fehérváriaknak ugyanez a kiváltsága, továbbá az, hogy más kiváltságaik közül a katonáskodásra vonatkozó részt a király törli: a vasváriakban a fehérvári kiváltság minden olyan pontja, amely a vasvári oklevélből kimaradt. Minden esetben tehát a király által a fehérváriaknak adományozott és (legkésőbb 1237-ben) írásba-

foglalt kiváltságáról van szó. Megerősíti magyarázatunkat a budai országos vásár privilégiumának a brassóiak részére történt lemásoltatása is. Beszterce is „*iuxta modum, morem et libertatem nundinarum...* Bude celebrari consuetum” kapta az országos vásár tartására vonatkozó engedélyt.²⁹⁹ Brassó nyilván tisztában volt mind a móddal, mind a szokásjoggal, amely szerint a budai vásárt tartották, de nem ismerhette a *libertast*, a király által adományozott kiváltságot. S hogy ezt megismerje, Buda közölte vele Kun László privilégiumát. Hangsúlyozzuk: nem az akkor már nyilván kialakulóban levő (de talán még írásba nem foglalt) budai vásár szokásjogát, hanem a kiváltságot adományozó privilégiumot.³⁰⁰ Az a három jogszokás, amelyet a XIV. század végén Sárospatak úgy említett meg mint saját *libertasát*, szintén része lehetett, sőt két esetben biztosan része is volt a városnak adott, de elvesztett királyi privilégiumnak.³⁰¹ Valamiféle királyi oklevélnek kellett elrendelnie azt is, hogy a városban hétköznapiakon a várnagy nem szedhet vámot, s ezt is *libertas*-nak nevezték a patakiak.³⁰² Mindent egybevéve: a *libertas* nem jelent jogot, hanem kiváltságot. Így értelmezve a fehérváriak *libertasát*, a fentebb idézett források véleményünk szerint a következőképpen magyarázhatók: 1. A király más városok kiváltságainak megállapításánál a fehérváriak királyi privilégiumba foglalt kiváltságait vette alapul; 2. Ézért az új városok kiváltságlevelében vagy a bevezetésben említette meg, hogy az oklevelet a fehérváriak kiváltsága alapján állította ki, vagy a végén — mintegy az esetleg kifelejtett pontok pótlására — mondotta ki, hogy egyebekben a fehérvári kiváltság az irányadó, vagy egyes konkrét intézkedéseknél hivatkozott a fehérvári mintára; 3. Mindebből az következik, hogy „fehérvári jog” adományozásáról nem beszélhetünk, legalábbis olyan értelemben nem, ahogyan Sziléziában, Morvaországban vagy akár a későbbi századokban Magyarországon városjog adományozásáról beszélni szokás. — Fehérvár nem volt sem Nyitra, sem Győr, Sopron vagy Vasvár felelbbviteli fóruma, nem adott jogi tanácsokat ezeknek a városoknak, mert ha máshol nem is, hát Sopron gazdag középkori anyagában ennek valami nyoma maradt volna. Mindez természetesen nem érinti régebbi történetírásunkban a „fehérvári jog” adományozásához fűzött következtetéseket. Fehérvár a XIII. század végéig valóban legjelentősebb városunk volt nemcsak gazdasági, hanem jogi és igazgatási szervezet terén is, de „fehérvári jog”-ról nem beszélhetünk olyan értelemben, mint ahogyan a lengyel vagy cseh történetírás magdeburgi jogról beszél. A fenti bizonyítékokhoz nemcsak azt fűzhetjük hozzá, hogy a fehérvári bíró hiába keressük a tárnokmester rendszeres polgári ülnökei között, hanem azt is, hogy egy századdal későbbben valóban megjelent az anyaváros intézménye nálunk is.

Fehérvár mellett három város kiváltságait és jogait említik meg forrásaink: Budáét, Korponáét és Selmecét. Első alkalommal Füzítő 1263. évi kiváltságlevelében találkozunk Budával, mint mintával. A pannonhalmi monostor birtokán letelepedett vendégeknek a király ad bizonyos kiváltságokat, s a cenzus megállapítása után kijelenti: „*in aliis autem observabunt libertatem Budensis civitatis tam in facto villici, quam*

etiam circa iudicia”, és részletesen szabályozza a bíró hatáskörét, amely ezúttal túllépi a vendégek szokásos, az alsóbb bíraskodásra kiterjedő kiváltságát.³⁰³ Két évvel később az ugyancsak földesúri joghatóság alatt álló Komáromról mondja a király: „*concessimus libertatem, qua cives nostri de Novo Monte Pestiensi gratulantur*”.³⁰⁴ Mindkét alkalommal ugyanazzal az esettel állunk szemben, mint Fehérvárnál. Még nincs szó budai jog adományozásáról, hanem csak arról, hogy Buda kiváltsága (*libertas*) szerint választhatnak bírót vagy gyakorolhatnak bizonyos előjogokat. Ezeknek a privilégiumoknak alapján a füzitőiek nem fordulhattak Budához jogi tanácsért, Komárom is csak későbbi, 1331. évi kiváltságlevele alapján tehetette ezt. A XIV. század második harmadában azután egymásután kapják meg más városok — elsősorban mezővárosok — Buda kiváltságát. Az oklevelek továbbra is a régi formulát alkalmazzák, így pl. amikor az ugyancsak magánföldesúri Gyöngyös 1334-ben megkapja a budai kiváltságot, akkor az oklevél szerint a király „*libertatem seu libertatis prerogativam cum qua et quibus cives seu hospites nostri de Buda ab initio sue foundationis utuntur*” ruházza fel a gyöngyösieket.³⁰⁵ Egy 1358-ban folytatott per mégis azt bizonyítja, hogy ebben az időben a kisebb városok már valóban átvették a budai jogot, mert ekkor a barsiak arra hivatkoznak, hogy ha valakinek birtoklását egy év és egy nap alatt nem támadják meg, akkor az igény elévül, amint azt az általuk használt budai jog előírja.³⁰⁶ Nem hiányzik azonban az ezzel ellentétes adat sem. 1347-ben Kassa is budai mintára állíttatta ki szabadalomlevelét, de mégsem vette át a budai jogot, hanem saját joga szerint élt, s azt Budával egy időben kezdte kodifikálni.³⁰⁷ A budai jog adományozásának és alkalmazásának fejlődését tehát úgy foglalhatjuk össze, hogy a XIII. században éppúgy nem beszélhetünk budai jog adományozásáról, mint a fehérváriéről sem, a XIV. század közepétől kezdve azonban a budai mintára kiváltságotolt városok maguk döntöttek abban a kérdésben, hogy a budai jogot is átveszik-e. A kisebbek — ebben ifjú Szentpétery véleményét ismétljük — hajlamosak voltak a budai jog átvételére olyan értelemben, amilyen értelemben a magdeburgi jog átvételéről beszélni szokás, a nagyobbak kevésbé.

Budához hasonló utat járt meg Korpona is. Első alkalommal 1263-ban Németlipcse privilégiumában találkozunk azzal a kitétellel, hogy a lipcsei plébánia mentességet élvez a püspöki tizedszedés alól „*secundum p̄uod fruuntur ecclesie parochiales Carponensis et Banensis*”. Két évvel később a hibeiek már ugyanazt a kiváltságot kérték a királytól „*quam habent hospites de Cropuna*”. A privilégium valóban meg is adja ezt részükre, és az egyes rendelkezéseknél még kétszer visszatér Korponára. Az első alkalommal az oklevél kimondja, hogy a polgárok által választott plébános ugyanúgy behajthatja a tizedet „*sicut plebanus de Cropuna ab hospitibus de villa Cropuna recipere consuevit*”. Másodszer a felebbezésnél említi meg az oklevél Korponát, amikor megállapítja, hogy a hibeiek a királyhoz fellebbezhetnek „*sicut hospites nostri de Cropuna vel de Bana*”. Nincs szó tehát arról, hogy Korpona vagy Selmec felebbezési fóruma lenne a hibeieknek, hanem csupán arról, hogy a kor-

ponaiak mintájára felebbezhetnek a királyhoz a hibeiek is. 1330-ban Zólyomlipcse kapja meg a korponai kiváltságokat, s ekkor az oklevél külön kiemeli, hogy a bíró „*ad instar libertatis hospitum nostrorum de Korpona*” ítélkezhet minden ügyben. Az eddig felsorolt példák ugyanazok, mint amilyenekkel már Fehérvár és Buda esetében is találkoztunk, tehát nem jelentik azt, hogy Német-, Zólyomlipcse vagy Hibe valóban a korponai jogot használta, legalábbis ennek nincs semmi nyoma sem.³⁰⁸ Ezek a kifejezések tehát csak azt jelentik, hogy a felsorolt városok Korpona kiváltságát kérték és kapták meg. Mégis a XIV. század végén több város és falu fordult Korponához jogi tanácsért, a század végén pedig Korpona jogi leánytelepeinek sora teljesen kialakult.³⁰⁹ Itt azonban szerencsésebb helyzetben vagyunk, mint Buda esetében. Tudjuk ugyanis, hogy a kis Turócsszentmárton 1340-ben valamilyen (városi?) privilégiumot kapott, s amint a turóci registrum megjegyzi, Korpona szabadalmát kapta meg.³¹⁰ Ez a „*libertas civitatis Corpona*”-t említő oklevél a terminus post quem. 1370-ben – amint még látni fogjuk – Zsolna már úgy fordul Korponához, mint amelyhez mások is fordulnak jogi tanácsért. 1340 és 1370 között kellett tehát végbemennie annak a változásnak, hogy a városi fejlődés útjára lépő telepek már nemcsak valamely régebbi város kiváltságát kérték, hanem ezzel egy időben a városjogot is átvették.

Megjegyezzük, hogy egy helyen már korábban is találkoztunk az anyaváros kialakult formájával. 1328-ban a király privilégiumot ad Kőszegnek. Ez tulajdonképpen a régebben kapott földesúri kiváltságlevél királyi megerősítése volt.³¹¹ A királyi kiváltságlevél egyik pontja szerint, ha a kőszegi esküdtek egy perben nem tudnak megfelelő döntést hozni, akkor „*ipsa sententia deferri debeat in Sopronium et cives ibidem eam discernere poterunt*”. Nem meglepő, hogy a nyugati határszélen az anyaváros intézményének átvétele korábban található meg, mint a budai vagy a korponai jog átvétele az ország belsejében.

A XIV. század közepén Magyarországon a városok eddig sem egyészes fellebbvitelre terén áttekinthetetlen volt a helyzet. A régebbi nagy városoknak joguk volt a királyhoz vagy a tárnokmesterhez fordulni, a kisebb városok és mezővárosok a három anyavároshoz (Buda, Korpona, Selmec) fordulhattak. A királynak nem volt még városi ügyekben jártas állandó főbírája, bár az esetek túlnyomó részét a tárnokmesterre bízta. A városok azonban idegenkedtek a feudális urak közül kikerülő tárnokmestertől és nemesi bírótársaitól, ezért igyekeztek a pereket saját hatáskörükön belül befejezni. A kisebbek úgy, hogy anyavárosukhoz fordultak, a nagyobbak úgy, hogy egymástól kértek tanácsot. A kisebb városok közt ott volt még Zsolna is, amely Tesent tekintette anyavárosának. A XIV. század 70-es éveiben Nagy Lajos olyan rendelkezéseket adott ki, amelyeknek célja az volt, hogy a városi polgárság pereiben a fellebbvitel kérdését bizonyos fokig rendezzék.

A rendezés első lépése az volt, hogy a király az eléje kerülő városi ügyeket külön országos bíróra bízta. Ezt a tisztséget 1374 és 1379 között Szepesi Jakab töltötte be, aki mint „*iudex universarum civitatum Lodo-*

wici regis” ítélkezett a király elé kerülő városi ügyekben.³¹² Ez a kísérlet, úgy látszik, balul ütött ki, mert 1379 után a király újra a tárnokmestert bízta meg a városi ügyek eldöntésével. Kezdetét vette az a korszak, amelyben — Boreczky Elemér szerint — „a tárnokmesteri bírászkodás megállapodottá lesz és önállóságra törekszik, bár még őrzi magánjelleget”.³¹³ 1383-ban megjelennek az első polgári ülnökök a tárnokszéken, először csak Pozsony, Sopron és Nagyszombat, majd 1402-ben Lőcse, Kassa, Eperjes és Kiszzeben lakosai közül.³¹⁴ Ha a XIII. századból való privilégium a *presentia regiát* jelölte ki felelbbviteli fórumként, akkor most ezen a tárnokszéket kellett érteni.

A második lépés Zsolna ügyének rendezése volt. Zsolna alapításakor Tesen jogát kapta, s ügyeit is oda vitte. A XIV. század folyamán az ország északkeleti részén jelentős területen, Trencsén és Turóc megyékben, továbbá Nyitra északi részén nemcsak több mezőváros, hanem soltészfalu élt Zsolna jogával, s ezek ügyeit másodfokon Zsolna tárgyalta.³¹⁵ Régebbi történetírásunk szerint Zsolna 1384-ben változtatta meg városjogát, amennyiben a teseni jog helyett korponai jog használatára tért át. Chaloupecký ezzel a felfogással szemben azt állította, hogy a jogváltás nem 1384-ben, hanem kereken tizenöt évvel korábban, 1369-ben ment végbe. A jogváltás első fázisát valóban 1369-re kell tennünk, ahogyan azt Chaloupecký meghatározta.³¹⁶ A király ekkor kifejezte azt a kívánságát, hogy „*volens vos in regno suo, ubi legum perfectissima copia fore dinoscitur, leges suscipere*”, és megengedte Zsolnának, hogy az országon belül használatos jogok között szabadon válasszon. Ezzel a rendelkezéssel azonban a folyamat csak megindult, de távolról sem nyert befejezést, ahogyan azt Chaloupecký hitte. Zsolna tájékozódása során Korponához fordult, a korponaiak szerint azzal, hogy „*dignemur ipsos super iura nostre civitatis informare*”.³¹⁷ Korpona 1370-ben felelt a kérdésre, közölte jogrendjének alapvető tételeit, köztük azt is, hogy „*quicumque non contentus fuerit in iudicio vestrae civitatis Seliniensis, isti venient ad civitatem Carponensem*”.³¹⁸ Zsolna ekkor a korponai jog mellett döntött, mert Korpona saját jogkönyvét lemásoltatta és 1378-ban megküldte Zsolnának. Az egész folyamatot Mária királynő 1384-i oklevele zárja le, amely Zsolnát kétes esetekben Korponához utalta.³¹⁹ A változás semmi esetre sem zárulhatott le 1369-ben. Ennek nemcsak Mária királynő idézett oklevele mond ellent, hanem a Turóc megyei Mosóc soltészlevele is. 1370-ben ugyanis Lajos király biztosította a mosóciak részére a teseni jog használatát.³²⁰ Aligha hihető, hogy az az uralkodó, aki Zsolnát a teseni jog elhagyására kényszerítette, egy év múlva egy sokkal kisebb helységnek megengedje a tiltott jog használatát. A kérdést az a tény oldja meg, hogy Mosóc a XV. században korponai jogot használt. Az 1370-i oklevélben a király ezek szerint csak azért engedélyezte a teseni jog használatát, hogy Mosóc ugyanazt a jogot használja, mint Zsolna, nem kívánta azonban a jog használatával kapcsolatban Mosócot Zsolnának alárendelni. Amikor Zsolna saját jogát megváltoztatta, akkor Mosóc is a zsolnaiak által választott anyavárosához fordult, de nem Zsolnán keresztül, hanem közvetlenül.

A tárnoki ítélőszék kialakulása és Zsolna felebbvitelének megváltoztatása a XIV. század 70-es éveiben végrehajtott egységes reform két különböző megnyilvánulása. A reform lényege egyrészt — Szepesi Jakab átmeneti szereplése után — a tárnokmesteri ítélőszéknek, mint a városok királyi bíróságának és feljebbviteli fórumának kialakítása, másrészt a városjogok alkalmazása terén az idegen befolyás kiküszöbölése és rendezése volt. A reform közvetlen indoka — véleményünk szerint — két tényezőben keresendő. Az egyik tényező a városi fejlődésben található. A XIV. század közepén — általában 1340 és 1370 között, néhol talán már korábban is — meghonosodott a jogi értelemben vett anyaváros intézménye Magyarországon is. A városjogok átvétele azonban nemegyszer viszás helyzetet teremtett. Zsolna az ország határain kívül kereste anyavárosát, az országon belül pedig egészen a Korpona közelében levő Privigyéig terjesztette ki körzetét. Ugyanakkor a Zsolnához sokkal közelebb fekvő Túrócszentmárton Korponát ismerte el anyavárosának. Nem maradhatott hatás nélkül Nagy Lajosra nagybátyjának, Kázmér lengyel királynak az a törekvése sem, hogy a krakkói várnagy vezetésével a magdeburgi jog szerint élő városok részére legfelsőbb bíróságot alakítson ki.³²¹ A városok szempontjából Nagy Lajos reformja előnyösnek mondható. A tárnokmesteri szék ülnökei sorában valóban legtekintélyesebb városaink képviselői foglaltak helyet, s az intézménynek voltak előnyös egységesítő törekvései a városok jogrendszere szempontjából. A korponai jog előtérbe nyomulásának is volt pozitív vonása a Zsolnán alkalmazott tiszta magdeburgi joggal szemben, mert bár a korponai jog alapját is sok tekintetben a magdeburgi jog alkotta, mégis megszüntette a soltész örökös bíróságát és helyébe a városi fejlődésnek jobban kedvező választott bírót helyezte. Kétségtelen, hogy az itt leírt tények egységes rendezés keretébe illeszkednek bele. A rendezés felismerése után már nem csodálatos, hogy 1379-ben Libetbánya kiváltságlevelében új fordulattal találkozunk: a király elrendeli, hogy a város „*sub iure et consuetudine Schemnicie esse debeat*”. Itt már nem a XIII—XIV. századi privilégiumokban megszokott kiváltság (*libertas*) szerepel, nem is az anyavárosi intézménynek olyan részleges említése, mint a községi privilégiumban, hanem a városjog és a szokásjog (*ius et consuetudo*). Az 1383. évi privigyei privilégium is úgy rendelkezik, hogy ha a bíró ítéletével szemben kétség támadna „*tunc pro consilio et informatione . . . ad civitatem nostram Corpona recursum habeant et recessum*”. Az egész rendezést az 1405 : 12. tc. kodifikálta, amely szerint a városoknak joguk van a tárnokmesterhez, vagy ahhoz a városhoz fellebbezni, amelynek kiváltságait kapták (*cuius libertate funguntur*).³²²

Az 1230 és 1405 között eltelt kereken két évszázad alatt a magyarországi városok igazságszolgáltatási szervezete hosszú utat tett meg. A „fehérvári jog” ugyan nem mutatható ki, de kimutatható a fehérváriak kiváltsága. Ez a kiváltság a városi fejlődés legmagasabb fokát jelentette a XIII. század közepén, ennek megszerzését kívánták fejlődő városaink, ezt adományozták királyaink. A század végén Fehérvár egyeduralgó szerepe megszűnt. A felfelé törekvő telepek ideálja az ország

szívében Buda, az északnyugati részeken Korpona volt, és nem Fehérvár. A példaképnek tekintett város és a privilégium megszerzésére törekvő telep között még a privilégium kiállítása előtt kapcsolat kellett, hogy létrejöjjön. Fehérvárt kivéve alig hihető, hogy a királyi kancellária minden alkalommal kikereste volna a mintaképül szolgáló város privilégiumát. Sokkal valószínűbb, hogy a minta valamilyen másolatát a kérvényezők megszerezték és bemutatták. Egyes feltűnő egyezések csak így magyarázhatók. Mi sem természetesebb, hogy az újonnan kiváltságolt telep a privilégium magyarázatát is a mintaképül szolgáló várostól kérte. Ettől az állapottól már csak egy kurta lépés volt a városjog átvétele akkor, amikor a városjog kialakult.

Az itt vázolt fejlődésnek kronológiája nem állapítható meg pontosan. Relatív az első fázis a kiváltságok, a második a városjog átvétele. Az elsőben még Fehérvár játsza a főszerepet, a másodikban már nem hallunk róla. Ez már egymagában véve is arra mutat, hogy a második fázis kezdete a XII—XIV. század fordulójánál korábbra nem tehető. Buda jogának átvételére is csak a XIV. század közepéről van adatunk. Korpona esetében még pontosabb meghatározást adhatunk: a pusztá libertas és a városjog átvétele közti változás 1340 és 1370 között következett be. Kőszeg esetét hajlandók vagyunk kivételesen korainak tartani, s így valamennyi adat figyelembevételével a második fázis kezdetét az 1340 és 1350 közötti évekre kell tennünk.

A fejlődés második fázisának más feltételei is voltak. A XIV. század közepére a magyar várostörténet első fejezetének városai már vagy teljesen jelentéktelenné váltak, vagy átalakultak. A meglévő újonnan kialakult telepek közt azonban most más, új különbségek keletkeztek. A legfeltűnőbb a társadalmi munkamegosztás előrehaladásának jogi kifejezése, a Selmechányához forduló, selmeci jog szerint élő bányavárosok csoportjának kialakulása az egyik oldalon, a Korpona vezetése alatt álló kis, túlnyomórészt agrárjellegű városok csoportjának létrejötte a másik oldalon. De magukat a városokat tekintve is bizonyos differenciálódás figyelhető meg. Az országos jelentőségű nagy városok — Fehérvár kivételével — a tárnokszéki ítélkezésben közreműködő, majd 1405-ben az ország politikai életében is megjelenő tényezők. A kisebb városok a tárnokszéknek legfeljebb passzív résztvevői lesznek. Különbség van azok között a városok között is, amelyek önálló városjoggal rendelkeznek és azok között, amelyek más anyavároshoz tartoznak. A nagyvárosoktól a nagyobb falvakig vezető hierarchikus lánc alakul ki, a városjogokat nemcsak kisebb királyi városok vagy mezővárosok veszik át, hanem a falvak is, s ez a jelenség az ország északnyugati részén ugyanúgy megfigyelhető, mint az északkeletin.³²³ Kutatásunk mai helyzetében mindez még aligha önthető konkrét formába. Dolgozatunk keretére való tekintettel itt csak a városprivilégiumokból levonható következtetéseket dolgoztuk ki, de meggyőződésünk, hogy az okleveles anyag vizsgálata ezen a téren még új eredményeket mutathat fel.

*

A XIII. századi kiváltságlevelekben többször előfordul két másik jogi intézkedés is: a tanúk meghatározása és a párbaj eltiltása. Utoljára mindkét intézkedéssel a kassai 1347. évi privilégiumban találkozunk, ahová az 1244. évi pestiből kerültek bele. Ebben az időben a két intézkedésnek már nem volt sok értelme, mert a XIV. század folyamán párbajt „közönséges perekben csak a peres felek közakaratóból lehetett megítélni”,³²⁴ ugyanakkor az alaki tanúbizonyítás rendszere is eltűnt.³²⁵

*

A városok jogi kiváltságainak fejlődését ismertetve elsősorban azt kell befejezőként megállapítanunk, hogy ez a fejlődés sokkal gyorsabb és egységesebb volt, mint a gazdasági kiváltságoké. Az alapvető kiváltságok — a bíróválasztás és a bíraskodási joghatóság — már az 1230-i szatmárnémeti privilégiumban megtalálható, s ettől kezdve a XIV. század végéig kiadott valamennyi városprivilégiumunk elengedhetetlen része. Ezen a téren úgyszólván alig találunk példát a fokozatos fejlődésre. Bars, Késmárk, Kolozsvár és Nagybánya esetétől eltekintve valamennyi városunk kezdettől fogva megkapta a városi bíróság kizárólagos voltára utaló kiváltságot, s e három eset közül is Bars 1240. évi kiváltságlevele nem tekinthető városprivilégiumnak, Késmárk és Nagybánya pedig különleges helyzetben volt. A tanúkra és a párbajra vonatkozó rendelkezések az általános magyar peres gyakorlat változásával eltűntek. Ugyanez vonatkozik a pénzbeváltással kapcsolatos intézkedésre is. A XIII. században a város közigazgatási függetlenségének elismerése volt a pénzbeváltásnál működő királyi emberek alárendelése a városi bírónak, de a XIV. században ez az intézkedés feleslegessé vált, részben Károly király pénzreformja miatt, részben azért, mert a városok igazgatási különállása már általánosan elismert tény volt.

Az egyedüli fejlődés — és pedig jellegzetesen magyar fejlődés — a bírói feljebbvitel terén található. A fehérvári kiváltság, majd a XIV. század közepétől a városjog átvétele és végül a XIV. század 70-es éveinek királyi reformja következtében kialakuló tárnokmesteri ítélőszék jelzi ennek a fejlődésnek egyes fázisait. A feljebbvitel fejlődéséből folyó egyes következményekre már fentebb rámutattunk, hadd emeljük ki itt most újból a magyar fejlődés néhány alapvető tényezőjét. Schünemann kerekén harminc évvel ezelőtt a magyar városfejlődést teljesen a német városi intézmény átvételéből igyekezett levezetni. Vajon található-e erre ékeesebb cáfolat, mint az, hogy a német városjog átvételének éppen korai városainkban nem találjuk semmi nyomát. Nem az „első fejezet” városaira gondolunk itt, hanem azokra, amelyek a XIII. század folyamán alakultak ki. Nem volt német városjoga sem Szatmárnémetinek, sem Nagyszombatnak, sem Győrnek, sőt még a nyugati határszélen fekvő, nemzeti-séگیleg teljesen német Sopronnak sem. Korai városaink közül csak Budán Korponán és Selmecebányán volt a német városi elem olyan erős, hogy német városjog átvételére sor kerülhetett. De a korponai jog sem volt egy városjog másolata, hanem a magdeburgi jognak és szász jogi elemek-

nek eklektikus összeolvasztása. Sajnos, mai ismereteink alapján ugyan-
ezt sem Buda, sem Pozsony jogáról nem állapíthatjuk meg, mert részle-
tes feldolgozásuk még hiányzik. A tisztán német elemekből álló város-
jogokra azután magyar viszonyokra alapított tárnoki cikkelyek épültek
rá, s a középkor végén városaink belső életének jogi vonatkozásait sok
német elem ellenére is magyar keret fogta össze. A XIV. század közepén
a városjogok átvétele egyben kifejezi városaink gazdasági alapjának dif-
ferenciálódását. A Selmecbánya körül csoportosuló kifejezetten ipari váro-
sok mellett feltűnik a budai jogot átvevő csoport, amelyben az ipar
jelenléte ellenére is a kereskedelemé a vezető szerep, s végül a korponai
jog városainak csoportja, amelyben a kis agrárvárosok ipari bázisát a
városon kívül kell keresnünk, a nagy kereskedővárosokhoz hasonlóan.
A városjogok átvétele ugyanakkor még egy másik gazdasági tény fel-
ismerését erősíti meg. A nagy városok — főképpen a nagy kereskedő-
városok — körzetében kialakult a kisebb városok és mezővárosok hier-
archikus köre. Korpona és Zsolna esetében ismerjük ennek a körnek jogi
kiterjedését, sajnos gazdasági természetű forrásanyagunk ma még túl-
ságosan kevésbé ismert ahhoz, hogy ugyanezeket a köröket gazdasági
jelenségek alapján is megrajzolhassuk.

A fejlődés alapja látszólag a vendégtelepek különleges helyzete
volt; különösen akkor tűnik ez így, ha a bíróválasztásból indulunk ki.
De, amint azt már a bevezetőben mondtuk, a fejlődés alapját mégsem
a vendégek helyzetében, hanem az immunitásban kell keresnünk. Az
immunitás magyarországi fejlődésének ismertetése során Váczy Péter
mutatott rá arra, hogy a bírónak a perelt polgár helyett történő megidéz-
tetése, a nagyobb ügyekben való bírászkodás átengedése és az a tény,
hogy az immunitást nyerő egyházi testület vagy világi személy köztelen-
ül a király joghatósága alá kerül, mind az immunitás megszerzésével
járt együtt.³²⁶ A várossá emelt telep lakói — a *communitas civium* —
tehát lényegében immunitást kapott. Az immunitás elsősorban gazda-
sági jellegű volt és annyit jelentett, hogy az adományozott vagy újonnan
immunitással ellátott területen a birtokos szedhette a királyi jövedelmet.
A magyar városprivilegiumok az immunitás egy különleges formáját
képviselek. Míg az immunitással együttjáró gazdasági kiváltságokat
csak fokozatosan szereztek meg a polgárok, és a király nemegyszer fenn-
tartással élt, addig a jogi kiváltságok szinte egy csapásra kerültek a város
birtokába. Ennek megnyilvánulása volt a „választott” bíró joghatósága
a város határán belül, a közbülső fórumok kikapcsolásával közvetlenül
a királyhoz történő fellebbezés, a városon belül a független intézkedés
joga igazgatás és pénzügyek terén. Az immunitás területét határozta meg
a király a kiváltságlevelekben gyakran megjelenő határjárással. Az immu-
nitásban rejlő valamennyi jog tényleges gyakorlója a város patriciusai-
ból kikerülő bíróság volt, s amint azt a XIV. századi *Ars notarialis* tanít-
totta: „*civitatum iudices causa litigantium et omnia iura intra limites dic-
tarum civitatum habita per litteras iudicare, roborare, confirmare ac fine
debito terminare debeant*”.³²⁷

3. Egyházi kiváltságok

A középkorvégi magyarországi városok egyházi szervezetének jellemző vonása volt, hogy a városban általában csak egy plébániatemplomot találunk, ennek papját a polgárság választotta, s ugyancsak a polgárság gyakorolta a kegyúri jogokat, viselte a templom építésével és az egyházi szervezet fenntartásával kapcsolatos anyagi terheket.

A városprivilegiumok általában a plébánosválasztásról és a tizedkötelezettség teljesítéséről intézkedtek. A plébánosválasztására vonatkozó passzus szinte minden városi kiváltságlevelünkben megtalálható. A választást az oklevelek ugyanazokkal a kifejezésekkel írják le, mint a bíróválasztást, megint előfordul az „*eligere de communi voluntate*”, az „*institutio plebani*”, sőt a „*maior et sanior pars*” említése is.³²⁸ Lényegében tehát itt is a város vezető patríciusainak, illetve a belőlük álló városi hatóságnak előjoga volt a választás, nem pedig az egész polgárságé. A plébánosválasztását természetesen nem a király, hanem a megyéspüspök erősítette meg.³²⁹ A szabad plébánosválasztás azonban nem található meg minden városprivilegiumban. A kivételek ezen a téren azok a városok, amelyekben a városi kiváltság adományozása előtt már tekintélyes egyházi intézmények alakultak meg. Sem a püspöki székhelyeken, Nyitrán és Győrben, sem a káptalani székhelyeken, Pozsonyban és Vasváron nem lehetett szó szabad plébánosválasztásról, s így a városprivilegium sem intézkedhetett ebben a tekintetben. Gölnicbánya és Körmend kiváltságlevelében sem találjuk meg a plébánosválasztásra vonatkozó részt. Gölnic és Sopron esetében ennek okát nyilván abban kell keresnünk, hogy mindkét kiváltságlevelél egy-egy régebbi privilegium megerősítése, s valószínű, hogy az első erre vonatkozólag is intézkedett. Megerősíti ezt Sopron esetében az a tény, hogy amikor 1391-ben a városi plébános visszalépett, akkor ezt azért tette, mert királyi privilegium szerint a soproniak „*eligendi, conservandi et deponendi quemcunque voluerint plebanum, habent facultatem*”.³³⁰ Miután a mai privilegiumban ilyen kitételrel nem találkozunk, nem gondolhatunk másra, mint arra, hogy az idézett egy első, elveszett kiváltságleveléből való.

Gárdonyi Albert a plébánosválasztás jogát a szentszéki bíraskodással, illetve a városok szentszéki autonómiájával hozta kapcsolatba. Szerinte a „szentszéki autonómia tette indokolttá azt, hogy a [városi polgárok] . . . papjukat szabadon választották, ami a városok kegyúri jogának alapját alkotta”. Megvizsgálva az *exempta parochiák* jegyzékét és az *Ars notarialis* egyik megjegyzését, Gárdonyi arra a végeredményre jut, hogy a szentszéki autonómia csak akkor illette meg a város plébánosát, ha azok az „illetékes esperesi joghatóság alól ki voltak véve.”³³¹

A városi plébániák kivételezettsége nem is egy, hanem tulajdonképpen két kérdést érint. A plébánia felmentést élvezhetett a főesperes és a megyéspüspök hatásköre alól, és ebben az esetben közvetlenül az esztergomi érsekhez, mint a magyar egyháztartomány fejéhez tartozott, annak zsinatain vett részt és ún. *census synodalist* fizetett az érseknek. A fel-

mentés mértéke azonban kisebb is lehetett, ebben az esetben a plébánia csak a főesperes alól mentesült, de a megyéspüspök hatásköre alól nem.

Az első csoportba tartozó és a következőkben — jobb híján — *exempta parochiának* nevezett egyházak névsorát több egymást követő pápai bulla, az esztergomi káptalan 1396. évi visitatiója és végül az esztergomi érsekség XV. század végi számadáskönyve tartotta fenn. A Gárdonyi által is idézett pápai bullák és esztergomi visitatio névsorával szemben a számadásoknak megvan az az előnyük, hogy a tényleges helyzetet tükrözik vissza, s nem a követelményt.³³² Ebből a jegyzékből kiderül, hogy az érsek alá tartozó plébániák között ugyan városi plébániákat is találunk (Beregszász, Sárospatak stb.), de több olyan helység is szerepel, amely sohasem lett város. Ugyanakkor hiányzik a jegyzékekből olyan jelentős városunk, mint Korpona, Nagyszombat vagy Besztercebánya. Ezeknek a jelenségeknek hatása alatt csak azt az eredményt szűrhetjük le, hogy az *exempta parochia* és a városi kiváltság között nincsen kapcsolat. A pápai bullákba foglalt *exempta parochiák* fejlődésének alapja nem a városi kiváltság volt, hanem valami más. Jankovich Miklós tanulmánya bebizonyította, hogy egy részük kétségtelenül azért kapta meg a kivételezettséget, mert eredetileg királyi kápolna volt, vagy a király magánbirtokán feküdt.³³³ Városaink közül királyi kápolna eredete volt a budai Mária-templomnak, Patak, Sátoraljaújhely, Beregszász és Szöllős pedig királyi magánbirtokon keletkeztek. A sátoraljaújhelyi, beregszászi és szöllősi privilégiumok tanúsága szerint a király ilyen esetekben is engedélyezte a szabad plébánosválasztást, tehát átengedte a kegyúri jogok gyakorlását, ez azonban nem változtatott a plébánia kivételes helyzetén, az továbbra is *parochia exempta* maradt.³³⁴

A mai nyugat-szlovákiai egyházi szervezet fejlődésének vizsgálata során arra az eredményre jutottunk, hogy a XIII. században kialakult városi plébániák kiváltsága a szabad plébánosválasztás, a főesperesi hatáskör alóli felmentés és a *libera decima* volt.³³⁵ A városi privilégiumok vizsgálata azonban ennek az eredménynek bizonyos fokú módosítására készít bennünket. A szabad plébánosválasztás ugyan — egy-két püspöki és káptalani székhely kivételével — valóban általános jelenség középkori városainkban, de a főesperes alóli felmentés nem a városi jelleg következménye volt, hanem a polgárság törekvésének eredménye. Kassa fejlődése bizonyítja, hogy a városok ugyan igyekeztek felmenteni plébániájukat a főesperes hatásköre alól, de ezt az eredményt nem a királytól nyert kiváltságlevél, hanem az egyházi szervekkel történő megegyezés során keresték.

Kassa polgárai korán megszerezhették a kegyúri jogot, talán még 1249 előtt. Plébániájuk azonban változatlanul főesperesi hatáskör alá esett, s csak 1290-ben sikerült András egri püspöktől olyan privilégiumot kieszközölni, amely felmentette a plébánost a főesperes hatásköre alól és felhatalmazta a Kassán felmerülő egyházi perek eldöntésével.³³⁶ A kassaiak azzal indokolták kérésüket, hogy a főesperes sokszor veti őket interdiktum alá, s a városban erőszakos halállal elhalt egyének után egy-egy márkát követel. A polgárok kérésének tehát elsősorban gazdasági oka

volt, ugyanakkor azonban sikerült a városon belüli bíraskodás elvét a szentszéki ügyekre is kiterjeszteni. Ezzel a kassai plébánia valóban közvetlenül az egrí püspök alá tartozó felmentett plébániává lett, de nem vált *parochia exemptá*vá. A főesperesi hatáskör alóli hasonló felmentéseket más városok esetében is ismerünk, pl. Sáros és Zsolna esetében,³³⁷ s ezek mutatják, hogy a polgárság valóban igyekezett a főesperesi hatáskör alóli kivételezettséget elérni, s vele együtt a szentszéki autonómiát is megszerezni. Minden esetben ez természetesen nem sikerülhetett.

Kassán a plébános választását a királyi kiváltságlevél biztosította, a főesperesi hatáskör alóli felmentést a polgárság szerezte meg. Nehezebb helyzetben voltak a pozsonyiak, mert a város területén levő templom a pozsonyi káptalan temploma volt, a plébános választásáról az 1291. évi privilégium sem intézkedett. A polgárság ennek ellenére már 1302-ben keresztülvitte, hogy plébánosát maga választhassa. A választásoknak ugyan a helyzet bizonyos korlátokat szabott, mert a város csak a pozsonyi kanonokok közül választhatta meg a plébánost, de a szerződés 1348. évi megújításában már nemcsak a plébános megválasztásáról és a pozsonyi préposthoz való viszonyról olvashatunk, hanem kifejezésre jut az, hogy a plébánost „*iudex, iurati et civis Posonienses . . . tamquam patroni eligant*”.³³⁸ Pozsony ezen a téren ugyanolyan eredményesen képviselte a polgárság érdekeit, mint a városban élő papság és az egyházi ingatlan teherviselése terén. A plébános azonban továbbra is alárendeltje maradt a főesperesi hatáskört gyakorló pozsonyi prépostnak.

Végeredményben tehát azt kell megállapítanunk, hogy a városi kiváltság a plébános választása volt. Ezt biztosította a király, és ezt igyekeztek elérni azok a városok is, ahol ezt a már korábban kialakult egyházi szervezet egyáltalán lehetővé tette. A polgárság törekvése volt az is, hogy plébániáját felmentesse a főesperesi hatásköre alól, törekvését azonban nem koronázta mindenütt siker. Az alapvető városi kiváltság a plébánosválasztás, illetve a kegyúri jogok gyakorlása volt, de nem a főesperesi hatáskör alóli felmentés, még kevésbé a *parochia exempta*.

A főesperesi hatáskör alóli felmentés elérésére a polgárságot ugyanaz sarkalta, mint a jogi kiváltságok esetében: a várost olyan egyházzal is zárt területté kívánta tenni, mint amilyen zárt terület igazságszolgáltatási és igazgatási téren volt. A zárt területen belül pedig minden jogot a *communitas civium*nak kívánt biztosítani, nemcsak a vásártartás vagy az erdőhasználat, hanem a kegyúri jogok terén is. Városaink túlnyomó része el is érte ezt az állapotot, néhol még ott is, ahol a régebbi egyházi szervezet nehézséget okozott.

Az egyházi vonatkozású rendelkezések második csoportját a tizedre vonatkozó rendelkezések alkotják. És itt ismét csak a városnak mint zárt gazdasági egységnek megnyilvánulásával találkozunk. A *libera decima* intézménye ugyanis azt jelentette, hogy a tizedet a plébánia területén nem a püspök, hanem a plébános kapta meg. Ez az intézkedés nemcsak olyan *parochia exemptá*knál található meg, mint amilyen Beregszász, Sárospatak vagy Sátoraljaújhely volt, hanem az ország későbbben benépesített területén fekvő városokban is, így Korponán és Selmeccen, Német-

lipcsén és Hibén. Nyilvánvaló, hogy a tized behajtásához szükséges *brachium secularé*t ilyen esetekben a város vezetősége szolgáltatta, sőt maga vette át a tized behajtását, amint azt a soproni fennmaradt tized-lajstromok bizonyítják, s ezzel a város zárt egysége egyházi-gazdasági téren is biztosítva volt.

Az egyházi tizedgazdálkodás terén régebben kialakult helyzet a *libera decima* bevezetését is megakadályozhatta. Így pl. a nagyszombati egyház tizedeit az érsek már 1212-ben a káptalannak adományozta, aminek következtében az 1238. évi városprivilegium nem tehetett egyebet, minthogy a szabad plébánosválasztást biztosította a polgárok részére.³³⁹ A polgárság persze ezen a téren is megtalálhatta a törekvései érvényesítéséhez vezető utat. Az egyházi tizedgazdálkodás erre bőséges alkalmat is nyújtott, a tizedek bérlete formájában. A pénzgazdálkodásra való áttérés korában lehetőség nyílt arra is, hogy a városok tizedüket egy általános összegben állapítsák meg, s ezt készpénzben fizessék ki. Ezt az utat járta nemcsak Nagyszombat, hanem Kassa, Bártfa és Eperjes is.³⁴⁰ Amit a király nem biztosíthatott, azt a polgárság anyagi áldozattal szerezte meg.

Az intézkedések egy része — különösen a soproni és kőszegi kiváltságlevél — a tizedszedésnél felmerülő visszaélések ellen igyekezett biztosítani a polgárságot, amikor elrendelte, hogy a tizedet csak természetben, vagy — bortized esetén — csak a must árán szabad behajtani. Kőszeg lakóit a király a sertéstized alól is felmentette.³⁴¹

*

A gazdasági kiváltságok tárgyalásának összefoglalásában bizonyos fejlődési folyamatot igyekeztünk felvázolni, az egyházi kiváltságok esetében ezt aligha tehetjük meg. A szabad plébánosválasztás jogán kívül tulajdonképpen semmi olyan kiváltsággal nem találkozunk, amely feltétlenül a városi jelleghez tartozott volna. Tulajdonképpen ugyanazzal a jelenséggel állunk szemben, amellyel már az úrbéri kötelezettségek tárgyalásánál találkoztunk: a király átengedte a város területén fekvő kegyúri jogát a polgárok egyetemének. Úgy engedte át, ahogyan azt saját maga is birtokolta a várossá emelés előtt. Ha a templom *parochia exempta* volt, akkor az is maradt, ha a plébános maga szedte a tizedet, akkor ezt továbbra is megtehette. A király intézkedése ezen az állapoton csak az ország északi részén változtatott, ahol az egyházi viszonyok még nem merevedtek meg olyan nagy mértékben, mint az ország belsejében. Ha most a királyi kiváltságlevelekről azt állítjuk, hogy intézkedéseik egyházi téren nem mutatnak fejlődést, akkor rá kell mutatnunk arra is, hogy a polgárság törekvése évszázadokon át ugyancsak változatlan, de annál határozottabb volt. A polgárság — amennyire ezt a középkori viszonyok egyáltalán megengedték — igyekezett az egyházi szervezeten is úrrá lenni. A szabad plébánosválasztás volt az egyik fegyvere. A másik az anyagi áldozat, amellyel egyrészt a főesperesi hatáskör alóli felmentést elérte, másrészt a tizedet vagy a maga számára szerezte meg, vagy legalábbis egy összegben váltotta meg. A főesperesi hatáskör a főesperest és officialisait, a tized megszerzése vagy bérlete a tizedszedőket tartotta

távol a várostól. Az egyházi jövedelmeket elvileg a polgárok összessége, gyakorlatilag a patriciusok kezelték mint a plébánia kegyurai, mondanunk sem kell, hogy nem egészen önzetlenül.³⁴²

4. Buda fejlődése és a városprivilegiumok

A városprivilegiumok tartalmának ismertetése során nemegyszer érintettük Pest és Buda privilegiumait. Ezeknek a kérdéseknek összefoglalása annál is illendőbbnek látszik, mert a nagy érdemeket szerzett, de túlságosan kritikus Salamon Ferenc e kiváltságlevelek nagy részének hitelességét kétségbevonta.³⁴³

A XIII. század legelején mai fővárosunk területén fekvő telepek közül kettő mutatható fel városias fejlődési vonásokat, a jobb parton fekvő Pest, és a bal parton fekvő, akkor még egyszerűen Budának nevezett Óbuda. Körülöttük kisebb telepek laza csoportja feküdt. A kereskedelem központja ebben az időben Pest volt, 1218-ban még szaracén, tehát mohamedán lakossággal. 1218 és 1240 között németek települtek meg a városban, a szaracénok pedig eltűntek.³⁴⁴ A telep gyors virágzásnak indult, a tatárjárás idején Rogerius már az „igen gazdag német” telepéről beszél. Első kiváltságait is 1240 körül kaphatta, s miután kiváltságlevele a tatárjárás alatt a várossal együtt elpusztult, 1244-ben IV. Béla király új oklevelet állított ki azokról a kiváltságokról, amelyek közismeretek voltak.³⁴⁵ A kiváltságlevél mindkét Pestnek nevezett telepre, a mai Pestre és a Gellérthegy tövében fekvő Kispestre egyformán vonatkozott.³⁴⁶ Az oklevélnek ez a Kispestre vonatkozó kitétele azonban azt mutatja, hogy a pestiek zöme ekkor még a mai Belvárosi templom körül élt. A tatárjárás keserű tapasztalatait értékelő király csak a 40-es évek végén, az 50-es évek elején kezdte meg a polgárok várba telepítését Fehérvárott és Észtergomban is,³⁴⁷ ekkor kerülhetett sor a mai Várhegyen álló megerősített város felépítésére és ezzel kapcsolatban a pestiek áttelepítésére. A pestiek magukkal hozták privilegiumukat, ami annál kevésbé okozhatott nehézséget, mert a kiváltságok már korábban érvényesek voltak az innenső parton fekvő Kispestre is.

A privilegiumban nincs nyoma annak, hogy a budai Várhegyen már IV. Béla tervszerű városalapítását megelőzőleg is lett volna valamilyen település. Bizonyos adatok mégis arra mutatnak, hogy a hegy északi részén már kisebb telep állott. Mindenekelőtt erre mutat a budai vásár helye. Amint arra fentebb rámutattunk, Budán a XIII. század végén két vásárról tudunk, a Szombatkapu mellett tartott heti- és a hegy tulsó végén a minorita kolostor mellett tartott országos vásárról. Itt is a hetivásárt kell régebbinek tartanunk, hiszen ennek vámját a király 1255-ben biztos tudomásunk szerint eladományozta, az országos vásár pedig csak feltételezhető ebben az időben. A szombati napon tartott vásárok általában régieknek tekinthetők (Szond, Nagyszombat stb.). A szombati piac elsőbbsége mellett szól a vásár topográfiája is. A vásárnak vagy még azelőtt kellett keletkeznie, hogy Buda városa erődítménnyé alakult át, vagy legkésőbb 1242 és 1255 között. A XII. századi civitasokban a

vásárt nem a sáncon belül, hanem azon kívül, a városba vezető főútvonalon és a falak vagy sánc előtt tartották. Ezt mutatja Veszprém, Nyitra, Győr és valószínűleg Sopron topográfiája is.³⁴⁸ Az első esetben 1248-ban engedte meg a király Nyitrán, hogy a vásárt a várfalakon belül tartásák. Ha tehát Buda hetivására az erődítmény vonalán belül feküdt, akkor ez vagy még az erődítés kiépítése előtt keletkezett, vagy a tatárjárás után, de még 1255 előtt, amikor a király a városok erődítése érdekében már a vásárnak a falak közt való megtartását is engedélyezte. Az utóbbi feltevés mégsem valószínű. Egyrészt azért nem, mert a XIII. században tervszerűen keletkezett városok esetében a piactér a város központja. Ha tehát a szombati vásár Buda megalapításakor keletkezett volna, akkor annak természetes helye a Mária-templom körül lenne. A Mária-templom körül azonban nyoma sincs piactérnek. Másrészt azért nem tartjuk valószínűnek a tatárjárás utáni kialakulást, mert ha az újonnan alapított város piaca a Szombat-kapu mellett feküdt volna, akkor ott tartották volna meg az országos vásárokat is, azok azonban a város túlsó végén levő minorita kolostorhoz kapcsolódtak. Ezért gondoljuk elfogadhatóbbnak, hogy a szombati hetivásár még a város tervszerű megalapítása előtt keletkezett, éspedig a XII. század második felében, amikor a szombati vásárnapoknak nagyobb jelentősége volt még, de a vásártartó helyek száma már megszorodott.

A hetivásár helyén kívül még két épület mutat önálló telep létezésére: a Magdolna-templom és az ún. Kammerhof. A Magdolna-templom helyzete egyedülálló középkori városaink történetében. Néhány városban ugyan előfordult, hogy a város területe több plébánia között oszlott meg, Pozsonyban pl. a városi plébánia mellett a külvárosoknak külön plébániájuk volt, Győrben a belvárost ellátó püspöki székesegyház mellett a XIII. században alapított későbbi Káptalanvárosnak is külön plébániája volt. Ez megfelel annak az állapotnak, hogy Budán a külvárosnak külön Szt. Péter-plébániája volt, de semmi esetre sem felel meg a Mária- és Magdolna-templomok közti párhuzamnak. Érthetőbb lenne a két templom helyzete, ha a Magdolna-templom a Máriának filiája lenne, vagy ha a Magdolna-templom lenne a régebbi. De egyik sem áll. Amint azt egy XIII. század végi oklevél mondja, a Magdolna-templom a fiatalabb, s alapítása óta adót fizet a Mária-templom plébánosának. Nincs tehát filiációs viszony köztük. A kérdés a kutatás mai helyzetében megoldhatatlannak látszik, és Jankovich eredményét³⁴⁹ követve csak azt az elméletet állíthatjuk fel, hogy a Mária-templom eredetileg királyi kápolna volt, a Magdolna-templom pedig a telep hívóinak plébániája, amely alárendeltje volt a királyi kápolnának, s az maradt akkor is, amikor a Mária-templom városi plébániává alakult át.

A telep önálló volta mellett szól a Kammerhof épülete is, amelyre Zolnay László hívta fel a figyelmet, s amelyről Jankovich azt állította, hogy királynéi szálláshely volt.³⁵⁰ Akár azt vesszük tekintetbe, hogy már 1255-ben itt működött a királyi pénzverő, akár azt, hogy az épület már a XIII. század második felében királynéi szálláshely volt, mindenképpen nagyobb, s a középkori telekrendszerben feltűnően nagy telken álló épü-

lettel van dolgunk, amely nem keletkezhetett a város tervszerű megalapítása során, hanem csak azelőtt. Ha úgy fogjuk fel a Kammerhof szerepét mint egy királynői birtoktest központját, akkor ez a legteljesebb összhangban van a tárnokvölgyi perben kiadott oklevelekkel, amelyekre legújabbban Kubinyi András mutatott rá.³⁵¹ Ilyen központnak azonban semmi keresnivalója nincs a városban, de annál jobban beleillik egy kis királynői telep keretébe, amely ráadásul még vásáros hely is volt.

Egy 1243 júliusában kiadott oklevél némi útbaigazítást ad a kronológiára vonatkozólag. Ebben a nagy jelentőségű oklevélben a királyi kancellária először nevezi Óbudát „Ó”-Budának.³⁵² Helynevek nem születnek máról holnapra. Az oklevél nem nevezhette volna így a várost, ha nem lett volna egy másik, ugyancsak Budának nevezett telep. Kétségtelen az is, hogy ez az újabb Buda nevű telep nem keletkezhetett a tatárjárás után, mert ehhez túlságosan rövid a tatárjárás és az oklevél kelte között eltelt időszak. Teljesen egyetértünk Zolnay Lászlóval abban, hogy Buda városa két különálló telep összeolvadásából keletkezett, de közülük az északi nem a tatárjárás után, hanem még az előtt jött létre.³⁵³ Ha helytálló Kubinyinak az a megállapítása, hogy a telep királynői telep volt, akkor a Margit-legendában említett budai királyi bíró — aki Óbudán lakik — azt a változást jelzi, amely az északi telep életében a város tervszerű megalapításának első időszakában bekövetkezett, ha ugyan nem már a királyi rectorról van itt szó.³⁵⁴

Összegezve: a Szombat-kapu mellett tartott hetivásár, a Magdolna-templom egyedülálló helyzete, s a királynői szálláshely együttesen azt bizonyítják, hogy a mai Várhegy északi részén Buda városának tervszerű megalapítása előtt önálló telep állt, amely a királyné birtokában volt. Tegyük ehhez mindjárt hozzá a vásár helyzetéből levonható következtetést is: a régi, északi telep a városi fejlődés első fokát léphette át, hetivásárával megkezdhette a maga szűkebb gazdasági körzetének megszervezését, az új déli telep már elsősorban távolsági kereskedelemre alapozta létét. Az első északról várta a környék kereskedőit, a második a Fehérvárról vezető nagy úton.

Az újonnan kialakult város nem kapott szabályos városprivilegiumot, hanem Pest 1244. évi privilegiumával élt. A privilegiumok vizsgálata során most a bíróválasztás kérdése vetődik fel. A pesti 1244. évi kiváltságlevél értelmében a város bíróját választották. Pauler még valószínűnek tartotta, hogy a Budára költöző pestiek kezdettől fogva a királyi várnagynak voltak alárendelve.³⁵⁵ Ennek a felfogásnak két adat mond ellent. Az egyik az, hogy a tárnokvölgyi perben találkozunk egy Petrus villicus Budensisszel, a másik, hogy 1263-ban IV. Béla Füzitőt „*tam in facto villici, quam etiam circa iudicia*” ugyanolyan kiváltságokkal ruházta fel, mint Budát.³⁵⁶ Ebből arra kell következtetnünk, hogy 1255 és 1263 között a már várossá emelt telep polgárai maguk választották bírójukat. 1264-ben azonban már nem a bíró, hanem a bírói funkciókat is gyakorló katonai parancsnok, a *rector* vezeti a város ügyeit. Az okok, amelyek a bíróválasztás mellőzéséhez és a rector kinevezéséhez vezettek, közismertek: Buda gazdasági jelentősége erősen megnövekedett

(budai márka), s vele együtt nőtt a fiával harcban álló király szempontjából a város hadászati jelentősége is. Az sem lehet kétséges, hogy a budaiaknak nem volt inyére a rectoratus intézménye. Kun László ingatag kormányzásának egy alkalmas pillanatában a régi privilégium megerősítésekor kieszközölték a király ünnepélyes ígérését, hogy többé nem fog bírót erőszakolni rájuk, hanem a polgárok választhatnak bírót maguknak. A privilégium érvényes volt, de a budaiak mégsem szerezhettek érvényt neki. A király halála után a város már olyan komoly politikai tényezővé vált, hogy a rectoratus intézményének fenntartása a király, főképpen pedig a budaiakkal nehezen megbarátkozó Károly Róbert elemi érdeke volt.

A bíróválasztási privilégium rámutat egy egészen különleges budai vonásra. Buda alapvető kiváltságlevele — pesti volt. Országos vásár tartására vonatkozó privilégiumát a király ugyan érvénytelenítette, de századokon át mégis ez volt az országos vásárok privilégiumának mintája a magyar királyság területén. Privilégiuma volt a szabad bíróválasztásra vonatkozólag is, de ténylegesen hosszú ideig nem gyakorolhatta ezt a kiváltságát, holott ez is mintaképe volt az ország más városainak. Buda annyiban követte elődje, Fehérvár példáját, hogy bár az ország legtekintélyesebb és gazdaságilag a legjelentősebb városa volt, a városjogok és kiváltságok tényleges gyakorlását a királyi székhely jelenléte sok tekintetben akadályozta.

J E G Y Z E T E K

- A jegyzetekben az alábbi városprivilégiumokat idézzük rövidítve:
- Bábaszék és Dobrona, 1254 = HO VI. 76; *Szentpétery I.*, Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke (a továbbiakban: Szp.). 1013
- Bars, 1240 = ÁUO VII. 103; Szp. 692
- Bártfa, 1370 = *Fejér*, CD IX/4. 230
- Beregszász, 1247 = *Endlicher*, Mon. Arpad. 471; Szp. 867
- Besztercebánya, 1255 = Mon. Strig. I. 426; Szp. 1059
- Désvár, 1261 = ÁUO VIII. 9.; Szp. 1776
- Eperjes, 1299 = *Iványi B.*, Eperjes sz. kir. város levéltára. Acta Univ. Szeged II. Szeged 1931. (a továbbiakban: Iványi, Eperjes), 8. sz.
- Esztergom érseki város, 1239 = Mon. Strig. I. 328; Szp. 660
- Fehérvár, 1237 = *Fejér*, CD IV/1. 73; Szp. 619
- Felszász, 1271 = *Fejér*, CD V/1. 176; Szp. 2117
- Gölnicbánya, 1276 = *Fejér*, CD V/2. 345
- Győr, 1271 = *Endlicher*, Mon. Arpad. 526; Szp. 2132
- Híbe, 1265 = *A. Huščava*, Ján Literát a lipovské falza. Bratislava 1936, 161
- Kassa, 1347 = *Osváth Gy.*, Adalékok Kassa város közigazgatási szervezetéhez I. Lípót koráig. Kassa 1918 (a továbbiakban: Osváth, Kassa), 82
- Késmárk, 1269 = HO VI. 157; Szp. 1636

- Kolozsvár, 1316 = *Jakab E.*, Oklevéltár Kolozsvár története I. kötetéhez. Buda 1870, 31
- Komárom, 1331 = *Fejér*, CD VIII/3. 531
- Korpona, 1244 = *Fejér*, CD IV/1. 329; Szp. 793
- Körmend, 1244 = HO VI. 42; Szp. 786
- Körmöcbánya, 1328 = *Fejér*, CD VIII/3. 295
- Kőszeg, 1328 = *Fejér*, CD VIII/3. 279
- Lubló, 1342 = *Fejér*, CD IX/1. 50
- Nagybánya, 1376 = *Fejér*, CD IX/5. 96
- Nagymaros, 1324 = *Fejér*, CD VIII/2. 514
- Nagyszombat, 1238 = *A. Huščava*, Najstaršie vysady mesta Trnavy. Bratislava 1939, 41; Szp. 647
- Németi, 1230 = *Endlicher*, Mon. Arpad. 426
- Németlipcse, 1263 = *Fejér*, CD IV/3. 9 (tévesen: 1260!); Szp. 1344
- Nyitra, 1248 = *Fejér*, CD IV/2. 455 (tévesen: 1258!); Szp. 885
- Pest, 1244 = Bp. O. I. 41; Szp. 781
- Pozsony, 1291 = *Endlicher*, Mon. Arpad. 623
- Privigye, 1383 = *Fejér*, CD X/1. 60 és Dl. 6982
- Rózsáhegy, 1340 = *Fejér*, CD VIII/4. 376 (tévesen: 1339!)
- Sárvár, 1328 = *Fejér*, CD VIII/4. 651
- Sátoraljaújhely, 1261 = ÁUO VIII. 5; Szp. 1780
- Sopron, 1277 = *Fejér*, CD V/2. 397; vö.: *Házi J.*, Sopron város tört. I/1. 7—8
- Szatmár, 1271 = *Endlicher*, Mon. Arpad. 505 (tévesen: 1264!); Szp. 2133
- Szöllős, 1291 = ÁUO VIII. 31; Szp. 1793
- Torda, 1291 = *Endlicher*, Mon. Arpad. 621
- Vasvár, 1279 = *Endlicher*, Mon. Arpad. 551
- Zólyom, 1243 = *Fejér*, CD IV/1. 332; Szp. 752
- Zólyomlipcse, 1330 = *Fejér*, CD VIII/3. 416

¹ *Pleidell A.*, A magyar várostörténet első fejezete. Századok LXVIII (1934) (a továbbiakban: Pleidell, Első fej.).

² *Hóman B.*, A magyar városok az Árpádok korában. Bp. 1908 (a továbbiakban: Hóman, Városok), 1—2.

³ *F. Kaindl*, Geschichte des Deutschtums in den Karpathenländern. Gotha 1907. — Uő., Studien zur Geschichte des deutschen Rechtes in Ungarn. Archiv f. österr. Gesch. 1909.

⁴ *K. Schünemann*, Die Entstehung des Städtewesens in Südosteuropa. Südosteuropäische Bibliothek I. Breslau [1929].

⁵ *H. Planitz*, Die deutsche Stadt im Mittelalter. Von der Römerzeit bis zu den Zunftkämpfen. Graz—Köln 1954.

⁶ *E. Ennen*, Frühgeschichte der europäischen Stadt. Bonn 1953.

⁷ *Planitz* i. m. 158.

⁸ *Ennen* i. m. 303.

⁹ *Fügedi E.*, A középkori város keletkezésének kérdése a legújabb lengyel történeti irodalomban. Tanulmányok Budapest múltjából. XIII. köt. Bp. 1959, 570—607.

¹⁰ *H. Strahm*, Zur Verfassungstopographie der mittelalterlichen Stadt mit besonderer Berücksichtigung des Gründungsplanes der Stadt Bern. Zeitschrift f. Schweizerische Gesch. XXX (1950). Ez a tanulmány kísérelte meg utoljára a középkori európai város fogalmi meghatározását. Eredménye a következő: „Die mittelalterliche Stadt kann als ein umfriedeter verhältnißmäßig dicht besiedelter und durch natürliche oder künstliche Befestigungen gesicherter Marktort definiert werden, der mit eigenem Recht bewidmet ist und der sich aus der umgebenden Landschaft in allen Lebensbedingungen deutlich abhebt.” (372. old.) De Strahm is elismeri, hogy meghatározása nem teljes. Teljes meghatározás nem is adható.

¹¹ *Domanovszky S.*, A harmincadvám eredete. Értekezések a történettudományok köréből XXIV/4. Bp. 1916 (a továbbiakban: Domanovszky, Harmincad).

¹² *Fetich N.*, A levédiai magyarság a régészet megvilágításában. Századok LXVII (1933) 250—276, 369—399. — *László Gy.*, Budapest a népvándorlás korában. Budapest története. I. köt. Bp. 1942, 781. kk.

¹³ *A. Domanovszky*, Die Vergangenheit des ungarischen Donauhandels. UngJb II (1922) 161—187. — *F. Bastian*, Die Legende vom Donauhandel im Frühmittelalter. Vierteljahrschrift f. Sozial u. Wirtschaftsgesch. XXII (1929) (a továbbiakban: VSWG) 289. — Velük szemben *Glaser* [Der Levantehandel über Ungarn im XI. u. XII. Jh. UngJb XIV (1933) 356—363] ismét a tranzitókereskedelem létezése mellett foglalt állást.

¹⁴ *Nagy L.*, Pest város eredete. Tanulmányok Budapest múltjából. III. köt. Bp. 1934, 1.

¹⁵ *I. Hrbek*, Ein arabischer Bericht über Ungarn. Acta Orientalia V (1955) 20.

¹⁶ Különösen a már megjelent topográfiákat kell kiemelniük. *Dercsényi D.*—*Csathai E.*, Sopron város és vármegye műemlékei. 2. kiad. Bp. 1956. — *Horler M.*, Budapest műemlékei. I. Bp. 1955. — Régészeti anyag tekintetében *Banner I.* és *Jahabffy I.* bibliográfiája volt nagy segítségünkre: A Közép-dunamedence régészeti bibliográfiája a legrégebb időtől a XI. századig. Bp. 1954. — A városképi vizsgálatok közül Veszprém és Pécs kötete (*Dercsényi D.*—*Pogány F.*, Pécs. Városképek — műemlékek. Bp. 1956; *Kovompay Gy.*, Veszprém. Városképek — műemlékek. 2. kiad. Bp. 1957) jelentettek komoly segítséget. — Győr építészeti feldolgozása sajnos ma még csak elszigetelt példa (*Borbíró V.*—*Valló I.*, Győr városépítéstörténete. Bp. 1956). A nagyobb feldolgozások megjelenéséig *Fitz J.* és *Balogh I.* munkái képviselik Fehérvár és Debrecen első történeti-régészeti szintézisét (*Fitz J.*, Székesfehérvár. Magyar műemlékek. Bp. 1957; *Balogh I.*, Debrecen. Magyar műemlékek. Bp. 1958). Sokszor használtuk *V. Mencinek* a szlovákiai városokról szóló topográfiai munkáját (Středověké města na Slovensku. Bratislava 1938) és azokat a kisebb tanulmányokat, amelyek ugyanezekről a városokról az utóbbi években a Pamiatky a Muzea c. folyóiratban jelentek meg [összefoglaló ismertetésük: *Niederhauser E.*, Csehszlovák művészettörténeti folyóiratok 1956. Művészettörténeti Értesítő (1957) 263—270].

¹⁷ A római kontinuitás kérdéséről Óbuda középkori topográfiájával kapcsolatban [*Fügedi E.*, Topográfia és városfejlődés a középkori Óbudán. Tanulmányok Budapest múltjából. XIII. köt. Bp. 1959 (a továbbiakban: Fügedi, Óbuda) 9—10] kifejtett véleményünket ma is álljuk. Akkor még nem ismertük *Székely György* tanulmányát (A pannóniai települések kontinuitásának kérdése és a hazai városfejlődés kezdete. Tanulmányok Budapest múltjából. XII. köt. Bp. 1957, 7—21), amely hasonló eredményre jutott. Sajnos, a kereskedelemről ő sem mondhatott többet, mert ezzel a kérdéssel régészeink még nem foglalkoztak. Bizonyos látszólagos ellentét áll fenn *Székely* és a mi eredményeink között, aminek oka eltérő szóhasználatunk. Azt hisszük, itt az ideje annak, hogy a fogalmakat (települési, építészeti kontinuitás stb.) közös nevezőre hozzuk.

¹⁸ *T. Lewicki*, Polska i kraje sąsiednie w świetle „Księgi Rogera” geografa arabskiego z XII w. Al-Idrisiego. Prace Komisji Orientalistycznej 34. Kraków 1945, 219. — Hasonló részletes jellemzést ad *Idrisi* Sopronról, Kévérről, Barancsról, Nyitráról (128—130. old.), és külön hangsúlyozza az ország agrárjellegét. — *Vö.: Gy. Györfly*, Das Güterverzeichnis des griech. Klosters zu Szávaaszentdemeter (Sremska Mitrovica) aus dem 12. Jh. Studia Slavica V (1959) 26.

¹⁹ *Hrbek* i. m. 213. old. 8. jegyzet. *Hrbek* szerint *Dunlop* (History of the Jewish Khazars. Princetown 1954) ezt *Abu Hamid* megbízhatatlanságának tekinti. Sajnos, sem *Abu Hamid* itt idézett munkájának fordítása, sem *Dunlop* munkája nem állott rendelkezésünkre. Véleményünk szerint nem is az a kérdés lényege, hogy a magyar városok valóban hasonlítottak-e Bagdadhoz vagy Iszfahánhoz, hanem az, hogy *Abu Hamid* olyan telepeket láthatott nálunk, amelyek jellegükben (de nem arányaikban) Bagdadhoz és főként a mezőgazdasági termékekben nagy forgalmat lebonyolító Iszfahánhoz hasonlóak voltak. Ez pedig a korai magyar városfejlődés mellett bizonyít, és megerősíti *Hrbek*nek az idézett jegyzetben kifejezett véleményét.

²⁰ A szláv várak kérdése komoly probléma elé állítja a magyar kutatást. Kétségtelen, hogy korai városaink egy része a magyar honfoglalás előtti szláv

várak helyén keletkezett, s hogy magyar nevük is szláv eredetű vagy legalábbis szláv közvetítésű (Esztergom, Pozsony, Nyitra stb.). A nehézség azonban ott kezdődik, hogy mai ismereteink szerint történeti adatok alapján csupán Pozsony és Nyitra, régészeti alapon pedig csak Visegrád települési kontinuitását kell bizonyítottnak vennünk. A névvételre vonatkozólag meg kell jegyeznünk, hogy az még nem jelenti feltétlenül a települési kontinuitást, mert a magyarok az illető szláv helynevet a távolabbi környéken élőktől is átvehették. — Szláv nevű városainak keletkezésével kapcsolatban *Molnár Erik* állított fel olyan hipotézist, hogy „az országban talált mezővárosok szláv települések voltak, a szláv társadalom központjai, amely a mezővárosképzés fokára már eljutott”. (A magyar társadalom története az őskortól az Árpádkorig. Bp. 1949, 242.) Abban teljesen egyetértünk, hogy a szláv társadalmak ekkor általában már ismerték (a gazdasági értelemben vett) város intézményét. Szorb, lengyel és orosz területen ez kétségtelenül így volt (vö. 9. jegyzet). Ez idő szerint azonban még semmi sem bizonyítja azt, hogy a morvaszlávok is elérték már ezt a fokot. A cseh és szlovák régészek sem állítják ezt. (*Menci* szerint csak Nyitra, Esztergom és Pozsony volt már a honfoglalás előtt is városias település, de Nyitrán a szláv fejedelmi udvar körül csoportosuló német kereskedőkkel számol, i. m. 116.) A dunántúli Pribina és Kocel-féle hercegségről ma még túlságosan keveset tudunk ahhoz, hogy ezt az állítást megkockáztassuk. Annál is kevésbé tehetjük azt, mert az egyetlen bizonyított telepünk (Zalavár) nem lett várossá a honfoglalás után. De azért sem tarthatjuk a feltételezett szláv mezővárosokat a magyar városi intézmény őseinek, mert a várossal kapcsolatos egyetlen kifejezésünk (város, polgár, vásár, piac stb.) sem szláv eredetű. Véleményünk szerint kutatásunk a szláv kérdés megítélésénél ma még nem tulajdonít elegendő jelentőséget Tietmar levelének, pedig azt újabban a régészeti leletek is megerősítik. Ebből a levélből világos, hogy a szlávok — és talán főképpen a szlovákok ősei — gyorsan elveszítették azt a még friss mázt, amelyet a kereszténység és a vele együtt átvett intézmények nyomtak rájuk, kevéssel a honfoglalás előtt. Csak így válik érthetővé, hogy az egyházi szervezet továbbélésének sem találjuk semmiféle nyomát sem az egy Nyitra kivételével [*E. Fügedi*, *Kirchliche Topographie u. Siedlungsverhältnisse in der Slowakei. Studia Slavica V. (1959) 380—381*]. Hogyan maradhatott volna fenn a sokkal kevésbé szívós városi intézmény, ha ugyan már egyáltalán kialakult? — Ezért Molnár fentebbi hipotéziséből csak azt fogadhatjuk el, hogy a szláv központok a magyar település központjaivá lettek, annál is inkább, mert egyrészt a szlávok nemegyszer egy-egy földrajzi táj természetes, a rómaiak kora óta érvényesülő központját használták fel, másrészt a honfoglaló magyarság sem irtózott a váraktól, mint ahogyan azt kutatásunk régebben hitte [*Győrffy Gy.*, *A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. Századok XCII (1958) 32—34*].

²¹ L. 19. jegyzet.

²² *Fügedi*, Óbuda. 27.

²³ Bp. O. I. 16.

²⁴ *Hrbek* i. m. 20.

²⁵ *Domanovszky*, Harmincad. 33.

²⁶ *Kohn S.*, A zsidók története Magyarországon. Bp. 1884, 59—60, 406—407.

²⁷ Kálmán. 75. tc.

²⁸ *Fügedi*, Óbuda. 28—29. — *Tört.Tár* (1880) 105.

²⁹ *Kerényi A.*, Egy XII. századi óbudai bizánci pénzlelet. Bud. Rég. XV. köt. Bp. 1950, 524. — *Király F.*, XII. századi pénzek Magyarországon (Az esztergomi lelet összefoglaló feldolgozása). *Folia Arch.* VII (1955) 127—140. — *Méry J.*, Árpádkori pénzváltó mérleg. *Folia Arch.* VI (1954) 106.

³⁰ László III. 11. tc. „De negotiatoribus euntibus de civitate in civitatem.” A törvény szövegében levő „de civitate in civitatem” kifejezést akár a megye, akár a város szóval fordítjuk, ugyanarra az eredményre jutunk, mert törvényeinkből az is világos, hogy a megyeszékhelyeken kezdettől fogva tartottak vásárokat. L. 113 jegyzet. — *Molnár* „megyeszékhely”-t fordít (i. m. 243).

³¹ A szovjet régészet ezt a kérdést a tipikus ipari termékek elterjedésének vizsgálatával oldotta meg.

³² *Lewicki* i. m. 129. — *Hrbek* i. m.

³³ Lásd alább, a formai vizsgálatánál.

³⁴ *Balassa*, A magyar nyelv szótára. Bp. 1940, II. köt. 353.

³⁵ *Nagy* i. m. — *Bertalan V.*, A belvárosi plébániatemplom mellett folytatott ásatások 1944 nyarán. Bud. Rég. XIV. köt. Bp. 1945, 469—487.

³⁶ Pl. a győri szombati vásár helye, a későbbi Szombatpiac utca, a váron kívül helyezkedik el. *Borbíró—Valló* i. m. — Veszprémre: *Korompay Gy.*, Veszprém. Városképek — műemlékek. Bp. 1956, 21—22.

³⁷ *A. Gombos*, Catalogus fontium. 2413, 2424, 2431, 2584, 2587, 2593, 2604.

³⁸ Uo.

³⁹ *Molnár* (i. m. 240—247) és utána *Székely* (i. m. 15—17) ezt „mezővárosi fejlődés”-nek nevezi.

⁴⁰ *Devcsényi—Pogány* i. m. 31.

⁴¹ *Borbíró—Valló* i. m. 53—54.

⁴² *Ortway T.*, Pozsony város története. I. köt. (a továbbiakban: *Ortway*, Pozsony) 167—169.

⁴³ Pl. a veszprémvölgyi apácák 1109. évi oklevele szerint. Szántón (*Fejérvataky L.*, Kálmán király oklevelei. Értekezések a történettudományok köréből XV/5. Bp. 1892, 33—34) a dömösi alapítólevélben (1138) említett forum Sumbuth, a mai Szontán [*B. Varsik*, Vznik a počiatky mesta Trnavy. Historické študie III (1957) 233—235], a Sopron megyei Locsmádon (1154: Sopron vm. oklt. I. 1. és 1179: Uo. 3). — Bihar és Zaránd megyében is több vásárt tartottak megyénként (1203: Szp. 207; vö.: *Jakó Zs.*, Bihar megye a török pusztítás előtt. Település- és Népiségtörténeti Értekezések 5. Bp. 1940, 197, 284—285).

⁴⁴ *Kring M.*, A gazdasági élet. Magyar művelődéstörténet. Szerk. Dománovszky S. I. köt. Bp. é. n. 239—242.

⁴⁵ ÁUO VI. 380. — Vö.: *Pleidell A.*, A nyugatra irányuló magyar külkereskedelem a középkorban. Bp. 1925, 11.

⁴⁶ *Auner M.*, Latinus. Századok I (1916) 28—32.

⁴⁷ *Fejér*, CD IV/1. 73.

⁴⁸ Fehérvárra vonatkozó topográfiai ismereteinknek ma még megvan az a nagy hátránya, hogy az okleveles anyag és a régészeti emlékek közti kapcsolat nagyjából hiányzik. A levéltári forrásokat még nem kutatták fel rendszeresen. Károly J. munkája a fehérvári levéltárakban található legújabbkori (hibás) másolatokon alapszik, a keresztetek konventjének ma a pozsonyi káptalan levéltárában őrzött anyagát nem használhatta fel, és ez számunkra is hozzáférhetetlen volt. Meggyőződésünk, hogy a keresztetek levéltárának átkutatása még sok középkorvégi adattal fogja gazdagítani Fehérvár topográfiájára vonatkozó ismereteinket.

⁴⁹ *Károly J.*, Fejér vármegye története. II. köt. Székesfehérvár 1898, 630.

⁵⁰ Dl. 42.874. „Nos Michael Borhy dictus nobilis de Noce iudex, Petrus Nyry, Nicolaus Calmar, Petrus Gewri, Laurentius Riba, Clemens Dako, Andreas Aurifaber, Franciscus Balog, Valentinus de Beche de castro, Elias de Bathyan et Stephanus de Kazas de civitate exteriori, Emericus Balog et Petrus Valko de nouavilla, duodecim iurati cives civitatis Albensis...”

⁵¹ *Fitz* i. m. 10.

⁵² 1279: „palatium nostrum episcopale in Castro Albensi existens”. *Károly* i. m. II. köt. 688. — *Fitz* i. m. 11.

⁵³ *Fitz* i. m. 29—30.

⁵⁴ A budai külváros neve a középkori városi kiadványokban következetesen civitas exterior volt, de más oklevelekben mint suburbium Albense szerepel. A két fogalom azonosságát topográfiai ismérvek is bizonyítják. Így 1331-ben a suburbiumban található a Szt. Miklós-templom (*Károly* i. m. II. köt. 677.), 1372-ben pedig parochialis ecclesia S. Dominici confessoris in suburbio Albaregalis (Mon. Rom. Vespr. II. 208). Természetesen egyik esetben sincs kizárva, hogy a suburbium szót egyszerűen ’külváros’ értelemben használták, s így nem állíthatjuk, hogy Ince pápa 1250. évi oklevele (Mon. Rom. Vespr. I. 128) a budai külvárosra vonatkozik. Ész szerint az oklevél szerint ugyanis Béla király a külvárosiakat a várba telepítette át.

⁵⁵ *Fitz* i. m. 10—11. — *Fitz J.*, A középkori Szt. Márton templom Székesfehérvárott. Művészettörténeti Értesítő V (1956) 26—31.

⁵⁶ *Fitz*, Székesfehérvár. 10.

⁵⁷ *Békefi R.*, A pillisi apátság története. I. köt. 316.

⁵⁸ A káptalan jogait ebben a tekintetben IV. Béla 1254-ben kiadott privilégiuma (*Fejér*, CD IV/2. 230; Szp. 1012) szabályozta. A privilégium ugyan formailag hamisítvány, de a maga idejében mégis érvényes kellett, hogy legyen. Ugyanis V. István 1270-ben azt mondja, hogy a pannonhalmi apátság népei a fehérvári prépostság népeinek mintájára mentesek az adózás alól (PRT II. 334—335). Károly király is ennek alapján adott hasonló jogokat a veszprémi káptalan népeinek (*Kumorovitz*, Veszpr. reg. 134). Gyakorlatilag tehát IV. Béla oklevelének rendelkezése jogerőre emelkedett akár azért, mert már régóta fennálló kedvezményeket szentesített, akár azért, mert a hamisítvány egy a káptalan szempontjából kevésbé előnyös eredetű pótolta, de mindkét esetben köztudomású tényeket rögzített.

⁵⁹ *Károly* i. m. II. köt. 107.

⁶⁰ A király 1311-ben megintette a fehérváriakat: „ne super iobagiones ipsius domini episcopi in Castro Albensi existentes collectam exigere presumatis”. *Kumorovitz*, Veszpr. reg. 51, 57. — *Károly* i. m. II. köt. 692—693.

⁶¹ 1250-ben írja a pápa: „prepositi et S. Henrici necnon canonicorum palatia cum curiis eorundem . . . in qua multi conditionales ac hospites vestre ecclesie morabantur”. (Mon. Rom. Vesp. I. 128.) A Szt. Henrik-templom nyilván a Szt. Imre-kápolna értendő.

⁶² Nagyszombat, 1238: „eodem iure . . . quo cives Albenses”. — Nyitra, 1248: „Albensium civium dedimus libertatem” és „ad instar civium Albensium”. — Győr, 1271: „eadem libertate, qua cives et hospites nostri Albenses gratulantur”. — Szatmár, 1271: „iisdem libertatibus quibus Albenses perfruerentur”. — Sopron, 1277: „more civium Albensium et aliorum hospitem in regno nostro existentium”. — Vasvár, 1279: „more et libertate civium nostrorum in Alba”, és 1279: „sicut cives Albenses et Budenses” (ÁUO V. 173).

⁶³ *Károly* i. m. II. köt. 621.

⁶⁴ A fehérvári jogot kapta meg Nagyszombat (1238), Nyitra (1248), Győr (1271), Szatmár (1271), Sopron (1277) és Vasvár (1279). Ezek közül a győri és vasvári privilégium csak általánosságokat tartalmaz, így közelebbi meghatározásra alkalmatlan.

⁶⁵ Szatmár, 1271: „ut dicti oppidani iisdem libertatibus, quibus Albenses perfruerentur”. — Sopron, 1277: „quod omnes causas . . . villicus ipsorum pro tempore constitutus, quem iisdem cives communiter in festo S. Georgii elegerint, iudicet et decernat more civium Albensium et aliorum hospitem in regno nostro existentium”.

⁶⁶ Nyitra, 1248: „ut villicus . . . omnes causas pecuniarias, civiles et criminales ad instar civium Albensium predictorum, cum duodecim iuratis debeat . . . iudicare”. — Szatmár, 1271: „qui [ti. villicus] omnes causas maiores et minores inter se exortas iudicare possit”. — Sopron, 1277: „Ita, ut omnes causas tam maiores, quam minores quoque super effusione sanguinis vel homicidii . . . villicus . . . iudicet et decernat more civium Albensium”.

⁶⁷ Fehérvár, 1237: „Praterea quicumque ad eos transire et cum eis conversari coluerint ea libertate, qua ipsi fruuntur”.

⁶⁸ Fehérvár, 1237: „quod in toto regno suo, nec in aliqua porta confinii tributum solvere compellantur”. — Nagyszombat, 1238: „Super solutione tributi eodem iure censeantur, quo cives Albenses”.

⁶⁹ *Fejér*, CD V/1. 181. — *Endlicher*, Mon. Arpad. 447. — Szp. 638. — *Vö.*: *Pleidell*, Első fej. 7.

⁷⁰ *Gárdonyi A.*, Városi plébániák kiváltságos állása a középkorban. Károlyi Emlékkönyv. 161.

⁷¹ ÁUO VII. 281.

⁷² *Fejér*, CD VI/1. 73. — ÁUO V. 14. — *F. X. Krönes*, Zur ältesten Geschichte der oberungarischen Freistadt Kaschau. Arch. f. öst. Gesch. XXXI (1864) 22.

⁷³ *Krönes* i. m. 22.

⁷⁴ *Osváth*, Kassa. 77.

⁷⁵ Uo. 78.

- ⁷⁶ Uo. 78.
⁷⁷ Uo. 80.
⁷⁸ Uo. 82.
⁷⁹ *Darvasy M.*, Középkori városaink címereinek eredete és fejlődése. Pa-laestra Calasantiana 39. Bp. 1942, 38.
⁸⁰ Századok II (1868) 159.
⁸¹ *Huszár L.*, Mátyás pénzei. Mátyás király Emlékkönyv. I. köt. 554—557.
⁸² *Darvasy i. m.* 39—41.
⁸³ *S. Rietschel*, Markt und Stadt in ihrem rechtlichen Verhältnis. Leipzig 1897, 47.
⁸⁴ *Pleidell*, Első fej. 12. — *Mályusz E.*, A mezővárosi fejlődés. Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Szerk. Székely Gy. Bp. 1953 (a továbbiakban: *Mályusz*, A mezővárosi fejl.), 128.
⁸⁵ PRT X. 493.
⁸⁶ *Pauler Gy.*, A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. Bp. 1901, 140.
⁸⁷ László III. 11. tc.
⁸⁸ Uo. és László II. 7. tc.
⁸⁹ *Kumorovitz B. L.*, A Kálmán kori „Chartula sigillata”. Turul LVII—LX (1944—46) 29—33.
⁹⁰ Kálmán 82. tc.
⁹¹ Kálmán 25. tc.
⁹² Lásd az előző jegyzetben idézett törvénycikket. A győri vámtarifa elemzésnél *Domanovszky* azokat a tételeket tekinti a legrégebbieknek, amelyeknél az ispán részeseése a vám egyharmada (Harmincad. 27).
⁹³ *Fejérpataky i. m.* 33—34.
⁹⁴ *Rietschel i. m.* 8—31.
⁹⁵ Anonymusnak Tasvásáráról (cap. 21; SRH I. 63) szóló tudósítása alapján valószínűnek kell tartanunk, hogy a vásárregále kialakulása előtt is keletkeztek vásárhelyek.
⁹⁶ Magyar Gazdaságtörténeti Szemle III (1895) 286.
⁹⁷ *Domanovszky*, Harmincad. 29.
⁹⁸ PRT X. 493. — Sopron vm. oklt. I. 1, 9.
⁹⁹ *Fejérpataky i. m.* 44.
¹⁰⁰ ÁUO XI. 48. — Szp. 136: „quod pie memorie pater meus rex Geysa de tributo fori Nitriensis ducentas pensas . . . hospitali domui eiusdem loci . . . contulerat. Postmodum ego . . . tertiam partem tributi pontis Narhiid et pontis, qui est versus Zobor et theloniei de Turz annexa est cum bilotis, forensibus, quorum maior est Nitriensis, qui et pro se et pro aliis responderet-tenetur, eidem ecclesie ex integro concessi: ut ubicunque comiti vel comitisse vel curiali comiti vel cui-cunque qualecunque tributum quandocumque in memoratis locis colligitur, predicta pars tertia ab homine episcopi integre accipiatur”. Az idézett szöveg ugyan nem teljesen világos, néhány tény azonban kétségtelennek látszik, és pedig: 1. Nyitrán volt vásárvám, ebből a jövedelemből Géza király 200 pensát utalványozott; 2. Azokat a tiszteket, akik a vásárvámost szedték, billogosnak nevezték, nyilván azért, mert Kálmán király törvénye (82. tc.) értelmében bélyegükkel látták el a megvámolt árut. — Itt tehát a nomenclatura fejlődése a következő: *thelonearius* (I. László II. 7; Kálmán 82. tc.) — *tributarius* (Kálmán 82. tc.) — *billochus* vagy *billochus forensis* (1183; továbbá az alább, 103. sz. jegyzetben idézendő oklevelekben). Nincs kizárva azonban, hogy a *billochus forensis* nem vámos, hanem a vásári bíró. — Ugyancsak kérdéses marad, hogy Nyárhídon csak út- vagy út-és vásárvámról van-e szó. A magunk részéről hajlandók vagyunk feltételezni, hogy a *tributum pontis* kifejezésen nemcsak út-, hanem vásárvámost is kell értenünk, mert különben mit keresne ott a *billochus forensis*? Ha feltételezésünk helyes, akkor itt már a vásártartó helyek számának szaporodásával állunk szemben. 1111-ben ugyanis a nyitrai vásárnak még csak egy filiája volt, a darázsi (*Fejérpataky i. m.* 44), a nyárhídiról még nem történik említés.
¹⁰¹ Sopron vm. oklt. I. 4; Szp. 191: „Preterea forum in villa Meinhart et aliud forum in villa Michsa cum tributo, sicut hactenus eos possidere concessimus”.

¹⁰² *Pleidell*, Első fej. 12. — *Fügedi*, Óbuda. 25.

¹⁰³ *Mon. Strig.* I. 184. — *ÁUO* VI. 308; *Szp.* 227: „Dedimus insuper et forum tali libertate dotatum, ut neque tributarii, neque curialis comes, neque biloti, neque alii exactores aliqua illud adire possint occasione vel aliquam in eo facere exactionem”.

¹⁰⁴ *Fejér*, CD III/1. 73—74: „Concessimus autem... vt in supradicto praedio SzentGyörgy forum ab omni exactione tributi liberum possideat ita, quod nullus tributarius conveniens ad iamdictum forum super exactione tributi presumat indebite molestare”.

¹⁰⁵ *Szp.* 460 (1230): „concessimus, ut forum ipsorum super eadem terra ab omni tributo et exactione liberum esset et immune”.

¹⁰⁶ *Eckhardt F.* (*Magyar jog- és alkotmánytörténet.* Bp. 1946, 71) is már világosan felismerte a tényt, hogy a forum liberum a királyi vásárvám alól mentes vásárt jelent, anélkül azonban, hogy kialakulását érintette volna.

¹⁰⁷ *Bars*, 1240: „quod in minutis mercimoniis, que ibidem in foro de Bors contrahere debuerint, tributum aliquod non persoluatur”. — *Pest*, 1244: „Et forum sicut prius habebant cotidianum”. — *Szatmár*, 1271: „et forum habeant liberum feriis sextis ut antea”. — *Vasvár*, 1279: „ut populi, qui in forum eorundem hospitum... convenerunt in foro de eorundem mercimoniis nullum tributum solvere teneantur”.

¹⁰⁸ *Nyitra*, 1248: „in ipso castro dedimus forum liberum, quod die marcis celebratur ita, ut illud venientes et recedentes de eodem sine aliquo debito tributi cum suis mercimoniis libere veniant et secure recedant”. — *Győr*, 1271: „eisdem liberum forum tam in castro, quam exterius celebrandum, ubi comes Jauriensis et eius officiales nullam penitus iurisdictionem poterunt exercere, hoc solum et specialiter declarato, quod tributum fori, quod in villa Jauriensis celebratur percipiet plenarium, quemadmodum percepisse dignoscitur usque modo”.

¹⁰⁹ *Esztergom érseki város*, 1239: „ac forum fieri... per totam diem sabbati incipiendo media die ferie sexte immediate precedentis... cum foro cotidiano”. — *Sárospatak*, 1261: „quod in villa ipsorum secunda feria liberum forum celebretur et absque tributo”. — *Nagyszöllős*, 1262: „quod forum habeant liberum et absque tributo secunda feria celebrandum”. — *Németlipcse*, 1263: „forum etiam liberum concessimus eisdem”. — *Késmárk*, 1269: „eisdem forum liberum solito more duximus concedendum”. — *Sopron*, 1277: „eisdem forum liberum et sine aliquo tributo feria omni septimana celebrandum ita, quod comites de Sopron pro tempore constituti ipso die non ab extraneis in regno nostro constitutis, non a civibus tributum exigere valeant vel presumant, a mercatoribus vero de externo regno venientibus tributum consuetum erigetur”. — *Torda*, 1291: „eisdem forum feria sexta ab hora pomeridiana usque ad horam vespertinam die sabbati absque ullo tributo ipsum forum causa mercandi intrantibus celebrandum”.

¹¹⁰ *Varsik* i. m. 233. kk.

¹¹¹ *Fejér*, CD VIII/1. 408.

¹¹² *Sopron* vm. oklt. I. 25.

¹¹³ *PRT* X. 493. — *Fejérpataky* i. m. 44. — *PRT* VIII.

¹¹⁴ *OL. Filmtár*, Eperjes város számadáskönyve 1507—1515.

¹¹⁵ *Uo.*

¹¹⁶ *Pleidell*, Első fej. 12. szerint a vásárvám „adományozása esetén a iurisdictionem nem került szükségképpen az adományos kezébe”.

¹¹⁷ *Mollay*, *Mon. hist.* Bp. I. 52. — *ÁUO* III. 209. *Selmecbánya jogkönyve* 4—5. §. — *Osváth*, *Kassa*. 145.

¹¹⁸ *Budán* „Von dem margkrichter den man nennet den Reisser”. (*Mollay*, *Mon. hist.* Bp. I. 52.) — *Pozsonyban: Király*, *Pozsony*. 212—214, 415.

¹¹⁹ „Liberum omnino et exemptum a iurisdictione regni nostri palatini... alioquinque universaliter nostrorum regni magnatum et baronum et specialiter magistris tavarnicorum nostrorum ac iudicis curie imperiosa iurisdictione... penuria denegata, ipsius tantummodo Budensis civitatis nostre iudicis potentia seu iurisdictione reservata...” Bp. O. I. 229.

¹²⁰ *Sopron* vm. oklt. I. 4. — *Szp.* 191.

¹²¹ Fügedi, Óbuda. 12—14. 35. — Veszprémre: Fejér, CD VIII/5. 87. — Mályusz, Mezővárosi fejl. 164—165.

¹²² U. Stutz: Z. f. Rechtsgesch. LVII (1937).

¹²³ Fekete Nagy A., A Szepesség területi és társadalmi kialakulása. Bp. 1933.

¹²⁴ Vasvár, 1279: „Item statiumus, quod mercatores extranei ad forum ipsorum venientes pannum incisum vendere non presumant, sed pecias integras vendere teneantur”.

¹²⁵ Hajnik I., Adalékok a magyar kereskedelem történetéhez a vegyes-házakbéli királyok alatt. Századok II (1868) 157—158.

¹²⁶ Ezeknek a körzeteknek megállapítására szerintünk elsősorban a különböző mértékegységek elterjedése alkalmas. Kisebb részben a hatalmaskodások esetében fennmaradt feljegyzések jönnének tekintetbe.

¹²⁷ A fehérvári országos vásárt első alkalommal a veszprémi püspök említi 1275-ben kiadott oklevelében, amikor elmondja, hogy a fehérváriai „palatium nostrum episcopale in Castro Albensi existens . . . cum omnibus utilitatibus . . . videlicet . . . tributo in festo S. Regis et aliis omnibus, que inter muros Castri extrinsecus hactenus nomine nostro possessa et ad ipsum palatium spectare debuerunt” elfoglalták (Károly i. m. II. köt. 688). Kérdésesnek kell tartanunk, hogy erre vonatkozik-e a fehérvári káptalannak 1250-ben a pápához intézett panasz, amely szerint a király áttelepítési akciója következtében a tributum forit sem kapják meg (Mon. Rom. Vesp. I. 128). Mindenképpen téves Hómannak az a megállapítása, hogy Fehérvárott az Árpád-korban nem volt országos vásár (Hóman, Városok. 66).

¹²⁸ A budai országos vásár keletkezése fogasabb kérdésnek látszik, és véleményünk szerint kétféleképpen oldható meg: az oklevelek és a topográfiai vizsgálat segítségével. — A budai országos vásárról fennmaradt oklevelek a következőket mondják el: A budai vásárvámot „tributum fori sive sollempnis seu cottidiani in Castro Pestiensis necnon extra districtum eiusdem castri quod nobis provenire solebat” IV. Béla adományozta el a margitszigeti apácáknak 1255-ben (Bp. O. I. 56; Szp. 1043). Ebből a kitételből kétségtelen, hogy Budán kétféle vásáron szedték a vámot, de még nem következik, hogy országos vásárt is tartottak. Az esztergomi káptalan előtt 1295-ben az apácák tiltakoztak az ellen, hogy a budaiak „de tributo per dominum Belam regem . . . ipsi sororibus dato et concessio et per dominum Andream nunc illustrem regem Hungarie . . . per suum privilegium confirmato de foro nundinarum, quod in octavis Nativitatis Beate Virginis Bude annuatim celebrare consuevit, isto anno quindecim diebus continuis et de Castro ac de toto suburbio eiusdem castri Budensis tributarios et officiales earundem sororum auctoritate propria expulsi sunt” (Bp. O. I. 295). A legrészletesebben 1291-ben III. András mondja el a Kun László idejében történteket, amikor IV. Béla fenti 1255. évi oklevelét megerősíti és hozzáteszi „cassantes . . . omnia privilegia . . . si que [per] civis Budenses ratione nundinarum circa festum nativitatis Virginis gloriose celebrandarum, vel alia quacunque ratione . . . impetrata fuerunt et obtenta, non obstante etiam litteris conventus sororum et provincialis prioris fratrum predicatorum civibus Budensibus causa coactionis sive metus concessis . . .” (Bp. O. I. 274). Ennek az oklevélnek alapján az eseményeket a következőképpen rekonstruálhatjuk: 1. Kun László engedélyezte, hogy Budán olyan országos vásárt tartsanak, amelyen a vásárvám nem az apácáké, hanem a budaiaké volt. András nem mondja, hogy a budaiak hamisított oklevelet mutattak fel, hanem csupán azt, hogy ilyen oklevelet szereztek. 2. Az apácák a félelem és királyi nyomás hatása alatt elismerték az ilyen vásár jogos voltát. 3. Kun László 1288-ban visszavonta a vásár-engedélyt (Bp. O. I. 241) és a vásárvámot visszaadta az apácáknak. Ez az intézkedés azonban inkább elvi jellegű lehetett, mert véglegesen a vásárvámot csak III. András adta vissza 1290-ben (Bp. O. I. 261). — A fenti oklevelek közül eredetiben mindössze az engedélyt visszavonó királyi mandatum maradt fenn. Fennmaradt továbbá Kun László vásár-engedélyének egy 1364. évi átirata. Az oklevelet ekkor Nagy Lajos felhívására Buda írta át szó szerint és közölte Brassóval. A királyi (Kun László-féle 1288. évi) vásár-engedélyről Karácsonyi János azt állítja, hogy „IV. László kancelláriájától egészen elűtő, fellengős, még görög műszavakat is használó nyelvezete, a kancellár hivatalának hibás elnevezése, s hibás uralkodói

évszám mutatják koholt voltát" (*Karácsonyi J.*, A hamis, hibáskeltő és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig. Bp. 1902, 30—31). Vele szemben *Salamon* az oklevelet hitelesnek tartja és fellengős, zavaros szövegét azzal magyarázza, hogy az oklevél fogalmazványa nem a királyi kancelláriában, hanem a budai város-házán készült (Bp. tört. II. 239—241). — Véleményünk szerint Kun László politikájának kronológiája az oklevél hitelessége mellett szól. 1279-ben a budaiak Fülöp fermói püspök, apostoli legátus által összehívott és Kun László ellen irányuló zsinatot kizárták Budáról és ezzel a királyt hálára kötelezték. A király kiátkozása, a hódtavi csata, majd a második tatárbetörés (1285) miatt 1286 előtt a hála lerovására nem kerülhetett sor. A király rövid, 1286. áprilisi budai tartózkodása után csak 1287 nyarán maradt hosszabb ideig Budán (*Sebestyén B.*, A magyar királyok tartózkodási helyei. Bp. é. n. 28). A budaiak számára politikailag ez volt a legjobb alkalom, mert a király még ellentétben állt az egyházzal és az oligarchák (elsősorban a Kőszegiek) ellen készült. Ez magyarázza meg, hogy az apácák szerzett jogai ellenére adta ki a privilégiumot, és hogy benne külön hangsúlyozta; a bárók a vásáron semmiféle joghatóságot nem gyakorolhatnak. A király Budáról az év második felében az északkeleti országrészbe ment, s onnan az év végén tért vissza a Dunához. Esztergomban kibékült Lodomér érsekkel és a budaiak ellen döntött a város és az esztergomi káptalan közötti vámpérben (Bp. O. I. 236). 1288 márciusában ment férjhez a margitszigeti kolostorból a király nővére, Erzsébet, Falkenstejn Závishoz, ekkor a király megerősítette az apácák jogait (1288. jún. 5.) és visszavonta a budaiaknak adott vásárendegélyt (*Pauler i. m. II. köt. 365—400*). — Az események kronológiáját tekintve tehát nem emelhető kifogás az oklevéllel szemben. Felmerülhet még az érv, hogy a privilégium rendelkező része szinte szó szerint megegyezik a Kassának 1347-ben adott országos vásár engedélyével (*Osváth, Kassa. 91*). Véleményünk szerint ezen az alapon az oklevél hitelessége nem vonható kétségbe, mert — amint erre az 1244. évi privilégium vizsgálatánál *Gárdonyi* is rámutatott [Budapest legrégebbi kiváltságlevele. Turul XXVIII (1910) (a továbbiakban: *Gárdonyi, Bp. legrégebbi kiv.*) 120] — Kassa privilégiumai budai minták alapján készültek. — Eppen ez a tény mutatja, hogy a vásárprivilégium a visszavonás ellenére is változatlanul érvényben volt, mert 7. elfogadták alapul 1347-ben, amikor Kassa kapott hasonló kiváltságot, 2. elfogadták akkor is, amikor 1364-ben Brassónak volt rá szüksége, 3. ennek alapján állították ki Zsolna 1357. évi kiváltságlevelét is (*Fejér, CD XI. 513*: „Exemptam ab imperiosa iurisdictione omni universaliter regni nostri baronum et magnatum, ipsius tantummodo civitatis nostre Silna vocate iudicis potentie seu iudicio reservata”). Sőt a budaiak az egész középkoron át ennek az oklevélnek alapján tartották meg a Kisasszony napi vásárt. Más vásárendegélyük nem volt, a vásárt viszont kétségtelenül megtartották. Kun László kiváltságlevele tehát egészben véve érvényes volt, csupán az a része volt érvénytelen, amely nem ismerte el az apácák szerzett jogait. A budai vásárendegély mintaképpül szolgálhatott mindenütt, ahol szerzett jog nem állott útjába az országos vásár engedélyezésének. — A brassóiak számára kiadott másolat és a zsolnai vásárendegély azt is bizonyítja, hogy amikor a XIV. század folyamán „budai mintára” engedélyeztek országos vásárt, akkor ez az oklevél volt a vásárjog alapja. — Diplomatikai szempontból *Karácsonyi* érvelésével szemben még rá kell mutatnunk arra a tényre, hogy az oklevél csak másolatokból ismeretes. Kérdés, hogy a budai városi kancelláriában készült másolat milyen mértékben rontott az amúgy is nehézkes eredeti szövegen. Ugyancsak a szöveggel kapcsolatban kell megjegyeznünk, hogy a merenyei vámprivilégiumban is találkozunk hasonló fordulattal (1276: *Fejér, CD VII/2. 46*: „Item . . . forum a potestate comitis Zaldiensis vel eius vicecomitis, vel cuiusvis alterius regni nostri potentatis prorsus exemptum”). — És mégis kétségesnek kell tartanunk, hogy a vásár valóban ekkor keletkezett-e? A topográfiai vizsgálat ugyanis nem erre mutat. Elsősorban azt kell leszögeznünk, hogy a vásárnak semmiféle köze sincs a laterani bazilika felszenteléséhez, mint azt *Gárdonyi* hitte (Bp. O. I. 228, a regesztában), hanem a budai Szt. János evangelista tiszteletére szentelt és a mai Várszínház helyén állott minorita kolostorral van kapcsolatban, amint arra már *Pauler* (i. m. II. köt. 396) és *Salamon* (Bp. tört. II. 238—239) is rámutatott, és ahogyan azt maga az oklevél is mondja. A minorita kolostort *Karácsonyi* szerint

(Szt. Ferenc rend története. Bp. 1923, 152—155) a tatárjárás után alapították, és a század végére már olyan népszerűsége tett szert, hogy ott többször tartottak országos tanácskozásokat, ott temették el III. Andrást, majd később olyan nagy szerepet játszott személyiségeket, mint János kalocsai érsek, Jakab szepesi püspök stb. Nyilvánvaló, hogy a kolostornak már előzőleg is nagy tekintéllyel kellett rendelkeznie, hogy templomának búcsúja nagy esemény lehetett Budán. — A kolostor és a vásár kapcsolata csupán egy topográfiai problémát vet fel: vajon a kolostor a város (castrum) falain belül vagy azon kívül állott a XIII. század derekán? Hol végződött a város? Nem volt-e esetleg a Dísz tér déli végén végződő város és a királyi erődítmény között egy olyan senkiföldje, ahol a „sokadalmat” a város és a királyi vár között a védelmi szempont sérelme nélkül meg lehetett tartani? A dél felől beérkező útvonalak egyesülése (a mai Dísz tér déli torkolatánál) mindenestre erre mutat, mert a csomópont általában a kapuk előtt és nem a városon belül jön létre. — A topográfiai fejlődésen kívül tekintetbe kell vennünk azt a tényt is, hogy IV. Béla 1255. évi oklevele forum sollemnét állít szembe forum quotidianummal. A sollemnis (= solus annus) eredeti jelentése minden évben határozott időben és bizonyos ünnepélyességgel történő, évenként ünnepelt. Ez a kifejezés igen jól megfelel az országos vásár és a búcsú (védőszent ünnepe) jellegének. Ha ezt a magyarázatot elfogadjuk, akkor Budán már 1255-ben tarthattak évenként egyszer ünnepélyes vásárt, a későbbi országos vásárok előfutárát. — Összefoglalva tehát azt kell mondanunk, hogy a budai országos vásár valószínűleg 1255 és 1287 között alakult ki, végleges királyi engedélyét 1287-ben kapta meg a város, és a fennmaradt privilégium nemcsak hiteles, hanem — egy passzus kivételével — az egész középkoron át érvényes is volt.

¹²⁹ Fejér, CD IX/1.204. — Ortvay, Pozsony. II/2. 425—426. — Házi i. m. I/1. 82—83. — Osváth, Kassa. 91, 94. Kassa egy napon két országos vásárra kapott engedélyt. Az egyik Szentháromság vasárnapjára, a másik Mihály-napra, illetve az azokat megelőző és követő egy-egy hét időtartamára szól. Utóbbi 1355-ben ugyancsak Szentháromság vasárnapjára helyezték át (Uo. 98.).

¹³⁰ Iványi, Bártfa. 20. — Zsolna, 1357: Fejér, CD XI. 513.

¹³¹ Rakamaz, 1355: Dl. 71.880. — Galgóc, 1362: Dl. 5133. — Lendva, 1366: Zala m. Okt. II. 9. — Nagykaroly, 1387: Károlyi oklt. I. 424. — Kismarton, 1388: Sopron m. oklt. I. 493.

¹³² Házi i. m. I/1. 82—83.

¹³³ Beszterce, 1353: Zimmermann — Werner, II. köt. 97. Ez az utolsó átmeneti szöveg. A nagykarolyi és kismartoni már teljesen kialakult formát mutat.

¹³⁴ Vö.: 19. és 114. jegyzet.

¹³⁵ Nagybánya, 1376: „ut in die fori in ipsis civitatibus nostris tam forenses sive advene, quam etiam civitatenses pannos cum petiis et etiam ulnis libere venditioni exponant, sed in septimana civitatenses ibi residentes cum ulnis et etiam petiis et forenses cum petiis tantum pannos vendendi habeant facultatem”. — Ugyanez a rendelkezés Kassán még kereken száz évvel későbbben is érvényes volt. 1475: (Hajnik i. h. 158. old. 2. jegy.) „das alle awslender oder die burgerrecht diser stadt haben, nicht sullen awslengen oder feil haben, awsschneiden, awsmessen, hinwegen oder verkauffen auf dem markte an keinem Tage, awzgenommen in dem freien Jarmarkte”.

¹³⁶ Fügedi, Óbuda. 36.

¹³⁷ La foire. Recueils de la Societé Jean Bodin V. Bruxelles 1953, 183. kk.

¹³⁸ Házi i. m. I/1. 82—83.

¹³⁹ Mollay K., Sopron megye vázlatos története. Sopron és környéke műemlékei. Bp. 1956, 49, 56.

¹⁴⁰ Fügedi, Kaschau. 200. — Nem tartozik ide annak vizsgálata, hogy a XIV. század második felében, majd a XV. században engedélyezett vásárok milyen mértékben kapcsolódtak bele ebbe a sorrendbe, milyen útvonalakon alakult ki a Pozsony—Fehérvár—Buda vásárcsoporthoz hasonló zárt sorozat.

¹⁴¹ Pór A., Hábóruság Esztergom város és az esztergomi káptalan közt a vám miatt. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle XI (1904) 161—205.

¹⁴² Fügedi, Óbuda. 38.

¹⁴³ Tizedköteles voltát Imre király 1198-ban megerősítette (Mon. Strig. I. 516; Szp. 177).

¹⁴⁴ „Mercatores ob id solum ut ditescant venalium rerum dediti studiis pristina dupplicent tributa; pauperes vero, qui de mercato vivunt, persolita tributa persolvunt.”

¹⁴⁵ A német gyakorlattal megegyezően a magyarországi latin terminológiában is a tributum általában mindenféle vámot jelentett. Ha a vámot közelebről meg akarták határozni, akkor vagy tributum fori, tehát vásárvám, vagy tributum pontis, tehát hídvám vagy más hasonló kifejezést alkalmaztak, pl. 1222: „nec in foris, nec in pontibus, nec in aliis locis tributum solvere teneantur” (ÁUO VI. 409; Szp. 381). — 1212: „nullum tributum . . . in foris vel in pontibus exposcat” (ÁUO XI. 114; Szp. 273; Wenzel portibust ír, ami nyilvánvaló tévedés!). — 1286: „duas partes tributi portus et fori de Comaron” (PRT VIII. 301). — Általában csak tributumot említenek (útvám értelemben) a városprivilegiumok (vö.: 167. jegyzet), a későbbi vámenedélyek (vö.: 159—160. jegyzet), a XIV. századi nagy pozsonyi vámperek [Kovács F., Adalékok a dunai hajózás és a dunai vámok történetéhez az Anjouk korában. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle VIII (1901) 448—459] és a kolozsváriaknak adott királyi privilegiumok (Jakab, Okt. 52, 70, 73, 80—81, 84, 95, 99, 101). — Kun László a merenyei vámadományozásnál tributum liberumról szól, nyilván a forum liberum kifejezés hatása alatt (Fejér, CD VII/2. 46). — A német gyakorlatra vonatkozólag: Rietschel i. m. 21.

¹⁴⁶ „Volumus etiam, quod in locis antiquorum tributorum populi nobilium et ecclesiarum tributa non persolvant, sed tantummodo mercatores de aliis regni ad alia regna transeuntes”. — Endlicher, Mon. Arpad. 618.

¹⁴⁷ Szamota I., A Murmelius-féle latin—magyar szójegyzék. Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből XVI/7, 2456.

¹⁴⁸ Domanovszky, Harmincad.

¹⁴⁹ Bp. O. I. 1.

¹⁵⁰ Ortvay, Pozsony. II/2. 383.

¹⁵¹ ÁUO XI. 48. — Szp. 136. — Békefi i. m. I. köt. 316.

¹⁵² Pl. ÁUO II. 279; Szp. 1149.

¹⁵³ ÁUO XI. 143. — Szp. 319.

¹⁵⁴ Fejér, CD VII/2. 46.

¹⁵⁵ „Item omnia tributa tempore Ladislai regis facta, omnino extirpantur”. — Endlicher, Mon. Arpad. 618.

¹⁵⁶ Törvényeink közül elsőnek az 1351:8 tc. mondotta ki ezt az elvet. Néhány adat azonban azt bizonyítja, hogy a közfelfogás már korábban is csak a természeti akadályok leküzdését tartotta a vámok igazságos alapjának. 1284-ben Bertalan erdélyi püspök és Loránt vajda vizsgálták felül azokat a vámokat, amelyek IV. Béla halála után keletkeztek és amelyeket „nec ex aliqua causa rationabili in locis ad transeundum gravibus transitus fieret preparatus” (ÁUO IX. 400). — Vö.: Domanovszky, Harmincad. 26.

¹⁵⁷ Nem számítjuk az útvámok közé a győri vámtarifát (1260), amely ugyan útvám (Domanovszky, Harmincad), de tagadhatatlanul megvan a határvám jellege is. Tiszta útvámnak semmiképpen sem tekinthető.

¹⁵⁸ Fejér, CD VII/2. 46. — Az első két tételben (de curru vini vel aliis mercimoniis ponderato — de curru vacuo) a megrakott és üres szekeret állítja szembe egymással az oklevél.

¹⁵⁹ Az érmihályfalvai privilegium (Sztáray okmt. I. 40) a megrakott szekerek vámját a következőképpen határozta meg:

1. a curru salibus ponderato — quatuor sales
2. de petia puri panni — medium pondus
3. de petia grisei panni — duos Viennenses denarios
4. de magno curru pleno masa vocato — medium fertonem
5. de tunella vini — unum pondus.

¹⁶⁰ A már idézett (158. jegyzet) merenyei kívül pl. a kompoldi vámszabályzat (1280: Fejér, CD V/3. 21) csupán a sóval és borral rakott és a mázsaszeker között tesz különbséget, tehát nyilván a súlyt veszi alapul. Ez a vámszabályzat sem követel vámot az üres szekér után. Kifejezetten megtiltja az üres szekerek,

lovasok és gyalogosok, valamint nem kereskedelmi áruval megrakott szekerek megvámolását Bertalan váradi püspök és Loránt vajda (1284: ÁUO IX. 400). Egyébként ez az oklevél is csak a sós és más kereskedelmi áruval rakott szekér között tesz különbséget. A bicskei vámszabályzat (1306:AO I. 111) azonos vámot ír elő a boros- és mázsaszekerre, s ezenkívül csak a sós szekeret és a minuta mercimóniat különbözteti meg. Az olcsai vám (1307: AO I. 135) csak megrakott és üres szekeret ismer. Ugyanígy az egregyi vám (1310: HO VII. 362). Nem tesz különbséget (a sót kivéve) a kéri vámtarifa sem (1312: Dl. 40.340). — Az itt elmondottakkal és a 159. jegyzetben felsorolt megkülönböztetéssel szemben pl. az 1255. budai vásárvám-tarifa a következő kocscikat különbözteti meg (Bp. O. I. 56; Szp. 1043):

1. currus panno honeratus
2. „ cum frugibus
3. „ cum salibus
4. „ cumulonis
5. „ ferro honerato
6. de curru in quo tres tunelle
7. „ „ plumbi
8. currus, qui portant pelles ferinas
9. „ magnus, qui portant pelles bovinas
10. „ qui portant tunellam mellis
11. „ feni
12. „ herbarum
13. „ lignorum
14. „ magnus piscium.

Az a fentiekben előadott nézetünk, hogy az útvámok tarifái csak a XIV. század második évtizedében váltak részletessé, ellentétben áll Hómannak azzal a megállapításával, hogy a XIII. században „az uralkodók vámszedési jogot adományozó kiváltságlevelei ritkán terjeszkedtek ki az egyes járművek és árufajok után járó vámtételek megállapítására. Az általánosságban nyert vámszedési jog azonban visszaélésre, igazságtalanul magas vámtételek kivetésére vezetett. Károly e visszaéléseknek akart véget vetni, amikor a régebbi, s általa adományozott belső vámokot szabályozta, pontos és részletekre is kiterjeszkedő vámtarifákat állapított meg.” (Hóman B., A magyar királyság pénzügyi és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában. H. n. 1921, 70—71.) Hóman felfogása véleményünk szerint elfogadhatatlan, mert 1. a merenyei vámszabályt kivéve egyik vámszabályunk sem enged arra következtetni, hogy a szabályozás nem teljes, 2. a korai szabályozásoknak világosan a rakomány súlya az alapjuk, amint erre már Domanovszky is rámutatott, amikor a mázsaszeker és a többi szekérfajta közti tarifakülönbségeket kidolgozta (Domanovszky, A mázsaszeker. Fejérpataky Emlékkönyv. Bp. 1917), 3. a földesurakban mindig megvolt a hajlam arra, hogy az útvámot vásárvámnak fogják fel és aszerint szedjék, 4. Károly alatt ez az irányzat valóban érvényesült, de nem azért, hogy korrigálja az előző tarifákat, hanem azért, mert Károly mindig kedvezni igyekezett az őt támogató arisztokráciának.

¹⁶¹ Bp. O. I. 56. — Szp. 1043.

¹⁶² Amikor II. András 1211-ben megerősítette III. Béla király 1192. évi adományát a pannonhalmi apátság részére (ÁUO VI. 183, Szp. 152), akkor kikötötte, hogy Pannonhalma is ugyanolyan szabadalmakkal rendelkezzen, mint az aradi és bizerei egyház (ÁUO VI. 348; Szp. 259). — Zágrábra: ÁUO XI. 148; Szp. 324.

¹⁶³ Pl. 1208-ban a lébényi monostor a birtokairól szállított áru után a Rába győri és a Rábca kenézi hídján vámmentességet élvezett (Fejér, CD III/1. 58; Szp. 236), hasonló felmentést élvezett a heiligenkreuzi apátság is (Fejér, CD III/1. 207; Szp. 332).

¹⁶⁴ Az esztergomi egyház 1239-ben (Mon. Strig. I. 328; Szp. 660), a pilisi apátság legkésőbb 1254-ben (Békefi i. m. I. 316; Szp. 1011), a német lovagrend népei 1222-ben (Zimmermann—Werner I. 18; Szp. 380), a komlói johanitákéi 1212-ben (ÁUO XI. 114; Szp. 273) lettek vámmentesek. Alapításkor kapott ilyen kiváltságot a belakúti apátság (ÁUO VII. 27; Szp. 621). — A garami apátság udvardi és az esztergomi káptalan szebellébi népei korlátozott vámmentességben részesültek (ÁUO VI. 483; Szp. 453; ÁUO VI. 409; Szp. 381).

¹⁶⁵ Pl. 1223: HO V. 11; Szp. 397.

¹⁶⁶ Vö. 68. jegyzet, és Győr, 1271: „nec in ipso foro, nec alias infra regni nostri limites de suis propriis mercimoniis aliquod tributum solvere teneantur more regalium hospitem aliorum”. — Zólyom, 1243: „Ab omni autem exactione tributi ipsos esse volumus liberos penitus et immunes”. — Korpona, 1244: „quod ab omni tributo regali preterquam in confiniis sint liberi penitus et immunes”. — Pest, 1244: „Item infra limites regni nostri ab omni tributo, salva tricesima et salvo iure ecclesie Budensis, quantum ad tributa de salibus exigenda, sint exempti”. — Torda, 1291: „quod hospites . . . de mercibus eorum nullum tributum solvant. . . eandem [nyilván: secundum] status libertatis formam aliorum hospitem nostrorum”.

¹⁶⁷ Körmend, 1244: „quod de mercatores ex ipsis in parochia ferrei castri aut de Zala nullum de suis mercimoniis tributum solvere teneantur”. Bábaszék és Dobrona, 1254: „quod tributum solvere in eundo et redeundo usque Danubium minime teneantur”. — Sátoraljaújhely, 1261: „quod in his septem comitatibus in Zemlyn, in Novo Castro, in Sarus, in Wng, in Bosua, in Zoboch nullum tributum solvere teneantur”. — Némethlipcse, 1263: „ut per totum comitatum de Zolio nullum tributum et tricesimam solvere teneantur” [ehhez a ponthoz vö. A. Huščava, Interpolacia majstaršieho mestského privilegia Liptova. Bratislava X (1936) 341—348]. — Vasvár, 1279: „ut in locis, ubi tributa in comitatibus Zaladiensi et Castriferrei recipi consueverunt, nullum tributum ab eisdem hospitem, exigatur quantumlibet curribus oneratis pertransirent”. — Pozsony, 1291: „nec de mercibus nec de equis vel personis eorum cum mercibus et sine mercibus euntibus et redeuntibus nullum tributum nullamque exactionem videlicet in portu Psoniensi si versus Hainburgam, in portu Challow, in Zekles, in transitu fluvii Morava, et in aliis locis quibuscunque in comitatu Psoniensi et alias tributum exigi consuevit, solvere teneantur”. — Sopron: 1. 174—175. jegyzet. — Kolozsvár, 1316: „quod intra terminos partium Transsiluanarum tam in civitatibus quam in aliis locis de mercibus et rebus ipsorum nullum tributum solvere teneantur”. — Kassa, 1319: „populos nostros in comitatibus Ujvar et de Zemlino usque ad fluvios Titiae et Sajo nuncupatos a solutione cuiuslibet tributi seu thelonii tam ad castra nostra quam ad alios proventus quocunque nomine censeantur ac usque comitatum de Bereg perpetuo duximus eximendos” (*Osváth*, Kassa. 77—78). — Zsolna, 1321 (*Fejér*, CD XI. 508): „quod in quatuor locis tributorum infrascriptis ve. Badaczin, Jathasin, Szechen, Trenchen vocatis nullum tributum nullamque telonium idem hospitem nostri nullo unquam tempore solvere teneantur”. — Nagymaros, 1323: „ut a civitate Jauriensi usque Wysegrad et a Wysegrad usque Feulduar in quibuslibet locis tributorum in aquis et in terris habitorum tam nostrorum quam aliorum quocunque tributa solvere non tenentur, sed libere absque qualiscunque exactionis solutione procedant et secure”. Megjegyezzük, hogy egy évvel később Maros is megkapta az egész országra szóló vámmentességet („Item mercatores et institores de ipsa civitate ubicunque per totum regnum nostrum transire voluerint nullum tributum vel tricesimam . . . dare teneantur”). — Sárvár, 1328: „eosdem hospites exemimus a solutione tributorum que videlicet in Thapolcha, Korokow, in Keer et Zewk exigitur”. — Kőszeg, 1328: „volumus ne ab aliquo nostrorum civium aliquo tempore tributum aliquod exigatur, nisi secundum antiquam consuetudinem”.

¹⁶⁸ „de ipsorum vinis nullo in loco tributum solvere teneantur”.

¹⁶⁹ Besztercebánya, 1255: „quod ea gaudeant libertate super tributo, qua hospites nostri de Schebnyczbanya gratulantur, nec ultra id per totum regnum nostrum ipsis aliqua molestia inferatur”.

¹⁷⁰ Désvár, 1261: „quod de tributo voyvodatus comitatus de Zonuk ac etiam comitum cernere nostre in terra et in aqua mediū tributum dare teneantur”.

¹⁷¹ Lubló, 1342: „ut de rebus eorum dictam civitatem nostram importantibus et venditioni ibidem exponentibus nullum tributum persolvant, sed de rebus exportantibus de eadem tributum et tricesimam solvent more consueto”.

¹⁷² Kováts i. m.

¹⁷³ Fügedi, Kaschau 207.

¹⁷⁴ „Cum fideles nostri videlicet cives de Supronio dicunt se nullum tributum

debere persolvere iuxta libertatem eis a sanctis progenitoribus nostris concessam". HO VIII. 218.

¹⁷⁵ „Concessimus etiam eisdem civibus nostris de Supronio, ut iidem cives ab omni tributo de rebus et mercibus eorundem exempti penitus habeantur, ita quod nullus eorum tributum in locis tributorum solvere teneantur". *Fejér*, CD VI/1. 122. — III. Andrásnak egy év nélküli parancsában: „Cum cives nostri Supronienses, prout cives nostri Albenses in locis tributorum nullum tributum sed neque ordinarium solvere teneantur". HO II. 25.

¹⁷⁶ *Házi* i. m. I/1. 39.

¹⁷⁷ Uo. 130.

¹⁷⁸ Pozsony város lt. 4047.

¹⁷⁹ *Kováts* i. m. 433—444.

¹⁸⁰ Jellemző, hogy amikor a Sáros megyei vámok ügyében a szepesi káptalan 1355-ben vizsgálatot tartott, Loránd mester Újfaluban levő vámjáról azt jelentette, hogy ott bizonyos cikkek után annyi vámot szednek „quantum telonator suos voluisset" (Dl. 64.672).

¹⁸¹ Pozsony város lt. 4047.

¹⁸² *Kováts* i. m. 443—444, 470.

¹⁸³ *Domanovszky*, Harmincad. — *Pleidell*, A nyugatra irányuló... 42—43.

¹⁸⁴ Bp. O. I. 233. — A vámot Táton is meg lehetett fizetni; uo. 236.

¹⁸⁵ „vos ipsis de iustis et consuetis viis expellere faceretis et ad inconsuetas vias ire cogeretis". *Iványi*, Eperjes. 35. — Megjegyezzük, hogy *Mályuss* (A mezővárosi fejl. 179) az útkényszer első megnyilvánulásának tekinti Károly király 1330. évi oklevelét (Dl. 2604). Ebben azonban még útvonal kijelöléséről nincs szó, és a király csupán a rév használatát rendeli el a kereskedőknek. A fejlődés, úgy látszik a XIII. század második felében beálló hanyatlás után csak a XIV. század 40-es éveiben hozta újra divatba az útkényszert.

¹⁸⁶ *Iványi*, Eperjes 50. — Pozsony város lt. 120.

¹⁸⁷ *Domanovszky* S., A szepesi városok árumegállító joga. Bp. 1922, 1—28.

¹⁸⁸ *Pleidell*, A nyugatra irányuló... 47.

¹⁸⁹ Uo. 21.

¹⁹⁰ Uo. 47. — *Gárdonyi*, Bp. legrégebbi kiv. 121—122. — Ez a megállapítás természetesen ellentmond *Salamon* (Bp. tört. II. 330—331) azon megállapításának, hogy Buda 1342 és 1347 között Nagy Lajostól kapott árumegállító jogot. Salamon itt többszörös ellentmondásba keveredett. Kiindulópontja az volt, hogy az 1244. évi pesti privilégium hamisítvány, amely az 1347. évi kassai privilégium alapján készült. Persze érthetetlen, hogy ha a budaiaknak az árumegállításra már 1347 előtt kiváltságlevelük volt Lajostól, akkor miért kellett 1347 után a kassai alapján hamisított oklevélbe az árumegállításnak ezt a primitív formáját bevenni. Ettől teljesen eltekintve, Budának már 1336—37-ben ténylegesen az árumegállítás birtokában kellett lennie, mert különben nem lett volna a Prága felől vezető kereskedelmi út végpontja. A budai jogkönyvben is meg kellett volna maradnia a Nagy Lajos-féle privilégium valamiféle nyomának és nem az 1244. évi privilégium fordítása (*Mollay*, Mon. hist. Bp. I. § 67) és Károly oklevelének említése szerepelne. — *Gárdonyi* (i. h.) hangsúlyozta, hogy a budai jogkönyv végén levő feljegyzés szerint a budaiak Károly király egy oklevelét mutatták be 1502-ben, amikor Pesttel az árumegállítás miatt perbe keveredtek. Ekkor bemutatták azt az oklevelet, amelyet a legerősebb bizonyítékuknak tartottak (wie vnsser prieff ainer, den wier vast fuer den pösten hielten), ezt azonban nem fogadták el. Ez a megjegyzés talán az 1244. évi oklevélre vonatkozik, amely ebben az esetben — Pest ellen — valóban nem lehetett érvényes. Ekkor mutatták be Károly oklevelét, amely az árumegállítást részletesen szabályozta (Der selbig prieff pestettiget vns alle freihait der Niderlag) az 1244. évi privilégium alapulvételével s megerősítésével (awch den prieff, den man for fuer vnrecht wolt der kennt haben). Bár erről a Károly-féle oklevélről egy feljegyzés több részletet is közöl, sajnos évszámát nem árulja el (*Mollay*, Mon. hist. Bp. I. § 444). A *Pleidell* által az 1336. évi szerződésből kikövetkeztetett eredményt Károly privilégiumának létezése teljes mértékben megerősíti, s ezért Károly privilégiumát 1310 és 1336 közé kell helyezni. — A budai árumegállító jog kifejlődését tehát a következőképpen kell elképzelni: alapja az 1244. évi pesti

privilegium volt (ezért kapta Kassa is ebben a formában), azonban egy Károly által 1310 és 1336 közt kiadott oklevél részletesen szabályozta az árumezállító jog gyakorlását. Az árumezállítás kifejlődése tehát valószínűleg 1290 és 1310 közé esik, arra az időre, amikor Buda országos szerepe, a várost minden tekintetben megerősítette és az ország ténylegesen központjává tette.

¹⁹¹ Király, Pozsony 207.

¹⁹² Domanovszky, A székesvárosok . . . 25.

¹⁹³ Bp. O. I. 6. — Fügedi, Óbuda. 31—33.

¹⁹⁴ Fejér, CD V/3. 417.

¹⁹⁵ Tagányi K., Erdészeti oklt. VIII—X. lap.

¹⁹⁶ Kumorovitz, Veszpr. reg. 624. — Fügedi, Óbuda. 15.

¹⁹⁷ Mátyusz, A mezővárosi fejl. 163.

¹⁹⁸ Uo. — Lédever E., A legrégebbi magyar iparososztály kialakulása. Századok LXI—LXII (1927—1928).

¹⁹⁹ Fügedi, Óbuda 27.

²⁰⁰ HO VIII. 239.

²⁰¹ Egy 1388. évi oklevélben egy fehérvári belsővárosi telket „cum quibuslibet utilitatibus et pertinentiis universis necnon terris arabilibus intra ambitum metalem dicte civitatis nostre Albensis adiacentibus ad ipsam portionem suam spectantibus” adnak el. Dl. 42.381.

²⁰² „ad hec prefati hospites nostri de Schena de singulis mansionibus suis eundem censum nobis soluere tenebuntur per omnia, quem sepedicti populi de Kassa de suis mansionibus nobis soluere annis singulis consueverunt”. ÁUO VII. 281.

²⁰³ Osváth, Kassa. 9—12, 14—16.

²⁰⁴ Némethlipcse, 1263: „ut in festo S. Martini de mansionem qualibet unum pondus auri ratione terragii nobis dare et solvere teneantur”. — Híbe, 1265: „et quelibet mansio unum pondus auri annuatim in festo s. Martini tenebitur solvere, quod aurum iudex ipsorum deportabit”. — Szöllös, 1262: „singulis curiis habentibus agros annuatim solvent tria pondera et de singulis curiis agros non habentibus unum pondus et dimidium”. — Kolozsvár, 1316: „quod singuli hospitem nostrorum de predicta civitate aratra habentes in festo b. Martini singulis annis singulos fertones cum pondere regali, ceteri vero hospites per se domos et non aratra habentes singuli singula tria pondera in predicto festo, inquilini autem alterum dimidium pondus nomine terragii modo premissis solvere teneantur”.

²⁰⁵ Pozsony, 1291: „ut de vineis ipsorum antiquis et de novo plantatis vel plantandis nullum debitum scilicet nec akones, qui vulgariter chibrones dicuntur vel aliam aliquam exactionem ullo unquam tempore dare et solvere teneantur”. — Kassa, 1347: „de vineis eorundem chybriones nullatenus exigantur”.

²⁰⁶ Besztercebánya, 1255: „ut nullam exactionem seu censum ratione terragii alicuius solvere teneantur”. — Győr, 1271: „absoluimus et eosdem et expedimus a solutione dimidii fertonis, quam ratione terragii comiti Jauriensi solvere debent annuatim iuxta continentiam prioris privilegii nostri de qualibet annisone”.

²⁰⁷ Eperjes (1299), Zólyomlipcse (1330), Rózsahegy (1340).

²⁰⁸ Olaszi, 1243: „quolibet nobis teneatur de singulis mansionibus aut homini nostro in ea quantitate, qua tempore felicis memorie fratris nostri Colomani erant obligati, persolvat annuatim”.

²⁰⁹ Győr, 1271: „populos episcopi et capituli Jauriensi . . . terragium seu censum debitum villicis eorundem . . . episcopo seu capitulo . . . persolvi faciet ex integro, prout extitit consuetum”.

²¹⁰ Sátoraljaújhely, 1261: „quod tempore necessitatis in cystemam aquam communiter deferre teneantur”.

²¹¹ ÁUO III. 24. — Szp. 1785.

²¹² Hóman, Városok. 111.

²¹³ 1264: ÁUO XI. 532. — Szp. 1409.

²¹⁴ Felszász, 1271.

²¹⁵ AO II. 527.

²¹⁶ Király, Pozsony. 118—119.

²¹⁷ Uo. 45. — Mollay, Mon. hist. Bp. I. 10, 17—18. §. — Házi, Sopron. I/2. 36., 51.

²¹⁸ *Hóman*, A magyar királyság . . . 23. kk.

²¹⁹ *Tagányi* i. m.

²²⁰ *Zólyom*, 1243: „Ligna autem infra autem metas terre ville eorum libere possint incidere et lapides recipere, prout antea consuetudo inolevit”. — *Korpona*, 1244: „quod ligna et lapides infra metas terre sue libere et sine alicuius contradictione possint succedere et secare”. — *Bábaszék*, 1254: „ut infra terminos ligna excidendi et lapides colligendi habeant potestatem”.

²²¹ *Pozsony*, 1291: „quod ratione silve vel lignorum aut quorumlibet edificiorum comiti venatorum . . . nullum debitum nullam solutionem dare debant”.

²²² *Nagymaros*, 1342: „quod quicumque de hospitibus prefatis pro aedificiis domorum vel curiae sive pro igne proprio usu vel utilitate ligna habere voluerint in silva Pilisiensi ab utraque parte Danuby sine aliquo tributo vel sigillo liberam habeant excidendi facultatem, hoc excepto, quod quicumque ex ipsis causa venditionis ligna excidere voluerit, excindet salvo iure comitis Pilisiensis”.

²²³ *Gölnichánya*, 1276: „ut piscatores in aquis, structores carbonum et incisores lignorum in silvis . . . intra terminos et metas eorum . . . libere et absque inquietatione quorumlibet laborare valeant et sua officia exercere”. — *Körmöcbánya*, 1328: „ut iidem hospites . . . ad duo milliaria terras sive silvas habitatoribus destitutas vicinas eis et contiguas collationi nostre subiectas absque preiudicio iuris alieni cultui ipsorum et usui applicandum libere habeant facultatem”. — *Szomolnok*, 1332 (*Fejér*, CD VIII/3. 577): „cum nos civitati nostre Smulnucbánya . . . pro usibus et utilitatibus hospitem universorum in ipsa commorantium terram undique circum circa ipsam civitatem vndique pergyrando perpetuo conferendam”.

²²⁴ *Szöllös*, 1262: „quod in silvis adiacentibus venari . . . et in aquis piscari libere possint et secure”. — *Sátorajújhely*, 1261: „quod predicti hospites liberam habeant facultatem piscandi aqua, que Budrug vocatur”. — *Németlipcse*, 1263: „aquam Reuce pro piscationi congruentem relinquimus eisdem hospitibus”.

²²⁵ *Hibe*, 1265: „liberam in silvis et in aquis intra metas eiusdem Hyba contentis versus Scepus venandi et piscandi liberam habeant facultatem exceptis aquis Wag in quibus nullus ex ipsis piscari poterit ullo modo”. — *Pozsony*, 1291: „item piscatores eandem habent libertatem qua et primitus sunt gavisi ita videlicet, quod de captis usonibus et piscibus sub glacie comprehensis et aliis piscibus captis in reti, quod protenditur in profundum tertiam partem comiti Poseniensi persolvebant”.

²²⁶ *Nagymaros*, 1324: „Item piscatores in eadem civitate manentes de metis ville Vereuce et episcopalis Vacziensis usque ad aquam Ipoly quosunque pisces poterunt, sine aliquo tributo liberam habeant piscandi facultatem excepto usones. De uzone, si quem capient, nobis vel homini nostro ad hoc deputato dare tenebuntur quartam partem.”

²²⁷ *Lubló*, 1342: „ut aquam intra metas territorii dicte civitatis nostre piscandi habeant facultatem omni die sine impedimento dictorum castellanorum”.

²²⁸ *Rózsahegy*, 1318: „liberam in silvis et aquis inter metas eiusdem terre contentis venandi et piscandi habebunt facultatem et potestatem excepta aqua Wagh, in qua nullus ex eis piscari poterit ullo modo”. — *Rózsahegy*, 1340: „Preterea aquam Reuce piscationi congruentem reliquimus eisdem hospitibus piscandi. Concessimus etiam, ut iidem hospites nostri intra metas eorum infrascriptas . . . ubique locorum venandi, aves capiendi, piscandi et molendinum construendi liberam habebant facultatem.”

²²⁹ *Pozsony*, 1291: „ut de vineis ipsorum antiquis vel plantandis nullum debitum, scilicet nec akones, qui vulgariter chibriones dicuntur, vel aliam aliquam exactionem ullo unquam tempore dare et solvere teneantur”. — *Kassa*, 1347: „de vineis eorum dem chybriones nullatenus exigatur”.

²³⁰ *Németi*, 1230: „portum ab omni exactione seu infestatione tributii liberum supra prenotate fluvio eisdem concessimus ita, ut nec comes castri de Zattmar, nec comes camere nostre, nec alius quispiam super iamdicti pontis [?] tributo ipsos possit . . . molestare”. — *Szöllös*, 1262: „portum super Ticiam habeant iuxta eandem villam”. — *Győr*, 1271: „portum pro se habeant et habere possint liberum in Danubio”. — *Pozsony*, 1291: „Concessimus insuper eisdem portum in Chalw-

kwz transeundi infra civitatem Poseniensem in capite fluvii Challowo existentem cum utilitate ipsius portus perpetuo possidendum ita, quod naves et nautas in ipso fluvio . . . tenendi liberam habebunt facultatem”.

²³¹ Szöllös, 1262: „si quid voluerint molendinum et alia opera utilia, vineas liberam habeant faciendi facultatem”. — Rózsahegyre l. 230. jegyzet.

²³² Lubló, 1342: „concessimus liberam tabernam propinandi vini pro usu et voto eorum”.

²³³ Besztercebánya, 1255: „hospitibus nostris conferimus terras arabilem, silvas et prata ad usus ipsorum necessaria, in quibus nullus eos audeat molestare”.

²³⁴ Sátoraljaújhely, 1261: „quod loca, que quibusdictis hospitibus statuimus, iidem pacifice perpetuo possideant in evum . . . Si qui vero super locis sibi traditis edificare nollent infra annum, dedimus auctoritatem eidem castellano nostro, quod illa loca ab illis auferat et illis, qui edificare voluerint super illa, possit et debeat assignare”.

²³⁵ Kivály, Pozsony. 119—120.

²³⁶ Fejér, CD VIII/3. 644.

²³⁷ F. Kováts, Preßburger Grundbuchführung und Liegenschaftsrecht im SpätMA. Weimar 1918, 24—26.

²³⁸ Határjárást találunk a következő városprivilegiumokban: Nyitra (1248), Némethlécse (1263), Híbe (1265), Késmárk (1269), Rózsahegy (1340).

²³⁹ Pl. Olaszin, 1201: *Fejér*, CD V/1. 181; Szp. 194; Füzeztón, 1263: PRT II. 325; Szp. 1375.

²⁴⁰ Sátoraljaújhely, (1261).

²⁴¹ Nagyszombat, 1238: „quicumque ex ipsis sine herede decesserit, bona sua immobilia cuicumque voluerint, conferendi habeant facultatem”. — Olasz, 1243: „quicumque ex ipsis heredum careret solatio liberam habeat de universis bonis suis facultatem dipsonendi”. — Pest, 1244: „quicumque ex ipsis sine herede decesserit possessiones suas dimittendi facultatem habeat cui volet”. — Körmend, 1244: „decidentes ex eis sine legitimis heredibus liberam habeant facultatem bona sua universa relinquendi aut ecclesie ibidem constructe aut suis cognatis iuxta sue beneplacitum voluntatis”. — Vasvár, 1279: „si aliquis ex ipsis hospitibus sine herede decesserit, iidem decedentes de bonis suis ordinandi legandi et conferendi tam universaliter quam in parte cuicumque voluerit liberam habeant facultatem”.

²⁴² 1275 (ÁUO II. 280; Szp. 1150): „de rebus mobilibus decedentis sine herede comes ipsorum unam rem, quam voluerit, preter servum vel ancillam recipere poterit et non ultra”.

²⁴³ Beregszász, 1247: „si quis autem hominum sui heredis solatio careret, id est filia et filia et tunc de rebus eiusdem sive possessione nihil dominus vicecomes recipere tenantur, sed cuicumque volet liberam habeat dandi seu dimittendi facultatem”. — Sátoraljaújhely, 1261: „quod de rebus decedentium sine herede comes de Potok nichil sibi possit vendicare, sed decedens libere possit cuicumque voluerit legare vel donare”.

²⁴⁴ Mon. Strig. II. 265. — HO VIII. 239.

²⁴⁵ 1382 (*Fejér*, CD IX/5. 582): „ut a modo et deinceps . . . magister Tavernicorum nostrorum bona et hereditates quorumlibet civium nostrorum de dicto Posenio absque heredum utriusque sexus, ut prefertur, solatio decedentium proximos tamen et consanguineos vel affines habentium nequaquam praesumant sub nomine nostrae maiestatis vel etiam autoritate propria sibi ipsi usurpare vel occupando applicare”, hanem végrendeletük értelmében, ennek hiányában pedig vérrokonai örököljenek.

²⁴⁶ Kassa itt is a budai mintát követte. Buda, 1276 (Bp. I. O. 157): „Si vero quispiam ex predictis hospitibus nostris intestatus decesserit, possessiones et bona talium in tres partes dividantur et una distribuatur per cives in elemosynas pro remedio anime decedentis duo vero partes ad munimenta et edificia castris Budensis reserventur.” — Kassa, 1347: szó szerint azonos, csupán a „Budensis” helyett kell „Cassensis”-t olvasni.

²⁴⁷ Korpona, 1244: „quod domos vacuas defunctorum, quarum legitimi successores post trinam proclamationem in eas venire neglexerint, facultatem habeant aliis supervenientibus conferendi”.

²⁴⁸ Nagyszombat, 1238: „nullus ipsorum hereditates vel possessiones suas immobiles in ipsorum terminis constitutas vendere possit vel conferre nisi ei, qui nobis consimile servitium cum civibus ipsius ville exhibebit”. — Pest, 1244: „nullus hospes ex ipsis possessiones suas vel domos vendere valeat alicui extraneo, nisi in eadem villa volenti a modo habitare”. — Kassa, 1349: szó szerint azonos az idézett pesti szöveggel.

²⁴⁹ Kassa, 1347: „ut nullus omnino hominum extraneorum et supervenientium ac curiensium in dicta civitate nostra Cassensi et in suburbio eiusdem curias, domos et aedificia et vineas habitas ubique et ipsos contingentes contra libertatem eorum sine scitu, licentia et permissione iudicis iuratorum et civium de eadem cum matris dominae reginae et magistri thavarnicorum nostrorum, capitulorum, conventuum litteris comparare... possint atque valeant, sed volumus... ut... ipsas emptiones... consensu litteris et licentia eorumdem sicque litterae eorum in talibus emptionibus... ubique... vigorem pereptuae obtineant firmitatis”.

²⁵⁰ Budára vonatkozólag: *Mollay*, Mon. hist. Bp. I. § 201. — Kassa 1404. évi statutumában [*Krones*: Arch. f. österr. Gesch. (1864) 49] 18. §, későbbi latin glosszájának összefoglalása szerint „Ex parte hereditatis nullus emat vel vendat absque scitu Senatus”. — Selmechánya jogkönyve. 11. §.

²⁵¹ Történeti-statisztikai Közlemények II (1958) 38—39.

²⁵² 1345 (*Fejér*, CD IX/1. 363): „ut universi homines cuiuscunque status et conditionis existant, qui in civitate nostra Posoniensi et in metis eiusdem civitatis domos habent, communiter et unanimiter factum operis vigilationis et custodie ac alii cuiuslibet ponderis ipsius civitatis nostre debeant et teneantur facere et exercere omne ius ipsius civitatis debeant et teneantur communiter supportare, tam viri ecclesiastici quam seculares et Iudaei”.

²⁵³ *Fejér*, CD VIII/2. 610.

²⁵⁴ Pozsony város levéltára (Archiv mesta Bratislavy 127—128).

²⁵⁵ *Fejér*, CD IX/7. 128.

²⁵⁶ Pozsony város levéltára. 256.

²⁵⁷ *Fejér*, CD IX/7. 412.

²⁵⁸ Nagyszombat, 1238: „Nullus autem comes vel alio quocunque honore preditus eis invitis in villa valeat hospitari. Qui autem eis non contradicentibus hospitati fuerint omnia mercimonia iusto pretio debant comparare”. — Korpona, 1244: „quod comes de Zolyum vel curialis comes non possit violenter descendere super ipso vel in domo alicuius ipsorum tamquam super ipsorum consuetudinem exercendo, sed petendo de voluntate ipsorum condescere poterunt, omnia necessaria iusto ab eis pretio comparando”. — Pest, 1244: „nullus principum nostrorum violentum descensum facere possit super eos, nec aliquid contra eorum recipere voluntatem, sed descendens iusto pretio sibi necessaria debeat comparare”.

²⁵⁹ Pozsony, 1291: „Item nec per nos, nec per barones nostros super ipsos hospites nostros de Posonio nec super ad eos pertinentes descensum volumus fieri violentum”.

²⁶⁰ Rózsahegy, 1318: „Quod ipse Donc comes personaliter et non sui officiales seu servitores super eos descendendi habebunt facultatem”.

²⁶¹ Felszász, 1271: „Quod comes de Vgocha annuatim unum descensum super ipsos facere possit et non plus”.

²⁶² *Huszár L.*, A budai pénzverés története a középkorban. Bp. 1958, 48. old. megállapítása szerint a budai pénzverés 1311 után indult meg. Az időpont meghatározásánál Huszár Gárdonyinak abból a megállapításából indult ki, hogy a városkaput ábrázoló városi pecsét 1311 utáni. Gárdonyinak ezt a megállapítását azonban nem fogadhatjuk el, a kérdéses pecsétet sokkal régebbinek kell tartanunk. — Vö.: *Kubinyi A.*, Buda város pecsétjének kialakulása. (Jelen kötetben.)

²⁶³ Vö. 81. jegyzet.

²⁶⁴ Vö.: Nagy Lajos 1374. évi privilégiumát (*Fejér*, CD IX/4. 564).

²⁶⁵ Budára vonatkozólag l. a 128. jegyzetet. Sárospatak 1359-ben kiállított oklevelében állítja, hogy „in medium nostri ferialibus diebus preter sabbatum diem, cum forum celebratur, iuxta nostram libertatem privilegialem ab antico

approbatam nullus castellanus tributum recipere postest", tehát a pataki vásáron a vámot nem a város, hanem a pataki várnagy szedte (AO VII. 645).

²⁶⁶ Privigyé, 1383: „nec in circuiu ipsius civitatis nostre infra unum milia rs aliqui hominum pretequam cives et hospites ipsius civitatis nostre panes et carnek vendere presumpat, nec etiam sartores, textores fabri et quilibet laboratores in villis circumiacentibus ad unum miliare esse debeant, exceptis villis nostris Nowae et Baymocz apellatis". Zsigmond megerősítése: Dl. 6982.

²⁶⁷ *Surányi B.*, Kereskedőgilde Nagyszombatban a Visegrádi Kongresszus évében. Történelmi Szemle II (1959) 264.

²⁶⁸ Zichy oklt. III. 137. Amikor a király azt kívánta, hogy Sárospatak egy örökösödési ügyben változtassa meg ítéletét, akkor a város arra kéri a királyt, álljon el szándékától „ne infringendo ipsam libertatem vestra civitas populis minuatur et nos grande preiudicium et dampna per hoc patiamur".

²⁶⁹ *Hajnik I.*, A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és vegyesházi királyok alatt. Bp. 1899, 86. old. 8. jegyzet.

²⁷⁰ Körmend, 1244: „quod nullum de extraneis, qui eorum concivis non sit, ipsi in iudicem statuemus". — Buda, 1276: „ut non cogantur recipere aliquem iudicem per nos datum, sed ex electione sua libere assumant, quem volunt".

²⁷¹ 1264 (Mon. Strig. I. 509): „ut iidem hospites villicum inter se quem voluerint de communi eligent voluntate".

²⁷² Késmárk, 1269: „ut villicum inter se eligant de communi voluntate". — Bars, 1331: „et iudicem inter se eligant quemcunque voluerint de communi voluntate". — Rózsáhegy, 1340: „ut villicum seu iudicem more hospitem nostrorum de dicta Lypche inter se eligere, que de communi voluntate".

²⁷³ Besztercebánya, 1254: „villicum seu iudicem inter se eligant de universitatis consilio et consensu per unius anni spatium permansurum".

²⁷⁴ *V. Chaloupecký*, Privilegium pro Slavis. Bratislava X (1936) 349—364.

²⁷⁵ Zsolnán a korponai jog használatára való áttéréssel együtt megszűnt a soltész bírói szerepe.

²⁷⁶ Pozsony, 1291: „villicum seu iudicem inter se a festo S. Georgii... usque ad anni revolutionem duraturum eligant de communi". — Sárvár, 1328: „in die S. Georgii iudicem inter se — habeant facultatem".

²⁷⁷ Besztercebányára: 272. jegyzet; Pozsonyra: 275. jegyzet. — Kőszeg: 1328: „ipsorum pro tempore constitutus iudex, quem iidem cives communiter singulis annis eligere decreverint". — Zólyomlipcse, 1330: „et singulis annis villicum seu iudicem de consensu totius communitatis inter se eligendi et proficiendi habeant facultatem".

²⁷⁸ Vö.: *Hóman*, Városok. 87—89. — *Relković N.*, Buda város jogkönyve. Művelődéstörténeti értekezések 12. Bp. 1905 152.

²⁷⁹ Korpona, 1244: „quod iudicem de villa eadem, quemcunque voluerint libere sibi assumant, quem confirmandum nobis presentent... sed si ante anni complementum culpis exigentibus suum iudicem amovere excessu eius coram posito, nos requirant".

²⁸⁰ Pest, 1244: „Item vicepalatinus... non possit... eosdem iudicare".

²⁸¹ *Hajnik*, A magyar bírósági... 85.

²⁸² Zólyom, 1243: „eorum iudex, qui eos in causa sanguinis et aliis causis quibuslibet iudicabit". — Korpona, 1244: „qui [ti. iudex] tam in causa sanguinis, quam vero in aliis causis ipsorum debeat iudicare". — Pest, 1244: „qui [ti. maior ville] eos in omnibus omnino causis auctoritate regia possit et debeat iudicare". — Nyitra, 1248: „ut villicus... omnes causas pecuniarias, civiles et criminales ad instar civium Albensium... debeat fine debito terminare." — Bábászék, 1254: „qui [ti. villicus] eos in eorum causis omnibus iudicabit". — Besztercebánya, 1255: „qui [ti. villicus] eos in omnibus causis suis iudicabit". — Désvár, 1261: „omnia iudicia in eadem villa exorta et causas extraneorum si que fieri contingat latrocinia, furta, homicidia, truncationes coprorum et alia iudicia in quibus bella, amputationes capitum, truncationes manuum accidentaliter oriuntur ac omnia iudicia minuta villicus ipsorum et iudices possint et debeant determinatiter iudicare". Ehhez a ponthoz meg kell jegyeznünk, hogy az esküdteket nem egyszer nevezik iudicesnek (pl.: Auo, VII. 312, VIII. 93). — Nemetlipcse, 1263: „qui [ti. villicus]

omnes causas inter se exortas iudicabit more hospitem aliorum". — Hibe, 1265: „qui [villicus] omnes causas ortas inter ipsos possit et debeat iudicare". — Győr, 1271: „qui [villicus] omnes causas ipsorum tam maiores debeat et possit iudicare". — Szatmár, 1271: „qui [villicus] causas maior es et minores inter se exortas iudicare possit". — Sopron, 1277: „omnes causas tam maiores quam minores quoque super effusione danguinum vel homicidii inter ipsos emergentes villicus ipsorum. . . iudicet et decernat more civium Albensium". — Vasvár, 1279: „qui [villicus] eosdem in omnibus articulis causarum iudicabit". — Pozsony, 1291: „qui [villicus] omnes causas ipsorum et etiam extraneorum inter ipsos vel intra metas civitatis more hospitem aliorum. . . possit iudicare". — Nagymaros, 1324: „qui iudex cum iuratis furta, latrocinia, homicidia, incendia, violentias et alias causas. . . iudicabit". — Körmöc, 1328: „Item nullius alterius, nisi iudicis ipsorum sive villici. . . iudicio in omnibus causis addere teneantur." — Kőszeg, 1328: „ut omnes causas tam maior es, quam minores tam super effusione sanguinis, quam homicidy inter ipsos emergentes ipsorum. . . iudex. . . iudicet et decernat". — Zólyomlőpese, 1330: „qui [villicus] causas universas inter se emergentes. . . iudicabit". — Rózsahegy, 1340: „qui [villicus seu iudex] omnes causas inter se emergentes iudicabit".

²⁸³ Fejér, CD V/1. 176.

²⁸⁴ Késmárk, 1269: „qui [villicus] omnes causas eorundem decidere debeat iustitia mediante exceptis quibusdam causis furti, videlicet decimarum, sanguinis et monete, quas iudex noster pro tempore constitutus iudicabit".

²⁸⁵ Bars, 1331: „qui [iudex] omnes causas inter ipsos emergentes iudicabit".

²⁸⁶ Nagyszombat, 1238: „Et omnes, qui in eandem villam. . . convenerint, uní villico sint subiecti".

²⁸⁷ Fejér, CD VIII/4. 167.

²⁸⁸ Uo. IX/4. 564; IX/5. 85.

²⁸⁹ Hibe, 1265: „Sed si aliqua causa inter extraneum et ipsos hospites vel aliquem ex hospitibus contingeret suboriri, extunc illam causam villicus et comes illius extranei, qui agit vel contra quem agit iudicabunt. . ."

²⁹⁰ Hajnik, A magyar bírósági. . . 88.

²⁹¹ Besztercebánya, 1255: „nec per totum regnum nostrum coram alio iudice poterunt conueniri".

²⁹² Szatmár, 1271: „qui si facere iustitiam negligeret non civis, sed ipse villicus in presentiam regis citari deberet". — Sopron, 1277: „et si quidem villicus in faciendi iusitata negligens fuerit non reus, sed villicus ad nostram presentiam evocetur". — Pozsony, 1291: „Si vere iudex ipsorum, iurati vel cives in reddenda iustitia defecerint non partes, de iudex et iurati ad nostram presentiam evocetur". — Körmöc, 1328: „qui [iudex] si in reddenda iusitata ex parte alicuius cohospitis sui cuiquam fuerit tepidus vel negligens, extunc non hoppersites, de idem villicus ad regiam presentiam citari debeat eo facto".

²⁹³ Zichy Oklt. III. 430.

²⁹⁴ Sátoraljaújhely, 1261: „cum necessitate ingruente. . . hospites nostri. . . ad castrum nostrum Satorhyg convenerint iudicio castellani nostri pro tempore constituti debeant subiacere, qui eos iudicare debeat auctoritate nostra pariter cum plebano, ita quod si modum excesserit iudicio, idem plebanus vice persone nostre de immoderato iudicio dictum castellanum debeat prohibere".

²⁹⁵ Uo.: „si negligens esset [villicus] et nollet iustitiam facere querelanti, extunc idem villicus ad castellani presentiam evocatur, de quo castellanus iudicium facere possit a nobis tradita potestate".

²⁹⁶ ifj. Szentpétery I., A tárnoki ítélőszék kialakulása. Századok LXVIII (1934) 28.

²⁹⁷ L. 65—66. jegyzet.

²⁹⁸ L. 68. jegyzet.

²⁹⁹ Zimmermann—Werner, II. 97.

³⁰⁰ Vö. 128. jegyzet

³⁰¹ Mályusz (A mezővárosi fejl. 150) a „libertas civitatis" kifejezést jogszo-kásnak fordította, és Sárospatak két oklevelére hivatkozott. Az első oklevél 1358-ban kelt, és abban a patakiak a királyhoz intézett levelükben (Zichy Oklt. III. 137)

azt állítják, hogy „privilegiata instrumenta regum felicis recordationis predecessorum vestrorum et vestra confirmatione super eo habeamus”, hogy birtokügyekben az elévülés ideje hét esztendő és hogy az örökös nélküli polgároknak joguk van végrendeletet alkotni. A király rendelete, hogy ítéletüket változtassák meg „contra libertatem nostram extitisset”. Itt tehát világos, hogy a libertas értelme kiváltság, mégpedig a néhai királyok által adományozott és Nagy Lajos által megerősített privilégiumban foglalt kiváltság. — A hivatkozott 1373. évi oklevélben (Zichy Okt. III. 504) a királynő azt állítja, hogy „sorores de consuetudine regni et libertate ipsius civitatis non debeat esse expertes bonorum paternorum et fraternorum”. A fogalmazás az ország szokásjogát és a város kiváltságát állítja szembe egymással, a libertas tehát itt sem jelenthet véleményünk szerint mást, mint kiváltságot.

³⁰² AO. VII. 645; 1359: a patakiak szerint „iuxta nostram libertatem privilegiam ab antico approbatam”.

³⁰³ PRT II. 325. A nagyobb ügyekben is csak a kirótt bírság kétharmadát kapja a pannonhalmi monostor, de az ítélkezés ezekben az ügyekben is a bíró joga.

³⁰⁴ Mon. Strig. I. 520.

³⁰⁵ Fejér, CD VIII/3. 716.

³⁰⁶ AO VII. 403.

³⁰⁷ A kassai városjog kodifikációjának első nyoma az 1404-ből való statutum:

Krones i. h.

³⁰⁸ A korponai jog használatára vonatkozó adatokat *P. Križko* állította össze [Stredoveké súdnictvo a krupinská pravda. Sborník Musealneĵ Slovenskej Spoločnosti II (1897) 3. kk.]. Hibéf Križko is csak feltételesen, a kiváltságlevél alapján számítja Korpona filiái közé (uo. 25). Németlípceséről pedig nincs szó.

³⁰⁹ Uo. 25.

³¹⁰ *P. Florek*, Turčianský Svätý Martin v stredoveku. H. n. 1941, 67—77. Megjegyzendő, hogy Turócszentmárton a XV. században valóban korponai jogot használt.

³¹¹ Az oklevél bevezetése szerint a köszegiek azt kérték, hogy „easdem libertates sub quibus ipsam civitatem olim Herricus banus et Joannes palatinus filius suos construxerunt et fundaverunt sive statuerunt concedere et nostro privilegio. . . confirmare dignemur”, s a király ezt „prout ex litteris Nicolai filii Gregorii nepotis dicti Joannis palatini collegimus” teszi.

³¹² *ijf. Szentpétery* i. m. 8.

³¹³ *Boreczky E.*, A királyi tárnokmester hivatala. Kny. a Magyar Jogász-Újság 1905. évfolyamából. Bp. 1905, 59.

³¹⁴ *ijf. Szentpétery* i. m. 8.

³¹⁵ *V. Chaloupecký*, Kniha Žilinská. Prameny Uč. Spol. Safaříkovo 5. Bratislava 1934, XXVII—XXXII. old.

³¹⁶ Uo. XXVI. old.

³¹⁷ Uo. XXXIII. old. 95. jegyz. — *Fejér*, CD XI. 522.

³¹⁸ Uo.

³¹⁹ *Fejér*, CD XI. 528. — *Chaloupecký* utóbb i. m. XXVI. o. 65. jegyz. — A királynő elrendeli, hogy a zsolnaiak „in casibus et causis ambiguis et suspectis de cetero cives de Corpona requirere et ad eos habere recursum debeant et teneantur”.

³²⁰ OL. Filmtár. Révay cs. lt. Blatnica. III. 2.

³²¹ *Kaindl* i. m.

³²² 1405: 12. tc. „cives illarum civitatum, quibus aliarum civitatum constituimus libertates, si de iudicatu et sententia iudicum et iuratorum suorum noluerint contentari, ad illam civitatem cuius libertate funguntur aut ad magistrum tavernicorum nostrorum valeant appellare”.

³²³ *Chaloupecký* utóbb i. m. XXX. old. térképe. — *Fügedi E.*, „Németjogú” falvak telepítése a szlovák és német nyelvterületen. Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Szerk. Székely Gy. Bp. 1953, 236. kk. — *Kubinyi A.*, Tállya város levéltára. Levéltári Közlemények. 26. köt. (1955) 80. kk.

³²⁴ *Hajnik*, A magyar bírósági. . . 276.

³²⁵ Uo. 282.

³²⁶ *Váczy P.*, Immunitas és iurisdicatio. A bécsi Magyar Történelmi Intézet

Évkönyve. I. köt. Bp. 1931, 36—39. — *Pleidell A.*, Egyházi és világi immunitás. Uo. IV. köt. Bp. 1934, 42—45. — Vö.: *H. Krawinkel*, Untersuchungen zum fränkischen Benefizialrecht. Forschungen zum deutschen Recht. II/2. Weimar 1937, 97—98, 151—153.

³²⁷ *Kovachich*, Formulae solennes styli. . . 21.

³²⁸ *Bábaszék*, 1254: „ut sacerdotem sibi de communi civium eligant voluntate”. — *Besztercebánya*, 1255: „ut plebanum de communi eligant voluntate”. — *Nagyszombat*, 1238: „In institutione vero plebanum volumus, quod eis ius commune conservetur, videlicet ut ipsi liberam eligendi plebanum habeant facultatem”. — *Szepesolaszi*, 1273: „quod ad ecclesiam eorum. . . plebanum per universos concorditer, videlicet per maiorem et saniozem partem electum archiepiscopo Strigoniensi vel eius vicesgerentibus. . . presentent confirmandum”.

³²⁹ Megtaláljuk ennek kifejezését a nagyszombati (lásd előző jegyzet), besztercebányai, szepesolaszi (uo.) és zólyomlőpcsei kiváltságlevélben.

³³⁰ *Fejér*, CD X/3. 114.

³³¹ *Gárdonyi*, Városi plébániák. . . 163, 182.

³³² *Fügedi E.*, Az esztergomi érsekség gazdálkodása a 15. század végén. Századok (1960) 119.

³³³ *Jankovich M.*, Buda-környék plébániáinak középkori kialakulása és a királyi kápolnák intézménye. Bud. Rég. XIX. köt. Bp. 1959, 75.

³³⁴ *Beregszász*, 1247: „ecclesia vero eorum ad archiepiscopatum Strigoniensem contineatur et sit sine iurisdictione magistratus”.

³³⁵ *E. Fügedi*, Kirchliche Topographie und Siedlungsverhältnisse im MA in der Slowakei. Studia Slavica V (1959) 396—397.

³³⁶ *ÁUO* V. 14.

³³⁷ *Sáros*, 1272: *Fejér*, CD XI. 411; *Zsolna*, 1311: *Fejér*, CD IX/1. 543.

³³⁸ Az 1302. évi szerződés: *Fejér*, CD I. 615. — Az 1348. évre lásd: *Ortway*, *Pozsony*. II/4. 470. kk.

³³⁹ *Nagyszombat*, 1238: „salvo in omnibus iure Strigoniensis ecclesie super redditibus, quos de eadem ecclesia percipere consuevit”.

³⁴⁰ *Nagyszombat*: *Tört. Tár* (1911) 491.

³⁴¹ *Sopron*, 1277: „quod iidem cives de qualibet capetia frugum 12 denarios Viennenses iuxta antiquam consuetudinem eorum solveret teneantur: decime vero vini tempore vindemie per decimatores iuxta consuetudinem approbatam exigantur vel denarios pro ipsis decimis vini eo modo persolvantur, sicut tempore vindemie in torculari mustum comparatur”. — *Kőszeg*, 1328: „ut decime vini de torculari tempore vindemie cum musto exigantur, vel pro ipsis decimis vini persolvantur sicut mustum tempore vindemie comparatur vel fundatur decimae vini in dolium cum musto ibique stare permittatur quousque decimatores recipiant et hoc ipsi decimatores primo in recipiendo fuerint negligentes” és „ut nostri praedicti cives exempti sint de decimis porcorum, ne unquam decimae porcorum dicentur super ipsos”.

³⁴² *Fügedi*, *Kaschau*.

³⁴³ *Salamon* i. m. III. köt. 34—84.

³⁴⁴ Bp. Oklt. I. 16, 37.

³⁴⁵ *Pest*, 1244: „nos seriem libertatis memorate, cum esset notoria duximus renovandam”.

³⁴⁶ Uo.: „Item Minor Pesth ultra Danubium sita, quantum ad naves ascendentes et descendentes et cibiones non solvendas consimili gaudeat libertate”.

³⁴⁷ *Mon. Rom. Vespr.* I. 128. — *Mon. Strig.* I. 439.

³⁴⁸ Vö.: 36. és 108. jegyzet. — A soproni helyzetről *Mollay Károly* adott tájékoztatást a Történelmi Társulat legutóbbi soproni várostörténeti konferenciáján,

³⁴⁹ *Jankovich* i. m.

³⁵⁰ *Zolnay L.*, A XIII—XIV. századi budavári királyi szálláshely. Művészettörténeti Értesítő I (1952) 15—28.

³⁵¹ *Kubinyi* a 263 jegyzetben i. m.

³⁵² Bp. O. I. 39.

³⁵³ *Zolnay* i. m. 17.

³⁵⁴ *Mon. Rom. Vespr.* I. 302. „Carolus de veteri Buda miles, iudex pro domino

rege in Buda." Nem világos ebből a szövegből, hogy nevezett a tanúkihallgatás idején volt-e királyi bíró (tehát 1276-ban, és akkor rector, amit a miles is meg-erősít) vagy pedig még Margit életében. Utóbbi esetben az északi telep bírāja lehetett.

³⁵⁵ *Pauler* i. m. II. köt. 200.

³⁵⁶ *ÁUO* III. 38, Szp. 1375.

E. Fügedi

UNGARISCHE STADTPRIVILEGIEN IM MITTELALTER

Als vor fünfundzwanzig Jahren A. Pleidell sich mit dem »ersten Abschnitt« der mittelalterlichen ungarischen Stadtgeschichte befaßte, versuchte er die Kontinuität des römischen Städtewesens zu beweisen. In der allgemeinen europäischen und ungarischen Geschichtswissenschaft wurden seitdem neue Ergebnisse erzielt, die uns nicht nur eine klare Trennung, sondern auch eine eingehende Darstellung des »ersten Abschnittes« ermöglichen. So wissen wir heute, daß das Ungarntum im 10. und 11. Jh. in jenem Wirtschaftskreis verblieb, dem es vor der Landnahme angehörte. In den Residenzstädten der heidnischen Fürsten, zwischen den Trümmern der Römerstädte Pannoniens und in den Zufluchtsburgen der Slawen bildeten sich neue Siedlungen, die eine zentrale Stellung im Wirtschaftsleben des Landes einnahmen. Mit der Organisation der christlichen Kirche in Ungarn verwandelten sich diese wirtschaftlichen Zentren zu Residenzstädten der neuen Bistümer und Stifte, und zugleich Mittelpunkte und Zufluchtsburgen der neuen politischen Einheiten, der Komitate und zogen gewissermaßen die Agrarbevölkerung an. In diesen Siedlungen befaßte sich ein Teil der Bevölkerung schon zu dieser Zeit mit Handel und Handwerk. Regler Handel wurde mit Konstantinopel und Kiew betrieben, die Kaufleute waren meistens Mohammedaner, Juden und Donaubulgaren, die Waren Importartikel aus dem Osten, einheimische Agrarprodukte und Salz, zur Kriegszeit auch Sklawen. Die soziale Zusammensetzung der Bevölkerung läßt sich auch ziemlich klar darstellen. Die Gefolgschaft des Königs oder des kirchlichen Würdenträgers, mohammedanische und jüdische Kaufleute, Handwerker, Kleriker und Bauern lebten in buntem Durcheinander. Die Siedlungen waren klein, doch meistens mit Mauer und Wall umgeben, der Marktplatz lag außerhalb der Mauern, innerhalb derselben nahmen die unverhältnismäßig großen Kathedralen einen hervorragenden Platz ein.

All dies geht teilweise aus den lückenhaften ungarischen Quellen, teilweise aus mohammedanischen Reisebeschreibungen hervor. Letztere sprechen von »Städten«, die ungarischen Quellen nannten sie *civitas*, *castrum* und *urbs*, doch berichtet Otto von Freisingen — der das Land mit den Kreuzfahrern überquerte — daß hier keine Städte zu finden seien. Der Gegensatz ist unserer Meinung nach selbstverständlich und kann nur durch jene Tatsache vollkommen erklärt werden, daß diese Siedlungen zum asiatischen, nicht aber zum westeuropäischen Typ der Städte gehörten.

Im 12. Jh. hat sich die Wirtschaft Ungarns von Grund aus verändert. Die Verstärkung des schon bestehenden Städteneetzes, der Abbruch der östlichen und byzantinischen Handelsverbindungen, die Genehmigung neuer Märkte und das Erwecken der westlichen Interessen für die Bergschätze (Gold und Silber) des Landes sind die charakteristischen Merkmale der Umwandlung. Das Erscheinen fremder Einwanderer (*hospites*) und die Immunität waren die wichtigsten sozialen und verfassungsrechtlichen Veränderungen, die der wirtschaftlichen Umwandlung folgten. Die ersten Einwanderer waren mit Ausnahme der *latini* genannten Franzosen oder Flamen, die schon in ihrer Heimat Stadtbewohner gewesen sein dürften, meistens Bauern. Diesen *latini* verdanken wir die ersten ungarischen städtischen Freiheiten, jene von Stuhlweißenburg, die wahrscheinlich in der ersten

Hälfte des 12. Jh-s gewährt wurden. Diese Freiheiten und die exempte Stellung der *hospites*, sowie das System der Immunität trugen zur Aufhebung der einheitlichen Amtsgewalt der Königsrichter bei. Damit waren auch die Vorbedingungen für den zweiten Abschnitt der mittelalterlichen ungarischen Stadtgeschichte geschaffen. Das Ziel der vorliegenden Studie war den zweiten Abschnitt auf Grund der Privilegien zu untersuchen.

Die Wichtigste der wirtschaftlichen Freiheiten, die in den Privilegien Jewährt wurden, war zweifellos das Marktrecht. Das Marktrecht hat sich im 11. gh. in Ungarn ebenso entwickelt wie in den westlichen Ländern Europas, alle Märkte wurden von königlichen Beamten beaufsichtigt und alle Markteinnahmen gehörten dem König. Im Laufe des 12. Jh-s verschenkten die Herrscher einen Teil der Marktzölle und am Anfang des 13. Jh-s entwickelte sich die Institution des sog. *forum liberum*, eines vom königlichen Zoll befreiten Marktes. Die Freiheitsbriefe sicherten den Städten das Abhalten eines *forum liberum* und übertrugen samt den Markteinnahmen auch die Jurisdiktion über den Märkten. Ausnahmen waren nur jene Städte, in denen das Marktrecht schon früher anderen — meistens kirchlichen — Körperschaften verschenkt worden war. Im 13. Jh. wurde das Abhalten von Wochenmärkten genehmigt, diese Tatsache entspricht durchaus den damaligen primitiven wirtschaftlichen Zuständen, unter denen die Städte mit Hilfe des Wochenmarktes nach Ausbildung eines engeren Marktgebietes strebten. Bis zum Anfang des 14. Jh-s war dieser Prozeß im großen Ganzen beendet, inzwischen tauchten auch die Jahrmärkte auf, zuerst in der zweiten Hälfte des 13. Jh-s in Stuhlweißenburg und Ofen, später auch in anderen Handelszentren des Landes (Preßburg, Ödenburg und Kaschau). Die Jahrmärkte wurden durch besondere Urkunden genehmigt, in denen sich der König auf die Freiheiten der Stadt Ofen (die übrigens in Ofen selbst nie zur vollen Geltung gelangen konnten) berief. Die Erteilung besonderer Jahrmarktsprivilegien, der Zeitpunkt und die Dauer der Jahrmärkte (im allgemeinen 14 Tage) beweisen, daß die Städte mit diesen, den späteren Messen ähnlichen Märkten sich in den Fernhandel einzuschalten suchten. Gleichzeitig ist eine Umschichtung in der Rangordnung der Städte zu beobachten, jene Städte, die in der ersten Hälfte des 12. Jh-s noch eine große Rolle im Handelsleben des Landes spielten (z. B. Gran) gerieten in Verfall, dagegen kamen jene Städte empor, die mit den Jahrmarktsprivilegien belehnt wurden.

Während das Erteilen des Marktrechts beinahe in allen Städten in gleicher Weise erfolgte und mit der Ausbildung des *forum liberum* auch eine einheitliche Form gegeben war, war die Übergabe der Nutznießungen ein langwieriger Prozeß, der mannigfaltige Formen annehmen konnte. Anfangs wurden nur der Baugrund und die Acker den Bürgern übergeben, während die in der Stadtgemarkung liegenden Wälder und Gewässer weiterhin der königlichen Jagd vorbehalten blieben und in den Wäldern nur das Fällen von Bauholz und der Steinbruch gestattet war. Von 1291 an nahm die Entwicklung ein beschleunigtes Tempo an, denn schon in 1331 wurde im Freiheitsbrief von Rosenberg vom König erklärt, daß er *sterram et omnia alia iura, que intra metas ipsorum continentur* den Bürgern übergebe. Dieser Erklärung gemäß sollte die Bürgerschaft Grundherr des ganzen Stadtgebietes werden und als solcher alle Nutzungen genießen, doch finden wir auch noch im 15. Jh. öfters diesem Grundsatz bei weitem nicht entsprechende Verhältnisse.

Der freie Verkehr von Immobilien wurde schon im 13. Jh. allgemein gestattet, Einschränkungen gab es nur in der Beziehung, daß der neue Inhaber des Grundbesitzes die gleichen Lasten zu tragen hatte als sein Vorgänger.

Es ist außerordentlich bemerkenswert, daß in den ungarischen Privilegien jegliche Verordnungen über das Handwerk fehlen. Das Meilenrecht ist nur ausnahmsweise in den Privilegien von Silein und Priwitz zu finden, in beiden Fällen gab das Teschener Stadtrecht den Anlaß. Das Fehlen der Verordnungen über das Handwerk ist für die Unterentwicklung des Handwerks im mittelalterlichen Ungarn kennzeichnend.

In verfassungsrechtlicher Hinsicht wurde die freie Wahl des Stadtrichters und der Geschworenen in allen Freiheitsbriefen gewährt. Ofen war hier wieder einmal eine Ausnahme, da nach 1264 — abgesehen von einer kurzen Übergangsperiode unter der Regierung König Ladislaus IV — die Stadt von einem *vector* verwaltet wurde, den der König ernannte. Wichtiger als die freie Wahl des Richters erscheint die Tatsache, daß die Amtsgewalt des königlichen Gespans über die Stadtbewohner aufhörte und damit der Weg zur Selbstverwaltung freigemacht wurde.

Die Grundlagen der verfassungsrechtlichen Lage der Städte wurde allgemein in den Freiheiten der *hospites* gesucht, doch standen diese überwiegend unter der Amtsgewalt des königlichen Gespans und die Dorfgerichte der *hospites* waren nur in den *cause minores* zuständig. Die Grundlagen der städtischen Freiheiten sind sowohl in verfassungsrechtlicher, wie auch in wirtschaftlicher Hinsicht in der Immunität zu suchen. Alle Hoheitsrechte, wirtschaftliche (Nutznießungen) und gerichtliche wurden der Bürgerschaft überlassen. Während aber die gerichtlichen Hoheitsrechte des Königs der Bürgerschaft durch die Sicherung der freien Richterwahl und durch Beseitigung der Amtsgewalt des Gespans rasch und einheitlich gesichert wurden, ging die Überlassung der wirtschaftlichen Hoheitsrechte stufenweise vor sich.

Die Stadtbewohner gehörten nach der Verleihung der Freiheiten zum städtischen Gericht von wo aus sie an den König appellieren konnten. Die Entwicklung des Appellationsgerichtes weist einige besondere ungarische Züge auf. Im 13. Jh. läßt sich weder ein ungarisches noch ein ausländisches Stadtrecht nachweisen. In der älteren Geschichtsschreibung wurde zwar vielfach von einem Stuhlweißenburger Stadtrecht gesprochen, doch ist in den Privilegien nur von den Freiheiten der Stuhlweißenburger (*libertas Albensium*) die Rede, nicht aber von einem Stadtrecht. Am Ende des 13. Jh-s entwickelte sich in Ofen, Schemnitz und Karpfen ein selbständiges Stadtrecht, das aber von den größeren Städten nicht übernommen wurde. Selbst in jenen Fällen, wo die Freiheiten einer dieser Städte als Muster dienten, heißt es noch nicht, daß auch das Stadtrecht übertragen wurde. Das Übernehmen des Stadtrechtes kann nur in der ersten Hälfte des 14. Jh-s bewiesen werden. Wie es schon von der ungarischen wissenschaftlichen Literatur nachgewiesen wurde, waren erstens die kleineren Städte und Marktstellen zur Übernahme anderer Stadtrechte veranlagt. Die Übernahme des Stadtrechtes bedeutete aber, daß außer zum König, oder seinen Stellvertreter auch zur Mutterstadt ein Appellationsweg frei wurde. In der zweiten Hälfte des 14. Jh-s wurden von Ludwig dem Großen zur Beseitigung der verwickelten Lage Verordnungen getroffen. Die Reformen des Königs führten in 1374 zur Einsetzung eines *iudex omnium civitatum Lodowici regis* und nach 1379 zur Bildung eines besonderen städtischen Oberhofes, an dessen Spitze der königliche Tarnakmeister (Schatzmeister) stand und dessen Mitglieder Bürger der sieben Freistädte (sog. Tarnakstädte) waren. Parallel mit dieser Entwicklung verordnete der König der Stadt Silein sich vom Teschener Oberhof loszulösen und sich in der Zukunft an das Gericht von Karpfen zu wenden. Am Ende dieses Prozesses können wir abermals jene Umschichtung und Absonderung der Städte beobachten, die wir schon bei den Jahrmaktsprivilegien sahen. Während im 13. Jh. allgemein die Stuhlweißenburger als die begehrtesten Freiheiten angesehen wurden, trat am Ende des Jh-s Ofen, Schemnitz und später auch Karpfen in den Vordergrund. Ofens Freiheiten waren von den Handelsstädten begehrt, die kleinen Agrarstädte strebten nach den Karpfener, die Bergstädte nach den Schemnitzer Freiheiten. Sieben der Handelsstädte schlossen sich dem Gerichtshof des königlichen Tarnakmeisters an, wo auch eine den spezifischen ungarischen Zuständen entsprechende kodifikatorische Arbeit begonnen hatte. Da Ofen, Karpfen und Schemnitz in gerichtlicher Hinsicht Oberhofe waren, wurde eine hierarchische Kette gebildet, die von den drei Mutterstädten durch kleinere Städte und grundherrschaftliche Marktstellen bis zu den nach städtischen Rechtsgewohnheiten lebenden Dörfern sich erweiterte.

*

Verwickelter waren die den Städten gewährten kirchlichen Freiheiten. Aus den verschiedenen Privilegien geht es klar hervor, daß die Bürger eine freie Wahl des Pfarrers und die Zehntenleistung in Bargeld anstrebten. Dieser Bestrebung widerstanden aber in vielen Städten die schon bestehenden kirchlichen Verhältnisse. In den Residenzstädten der Bistümer oder Stifte konnte grundsätzlich von einer freien Wahl des Pfarrers keine Rede sein, obzwar es z. B. Preßburg gelungen war einen Vertrag mit dem Kapitel zu schließen, laut welchem die Bürger den Pfarrer aus den Domherren frei wählen durften. Die Zehntenleistung in Bargeld und einer Pauschalsumme wurde in der Mehrheit der Städte ebenfalls gewährt. Den höchsten Grad der kirchlichen Freiheiten bildete die sog. *parochia exempta*, eine von der Amtsgewalt des Archidiacons befreite Pfarre. Obzwar in der wissenschaftlichen Literatur öfters behauptet wurde, daß die Institution der befreiten Pfarre in den städtischen Freiheiten wurzelt, so ist dieses bisher noch nicht nachgewiesen worden.

KUBINYI ANDRÁS

Buda város pecséthasználatának kialakulása

A városok pecséthasználata Európa-szerte a XII. század közepén kezd kialakulni, egy időben a városi autonómia, a kommunák létrejöttével.¹ A polgárságnak a feudális erőkkal szemben elért eredményei rendszerint felvett pecsétjeiken is visszatükröződnek. Az olasz városállamok büszke leoninus pecsétköriratai,² a franciáknál oly gyakran alkalmazott, az üléselő tanácsot ábrázoló pecsétek,³ vagy az erődítésre utaló vár- és városképek egyaránt erre utalnak, és várostörténeti jelentőséggel is bírnak. A pecséthasználat kialakulása jelenti továbbá az írásbeliség megindulását, és hacsak kezdeti formában is, a városi kancelláriák létrejöttét. Ettől kezdve városi ügyekben a város pecsétjével ellátott oklevélnek van a legnagyobb hitele, a városi pecsétet ilyen esetekben autentikusnak, azaz közhitelűnek tartják.⁴ A pecsétek köriratai, a pecsétípusok rokonsága a városok egymás közti kapcsolatára is adatokat szolgáltatnak.

Buda 1292. évi pecsétje

Szfragisztikai irodalmunkban nem találunk összefoglaló feldolgozást a városi pecsétekről. Városi oklevelek csak a XIII. század második feléből maradtak ránk, de egyes pecsétek formái (mint Esztergom és Székesfehérvár városoké) a század első felére utalnak. A magyar városok pecsétjei is beillenek az egyetemes európai fejlődésbe. Érdekes probléma annak megvizsgálása, hogy hogyan alakult az ország középkori fővárosának, Budának pecséthasználata a középkor folyamán. Valószínűleg a város történetére nézve is felvilágosítással szolgálna ennek kiderítése. A szakirodalomban általában elfogadott feltevés szerint Buda városának legrégebbi pecsétje 1329-ből ismeretes.⁵ Keletkezésének körülményei, köriratának értelmezése nagy vitákra adott okot, végül Gárdonyi álláspontja lett általánosan elfogadva, amely szerint a pólyákat (helyesen vágásokat) tartalmazó oldal a város régi címere, amelyet még a XIII. században vett fel. A háromtornyú várat ábrázoló oldal viszont újabb eredetű, amelyet a város I. Károly idejében, valószínűleg 1310 után kezdett használni.⁶ Időközben előkerült azonban a veszprémi káptalan levéltárában Buda kettőspecsétjének 1292-ből származó példánya⁷ (1–2. kép), amely azonos az 1329-ből valóval. Az erről készített képet először maga Gárdonyi közölte 1936-ban,⁸ de nem mutatott rá arra, hogy ez

megdönti 1911-ben írt elméletét. Így nem csoda, hogy az irodalomban továbbra is Gárdonyi eredeti megállapításait fogadták el.⁹

Mielőtt a pecséttel kapcsolatos problémák leírásához fognánk, szükséges ismertetni magát az eredeti példányt. Érdekes módon a legrégibb, 1292. évi lenyomat a budai pecséték legépebb példánya. A természetes színű viaszba nyomott kettős függőpecsét kör alakú, átmérője 7,1 cm. A felirat mindkét oldalon a pecsét szélén, két párhuzamosan haladó gyöngysor között foglal helyet kör alakban (1. és 3. kép). A felirat szövege az egyik oldalon:

+ SIGILLVM · NOUI · CASTRI · PESTIENSIS

Ezen az oldalon a belső gyöngysor által alkotott körön belül vörössel és ezüsttel hétszer vágott háromszögletű címerpajzs látható, amit — térkitöltés céljából — mindkét oldalon szőlőlevél indák vesznek körül. A pajzs felett szintén találunk szőlőleveleket. A másik oldalon a felirat a következő (2. és 4. kép):

+ SHAC · SVB · CONCLAVI · PEST · CASTRI · VERBA · SERACI

A belső gyöngysor által alkotott körön belül egy sziklákon (vagy hullámokon?) emelkedő háromtornyos vár ábrázolását találjuk. Két oldalán egy-egy kör alakú, pártázott, kúp alakú zsindelezéssel fedett sisakos tornyot látunk, egy-egy hosszúkás ablakkal. A két tornyot ormos fal köti össze, amelynek közepén félköríves záródású nyílt kaput ábrázolnak. A kapu felett, a bástya ormai mögött négyszögletes, a két szélsőnél magasabb, ormos tornyot találunk, amelynek szintén hosszúkás ablaka van. Ennél a toronynál hiányzik a zsindeles tető. A két szélső torony gombja egy magasságban van a középső torony tetejével. A vár két oldalán, mint térkitöltő elem, a másik laphoz hasonló szőlőlevél indák találhatók.

Az irodalomban felmerült az a feltevés, hogy a budai kettős pecsét tulajdonképpen összetett pecsét: Schmall szerint a háromtornyú vár Pest, míg a vágásos pajzs Buda címere volt,¹⁰ Gárdonyi viszont a vágásos pajzsot esetleg a királyi vár eredeti pecsétjének gondolta, míg a háromtornyú várat Budáének.¹¹ Kétségkívül, a pecsét feliratának különbsége támogatni látszik Schmall elméletét, azonban ennek valószínűtlenségére már Gárdonyi is rámutatott.¹² Igaz, több kettőspecsét eredetét le lehet vezetni két pecsét egyesítéséből,¹³ erre azonban a magyar pecsétgyakorlatban nem találunk példát. Nincs egyesítésre nyom más kettőspecsétet használó európai városnál sem. Az analógiákon túlmenően a város története is kizárja ezeket az elméleteket, a királyi várnak sohasem volt saját oklevéladó működése, tehát pecsétje sem lehetett. Igaz, városi kettőspecsétje Magyarországon Budán kívül csak Esztergom városának volt,¹⁴ amelynek mellső lapja városlátképet (5. kép), hátsó lapja viszont ezüsttel és vörössel kilencszer vágott háromszögletű pajzsot ábrázol (6. kép). Ez tehát kétségkívül rokon fővárosunk pecsétjével. Nem városi pecséték között nagyon gyakori a XIII. században hazánkban az érempecsét. Királyaink közül II. András használta először,¹⁵ és az ő korában és fia uralkodása első éveiben a nádorok, országbírák, bánok és helyette-

seik majdnem mind kettőspeccséttel pecsételnek.¹⁶ A kettőspeccsét divatja, bár a X. században Dél-Itáliában már ismerték, Angliából indult ki, elterjedt Skandináviában, Dél-Franciaországban, később Ausztriában és Csehországban is, míg Észak-Franciaországban és a német területeken inkább ellenpeccsétet használnak. A városok közül azonban csak az angol, skandináv és dél-francia városok pecsételnek érempeccséttel.¹⁷ Nálunk az esztergomi peccsét hátlapján látható „secretum” kifejezés nyugat-európai hatásra mutat, ez azonban hazai közvetítéssel is eljuthatott Esztergomba, ugyanis Kán nembeli Gyula kettőspeccsétjén is megtaláljuk a „secretum” szót.¹⁸ Két kettőspeccsétet használó városunk peccsétjei eredetének kérdését tehát még nyitva kell hagynunk.

A következő probléma, amit meg kell vizsgálnunk az, hogy a peccsét melyik oldalát kell elő-, és melyiket hátlapnak tartanunk. Általában véve mindig a címeres oldal a hát-, és a képes oldal az előlap. Így van ez a királyi peccsétéknél, de ezt igazolja az esztergomi peccsét secretum kifejezése a címeres oldalnál, továbbá a pénzek.¹⁹ A szakirodalom is általában a vágásos pajzsot tekintette reversnek, egyedül Nyáry és Gárdonyi volt a kivétel, akik — bár ezt nem indokolták — a várábrázolást tartották hátlapnak.²⁰ Az eredetit megtekintve a felfüggesztés módja inkább Gárdonyiékkal ellen szólna, de a feliratok kétségkívül nekik adnak igazat.

A városi peccsét feliratai nagy többségükben Sigillum (vagy csak rövidítve S) szóval kezdődnek, és ehhez kapcsolják a peccséttulajdonos nevét (Sigillum civitatis N, vagy civium de N stb.).²¹ Ilyenek nálunk is a legrégebb városi peccsét feliratai.²² Olaszországban azonban ez a típus viszonylag ritka, helyette többnyire egy hexametert (ritkábban pentametert) találunk, amely a cezuránál rímel (ún. leoninus). Bár sokszor utal a felirat a város nevére is, ez nem következetes. Gyakran jelmondat, vagy a város valamely tulajdonosának kiemelése, és így történeti forrásértéke is van.²³ Jelmondatos feliratot látunk a legrégebb német városi peccsétéken, a Rajna-vidék püspöki városáiban, ezek azonban nem leoninusok.²⁴ Mind az olasz, mind pedig a rajnai városok peccsétjei azonban egyszerű peccsét, és így nem hozhatók kapcsolatba a budai peccséttel. Rajtuk kívül leoninus köriratok találhatók francia, angol és skandináv területeken, sőt nemcsak városoknál, hanem egyéb peccséttulajdonosoknál is.²⁵ Érdekes, hogy itt a leoninus feliratot alkalmazó terület majdnem egybeesik a kettőspeccsét elterjedési körével.²⁶ Buda városa peccsétje kettőspeccsét, a várábrázolású oldal pedig jelmondatos, tehát ennek a nyugat-európai területnek peccsételési gyakorlata választ adhat arra, hogy Buda peccsétjének melyik oldalát kell előlapnak tekintenünk. Minden esetben, ha a jelmondat csak az egyik oldalra van felvéve, az a hátlapra kerül, előlap pedig a szokásos típusú. A legjobb példa erre a norvég Bergen város kettőspeccsétje. Hajót ábrázoló előlapján a szokásos (Sigillum és a város neve) körirat, míg háromtornyú várat mutató hátlapjára leoninus hexametert véstek.²⁷ A legrégebb leoninus körirat, a császári bullákon évszázadokon keresztül olvasható „Roma caput mundi...”, szintén a peccsét hátlapján található, ami — és ez szintén érdekes — mindig Róma városát ábrázolja vár vagy látkép formájában.²⁸

Mivel a szokványos *Sigillum* . . . és a város megnevezését közlő körirat a budai pecsét címeres lapjain található, Gárdonyinak kell igazat adnunk, ez az előlap. Erre még egy bizonyítékunk van. A város a XIII. század végétől használja a kettőspecsét mellett egy kisebb, egyszerű pecsétet.²⁹ Ezt eredetileg a kevésbé fontos, illetőleg nem végleges jogügyleteket megerősítő okleveleknél használták, azonban a XV. században már a város tényleges főpecsétjévé válik, és jogilag megfelel a királyi titkos pecséteknek.³⁰ Kör alakú, átmérője 3,6 cm. Ábrázolása a hétvágásos, háromszögletű pajzs, amelynek tetején azonban két kis ormos tornyot láthatunk. Körirata: *Sigillum civium Budensium* (7. kép). Nyilvánvaló, hogy a tornyok a nagypecsét hátsó oldalának két szélső tornyát jelentik. A pecsétmezőben azonban a vágásos pajzs dominál, és a két torony szándékosan kicsire formált, tehát ez azt igazolja, hogy a város főcímerének a vágásos pajzsot tartották. Később, a XVI. század elején, amikor a város használatban levő pecsétjeinek ábrázolását köbe vették, a vágásos pajzs eredeti jelentősége elhalványodott, s a pajzsot összeszorították, hogy a tornyoknak nagyobb tér jusson (8. kép).

A nagy pecsét előlapján látható *Sigillum novi castris Pestiensis* körirat teljesen beillik a korabeli pecsétfeliratok közé. A városokat nem egyszer nevezik a pecsétteken *castrum*oknak, de maga Buda városa is magát a középkor végéig okleveleiben hivatalosan ennek hívja.³¹ A hátlap értelmezése már sokkal nehezebb. Első közlője, Nyáry Albert az első szót SNAC-nak olvasta,³² amivel a legnagyobb zavart okozta a felirat megfejtésében. Toldy érthetetlennek tartotta,³³ míg Schmall a szöveget így oldotta fel: *Sigillum nactum sub conclavis Pestini castris verba seracit* (A pestvári gyülekezetben nyert pecsét a szavakat megerősíti).³⁴ Gárdonyi is elfogadta Nyáry olvasását, sőt kijelentette, hogy: „Nyáry Albert olvasása teljesen megbízható, a körirat betűi határozottan megállapíthatók.” A felirat feloldása pedig szerinte: *Sigillum nacionis sub conclavi Pest castris verba seracit* (A Pestvár alatti polgárság pecsétje megerősíti a szavakat).³⁵ A szöveg értelmezésében három szó a vitás: az első, a *conclavi* és a *seraci*.

Az első betű valóban a *Sigillum* szó rövidítése. Igaz, bár gyakran jelölik a rövidítést ponttal, a pont kihagyása és az S betűnek a következő szóval való összeírása igen gyakori jelenség a szfragisztikában.³⁶ A NAC pedig egész nyilvánvalóan olvasási hiba HAC helyett, és olyan kiváló paleográfus, mint Gárdonyi Albert tévedését csak azzal magyarázhatjuk, hogy egy rongált pecsétet vett alapul. Ezzel azonnal elesnek a *nactum* és *nacio* megoldások. A *Hac* önmagában is értelmes szó, a *hic*, *haec*, *hoc* névmás egyes számú nőnemű ablatívusa. A *hac* éppen ezért nem lehet kapcsolatban a *sigillum* szót jelentő *siglával*. Véleményünk szerint a *sigillum* egyáltalán nincs kapcsolatban a mondattal. Ez nem egyedül álló a szfragisztikában: egy francia ferencendi pecséten *pl.*, amely Szt. Ferencet és Szt. Klárát (akik testvérek voltak) ábrázolja, a következő köriratot látjuk: *S'Haec: est: vera: fraternitas:* Itt sincs a rövidítési jellel ellátott S betű elválasztva a szövegtől, és nem találunk mondattani kapcsolatot sem közte és a szöveg közt.³⁷ Ezek szerint az S betűt kihagyva

a mondat: Hac sub conclavi Pest castrī verba seraci. Így a szöveg jelmondatszerű. Itt utalnunk kell a fentebb előadottakra, miszerint a pecsétek hátlapján gyakori a verses, többnyire leoninus jelmondat. Ha megvizsgáljuk verstanilag a köriratot, valóban azt találjuk, hogy — habár dőcögő — de mégis szabályszerű hexameterrel van dolgunk, amelynek a cezurat megelőző féltagja rímel az utolsó taggal, tehát leoninus.

| - - | - - | - || - | - - | - o o | - - |

Hac sub con-cla-vi Pest cas-tri ver-ba se-ra-ci

Miután szabály szerint a hexameternél az ötödik tagnak mindig daktilusnak kell lennie, itt is megtaláljuk a daktilust.

A zavaros szöveg értelmezése ezzel már jóval megkönnyebbült, hiszen a versláb érdekében a költő megváltoztathatta a szórendet és nem volt kötve a mondattani szabályokhoz. Vizsgáljuk meg tehát a két zavaros szót, a conclavit és a seracit. A conclavi szót általában a conclave-ból, a pápaválasztó gyűlések nevéből származtatták. Schmall szerint is: conclave = gyülekezet.³⁸ Gárdonyi a conclavet locus munitusnak fordítja (A Pestvár *erődje* alatti polgárság...), később azonban hajlik Schmall álláspontja felé azzal a módosítással, hogy a conclave itt is választói gyülekezet ugyan, azonban a királyválasztásokkal áll kapcsolatban.³⁹ Véleményünk szerint a conclavi nem származik a conclave szóból. Az ugyanis semlegesnemű, míg a köriratban a conclavinak nőneműnek kell lennie, hiszen a hac szócska csak ehhez tartozhat. Maga a conclave főnév con és clavis (ez nőnemű!) összetételéből származik. Clavis = zár, kulcs.⁴⁰ A pecsét hátlapját igen gyakran hívják clavis sigillinek — elsősorban Nyugaton,⁴¹ a conclavi valószínűleg tehát egy conclavis nominativusú, nőnemű főnév egyes számú ablativusa, és értelme kettős zár, kulcs, esetleg pecsét lehet. A seraci szó valószínűleg egy *seracus, -a, -um melléknév egyes hímnemű genitivusa, vagy egy *serax, — is melléknév egyes ablativusa. Ilyen szavakat azonban sem a klaszszikus, sem a középkori latin nyelvben nem találunk. Már Schmall⁴² és Gárdonyi⁴³ helyesen a sera szóból, illetve ennek tövéből származtatták, de mindenképpen egy *seracio, seracere ige praes. impf. egyes szám harmadik személyét, seracitot akartak a mondatból kiolvasni. Ez azonban csak abban az esetben volna lehetséges, ha a sigillum beletartozna a mondatba, ez azonban a fentiek értelmében lehetetlen. Viszont ha a sigillum nem tartozik a mondathoz, akkor annak csak a verba lehet az alanya, ami többes szám: míg a seracit egyes számú alak. A seraci tehát nem lehet igealak, hanem csak egy lezárt, átvitt értelemben „erődített” jelentésű melléknév alakja.⁴⁴ A kérdés csak az, hogy melyik szó jelzőjeként szerepel. Kapcsolhatjuk a Pest castrumhoz is, második declinációs melléknévként, akkor a mondat értelme a következő: Az erődített Pest vár ezen kettős zára (pecsétje) alatt (megerősített) szavai. Ha azonban harmadik declinációs melléknévként fogjuk fel, akkor a conclavi jelzője, és mivel a szó értelme rokon, azt emeli ki (Pest vár ezen záros kulcsa [pecsétje] alatti szavai).⁴⁵

A budai pecsét ábrázolásának magyarázatául az előlapból kell kiindulni. Ez, mint említettük, hétszer vágott pajzsot mutat, ami nem más, mint az ún. Árpád-házi családi címer, amit Imre király⁴⁶ használt először. Nem véletlen ez, hisz Európában mindenütt a tulajdonos címerének felvétele a városi pecsétek egyik leggyakoribb csoportjának jellegzetessége.⁴⁷ A magyar királyi városoknál hol a kettős kereszt, hol a vágásos pajzs, az Anjou-korban a lilimokkal kombinálva, hol pedig ezek összekapcsolása jelzi a királyi földesuraságot.⁴⁸ Nemcsak a városok veszik át így sokszor a király címerét, hanem az országos főméltóságok viselői is gyakran alkalmazzák hatalmi jelként az országcímer elemeit pecséteiken.⁴⁹ A vágásos pajzs használata korjelző jelentőségű. Imre és II. András pecsétein és pénzein állandóan ott találjuk a vágásos címert,⁵⁰ ami azonban IV. Bélától az Anjoukig eltűnik.⁵¹ Nem tartjuk valószínűnek, hogy egy olyan jelentős királyi város, mint Buda, olyan királyi címert vésetett volna pecsétjére, amely akkor nem volt szokásban. Ezek szerint a pecsét előlapját nem helyezhetjük sokkal későbbre II. András halálánál. Azonban nem is előzhette meg nagyon ezt az időpontot, hiszen Buda pecsétje csak hétszer vágott, ami II. András utolsó nagypecsétjének hatására mutat.⁵² A korábbi királyi pecsét kilencszer vágott pajzsot tartalmazott,⁵³ ami megfelel az esztergomi nagypecsétnek. Már előbb rámutattunk arra, hogy hazánkban a kettőspecsét a XIII. század első felében volt csak — az uralkodókat leszámítva — használatban, ami összevág a vágásos pajzs felvételének időpontjával.

Ha megvizsgáljuk Európa-szerte a városi pecsétábrázolásokat, összehasonlíthatatlanul a legtöbbször vár, városkép, esetleg egyes épületek láthatók.⁵⁴ Ez a pecsétkép-típus, amelyet a francia szfragsztikusok mintájára topografikus ábrázolásnak nevezhetünk, nemcsak városoknál, hanem uralkodóknál, főuraknál és egyházi testületeknél is előfordul. Nemcsak pecséteken, de pénzeken is megtaláljuk, így a friesachi dénáron és azok mintájára magyar pénzekén is.⁵⁵ E típus eredetéről és jelentéséről nem találunk az irodalomban egységes állásfoglalást. Minden jel arra mutat, hogy ókori eredetű, ugyanis antik pénzekén számtalanszor láthatunk a középkori topografikus pecsétekhez és pénzekhez hasonló ábrázolásokat.⁵⁶ Az antik példát a római birodalom területén alakult germán államok, majd az ő mintájukra Nagy Károly is átveszi. Véleményünk szerint a típus elterjedésében ennek volt a legnagyobb jelentősége. A frank császár egyik bulláján ábrázolt kéttornyú épület alatt már a „Roma” aláírást láthatjuk;⁵⁷ és ez példát mutatott az egész nyugati birodalom számára városoknak egyes épületekkel való jelölésére. Károly pénzein ugyancsak találunk épületábrázolást, a Christiana Religio körirattal ellátott templomot. Ez a templomábrázolás azután hosszú ideig megmarad a pénzekén, eleinte még a Christiana Religiót,⁵⁸ de már Károly utódától a pézverde helyét (pl. Regia Civitas=Regensburg) jelenti.⁵⁹ A jelentésváltozás nyilván a császári bulla befolyására történt. A XI. századtól kezdve a XVI. századig minden császári és római királyi bulla hátlapján ott van az Aurea Roma felirattal és a Roma caput mundi kezdetű leoninus körirattal ellátott Róma-ábrázolás.⁶⁰ Majdnem min-

den császár másként ábrázoltatta Rómát, találunk szimmetrikus és aszimmetrikus beosztású, kettő-, három- és öttornyú épületeket, városlátképet a bullák között.⁶¹ A sok különféle ábrázolás azonban mindig ugyanazt a várost jelképezte, és alig néhány mutatja közöttük a valódi Rómát, vagy egy valódi római épületet.⁶² A császári bullák hatására néhány XI. századi pápa bullájára is rákerül a Róma-ábrázolás.⁶³ Az államnak a székvárossal való kifejezése, amikor a székvárost épület- vagy városlátképpel ábrázolják, valószínűleg Róma hatására széles körben terjed el. A dél-itáliai langobard—normann fejedelemségek veszik át először ezt a típust (capuai fejedelmek bulláin *Capua speciosa* ábrázolás),⁶⁴ majd pedig a keresztes lovagok⁶⁵ és a latin császárság államai.⁶⁶ Meg nem nevezett várral jelképezi II. Frigyes egyik bullája Szicíliát.⁶⁷ A típus elterjedését — a várost jelképező értelmén kívül — a városok között elősegítette az is, hogy a császári bullák nagy részét épp városok részére adták ki,⁶⁸ tehát a polgárok a mintát szem előtt tarthatták. Hozzájárult még a típus népszerűsítéséhez a pénzverés is. Az, hogy a pénzverde székhelyét épületekkel ábrázolták a pénzekben is, elősegítette az épületábrázolások várost jelképező értelmezését.⁶⁹ A birodalomban számtalan pénzverde működött, a pénzek közkezen forogtak, hatásuk tehát nyilvánvaló.⁷⁰ Egyébként is igazolható a pénzábrázolásoknak a pecsétvésésre gyakorolt hatása.⁷¹ Természetes tehát, hogy a típus tovább terjedt a birodalom határain, a vele kereskedelmi kapcsolatban álló területek felé. Gyakori Európa összes államában. A pecséteken és a pénzekben kezdetben a topografikus ábrázolás egy egyszerű épület vagy városkapu⁷² (9. kép), később azonban a kép kibővül. Az épületet fallal veszik körül, perspektívikusan ábrázolják, végül egész városlátképeket vésnek a pecsétnyomóra vagy éremre.⁷³ Más esetekben épütelelemeket kombinálnak egyéb ábrázolásokkal. Közülük a leggyakoribb az a típus, amelynél többnyire fiálékkal díszített kaput ábrázol a pecsét vagy érem, a kapuban pedig emberi vagy állati alakot helyeznek el.⁷⁴ Ez utóbbi típus továbbfejlődése az, amikor az alak túlsúlyt kap az ábrázoláson, és az épületelemeket nem lehet megkülönböztetni a baldachintól.⁷⁵ Igen szoros a kapcsolat ennél a típusnál a képzőművészet egyéb ágaival, ahol teljesen hasonló ábrázolásokat találunk.⁷⁶

Az ábrázolások zöme sematikus. Elrendezésük többnyire szimmetrikus, nagy részüket nem lehet a valódi városképpel azonosítani. Ha mégis a valóságos várost kívánják bemutatni, akkor annak valami jellegzetességét emelik ki, pl. a templomot vagy városházát, ezt helyezik el középen, és a két oldalára szimmetrikusan néhány falat vagy épületet ragasztanak.⁷⁷ Van aszimmetrikus ábrázolás is, ami többnyire sokkal jobban felel meg a valóságnak.⁷⁸ A topografikus pecsétek közül azonban igen nehéz a sematikus ábrázolási módszer miatt kiválogatni azokat, amelyek valóban a valóságot mutatják be. Sajnos, csak abban az esetben fogadhatjuk el a pecsétet a város hiteles ábrázolásának, ha az azon látható épület valóságát egyéb adatok is megerősítik. Ezért igazat kell adnunk a numizmatikus Suhlénak, aki tagadja a pecséteken és érmeiken látható épületek forrásként való felhasználásának lehetőségét.⁷⁹

Meg kell még jegyeznünk, hogy noha a topografikus ábrázolások összes típusa majdnem valamennyi európai államban megtalálható, mégis egyes típusok egyes területeken gyakrabban fordulnak elő, mint másutt. Német területen pl. igen gyakori a városképet mutató és kapualak kombinációs típusú pecsét. Az egyszerű, egy- vagy többtornyú épületet ábrázoló pecsét viszonylag ritkább, illetve egyes területeken, mint pl. Westfáliában olyan formában fordul elő, hogy a vár oldalához még falakat ragasztanak, amivel a fallal körülvett várost akarták jelölni.⁸⁰ Ausztriában a kéttornyú várábrázolás gyakori nagyon.⁸¹ Dél-Franciaországban a háromtornyú vár terjedt el erősen.⁸² A magyar vártípusú pecsétek eredetét mégsem tudjuk megnyugtatóan levezetni. Igaz, vannak hasonló vonások. Az osztrák Klosterneuburg pecsétjén⁸³ pl. az oldalfalak szinte teljesen megegyeznek az esztergomi pecsét falaival (11. kép), azonban itt sem lehet feltételezni a hatást, ugyanis Esztergom pecsétje a régebbi. Dalmáciában is gyakori a háromtornyos vár,⁸⁴ de hasonló típust hiában keresünk. Így tehát nem tudunk közvetlen külföldi hatást sem Buda, sem pedig más magyar város várképes pecsétjén igazolni.

Sokkal valószínűbb a külföldi éremképek és pecsétek közvetett befolyása a magyar gyakorlata. Ez két módon történhetett: A XIII. század elejétől a hazánkkal szomszédos dél-német területeken a friesachi dénárok terjedtek el. Nálunk is ez lett a leggyakrabban használt pénzfajta, olyannyira, hogy uralkodóink is friesachi utánzatú pénzeket verettek a század első felében. Ezek között igen gyakori a topografikus ábrázolású. II. András király dénárjai között találunk a budai pecsét várképre igen hasonlító várábrázolásokat is⁸⁵ (10. kép). Nem csoda, ha a pénzek hatására éremképük a pecsétekre is felkerült. De a magyar szfragsztikai anyagban is találunk még a városi pecséthasználat kialakulása előtt is topografikus ábrázolású pecséteket. Nem egy egyházi testületünk templomot vagy várat vésetett pecsétére, mint az esztergomi, nyitrai és pozsonyi káptalanok (12. kép), vagy a gamszentbenedeki és zobori (13. kép) konventek.⁸⁶

A magyar terület elég egységesnek tekinthető a topografikus ábrázolású városi pecsétek szempontjából. Igen ritka az ember- vagy állatalaknak épületelemekkel való kombinációja, és a városlátképes típus sem gyakori.⁸⁷ Legtöbb épületelemet ábrázoló városi pecsétünkön három- vagy egytornyú vár látható. A szomszédos Ausztriában oly gyakori kéttornyú vár nálunk lényegében hiányzik. Mit jelentett azonban ez a típus, miért ragaszkodtak hozzá a városok annyira nálunk is, külföldön is? A szakirodalom általában rámutat, hogy a polgárok városukat a leginkább jellemző vonásokkal, tehát városfallal, kapuval, plébániatemplommal, esetleg városházával vagy hidakkal akarták jelképezni.⁸⁸ Az olasz Bascapè hozzáteszi, hogy a topografikus ábrázolás a városi autonómiával függ össze,⁸⁹ míg a német Planitz hosszasan bizonyítja a pecséteknek a valósággal való összefüggését. Szerinte tehát ott, ahol a pecsét en feltüntetik a városfalat, a város valóban fallal volt körülvéve, míg amelyiken csak kaput ábrázolnak, a fal még nem készült el.⁹⁰ Mondata első felével egyet is érthetünk, a másikkal annál kevésbé.

Kérdés: a tornyos, kapus ábrázolás valóban csak a városkaput jelenti-e? Azt hisszük, itt a kortársakat kell segítségül hívunk. II. Frigyesnek már említett háromtornyos szicíliai bulláját még a császár életében génuai közjegyzők úgy jellemzik, hogy az várat ábrázol.⁹¹ Ha most megnézzük a magyarországi háromtornyú épületet bemutató városi pecséteket, érdekes módon kiderül, hogy mindegyik kivétel nélkül vár is volt. Székesfehérvár,⁹² Buda, Sopron,⁹³ Pozsony,⁹⁴ Komárom,⁹⁵ Kolozsvár,⁹⁶ Zágráb⁹⁷ stb. vagy már nevében is viseli a vár elnevezést, vagy pedig várispánsági székhely volt. Az, hogy ezeknek a városoknak a pecsétjei hasonlítanak egymásra, és többnyire múltbeli jogállásuk is azonos volt (a várispánság korában), talán a várossá alakulásukban is azonosságot jelez.

A budai nagypecsét ismertetésénél már csak egy dolog van hátra, és ez a mindkét oldalon megtalálható indadísz kérdése. A pecsétvéső művészek előtt már elég korán nyilvánvalóvá vált, hogy a pecsétmezőben a pecsétkép bevésése után is sok szabad hely marad, és ezért térkitöltő motívumokról kellett gondoskodni. Erre a legkülönbözőbb díszítéseket találták ki. Kíthették az üres háttérrel növényi vagy egyéb vonalas ornamensekkel, az egész háttérrel rácsszerűen vagy pontokkal stb. damaszkozhatták, végül kisebb alakokat helyezhettek el (a pajzstartók ősei). A XIV. században válik általánossá ez az eljárás, azonban már a XIII. század végén megtalálhatjuk. A növényi ornamentika, bár stilizált, de mégis elég közel áll a realiztikus ábrázolásokhoz, különösen gyakran alkalmazták a két leggyakoribb gótikus díszítő elemet, a tölgy és szőlőlevél indákat.⁹⁸ Bár a német nyelvterületről a XIII. század első feléből is van elvéve példánk rá,⁹⁹ a szomszéd osztrák területeken csak a század vége felé terjed el.¹⁰⁰ Linz város első pecsétjén pl. még nem találunk térkitöltő elemeket, de 1288-ban már szerepelnek az indák¹⁰¹ (14. kép). Hazánkban körülbelül ugyanakkor jelentkezik ez a térkitöltő eljárás, mint az osztrákoknál. A 70-es évekig nyomát sem találjuk. Királyi pecséteinken az egész század folyamán üresen marad a pecsét háttere. Először a királynéi pecséteken tűnnek fel az indák. Az első próbálkozás Kun Erzsébet királyné kettőspecsétje. Itt a hátlayan a kettős kereszt mellett két lelógó virágot látunk¹⁰² (15. kép). Ugyancsak felhasználják már a növényi ornamentikát Kun Erzsébet menyee, Anjou Izabella-Erzsébet 1276-ig használt kettőspecsétjén¹⁰³ (16. kép). Itt azonban csak a hátlap szélein fut körbe indadísz, a pecsétmező üresen maradt. A térkitöltő indadíszes ornamentika a nyugaton kialakult jelentőséghez igazán azonban éppen az ő második, 1276-tól használt kettőspecsétjén jut¹⁰⁴ (17. kép). A hátlayan a kettős keresztet a budaihoz teljesen hasonló indák ölelik körül. Ettől kezdve tömegesen találkozunk pecséteinken térkitöltő elemekkel.¹⁰⁵ Így tehát az indadísz korjelzőnek tekinthetjük: Buda csak 1276 után vésethette pecsétjére az indákat (18. kép).

Vizsgálódásaink eredményeként tehát a következőket állapíthatjuk meg: Buda 1292-ből fennmaradt nagypecsétjének prototípusát a kettőspecsét és a vágásos pajzs használata miatt még a XIII. század első felébe kell helyezni, azonban a fennmaradt példány typariumát már a század utolsó negyedében vésték. Így tehát több eldöntendő kérdés

marad hátra. Honnan ered a budai pecsét, ábrázolásának hazai eredetére mutató megállapításainkat alátámasztják-e egyéb adatok. Meg kell magyaráznunk továbbá azt az ellentmondást, amely a pecsét ősfelműjének a század első feléből való származása és a jelen példány 1276 utáni vévésének ténye között fennáll, végül rá kell még mutatnunk a pecsét használatának további alakulására.

A magyar városi oklevéladás kezdetei

A budai pecsét eredetére több feltevés kínálkozik. A kettőspeccsét használatát vehették külföldről, Nyugat-Európából, de hazai hatást is tételezhetünk fel. A leoninus felirat szintén Nyugat-Európára, de ezen kívül Olaszországra is utal. A várábrázolást ugyan valószínűleg hazai példáról vették át, de a kérdés megnyugtató eldöntését más módszerrel is meg kell kísérelnünk. A pecsétábrázolást az oklevéladás függvénye, meg kell tehát vizsgálnunk a Buda városi oklevéladást. Elsősorban formai vizsgálatra gondolunk, az oklevélformulák alakulására.

A feudalizmus erőivel szembehelyezkedő és szabadságukért küzdő városi polgárok Európa-szerte a XII. század közepe táján autonómiát kezdenek elnyerni. Nyugat-Európában és Itáliában megalakulnak a kommunák, a feudális városúr ellen harcoló polgárok szervezetei, amelyek többé-kevésbé elnyerik a városi közigazgatás és bírászkodás funkcióit.¹⁰⁶ Ez a fejlődés egyes területeken a fejedelem támogatását is élvezzi, másutt, mint Itáliában épp az uralkodó elleni harc megnyilvánulása. A kommunák elterjedésének korszaka egybeesik az oklevél elleni reakció korának megszűnésével, a pecsétes oklevél meghonosodásával.¹⁰⁷ Nem csoda tehát, hogy nem sokkal a kommunák létrejötte után az első városi pecsétes oklevelek is megjelennek. 1148-ban említik már Róma pecsétjét, és egy évvel később már német területen is feltűnik az első városi pecsét, Kölné. A XII. század második feléből egyre több város pecsétjét ismerjük, és a XIII. század elején már általánossá válik a pecsétábrázolás.¹⁰⁸

A pecsét a tulajdonos akaratának legszembélyesebb kifejezője, így nem csoda, hogy a földesúri kötöttségektől részben vagy egészben szabadult város autonómiájának egyik jelképévé épp ez vált. A pecsétábrázolásai, feliratai egyaránt utalnak erre az autonómiára.¹⁰⁹ Autonómiájának elvesztésével pecsétjüket is elvesztették.¹¹⁰ A városállammá vált olasz kommunák államközi kapcsolataiban éppúgy a város pecsétjével ellátott oklevél érvényesült, mint a német vagy francia város rendi jogainak gyakorlásánál. Városi vagy más szövetségekbe való belépését, valami állami vagy egyéb szerződéshez vagy határozathoz való hozzájárulását pecsétjének felfüggesztésével fejezte ki a középkor városa. Ténykedését mint jogi személy, pecsétjével hitelesítette. A középkor városa tehát bármely saját ügyében saját pecsétjével ellátott oklevelet állított ki.¹¹¹ Mivel általános európai jogszokás volt, hogy saját ügyben a saját pecsétes oklevél hiteles,¹¹² nem is vonták soha kétségbe ilyen ügyekben a városi oklevél hitelességét.

Korán kialakult azonban a városi hatóságoknak mások magán-

ügyeiben való közreműködése. Ennek eredetét, illetőleg jogalapját a városi bíróságok működéséből vezethetjük le. Mivel a bíraskodási jogot élvező személyek vagy hatóságok ítéleteinek érvényét, amennyiben az ügynek illetékes bírái voltak, senki sem vonta kétségbe, lassan egyéb jogügyleteknél, pl. adásvételnél is a bíróságokhoz kezdtek a felek fordulni. Nem véletlen, hogy a francia nyelv a magánügyleteknél történő közreműködést *juridictionnak* (j. *gracieuse*) nevezi.¹¹³ Még a városi autonómia elnyerése után is igen gyakran a bíraskodási jog megmaradt a földesúr kezén, aki azt saját bíráival (*prévot*,¹¹⁴ *bailli*, *Vogt*, *Schultheiss* stb.) intéztette. Ezek a földesúri képviselők azonban rendszeren a polgárok köréből választott bírótársakkal, *scabinokkal* (*Echevin*, *Schöffe*)¹¹⁵ együtt ítéleztek, így tehát a polgárok magánügyleteiket már egy részben városi szerv előtt intézhették. Ahogy a város megerősödött, a bíróság mellett egyre nagyobb szerepet kezdett játszani az autonómia szerve, a tanács, amely sokszor átvette a földesúri bíróságok funkcióját, vagy mint Magdeburgban, a bíróságot alávetette magának.¹¹⁶ A magánügyleteknél való közreműködés területenként változó volt, de egyes területeken belül azonosan alakult függetlenül attól, hogy teljesen városi, vagy részben földesúri szerv előtt történt-e a bevallás. Észak-francia területen a *chirographumok* terjednek, amelyek egy példánya a városnál maradt.¹¹⁷ A szász jog területén és az összes kölni és magdeburgi joggal rendelkező városnál a kölni *Schreinskartenhez* hasonlóan a magánjogi városkönyvekbe vezetik a magánügyleteket,¹¹⁸ míg dél-német területen a városi pecsétes oklevél az uralkodó.¹¹⁹ Ezzel szemben a római jog alapján élő területeken, mint Itália és Dél-Franciaország, továbbá olasz mintára Dalmáciában a notariusi oklevél terjed el.¹²⁰

Magyarországon a városok a bíraskodási jogot privilégiumaikban nyerik el, és kezdetől fogva adnak ki pecsétes okleveleket polgáraik magánügyeiben. Első magyar és szlavóniai városi okleveleink csak a XIII. század közepétől maradtak fenn (Dubica: 1244,¹²¹ Esztergom: 1255,¹²² Nagyszombat: 1258,¹²³ Buda: 1268,¹²⁴ Radna: 1268,¹²⁵ Fehérvár: 1270,¹²⁶ Zeng: 1271,¹²⁷ Biheg: 1271,¹²⁸ Sopron: 1274,¹²⁹ Selmecbánya: 1275¹³⁰), de valószínűleg jóval korábban kezdték az oklevéladást. Az esztergomi pecsét, mint láttuk, okvetlenül II. András uralkodása első felében készült, Nagyszombaté pedig IV. Béla uralkodása elejére megy vissza. Feliratán ugyanis a várost még Szombathelynek nevezik, később azonban csak Tírna, Tírnavá néven emlegetik.¹³¹ Fehérvár pecsétje is megelőzi a tatárjárást. Magából a pecsétből lehet erre következtetni: a két szélső tornyon ugyanis emelődaruhoz hasonló szerkezetet látunk, amelynek rövidebb száráról három-három kötél lóg le, míg a hosszabbról csak egy-egy. Valószínű tehát, hogy a pecsét vésnöke, amidőn a *castrum Albensét* elhelyezte a pecséten, az emelőszerkezetek feltüntetésével vagy azt akarta jelképezni, hogy a vár még nem készült el, vagy pedig, hogy az építkezés most fejeződött be (19. kép). Mivel pedig Fehérvár azon kevés város közé tartozik, amelyek nem esett el a tatárjáráskor,¹³² a várnak akkor már készen kellett állnia, a pecsét tehát még 1241 előtt készült. Ezt igazolja a pecsét írása és a gyöngysor formája, mert mindkettő korai jellegű.

Mindenesetre kétségtelen, hogy a magyar városi oklevéladás kialakulása nem sokkal előzhette meg a tatárjárást, így tehát az oklevélíró jegyzők bőven meríthettek már külföldi példákból. Legkézenfekvőbb a dél-német, elsősorban osztrák hatás lenne, ezen a területen a városi pecsétes magánjogi írásbeliség dominál, az osztrák pecsétek ábrázolásai között is sok rokon a magyarral. Gyakori a várábrázolás, néha teljesen egyező formákat is találunk, bár osztrák hatás esetén feltétlenül több kéttornyú város pecsétünk lenne. Az oklevélformulák vizsgálatával akárunk választ adni erre a problémára. Nem kívánjuk e helyen feldolgozni a magyar városi diplomatika első korszakát, arra sem helyünk, sem lehetőségünk nincs. Mindössze néhány adalékkal kívánunk szolgálni a magyar városi oklevéladás első száz évének (XIII. század közepe—XIV. század közepe) történetéhez.

Városi okleveleink már első látásra igen egységes képet mutatnak. Akár a királyi okleveleknél, itt is három fő csoportot lehet megkülönböztetni: a függőpecsétes privilegiálist, a többnyire hátul rányomott pecsétes pátenset és a zárt okleveleket. Összehasonlíthatatlanul a legtöbb városi oklevél privilegiális, ami talán azzal magyarázható, hogy ezeket őrizték meg fontos tartalmat miatt leginkább. A függőpecsétes oklevelek majdnem kivétel nélkül¹³³ intitulációval kezdődnek. Általában „Nos” vezet be¹³⁴ és a megnevezett város bírása és esküdtszéke, továbbá — Buda kivételével — a többi polgár nevében szól. Rendszeresen az esküdtszéke neveit is említik, de ez nem általános.¹³⁵ A protocolumhoz tartozó többi oklevélrész közül az invocatio és az alázatossági formula teljesen hiányzik. Az inscriptio sem törvényszerű. Önálló oklevélrészként csak néhány ünnepélyesebb fogalmazású oklevélnél találjuk meg,¹³⁶ másutt a promulgatióba foglalták (pl. *memorie comandantes significamus, quibus expedit, presentium per tenorem*¹³⁷). Az inscriptio minden esetben általánosan szól az olvasóhoz. A salutatio ugyancsak ritkán önállóan.¹³⁸ Akár az önállóan használt adresset, ezt is csak néhány ünnepélyesebb formájú oklevélben találjuk meg.

A contextus részei közül az arenga még az adresse és salutatióval is ritkábban fordul elő. Ahol mégis megtaláljuk, ott az oklevél rendszerint intitulációval kezdődik, inscriptióval és salutatióval folytatódik, utána következik az írásbafoglalás szükségességét kifejező arenga.¹³⁹ Ebben az esetben a promulgatióba való átmenetet általában a *proinde* szócska fejezi ki. A promulgatio minden oklevélnél megtalálható. Van úgy, hogy csak egy szócska fejezi ki (pl. *significamus*¹⁴⁰), de többnyire az inscriptióval kapcsolják össze. Három főbb promulgatiós típusunk van. A legünnepélyesebb forma az, amely — arengás oklevélben mindig ezt használják — az *ad universorum notitiam* szavakkal kezdődik. Buda egyetlen arengás oklevelében így hangzik: *ad universorum tam presentium, quam futurorum notitiam harum serie litterarum volumus pervenire*. A többi, ehhez a típushoz tartozó formula csak szórendileg különbözik. A második a *significamus* típus. Legteljesebb formája: *significamus quibus expedit universis presentium per tenorem*.¹⁴¹ Sokszor csak rövidebb formában szerepel, máskor szórendi változtatásokat hajtanak végre (*universis,*

quibus expedit, significamus presentium per tenorem¹⁴²). Végül az utolsó, a memorie commendamus típus gyakran keverve szerepel az előbbivel.¹⁴³

A promulgatiót a quod szócska köti össze a narratióval, amit a dispositio követ. Sanctio minden esetben, corroboratio alig néhány esetben hiányzik.¹⁴⁴ Ebben — többnyire in cuius szavakkal kezdve — előadják, hogy az ügylet megerősítése céljából az oklevelet a város pecsétjével látták el. Gyakran hozzátézik, hogy ez a felek kérésére történt. Buda stereotíppé vált formulája szerint: in cuius rei memoriam perpetuamque firmitatem ad instantiam et petitionem partium presentes concessimus litteras dupplicis sigilli nostri munimine roboratas.¹⁴⁵ Azt, hogy függőpecsét, rendszeren nem jegyzik meg külön,¹⁴⁶ de a kettőspecsét jellegét sem tartották mindig szükségesnek kiemelni.¹⁴⁷ Az eschatocolumban hiába keresünk appreciatiót, datum per manust, vagy tanufelsorolást. A keletet mindig datummal adják meg, actum nincs. A keltezés a keresztény év ünnepnapjai alapján történt.

A patensek teljesen hasonlóak a privilegiálisokhoz, csak egyszerűbbek. „Nos”-szal kezdődik az intitlatio, amely itt is a bíró és esküdtek nevében szól,¹⁴⁸ azonban az esküdteket soha sem nevezik meg. Külön adrese nincs, ha mégis találunk, azt a promulgatióba foglalták. Salutatio, arenga teljesen hiányzik. A promulgatio típusai teljesen megfelelnek a függőpecsétes okleveleknek. Corroboratiót általában használnak, bár ez sem törvényszerű. Buda patensei formailag teljesen megfelelnek az egyszerűbb privilegiálisoknak, de már ebben korban is előfordul, hogy a corroboratióba beszúrók a következő szavakat: promittentes privilegialibus litteris nostris confirmare, dum presentes nobis fuerint reportate.¹⁴⁹

A zárt városi oklevelek többnyire vagy az uralkodóhoz intézett jelentések,¹⁵⁰ vagy pedig missilisek.¹⁵¹ Ilyenkor inscriptióval kezdődik az oklevél, az intitlatio vagy ezt követi, vagy a szöveg végére kerül. A zárt formájú memoriális ritka, ilyen esetben „nos”-os intitlatio nyitja meg a szöveget, amelyet damus pro memoria promulgatio követ.¹⁵²

Amennyiben a városoknak több pecsétjük van, a privilegiálist mindig a nagy, a patenset és zártat pedig a kispecséttel pecsételik meg.¹⁵³ Fehérvárnak úgy látszik nem volt kispecsétje, úgyhogy patensein többgyűrűspecsét lenyomata látható.¹⁵⁴ Ezek valószínűleg az esküdtek pecsétjei voltak, ahogy azt Esztergom egyik 1337. évi oklevelén függőviaszfészekbe nyomott gyűrűspecsétek igazolják, amelyek valóban a város esküdtjei voltak.¹⁵⁵ Valószínű, hogy Fehérvár és Esztergom a megyei írásbeliség hatására élt ezzel a különös, a corroboratóban fel nem tüntetett pecsételési móddal. A megyében ugyanis a szolgabírák pecsétjei helyettesítették a nem létező megyei pecsétet.¹⁵⁶

Polgárai magánügyleteit e korszakban a város saját nevében kiadott, saját pecsétjével ellátott oklevélbe foglalta. Saját nevükben igen ritkán adnak ki oklevelet a polgárok. Csak egy-két oly adatunk van, amikor a polgár nevében szól a városi pecséttel ellátott oklevél. Ilyen esetek azonban kirívóan mutatják az idegen hatást. Általában csak a kor-

szak vége felé, az idegen hatásnak erősen kitett nyugati és északi határvidéken találunk ilyeneket. Miklós pozsonyi polgár 1341. évi végrendelete pl. invocatióval kezdődik, keltezéssel folytatódik, utána következik az intitulatio. Még tanúfelsorolást is találunk az oklevelen.¹⁶⁷ Chomar Miklós königsbergi polgár szerződése promulgatióval kezdődik és szintén tartalmaz tanúfelsorolást.¹⁶⁸ Hasonló oklevelünk van Sopronból is 1274-ből. Itt az oklevéladó ugyan nem városi polgár, de az oklevélre a város pecsétjét is ráfüggesztették.¹⁶⁹ Arengával kezdődik, tanúfelsorolást is tartalmaz, a keltezést pedig actum et datummal fejezi ki. Sopron azonban ekkor különleges szerepet játszik a magyar városi oklevéladásban. Úgy látszik, pecsétjét nem tekintették teljes mértékben hitelesnek, mert ezt az oklevelet, de a későbbi városi kiadványokat is a helyi hiteleshely, a keresztes lovagok preceptoratusa pecsétjével is ellátják. A városi oklevelek is a két szerv, a város és a hiteleshely együttes kiadványai, mindkettőjük nevében kelnek. Az első városi oklevél 1276-ból szintén arengával kezdődik, utána következik a kettős intitulatio („Nos”-szal), a promulgatio significamus típusú, a végén tanúfelsorolással és actummal.¹⁶⁰ A következő, 1278-as oklevél már nem annyira idegen típusú.¹⁶¹ „Nos”-szal kezdődő intitulatio nyitja meg a szöveget, utána adresse, salutatio, arenga és promulgatio következik. Tanúfelsorolás nincs, a keltezés pedig dátummal történik. Ugyancsak a magyar típushoz tartozik egy 1297. évi oklevél is.¹⁶² A magyar fejlődésből kiugró két, 1274., illetve 1276. évi oklevél talán azzal magyarázható, hogy 1273 és 1277 között Sopron Ottokár cseh király és osztrák herceg birtokában van.¹⁶³

Összehasonlítva a magyar és külföldi városi okleveles gyakorlatot, kétségtelen rokonvonások mellett sok eltérő vonással is találkozunk. Ausztriában ugyan többségben van az oklevelet intitulatióval (többnyire „nos”-os) kezdő oklevél, van ilyen Morva- és Lengyelországban is,¹⁶⁴ más területen invocatióval,¹⁶⁵ adressedel¹⁶⁶ stb. kezdik a szöveget. De a magyarhoz hasonló típus Ausztriában sem egyedülálló.¹⁶⁷ A lényeges különbség a magyar és a külföldi városi oklevelek között — ami minden osztrák oklevélre is vonatkozik — az oklevelek záró részében található. Szinte kivétel nélkül minden városi oklevélben Németországtól Lengyelorszáig, Morvaországtól Ausztrián át Dalmáciáig a XIII. századi városi oklevelekben megtaláljuk a tanúfelsorolást. A keltezést többségükben actum et datum, vagy egyszerű actummal. fejezik ki. Egy másik érdekes jelenség, amire fel kell hívunk a figyelmet: a városi pecséteknek magán-személyek oklevelein való használata. Erre, mint rámutattunk, csak néhány magyar példát tudunk korszakunkban felhozni, míg szomszédjainknál igen gyakori, hogy egyes személyek városi pecséttel erősítik meg okleveleinket még akkor is, ha van saját pecsétjük. Ilyenkor az intitulatio a személy és nem a város nevében szól, és csak a corroboratióból tudjuk meg, hogy a város pecsétjét felhasználták.¹⁶⁸

Városi okleveleink ezek szerint az általános európai fejlődésből származó hasonlóságok mellett sokban különböznek a külföldiektől. Ezzel szemben minden magyar városi oklevél hasonlít egymásra. De ez a hasonlóság fennáll más magyar oklevéladó szervek kiadványai és a

városi oklevelek között is. Rokonságot találunk a királyi,¹⁶⁹ országos főmértőségi¹⁷⁰ és hiteleshelyi oklevelekkel.¹⁷¹ Mindez alátámasztja Eckhart Ferenc megállapításait, amelyek szerint a hiteleshelyi intézmény következtében a magyarországi okleveles gyakorlat a külföldinél sokkal egységesebb képet mutat.¹⁷² Mivel a városi oklevéladás hazánkban később kezdődött a királyi, hiteleshelyi stb. oklevéladásnál, nyilvánvaló ezeknek a hatása. A városi oklevelek tartalmi vizsgálata is érdekes összefüggésekre vet fényt. Fennmaradt városi kiadványaink összehasonlíthatatlanul legnagyobb részét az ingatlan adásvételi szerződések adják. Ezek — formájukat tekintve — teljesen megfelelnek a hiteleshelyi azonos tárgyú okleveleknek. Különösen jelentős ebben a fajtában a szavatossági formula használata. A római jogból származó szavatosság (evictio) a XIII. században válik általánossá a magyar szerződési jogban.¹⁷³ Kialakulnak a megfelelő formulák, és minden adásvételi szerződésben ezeket idézik. Városi okleveleinkben ugyancsak megtaláljuk az evictiót, mégpedig a hiteleshelyi formulák szövegével.¹⁷⁴ Az evictiónak ez az általános használata magyar jellegzetesség. Bár ismerünk külföldi városi oklevelet is, amelyben a szavatosság szintén megtalálható, a formula szövege egészen más.¹⁷⁵ Az evictiót Buda városa már 1318-ban antiqua consuetudinának nevezi.¹⁷⁶ Mindez azt mutatja, hogy az adásvételi szerződésekénél a hiteleshelyi gyakorlat volt az irányadó. Egyébként is a város teljesen hiteleshelyi mintára szerepel. Kap királyi mandatumokat beiktatásra,¹⁷⁷ határjárásokat végez,¹⁷⁸ vizsgálatokat hajt végre.¹⁷⁹ Ezek szerint a hiteleshelyek működésének mindkét fő ágát megtaláljuk a városi okleveles gyakorlatban: mint a felek által felkért vagy valamely hatóság által felszólított oklevéladók,¹⁸⁰ s mint valamely, a király által vett mandatum alapján hatósági eljárás részesei is szerepelnek a városok.¹⁸¹ Ez utóbbinál azonban bizonyos különbségek is merülnek fel a hiteleshelyek és a városok között. Nem az a különbség, hogy pl. statutio alkalmazásával a mandatum lemásolása után nem relatiót, hanem privilegiális oklevelet adnak ki, hiszen ez hiteleshelyi okleveleknél is előfordul,¹⁸² hanem a királyi ember hiánya. Ez a megyei igazgatással rokon vonás, ott is előfordul, hogy a megye vizsgálatot teljesít felsőbb hatósági parancsra, királyi ember és káptalani kiküldött nélkül is.¹⁸³ Bár van adatunk arra is, hogy — éppen Buda esetében — iktatásnál jelen van a királyné kiküldötte, de az iktatást a város foganatosítja, és a királynéi ember jelenléte csak a különleges helyzetből magyarázható.¹⁸⁴ Úgy hisszük, hogy a királyi ember hiánya azzal magyarázható, hogy a szóban forgó vizsgálatok a város területén, annak joghatósága alá tartozó személyekre, illetőleg ingatlanokra terjedtek ki, amely felett a városi privilégiumok értelmében felsőbb bírói hatóságnak nincs jogköre.¹⁸⁵ Valószínűleg ezzel magyarázható a megyéknél is a királyi emberek időnkénti elmaradása: a megyei hatóság illetékes bírója a megyei területen élőknek. Az iktatásoknál történő közreműködés ennek analógiájára történt, amit csak alátámasztottak a városi kiváltságlevelek azon pontjai, amelyek az idegenek számára történő ingatlan-eladásokat tiltják és a szabad végrendelkezési jogot foglalják frásba.¹⁸⁶ Egyébként olyan szervnek, amelynek valóban volt joghatósága a város

felett, mint a tárnokmesternek, joga volt kiküldeni emberét, aki mellé azonban a város egy fidedignus személyt delegált.¹⁸⁷ Ez tehát teljesen megfelel a hiteleshelyi homo pro testimonio fidedignusnak. Az iktatásokról kiadott városi oklevelek formulái egyébként szintén megegyeznek a hiteleshelyekével.¹⁸⁸

A város tehát — mint ahogy azt már Iványi Béla is kimutatta¹⁸⁹ — szabályszerű hiteleshelyi funkciót látott el. Úgy véljük, hogy a városkönyv-vezetésnél is fel kellene vetni azt a kérdést, hogy nem a hiteleshelyi registrumok mintájára vezették-e.¹⁹⁰ Ezt azonban egyelőre nehéz eldönteni, hiszen minden nyugati városban ismerték a városkönyvet. A hiteleshelyi funkcióhoz azonban szükséges volt hiteles pecsétre. Valóban, városaink rendelkeztek hiteles pecséttel, hitelessége azonban a város bírói joghatóságától függött. Bár pecsétjüket a királytól kapták, joghatóságuk csak a városra és annak polgáraitra terjedt ki.¹⁹¹ Ezen a területen viszont a városi hatóság kizárólagos joghatósággal rendelkezett. A kiváltságlevelek értelmében a városi hatóság előtt csak polgárnak a tanúságát fogadták el,¹⁹² szükségképpen el kellett tehát vetni a hiteleshelyek kiadványainak érvényét.¹⁹³ Így azután a városi hatóság lett polgárai hiteleshelye, amelynek tekintélye annyira megnőtt, hogy nem egyszer városi polgárokkal való ügyletnél idegenek akkor is igénybe vették, amikor az ügylettel kapcsolatos terület nem tartozott a város joghatósága alá.¹⁹⁴

Összefoglalva tehát eddigi fejtegetéseinket megállapíthatjuk: a városi okleveles gyakorlat Magyarországon hazai magból sarjadt ki, és az a szükséglet hozta létre, hogy egyrészt a városi polgárságnak autonómiája gyakorlása közben létrejött intézkedéseit (pl. ítélkezés) írásba kellett foglalni, másrészt — ebből következően — városi hiteleshelyet kellett létrehozni. Okleveles formáik tehát hiteleshelyi funkciójukban létrejött kiadványaikban a hiteleshelyek formuláit, míg bírói és igazgatási szerepükben kiadott okleveleikben a királyi és nagybírói kiadványok formuláit követték. A városi okleveles gyakorlatnak a hazai oklevéladástól való függéséből következik, hogy a városi jegyzőknek otthon kellett lenni a magyar szokásjogban, tehát nem véletlen, hogy a XIV. századi ars notarialis szerzője a városi jegyzők számára vonatkozó tudnivalókat is beledolgozta tankönyvébe.¹⁹⁵ Az erősen sajátos színezetű hazai városi oklevéladás egységében a későbbi időben szakadás állott be, a kereskedelmi kapcsolatok és a szomszédos külföldi területek hatása, továbbá külföldi iskolázottságú jegyzők felvétele miatt egyre növekedik a németes jelleg, a magyar hiteleshelyekre jellemző oklevéladást nem egy területen kiszorítja a magdeburgi jogra utaló városkönyv-vezetés.¹⁹⁶ Budán azonban megmarad a városkönyv eredeti, registrum-helyettesítő funkciójában, és nem szorítja ki a pecsétes oklevelet.¹⁹⁷

Úgy véljük ezek után, hogy a városi oklevéladásnak a hazai oklevéladástól való függése a XIII–XIV. század fordulóján még inkább megerősíti a budai pecsét formai elemzéséből leszűrt feltételezésünket: városi pecsétjeink közvetlen mintáit hazai földön kell keresnünk.

A budai városi szervezet kezdetei

A budai kettőspecsét ősfarmájának eredetét az előbbieken II. András uralkodása végére, vagy IV. Béla uralkodása elejére helyeztük. A köztudat valóban mindig is IV. Bélát tartotta Buda alapítójának, csak az volt vitás, hogy az alapítás mikor következett be. János király kancelláriája úgy látszik a Pest javára kiadott 1244. évi aranybullával ellátott kiváltságlevelet tartotta alapító oklevélnek, és ennek bizonyítására még a nyulakszigeti apácák javára kiadott 1255. évi oklevelet is felhasználta.¹⁹⁸ Ez a bizonyítás kétségkívül nem állja meg a helyét, a kiváltságlevél Pest javára szólt. Az is igaz azonban, hogy az egész középkoron keresztül, először pedig 1276-ban Buda város használta az aranybullát.¹⁹⁹ Mindez valószínűvé teszi, hogy a város 1244 és 1276 közt alakult ki. Azonban 1254-ben már áll Buda városa, hiszen a Domonkos-rend itt tartja egyetemes nagykáptalanát.²⁰⁰ 1255-ben IV. Béla úgy emlékezik meg Budáról, hogy „in monte Pestiensi castrum quoddam exstrui fecimus, refertum multitudine hominum numerosa”.²⁰¹ Ebből tehát nyilvánvaló, hogy IV. Béla király az alapító, és az alapítás megelőzte az oklevél kiállításának idejét. Vannak azonban adatok, amelyekből úgy tűnik, hogy a város korábban létesült volna: 1247–48-ban emlegetik már a budaújhelyi Mária-egyházat.²⁰² Ezek az adatok azonban ellentmondásban állanak az 1255. évi oklevéllel, amely a templomot még építendőnek mondja.²⁰³

A város nevének alakulása esetleg választ ad Buda történetének első, homályos korszakára.²⁰⁴ Összeállítva az 1244 és 1276 között valóban Budára vonatkozó adatokat, kiderül, hogy a várost a lehető legkülönbözőképpen nevezték. Novus Mons Budensis, Mons Pestiensis, Castrum Pestiense vagy Pest, Castrum Budense, Novus Mons Pesthiensis, Mons Budensis és Buda. Már későbbi a Castrum novi montis Pestiensis és a civitas Budensis.²⁰⁵ Tehát a város nevét részben a régi Budából, részben a régi Pestből származtatták. Az 1250-es évektől Buda elnevezés alatt mindig a mai Budát értik. A Buda elnevezés kezdettől fogva többségben van, a királyi oklevelek keltezéseiben mindig Budát tüntetik fel, kivéve V. István egy oklevelét. Ez arra látszik mutatni, hogy Buda a terület igazi neve. IV. Béla 1269. évi okleveléből kiderül, hogy egyaránt Buda a banai egyház, a Margit-kápolna, Kovácsi, Szt. Jakab egyháza (a későbbi Szentjakabfalva) és végül a budai hegyi Mária-egyház.²⁰⁶ Felhívizet is gyakran nevezik az oklevelek Budának.²⁰⁷ Valószínűnek vehetjük tehát, hogy Óbudától kiindulva le egészen a budai Várhegyig az egész területet Budának hívták, amely valószínűleg eredetileg Óbuda tartozéka volt. Így meg tudjuk magyarázni a Buda elnevezést, míg a Pest név még mindig nem világos. Miért szerepel Buda pecsétjén a Pest castrum név, illetve a Novum castrum Pestiense felirat, és miért nevezi magát a város az egész középkoron át castrum novi montis Pestiensisnek? Továbbá: hogyan jutott hozzá a pesti aranybullához, és miért hívják németül a Pestet jelentő Ofennak? Ez a német elnevezés a kérdés megoldásának kulcsa. Az egész középkoron át német oklevelekben Buda Ofen, és Pest Altofen.²⁰⁸ Tudjuk, hogy Pest már a tatárjárás előtt gazdag német város

volt.²⁰⁹ Valószínű tehát, hogy a budai német lakosság egy része legalábbis Pestről származott, ezért nekik a középkor végéig Buda az igazi, míg Pest csak a régi Pest. Pest aranybulláját ők vitték át magukkal, és hogy a város vezetésében ők vitték a vezető szerepet, Buda hivatalos elnevezése is igazolja. A pesti polgároknak az újbudai hegyre költöztetésével együtt járt a település nevének pesti újhegyre való változtatása. Az áttelepítésnek nyilván honvédelmi célja volt, a király máshol is a várba telepítette a városi lakosokat.²¹⁰ Budát ezért nevezik castrumnak, városkapuját már 1255-ben emlegetik.²¹¹

A Várhegy azonban a telepítéskor nem volt lakatlan. Mint ahogy arra már Gerevich László rámutatott,²¹² az 1247—48-ban emlegetett budaújhegyi Mária-egyház, az 1255-ben építendőnek mondott Mária-templom elődje, valószínűleg annak helyén állott, amit még az ott talált — igaz hogy másodlagosan elhelyezett — román kövek is bizonyítanak. A Várhegy lakott voltát bizonyítja egy, az 50-es évekből származó oklevél is. A tárnokvölgyi per első fázisában megkülönböztetik ugyanabban az oklevélben az óbudai, pestvári és a „de nova Buda”-i lakosokat.²¹³ Pest vár ekkor már azonos a budai várral, ahogy arra Salamon is rámutatott.²¹⁴ A tárnokvölgyi perből egyéb adatokat is nyerünk e terület történetére. Az ügy mindkét fázisában a felperességet a berki nemesek viselik, és a per tárgya egy földdarab, amely a berkiek szerint az ő Deszka nevű birtokuk, míg az alperesek a tárnokvölgyi birtok részének tartják.²¹⁵ A per első, még az 50-es években lezajlott szakaszában alperesként még a királyné tárnoki népei szerepelnek, akiket a bíróság előtt a királyné népeinek budai jobbágyai, azaz tisztjei, köztük egy száznagy és egy bilotus képviselnek.²¹⁶ Az ügy második fázisában már nem hallunk a királynéi népekről, az alperesek az egyes oklevelekben pestváriak is nevezett budavári polgárok.²¹⁷ A második szakaszban kiadott oklevelek már a 60-as évekből származnak, azonban csak egyet tudunk pontosan meghatározni, amely 1264. szeptember 11-én kelt.²¹⁸ A polgárok élen ekkor még villicusuk, Péter áll, akit egy későbbi oklevél már volt villicusnak nevez.²¹⁹ A legmeglepőbb a tárnokvölgyi perben a joghatóság kérdése. Hol a király, hol a királyné intézkedik, és a bírák is egyszer a király, másszor a királyné megbízásából járnak el.²²⁰ A per első szakaszában ez érthető, hiszen az alperesek a királyné jurisdikciója alá tartoztak. Sokkal bonyolultabb a helyzet a második szakaszban. A budaiak egyszer azt állítják, hogy a királytól, másszor, hogy a királynétól kapták a birtokot.²²¹ A budai várból keltező Mária királyné a feleket a királynéi kápolnában leteendő esküre utasítja,²²² ami arra mutat, hogy valami jurisdikciója maradt ezen a területen. Úgy látszik tehát, hogy itt a Duna jobb partján volt egy nagyobb királynéi birtoktest, amit még a régi módszerekkel — száznagy, bilotus és jobbágyok — kormányoztak. Ide tartozott Tárnokvölgy is, valószínűleg a királynéi tárnokok földje. Talán a budai Várhegy is ehhez a birtoktesthez tartozott, hiszen Jankovich Miklósnak sikerült valószínűsíteni, hogy az ún. budai Kammerhof királynéi kúria volt.²²³ Ugyancsak Jankovich mutatott rá a Mária-egyház királyi kápolna eredetére.²²⁴ Ez is arra mutat, hogy létezése megelőzte a tatárjárást.

hiszen a régi kápolnaszervezet abban az időben már kiveszőben volt. A Kammerhof is megelőzhette a királyi palota építését, hiszen miután IV. Béla felépítette a palotát, nem lett volna értelme külön királynéi lakhely létesítésének. Úgy gondoljuk tehát, hogy a budai Várhegy már a tatárjárás előtt királynéi birtok volt, ahol egy királynéi kúria, amelyre 1265-ből konkrét adatunk van és egy kápolna állott. A körülöttük kialakuló települést hívták Budatújhegynek vagy Újbudának. A pestiek feltelépítésével ez a terület is beolvadt a pesti újvárhoz. Városlébaniai célból át kellett építeni a kis kápolnát, amíg a kúria továbbra is megmaradt egy századon át a királynéi birtokában,²²⁵ mint ahogy a királyné az első időszakban is komoly befolyást gyakoroltak a város életére. Az első években még nem mosódott el a két település közti különbség, amit a tárnokvölgyi oklevél is igazol: külön említik a pestvári és budaújfalusi lakosokat. Az új városra a király kiterjesztette a pesti aranybulla hatályát, hozzácsatolták a régi Pestet s a környező királyi és királynéi birtokok egy részét is (Tárnokvölgy). Rendezték a kereskedelmi,²²⁶ ipari²²⁷ és egyházi²²⁸ viszonyokat.

A várost a pesti privilégium értelmében a választott villicus kormányozta esküdtjeivel.²²⁹ Ez volt a helyzet a 60-as évek elejéig, amikor nyíltan kitört az ellenségeskedés IV. Béla és fia, István között. A belső háború szükségképpen emelte a budai vár stratégiai jelentőségét. A vár élére katonai parancsnokot helyezték, aki, mivel a palota és a város közös védelmi egység volt, a város feletti joghatóságot is elnyerte. Az új tisztvisselő, akit (talán lombard hatásra) rektornak hívtak,²³⁰ egyszemélyben volt katonai parancsnok, a királyi vár várnagya és a város bírása.²³¹ A választott villicust tehát egy kinevezett rektor váltja fel, aki a polgárok felé mint *judex pro domino rege in Buda* szerepel.²³² A változás 1264 végén, vagy 1265 elején következett be. 1264. szeptember 11-én még Péter villicus a város feje.²³³ Rektori címet viselő utóda, Preussel más néven Preuscilinus Henrik ekkor még csak barsi ispán. 1265 márciusában azonban, amikor Henrik elesik az isaszegi csatában, már budai rektor címen szerepel.²³⁴ Előkelő osztrák lovag volt, aki tevékeny szerepet játszott Ausztria történetében a Babenbergerek kihalta körüli zavarok idején.²³⁵ Később IV. Béla szolgálatába lépett. V. István halálos ellensége volt, és Mária királyné bizalmasa.²³⁶ István a győztes isaszegi csata után elfoglalta Budát, anyját elűzte, később azonban a vár visszakerült a király birtokába.²³⁷ Az új rektor, Walter királyi kamaraispán és komáromi ispán, budai polgár volt.²³⁸ Waltertől maradt ránk Buda első fennmaradt oklevele, 1268-ból: egy ítélet a pesti hajóscéh és az óbudai káptalan ügyében.²³⁹ Ez azt mutatja, hogy Pest akkor még teljesen alá volt vetve Budának. A 70-es években azonban a Pesten maradt lakosság újra szervezkedik, és a város bizonyos autonómiát kap.²⁴⁰ Újra van bírójuk, aki azonban csak a XV. században függetlenedik Budától.²⁴¹

Buda pecsétjét — miként említettük — a század első felére keltezzük, mégis egyes stílusjegyek arra mutatnak, hogy a typariumot a 70-es évek végén vészték. Láttuk, hogy a század közepén a pesti polgárok feltelpepednek a budai Várhegyre, magukkal viszik kiváltságlevelüket és a

telepnek is Pest nevét adják, amely így jogutódja lett a régi Pestnek. Nyilvánvaló, hogy a felköltöző pestiek magukkal vitték városuk eddigi pecsétnyomóját. A régi pesti pecsét a ma is meglévő 1292-ből való lenyomat mintája volt, tehát előlapján vágásos pajzsot, hátlapján leoninus körirattal ellátott háromtornyú várat ábrázolt. Csak az előlap körirata nem volt azonos a ma is meglévő pecsétével. Az előlapon ugyanis akkor nyilván egyszerűen Pest castrumnak nevezték a várost. Amint azonban a század vége felé a régi Pest megint bizonyos önkormányzatot nyert el, szükségessé vált a körirat megváltoztatása. Ezért a 70-es évek végén vésett új pecsét megtartotta ugyan elődje formáját, azonban a főlapon megváltozott a felirat. Az új feliratban (Sigillum novi castri Pestiensis) már utaltak az új településre. A hátlap, a vers miatt, változatlan maradt. Bár Pest újabb pecsétjéről, a XV. századig nincsenek adataink, valószínűleg annak ábrázolása már ekkor létrejött. Az új pecsét lényegében a budainak leegyszerűsített formája lett: háromtornyú helyett egytornyú vár²⁴² (20—21. kép). Ez is mutatja Pestnek Budához képest alacsonyabb jogállását.

A budai pecséthasználat további alakulása.

A XIII. század második felétől tehát a kettőspeccsét Buda főpeccsége. Használatának formái már ebben a században kialakulnak. Az evvel ellátott oklevelek már formailag is különböznek az egyéb városi kiadványoktól. Intitulációjukban a város fejének nevéen kívül a teljes tanácsnévsort is feltüntetik, és az oklevelet mindig függőpeccséttel látják el. Úgy gondoljuk, hogy már az első fennmaradt budai oklevél, Walter rektor ítéletlevele is a városi kettőspeccséttel (akkor az még valószínűleg az eredeti pesti peccsét) volt megerősítve.²⁴³ Mindvégig a kettőspeccsétellátott okleveleket hívják egyedül privilegiálisnak, és a kettőspeccsétet viszont autentikusnak.²⁴⁴ A kettőspeccsét ennek folytán oly nagy kincse a városnak, hogy csak a legfontosabb ügyekben használják. Kevésbé lényeges tárgyú oklevelekre, nem befejezett jogügyleteket írásba foglaló kiadványokra, missilisekre már kezdetben más peccsétet használ a város, a már az előbbieken leírt vágásos pajzs, két tornyocska kombinációs peccsétet.²⁴⁵ Ez a peccsét is megmarad a XVI. századig, azonban jelentőségében lényeges változás áll be. A nagypeccsét használatának körülményessége,²⁴⁶ a vele ellátott oklevelek magasabb kiállítási díja²⁴⁷ szükségessé tette a nagypeccsét teljes értékű helyettesítését. A XV. század elejétől egyszerre igen ritkán találkozunk kettőspeccsétes budai kiadványokkal, ezzel szemben majdnem minden bevallást a vágásos-tornyos egyszerű peccsétellal erősítenek meg. Bár soha sem nevezik annak, használata és jogi jelentősége teljesen megfelel a királyi titkos peccséteknek,²⁴⁸ úgyhogy a továbbiakban annak nevezzük. Használati formái már a XIV. század elején kialakulnak. A vele megerősített patensek a pestújhegyi várnak nevezett város megnevezett előjárója és az esküdtek nevében kelnek, corroboratio van, amelyben azt is megígérik, hogy bemutatás esetén privilegiális formában fogják átírni.²⁴⁹ Jogi jelentőségének válto-

zását mutatja, hogy amíg eleinte a corroboratióban sigillum minusnak nevezik,²⁵⁰ nem sokkal később már egyszerűen sigillum nostrumnak hívják,²⁵¹ megkülönböztetve az autentikus nagypecsétől. Tehát a város tulajdonképpeni pecsétjévé a titkos pecsét vált, és mivel csak nagyon ritka esetben váltják ki a felek a privilegialist, valószínű, hogy jogi érvénye majdnem azonos volt a kettőspecsétével. Ezt igazolja az is, hogy a titkos pecsétes patenseket minden esetben hártýára írták, tehát örökebb érvényre gondoltak.²⁵² A pecsétet minden esetben a hátlapra nyomták.

Míg a XV. század elején a város csak két pecséttel rendelkezik, az autentikus függőpecséttel és a titkos pecséttel,²⁵³ addig a század közepétől — sajnos időpontját pontosan nem tudjuk megállapítani²⁵⁴ — két újabb budai pecsét tűnik fel. A vágásos pajzsos-tornyos pecsét titkos pecsétté válása szükségessé tette újabb pecsét elkészítését a kevésbé jelentős ügyek számára. A két új pecsét közül a nagyobbik, a 3,6 cm-es pecsét nagyságában majdnem teljesen megegyezik a titkos pecséttel, ábrázolása pedig háromtornyos, nyitott kapus vár (22. kép). Oklevelekben később ezt nevezik sigillum minusnak.²⁵⁵ Néha a titkos pecséttel azonos formák között használják,²⁵⁶ máskor azonban csak egyszerűbb formában, papír oklevélre nyomják, és a várost is civitas Budensisnek nevezik.²⁵⁷ Gyakran német nyelvű oklevelet is pecsételnek vele.²⁵⁸ A másik, S. Bude feliratú, szintén háromtornyú várat ábrázoló pecsétet úgy látszik csak missilisekre használták. Átmérője 2,3—2,4 cm. A XV. század közepétől tűnik fel.²⁵⁹ A két kisebb pecsét között mindenben nem tudunk különbséget tenni, hiszen mindkettőt használják missiliseken, sőt a két újabb pecsét elkészülte után is találunk titkos pecséttel lezárt missiliseket.²⁶⁰ Valószínű, hogy ez a három pecsét a budai városi kancellária három különálló osztályát jelölte, de ezt még további kutatásoknak kell tisztáznia.

A négy különböző budai pecsét a város címerének alakulására is érdekes fényt vet. Eredetileg a háromtornyú vár és a vágásos pajzs egyaránt a város címere volt; közülük az utóbbinak volt nagyobb jelentősége. Már említettük, hogy a titkos pecsét átvette a nagypecsét ábrázolásainak elemeit és azokat egybeolvasztotta, így jött létre annak elég furcsa címermegoldása. Mivel a város leggyakrabban használt pecsétjének ez volt az ábrázolása, véleményünk szerint ezt tartották a város hivatalos címerének. A háromtornyú vár, amely az ország legtöbb városának címere volt, azonban nem tűnt el. A XIII. század első felére utaló, friesachi típusú dénárookra hasonlító régi budai pecsét ábrázolása azonban nem elégítette ki a későbbi korok művészeti érzéseit, tehát a várat másként kellett ábrázolni. Az ábrázolás megváltozása a XIV. században következhetett be, mert az Anjou-kori budai városi veretű pénzekben a várábrázolásban elég következtelenség látható. Csak egy dénáron egyezik meg a vár képe a budai nagypecséten láthatóval²⁶¹ (23. kép), a többi egészen más.²⁶² A XV. századi kispecsét várábrázolásának őst már megtaláljuk a XIV. századi pénzek közt²⁶³ (24. kép). Ez a kép azonban már nem annyira egyéni, mint a nagypecsét váráé. Prága szintén XV. századi pecsétjén pl. a vár teljesen azonos a budai kispecsét várával²⁶⁴ (25. kép). Ennek

ellenére nem mondhatjuk, hogy a kispécset ábrázolása ekkor már Buda végleges címere, noha amikor a XV. század elején vesik Buda címereit, a titkospecsét és a kispécset képét veszik alapul²⁶⁵ (26. kép). A legkisebb budai pecséten ábrázolt háromtornyú vár megint más típus. A török idők alatt megint újabb pecsétet véset Buda városa, amelyen ugyan szintén háromtornyú várat ábrázolnak, ez azonban egyik eddig használt típussal sem egyezik²⁶⁶ (27. kép). Buda végleges címere csak a török idők után alakul ki. A visszafoglalás után megszakad ugyan a jogfolytonosság, az első pecsét nem a háromtornyú várak családjába tartozik, hanem egy egyszerű kaput mutat²⁶⁷ (28. kép), de a XVII. század végén Buda megszerzi János király kiváltságlevelét, amelyből kiderül, hogy a háromtornyú vár Buda ősi címere.²⁶⁸ Ezt azonosítják valószínűleg a kőcímer ábrázolásával, mert Lipót császár 1703. évi címereslevelében ennek képét festik le²⁶⁹ (29. kép). Budapest megalakulásáig ez volt Buda címere.²⁷⁰

J E G Y Z E T E K

¹ G. A. Seyler, *Geschichte der Siegel*. Leipzig 1894, 302. — W. Ewald, *Siegelkunde*. München—Berlin 1914, 39. — G. C. Bascapè, *I sigilli dei comuni italiani nel medio evo e nell'età moderna*. (Studi di paleografia, diplomatica, storia e araldica in onore di Cesare Manaresi.) Milano 1953, 65.

² Bascapè i. m. 70. kk.

³ Lecoy de la Marche, *Les sceaux*. Paris é. n. 214. kk. — J. Roman, *Manuel de sigillographie française*. Paris 1912, 107. kk.

⁴ De csak a város és polgárai ügyében. Vö. a Schwabenspiegel (1273-tól) erre vonatkozó pontjait: 236, 159. és 311. fejezetekben. Idézi: O. Posse, *Die Lehre von den Privaturkunden*. Leipzig 1887, 66. old. 2. jegyz., 128. old. 1, 3. jegyz. — Ugyanez a helyzet nálunk is: Kumorovitz L. B., *Az autentikus pecsét*, Turul L (1936) 59.

⁵ Gárdonyi A., Buda legrégebb pecsétje. Turul XXIX (1911) 115.

⁶ Uo. 123.

⁷ Veszprémi Káptalan Orsz. Levéltára. Instr. Reg. P. 236. — Toldy L., *Budapest régibb és újabb czimerei*. (Klny. az Ország-Világ 1896-os évfolyamából.) Bp. 1896., 5. old., bár nem ismerte ezt a lenyomatot, mégis helyesen tételezte fel a pecsét Árpád-kori eredetét.

⁸ Budapest történetének okleveles emlékei. (A továbbiakban: Bp. okl. eml.) I. köt. (1148—1301). (Csánky D. gyűjtését kiegészítette és sajtó alá rendezte Gárdonyi A.) Bp. 1936, XI. t.

⁹ Huszár L., *Moneta Budensis*. Budapest III (1947) 229. — Uő., *A budai pénzverés története a középkorban*. Bp. 1958, 43.

¹⁰ Schmall L., *Budapest czimerei*. Megjegyzések Dr. Toldy László „Budapest régibb és újabb czimerei” című munkájára. Bp. 1896, 10.

¹¹ Gárdonyi i. m. 120.

¹² Uo. 118. kk.

¹³ Vö.: Bartoniék E., *Az Árpádok ércpecsétjei*. Turul XXXVIII (1924) 16—18.

¹⁴ Pecsétnyomója a Nemzeti Múzeumban van.

¹⁵ Bartoniék i. m. 16. — Szentpétery I., *Magyar oklevéltan*. Bp. 1930, 112. — Kumorovitz L. B., *A magyar pecséthasználát története a középkorban*. Bp. 1944, 40.

¹⁶ Kumorovitz, *Pecséthasználát* . . . 47.

¹⁷ K. A. Kehr, *Die Urkunden der normannisch-sizilianischen Könige*. Innsbruck 1902, 202. — Seyler i. m. 152. kk. — Ewald i. m. 89. kk., 163. kk. — Roman i. m. 30—31. — Skandináv városra példa: Seyler i. m. 160.

¹⁸ Kumorovitz, *Authentikus* . . . 56.

¹⁹ L. Réthy, *Corpus nummorum Hungariae*. (A továbbiakban: CNH.) I. köt. Árpád-házi királyok kora. Bp. 1899, 201–203. sz.

²⁰ Nyáry A., A heraldika vezérfonala. Bp. 1886, 78. — *Gárdonyi* i. m. 115.

²¹ *Roman* i. m. 246–247.

²² Esztergom: *Sigillum* (ill. *Secretum*) *Latinorum Civitatis Strigoniensis*. — Székesfehérvár: *S. Latinorum Civium Albensium*. (Országos Levéltár, Mohács előtti gyűjtemény. A továbbiakban: Dl.) 17267.

²³ *Bascapè* i. m. 71. kk. — L. pl. Verona: *Est iusti latrrix - urbs hec et laudis amatrix*. Uo. 73. — L. A. *Muratorius*, *De sigillis medii aevi dissertatio* (*Antiquitates Italicae Medii Aevi*.) *Mediolani* 1740, 125–126. — A leoninusok eredetere: C. Erdmann, *Leonitas*. Zur mittelalterlichen Lehre von Kursus, Rhythmus und Reim. Corona Querne. Festgabe Karl Strecker. Stuttgart 1941, 15. kk.

²⁴ A legrégibb Kölné. A felirata: *Sancta Colonia. Dei. Gratia. Romanae. Ecclesiae. Fidelis. Filia. B. Endrulat*, *Niederrheinische Städtiesel*. Düsseldorf 1882, 32. — A típus igen gyakori. Vö.: *Seyler* i. m. 302. kk.

²⁵ Franciánál: *Roman* i. m. 224. — Angoloknál: L. *Douët d'Arco*, *Archives de l'empire*. *Collection des sceaux*. Paris 1868, III. köt. 10216. sz. (Canterbury), *Seyler* i. m. 158. kk. — Norvég: uo. 160. — Ausztriában egyedül Tulln városa: K. Lind, *Blätter für ältere Sphragistik*. Wien 1878, 227. sz.

²⁶ Az angol leoninus köriratú pecsétek majdnem mind érempecsétek. Arles, Marseille és Valence leoninusai is kettőspecséten vagy bullákon találhatók: *Roman* i. h.

²⁷ *Seyler* i. m. 114–115. ábra. — *Ewald* i. m. 33. t., 10–11. kép.

²⁸ *Ewald* 223. — W. Erben, *Rombilder auf kaiserlichen und päpstlichen Siegeln des Mittelalters*. (Veröffentlichungen des Historischen Seminars des Universität Graz VII.) Graz–Wien–Leipzig 1931.

²⁹ Első nyomát egy 1326-ból való oklevelen találjuk (Dl. 2350), de már 1295-ben megvolt. A Bp. okl. eml. I. köt. 290–291. old. közölt oklevél eredetije (Veszprémi Püspöki Levéltár. Epp. *Decimae Budenses*. 5.) — szemben Gárdonyi állításával — meg volt pecsételve. Dr. Horváth Konstantin püspöki levéltáros szíves közlése értelmében (amiért ezúton is hálás köszönetet mondunk) a hátlapon látszik még a kör alakú pecsét nyoma, és mérete megfelel a későbbi titkos pecsétnek.

³⁰ Lásd a tanulmány végét.

³¹ János király 1538-ban Buda javára kiadott aranybullájában is kifejtette ezt. Eredetije a Fővárosi Levéltárban volt, de onnan elveszett. Másolata: J. Podhradský, *Historia Diplomatica Urbis Budensis et Pesthiensis*. II. köt. 777. (Orsz. Széchényi Könyvtár. Kézirattár.) Külföldi példák is vannak. Pl.: Auriac, Pézenas stb. városokat is castrumnak nevezik a pecséten. *Douët d'Arco* i. m. II. köt. 5612, 5663. stb. sz.

³² Nyáry i. h. — *Ghyczy P.*, Buda legrégibb pecsétje. *Turul XXX* (1912) 34–35. Igen helyesen versnek tartotta a feliratot, azonban nem látván a pecsét eredetijét, ő is a SNAC olvasást fogadta el, amit Signatra oldott fel.

³³ *Toldy* i. m. 5.

³⁴ *Schmall* i. m. 4.

³⁵ *Gárdonyi* i. m. 117.

³⁶ Királynéi pecséteken is. Kun Erzsébet királyné 1273. évi pecsétjének hátlapján pl. +SVXORIS (Dl. 844). Menyének, Anjou Izabella-Erzsébetnek 1276. évi pecsétje hátlapján: +SEL ... (Dl. 964).

³⁷ *Collections Sigillographiques de MM. Gustave Schlumberger et Adrien Blanchet*. Paris 1914, 8. sz. Arles város bulláján a leoninus felirat előtt szintén megtaláljuk a *Sigillum* rövidítését, amely itt sem tartozik a mondathoz. +S.VRBS: ARELATENSIS: EST: HOSTIBVS: HOSTIS: ETENSIS. — V. Charvet, *Médailles, antiquités, sceaux-matrices*. Paris 1883, 1046. sz.

³⁸ *Schmall* i. m. 4.

³⁹ *Gárdonyi* i. m. 117.

⁴⁰ *Georges*, *Lateinisch-Deutsches Handwörterbuch*. 8. kiad. I. köt. Hannover — Leipzig 1913, 1403.

⁴¹ L. pl. Cambrai város 1227. évi ellenpecsétjének köriratát: + *Clavis Cameracae Civitatis*. G. Demay, *Inventaire des sceaux de la Flandre*. I. köt. Paris

1873, 3898. sz. — Hasonlók: Dordrecht (1322): + Clavis : secreti : sigilli. (Uo. 3921. sz.) — Az angol Bristol város kettőspecsétjének hátlapját szintén secreti clavisnak nevezték. *Ewald* i. m. 89. — Egy sziléziai adat pedig a clavis munimennel szinonim formában használta. *Du Cange*, Glossarium mediae et infimae latinitatis, II. köt. Niort 1883, 361. — Angliában a királyi nagypecsétet a királyság kulcsának (clavis regni) tartották. *H. Ohnesorge*, Die Siegel als Mittel der königlichen Prerogative in England. Kassel 1928, 1. old., 90. old. 1. jegyz.

⁴² *Schmall* i. m. 4.

⁴³ *Gárdonyi* i. m. 116.

⁴⁴ Serare annyit mint seris claudere, azaz bezárni. *Du Cange* i. m. VII. köt. 434 (itt az összes változatai megtalálhatók). — A magyarországi latinságban sem volt ismeretlen a szónak ez a jelentése. A XIV. századi krónikaszerkesztés 82. fejezetében pl. „seratis ianuis” kifejezés található. *E. Szentpétery*, Scriptores rerum Hungaricarum. I. köt. Bp. 1937, 339.

⁴⁵ A felirat megfejtésében Kumorovitz L. Bernát és ifj. Horváth János tanácsaira támaszkodhattunk, akiknek ezúton is hálás köszönetet mondunk.

⁴⁶ *Hóman B.*, A magyar czímer történetéhez. Turul XXXVI (1918–21) 5. — *Kumorovitz L. B.*, A magyar címer kettőskeresztje és hármashalma. Gödöllő 1942, 9.

⁴⁷ L. pl.: *Ewald* i. m. 212.

⁴⁸ *Iványi B.*, Eperjes szabad királyi város czimerei és pecsétjei. Turul XXIX (1911) 17. — *Darvasy M.*, Középkori városaink címereinek eredete és fejlődése. Bp. 1942, 21–25.

⁴⁹ *Kumorovitz*, Pecséthasználat ... 47.

⁵⁰ *Hóman*, A magyar czímer ... i. h.

⁵¹ Uo. 11. — *Kumorovitz*, A magyar címer ... 9, 21.

⁵² Uo. 9.

⁵³ Uo.

⁵⁴ *Seyler*, i. m. 321. kk. — *Ewald* i. m. 211 — *Lecoy de la Marche* i. m. 216. kk. — *Roman* i. m. 129. kk. — *Bascapè* i. m. 80. kk.

⁵⁵ *A. Luschin-Ebengreuth*, Friesacher Pfennige, Numismatische Zeitschrift (1923) passim. — *Hóman B.*, Magyar pénztörténet. Bp. 1916, 299. kk.

⁵⁶ *Erben* i. m. 26–27, 33. kk. — *A. Suhle*, Sind die meissnischen sog. Burgbrakteaten wahrheitsgetreue Darstellungen mittelalterlicher Burgen? Frühe Burgen und Städte. Berlin 1954, 196.

⁵⁷ *Erben* i. m. I. t. 2. — *P. E. Schramm*, Herrschaftszeichen und Staatssymbolik. Stuttgart 1954–56, I. köt. 298–299. (Bizánci hatás lenne?)

⁵⁸ *Schramm* i. m. I. köt. 306. — *A. Suhle*, Deutsche Münz- und Geldgeschichte von den Anfängen bis zum 15. Jahrhundert. Berlin 1955, 28.

⁵⁹ *Suhle*, Deutsche Münz- und Geldgeschichte ... 30. kk.

⁶⁰ L. 28. jegyzet.

⁶¹ *Erben* i. m. 50. (Táblázatban állítja össze a bullatípusokat.)

⁶² *F. M. Haberditzl*, Über die Siegel der deutschen Herrscher vom Interregnum bis Kaiser Sigmund. MIOG XXIX (1908) 644–646. — *Erben* i. m.

⁶³ *C. Paoli*, Grundriss zu Vorlesungen ueber Lateinische Paleographie und Urkundenlehre, III. 2. Innsbruck 1900, 320. — *J. v. Pflugh-Hartung*, Ueber Münzen und Siegel der älteren Päpste, Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken, V. köt. 1903, 5–14. — *W. Erben*, Kaiserbullen und Papstbullen. Festschrift Albert Brackmann dargebracht. Weimar 1931, 153. kk.

⁶⁴ *Muratori* i. m. 105–106.

⁶⁵ A jeruzsálemi királyságban Amalrich király 1172. évi bullájának hátlapján templom Civitas regis regum omnium körirattal. (*Seyler* i. m. 149.) — A tyrusi érsek bulláin a háromtornyú vár a Civitas Tyrit jelenti. (XII. század Frigyes érsek: *Douët d'Arcq* i. m. III. köt. 11812. sz. L. még 1279-ből: uo. 11813. sz.) — A ciprusi királyok bulláinak reversén a városkapu vagy háromtornyú vár a fővárost, Nicosiát jelenti. (Alix királyné, 1234: uo. 11802. sz.; Henri de Lusignan király, 1247: uo. 11804. sz.; Hugues II. de Lusignan király: uo. 11805. sz.)

⁶⁶ Montferrati Bonifác thessalonikéi király bullájának hátlapján a városkép Civitas Thessalonicarum köriratot visel: *Schramm* i. m. III. köt. 858.

⁶⁷ J. Philippi, Zur Geschichte der Reichskanzlei unter den letzten Staufern. Münster i. W. 1885, 65. old. VI. t. 5b.

⁶⁸ Eyben, Rombilder ... 7–22. (Igaz, hogy inkább a későbbi korokban.)

⁶⁹ Suhle, Deutsche Münz- und Geldgeschichte ...

⁷⁰ Néhány példa: Welf Oroszlán Henriknek tudvalevőleg Braunschweig volt egyik legkedvesebb tartózkodási helye. Braunschweig város XIV. századi pecsétjének (E. v. Berchem, Siegel. Berlin 1918, 110. kép) ábrázolása szinte a legkisebb részletekig azonos Oroszlán Henrik egyik pénzével (Suhle utóbb i. m. 111. kép). Mivel a pénz korábbi, a pecsét tehát annak mintájára készült. A pecsét és pénz egyébként a Dankwarderode várat és az előtte felállított oroszlánszobrot ábrázolja. — Vö. még: v. Pflugk-Hartung i. m. 15–18.

⁷¹ Kumorovitz, Authentikus pecsét ... 55.

⁷² Ilyen pl. Nagy Károly bullája, a capuai bullák, és általában a korai császárullák. Pl. IV. Henriké: Eyben, Kaiserbullen ... 4. kép.

⁷³ Először a háromtornyú vár mellé falakat húznak (G. Tumbült, Die Westfälischen Siegel des Mittelalters, II. 2. Münster 1887, 18). Másik típusnál a két szélső torony hátrább kerül, ferde fal köti össze a kaputoronnyal és ezáltal perspektivikus képet mutat (pl. Münster város pecsétje: Seyler i. m. 326. kép). Ennek továbbfejlődése a városkép (pl. Padova pecsétjén: Bascapé i. m. I. t. 11.).

⁷⁴ Ilyen pl. a 70. jegyzetben említett braunschweigi pecsét.

⁷⁵ Pl. Andernach pecsétjén (Endrulat i. m. VII. t. 2) már inkább baldachinnak lehet vélni a Madonna felett emelkedő boltozatot, mint kapunak.

⁷⁶ Pl. a marburgi székesegyház üvegfestményein (Madonna és Szt. Ferenc): R. Hamann, Geschichte der Kunst von der altchristlichen Zeit bis zur Gegenwart. Berlin 1955, VIII. t.

⁷⁷ Pl. Yperiben a városháza, Bayonne-ban a katedrális (Lecoy de la Marche i. m. 100–101. kép), vagy Dankwarderode vára (l. 70. jegyzet).

⁷⁸ A legvalóságosabb ábrázolás Bajor Lajos császár aranybullájának Rómalátképe (Eyben, Rombilder ... III. t.; leírása és topográfiai azonosítása: 57. kk.). Ennek a pecsétnek politikai tartalma van, a rajta ábrázolt épületek kapcsolatban vannak az 1328-as eseményekkel, Lajos császárkoronázásával (uo. 76).

⁷⁹ Suhle, Burgbrakteaten 197.

⁸⁰ Tumbült i. m.

⁸¹ A Lind i. m.-ben közölt topografikus ábrázolású városi pecséteknek fele kéttornyú: pl. Wiener-Neustadt, Linz (első pecsét), Radstadt, Laa, Ips, Waidhofen a. d. I., Drosendorf, Hradisch, Zwettl stb.

⁸² Pl. Languedocban: Ambialet, Castelnaudary, Castel-Sarrasin, Cordes, Lautrec, Montréal, Saissac. Douët d'Arcq i. m. II. köt. 5605. kk. sz.

⁸³ P. Kletler, Die Kunst im österreichischen Siegel. Wien 1927, 49. kép.

⁸⁴ Pl. Raguza pecsétjén: Darvasy i. m. 17. kép.

⁸⁵ CNH. I. 176–178. Igen hasonló ezekhez egy nemrégén Budapest határában előkerült friesachi éremleletben talált dénár, amelyre Gedai István hívta fel a figyelmünket, amiért ezúton is hálás köszönetet mondunk. Az érem publikációja a Budapest Régiségei XX. kötetében jelenik meg. A rákosszentmihályi friesachi éremlelet címmel.

⁸⁶ Esztergom: Dl. 161. — Nyitra: Dl. 40007. — Garamszentbenedek: Dl. 181. — Zobor: Dl. 666. — Pozsony: Dl. 384.

⁸⁷ Darvasy i. m. 17. kk.

⁸⁸ Roman i. m. 133. kk. — Ewald i. m. 211. stb.

⁸⁹ Bascapé i. m. 81.

⁹⁰ H. Plamitz, Die deutsche Stadt im Mittelalter von der Römerzeit bis zu den Zunftkämpfen. Graz—Köln 1954, 234–236. Álláspontja a fentiek értelmében nem állja meg a helyét, mert minden területen más és más topografikus pecsétfajta volt szokásban.

⁹¹ Philippi i. m. 65: „ab alia parte erat castrum”.

⁹² Dl. 83130 (1270).

⁹³ Darvasy i. m. 17.

⁹⁴ Uo. 42.

⁹⁵ Pannonhalmi főapátság rendi levéltára. 1152. Az adatot Németh Annamáriának köszönjük.

⁹⁶ S. Jakó, Sigilografia cu referire la Transilvania. (Documenti privind Istoria României, Introducere.) II. köt. 1956, 613.

⁹⁷ Darvasy i. m. 18.

⁹⁸ Kletler i. m. 24. kk.

⁹⁹ Seyler i. m. 237. kép (1212).

¹⁰⁰ Kletler i. m. 25.

¹⁰¹ Első pecsétje: Lind i. m. 14. t., 9. (1288). — O. v. Mitis, Die Siegel der Babenberger (ergänzt von Franz Gall). Publikationen des Institutes für österreichische Geschichtsforschung, III. Reihe. 3. köt. Wien 1954, 102. sz.

¹⁰² Dl. 844.

¹⁰³ Uo. 921.

¹⁰⁴ Uo. 954.

¹⁰⁵ Már a 80-as évek elején gyakori: Kumorovitz, Pecséthasználat . . . 44–45. kép. A királynék közül Fenenna 1291. évi kettős pecsétjének hátlapján szintén megtaláljuk (Dl. 1320). A budaihoz hasonló megoldásban ölelik körül az indák a francia Castelsagrat város pecsétjén a pajzsot (Collections Sigillographiques . . . VI. t. 19.).

¹⁰⁶ Planitz i. m. 102. kk. — La Ville. I. köt. Institutions Administratives et Judiciaires. (Recueils de la Société Jean Bodin. VI.) Bruxelles 1954, 457. kk.

¹⁰⁷ O. Redlich, Die Privaturkunden des Mittelalters (Erben—Schmitz—Redlich, Urkundenlehre. III. köt.) München—Berlin 1911, 115.

¹⁰⁸ Bascapè i. m. 66. — Planitz i. m. 115, 338.

¹⁰⁹ Pl.: Griffus ut has angit, sic hostes Janua frangit (Genua pecsétjén griffmadár marcangol egy állatot). Urbi Vulterre, pareatis undique terre (Volterra városa) stb. Bascapè i. m. 73–74.

¹¹⁰ A páрмаi krónika írja Reggióról 1289-ben: „ . . . populus Regii dederunt totum dominium civitatis Regii et episcopatus in manibus potestatis Parme, et vexillum S. Properi et claves portarum et palatorum et vexillum et sigillum comunis et seipos . . .” Idézi: Bascapè i. m. 118.

¹¹¹ Uo. 64. kk. — Planitz i. m. 115. — La Ville. I. köt. 355.

¹¹² Redlich i. m. 117.

¹¹³ A. Giry, Manuel de diplomatique. Paris 1894, 835–836, 851. kk.

¹¹⁴ F. Lot—R. Fawtier, Histoire des institutions françaises au moyen âge. II. köt. Paris, 1958, 372. kk. (Párizsról). La Ville I. köt. 397 (Közép-Franciaország).

¹¹⁵ Pl. Flandriában a grófi bailli. H. Pirenne, Les anciennes démocraties des Pays-Bas. Paris 1910, 90.

¹¹⁶ R. Schranil, Stadtverfassung nach Magdeburger Recht. Breslau 1915, 208–209. Nürnbergben beolvadt a bíróság a tanácsba: E. Pitz, Die Entstehung der Ratsherrschaft in Nürnberg. München 1956, 51. — Vö.: La Ville, I. köt. 475. kk.

¹¹⁷ Redlich i. m. 184. — A. de Boüard, Manuel de diplomatique française et pontificale. II. köt. L'acte privé. Paris 1948, 241–243. Eredetileg az échevinek szóbeli tanúságának írásba foglalása (uo. 234–236), később azonban beírják, hogy bíróságként működtek közre.

¹¹⁸ Redlich i. m. 186. kk.

¹¹⁹ Uo. 200. kk.

¹²⁰ de Boüard i. m. II. köt. 153. kk.

¹²¹ T. Smičiklas, Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, Zagreb, IV. köt. 264. Cseh- és Morvaországban is csak az 1240-es évektől találunk városi pecséteket: Šebánek, Das Verhältnis zur Urkunde als methodischer Faktor der diplomatischen Arbeit. [Sbornik prací filosofické fakulty Brněnské University 1959. 16.]

¹²² Monumenta ecclesiae Strigoniensis. (A továbbiakban: Mon. Strig.) I. köt. 431.

¹²³ Uo. I. köt. 453.

¹²⁴ Bp. okl. eml. I. köt. 100–101.

¹²⁵ Dl. 73625.

¹²⁶ Uo. 83130.

- ¹²⁷ *J. Thalkié*, Monumenta historica episcopatus Zagrabienensis. I. köt. 160.
- ¹²⁸ Uo.
- ¹²⁹ *Fontes rerum Austriacarum*. II/11. köt. 188–189. Ez azonban tulajdonképpen városi pecsétés magánoklevél (nyugati hatás). Az első igazi városi kiadvány 1276-ból való: *Házi J.*, A városi kancellária kialakulása Sopronban. Soproni Szemle X (1956) 202.
- ¹³⁰ *G. Fejér*, Codex diplomaticus. V/2. köt. 308–309.
- ¹³¹ A pecsét képét sokszor közölték. L. pl.: *Seyler* i. m. 391. kép. — Első oklevelét már a villicus de Tyrna adja ki, míg IV. Béla 1238-as kiváltságlevelében még Zumbothelnek nevezi. *Szentpétery I.*, Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke, I. köt. Bp. 1923, 647. sz.
- ¹³² Rogerii Carmen Miserabile, Caput 40. *Szentpétery*, Scriptorum... II. köt. 585.
- ¹³³ Esztergom két oklevelében a második helyre került az intitlatio, 1284-ben (Mon. Strig. II. köt. 181) és 1291-ben (uo. II. köt. 311–312).
- ¹³⁴ „Nos” nélkül csak néhány esztergomi privilégiumot ismerünk. 1272: Bp. okl. eml. I. köt. 126, és 1330-tól majdnem minden esztergomi: Mon. Strig. III. köt. 204. stb.
- ¹³⁵ Fehérvár 1270. évi privilegiálásában „et duodecim iurati” név nélkül (Dl. 83130). Esztergom első fennmaradt oklevelében is csak „maior ville, ceterique cives de Strigonio” áll.
- ¹³⁶ Omnibus Christi fidelibus: arengás oklevelekben: Buda, 1333: Mon. Strig. III. köt. 222; Korpona, 1316: Anjoukori Okmánytár. I. köt. 391; Esztergom, 1331, 1332: Dl. 2691; Mon. Strig. III. köt. 204. — „Universis Christi fidelibus” gyakori arenga nélkül esztergomi oklevelekben, rajtuk kívül előfordul Nagyszombat első kiadványában.
- ¹³⁷ 1318-tól szóról szóra ez az állandó budai formula. Veszprémi Káptalan Orsz. Levéltára. Instr. Regn. P. 257. stb.
- ¹³⁸ Ugyanazon oklevelekben van meg, ahol az önálló oklevélrészként használt adreſse.
- ¹³⁹ Négy arengás oklevelet ismerünk ebből a korszakból „Ea, que aguntur in tempore...” (Buda, 1333), „Peritorum providentia hoc remedium reperiens...” (Korpona, 1316) és „Quia res gesta labitur...” (Esztergom, 1331, 1332) kezdetekkel. — L. a 136. jegyzet.
- ¹⁴⁰ Budának a 124. jegyzetben idézett oklevele.
- ¹⁴¹ Zágráb, 1291, 1324: *J. Thalkié*, Monumenta civitatis Zagrabienensis. I. köt. 67, 100; Pozsony, 1311, 1323: Mon. Strig. II. köt. 643, III. köt. 29.
- ¹⁴² Esztergom, 1284: Mon. Strig. II. köt. 181.
- ¹⁴³ L. 137. jegyzet.
- ¹⁴⁴ Hiányzik Fehérvár idézett 1270. évi (l. 135. jegyzet), Esztergom 1284. évi (l. 142. jegyzet) és Pozsony 1345. évi okleveleiben (Mon. Strig. III. köt. 588–589).
- ¹⁴⁵ 1318-tól ez a formula (l. 137. jegyzet).
- ¹⁴⁶ De pl. Bakabánya, 1345: „pendentis et autentici sigilli nostri munimine”, Mon. Strig. III. köt. 565–566.
- ¹⁴⁷ Pl. Esztergom 1272. évi oklevele egyszerűen sigilli nostri muniminét említ, pedig kettőspécsettől volt megerősítve (Bp. okl. eml. I. köt. 126–127). Ez különben gyakori Esztergomnál.
- ¹⁴⁸ Buda összes privilegiálása — eltérően a többi városétól — csak a rektor és a (megnevezett) tunc pro tempore iurati ipsius castri nevében szól, a többi polgárt soha sem említi. Ezzel szemben első ismert patense (1295: Bp. okl. eml. I. köt. 290–291) kivételével összes patensét a rector, iurati et universi cives nevében adja ki (1326: Dl. 2350, 1329: Mon. Strig. III. köt. 150; 1330: uo. 157–158 stb.; 1346: rector, iurati et universitas civium castri, Dl. 100032), akár a többi város.
- ¹⁴⁹ Lásd előző jegyzetben idézett 1330. és 1346. évi okleveleket.
- ¹⁵⁰ 1295 körül: Buda, Pécsi Püspöki Levéltár. Manuscripta AA. III. 20; Nagyszöllös és Nagyszász, Hazai Okmánytár. VII. köt. 308; Németi, uo. 313; 1299 körül: Németi, uo. 277; 1325 körül Erzsébet királynéhez Nagyszombat kérévénye: Anjoukori Okmánytár. II. köt. 234.
- ¹⁵¹ Buda a szepesi ispánoknak (1322): Dl. 40409; Sebes városa Nagyszombathoz: *Zimmermann—Werner*, Urkundenbuch. I. köt. 219.

¹⁵² Szatmár, 1323: Anjoukori Okm. II. köt. 71–72. Kispecséttel volt meg-erősítve.

¹⁵³ Buda mindig a később titkos pecsétként használt kisebb pecsétjével erősítette meg ezeket. Lásd a 148. jegyzetben idézett patenseit.

¹⁵⁴ 1329. november 14 (három pecsét); Anjoukori Okm. II. köt. 446; 1329. november 18 (hat pecsét); Dl. 49243.

¹⁵⁵ Lásd erre vonatkozóan *Horváth S.* és *Varju E.* vitáját: Turul XXIII (1905) 86–87, 139–142; XXIV (1906) 23. kk. – A vita eredménye – mivel nem ismerték a fehérvári példát – nem kielégítő.

¹⁵⁶ *Istványi G.*, A megyei írásbeliség első korszaka. Századok (1937) 543.

¹⁵⁷ Anjoukori Okm. IV. köt. 173–174.

¹⁵⁸ Mon. Strig. III. köt. 615.

¹⁵⁹ Fontes rerum Austriacarum. II/11. köt. 188–189.

¹⁶⁰ Hazai Okmánytár. III. köt. 24–25. – Sopron oklevéladásának kialakulása: *Házi i. m.* 202. kk.

¹⁶¹ *Házi J.*, Sopron sz. kir. város története. II/6. köt. 1–2.

¹⁶² Fontes rer. Austr. II/11. köt. 285–286. Ezt is ellátták még a keresztetek pecsétjével is.

¹⁶³ *Pauler Gy.*, A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. 2. kiad. II. köt. Bp. 1899, 313, 332.

¹⁶⁴ Bécsújhely, 1250: Fontes rer. Austr. II/11. köt. 121–122; 1285: uo. 242–243; 1296: uo. 283–284; Tulln, 1273: uo. II/1. köt. 133–134; 1288: uo. 236–237; Bécs, 1289: uo. II/11. köt. 320; 1297: uo. II/1. köt. 281–282. stb. Brünn, 1247: Codex Dipl. Moraviae. III. köt. 81 (egoval.); 1252: uo. 160–161; Krakó, 1329: Monumenta Poloniae. III. köt. 212–213; Sandecz: uo. V. köt. 17–18.

¹⁶⁵ Pl. Regensburg, 1229: Regensburger Urkundenbuch. I. köt. 22–23; 1244: uo. 32–33; 1248: uo. 35–36. stb.

¹⁶⁶ Pl. Magdeburg, 1244: Urkundenbuch der Stadt Magdeburg. I. köt. Halle 1892, 56–57; 1281: uo. 81–82. stb.

¹⁶⁷ Arengával kezdődnek: Bécs, 1270: Fontes rer. Austr. II/11. köt. 174; Krems, 1271: Urkundenbuch des Landes ob der Enns. III. köt. Wien 1862, 382–383 stb.

¹⁶⁸ Osztrák területen: Bruck pecsétjét 1275-ben (Fontes rer. Austr. II/11. köt. 196), Tulln pecsétjét 1280-ban (Niederösterreichisches Urkundenbuch. I/1. köt. Wien 1891, 143.) stb.

¹⁶⁹ Buda fentebb ismertetett promulgációját megtaláljuk egy 1294. évi királyi patensen (Bp. okl. eml. I. köt. 289), szokott corroboratiós formulája is majdnem azonos formában található meg királyi okleveleken (pl. 1297: uo. 314; 1307: Anjoukori Okm. I. köt. 137).

¹⁷⁰ A budai promulgációs formula alországbírói oklevélen: Bp. Okl. eml. 293, 344. – A nádori oklevelek formulái: *Nyers L.*, A nádor bírói és oklevéladó működése a XIV. században. Kecskemét 1934, 47–49.

¹⁷¹ A budai corroboratio budai káptalani (Anjoukori Okm. I. köt. 10–13), felhévizi (uo. 173), és esztergomi keresztet konventi (uo. 269) okleveleken. A példák százait lehetne felsorolni mind a budai, mind pedig egyéb városi oklevelek formuláinak más magyar oklevéladó szervek okleveleivel való rokonságának bebizonyítására, de ez nem tanulmányunk feladata.

¹⁷² *F. Eckhart*, Die glaubwürdigen Orte Ungarns im Mittelalter. Innsbruck 1914 (Sonderabdruck aus den MIOG, IX. Ergänzungsband), 162.

¹⁷³ *Illés J.*, A magyar szerződési jog az Árpádok korában. (Magyar jogászegyleti értekezések 194.) Bp. 1901, 100–102.

¹⁷⁴ Buda 1318-tól használt formulája: „... assumpsit nichilominus... eundem... suosque heredes secundum usum et consuetudinem nostre civitatis ab antiquo approbatam propriis laboribus et expensis expedire ab omnibus ratione prenotate... volentibus molestare.” (L. 137. jegyzet) Rokon szövegezésű a budai káptalan 1316. évi (Anjoukori Okm. I. köt. 406) és a felhévizi konvent 1317. évi (uo. 432.) oklevele.

¹⁷⁵ Pl. egy chremsi polgárok által kiadott 1276. évi oklevélen: Fontes rerum Austr. II/1. köt. 181.

- ¹⁷⁶ L. 174. jegyzet.
- ¹⁷⁷ Zágráb 1288-ban: *Thallic*, Mon. civ. Zagr. I. köt. 60. stb.
- ¹⁷⁸ Esztergom 1255-ben: Mon. Strig. I. köt. 431.
- ¹⁷⁹ Az Ubulfiak érdekében vizsgálatokat végzett III. András idején Némethi, Szöllős és Nagyszász: Hazai Okmánytár. VII. köt. 277, 308. — Ugyanebben az ügyben a váradi káptalan is intézett jelentést az uralkodóhoz: Uo. 276.
- ¹⁸⁰ *Szentpétery*, Magyar oklevéltan . . . 125.
- ¹⁸¹ Uo. 127.
- ¹⁸² Uo. 128. Privilegiális relatio csak akkor készült, ha nem történt ellentmondás.
- ¹⁸³ Ez már elég korán, IV. Béla idején előfordult; *Holub J.*, Zala megye története a középkorban. I. köt. Pécs 1929, 104—105. Késői példa: *Sümeghy D.*, Sopron vármegye levéltárának oklevél gyűjteménye. I. rész. Sopron 1928, 160—161. — A XIV. századi Ars notarialis példái viszont oly esetekre vonatkoznak, amidőn a megye királyi emberrel együtt jár el: *M. G. Kovachich*, Formulae solennes styli. Pesthina 1799, 15. kk.
- ¹⁸⁴ A királyné egy általa vásárolt házat ajándékozott el, így került oda a királynéi ember. Dl. 100032.
- ¹⁸⁵ *Hóman B.*, A magyar városok az Árpádok korában. Bp. 1908, 118. kk.
- ¹⁸⁶ Uo. 103. kk.
- ¹⁸⁷ 1244. évi pesti kiváltságlevél szerint: Bp. okl. eml. I. köt. 42.
- ¹⁸⁸ A 184. jegyzetben idézett budai oklevélben: „ . . . qui abinde ad nos redeunt nobis voce consona retulerunt.” Vö. az Ars notarialisban: „qui tandem ad nos reversi nobis uniformiter retulerunt.” *Kovachich* i. m. 4.
- ¹⁸⁹ *Iványi*, Eperjes . . . 16. — Uő., Debrecen és a budai jog. A Debreceni Tisza István tudományos társaság I. osztályának kiadványai, I. köt. 7. sz. Debrecen 1924, 20.
- ¹⁹⁰ A hiteleshelyi registrumokra: *Eckhart* i. m. 84. kk. — Szerinte a királyi registrumvezetés a hiteleshelyiek mintájára történt. Uo. 91. — Buda városkönyvére: 197. jegyzet. Már *Auner M.* (Az erdélyi szászok oklevelei a XV. sz. kezdetéig. Beszterce 1912, 42. kk.) rámutatott arra a lehetőségre, hogy a városkönyvvezetés a hiteleshelyi lajstromvezetés mintájára készült.
- ¹⁹¹ Szépen fejezi ki a város joghatóságának királyi eredetét és a joghatóságának a hiteleshelyszerű működéssel való kapcsolatát Radna város 1268. évi oklevelének corrobortiója. *Zimmermann* — *Werner* i. m. I. köt. 100. Lásd még ezekre az Ars notarialis 31. fejezetét: *Kovachich* i. m. 21.
- ¹⁹² *K. Mollay*, Das Ofner Stadtrecht. (Monumenta Historica Budapestinensia. I. köt.) Bp. 1959, 129. — Valószínűleg ez is oka lehet annak, hogy 1343-ban maga a tárnokmester is mint budai polgár szerepel. Dl. 3554.
- ¹⁹³ Ezt még Werbőczy is elismeri. Tripartitum. Pars. III. Tit. 13. (Kolosvári—Óvári-féle kiadás. Bp. 1897, 394.) — Vö. még: *Mollay* i. m. 129.
- ¹⁹⁴ 1323-ban pl. pozsonyi polgárok a város előtt adnak el megyei birtokot a káptalannak (Mon. Strig. III. köt. 29—30). 1270-ben pedig fehérvári polgár vásárol birtokot a város előtt. (Dl. 83130. stb.).
- ¹⁹⁵ *Kovachich* i. m. 21. kk. — A városi oklevéladó működést Erdélyben *Auner* is (i. m. 57) kapcsolatba hozza a hiteleshelyi okleveles gyakorlattal.
- ¹⁹⁶ *Szentpétery*, Magyar oklevéltan. 233.
- ¹⁹⁷ *Mollay* i. m. 80—81. A városkönyvbe minden fontos „under der stat sigil” pecsételt oklevél szövegét be kell másolni, „Auf das, ob einem menschen sein prief verloren oder verprandt oderr sunst vnder, christen oderr Iuden entpfrömbt worden, so sol man dem selbigen menschen ob er des pegert des rechten helfen mit anderen statbrieffen . . .”
- ¹⁹⁸ *Podhrádszky* i. m. 777.
- ¹⁹⁹ IV. László megerősíti és bővíti: Bp. okl. eml. I. köt. 157—158.
- ²⁰⁰ *Fr. G. de Fracheto*, Vitae fratrum ordinis praedicatorum necnon cronica ordinis ab anno MCCIII usque ad MCCLIV. Leovani 1896, 337—338. — *B. Humberti de Romanis* quinti praedicatorum magistri generalis, Opera de vita regulari, edita curante Fr. J. J. Berthier. II. köt. Roma 1889, 486. — *E. Martene*—*U. Durand*, Thesaurus novus anecdotarum. IV. köt. Paris 1717, 1702—1704. — A hely

jelentőségét mutatja, hogy míg 1244-ig bezárólag még évente felváltva Bolognában és Párizsban tartották a nagykáptalant, azóta pedig csak néhány jelentős európai nagyvárosban, mint a két régi székhelyen, Kölnben, Montpellierben, Londonban stb. Buda után viszont Milánó, Párizs, Firenze, Toulouse stb. következett. A budai nagykáptalan alkalmával kötött házasságot István ifjabb király Kun Erzsébettel (*de Fracheto* i. h.) és választották meg a rend ötödik generálisát. Humbertus de Romanist (*uo. és de Romanis* i. h.).

²⁰¹ Bp. okl. eml. I. köt. 54.

²⁰² Uo. 48–49.

²⁰³ „In ipso castro construenda” (*uo. 54*); 1269-ben pedig „noviter fabricata”-nak nevezi Béla király (*uo. 105*).

²⁰⁴ 1247: ecclesia . . . Novi Montis Budensis (*uo. 48*); 1248: ecclesia beate Marie de Novo Monte Budensi (*uo. 49*); 1252: Capitulum generale futurum in Ungaria apud Budam (*Martene—Durand* i. m. 1702); 1254: acta capituli generalis in Buda celebrati (*uo.*); apud Budam Ungariae, in . . . capitulo Budensi (domonkos rendi!) (*de Fracheto* i. m. 337–338); datum post Generale Capitulum Budae celebratum (*de Romanis* i. m. 486); 1255: in monte Pestiensi castrum (Bp. okl. eml. I. köt. 54); tributum fori . . . in castro Pestiensi, civis de castro Pestiensi (*uo. 56–57*); numularii . . . habebunt jurisdictionem, quam habent (!) . . . in Buda (*uo. 59*; mivel pénzváltásról van szó, nem valószínű, hogy Óbudára vonatkozik); 1250-es évek: de Nova Buda, de Castro Pest, de Veteri Buda, ugyanabban az oklevélben (*uo. 72. Tárnokvölgyi oklevél*); 1250-es évek: Budenses jobbagyones populorum regine (*uo. 70. Tárnokvölgyi oklevél*; itt azonban a „budai” jelző lehet, hogy az egész budai királynéi birtoktestre és nem magára Budára vonatkozik, l. alább); 1258–1264 között: civis de Castro Budensi, civis Budenses, Petrus villicus Budensis (*uo. 71. Tárnokvölgyi oklevél*); 1263: libertatem Budensis civitatis (A pannonthalmi Szt. Benedek rend története. II. köt. Bp. 1903, 325); 1264: Petrus villicus de Castro Pestiensi, et tres cives de eodem castro (Bp. okl. eml. I. köt. 73. Tárnokvölgyi oklevél); 1265: libertatem, qua civis nostri de Novo Monte Pesthiensi gratulantur (*uo. 82*); Bude, in curia domine regine (*Szentpétery I., Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikái jegyzéke, I. köt. Bp. 1923, 1446–1447. sz.*; mivel a király ekkor már Óbudát Óbudának hívja, az adat nem vonatkozhat Óbudára, l. alább); 1267: ad clicium nostrum Budense, Datum Bude (Bp. okl. eml. I. köt. 95); 1268 körül: civis de castro Budensi, Petrus quondam villicus, in capella nostra, datum . . . in castro Budensi (*uo. 71–72. Dl. 82761. alapján javítva. Mária királynő oklevele, a tárnokvölgyi perben*); civis de Castro Pestiensi (*uo. 74. Tárnokvölgyi oklevél*); 1268: rector Castri Budensis et duodecim iurati (*uo. 100. A város saját kiadványa* !); 1269: de Buda vel in Budam, ecclesia Beate Virginis Marie in Monte Budensi (*uo. 105*); 1270–77 közt: ecclesia Sancti Johannis evangeliste fratrum Minorum de Monte Budensi (*uo. 119*); 1270: in monte Pestiensi (*Szentpétery, Krit. jegyz. II/1. 1919. sz. V. István keltezése*); 1273: Waltero comiti Budensi, Datum Bude (Bp. okl. eml. I. 131); 1274: clitium regale de Buda (*uo. 134*); 1275: rectorem Castri Budensis, Datum in Castro Budensi (*uo. 145*); 1276: ius patronatus . . . in plebe Sancte Marie Budensis, in monte Budensi (*uo. 152*); edificia Castri Budensis (*uo. 158*); sacerdoti ecclesie sancte Marie Magdalene de Buda (Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis. I. köt. Bp. 1896, 292); in porta civitatis Bude (*uo. 294*); iudex pro domino rege in Buda, plebanus ecclesie sancte Marie de Buda, super montem in Castro Bude (*uo. 302*); iudicis de Buda (*uo. 315*); in suburbio castri Bude, (*uo. 331*). — A királyi, királynéi oklevelek keltezéseiben szereplő egyszerű „Bude” kifejezéseket csak abban az esetben tüntettük fel, ha az oklevél egyéb adatot is tartalmazott. Oklevélkiadók szerint a királyi oklevelek többségükben Budát emlegetik, míg az óbudai káptalan mindig Pesttel kapcsolja őket össze. Az 1260-as évektől az óbudai káptalan kiadványait, és néhány a káptalan javára szóló oklevelet leszámítva, Buda alatt mindig a mai Budát értik. Óbudát — még ha az 1243-as oklevél hitelességét a korai „Óbuda” elnevezés miatt nem fogadjunk el — már az 1250-es években, a tárnokvölgyi perben megkülönböztetik Budától (l. fenn). IV. Béla pedig már 1261-ben a magát budainak nevező káptalant óbudainak hívja (*Szentpétery, Kritikái jegyzék. II/1. k. 120. old. 2123. sz.*). Királyi oklevelek keltezésében is találunk Óbudát: *uo. 1960, 1963, 1967. sz.*

²⁰⁵ Vö.: Pais D., Budapest kialakulásának kezdetei. Magyar Nyelv I. (1954) 511.

²⁰⁶ Bp. okl. eml. I. 104–106. 1257-ben IV. Béla „prope Budam (in) Chepel” keltez, ami ugyanerre mutat. *Szentpétery* i. m. I. köt. 1165. sz. Szentjakabfalva egyházát pedig már 1247-ben ecclesia . . . Sancti Jacobi de Buda-nak nevezik. Bp. okl. eml. I. 48.

²⁰⁷ 1246: Budae apud calidas aquas, *Szentpétery* i. m. I. köt. 827. sz. 1276: de calida aqua de Buda, *Mon. Vespr.* I. köt. 295; de calidis aquis de Buda (uo. 380).

²⁰⁸ Vö.: Ofner Stadtrecht. — Pest Altofen nevére: *Csánki D.*, Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában, I. köt. Bp. 1899, 23. Latinul már 1259-ben: prope villam Veteris Pest (Bp. okl. eml. I. köt. 67).

²⁰⁹ Rogerius szerint. *Szentpétery*, Scriptores . . . II. köt. 562.

²¹⁰ *Hóman*, A magyar városok . . . 30.

²¹¹ Bp. okl. eml. I. köt. 57.

²¹² *Gerевич L.*, Gótikus házak Budán. Bud. Rég. XV. köt. Bp. 1950, 133–134.

²¹³ Bp. okl. eml. I. köt. 72.

²¹⁴ *Salamon F.*, Budapest története. II. köt. Bp. 218. old. 1. jegyzet. Ő ismerte fel először a tárnokvölgyi per nagy jelentőségét. Tárnokvölgy egyébként a hun krónikában a perben szereplő formában tűnik fel, és Györffy Gy. ezt is bizonyítékul használja fel a hun krónika szerzőjének megállapításánál (Krónikáink és a magyar őstörténet. Bp. 1948, 176).

²¹⁵ A per kiadva: Bp. okl. eml. I. köt. 70–74.

²¹⁶ A legelső oklevél (Bp. okl. eml. I. köt. 52. sz.) Mór nyitrai ispán és királynéi udvarbíró kiadványa. Pók nembeli Mór ezt a két tisztséget egyszerre 1251-ben és 1257–59-ben viselte (*Wertner M.*, IV. Béla király története. Temesvár 1893, 200, 216). A per következő oklevele az 55. számú, Konrád mester és Bechend ispán bírói kiadványa. Azért kell későbbre tennünk, mert az előző oklevélben felsorolt királynéi jobbágyságok közül egy már nem szerepel.

²¹⁷ Pesti polgároknak a két, az óbudai káptalan által kiadott oklevél nevezi őket. Bp. okl. eml. I. köt. 56., 57. sz. (itt, a per leírásánál könnyebb tájékozódás céljából nem a lap, hanem az oklevélszámot adjuk meg). A káptalan, amely magát budainak nevezte, talán nem akarta elismerni az új Budát?

²¹⁸ Bp. okl. eml. I. köt. 56. sz. Ezt *Karácsonyi J.* (Hamis, hibás keletű és keltezetlen oklevelek jegyzéke. Bp. 1902, 102–103) 1264-re keltezi, amely esetben szeptember 11-i dátumot kapunk. Gárdonyi ezt a keltezést indokolás nélkül elveti, pedig Karácsonyi érvelése pontos és logikus. Az oklevél említi ugyanis István királynéi udvarbíró és vasvári ispánt, aki e kettős funkciót 1264-ben nyerte el. Rajta kívül szerepel Preuscilinus Henrik barsi ispán, aki viszont elesett az 1265 eleji isaszegi csatában. Ezek szerint olyan szeptemberi időpont, amidőn e két személy egy időben viselte ezt a két tisztséget, csak 1264-ben volt lehetséges. Igaz ugyan, hogy az isaszegi csatát egyes szerzők későbbre helyezik, ezekkel szemben azonban lásd *Pauler Gy.* (i. m. II. köt. 536) és *Marczali H.* (*Szilágyi S.*, A magyar nemzet története. II. köt. Bp. 1896, 536. old. 4. jegyz.) meggyőző érveléseit. — Az oklevélcsoport terminus post quemje: 1258. Ez évben ugyanis az óbudai káptalan éneklőkanonokja még Áron, örkanonokja pedig Thomas tertius (Bp. okl. eml. I. köt. 64). A következő káptalani névsort 1270-ből ismerjük, amikor a cantor már Miklós, a custos pedig Péter (uo. 109). A tárnokvölgyi per második fázisában viszont szintén Miklós a cantor (uo. 70) és Péter a custos (uo. 74). Tehát a második tárnokvölgyi per 1258 után lehetett csak.

²¹⁹ Bp. okl. eml. I. köt. 54. sz. — A kiadásban a quondam szó után kipontozás látható, de a Dl. 82761. sz. alatti eredetit kvarclámpával megnézve világosan olvasható Petrus quondam villicus. Péter villicussága nyújt egyébként módot a tárnokvölgyi per második szakaszában kelt oklevelek időrendjének meghatározásához. Mivel a villicusság 1264–65-ben megszűnt (l. alább), a Pétert villicusként említő oklevelek szükségszerűen megelőzik ezt az időpontot. Az ebből az időből származó oklevelek közül az 56. sz. lehet a legutolsó, hiszen ez 1264 szeptemberében kelt, míg 1265 márciusában már meghal a villicus utóda, az első rektor. Ezek szerint a második szakasz első oklevele Olivér mester jelentése a királyhoz. (Bp. okl. eml. I. köt. 53. sz.). A következő az 1264-ben kelt 56. sz., ezután következik

az 1267 végére — 1268 elejére keltezhető 54. sz. oklevél. Keltezési ideje megállapítható Lőrinc szenternyei prépost, királynéi alkancellár említéséből. Miután 1265—67-ben István az alkancellár, Lőrincet pedig csak egyetlen pontosan datálható oklevél, amely 1268. március 16-án kelt, nevezi alkancellárnak, hivatali működése nem sokkal előbb kezdődhetett (*Fejérvataky L.*, A királyi kancellária az Árpádok korában. Bp. 1885, 114). Sokkal később sem keletkezhetett, mert mindenképpen meg kellett előznie az utolsó oklevelet (57. sz.), ahol már egyáltalán nincs említve Péter, helyette Walter comes van feltüntetve a budaiak élén. Walter a második, névről ismert budai rektor, első rektori említése 1268. október 18-ról ismeretes (Bp. okl. eml. I. köt. 100). Ez utolsó oklevél terminus ante quemje IV. Béla király halála (1270. május 3; *Szentpétery I.*, Oklevéltári naptár. Bp. 1912, 28).

²²⁰ Időrendben királyi intézkedésre: 53, 57. sz.; királynéi: 52. sz. (királynéi udvarbíró kiadványa), 56. sz. (ugyancsak királynéi udvarbíró ítélkezik), 54. sz. (királynéi). — A Gárdonyi által nem közölt, és az időrendbe bele nem illeszthető Dl. 82760. sz. oklevelet szintén Mária királyné adta ki (Zichy Okmánytár. I. köt. 15). Az 55. sz. oklevélről nem tudjuk, hogy királyi vagy királynéi intézkedés eredménye-e.

²²¹ Attól függően állítják ezt, hogy a bírák kinek a megbízásából járnak el. A király által kiküldött Olivér mesternek azt válaszolják, hogy a királytól kapták a tárnoki földet (53. sz.), míg a királynénak azt, hogy tőle kapták (54. sz.).

²²² Uo. 72. old. (54. sz.)

²²³ *Jankovich M.*, Buda-környék plébániáinak középkori kialakulása és a királyi kápolnák intézménye. Bud. Rég. XIX. köt. Bp. 1959, 77. — A kúriára vonatkozó régebbi irodalom: *Gerevich L.*, A budai várpalota története 1541-ig. Budapest műemlékei. I. köt. Bp. 1955, 260—261. — A kúriával kapcsolatos Zolnay-féle elméletekkel nem értünk egyet [Műv. tört. Ért. (1952—53)]. Mivel tanulmányunkkal kapcsolatban nincsenek, kritikájukkal nem itt, hanem későbbi alkalommal fogunk foglalkozni.

²²⁴ *Jankovich i.* m. 82.

²²⁵ Uo. 77. A budai királynéi kúriából keltez 1265-ben IV. Béla király (*Szentpétery*, Krit. jegyz. I. köt. 1446—1447. sz.), V. István Budáról úzi el az édesanyját, tehát itt volt a székhelye (l. az alább, a 237. jegyzetben idézett Enikél-féle adatot). A királynék budai befolyását mutatja, hogy nemcsak az első rektor volt a királyné bizalmasa (l. alább), de egyik későbbi utóda, Brendulinus fia Hench comes arról a Radnáról származott (Bp. okl. eml. I. köt. 177), amely királynéi város volt (*Hóman*, A magyar városok . . . 31).

²²⁶ Az 1255. évi vámtarifában (Bp. okl. eml. I. köt. 56—58) és egy eredetiben ránk nem maradt oklevélben, amely valószínűleg azonos a következő jegyzetben említett 1255-ös oklevéllel. Egyik pontjának német fordítását és két pontjának német nyelvű tartalmi kivonatát közli a Jogkönyv 70, és 85—86. pontjaiban (*Mollay i.* m. 88, 93—94).

²²⁷ 1255-ben olyan kiváltságlevelet is adott ki a király, amelynek egyik, iparszabályozó pontját Buda város a XV. század végén átírta. Ezt az adatot Dr. Gustav Gündisch fedezte fel a nagyszombati levéltárban a „Budapest története” kutatások során. Ezt a pontot német fordításban a Jogkönyvben is megtaláljuk (65. pont, *Mollay i.* m. 86).

²²⁸ A plébánia jogállását ugyancsak 1255-ben rendezték: Bp. okl. eml. I. köt. 54—55.

²²⁹ Itt még maior ville néven. Uo. I. köt. 42. 1276-ban IV. László így nyilatkozik: „ . . . non cogantur recipere aliquem iudicem per nos datum, sed ex electione sua libera assumant in villicum, quem volunt.” Uo. I. köt. 158. — Ez azonban nem ment át az életbe. A király 1276. június 17-én adta ki a kiváltságlevelet, 1276. augusztus 9-én pedig Carolus de veteri Buda miles, iudex pro domino rege in Buda (tehát nem választott bíró!) szerepel (Mon. Vespr. I. köt. 302). 1279-ben pedig Radnai Hench erdélyi birtokos viseli a rektori tisztet, aki mint idegen szintén nem lehet választott tisztviselő (l. 225. jegyzet).

²³⁰ Consul és potestas szinonimájaként szerepel Lombardiában. La Ville. I. köt. 310. A rektorságnak — a magyar városi jogban egyedülálló — jogállásáról külön tanulmányt kívánunk írni.

²³¹ Dubravius írja a XIV. század elején élt Petermannról, hogy „praefecturam . . . tum arcis, tum urbis gereret” (idézi: *Salamon* i. m. II. köt. 293). 1329-ben Buda így ír a rektoráról: „ . . . vir nobilis comes Johannes nunc rector capitaneusque in medio nostri constitutus.” (Dl. 2568) Bírói szerepkörét a már többször idézett 1268. évi oklevél is mutatja. Többszörös funkciójából magyarázható az elnevezésében való ingadozás, amelyből *Salamon* (i. m. II. köt. 263–264) túlságosan merész következtetéseket von le.

²³² Lásd erre a 229. és 231. jegyzetben közölt adatokat. Meg kell még jegyeznünk, hogy *Salamon* tévesen tartja Károlyt az első rektornak (i. m. II. köt. 218–219). A 229. jegyzetben idézett adatból nyilvánvaló, hogy Károly a vizsgálat időpontjában, tehát 1276-ban volt a város előljárója. A XIV. század elején, amikor a rektorok egyben más országos méltóságokat is viseltek [János ispán és utóda, Miklós mester (a fia!) mosoni ispán és óvári várnagy is volt, Dl. 102945, Dl. 91295], gyakori távollétük szükségessé tette helyettesítésüket. A tizenkét esküdt közül az egyik viceiudéxként helyettesítette a rektort, és így az esküdtek névsorában az első helyet foglalta el (pl. Thylmannus ispán 1333-ban; Mon. Strig. III. köt. 222–223), aki, ha a rektor nevét valami okból nem lehetett kiírni, az intitulatio élén iudex címmel jelenik meg. (1329-ben comes Tylmannus iudex és 11 esküdt – tehát a bíró a tizenkettedik és így nem a város feje – ad ki oklevelet a rektor ügyében. Mivel a rektor saját maga előtt nem tehetett bevallást, azért helyettese adta ki az oklevelet, és ezért nevezik albíró helyett bírónak.) A rektorságnak 1346 és 1347 között történt megszűnése után áll csak helyre a választott bíróság a város élén. (1346. szeptember 21-én még Miklós rektor a város feje; Dl. 3858; 1347. február 18-án már Loránd iudex adja ki az oklevelet: Mon. Strig. III. köt. 619.)

²³³ I. 218–219. jegyet.

²³⁴ *Pauler* i. m. II. köt. 261–262.

²³⁵ Testvérével, Wernharddal Frigyes osztrák herceg okleveleiben tanú 1239-ben és 1241-ben (Urkundenbuch zur Geschichte der Babenberger in Österreich. II. köt. Die Siegelurkunden der Babenberger und ihrer Nachkommen von 1216 bis 1279. Wien 1955, 184, 186, 237; Urkundenbuch d. Landes o. d. Enns. III. köt. 106) és vele együtt harcol II. Ottokár ellen is a laai csatában (*J. Enikel*, Fürstenbuch. 2829–4214. sorok. M. G. Script. qui vernacula lingua usi sunt. III. köt. Hannover—Leipzig 1900, 653. kk.). A Babenbergekek kihalta után Hermann v. Baden hercegnek egyik fő támasza 1249-ben (*A. Huber*, Geschichte Österreichs. I. köt. Gotha 1885, 523; tanú oklevélben: Urkundenbuch zur Geschichte der Babenberger . . . II. köt. 317, 318; 1251-ben Gertrud hercegnő oklevelében tanú: uo. 320). 1250-ben Magyarországra tör, IV. Béla e támadás megtorlására indít hadat Ausztria ellen (*Huber* i. m. 524. old. 2. jegyz.). Vagy ő, vagy testvére az, akit mint bonum militem et famosum . . . Preucul nomine noncupatum 1251-ben Ákos nb. Ernye legyőzött (*Fejér*, CD. IV/2. köt. 94).

²³⁶ V. István 1262-ben atyjával kötött megegyezéséből név szerint kiveszi, nyilván ellenségének tekintette (Mon Strig. I. köt. 477). Mária királyné és Preussel kapcsolatára, továbbá az isaszegi csatára a leglényegesebb *Enikel* világkrónikája (i. m. 593. kk. 1289. kk. sorok).

²³⁷ Uo. 1485–1486. sor.

²³⁸ Bp. okl. eml. I. köt. 74, 82, 100.

²³⁹ Uo. I. köt. 100–101.

²⁴⁰ 1281-ben már van újra pesti villicus (uo. I. köt. 199). A XIV. században többször említik. 1326-ból ismerjük Sandur fia Simon ispán pesti judexet, továbbá két esküdtjének és a pesti jegyzőnek a nevét, tehát a városi szervezet már működik (Pozsonyi káptalani Levéltár. Capsa Budensis. 1. a. Fasc. 2. No. 1). Ez a Simon ispán az akkori budai rektor rokona volt (Dl. 2568).

²⁴¹ Még a XV. század elején Pest bírását Budától kapja (*Mollay* i. m. 70), de már Zsigmond idején függetlenedik, Mátyás alatt pedig szabad királyi város lesz (uo. 204–205).

²⁴² Első példánya 1430-ból ismeretes (Dl. 43827), de nyilván még a budai alávetettség idejéből származik a „de antiqua Pest”-felirat miatt, amely megkülönbözteti a várhegyi Új-Pesttől. Ezen a pecséten kívül van még egy kisebb pecsétje, amelynek ábrázolása ezzel rokon. [Képe: *Darvasy* i. m. 14. kép (rossz

kelettel) és *Lind* i. m. XXX. old. 7. ábra (1492, *Sigillum civitatis Pest . . . felirattal*.) Ez utóbbinak ábrázolását vették kőcímerként a pesti polgárok által felállított pastoforiunra a belvárosi templomban.

²⁴³ A záradék csak *sigillo communitatis nostre-t* említ, de ez nem jelenti azt, hogy nem kettőspécsettől volt megerősítve (l. 147. jegyzet). Sajnos, az oklevél eredetije a pozsonyi káptalan levéltárában már 1957 óta nem található (a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete 869/59–64. sz. értesítése szerint).

²⁴⁴ XV. század végi példa: 1475-ben kéri Budától, hogy patensüket írja át és „*sigilli nostri duplicitis [!] appensione communitas*” adja ki. Ez meg is történt, a *corroboratio* szerint az oklevél *pendentisque et autenticis [!] sigilli nostri munitimine* volt megerősítve. (OL. Ft. Zágrábi Érseki Levéltár 40. Priv.) 1412-ben egy 1370. évi oklevélét írja át a város, amely *pendentis privilegialis sigilli nostri munitimine* volt megerősítve (Dl. 5866).

²⁴⁵ Ugyanez a pecsét van rányomva 1346-tól (Dl. 76807) egész a XVI. századig (l. pl. 1502 : Dl. 46582, 1514 : Dl. 22637. stb.) majd minden hártýára írt patensre. A méret azonossága az oklevél hátán látható pecsétnyomon azt igazolja, hogy 1295-ben és 1326-ban (Dl. 2350) is már ezt használták. Az irodalomban azonban tévesen több változatban szerepel. (Vö.: *Toldy* i. m. 5–6. old., 2–4. kép.) Ez részben a régi primitív pecsétrajzok, részben *Thallóczy L.* hibája, aki egy hibás 1402. évi példányt rosszul közölt le (Arch. Ért. XII. 211). Az eredeti, 1402. június 25-i oklevél világosan azonos a többivel (Dl. 42776).

²⁴⁶ *Mollay* i. m. 81.

²⁴⁷ A nagypecsét használatáért mindenütt többet kellett fizetni.

²⁴⁸ Vö.: *Kumorovitz L. B.*, A magyar királyi egyszerű és titkos pecsét használatának alakulása a középkorban. Klny. a Bécsi Magyar Történetkutató Intézet 1937. évi évkönyvéből.

²⁴⁹ Vö. 149. jegyzet.

²⁵⁰ 1326 : Dl. 2350. — 1412-ben is még így említik: „*minorique nostro sigillo solito*”. Dl. 5866.

²⁵¹ Pl. már 1330-ban; Mon. Strig. III. köt. 158.

²⁵² Még a XVI. században is (1514 : Dl. 22637). Mindig vörös viaszba nyomják, először 1326-ban (Dl. 2350).

²⁵³ *Mollay* i. m. 81. — Klain és gros néven különbözteti meg.

²⁵⁴ Mivel zömében a városok egymás közti érintkezésében kiadott okleveleken használták, lenyomataik nagy része külföldön található, és így egyelőre nem tudunk velük foglalkozni.

²⁵⁵ 1514 : Dl. 22607. — L. még pl. 1503 : 21148.

²⁵⁶ 1495 : Esztergomi Káptalan Magánlevéltára. 71. l. 14. Itt ugyan a pecsétet nem láttuk, de a *minori sigillo civitatis nostre* szövegű *corroboratio*, amely a titkos pecsétes oklevelekről ez időben hiányzik, a kispecsétre utal.

²⁵⁷ Lásd a 255. jegyzetben idézett okleveleket.

²⁵⁸ OL. Ft. Pozsony Város Levéltára. 4959.

²⁵⁹ 1447 : Uo. 4045, 1448 : 4161. 1459 : 4596. Méreteiről Dr. Gustav Gündisch nagyszombati levéltáros szíves levele tájékoztatott, akinek ezért ezúton is hálás köszönetet mondunk.

²⁶⁰ 1499 : OL. Ft. Kassa Város Levéltára. Schwartzbach-gy. 800.

²⁶¹ *Huszár*, *Moneta Budensis . . .* 7. sz. — Uő., A budai pénzverés . . . II. t. 28. — CNH. II. 39. sz.

²⁶² *Huszár*, *Moneta Budensis . . .* — Uő., A budai pénzverés . . . 28–40. kép.

²⁶³ Uő., *Moneta Budensis . . .* 1. kép. — Uő., A budai pénzverés . . . II. t. 35. — CNH. II. 57. sz.

²⁶⁴ v. *Berchem* i. m. 100. kép.

²⁶⁵ A kőcímer a Vármúzeum Kötárában (Halászbástyai kiállítás).

²⁶⁶ *Jankovich M.* fedezte fel 1685-ös lenyomatát: Buda város keresztény tanácsa a török hódoltság korában. (Jelen kötetben. 147. kk.) Felhasználásának engedélyezéséért ez úton is köszönetet mondunk.

²⁶⁷ *Toldy* i. m.

²⁶⁸ *Podhradský* i. m. 790. kk.

²⁶⁹ Fővárosi Levéltár (Páncélszobai iratok).

²⁷⁰ Kedves kötelességünk ez úton is megköszönni Kumorovitz L. Bernát professzor úr segítségét, aki a tanulmány készülése közben tanácsaival támogatott és több adatot rendelkezésünkre bocsátott.

A. Kubinyi

LE DÉVELOPPEMENT DE L'USAGE DU SCEAU DE LA VILLE DE BUDA.

I

Aucune thèse homogène ne s'est encore cristallisée au sujet du grand sceau médiéval de la ville de Buda. Nonobstant le fait que l'article publié par Albert Gárdonyi en 1911 a été plus ou moins acceptée dans l'entretemps, c'est ses prédécesseurs dont l'opinion est justifiée concernant plusieurs questions. Quant à la question de savoir à quel moment le sceau fut établi ainsi que concernant les échantillons qui pouvaient exister, la littérature toute entière y relative a fourni des explications erronées. Vu le fait qu'en 1936 on a publié le spécimen de 1292 du sceau, l'hypothèse que le sceau fut établi au XIVe siècle devenait intenable. Par conséquent, la nécessité s'imposait d'entreprendre de nouvelles recherches concernant le grand sceau de la ville de Buda. Ce sceau, ayant servi à partir de 1292 jusqu'à la fin du XVe siècle d'une manière démontrable et après cela probablement jusqu'au moment de l'occupation turque (1541), comme sceau authentique, était un sceau à deux faces égales. Il était d'une forme circulaire, d'un diamètre de 71 mm, la face portait l'écu, coupé sept fois, de la maison régnante dans la première période du moyen âge tandis que le revers représentait un château à trois tours. La légende de la tête est: SIGILLUM NOVI CASTRI PESTIENSIS, et celui du revers: SHAC SVB CONCLAVI PEST CASTRI VERBA SERACI. Dans les champs du sceau, des deux côtés, il y a des sarments de vigne. Tous ces faits sont importants du point de vue de la datation. Outre la ville de Buda, en Hongrie c'était seulement la ville d'Esztergom (qui était la résidence royale avant Buda) qui a employé un sceau à double face, qui fut établi évidemment avant l'invasion Mongole (1241). Non compté le roi et la reine, chez nous l'usage d'un sceau (à deux faces égales) peut être considéré comme restreint à la première moitié du XIIIe siècle, tout en devenant très rare après l'invasion Mongole. L'écu coupé sept fois — visible sur le sceau de la ville de Buda — utilisé par la dynastie des Árpád peut également servir pour les buts de datation. Notamment, les derniers de la maison Árpád (Béla IV, Étienne V, Ladislas IV et André III) remplacent l'écu coupé par la croix à double traverse. Néanmoins, André II (1205—1235) se servait d'un écu coupé, et, précisément, pendant presque toute la période de son règne, d'un qui était coupé neuf fois (celui-ci est représenté au sceau de la ville d'Esztergom aussi), et ce n'est que sur son dernier grand sceau, utilisé dans les années 1234 et 1235 que l'écu coupé sept fois apparaît. Selon ce qui précède, le double sceau de la ville de Buda aurait pu être sculpté dans les dernières années du règne de André II, vu le fait que l'écu coupé sept fois était dans l'usage à cette époque. Par contre, celui-ci disparaît sous Béla IV, mais l'utilisation du double sceau cesse également. L'auteur s'occupe, entre autres, de l'interprétation de la légende sur le revers du sceau de Buda. Concernant l'origine du sceau il y a plusieurs analogies qui semblent se prêter. Il est indubitable que des représentations du château à trois tours peuvent être rencontrées sur une grande partie des sceaux des villes hongroises, ces sceaux, toutefois, sont plus récents que celui de Buda, avec une ou deux exceptions (Székesfehérvár, Alba Regia). Il est certainement caractéristique que sur les sceaux des villes qui étaient d'abord les sièges des comitats, on retrouve toujours, chez nous, la représentation d'une forteresse. Le château à trois tours est un type de sceau très répandu à l'étranger aussi, par conséquent la question des influences est très difficile à résoudre. Selon l'opinion de l'auteur, le prototype du sceau de Buda

(et, d'ailleurs, de celui du sceau d'autres villes hongroises où il y a une représentation d'une forteresse) ne doit pas être cherché à l'étranger, malgré tout. Déjà au commencement du XIIIe siècle, nous trouvons les châteaux sur les sceaux de certaines institutions ecclésiastiques, néanmoins, l'influence des monnaies est beaucoup plus considérable. Par exemple, les monnaies frappées à l'instar du prototype de Friesach montrent également des représentations de forteresses, dont plusieurs portent une analogie concrète avec le sceau de Buda. Il est par conséquent probable que les dessins de forteresses — par l'usage général des monnaies — devenaient universellement connus et pour cette raison les villes formées des châteaux des «ispán» (espèce de préfets) ont fait graver ce dessin sur leurs sceaux. Malgré tout, ce n'est qu'une hypothèse qui a besoin d'être confirmée par des données concrètes. En outre, un autre problème se présente. Quoique tout porte à croire que le sceau était ciselé vers la fin du règne d'André II, cette opinion se trouve quelque peu contredite par la décoration du champs par les sarments de vigne, décoration qui fait son apparition pour la première fois en Hongrie sur le sceau, mis en usage en 1276, de la reine Isabelle-Elisabeth d'Anjou, femme de Ladislas IV. A part cela, il y a contradiction entre les légendes des deux côtés du sceau. Sur la face, c'est le *Novum Castrum Pestienae*, tandis que sur le verso c'est le *Pest Castrum* qui est indiqué comme propriétaire du sceau.

II

En faisant de recherches sur l'origine du sceau, nos études ne peuvent pas être séparées de l'examen diplomatique des chartes des villes, puisque, naturellement, le sceau est un moyen à authentifier les chartes. En étudiant les premiers cent ans pendant lesquels des chartes ont été établis par les villes, le tableau qui se présente est très uniforme. A partir de la partie nord de l'ancienne Hongrie, jusqu'à la Slavonie, et à partir de la partie occidentale du pays (à l'exception de la ville de Sopron) jusqu'à la Transylvanie, les chartes des villes sont homogènes. Les formules utilisés sont les mêmes, les différentes parties des chartes se succèdent d'une manière identique, et, similairement, le rôle juridique du sceau comme moyen d'authentification est le même. Si l'on compare nos chartes avec ceux qui avaient été établis par les villes à l'étranger, il y a des différences importantes. D'autre part, la pratique de l'établissement des chartes par les villes hongroises est en dépendance complète de la pratique diplomatique hongroise générale, de celle des diplômes établis par le roi, les grands juges et les „*loca credibilia*”. Tout porte à croire que nos villes ont rempli envers leurs citoyens les mêmes fonctions que les „*loca credibilia*», ces institutions spécifiquement hongroises, envers les autres habitants du pays. Les livres tenus par nos villes ressemblent beaucoup plus aux registres des „*loca credibilia*” qu'aux *Stadtbücher* allemands. Michel Auner, un historiographe des Saxons de la Transylvanie, a déjà soulevé cette hypothèse en 1912 quand il a étudié l'établissement des chartes par les Saxons au moyen âge, et maintenant l'étude de la pratique hongroise des chartes corrobore cette opinion d'une façon complète. Si, par conséquent, la pratique hongroise des chartes ne dépend pas de la pratique étrangère, tout en montrant des influences hongroises, il devient évident que le prototype du sceau est à chercher dans le pays même et non pas à l'étranger. De cette manière, l'hypothèse mentionnée dans le premier chapitre se trouve confirmée.

III

Ce qui reste encore à expliquer, ce sont les deux problèmes mentionnés à la fin du premier chapitre: la contradiction entre la possibilité, d'une part, que les décorations de sarments ont été utilisées après 1276 et — d'autre part — qu'elles ont pris naissance entre 1234 et 1235, ainsi que la différence dans la légende. Dans ce but, il est indispensable de toucher à la question de la formation de la ville de Buda. Pendant tout le moyen âge la ville de Buda s'est servie du privilège octroyé en 1244 en faveur de la ville de Pest et s'est appelée dans

tous les diplômes d'importance *Castrum novi montis Pestiensis*, et non pas *Civitas Budensis*. Le nom allemand de la ville, Ofen, est la traduction du nom de Pest, et il est à noter que Pest était appelé pendant tout le moyen âge, en allemand, *Altöfen*. Buda exhibe déjà en 1276 le privilège de Pest. En se servant de chartes de l'époque et mettant en ordre chronologique un groupe de documents non datés — ceux du procès de *Tárnokvölgy* — l'auteur fait un nouvel essai d'expliquer la formation de la ville. Il fait juxtaposer les données signifiant les dénominations de la ville à partir des années 1240 jusqu'à la confirmation en 1276 du privilège de Pest. Sur la base de tout ce travail il est permis de supposer ou même considérer comme probable que déjà avant l'invasion Mongole il y avait un habitat contenant une „curia” de la reine et une chapelle, à la colline (aujourd'hui appelée le Château) de Buda, et cet ensemble était nommé *Nova Buda* ou *Novus Mons Budensis* puisque le territoire s'étendant à partir de ce qu'on appelle de nos jours *Óbuda* (La vieille Buda) jusqu'à la partie méridionale de la colline de la Forteresse (*Vár*) était alors nommé Buda. C'est Béla IV qui — après avoir transféré après 1241 plusieurs villes dans les montagnes ou forteresses — fait déménager les habitants de Pest à la colline de la forteresse de Buda vers la fin des années 1240 ou au commencement des années 1250; il cingle cet habitat d'un mur et construit un palais royal vers la partie sud. Cet endroit nouvellement peuplé fait amalgamer l'ancienne „curia” de la reine et reprend son nom. Les citadins transférés de Pest ont appelé ce nouvel endroit *pest castrum* ou *castrum novi montis Pestiensis* et se servaient du privilège de Pest. La compétence de la nouvelle ville s'étendait à l'ancienne Pest aussi. Il est probable que cet état de choses se prolongeait jusqu'aux années 1270 quand l'ancienne ville abandonnée de Pest recommence à être peuplée et à vivre sous son propre juge. Bien que la vieille Pest (*Ó-Pest*) soit sous la juridiction de Buda, d'où elle reçoit ses juges, tout de même nous connaissons les noms de plusieurs de ses notaires et jurés. C'est le roi Sigismond qui exempte la ville de Pest de la juridiction de Buda au commencement du XVe siècle puis sous le règne du roi Mathias Corvinus Pest devient une ville libre royale ayant le même rang que Buda. Le privilège va rester tout le temps dans la possession de Buda. En connaissance de ces faits, il n'est plus difficile d'expliquer les contradictions du sceau de la ville. La ville de Pest qui était en même temps la forteresse du comitat Pest, a reçu son sceau au temps du roi André II, puis la ville a obtenu du roi Béla IV son privilège qui devait remplacer l'ancien diplôme qui fut apparemment détruit pendant l'invasion Mongole. Son sceau était probablement tout à fait identique au sceau actuel de Buda, excepté les décorations en sarments et la légende de la face: *Novum castrum Pestiense*. Quand Béla IV fait déménager les habitants de Pest à Buda, ceux-ci transfèrent non seulement le diplôme de privilège, mais le sceau également. Néanmoins, vers la fin des années 1270 l'ancienne Pest obtient un juge avec un conseil, et c'est pourquoi il devient nécessaire de transformer la légende de l'ancien sceau de Pest. Ils font faire un nouveau sceau en imitant d'une façon précise l'ancien sceau de Pest et ce n'est que le vide gênant du champ qu'ils remplissent de sarments de vigne, en changeant en même temps la légende de la face. Le revers ne fut pas changé puisque dans ce cas la devise aurait dû être transformée également. La ville de Pest a reçu un nouveau sceau, tandis que l'ancien ainsi que le privilège restaient dans la possession de la ville de Buda.

IV

Dans ce qui suit, l'auteur offre une courte esquisse du développement de l'usage du sceau de la ville de Buda au cours du moyen âge. Vers la fin du XIIIe siècle, outre le grand sceau, un sceau plus réduit émerge; celui-ci est unilatéral, reprend l'écu coupé de la face du grand sceau et symbolise le revers par deux tours au-dessus de l'écu. Cette forme était alors considérée comme le vrai blason de la ville, blason qui fut ciselé en pierre au commencement du XVIe siècle. C'est cette forme réduite qui était de la fin du XIVe siècle le sceau véritable de la ville et le grand sceau n'était utilisé que très rarement, sur les diplômes tout à fait solennels. Parallèlement au fait que l'importance du sceau

plus réduit a augmenté, on était amené à employer deux autres petits sceaux pour les besognes de moindre importance ainsi que pour la correspondance. Dans l'entretemps, l'opinion devenait de plus en plus prédominante selon laquelle les armoiries de la ville de Buda, de même que de beaucoup d'autres villes du pays, étaient le château à trois tours. Néanmoins, la forme définitive de cette forteresse ne s'établissait pas encore. Sur les monnaies de Buda frappées au XIVe siècle c'est encore cette forme qui figure comme le blason de la ville, mais la présentation est différente sur chacune des monnaies. Il n'y a qu'une pièce de monnaie dont le dessin est identique à celui qui est visible sur le grand sceau. Sur les deux petits sceaux du XVe siècle c'est également le château à trois tours qui est représentée, mais celles-ci ne se ressemblent pas et ne sont pas analogues au grand sceau non plus. Le sceau confectionné sous l'occupation turque présente également un château à trois tours, mais la forme de ce-ci ne ressemble à aucune des formes préalables. A cette époque on ne se rendait pas compte du sens véritable du blason dont le champ est coupé, de manière que — au moment où une nouvelle donation d'armoiries est octroyée à la ville de Buda après la cessation de la domination turque — le nouveau blason ne contient que le château à trois tours. Ce n'est que ce dernier blason qui restera stable et sera valable jusqu'à 1873 quand les villes de Buda, Pest et Óbuda furent réunies, fait qui représentait la naissance de la capitale appelée Budapest.

- Fig. 1. Le grand sceau de la ville de Buda en 1292. La face
- Fig. 2. Le grand sceau de la ville de Buda en 1292. Le revers
- Fig. 3. La face de l'empreinte de 1337 du grand sceau de la ville de Buda
- Fig. 4. Le revers de l'empreinte de 1337 du grand sceau de la ville de Buda
- Fig. 5. Le grand sceau de la ville d'Esztergom. La face
- Fig. 6. Le grand sceau de la ville d'Esztergom. Le revers
- Fig. 7. Le sceau secret de la ville de Buda
- Fig. 8. La représentation du sceau secret de la ville de Buda sur un blason en pierre
- Fig. 9. Bullé de Henri IV
- Fig. 10. Le revers d'un denier d'André II, type Friesach
- Fig. 11. Sceau de la ville de Klosterneuburg
- Fig. 12. Sceau du chapitre de Pozsony
- Fig. 13. Sceau du chapitre de Zobor
- Fig. 14. Sceau de la ville de Linz en 1288
- Fig. 15. Le revers du grand sceau de la reine Elisabeth en 1273
- Fig. 16. Le revers du premier grand sceau de la reine Isabelle
- Fig. 17. Le revers du deuxième grand sceau de la reine Isabelle (appelée ici Elisabeth)
- Fig. 18. Sceau de la ville de Castelsagrat
- Fig. 19. Sceau de la ville de Székesfehérvár
- Fig. 20. Le sceau majeur de la ville de Pest
- Fig. 21. Blason sculpté sur pierre et fait d'après le modèle du sceau mineur de la ville de Pest. Église nommée Belvárosi
- Fig. 22. Sceau mineur de la ville de Buda
- Fig. 23. Denier de la ville de Buda. Le revers
- Fig. 24. Denier de la ville de Buda. Le revers
- Fig. 25. Sceau de la ville de Prague. XVe siècle
- Fig. 26. Représentation du sceau mineur de la ville de Buda sur un blason en pierre
- Fig. 27. Sceau de la ville de Buda à l'époque turque
- Fig. 28. Sceau de la ville de Buda de 1689
- Fig. 29. Le blason de la ville de Buda dans le privilège de 1703

Buda város keresztény tanácsa a török hódoltság korában

A fővárosunk történeti emlékeinek feltárását szolgáló levéltári kutatás Buda törökkori viszonyaira vonatkozóan eddig ismeretlen és figyelemre méltó adatról számolhat be. Az Országos Levéltár Nemzeti Múzeum törzssanyagának 1687. évi iratait magában foglaló kötege Buda város tanácsának egy a kamarai adminisztrációhoz intézett levelét őrzi.¹ Az okirat keltezési évszámának utolsó számjegye — a papiros sérülése következtében — kiszakadt, így az évszámnak csupán három első számjegye olvasható, ennek a hiánynak pótlására aztán későbbi írással az 1687-es évszámot vezették rá.² A levél tartalma, mint arra alább rámutatunk, korábbi eredetre utal, a megtévesztő bejegyzésnek tulajdonítható tehát, hogy azt a gyűjteményes anyag 1687. évi iratai közé sorolták és ezzel kívül esett azon a körön, amelyre a hódoltság korára vonatkozó eddigi kutatás kiterjedt.

Budán 168(?) július 17-én kelt [Ofen den 17 July 168(?)] és német nyelven írt levélben (34–35. kép) Buda katolikus bírása és tanácsa (Rom. christl. Catho. R. Richter und Rath Alda) arról értesíti a kamarai adminisztrációt, hogy a vérszomjas török egy tekintélyes polgárnak mint vádlottnak, aki egyúttal esküdt is volt (einen angesehenen Mann scilicet der delinquent war ein Geschworener) állítólagosan elkövetett cselekménye miatt (wegen muthentlichen Vergehen) fülét, orrát és kezét leüttette. A fogadásra felkészültek, bíznak abban, hogy Lipót király diadalmas hadai rövidesen megszabadítják őket a török iga alól és szenvedéseiknek vége szakad. Híreket várnak, az egyik (a levél sérülése folytán olvashatatlan elnevezésű) kapu sáncát csak gyengén őrzik, ezt miután a basa nem gyanakszik, könnyen átadhatják. Eddig a levél. Az összehajtott lapot Buda város pecsétje zárja le, ezt a középkorban is használatos háromtornyos városkapu díszíti, az ugyancsak sérült köríratból csupán „Sigill. Liberae” szövegrész olvasható le (27. kép). Külzetén azonos írással írt eredeti címe „Durch einen sicheren Boten von . . . zur Presburg”, majd más kéz írásával a szöveg üresen hagyott részén bejegyzik a kihagyott „Ofen” szót, ugyancsak rávezetik a császári kamarai adminisztráció teljes címét is.

Vajon milyen események állnak ennek a levélnek hátterében? Nem kétséges, hogy azt Budának török uralma idején írták és írói az itt élő keresztények soraiból kerültek ki, keltezési évszámnak megmaradt három számjegye pedig arra enged következtetni, hogy a XVII. század

80-as éveiből való. Mielőtt tehát a feltett kérdés tisztázására rátérnénk, meg kell vizsgálnunk, hogy az irodalom eddigi eredményei alapján milyen képet alkothatunk magunknak a török kézen levő Buda keresztényeinek helyzetéről.

Fekete Lajos³ főképpen XVI. századi források adataira támaszkodva nyújt részletes képet a török által megszállott Buda lakosságának viszonyairól, tanulmányának idevonatkozó részét következőkben foglalhatjuk össze: Budának a török által 1541-ben történt elfoglalása után a város német lakossága elmenekül, az itt élő magyar polgárság azonban, kiváltképpen annak kevésbé vagyonos része, helyén marad. A törökök által megejtett 1547. évi összeírásban Budán 238 gyaur (nyugati keresztény), 75 zsidó és 60 kopt (görög keleti vallású) szerepel, az 1580. évi összeírás pedig a várban és váron kívül lakó gyaur családfők számát 223-ban állapítja meg, tehát a XVI. században a budai keresztény lakosság száma lényegesen nem változott. Amint az összeírási adatokból is kiténik, a törökök az itt élő lakosságot nem nemzetiségi alapon, hanem vallások szerint csoportosították, a gyaur megjelölés tehát a magyar nemzetiség mellett németeket, olaszokat és horvátokat takar, míg a koptok rác, bolgár, görög, bosnyák és cigány elemekből tevődtek össze. Minden népcsoport élén egy vezető állt, ezeket bizonyos községi teendők elvégzésével is megbízták. A keresztény magyarok bírái és esküdtői úgy dolgoztak, mint a török városi adminisztráció egy kisebb osztálya, a magyar bíró a keresztény magyarok felett rendelkezett és csak akkora hatalma volt a magyarok között, mint a zsidó kethüdának a zsidók vagy a kopt kenéznek, azaz cigányvajdának a koptok, illetve cigányok között. A török megszállókhöz való viszonyukat talán a Budán járt Derschwamb leírása tükrözi leghívebben: „Csak arra voltak jók, hogy ide-oda szalasztva mások rendelkezéseit kövessék.” A törökök valóban csak alkalmazottjainak tekintette őket, az 1547-ben Budán bírói tisztet viselő Nagy Péterről tudjuk, hogy a török spahi tisztséget is betöltötte és ezen a címen javadalmazásban is részesült. Fekete szerint tehát a törökkori városi élet nem volt a középkori magyar autonóm élet folytatása.

A XVII. század viszonyaira vonatkozóan — megfelelő források híján — Fekete már csak feltételezésekbe bocsátkozhatik. A század elejéről ugyan még egy-két adat felsorolható, Bocskai idején Zakay András, 1615-ben Szócs Mihály, 1627-ben Turi János nevét említik bírói minőségben, az 1633. évi összeszámlálás pedig Budán már csak 14 gyaur házat mutat ki, ebből a Várban hatot (ez alatt 20—30 családot lehet érteni). Rosnyai Dávid 1683-ban Buda várában „az utolsó magyar”-ról tud, azt mondja róla, hogy van temploma és az óbudai pap jár hozzá misézni. Fekete az itt felsorolt adatokból érthető módon azt a következtetést vonta le, hogy a török uralom utolsó éveiben a budai vár egyedüli magyarjai már csak a Csonkatorony rabjai, akiknek 1663-ban gazdájuk és külön pecsétjük is volt.

A török hódoltság alatti keresztény lakosság viszonyaival foglalkozó másik figyelemre méltó tanulmány Gárdonyi Alberté,⁴ aki a kér-

dést főképpen a budai keresztény egyházakról beszámoló források szemszögéből vizsgálja. A felsorolt XVI. századi források az itt élő keresztényeknek két csoportját említik, a katolikusokat, ezek többségükben raguzaiak és más olasz kereskedők, továbbá a lutheránus magyarokat; mindkét felekezet istentiszteleteit a várbeli Mária Magdolna-templomban tartotta. A katolikus olaszok a század fordulóján elhagyják az 1598. és 1602. évi ostromok által megviselt Várat, ugyanakkor erősen megcsappan a lutheránus magyar lakosság is, az utóbbit az 1605-ben Budán járt Bocatius János kassai bíró is megállapítja, amikor a magyar iskolásgyerekek számának megfogyatkozásáról és a lutheránus pap nyomoráról számol be.

A XVII. századra vonatkozóan Gárdonyi sem sorol fel olyan adatokat, amelyek a kérdés tisztázásához hozzájárulnának. Említi az Evlia Cselebi által Budán talált és a Váron kívül lakó keresztény vlachokat, és bebizonyítja, hogy azok katolikus illírek voltak. Szerinte a Buda visszavételét megelőző években itt más keresztény nem lehetett, mint a Csonkatorony rabjai és a várbeli törököknek magyar, német és horvát nemzetiségű szolgálói.

*

Feketének és Gárdonyinak az eddig ismert forrásanyagra támaszkodó megállapításai tehát kizárják annak lehetőségét, hogy Budán a XVII. század második felében jelentősebb keresztény lakosság ittlétével számolhassunk. Amikor az újabb kutatások eredményei, így elsősorban Buda város tanácsának tanulmányunk bevezető részében is említett levele ellentmond ezeknek a megállapításoknak, a kérdés tisztázása érdekében mindenekelőtt felül kell vizsgálnunk a rendelkezésre álló források adatait, valamint az azokból levont eddigi következtetéseket.

Budán a katolikus lakosság jelenléte a XVI. század végéig — mint láttuk — biztonsággal kimutatható; soraiban magyarokat és jelentős számú olaszt találunk.⁵ A budai olaszok által betöltött szerepre a közelmúltban előkerült és ez ideig ugyancsak ismeretlen levél vet fényt. Nagy Iván, a budai olaszok prefektusa 1557. január 16-án Budán keltezett és egy Gyulaffyhoz intézett levelében arról ad hírt, hogy a keresztény foglyok kiváltása érdekében a budai béggel és basával folytatott tárgyalásai kedvezően alakulnak, egyben beszámol a politikai eseményekről is.⁶ A budai olaszok a török hódoltságot megelőző időkben a város kereskedelmi életében jelentős szerepet játszottak, ők a déli országokba irányuló áruforgalom lebonyolítói, várbeli szállásuknak Olasz utca elnevezése is tartós ittlakásuk emlékét őrzi. Nagy Iván említett szereplése is arra mutat, hogy üzleti tevékenységüket a török időkben is folytatták és összeköttetéseiket a török is igénybe vette.

A budai olasz kolóniának különálló szereplése, valamint a prefektus címnek feltűnése azonban új megvilágításba helyezi a budai keresztény lakosság szervezeti viszonyait. Nem lehet kétséges, hogy a prefektusi tisztség — bár keresztény tölti be — nem azonos a gyaurok csoportja

vezetőjének, sem pedig Buda város bírójának tisztével, ez a beosztás inkább a görög keletiek kenézéhez, a cigányok vajdájához és a zsidók kethüdájához lehetett hasonló. A város bírói tiszte tehát ezek szerint nem azonosítható az egyes nemzetiségi vagy felekezeti csoportok vezetőinek tisztével, ennek ténye egyben vitathatóvá teszi Fekete Lajosnak azon megállapítását is, miszerint a törökkori városi élet és a középkori magyar autonóm élet között nem áll fenn kapcsolat.

Köztudomású, hogy a török nem szorgalmazta a meghódolt lakosság igazgatási szervezetének a maga mintájára való átalakítását, a kérdést a maga hasznára egyszerűbben oldotta meg, csupán régi hatáskörétől fosztotta meg. E korban országszerte általánosan tapasztalt jelenség, hogy a behódolt lakosság vezetőinek hatásköre nem a hódítók hatalmából, hanem a magukat önként alárendelő, közös érdekű és közös veszedelmeknek kiszolgáltató csoportok — falu vagy város — alkalmazkodásából adódott. Budán is ez lehetett a helyzet, a bírói tiszte továbbra is keresztények — valószínűleg katolikusok — viselték, nevük említésénél mindig a város bírójaként, nem pedig csoportok vezetőiként vagy prefektusként szerepelnek. Területi joghatóságuk kiterjedhetett továbbra is az egész város területére, függetlenül attól, hogy egyes csoportok annak alávetették-e magukat, vagy sem. Amennyiben a viszonyok megengedték, a tisztségviselés külsőségeiben is igyekeztek a régi formák szerint eljárni, ezt elsősorban a régi pecsétek használata is bizonyítja. A budai tanácsnak már említett levelét lezáró és szabad királyi város körirattal ellátott pecsétje nem csak annak bizonyítéka, hogy a régi pecsétet mind ez ideig megőrizték. A pecsét használata a jogfolytonosság dokumentálása, és egyben bizonyítéka annak is, hogy a magát katolikusnak nevező tanács — a keresztény jog és felfogás szerint — a középkorinak jogutódja. A pecsétek használatát e korban más hódolt városnál is megtaláljuk, ahol ennek a szándéknak megnyilvánulása ugyancsak kimutatható. Így Pécs város tanácsa a XVI—XVII. század fordulóján Rátky Menyhértnek küldi „pöcsétes levelét”, a már törökkorban készült pecsétet a középkorban használatos városi jelvények díszítik.⁷ Ugyancsak kifejti ezt a törökök által megszállt Óbuda tanácsának a kamarához intézett 1608. évi levele, amikor a pecsétlenyomat mellé külön odaírják: „Hog mi királ ő felsége szabadosi voltunk ez peczetek bizonsagot teznek vala.”⁸ Ugyanezen pecsétnek egy kisebb változatát a városi tanácsnak egy 1656. évi levelén is megtaláljuk, a város címerét az Anjouk liliomos pajzsa és a lengyel sas díszíti, nem kétséges tehát, hogy Óbudán ez időben is a középkori királynéi város pecsétjét használták.⁹ A felsorolt példák, de nem utolsósorban a budai tanácsnak említett levele is világos bizonyítéka annak, hogy a hódolt magyar városokban — így Budán is — a városi élet a középkorinak, ha gyakran csak külsőségeiben is, de folytatása volt és Buda keresztény lakosságának érdekeit, a többi hódolt városéhoz hasonlóan, egy városi tanács képviselte.

Felmerül a kérdés, ha a város tanácsa Buda visszavételéig fennállott, milyen összetételű volt az a lakosság, amelyet a tanács képviselt,

és amely annak alárendelte magát? A kérdésre adandó válasznál egyformán figyelemmel kell lennünk a lakosság nemzetiségi és felekezeti megoszlására is. Buda várának az 1598. és 1602. évi ostromokat követő időszakáról beszámoló első híradás az 1605-ben Budán járt Bocatius János kassai bírótól származik, aki Pestről jövet a várbeli protestáns lelkészt is felkereste. Bocatius a Várhegyről visszatérőben a Duna mellett élelmiszereket árusító emberekkel találkozik, ezekről megjegyzi, hogy „noti quondam Hungaro Turcae Christiani”. E megjelölés szó szerinti magyar fordítása „az ismert hajdani magyar-török keresztények”, értelemszerűségét véve azonban „az ismert, magyarból lett török keresztények” jelzõt jelenti.¹⁰ A megjegyzés nem lehet minden él nélkül, Bocatius maga protestáns, amikor a budai protestánsok megfogyatkozásában a kereszténység és ezzel a magyarság pusztulását látja, ezzel a megjelöléssel nyilván nem protestáns keresztényekre és nem valódi magyarokra céloz. A közlésből azt kell értenünk, hogy ez időben a Váron kívül valamilyen, a törökhöz szokásban és viseletben közelálló katolikus elem lakott.

Katolikus lakosság jelenlétére utal a római Hitterjesztõ Bizottság, a Propaganda Fide balkáni népekkel foglalkozó osztályának 1635-ben kiadott azon rendelkezése is, amellyel a boszniai ferences tartományból lelkészeket küld Budára.¹¹ Budán tehát a jelek szerint a század fordulóján a különböző nemzetiségû és felekezeti lakosság számarányában egy eltolódás állott be. A protestáns magyarok megfogyatkoztak, ugyanakkor valamilyen, közelebbirõl meg nem határozható, valószínûleg balkáni eredetû katolikus lakosság telepszik meg a külvárosokban. Hasonló viszonyok tapasztalhatók Pesten is, errõl egy eddig ugyancsak ismeretlen forrás számol be. Lipót király 1666-ban a kamara útján a pesti obszerváns ferencesek fõnökének, Derventa Máténak kérelmére 300 forintot utal ki a romladozó pesti egyházacska (ecclesiola) céljaira azzal a megokolással, hogy a pogányok között egyedüli katolikus egyház lévén, pusztulása esetén a hívek templom nélkül maradnának.¹² Tudunk arról is, hogy a pesti egyházközséget két ízben is püspök látogatja meg a Balkánról, két-háromszáz embernek szolgáltatva ki a bérmálás szentségét.¹³

Buda és környéke katolikus, valamint protestáns lakosságának soraiban bekövetkezett számszerû eltolódást történeti források is valószínûsítik. A protestáns magyarság megfogyatkozása 1595-ben következhetett be, amikor Óbuda és Békásmegyér 2066 lelket számláló lakossága a környezõ falvak népével együtt elhagyja õsi lakóhelyét és Esztergomban, majd Érsekújvár környékén telepszik meg.¹⁴ Az áttelepülést, amely menekülés jellegû volt, éjszaka, magyar végvári csapatok védelme mellett hajtják végre. Valószínû, hogy az események háttérben elsõsorban gazdasági érdekek állanak. Földmûvelõ lakosságnak többé-kevésbé erõszakos úton való áttelepítése ebben a korban nemigen tekinthetõ másnak, mint jobbagyszóktetésnek, célja pedig a végvári harcok által sújtott hódolatlan területek újbóli benépesítése lehetett. A szóktetés, ha magyar oldalon a földmûvelés szempontjából nyereséget, a töröknél ugyanakkor érzékeny veszteséget jelentett.

Budának az 1598 és 1602. évi sikertelen ostromok után bekövetkezett békés korszaka a török számára újból időszerűvé tette az elvezetett munkáskezek pótlását. Ha az elmenekülteknek egy töredéke — főleg óbudaiak — idővel vissza is szivárognak, a jelentkező munkaerőszükséglet csak egy homogén népcsoport betelepítése révén volt kielégíthető. Arról, hogy ez valóban be is következett, Evlia Cselebi 1661. évi híradásában számol be, aki magyarországi útja alkalmával Budán is megfordult, így értesüléseit a helyszínen szerezhette be. Elmondja, hogy Budán „kívül a váron három oláh (vlach) templom van, ezek az oláhok (vlachok) azok a keresztyények, kik ezeren Buda javítására vannak rendelés és minden terhelő adózás alól fel vannak mentve”. Továbbiakban hozzáfűzi, hogy „Buda egész lakossága boszniai bosnyák. Némely különös szavaik vannak . . . magyarul azonban tisztán tudnak.”¹⁵ Lippa várának leírásánál ugyancsak megemlékezik az ott élő és magyarul is beszélő bosnyákokról, és azt mondja róluk, hogy nem hordanak turbánt, hanem kalpagot és a határszéliek módjára szűk ruhát viselnek.¹⁶ Ez a leírás találoan fedi a Bocatius által közölt „Hungaro-Turcae Christiani” fogalmat, a boszniai ferencesek jelenléte pedig utal a hívek bosnyák eredetére is.

Erről a népről a hódoltság utáni korszak forrásai is megemlékeznek. Vattecovich István a bosznia-argentínai ferencesek budai főnöke 1689-ben a pozsonyi kamarához intézett segélyfolyamodványában előadja, hogy a török zsarnokság idején is hirdették az Isten ígését és az érsek rendelkezése folytán az illír nyelvű katolikusok között azt most is folytatják.¹⁷ Ugyanez évben Buda város tanácsa a királyhoz fordul a budai katolikus rációkra kivetett portio elengedése ügyében rámutatva arra, hogy nagy szegénységükben föld alatti lakásaikban csaknem éhen pusztulnak (unter der Erden wohnenden undt von Armuth dahin crepiierenden catholischen Rätzen).¹⁸ Ugyanerre mutat az esztergomi érseknek egy 1712. évi oklevele is, amelyben a Ferenc rendiek felhatalmazza, hogy a Budán megtelepedett katolikus illírek lelkipozását továbbra is végezhessek, mivel azt a török időkben is ők látták el.¹⁹

Az itt elmondottakból tehát megállapítható, hogy Budán a XVII. században a polgári lakosságnak egy jelentékeny része balkáni eredetű katolikus népelem volt, amelyet egy időben többféle néven, így vlachnak, bosnyáknak, illírnek és rácnak is neveztek. A század első éveiben történt letelepedésük a budai katolikus réteg számbeli megerősödését idézte elő, ez szükségszerűen a katolikus városi tanács jelentőségének és szerepkörének megnövekedésére vezetett. A budai katolikuság ez időben — a megfogyatkozott várbeli katolikusokkal együtt — a magyarságtól elütő, nemzetiségi szempontból sokrétű népelem, amelyben a vezető szerep a német rétegeé lehetett. A nyugati elemet a város iparos rétege képviselhette. Evlia Cselebi szerint a dunai vízihajtómű szerkezetét egy ügyes „frenk” iparos készítette. Amikor a Budán járt Rozsnyay Dávid 1683-ban az ott élő „utolsó magyar”-ról számol be, ezzel a valósághoz közelálló képet nyújt a budai magyarság helyzetéről. A gyaur közösség többségét katolikus idegenek alkotják, sokrétű nemzetiségeit a katolikus

egyház szervezete köti össze, valamint a magyar nyelv, amelyet mindnyájan beszélnek.

Mit tudunk a megfogyatkozott budai magyarságról? Az irodalom ezt a kérdést a Rozsnyay-féle „utolsó magyar” híradás szemszögéből vizsgálja, és ennek hatása alatt a közlésben nem csupán a budai magyarság megfogyatkozását, hanem a keresztény elem kipusztulását véli felismerni. De vajon mit is mond Rozsnyay Dávid? Budára vonatkozó beszámolását többféle változatban, leginkább csak kivonatolva használták fel, így Fekete Lajos a Rozsnyay-féle adat említésénél híradását így adja vissza: „Rozsnyay Dávid 1683-ban Buda várában az »utolsó magyarról« tud; azt mondja róla, hogy van temploma — ez nyilván valami elrejtett kápolna volt, talán a váron kívül és hogy az óbudai pap jár hozzá misézni”.²⁰ Az itt közölt változat az irodalomnak gyakran hangzatosított és megismételt adata, ebből Fekete azt a következtetést vonja le, hogy a budai keresztény felekezetek hitélete ez időben Óbudához kapcsolódott, mint az ottani katolikus vagy protestáns egyház fiókegyháza. Az óbudai lelkész által megtartott istentiszteleteknek „misézés” megjelölése ugyanakkor a pap katolikus voltára utal.

Rozsnyay Dávidnak budai útját magában foglaló diáriumát Szilágyi Sándor adta ki, az érintett rész szó szerinti szövege a következő: „A míg Budán valánk Haller Gábornak az felső várban adtak vala szállást, annál az utolsó magyarnál, kinél ott több már nem vala, Buda török kézre esésétől fogva, a többi mind elhalván, csak ez az egy maradt vala, és mind az egynek éltéig azon privilégium tartott is, melyet adott volt szultán Szolimán császár akkor, mikor a németet belőle kiverte, az ottan maradni akaró magyaroknak, a templomot is bírja ez az egy magyar, és a harangozás is meglött kétszer napjában, a cultus is a templom, hová a ministeriumra az ő budai pap járt be minden impedimentum nélkül, ki is sine posteritatus deficiált. Ennek első házában vala Haller Gábor szálláson.”²¹ Íme, egy pontatlan közlés mennyi félreértésnek és helytelen következtetésnek lehet eredője. Kétségtelen, hogy a közölt események múlt időben való előadása zavarólag hat. Ezt a naplóknál szokatlan előadásmódot annak tulajdoníthatjuk, hogy Rozsnyay útleírását pár esztendő elmúltával, Buda visszafoglalása után vethette papírra, ekkor pedig a budai protestánsok egyházi élete már valóban a múlté volt. Az eredeti szöveg nem hagy kétséget afelől, hogy a budai keresztény egyház ez időben protestáns volt, hol nem misézik, hanem kultuszt tart az óbudai pap. A naponkénti kétszeri harangozás ténye kizár minden titkos kápolna létezésére vonatkozó feltételezést, de nem is volt erre szükség, hiszen az óbudai pap is háborítatlanul jött fel a Várba az istentiszteletek megtartására. De vajon kinek tartotta azokat? A budai utolsó magyarnak, aki nyilvánvalóan az egyházi és harangozó tisztét is betöltötte? Ha ez valóban így volna, akkor inkább arról kellene hallanunk, hogy az utolsó budai magyar az óbudai istentiszteleteket látogatja és a budai templomot feladja, mivel hívek híján nem képesek azt fenntartani.

Ha meggondoljuk, hogy Rozsnyay értesülése Haller Gábor szállásadójától származik, akinek viszonyai megengedik, hogy két- vagy több-

szobás hajlékából az első házat vendégének átengedje, nem lehetett Budának egy mostoha körülmények közt élő magyarja. Valószínű, hogy „ez az egy magyar, ki a templomot is bírta”, az ugyancsak protestáns és magyar szállóvendégének tisztségéből eredő szerepkörét és jelentőségét — az egyháznak ez időben papja nem lévén — eltúlozva adta elő. Három évvel később, 1686-ban, — mint arra még rámutatunk — Vetsey Mátyás személyében Budának ismét van protestáns papja. A hívek számát illetően, ha ez nem is volt nagy, és — feltételezve, hogy a Várban valóban csak egy magyar lakott — a városban való jelenlétük még az 1686. évi ostrom idején is kimutatható: Cornaro velencei követ jelentésében hat Budáról kimenekült magyart említ.²²

Az itt közölt források adatainak látszólag ellentmond Scherer György jezsuitának az 1595. évi pozsonyi országgyűlés idején megtartott és Ein trewhertzige Vermahnung cím alatt kiadott beszéde, amelyben arról ad hírt, hogy a török Budán ez évben elvette a keresztények templomát.²³ Gárdonyi, a már említett munkájában, legfőképpen erre az adatra alapozza a keresztény hitélet megszűnésére vonatkozó feltételezését. Ha nincs is okunk a hír megbízhatóságát kétségbevonni, a budai protestáns egyházra mégsem vonatkozathatjuk. Ismerve e kor felekezeti ellentétektől áthatott légkörét, biztosra vehetjük, hogy a jezsuita Scherer keresztény megjelölés alatt kizárólag csak katolikusokat értett, a templom elvétele tehát csak a katolikusokat érintette. Amíg tehát Budán a katolikusok hitélete ettől az időponttól kezdve valószínűleg a boszniai ferencesek megjelenéséig szünetelt, a protestánsoknál ez nem következett be, hiszen Rozsnyay értesülése szerint is Szolimán császár privilégiuma az utolsó magyar éltéig érvényben volt. Erre utal Bocatiusnak már említett közlése, majd Lampe Adolfnak *Historia ecclesiae reformatae* című munkája is, amely protestáns magyar papoknak Budán 1629-től 1686-ig terjedő időben való működését biztonsággal állítja.²⁴ Hasonló viszonyok lehettek a pesti oldalon is. Az evangélikus predikátorok jegyzékét magában foglaló XVIII. századi kéziratos munka a Túróc megyei Ivánkafalva predikátoráról, Bartholomaeides Jánosról megemlíti, hogy 1674-től kezdődően a pesti egyházat vezette.²⁵

Az a kép, amely az itt közölt — eddig részben ismeretlen — forrásanyag felsorolásával elénk tárul, új megvilágításba helyezi Buda és Pest hódoltságskori történetét. Annak ténye, hogy fővárosunk a török uralom idején, ha nem is tisztán magyar, de mindvégig keresztény város maradt, elsősorban a budai kereszténység XVII. századi kipusztulásáról szóló tévhitet dönti meg. Ez a felismerés egyúttal lehetőséget ad arra is, hogy a Buda katolikus tanácsának létezésére utaló adatot megfelelő történeti keretbe illeszthessük és ugyanakkor megállapítsuk azt is, hogy a középkori Buda városi életének folytonossága a hódoltság idején is fennállott, és ennek fonala akkor szakadt meg, amikor a császári csapatok 1686-ban Budát elfoglalták.

Ezen kitérés után fordítsuk figyelmünket ismét tanulmányunk eredeti tárgykörére, Buda város tanácsának már említett levelére, amelynek keltezési időpontja mind ez ideig tisztázatlan. Mint említettük,

keltezési évszámának sértetlen számjegyei a XVII. század 80-as éveire utalnak, a levél tartalmát figyelembe véve pedig ezt az időközt az 1680—86-os évekre szűkíthetjük. További útmutatásul szolgál a levélnek a kamarai adminisztrációhoz történt címzése is. Ezt az intézményt, amely az udvari kamarából nőtt ki mint a kincstári bevételek biztosítását szolgáló preventív szerv, az 1684-ben megindított és az ország felszabadítását célul kitűző hadműveleti előkészületekkel egyidejűleg szervezték meg. Az udvari kamara 1684. szeptember 12-én e célra Belchamps Károly vezetése alatt egy kamarai adminisztráció elnevezésű bizottságot rendel ki, ennek működését azonban — mivel Budavár ostromát november 3-án abbahagyják — időszerűtlensége miatt átmenetileg beszüntetik.²⁶ Az 1685. évi hadműveleteket Érsekújvárnak július hó első napjaiban megindított ostroma nyitja meg, augusztus 16-án történt elfoglalása után a felszabadítók kezére jut még az Esztergom, Vác, és Pest vonalához tartozó terület, amikor is Belchamps Károly, majd október 2-án Werlein János István lesz az adminisztráció vezetője. 1686-ban, Buda visszafoglalása után, az adminisztráció mint felügyelőség a kamara állandó budai ki- rendeltségeként működik.

Buda város tanácsának levelét az említett évek valamelyikén, július 17-én keltezték, éspedig olyan esztendőben, amikor az adminisztráció már létezett, Buda viszont még török kézen volt. Az 1684-es esztendőt figyelmen kívül kell hagynunk, mert ez év július 17-én Budán ez intézményről mit sem tudhattak még, tekintve, hogy csak szeptember 12-én alakult meg. Nem írhatták a levelet 1686-ban sem, mert Buda ostroma június derekán már megkezdődött, a levélből viszont a császári seregek várható jöveteléről értesülünk. 1685. július 17-én Érsekújvárt már két hete ostromolják, ennek sikerétől függ a hadjárat további sorsa. A kamarai adminisztrációnak előző évi életrehívása érthető módon felcsigázza a felszabadulás után vágyódó budaiak reményét. Az 1685. évi hadjárat idején ide fordulnak panaszaikkal, innen várják megsegítésüket és ide továbbítják a vállalkozás sikerét előmozdító titkos értesüléseiket.

Mi lett a törökkori Buda tanácsának és keresztény lakosságának sorsa? A kérdésre adandó válasz csak feltételezésekre támaszkodhat. A külváros illír lakossága, valószínűleg már az 1684. évi ostrom idején, elmenekült, lehetséges, hogy Csepel-szigetén húzódott meg. Buda visszavétele után jelentős számban itt találjuk az illíreket, s Budára csak egy részük települ vissza.²⁷ A várbeli keresztények sorsáról egy nyugaton napvilágot látott és a kudarchafult budai ostrom eseményeit bíráló Rom bereue dein Geld nicht... című röpirat közléséből értesülünk.²⁸ Kifogásai között megemlíti, hogy jobb megoldás lett volna mindjárt az ostrom legelején kedvező feltételek mellett megegyezésre jutni és a Várnak megszerzését ily módon biztosítani, mert ezzel „sok ezer keresztény lakost lehetett volna megmenteni Buda várában, mert a törökök, miután látták a császári hadak támadásának véres komolyságát, rákényszerítettek a keresztényeket, hogy a várfalakon és sáncokon saját véreik ellen harcoljanak, ha pedig a parancsnak ellenszegültek, lefejezték őket”.

A város keresztény lakossága az 1684. évi ostromot, úgy látszik, ha megfogyatkozva is, sok gyötrellem és szenvedés árán túlélte, erről az 1685. évi levél is tanúskodik. Az 1686. évi ostrom idején Cornaro velencei követ jelentéséből értesülünk róluk: „...ismertető jel megállapítását kérték azon célból, hogy a vár megrohanása után kíméletben részesíthetők legyenek”.²⁹ További sorsukról mit sem tudunk, feltételezhető, hogy az elkeseredetten védekező törökök keresztényellenes gyűlöletének áldozatai lettek. Az 1685. évi levél tanúsága szerint a tanács és a törökök közti viszony — nyilván az 1684. évi események hatása alatt — már igen feszült volt. A tanács egy tagjának megcsonkításáról szóló hír, valamint a városkapú átadását célzó felajánkozás is már egy olyan légkörben íródhatott, amely egy elkövetkezendő tragédiának veti előre árnyékát. Az események arra is mutatnak, hogy a törökök keresztényellenes gyűlölete elsősorban a katolikusok ellen irányult. Vetsey Mátyás budai protestáns pap túléli az ostromot, őt nem a törökök bántották, hanem a felszabadító császáriak törnek életére, akikkel szemben Baggossy László ezredes védelmezi meg.³⁰ A Vár bevételeéről beszámoló és Európa-szerte különféle változatokban megjelenő híradások között hiába kutatunk a budai keresztények sorsára utaló adat után, csupán mintegy száz magyar és húsz német rab megszabadításáról számolnak be ezek is — a rab megjelölésükből ítélve — a Csonkatorony foglyai lehettek.³¹ Szó esik a menekülő zsidókról, akiket a hajdúk a Vizirondellánál fogtak el,³² ugyancsak megemlékeznek a cigányok csoportjáról is, ezekből mintegy harminc asszony esik a császáriak fogságába,³³ a keresztény lakosságról azonban nincsen már mit mondaniuk. A város régi hagyományait fenntartó tanácsa és keresztény lakossága együtt pusztul el Buda középkori emlékeit őrző falaival.

Ennek a pusztulásnak bekövetkeztét egy későbbi eseménysorozat is valószínűsíti. A felszabadult város újból benépesül, a romokon új élet indul meg, amelynek irányítását egy új városi tanács veszi át; s 1689-ben feltűnik a város új pecsétje is, ennek képe azonban eltér az 1685-ben használt pecsététől. Budán ez időben a négy évvel korábban használt és a középkori városcímerrel díszített ősi pecsétet már nem ismerték.³⁴ A régi városi jelvények elhagyása semmi esetre sem tulajdonítható nemtörődömségnek, hanyagságnak, vagy akár a régi hagyományok lebecsülésének. Budának a királyi városokat megillető hajdani kiváltsága még él a nép emlékezetében, ennek újbóli elnyerésére törekszik a város újdonsült polgársága is. Így kapóra jön János királynak váratlanul feltűnő és Szirmay István országbírói ítélmester birtokában levő 1538. évi aranypecsétese kiváltságlevele, amely a város régi jogait és kiváltságait összefoglalta, bővítette és megerősítette. Szirmay felhasználja az új telepések jóhiszeműségét és hiúságát, s 1692. október 25-én szerződést köt a tanáccsal, amelyben a kiváltságlevelével átengedése fejében magának bőséges jutalmat biztosít.³⁵

A régi kiváltságok felélesztésének és elismertetésének ügye azonban nem ment olyan egyszerűen. Az ellenkirály oklevelének Bécsben nem sok hitele volt, a felszabadított országrészekben működő katonai igazgatás

pedig nem jó szemmel nézte a hatáskörének csökkentésére irányuló kísérleteket, így minden költség és fáradozás egyelőre eredménytelennek bizonyult.

Közben előkerült I. Ferdinánd aranypecsétetes oklevele is; az eddigi sikertelenségek következtében egymással meghasonlott és már-már elvándorlással fenyegető polgárság jogos kívánságának teljesítése nem volt tovább halasztható. I. Lipót 1703-ban visszaszállítja a város régi kiváltságait, a város címerét ekkor már — János király oklevele alapján — újból a régi középkori jelvények díszítik.

Budán a városi élet folytonosságának 1686-ban megszakadt fonát tehát nem az élő gyakorlat, hanem a holt betű menti át az utókornak. A város katolikus tanácsának 1685-ből fennmaradt levele, egy lezáródó korszaknak utolsó emléke, Buda története szempontjából egyúttal az a láncszem is, amely a török hódoltságot megelőző és követő korszakok eseményeit összeköti.

J E G Y Z E T E K

¹ Országos Levéltár (a továbbiakban: OL). Nemzeti Múzeum-törzssanyag, fasc. 1687 No 72.

² A levél a rávezetett kézjegy tanúsága szerint a Jankovich-gyűjteménnyel kerülhetett a Nemzeti Múzeum birtokába, ez alkalommal történetelt a hiányos évszám kiegészítése is.

³ *Fekete L.*, Budapest a törökkorban. Bp. 1944, 168—175.

⁴ *Gárdonyi A.*, Buda és Pest keresztény lakossága a török hódoltság alatt. Tanulmányok Budapest múltjából. V. köt. Bp. 1936, 13—33.

⁵ Uo. 14.

⁶ OL. Nemzeti Múzeum törzssanyag, fasc. 1557. No 101. A levelet jelentőségére való tekintettel teljes terjedelmében közöljük:

„Tysztölenőö wramnak azolgalatomath yzenem. Mynap el küldöttem lewelet the K. Josa Deak wram Byraytwl, mastanis kwldök kgnek mynt byzott wramnak,

Először aszt yzenöm kegnek, az Josa wram Jobbagyt az Begtwl ky szörzöttem byzon nag' nehezen 250 ft, meg yzentem Josa wramnak, hog Janos Wramnak agg'a, az Nikola waltzagába, Az byraktwl keth száz aranat kültem neky, azzal hat száz ft, horwath Gaspár wram ad 50 foryntot, ezzel myndönöstül meg lészön az waltzag, keröm ü keget, külge meg mennel hamarabb leheth.

Az Passával mynden yooth wegesztem the kegd felööl myndönben igön igery magát. Az hatalmas Chaszár byzonnal ky yw ez esztendőöbe. Azert lassa the kegtök, myth kell éheléködnötök [?] igön kerlek, emlékezzetök meg az en beszédömrül es ydegen wysell gonoth reyá. Az Bebek zent Antal estyn be yüwe Budára, nag' gloriawal, az chaszár zaszloyát meg adák neky zent Antal napján mondhatatlan nag' gazdagsaggal es pompával. Mell mostanis az en hazamnál wag'on, azt nem twdom mykor meg'en el. Az leyannak Walami kellett, myndent meg kwlthem, az Cristina hazanal wagon, igön betegös, myhelt meg gogwl, azontwl meg kwldöm the k. nek. Myndenben tyetök wagok. Bwdan zent Antal napjan Anno 1557.

hamar hamar
Walazt aggon the kegtök

raptim raptim
Nog Ywan prefectus
Italorum Budensium we. M. do. servitor"
(vestrae magnifici dominationis servitor)

⁷ *Holub J.*, Pécs város pecsétei. Janus Pannonius Múzeum évkönyve. Pécs 1958, 141.

- ⁸ *Gárdonyi i. m. 32.*
⁹ OL. Magyar Nemzeti Múzeum törzsanyag, 1656. No 92.
¹⁰ *M. Bel.*, Adparatus ad Historiam Hungariae. 334.
¹¹ *Fekete i. m. 160.*
¹² OL. Jankovich-cs. It-a, fasc. 45. p. 874.
¹³ *Fekete i. m. 162.*
¹⁴ *Gárdonyi A.*, Buda és Pest keresztény lakossága a török hódoltság alatt. Tanulmányok Budapest múltjából. V. köt. Bp. 1936.
¹⁵ *Karácson I.*, Evlia Cselebi Magyarországi utazásai (1660—1664). Török—Magyarkori Történelmi Emlékek. 250.
¹⁶ Uo. 21.
¹⁷ OL. Magyar Nemzeti Múzeum törzsanyag, 1689/b. No 83.
¹⁸ *Nagy L.*, Rácok Budán és Pesten (1686—1703). Tanulmányok Budapest múltjából. XIII. köt. Bp. 1959, 58.
¹⁹ *Gárdonyi i. m. 160.*
²⁰ *Fekete i. m. 160.*
²¹ *Szilágyi S.*, Rozsnyay Dávid, az utolsó török deák, történelmi maradványai. Magyar Történeti Emlékek. Pest 1867, 487.
²² *Gárdonyi i. m. 16.*
²³ Uo. 15.
²⁴ Uo.
²⁵ Székesfehérvári Állami Levéltár. Jankovich-cs. It-a. Prédikátorok jegyzéke, 187. old. (Filmfelvétel: Széchényi Könyvtár. Filmtár. 33. sz. tekeres, 1250. sz.)
²⁶ *H. Pálffy I.*, A kamarai igazgatás bevezetése a töröktől visszafoglalt területeken. Domanovszky-émlékkönyv. Bp. 1937, 474—487.
²⁷ *Kubinyi A.*, Csepel népessége a XVIII. században és a XIX. század első felében. Tanulmányok Budapest múltjából. XIII. köt. Bp. 1959, 230.
²⁸ *Kelényi B. O.*, A török Buda a keresztény Nyugat közvéleményében. Tanulmányok Budapest múltjából. V. köt. Bp. 1936, 73.
²⁹ *Gárdonyi i. m. 16.*
³⁰ Uo.
³¹ Uo.
³² *Kelényi i. m. 67.*
³³ *Károlyi A.—Wellmann I.*, Buda és Pest visszavívása 1686-ban. Bp. 1936, 148.
³⁴ *Toldy L.*, Budapest régibb és újabb czimerei. Különlenyomat az Ország-Világ 1896. febr. számából. 8. old.
³⁵ *Gárdonyi A.*, Buda város közigazgatása s közigazgatási viszonyai a XVII. század végén. Századok (1916) 477.
A Buda városi önkormányzatának visszaállításával kapcsolatos eseményekkel foglalkozó irodalomra jelen tanulmány lektora, Kubinyi András hívta fel a figyelmünket, amiért ez úton is köszönetünket fejezzük ki.

M. Jankovich

DER CHRISTLICHE RAT DER STADT OFEN (BUDA) ZUR ZEIT DER
TÜRKENHERRSCHAFT

Die archivarische Forschung, die sich die Aufschließung von geschichtlichen Denkmälern unserer Hauptstadt zum Ziel gesetzt hat, kann über die Auf-
findung von bisher unbekanntem, sehr beachtenswerten Angaben betreffs der
Verhältnisse in Ofen während der Türkenzeit berichten. Es ist ein aus den 80-er
Jahren des 17. Jahrhunderts stammender Brief des Stadtrates an die Kammer-
administration zum Vorschein gekommen, der Mitteilungen über die Willkür
der Türken und andere geheime, der Einnahme der Festung dienende Informationen
enthält. In der Geschichtsliteratur hatte man bisher die Ansicht vertreten, daß

das städtische Leben in Ofen zur Türkenzeit keine Fortsetzung des autonomen ungarischen Lebens des Mittelalters darstellte, ferner, daß die Besatzungsmacht die in der Stadt verbliebene zivile Bevölkerung gemäß ihrer Konfession in Gruppen von Giaurs, Kopten und Juden teilte, an deren Spitze sie je einen Vorsteher duldeten, der von ihr gelegentlich auch zur Verrichtung von untergeordneteren administrativen Aufgaben herangezogen wurde. Aus den früheren Quellen glaubte man auch annehmen zu können, daß die christliche Bevölkerung Ofens bis zum Beginn des 17. Jahrhunderts sich dermaßen gelichtet habe, daß die dortigen Christen vor der in 1686 erfolgten Rückeroberung weder eine bedeutende Gemeinschaftsorganisation noch eine Kirchengemeinde besessen hätten.

Gerade aus diesem Grund ist aber der in deutscher Sprache geschriebene Brief von besonderer Wichtigkeit, weil sich in ihm der unterschreibende Rat der Stadt katholisch nennt und zu seiner Versiegelung das mittelalterliche Siegel der Stadt Ofen benützt. Wie man feststellen konnte, haben auch anderorts die Räte der von den Türken besetzten ungarischen Städte ihre alten Siegel weiter verwendet und dieser Umstand hat eine tiefe Bedeutung. Die Benützung der alten Siegel ist nämlich eine Bestätigung der Rechtskontinuität des alten autonomen Wirkungskreises. Demnach war, laut Zeugnis des Briefes, der am Ausgang des 17. Jahrhunderts in Ofen tätige Stadtrat der Rechtsnachfolger des mittelalterlichen und die Kontinuität wurde erst unterbrochen, als die kaiserlichen Truppen in 1686 die Festung zurückeroberten.

Nannte sich aber der Stadtrat »katholisch«, so kann man mit Grund annehmen, daß auch die katholische Bevölkerung Ofens in jener Zeit nicht unbeträchtlich an Zahl war. Umsomehr scheint diese Annahme wahrscheinlich, als sie durch die Aussage einiger Quellen noch gestützt wird. Letztere berichten nämlich über die Anwesenheit in den Vorstädten Ofens von »Welschen«, »Illyrier«, »Bosniaken« oder »Raiczen« benannten Einwohnern, deren Seelsorge, wie man weiß, von den bosnischen Franziskanern versehen wurde, und die also Katholiken waren. Es ist ebenfalls wahrscheinlich, daß die gewerbetreibende Schicht der alten, insbesondere deutschen und italienischen Bevölkerung der Stadt auch im Laufe des 17. Jahrhunderts in Ofen verblieben war; somit setzte sich die Bewohnerschaft Ofens während der Türkenzeit aus einem sehr vielschichtigen, verschiedenen Nationalitäten angehörenden Volkselement zusammen, das von der katholischen kirchlichen Organisation und der von allen gesprochenen ungarischen Sprache zusammengehalten wurde.

Im Verhältnis zu den Katholiken war die Zahl der Stadteinwohner ungarischer Nationalität die überwiegend reformierten Glaubens waren, wesentlich geringer, obgleich mit den ersteren verglichen, ihre Lage viel günstiger war. Es gibt Anzeichen dafür, daß sie von den Türken bis 1686 im Besitz der in der Festung befindlichen Kirche belassen wurden.

Sucht man nach weiteren Spuren über das Schicksal der christlichen Einwohnerschaft Ofens, so macht man die Feststellung, daß diese während der Belagerung in 1686 dem Christenhaß und der Rache der erbittert kämpfenden Türken zum Opfer gefallen sind. Unter dem Nachrichtenmaterial, das die Einnahme der Festung schildert und in ganz Europa in den verschiedensten Fassungen erschienen war, sucht man vergebens nach irgendeiner Kunde über das Los der Christen in Ofen. Man findet in ihnen Berichte über fliehende Scharen von Juden, über Zigeuner, die von den Kaiserlichen gefangen wurden, jedoch über die christliche Einwohnerschaft wissen sie nichts auszusagen: der Rat und die christliche Bevölkerung der Stadt gingen zusammen mit der Festung, dem Wahrzeichen der mittelalterlichen Größe Ofens zugrunde.

Pest város XVII. század végi topográfiájának forrásai

1873-ban jelent meg Rómer Flóris könyve „A régi Pest”-ről. Ő még látta itt-ott romjaiban a régi várost, az induló nagy építkezések munkája közben, a csatornák és épületek alapjainak ásásakor, valamint a bontásra kerülő barokk lakóházak és paloták falaiban a középkori köveket. Ekkor merült fel benne a gondolat, hogy „Pest városa műemlékeiről, régiebb építményeiről és erődítéseiről lehetőleg kimerítő egyedíratot” nyújtson. Érezte, hogy ezzel sietnie kell, mert mint írta, „arra intenek fölötte lázas haladásunk rohamai, és azon mindent újjító és sarkából kiforgató viszketeg, mely egyáltalán tabula rasa-t tervez, hogy ne is legyen előkép, mellyel mai ephemer teremtményeinket, mintegy szégyenítőleg összehasonlíttani lehessen”. Célja az volt, hogy „az, ami még irattárainkban fellelhető, de talán már nem sokára a hasztalan lom közé fog hanyatni, megóvassék; a mit öregebbjeinktől még tanulhatunk, fenntartassék, közzététessék; egy szóval, mentessék meg mindaz, mi majd valaha hazánk fiait rendkívül gyorsan emelkedő és terjedő városunk ősrégi magváról, a napról napra mindinkább változó és majdan föl nem ismerhető pesti belvárosról hiteles kútfők nyomán, igen szorgalmas fürkészések után még ma kitudható és bebizonyítható”.

Rómer könyvének különös és máig maradandó érdeme, hogy „tüzetesen” tárgyalta „Pestnek a török csapás után való újjászületését”, s munkáját „levéltári fürkészések” adataiból építette fel. Felismerte azt, amit a későbbi egyedírók, monográfusok sajnos elfelejtettek, hogy milyen megbecsülhetetlen történelmi anyag lappang, „nemcsak az okmányokban, a pörös iratokban, az ülések jegyzőkönyveiben, hanem a telekkönyvek régibb köteteiben, a városok számadásaiban és egyéb bármily csekély értékűeknek látszó iratokban is”. Tudta azt, hogy a monográfusnak nem lehet többé a fő feladata, hogy „a nyomtatványokban elszórt adatokat szép, hangzatos szavakkal összefűzze: quodlibet gyanánt összevissza hányja, vagy ragyogó irállal a világ — vagy a hazai történelem mezején kopott általánosságokban tündököljék”.

Rómer Flóris „többhavi vakoskodás”-a eredményeiből nemzedékek éltek, pedig ő csak úgy gondolta, hogy „korszerű adalék gyanánt fog ezen vázlat tekintetni, mivel oly kérdéseket is szellőztet, melyeket eddigi íróink figyelmükre nem igen méltattak”. Ő „más szaktársakat hasonló kísérletekre” buzdított,¹ de azok, néhány hasznos, de szerény kivétellel csak az ő adatainak felhasználásáig jutottak el. Rómer óta nem történt

összefoglaló kísérlet Pest város (a Belváros) topográfiájának megrajzolására. Rómer az 1696-os állapotot és ennek változásait vetítette egy a XVIII. század első felében készített és általa újra rajzolt térképre. Ez máig is használható és hasznos. Azonban ha tovább akarunk jutni, elkerülhetetlenül szükséges, hogy a topográfia céljára alkalmas összes forrásokat, azokat is, amiket Rómer használt, azokat is, amik azóta kerültek elő, számba vegyük és megfelelő kritikával feldolgozzuk.

Források és módszer

a) *Térképek, látképek*

A Buda felszabadulása idején készült s mellékesen Pestet is ábrázoló térképek általában csak a városfalat, legjobb esetben pedig az utcahálózatot tüntetik fel. A város részletes topográfiája szempontjából azonban nem sok hasznukat lehet venni, miként az akkor készült látképeknek sem. Ha ezeket a térképeket és látképeket valóban a helyszínen rajzolták, akkor is legfeljebb a kiemelkedő épületeket (templomokat) igyekeztek pontosabban elhelyezni, de a pontosságot a legtöbbször erősen befolyásolta a művészi elrendezés igénye.² Az ábrázolt területet sematikusán megrajzolt házakkal töltötték ki. Ennek azonban nem az volt az oka, hogy Pest-Buda házai az ostromokkal járó tűzvészeknek azért estek volna olyan gyakran áldozatul, mintha nagy részük fából lett volna.³ A nyugati városokat ábrázoló Merian-metszetek⁴ is eléggé sematikusak, csupán a kiemelkedő épületek elhelyezése és ábrázolása, s feltételezhetően az utcasorok feltüntetése pontosabb. Ez azonban inkább a helyszíni felvétel következménye. Buda és Pest távoli város volt a nyugati rajzolóknak számára, s ha néha-néha idevetődött egy-egy rajzoló, rövid időt töltött itt, a részletek megfigyelésére se alkalma, se szüksége nem volt.⁵

Az első térkép, amely a felszabadulás utáni Pestről készült, s az utcahálózaton kívül a telkeket is feltünteti — bár számozás nélkül — 1710-ből való.⁶ A térképnek csak fényképmásolata áll rendelkezésre, lehetséges, hogy valamelyik bécsi gyűjteményben lappang az eredetije.⁷ A térkép évszám-meghatározása helyes, igazolja ezt a térképnek a telekkönyvvel való összevetése: valóban az akkori telekállományt ábrázolja.

Mivel fényképmásolat, a léptékét megállapítani nem lehet, de feltételezhető, hogy valami összefüggés van ennek a készítése és a jelenleg a Kiscelli Múzeumban őrzött *Libera ac Regia Civitas Pesthiensis* c. térkép között. A térkép eredeti jelzete (40. XVIII—14.a.) utal arra, hogy a fővárosi múzeum megalakulása előtt a Pest városi mérnöki hivatal térkép-tárában őrizték. Itt használta még 1873 előtt Rómer Flóris is. Szerinte ez a Belvárosnak 1720 körül készült és 1750-ig folytonosan javított és bővített alaprajza. A térképen évszám nincs. A rajzoló a térképet világosbarna alapozású lapra rajzolta,⁸ az árnyékolást (a bástyáknál) feketével, a városfal vonalát pirossal, — de ezek ma már eléggé elmosódtak. A térkép telkekig részletes, és a házsámokat (telekkönyvi számokat) is feltünteti. Valószínűleg egyike azon térképeknek, amelyek „a mindent

emészto nagy árvíz után fennmaradtak". Az 1838-as árvíz rongálhatta meg oly mértékben, hogy már Rómer Flórisnak is azt kellett írnia róla: „... a házak számaait legtöbbször csak gyanítás után, a házak határait pedig sok helyen nem az elenyészett vonalak, hanem egyedül a czirkalom fennmaradt szúrásai finom nyomán lehetett megtalálni.”⁹

A térképet mindenesetre még 1720 előtt készítették, mert a mai Városháza helyén még telkeket és utcákat ábrázol. Van ugyan ezen a területen felirat, hogy „K. Spital”, de ez lehet későbbi eredetű is. Ugyanis a térképet az 1710-es években megrajzolták ugyan, de a század első felében csaknem az összes telekosztódást átvezették rajta és feljegyezték az így keletkezett új telekszámokat. Az Invalidusok Háza nagy telkével valószínűleg azért nem törődtek, mert nem volt adóköteles.

Mivel az 1710. évi térkép és a Kiscelli Múzeumban őrzött térkép készítésének ideje igen közel esik egymáshoz, s a kiscelli térkép eredeti vonalainak nagy része mind a telkek, mind a városfal esetében meg-egyeznek az 1710-es térkép vonalaival, feltételezhető, hogy az 1710. évi térkép első kidolgozása, vázlata annak a térképnek, amelyet jelenleg a Kiscelli Múzeum őriz.

A Kiscelli Múzeum térképe topográfiai célra sokkal inkább használható, mint az 1710. évi, mert a telekszámokat is feltünteti, pontosabban megrajzolja a városfalat, ábrázolja a Duna-parti sáncot és közli az utca- neveket is. Elmosódottsága azonban használatát nagymértékben meg- nehezíti.

Erről a térképről 1830-ban, tehát még fokozottabb mértékű rongá- lódása előtt rézmetszet készült: „Pest térképe az 1758-as állapot szerint.”¹⁰ Arról, hogy a metsző vagy a szerkesztő honnan vette ezt az évszámot, a térkép nem tájékoztat. A köztudatba azonban átment anélkül, hogy a forrását felkutatták volna. Pedig minden kétséget kizáróan megállapít- ható, hogy a metszet elkészítésekor a jelenleg a Kiscelli Múzeumban őrzött térkép szolgált forrásul.¹¹ A metszet azonban nem követi minden- ben hűségesen a forrását. A városfalat elrajzolta, ami a Hatvani kapu rondellájának teljes elhagyásával és a Kecskeméti kapu rondellájának megmáskosításával különösen szembeűnő. A telkek vonalaihoz általában ragaszkodott, de több gondnal és figyelemmel legalább a körzűsűrások nyomán pontosabban másolhatta volna. S a metszet készítője hozzá is adott a térképhez: a nevezetesebb épületeket felirattal látta el. Ilyen feliratok az eredetin csak négy helyen találhatók: császári kórház, pálosok, klarisszák és a serfűző ház. A metszeten 22 felirat van, de ezek közül néhány téves: a hajóhivatalt sóhivatalnak, a piarista rendházat hercegi rezidenciának nevezi.

Rómer Flóris — bár nem említi — ismerte ezt a metszetet. Erre utal az, hogy topográfiai vizsgálódásainak eredményeként szerkesztett térképének ő is „Pest sz. kir. városa 1758-ban” címet adta, annak ellenére, hogy forrását, a jelenlegi kiscelli térképet könyve szűvűgében „a XVIII- dik századbeli” térképnek nevezi. Ő nem az 1830-as metszet után dol- gozott — ami nem is felelhetett meg céljainak, mert az a telekszámokat nem tűntette fel —, hanem az 1696 utáni két belvárosi telekkönyv adatait

azonosította az eredeti, a XVIII. század első feléből való térképpel. Kijavította annak elírásait, olvashatóvá tette adatait és pótolta a hiányzó számokat. Rómer térképe rekonstrukció, és többet ad, mint amit címe ígér. Adja az 1715 előtti állapotot (a nemzetiségi tagolódás feltüntetésével együtt), és az aztán következő összes telekosztódásokat kb. 1750-ig.¹² A kiscelli térképen kívül más térkép nem állott Rómer rendelkezésére. Kezébe volt ugyan Waczpaur 1764-ben készített pesti határ-térképe,¹³ de a Belvárosból ez csak az utcahálózatot ábrázolta. A XVIII. század közepe táján készült katonai térképeket nem használhatta. Ezek máig is a bécsi hadilevéltárban vannak. Topográfiai célra azonban korlátozottan használhatók, mert csak az utcahálózatot ábrázolják, s legfeljebb a nevezetesebb épületek alaprajzait adják, de ennek ellenére is feltétlenül figyelemre méltók.¹⁴ Ugyanehhez a típushoz lehet számítani a polgári Binder János Fülöp 1760-ban megjelent két térképét is.¹⁵

Nem használta Rómer Pest városának 1784—1789 között készített térképét, az ún. Balla-térképet.¹⁶ Ez Pest első, jól képzett mérnök pontos és részletes felmérései alapján készített térképe. Balla Antal telekről telekre, lábnyi pontossággal mérte fel a várost, s térképe a telkeken kívül az összes épületet is pontosan megrajzolja. Minden teleknél feltünteti a telekkönyvi (pontosabban a II. József-kori telekkönyvi) számot. Ha a régi Pestről pontos képet akarunk rajzolni, ezt a térképet kell alapul venni. A város ugyan nagyot fejlődött a felszabadulást követő száz esztendő alatt, de ennek a fejlődésnek *alaprajzi* változásai a telekkönyvek segítségével ezen a térképen sokkal egyszerűbben és biztonságosabban ábrázolhatók, mint a XIX. század hatalmas iramú fejlődése közben készített, s máig is használatban levő 1870—1872. évi felmérési szelvényeken.

Balla térképe különösen nagy jelentőségű, mivel az összes pesti ház alaprajzát is közli. A korábbi térképeken ilyen adatok nem találhatók. Ezért nagy jelentőségű az a néhány pontos, bizonyíthatóan a helyszínen készült (s a topográfia céljára hasznosítható) XVIII. századi pesti látkép, amely — a XVII. századiaktól eltérően — már nemcsak a kiemelkedő épületek ábrázolására törekedett, hanem amennyire nézőpontja és nyilvánvaló művészi elrendező szándéka lehetővé tette, az egyes polgári házak valósághoz közeledő ábrázolását is megkísérelte.

Ezek között a látképek között az első L. F. de Rosenfelt szépia vázlata 1728-ból.¹⁷ A budai Várhegyről nézve ábrázolja Pest városát, s ezért különösen a város északi részének a rajza mondható részleteiben is a leghívebbnek. Nézőpontja lehetőséget nyújtott neki ahhoz, hogy művészi szándékait a pontos ábrázolással szerencsésen összeegyeztesse. Mindezen túl látképe különösen érdekes azért is, mert az Invalidusok Háza telkét még üresnek ábrázolja, s a pesti templomok egy részét még dzsáminak. — Sokkal kevésbé szerencsés nézőpontot választott a város ábrázolására Mikoviny Sámuel: északi irányból rajzolta le a várost. A városfal és az Invalidusok Házának hatalmas épülete rajzán csaknem teljesen eltakarja az alacsony pesti házakat. A rajznak csupán városképi szempontból van jelentősége.¹⁸ — Ennél valamivel többet mutat az

Invalidusok Háza 1739-ben készült távlati képe, amely a palota mellett északról és délről elhelyezkedő polgári házakat is ábrázolja, mégpedig nem sematikusan. Sajnos, az ábrázolt terület eléggé kicsiny.¹⁹ — Hasonlóan kis területet ábrázol a szervita templom és kolostor 1757-ből való olajfestményű képe is, amelyen csak a főtéma ábrázolása volt a fontos, a környező épületeket eléggé sematikusan ábrázolták.²⁰ — A Sparr-Atlasban levő, 1751-ből való *Vue de Pest c.* ábrázolás érdekessége, hogy nem a szokványos irányokból, hanem keletről nézve mutatja be a várost; mivel azonban nem madártávlatból, csupán városképábrázolási jelentősége van. Legfeljebb a városfal és különösen a Hatvani kapu ábrázolása méltó figyelemre.²¹ — Hasonlóképpen a keleti oldalról, de madártávlatból készült Binder János Fülöp egyik pesti látképe is az 1760-as évekből. Eléggye gyenge rajz mind művészi, mind ábrázolási szempontból. Művészi szempontból nem jobb az ugyancsak az ebben az időben készült másik pesti látképe sem, amely a Gellérthegyről nézve ábrázolja a várost, de ennél, különösen a Duna melletti részen már a valóságghú ábrázolásra törekedett.²²

Ezeknek a látképeknek általában csak illusztratív jelentőségük van. A telekkönyvek és a térképek száraz alaprajzi adataihoz, a részletes és pontos topográfiai munkához azonban néhány fontos adattal hozzájárulhatnak.

b) *Telekkönyvek*

Buda telekkönyvezését a Kamara már 1686-ban elrendelte, de a munka csak 1688 elején indult meg. Megszerezték az alsó-ausztriai telekkönyvi rendtartást, s az 1688 júniusában a budai kamarai inspekció tevékenységét felülvizsgáló báró Aichpichl udvari kamarai tanácsos már azt jelentette, hogy „egy rendes telekkönyvnek a készítése már elkezdődött”. A munka befejezésének időpontja pontosan nem állapítható meg, de az bizonyos, hogy 1691. január 25-ig befejeződött. Budának (a Várnak) ezek az első telekkönyvei (Zaiger, Urbarium, Gewöhrprotocoll és Hypothecenbuch) elvesztek.²³

A neoacquistica városok telekkönyvezését 1687. május 25-én rendelték el.²⁴ Pestnek ezek az első telekkönyvei (Gewöhrprotocoll, Zaiger és Urbarium) fennmaradtak,²⁵ s adataiknak rögzítésével lehetőség nyílik arra, hogy a török uralom alól való felszabadulást követő első évek Pestjének topográfiai állapota felderíthető legyen. Az eddigi kutatás azonban a Gewöhrprotocoll kivételével figyelmen kívül hagyta ezeket a köteteket, mivel nem tudta adataikat helyhez kötni és készítési idejüket meghatározni.

A budai kamarai inspekció a Pesten kiosztott, illetve eladott telkek-ről, házakról kiadott teleklevelekről már 1687. július 20. óta, tehát a telekkönyvezés elrendelése után alig két hónappal, elkezdte egy telek-felvallási jegyzőkönyv (*Gewöhrprotocoll*) vezetését. A teleklevelekben a házak (telkek) már számozva vannak. Kellott tehát lenni Pesten is, Budához hasonlóan,²⁶ egy korábbi telekösszeírásnak.²⁷ A teleklevelek

szövegében a házak állapotának megjelölése stereotip fordulatokkal történt: in alten maüren, vagy in alten gemauern und gewölber. Az 1688 után készült Zaigerben már pontosabb meghatározások vannak. A Zaigerben csak 273 szám szerepel, a teleklevelek viszont 278. számra is utalnak. A Zaigerben a 191. számú teleknél megjegyezték, hogy az első összeíráskor két telek volt, s ezeknek a számai: 227 és 228. Tehát kellett lennie egy telekösszeírásnak, mely 1686 végén vagy 1687 elején készült, s ez a budai összeíráshoz hasonlóan a számba vett házak állapotának rövid leírását és a házak értékének megjelölését is tartalmazhatta.²⁸ Az akkori telekállományt, s minden bizonnyal azokat a telkeket vette figyelembe, amelyek vagy használatban vagy a rajtuk levő régi falak alapján felhasználhatók voltak. Az első telkek eladásakor vagy kiosztásakor ez az összeírás állott rendelkezésére a kamarai inspektornak, s a teleklevelek jegyzőkönyvének első adatai ezt tükrözik. A jegyzőkönyvet azonban elég rendszertelenül vezették, vagy — s talán ez a valószínűbb — a birtokosok nem váltották ki rendszeresen a telekleveleket. A teleklevél ugyanis nem csupán a birtokjog igazolására szolgált, hanem rögzítették benne a beépítési kötelezettséget és a földesúri szolgáltatás összegét is.²⁹ Ez volt az oka annak, hogy a felszabadult Pesten a bizonytalan jövőre vállalkozó új telepesek nagy része, valamint az ostromokat túlélő — valószínűleg csekély számú — „öslakók” és az új berendezkedést még nem értő, vagy — saját bőrük tapasztalatai alapján — nagyon is értő rációk (akik földalatti kunyhókban, a romok között laktak akkor is, amikor már lehetőség nyílt volna a nyugodt építkezésre, és azért is, hogy ilyen nyomorúságos viskókba úgyszem szállásolnak be katonaságot) óvakodtak kiváltani a telekleveleket. A teleklevelek jegyzőkönyvében, amelyet a telekkönyvezés első elrendelése után kezdtek vezetni és vezették a második telekkönyvezésig, 1696-ig, a pesti telkeknek alig 1/3-a szerepel.³⁰

A pesti *Zaiger* készítésének időpontjára semmiféle biztos adat nem áll rendelkezésünkre. 1687 júniusa előtt nem keletkezhetett, s az sem valószínű, hogy készítését már a vári *Zaiger* előtt elkezdték volna. A pesti *Zaiger* a szervitákat is említi egy utcanévben: Serviten gässel. 1688. június 30-án rendelték el, hogy a szervitáknak Pesten telket adjanak. A szerviták 1688 augusztusában jöttek Pestre.³¹ A pesti szerviták priorja egy 1697 decemberében az Udvari Kamarához küldött levelében azt írja, hogy az adminisztráció 1690. október 1-én engedélyezett a rendnek egy templom- és kolostorépítésre alkalmas helyet a szükséges konyha- és káposztáskerttel együtt.³² Valószínű azonban, hogy a szerviták már előbb is itt voltak, és ez az adat csak a hivatalos telekkiutalásra vonatkozik. Érdekes viszont, hogy ez a telek (a mai Városháza területe), amelynek helyszínrajzát 1697-ben Kalcher Márton pesti kőművesmester elkészítette,³³ a *Zaiger*ben nem szerepel. Eszerint a *Zaigernak* 1690. október 1-ig el kellett készülnie. Tehát Pesten is elkészült még Werlein életében a telekkönyv.

A pesti *Zaiger* tehát 1688 és 1690 között készült. Készítésekor — mint Budán is — mindenesetre figyelembe vagy alapul vehették az 1686—87. évi telekösszeírás adatait is. Az összeírás és a *Zaiger* készítése

közötti időben, vagy éppen a Zaiger készítésekor a telekállományban változások is történtek. Néhány telket összevontak,³⁴ és ez az oka annak, hogy a Zaigerban csak 273 telek szerepel. Már csak ezért is szükségszerűnek látszik az összeírás és a Zaiger számai között itt-ott eltolódás, de bizonyítható az is, hogy a Zaiger összeállításakor az összeírás számozását nagyrészt követték. A Zaiger számai általában megfelelnek a teleklevelek számainak. Állítható tehát, hogy ezek a számok az 1686—87-es telekállományt tükrözik, s a Zaigerban minden teleknél külön-külön feltüntetett helymeghatározási, felmérési és állapot-adatok pedig az 1688—1690-es évekből valók.

Az *Urbáriumot*, amely a telek után fizetendő földadó nyilvántartására szolgált, a Zaiger után készítették el.³⁵ A kötet lapjai foliálva vannak. A lapokat mindkét oldalon használták, s így 140 fólión 279 telket tartottak nyilván. Bár telekszámok nincsenek feltüntetve, a telkek sorrendje pontosan megfelel a Zaiger sorrendjének. Az Urbárium minden oldalán utalnak a Zaiger (Z) fóliójára. Minden oldalon fel kellett volna jegyezni a birtokosok nevét, azonban csak azokat jegyezték be, akik a teleklevelüket kiváltották. Ilyen esetekben utaltak a teleklevelek jegyzőkönyvének fóliószámára is (L. 1. = Liber 1.). A kötetet 1693. október 30-ig használták. Eddig az időpontig 94 birtokos nevét jegyezték be. Ezek közül 22 nem szerepel a Gewöhrprotocollban.³⁶

Ez a három telekkönyv tehát szorosan összefügg egymással. A Zaiger a teleknyilvántartás, a Gewöhrprotocoll a birtokosnyilvántartás, az Urbárium az adózási nyilvántartás. Topográfiai szempontból a Zaiger a legfontosabb. A három közül egyedül ez a teljes, ez közli azokat az adatokat, amelyeknek térképre vetítése révén pontos képet kaphatnánk Pest helyrajzi állapotáról az 1680-as évek második feléből. Legnagyobb hiányossága, hogy a birtokosok neveit nem jegyezték fel benne, s ezek a másik két kötetből csak bizonyos mértékig pótolhatók. Erre pedig nagy szükség lenne a telkek azonosításánál. Ugyanis a Zaiger adatai a sokszor bizonytalan helymegjelölés és legtöbbször pontatlan méretdatok miatt önmagukban, — későbbi adatok segítségével hívása nélkül — nem köthetők helyhez. Erre az egyetlen biztos módszer az, hogy a Zaiger adatait megkíséreljük azonosítani a későbbi telekkönyvek adataival.

*

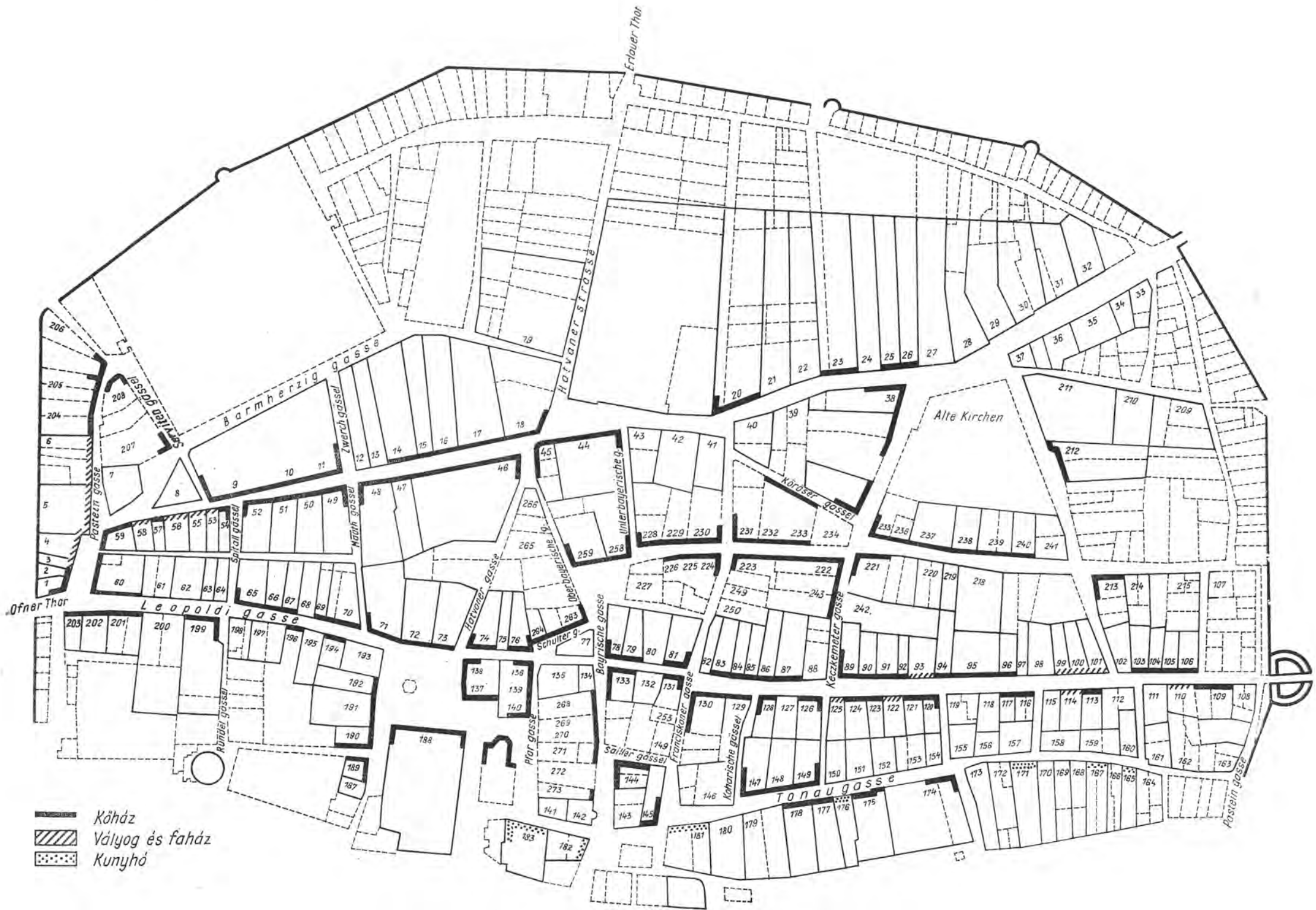
Werlein halála után a Kamarai Adminisztráció a telekkönyvezést elhanyagolta. Ennek az oka elsősorban az volt, hogy a telekkönyvi jövedelmek behajtását és ezzel kapcsolatosan a telekkönyvi munkát a város lakóinak ötéves adómentessége nem tette szükségessé, illetve sürgőssé.³⁷ Az adómentesség megszűnése után a kamara 1694. június 9-én újra elrendelte a telekkönyvezést, és utasítást adott a szokásos telekkönyvi díjak behajtására.³⁸ Az 1695. november 18-án kiadott uralkodói rendelet pedig Hiltl Farkas Mártont bízta meg a budai és pesti telekkönyvek felállításával. Az előkészítő munkák azonban mind Budán, mind Pesten már 1694 nyarán megkezdődtek.³⁹

Az Adminisztráció újonnan meginduló telekkönyvi működését és az új telekkönyvek készítését a pesti városi tanács sérelmezte. 1695. június 25-én kérte a Kamarától, hogy a telekkönyveket engedje át a városnak. Indokolásul elmondták, hogy ha a telekkönyv nincs a tanács felügyelete és dispoziója alatt, az a polgárság megerősödésének nagy akadálya. Előfordult ugyanis, hogy jómódú ember, az adminisztrátor távollétében, mivel a telekkönyv zárva volt, nem tudott magának házhelyet biztosítani, vagy mivel számára a telket (Brandstatt vagy Steinhäufen) magasra értékelték, elment. Sérelmezték, hogy sok házhelyet vagyontalan, jöttment rácoknak és magyaroknak juttattak, akik sem építeni, sem adót fizetni nem tudnak, már több, mint hat éve romos szobákban, pincékben, lyukakban laknak. A telekkönyv hozzájárulásával a városnak több, mint 1/6-át kertekké alakították, ezzel négy fő utcát is befogtak. Az új adminisztrátor, a régi szokástól eltérően, a tanács tudta nélkül, még a polgárjog elnyerése előtt, adományozza a telkeket, sőt a régi polgároktól is az új teleklevelek kiváltását követeli. Különösen sérelmezték Greischer kamarai tiszt működését, vádolván megvesztegethetőséggel, s hogy gyakran két telket egyesít, egyet kettéoszt, az egyik szomszéd teleklevéllel biztosított telkéből valamit elvesz.⁴⁰ A tanács jurisdictiója tekintélyét veszti, hogy örökösödési, adóssági, végrehajtási, vételi, eladási és más bírósági ügyekben, mivel a telekkönyv nincs a város kezében, az intézkedéseiben akadályozva van. Szükséges lenne, hogy a telekkönyvi bevételekből a városi kiadásokat fedezni lehessen, s így nem kellene a polgárságot rendes és rendkívüli adókkal oly gyakran terhelni. Kérte a városi tanács, hogy a telekkönyvet adják át neki azzal a feltétellel, hogy a tanács csak a kiosztott és számozott telkeknek viselni gondját és csak azok felett disponálna, a többi számozatlan telket a tanács tudtával továbbra is az Adminisztráció assigálná.

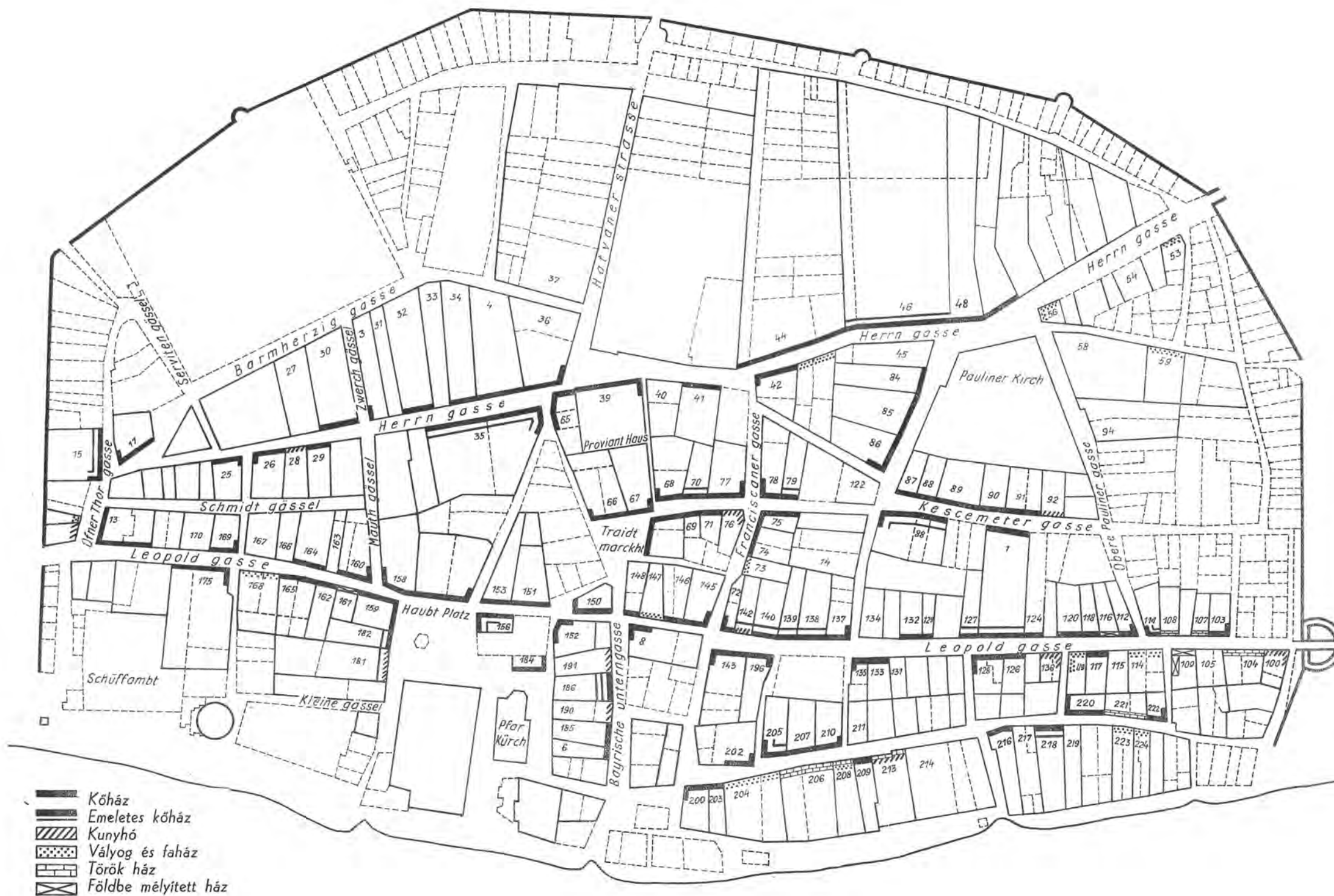
Kurz adminisztrátor, a Kamara hozzájárulásával, azonban visszautasította a tanács kérését és azt, hogy az Adminisztráció egyes telekkönyvi intézkedéseit kifogásolni és előírni merészelte, mondván, hogy az adminisztráció mindenkor és a jövőben is a legjobban törekszik a jó rend fenntartására és a város felvirágoztatására.⁴¹

A városi tanács egy esztendő múlva, 1696 júniusában, az új telekkönyv készítése idején ismét az Udvari Kamarához folyamodott a telekkönyvek átengedése ügyében. Az Adminisztráció kérte a Kamarától, hogy a pesti telekkönyv elkészüléséig tartsa függőben a döntést. A pesti városi tanácsot azonban, megfelelő alkalmazottak hiányában már eleve alkalmatlannak ítélte a telekkönyvek vezetésére. A Kamara elfogadta az Adminisztráció véleményét, s nem adta át a telekkönyveket a városnak, annak ellenére, hogy a véleményadásra felszólított alsó-ausztriai számvevőség, kifogásolva az addigi telekkönyvvezetést, határozottan pártolta a városi tanács kérését.⁴²

Közben Hiltl, nyilvánvalóan Greischer segítségével, elkészítette az új pesti telekkönyvet is, amelyet 1696. szeptember 1-én már jóváhagyásra terjesztették fel az Udvari Kamarához.⁴³ Az elkészült új telekkönyv tulajdonképpen egy új Zaiger volt, azzal a lényeges és jelentős változ-

Pest 1868-ban

Pest 1696-ban

tatással, hogy ebben már a birtokosok neveit is feljegyezték. Rendszere általában megegyezik az első Zaigerével. 1—277 szám alatt tartalmazza a pesti ingatlanokat, minden egyes ingatlant külön oldalon. A leíró részben a szám után megjelölték, hogy a ház- vagy pusztatelek melyik utcában fekszik, kik a szomszéd telkek birtokosai (ez az első Zaigerből hiányzik), s közölték a méretadatokat.

A telekkönyv készítőjének, Hiltlnek a meglevő helyzettel kellett számolnia, nagyobb változtatásokat a már betelepült részeken nem hajthatott végre. Az első Zaigert nem használta, a felvétel sorrendje (ezzel kapcsolatosan a telekszámozás is) és a felmérések adatai teljesen újak. Bár a mértékegység (öl, láb) ugyanaz maradt, a méretadatok a legtöbb esetben eltérnek a két Zaiger között. Az 1696. évi felmérés azonban megállapíthatóan sokkal pontosabb, bár még nem volt tökéletes. A telkek számában is történt változás. Ezeknek egy része — miként a pesti tanács panaszirata már 1695-ben utalt erre — változtatás: jó néhány esetben több telket egy szám alatt vontak össze, néhány telket szétosztottak, másik része viszont az első Zaiger óta történt új kiosztások révén keletkezett. Az új kötetben aztán esetről esetre rendszeresen feljegyezték az összes birtokosváltozásokat, valamint a telkek méreteiben (új felmérések, telekosztódások, telekkiegészítések során) történt változásokat.

Az új Zaiger elkészítése után természetesen használhatatlanná vált a régi Urbarium, amely az első Zaiger számaihoz igazodott. A Gewöhrprotocoll 1687—96. évi kötetében a régi telekkönyvi számokat áthúzták és a lapszálon vagy a régi szám fölé az új számot feljegyezték. Az új telekkönyvezés során új Urbariumot is készítettek és új kötetben kezdték feljegyezni a kiadott telekleveleket is. Ezeknek rendszeren azonban semmiben nem tért el a régiektől.

A telekkönyvezésnek ezen a módján az Adminisztráció fennállása alatt nem változtatott. S ezt a rendszert és ezeket a köteteket folytatta a városi tanács is 1705-től kezdve, amikor a privilégiumlevél szerint a többi városi jogokkal együtt megkapta a telekkönyvet is. 1733-ban Mosell János, az új telekkönyvezető a (telekosztódások és új kiosztások következtében) megtelett Zaigert új kötetbe másolta, de rendszerén semmit, adatain pedig csak annyit változtatott, hogy az új kötetbe a régi kötetből csupán az 1733. évi birtokosok neveit vezette át. A kötetet a XVIII. század végéig rendszeresen folytatták, feljegyezve benne a telkekre és a birtokosokra vonatkozó valamennyi változást.⁴⁴

A telekkönyvezésnek ezen a rendszerén 1767-ben történt csekély változtatás, amikor a teleklevelek jegyzőkönyvének vezetését megszüntették, s helyette a telekátírási jegyzőkönyveket léptették életbe. Lényeges és döntő változás II. József korában következett be, amikor a megnövekedett (már nagy külvárosokkal is rendelkező) város számára új telekkönyvet készítettek. Ezt különösen szükségessé tette az, hogy a telekosztódások és az új telkek keletkezése során a telkek számozásában egyre nagyobb összevisszaság keletkezett. A régi telekszámok (Grundbuchnummer) az új telekkönyvezésnél megszűntek, s helyükbe városrészenként (Belváros, Terézváros, Józsefváros) újra kezdődő összeírási

számok (Popularnummer) léptek.⁴⁵ II. József korában a Belvárosban 763 telket telekkönyveztek. Ebből azonban csak 585 volt valóban belvárosi telek. A többi egyrészt a városfalon kívül, a mai Lipót és Ferencváros területén volt, másrészt a városfalhoz kívülről hozzáépült ház. Sajnos, ez a telekkönyv elveszett, rendszerének semmi nyoma nem maradt. Névmutató könyve is csak az utóbbi években került elő,⁴⁶ s ha ez teljes mértékben nem is tudja pótolni az elveszett II. József-kori telekkönyvet, a topográfiai munka elvégzéséhez igen nagy segítséget ad.

c) *Módszer*

A telekkönyvek adatai csak akkor használhatóak topográfiai célra, ha pontos felvételi térképre vetítjük. A II. József-kori telekkönyvi számok a Balla-térképen szerepelnek. Ennek a telekkönyvnek ránk maradt névmutatója segítségével ezeket a számokat a birtokos nevek alapján a III. és II. Zaiger számaival azonosítani és pontos térképen ábrázolni tudjuk. S a Zaigerekben visszafelé haladva, az egyes telkek történetét vizsgálva, a méretváltozási adatokat, valamint a telekosztódásokat és az új telkek keletkezését is figyelemmel tudjuk kísérni. Vitatható és kétséges esetekben a Rómer által felhasznált, Kiscelli Múzeumban őrzött térkép adhat segítséget. Ugyanakkor viszont Rómer tévedéseit, amelyeket leginkább a forrásul használt térképről hiányzó számok elhelyezésénél követett el, korrigálni lehet. Ezen a módon számon tartva tehát egyúttal az összes telekosztódásokat, összevonásokat, visszajutathatunk az 1780-as évektől 1696-ig (a II. Zaiger keletkezési évéig), s a II. József-kori 585 belvárosi telket 277-re tudjuk redukálni.

A II. Zaiger adatai nem utalnak az egyes telkeken levő házakra, romokra, s a méretadatok segítségével csupán az 1695–96-ban létező (kiosztott és üres) telkeket tudjuk ezeknek segítségével számba venni és térképre rajzolni. Az egyes telkeken levő épületekre és azok állapotára vonatkozólag azonban eléggé részletes és megbízható adatokat kaphatunk az 1696 októberében készített pesti adóösszeírásból.⁴⁷ Ebben 230 háztulajdonos szerepel név szerint, s öt kivétellel mindegyik háztulajdonosnál pontosan megjelölték a telken álló ház nagyságát és építési módját. Az öt kivétel közül kettőnek biztosan nem volt háza.⁴⁸ Voltak olyanok, akiknek két házuk volt, ezek közül hétnek egy telken két háza. Ebben az esetben nyilvánvalóan korábbi telekösszevonásról van szó. Öt polgárnak viszont két háza volt, különböző telkeken. Tehát 1696-ban a lakott pesti telkek száma 233 volt.⁴⁹ Ez 44-gyel kevesebb, mint amennyi az ugyanebben az évben készített II. Zaigerben szerepel. A Zaigerbe tehát a még kiosztásra nem került telkeket is felvették.⁵⁰ Az 1696. évi összeírás adatainak nagy részét a II. Zaigerben szereplő nevekkal való összehasonlítás révén sikerül helyhez kötni és térképen ábrázolni. Az 1696. évből tehát mind a telekállományra, mind a telkeken levő házakra vonatkozólag biztos képet nyerhetünk.

Sokkal nagyobb nehézséget okoz az I. Zaiger adatainak helyhez-kötése. Az I. Zaiger méretadatai eléggé bizonytalanok, az ől méretnél

(Clafter) adatnál nem részletesebbek, és ennél is általában megjegyzik, hogy: mintegy (bey) hány Clafter, tehát utalnak az adat pontatlanságára. Igen sok esetben a telekhosszúsági adatokat teljesen mellőzték. Tehát ezeknek a méretadatoknak térképre vetítése nem vezetett volna eredményre. Arra azonban alkalmasnak mutatkoztak, hogy a II. Zaiger pontosabb méretadataival való összehasonlítás során mint a telekformát meghatározó adatokat használjuk.

Az I. teleklevel-jegyzőkönyv segítségével csak 79 telket tudunk a II. Zaiger számával azonosítani. Az így azonosítható telkek térképre vetítése után a legtöbb esetben meg tudjuk határozni a felvétel irányát, a telekszámozás területi rendjét (amely eltér a II. Zaigerétól és az 1696. évi adóösszeírásától is), s ennek ismeretében az I. Zaiger adatain végigmenve, telekről telekre haladva, a sarokházak helyhezkötése után, a méretadatok figyelembevételével és ezeknek az adatoknak a II. Zaiger méretadataival, valamint sorrendjével való összehasonlítás során az I. Zaiger számainak nagy része, összesen 262, térképen rögzíthetővé válik, s a hiányzó 15-nél is meg tudjuk jelölni, hogy körülbelül a város mely pontján helyezkedett el. Így tehát pontosan meg lehet határozni a török uralom alól való felszabadulás utáni Pest alaprajzát, s a térképen ábrázolni tudjuk, hogy melyik telken milyen épület és az milyen állapotban volt.

ADATTÁR

A telkek azonosításához szükséges adatokat az Adattárban közöljük, az I. Zaiger számainak sorrendjében haladva, telekről telekre. Minden egyes teleknél a következő adatok szerepelnek: Az első sorban a telek számváltozásai az I., II., III. Zaiger és a II. József-kori telek-könyv szerint. (Az egyes telekkönyvek számait kötőjellel választjuk el. Ha időközben telekosztódás történt, ezt vesszővel jelöljük, tehát pl. 6—6—6, 597, 651—577, 578, 579.) A számváltozások után *a)* alatt közöljük az I. Zaigernek, *b)* alatt a II. Zaigernek az egyes telkekre vonatkozó leírását. A Zaigerek szövegéből a mértékegységeket rövidítve adjuk (cl. = Clafter, sch. = Schuh), a II. Zaiger szövegéből pedig elhagyjuk a telek fekvésének meghatározására szolgáló szomszéd birtokosok neveit, ezt azonban minden esetben kipontozással jelöljük. Ezután *c)* alatt közöljük az 1696. évi adóösszeírásból az egyes lakosok tulajdonában levő házak leírását. Az összeírásban rendszeresen előforduló contignatio és cubiculum szavakat rövidítve contign., illetve cubic. alakban adjuk. A telek-, illetve házleírások után új sorban közöljük az egyeztetés bizonyítékául is szolgáló birtokosok neveit, *a)*, *b)*, *c)*-vel utalva arra a forrásra, ahonnan valók. A birtokosok neveit az első forrásban előforduló alakban közöljük, de zárójelben sorban feltüntetjük a többi forrásban előforduló változatokat is.

Az Adattárhoz két Függelék csatoltunk. Az elsőben a II. Zaigerben szereplő, de az I.-vel nem azonosítható telkeket közöljük az Adattár

módszerével, az I. Zaiger számait kihagyva. A második függelékben pedig az 1696-os összeírásnak azt a 20 házleírását soroljuk fel, amely sem az I., sem a II. Zaigerrel nem azonosítható megnyugtató módon.

1-1-

- a) (A Zaigerből hiányzik. A teleklevelek jegyzőkönyvében:) in alten gemäuren sich befindet.
- b) Ain eckhaus gegen der Pastein gassen bey dem ofner Thor . . . enthaltet in gesicht in der Runde 12 cl. 3 sch. und gegen der Pastein 8 cl. 3 sch., schlecht von Kott und holz, mit einen Tag.
- c) Domus lacerata et ruinae proxima, cum 2 cubic., unius contign., exiguae. (11)
a: Mihalzi Mihály
b, c: Pichler Mihály

2-2-

- a) (A Zaigerből hiányzik. A teleklevelek jegyzőkönyvében:) in alten gemäuren und gewölbern sich befindet.
- b) Ain haus in der ofner thor gassen . . . hat in gesicht 8 cl. 4 sch. rechter handt und linckher handt, 15 cl. 1 sch. in der lenge.
- c) Domus modica et ex luto et ligno constructa, cum 2 cubic. et unius contign. (12)
a: Wilhelm von See, b, c: özv. Mihaziné

3-3-3-582

- a) ain Hauss, im gesicht bey 4 cl. braidt, langt bis an die Pastein gassen, von Kott und alten mauren, geschätzt Pr 20 f.
- b) Ain Haus in der Ofner Thor gassen . . . haltet in der brädte 4 und in der leng 14 cl.
- c) —
b: Widtner János

4-4-4-581

- a) ain Hauss, im gesicht 10 cl. braidt, langt bis an die Pastein gassen, schlecht mit Kott mauren und alten Tach geschätzt Pr. 30 f.
- b) Ain Haus in der Ofner Thor gassen . . . ist in gesicht 10, in ruckhen 13 cl. 3 sch. braidt, und 17 cl. gleich lang.
- c) —
b: Widtner János

5-5-5-580

- a) ain eckh Hauss gegen der Pastein, im gesicht bey 10 cl. braidt, langt bis an die Pastein gassen, mit einen schlechten gwölbel, sonst mit Kott mauren, geschätzt 30 f.
- b) Ain eckhaus, in der ofner Thor gassen . . . ist 22 cl. braidt, und 21 cl. lang, langt an die Pastein gassen.
- c) Domus noviter aedificata, 2 contign. cum cubic. 6. (Diversorium sub signo albae navis) (15)
b, c: Heüszler (Heissler) Lőrinc

Herrn Gassen

6-6-6, 597, 651-577, 578, 579

- a) ain eckh Haus gegen der Pastein, 13 cl. braidt, 20 lang, alte Kott maur, geschätzt 15 f. NB. Zuer linggen handt obiges Haus fangt sich die barm herzige gassen an.
- b) Ain umbzaundte ödte hausstöhl . . . hat in der braidte 17 cl., 21 cl. in die leng, stossset an die Pastein gassen.
- c) —
b: Heüszler Lőrinc

7-10-10-567

- a) ain eckh Hauss, im gesicht bey 18 cl. braidt, langt von der Herrn- bis in die barmherzig gassen, ein ganz ödte ruinirte stehl, geschätzt Pr. Nihil.

- b) Ain Haus in der Herrn gassen mit den Eckh, ligt in der barmherzig gassen . . . ist 18 cl. braidt, 20 cl. 3 sch. lang.
- c) *Domus unius contign. cum 4 cubic. (17)*
b, c: Laistner (Leistner) Tóbiás József Ignác
- 8-11-11-565
- a) ain eckh Hauss ins Serviten gässel, bey 12 cl. braidt, langt in die barmherzig gassen, ganz öedte, und ruinirt, geschazt Nihil.
- b) Ain umb und umb öedte ruinirte freye stöhl, hat gegen den ofner Thor 9, in der Herrn gassen 19, gegen den Serviten gassl 20 und gegen der Kirch 18 cl.
- c) —
b: Cerisola Venerio
- 9-12-12-565
- a) ain eckh Hauss ins Serviten gässel bey 28 cl. braidt langt bis an die barmherzig gassen, guete máur und Tach, geschazt Pr. 150 f.
- b) Ain eckhhaus, in der Herrn gassen . . . ist 30 cl. braidt und in Serviten gässl 33 cl. lang, langt an die barmherzig gassen.
- c) —
b: A szerviták lakása.
- 10-13-13-565
- a) ain Hauss im gesicht bey 14 cl. braidt, langt bis an die barm herzig gassen, alte mauren, geschätzt 40 f.
- b) Ain Haus in der Herrn gassen . . . haltet 13 cl. in der braidte, 36 cl. in der leng und langt an die barmherzig gassen.
- c) *Domus antiquae turcicae structurae ex ligno et luto cum cubic. 4, 2 contign. (Diversorium ad signum albi equi) (27)*
b, c: Sorg (Sör) János
- 11-14-14-14
- a) ain eckh Hauss ins Zwerch gässel, im gesicht bis 19 cl. braidt, langt an die barmherzig gassen, worin ein gewölbter Keller, und ein gwölb, guete máur, geschätzt Pr. 80 f.
- b) Ain eckhaus, ins Zwerch gässl in der Herrn gassen, ist braidt 18 cl., 40 cl. lang und . . . langt in die barmherzig gassen.
- c) *Domus unius contign cum 2 cubic. (30)*
b, c: Gollai (Calay) András
- 12-15-15-564
- a) ain eckh Hauss ins Zwerch gässel, im gesicht bey 8 cl. braidt, langt, bis in die barmherzig gassen, von Kott mauren und einen Tach, geschätzt Pr. 25 f.
- b) Ain Haus, in der Herrn gassen zwischen den Zwerch gässl an Eckh . . . ist braidt 8 cl., 40 cl. lang, und gehet in die barmherzig gassen.
- c) *Domus unius contign cum 4 cubic (Diversorium et educillum sub signo aureae aquilae) (3)*
b, c: Eschenbruckher (Eschenprugger) Fülöp
- 13-16-16-565
- a) ain Hauss, im gesicht bey 7½ cl. braidt, langt bis an die barmherzig gassen, von Kott mauren, geschätzt Pr. 20 f.
- b) Ain Haus in der Herrn gassen . . . ist braidt 7 cl., 40 cl. 2 sch. lang, und langt in die barmherzig gassen.
- c) *Domus antiqua ex ligno et luto, unius cubic. 2 contign., fabrica turcica. (31)*
b, c: Fieg (Vich) Jakab
- 14-17-17-563
- a) ain Hauss im gesicht bey 13 cl. braidt, langt bis in die barmherzig gassen, hat 3 gwölber 1 Keller guete máur, geschätzt Pr. 150 f.
- b) Ain Haus, in der Herrn gassen, . . . haltet in der braidte 12 cl., 42 cl. in der leng, und langt an die barmherzig gassen.
- c) *Domus non dum ex integro constructo, cum 2 cubic (22)*
a, b, c: Kollbacher (Kohlbacher, Kolpacher) Mátyás

15-18-18-562

- a) ain Hauss im gesicht bey 7 $\frac{1}{2}$ cl. braidt, langt in die barmherzig gassen, hat 2 gwölber, mit einen Tach und wenigen mäuren, geschätzt, Pr. 100 f.
 - b) Ain Haus in der Herrn gassen . . . ist 7 cl. braidt, 44 cl. lang, und langt an die barmherzig gassen.
 - c) Domus ruinata cum uno cubic. (33)
- b, c: Lechner (Lehner) János

16-19-19-561

- a) ain Hauss im gesicht bey 11 cl. braidt, langt bis an die barmherzig gassen, hat zway gwölber und Tach, geschätzt Pr. 50 f.
 - b) Ain Haus in der Herrn gassen . . . ist 11 cl. braidt, 46 cl. lang, und langt an die barmherzig gassen.
 - c) Domus unius contign. cum 2 cubic. (34)
- b, c: Soldan László

17-20-20-560

- a) ain Hauss im gesicht bey 21 cl. braidt, langt bis an die barmherzig gassen alte mauren, ein gwölb, ein Keller, geschätzt Pr. 50 f.
 - b) Ain Haus in der Herrn gassen, haltet in der braidte 20 cl. 3 sch., in der leng 47 cl. 2 sch. . . . langt in die barmherzig gassen.
 - c) Domus unius contign. cum 3 cubic. (4)
- a, b, c: Kalcher Márton

18-21-21, 462-558, 559

- a) ain eckh Hauss in die Hatvaner strass, im gesicht bey 15 cl. braidt, langt bis an die barmherzig gassen, worunter noh zway andere klaine stellen begriffen, hat ain Keller, ein gwölb, sambt alten mauren, geschätzt Pr 10 f.
 - b) Ain eckhhaus in der Herrn gassen, aus hatwaner gässl . . . hat in der braidte 11 cl., 47 cl. in der leng, und langt an die barmherzig gassen.
 - c) Domus unius contign. cum 4 cubic. (36)
- a: Jobst Vilmos, b, c: Mészáros (Fodor) Gergely

19-31-31-557

- a) ain eckh Hauss in die barmherzig gassen, und gegen der Hatvaner strass, im gesicht 45 cl. braidt, und 45 lang, ein ganz öedte stehl, geschätzt Nihil.
 - b) Ain eckh Haus, in der barmherzig gassen, gegen der Hatvaner gassen . . . ist 94 cl. lang und 43 cl. braidt.
 - c) Domus cum 3 cubic. unius contign. cum vicina altera domo pro familia et stabulis. (37)
- a, b, c: Pöckh (Pöck) János Boldizsár

NB. 19 és 20 között - 22-22-493, 494

- a) ain Platz mit einem Eckh gegen dem Erlauer thor, mit dem andern in der Hatvaner gassen, 60 cl. braidt, und 72 lang, worinen eine Moschée, und etliche gwölber, nit numerirt.
 - b) Ain eckh Platz in der Hatvaner Strassen und Herrn gassen, ist 67 cl. braith und 98 cl. gleichlang.
 - c) -
- a, b: A franciskánusok rezidenciája.

20, 21, 22-23-23-471 és 487 között

- a) 20: ain eckh Hauss gegen deren Fransiscanern bey 22 cl. braidt, langt bis an ein gässel alte mauren, sambt ein gwölb, geschätzt 30 f.
21: ain Hauss bey 21 cl. braidt, langt bis an ein gässel, ganz öedt, und ruinirt, geschätzt Pr. Nihil.
22: ain Hauss bey 17 cl. braidt, langt bis an ein gässel, ganz öedt und lähr, geschätzt Pr. Nihil.
 - b) Ain Haus in der Herrn gassen . . . ist braidt 57 cl. und 98 cl. lang.
 - c) Domus bene aedificata unius contign. cum cubic. 4. (44)
- a, b, c: Kohlbacher (Kolpacher) Mátyás Lampért

23, 24, 25, 26-24-24-470

- a) 23: ain Haus bey 17 cl. braidt, langt bis an die gassen, hat 3 gwölber, ein Keller, in alten gueten mauren, geschätzt 150 f.
 24: ain Hauss, bey 10 cl. braidt, langt bis an das gassel ganz öedte stehl, geschätzt Nihil.
 25: ain Hauss, im gesicht bey 13 cl. braidt, langt bis an das gassel, in altem mäuren, mit 2 gwölbern, geschätzt Pr. 50 f.
 26: ain Hauss im gesicht bey 7 ½ cl. braidt, alte mauren, langt bis an das gassel, geschätzt Pr. 10 f.
- b) Ain Haus, in der Herrn gassen . . . 37 cl. in der braidte und 98 in der leng haltet.
- c) Domus ampla et elegans . . . structura constituta duarum contign. cum cubic. 18 nedum perfectis. (46)
 a: Gadgy Batory Gábor, Werlein János István, majd fia József Edmund, b, c: Wihlfershaimb (Wilffersheimb) Miklós
- 27—25—25—469
- a) ain eckh Hauss ins Pauliner gassel im gesicht bey 17 cl. braidt, langt, wie das gassel über zwerch gehet, ganz öedt, geschätzt Pr. Nihil.
- b) Ain Haus, in der Herru gassen. . . ist braith 16 cl. und auf einer seithen 77 cl. auf der andern 87 cl. lang.
- c) Domus bene exstructa, unius contign. cum cubic. 6. (48)
 b, c: Vorster Sebestyén
- 28—26—26, 459—468, 452, 453
- a) ain eckh Hauss in die Pauliner gassen, im gesicht bey 14 cl. braidt, und 35 lang ein ödte stehl, geschätzt Pr. Nihil.
- b) Ain Haus, in der Herrn gassen . . . ist 18 cl. braidt, 66 cl. lang.
- c) Domus cum cubic. 3 unius contign. (49)
 b, c: Wirben (Wirnz) János Vilmos
- 29—27—27, 339—467, 454, 455
- a) ain Hauss im gesicht bey 14 cl. braidt, und 35 lang, ein ganz öedte stehl, geschätzt Pr. Nihil.
- b) Ain Haus, in der Herrn gassen . . . hat in der braidte 14 und 53 cl. in der leng.
- c) Domus cum cubic. 2 et una contign. (50)
 b, c: Leeb Pál
- 30—28—28, 280—465, 466, 456, 457, 458
- a) ain Hauss im gesicht bey 17 cl. braidt, und 35 lang, ganz öedt, geschätzt Pr. Nihil.
- b) Ain Haus in der Herrn gassen bey dem Kescemeter Thor . . . ist 16 cl. braidt, 32 cl. lang.
- c) Domuncula ex sepibus et luto unius contign. et cubic. (52)
 b, c: Lenti (Lendi) Gergely
- 31—29—29, 367, 393—463, 464, 459, 460
- a) ain Hauss im gesicht bey 15 cl. braidt, und 35 lang, ganz öedte stehl, geschätzt Pr. Nihil.
- b) Ain Haus in der Herrn gassen bey dem Kescemeter Thor . . . so 14 cl. 3 sch. in der braidte und 44 cl. in der lang haltet.
- c) Domus unius contign. et cubic. (51)
 b: Apps Kristóf, c: Abzi István
- 32—30—30—462
- a) ain eckh Hauss in die Pastein gassen an das Kescemeter Thor im gesicht bey 20 cl. braidt und 35 lang, ganz öedte stehl, geschätzt Pr. Nihil.
- b) Ain unerbauthe Eckhhausstöhl gegen dem Kescemeter Thor. . . hat in der braidte 15 cl., 26 cl. in der leng.
- c) —
 b: Craft János
- 33—62—62—411, 288
- a) ain eckh Hauss in die Pastein gassen an das Kescemeter Thor, im gesicht bey 10 cl. braidt, und 20 lang, ganz öedte stehl, geschätzt Pr. Nihil.

- b) Ain öede Hausstöhl in der Herrn gassen . . . hat in der braidte 12 cl. und in der leng 20 cl.
- c) Tugurium ex sepibus et luto. Domunculam incipit aedificare. (53)
b, c: Hagnovicz (Hatniak) András
- 34—116—116—410
- a) ain Hauss im gesicht bey 10 cl. braidt, und 20 lang, ganz öedte stehl, geschätzt Pr. Nihil.
- b) Auch ein umbzauanter öeder eggarten in der Pastein gassen gegen den Kesckemeter Thor, hat in gesicht 11 cl. gegen die mauer, in Ruckhen 11, an der Rechten seithen 13 cl. 3 sch. und an der linckhen 12 cl. 2 sch.
- c) —
b: Fridrich András
- 35—61—61, 628—408, 409
- a) ain Hauss im gesicht bey 15 cl. braidt, und 20 lang, hat wenig maur, geschätzt Pr. Nihil.
- b) Ain Haus . . . in der Herrn gassen . . . ist braidt 17 cl. 3 sch. und 20 cl. lang.
- c) Domus unius cubic. et contign. (54)
b, c: Ruebtunst (Rubendunst) Lőrinc
- 36—60—60, 603—406, 407
- a) ain Hauss im gesicht bey 13 cl. braidt und 20 lang, ganz öedte stehl, geschätzt Pr. Nihil.
- b) Ain eckhhaus in der Kesckemeter gassen, ist braidt 20 cl. und 19 cl. 3 sch. lang.
- c) —
b: Egy magyar szabó (Zelenka János?)
- 37—59—59—405
- a) ain eckh Hauss in die Pauliner, und mit dem andern Eckh in die Heyduckhen gassen, im gesicht bey 27 cl. braidt langt bis in die Heyduckhen gassen, ganz öedte stehl, geschätzt Pr. Nihil.
- b) Ain öede eckhausstöhl in der Herrn gassen, hat in der Leng 5 cl. 3 sch. und in der braidte 15 cl. 3 sch., ligt neben einen andern öeden Platz.
- c) Domuncula ex luto unius cubic. (56)
b, c: Ostwaldt (Oswald) Pál
- NB ain Platz auf 5 Hausser so mit einen Eckh in die Pauliner, mit dem andern in die Kesckemeter gassen stosst, im gesicht bey 30 cl. braidt, langt bis aufs Haus mit № 235 worinen ein alte Kirchen sambt andern alte mauren, ist nit numerirt.
- 38—58, 520—58, 520—403, 404
- a) ain eckh Hauss in die Kesckemeter gassen, im gesicht bey 25 cl. braidt, und 12 lang, guete mauren, hat 2 gwölber, geschätzt Pr. 35 f.
- b) Ain eckhhaus in die Herrn und Pauliner gassen. . . hat in der braidte 14 cl. und in der leng 41 cl.
- c) Domum nondum in structura perfectam cum uno cubiculo in quo habitat, intendit exercere educillum cum diversorio. (47)
b, c: Baur (Paur) János
- 39—57—57—401, 402
- a) ain Hauss im gesicht bey 21 cl. braidt und 12 lang, ganz öedter Platz, geschätzt Pr. Nihil.
- b) Ain Haus in der Herrn gassen . . . hat in der braidt 8 cl., 6 cl. 3 sch. in der leng.
- c) Domum unius contign. primo aedificat unius cubiculi ex luto. (45)
b, c: Pachsneider János
- 40—56, 467—56, 467—399, 400
- a) ain eckh Hauss in die Franciscaner, und mit dem andern Eckh ins Köröser gässel, im gesicht bey 32 cl. braidt, langt bis ins Köröser gässel, ein öedter Platz, geschätzt Pr. Nihil
- b) Ain eckhaus in der franciscaner und herrn gassen, ist 24 cl. 3 sch. braidt, 8 cl. lang.

- c) Domum . . . unius cubic. et contign. (42)
b, c: Kovachs (Kobacs) Péter
- 41-55-55-397
 a) ain eckh Hauss in die Franciscaner gassen, im gesicht bey 11 cl. braidt und 24 lang, ödte stehl, geschätzt Pr. Nihil.
 b) Ain Hausstöhl . . . in der Herrn gassen, hat 12 cl in der braidte und 17 cl. in der leng.
 c) —
b: Köppel Menyhárt
- 42-54-54-396
 a) ain Hauss im gesicht bey 13 cl. und 24 lang hat ein Keller, und wenig maur, geschätzt Pr 20 f.
 b) Ain Haus in der Herrn gassen . . . hat in der leng 20 cl. und 16 cl. 3 sch. in die braidte.
 c) Domus unius contign. cum 2 cubic. et officina. (41)
b, c: Widtmayr (Widmayer) Mátyás
- 43-53-53-395, 342
 a) ain eckh Hauss in die unter bayrische gassen, im gesicht bey 16 cl. braidt, und 24 lang, ganz ödte stehl, geschätzt Pr. Nihil.
 b) Ain eckhhaus in die bayr. . . gassen . . . hat in der braidte 14 cl. 3 sch. und in die leng 24 cl.
 c) Domuncula unius contign. cum uno cubiculo. (40)
b, c: Romler (Ramler) Ferenc
- 44-52-52-394
 a) ain eckh Hauss in die unter bayrische gassen, im gesicht bey 30 cl. braidt, und 30 lang, guete mäuren.
 b) Ain eckhhaus in die bayr. . . gassen . . . hat in der braidte 35 cl. 3 sch. und 27 cl. 3 sch. lang.
 c) Domus cum 2 cubic. unius contign. prius domus annonaria Baurarici militis. (39)
b: Proviant-ház (Heisler generalisé), *c*: gr. Heidersheimb örökösei.
- 45-51, 287, 465-51, 287, 465-347, 348, 393
 a) ain eckh Hauss in die ober bayrische gassen, im gesicht bey 9 cl. braidt, und 30 lang, alte mauren, geschätzt Pr 10 f.
 b) Ain eckhhaus in der herrn gassen, wo das schulder gassel und hatwaner gassen zusamben stossen, haltet in der braidte 7 cl. 3 sch. und in der leng 26 cl. 3 sch., ligt neben den Provianthaus.
 c) Domus unius contign. cum 2 cubic. (65)
b, c: Brauns Reitter (BraunsReitter) János
- 46-50-50-392
 a) ain eckh Hauss in die ober bayrisch gassen, im gesicht bey 53 cl. braidt, und 45 lang, hat 7 gwölber, ein Keller, in alten mauren, geschätzt Pr. 200 f.
 b) Ain eckhhaus in der Herrn und hatwaner gassen, hat in die leng 41 cl. und in der braidte 50 cl.
 c) Domus elegans et ampla, 2 contign. cum cubic. 16, spatium 3 domorum desuper continens. (35)
a, b, c: Vorstner (Vorstern) Kristóf
- 47-49-49-391
 a) ain Hauss im gesicht bey 9 cl. braidt, langt bis auf die helffte gegen den Platz, guete alte mauren, geschätzt Pr. 15 f.
 b) Ain Haus in der Herrn gassen, haltet in der leng 36 cl. und in der braidte 8 cl.
 c) —
a, b, c: Vorstner (Vorstern) Kristóf
- 48-48-48-390
 a) ain eckh Hauss in das mauth gassel, im gesicht bey 13 cl. braidt, langt auf die helffte gegen dem Platz, hat 6 gwölber, und einen Keller, guete mauren, geschätzt Pr. 200 f.

- b) Ain eckhhaus in der Herrn gassen in das maudt gässl, hat in der braidte 12 cl. 3 sch. und in der lenge 36 cl.
 c) —
a, b: Vorstner (Vorstern) Kristóf
- 49—47—47—389
 a) ain eckh Hauss ins mauth gässel, im gesicht bey 10 cl. braidt, langt bis ans schmidt gässel, guete alte mauren, geschätzt 30 f.
 b) Ain Eckhhaus in der herrn gassen in das maudt gässl, ist a fronte wie in ruckhen 8 cl. 5 sch. braidt, 32 cl. gleich lang und langt an dasz schmidt gässl.
 c) Domus unius contign. cum 4 cubic.
a, b, c: Eschenbruckher (Eschenprugger) Fülöp
- 50—46, 499—46, 499—389
 a) ain Hauss im gesicht bey 9 cl. braidt, langt bis an das schmidt gässel, in alten mauren, hat ein Keller, geschätzt 10 f.
 b) Ain Haus in der Herrn gassen . . . hat in der braidte 8 cl. 3 sch. und in der leng 29 cl., langt an das schmidt gässl.
 c) Domus cum cubic. 2, unius contign. (29)
a, b, c: Scharley (Scharlaj, Scherlaj) János
- 51—45—45—389
 a) ain Hauss im gesicht bey 10 cl. braidt, langt bis an das Schmidt gässel, hat 2 gwölber und guete mauren, geschätzt Pr 100 f.
 b) Ain Haus in der Herrn gassen . . . langt an dasz schmidt gässl.
 c) Domus ruinata uti remansit ab obsidione. (28)
b, c: Prunner György.
- 52—44—44—388
 a) ain Hauss im gesicht bey 12 cl. braidt, langt bis an das Schmidt gassel, ein ödter Platz mit wenig alten mauren, geschätzt Pr. Nihil.
 b) Ain Eckhhaus in der Herrn gassen in dasz Spitalh gässl . . . langt an dasz schmidt gässl.
 c) Domus unius contign. cum 2 cubic. cum officina. (26)
b, c: Suchentrunkh (Suchentrunk) György
- 53, 54—43—43, 618—373, 387
 a) 53: ain eckhauss in das spittall gässel im gesicht bey 7 cl. braidt, langt bis an das Schmidt gassel, guete mauren, geschätzt Pr. 50 f.
 54: ain eckh Hauss ins spittall gässl im gesicht bey 10 cl. braidt langt bis ins Schmidt gässel, alte mauren von Kott, geschätzt Nihil.
 b) Ain eckhaus in der Herrn gassen . . . langt in dasz schmidt gässl und Spitalh gässl, haltet in der braidten 18 cl. und in die leng 16 cl.
 c) Domus exigua cum uno cubic. (25)
b, c: Nimet (Nemeth) György
- 55—42—42, 645—385
 a) ain Hauss in gesicht bey 9 cl. braidt, langt bis ans Schmidt gässel, ein ödter Platz mit Kott mauren, geschätzt Pr. 10 f.
 b) Ain haus in der Herrn gassen . . . hat in der braidte 10 cl. in der leng 15 cl. 3 sch. und langt an dasz schmidt gassel.
 c) Domus unius contign. cum 2 cubic. (24)
b, c: Reitenbacher (Reüttenbacher) György
- 56—41—41—384
 a) ain Hauss im gesicht bey 13 cl. braidt, langt bis an das schmidt gässel, von Kott mauren, mit einen Tach, geschätzt Pr. 30 f.
 b) Ain Haus in der Herrn gassen . . . hat in der braidte 11 cl. und 15 cl. in der lenge, langt eben an dasz schmidt gässl.
 c) Domus 3 cubic. unius contign. intendit exercere educillum cum diversorio sub signo albae rosae. (23)
a: Jasco Mihály, *b*: Heüszler Lőrinc, *c*: Plöschel János Jakab
- 57—40—40—383
 a) ain Hauss im gesicht bey 5 cl. braidt, langt bis an das schmidt gässel, hat alte mauren und ein Tach, geschätzt Pr. 10 f.

- b) Ain Haus in der Herrn gassen . . . haltet in der braidte 5 cl. 5 sch. und in der leng 14 cl., langt an daschmidt gässl.
- c) Domus ruinata, unius cubic. et contign. (22)
a, b, c: Sentivany (Sentivani, Lakatosch) István
- 58—39—39—382
- a) ain Hauss im gesicht bey 9 cl. braidt, langt bis an das Schmidt gässel, hat alte Kott mauren und ein Tach, geschätzt Pr. 10 f.
- b) Ain Haus in der Herrn gassen . . . hat in der braidte 8 cl. 3 sch. und in die leng 14 cl., langt an das schmidt gässl.
- c) Domus inaedificata unius cubic. (21)
a, b: Suechentrunch (Suchentrunk) György, *c*: Fockinger János
- 59—38—38—381
- a) ain eckh Hauss in die ofner und schmidt gässel, im gesicht bey 12 cl. braidt, langt bis an das schmidt gässel, mit alten mauren und einen Tach, geschätzt Pr. 10 f.
- b) Ain eckhaus in der ofner thor gassen, so in der braithe 12 cl. 3 sch. und in die lang 6 cl. 1 sch. haltet, langt in daschmidt gässl.
- c) Domus unius contign. cum cubic. 2. (16)
a: Preszl Pál, *b, c*: Fünckh (Finck) János
- Leopoldi Gassen
- 60—63—63, 617—379
- a) ain eckh Hauss mit einem Eckh gegen den Ofner Thor, und in das schmidt gässel, im gesicht bey 12 cl. braidt, und 20 lang bis in gedachtes schmidt gassel, hat 2 gewölber alte mauren, geschätzt Pr. 30 f.
- b) Ain eckhaus gegen den ofner Thor und in das schmidt gässl, im gesicht bey 18 cl. und in Ruckhen 16 cl. braidt, 20 cl. lang, langt an gedachtes schmidt gässl.
- c) Domum cum 2 cubic. et officina, unius contign. (13)
b, c: Kalinger (Kaylinger) Kristóf
- 61—64—64—378
- a) ain Hauss im gesicht bey 12 cl. braidt, langt bis an das schmidt gassel, ganz öedter Platz, geschätzt Pr. Nihil.
- b) Ain Hausstöhl . . . ist 13 cl. braidt und 20 cl. lang, langt an das schmidt gässl.
- c) —
b: Lindmäer József
- 62—65—65—375, 376
- a) ain Hauss im gesicht bey 12 cl. braidt, langt bis an das schmidt gassel, ganz öedter Platz, geschätzt Nihil.
- b) Ain Hausstöhl . . . in der Leopold gassen, ist 13 cl. braidt, 19 cl. lang und langt an das schmidt gässl.
- c) Domuncula cum uno cubic. (170)
b, c: Heiszler (Heisler) György
- 63, 64—66—66—374
- a) 63: ain Hauss im gesicht bey 12 cl. braidt, langt bis an das Schmidt gässel, ein ganz öedte stehl, geschätzt Pr. Nihil.
 64: ain eckh Hauss in das spittall gässel, im gesicht bey 10 cl. braidt, langt bis an das schmidt gässel, mit wenigen mauren, geschätzt Nihil.
- b) Ain eckhaus in der leopold gassen in das Spital gässl . . . ist braidt 11 cl. 3 sch., 19 cl. lang und langt in das schmidt gässl.
- c) Domus unius contign. cum 2 cubic. (169)
b, c: Stiglmayr (Stiglmayer) Jakob
- 65—67—67, 635—372
- a) ain eckh Hauss in das spittall gässel, im gesicht bey 14 cl. braidt, langt bis an das schmidt gässel, mit wenig alten mauren, geschätzt Pr. Nihil.
- b) Ain eck haus in der Leopold gassen in das Spital gässl . . . ist braidt 15 cl. und 19 cl. lang, langt an das schmidt gässl.
- c) Domum incipit aedificare cum uno cubic. (167)

- b, c*: Lederwas Bertalan
- 66—68—68—371
- a) ain Hauss im gesicht bey 7 cl. braidt, langt bis an das Schmidt gassel, mit alten mauren, und ein gwölbel, geschätzt Pr. 15 f.
- b) Ain Haus in der Leopold gassen . . . hat in der leng 20 cl. 3 sch. und in der braidte 7 cl., langt an das schmidt gässl.
- c) Domum modo aedificat cum uno cubic. et officina.
- a, b, c*: Pressel (Pressl, Brösel) Bertalan
- 67, 68—69—69—370
- a) 67: ain Hauss im gesicht bey 7 cl. braidt, langt bis an das schmidt gassel, mit alten mauren, und 3 schlechten gwölbern, geschätzt Pr. 20 f.
68: ain Hauss im gesicht bey 7 cl. braidt, langt bis an das schmidt gassel, ganz öedte stehl, geschätzt Nihil.
- b) Ain Haus in der Leopoldt gassen . . . ist 15 cl. 3 sch. braidt, 20 cl. lang und langt an das schmidt gässl.
- c) Domus unius contign. cum 2 cubic. (164)
- b, c*: Sarosch (Tarhos) Mátyás
- 69—70—70, 594—368, 369
- a) ain Hauss im gesicht bey 5 cl. braidt, langt bis an das schmidt gassel, hat 1 gwölbel, und sonst schlecht, geschätzt Pr. 8 f.
- b) Ain Haus in der Leopold gassen . . . ist braidt 10 cl. 3 sch., 24 cl. lang und langt an das schmidt gässl.
- c) Domum incipit aedificare unius contign. cum uno cubic. et officina nondum parata. (163)
- a, b, c*: Hassi (Knöpfmacher) Márton
- 70—71, 495—71, 495—366, 367
- a) ain eckh Hauss in das Maudt gassel, im gesicht bey 10 cl. braidt, langt bis an das schmidt gassel, hat ein gwölbel, in alten mauren, geschätzt Pr. 10 f.
- b) Ain eckhhaus in der Leopold gassen in das maudt gässl, ist 10 cl. braidt, 26 cl. lang . . . und langt an das Schmid gässl.
- c) Domus unius contign. cum cubic. uno et officina. Primo hoc anno aedificavit. (160)
- b, c*: Mayr (Mayer) Keresztély
- 71—72—72—365
- a) ain eckh Hauss in das mauth gassel, im gesicht bey 15 cl. braidt, und 27 lang, hat 3 gwölber 1 Keller in gueten alten mauren, geschätzt Pr. 10 f.
- b) Ain eckhaus in der Herrn gassen in das Maudt gässl, haltet in der braidte 15 cl. 4 sch. und 27 cl. 3 sch. in der leng.
- c) Domus unius contign. cum 3 cubic. (Educillum cum diversorio ad auream ancoram.) (158)
- b, c*: Eyssrich (Eüsserich) Sámuel
- 72, 73—73—73—363, 364
- a) 72: ain Hauss im gesicht bey 14 cl. braidt, 17 lang, hat 2 gwölber, 1 Keller, wenige mauren, geschätzt 30 f.
73: ain eckh Hauss in die Hatvaner gassen, im gesicht bey 8 cl. braidt, und 17 lang, hat 1 gwölb und 1 Keller, mit gueten mauren, geschätzt Pr. 50 f.
- b) Ain eckhhaus in der hatvaner gassen gegen den Platz neben der marckh . . . haus, hat 22 cl. in der braidte, 17 in der leng, und seint zwey stöhlen gewesen.
- c) Domus unius contign. cum 3 cubic. et officina aperta. (2)
- a, b, c*: Heroldt (Herold) Henrik Siegfried
- 74—78—78—357
- a) ain eckh Hauss in die Hatvaner gassen, im gesicht bey 10 cl. braidt, und 30 lang, hat 2 schlechte gwölbel, geschätzt 20 f.
- b) Ain eckhhaus auf den Platz in die hatvaner und Leopold gassen . . . ist 26 cl. lang, 11 cl. 4 sch. braidt.

- c) *Domus unius contign. cum cubic. 2 et uno cubiculo contiguo in una area.* (153)
a, b, c: Grienwaldt (Grienwaldt, Grienewäld) Pál
- 75, 76—79, 493—79, 493—355, 356
- a) 75: ain Hauss im gesicht bey 8 cl. braidt, und 30 lang, ein ganz öedte stehl, geschätzt Nihil.
 76: ain eckh Hauss in das Schulter gässel, im gesicht bey 12 cl. braidt, und 12 lang, hat 1 gwölb, und 1 Keller, sambt alten mauren, geschätzt 30 f.
- b) Ain eckhhaus in das schulder gässl . . . ist braidt 18 cl. 3 sch., 26 cl. lang.
- c) *Domus unius contign. et 5 cubic.* (151)
a, b, c: Tobisch (Bobiz, Pobitsch) János
- 77—174—174—229
- a) ain eckh Hauss, mit einem eckh in das Schulter gassel, mit dem andern in die bayrische gassen stossendt, im gesicht bey 15 cl. braidt, langt bis wo das Schulter gässel in die bayrische gassen gehet, ein ganz freyes stöckhel, aber ganz öedt, geschätzt Pr. Nihil.
- b) Ain 4 ökhender Platz in das schulder gässl an der Leopold und unter bayrischen gassen, ist 14 cl. braidt und 14 cl. lang.
- c) *Domus unius contign. et cubic.* (150)
a, b, c: Nad (Nagi, Neid) Gergely
- 78—171—171—228, 230
- a) ain eckh Hauss mit einen eckh in die bayrische mit dem andern in das spar gassel stossendt, im gesicht bey 7 cl. braidt, langt durch aus bis in gedachtes spar gassel, hat 1 Keller, und guete alte mauren, geschätzt Pr. 20 f.
- b) Ain Haus in der Leopold gassen, stosst mit den Eckh in die Unter bayrische gassen . . . ist braidt 6 cl. 3 sch. und 10 cl. 2 sch. lang.
- c) *Domus unius contign. cum uno cubic.* (148)
b, c: Schodos (Sotos) István
- 79—172—172—227
- a) ain Hauss im gesicht bey 9 cl. braidt, langt durch aus bis in das spar gässel, hat ein gwölb, und wenige mauren, geschätzt Pr. 15 f.
- b) Ain Haus in der Leopold gassen . . . ist braidt 8 cl. 3 sch. und 22 cl. 2 sch. lang.
- c) *Domus ruinata cum uno cubic.* (147)
b, c: Langmandl (Langenmantl) Burghárd
- 80—173—173—225, 226
- a) ain Hauss im gesicht bey 10 cl. braidt, langt durch aus bis in das spar gassel, ein ganz öedte stehl, geschätzt Nihil.
- b) Ain Haus in der Leopold gassen . . . ist braidt 10 cl. und 22 cl. 2 sch. in der leng.
- c) *Domus unius contign. et 2 cubic.* (146)
a, b, c: Schimonoviz (Simmonovitz, Simonoviz) Péter
- 81—164—164—224
- a) ain eckh Hauss in die Franciscaner gassen, im gesicht bey 12 cl. braidt, und 11 lang, hat einige gute mauren, geschätzt Pr. 10 f.
- b) Ain eckhhaus in der Leopold und franciscaner gassen . . . haltet in der leng 22 cl. 4 sch. und in der braidte 10 cl.
- c) *Domus unius contign. cum duobus cubiculis.* (145)
a, b, c: Prespurger (Pressburger, Presburger) István
- 82—165, 569—165, 569—217, 218
- a) ain eckh Hauss in die Franciscaner gassen, im gesicht bey 5 cl. braidt, und 25 lang, ein ganz öedte stehl, geschätzt Pr. Nihil.
- b) Ain eckhhaus in der franciscaner gassen in das Spar gässl, ist braidt 6 cl. 4 sch. und 20 cl. lang.
- c) *Domus unius contign. cum 2 cubic.* (72)
b, c: Saboi (Szabo) István

- 83—160—160—216
- a) ain Hauss im gesicht bey 10 cl. braidt und 25 lang hat 5 gwölber sambt alten mauren, geschätzt Pr. 100 f.
 - b) Ain Haus in der Leopoldt gassen . . . ist braidt 9 cl. 4 sch. und 23 cl. 3 sch. lang.
 - c) Domus inaedificata, 2 contign. cum uno cubic. et officina. (142)
a: Bobitsch Péter és Mihály, b, c: Bobiz (Bobitsch) Péter
- 84, 85—161—161—215
- a) 84: ain Hauss im gesicht bey 6 cl. braidt, und 25 lang, in gueten alten mauren, geschätzt Pr. 70 f.
85: ain Hauss im gesicht bey 5 cl. braidt, und 25 lang, hat alte mauren, geschätzt Pr. 20 f.
 - b) Ain Haus in der Leopold gassen . . . ist 23 cl. 3 sch. lang und 10 cl. 4 sch. braidt.
 - c) Domus 2 contign. cum 3 cubic. (140)
a, b, c: Molthauer (Moltauer, Moldauer) János György
- 86—162—162—214
- a) ain Hauss im gesicht bey 7 cl. braidt und 25 lang, hat ein gwölb, und alte mauren, geschätzt Pr. 25 f.
 - b) Ain Haus in der Leopold gassen . . . ist braidt 7 cl. und 28 cl. 3 sch. lang.
 - c) Domus 2 contign. cum 3 cubic. (139)
a: Mülner János, b, c: Schöthder (Söter) Tamás
- 87—163—163—213
- a) ain Hauss im gesicht bey 13 cl. braidt und 34 lang hat einen Keller, und alte mauren.
 - b) Ain Haus im der Leopold gassen . . . hat in der braidte 13 cl. 2 sch. und in der leng 28 cl. 3 sch.
 - c) Domus duarum contign. cum cubic. 9 nondum omnibus perfectis. (138)
a: Wassermann-né, b, c: Hoffer (Hofer) Ferenc
- 88—152—152—212
- a) ain eckh Hauss im die Keczkemeter gassen, im gesicht bey 11 cl. braidt, und 34 lang, ödte stehl mit wenigen mauren, geschätzt Nihil.
 - b) Ain eckhhaus in der Leopold und Kescemeter gassen, hat in der leng 15 cl. und in der braidte 10 cl.
 - c) Unam domum cum duobus cubic. hinc inde collocatis. (137)
b, c: Rüss (Rís) Gáspár
- 89—140—140—206
- a) ain eckh Hauss in die Keczkemeter gassen, im gesicht bey 9 cl. braidt, und 20 lang, hat 2 gwölber, und 1 Keller sambt alten mauren, geschätzt Pr. 50 f.
 - b) Ain eckhhaus in Kescemeter gassen und in Leopold gassen . . . ist braidt 9 cl. 1 sch. und 19 cl. lang.
 - c) Duas desertas domos cum duobus cubiculis. (134)
a: Schando Mihály, b, c: Ratz (Raz) Mihály
- 90—141—141—205
- a) ain Hauss im gesicht bey 8 cl. braidt, und 20 lang hat 2 Keller, und alte mauren, geschätzt Pr. 30 f.
 - b) Ain Haus in der Leopold gassen . . . hat in der leng 19 cl. und in der braidte 8 cl.
 - c) —
a: Tott Mátyás, b: Ratz Mihály
- 91—142—142—204
- a) ain Hauss im gesicht bey 9 cl. braidt und 20 lang, hat 2 gwölber, sambt alten mauren, geschätzt Pr. 25 f.
bey erster schätzung umb 50 f. geschätzt, seithero aber vill numerirt und also umb die helfte angeschlagen.
 - b) Ain Haus in der Leopold gassen . . . hat in der leng 19 cl. und in der braidte 9 cl. 1 sch.

- c) *Domus unius contign. cum cubic. 3.* (132)
b, c: Korb Ferenc
- 92-143-143-203
 a) ain Hauss im gesicht bey 17 cl. braidt, und 18 lang hat 2 gwölber und 1 Keller, geschätzt Pr. 30 f.
 b) Ain Haus in der Leopold gassen . . . ist braidt 4 cl. 3 sch. und 19 cl. lang.
 c) *Domus unius contign. cum 4 cubic. (Diversorium publicum sub signo nigrae aquilae.)* (129)
b, c: Lechner (Lehner) Mihály
- 93-144-144-202
 a) ain Hauss im gesicht bey 7 cl. braidt, und 28 lang mit Kott mauren, geschätzt Nihil.
 b) Ain Haus in der Leopold gassen . . . hat in der leng 25 cl. und in der braidte 15 cl. 5 sch.
 c) (lásd No 92.)
b: Lechner Mihály
- 94-145-145-201
 a) ain Hauss im gesicht bey 14 cl. braidt und 18 lang hat 4 gwölber, und 1 Keller, geschätzt 150 f.
 b) Ain Haus in der Leopold gassen . . . ist 6 cl. 1 sch. braidt und 25 cl. lang.
 c) *Domus 2 contign. cum cubic. 2.* (127)
b: Kleinhäckhl János, c: Durcheinwald János
- 95-146-146-200
 a) ain Hauss im gesicht bey 8 cl. braidt und 18 lang, öedte stehl mit schlechten gmauren, geschätzt Pr. Nihil.
 b) Ain Haus in der Leopold gassen . . . hat in der braidte 21 cl. und 25 cl. in der leng.
 c) *Partim unius partim duarum contign. cum cubic. 3, una cum praxatorio.* (1)
b, c: Proberger Jakob
- 96-147-147-199
 a) ain Hauss im gesicht bey 7 cl. braidt und 18 lang, ein ödte stehl, mit wenigen gmauren, geschätzt Pr. Nihil.
 b) Ain Haus in der Leopold gassen . . . hat in der leng 25 cl. und 7 cl. in der braidte.
 c) *Domus unius cubic.* (124)
b, c: Salai (Sala) Pál
- 97-148-148-198
 a) ain Hauss im gesicht bey 6 cl. braidt und 18 lang ein öedte stehl, mit wenigen mauren, geschätzt Nihil.
 b) Ain Haus in der Leopold gassen . . . ist braidt 4 cl. 2 sch. und 25 cl. lang.
 c) —
b: Scunka János
- 98-149-149-197
 a) ain Hauss im gesicht bey 10 cl. braidt, und 18 lang ein ganz öedte stehl. geschätzt Nihil.
 b) Ain Haus in der Leopold gassen . . . ist braidt 11 cl. 1 sch. und 20 cl. 3 sch. lang.
 c) *Domus exigua cum 2 cubic.* (120)
b, c: Sabon (Sabo) János
- 99-150-150-196
 a) ain Hauss im gesicht bey 7 cl. braidt und 19 lang, mit schlechten Kott mauren, geschätzt Nihil.
 b) Ain Haus in der Leopold gassen . . . hat in der leng 20 cl. 3 sch. und in der braidte 8 cl.
 c) *Domus cum uno cubic. et officina.* (118)
a, b, c: Lakatosch (Lacatok, Lakotasch) Gábor
- 100-151-151-195

- a) ain Hauss im gesicht bey 10 cl. braidt, und 18 lang, mit Kott mauren und schlechten Tach, geschätzt 12 f.
 b) Ain Haus in der Leopold gassen . . . ist 6 cl. braidt und 20 cl. 3 sch. lang.
 c) Duas contiguas subterraneas domunculas in una area cum 2cubic. (116)
a, b, c: Schüeffter (Schüfter, Schiffter) Mátyás
- 101—131—131—194
 a) ain eckh Hauss in die Pauliner gassen, in gesicht bey 9 cl. braidt, und 18 lang, mit schlechten Tach und Kott mauren, geschätzt Pr. 8 f.
 b) Ain eckhhaus in der Leopoldt und obern Pauliner gassen, ist in gesicht 7 cl. 3 sch. und in ruckhen 5 cl. 3 sch. braidt, 26 cl. gleich lang, ligt neben der Rätzischen Kirch.
 c) Domus cum 2 cubic. unius contign. (112)
b: Monar István, megvette Feyervari Anna, megvette Nadas Mátyás, c: Missarosch Sándor
- 102—127—127—189
 a) ain eckh Hauss in die Pauliner gassen, im gesicht bey 6 cl. braidt, und 18 lang, ein öedte stehl, geschätzt Nihil.
 b) Ain eckhhaus in die Leopoldt und ober Pauliner gassen oder Ungar gassen . . . hat in der leng 19 cl. 4 sch., 7 cl. in der braidte.
 c) Domum incipit aedificare, 2 contign. cum cubic uno et officina. (111)
b, c: Saban (Sabonos) Miklós
- 103—128—128—188
 a) ain Hauss im gesicht bey 7 cl. braidt und 18 lang in alten mauren, und schlechten Tach, geschätzt 10 f.
 b) Ain Haus in der Leopoldt gassen . . . hat in der braidte 6 cl. 2 sch. und in der leng 22 cl.
 c) Domus ex structura tiurcica cum cubic. 3. (108)
a: Soldan László, b, c: Scitchs (Schwitz) János
- 104—129—129—187
 a) ain Hauss im gesicht bey 7 cl. braidt, und 18 lang, mit einen Tach, und alten mauren, geschätzt 10 f.
 b) Ain Haus in der leopold gassen . . . ist braidt 6 cl. 3 sch. und 22 cl. lang.
 c) —
b: A pátriárka háza
- 105—130—130—186
 a) ain Hauss im gesicht bey 7 cl. braidt, und 18 lang, mit einen Tach, und schlechten mauren, geschätzt Pr. 10 f.
 b) Ain Haus in der leopold gassen neben des Patriarchen haus, ist 6 cl. braidt und 22 cl. lang.
 c) Domus antiqua turcicae structurae cum cubic. 2. (107)
b: Sciths János, c: Raz Zwio
- 106—122—122—185
 a) ain eckh Hauss in das Hungar gassel, im gesicht bey 10 cl. braidt, und 18 lang, mit einem Tach und wenig mauren, geschätzt 10 f.
 b) Ain eckhhaus in das Heuduckhen und Kescemeter gassen, ist 9 cl. braidt und 16 cl. 3 sch. lang.
 c) Domus cum 2 cubic. (103)
b: Retraitz József, c: Mitrovitz József
- 107—118—118, 622—
 a) ain eckh Hauss mit einem eckh in das Hungar- mit den andern in das Pastein gassel stossend, im gesicht bey 13 cl. braidt, und 18 lang, ein öedte stehl, geschätzt Pr. Nihil.
 b) Ain eckhhaus hat in Heyduckhen gässl 13 cl. 3 sch., in der Kescemeter Pastein gassen gegen das Kescemeter thor 17 cl. 3 sch. und in gesicht 11 cl. . . .
 c) Domus misera ex luto cum cubic. uno. (97)
b, c: Halahs (Hallasch) János
- 108—249, 526—249, 526—165, 166

- a) Ain eckh Haus im gesicht, bey 9 cl. braidt, langt bis auf die helffte gegen der Tonau gassen, ganz öedter Platz, geschätzt Nihil.
- b) Ain Haus mit den Eckhen in die Leopold gassen . . . hat in der braidte 14 cl. und in der leng 13 cl.
- c) Domus antiqua et ruinosa unius cubic. (100)
b, c: Thomas (Domaj) János
- 109—248—248—163, 164
- a) ain Hauss im gesicht bey 12 cl. braidt, langt bis auf die helffte gegen der Tonau gassen, mit einen schlechten gmaür und Tach, geschätzt 8 f.
- b) Ain Haus in der Leopold gassen . . . ist braidt 6 cl. 3 sch. und 13 c. lang.
- c) Domus ex structura turcica cum 2 cubic. (104)
b, c: A rác Millice (Milliza) özvegye
- 110—246, 247—246, 247—161, 162
- a) ain Hauss im gesicht bey 12 cl. braidt, langt bis auf die helffte der Tonau gassen mit wenigen Kott mauren, geschätzt Nihil.
- b) 246: Ain Haus in der Leopold gassen . . . ist 7 cl. 4 sch. braidt und 13 cl. lang.
 247: Ain Haus in der Leopold gassen, hat in der braidte 3 cl. 2 sch. und in der leng 13 cl.
- c) Domuncula cum uno cubic. (105)
b, c: Suitsch (Switsch) István
- 111—245—245—160
- a) ain Hauss im gesicht bey 11 cl. braidt, langt bis auf die helffte der Tonau gassen ein ganz öedte stehl, geschätzt Pr. Nihil.
- b) Ain eckhhaus in der Leopold gassen in die Ungar gassen, hat in der braidte 11 cl. 1 sch. und in der lenge 15 cl. 1 sch.
- c) Contiguas domunculas in una area subterranea, unam inhabitat filia, ambae 2 cubic. (109)
b, c: Halasch (Hallas) Angelia (özvegy Rapp Mihályné)
- 112—239, 240—239, 240—158, 159
- a) ain Hauss im gesicht bey 14 cl. braidt, langt bis auf die helffte gegen der Tonau gassen, ein ganz öedte stehl, geschätzt Pr. Nihil.
- b) 239: Ain Haus in der Leopold gassen . . . ist braidt 7 cl. 4 sch. und 19 cl. 3 sch. lang.
 240: Ain eckhhaus in der Leopold gassen in die Ungar gassen, hat in der braidte 6 cl. und in der leng 8 cl. 3 sch.
- c) Duae domunculae in una area ex luto cum 3 cubic. (114)
b, c: Mészáros (Mésersch) Lajos
- 113—238—238—157
- a) ain Hauss im gesicht bey 9 cl. braidt, langt bis auf die helffte gegen der Tonau gassen mit schlechten mauren und Tach, geschätzt 8 f.
- b) Ain Haus in der Leopold gassen ist 8 cl. braidt und 2 sch., 19 cl. 3 sch. lang.
- c) Domum cum uno cubic. primo aedificat altarium. (115)
a: Mannj András, b, c: Ratmonovitz (Radovanovich) Zsigmond
- 114—237—237—156
- a) ain Hauss im gesicht bey 9 cl. braidt, langt bis auf die helffte gegen der Tonau gassen, hat ein schlechtes Tach und Kott mauren, geschätzt Pr. 12 f.
- b) Ain Haus in der Leopold gassen . . . ist 9 cl. braidt und 19 cl. 3 sch. lang.
- c) Domus cum 2 cubic. (117)
a: Purganowski Miklós, b: Forgatsch Péter, c: özv. Forgaschné
- 115—236—236—155
- a) ain eckh Hauss in das Rätzen gässel, im gesicht bey 8 cl. braidt, langt bis auf die helffte gegen der Tonau gassen, geschätzt Nihil.
- b) Ain eckhhaus in der Leopold gassen in das Rätzen gässel, hat in der braidte 7 cl. 3 sch. und in der leng 12 cl. 4 sch.
- c) Domus ex sepibus et luto cum cubic. uno. (119)
b, c: Vrban János

- 116—231, 232—231, 232—153, 154
- a) ain eckh Hauss in das Rätzen gassel, im gesicht bey 10 cl. braidt, langt bis auf die helffte gegen der Tonau gassen, wenig mauren, geschätzt Nihil.
 - b) 231: Ain Haus in der Leopold gassen . . . ist 4 cl. braidt und 12 cl. 3 sch. lang. Langt auf die helffte Tonau gassen.
232: Ain eckhaus in der Leopold gassen in das Rätzen gässl, ist 5 cl. 2 sch. braidt, 12 cl. 3 sch. lang . . . langt bis auf helffte Tonau gassel
 - c) Domuncula ruinata unius cubic. (136)
b, c: Suitchs (Duitz) Ferenc
- 117—230—230—152
- a) ain Hauss im gesicht bey 6 cl. braidt, langt bis auf die helffte gegen der Tonau gassen, schlechte mauren, geschätzt Nihil.
 - b) Ain Haus in der Leopold gassen . . . langt auf die helffte Tonau gassen.
 - c) —
b: Goldtschmidt György
- 118—229—229, 671—151
- a) ain Hauss im gesicht bey 10 cl. braidt, langt bis an die helffte gegen der Tonau gassen, ein öedte stehl, geschätzt Nihil.
 - b) Ain Haus in der Leopold gassen . . . hat in der braithe 9 cl. 3 sch. und in der leng 29 cl., gehet an die wasser Thor gassen.
 - c) Domus cum 2 cubic. (126)
a, b, c: Khan (Khänn, Kühn) Ábrahám
- 119—228, 454—228, 454, 676—149, 150
- a) ain eckh Hauss in die Wasserthor gassen, im gesicht bey 15 cl. braidt, langt bis auf die helffte gegen der Donau gassen, ein öedte stehl, geschätzt Nihil.
 - b) Ain eckhhaus Stöhl in der leopold gassen . . . ist in gesicht 14 cl. 4 sch. in ruckhen 10 cl. 5 sch. und 29 cl. gleich lang, gehet an die wasser Thor gassen.
 - c) Domum cum 3 cubic. unius contign. alteram incipit erigere. (128)
b: Döpfel Mátyás
- 120—227—227, 657—148
- a) ain eckh Hauss in die Wasserthor gassen, im gesicht bey 7 cl. braidt und 12 lang, hat 2 gwölber und schlechte mauren, geschätzt 50 f.
 - b) Ain eckhhaus in der Leopold gassen in die wasser Thor gassen . . . haltet in der braidte 7 cl. 1 sch. und in die leng 31 cl. 3 sch.
 - c) —
a, b, c: Döpfl (Döpfel, Döppel) Mátyás
- 121—226—226—147
- a) ain Hauss im gesicht bey 10 cl. braidt und 12 lang, hat 2 gwölber sambt alten mauren, geschätzt 15 f.
 - b) Ain Haus in der Leopold gassen . . . hat in braidte 9 cl. 3 sch. und in der leng 31 cl. 3 sch.
 - c) —
b: Forsch Boia
- 122—
- a) ain Hauss im gesicht bey 6 cl. braidt, und 12 lang, ganz öedt, geschätzt Nihil.
 - b) —
 - c) —
- 123—225, 393—225, 393, 591 —
- a) ain Hauss im gesicht bey 6 cl. braidt und 12 lang, wenig alte mauren, geschätzt Nihil.
 - b) Ain Haus in der Leopold gassen . . . ist braidt 8 cl. 2 sch. und 19 cl. 2 sch. lang.
 - c) Domuncula exigua . . . (131)
a: Suitchs István, b: Suitz Ferenc, c: özv. Suiz Istváunné
- 124—224—224—

- a) ain Hauss im gesicht bey 8 cl. braidt, und 12 lang, hat 1 gwölb und alte mauren, geschätzt 10 f.
- b) Ain Haus in der Leopold gassen . . . ist braidt 7 cl. 4 sch. und 19 cl. 2 sch. lang.
- c) Domus modica cum uno cubic. (133)
a, b, c: Pfeiffenmacher (Pipacinalo oder Pfeiffenmacher) Lukács
- 125—223—223—
- a) ain eckh Hauss in die Keczkemeter gassen, im gesicht bey 13 cl. braidt, und 12 lang, öedte maur, geschätzt Nihil.
- b) Ain eckhhaus in der Leopoldt gassen in die Kescemeter gassen . . . hat in der braidte 8 cl. 3 sch. und in der leng 18 cl. 2 sch.
- c) Domus unius contign. cum uno cubic. (135)
a, b, c: Sotsch (Suitsz) Mátyás
- 126—222—222, 453—142, 143
- a) ain eckh Hauss in die Keczkemeter gassen, im gesicht bey 12 cl. braidt, und 12 lang, öedte alte mauren, geschätzt Nihil.
- b) Ain eckhhaus in der Leopold und Kescemeter gassen . . . ist braidt 6 cl. 4 sch. und 18 cl. 2 sch. lang.
- c) Domuncula ruinata unius cubic.
a, b, c: Suitsch (Suitschs, Duitz) Ferenc
- 127—218—218—141
- a) ain Haus im gesicht bey 10 cl. braidt, und 16 lang, ganz öedte stehl, geschätzt Nihil.
- b) Ain eckhhaus stöhl in der Leopold gassen in die Kescemeter gassen, ist 10 cl. 3 sch. braidt und 19 cl. 5 sch. lang.
- c) —
a: Atsch József, *b*: Kreützer Ferenc Domokos
- 128—217—217—141
- a) ain eckh Hauss in das Koharise gässel, bey 7 cl. im gesicht braidt, und 16 lang alte mauren, geschätzt Nihil.
- b) Ain eckhhaus in der Leopold gassen in das Koharische gässl, ist 17 cl. braidt und 27 cl. lang.
- c) —
a: Edthamer Sebestyén, *b*: Kreützer Ferenc Domokos
- 129—212—212, 649—134
- a) ain eckh Hauss in das Koharise gässel, im gesicht bey 11 cl. braidt, langt bis an das Sailler gässel, hat ein gwölb, und schlechte maur, geschätzt 10 f.
- b) Ain eckhhaus in der franciscaner gassen in das Sailler gässl, hat in der braidte 14 cl. 1 sch. und in;der leng 22 cl. 1 sch.
- c) Domus unius contign. cum cubic. 3. (196)
a, b, c: Linduay (Lendvaj, Lendwaj) György
- 130—213—213—139
- a) ain eckh Hauss in die Franciscaner gassen, im gesicht bey 13 cl. braidt und 18 lang, wenig alte mauren, geschätzt Nihil.
- b) Ain eckhhaus in der franciscaner und Leopold gassen, hat in der braidte 15 cl. 1 sch. und 16 cl. 3 sch. in leng.
- c) Domus unius contign. cum 3 cubic. (143)
a, b, c: Trenckher (Trenker) Mátyás
- 131, 132, 133—207, 395—207, 395—69, 70
- a) 131: ain eckh Hauss in die Franciscaner gassen, im gesicht bey 11 cl. braidt und 15 lang, in schlechten alten mauren, geschätzt Nihil.
 132: ain Hauss im gesicht bey 11 cl. braidt und 15 lang, ganz öedte stehl, geschätzt Nihil.
 Von disser stelle ist zu No 131 5½ cl., dan zu No 133 die andre helfte der 5½ cl. zuegegeben worden.
 133: ain eckhh Hauss in die bayrische gassen, im gesicht bey 11 cl. braidt, und 15 lang, hat ein Keller und guete maur, geschätzt 25 f.
- b) Ain Haus so mit einen öckh in die bayrische und Leopold gassen

- stosset und mit den andern in die franciscaner gassen, hat in gesicht 14 cl. 1 sch. in ruckhen 19 cl. und in der leng 33 cl. 3 sch.
- c) Domus unius contign. cum uno cubic. (8)
b, c: Pollermann (Pollerman) Mátyás
- 134–195–195–61
 a) ain eckh Hauss in die bayrische gassen, im gesicht bey 8 cl. braidt, und 12 lang, ðedte mauren, geschätzt 10 f.
 b) Ain eckhhaus in der Leopold und bayrische gassen ... ist braidt 10 cl. 4 sch. und 7 cl. lang.
 c) –
b: Tompa Péter
- 135–194–194–60
 a) ain Hauss im gesicht bey 10 cl. braidt, und 12 lang, ðedte stehl, geschätzt Nihil.
 b) Ain eckhhaus in der Leopold gassen und Paor gässl, ist 14 cl. 4 sch. braidt und 15 cl. 2 sch. lang.
 c) Domum incipit aedificare unius contign. cum 2 cubic. compectis. (152)
b, c: Maister Mátyás
- 136–192–192
 a) ain eckh Hauss in die Pfar gassen im gesicht bey 6 cl. braidt, und 12 lang schlechte mauren, geschätzt Nihil.
 b) (lásd: 137–192–192)
 c) –
- 137–192–192–
 a) ain eckh Hauss in die Pfar gassen, im gesicht bey 17 cl. braidt, und 18 lang, hat 2 gwölber und ein Keller, geschätzt 30 f.
 b) Das Rathhaus auf dem Haupt Platz, in gesicht 7 cl. 3 sch., im ruckhen 17 cl. 5 sch., in der Leopold gassen 16 cl. 5 sch., langt an das Pfaar gässl, und hat 29 cl. in der leng.
 c) –
a: Pest városa
- 138–191–191–
 a) ain eckh Hauss auf dem Platz, im gesicht bey 14 cl. braidt, und 11 lang, hat 3 gwölber und 1 Keller, geschätzt 50 f.
 b) Ain eckhhaus neben dem Rathhaus in die Leopold gassen, hat in der braidte 10 cl. 3 sch., und in der leng 14 cl.
 c) Domus 2 contign. cum 3 cubic. et officina. (156)
a: Märcchl János, *b*: Märcchl, *c*: Markel János
- 139–192–192–
 a) ain eckh Hauss gegen die Pfar Kirchen, im gesicht bey 8 cl. braidt, und 12 lang hat 3 Keller und alte mauren, geschätzt 30 f.
 b) (lásd 137–192–192)
 c) –
a: Pest városa
- 140–193–193–
 a) ain eckh Haus, mit einem eckh gegen die Pfar Kirchen, mit dem andern in die Pfar gassen, im gesicht bey 9 cl. braidt, und 19 lang, hat 1 Keller und wenig mauren, geschätzt 20 f.
 b) Ain eckhhaus neben dem Rath Haus in den Pfar gässl, hat in der leng 17 cl. und in der braidte 7 cl.
 c) Domus unius contign. cum 3 cubic. et officina. (184)
a: Kayser Arnold, *b, c*: Riett (Rid) János
- Donau Gassen
 141, 142–201, 564, 586–201, 564, 586–52, 53, 54
 a) 141: ain eckhhaus in die Pfar gassen, im gesicht bey 8 cl. braidt, und 9 lang, wenige mauren, geschätzt 10 f.
 142: ain eckh Hauss in die bayrische gassen, im gesicht bey 12 cl. braidt, und 12 lang, hat 3 gwölber, und 1 Keller sambt einen Tach, geschätzt 60 f.

- b) Ain eckhhaus in die Unter bayrische gassen in der Runde gegen der Kírch, 9 cl. 5 sch., auf der andern seithen 11 cl. 2 sch. in der leng und 23 cl. 1 sch. in der braidte, haltet gegen der Überfuhr . . .
- c) Domus antiqua cum cubic. tribus. (188)
a, b, c: Suniog (Sunock, Zoniok) Imre
- 143—202, 498—202, 654—63, 64
- a) ain eckh Hauss in die bayrische gassen, im gesicht bey 7 cl. braidt, und 17 lang, ein ganz öedte stehl, geschätzt Nihil.
- b) Ain eckhhaus in der bayrischen Unterngassen . . . ist lang 16 cl. 1 sch. und 12 cl. braidt.
- c) Domus exigua cum uno cubic. (198)
a, b: Forgatz (Fortichs) István, *c*: Kys Forgas
- 144—203—203, 656—65, 66
- a) ain eckh Hauss in die Franciscaner gassen, im gesicht bey 11 cl. braidt, und 12 lang, hat alte mauren, geschätzt Pr. 20 f.
- b) Ain eckhhaus in der Untern bayrischen gassen in das Pfaar gässl, hat in gesicht 12 cl. 2 sch., in ruckhen 9 cl. und 16 cl. 2 sch. gleich lang.
- c) Domus cum uno cubic. (189)
a: Szabo Istvánné, *b*: Zuniak Gergely, *c*: Versekj Jurkó
- 145—211—
- a) ain eckh Hauss mit einem eckh in die franciscaner, mit dem andern in das Sailler gassel stossend, im gesicht bey 8 cl. braidt, und 15 lang, in alten mauren, geschätzt 20 f.
- b) Ain eckhhaus in der franciscaner gassen in das Sailler gässl, hat in der braidte 7 cl. 3 sch. und in der leng 16 cl. 3 sch.
- c) Domunculæ contiguæ duæ cum cubic. 2. (201)
a, b, c: Schelb (Schölb) Péter
- 146—215—215—
- a) ain eckh Hauss in das Koharische gassel, im gesicht bey 17 cl. braidt, und 15 lang, ein öedte stehl mit wenigen mauren, geschätzt Nihil.
- b) Ain eckhhaus ins Koharische gässl, ist 16 cl. braidt, 15 cl. 1 sch. lang . . . in Eckh gegen der Tonau.
- c) Domus cum 3 cubic. unius contign. (202)
b, c: Pfeiffer Lőrinc Kristóf
- 147—216—216—141
- a) ain eckh Hauss in das Koharische gässel, im gesicht bey 20 cl. braidt, und 12 lang, in gueten alten mauren, geschätzt 20 f.
- b) Ain eckhhaus in der Tonau gassen in das Koharische gässl . . . hat in der braidte 22 cl. 2 sch. und in der leng 15 cl. 5 sch.
- c) Domus 2 contign. cum 3 cubic. (205)
a: Merbach Herman, *b, c*: Demetrius János
- 148—220—220—141
- a) ain Hauss im gesicht bey 10 cl. braidt, und 12 lang, in alten mauren, geschätzt 12 f.
- b) Ain Haus in der Tonau gassen . . . hat in der braidte 8 cl. und in der leng 13 cl.
- c) Domus commode aedificata cum 2 cubic. unius contign. (207)
a: Salay András, *b, c*: Victorne Erzsébet (özvegy Ficsorné)
- 149—219—219—141
- a) ain eckhhaus in die Keczkemeter gassen, im gesicht bey 7 cl. braidt, und 12 lang, in alten mauren, geschätzt 12 f.
- b) Ain eckhhaus in der Kescemeter gassen, hat in der braidte 7 cl. 3 sch. und 17 cl. 5 sch. in der leng.
- c) Domus unius contign. cum 2 cubic. (210)
b: Victor György, *c*: Ferez György
- 150—221—221—133
- a) ain eckh Hauss in die Keczkemeter gassen, im gesicht bey 10 cl. braidt, und 12 lang, ganz öedt, geschätzt Nihil.

- b) Ain eckhhaus in der Tonau gassen, ist in Kescemeter gassen 9 cl. lang und 18 cl. 2 sch. braidt.
- c) Domus nondum aedificata, cum uno cubic. (211)
b, c: Scutichs (Suiz) Gergely
- 151—270—270—132
- a) ain Hauss im gesicht bey 14 cl. braidt, und 12 lang, ganz öedt, geschätzt Nihil.
- b) Ain Haus in der wasser Thor gassen, ist 12 cl. braith und 14 cl. 2 sch. lang.
- c) —
b: Belanaiz Joachim
- 152—269—269, 648—130, 131
- a) ain Hauss im gesicht bey 11 cl. braidt, und 12 lang, ganz öedt, geschätzt Nihil.
- b) Ain Haus in der wasser thor gassen, ist 15 cl. 2 sch. braidt und 14 cl. 2 sch. lang.
- c) —
b: Ferwary Izsák
- 153—226—
- a) ain Hauss im gesicht bey 11 cl. braidt, und 12 lang, ganz öedt, geschätzt Nihil.
- b) (lásd: 121—226—226—129.)
- c) —
- 154—227—227, 657—128
- a) ain eckh Hauss in die Wasser thor gassen, im gesicht bey 7 cl. braidt, und 12 lang, ganz öedte stehl, geschätzt Nihil.
- b) (lásd: 120—227—227, 657—148.)
- c) —
- 155—228, 454—228, 454, 676—149, 150
- a) ain eckh Hauss in die Wasser Thor gassen, im gesicht bey 10 cl. braidt, und 15 lang, ganz öedt.
- b) (lásd: 119—228, 454—228, 454, 676—149, 150.)
- c) —
- 156—229—229, 671—127
- a) ain Hauss im gesicht bey 15 cl. braidt, und 15 lang, ganz öedter Platz, geschätzt Nihil.
- b) (lásd: 118—229—229—151)
- c) —
- 157—233, 234—233, 234—126
- a) ain eckh Hauss in das Rätzen gässel, im gesicht bey 13 cl. braidt, und 15 lang, ganz öedt, geschätzt Nihil.
- b) 233: Ain eckhaus in das Rätzen gässel in der Wasser Thor gassen, ist öed und hat in der braithe 6 und in der lenge 12 cl. 3 sch.
 234: Ain öedte Hausstöhl in der Wasser Thor gassen ... ist braith 6 cl. 3 sch. und lang 12 cl. 3 sch.
- c) —
b: 233: Dempl Pál, *b*: 234: Viskay Gottfridt és felesége Anna Mária
- 158—235—235, 243, 560—125
- a) ain eckh Hauss in das Rätzen gässel, im gesicht bey 10 cl. braidt, und 15 lang, ganz öedt, geschätzt Nihil.
- b) Ain eckhhaus in der wasser Thor gassen in das Rätzen gässl, ist braidt 7 cl. 1 sch. und lang 13 cl. 1 sch.
- c) Domus cum uno cubic. (220)
b, c: Sorath (Zorat) György
- 159—243—243, 560—125
- a) ain Hauss im gesicht bey 10 braidt, und 13 lang, ganz öedte stehl, geschätzt Nihil.
- b) Ain Hausstöhl in der wasser thor gassen ... ist 9 cl. braidt und 8 cl. lang.

- c) *Domus antiqua turcica.* (221)
b: Nagy Gábor, *c:* Zabo Gábor
- 160—241, 242—241, 242, 663—122, 123
- a) ain eckh Hauss in die Pauliner gassen, im gesicht bey 15 cl. braidt, und 15 lang, öedte stehl, geschätzt Nihil.
- b) 241: Ain eckhhaus stöhl in der Ungar und Wasser Thor gassen, ist braith 8 cl. und 8 cl. 3 sch. lang.
 242: Ain Haus in der Wasser Thor gassen . . . haltet in der braidte 9 cl. 3 sch. und in der leng 18 cl.
- c) *Modica domus unius cubic.* (222)
a: Atsch Bogdán, *b, c:* Sabo (Zabo) Kozma
- 161—244, 575—244, 575—120, 121
- a) ain eckh Hauss in die Pauliner gassen, im gesicht bey 15 cl. braidt, und 15 lang, öedte stehl, geschätzt Nihil.
- b) Ain eckhhaus in der wasser thor gassen in die Ungar gassen . . . ist braidt 9 cl. 3 sch. und 19 cl. lang.
- c) —
b: Rapp Mihály
- 162—252, 516—252, 516—118, 119
- a) ain Hauss im gesicht bey 15 cl. braidt, und 15 lang, öedte stehl, geschätzt Nihil.
- b) Ain Haus gegen der Tonau in der wasser Thor gassen, ist braidt 12 cl. und 23 cl. lang.
- c) —
b: Simonoviz Misco
- 163—251, 559, 516—251, 559, 516—116, 117, 169
- a) ain eckh Hauss in der Pastein gassen, im gesicht bey 11 cl. braidt, und 15 lang, öedte stehl, geschätzt Nihil.
- b) Ain runde Hausstöhl bey der Leopold Pastein gegen der Tonau, ist 10 cl. braidt und 12 cl. lang.
- c) —
b: Max (Marco Sconadaz)
- 164—254—254, 659, 660—674—110, 111, 92, 93
- a) ain eckh Hauss gegen der Pastein im gesicht bey 10 cl. braidt, langt bis an dem Wasser wall, öedte stehl, geschätzt Nihil.
- b) Ain eckhhaus in der wasser Thor gassen, ist 13 cl. braidt und 10 cl. 3 sch. lang.
- c) —
b: Gotschkeschi Perto
- 165—255—255—109
- a) ain Hauss im gesicht bey 7 cl. braidt, langt bis an wasser wall, öedte hitten, geschätzt Nihil.
- b) Ain Haus in der wasser Thor gassen, hat in der braidte 6 cl. 5 sch. und in der leng 14 cl.
- c) *Domus non dum aedificata cum uno cubic.* (211)
b, c: Suiz Gergely
- 166—256—256, 572—107, 108
- a) ain Hauss im gesicht bey 11 cl. braidt, langt bis an wall, öedte stehl, geschätzt Nihil.
- b) Ain Haus in der wasser Thor gassen, hat in gesicht 5 cl. 1 sch., in ruckhen 6 cl. 3 sch. und 16 cl. gleich lang.
- c) *Domuncula exigua ex sepibus cum uno cubic.* (224)
b, c: Raz Jeremia (Ratz Eremia)
- 167—257—257, 673—105, 106
- a) ain Hauss im gesicht bey 10 cl. braidt, langt bis an wall, öedte hütten, geschätzt Nihil.
- b) Ain Haus in der wasser Thor gassen, ist 9 cl. braidt und 24 cl. lang.
- c) *Domus ex sepibus et luto cum 2 cubic.* (223)
b, c: Sabanosch (Zabonos) Miklós

- 168, 169—258—258, 454, 561—642—103, 104, 94, 95
- a) 168: ain Hauss im gesicht bey 7 cl. braidt, langt bis an wall, öedte stehl, geschätzt Nihil.
169: ain Hauss im gesicht bey 7 cl. braidt, langt bis an wall, öedt, geschätzt Nihil.
- b) Ain Haus in der wasser Thor gassen . . . ist braidt 13 cl., 27 cl. lang.
- c) Domus antiqua turcica.
b, c: Sabo (Zabo) Gábor
- 170—259—259—102
- a) ain Hauss im gesicht bey 8 cl. braidt, langt bis an wall, öedt, geschätzt.
- b) Ain Haus in der wasser Thor gassen . . . hat in der braidte 7 cl. 3 sch. und 28 cl. in der leng.
- c) Domuncula cum uno cubic. (219)
b, c: Novazi (Novagli) Lukács
- 171—260—260, 667—101
- a) ain Hauss im gesicht bey 12 cl. braidt, langt bis an wall, ein alte hütten mit wenigen mauren, geschätzt 10 f.
- b) Ain Haus in der wasser Thor gassen . . . ist 11 cl. 2 sch. braidt und 28 cl. lang.
- c) Domus 2 contign. cum 2 cubic. (218)
a: Hunes Simon, b, c: Angustin György
- 172—261—261, 337, 578, 608—96, 97, 99, 100
- a) ain Hauss im gesicht bey 11 cl. braidt, langt bis an wall, öedte stehl, geschätzt 8 f.
- b) Ain Haus in der wasser Thor gassen . . . ist braidt 11 cl. 2 sch. und 29 cl. 2 sch. lang.
- c) Domuncula cum uno cubic. (217)
a: Ormoschty Jakab, b: Hidy Ferenc, c: Sabo Ferenc
- 173—262—262—98
- a) ain eckh Hauss in die wasser thor gassen, im gesicht bey 12 cl. braidt, langt bis an wall, öedt, geschätzt Nihil.
- b) Ain eckhhaus in der wasser thor gassen in das Tonau gässl . . . ist 9 cl. braidt und 30 cl. lang.
- c) Domus modica cum 2 cubic. (216)
a: Fischi Márton, b: Winckler Mátyás, c: Fisön Márton
- 174—263, 264—263, 264—89, 90, 91
- a) ain eckh Hauss in die Wasser thor gassen, im gesicht bey 35 cl. braidt, langt bis an wall, mit Tach und mauren, geschätzt 100 f.
- b) 263: Ain öede stöhl in der Wasser Thor gassen . . . hat in der braidte 17 cl. 4 sch., in der leng 26 cl. und langt an wall.
264: Ain Haus in der wasser thor gassen . . . ist 18 cl. braidt, und 26 cl. lang, langt an wall.
- c) Locus assignatus pro domo restantibus 3 cubiculis exiguis. (214)
b: 263: Pürckher Pál, 264: Esterhassy Pál, c: Princeps Palatinus
- 175—265—265—88
- a) ain Hauss im gesicht bey 16 cl. braidt, langt bis an wall, in gueten Tach, und mauren, geschätzt 150 f.
- b) Ain Haus in der wasserthor gassen . . . ist 14 cl. 4 sch. brädt und 26 cl. lang, langt an wahl.
- c) Domus ruinae proximae turcicae structurae. (213)
b: a Kohári ház, c: Cohárj
- 176—266—266—87
- a) ain Hauss im gesicht bey 7 cl. braidt, langt bis an wall, alte hütten, geschätzt 12 f.
- b) Ain Haus in der wasserthor gassen . . . ist 7 cl. 4 sch. braidt und 24 cl. 4 sch. gleich lang, langt an wall.
- c) Domus unius contign. cum 2 cubic. (209)
b, c: Baranj (Barani) Mihály
- 177—267—267—86

- a) ain Hauss im gesicht bey 16 cl. braidt, langt bis an wall, alte mauren, geschätzt 8 f.
 b) Ain Haus in der wasser Thor gassen . . . ist braidt 14 cl. und 24 cl. 4 sch. lang.
 c) Domus turcica ex sepibus et luto cum uno cubic. (208)
a, b: Sultz Mihály, c: Segeti Mihály
- 178—268—268—85
 a) ain Hauss im gesicht bey 12 cl. braidt, langt bis an wall, alte mauren, geschätzt Nihil.
 b) Ain Haus in der wasser thor gassen, ist 13 cl. braith und 24 cl. 4 sch. lang.
 c) Contiguae duo domus in una area, una antiqua turcica labore extracta, altera melior ambae cum 3 cubic. (206)
b, c: Emanuel Miklós
- 179—271—271, 304—83, 84
 a) ain Hauss im gesicht bey 13 cl. braidt, langt bis an wall, öedter Platz, geschätzt Nihil.
 b) Ain Haus in der wasser thor gassen . . . hat in der braidte 8 cl. und 24 cl. gleich lang, langt an wall.
 c) Domus duae in una area contiguae, una ex sepibus et luto antiqua unius cubic., altera melior cum 2 cubic. (204)
b: Csismadia Mihály, c: Csismazia Mihály özvegye
- 180—272—272—82
 a) ain Hauss im gesicht bey 12 cl. braidt, langt bis an wall, schlechte hütten, geschätzt 10 f.
 b) Ain Haus in der wasser thor gassen, hat 14 cl. 3 sch. in der braidte und 24 cl. in der leng.
 c) Domus cum uno cubic. (203)
a, b, c: Pirckher (Pürckher, Bürcker) Pál
- 181—273—273—81
 a) ain eckh Hauss gegen dem Wasser, im gesicht bey 12 cl. braidt, langt bis an wall, schlechte hütten, geschätzt 10 f.
 b) Ain eckhaus in der wasser thor gassen auf den Fisch marckht, ist 9 cl. 4 sch. braidt und 24 cl. lang, item an der donai 19 cl. 3 sch.
 c) Domum commode aedificatam unius contign. cum cubic. 3 et officina. (200)
b, c: Herosch (Herus) Sámuel
- 182—274—274—80
 a) ain eckh Hauss gegen dem Wasser, im gesicht bey 10 cl. braidt, langt bis an dem weeg bey dem wasser alte hütten, geschätzt Nihil
 b) Ain eckhhaus gegen dem wasser in gesicht 10 cl. braidt, in ruckhen 8 cl. 3 sch. und in der leng 5 cl. gleich lang, haltet, langt bis an den weeg bey den wasser.
 c) —
b: Az iskolaépület
- 183—275—275—79
 a) ain eckh Hauss gegen der Pastein, im gesicht bey 20 cl. braidt, langt bis an die Pastein gegen der Donau, alte hütten, geschätzt Nihil.
 b) Ain Haus gegen der Kirch, ist 18 cl. 4 sch., rechter handt 14 und linckher handt 17 cl. in der lenge haltet neben den schull orth.
 c) —
b: Az iskolaépület
- 184—
 a) ain eckh Hauss gegen der Donau an dem Kírch Platz, im gesicht bey 22 cl. braidt, und 31 lang, alte mauren, geschätzt Nihil.
 b) —
 c) —
- 185—276—276—77, 78
 a) ain eckh Hauss mit einen eckh in die niderlag, mit den andern in ein

- zwerckh gassel, im gesicht bey 11 cl. braidt, und 15 lang, öedte stehl, geschätzt Nihil.
- b) Ain Haus gegen der Kirch auf den Kirchplatz, hat in der lenge 12 cl. 4 sch. und 14 cl. lang.
- c) —
- 186—
- a) ain Hauss im gesicht bey 8 cl. braidt, und 15 lang, öedte stehl, geschätzt Nihil.
- b) —
- c) —
- 187—190—
- a) ain eckh Hauss gegen der Rontell, im gesicht bey 20 cl. braidt, und 15 lang, stosst ruckhwerts an ein gassel, alte mauren, geschätzt 20 f.
- b) Ain eckhhaus an den Kúrch Platz gegen der Donau, ist 14 cl. braidt, und 9 cl. lang
- c) Domus unius contign. et uno cubic. (178)
b, c: Pistori János György
- 188—277—277, 501—44, 45, 46
- a) ain Hauss auf dem Platz ein stöckh allein, umb und umb frey, im gesicht bey 30 cl. braidt und 40 lang, in villen gwölbern, guete mauren, geschätzt
- b) Ain Platz zum einen Haus ein stöckhl allein umb und umb frey, hat in der lenge 32 cl. 2 sch. und 40 cl. braidt.
- c) —
b: Heüsler Donát
- 189—189—189—39, . . . 43
- a) ain eckh Hauss ins zwerckh gassel, im gesicht bey 10 cl. braidt, und 11 lang, alte guete mauren und 1 gwölb, geschätzt 100 f.
- b) Ain eckhhaus in ein kleines gassl gegen der Pfarckúrch, ist 10 cl. 2 sch. braidt und 9 cl. 1 sch. lang.
- c) Domus unius contign. cum uno cubic. primo incepit aedificare. (179)
a: Schweidler Antal, b, c: Daschner (Taschner) Tamás
- 190—186—186—38
- a) ain Hauss in zwerckh gassel, im gesicht bey 10 cl. braidt und 15 lang, alte mauren, geschätzt 20 f.
- b) Ain eckhhaus auf dem Haupt Platz . . . ist braidt 9 cl. 1 sch. und 46 cl. lang.
- c) Domum elegantem incipit aedificare cum duobus contign. cubic. 3 modo perfectis et officina aperta. (180)
b, c: Brian (Prian) Móric
- 191—185—185—37
- a) ain Hauss auf dem Platz, im gesicht bey 14 cl. braidt und 26 lang, hat 3 gwölber, und 1 Keller, geschätzt 130 f.
NB bey erster numerierung hat disses Haus zway numeros als N 227 et 228 gehabt vermög darüber aus geförtigten Haus brieff.
- b) Ain Haus auf den Haupt Platz . . . hat in der braidte 14 cl. und in der leng 48 cl.
- c) Domum ruinatam muris 2 contign. . . cum cubic. 2. (181)
a: Knöper Bálint János, b, c: Rosswurmné (özvegy Rosswurmné Gertrud)
- 192—184—184—36
- a) Ain Hauss auf dem Platz, im gesicht bey 7 cl. braidt und 26 lang, alte guete mauren, geschätzt 50 f.
- b) Ain Haus auf den Haupt Platz . . . ist 7 cl. 4 ½ sch. braidt und 28 cl. lang.
- c) Domum incipit aedificare 2 contign. cum cubic. 3 et officina, in qua laborat. (182)
a: Hasel György, b, c: Reckh (Reck) György
- 193—183—183—35

- a) ain eckh Hauss auf dem Platz in die Leopoldi gassen, im gesicht bey 12 cl. braidt, und 17 lang, hat 2 gwölbel, sonst schlecht, geschätzt 50 f.
- b) Ain eckhhaus in der Leopold gassen auf den Haupt Platz . . . ist braidt 12 cl. 3 sch. und lang 17 cl. 2 sch.
- c) Domus unius contign. cum cubic. 2 et officina. (159)
b, c: Kleinhäckhhl (Kleinhakel) György
- 194—182—182, 661—33, 34
- a) ain Hauss in der Leopoldi gassen, im gesicht bey 9 cl. braidt und 12 lang, hat 4 gwölber, sonst öedt, geschätzt 30 f.
- b) Ain Haus in der Leopold gassen . . . hat in der braidte 10 cl. 1 sch. und in der leng 14 cl.
- c) Domus subt. unius contign. cum cubic. uno et officina. (161)
b, c: Hörnstatt (Hörmanstorff) Ferenc
- 195—181—181—32
- a) ain Hauss in der Leopoldi gassen, im gesicht bey 10 cl. braidt, und 12 lang, in alten mauren, geschätzt 10 f.
- b) Ain Haus in der Leopold gassen . . . ist braidt 9 cl. 3 sch. und 22 cl. lang.
- c) Domus unius contign. et uno cubic. (162)
a, b, c: Riemer Márton
- 196, 197—180, 420—180, 420 —
- a) 196: ain Hauss im gesicht bey 11 cl. braidt, und 12 lang in der Leopoldi gassen, öedte stehl, geschätzt Nihil.
197: ain Hauss in der Leopoldi gassen, im gesicht bey 11 cl. braidt, und 12 lang, öedte stehl, geschätzt Nihil.
- b) Ain Haus in der Leopold gassen . . . hat in der braidte 16 cl. 1 sch. und in der leng 25 cl.
- c) Domum incipit aedificare unius contign. cum 2 cubic. (165)
b, c: Schell (Schelhaus) József
- 198—179—179, 616—26, 27, 28
- a) ain eckh Hauss in das Rundel gassel in der Leopoldi gassen, in gesicht bey 11 cl. braidt und 12 lang, öedte stehl, geschätzt Nihil.
- b) Ain öede eckhhaus stöhl in das Rundel gässl in der Leopold gassen . . . ist 14 cl. 3 sch. braidt und 25 cl. 3 sch. lang.
- c) Domunculam ex luto incipit aedificare cum uno cubic. (168)
b, c: Haffner (Hafner) János
- 199, 200—178—178—19
- a) 199: ain eckh Hauss in das Rundel gassel in der Leopoldi gassen, im gesicht bey 10 cl. braidt, und 32 lang, alte mauren, geschätzt 50 f.
200: ain Hauss in der Leopoldi gassen, im gesicht bey 13 cl. braidt, und 32 lang, öedter Platz, geschätzt Nihil.
- b) Ain eckhhaus in das Rundel gässl in der Leopoldt gassen . . . ist 33 cl. braidt und 50 cl. lang.
- c) Domus commode aedificata unius contign. cum 4 cubic. et area satis ampla. (175)
a: Biddner János Miksa, b, c: Sötter (Söter) Ferenc
- 201—177—201, 508—16
- a) ain Hauss in der Leopoldi gassen im gesicht bey 16 cl. braidt, und 13 lang, hat 1 gwölb, und alte mauren, geschätzt Nihil.
- b) Ain Haus in der Leopold gassen . . . ist 8 cl. 4 sch. braidt, 10 cl. lang.
- c) Domuncula exigua cum uno cubic. (174)
a: Kovatz János, b, c: Kovatz (Kovas) Jánosné
- 202—176—176—15
- a) ain Hauss in der Leopoldi gassen, im gesicht bey 11 cl. braidt, und 13 lang, hat 3 gwölber und alte mauren, geschätzt 20 f.
- b) Ain Haus in der Leopold gassen . . . ist 9 cl. 2 sch. braidt und 10 cl. lang.
- c) Domuncula cum 2 cubic. (173)

- b, c*: Ehmreich (Ehrenreich) Pál
- 203—175—175—14
- ain eckh Hauss gegen dem Ofner Thor in die Pastein gassen, im gesicht bey 14 cl. braidt und 13 lang, hat ein gwölbb, und alte mauren, geschätzt 10 f.
 - Ain eckhhaus bey den ofner thor in das Rundel gässl gegen den Schüffambt in der Leopold gassen, 10 cl. 2 sch. lang und 8 cl. 2 sch. braidt.
 - Domus inaedificata cum cubic. 2 unius contign. (172)
a: Possinger János Mihály, *b, c*: Antonj (Antonovich) Iván
- 204, 205—7—7, 665—573, 574, 575, 576
- 204: ain Hauss im gesicht bey 12 cl. braidt, und 20 lang, bis an die Pastein gassen alte mauren, geschätzt Nihil.
205: ain eckh Hauss in das Serviten gässel, im gesicht bey 14 cl. braidt und 25 lang bis an die Pastein gassen, alte mauren, geschätzt Nihil.
 - Ain Haus in der ofner Thor gassen . . . ist braidt 24 cl. und 22 cl. lang, langt an die Pastein gassen.
 - Domus modica unius contign. cum cubic. 2. (20)
b, c: Fünckh (Finck) János
- 206—
- ain eckh Hauss in das Serviten gässel im gesicht bey 20 cl. braidt, und 18 lang, hat 1 Keller und 1 gwölbb, alte mauren, geschätzt 20 f.
 -
 -
- 207—37—37—568
- ain eckh Hauss in die barmherzig gassen im gesicht bey 20 cl. braidt, und 20 lang, hat 3 gwölber, und alte mauren, geschätzt 30 f.
 - Ain eckhhaus . . . in der barmherzig gassen, haltet auf beede seithen 20 cl. gleich lang, in gesicht 17 cl. 3 sch. und in ruckhen 28 cl. braidt ist.
 - Domus necdum aedificata cum 2 cubic, duarum contign. (18)
b, c: Hartl Henrik
- 208—36—36—569, 570
- ain eckh Hauss gegen denen gärten, hat nur drey seithen, im gesicht bey 36 cl. braidt, und 36 lang, ligt in der barmherzig gassen, öedte stöhl mit wenigen mauren, geschätzt 8 f.
 - Ain dreyöckhende öede Hausstöhl, stosset mit den Spitz in die Pastein gassen . . . haltet in der braidte 20 cl., dan 21 cl. in der leng, langt in das Serviten gässl.
 - Convicinae duae domunculae ruinae maximae et antiquae structurae cum cubic. 2.
b: Zuckher Miklós, *c*: Pitner Miksa
- Heyduckhen Gässel
- 209—112, 512—112, 512—298, 299
- ain Haus im gesicht bey 13 cl. braidt, und 23 lang, öedte stehl, geschätzt Nihil.
 - Ain eckhhaus in der Pauliner Pastein gassen . . . ist 19 cl. braidt, 32 cl. lang.
 - *b*: Janina Capitan, *c*: Demetrius János Capitaneus Rascionorum
- 210—113—113—296, 297
- ain Hauss im gesicht bey 13 cl. braidt und 23 lang, öedte stehl, geschätzt Nihil.
 - Ain Haus in der Pauliner Pastein gassen . . . ist 13 cl. 2 sch. braidt und 20 cl. 4 sch. lang.
 - Domuncula lutea cum duobus cubic. (59)
b, c: Steinbrecher György
- 211—114—114—318
- ain eckhhaus in der Pauliner gassen, im gesicht bey 33 cl. braidt, und 23 lang, in welchen Platz ein öedte Kirhen von wenigen mauren stehet.

NB Zuer andern seithen des Heyduckhen gässel ist ein ganz öedter Platz, welcher nicht ausgemessen.

- b) Ain Haus in der Pauliner Pastein gassen . . . hat in der leng 20 cl. 3 sch. und 25 cl. in der braidte.
 - c) Domum incipit aedificare, sed modo est inhibitum. (58)
- b, c: Rodl János

Pauliner Gással

212—106—106, 293—316, 317

- a) ain Hauss im gesicht bey 22 cl. braidt und 25 lang, alte mauren, geschätzt Nihil.

NB ietzt folgt ein grosser öedter Platz, bis auf die mitter, und Pastein gassen, so nit abgemessen worden.

- b) Ain Haus in der obern Pauliner gassen, ist braidt 19 cl. 3 sch. und 36 cl. lang . . . ligt zwischen zwey ungebauthen stöhlen.
 - c) Domum noviter aedificat. (94)
- b, c: Lechner (Lehner) Balázs

Mitter Gassen

213—126—126, 669—1 : 0, 191, 245

- a) ain eckhhauss in die Pauliner gassen, im gesicht bey 23 cl. braidt, und 14 lang, stosst an No 102, hat 1 gwölb, und alte mauren, geschätzt 15 f.
- b) Ain eckhhaus in der Kescemeter und Pauliner gassen, ist braith 14 cl. 3 sch. und 24 cl. lang.
- c) Domus unius contign. cum 2 cubic. (113)

b, c: Vesekini (Wessekin) Mihály

214—125—12, 5, 615—246, 247

- a) ain Hauss im gesicht bey 17 cl. braidt, und 23 lang, öedte stehl, nit numerirt, geschätzt Nihil.
- b) Ain öede stöhl in der Kescemeter gassen . . . so mit einen Zaun umbfangen, ist 11 cl. 3 sch. braidt, 22 cl. lang.
- c) —

b: Sambori Scuths János

215—123, 124—123, 124—248, 249, 250, 182, 183, 184

- a) ain eckhhauss in das Hungar gással, im gesicht bey 17 cl. braidt, und lang, worin ein brun, sonst öedte stehl, geschätzt Nihil
- b) 123: Ain eckhhaus in das Heüduckhen gässl und Kescemeter gassen . . . ist 15 cl. braidt und 26 cl. lang.
- 124: Ain Haus in der Kescemeter gassen . . . ist braidt 6 cl., 22 cl. lang.
- c) Domus inaedificata unius cubic. (102)

b: Ratz Ostia Sebeczi és Scithcs Péter, c: Raz Ostaia

216—

- a) ain eckh Hauss mit einem eckh in das Hungar, mit dem andern in die Pastein gassen, im gesicht bey . . . cl. braidt, und . . . lang, öedte stehl, geschätzt Nihil.
- b) —
- c) —

217—

- a) ain eckh Hauss in die Pauliner gassen, im gesicht bey 28 cl. braidt, und 24 lang, wenig alte mauren, geschätzt Nihil.
- b) —
- c) —

218—135—135—

- a) ain Hauss im gesicht bey 14 cl. braidt und 24 lang, öedte stehl, geschätzt Nihil.
- b) Ain Hausstöhl . . . ist 13 cl. braidt und 25 cl. lang.
- c) Partim unius, partim duarum contign. cum cubic. 3, una cum praxatorio. (1)

a, b, c: Proberger Jakab

219—136—136, 145—243

- a) ain Hauss im gesicht bey 5 cl. braidt und 24 lang, öedte stehl, geschätzt Nihil.
 b) Ain Hausstöhl . . . ist braidt 6 cl. und 25 cl. lang.
 c) —
 b: Kleinhäckhl János
- 220—137—137—241
 a) ain Hauss im gesicht bey 11 cl. braidt, und 20 lang, oedte stehl, geschätzt Nihil.
 b) Ain Haus, ist braidt 11 cl. 3 sch. und 25 cl. lang.
 c) Domus unius contign. cum 4 cubic. (Diversorium publicum sub signo nigrae aquilae.)
 b, c: Lechner (Lehner) Mihály
- 221—138, 520—138, 520—238
 a) ain eckh Hauss in die Kecskemeter gassen, im gesicht bey 25 cl. braidt, und 20 lang, hat 2 gwölber, und 1 Keller, alte mauren, geschätzt 100 f.
 b) Ain eckhhaus in die Kescemeter gassen . . . hat in der braidt 26 cl. und in der leng 19 cl. 3 sch.
 c) Domus 2 contign. cum 3 cubic. (83)
 a, b, c: özvegy Crupizkiné (Czupzik, Grobschik) Mária Anna
- 222—154—154—237
 a) ain eckh Hauss im gesicht bey 29 cl. braidt, und 9 lang, stost mit dem eckh in die Kecskemeter gassen, alte mauren, und holtzen, geschätzt 50 f.
 b) Ain eckhhaus in der Kescemeter gassen . . . hat in gesicht 10 cl. 2 sch., im Ruckhen 8 cl. 2 sch. und 29 cl. gleich lang.
 c) (80)
 b: der Kescemeter Haus, c: Domus opidi Ketchkemetiensis
- 223—155—155—236
 a) ain eckh Hauss in die Franciscaner gassen, im gesicht bey 19 cl. braidt, und 7 lang hat ein gwölb, geschätzt 20 f.
 b) Ain eckhhaus in der Kescemeter und Franciscaner gassen . . . hat in der braidte 6 cl. 4 sch. und in der lenge 18 cl. 3 sch.
 c) Domus unius contign. cum cubic. 3. (Diversorium publicum cum educillo sub signo albi bovis.) (75)
 b, c: Reitter Egyed
- 224—166—166, 167—235
 a) ain eckh Hauss in die Franciscaner gassen im gesicht bey 10 cl. braidt, und 15 lang, öedter Platz mit alten mauren, geschätzt Nihil.
 b) Ain eckhhaus in der Franciscaner gassen . . . hat in der Kescemeter gassen 9 cl. 5 sch. und in ruckhen 8 cl., 20 cl. 4 sch. gleich lang.
 c) Domus non dum aedificata. (76)
 b, c: Scopek (Schopec) Ferenc
- 225—167—166, 167—
 a) ain Hauss im Gesicht bey 6 cl. braidt und 13 lang, hat ein gwölb, und alte mauren, geschätzt 10 f.
 b) Ain Haus in der Franciscaner gassen . . . ist 8 cl. braidt und 14 cl. 2 sch. lang.
 c) Domus unius contign. cum cubic. uno et officina. (71)
 a, b, c: Szucz (Petrovitz, Petroschiz) János
- 226—168, 399—168, 399—233
 a) ain Hauss im gesicht bey 13 cl. braidt, und 9 lang, hat 2 gwölber und alte mauren, geschätzt 20 f.
 b) Ain Haus in der Franciscaner gassen . . . hat in der braidte 10 cl. 3 sch. und in der leng 14 cl. 2 sch.
 c) Domus exigua cum 2 cubic. et officina, unius contign. (69)
 a, b, c: Cesar (Caesar, Czisar) Mihály
- 227—169, 290—169, 290—231, 232
 a) ain eckh Hauss in die bayrische gassen, hat nur drey seithen, im ge-

- sicht bey . . . cl. braidt, langt von einer gassen bis in die andere, gan^z öedte stehl., geschätzt Nihil.
- b) Ain eckhhaus in die bayrische und franciscaner gassen . . . ist 16 cl. braidt und 3 sch. 15 cl. lang.
- c) Domus unius contign. cum uno cubic. (17)
b, c: Gentesci (Gyngeschj) János
- 228-85, 391, 392-85, 391, 392-339, 340, 341
- a) ain eckhhaus in die bayrische gassen, im gesicht bey 12 cl. braidt, und 20 lang, alte mauren, geschätzt Nihil.
- b) Ain eckhhaus in die bayrische gassen. . . hat in der braidte 11 cl. und in der leng 27 cl.
- c) Domus contiguae in una area suae cum 3 cubic. et officium, unius contign. (68)
b, c: Schölecsi (Silesi) Pál
- 229-86-86-338
- a) ain Hauss im gesicht bey 10 cl. braidt, und 20 lang, guete mauren, geschätzt 15 f.
- b) Ain Haus . . . ist braidt 10 cl. 3 sch. und 25 cl. lang.
- c) Domus 2 contign. et tot. cubic. (70)
b, c: Stainovitz (Stannovitz) Mátyás
- 230-87-87-337
- a) ain eckhhaus in die Franciscaner gassen, im gesicht bey 16 cl. braidt, und 20 lang, hat einen Keller, und guete mauren, geschätzt 50 f.
- b) Ain eckhhaus in die Franciscaner gassen, hat in der braidte 14 cl. 5 sch. und 25 cl. in der leng.
- c) Domus unius contign. cum cubic. 4. (77)
a: Semeredi Benedek, b, c: Köppel (Keppel) Melchior
- 231-88-81-336
- a) ain eckhhaus in die Franciscaner gassen, im gesicht bey 7 cl. braidt, und 19 lang, alte mauren, geschätzt 10 f.
- b) Ain eckhhaus in der Franciscaner gassen . . . ist 34 cl. lang, 10 cl. 3 sch. braidt.
- c) Domus unius contign. cum 3 cubic. (78)
a: Putsch Mihály, b, c: Meches Jakab
- 232-89-89-335
- a) ain Hauss im gesicht bey 8 cl. braidt, und 19 lang, alte mauren, geschätzt Nihil.
- b) Ain Haus . . . ist braidt 8 cl. und 26 lang.
- c) Domus 2 contign. cum cubic. tribus. (79)
a: Tattar István, b, c: Putaniz (Budanz) János (1695, 1696)
- 233-90-90-335
- a) ain Hauss im gesicht bey 23 cl. braidt, langt bis an das Kőröser gassel, hat 3 gwölber und guete mauren, geschätzt 20 f.
- b) Ain öede stöhl . . . hat in der braidte 18 cl. und in der leng 16 cl.
- c) -
a: Tattar Istvan, b: Tott Mihály, Putamz János
- 234-91-91-334
- a) ain eckh Hauss mit einem eckh in die Kecskemeter, mit dem andern in die Kőröser gassen, im gesicht bey 13 cl. braidt, langt bis ins Kőröser gassel, öedter Platz, geschätzt Nihil.
- b) Ain öede eckhhaus gegen den Kőröser Haus in der Kescemeter gassen, 8 cl. 4 sch. in der braidte und in der Pauliner gassen 12 cl. 3 sch. in der lenge haltet.
- c) Domuncula cum 2 cubic. (122)
a: Hammer Kristóf, b: Tott Mihály (1687, 1696), c: Turpis György
- 235-97-97-337
- a) ain eckh Hauss in die Kecskemeter gassen, im gesicht bey 9 cl. braidt, und 20 lang, alte mauren, geschätzt 10 f.
- b) Ain Haus in der Pauliner gassen zwischen der *Pauliner Kirch* und

- Tott Mihál, ist braidt 19 cl., 7 cl. lang.
 c) *Domus unius contign. cum 2 cubic.* (87)
b, c: Türckhisch (Dörög) János
- 236—98—98—326
 a) ain Hauss im gesicht bey 11 cl. braidt, und 20 lang, alte mauren, geschätzt Nihil.
 b) Ain eckhhaus in die Kescemeter gassen . . . ist 10 cl. braidt und 19 cl. lang.
 c) *Domus unius contign. cum cubic. 2.* (88)
b: Tott Mihály, c: Kanzlmülner Pál
- 237—99—99—325
 a) ain Hauss im gesicht bey 13 cl. braidt, bis zu einen brun, welcher halb hin und halb herüber gehörig, und 20 lang, bis an der Pauliner ihren Platz, in alten mauren, geschätzt Nihil.
 b) Ain Haus in der Kescemeter gassen . . . ist 18 cl. braidt und 19 cl. lang.
 c) *Domus unius cubic. et contign.* (89)
a: Cerni János, b, c: Biankovíz (Biankowi) Jakab
- 238—100—100—324
 a) ain Hauss im gesicht bey 20 cl. braidt und 20 lang, bis an der Pauliner Platz, alte mauren, geschätzt Nihil.
 b) Ain Haus in der Kescemeter gassen . . . hat in der braidte 12 cl. und 18 cl. 3 sch. in der leng.
 c) *Domus cum uno cubic. et contign.* (90)
b, c: Atchs (Atzch) Péter
- 239—101, 497—101, 497—322, 323
 a) ain Hauss im gesicht bey 11 cl. braidt und 20 lang, bis an der Pauliner Platz, alte mauren, geschätzt Nihil.
 b) Ain Haus in der Kescemeter gassen . . . hat in der leng 18 cl. 3 sch. und in der braidte 15 cl.
 c) *Domus unius cubic. et contign.* (19)
b, c: Josip (Joso) Miklós
- 240—102—102—321
 a) ain Hauss im gesicht bey 10 cl. braidt und 18 lang, bis an der Pauliner Platz, alte mauren, geschätzt Nihil.
 b) Ain Haus in der Kescemeter gassen . . . ist braidt 12 cl., 18 cl. 3 sch. lang.
 c) *Domus ad huc ruinata unius cubic.* (92)
b: Capesvari Forgatchs, c: Comarini Forgatch
- 241—103, 494—103, 494—319, 320
 a) ain eckhaus in die Pauliner gassen, im gesicht bey 18 cl. braidt, und 18 lang, bis an der Pauliner Platz, öedte stehl, geschätzt Nihil.
 b) Ain eckhhaus in der Pauliner gassen, ist braidt 12 cl. und lang 18 cl. 3 sch.
 c) —
a, b: Purganowski (Borganophski) Miklós
- Keczkemeter Gassen
- 242—139—139—207
 a) ain Hauss im gesicht bey 13 cl. braidt und 30 lang, öedter Platz, und wenig alte mauren, geschätzt 10 f.
 b) Ain Haus in der Kescemeter gassen . . . ist braidt 17 cl. und 20 cl. lang.
 c) *Domus unius contign. cum cubic. 2, 2 alteri nedum perfectis.* (82)
a, b, c: Hueber (Hubert) Ádám
- 243—153, 449, 457—153, 444, 457—208, 209
 a) ain Hauss im gesicht bey 20 cl. braidt, und 29 lang, alte mauren und Tach, geschätzt 10 f.
 b) Ain Haus in der Kescemeter gassen . . . hat in der braidte 27 cl. 3 sch. und 29 cl. in der leng.
 c) *Convicinae duae domunculae ruinae proximae et antiquae structurae*

- cum cubic. 2. (14)
a, b, c: Biettner (Büttner, Pitner) János Miksa
- 244—93—93—331
a) ain eckhauss in die Kőröser gassen, im gesicht bey 20 cl. braidt, und 15 lang, in alten mauren, geschätzt 50 f.
b) Ain eckhhaus in das Kőröser gässl und Pauliner gassen, hat in der braidte 17 cl. 5 sch. und 32 cl. 4 sch. in der leng.
c) Domus cum 2 cubic. unius contign. (85)
a, b, c: Kőrös város háza
- 245—94—94—330
a) ain Hauss im gesicht bey 11 cl. braidt, und 15 lang, öedter Platz, geschätzt Nihil.
b) Ain Haus in der Pauliner gassen . . . ist braidt 10 cl. 2 sch. und 34 cl. lang.
c) Domus unius contign. cum 2 cubic. (85)
b, c: Hauer (Aurer) Márton
- 246—95—95—
a) ain Hauss im gesicht bey 11 cl. braidt, und 15 lang alte mauren, geschätzt Nihil.
b) Ain Haus in der Pauliner gassen . . . ist braidt 10 cl. 2 sch. und 34 cl. lang.
c) Domus unius contign. cum cubic. 2. (86)
b, c: Nachtigal Sámuel
- 247—96—96—329
a) ain Hauss im gesicht bey 12 cl. braidt, und 15 lang, alte guete mauren, geschätzt 20 f.
b) Ain Haus in der Pauliner gassen . . . hat in der braidte 10 cl. 4 sch. und 34 in der leng.
c) Domum incipit aedificare, 2 contign. (9)
a: Apcz István, *b*: Az ágyuöntő báza, *c*: Nuspiker János
- Franciscaner Gassen
- 248—92—92, 668—399, 333
a) ain eckhauss in die Kőröser gassen, im gesicht bey 18 cl. braidt, mit der länge stosst es an die stehlen über zwerg an, öedte stehl, geschätzt Nihil.
b) Ain eckhhaus in die Franciscaner und Kőröser gässl, ist 1 cl. 4 sch. im gesicht, 23 cl. lang.
c) Domus unius contign. cum uno cubic. (43)
b: Huszahr János, *c*: Monar János
- 249—156—156—220, 221
a) ain Hauss im gesicht bey 13 cl. braidt, und 19 lang, öedte stehl, geschätzt Nihil.
b) Ain Haus in der Franciscaner gassen . . . hat im gesicht wie in ruckhen 12 cl. 2 sch. und in der leng 18 cl. 2 sch.
c) Domus unius contign. cum cubic uno. (74)
b, c: Schach Mihály
- 250—257—157—219
a) ain Hauss im gesicht bey 9 cl. braidt, und 25 lang, öedte stehl, geschätzt Nihil.
b) Ain Haus in der Franciscaner gassen . . . ist braidt 8 cl. und lang 22 cl.
c) Domus ex luto et ligno, unius cubic. (73)
b, c: Sande (Sandaj) Péter
- 251—
a) ain eckhauss ins Sailler gässel, im gesicht bey 12 cl. braidt, und 14 lang, alte mauren, geschätzt 10 f.
b) —
c) —
- 252—
a) ain eckhauss ins Sailler gässel, im gesicht bey 14 cl. braidt, und 14

- lang, hat 1 Keller, und guete mauren, geschätzt 20 f.
- b) —
c) —
- 253—208—
- a) ain Hauss im gesicht bey 7 cl. braidt und 12 lang, öedte stehl mit wenigen mauren, geschätzt Nihil.
b) Ain Haus in der Franciscaner gassen . . . ist 6 cl. braidt, 11 cl. 4 sch. lang.
c) Domuncula cum uno cubic., noviter aedificata.
b, c: Mayr (Mayer) Márk
- 254—
- a) ain eckhauss in das spar gässel, im gesicht bey 11 cl. braidt, und 13 lang, öedte stehl, geschätzt Nihil.
b) —
c) —
- 255—
- a) ain Hauss in spar gässel, im gesicht bey 12 cl. braidt, und 9 lang, hat ein Keller, in alten mauren, geschätzt 25 f.
b) —
c) —
- 256—
- a) —
b) —
c) —
- Unter bayrische Gassen
- 257—
- a) ain Hauss im gesicht bey 11 cl. braidt, und 18 lang, öedter Platz, mit wenig alten mauren, geschätzt Nihil.
b) —
c) —
- 258—84—84—343
- a) ain eckh Hauss in die bayrische gassen, wo beide bayrische gassen zusammen lauffen, im gesicht bey 10 cl. braidt, und 30 lang, guete mauren, geschätzt 40 f.
b) Ain eckhhaus in die bayrische gassen auf den Traidt marckht, ist braidt 10 cl. und 28 cl. lang.
c) Domus unius contign. cum 3 cubic. (67)
b, c: Fidos (Vitos) Ferenc
- 259—83, 444—83, 444—344, 345
- a) ain eckhhauss in die ober bayrische gassen, im gesicht bey 12 cl. braidt, und 29 lang alte mauren, hat 3 gwölber, geschätzt 50 f.
b) Ain eckhhaus in das schulter gässl gegen der Traidt marckht, hat in der braidte 20 cl. 4 sch., lang 28 cl.
c) Domus cum 4 cubic. (66)
a: Kärpfenstain István, b, c: Serede (Seredi) Ferenc
- Ober bayrische Gassen
- 260—
- a) ain Hauss im gesicht bey 13 cl. braidt, und 23 lang, gehet von der bayrischen, in die Hatvaner gassen, öedte stehl, geschätzt Nihil.
b) —
c) —
- 261—77—77—351
- a) ain Hauss im gesicht bey 12 cl. braidt, und 12 lang, alte mauren, geschätzt Nihil.
b) Ain Haus in der Hatvaner gassen . . . langt in das schulter gässl und ist 12 cl. alda und in der hatvaner gassen 13 cl. 3 sch. braidt, 33 cl. gleich lang.
c) Domus unius contign. cum 3 cubic. et officina. (64)
a, b, c: Kliemer (Klimmer) Mihály

- 262—82—82—350
- a) ain Hauss im gesicht bey 12 cl. braidt, und 13 lang, alte mauren, geschätzt Nihil.
 - b) Ain Haus auf den Traidt Platz . . . hat in der leng 22 cl. und in die braidte 12 cl.
 - c) Domus unius contign. cum 4 cubic. (5)
a: Widtmayr Mátyás, b, c: Mosel (Mosell) János Antal
- 263—81—81, 650—351, 352
- a) ain Hauss im gesicht bey 18 cl. braidt, und 11 lang ein eckh Platz in das schulter gässel, hat 2 gwölber, alte mauren, geschätzt 20 f.
 - b) Ain eckhhaus in das schulter gässl . . . ist braidt 18 cl. 4 sch. und 11 cl. lang.
 - c) Domus unius contign. cum 2 cubic. (63)
a, b, c: Nehrer (Nörrer, Nehrer) Márton
- 264—80—80—353
- a) ain Hauss im gesicht bey 7 cl. braidt, und 12 lang in Schulter gässel ligend, in alten mauren, hat 1 gwölb, geschätzt 15 f.
 - b) Ain Haus in der schulter gässl . . . ist braith 8 cl. 4 sch. und 15 cl. 2 sch. lang.
 - c) Domus ruinata unius cubic. exigui. (62)
b: Gusmi (Ötves) Mihály
- Hatvaner Gassen
- 265—76—76—359
- a) ain Hauss im gesicht bey 12 cl. braidt, und 12 lang, öedte stehl, stosst an No 74, geschätzt Nihil.
 - b) Ain Haus in der Hatvaner gassen . . . ist 14 cl. braidt und 25 langt gegen No 75 17 cl.
 - c) Domum incipit aedificare cum 2 cubic. (154)
b, c: Schor György
- 266—75—75—359
- a) ain eckhhauss gegen die Herrn gassen, hat drey seithen, im gesicht bey 18 cl. braidt, langt von der Hatvaner gassen bis oberbayrische gassen durch, und stosst an No 260, öedte stehl, geschätzt Nihil.
 - b) Ain eckhhaus gegen der Herrn gassen, hat drey seithen, in der hatvaner gassen und schulder gässl 18 cl. lang, 17 cl. über zwerch gegen No 76.
 - c) Domus modica cum 2 cubic. (10)
b, c: Linzer János
- 267—
- a) ain Hauss im gesicht bey — — — cl. braidt, und — — — lang.
 - b) —
 - c) —
- 268—196—196—59
- a) ain Hauss in der bayrischen gassen, stosst an No 134, im gesicht bey 11 cl. braidt, und 25 lang, geht durch und durch bis in die Pfar gassen, hat 3 gwölber, und 1 Keller sambt gueten mauren, geschätzt 150 f.
 - b) Ain Haus in der Untern bayrischen gassen . . . hat in der braidte 10 cl. 2 sch. und 24 cl. 2 sch. in der leng, stosset in das Pfar gässl und ist alda 8 cl. 1 sch. braith.
 - c) Domus ruinata et inaedificata sine cubic. (191)
b, c: Ingram Ferenc József
- 269, 270—197—197—58
- a) 269: ain Hauss in der bayrischen gassen, im gesicht bey 7 cl. braidt, und 25 lang, geht durch bis auf die Pfar gassen, öedt, mit alten mauren, geschätzt Nihil.
270: ain Hauss in der bayrischen gassen im gesicht bey 6 cl. braidt, und 25 lang, geht durch bis an die Pfar gassen, guete mauren, geschätzt 100 f.
 - b) Ain Haus in der Untern bayrischen gassen . . . ist 12 cl. 2 sch. braidt

- in gesicht 24 cl. lang und stosset in das Pfaar gässl und hat alda in der
braithe 10 cl.
- c) Domus neo aedificata, 3 contign. cum cubic. 5. (186)
b, c: Schweidler Kristóf
- 271—198—198—57, 62
- a) ain Hauss in der bayrischen gassen im gesicht bey 11 cl. braidt, langt
durch bis auf die Pfar gassen, alte mauren, geschätzt 45 f.
- b) Ain Haus in der Untern bayrischen gassen . . . ist 9 cl. 5 sch. in der
braidte in gesicht, in ruckhen 8 cl., in der leng 22 cl. 4 sch. und gehet
in das Pfar gassl.
- c) Domus inaedificata cum cubic. uno. (190)
b, c: Franczin (Franzin) János
- 272—199, 406—199—52, 53, 54
- a) ain Hauss im gesicht bey 10 cl. braidt, langt bis in die Pfar gassen,
öedte stehl mit wenig alten mauren, geschätzt Nihil.
- b) Ain Haus in der Untern bayrischen gassen . . . haltet in der braidte
10 cl. 3 sch., in der leng 25 cl., und gehet an das Pfaar gässl.
- c) Domus cum 3 cubic. unius contign. cum officina. (185)
a: Heüszler György, b, c: Peringer György Kristóf
- 273—200—200—55
- a) ain Hauss in der bayrischen gassen, im gesicht bey 6 cl. braidt, langt
bis an die Pfar gassen, hat 2 gwölber und 1 Keller, sambt gueten
mauren, geschätzt 50 f.
- b) Ain Haus in der Untern bayrischen gassen . . . hat in der braidte
5 cl., in der lenge 25 cl. und gehet in das Pfaar gässl.
- c) Domus unius contign. cum cubic. 2 (6)
a, b, c: Sax Simon

I. Függelék az adattárhoz.

- —8—8, 550—553
- b) Ain eckhhaus, an den Serviten gässl . . . hat in gesicht 7, in ruckhen
15 in der braidte, und 24 cl. gleich lang.
b: Vockhinger János
- —9—9, 554—
- b) Ain eckhhaus, in das Serviten gässl hat in gesicht, wie in ruckhen
20 cl. braidt, rechter handt 24, und lincker handt 20 cl. lang.
b: Härtl Henrik
- —32—32—
- b) Ain eckhhaus in der barmherzig gassen . . . hat 27 cl. in der braidte
und 94 in die leng.
- c) Domus 2 contign. noviter aedificata cum cubic. 4 (38).
b, c: Pachner von Eggenstorfer, Reichard
- —33—33—
- b) Ain öeder Eckplatz in der barmherzig gassen neben einen andern
oeden platz hat in den gesicht oder braithe 24 cl. und in der lenge 35 cl.
b: Kollbacher Mátyás
- —34—34—
- b) Ain öede Hausstöhl in der barmherzig gassen an den Serviten Creüz
hat in gesicht oder braide 14 cl. 3 sch. und in der lenge 30 cl.
- —35—35—
- b) der Serviten Kürch sambt den zugemessenen ohrt ist in gesicht wie
in ruckhen 76 cl. braidt, und auf beeden seithen 44 cl. gleich lang,
stosset eben an die Hatwaner Pastein gassen.
b: Szerviták
- —74—74—362
- b) Ain Haus in der Hatvaner strassen . . . ist 33 cl. und 33 cl. wie braidt,
auch lang.

- b*: Luickhisches Haus
- — 98—98—
b) Ain eckhhaus in die Kescemeter gassen . . . ist 10 cl, braidt, und 19 cl. lang.
b: Tott Mihály
- — 104—104—
b) Ain eckhhaus in der Pauliner gassen, bis zu der Pauliner Pastein gassen 17 cl. 3 sch. lang, 18 cl. 3 sch. in der Pastein gassen und gegen No 105. 14 cl. braidt.
c) Domuncula ex luto unius contign. (57)
b, c: Frangl (Brandler) Ferenc
- — 105—105—
b) Ain Haus in der obern Pauliner gassen zwischen zwey öeden stöhlen ist braidt 13 cl. 3 sch. und gegen No 106. 5 cl. 4 sch., und 14 cl. lang.
b: Rath Mihály
- — 107—107—312
b) Ain öede Hausstöhl, so mit einen Zaun umbfangen . . . hat in der leng 35 cl., 24 cl. 3 sch. in die braidte in der Pauliner obern gassen.
b: Hafner Boldizsár
- — 108—108—309
b) Ain eckhhaus stöhl in der obern Pauliner und Kescemeter gassen, ist 27 cl. braidt, und 11 cl. 2 sch. lang, ligt neben der umbzaunten stöhl.
b: Rathz Saria
- — 109—109—307
b) Ain Haus in der Kescemeter gässl, hat der braidte 25 cl. und 36 cl. lang.
b: Seelitchs ostoia
- — 110—110—305
b) Ain eckhhaus in der Kescemeter Pastein gassen ist braidt 14 cl. und 34 cl. lang . . .
c) Domus ex luto cum cubic. 3. (98)
b, c: Tott Gábor
- — 111—111—302
b) Ain Haus in der Kescemeter Pastein gassen . . . hat in der braidte 15 cl. und 30 cl. in der leng.
c) Tuguriolum subterraneum. (61)
b, c: Sabotha Marcho
- — 115—115—555, 579—293, 294
b) Ain garten mit einen Zaun umbfangen aber ganz öed, hat in gesicht 9 cl. 3 sch., in ruckhen 15 an der Rechten seithen 13 und an der linckhen 17 cl. 3 sch.
b: Szabo János
- — 117—117, 525—280, 281
b) Ain Hausstöhl mit 4 öckhen ist gegen dem Kescemeter thor in Spitz 5 cl. in ruckhen 20 cl. 3 sch. braidt und 39 cl. gleich lang . . .
b: Ertochs István és Gallas István
- — 119—119, 517, 565, 566—180, 181
b) Ain Eder umbzaunter Platz in heyduckhen gässl, ist 14 cl. braidt, 18 cl. 5 sch. lang.
b: Petrovitz József
- — 120—120, 570—178
b) Ain eckhhaus Stöhl, so in den heyduckhen gässl 17 cl. lang, und in der leopoldt gassen 9 cl. braidt . . .
c) Domus ex luto cum cubic. 3.
b, c: Budai Gábor
- — 121—121—
b) Ain haus in der leopoldt gassen hat in der braidte 11 cl. und gegen der Kescemeter Pastain 17 cl. in der lenge.
c) Domuncula ex luto unius cubic. (99)

- b, c*: Halachs Marko
- — 132—132—
b) die Rätzische Kůrch, ist braidt 16 cl. und 27 cl. lang.
- — 133—133—
b) Ain 6ede umbzaunte st6hl zwischen der Rätzische Kůrch und No 134. ist braidt 6 cl. 3 sch. und 23 cl. lang.
b: Atchs J6zsef
- — 134—134—
b) Item ein umbzaunte st6hl . . . in der braithe 7. und in der leng 25 cl.
b: Proberger Jakab
- — 158—158—218
b) Ain Hausst6hl in der franciscaner gassen . . . ist braidt 13 cl. und 4 cl. 2 sch. lang, ligt zwischen der garten.
b: Sabon J6nos
- — 159—159—217
b) Ain Eckhhaus in die Franciscaner und leopoldt gassen hat in der braidte 4 cl. 2 sch. und in der leng 11 cl. 2 sch., . . .
b: Sabon J6nos
- — 170—170—230
b) Ain eckhhaus in der untern bayrischen gassen . . . haltet gegen den Traidt Platz 9 cl. 3 sch. in der braidte und in der leng 11 cl. 1 sch.
b: Kasoni Tam6s
- — 187—187—22
b) Ain 6ede Hausst6hl in Rundel g6ssel hat in gesicht 12 in Ruckhen 24 und in der lenge 28 cl.
b: Jordan P6ter
- — 188—188—
b) Ain eckhausst6hl in das Rundel g6ssel, ligt an der Thanau, und hat in der braithe 48 cl. 3 sch. gegen der Rundel 11 cl. 4 sch. und gegen No 189. 21 cl.
c) *Locus spatiosus pro aedificanda domo sed adhuc desertus* (177)
b, c: Schweidler Antal
- — 204—204—
b) Ain Haus in Sailer g6ssl, . . . ist 8 cl. braidt 14 cl. 3 sch. lang.
c) *Domus unius contign. cum cubic. 2.* (194)
b, c: Sabo Ferenc
- — 205—205—
b) Ain eckhhaus in der bayrische gassen in der Sailer g6ssl, hat in der leng 11 cl. und in der braidte 11 cl. 3 sch. . . .
c) *Nondum aedificata cum officina.* (193)
b, c: P6ssenreitter J6nos
- — 206—206—68
b) Ain Haus in der Untern bayrische gassen . . . ist 7 cl. 3 sch. braidt, und 15 cl. lang.
c) *Domum incipit aedificare.* (192)
b, c: Siger (Sigert) Gy6rgy
- — 209—209—72
b) Ain eckhhaus in der Franciscaner gassen in das Sailer g6ssl ist 13 cl. 5 sch. lang, und 7 cl. 5 sch. braidt.
c) *Domum incipit aedificare.* (195)
b, c: Erny Sebesty6n
- — 210—210—75
b) Ain eckhhaus in der Franciscaner gassen gegen der Donau ist 5 cl. 4 sch. braidt, und 21 cl. lang . . .
c) *Domum modo aedificat unius contign. unius cubic. et officina.* (199)
b, c: Stag (Dago) Andr6s
- — 214—214—140
b) Ain eckhhaus in der leopoldt gassen, in das Koharische g6ssl, hat in der braidte 11 cl. 5 sch., und 15 cl. lang, langt an das Sailer g6ssl.

- b: Biancoviz János
- — 234—234—
 b) Ain oede Hausstöhl in der wasser thor gassen . . . ist braith 6 cl. 3 sch. und lang 12 cl. 3 sch.
- — 250—250, 526, 568—165, 166, 167
 b) Ain Hausstöhl gegen der leopold Pastein, gegen der Tonau, ist 14 cl. braidt und 16 cl. lang . . .
- — 253—253—113
 b) Die letzte Hausstöhl in der wasser Thor gassen rechter handt gegen der Pastein und Schanz ist umb und umb frey, hat 14 cl. in der braidte, und 8 cl. gleich lang.

II. Függek az adattárhoz

19. Tuguriolum subterraneum asseribus tectum.
 55. Primo incipit aedificare necdum est habitabile, unius contign.
 60. Domus unius cubic. et contign.
 81. Domus antiqua turcico modo relicta cum 2 cubic.
 96. Domus exigua ex luto et sepibus, cum uno cubic.
 110. Domum incipit aedificare, 2 contign., cum cubic. 2.
 130. Domus cum 2 cubic.
 141. Domus cum 3 cubic.
 144. Domuncula unius contign. et cubic.
 149. Domus antiqua cum uno cubic.
 155. Domum incipit aedificare 2 contign., in inferiori contign. 2 cubic perfecti.
 171. Domum modo incipit aedificare.
 197. Domuncula cum uno cubic. noviter aedificata.
 212. Domus nondum aedificata cum uno cubic.
 215. Domus cum 2 cubic. unius contign.
 225. Domum ex sepibus et luto modo aedificat.
 226. Domus cum 2 cubic.
 227. Domus ex sepibus et luto unius cubic.
 229. Domus turcica cum 2 cubic.
 230. Incipit struere domum ex sepibus et luto.

J E G Y Z E T E K

¹ Römer F., A régi Pest. Történeti tanulmány. Bp. 1873. Az idézetek (sorrendben) a 96—97. és 4. oldalról valók.

² Kremmer D., Pest-Budát ábrázoló német metszetek. Bud. Rég. X. köt. Bp. 1923.

³ Miként Kremmer i. m. 103. állítja.

⁴ Grosse Bürgerbauten aus vier Jahrhundert deutscher Vergangenheit. Königstein in Taunus und Leipzig (é. n.) számos Merian-metszetet közöl (Aachen, Düsseldorf, Dresden, Hamburg, Rostock, Strassburg stb.).

⁵ Károlyi Á.—Wellmann I., Buda és Pest visszavívása 1686-ban. Bp. 1936. Wellmann Imre az átdolgozás előszavában megállapítja, hogy „a XVI—XVII. század embere nem is törekedett teljesen hű ábrázolásra”, s figyelmeztet arra, hogy a metszetek megítélésében óvatosságnak kell lenni, s „ügyelni kell a hasonlóságra, kölcsönzésre, másolásra, filiációra”. (XVII. old.)

⁶ Fővárosi Levéltár (Főv. Lt.) Térképtár. — A fényképmásolat hátulján ceruzajárással: „1710. évi térkép. Pest.” Seenger Ervin szíves közlése szerint d'Isöz Kálmán kézírása.

⁷ Bár Borbély Andor, aki a bécsi gyűjteményeket budai és pesti térképek szempontjából végigkutatva a 30-as években, nem találkozott vele.

⁸ Rómer i. m. 94. szerint viszont egészen megfakult.

⁹ Uo. 94—95. — Nagy Lajos azt állítja (Az Eskü-téri római erőd, Pest város őse. Bp. 1946, 8), hogy Rómer Flóris a Műemlékek Országos Bizottsága tulajdonában levő „Stadt Pest” feliratú térkép után készítette a műve mellékleteként szereplő „Pest sz. kir. városa 1758-ban” feliratú térképet. Nagy Lajos közli is a MOB térképét. A közölt fotó azonban nagyon kisméretű, részleteiben igen elmosódó, s ezért összehasonlításra nem alkalmas. Az Országos Műemléki Felügyelőség tervtárában (ide kerültek a MOB tervei, térképei, Rómer rajzaival és könyvének mellékleteivel együtt) nem található a Nagy Lajos által idézett és közölt térkép.

¹⁰ Megjelent a Scheiben—Schützen Almanach 1830. évi mellékleteként.

¹¹ Dr. Horvát Árpád egyetemi tanár birtokában levő „eredeti” után a Pesti Hírlap heti melléklete 1879. december 6-án (I. évf. 1. sz.) Pest városa százhusz év előtt címmel közölte dilettáns buzgalommal a Schützen Almanach mellékletét. — *Gárdonyi A.* [A pesti városfal. Historia (1929) 4—5. sz. 1] bár ismerte a Kiscelli Múzeumban őrzött térképet is, nem vette észre, hogy a Pesti Hírlapban közölt térkép nem eredeti.

¹² Rómer térképét használta fel (még a méreteit is pontosan megtartva) *Schmall Lajos* (Adalékok Budapest székes főváros történetéhez. Bp. 1899, I. köt. 6—7. old. között) a Pest városa az 1687—1716. években c. térképének szerkesztésénél. — *Schmall* térképét viszont (bár más méretarányal) *E. Häckel* [Der Hausbesitz im alten Pest. Südost-Forschungen (1941) 3—4. 394—395. old. között] használta fel.

¹³ Ezt akkor még szintén a városi mérnöki hivatal őrizte. L.: *Rómer* i. m. 94. — *Waczpaurról: Nagy L., Mezőgazdaság Pesten a XVIII. században, Tanulmányok Budapest múltjából.* XII. köt. Bp. 1957, 188.

¹⁴ *Binder* térképe megjelent Müller Epitomájában (1760). — *Binder János* Fülöp pozsonyi születésű rézmetszőt 1761. február 20-án művészetéért (auf seine Kunst) vették fel Budán polgárnak (a nyomtatásban megjelent polgárkönyvből hiányzik a neve), s a polgárdíj lefizetésétől a városi tanács eltekintett, mert *Binder* felajánlotta az általa készített térképet és látképet, amelyet aztán Müller könyvében sokszorosított. (Főv. Lt. Budai Lt. Tanácsülési jegyzőkönyvek. 1761. február 20.). *Binder* további működésére: *Művészet* (1904) 205 és *Thieme—Becker, Allgemeines Lexikon der bildenden Künste.* — Végrendelete a Budai Lt.-ban található 1811. október 16-ról.

¹⁵ Plan der Königlichen Haupt Stadt und Festung Ofen . . . 1741. Bécsi Hadilevéltár térképosztály I. c. V. 1—9. — *Matthey*, Plan der königlichen Haupt Stadt und Festung Ofen, 1743. Uo. G. I. h. 67. — *Puxbaum*, Plan des Laagers zwischen Rakos und Pest, 1751. Uo. I. VII. m. 2—1. — *Sparr-Atlas*, 1751. Uo. L. B. IX. h. 113. — Fényképmásolatuk megtalálható a Főv. Lt. Borbély Andor-féle gyűjteményében. — *Schoen A.* (A budapesti központi városháza. Bp. 1940, 51) közli a Bécsi Hadilevéltárból a *Matthey* által 1746 és 1750 között készített Pest városi alaprajzot.

¹⁶ Főv. Lt. Térképtár. — *Mappa Specialis Intravillani hoc est Fundorum Interioris Urbis, ac extra Moenialium circa cursum Danubii situatorum nec non Suburbiorum Josephini et Theresiani una cum Cunctis Allodiis, Hortis, Vineis, Agris, Foenilibus ac Pascua, quae Fossa circumvallationis includuntur in gremio . . . Civitatis Pestiensis comprehensorum.* — Per Antonium Balla . . . — A térkép elkészülésének körülményeiről: *Tóth A.-né*, A mérnöki szervezet kialakulásának előzményei Budán és Pesten. *Tanulmányok Budapest múltjából.* XI. köt. Bp. 1956, 87.

¹⁷ *Mappa Geographica über die grosse Insul Csepeliense.* Bécsi Hadilevéltár. Térképtár. B. IX. a. 674—7. — Közölte: *Schoen* i. m. 25.

¹⁸ *M. Bel, Notitia Hungariae novae . . . III. köt.* Vienna 1737, 106—107. — Csekély változtatással átvette ezt a rajzot Fr. v. Rubli 1751-ben. — *Liechtenstein* herceg gyűjteménye. IX. 67. Fényképmásolata a Főv. Lt.-ban.

¹⁹ *Schoen* i. m. 36—37.

²⁰ Olajfestmény a bécsi szervita rendházban (2,40 × 1,85 m). Fényképmásolata a Főv. Lt.-ban. Közölte: *Gerő L., A Szervita tér.* Budapest 1947, 60 (a kép aláírása azonban a 61. oldalra került, a *Hertz-féle* metszet alá). — Ugyanezt a területet

ábrázolja Sebastian Rosenstingl bécsi építész 1769 körül készített rajza alapján Johann Daniel Hertz rézmetszete is, amelyet először Rómer közölt (i. m. 99). A metszet és a festmény rajzában, az ábrázolt terület nagyságában és részleteiben is eltér egymástól. (A Hertz-féle metszet fényképmásolata: *Gerő* i. m. 61).

²¹ Bécsi Hadilévltár, Térképtár. L. B. IX. b. 113. — Fényképmásolata a Főv. Lt.-ban.

²² Binder mindkét metszete a Kiscelli Múzeumban található, az első a pesti sörfőző céh 1797. október 8-án, a másik pedig a pesti kötélverő céh 1801. október 19-én kiállított céhlevelén. Ehhez a metszethez nagyon hasonló az a metszet, amelyet *Némethy L.* közölt (A pesti főtemplom története. Bp. 1890, 274) a birtokában levő cserzővarga-céhlevélről. Meghatározása szerint a XVIII. század közepéről való (i. m. 421). Binder — ha ugyan nem ő készítette — bizonyára ismerte ezt a rézmetszetet. — Binder készítette azt a metszetet is, amely beállításában teljesen hasonló a kötélverő-céhlevelén szereplő metszethez, de jóval részletesebb, s amely Rómer szerint (i. m. 100) a legjobb pesti látkép, és a bográr és kovács céh XVIII. századi vándorlevelén szerepel. Rómer nem közölte. Található a Történelmi Képcsarnokban.

²³ *Kovács L.*, Telekkönyvi rendtartás Budán a kamarai adminisztráció idejében. Emlékkönyv Szentpétery Imre születése hatvanadik évfordulójának ünnepére. Bp. 1938, 208—210.

²⁴ Országos Levéltár (OL) Budai Kamarai Adminisztráció levéltára (KA), Berichte und Schreiben (Ber. u. Schr.) 1687. május 25. — *Kovács* i. m. 211.

²⁵ Főv. Lt. Telekkönyvi iratok gyűjteménye. Belvárosi telekkönyvek (38/1), Teleklevelek jegyzőkönyvei (38/4), Telekadókönyvek (38/5).

²⁶ *Kovács* i. m. 209.

²⁷ Rómer (i. m. 107) ezzel kapcsolatban felvetette azt a kérdést, hogy „volt-e a török hódoltság alatt telekkönyv”? Idézett egy városi „Mutató-könyvet”, amelyet a XVIII. század elejére tett, amelyben kétféle házszámot talált. Feltételezte, hogy „ezek közül a régiek még a török világból, vagy mindjárt a visszafoglalás utáni évekből valók”. Ilyen mutatókönyv azonban ma már nem található, sőt valószínű, hogy itt Rómer elírásáról van szó. A Zaigerben és az 1696-ban készült Zaiger-szerű telekkönyvben nincs kétféle számozás. Ilyet csak az 1687—1696-os évekből való Gewöhrprotocollban találunk. Ez lehetett Rómer kezében, idézett példái is mind innen valók, de feltűnő, hogy a pesti házátírási levelek számát közlő táblázatához (i. m. 113) ennek az adatait nem használta fel.

²⁸ *Kovács* i. m. 200—209, 222. A budai telekköszéírás 1686. november 23-án készült el. — A pesti, hasonló telekköszéírás megtörténete a Zaigerben is található adat: N° 91: „bey erster Schätzung”.

²⁹ *Kovács* i. m. 226—227.

³⁰ A teleklevelek jegyzőkönyvének (1687—1696) adatait statisztikai szempontból feldolgozta *E. Hächel*, Der Hausbesitz im alten Pest, 1687—1718. Südost-Forschungen V (1940). — *Gárdonyi A.* [Pest város újraterelése a török hódoltság után. Föld és Ember (1926) 92—93] nem tulajdonított „nagy értéket a ránk maradt legrégebbi pesti telekkönyv”-nek. É megjegyzésnek azonban nyilvánvalóan az az oka, hogy Gárdonyi a jegyzőkönyv hiányos adatait nem tudta használni témája megoldásához.

³¹ *Podhraczký J.*, Buda és Pest régi állapotokról. Pest 1833, III. köt. 937. — Rómer i. m. 178—179. — *Rupp J.*, Budapest és környékének helyrajzi története. Pest 1868, 253. — Rómer Flóris, A régi Pest c. művének jegyzetei az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában. Oct. Hung. 501/28.

³² *Rupp* i. m. 248—249.

³³ OL. KA. Hofbefehle (Hofb.) 1697. dec. 9. No. 13.

³⁴ Erre a Zaigerben is van adat a 18. teleknél: „wrunter noh zway andre klaine stetten begriffen”.

³⁵ Urbarium über die Statt Pest. — Régi levéltári bejegyzés szerint: 1694. V. Erre a dátumra azonban a kötetben bizonyíték nincs.

³⁶ Pesten is elkészültek tehát a telekkönyvek. Téved *Kovács Lajos* (i. m. 210), amikor azt állítja, hogy a Werlein által megkezdett telekkönyvezési munka egyetlen jelentős eredménye a Vár telekkönyvi felvétele.

³⁷ Kovács i. m. 214.

³⁸ Uo. 215. — *Gárdonyi* (i. m. 91) tévesen és téves dátummal is (július 9.) úgy értelmezte ezt, hogy ekkor rendelték el az osztrák mintájú telekkönyvek behozatalát.

³⁹ Kovács i. m. 217.

⁴⁰ Greischernek ez a sérelmezett tevékenysége nyilvánvalóan már az új telekkönyvezés előkészítése volt. Ő készítette a vizivárosi telekkönyvet is. Magát „Geographiae Liebhaber”-nek nevezte, bár ez még önmagában nem bizonyítja magasabb műszaki képezését (*Tóth A.* i. m. XI. 91). Tevékenységére és tájékozottságára jellemző, hogy az adminisztrátor felkérésére nem Hiltl, hanem ő tett 1696. február 24-én felvilágosító jelentést Knoblach Anna Mária pesti és budai telkei ügyében, s a legnagyobb jártasságot árulja el nemcsak a telkek fekvésének a meghatározásában, hanem a telekkönyvben nem szereplő régi török helyrajzi nevek tudásában is. OL. KA. Ber. u. Schr. 1696. febr. 24. N°. 57.

⁴¹ Föv. Lt. Pestii Lt. Intimata a. a. 104. — OL. KA. Ber. u. Schr. 1695. jún. 30. N°. 45. és 1695. aug. N°. 54.

⁴² *Gárdonyi* i. m. 91–92. az udvari kamara döntését közli. — OL. KA. Hofb. 1696. jún. 30. N°. 18.

⁴³ OL. KA. Expeditiones. 1696. szept. 1. N°. 1.

⁴⁴ Föv. Lt. Pesti Lt. Telekkönyvi iratok gyűjteménye. Telekkönyvek (38/1).

⁴⁵ *Rómer* (i. m. 110) még csak valószínűsíteni tudta, hogy „az első rendes számozás, melynek a telekkönyvben nyoma van, csak József császár idejében történt és azóta többször ismétlődött”. II. József kora után általában 10 évenként újra számozták az egyre növekvő város telkeit.

⁴⁶ Föv. Lt. Pesti Lt. Telekkönyvi iratok gyűjteménye. 38/8. II. József-kori telekkönyv mutatója. 1786.

⁴⁷ Ez az adóösszeírás két példányban maradt fenn. Az egyiket az OL, példánya alapján — igen röviden — ismertette: *Tagányi K.*, Pest városa kétszáz év előtt. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle (1895) 78–79. — A másikat a budai levéltár lajstromozatlan iratai között találta meg *Gárdonyi Albert*, aki a Föld és Ember c. folyóirat 1926-os évfolyamában ismertette. — Az összeírás keletkezésére vonatkozólag: *Bakács I.*, A dicális összeírások. A történelmi statisztika forrásai. Szerk. Kovács József. Bp. 1957, 6. fej.: „Az 1696. évi összeírás és a XVIII. századi adózási rendszer.”

⁴⁸ Az egyik Ivanitsch Márton, akiről megjegyzik, hogy a plébánián lakik, a másik Lasiz Péter hajóhivatali tiszt, aki a városon kívüli allodiuma miatt került az adóösszeírásba.

⁴⁹ *Tagányi* (i. m. 78) nyilvánvalóan számítási hiba következtében 228-ra tette a pesti házak számát. — Az 1696. évi összeíráshoz készített és ahhoz mellékelte Summariom totius conscriptionis civitatis Pesthiensis az összes házak számát 216-ra teszi. Ennek az oka az, hogy az összesítésnél a kunyhókat és a felépítetlen házakat nem vették figyelembe.

⁵⁰ Későbbi betelepítésük az 1696 után kiadott teleklevelekkel is igazolható.

L. Nagy

QUELLEN ZUR TOPOGRAPHIE DER STADT PEST AM ENDE DES 17. JAHRHUNDERTS

Seit der im Jahre 1873 erschienenen Arbeit F. Römers (A régi Pest = Das alte Pest) ist für die Zeichnung einer topographischen Karte der Stadt Pest (der heutigen inneren Stadt) kein zusammenfassender Versuch angestellt worden. Römer projizierte den in 1696 vorhanden gewesenen Zustand und dessen Änderungen auf eine in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts verfertigten und von ihm neu gezeichneten Karte, die auch heute noch brauchbar und nützlich ist. Unumgänglich notwendig ist es jedoch, daß man sämtliche der Topographie

dienende Quellen berücksichtigt und von ihnen mit angemessener Kritik Gebrauch macht.

In vorliegender Abhandlung sind vorerst die Karten und Ansichten in Betracht gezogen. Die erste Karte über die von den Türken befreite Stadt Pest, auf der außer dem Straßennetz auch die Grundstücke aufgezeichnet sind, stammt aus dem Jahre 1710. Über die von Römer gebrauchte Karte läßt sich feststellen, daß man sie in den 1710-er Jahren gezeichnet und darauf in der ersten Hälfte desselben Jahrhunderts fast alle Grundaufteilungen überführt hat. Infolge der starken Abnutzung ist jedoch ihr Gebrauch in hohem Maße erschwert. Römer bediente sich nicht der zwischen den Jahren 1784—1789 durch Balla verfertigten Karte, die die erste auf Grund der genauen und ausführlich durchgeführten Vermessungen eines gewandten Ingenieurs zusammengestellte Karte von Pest darstellt. A. Balla vermaß die Stadt an seiner Karte von Parzelle zu Parzelle, genau im Fußmaß, wobei er außer den Grundstücken auch sämtliche Gebäude sorgfältig einzeichnete. Soll vom alten Pest eine genaue Karte entworfen werden, so muß diese Karte als Grundlage dienen.

Die am Ausgang des 17. und in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts gefertigten Stadtansichten von Pest sind im allgemeinen nur von einer illustrativen Bedeutung, können jedoch zur ausführlichen und genauen topographischen Arbeit einige wichtige Angaben liefern.

Die wichtigsten Quellen für die Topographie der Stadt Pest am Ende des 17. Jahrhunderts stellen die Grundbücher dar. Die Grundbuchführung der neuerworbenen Städte wurde am 25. Mai 1687 angeordnet. Die auf dieser Grundlage zusammengestellten Grundbücher von Pest (Zaiger, Urbarium und Gewährprotokoll) blieben erhalten und die darin festgelegten Daten verhelfen uns zur Aufklärung des topographischen Zustandes der Stadt Pest in den ersten Jahren nach der Befreiung von der Türkenherrschaft. Die bisherigen Forschungen ließen mit Ausnahme des Gewährprotokolls diese Bände außer acht, da sie ihre Angaben nicht an einen Ort binden und ihre Verfassungszeit nicht feststellen konnten. Das Gewährprotokoll I wurde vom 20. Juli 1687 bis 1696 geführt. Der Zaiger I stammt aus den Jahren zwischen 1688—1690. Vom topographischen Gesichtspunkt stellt er die wichtigste Quelle dar, da er einzeln für jedes Grundstück die Ortsbestimmungs-, Vermessungs- und Zustandsangaben anführt. Das Urbarium I wurde nach dem Zaiger I aufgelegt. Unter den drei Grundbüchern ist nur der Zaiger I vollständig. In diesem sind diejenigen Angaben enthalten, die auf die Karte projiziert uns ein genaues Bild über die topographischen Zustände von Pest in der zweiten Hälfte der 1680-er Jahre gewähren. Die Auskünfte des Zaigers I können an sich, ohne Zuhilfenahme späterer Angaben, wegen ihren zumeist ungenauen Größenangaben und Ortsbestimmungen nicht örtlich festgestellt werden. Die Identifizierung der Angaben des Zaigers mit den Daten der späteren Grundbücher ist unbedingt notwendig.

Die neue Grundbuchführung der Stadt geschah im Jahre 1696. Im Zaiger II sind die Vermessungsangaben und die Reihenfolge der Aufnahmen völlig neu, natürlicherweise auch die Numerierung der Grundstücke. Im neuen Band wurden von Fall zu Fall alle eingetretenen Eigentums- und Größenänderungen der Grundstücke regelmäßig eingetragen. Da infolge der Grundaufteilungen und neuen Zuteilungen im Zaiger II kein Platz mehr für Eintragungen war, wurde in 1733 ein neuer Band aufgelegt (Zaiger III), den man bis zum Ende des 18. Jahrhunderts führte. Zur Zeit Josephs II. wurde auch ein neues Grundbuch aufgelegt, das bedauerlicherweise verloren ging, doch leistet sein in den letzteren Jahren zum Vorschein gekommenes Namensregister in der topographischen Arbeit eine sehr große Hilfe. Auf der Karte von Balla sind nämlich die Grundbuchnummern aus der Zeit Josephs II. angeführt. Mit Hilfe des Namensregisters können diese Nummern auf Grund der Namen der Besitzer mit den Nummern des Zaigers III und II identifiziert und auf einer genauen Karte dargestellt werden. Blättert man in den Zaigern chronologisch zurück, so lassen sich in der Erforschung der Geschichte der einzelnen Grundstücke die Größenveränderungen, die Grundaufteilungen und die Entstehung neuer Grundstücke auch verfolgen. Größere Schwierigkeiten verursacht indessen die örtliche Festlegung der Angaben des

Zaigers I. Die darin befindlichen Größenangaben sind ziemlich ungenau und daher hätte ihre Kartierung zu keinem Resultat geführt. Mit Hilfe des ersten Gewährprotokolls vermochte man 79 der im Zaiger I registrierten Grundstücke mit den Nummern des Zaigers II zu identifizieren. Nach der Kartierung der auf diese Weise identifizierbaren Grundstücke ließ sich in den meisten Fällen die Reihenfolge der Grundnumerierung bestimmen und in Kenntnis dieser Reihenfolge die Angaben des Zaigers I, von Grundstück auf Grundstück untersuchend, konnte nach der örtlichen Festlegung der Eckhäuser unter Berücksichtigung der Größenangaben der vorwiegende Teil (262) der Nummern des Zaigers I auf der Karte festgesetzt und bei den fehlenden 15 auch bezeichnet werden, an welchem Punkt der Stadt sie ungefähr gelegen waren. Werden die Angaben des Zaigers I auf die Karte von Balla projiziert, so läßt sich genau feststellen, welches Gebäude auf welchem Grund um das Jahr 1688 gestanden und in welchem Zustande es sich befunden hat.

Die Angaben des Zaigers II geben keine Hinweise hinsichtlich der Häuser und der Ruinen, die auf den einzelnen Grundstücken standen. Diesbezüglich können wir jedoch dem im Oktober 1696 fertiggestellten Pester Steuerregister ziemlich ausführliche und zuverlässige Angaben entnehmen. Den Großteil der in diesem Register verzeichneten Angaben gelang es durch Vergleich mit den im Zaiger II vorkommenden Namen örtlich festzulegen und auf der Karte darzustellen.

Die zur Identifizierung der Grundstücke erforderlichen Angaben bringen wir in der Reihenfolge der Nummern des Zaigers I im Datenregister. Bei jedem Grundstück stehen folgende Angaben: in der ersten Zeile die Nummeränderungen des Grundstückes (Zaiger I, II, III, Grundbuch aus der Zeit Josephs II.), nachher unter *a*) die Beschreibung der einzelnen Grundstücke des Zaigers I, unter *b*) die des Zaigers II und unter *c*) die Angaben des Steuerregisters aus dem Jahre 1696. Nach den Texten werden in einer neuen Zeile die als Identifizierungsbeweis dienenden Namen der Besitzer mitgeteilt, u. zw. mit Hinweisen unter *a*), *b*), *c*) auf die Quellen, aus denen sie entnommen wurden. In Klammern werden auch die Varianten der einzelnen Namen angeführt.

TÓTH ANDRÁS

Pest közterhei és városgazdálkodása a visszafoglalástól a Rákóczi-szabadságharcig

A felszabadító ostrom után Pest városa — csakúgy, mint Buda — a szó szoros értelmében „tabula rasa” volt. A várost már az 1684. évi sikertelen ostrom alkalmával felégettette a katonai parancsnokság; a pusztítást 1686 tette teljessé, amely valósággal leborotválta a várost. A semmiből új várost kellett felépíteni, s abba új lakosságot telepíteni.

Éppen azért különlegesen érdekes Buda és Pest 1686 utáni két évtizedének története, mert e rövid időszak alatt itt szinte fél évszázad története zajlik le. Ha az újjáépítés technikai szempontból nem is haladt úgy előre, mint ahogy azt a város polgárai és a felsőbb kormányzati szervek szeretnék volna, a társadalmi-gazdasági fejlődést nem lehetett megállítani. Az ostrom után megtelepedő népességet a gazdasági adottságok kényszere hajtotta a minél kedvezőbb életlehetőségek megteremtése felé.

Kevés idő alatt sokat kellett itt az új társadalomnak alkotnia. Ezért tűnik néha nehezen áttekinthetőnek a két város társadalmi fejlődésének menete. A szenvedélyek fellángolásai, az érdekellentétek ütközései éppen ezért erősebb mértékűek a korban megszokottaknál. E társadalmi megrázkódtatásoknak a történeti fejlődésben játszott szerepe azonban teljesen egyértelmű: megteremtették azokat az előfeltételeket, amelyeknek birtokában gyorsított ütemben foglalhatta el a két város méltó helyét a magyar városok sorában.

Egy korábbi tanulmányunkban¹ az újjászülető Pest társadalmának azt a politikai küzdelmét vizsgáltuk, amely a szabad királyi városi privilégium elnyeréséért folyt. E küzdelem súlyos és változatos volt. A küzdelem végső szakaszában a nyers és korlátolt kizsákmányolás politikáját űző budai kamarai igazgatósággal szemben a bécsi kamara nyújtotta a városnak a leghathatósabb segítséget, amikor határozottan az önkormányzat ügye mellé állt. Ez lehetővé tette, hogy a város mind politikailag, mind gazdaságilag fokozatosan függetlenítse magát a kamarai igazgatóság gyámkodása alól.

A privilégiumért folytatott harc nem volt, nem is lehetett tisztán politikai küzdelem. Mint minden, külső formájában politikai harcnak, ennek is gazdasági érdekek álltak hátterében. Az 1703-ban elnyert privilégium szövege ezt formailag is jól mutatja: a szabad királyi városi önállóság ünnepélyes formában való elismerése után azonnal rátér az önállósággal kapcsolatos gazdasági kérdésekre. A városnak — ebből jól

látható — az volt a fontos, hogy gazdaságilag saját lábára álljon. Az, hogy ez 1703 után sem sikerült, nem a város hibája, a gazdasági önállóságért azonban minden anyagi áldozatra, politikai kockázatvállalásra hajlandó volt.²

A szakirodalomból általánosan ismeretesek azok a pénzügyi nehézségek, amelyekkel a XVII. század utolsó negyedében a Habsburg-állam küzdött. A pénz, útban a kincstár felé, oly sok lyukon szivárgott el, hogy a hiányt csak kizsákmányoló adópolitikával lehetett előteremteni. S erre a kizsákmányolásra keresve sem találhatott volna alkalmasabb „alany”-t a Habsburgok pénzügyi politikája, mint az újszerzeményi terület rebellisnek számító magyar parasztságát, erőtlen, politikai és gazdasági súllyal még nem rendelkező városi polgárságát. A felszabadító hadművelet célja nem az volt, hogy Buda tornyán a félholdat a kereszt váltsa fel, hanem az, hogy új területet és népeiséget nyissanak meg a császári kincstár Danaida-hordója számára.

Ezt a célt szolgálták mindazok az intézkedések, amelyekkel — részben még az ostrom után — az újszerzeményi terület pénzügyigazgatását óhajtotta a kamara megszervezni. Az 1686. november 5-én kelt intézkedés — amely voltaképpen az első budai kamarai felügyelő, Werlein István János szolgálati utasítása volt — határozottan és elvileg kimondta, hogy a felszabadított területen a hadijog érvényes. Ennek megfelelően az összes korábbi magánjelleű jog érvénytelen, még az egyház volt tulajdonjogait illetően is.³ Az utasítás csupán elsődleges kamarai érdekeket vett figyelembe; nem törődött a lakosság anyagi érdekeivel, de még azzal a pénzügypolitikai alapelvvel sem, amely szerint az adóalanyok mindenkorai fizetőképességétől függ az államkincstár helyzete. A komolyabb jövedelmet jelentő forrásokat (bormérés, mézszárszék, telekkönyv, fürdők stb.) kizárólagos kamarai kezelésbe vette.

Kétségtelen, hogy az ostromot közvetlenül követő időkben technikailag sem lett volna arra lehetőség, hogy ezeket a jövedelmeket a város vagy magánosok kezeljék. A privilégiumért folytatott küzdelem gazdasági vetülete éppen abban foglalható össze, hogy a katonai és kamarai jövedelmek minden eszközzel való rendszertelen gyarapításával szemben a polgárság arra törekedett, hogy e terhektől megszabaduljon, s azokat rendszeres, a város által behajtandó adó váltsa fel, amely egyaránt gyarapítja a város és a polgárság jövedelmét.

A felszabadított város első éveinek gazdasági életét a fent már említett kamarai rendelet, valamint az azt végrehajtó Werlein felügyelő személyes ügyintézése szabta meg. A kamarai rendeletet (valamint az azt megelőző intézkedéseket) szakirodalmunk már részletesen ismertette. Kevesebb figyelmet szentelt azonban Werlein tevékenységének, illetve annak a kérdésnek, hogy milyen mértékben érezhető az első inspektor működésének hatása a felsőbb kamarai rendeletek végrehajtásában?

Tudjuk, hogy — különösen a kezdeti időkben — a kamarai igazgatóság éles ellentétben állt a katonai szervekkel, mivel a katonaság zsarolásai veszélyeztették a kamarai érdekeket. Werlein hamar felis-

merete, hogy ha a katonasággal szemben nem nyújt támogatást, akkor a város képtelen lesz eleget tenni kamarai kötelezettségeinek. Véleménye szerint laktanyák létesítése nélkül a polgárság soha sem fogja a várost felépíteni. Különösen kifogásolja az első pesti (kezdetben tiszta magyar, később vegyesen magyar-horvát) helyőrség magatartását.⁴ A magyar hajdúk és huszárok jelenlétét elsősorban politikai szempontból tartja veszélyesnek;⁵ a horvát alakulatok odavezénylésével kapcsolatban azonban azt is megjegyzi — s ez különös figyelmünkre tarthat számot! — hogy ez a *jövendő vásáros helyet* rablófészekké züllesztzi.

Werlein volt tehát az első, igen korai képviselője annak a gondolatnak, hogy Pestet vásáros hellyé kell fejleszteni, s így kell fizetőképességét emelni.⁶ Nem csupán elméletileg foglalkozott ezzel a kérdéssel; a kereskedővárossá való fejlődést gyakorlati eszközökkel is elő akarta mozdítani. Már 1688-ban hetivásárt engedélyezett Pesten, s kifejtette, hogy a céhek szerveződését minden eszközzel elő kell mozdítani. Feltehetően szerepe volt abban is, hogy a kamara már 1690-ben országos vásárok tartását engedélyezze a városban.⁷

Figyelme nem csupán a városi lakosság és a katonaság viszonyára terjedt ki. A katonai szervek embertelen adóbehajtásával kapcsolatban már 1687 elején rámutatott arra, hogy az egész újszerzeményi területen máris gyakran hallani, hogy a parasztság a török uralmat kívánja vissza. Hasonlóképpen szót emelt a kegyetlen adóbehajtásairól ismeretes Renzing főhadbiztos népnyzó tevékenysége, rabszolgakereskedelme, valamint általában az Esztergom és Eszék közötti katonai támaszpontok parancsnokainak kamaraellenes tevékenysége miatt.⁸

A kamara érdekeit nemcsak a katonasággal szemben védte meg, hanem a magyar egyházi fórumokkal szemben is. Már az 1686. évi utasítás előírta, hogy a volt egyházi javak kamarai kézen maradnak s a lelkészkedő papságnak csupán „tanquam missionariis” adandó ellátás. Az idők folyamán az egyház egyre erőteljesebben törekedett volt jóságai visszaszerzésére. Ez irányú törekvései nyomán a kamarai igazgatóság is megszólalt. Amikor Érsekújvárnak az esztergomi érsek birtokába való esetleges visszakerülése merült fel, Werlein ezt politikai indokolással ellenezte: „...weilen er mit lauter Hungarn angefilet und nur zu einen schlechten Nest gemacht wurd.” Széchenyi György esztergomi érsekkel kapcsolatban különleges óvatosságot tanúsított. Attól tartott, hogy ha az érsekiség minden régi birtokát visszakapja, túlságosan nagy hatalom birtokába jut. Később ezt az állásfoglalását elvileg is megfogalmazta; amikor a pozsonyi klarissza apácák 1688-ban a dominikánusok jogutódjaként első ízben kérték vissza a Margitszigetet; kifejtette, hogy ha minden 145 év előtti tulajdonjogot iure postliminii elismernének, ez megoldhatatlan helyzetet teremtene. S újból megjegyezte: ha az egyház minden régi birtokát visszakapja, jobb helyzetbe jut, mint a király (értsd: a kamara).⁹

Ha viszont e kérdés városi vonatkozásait vizsgáljuk, nyilvánvalóvá válik, hogy Werlein csupán addig állt szemben az egyházzal, amíg kamarai érdekek sérelmét látta. Tiltakozott az esztergomi érsekiség túlságos gyarapodása miatt, mert ebben a magyarság megerősödését látta.

Tiltakozott az érsek borkereskedelmi tevékenysége ellen, mivel ebben a városi polgárság, közvetve tehát ismét a kamara érdekeinek sérelmét látta. Amikor azonban a budai polgárság azt kifogásolta, hogy a városban túlságosan sok egyházi személy telepedik meg, Werlein nem osztotta véleményüket. Számára ebben az esetben az volt a fontos, hogy az egyházi személyek, illetve jogi személyek is viseljék a városi ingatlan birtoklásával járó kamarai terheket.¹⁰ Ezen a téren felfogása Pest fejlődését egészségtelenül befolyásolta. A város területén hatalmas ingatlanokat juttatott a ferenceseknek, szervitáknak, pálosoknak, dominikánusoknak. Ennek a telekpolitikának pár év múlva „káros” társadalmi következménye mutatkozott: a belterület hamar beépült, s a városra kivetett adókat viszonylag kisebb lélekszám viselte. A polgárságban ellenérzés született a nagy telektulajdonosokkal, így a szerzetesrendekkel szemben is. Pesten még 1700-ban is elutasította a tanács a pálosok majorság iránti kérését, s Budán 1701-ben csak az udvar erélyes közbelépése juttatta telekadományhoz a jezsuitákat.¹¹

Werlein kritikus időszakban vette kezébe a felszabadított város és az ország központi területének igazgatását. Osztrák ember volt,¹² a magyarságban nem bízott, s a kamara érdekeit képviselte. „Denen Ungarn ist nimmermehr zu thrauen” — írta a Thököly-szabadságharc idején, s ez a gondolat vezette egész itteni működése folyamán. Amikor például hírt veszi, hogy Pilis megye alispánjává óhajtják kinevezni, ezt örömmel üdvözi, mivel ez véleménye szerint egy kevert német-magyar közigazgatás létrejöttét segítené elő.¹³

E tulajdonságai adják meg működésének korlátait, s ugyanekkor ezekben rejlenek kormányzatának kétségtelen pozitívumai is. A szigorú kamarai érdekvédelem egyúttal a kíméletlen katonai adópolitikával való szembehelyezkedést jelentette, de jelentette ugyanakkor a magyar egyházi nagybirtok restaurálási kísérletével való szembehelyezkedést is. Mindkét esetben elsősorban a kamarai érdekek védelme irányította felfogásának kialakulását. Józanul felismerte azt is, hogy az első években még korai lenne a városok szabad királyi városi privilégiummal való ellátása. Országos viszonylatban a legfontosabb bajokat a következőkben foglalta össze:¹⁴

1. a városok még nem kapták meg az ígért adómentességet,
2. a jobbgység terhei súlyosak, az uradalmak néptelenek,
3. a tizedet nem lehet behajtani,
4. az osztrákoknak oly fontos állattenyésztés silány,
5. a kereskedelem pang,
6. a tőkebefektetéshez hiányzik a bizalom.

A városok számára véleménye szerint a legfontosabb lenne a katonai befolyás alól való mentesítés; gazdasági fellendülés csak ezután képzelhető el. A kamarát mentesíteni akarta a városigazgatás anyagi terhei alól; ezért tartotta szükségesnek a városi szervezet kiépítését. Viszont minden lehető meg óhajtott tenni a városok anyagi helyzetének javítására és támogatta felsőbb helyen a városok adómentességi kérel-

meit. Nem javasolta viszont — s ez is gazdaságpolitikai józanságára vall — jobbágyfalvaknak városi birtokba való adását (maguk bajával is alig tudnak megbirkózni!), a büntető igazságszolgáltatás átengedését, valamint az átkelések (mivel ez regale!) városi kezelésbe való adását. Természetesen minden gazdaságpolitikai józansága ellenére ő sem volt ment a kamarai szemlélet bűneitől. Ő is a török rabságot felváltó német elnyomás képviselője volt, azonban mégsem oly tipikus képviselője, mint például Renzing hadbiztos, akinek kegyetlenségét magyar jobbágyok ezreinek jajszava hirdette.

Ezzel magyarázható gazdaságpolitikai elképzeléseinek érdekes utóélete is. 1691. január 25-én halt meg. Utódai a kamarai igazgatói székben — s ezt nyögte évtizedeken keresztül Pest városa — nem léptek nyomdokába. Sem politikai, sem gazdasági szempontból nem vették figyelembe a város érdekeit, s elleneztek minden privilegialis törekvést. Werlein gondolatai — a viszonyoknak megfelelően változott formában — a századforduló várospolitikai küzdelmei során merültek újra fel. Ekkor a kizsákmányoló kamarai igazgatósággal szemben az udvari kamara állt a városi önállósági törekvések mellé, s így vette át Werlein szerepét. Szinte szövegszerűen kimutatható Werlein gondolatának feléledése annak a vizsgálatnak a jegyzőkönyvében, amelyet 1696-ban Palm kamarai tanácsos tartott, s melynek legfontosabb eredménye a második adómentességi korszak volt. A jegyzőkönyv — sok más között — kitért a két város egymástól eltérő jellegére, s határozottan azt a véleményt hangsúlyozta, hogy Buda legyen a közhivatalok, a nemesség és a (birtokos) polgárság székhelye; Pestből (és a Vízivárosból) viszont kereskedővárost kell létesíteni.¹⁵

*

A két város pénzügyi helyzetének kutatója Buda esetében előnyben van. Buda város levéltára 1692-től folyamatosan megőrizte a városi számadáskönyveket. Így azokból a városi gazdálkodás fő vonalai különösebb nehézség nélkül felvázolhatók.¹⁶ Pest város kutatójának a vonatkozó legfontosabb forrásanyag hiánya miatt sokkal több nehézséggel kell megküzdenie. A városi számadáskönyvek 1900-ban barbár selejtezés áldozatai lettek. Így a váz nem áll rendelkezésünkre, ami természetesen megnehezíti a másodlagos forrásanyag felhasználását is.¹⁷ Fokozottabb mértékben kellett tehát az eddigi budai vonatkozású kutatások eredményeire támaszkodnunk, ami azonban nem tette lehetővé annak vizsgálatát: voltak-e oly pénzügypolitikai tények, amelyek Pesten Budától eltérő fejlődését voltak hivatva biztosítani.

Adott keretek közt nem foglalkozhattunk Pest város e korszakának szélesebben értelmezett gazdaságtörténetével, tehát a város társadalmának, társadalmi intézményeinek (céhek, kereskedőtársulatok stb.) gazdasági fejlődésével s e fejlődésnek a várospolitikai helyzet alakulására gyakorolt hatásával. A korábbi kutatás összefoglalóan foglalkozott ugyan a két város XVIII. századi gazdaságtörténetével, azonban két fontos kérdés tekintetében nem végezte el a szükséges munkálatokat. Nem fog-

lalkozott kellő részletességgel a felszabadítást követő évtizedek gazdaságtörténeti fejlődésével, s nem vizsgálta a két város fejlődésének eltérő jellegét.¹⁸

Az alábbiakban ezt a hiányt csupán részben igyekeztünk pótolni. Nem adunk részletes gazdaságtörténeti rajzot a városi társadalom belső fejlődéséről, csupán a kérdés egyik részletét, a város adóterheit és városgazdálkodását vizsgáljuk.

A felszabadítást követően a bécsi kormányzat sok irányú, súlyos pénzügyi terhet rótt az országra a különböző *katonai és kamarai adók* formájában. Mindezek közül országos viszonylatban is a legsúlyosabb volt a porció, a katonaság ellátására szolgáló adó. Az erre a célra kivetett, hivatalosan mintegy 2–3 (később 3,5–4) millió forintos összeget sokszorosan túlhaladta az az összeg, amelyet a hadbiztoságok saját elhatározásukból és legtöbbször saját zsebükre csikartak ki a lakosságtól. Ezen a téren Pesten sem lehetett kíméletre számítani, mivel az első években Renzing főhadbiztos szedte az adót.¹⁹ Jóllehet az 1686. évi utasítás a városok számára kilátásba helyezett bizonyos adómentességet, ez nem valósult meg azonnal. Pest felett is ott függött a Damoklész-kard: a porció és az azzal szorosan összefüggő veszedelem, a brutális zsoldoscsapatok útján végrehajtandó executio formájában. Igaz, az első két év porció nélkül telt el; a hadbiztoság a jobbágyfalvakat sanyargatta. Erre 1689 elején került csak sor. A város lakói közt nagy ijedelmet keltett a kivetés híre. A kamarai igazgatósághoz írt kérvényben a városi tanács jelezte, hogy Renzing és Pest megye első részletként 200 forintot követel rajtuk, nyolc nap alatt, végrehajtás terhe mellett. Renzing ugyan igyekezett megnyugtatót a németajkú lakosságot, hogy csupán a magyar és szerb házakba fog beszállásoltatni, ezzel azonban egyáltalán nem ért el hatást. A tanács panaszkodott, hogy a város fizetőképtelen, jövedelmi forrásai csekélyek, mivel intenzív állattartásra, föld- és szőlőművelésre nincs lehetősége. Sokan a város elhagyására gondolnak, a város több vezető polgára ingatlana eladását vette tervbe.

Werlein a tanács panaszát kedvezően fogadta; már jóval korábban tudomást szerezve a kivetésről, az udvari kamarához fordult, s a két város részére az ígért adómentesség megadását javasolta. Indokai: Buda és Pest polgárai vagyonukkal együtt költöztek be az elpusztult országba; ha most porcióval sújtják őket, ez a régi és a jövődjő új telepesekeket egyaránt elriasztja.²⁰

Közbélelésének, valamint a kor igen lassú ütemű igazgatási eljárásának eredményeként fizetésre már nem került sor: 1689. augusztus 22-én az uralkodó az év elejétől számított öt évre adómentességet biztosított a két városnak. Ez volt Werlein gazdaságpolitikájának legmaradandóbb eredménye. A mentesség a porcióra, valamint a kamarai adóterhek közül a terménytizedre és a telekkönyvi illetékekre terjedt ki. A mentesség évei bizonyos fellendülést jelentettek a város számára: az 1690. évi országos vásárprivilegiummal együtt elősegítették a polgárság anyagi megerősödését, amit talán az mutat legjobban, hogy a kamarai igazgatóság által kinevezett Herold gyógyszerész helyére 1692-ben a polgárság

jelöltje, Eschenbrugger Fülöp, majd utána a privilegiális küzdelem élharcosa, a gazdag serfőző Proberger Jakab került a polgármesteri székbe.²¹

A mentes évek azonban mégsem voltak minden izgalomtól mentesek. Sem a megye, sem a katonai szervek nem nyugodtak bele a két városnak adott kedvezménybe. A megye azért nem, mert a városokat terhelő több mint 150 porciót fel kellett osztania a megye egyéb egységei között. Jóllehet a mentesség elvileg 1693 végéig szólt, már 1691 elején el kellett háritani az első porciókivetési kísérletet.²² A mentesítés a következő évben még sikerült, azonban 1693-ban már nem. A teljesen törvénytelenül, egy évvel hamarabb kivetett porció elengedését a város hiába kérte s hiába fogadta fegyveresen a polgárság a végrehajtó katonaságot,²³ ettől kezdve a porció állandó teherré, panaszok állandó okává vált.

A számadáskönyvnek már említett hiánya miatt összecszerű adataink a porcióval — mint a többi adónemmel kapcsolatban is — rendkívül hiányosak. Annyit tudunk, hogy Budának ezekben az években 112, Pestnek 42 porciót kellett fizetnie. 1694 elején hajtották be az 1693 novemberre és 1694 áprilisa közti fél évre esedékes 882 Ft 30 kr tartozást, amelynek egyhavi részlete 147 Ft 05 kr volt. Ugyanekkor még 165 Ft 1693. évi hátralékot is nyilvánított a hadbiztosság. Súlyosbította a helyzetet az is, hogy a katonaság porció fejében ekkor nem fogadott el természetbeni leróvást, sőt: a pénzbeli szolgáltatáson felül természetbeni ellátást is követelt.²⁴ A város bizonyos adónemekre 1696-ban újabb mentességet kapott, ez a mentesség azonban — minden elszánt törekvés ellenére — a porcióra nem vonatkozott. Ezen a téren csupán az jelentett bizonyos könnyebbséget, hogy az udvari kamara 1697-ben Budán, Pozsonyban és Kassán „subdelegata commissio”-nak nevezett kamarai bizottságokat létesített, amelyeknek célja az volt, hogy az adókezelés a katonaság kezéből teljesen a polgári szervek kezére kerüljön.²⁵

A városok anyagi erősödésével azonos ütemben nőtt a porcióteher is. 1695 végén a féléves részlet már 918 Ft 88 kr-ra rúg. 1698-ban az egész évi tartozás (feltehetően a múlt évi hátralékkal együtt!) igen tekintélyes: 3100 forint s a porció kivetése is erre az összegre történik. 1699-re csökkenés észlelhető: a féléves összeg 823 forintot tesz ki. Általában a nyári fél évre szóló összeg mindig kevesebb, tekintettel arra, hogy a szüret volt a két város jövedelmének egyik fő forrása. Így például 1698. április—novemberre a porció csupán 635 forint 65 dénár.²⁶ A porció beszedése — különösen a súlyosabban terhelt esztendőkből — nem történik minden nehézség nélkül. 1698-ban a választott polgárság elé került egy (nemzeti-ségi ellentétől sem mentes) rágalalmazási ügy, amelyben a tanácsot is pénzkezeléssel kapcsolatos vádak érték.²⁷

1699-ben bizonyos változás állt be a porcióbehajtás területén. Az uralkodó az ekkor már évi 4 millió forintra emelt porció 10%-át elengedte, azonban a maradványok behajtását megszigorította. Az erre vonatkozó július 25-i rendelet érdekes fényt vet az egész birodalom pénzügyigazgatásának helyzetére: rossz az adómorál, nincsenek megbízható nyilvánartások, ennek nyomán „qui solvit, premitur, qui non solvit, omittitur”. Szükséges tehát az örökös tartományok adórendszerének fo-

kozottabb alkalmazása, hogy így a nyilvántartások pontossága, a határidők betartása és a szigorú behajtás biztosítható legyen.²⁸ A rendelet szigora a következő évek összezszerűségeiben is tükröződik. 1701-re az országos 3,2 millió forintból Pestre már 2609 Ft 54 kr esik.

Szerencsés véletlen következtében rendelkezésünkre áll ennek az 1701. évi porciónak a felhasználására vonatkozó kimutatás. Az udvari kamara ugyanis — nyilván az 1699. évi reform nyomán — 1701 májusában elrendelte, hogy a porció computusát nyilvánosságra kell hozni. Ez a computus a befolyt összegeknek csapattestenként való hováfördítését tartalmazta. A Schweidler egri főhadbiztos körzetéhez tartozó Buda 3944 Ft 44 1/2 kr-t, Pest a kivetett 2609 Ft 54 kr-ból annak 76%-át 1979 Ft 84 kr-t fizetett be, mely összeg (másokkal együtt) a Savoyai Jenő-ezred, valamint a budai és váradi helyőrség ellátására fordítódott. Az elszámolás adatai kétségtelen aránytalanságot mutatnak a két város, valamint a többi városok adóterhei között: Kőszeg 5436 Ft 63 kr-t, Eger 4617 Ft 14 krt, Ruszt 4077 Ft 85 kr-t, Kanizsa 3688 Ft 71 1/2 kr-t fizetett. Csupán Esztergomé és Fehérvaré maradt a pesti összeg alatt. Az adatok nyilvánossághozatala Pest számára keserves következményekkel járt. A város már régen panaszkodott amiatt, hogy Budához képest adóterhei aránytalanul nagyok. Most — nyilván a négy város panaszára — a subdelegata commissio 1701 szeptemberében már közölte, hogy 1702-re Budát 6286 Ft 75 kr, Pestet 3592 Ft 43 kr porcióval terheli. Ez Pest esetében 38%-os emelkedést jelentett. A rendelet az adóemelés az országos elosztás felülvizsgálatával és az arányosítás szükségességével magyarázta. Hasonló mértékben emelkedett Esztergom és Fehérvár adója is, míg a másik négy városra az előző évi befizetés arányában vetették ki az új adót.²⁹

Az arányosítás az érdekelt városokat súlyos helyzet elé állította. Ez látszik abból is, hogy Pesten 1702 elején mintegy 900 forintnyi hátraléka az év közepére 1600 forintra emelkedett, s csupán az év végére csökkent 950 forintra. Ez egyúttal viszont a város tűrhető fizetőképességét is jelzi. A subdelegata commissio ugyanakkor közli, hogy be szándékozik vezetni az alsó-ausztriai adóvégrehajtási eljárást, amely szerint a közösségi katonai végrehajtás helyett az egyéni hátralék 10%-át évente a tartozási tőkéhez csatolják, s ha ez eléri az adóköteles ingatlan értékét, akkor egyéni árverést tartanak.³⁰ Mindez alaposan indokolja és magyarázza a város privilegialis küzdelmének fokozódó lendületét, amely — a porcióösszegek egyidejű emelkedésével — 1703-ban érte el csúcspontját. 1702 augusztusában a város porcióhátraléka mintegy 5000 forint, amely 1703 elejére 6700 forintra emelkedett. E téren az egyetlen engedmény az volt, hogy 1703-ban a porciót terményben és állatban is le lehetett róni. Ugyanekkor viszont egyre fenyegetőbbé vált a behajtás követelésének hangneme.³¹

Sajnos, csupán korszakunk második feléből vannak adataink arra vonatkozóan, hogy milyen módon osztották el belsőleg az egyes városokra kivetett összeget (tehát, hogy mi volt a repartitio?) A repartitio a polgárság és a város adóalapját határozta meg. Két ilyen kimutatás áll

rendelkezésünkre, az egyik 1698-ból, a másik 1701-ből.³² Az adóztatás alapja mindkét évben elsősorban a családok, illetve a házingatlan, másodsorban az állatállomány és a terméseredmények voltak. Mellettük még lényegtelen vegyes tételek szerepeltek. Számszerűen a kimutatások a következő oldalon mellékelt táblázat adatait nyújtják.

A táblázat, valamint már említett adataink egybevetése alapján a következőket állapíthatjuk meg:

1. 1698-ban lényegesen magasabb volt a kivetés, mint 1701-ben. Utóbbi évben összesen csupán 2014 magyar forint 83 dénár (forrásunkban a végösszeg tévesen 1942 Ft 28 d. l). Családonként 1698-ban 3 forintot szedtek, szemben az 1697. és 1701. évi 2 forinittal. 1698-ban számos oly adótárgyat is adóztattak, amelyet 1701-ben egyáltalán nem, vagy csak kis mértékben vontak adó alá. Így például a városi pincéből kimért 894 akó bor után akónként 10 dénárt róttak ki, amit 1701-ben nem említettek. 1720 akó újbórra akónként 25 dénár volt az adó, szemben az 1701. évi 10 dénárral. A sörre kivetett adó sem szerepelt 1701-ben. Mindezekon felül 1698-ban a lakbérekre 10%-os, az egyes iparokra 1—16 forintos adót vetettek ki.

2. 1701-ben nemcsak differenciáltabb az agrárproduktumok megadóztatása, hanem erősebb is, s ami a legfontosabb: nagyobb termelési volument illet. Amíg a gabonaféléknél lehet egyszerűen jó termésről szó, az állatállomány, különösen a tehenek számának megnövekedése kétségtelenül a mezőgazdaság, ezen belül különösen az állattenyésztés fejlődésének irányába mutat.

3. Ugyanerre enged következtetni az is, hogy 1701-ben a kézművesiparra nem vetettek ki adót.

4. A kamarai pénzügyigazgatás valóban nem állt hivatása magaslátán, amikor az adóalap és a kivetés közti reális kapcsolatot nem tudta megteremtteni — ezt más szavakkal az 1699. évi rendelet is megállapítja.

5. Ez a pénzügyigazgatási szervezetlenség — amely nem csupán a porció terén érvényesült — nagymértékben hozzájárult a város anyagi nehézségeinek kialakulásához.

6. Mindennek ellenére kb. 1701-ig a város porcióterhei nem voltak elviselhetetlenek. Az ez irányú panaszok minden más, kevésbé vagy jobban terhelt város közigazgatási frazeológiájában egyaránt előfordultak. 1701-ig a pesti kimutatható hátralékösszeg sem volt — az egy 1698-as évet kivéve — jelentős mértékű.

7. 1701 után a porcióteher jelentősen emelkedik, ennek megfelelően emelkedett a hátralék is: a legmagasabb 1703 elején volt 6700 Ft összegben. Ha azonban ezt a maximális összeget egybevetjük a Buda által 1703-ban valóban befizetett 15 000 Ft hátralékösszeggel, s ha ezt a két adatot továbbmenően összevetjük azzal, hogy 1702-re Budát kb. 6300 Ft, Pestet 3600 Ft porcióval terhelték: megállapítható, hogy Pesten a kimutatható maximális hátralékösszeg a felemelt porció 186%-a, Budán viszont 238%-a.

8. Mindebből az adatok hiányos volta ellenére is leszögezhetjük, hogy Pesten a porcióteher kevesebb nehézséget okozott, mint Budán.

Év	Adóalap	Család	Ház	Újbor	Kímért bor	Sör	Nagyállat				Juh	Gabona			Ménkas	Malmok	Lakbér	Iparizás	Ösz- szesen
							Ökör	Ló	Tehén	Úszó		Búza	Árpa	Zab					
1698	Mennyiség	257	242	1720	894	1000	488				424	1152 mérő			—	—	888 Ft	?	—
				akó															
	Kulcs	3 Ft	3 Ft	25 d	10 d	2 d	60 dénár				20 d	6 dénár			—	—	10%	1—16 Ft	—
	Összeg Ft d	771 Ft	726 Ft	430 Ft	89 Ft 40 d	100 Ft	292 Ft 80 d				84 Ft 80 d	69 Ft 12 d			—	—	88 Ft 80 d	700 Ft *	3332 Ft**
1701	Mennyiség	278	224	1246 akó	—	—	146	203	518	143	824	974	127	15	7	?	—	—	—
							1010					mérő							
	Kulcs	2 Ft	1 Ft 25 d	10 d	—	—	1 Ft 14 d	1 Ft	75	50	10	6	5	4	10	?	—	—	—
								dénár											
	Összeg Ft d	556 Ft	275 Ft	124 Ft 60 d	—	—	166 Ft 44 d	203 Ft	388 Ft 50 d	71 Ft 50 d	82 Ft 40 d	58 Ft 44 d	6 Ft 35 d	— 60 d	7 Ft	75 Ft	—	—	2015 Ft**
		Ft					829 Ft 44 d					65 Ft 39 d							

* 100 mestert à 7 forinttal számítva.

** Kerekítve.

(Ehhez kétségtelenül hozzájárult Pest általában szolidabb pénzügyi gazdálkodása is.)

A porciónál sokkal súlyosabbnak mutatkozik Pest esetében a katonaság *természetbeni ellátására* követelt adó (service) és a *beszállásolás* terhei (kvártély). A panaszok ezekkel a terhekkal kapcsolatban Pesten is állandóak,³³ azonban hiába kísérelte meg a város a szolgáltatások tételes és szabatos meghatározását, hiába hivatkozott arra, hogy a város az országos katonai felvonulások központjában fekszik,³⁴ eredményt nem tudott elérni. Pedig — mint ezt az elszórt adatok mutatják — ez az adóteher valóban nem volt jelentéktelen. Nem beszélve arról, hogy a beszállásolás miatt sokszor iparát sem tudta folytatni a túlnyomórészt egy lakószobával rendelkező iparos, hogy a sok katona-feleség jelenléte állandó zavarokat okozott, hogy rendszeressé vált a házilopás és a katonaság egyéb súlyos kihágásai³⁵ — a kiszámítható anyagi veszteség is tekintélyesnek mondható. Egy pontos kimutatásból tudjuk, hogy 1698 eleje és 1702. február 14. között a várost a service-szel és kvártéllyal kapcsolatban 6237 Ft 44 kr károsodás érte, amihez 1702. február 14. és október vége között egy igen jelentős, katasztrófálisnak is mondható 3367 forintnyi új összeg járult.³⁶ Az udvari kamarának 1701 elején kiadott azon enyhítő intézkedése, amely szerint a túlnagy helyőrséget ellátó városok esetében a service-t a porcióból le lehet vonni, formálisan is csupán 1703 végéig volt érvényben, s akkor a régi rendszert léptették életbe. Nincs tudomásunk azonban arról, hogy az 1702-es év jelentős service-terhét a porcióösszegeből levonták volna.³⁷

A porció, különösen pedig a service- és kvártélyterhek érthetővé teszik, hogy a városok mindent, még az igen súlyos fegyverváltságot is vállalták, csak hogy a rendszertelen katonai terhektől megszabaduljanak.

*

Hasonlóképpen sok problémát okoztak a *kamarai terhek* is. Az újszerzeményi terület gazdasági életét berendező 1686. évi utasításnak megfelelően elvileg csupán oly adókat és illetékeket szedtek a felszabadítás után, amelyek a török korszakban is behajtásra kerültek.³⁸ Ez az elvi álláspont azonban sem a falvakban, sem a városon nem valósult meg, s a kamara gondoskodott róla, hogy igen széles skálájú adórendszert vezessen be.

A kamarai terhek négy csoportra oszlottak:³⁹

1. A ius territorialéval kapcsolatos telekkönyvi adók (föld- és házadó, csőszadó stb.) és illetékek (ingatlanátírás, tulajdonlevelek kiállítása, záloglevelek illetéke, bekebelezési, betáblázási és másolati díjak).

2. A gabona- és szőlőtermésre kivetett terményadók (tized és a hegyvámna nevezett, állandó összegű borkilenced).

3. A bor-, sör- és húsforgalomra kivetett fogyasztási adó (accisa).

4. A kereskedelmi forgalmat érintő különböző vámtételek (első-sorban a harmincad).

Korábbi tanulmányunkban kifejtettük, milyen jelentős mértékben szerepeltek a város privilegialis politikai küzdelmében a *telekkönyv* kezelésével kapcsolatos kérdések.⁴⁰ A kérdés elvi oldala a város szabad királyi városi földesúri joghatóságának kérdése volt; a joghatóságot a kamara nem ismerte el, a telekkönyv vezetését nem adta ki a kezéből, s csupán a privilégium megszerzése után (Budán 1705-ben, Pesten 1706-ban) került a telekkönyv városi kezelésbe. A kamarai igazgatóság merev ellenállását nem csupán a telekkönyvvel kapcsolatos anyagi haszon indokolta. Politikai ütőkártya is volt a telekkönyv a kamarai igazgatóság kezében, mivel így a város beleszólása nélkül tudott ingatlanadományt juttatni mindazoknak, akik érdekeit hűségesen szolgálták a város önállósági törekvéseivel szemben.

Az első telekkönyvi felvétel 1687 és 1691 között történt. Ekkor a városok még nem voltak olyan állapotban, hogy ezt a feladatot el tudták volna látni. Így magától értetődően került kezdetben a telekkönyv vezetése a kamarai igazgatóság kezébe. Mindkét városban az alsó-ausztriai telekkönyvi rendtartást vezették be. A munka kezdetben bizonytalanul indult, mivel 1687-ben a városfalon kívül még nem volt teljesen nyugodt a helyzet,⁴¹ azonban később erős ütemben folytatódott. A város részéről hamar megnyilvánult a telekkönyv városi kezelésbe vételére irányuló szándék. 1691-ben a kamarai igazgatóság — előfordult esetek kapcsán — jelzi, hogy tudta nélkül a városok vagy magánszemélyek semmilyen ingatlant nem vehetnek birtokba. Bizonyos enyhülés mutatkozott két évvel később, amikor az igazgatóság a szőlőbirtokok esetében hajlandónak mutatkozott volna a telekkönyvek átadására.⁴² A telekkönyvért való küzdelem 1695-ben lángolt fel újra, amikor új telekfelmérésre került sor, amelyet két év alatt Budán Hiltl Farkas Márton, Pesten Greischer Máttyás végzett el.⁴³

Az új felvétellel kapcsolatban a városi tanács az udvari kamarához 1695. június 25-én kelt felterjesztésében indokolta meg álláspontját, amelynek lényege az volt, hogy a telekkönyv városi kezelésbe vétele nélkül nem képzelhető el a politikai berendezkedés normalizálódása s nélküle a város képtelen eleget tenni adófizetési kötelezettségeinek. A tanács kompromisszumos javaslatát az igazgatóság az egységes birodalmi telekkönyvvezési rendszerre való hivatkozással utasította el. A pesti tanács e sikertelenség után sem tett le szándékáról: így például 1697 őszén 2000 mázsa búzát ajánlott fel a telekkönyv városi kezelésbe való átengedéséért — újból sikertelenül.⁴⁴

A városnak és polgárainak a telekkönyvvel kapcsolatos helyzet komoly városi jövedelem elmaradását jelentette. Adásvételi- és zálogszerződés esetén minden 1 Ft után 1 kr, tulajdonlevél, be- és kitéblázás esetén 1 Ft 30 kr volt a díj, a tulajdonlevél kivonataért 15 kr-t, minden egyéb másolatért 6 kr-t kellett fizetni. Az 1689. évi első adómentesség kiterjedt a telekkönyvi díjakra is; ezután azonban a kamara egyre szigorúbban követelte a díjak beszedését.

A századfordulóra a fejlődő város az 1696-ban befejezett második telekkönyv kereteit is széttröte. Ekkor már a város vetette fel az új

reambuláció és új telekkönyv szükségességét arra való hivatkozással, hogy a telekkönyv elavult volta súlyos magánjogi sérelmekhez vezet. Mivel a város e kérdést junctimba hozta a telekkönyv kezelésének kérdésével, a kamarai igazgatóság a javaslatot elutasította.⁴⁵ Így a megoldás a privilégium megszerzése utáni időkre maradt.

1702-ben, amikor a katonai és kamarai terhek amúgy is a legsúlyosabbak voltak, s amikor ennek következményeként a privilegiális küzdelem is kiélesedett, a kamara újabb adót vetett ki, az ún. *hegyvámot* (Bergrecht), mégpedig 800 négyszögöles fertály szőlőnként 1 Ft 30 kr erejéig. A hegyvám kivetése a pesti polgárságot — jóllehet, a budaiaknál jóval kevesebb szőlőbirtoka volt — súlyosan érintette, mivel a kőbányai szőlők adómentességének megszüntetésével majdnem egy időben történt. Az újabb adónem elleni tiltakozás igen határozott volt, mégpedig a budai kamarai kerület négy városa részéről együttesen. Ez azt is jelzi, hogy a városok összefogtak gazdasági és politikai érdekeik hathatósabb védelmére. A négy város (Buda, Pest, Észtergom, Fehérvár) a hegyvám elengedését, illetve mérséklését kérte, egyéb súlyos terheire való hivatkozással. A bécsi kamara az igazgatóság javaslatára minimális mérséklést engedélyezett. A pesti városi tanács eredetileg ebben sem bízott: ezt mutatja, hogy a tárgyalásokkal kapcsolatban Bécsben tartózkodó Mosel syndicusnak azt az utasítást adta, hogy legalább halasztást igyekezzen elérni, ha elengedésről vagy mérséklésről már nem is lehet szó.⁴⁶

A régi magyar adórendszertől merőben idegen volt a *fogyasztási adó* (accisa), amelyet az újszerzeményi területen a kamara bevezetett, s melyet bor, sör és hús fogyasztása után kellett fizetni. Az ország lakossága — régiek és újak egyaránt — ellenszenvvel fogadta az accisát. Erről már egészen korán beszámol Werlein, amikor 1687 januárjában jelzi az udvari kamarának, hogy a kamarai jövedelmeket (így az accisát) nem szedik be rendszeresen, aminek különösen a magyarok örülnek, mivel azt hiszik, hogy ez a törvénytelen adó nem lesz hosszú életű. Az accisa ennek ellenére megmaradt, s nagyon hamar magára vonta a németajkú lakosság haragját is.

Bevezetésével kapcsolatban nézeteltérés alakult ki az udvari kamara és a kamarai igazgatóság között. Kezdetben ugyanis — az 1686. évi utasítás értelmében — minden sör- és bormérés, valamint mészárszék kamarai kezelésbe került, s azok teljes bevétele a kamarához folyt be. Werlein, — akinek viszonylag modern gazdaságpolitikai elveivel már megismerkedtünk — ezt a gyakorlatot helytelenítette. Véleménye szerint ez a vállalkozási kedv letöréséhez, a budai szőlővidék pusztulásához fog vezetni, ami viszont az adóbevételekre lesz káros hatással. Szerinte „wehre also besser einen gewissen und bestendigen Nutzen zu haben”,⁴⁷ mivel csak így lehet rendes kamarai bevételre számítani. Az élelmezési iparokat tehát magánkézbe kell adni, s ugyanekkor a fogyasztási adót szigorúan be kell hajtani. Ezzel szemben Esterházy Pál nádor az eredeti kamarai álláspontot támogatta, mivel szerinte így érhető el a magasabb kamarai jövedelem. Az 1688-ban a kamarai igazgatóság működését felülvizsgáló Aychpichl-bizottság Werlein felfogását tette magáévá azzal

a megkötéssel, hogy ezekkel az iparokkal csak városi polgárok foglalkozhatnak. Werlein egészséges gazdaságpolitikájának eredményeként 1688 júniusában, az első pesti tanács létesítésével egy időben, a város és polgárai bormérés létesítésére is engedélyt kaptak. Sőt: Werlein már a bormérés formális engedélyezése előtt védelembe vette a város ez irányú érdekeit — mégpedig az esztergomi érsekkel szemben. Amikor az érsek 1600 akó bort akart Pesten értékesíteni, Werlein tiltakozott; javasolta, hogy az érsek inkább nagyban adja el ezt a tételt. Csupán akkor nyugodott meg, amikor a pesti plébános közölte, hogy az érsek a hasznot a pesti kórháznak óhajtja juttatni.⁴⁸

Werlein modern, a fizetőképességet másodlagosan biztosító elképzelése vált tehát valóra, mégpedig oly „siker”-rel, hogy az 1689. évi első adómentesség az accsára nem vonatkozott. Anyagilag az accisa jelentős volt; Budán megközelítette a porció összegét. Pesten sem maradhatott el messze tőle, különösen kezdetben. 1703-ban csupán 720 forint volt az accisateher; ebben az évben a porció már sokkal súlyosabb volt.

A város — a többi adóteherhez hasonlóan — állandóan tiltakozik az accisa ellen, a kamara viszont egyre inkább sürgeti behajtását, s kötelezővé teszi a mészárszékek, bormérések és kocsmák nyilvántartását.⁴⁹ Az 1696. évi második adómentesség — amely a porcióra nem vonatkozott — az accisa alól mentette fel a várost. A mentességi idő leteltével, 1702 tájt élesedett ki újból az accisa-ellenes küzdelem. Ennek külön oka is volt. 1698-ban ugyanis az uralkodó a város polgárainak vám- és harmincadmentességet adott, s elismerte a szabad királyi városi címet. A polgárság azt remélte, hogy ez az accisa alól való elvi mentességet is jelenti. Ezért felmentést kértek, majd formálisan megtagadták az accisa befizetését. Ezt az ellenállást az accisa meglehetősen magas mértéke is magyarázza. Minden akó bor után két „Maas”, vágóökrönként 1 Ft, fiatal ökör után 75, borjú és disznó után 25, juh után 15 dénár volt az adó kulcsa. A meglehetősen éles és harcias ellenállás szervezésében nem kis része lehetett a város egyik vezető polgárának, többszörös polgármesterének, Proberger Jakabnak, aki monopolisztikusan tartotta kézben a sörtermelést. Reá természetesen szintén vonatkozott az accisa-kötelezettség. Érdekes és jellemző módon azonban annyira összekeveredett polgármesteri, polgári és serfőzői funkciója, hogy 1705-ben 400 forint accisa-tartozását a kamarai igazgatóság mint városi tartozást tartotta nyilván.⁵⁰

Az accisa-kérdést az 1702. évi ellenállás nem oldotta meg. Hiába sorolta fel a polgárság panaszait, hiába hivatkozott arra, hogy 49 polgára teljesen fizetőképtelen, a kamara hajthatatlan maradt, sőt elrendelte a pincék és borok új összeírását is.⁵¹ Az accisa-ügy is csupán a privilegium után nyert elintézését.

A *harmincadvám* újból való bevezetése nem okozott meglepetést az újszerzeményi területen. Werlein ez irányban is korán megtette az intézkedéseket, azonban itt sem csupán az elsődleges kamarai bevétel biztosítása érdekében. A harmincadrendszer szabálytalanságán elsősorban azért óhajtott segíteni, mert fel akarta lendíteni a kereskedelmi forgalmat (elsősorban természetesen az osztrák tartományok számára

életbevágóan fontos marhakereskedelmet). A kereskedelem fellendítését célozta az a javaslata is, hogy a nyugat-keleti forgalomban Bécs és Belgrád között egyedül Budán szedjenek harmincadot.⁵²

Jóllehet Pest polgárainak a kereskedelmi forgalom zavartalansága nagyon fontos volt, a harmincadkérdésnek mégsem ez a része érdekelte őket elsősorban, hanem saját harmincad- és vámmentességük az országos forgalomban. Ezt a mentességet — régi városi kiváltságokra való hivatkozással — korán kezdték követelni, kérésüket évente ismételték, azonban hosszú ideig nem értek el eredményt. 1698-ban történt ebben a kérdésben a döntő fordulat, nem csupán a mentesség, hanem a város általános politikai helyzete szempontjából is. Ez év szeptember 25-én ugyanis az uralkodó a város ismételt kérésére, tekintettel erőteljesen növekedő lakosságára és kereskedelmi forgalmára, biztosította a pesti polgárok mentességét a harmincad és a vámok (tributum, telonium) alól, valamint egyes, már szintén régen kért halászati- és malomjogokat adott számukra. A mentességi okirat hangsúlyozta, hogy mindez a szabad királyi városi jelleg elismerésének külső jeleként történik.⁵³ A városnak még hosszú ideig kellett küzdenie mind a harmincadmentesség tényleges megvalósulásáért, mind pedig a szabad királyi városi jelleg ünnepeles, privilegiális elismeréséért; mindazonáltal az 1698. évi szabadalomlevél jelentős, a város gazdasági és politikai helyzetét megerősítő mérföldkő ezen az úton.

A harmincadmentesség elismeréséért vívott küzdelem jól mutatja, hogy mennyire „nincsen abban semmi virtus”, ha az udvari kamara szabadalomlevelet bocsát ki. A pozsonyi és a szepesi kamara azonnal kétségbevonta a mentesség jogosságát. Figyelmen kívül hagyták az 1698. évi szabadalomlevelet mint jogforrást, s egy 1687. évi rendeletre való hivatkozással szólították fel a várost a harmincad további fizetésére.⁵⁴ A város természetesen nem nyugodott ebbe bele: az igazgatóság-hoz és az udvari kamarához írt felterjesztéseiben erőteljesen követelte a mentesség elismerését. Az udvari kamara — amely ekkor már a városok pártján állt az igazgatósággal szemben — az igazgatóságot a város érdekeinek fokozottabb védelmére szólította fel. A magyar kamara szervei csupán 1700 végén ismerték el a város polgárainak országos harmincadmentességét.⁵⁵

Állandó nehézségeket okozott a *terménytized* behajtása is. A tized kérdése szorosan összefüggött a kamara és az egyházi szervek sajátos ellentétével. Már az 1686. novemberi utasítás úgy intézkedett, hogy a korábban az egyház által szedett tizedet kamarai kezelésbe kell venni. Az intézkedés mögött — mint láttuk — anyagi érdekek és politikai bizalmatlanság húzódott meg. A gabona, szőlő és gyümölcs után szedett⁵⁶ tized felől 1689-ben az uralkodó úgy intézkedett, hogy annak fele a püspöké legyen. Ezzel szemben Kollonich érsek, kamarai elnök, azt javasolta, hogy a püspökök és érsek tizedigényét évente meghatározott összeggel (1200, ill. 2400 Ft) kellene megváltani. A kérdés súlyos nézeteltéréshez vezetett, amelynek során a kamarai igazgatóság azzal vádolta meg az esztergomi érseket, hogy a kamarai tizedszedést megakadályozni igyekezik, sőt a pesti plébánost fegyveres ellenállásra buzdítja.⁵⁷ A kamarai és

egyházi szervek ellentéte, politikai bizalmatlansága még évekig tartott, és végül azzal a megoldással végződött, hogy a kamara a püspököktől bérbe vette a tizedet.⁵⁸ Nyilvánvaló, hogy mind az ellentétnek, mind később a megegyezésnek végső fokon a „misera plebs contribuens” látta kárát; kitűnik ez például Werlein egy felterjesztéséből is, amely szerint a porció és kilenced, valamint a püspöki tizedrész kereken a termés egyharmadát veszi el a parasztságtól.⁵⁹

A városokat egyelőre nem érintette a tizedkérdés. Az 1689. évi első mentesség a terménytizedre is vonatkozik. A mentes évek letelte után újból szigorú rendelkezések érkeztek a tized befizetésére; az 1696. évi második mentesség viszont erre az adóra nem terjedt ki. 1698-ban a város már kétévi tizedtartozás elengedéséért folyamodott.⁶⁰ Két évvel később a pesti plébános lépett fel azzal, hogy a tizedjövédelmet bérbe óhajtja venni. Ez azt jelentette, hogy a plébános vállalja a kamarának fizetendő bérösszeg lefizetését, viszont szabad kezet kap a behajtás terén. A város nem helyezkedett elutasító álláspontra, azonban a kamarai igazgatóság a kérést az igazgatósági könyvelőséghez tette át. Véleményét nem ismerjük, azonban feltehetően nem adta hozzájárulását, mivel az ügyre vonatkozóan további adataink nincsenek.⁶¹

*

A városi számadáskönyvek fent már említett hiánya miatt még kevesebb összecszerúséggel rendelkezünk a városi bevételeket és kiadásokat illetően. Ezen a téren szinte kizárólag az 1703—1704. évi, egy év adatait tartalmazó pénztárkönyv áll a rendelkezésünkre. A tanácsülési jegyzőkönyvek és az iratanyag korántsem adnak teljes képet, mivel túlnyomó többségükben a város részére végzett kisiparos munkálatok költségeire vonatkoznak, a város általános gazdasági és pénzügyi helyzetéről viszont nem adnak összefoglaló képet.

Az 1703—1704. évi számadáskönyv adatainak vizsgálata előtt szükséges a városi jövedelemforrások és kiadások általános ismertetése. A változatos jellegű adóteher mellett kicsiny a jövedelemforrások száma. Ezek között komoly helyet foglalnak el a vásártartással kapcsolatos jövedelmek, elsősorban a kövezetvám, amelynek jogát a város 1692-ben kapta meg. Behajtását a város komolyan vette; így például a tabániak panasztették, hogy Pesten őket parasztként kezelik, ami jövedelmeikre káros.⁶²

A vásártartással kapcsolatos másik, jelentősebb jövedelemforrás az árusítóhelyek bérbeadása volt. Az 1699. évi szabályzat szerint az ún. „Standtgeld” nagy kereskedőbódé után 12, kisebb után 6 forint volt. Az iparosok — iparáguk keresettségi foka szerint — 6, illetve 3 forintot fizettek.⁶³

Jelentős jövedelemforrás volt a bérleti díjak csoportja. Ezek a jövedelmek a város kezelésébe idővel átkerült regaléjogok bérbeadásából származtak. Kiaknázásukat az első adómentességi periódus lejártá után kezdte meg a város. 1695-ben a városi bormérést kapta bérbe két évre Graf János, 325 forint bér fejében. Ugyanekkor a városháza épületében levő üzlethelyiséget Sautermeister Frigyes vette bérbe. 1696-ban Modauer

György pesti polgár nyújtott be a Rákos patak melletti malomépítés engedélyezése iránti kérést. A tanács négy évre évi 50 forint bér ellenében adta meg az engedélyt az elővételi jog fenntartásával.⁶⁴ 1698-ban Méhes Jakab a mai újpesti szigetet (Schnecken-Insel) vette bérbe, az első két évre 40, a következő háromra évi 75 forintért. 1700-ban Heissler Lőrinc kapott engedélyt, hogy majorságán bérfizetés ellenében tégláégetőt építhessen. 1701-ben a révátkelést vette bérbe két pesti és két tabáni polgár napi 1 Ft 25 kr-ért. Ugyanebben az évben a város gőzfürdőt (Schwizbad) létesített jövedelmei fokozására.⁶⁵

A két város egyik legkomolyabb közös pénzügyi művelete volt a *repülőhid bérletének* átvétele. A hidat a felszabadítás után katonai szervek létesítették, majd a kamara vette kezelésbe s adta bérbe magánszemélyeknek. A két város az 1700-ban meginduló tárgyalások során hangsúlyozta, hogy célja nem a nyereszkesedés: a minden szempontból országos fontosságú híd magánkezelését nem tartják megnyugtatónak s ezért óhajtják bérbe venni. Ez igaz lehetett, azonban az üzleti szempont sem volt megvetendő, mint ezt a vállalt áldozatok mértéke mutatja. A kamara kezdetben magas feltételeket szabott: egy év alatt előre fizetendő 12 000 forint lefizetésétől tette függővé a szerződés megkötését. A két város ezzel szemben évi 1000 tallér (1500 rajnai forint) bérleti díjat ajánlott fel, majd a kamara elzárkózása után az évi béren felül 3000 forintot kínált fel a hídszertár anyagáért. A tanács számára az ügy rendkívül komoly volt. Erre mutat az is, hogy a tárgyalások lebonyolításával a két város közösen Mosel pesti syndicust, a korszak egyik legkitűnőbb városigazgatási szakemberét bízta meg. Sautermeister Frigyes pesti polgár pedig az év végén kijelentette, hogy a hídbérlet ügyében a város becsülete és tekintélye forog kockán, tehát a megfelelő összegeket sürgősen elő kell teremteni. 1701 elején a két város Dithier ezredes feleségétől 6% kamatra 4000 forint kölcsönt vett fel, majd február 14-én sor került a szerződés megkötésére, a fenti anyagi feltételek mellett. A hat évre kötött szerződés kitért a hídvámmmentesség kérdésére is (nemesek, katonák, papok, személyükben mentesek, de áruik nem!), kimondta minden más magánátkelés megszüntetését, s intézkedett a karbantartás kérdései felől. A hídvám-díjak — amelyeken a két város egyenlő arányban osztozott — a következők voltak:

Személy csomag nélkül	1 dénár
Személy csomaggal	2 dénár
Kisállat	1 krajcár vagy 2 dénár
Nagyállat	3 krajcár
Kétlovas kocsi	4 garas
Négy-hatlovas kocsi	36 krajcár
Fuvarkocsi	1 forint 30 krajcár

A hídbevételek a rendes városi számadáskönyvekben nem szerepeltek; azokat elsősorban a bérleti díjra és a karbantartásra fordították.

A szerződés megkötése után a kamarai igazgatóság a tanácsot felhívta az 1701-re esedékes 4500 forint befizetésére, ami feltehetően meg is történt, mivel az 1705-ben a repülőhíddal kapcsolatos tartozásokról készített kimutatás ilyen tartozásról nem tesz említést. Viszont már akkor tartozott a két város az 1702. évi bérből 800 forinttal, bizonyos hídfelszerelési (valószínűleg pót-) anyagokért 560 forinttal, az 1704—1705-ös évek bére fejében 3000 forinttal, összesen tehát 4360 forinttal. Ez arra mutat, hogy az első év után a két város a minimumra csökkentette a befizetést, viszont a hídvámot saját céljára szorgalmasan beszedte.⁶⁶

Milyen képet mutat e mozaikszerű történelmi adatok után a megmaradt 1703—1704. évi számadáskönyv,⁶⁷ amelynek egy 1701-ben kelt kamarai igazgatósági rendelet értelmében a következő rovatokból kellett volna állania:

- I. Bevételek: 1. porció, 2. városi különadó, 3. vendéglőbérlet, 4. mészárszékbérlet, 5. kövezetvám, vásárpénz, 6. árusítási díj, 7. bolthelyiségek bére, 8. Hüttenzins, 9. polgárfelvételi díjak, 10. büntetések, 11. Siglgeldt.
- II. Kiadások: 1. bíró fizetése, 2. syndicus fizetése, 3. városi őrmester fizetése, 4. egyéb kiadások.

A ránk maradt számadáskönyv rovatái a fenti előírásoknak nem mindenben felelnek meg. A magyar forintba készített számadáskönyv összetett adatai alapján:

I. A mintegy 5200 forintot kitevő *bevétel* a következőképpen oszlott meg (a bevételek százalékos feltüntetése mellett a budai 1703. évi jövedelmek százalékos megoszlása olvasható):

				Buda
1. <i>bérleti díjak</i> összesen	1129,36 Ft		22%	3%
ebből: mészárszék, bormérés		722,61 Ft		
üzlethelyiségek		328,75 „		
újpesti sziget		25,00 „		
egyéb bérletek		53,00 „		
2. <i>vásárbevételek</i> összesen	1886,84 „		36%	3%
ebből: helypénzek		421,25 „		
kövezetvám		1465,59 „		
3. <i>adóbevételek</i> összesen	1919,11 „		37%	84%
4. <i>polgárdíjak</i>	216,00 „		4%	1%
5. <i>egyéb bevételek</i>	46,00 „		1%	9%

A számadáskönyv feltünteti, hogy mely bevételi források nem jövedelmeztek az év folyamán.⁶⁸ Így öt mészáros tartozott a bérleti díjakkal, hasonlóképpen több kereskedő is. A Rákóczi-szabadságharc katonai mozdulatai is erősen éreztették hatásukat: a vízimalmok, a rákosi szárazmalmok, a kőbánya, valamint az ún. Kis- és Nagysziget után semmi jövedelmet nem lehetett behajtani.

Az adóbevételnél feltüntetett, kereken 1920 forintos összeget a számadáskönyv porcióbevételként tünteti fel. A kiadások között azonban

nincs nyoma annak, hogy ezt vagy bármilyen más összeget a város porcióban befizetett volna. Így ezt a bevételi összeget ebben az évben a város teljesen saját céljaira használta fel, ami — az ugyanekkor bekövetkezett erős porciófelemeléssel együtt — megmagyarázza a porcióhátraléknak ezekben az években bekövetkezett tetemes megnövekedését. (1703-ban a városnak 6700 forint porcióhátraléka volt.)

A privilegialis küzdelem utolsó éveiben feltehetően célzatos volt a városnak a kamarai igazgatósággal szemben tanúsított ellenállása az adófizetés halogatása területén. A porció és a hídbérlet fizetésének elmaradása kétségtelenül kapcsolatban áll a fegyverváltsággal. (Buda ebben az évben igen tekintélyes, 15 000 forint körüli porcióhátralékot fizetett be. Ez is mutatja, hogy ezekben az években a két város közül Pesten erősebb volt az ellenállás szelleme, amit bizonyos fokig a város magyar lakosságának magas arányszáma is magyaráz).

II. A kiadások összege az 1703—1704-es évben szintén 5200 forint körül volt. Ha ezeket a kiadásokat egybe óhajtjuk vetni — a bevételekhez hasonlóan — Buda kiadásaival, ez utóbbiak teljes összegéből (kb. 25 000 forint) le kell vonni a porcióhátraléokra és porcióra lefizetett 20 000 forintot, mivel Pest ebben az évben sem porciót, sem hátralékot nem fizetett. A táblázat így a következőképpen alakul:

			Buda
1. fizetések	1338,70 Ft	26%	45%
2. kiküldetési díjak kb.	320,00 „	6%	35%
3. ajándékozás, jótékonyság	477,65 „	9%	8%
4. iparösszámlák, karbantartás	160,20 „	3%	6%
5. előző évi kifizetetlen számla	855,78 „	16%	2%
6. ingatlanvétel	750,00 „	14%	—
7. egyéb kiadások	1352,00 „	26%	4%

A két város kiadásainak egybevetése alapján megállapítható, hogy Buda lényegesen többet költött fizetésekre és kiküldetési díjakra: 80%-át összes kiadásainak, szemben Pest 32%-ával. Ha a vesztegetés-szerű ajándékozásokat is figyelembe vesszük, akkor az arány 88%: 41%. Ez már önmagában mutatja, hogy a pesti pénzgazdálkodás reálisabb volt, mivel a kiadások 59%-át nem személyi jellegű kiadások alkotják. Így ingatlanvételre, iparösszámlák fizetésére, egyéb kiadásokra is telt.

*

Eredményeink összefoglalását három kérdésre adott válasz formájában kíséreljük meg:

1. Hogyan viszonylott egymáshoz Pest és Buda gazdasági helyzete?
2. Milyen adóterhek milyen mértékben terhelték a várost?
3. Hogyan alakult Pest általános gazdasági helyzete?

1. *A két város gazdasági helyzetének viszonyát* illetően: a pesti tanács minden egyes adóügyi kérdés felvetődésekor állandóan azon panaszkodott, hogy Budához viszonyítva aránytalanul nagyobb terheket visel.

Ennek következtében kért arányosítást. Kétségtelen, hogy a mezőgazdasági és szőlőgazdasági szempontból hátrányosabb helyzetben volt. Határa szűk területre terjedt ki. A szomszéd nemesi birtokok közelről határolták, s így még az állattartás is komoly anyagi nehézségeket okozott. Szamba vehető szőlőművelés 1699-ig a határban nem folyt.⁶⁹

Pest fejlődése tehát kezdettől fogva a Werlein által is helyesen felismert, természetadta úton indult meg: a kereskedelemmel kapcsolatos jövedelemszerzés útján. Az országos vásártartás 1690-ben történt engedélyezése, a két év múlva engedélyezett köveztvám, az 1696. évi kamarai vizsgálat ennek a fejlődésnek a legfontosabb állomásai. Fontos határkő a város életében az 1698. évi harmincadmentességi privilégium és a szabad királyi városi jelleg elismerése is. Összegszerűen mutatkozik az eredmény az 1703—1704. évi számadáskönyvben, amely szerint a város összjövedelmének 36%-át a vásárbevételek alkotják. Ugyanekkor Budán a hasonló jellegű jövedelem 3%-ot tesz ki. Ennek következménye, hogy *Pesten — adataink szerint — nem volt szükség a városi különadó kivetésére.*

Ugyanis sem a fennmaradt számadáskönyvben, sem egyebütt nem találtunk arra vonatkozóan adatot, hogy a város külön városi adót is szedett volna polgáraitól. (Nagy István szerint Budán ez az adó általában a porció egyharmadát tette.) A számadáskönyv százalékos adatai mutatják, hogy Pesten a pénzgazdálkodás viszonylag kiegyensúlyozottabb volt, így a városnak nem kellett ehhez a polgárokat különlegesen terhelő adónemhez fordulnia. Inkább választotta a város a porcióhátralék útját. A pesti gazdálkodás viszonylag realisabb voltára mutat az is, hogy Pesten csupán egyszer hallunk a tanács pénzkezelésével kapcsolatos panaszról. Az 1699-ben tartott nagyszabású vizsgálat minden ez irányú vád alól teljes mértékben tisztázza a tanácsot. Az anyagi természetű kifogások inkább Proberger polgármester serfőző monopóliumával kapcsolatosak. A szűkebb anyagi keretek között gazdálkodó Pest a rendelkezésünkre álló adatok szerint kezdettől fogva megbízhatóbb anyagi bázist tudott magának teremteni, mint kissé nagylábon élő testvérvárosa.⁷⁰ Valószínűnek látszik, hogy ebben Mosel Antal syndicusnak is jelentős szerepe volt.

Ami az adóteher aránytalanságával kapcsolatos állandó pesti panaszokat illeti: a fentiek alapján azokat általában túlzottaknak kell minősítenünk. A városi tanácsok felterjesztései általában panaszokkal teltek — ezeket természetesen megfelelő értékükre kell leszállítanunk. Vonatkozik ez a Pesttel kapcsolatos panaszokra is. A kamarát ezek a panaszok nem is hatották meg túlságosan, s Pest arányosítási kérelmei kellemetlen eredménnyel jártak: 1702-ben mindkét város adóját felemelték, s így arányosították a budai körzet többi városának adójához. Pestnek csupán annyi elégtétele lehetett Budával szemben, hogy míg adóját csupán 38%-kal emelték meg, addig Budáét 58%-kal.

Összefoglalóan: Az első két évtized Budáénál mozgékonyabb politikai fejlődését Pesten teljes mértékben indokolja a város egészségesebb gazdasági fejlődése.

2. *Az egyes adónemeket illetően:*

a) A porció 1701 — 1702-ig nem volt elviselhetetlen a város számára, illetőleg nem volt elviselhetlenebb, mint más városokban. Összegeként a 90-es évek közepe óta évi 2000 forint körül mozgott (1698 körül egyszer ezen összeg fölé emelkedett), 1701-ben viszont 2600, egy évvel később 3600 forintra emelkedett. Ezek az összegek már meghaladták a város fizetőképességét, ami viszont a privilegialis küzdelem kiéleződéséhez vezetett.

b) A service — jellege következtében — lényegesen kellemetlenebb teher volt. Összegeként a korszak második felében évente kb. 1300 forintot tett ki, azonban voltak különlegesen nehéz esztendők, mint például az 1702-es év, amikor rövid pár hónap alatt ez az összeg 3000 forint körüli összegre emelkedett.

c) A telekkönyvi díjak összegeit nem ismerjük. Azt, hogy tekintélyesek lehettek, mutatja: a tanács 1696-ban 2000 mázsa gabonát ajánlott fel a jogok átadásáért.

d) A hegyvám és a fogyasztási adó összegei felől szintén nincs adatunk. Az accisára vonatkozó 1702. évi adat (720 forint) nem tárgyilagossá, mivel egy erősen accisaellenes időszakból származik.

e) A terménytized — város mezőgazdaságának fejletlenségére való tekintettel — nem lehetett jelentős.

3. *A város általános gazdasági helyzete* — a rendelkezésre álló elszórt adatok, valamint a pénztárkönyv tanúsága szerint — a felszabadulást követő évtizedekben általában kedvezően alakult. Ezt a következők magyarázzák:

a) A város kedvező gazdaságföldrajzi fekvése, a folyamparti elhelyezkedés lehetővé tette a hajózásba való közvetlen bekapcsolódást (raktárhelyek a rakparton, a vásárterekhez közel). A sík vidéken való fekvés az országos úthálózatba való közvetlen bekapcsolódás lehetőségét jelentette. (Budát hegyi fekvése ettől a lehetőségtől bizonyos fokig megfosztotta.)

b) A kedvező gazdaságföldrajzi fekvés előmozdította a város kereskedelmi fejlődését. Ezt azonnal, a felszabadítást követően helyesen felismerte a kamarai igazgatás, elsősorban Werlein inspektor. Ennek köszönhető a város az országos vásárok korai engedélyezését, városi jövedelmeinek tekintélyes részét, ami viszont bizonyos anyagi biztonságot hozott magával.

c) A városban kezdettől fogva nem csak németek telepedhettek meg, hanem magyarok és szerbek is. Ez tagoltabb, élénkebb, vállalkozóbb társadalmi formák kialakulását tette lehetővé, ami viszont a belső gazdasági erők egészséges fejlődése szempontjából volt jelentős.

d) A város belső pénzgazdálkodása — ismételten hangsúlyozzuk: a rendelkezésünkre álló elszórt adatok tanúsága szerint! — a fentiek szerint reálisan alakult. Nem voltak felesleges személyi jellegű kiadásai, s a városi létesítmények hosszú sora⁷¹ arra mutat, hogy a rendelkezésre álló összegeket célszerűen használták fel. (Erre jó példa az is, hogy amikor Szirmay István ítélőmester Budát az ősi kiváltságlevéllel kapcsolatban

szélhámos módon megszarolta, Pest nem kapcsolódott be ebbe a homályos akcióba.) Pénzügyi jellegű vizsgálatra a szokottnál erősebb mértékben nem került sor, s ez irányú komoly támadás a város vezetőségét nem érte. A pénzgazdálkodás realitásának legjobb fokmérője az, hogy a város nem vetett ki polgárait városi különadót.

1702 tájt fordult a helyzet súlyosabbra. A 38%-kal felemelt porció, a hegyvám, a szokatlanul nehéz service-teher, a repülőhíd bérlete válságot teremtett. Ezt a válságot a privilegiális oklevél 1703. október 23-án bekövetkezett elnyerése sem oldotta meg. Az udvari kamara a kiváltságlevél kiadását nagyösszegű adó, az ún. fegyverváltság lefizetéséhez kötötte,⁷² s addig a korábbi adókat tartotta fenn. A városnak jelentős adósságokat kellett magára vennie, hogy ezt az újabb nagy összeget (6400 forint) ki tudja fizetni. A kölcsön nagy részét Proberger Jakab polgármester folyósította, akinek biztosítésként zálogba adták szinte az összes városi jövedelmet. A város egyéb tartozásai is növekedtek; 1705-ben a hídbérlettel kapcsolatban 4360 forinttal tartozott a kamarai igazgatóságnak. A telekkönyv csupán 1706-ban került városi kezelésbe. Általában a privilégiummal kapcsolatos anyagi kérdések rendezése mélyen belenyúlt a Rákóczi-szabadságharc korszakába.

Ekkor azonban a város már nem vehette hasznát a kiváltságlevél-nyújtotta anyagi előnyöknek. A hadi események minimálisra csökkentették a vásári jövedelmeket, tönkretették a kereskedelmet, bizonytalanná tették a városfalon kívüli, amúgy is nagy nehézségekkel küzdő földművelést és állattenyésztést, a budai és kőbányai szőlők művelését. A harcok során a magyar lakosság többsége elhagyta a várost, így nemzetiségi jellegű, belső társadalmi átalakulás ment végbe a városfalon belül. 1709-re Pest az anyagi csőd szélére jutott, lakosságát pestis és árvíz tizedelte. A mélypontról a béke megkötése után csak nehezen tudott felemelkedni.

A felemelkedés útja 1711 után a mezőgazdaság megerősödése és a kereskedelmi jelleg gyengülése felé vezetett.⁷³ A város kereskedelmi jellege újból csupán a század második felében jutott előtérbe. A felszabadulás utáni évtizedek alatt azonban — s ez nem jelentette a mezőgazdasági tevékenység nemlétét a város életében — Pestet elsősorban kereskedelmi jellegű településsé tette gazdaságföldrajzi fekvése, társadalmi berendezkedése és a felettes kamarai szervek ily irányú gazdaságpolitikája.

J E G Y Z E T E K

¹ Tóth A.: Pest város lakosságának küzdelme az önkormányzatért (1686—1705). Tanulmányok Budapest múltjából. XIII. köt. Bp. 1959, 103—108.

² Ezzel kapcsolatban szélhámosásra is kínálkozott alkalom. Egy ilyen esetet — Szirmay István nádori ítélőmester 1692-ben elkövetett szélhámoságát — ismertet: *Gárdonyi A.*, Buda város közigazgatása és közgazdasági viszonyai a XVII. század végén. Századok 50 (1916) 477 k.

³ Szövegét közli: *Bánrévy Gy.*, Az első intézkedések a visszafoglalt Budán 1686-ban. Tanulmányok Budapest múltjából. V. köt. 1936, 268—270.

⁴ Országos Levéltár (a továbbiakban: OL) Pénzügyigazgatási Levéltárak, Ofner Cameral Administration (a továbbiakban: CA). Expeditiones (a továbbiakban: Exp.). 1687. jan. 4., jan. 16., márc. 4. és jún. 7.

⁵ Ezzel kapcsolatban: *Tóth* i. m. 104. — Úgy látszik, az a terv is felmerült, hogy a pesti magyar helyőrség katonái Érsekújvárott elhagyott telkeikért pesti telkeket kaptak volna ajándékba. Werlein ezt a tervet azzal utasította el, hogy az érsekújvári telkek így kikerülnének a kamarai fennhatóság alól. (OL. CA Exp. 1687. júl. 19.)

⁶ Erre: *Tóth* i. m. 106. old., valamint OL. CA Exp. 1687. jún. 17. és uo. Werleinnak egy ismeretlenhez címzett, szept. 4. után kelt levélfogalmazványa.

⁷ Hetivásártartásra: Budapesti 1. sz. Állami Levéltár. Pest város levéltára (a továbbiakban: P). Intimata archivi antiqui (a továbbiakban: Int. a. a.). 4. és OL. CA Exp. 1689. máj. 31. — Céhekre: OL. CA Exp. 1687. ápr. 5. — Az 1690. évi vásárendély ügyére a korábbi irodalom értékelésével: *Tóth* i. m. 111—113.

⁸ OL. CA Exp. 1687. márc. 21., 1688. nov. 6., 1689. jan. 25., valamint *Nagy* I., Buda adóterhei a töröktől való visszafoglalástól a Rákóczi-szabadságharcig. Tanulmányok Budapest múltjából. XI. köt. Bp. 1956 (a továbbiakban: *Nagy*, I.), 41.

⁹ OL. CA Exp. 1687. máj. 6., júl. 18., 1688. jan. 1.

¹⁰ Uo. 1687. dec. 16.

¹¹ OL. CA Hofbefehle (a továbbiakban: Hofb.) fasc. 3872. N° 29. 567—568. — P. Correspondenzbuch (a továbbiakban: Corr. B.). I. 14. — P. Tanácsülési jegyzőkönyvek (a továbbiakban: Tü. jkv.). II. 329. — *Schmall* L., Adalékok Budapest székes főváros történetéhez. Bp. 1899, I. köt. 67. kk. (A helyhiány korán megindította a külvárosok kialakulását.)

¹² OL. CA Exp. 1687. febr. 5. szerint még a budai újjáépítést is salzburgi mintára óhajtotta végrehajtani.

¹³ OL. CA Exp. 1688. máj. 29. és 1689. szept. s. d.

¹⁴ Összefoglalóan: OL. CA Exp. 1688. jan. 30. (Véleménye a városi kiváltásokról, valamint a két város számára uo. jún. 30-án kiadott rendtartása.) — Országosan: Uo. 1689. ápr. 8.

¹⁵ OL. CA Hofb. 1696. szept. 27.

¹⁶ Ezt a munkát végezte el alapos pontossággal *Nagy* I., valamint: *uő.*, Buda város gazdálkodása és adósságai a XVIII. század első felében. Tanulmányok Budapest múltjából. XII. köt. Bp. 1957 (a továbbiakban: *Nagy*, II.).

¹⁷ A számadáskönyvek pusztulására: *Pásztor* M., Buda és Pest a török uralom után. Bp. [1936], 221. — Hiányzik a P. Int. a. a. igen fontos iratsorozatból az 1698. márciusa és 1699. májusa közötti anyag.

¹⁸ *Gyömrei* S., Budapest gazdaságtörténete a manufaktúra korszakában. I—II. Bp. 1955. (Kand. díssz. Bp. Egyetemi Kvt. MSS G. 525.)

¹⁹ *Nagy*, I. 38—39. OL. CA Exp. 1687. jan. 5.

²⁰ Uo. 1689. febr. 8., 16., 17., márc. 5.

²¹ *Tóth* i. m. 113.

²² OL. CA Hofb. 3852. fasc. fol. 150—154.

²³ *Nagy*, I. 42. — OL. CA Hofb. 1693. máj. 2., 11., 15.

²⁴ P. Int. a. a. 48, 50, 53—54, 59—60. — OL. CA Exp. 1694. ápr. 24. N° 24.

²⁵ *Nagy*, I. 55—56.

²⁶ P. Int. a. a. 96, 107. — Tü. jkv. II. 129. — Corr. B. I. 34—37. — A 60 krajcárban számított rénes és a 100 dénárban számított magyar forint, s általában az akkor forgalomban volt pénznemek átszámítására használható táblázatok: Az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye. Ipar, kereskedelem, közlekedés. Bp. 1898, 482—484.

²⁷ P. tü. jkv. II. 95—96.

²⁸ P. Int. a. a. 337, 346 (a rendelet szövegével).

²⁹ Uo. 427, 446, 521, 558.

³⁰ Uo. 584, 613, 638, 665. — Corr. B. II. 396. — A végrehajtásra: Int. a. a. 668.

³¹ Uo. 636, 668, 676, 679, 717. — Ugyanekkor a kamarai igazgatóság

elrendeli az adóösszeg egyéni, meghatározott felosztását. Csupán a katonáskodó polgárok kapnak mentességet (uo. 690, 723).

³² 1698-ra: OL. CA Berichte und Schreiben (a továbbiakban: Ber. u. Schr.). 1699. fasc. 3911. fol. 116—317. — 1701-re: Budai levéltár Portionsanschlag fsc mellékleteként, amely Buda, Pest, Esztergom, Fehérvár, Éger és Kanizsa együttes adatait tünteti fel. (Utóbbi Felhő Ibolya szíves közlése.)

³³ OL. CA Exp. 1689. márc. 12., 1690. jan. 25., máj. 17., és még sok más helyen.

³⁴ P. Corr. B. I. 2—3, II. 389—391. — Int. a. a. 650.

³⁵ P. Corr. B. II. 389—391, 524—531. — Tü. jkv. III. 8—9, 15—17, 58—60, 75—79, 115—117, 121—123.

³⁶ Uo. I. 234—248, II. 267—270, 287—291, 414—416 (részletes kimutatás).

³⁷ P. Int. a. a. 467, ill. 734. — Jelentéktelen teher volt, de megemlítjük a hadgyakorlati járulékot, amely például 1702-ben Budán 39, Pesten 30 forint volt (uo. 607.).

³⁸ OL. CA Exp. 1687. okt. 27.

³⁹ Nagy, I. 37. — Nagy, II. 53. kk.

⁴⁰ A telekkönyvi kérdésre: Kovács L., Telekkönyvi rendtartás Budán a kamarai adminisztráció idejében. Szentpétery Emlékkönyv. Bp. 1938, 207—229. — Tóth I. m. 117—118. — Nagy, II. 54.

⁴¹ OL. CA Exp. 1687. febr. 22., 25., 28.

⁴² Uo. 1691. szept. 2., 1693. szept. 15.

⁴³ Megbízólevele: uo. 1695. febr. 28.

⁴⁴ A város 1695. évi felterjesztése: P. Int. a. a. 104. — Az újabb javaslat: OL. CA Exp. 1696. júl. 21.

⁴⁵ P. Corr. B. I. 85—86. 1699. aug. 8-án kelt felségfelterjesztés.

⁴⁶ A hegyvámra általában: Nagy, I. 63—64. — A pesti vonatkozású iratanyag: P. Int. a. a. 549, 555, 577 és OL. CA Hofb. fasc. 3872. N° 8. 335—336, N° 12. fol. 281—287.

⁴⁷ OL. CA Exp. 1687. jan. 16.

⁴⁸ Werlein véleménye: OL. CA Exp. 1687. márc. 1., jún. 7., 10. — Eszterházyé: uo. Ber. u. Schr. Fasc. 3882. fol. 34—35. — A bizottságé: uo. Exp. 1688. jún. 20. — Az esztergomi érsekkel való vita: Uo. Exp. 1688. máj. 29., jún. 1.

⁴⁹ P. Int. a. a. 69. — OL. CA Hofb. 1695. szept. 6. fasc. 3859. fol. 191—192.

⁵⁰ P. Int. a. a. 588. — Probergerre: OL. CA Hofb. 1701. aug. 17. fasc. 3872. N° 42. fol. 214—215. — Ber. u. Schr. 1702. nov. 29. fasc. 3920. fol. 139—140. Uo. 1704. dec. 5. fasc. 3924. fol. 8—11. — P. Lajstromozatlan iratok (a továbbiakban: Lajst.) 1705. szept. 6.

⁵¹ Nagy, I. 45, 61—62. — P. Corr. B. II. 394—397. — Tü. jkv. III. 121. — Int. a. a. 657. — Szesz- és dohányjövédékre: Uo. 644.

⁵² OL. CA Exp. 1687. febr. 1. Udvari kamarai rendelet a harmincadhivatal berendezéséről. — Uo. ápr. 15. és máj. 10. A kereskedelmi forgalom zavartalan-ságáról. — Az udvari kamara is törekedett a racionalizálásra: a harmincadhivatalokat óhajtották megbízni az elsőkézből való marhafelvásárlással, hogy így a magyar közvetítőkereskedelmet kiiktathassák. (OL. CA Exp. 1687. szept. 4. fol. 575.) — A bécsi bürokratikus intézkedéstől különbözik Werlein pénzügyi és közellátási szempontból pozitív elképzelése, amely azonban természetesen magyarbarátnak nem nevezhető.

⁵³ OL. CA Hofb. 1700. szept. N° 24. fasc. 3870. fol. 311—316. — Uo. Decreta Camerae Hungaricae. 1698. szept. 25. fasc. 3960. N° 511—515. fol. 1029—1032.

⁵⁴ OL. Benignae Resolutiones Camerae Posoniensis (a továbbiakban: BRCP) s. d. (csatolva az 1698. szept. 7. jelzetű irathoz). — CA. Hofb. 1699. jan. N° 1., és febr. N° 12.

⁵⁵ P. Corr. B. I. 1. — OL. CA Hofb. 1700. szept. N° 24. — BRCP. 1700. szept. 28. 210. — P. Corr. B. I. 248—251.

⁵⁶ OL. CA Exp. 1688. aug. 22. — A tizedszedésre általában: Nagy, I. 46—47, 53—54.

⁵⁷ OL. CA Exp. 1689. ápr. 30. és jún. 21.

⁵⁸ Uo. 1691. ápr. N° 37—38, 50.

- ⁶⁰ Uo. 1690. júl. 6.
- ⁶⁰ P. Int. a. a. 96 (sürgetés 1695-re). — OL. CA Hofb. fasc. 3859. fol. 189—190. — Uo. fasc. 3865. N° 20. fol. 515—516.
- ⁶¹ OL. CA Beschaidts Protocoll. 1700. febr. 25. vol. 1773. fol. 42. — 1700. júl. 2. uo. fol. 106. — A tizedfizetés alól egyéni felmentésekről nem tudunk. Alalmazsnaként kaptak elvétve felmentést szerzetesrendek. Így például 1701-ben az 1695—1700-as évek hátralékos tizedét a szervitáknak engedték el. (OL. CA Hofb. 1701. aug. N° 36. fol. 191—192.)
- ⁶² OL. CA Ber. u. Schr. 1697. márc. 2. fasc. 3905. N° 3, 14 (másolatban a joglevél). — P. Missiles. 271. s. d.
- ⁶³ P. Tü. jkv. II. 195.
- ⁶⁴ A bormérés és üzlethelyiség: P. Tü. jkv. I. 307, 325. — A malom: Uo. 339, 341. — A bormérés bérlője 1704-ben Payer Mihály volt, akit ugyanekkor részletes pincekezelési szabályzattal is ellátnak (uo. III. 244—245).
- ⁶⁵ Újpesti sziget: P. Tü. jkv. II. 108. — Tégláégető: Uo. 344. — Révátkelés: Uo. 500. — Gőzfürdő: Uo. 570.
- ⁶⁶ A hídbérlet iratanyaga: P. Int. a. a. 404, 459, 505, 515. — Tü. jkv. II. 384, 443—444. — P. Lajstr. 1705. szept. 6. fol. 4—6. — Corr. B. I. 213—215, 258—259, 278—279, 285—286. II. 327—331 (a díjtételekkel). — OL. CA Hofb. 1701. febr. 5., 12., márc. 16. (fasc. 3871. N° 4. 77—78, N° 6. 95—96, N° 17. 174—179, N° 22. 186—187.) — CA Memorialien und Anbringen. 1701. febr. 28. N° 167.
- ⁶⁷ A városnak és a kamarai igazgatóságnak a városi számadások felülvizsgálatát illető ellentétét korábbi tanulmányunkban (Tóth i. m. 121—125) részletesen ismertettük. — A számadáskönyv eredetije: Pesti levéltár. Számadáskönyvek. — Teljes fordítása: Pásztor i. m. 221—228.
- ⁶⁸ P. Int. a. a. 456. — Relationes. a. a. 496. — 1701-ig az elszámolási mellékleteket nem kellett a számadáskönyvhöz csatolni. A kiadásokat és bevételeket egyszerűen feljegyezték, „also bonâ fide sie verrechnet”. Az elszámolást a választott polgárság előtt felolvasták, majd, ha kifogás nem merült fel, azt a tanács aláírta és jóváhagyásra a kamarai igazgatóságnak felterjesztette.
- ⁶⁹ Nagy L., Mezőgazdaság Pesten a XVIII. században. Tanulmányok Budapest múltjából. XII. köt. Bp. 1957, 137. — A területhiányra vonatkozó legfontosabb panaszok: OL. CA Ber. u. Schr. fasc. 3891. fol. 120—121. — P. Int. a. a. 577, 668.
- ⁷⁰ OL. CA Exp. 1687. dec. 20. Werlein kissé gúnyosan írja Lang ellenőrnek, helyettesének a pozsonyi országgyűlésről: „Mit unseren Deputirten von Ofen und Pest gehet es schier ungleich her, weilen einer das Geld alles und der andere nichts hat.”
- ⁷¹ Tóth i. m. 125.
- ⁷² A fegyverváltságra, irodalmára: Tóth i. m. 129—130. old., valamint: OL. CA Hofb. fasc. 3877. fol. 77—78, 105—106, 181—188, 372—383. — Varia reponenda (Var. rep.) 1704. febr. 11. fasc. 3952 (részletes kamarai állásfoglalás a régi adók továbbfizetésének módjáról). — P. Int. a. a. 782. — Tü. jkv. III. 267. — P. Lajst. 1705. szept. 6., nov. 20. — Schmall i. m. I. 47.
- ⁷³ A város mezőgazdaságának történetére: Nagy i. m., amely utal a város 1711 utáni mezőgazdasági jellegű fejlődésére, illetve a kereskedelmi jellegnek később történő újabb előnyomulására, azonban jelzi, hogy a szabadságharc előtt „a kizárólag mezőgazdaságból élők száma meglehetősen kevés” volt (142. old.). Csupán egy-két adatot említ a mezőgazdaság e korbéli jelentőségére.

DIE ÖFFENTLICHEN LASTEN UND DER STÄDTISCHE HAUSHALT PESTS IN DER ZEIT VON DER RÜCKEROBERUNG DER STADT BIS ZUM FREIHEITSKRIEG RÁKÓCZIS

In unserer Studie, die im vorigen Band dieser Serie veröffentlicht wurde, haben wir untersucht, wie sich das gesellschaftliche und politische Leben der Stadt Pest in der Zeit von der Befreiung aus der Türkenherrschaft bis zu dem von Rákóczi geführten Freiheitskrieg gestaltet hatte. Aus dem Kampf, der sich zwischen dem Stadtrat, der Bürgerschaft und den Anhängern der Kameralverwaltung vor einem gesellschaftlich sehr komplizierten Hintergrund abspielte und dessen bedeutendster Erfolg darin bestand, für Pest das Privilegium einer königlichen Freistadt errungen zu haben, war die gewerbetreibende Bürgerschaft deutscher Nationalität erstarkt hervorgegangen. Günstig beeinflusst wurde diese Entwicklung durch die zwischen der Selbstverwaltungspartei und der Hofkammer immer enger werdenden Beziehungen und durch die gesellschaftlich und national sehr heterogene Zusammensetzung der Einwohnerschaft Pests, die eine größere Beweglichkeit der einzelnen Kräfte ermöglichte.

In unserer gegenwärtigen Studie befassen wir uns mit den Problemen des städtischen Haushalts in dieser durch viele Kämpfe bewegten Periode, um im Spiegel des wirtschaftlichen Fortschritts den allgemeinen Entwicklungsgang klarer vor Augen zu führen. Der Kampf um das Privileg war und konnte auch nicht ein reiner politischer Kampf sein. Wie bei einer jeden, der äußeren Form nach politischen Kraftprobe, standen auch hier wirtschaftliche Interessen im Hintergrund. Für die Stadt war es von größter Wichtigkeit — und dies kommt auch im Text des Privilegiums klar zum Ausdruck —, daß sie auch wirtschaftlich auf eigenen Füßen zu stehen kam. Als Entgelt für die wirtschaftliche Selbständigkeit war sie zu jedem materiellen Opfer, ja zu jedem Risiko bereit.

Aus der Fachliteratur sind uns zur Genüge jene finanziellen Schwierigkeiten bekannt, welchen sich im letzten Viertel des 17. Jahrhunderts der Habsburgerstaat gegenüber sah. Auf seinem Weg zur Schatzkammer versickerte das Geld in einem solchen Gewirr kleiner Kanäle des Mißbrauchs, daß daraus nur eine ausbeutende Steuerpolitik resultieren konnte. Für diese Ausbeutung hätte aber die Wiener Finanzpolitik auch bei nochsovielen Suchen keine besseren Objekte finden können als die als Rebellen geltenden ungarischen Bauern, und die kraftlose städtische Bürgerschaft der neuerworbenen Gebiete. Der Zweck der befreienden Kriegsoperationen war nicht der, auf dem Turm von Ofen das Kreuz an die Stelle des Halbmonds zu setzen, sondern neue Gebiete für das Danaidenfaß der kaiserlichen Schatzkammer zu erschließen. Demgegenüber kann wirtschaftlich der Kampf der Stadt um das Privilegium darin zusammengefaßt werden, daß die Bürgerschaft angesichts der erbarmungslosen militärischen und kameralischen Steuerpolitik bestrebt war, diese Lasten von einer durch die Stadt einzutreibenden Steuer ablösen zu lassen, welche die Einkünfte sowohl der Stadt als auch der Bürgerschaft zu vermehren imstande war.

Der erste Kameralinspektor in den befreiten Gebieten war Stephan Johann Werlein, ein sehr früher Vertreter der Idee, aus Pest einen Markort, ja einen Handelsknotenpunkt zu entwickeln. Bereits in 1688 genehmigte er die Abhaltung von Wochenmärkten und wiederholt betonte er, daß die Organisierung der Gilden mit allen zur Verfügung stehenden Mitteln zu fördern sei. Vermutlich war es nicht zu geringem Teil ebenfalls Werleins Verdienst, daß die Kammer schon in 1690 der Stadt Pest die Abhaltung von Jahrmärkten gestattete, bzw. gleich in den ersten Jahren steuerfreie Perioden ermöglichte. Werleins Nachfolger in der Kammerdirektion traten nicht in seine Spuren, was Pest jahrzehntelang zu fühlen bekam. Für sie zählten weder die politischen, noch die wirtschaftlichen Interessen der Stadt. Um die Jahrhundertwende tauchten dagegen die Ideen Werleins, selbstverständlich den neuen Verhältnissen angepaßt, erneut auf. Damals stellte sich die Hofkammer, gegenüber der ausbeutenden Kammerdirektion, an die Seite der städtischen Autonomiebestrebungen.

Der Forscher, der die Geschichte Pests zu ermitteln sucht, sieht sich, in Ermangelung von entsprechendem Quellenmaterial, einer bei weitem schwierigere Aufgabe gegenüber, als seine die Geschichte von Ofen studierenden Kollegen. Anlässlich einer in 1900 vorgenommenen, man muß sagen, vandalischen Ausmusterung, fielen die städtischen Rechnungsbücher der Vernichtung anheim. Damit ist das Gerüst verloren gegangen, ohne welches das sekundäre Quellenmaterial — aus hie und da gefundenen vereinzelt Daten bestehend — naturgemäß nur schwer verwendbar ist. Wir waren folglich in erhöhtem Grade auf die Ergebnisse der Ofen betreffenden Forschung angewiesen. Dieser Umstand hinderte jedoch nicht die Nachforschungen darüber, ob es nicht finanzpolitische Faktoren solcher Art gab, die bewirkten, daß Pest einen von Ofen abweichenden Entwicklungsweg einschlug.

Unter den Abgaben *militärischen* Charakters bedeutete die Portion zweifellos die schwerste Bürde für die Stadt. In diesem Fall konnte sie nie auf Schonung hoffen und die Militärintendanten preßten — nicht selten für ihre eigene Tasche — auch das zwei-dreifache der ohnehin ziemlich hoch bemessenen Summe der Einwohnerschaft ab. Infolge der Spärlichkeit von Angaben, kann man am ehesten aus einer Vergleichung der Steueranlagen der Jahre 1698 und 1701 diesbezügliche Schlüsse ziehen. Es stellt sich dabei heraus, daß der Steueranschlag von 1698 wesentlich höher war, während sich die Besteuerung der landwirtschaftlichen Produkte in 1701 differenzierter gestaltete. Die Kammerdirektion war nicht auf der Höhe ihrer Aufgabe, als sie zwischen Steuerbasis und Anlage nicht den realen Zusammenhang herzustellen wußte. Alles in allem waren bis 1701 die Portionslasten der Stadt nicht untragbar, später dagegen stiegen sie erheblich an. Immerhin hat diese Abgabenart Pest stets weniger Sorgen gemacht als Ofen. Schwerer als die Portionsabgaben lasteten hingegen die Einquartierung und Naturverpflegung des Militärs auf der Stadt, da diese Pflichten auch mit persönlichen Unannehmlichkeiten verbunden waren.

Die Kameralsteuern gliederten sich in vier Gruppen und zwar: 1. die mit dem ius territoriale verbundenen Grundbuchsteuern und Gebühren; 2. die auf Getreideernte und Weinfechung bemessenen Produktensteuern; 3. die Akzise für den Absatz von Wein, Bier und Fleisch und endlich; 4. die verschiedenen Zollposten. Unter diesen Gruppen hatten die Grundbuchsteuern eine erstrangige politische Bedeutung, denn die Frage, wem die Verwaltung des Grundbuches oblag, der Kammer oder der Stadt, bildete einen der sehr umstrittenen Punkte im Kampf um das Privilegium. Am Beispiel einer anderen Steuerart zeigt sich auf eine ebenfalls interessante Weise, wie eng die wirtschaftlichen und politischen Kämpfe miteinander verflochten waren: in 1702, als die Steuerbürden ohnehin am drückendsten waren, führte die Kammer eine neue Abgabenart, den sogenannten Bergrecht ein. Der Protest gegen die neue Steuer war heftig und verband erstmalig die vier Städte des Ofner Kameralbezirkes: Buda, Pest, Esztergom (Gran) und Székesfehérvár (Stuhlweißenburg) zu einer gemeinsamen Aktion.

Materiell am schwersten zu ertragen war die *Konsumsteuer*. Bis dahin war diese Steuerart im Lande unbekannt gewesen und an Höhe kam sie der Portion annähernd gleich. Was den Dreißigstzoll betraf, so interessierte den Pester Bürger vornehmlich die Befreiung von dieser Abgabenpflicht, von der in beträchtlichem Maße die Rentabilität seines Handels abhing. Die Befreiung von dieser Abgabe wurde als eine Vorstufe zum Privilegium in 1698 gewährt.

Eine der wichtigsten von Ofen und Pest gemeinsam unternommenen Finanzoperationen dieser Zeit war die Inpachtnahme der fliegenden Brücke von der Kammer. Die Brücke war unmittelbar nach der Befreiung von den Türken von militärischen Organen errichtet worden und später von der Kammer an Privatpersonen in Pacht gegeben. Die beiden Städte sahen es mit Besorgnis, daß dieses für das ganze Land so wichtige Verkehrsmittel in den Händen von Privatpersonen war. Indessen dürften nicht nur Erwägungen prinzipieller Art den Ausschlag in dieser Sache gegeben haben. Betrachtet man den Umfang der von den beiden Städten eingegangenen Verpflichtungen, so gelangt man zur Überzeugung, daß die Pachtübernahme an sich ein wünschenswertes Geschäft gewesen sein mochte:

die Städte entrichteten der Kammer den jährlichen Pachtbetrag von 1500 Gulden nebst weiteren 3000 Gulden für das im Brückendepot liegende Material.

Bezüglich der *Gestaltung der Stadteinnahmen und Ausgaben* fehlen uns infolge der bereits erwähnten Lückenhaftigkeit der Quellen zusammenhängende Angaben. Wir sind in diesem Fall ausschließlich auf das aus dieser Zeit einzig erhalten gebliebene Kassabuch des Finanzjahres 1703/4 angewiesen. Im Verhältnis zu der Vielfältigkeit und Höhe der Steuerbürden war die Zahl der Einnahmequellen gering. Die rund 5200 Gulden betragenden Einnahmen der Stadt setzten sich gemäß dem Kassabuch aus folgenden Posten zusammen: 36% aus den Erträgen der Märkte, 37% aus Steuereinnahmen und 22% aus Pachtgeldern. Die sich in ähnlicher Höhe bewegenden Ausgaben entfielen auf die Posten: 26% Gebühren, 16% Rückständtilgungen, 14% Grundstückankäufe, 9% Schenkungen, 6% Dienstaufträge und 3% Begleichung von Handwerkerrechnungen.

Vergleicht man die aus den selben Jahren stammenden Jahresausweise der zwei Städte, so ersieht man daraus, daß Ofen wesentlich mehr für Gehälter und Dienstzulagen ausgegeben hat als Pest, und zwar 80% der Gesamtausgaben gegenüber den 32% die für dieselben Zwecke in Pest ausgegeben wurden. Zieht man dazu noch die sehr als Bestechung anmutenden Schenkungen in Betracht, so ist das Verhältnis sogar 88% : 41%. Diese Ziffern sind schon an sich hinreichende Beweise dafür, daß der städtische Haushalt Pests viel realer war: die nicht-persönlichen Posten beliefen sich etwa auf 60% der Ausgaben. Auf diese Weise war Geld für Grundankäufe, Handwerkerrechnungen usw. vorhanden. Pest schlug also von Anfang an den von Werlein bereits richtig erkannten, naturgegebenen Weg der Entwicklung ein, den Weg der Vermehrung des Einkommens aus Quellen, die mit dem Handel zusammenhängen. Die wichtigsten Stationen dieser Entwicklung waren: die Genehmigung der Jahrmärkte in 1690, die in 1692 erhaltene Pflastermaut und die in 1696 von der Kammer eingeleitete Untersuchung (bei der die Stadtleitung von den gegen sie erhobenen politischen und finanziellen Beschuldigungen volle Rechtfertigung erlangte). In 1704 flossen in Pest 36% des Gesamteinkommens aus den Markteinnahmen ein, gegenüber den 3% der Einnahmen ähnlichen Ursprungs der Stadt Ofen. Dank dieser Entwicklung erübrigte sich die Einführung einer städtischen Sondersteuer. Die viel gesündere Haushaltung der Stadt Pest gewährleistete die materielle Grundlage zu ihrer viel freieren politischen Entwicklung.

Műszaki munkálatok Pest városában a XVIII. században

A másfél évszázados török megszállás alól felszabadult Buda és Pest vigasztalan közállapotairól a tanulmányok egész sora festett már hiteles és hű képet. Ugyancsak ismeretesek azok a nem kevésbé szomorú és lehangoló látkép- és térképábrázolások is, amelyek a két városról ebből az időszakból származnak.¹ A hajdani virágzó, gazdagságukról s forgalmukról híres városok a pusztulás és rombolás nyomait magukon viselő, szegény kis településekké süllyedtek. Lakóik ekkor a legelemibb életfeltételek megteremtésén kívül egyébre alig gondolhattak. A közös megpróbáltatásból Pest városa — természeti adottságai következtében — talán még jobban kivette részét.

A város, alighogy felocsúdott a felszabadító háború pusztításaiból, a Rákóczi-szabadságharc alatt újból válságos éveket élt át. A századfordulóra keservesen megteremtett eredmények a háborús években szinte teljesen semmivé váltak. Az állandó pestisjárványok, majd az 1712. évi pusztító árvíz a nyomorúság oly mélységébe taszította a várost, amilyenre eddigi története folyamán alig volt példa. A közvetlenül az 1712. évi árvíz előtt készült összeírás csupán 141 polgárról számol be. Legtöbbjük koldusszegénységben tengette életét, s közülük — a még nem régen is élénk kereskedelmi életű városban! — csupán 48 űzött valamilyen mesterséget.²

A pusztulás ilyen fokáról a felemelkedés az első időkben természetesen csak lassan, fokozatosan indulhatott meg. A város külső segítségre nemigen számíthatott, hiszen a kormánynak kizsákmányoló s a Rákóczi-szabadságharcot követően egyre fokozódó gyarmati politikája inkább akadályt jelentett, mint támogatást. Saját magának kellett jövendő életformáját kialakítania s szívós munkával kitaposnia azt az utat, amely a jobblét felé vezetett.

Ebben a korban a város lakóinak figyelme a mezőgazdaság felé irányult. A felszabadulás után megindult és reményteljes fejlődéssel kecsegtető ipari és kereskedelmi fellendülés a háborús években teljesen megakadt. A kormányzat gazdaságpolitikája sem tette lehetővé a szabadságharcot megelőző évek fejlődésének továbbfolytatását. 1711 után a város kis mezőgazdasági jellegű településként indult el a nyugalmasabb időszer felé, s fejlődésében a kereskedelmi jelleg háttérbe szorult.³

Fejlődésében a század közepe táján következett be jelentős fordulat. A határ művelhető területeit ekkorra már nagyrészt felosztották,

a városon kívüli legelők bérbevétele terén súlyos nehézségek mutatkoztak. Ezzel megszűnt a mezőgazdaság — Pest számára amúgyis mesterkéltnélkül — fejlődésének lehetősége. A mezőgazdaság háttérbeszorulásával egyenes arányban kerültek ismét előtérbe az ipari és kereskedelmi tényezők. A szabadságharc óta eltelt emberöltő alatt országszerte megélnékül a gazdasági élet, aminek természetesen Pest életében is láthatjuk nyomait. A korábban is híres pesti országos vásárok ekkor egyre inkább a magyar kereskedelmi élet jelentős eseményeivé váltak. A város lélekszáma 5—6000 főre emelkedett, a lakói egyre nagyobb érdeklődéssel fordulnak újból a kereskedelem és ipar felé. Ennek eredményeképpen Pest újabb fél század alatt az ország kereskedelmi, ipari és szellemi központjává vált.⁴

Ez a jelentős fejlődés nem mehetett végbe bizonyos műszaki, technikai jellegű előfeltételek megvalósulása nélkül.

Tanulmányunk ennek a fejlődésnek műszaki előfeltételeit vizsgálja, s fényt óhajt deríteni azokra a kétségekívül kezdetleges, a jövő fejlődés szempontjából azonban nem lebecsülhető munkálatokra, amelyekhez szervesen kapcsolódtak a XIX. század maradványai, a mai Budapest képét megformáló nagyarányú technikai létesítmények.

Pestnek az ország központjává való emelkedéséhez elsősorban természeti adottságai szolgáltatták az alapelehetőséget.⁵

A természeti adottságok nyújtotta lehetőségek szoros korrelációban állnak a műszaki létesítményekkel. Az adottságok megkövetelik a technikai jellegű munkálatok megindítását, amelyek nélkül a természeti adottságok kihasználása nem képzelhető el. E munkálatok, ebben a kezdeti időszakban természetesen a legegyszerűbb szükségleteknek megfelelően indultak meg és elsősorban a várost körülvevő mocsarak lecsapolásával, a Duna szabályozásával, az országutak és a vásártér rendezésével voltak kapcsolatban.

A fenti legfontosabb műszaki munkálatok ismertetése előtt — annak előrebocsátásával, hogy jelen tanulmányunkban nem foglalkozunk a városfalon belül végzett technikai munkálatokkal (utcakövezés, belső csatornázás stb.) — foglalkoznunk kell a *pesti határ* XVIII. század eleji állapotával, tehát azzal a területtel, amelyen a jelzett műszaki munkálatok végbementek.

A század első feléből származó látképek Pest városának a városfalon kívül húzódó területét sivár pusztaságnak ábrázolják, amelyen emberi munka nyoma úgyszólván sehol sem látható.⁶ E század első évtizedeiről részletes térképeink nincsenek, s csak későbbi ábrázolások, különböző határleírások és összeírások alapján idézhetjük fel a pesti határ egykori képét.⁷

A városfalakon kívül, nagyjából a mai Nagykörút helyén egy hajdani Duna-ág maradványaként kisebb tavak, posványos mocsarak között az észak-déli esésű, egészségtelen kipárolgású Rákos árok húzódott, amely a Margitszigettel szemben tért el a Dunától s oda a mai Boráros tér környékén tért vissza. E holtág széles, alluviális lapályán túl, körülbelül a mai Keleti-pályaudvar vonalával egy irányban, jóval magasabb,

árvízmentes, homokbuckás terület, a híres „pesti homok” következett, amelynek kietlen, terméketlen pusztaságát csak a Rákos patak nádasvizes rétjei, a helyel-közzel előbukkanó mocsarak s a kőbányai Óhegy kiemelkedő tömbje tarkították. Ez a homoktenger uralkodott a pesti síkság felett, s állandó mozgásával úgy alakította a térszínt, hogy nemcsak az emberi munka alkotásait pusztította el, hanem még kisebb folyók, sőt a Duna folyását is befolyásolta.⁸

A pesti határ két patakjának, a Rákospataknek s az egykori városligeti pataknak irányát a homokbuckák elhelyezkedése szabta meg.⁹ Az északnyugati irányban sorakozó buckák között a patakok csak ebben az irányban, a homokos, hepehupás térszínen egyenetlen és csekély eséssel, időnként elposványosodva, mocsarakon és fattyúágakon keresztül juthattak a Dunába. A Rákos patak környékén levő nagyobb mocsarak — a Kerek tó, a Csikós tó, a Nádas tó és Büdös tó — s a számtalan kisebb vizenyős területdarabok — a városligeti mocsár, a határ déli részét tarkító mocsárfoltok s végül a Dunának a városfaltól északra eső áradásos-kiöntéses szakasza — a század első felében még a maguk természetes állapotában terültek el a homokpusztaságban.

Az ősi, természetes utakat, amelyek az ország különböző vidékeiről Pestre futottak össze, természetesen minden térkép feltünteti. A Vác, Hatvan, Üllő és Soroksár felől a pesti rév felé tartó országutak a város fejlődésének legfontosabb tényezői voltak, amelyeknek állapota, használhatósága, valamint a város életritmusa, gazdasági forgalma között szoros összefüggés van. Erről a korabeli irodalom nyújt hiteles képet. Száraz időben por és homok, esős időben sártenger: így fogalmazhatjuk meg röviden az irodalmi forrásokból leszűrhető állapotot. Ez magyarázza, hogy a pesti határban a század második felében a fő útvonalakat sok esetben megkerülő mellékutak keletkeztek, amelyek a város belseje felé haladva a vásártéren találtak az országutakkal.¹⁰

A pesti határ fent vázolt képe már a Rákóczi-szabadságharc után fokozatosan átalakult, s az emberi tevékenység nyomai egyre nagyobb mértékben mutatkoztak az egykor vígasztalan homokpusztaságon. A város növekvő számú polgársága lassan-lassan birtokba vette a határ művelésre alkalmasabb, a falak szomszédságában fekvő területeit. Kerteket létesítettek, majorokat építettek, szántóföldeket műveltek. Sőt messzebb, a Rákos patak vizenyős partjai mellett kaszára is fogták a gazdag réteket. A 30-as években kialakult az egykori Lerchenfeld területén az első külváros, a mai Józsefváros, s a Terézváros helyén is gombamódra szaporodtak el a kertes települések.¹¹

A határ művelésének intenzívebb megindulásával függtek össze a *mocsárlecsapolási és csatornázási munkálatok*, melyeknek első nyomai már a pesti külterület legkorábbi részletes térképén is feltűnnek s az újjáéledő város élni akarásának és fejlődőképességének élő bizonyítékát nyújtják.

*

Waczpaur Lénárd térképén, amelyet a városi tanács kamarai rendeletre 1764-ben készített, világosan szemlélhetjük a pesti határ patakjait és mocsarait.¹² A Rákos patak és körülötte kisebb-nagyobb távolságban levő mocsarak, mint a fent már említett Csikos tó (itt Horgas tó) a mai Béke út környékén, a palotai határ felé, a Kerek tó, a határon a Nádas tó és délebbre a Büdös tó még szabályozatlanok. Az egykori városligeti patak nyomán megmaradt mocsár Waczpaur térképén nem látszik. Szemléltetően ábrázolja azonban a várost körülvevő, már régebbi, a város pontos határát fel nem tüntető, kisebb méretarányú térképeken is szereplő s itt már szabályozottnak látszó Rákos árkot. Ugyancsak jól kivehető a városfalról északra, az úgynevezett vízfogói szántó területén végighúzódó csatorna rajza, amely a Rákos patak torkolatától indul ki, a Dunával párhuzamosan halad dél felé s a mai Élmunkáshíd táján ömlik a Rákos árokba.

Ezen korai műszaki létesítmények keletkezésének következményeire s a munkálatok végrehajtására vonatkozóan adataink meglehetősen gyérek és szűkszavúak. Térképábrázolás pedig még a század második feléből is nagyon kevés ismeretes. A problémák tisztázását még megnehezíti az is, hogy a vízépítési létesítmények szempontjából Pest határában legfontosabb Rákos patak és Rákos árok fogalmi a forrásanyagban, elsősorban a tanácsülési jegyzőkönyvekben, nem különülnek el világosan egymástól. A kétes kérdéseket ilyen esetben csupán az esetleg még szereplő egyéb földrajzi fogalmak segítségével lehet tisztázni. Ezek híján a szóban forgó időszakból származó térképek adatainak kiértékelésével kaphatunk a kérdésre feleletet. Az írott források hiányosságait pótló térképek — amelyek katonai jellegük következtében leginkább a Rákos patakra vonatkoznak — alapos vizsgálata nem állt módunkban, mivel ezek a különböző bécsi levéltárakban találhatóak. A rendelkezésre álló térkép-jegyzékek címléírásaiból és ismertetéséből azonban joggal feltételezhető a két Rákos ma még homályos némely kérdésének teljes felderítése.¹³

A Rákos árok eredetének mesterséges vagy természetes volta máig sincs teljes mértékben tisztázva.¹⁴ A kérdés megoldása túllépi e tanulmány kereteit, amely csupán a XVIII. század műszaki létesítményeivel és munkálataival foglalkozik. Az ez irányú vizsgálódások során kialakult véleményünk csatlakozik azokhoz a megállapításokhoz, amelyek a Rákos árkot a Duna hajdani elhagyott fattyúágának, tehát természetes képződménynek tartják.¹⁵ Az árok mesterséges eredete már csak azért sem valószínű, mivel a külvárosoknak a XVIII. század folyamán végbement kialakulása előtt teljesen valószínűtlennek tűnik, hogy a városfalról távol — minden gyakorlati cél nélkül — ily jelentős árkot mesterségesen hoztak volna létre. Az árok jelentősége akkor kezdődik, amikor a XVIII. század első felében a város a falakon túlra terjeszkedett. A városfal mellett keletkező kertek, majd az ezeken túl létesített majorok szempontjából az ottani vizes-mocsaras területnek és az azt határoló ároknak nagy fontossága volt.

A Rákos árok ugyanis általában száraz volt — ezért nevezik gyakran grabennek —, nagy esőzések alkalmával, vagy a Duna

áradásai következtében azonban megtelt vízzel s gyakran ki is öntött. E kiöntések maradványai voltak azok a nedves területek, amelyek a pesti majorságok számára oly komoly értéket jelentettek. Másfelől azonban a Duna gyakori áradásai a kertek, majorságok s az ezeken a területeken idővel mind nagyobb mértékben épített lakóházak szempontjából egyre nagyobb veszedelmet jelentett. Ugyanezért vált ekkor időszzerűvé a mai Szt. István körút — Váci út — Rákos patak — Duna által határolt területen levő ún. vízfogói szántók árvízmentesítésének kérdése is. A dunai töltések építésén kívül — amelyeket már korábban, 1743-ban elkezdtek — felmerült a terület keleti felén, a Váci út mellett húzódó mocsaras részek felszámolásának problémája is.¹⁶

A pesti tanács 1749. május 5-én tartott ülésén a következő határozattal rendelte el ezt a kétségtelenül nagy jelentőségű munkálatot: „Es ist proponirt werden ob man nicht den Rakoss herab durch die Ober Mayrhöffe in die Donau führen und alldorth auf einen Ort ein Tuchwalg anlegen und bauen solle, worauf mit der Ehrsamen Burgerschaft einsehlig beschlossen werden. Je man solle den Rakoss prejectirter Massen herabführen und von seiten der Stadt darob sein, dass ob publicum bonum eine Tuchwalg könne angelegt werden.”¹⁷ Május 30-án a következő feljegyzés olvasható a tanácsülési jegyzőkönyvben: „Weilen vermög Prothocoll den 5. May resolvirt worden, den Rakoss umb die Stadt zu führen, als wird ein solches hiermit den Grundtbuch pro effectuatione intimiret.”¹⁸

A két tanácsülési bejegyzés — éppen a fogalmak tisztázatlansága miatt — közelebbi magyarázatot igényel. Zavaróan hat ugyanis ez alkalommal is a közelebbi megjelölés nélkül alkalmazott „Rákos” név. A május 5-i bejegyzésben szereplő felsőmajorságok ugyanis a mai Rákóczi úttól északra, a Majakovszkij utca és a Nyugati pályaudvar közötti részen voltak.¹⁹ Tehát első pillanatra a szabályozási munkálatot inkább a Rákos árokra vonatkoztathatjuk. Az írott forrásnál szemléltetőbb térképábrázolás azonban ez alkalommal is megoldja a problémát. Waczpaur fentebb említett térképe ugyanis világosan kirajzolja a Rákos patakból, annak torkolati szakaszából kiinduló csatornát, amely a vízfogói szántókon végighaladva a mai Élmunkáshíd környékén torkollik a Rákos árokba. A Rákos ároknak északi torkolata ekkor már nincs feltüntetve. A vízfogói csatorna így a Rákos árkon keresztül, a város megkerülésével a mai Boráros tér környékén torkollik a Dunába.²⁰ A hivatkozott térkép jelmagyarázatában a csatorna és az árok is egyaránt „Canalis ex Rakoss” névvel jelölt, ami világosan jelzi, hogy a vízfogói csatorna a Rákos patakból nyílt, és Rákos árok csupán ezen a csatornán át érintkezett közvetlenül a Rákos patakkal.²¹

A szabályozott s a vízfogói csatornával való összeköttetése révén jelentőségében megnövekedett Rákos árok szerepe a külvárosok fejlődése következtében az idők folyamán lényegesen megváltozott. A század második felében a külvárosokban szabályos utcák alakultak ki. Ezek belső csatornahálózata szinte teljes egészében a Rákos árokba torkollott, ahol a sár és piszok a megfelelő tisztogatás hiányában néha egy öl magas-

ságban is felhalmozódott. Ezért szerepelt ezentúl a külvárosi csatornázási munkálatok között elsőként mindig a Rákos árok kitisztítása.²² Nem lehetett sokkal vigasztalóbb a vízfogói csatorna állapota sem. Erre következtethetünk ugyanis azokból a jelentésekből, amelyeket árvizek alkalmával készítettek s melyekben többször történik említés mindkét csatorna elhanyagolt állapotáról.

A gondozatlan, kellően nem tisztogatott árkokból és csatornákból a víz több helyen kiöntött és elárasztotta a környező, mélyebben fekvő helyeket. Különösen előfordult ez árvizek alkalmával, amikor a Duna vize a vízfogói csatornán át benyomult a Rákos árokba is. Az árhullám visszahúzódása után pedig az árkokban visszamaradt poshadó víz ugyancsak a fenti okból nem tudott megfelelő gyorsasággal a Rákos árok Boráros téri torkolata felé lefolyni. Az árkok korszerűsítése ügyében kikért szakértői vélemények mindkét árok kitisztítását, elmélyítését és kiszélesítését, egyes szakaszokon töltések létesítését javasolták.²³ A probléma végleges megoldása — amely végső fokon szorosan összefügg az árvízvédelem és a Duna-szabályozás kérdésével — még a XIX. század első éveiben sem következett be. 1804-ben a Rákos árok egy újabb szabályozásáról van tudomásunk. Hild egy évvel később szintén foglalkozik tervezésében ezzel a kérdéssel.²⁴ A század későbbi évtizedeiben bekövetkezett nagy feltöltési és árvízvédelmi munkálatok során a két, az újabb térszín alakulat következtében idejétmúlt árkot véglegesen felszámolták.

A XVIII. századi pesti határban egyéb vízépítészeti munkálatokról a Rákos pataknál, az ennek környékén és a távolabb fekvő mocsarakkal kapcsolatban van tudomásunk. Lényeges fejlődés e szempontból a század második felében, mégpedig annak 60—80-as éve között történt. Waczpaur térképén a mocsarak, de még a Rákos patak is szabályozatlannak látszanak, a huszonnégy évvel később keletkezett Balla-féle térképen a Rákos egész folyásán kísércsatornák, töltések tűnnek fel. A mocsarak közül pedig általában azok, amelyek a Rákos patak mellett fekszenek a vízépítési munkálatok kétségtelen jeleit szintén magukon viselik.²⁵

A pesti határ patakjaival és mocsaraival kapcsolatos nagyobb arányú vízműszaki munkálatoknak ezek szerint tehát a század második felében, annak 60—80-as éveiben kellett megtörténniük. A Waczpaur-féle térkép pontatlanságára, ábrázolási módjának hiányosságaira mutatnak viszont azok az adataink, amelyek kétségtelenül bizonyítják, hogy bizonyos ilyen jellegű munkálatok már 1764 előtt végbementek. A tanácsülési jegyzőkönyveknek már előbb is említett rövid bejegyzései, egy-egy más vonatkozású szövegben elrejtett utalás, esetleg egy teljes idegen témával kapcsolatban meglepetésszerűen előugró, de számunkra jól használható adat — ezek azok a láncszemek, amelyeknek elemzése és értékelése segítségével összeállíthatjuk azt a fejlődéssort, amely végső fokon a Rákos patak és mocsarainak szabályozásával kapcsolatos vízműszaki munkálatokat mutatja be.

A Rákos patak, amely Salamon Ferenc szerint „kised korában már vénségre jutott folyó”, a nagy folyamokra jellemző lassúsággal, időnként elsekélyesedve és mocsarakat alkotva ássa magát keresztül a

a határ homokos térszínén.²⁶ Nagy áradásai nincsenek, azonban a tavaszi esőzések idején kismértékben ki szokott önteni, s a víz visszahúzódása után partjai mellett kisebb-nagyobb mocsaras területek maradnak, illetve a már meglevő mocsarak felülete megnövekszik. A legmelegebb nyáron sem szárad viszont ki, mivel a futóhomokos feltalaj alatt elterülő agyagréteg mindig tartalékol számára megfelelő mennyiségű vizet.²⁷ E talajvizekben lelik eredetüket különben a pesti határnak egyéb, a Rákostól és a Dunától távolabb fekvő, hol vizes, hol kiszáradó kisebb-nagyobb mocsarai is, amelyeket a források különböző neveken, a térképek pedig rendszertelen módon jelölnek meg.²⁸ Általában e mocsarak időszakos jellegének legfőbb okozója a pesti határban a század folyamán korlátlanul uralkodó futóhomok volt. Térszínformáló hatása rendkívül jelentős befolyással volt egykor a terület vízviszonyaira és vízműszaki létesítményeire.

Witsch Rudolfnak, a bánsági német határőrezred földmérőjének, majd a Batthyány-család mérnökének (akinek a Városliget kialakításával kapcsolatos működésével még foglalkozni fogunk) a magyarországi homokpusztaságok hasznosításáról írt könyve alapján felmérhetjük a kérdés jelentőségét s megérthetjük, miért tulajdonítottak ennek két évszázaddal ezelőtt oly nagy jelentőséget.²⁹ A néha hat hétig szüntelenül fújó szél nyomán — írja szerzőnk a pesti határban szerzett tapasztalatai alapján — szörnyű pusztítás keletkezett. Pár óra alatt homokdombok keletkeztek és tűntek újra el nyomtalanul. A termőföldeket, sőt a fiatalabb facsemetét is a homok teljesen betemette. A Duna egyes sekélyebb részei is feltöltődtek, bennük a felhalmozódó homokból szárazabb idő esetén új szigetek emelkedtek ki.³⁰

A nagy fáradtsággal és sok költséggel létesített műszaki létesítmények hasonlóképpen áldozatául estek a homoknak. Az ellene való védekezés elméleti vagy gyakorlati módozatainak vizsgálata így a korszak egyik jelentős problémája lett.

A pesti határ kultúrtájjá való átalakítását szolgálták a Rákos patak és a mocsarakkal kapcsolatos vízépítési munkálatok is, amelyek már a század 40-es éveiben a Rákos árok szabályozásával s a vízfogói csatorna létesítésével egy időben elkezdődtek. A Rákos patak szabályozási munkálatait a folyását végig kísérő gazdag rétek megvédése céljából indították meg. A rákosi rétek dús, tőzeges földje a XVIII. században a pesti határ legértékesebb része volt, amelynek értékét a körülötte elterülő homokpusztaság még jobban növelte. A Rákos gyakori áradásai nagy kárt okoztak a réttulajdonosoknak, mivel egy-egy kiöntés után a szokásos szénamennyiségnek csupán felét tudták lekaszálni.³¹

A szabályozási munkálatok legelőször a Rákosnak az egykori városi malom és a Rákosi fogadó közötti, illetve a hajdani Hatvani (mai Kerepesi úttól délre eső szakaszán indultak meg, amely a patak egyik legmocsarasabb, állandóan elöntéses területe volt. 1742-ben határkijelölési és szabályozási céllal a patak túlsó partján — itt húzódott ugyanis a városi határ! — levezető csatorna és töltés létesítését határozták el a réttulajdonosok költségére. Ugyanakkor a pontos határmegvonás és a

futóhomok elleni védekezés céljából faültetést és kisebb mértékű erdőtelepítést is elhatároztak.³² Ennek a csatornának felfelé, a Paschgall-malom felé (a patak és a mai Egressy út találkozásánál!) való folytatását rendelték el az 1745. május 10-i tanácsülésen. Ekkor ugyanis megbízzák a telekkönyvvezetőt, hogy „ex ratione boni publici” a Rákoson túli árkot tovább vezesse, „wie schon zwischen der Stadt [ti. Mühl] und Herrn Paschgalls Mühl angefangen worden und zwar quoad sumptuum juxta priorem Ideam”.³³

A természeti erők romboló hatásán kívül — árvíz, futóhomok — a nagy költséggel és fáradsággal létesített árok sok kárt szenvedett a legelésző állatok pusztításától is, amelyek egy-egy szakaszon azt annyira tönkretették, hogy a víz újból és ismételten elárasztotta a környező réteket. A telekkönyvvezető ilyenkor természetesen azonnal intézkedett a hibák rendbehozatala érdekében.³⁴

A Rákos patak alsó szakaszán szintén keletkeztek mocsaras, előntéses területek. Ezek bizonyos mértékű szabályozásának a század közepére szintén meg kellett történnie, mivel egy 1750-ből származó tanácsülési bejegyzés szerint Scopek pesti polgár arra kér engedélyt a tanácstól, hogy a Váci úton levő kőhíd alatti szántói mellett a Rákos csatornán egy malmot létesítsen.³⁵ A század közepére tehát a Rákosnak a pesti határra eső szakaszán végbementek bizonyos szabályozási munkálatok. A Paschgall-malom és a Péceli tó — amely már a pesti határon túl, péceli területen lehetett — közötti szakaszra vonatkozóan ezeket az adatokat alátámasztja egy 1750-ből származó részletes beszámoló, amely a következő évre tervezett hadgyakorlat táborozási helyének pontos kijelölése érdekében készült.³⁶ A városi tanács, a katonaság s egy szakértő katonai mérnök bevonásával létesített bizottság a Rákos mezőnek a Királyhegy környéki részét vizsgálta felül a táborozás helyének kijelölése céljából. Majd a katonaság vízzel való ellátása érdekében a Rákos patak vízellátási viszonyait tanulmányozták. A bizottság Langer Ferenc hadmérnököt bízta meg ezzel a feladattal, aki pontos helyszíni szemle alapján számolt be tapasztalatairól. A Paschgall-malom és a Péceli tó közötti, kb. három óra járásnyi folyamszakaszt kétszer is végigjárta és a mocsárképzésre hajlamos, elsekélyesedő, de még nyáron sem kiszáradó patakról megjegyzi, hogy annak egyes szakaszait töltések és általában egy öl széles csatornák közé szorították. Vízét a környező mocsaraktól beszivárgó lé kissé poshadó ízűvé teszi ugyan, de gondos felderítés után megállapítható volt, hogy ennek ellenére a víz iható s az egészségre ártalmatlan.³⁷ A táborozás helyének kijelölésén, planírozásán, az oda vezető utak rendbehozatalának elrendelésén kívül ugyanekkor a Rákos melletti csatorna rendbehozatalát, valamint az itatásra kijelölt helyek kiépítését is elrendelték, — természetesen a város költségén.³⁸ Legalábbis erről tanúskodnak a különböző munkálatokról benyújtott számlák 879 forint összegben, amelyeket a város fizetett ki.³⁹

A század második felében már a helytartótanács akkorra rendezesebbé váló irányítása és ellenőrzése alatt folytak ezek a munkálatok. 1763 február 28-án a helytartótanács országosan elrendeli a mocsarak

és állóvizek szabályozását hozzáértő és az ilyen munkálatokban jártas szakember által. A pesti tanácsnak erre a rendeletre készített jelentése meglehetősen zavaros és pontatlan helymegjelölésekkel tünteti fel a határ néhány mocsarát, amelynek szabályozását a Tiszánál már alkalmazott lecsapolási módszer szerint javasolja. Eszerint a levezetések — első sorban gazdasági szempontból — úgy lenne ajánlatos megoldani, hogy az áradások után visszamaradt mocsaras területek és a patak között csatornákat kellene építeni. Így az áradások alkalmával a folyóvízből kikerült halak visszajutnának a vízbe. A tanács jelentése oly mértékben „elvi” jellegű, hogy az őt érdeklő fő kérdésről, a Rákos szabályozásáról nem is tesz említést.⁴⁰

Egy hasonló jellegű, 1770-ből származó jelentés, amely már pontosabban meghatározza a határ mocsarainak helyét és nevét is, már a Rákos patak alsó szakaszánál fekvő, annak torkolatához legközelebb eső Horgos tó (más néven Csikós tó) bizonyos fokú szabályozottságáról számol be. Ennek vizét ugyanis a már említett Scopek-malom (más néven Ördög-malom) felé, majd innen a Rákos csatornán és patakon keresztül a Dunába vezették. Ugyanekkor javasolják a palotai és pesti határ közt fekvő Nádas tó lecsapolását, valamint töltés készítését a Rákosnak Keresztúr felé eső szakaszán. Kérik a helytartótanácsot, hogy ez irányban az illető két községnél intézkedjék.⁴¹

Lényeges intézkedés azonban a lecsapolások terén a helytartótanácsnak a következő években állandóan megújított felszólalásai ellenére sem történt.⁴² 1773 februárjában ugyan egy közös városi és megyei bizottság Balla Antal Pest megyei mérnök szakértői jelenlétében megvizsgálja a határ lecsapolandó mocsarait, valamint a Rákos patakot is. A helyszíni szemléről beszámoló jelentés megjegyzi, hogy a Balla által készítenő javaslatot rövid idő alatt fel kell terjeszteni a helytartótanács-hoz.⁴³ Erre azonban több mint, hat év múlva került sor, 1779 júliusában, amikor Balla megjegyzi, hogy különféle okok által akadályoztatva a javaslatot nem tudta elkészíteni. Javaslatát az 1778-ban megtartott újabb szemle tapasztalataival egészítette ki. A határ legnagyobb mocsaras területének, a patak alsó folyásánál fekvő közel 2 km hosszú és 200 m széles Csikós tónak (Horgos tó) s az ettől északra fekvő Ördög-malomnak műszaki felderítése volt elsőrendű feladata. Balla a helyszínen végrehajtott mérések alapján megállapította, hogy a Rákosnak az Ördög-malom felé vezető szakasza rendkívül összeszűkített mederben folyik, s a malom, illetve zsilip a víz szabad lefolyását akadályozza. Így a víz a malom alatti mocsaras területre ömlik vissza s azt így állandóan táplálja. Balla két javaslatot tett a mocsár kiszáraitására vonatkozóan. Egyik javaslata a malom lebontásával és a meder kiszélesítésével próbált megoldást teremteni, a másik egy nagyobb szabású csatornaépítéssel akarta a mocsár vizét a Dunába levezetni. A városi tanács az utóbbi javaslatot tette magáévá, s a helytartótanács-hoz ezzel küldte fel Balla jelentését.⁴⁴

Ballának 1785. évi pesti határtérképe — amely tudományos értékét, részletességét és pontosságát tekintve az első és egyetlen a maga korában — már feltünteteti ezeket az 1780-ban megindított nagyszabású csator-

názási munkálatokat. Alapos tanulmányozása nyomán az írott források homályos topográfiai adatszolgáltatásánál érthetőbben és pontosabban nyerünk képet a pesti határban ez években végbement vízépítési munkálatokról.

Ekkor a Rákos patak már a pesti határ egész területén szabályozottnak látszik, a Csikós tó melletti szakaszon pedig, minden valószínűség szerint Balla 1779-ben benyújtott javaslata s az akkor meginduló munkálatok következtében, nagyobb szabású s újszerű vízépítési vállalkozás jeleit szemlélhetjük. Ez az új csatorna — s ebből a szempontból figyelemre méltó! — az 1764. év Waczpaur-térképtől eltérően, amely nyilván a patak eredeti irányát tünteti fel, a lecsapolandó Csikós tavat délről és nyugatról kerüli meg (a Waczpaur-térképen keleten folyik), s annak nyugati szélén keresztül folyva viszi vizét a Dunába.

A Rákos vidék egyéb mocsarai is, a Paschgall-malom alatti előntés terület, az attól keletre fekvő Nádás tó, valamint a Rákos medrétől délre fekvő nagy kiterjedésű mocsaras részek és a Büdös tó a térkép szerint már kisebb-nagyobb levezető csatornákkal (demissoriumokkal) vannak egymáshoz, illetve a Rákoshoz kötve. Ugyanekkor a Rákosnak a pesti határban fekvő legdélibb szakaszán — ott, ahol a vízépítési munkálatok a század közepe táján először megindultak — az új csatorna rajza mellett a régi csatorna is látható, szemléltető módon ábrázolva így a csatornázási munkálatok kezdeti szakaszát és fél évszázados fejlődését. A határ déli részén, a Rákostól távolabb fekvő mocsarak még eredeti állapotukban mutatkoznak, bizonyítva ezzel, hogy a munkálatok súlypontja a Rákos patak környékén volt. A városligeti tó környékén csupán régi árkok nyomait tünteti fel a térkép.

A Rákos patak szabályozásával kapcsolatos meder- és csatornázási munkálatokat szervesen egészítették ki a század második felében rendszeressé váló töltésépítési munkálatok. 1768-ban a Rákos menti postaút mellett (feltehetően a mai Külső Jászberényi út) egy 4 öl széles, 200 öl hosszú töltésszakasz került megújításra. 1774-ben és 1775-ben — feltehetően a Rákos-szabályozással kapcsolatos és fent már említett 1770. évi jelentés eredményeként — egy igen jelentős munkálat ment végbe: a Rákos melletti töltést a Paschgall-malomtól a Keresztúrig terjedő szakaszon, 3846 öl hosszúságban kijavították. 1780-ban újabb jelentős munkálatokat végeztek ezen a területen. Egyrészt 2830 ölnyi szakaszon Keresztúrtól az Iványossy-malomig kitisztították a Rákos patak medrét, s ugyanekkor — nyilvánvaló összefüggésben a Horgos tónak Balla által kezdeményezett lecsapolásával — az Ördög-malomtól délre fekvő mocsár mellett 305 öl hosszúságú új töltést építettek.⁴⁵

*

A XVIII. század műszaki és gazdasági tudományának szép eredményeit, mintegy iskolapéldáját szemlélhetjük azokban a munkálatokban, amelyek a városhoz legközelebb eső, a kertek és majorok szomszédságában fekvő *városligeti mocsár* lecsapolását, futóhomokos környékének művelés alá való fogását célozták.⁴⁶

Az egykori Ochsenried (Ökör-dülő) vizes, nádas, kevés rétből, de leginkább homokos legelőkből álló területét helytartótanácsi rendeletre a város már 1755-ben fűzfákkal ültette be. Ennél azonban többre már nem volt gondja, mivel az uralkodó fásítási útásítása — amelynek elsőrendű célja a gazdaságilag hasznosítható területek növelése volt — a város céljainak nem felelt meg. A város legelőszűkében volt, nem szívesen csökkentette a mocsár környékén zöldellő, füves területet, mivel számára ez jelentette a jövedelmezőséget.⁴⁷ Csupán az 1780-as években tűzték újra napirendre a kérdést, amikor a helytartótanács a fásítási rendeletet megújította.⁴⁸ 1781-ben a tó csatornával való szabályozására és fásítandó terület létesítésére vonatkozó tervet dolgoztattak ki, s Hülf Bálint polgármester — aki sok gondot fordított a városszépészet ügyeire — a terv végrehajtásával Stolz János selyemtenyésztési inspektort bízta meg.⁴⁹ Ezután már eredményesebben folytak a fásítási munkálatok. A korábban mocsaras, sivár terület a 90-es évekre a gyorsan felnövő akác- és szederültetvények nyomán erdős jelleget öltött. A sok kilátással biztató vállalkozás további folytatását Boráros János polgármester vette kézbe, aki a tanács megbízásából a Városerdőt „mulató és üdülőhelyé” szándékozott kiépíteni a pesti közönség használatára. Boráros valóban nagy lelkesedéssel igyekezett megbízatásának eleget tenni. Viszonylag nagy apparátust, jelentős számú napszámost, kertészeket, munkafelügyelőket alkalmazott a kertépítési és fásítási munkálatokhoz.⁵⁰ Azonban a választott polgárság főként az anyagiak terén tanúsított kicsinyeskedéseivel állandóan akadályozta Boráros munkáját. 1798-ban például a már leszállított facsemeték ültetésének napszámberét vonakodott kiutalni. A választott polgárság állandó akadékoskodása, sőt az anyagiak terén megnyilvánuló személyi bizalmatlanság végül 1799-ben arra indította Borárost, hogy vizsgálatot kérjen maga ellen s egyben kijelentse: a továbbiakat csak akkor vállalja, ha a tanács biztosítja számára a megfelelő anyagi eszközöket.⁵¹ A kiküldött és a munkálatok állásáról, további menetéről jelentés tételére hivatott bizottság tevékenységére azonban már nem volt szükség. A tanács ugyanis letette a gondot vállairól, s az egész Városerdőt bérbe adta Batthyány József hercegprímásnak.

A hét pontból álló szerződés, amely a hercegprímásnak és örököseinek — a város tulajdonjogának fenntartásával — 24 évre díjtalanul átengedte a Városerdőt, mindkét szerződő fél jogait és kötelezettségeit pontosan meghatározta. A szerződés értelmében a primás köteles a Városerdőt a közönség szórakoztatására alkalmas, kellemes és szép helyé alakítani: ott gazdasági épületeket emelhet, vendégfogadókat építtethet és a bormérés jogát is gyakorolhatja. Ezeket az időközben létesített építményeket a város a 24 év elteltével becsértékben fogja átvenni, az egyéb természetű beruházásokat azonban nem köteles megtéríteni. A szerződés 3. pontjában az utóbbi kikötéssel kapcsolatban csupán említés történik a tervbe vett műszaki munkálatokról (Einrichtung deren Teichen), valamint arról, hogy a kertészeti vonatkozású munkálatok költségeit teljes egészükben a primás fogja viselni.⁵²

A város viszont kötelezte magát, hogy a Városerdő felé vezető utat — a mai Gorkij fasor — kiépíti s a primás által beszerzett fákkal mindkét oldalon fasorszerűen kiképzí. Az út és a fák gondozása a továbbiak során a várost terheli. Erre a célra a város 1500 forintoskölcsön felvételére kapott engedélyt a kamarától.⁵³

A „sivány homokból és motsárból álló földön” a tervbe vett „mulatóhely” létesítésének tervét, a terv kivitelezését Witsch Rudolf, a bánáti német határőrezred földmérője, a primás mérnöke és kertésze végezte, akit a futóhomok megkötésére vonatkozó elméleti és gyakorlati felkészültsége különösen alkalmassá tett e megbízatás végrehajtására. A munkálatok részletes lefolyása felől Witsch Rudolf 1809-ben megjelent és fent más szempontból ismertett könyvéből van tudomásunk. A mű 3. fejezetében „annak megmutatására, hogy a homokos pusztát lehet haszonnal fordítani”, a városerdői munkálatokat ismerteti.⁵⁴

A munka a maga korában szokatlanul nagy apparátussal, 2000 nap-számos foglalkoztatásával már 1799 júliusában megindult. Az első teendő a mocsár valamilyen formában való levezetése, illetőleg tó-jellegűvé való átformálása volt. Ezért a mocsáron keresztül egy csatornát ástak, s ennek segítségével két szigetet alakítottak ki. Majd, hogy ezekre a szigetekre alkalmas bejárást létesítenek, egy 10 öl széles és 500 öl hosszú fősétányt alkottak a homokbuckás, hepehupás talajon, a következő módon: a homokdombok elterítése s az egyenetlen talaj planírozása után négy sorban nyár- és vadgesztenyefákat ültettek s ezáltal az utat három részre osztották. A szélesebb középső szakasz lett a kocsút, a két szélső keskenyebb a két gyalogút. A fák ültetésére különös gondot fordítottak. Az 50 köbláb mély gödröket gyepfölddel töltötték, hogy így a fák megmaradását, fejlődését biztosítsák.⁵⁵

A nagy gonddal és felkészültséggel megindított munkálatok további menetét igen hátrányosan befolyásolta a hercegprimásnak még abban az évben bekövetkezett halála. A város és az örökösök kölcsönös bizalmatlansággal viseltettek egymás iránt, s ennek hatása nem maradt el a munkálatokat illetően. Hülf Bálint mint a városszépítési ügyek szakértője (Verschönerungs-Commissaire) vette ezután gondjába az elárvult vállalkozást s a szerződésben említett, ekkorra már nagyjából elkészült út fásítását, a két oldalán húzódó homokos terület parcellázását javasolta.⁵⁶ 1800 tavaszán ezeket a telkeket árverés útján adták el, s a homokon létesített szőlők és gyümölcsöskertek létesítésével a ligetnek a futóhomoktól való megóvását is nagyban elősegítették.⁵⁷ Magának a Városerdőnek továbbfejlesztése azonban csak igen lassan haladt előre. A Batthyány-örökösök végeztettek ugyan bizonyos fásítási és kertépítési munkálatokat Witsch Rudolf irányításával, azonban lényeges szerződéses kötelezettségeiknek: a gazdasági épületek és szórakozóhelyek létesítésének nem siettek eleget tenni. A város, valamint az elővárosi telektulajdonosok fokozódó nyugtalansággal szemlélték a helyzetet. Kétségeiket Batthyány Józsefnek, az örökös Batthyány Tódor fiának a városhoz intézett levele — amelyben a vállalt kötelezettségek teljesítésére irányuló szándékát fejezte ki — sem osztotta el teljes mértékben.⁵⁸ A sok huzavonán ke-

resztülment úgy végleges lezárása 1805 novemberében következett be, amidőn a Városerdő újból a város kezelésébe került vissza.

A további szépítési munkálatokat már a város intézte, Weidinger városkapitánynak, a Szépészeti Bizottmány egyik tagjának irányítása mellett.⁵⁹ Az 1806 januárjában kiküldött bizottság elsősorban fásítási szempontból vizsgálta meg a ligetet, de a meglévő csatornára vonatkozóan is tett észrevételt. Véleménye szerint a csatorna kimélyítésére és kiszélesítésére kell törekedni, tekintettel arra, hogy a csatorna elsősorban vízlevezetési célból készült.⁶⁰ E javaslatok nyomán jöhetett létre a csatornának az az átépítése és új irányba való vezetése, amely a századeleji térképeken látszik. Eszerint a tóvá szélesített mocsárból északi és déli irányban két csatorna vezetett ki. Az északi csatorna a mai Váci út déli részén, az egykori kincstári tégláégető tere mellett torkollott a vizafogói csatornába. A déli csatorna Kőbánya irányába vezette le a vizet.⁶¹ A munkálatok befejezése 1806 után, tehát nyilván a Szépészeti Bizottmány működésével kapcsolatban történt meg.

*

Pest város szerencsés földrajzi fekvésének kétségen kívül egyik fontos tényezője volt Duna melletti fekvése. A Dunának mint víziútnak és a pesti révnek jelentősége a város történetének egész folyamán megnyilvánult. A Dunának azonban a város életében nem csupán pozitív, a fejlődést előmozdító szerepe volt. Gyakori, pusztító áradásaival sok esetben károsan befolyásolta a fejlődést s nagy veszedelmet zúdított a lakosságra. Ugyanis a múlt században bekövetkezett *Duna-szabályozásig* a folyam Pest területén változatos mederben, szigeteket alkotva, zabolátlanul kanyargott.⁶²

A Margitszigettől délre a folyam fokozatosan keskenyedik, a Várhegy és a Gellérthegy tövében a többé-kevésbé sziklás altalajon egységes mederben folyik, melynek partjai itt kb. 300 méternyire vannak egymástól. A folyam e keskeny szakasza az Árpádok kora óta változatlan, s csupán néhány méterrel vált keskenyebbé a pesti töltés megépítése következtében. A Duna csupán a Gellérthegy alatt szabadul ki a hegységi szakaszból. A mai Boráros tér környékén régebben a Kopasz-zátony terült el; itt a folyam közel 1000 méter szélességben hömpölygött, régi ágaival szinte keresztül-kasul szeldesve a Kelenföld területét. Mélysége ennek megfelelően itt már csupán 2—3 méter között volt, a fentebbi szakasz 6 méteres mélységével szemben (a Margitsziget környékén a 10 métert is elérte). A Kopasz-zátony után a folyam újra két ágra szakadt, a jobb oldali budafoki és a bal oldali soroksári ágra. A két ág öleli körül a Csepel-szigetet. Ezek az ágak további elágazásra igen hajlamosak voltak, bennük zátonyok és szigetek kelettek. Ezek a zajló jég akadálytalan levonulását sok esetben megakadályozták.⁶³

A jégtorlódás okozta téli árvizek, illetve az Alpok magas hegysegei hóolvadásával és a nyári nagy esőzésekkel kapcsolatos ún. „zöldárak” a város számára komoly veszedelmet jelentettek. Az ellenük

való védekezés a város lakosságának állandó komoly gondja volt. Az óvintézkedések kezdetben, de még a XVIII. század első felében is meglehetősen kezdetlegesek. Csupán a század második felében és vége felé van tudomásunk olyan munkálatokról, amelyek magasabb műszaki képzettséggel rendelkező szakemberek irányítása mellett korszerű módszerekkel mentek végbe. A feladat méretei azonban messze meghaladták azokat a lehetőségeket, amelyeket a kor szakmai ismeretei, anyagi bázisai biztosítani tudtak.

E munkálatokba kétségkívül rengeteg költséget és munkát fektettek be, azonban ezekkel is csupán a kisebb fenyegető veszedelmeket, a pillanatnyilag jelentkező bajokat tudták elhárítani. Az így megszületett létesítmények a komoly nagy árvizek pusztításai ellen — mint amilyenek az 1775, 1789, 1799. évi, vagy akár a legpusztítóbb 1838. évi árvíz voltak — nem tudtak védelmet nyújtani.⁶⁴ Bebizonyosodott tehát, hogy az árvízveszedelem ellen csupán a szabályozás módszerének alapvető megváltoztatásával lehet eredményesen küzdeni. E felismeréshez azonban hosszú, rengeteg kiadással, energiapocsékolással, csalódással kikövezett út vezetett, amelyen azonban megtermettek a szükséges tapasztalatok is.

A XVIII. században végrehajtott Duna-szabályozási munkálatok Pest területén elsősorban töltések létesítésére szorítkoztak.⁶⁵ Feltehetően már a század első évtizedeiben építettek árvízvédelmi gátakat, ezek azonban — későbbi adataink szerint — csupán a pillanatnyi veszélyt elhárító, gyorsan létesített műtárgyak voltak. A jég ellen nem sokat használhattak, mivel 1742-ben már arról hallunk, hogy éppen ezért kőgátakat építettek.⁶⁶

Különösen veszélyes szakasz volt a Vizafogó és a Rákos patak torkolatának vidéke. Innen ugyanis árvíz esetén a víztömegek a délre fekvő szántóföldekre, ezeken át az ún. felső majorságokra (Rákóczi út—Majakovszkij utca—Nyugati pu.) és kertekre zúdultak. Éppen ez okból a városi tanács 1743. január 21-én tartott ülésén tartós, célnak megfelelő gátak építését határozta el ezen a szakaszon, amint erre az időjárás alkalmassá válik.⁶⁷ Két évvel később, 1745. március 20-án és június 14-én a gát építésének folytatását, sőt meghosszabbítását rendelték el a halászkunyhók irányában (kb. a Margitsziget középpontjával szemben fekvő részig), a legutóbb pusztító jégárra való tekintettel. Ugyanekkor a fontosabb útszakaszokon kőhidak építését is elhatározták.⁶⁸

A töltések építése a század második felében nem folytatódott erősebb ütemben. A helytartótanács komoly gondot fordított — közgazdasági szempontokat figyelembe véve — a közlekedési hálózat rendbehozatalára, s ez irányú tevékenységének szerves része volt a vízszabályozás ügye is. 1765-től kezdve félévenkénti jelentéstételre kötelezte az e munkálatokban érdekelt törvényhatóságokat. E jelentésekből, amelyeket 1780-ig folyamatosan terjesztettek fel, tisztább kép tárul elénk a korszak pesti árvízvédelmi munkálataira vonatkozóan is. A szerviták majorja mellett (Nyugati pu.) egy kisebb méretű gát

épült a Rákos patak felé, amely talán a Váci töltés egy részlete volt. A Hatvani kaputól Kerepesig nyúló, illetőleg más irányban a várost körülölelő, 1771-ben kiépített határárok (linea) körüli töltések létesítéséről, illetve javításáról már e jelentésekből tudomásunk van. Ezek a gátmunkálatok már nagyobb arányúak voltak: az egyiknek hossza 491 öl, a másiké 3545 öl volt. S ha figyelembe vesszük, hogy szélességük általában 5 öl (tehát közel 10 méter) volt, el kell ismernünk, hogy tekintélyes műszaki munkálattal állunk szemben.⁶⁹

A töltések építési módját illetően azonban már nem nyilatkozhatunk elismeréssel. Az említett nagy árvizek szomorú eseményei alátámasztják azon korabeli megállapításokat, amelyek lesújtó véleményt mondanak ezekről a munkálatokról. Győry Sándor 1835-ben megjelent, „A Duna regulázásáról” c. tanulmányában hasonlóképpen nyilatkozik kora szabályozási munkálatairól: „... a töltések körül is tetemes hibák estek. Ugyan is, mivel már érintettem, a vízágyanak rendbehozására kevés gond fordítván a maga romlott állapotjában megmaradt meder mellett, a rendetlenségekre s a víz nagyobb vagy kisebb megtámadó erejére nem ügyelve, mindenütt egyenlő ellentáható erővel huzattak; másutt... a partoktól felette messzire tétetvén gyakran alacsony helyekre estek... gyakran mocsáros seppedékes földre alapítottak... gyakran a töltés aljának a fenék-földdel szoros egyesületére is ügyelet nem volt... az ezen s több efféle tetemes hibákkal készült töltéseknek szükségképen minél hamarabb vég romlásra kelle jutniok.”⁷⁰

A fent előadottakon kívül azonban általában a XVIII. századi szabályozási munkálatok legfőbb hibáját azok rendszertelenségében kell látnunk. Fent idézett értekezésében Győry is erre a következtetésre jutott, amikor megállapította, hogy az eddig végbement vízepítési munkálatok előre átgondolt, átfogó terv nélkül, ötletszerűen jöttek létre. A legtöbbször akkor, amikor a sürgető veszedelem miatt gyors segítségre volt szükség. Ilyenkor azután csak az segített, ha a munkálatok elvégzését — véletlenül! — hidrotechnikai és matematikai ismeretekhen jártas egyénekre bízta. Általában, sajnos, nem ez volt a helyzet: a legteljesebb hozzá nem értés mutatkozott az egész fontos munkaterületen. A Duna mentén a víztől-jégtől megtépzott sarkantyúk, elrontott töltések nyomai tanúskodnak a meg gondolatlanul megkezdett, rosszul intézett munkák sikertelenségéről.⁷¹ Mondhatnánk, hogy Győry Sándor talán túlságosan sötét színekkel ecseteli a helyzetet, hiszen a XIX. század elején már volt a vízmérnöki tudományban bizonyos előrehaladás:⁷² azonban az általa festett pesszimista kép részben igazolást nyer akkor, ha a XVIII. század végi nagy árvizeket követő szabályozások körülményeit vizsgáljuk.

A század első felében pusztító nagy árvizek — 1712 és 1732-ben — után a század második felében 1775-ben tört a városra újból igen veszedelmes árhullám. Lefolyására, a nyomában megszülető műszaki intézkedésekre vonatkozóan azonban csak gyér adatok állanak rendelkezésre.⁷³ Joggal feltételezhetjük azonban, hogy közvetlenül a veszély

elmúltával bizonyos intézkedések történtek. Erre mutat az e kérdéssel foglalkozó tanácsülési jegyzőkönyvi bejegyzés is, amely megrázó hangon számol be az árvíz rendkívüli pusztításáról: „Immanis haec, de a memoria hominum non visa, non audita Danuby triduo utpote a 15ta usque 17. febr. perdurans exundatio adeo semet in civitate et in suburbia effudit, ut multa domus in Civitate corruerint, aliae vero si non in toto, magno tamen sui parte ruinam ruinentur; suburbia autem maxima sui in parte videntur, prorsus esse deleta.”⁷⁴ A Belvárost kisebb, a fejlődő fiatal külvárosokat súlyosabb mértékben sújtó csapás okainak megszüntetésére az azonnal végrehajtott, de pontosan nyomon nem kísérhető intézkedéseken túlmenően egyéb, bizonyos mértékig perspektívikusabb intézkedések is történtek, — természetesen oly ütemben, mint az a kor lassú igazgatási gyakorlatától várható volt.⁷⁵

1777-ben megalakult a hajózási igazgatóság, amelynek feladata a Duna osztrák és magyar szakaszainak felügyelete és karbantartása volt.⁷⁶ Az igazgatóság egyik kerületi mérnöksége Pesten székelte. A pesti kerület vezető mérnöke Balla Antal lett, aki beosztottjával, Pichler mérnökkel együtt több javaslatot tett. Javasataik elsősorban az árvízvédelmi töltések létesítését célozták, ezek azonban a felsőbb szervek meg nem értése miatt nem, vagy nem a kívánt mértékben valósultak meg.⁷⁷ Ettől kezdve egész a század végéig e felsőbb szervek fél megoldásokkal való megelégedése s az anyagi eszközök korlátozottsága voltak azok a tényezők, melyek meggátolták a munkálatok egészséges kibontakozását, amelyeknek pedig műszaki-szakértelmi feltételei az alsóbb szervek személyzetében a kor viszonyainak megfelelő mértékben adva voltak.⁷⁸

Az 1789 elején lezúduló újabb árvíz, bár nem okozott olyan hatalmas méretű katasztrófát, mint az 1775. évi, újabb komoly gondot jelentett a városi tanács számára.⁷⁹ A Felső vagy Váci töltés (mely adataink szerint a külvárosok védelmét szolgálta), oly mértékben megrongálódott, hogy egy esetleges újabb árvíz esetén a jégtömeg nyomásának már nem tudott volna ellenállani. A vizafogói szántóknál szintén nagyméretű lehetett az áradás, mivel az ottani ingatlantulajdonosok felhívták a tanács figyelmét egy zsilip építésének szükségességére.⁸⁰ Kiseb mértékben ment tönkre a soroksári lineánál levő gát, valamint az ittlelvő kőhíd és zsilip is. A veszély pillanatnyi elhárítására a legveszélyesebb ponton levő és legfontosabb Váci töltést azonnal helyreállították, s a nyár folyamán megtették az előkészületeket a komolyabb munkálatokra.⁸¹ Az ügyintézés lassú és nehézkes menete következtében azonban még szeptember folyamán sem történt konkrét intézkedés. A tanács a gátépítés ügyével megbízott különbizottságot ismételtén sürgős cselekvésre szólította fel.⁸²

Az ügy késedelmes elintézése kétségtelenül nem a városi különbizottságon múlt. Adataink szerint ugyanis a bizottság és az építészeti igazgatóság részéről szakértőként kiküldött Várady mérnök már júliusban helyszíni szemlét tartott, utána együttes ülésen beszélt meg a legfontosabb tennivalókat. Várady ezek alapján készített tervét a bizot-

ság, ill. a városi tanács csak szeptember 15-én terjesztette fel a helytartótanácsnak. A helytartótanácsi jóváhagyás után a végrehajtásra csupán 1789 végén, ill. 1790 elején kerülhetett sor, tehát újból a fenyegető árvízveszély küszöbén, az utolsó órában.⁸³ Az új terv ez alkalommal is csupán töltésmagasításra szorítkozott. A Váci töltésnek az 1775. évi árvízszinthez viszonyított hat hüvelykkel való magasítására, a megrongált soroksári töltés, zsilip és híd javítására s egyes kisebb munkálatokra került ekkor sor. Várady költségkimutatása az ekkor végrehajtott munkálatokat illetően 1851 forint kiadásról számol be.⁸⁴ A munkálatokat 1792-ben a soroksári linea melletti töltés építésével fejezték be.⁸⁵

Az idővel egyre jobban terjeszkedő város számára az árvízveszély mind nagyobb és nagyobb kockázatot jelentett. Így a század utolsó évtizedében kivételesen egy gyökeresebb szabályozási intézkedést is foganatosítottak: a Dunának a hajóhíd körüli szakaszát összeszűkítették hogy ezzel a medret mélyítsék s a víz folyásgyorsaságát fokozzák. A sok költséget jelentő munkálat a tanács és a polgárság körében nem kis aggodalmat ébresztett. A választott polgárság Hülfő Bálint tanácsnokot bízta meg a kérdés megoldásával. Hülfő a szakértői vélemény elkészítésére Balla Antalt, Pest megye rendes mérnökét és az ország-szerte ismert neves hidraulát kérte fel.⁸⁶ Balla arra a kérdésre, hogy „a Duna partnak megmásolása, amely mostanában a városnak sok költségiben tellyett, a Hidnak szépségére vagyon és a víznek kiáradása ellen tsináltatott, az által pedig a Dunának víz árka megkisebbitett, hogy ha a víznek kiáradása alkalmatosságával-e a városnak több kára mind sem haszna vagyon-e” megnyugtató választ adott. Szerinte a part összeszorítása semmiféle következménnyel nem járhat, sőt az ennek következtében keletkező folyássebesség a víz fenékén felgyülemlett fahordalékot is el fogja szállítani.⁸⁷ Az utóbbi szempont a szabályozás menete érdekében lényeges volt. Ugyanis az effajta munkálatok másik céljának az árvízveszedelem elhárítása mellett a hajózási akadályok eltüntetését jelölték meg.⁸⁸

Ez a szempont döntő súllyal érvényesült már ezt megelőzően is. A század első felében a folyamszabályozási munkálatok általában medertisztításra szorítkoztak. 1786 után váltak ezek a munkálatok rendszeresekké, amidőn lebonyolításukra előre megállapított költségkeret állt már rendelkezésre.⁸⁹ A helytartótanács ebben az időben különben a part állandó, rendszeres ellenőrzésére is gondot fordított. 1798-ban Pest városa is megkapta a vonatkozó rendelkezést, amelynek értelmében a helytartótanács „periodicas reambulationes et respective visitationes littoris suscipiendas ordinet”.⁹⁰ A felügyelettel megbízott építészeti igazgatóság azonban nem sok jót jelenthetett a város ez irányú intézkedéseiről, mivel három hónap múlva a helytartótanács erélyes hangú felszólításban ismételte meg rendelkezését.⁹¹

Pedig az a lazaság, amellyel a város — egy-két alkalmat kivéve — ezt a számára életbevágó kérdést kezelte, egyáltalán nem volt indokolt. Az 1795. évi kisebb méretű árvíz után 1799 januárjában újabb, az

1775. évihez hasonló méretű ár pusztított a városban. Ez alkalommal a soroksári linea melletti töltés környéke volt a legveszélyeztetettebb, amelynek megerősítésére még az árvíz visszahúzódása előtt meg kellett tenni a szükséges intézkedéseket. A fenyegető katasztrófa bekövetkeztét, a Ferenc- és Józsefváros elárasztását csak a legnagyobb erőfeszítésekkel lehetett elhárítani. A polgárság és a katonaság lázas igyekezettel dolgozott a töltés megerősítésén, amelynek ellenállása a dühöngő árral szemben szinte óráról órára gyengült. Gondolkodásra, latolgatásra, vagy tervezetek tudományos megalapozottsággal való kidolgozására nem volt idő. Most is, mint az előző árvízveszélyek alkalmával, azonnali intézkedések váltak szükségessé. Sarlay tanácsos már január 16-án szakértőkből, tanácsi kiküldöttekből és polgárokból álló bizottsággal megtekintette a legjobban veszélyeztetett ferencvárosi töltést s Kundt Ignác kőművesmester tervei szerint a következő javaslatot terjesztette a tanács elé:

1. A Kétnyúl utcában (Szamuely utca) a Fellner-féle telekig egy öl széles árok készítendő, amelynek kihányt földjét öt láb magasságban kell felépíteni.

2. A Fellner-telektől a Festetich-szántóig a Dunához vezető utat kavicssal és földdel erősen le kell döngölni, hogy a víz betolását ezzel el lehessen hárítani.

3. A Festetich-szántókon is — bár aránylag magasabban fekszenek — árkot és földsáncot kell ásni.

4. A Festetich-szántók végén, a zsilip mellett található mélyebben fekvő szakaszt — melyen a víz behatolhat a Kétnyúl utcába — egy gerendaszerűen épített földgát segítségével kell megvédeni.

5. A cédulaháznál levő gát (a Soroksári út és a Haller utca sarkán) a Rákos árok hídjának magasságáig emelendő és a hídhöz tartozó zsilip megjavítandó.⁹²

A javaslat megvalósítását — a nagy veszedelem ellenére el kellett halasztani a tűrhetetlen hideg miatt. Ugyanekkor viszont utasították a józsefvárosi bírót, hogy egy 150 emberből álló munkáscsapat a szükséges eszközökkel álljon készen, az erre önként jelentkező Luby András, Vidi Lipót, Rottenbiller Gáspár és Rohrer József polgárok vezetésével, valamint 20—30 kocsival.⁹³ A tervet a január 23-i tanácsülés elfogadta s jóváhagyás végett azonnal felterjesztette a helytartótanácsnak.⁹⁴ A munkálatokat február-március hónapban végre is hajtották. Hasonló jellegű ad hoc munkálatokra került sor a város másik végén, a Váci töltésnél is. 1799 januárjában a polgárság és katonaság itt is végzett gátépítő munkálatokat.⁹⁵

Az aránylag rövid idő alatt egyre gyakrabban ismétlődő árvízveszedelmek ekkor arra készítették a tanácsot, hogy a spontán, tudományos megalapozottság nélküli munkálatok mellett végre rendszeres, előre kidolgozott terv szerint végrehajtott árvízvédelmi munkálatokra szánja el magát. Szakértők kirendelését kérte tehát az építészeti igazgatóságtól, hogy ezek megállapítsák a megerősítésre váró helyeket, a munkálatok módját, azok költségeit, hogy így a munkát már a folyó

évben meg lehessen kezdeni.⁹⁶ A kamara április 4-én kelt határozatával járult hozzá az építészeti igazgatóság javaslata alapján a tervbe vett árvízvédelmi munkálatokhoz.⁹⁷

A helytartótanács felszólítására az építészeti igazgatóság Várady Pál mérnököt bízta meg a munkálatok tervének és költségvetésének elkészítésével. Várady terve a város egész területét átfogta, s arányait, szakszerűségét tekintve szinte betetézte a városban XVIII. század folyamán végbement hasonló jellegű intézkedéseket. Gondosan kidolgozott terve — amelyet a megbízás után két hónappal, július 13-án nyújtott be a tanácshoz — külön tárgyalta a külvárosok és a Belváros árvízvédelmi kérdéseit.

A külvárosok árvízvédelmét illetően javasolta elsősorban az ún. felső gát (Váci töltés) megerősítését, illetve itt új gát építését vette tervbe. A nagy kincstári épület felett, a temető közelében javasolta egy 60 öl hosszú új gát építését, valamint a Váci töltésnek 414 öl hosszúságban az 1789. évi árvíz szintjéig történő felemelését. Hasonlóan fontosnak tartotta Várady a Rákos árok déli torkolatánál (Boráros tér) levő zsilip felemelését és megjavítását. A Ferencváros oltalmára — annak ellenére, hogy közvetlenül az 1799. évi árvízveszély után ott Kundt tervei után már végbementek bizonyos munkálatok — Várady kétféle védőmunkálatra tett javaslatot. Az első lehetőség: egy 915 öl hosszú töltést kell emelni az 1775. évi árvízszint magasságában a Kétnyúl utcán keresztül a soroksári lineánál fekvő cédulaházig. A másik létesítmény a belvárosi városfalnak a Dunával való érintkezési pontjától a Festetich-szántókon keresztül a soroksári vámbázig húzódná.

A Belváros védelmét a parti gátak megerősítése mellett még három főcsatorna építésével gondolta elérhetőnek, amelyekbe a magánházak kis csatornái, valamint számtalan kisebb lefolyó ömlene. A három főcsatorna torkolatát zsilipekkel kell felszerelni. Ennek a munkálatnak azonban előfeltétele lenne a Belváros összes felszíni és földalatti csatornájának nivellálása.⁹⁸

A város gazdasági bizottsága a terv átvizsgálása után azonnal intézkedett a munkálatok megindítása felől a nagy kincstári épület és a pusztatemplom mellett, vagyis a Váci töltés és a soroksári gátak környékén. Az augusztus 3-i tanácsülés pedig elhatározta, hogy a terveket véleményezés végett az udvari kamarának küldi fel, hogy egyúttal a még távolabbi, de éppoly fontos belvárosi munkálatok költségvetésének engedélyezését is elnyerje.⁹⁹ Az 1799. december 21-én kelt legfelsőbb elhatározás, amely december 28-án érkezett meg a városhoz, felülvizsgálat és kisebb módosítások után a terveket jóváhagyta. A költségeket illetően úgy intézkedett, hogy azokat — amíg erre a városi pénztárból telik — a város fedezze; a város teherbírást meghaladó összeg erejéig pedig kölcsön felvételét engedélyezte.¹⁰⁰

Annak ellenére, hogy a város a legfontosabb munkálatokat már 1799 végére el óhajtotta végeztetni, az év végéig csupán kisebb részlet-eredményekről van tudomásunk. Először az 1799. évi árvíz idején legjobban fenyegetett ferencvárosi gát építéséhez kezdtek hozzá, azonban

a decemberben készült jelentés csupán egy 400 öl hosszú szakasz elkészültéről számolt be, a tervezettnél kisebb szélességben és magasságban.¹⁰¹ A kritikus idő elteltével a jelek szerint a munka még jobban ellanyhult. Az 1800 áprilisában az építészeti igazgatóság részéről ellenőrként kiküldött Sax Zachariás igen kritikus hangon nyilatkozott a munkálatok állása felől a kamarának.¹⁰² A helytartótanács ennek alapján rosszalását fejezte ki a városi tanácsnak, s egyben erélyes hangon elrendelte a munkálatok sürgős befejezését.¹⁰³ A töltésmunkálatok lebonyolítására létesített tanácsi bizottság, amelynek tagjai Sarlay József tanácsnok, Pistory József telekkönyvvezető és Tuch Sebestyén szószóló voltak, a maguk igazolására a következőkben foglalták össze az 1800. augusztus 1-ig végbement munkálatokat:

1. A töltésépítés megtörtént a katonai kórháztól a Linienhausig, megfelelő magasságban. Ott, ahol süllyedés történt, a szintet pótlólag felemelték.

2. Ugyanezt a töltést az ún. Gartenhaustól kezdve az elővárosokig folytatták s megfelelő magasságra emelték.

3. Ugyancsak elvégezték a munkálatot az elővárosi házaktól a Rákos árok zsilipjén keresztül a Festetich-szántók felé.

4. E ponttól a Fellner-telkeken keresztül vezető útig fél szélességben, teljes magasságban folytatták.

5. Innen a Duna menti első házakig félmagasságban, félszélességben végezték el.¹⁰⁴

A helytartótanács felfogása szerint azonban ezek az eredmények egyáltalán nem voltak kielégítőek. Véleménye szerint a munkálatok oly lassan és akadozva folytak, hogy közeli befejezésükre nincs sok kilátás. Az idő pedig mind jobban sürget. Ha a város újabb felszólítás ellenére sem fejezi be a tél beállta előtt a munkálatokat, a helytartótanács a következőket illetően minden felelősséget a városi tanácsra hárt.¹⁰⁵ Sax mérnök novemberi újabb vizsgálata sem hozott lényeges előrehaladást, bár Sax komoly formában hívta fel a tanács figyelmét a számukra létfontosságú ügy lelkesebb intézésére, a napszamosok számának emelésére.¹⁰⁶ Az év végére bizonyos eredmény mégis megszületett: december 12-én a tanács jelenti, hogy a Fellner-féle „Stedl” mellett a zsilip elkészült. A zsilipet Sax mérnök és Kundt Ignác kőművesmester ellenőrzése mellett Zitterbarth Mátyás építette.¹⁰⁷ Mint erről saját munkáját illetően Zitterbarth is panaszkodott, a vállalkozás egyéb területén is a pénzkezelés nehézsége volt a munka lassúságának legfőbb oka. A város saját pénzét igen hamar elköltötte, s már 1799. november 30-tól a felvett kölcsönből fedezte a költségeket. 1801 márciusára azonban a kölcsönpénz is elfogyott s a város újabb kölcsön felvételére kényszerült, hogy a munkálatokat befejezhesse.¹⁰⁸ Mindez természetesen nem ment egyik napról a másikra. A kamara az újabb kölcsönt csupán áprilisban engedélyezte, ami természetesen lassította a munkálatok menetét. Végül is a helytartótanács ismételt felszólítására 1802. február 12-én Pistory, akkor már városkapitány, Sax és Degen mérnökök hivatalos

igazolásával bejelentette, hogy az árvízvédelmi munkálatoknak a külvárosokat érintő része befejezést nyert.¹⁰⁹

A belvárosi árvízvédelmi munkálatokat illető tervet Várady már előbb ismertetett elgondolásai alapján Degen Jakab, Pest város első mérnöke dolgozta ki részletesen. Ezt a tervet a városi tanács 1801. szeptember 19-én terjesztette fel engedélyezésre.¹¹⁰ A kamara 1802. július 21-én járult hozzá a felterjesztéshez, a külvárosi védőmunkálatoknál alkalmazott tárgyi feltételekhez hasonló módon.¹¹¹ E létesítmények megvalósulása — tekintettel arra, hogy a tervet előre nem látott problémák miatt több ízben módosítani kellett — már a város műszaki történetének új, modernebb korszakában történt meg.

*

Az ország különböző tájai felől a pesti révnél találkozó szárazföldi utak jelentősége a város egész története folyamán döntő mértékben megnyilvánult. Ezek a természeti adottságokban rejlő lehetőségek különösen a XVIII. század második felében jutottak érvényre, amikor a város azzal, hogy a keletet és nyugatot összekötő tranzitforgalom útjába esett, már összbirodalmi szempontból is jelentőssé vált. Az úthálózat fontossága a merkantilista gazdaságpolitika fokozatos kibontakozásával egyenes arányban nőtt. A Váci út ekkorra már Pozsony, Bécs és Szilézia felé, a Hatvani út Eger, Miskolc, Kassa és Lengyelország felé, az Üllői út a Tiszántúl, Erdély és a román fejedelemségek felé, a Soroksári út pedig a Nagyalföld, Dél-Magyarország és a Balkán felé bonyolította le a kereskedelmi forgalmat. A merkantilista szemlélet a gazdasági élet legfontosabb területének a kereskedelmet tekintette, amely nélkül nem képzelhető el egészséges pénzforgalom sem. Ennek előbbrevitele természetesen a forgalom minél simább, akadálymentesebb lebonyolításával történhetett meg. Így az *úthálózat fejlesztése* elsőrendű problémává vált.

Az 1723 : 15. törvénycikk ennek a felfogásnak a szellemében jött létre, s az ekkor felállított országos kormány szerv, a helytartótanács egyik központi feladatává ezeknek az elveknek megvalósítását tette.¹¹² Ettől kezdve egymásután látnak napvilágot a vám- és útügyet illető helytartótanácsi rendeletek, amelyek azonban — éppen a kérdés igen bonyolult és szétágazó volta, valamint a terület elhanyagoltsága miatt — csupán hosszú évek múlva hoztak eredményt.

Az általános európai helyzetnek megfelelően nálunk is az úthálózat javítása haladt a leglassabban.¹¹³ Ebben jurisdictionális problémák játszották a fő szerepet. Az az elv ugyanis, hogy az útépités és útkarbantartás terheit azok viselik, akiknek azokból hasznuk van, tehát akiknek területén azok áthaladnak — rendkívüli mértékben megnehezítette a helytartótanács központi irányító és ellenőrző funkciójának kialakítását. Az elszaporodó s a kereskedelmet gátló vámhelyek felszámolása, az ezekből hasznot hajtók útkarbantartási kötelezettségének megállapítása nehézkes, számtalan jogi vonatkozás figyelembevételére kényszerítő feladat volt. Ez megnyilatkozott a rendelkezések késedelmes, sokszor

csak részleges végrehajtásában is. Éppen ezért a század első feléből csupán kisebb jelentőségű útjavítási munkálatokról van tudomásunk, s Pest vonatkozásában sem más a helyzet.

A szabad királyi városok belső útjaik gondozását, hídjaik, csatornáik karbantartását, építését saját hatáskörükben voltak kötelesek intézni. Pest városa ennek következtében elsősorban a fent említett országos kereskedelmi utaknak a városfal és a városhatár közé eső szakaszait volt köteles megépíteni, újjáépíteni és karbantartani.¹¹⁴ A városhatáron túl az utak gondozása a megye kötelessége volt.

Az 1723 után sorozatosan megismétlődő, azonban igen kevés gyakorlati eredménnyel járó helytartótanácsi rendeletek közül különösen jelentős volt az 1765. szeptember 5-én kiadott rendelet, amely újból, törvényes következmények terhe mellett, nyomatékosan hangsúlyozta a vámszedési kedvezménnyel rendelkező szervenkeg útfenntartási kötelezettségét. Megismételte az egyes törvényhatóságok területén keresztülhaladó utak karbantartására vonatkozó korábbi intézkedéseket (utak, töltések méretei, útjelző táblák elhelyezése). Újszerű a rendelkezésnek azon része, amely az útfenntartásra kötelezetteket félévenként részletes jelentéstételre kötelezi a rendeletben megadott kérdőpontok alapján.¹¹⁵ Ez lényegesen megkönnyítette a helytartótanács részéről történő ellenőrzést, s így nagymértékben előrehaladt, országos viszonylatban is, az úthálózat fejlődése.

E jelentésekből az 1767 és 1780 közti időszakra vonatkozóan részletes tájékoztatást kapunk Pest város ily irányú tevékenységéről, annak történeti fejlődéséről, valamint a városi útkarbantartás anyagi vonatkozású kérdéseiről. A város ezeket a költségeket a befolyó adókból (*incumbentia publica*) fedezte, a telekkönyvvezető irányítása és felügyelete alatt. A vámjövendelmekből — elsősorban a Budával közös hídvámból — a belső utcajavításokat látták el. A munkálatok nagyjából a négy főútvonal, valamint az ezeket a városfal mentén összekötő útvonal (a mai Kiskörút), kisebbrészt jelentéktelenebb mellékutak javítására terjedtek ki. Nagyobb méretű új út építése még ebben a korszakban sem szerepel a kimutatásokban.

Általában félkilométeres szakaszok kerültek építés alá, bár többször találkozunk olyan adattal is, amely nagyobb arányú vállalkozásra utal. Ilyen volt például 1767-ben a Belső és Külső Soroksári útnak közel másfél kilométeres szakaszon való javítása. A beszámolókból megismerhetjük az útépités technikai lefolyását is. Első fázisa az út két oldalán húzódó 5 láb széles árok kiásása volt, ezt követte a kiásott föld szétterítése és egyengetése magán az úttesten, majd az egyengetett úttest feltöltése sóderrel, mintegy 1 lábnyi magasságban az út közepén, 1/2 lábnyi magasságban az út két szélén.¹¹⁶ Figyelemre méltó jelenség, hogy ugyanannak az útszakasznak kisebb-nagyobb méretű építéséről szóló jelentések az adott időszakban néha többször megismétlődtek. Ennek oka részben abban rejlett, hogy ezekben az években a munkálatokat sok esetben nem megfelelő szakértelemmel rendelkező technikusok irányították, az utak tehát nem feleltek meg az egyre növekvő követelmé-

nyeknek. A város forgalma ekkor ugrásszerűen emelkedett, az országutak igénybevétele évről évre nőtt, az amúgy is rossz általajjal rendelkező, régi módszerekkel épített utak élettartama egyre rövidebb lett. Erre utal a helytartótanácsnak 1778. március 23-án kelt, a pesti tanácsban bemutatott rendelete, amely előírja, hogy ezentúl az új útépitéseknél műszaki felügyeletet kell biztosítani, hogy így „pro modernis rerum circumstantiis non modo vecturae et transportus militares et annonae publicae facilitentur, sed etiam publicum commercium et proprium etiam contribuentium de aliorum quorumvis vecturas facientium commodum promovetur”.¹¹⁷ Az államgazdaság szempontjai mellett hangsúlyozottan megjelenik a magánkereskedelem érdeke is a közforgalom fokozásában.

A rendeletnek megfelelően a következő években már valóban mérnökök szakértelmére támaszkodott a pesti tanács nagyobb arányú útépitési munkálatok esetén.¹¹⁸ Pichler Lőrincnek és Balla Antalnak, a kor neves mérnökeinek közreműködése azonban ekkor már nem volt elegendő az egyre súlyosbodó problémák megoldásához. Évről évre rengeteg pénzt és energiát fektettek be az útépitési munkálatokba, azonban az ősi esőzések az utakat oly mértékben tették tönkre, hogy szinte minden évben új javítási munkát kellett elrendelni. Ez indította végül is a pesti tanácsot 1782-ben arra az elhatározásra, hogy a városon kívüli utaknak új módszerek bevezetésével való újjáépítését elrendelje. Tekintettel arra, hogy az addig használt alapanyagok (föld és sóder) nem bizonyultak időállóaknak, határozatba ment, hogy ezentúl a falakon kívüli utakat is ki kell kövezni, hasonlóan a belterület utcáihoz. Ily módon öt útszakasz építését vették tervbe: a Kecskeméti, Soroksári és Üllői utak egyes szakaszait, a Hatvani és a Váci kapuk közötti útszakaszt, valamint a Váci kaputól a Sóház felé vezető utat. Az újonnan létesítendő utak szélességét 5 ölben szabták meg.¹¹⁹

A rendelkezés végrehajtása azonban kezdettől fogva sok nehézségbe ütközött. Eleinte vitára adott alkalmat annak megállapítása is, hogy az építéshez szükséges fuvarok felől — ami a költségek nagyobb részét jelentette — vajon a városi fuvarbérlok (Pesthiensis Civitatis laborum ac vecturatum contractualium arendator — Fuhrwesenspächter) avagy a város köteles gondoskodni. A bérlok ez ellen a költségtöbblet ellen természetesen élénken tiltakoztak, mivel szerződészerűen csupán a belterületi utak karbantartásával kapcsolatos fuvarok előállítására voltak kötelezve. A külterületen egyetlen úttal kapcsolatos szállítási költségek kimerítették volna a belterületi szállítások egész évi keretét.¹²⁰ A bérlok tiltakozását a kamara is méltányolta és mentesítette őket a külterületi szállítások alól. Egyúttal elrendelte, hogy egy külterületi út építésének tervét és költségvetését a város terjessze fel elbírálás végett a kamarához.¹²¹ A tanács megbízásából a tervet Strobel Ferenc pesti kőművesmester készítette el. A terv nagyjából megfelelt az eredeti elgondolásnak. A munkálatok összköltségére 34 354 forintot irányoztak elő; megindításuk előtt az új módszerek kikísérletezése céljából a Hatvani út 838 négyszögölnyi területén próbakövezést végeztek. A pesti ún. Jaeger-féle kőbányák

köveit használták fel ez alkalommal is, mint eddig általában. A kövek szállítása azonban már ezen a kis szakaszon is oly nagy költséget emésztett fel, hogy a tervezett egész munkálat ily módon való elvégzése nem látszott keresztülvihetőnek.¹²² Ezután a budai hegyekből, közelebről a Gellérthegyből kitermelt kövekkel kísérleteztek, ami valóban jelentett bizonyos megtakarítást s a kő is szépnek, tartósnak bizonyult. A munka illetően folytatásához a helytartótanács is hozzájárult, s ezzel — úgy látszott — a pesti utak súlyos és évek óta vajdó problémája végre megoldódott.¹²³

A valóságban azonban az ezután következő évek sem hoztak jelentősebb változást. Az új építkezési módszer, minden súlyos anyagi teher ellenére, sok esetben eredménytelennek bizonyult a pesti határ legnagyobb veszedelmével, a futóhomokkal szemben. A 80-as évekig még nem történt semmi komolyabb intézkedés a homok lekötésére. Így az, különösen a külső területen — ahol emberi település nem állt útjában — zavartalanul pusztíthatta az utakat, árkokat, csatornákat egyaránt.¹²⁴

Az útépités sikertelenségének másik oka az anyagi megalapozottság hiányában rejlett. A rendelkezésre álló pénzösszeg rendszerint még egyes rész munkálatok végrehajtásához sem volt elegendő. Sok esetben a tervbe vett építkezést ugyanezért már meg sem lehetett indítani. A félbe maradt utak ezután óhatatlanul a futóhomok áldozatai lettek. Felsőbb helyen az útépitkezés ügyét csak lanyhán kezelték, s kellő eréllyel csak akkor léptek fel, amikor különleges érdekek fűződtek egyes munkálatok határidőre való elkészüléséhez. Kilátásban levő hadgyakorlat, közeledő országgyűlés — ezek voltak ilyen ad hoc alkalmak, amikor a kijelölt munkálatot hiánytalanul el kellett végezni, egyébként felsőbb szervek részéről szinte intézményes lanyhaságot lehetett tapasztalni.¹²⁵

Ez a helyzet a város vezetősége előtt világossá tette, hogy saját lábára kell állnia, ha el akar érni valamit. 1799-ben történt ez irányban döntő lépés, amikor Hülff Bálint, a város egykori tanácsnoka és polgármestere — akinek műszaki-gazdasági természetű elgondolásai, a városépítés- és rendezés ügyében készített javaslatai már a Szépészeti Bizottmány keletkezése előtt is igen sok hasznot hajtottak a városnak — kifejtette, hogy addig nem lehet eredményre számítani, amíg megfelelő pénzalapról és megfelelő műszaki szakemberről nem történik gondoskodás. Hülff hangsúlyozta, hogy enélkül a legfontosabb, feltétlenül szükséges javításokat sem lehet rendszeresen elvégezni, nagyobb arányú munkálatra pedig gondolni sem lehet.¹²⁶ Javaslatainak egyik része már 1800-ban meg is valósult, amikor a város állandó mérnöki állást szervezett.¹²⁷

Degen Jakab, Pest város első mérnöke 1801. március 31-én tette le a hivatalos esküt s ugyanezen év júliusában már be is nyújtotta tervzetét az Üllői út újjáépítésére vonatkozóan.¹²⁸ Pest útépitési ügyintézésében ezzel következett be a döntő fordulat. Degen munkássága új korszakot jelentett az építkezések méreteiben, az állandó szakszerű irányításban és a módszerek tökéletesedésében egyaránt. A fejlődés

teljes mértékben azonban csak pár évvel később bontakozott ki, amikor az újonnan létesített Szépművészeti Bizottmány megoldást talált a Hüllff-féle követelmények második, az állandó pénzügyi megalapozottságra vonatkozó részére. Degen működésének első éveiben azonban ennek ellenére is konkrét eredményeket hoztak.

Az Üllői út építése sok tekintetben átmenetet alkot a XVIII. és XIX. század utépítkezései között, részletesebb vizsgálata tehát már azért sem érdektelen, mert így fényt deríthetünk a századforduló első nagyobb pesti utépítkezésének részleteire, az új helyzettel kapcsolatos változásokra. Az Üllői út építése nem előre átgondolt, átfogó utépítési program keretében indult meg, hanem a munkálatokhoz a döntő lendületet — a korábbiakhoz hasonlóan — külső körülmény adta meg. Pest városa és Orczy László ugyanis — utóbbi egy telekvásárlásával kapcsolatban — szerződést kötöttek, amely egyrészt Orczyt kötelezte az Illés-kút és az Üllői útból odavezető mellékutca rendbehozatalára, másrészt a várost az Üllői út kijavítására, illetőleg használható állapotba való hozatalára. Orczy, miután eleget tett kötelezettségének, 1801. február 21-én kérést nyújtott be a tanácshoz azzal, hogy most már a város is teljesítse ígéretét s az Üllői utat haladéktalanul hozassa rendbe. A tanács a telekkönyvi hivatalhoz, majd a gazdasági bizottsághoz tette át a kérést azzal a meghagyással, hogy annak az alkalmas időjárás beköszöntével tegyenek eleget.¹²⁹

Az ügy intézése valóban szokatlanul simán és gyorsan folyt tovább. Az új mérnök, Degen, és Pistory telekkönyvvezető helyszíni megbeszélés után már július 10-én benyújtották tervüket a tanácsnak, amelyet onnan már a következő napon a kamarához terjesztettek fel. Degen az Üllői út újjáépítését az Egyszarvúhoz címzett vendéglőtől (Üllői út és Calvin tér sark) az ún. Linienhausig (Nagyvárad tér) tervezte, mégpedig két szakaszban. Az első szakasz az Egyszarvútól a Rákos árok hidjáig (Nagykörút), a második szakasz innen a Linienhausig tartott. Az út iránya nagyjából a korábbi iránynak felelt meg, annál is inkább, mivel ekkor már pár ház is volt az útvonalon. Legfontosabb feladatnak tartotta az esővíznek, valamint a házakból kivezető szennyvíznek a levezetését. Degen terveiből kitűnik, hogy már akkor húzódott egy ilyen rendeltetésű árok, ez azonban állandóan eliszaposodott s tisztogatásra szorult. Degen szerint ennek megismétlődését csak úgy lehet elkerülni, ha az eddigi gyakorlattól eltérően az út mindkét oldalán kőburkolattal kirakott vízlevezető árkot létesítenek 2—2,5 öl szélességben. Az út szélességét a terv az Egyszarvú és a híd között 8 ölben szabta meg, azonban jelezte, hogy a második szakaszon a szélesség a 16 öl is elérheti.

Az Egyszarvútól a hídig terjedő szakaszt — ugyanúgy, ahogy ezt eddig is szokták — az árkokból kiásott földdel is sóderrel töltenék fel, középen 1, a szélén $\frac{1}{2}$ láb magasságban. A terv szerint a feltöltést a hídtól a cédualaházig tartó szakaszon még az előbbinél magasabban kell elvégezni, mivel ott fennáll a futóhomok-veszély. Azon a ponton, ahol az Orczy-kert felől vezető út az Üllői útba torkollik, egy falazott csatornát (gemauerter Kanal) kell létesíteni, mert a csupán kikövezett árok a

sóderes fuvarszállítmányoktól könnyebben megrongálódhatna. A gazdasági bizottság Degen tervét elfogadta azzal a változtatással, hogy az út két oldalán húzódó árok kikövezését csak az első szakaszon tartja indokoltnak, mivel a második szakaszon a futóhomok ellen úgysem lehet tenni semmit.¹³⁰

A kamarához másnap felterjesztett tervezethez egy 10 872 forintos költségvetést is csatoltak azzal a javaslattal, hogy a kamara 5000 forintnak a városi költségvetésből való fedezéséhez járuljon hozzá, a maradék összeget pedig vállalja magára.¹³¹ A kamara a tervet az építészeti igazgatóságnak adta tovább tanulmányozás végett. Az igazgatóság — az 1782. évi vonatkozó rendelkezésre való hivatkozással — az út mindkét oldalán egy 6 öl szélességű sáv terméskövel való kirakását javasolta. Ezzel a változtatással s a költségvetési javaslat elfogadásával érkezett meg 1802. február 10-én a kamara jóváhagyása a városi tanácshoz.¹³² A munkálatokat ez év júniusában kezdték meg, mivel előbb tisztázni kellett a város, Degen, illetve az építészeti igazgatóság között a technikai kivitelezésre vonatkozó nézeteltéréseket. Degen ugyanis nem tartotta indokoltnak eredeti elgondolásának megváltoztatását, mert erre szerinte semmilyen szükség nincs, anyagilag viszont tetemes költségtöbbletet jelentene. A futóhomok ellen — valószínűen az eddigi tapasztalatok alapján — a nagy költségtöbbletet jelentő kövezési munkálatok sem jártak komolyabb eredménnyel. Valószínű, hogy a helyi viszonyokkal ismerősebb városi tanácsot anyagi szempontok is vezették, amikor Degen tervét pártfogolta.¹³³ Ebben az értelemben terjesztette fel a tanács mérnöke ellenvéleményét, s ily értelemben is indították meg a munkálatokat, amelyek 1802 júniusától 1805 májusáig tartottak. A hosszú építkezési időszakból le kell számítanunk az őszi és téli hónapokat, amelyek alatt a munkálatok szüneteltek (ez évente legalább öt hónapot jelentett!), valamint figyelembe kell vennünk, hogy 1805-re csupán 567 forint költség húzódott át, tehát ebben az évben már komolyabb munkálatok nem folyhattak. Következésképpen a munkálatok gyakorlatilag már 1804 őszére befejeződtek. Mindezek alapján megállapítható, hogy az Üllői útnak a Kálvin tértől a Nagyvárad térig tartó szakaszát mintegy másfél év alatt építették meg. A költségek viszont lényegesen túllépték az előirányzatot: összesen 16 049 forintba került az út megépítése.¹³⁴

Ugyanezekben az években folytatták a Kecskeméti kaputól a Dunáig, az új városrészek felé vezető út (tehát a mai Múzeum és Tanács körút, onnan a Dunáig) építését is, a munkálatok azonban 1804 júniusában pénzhiány miatt abbamaradtak.¹³⁵

A városi tanács az utépítkezésnek sima, akadálytalan folytatását először csupán egy új mérnöki állás megszervezésével is biztosíthatónak gondolta. Kétségtelen, hogy a mérnöki állás megszervezésének voltak előnyei. Azok a munkálatok, amelyeket a megfelelő pénzalap biztosítása nélkül is sikerült megvalósítani (Üllői út), műszaki szempontból nem voltak kifogásolhatóak. A megfelelő rendszeres pénzalap hiánya miatt viszont más, szintén fontos útszakasz építése (Tanács körút) abbamaradt.

Míndez világosan bizonyította a városi tanács számára is, hogy csupán a Hülff Bálint-kifejtette két előfeltétel (műszaki szakértelem és megfelelő pénzalap) e g y ü t t e s megteremtésével lehet komoly eredményt elérni. Erre a XIX. század első negyedében került sor, amikor a megalakuló Szépészeti Bizottmány biztosítani tudta a munkálatok mindkét feltételét.

Pest város fejlődésének kétségkívül leggyorsabb ütemű és legjelentősebb szakaszát azok az évek jelentik, amelyek a Rákóczi-szabadságharc és a század vége közé esnek. Rámutatunk ennek az időszaknak megpróbáltatásokkal, nehézségekkel telt voltára, a pusztulásnak azokra a mélypontjaira, ahonnan a felemelkedés és újjászületés pár évtized alatt bekövetkezett. Áttekintettük azokat a műszaki természetű intézkedéseket, amelyek a város gazdasági fejlődésének, nagyvárossá válásának legfontosabb előfeltételei voltak. A következőkben az előbb tárgyalt összes folyamatnak, a város gazdasági vérkeringésének központi színterét, a pesti vásárteret s annak kialakulását vizsgáljuk. Közelebbről azokat a műszaki munkálatokat tárgyaljuk, amelyek a század végén létesített új vásártér kialakításával voltak kapcsolatban.

Az egykor híres pesti vásárokról a korabeli irodalom s a későbbi feldolgozások életszerű képet nyújtanak. Ezek alapján felidézhetjük azoknak a színes, kavargó „sokadalmak”-nak képét, amelyek a mai Belváros ódon házai között, egykori szűk kis utcákon és tereken, a pocsolás, gidres-gödörös Duna-parton, a dereglyéken nyugvó tekintélyes hajóhídon kavargott, amely azonban átcsapott a falakon és városkapukon túlra, a Váci kaputól a Kecskeméti kapuig terjedő területre, a Hatvani út két oldalára, s ott hullámozott ezen a hatalmas területen szinte áttekinthetetlen és megbonthatatlan tömegben. Magyarország összes vidéke, a környező tartományok és országok, a távoli Balkán és a német fejedelemségek kereskedői megjelentek itt hajóikkal, szekereikkel, amelyek áruval gazdagon megrakva áramlottak a Dunán és a befutó országutakon, a vásárra nagy tömegben felhajtott lovak és marhák között. A vásár látogatóinak számát a század vége felé 30 000-nél is többre lehetett tenni, egy-egy vásár teljes kereskedelmi forgalma pedig elérte a négy millió forintot is. Ha ezekhez a számokhoz hozzáadjuk Pest lakosságának 25 000-es lélekszámát, valamint a vásárra felhajtott szekerek, lovak, marhák tömegét, fogalmat alkothatunk erről a rendkívüli méretű, évenként négyszer megismétlődő forgalomról, amelynek egyre növekvő arányai komoly gondot okoztak az illetékes városi és országos szerveknek egyaránt.¹³⁶

Kereskedelempolitikai szempontokon túlmenően közbiztonsági megfontolások is készítették a helytartótanácsot a vásárok ügyének rendezésére. A vásárok tarthatatlan túlszűfoltsága végzetessé válhatott volna, ha például a Belvárosban a vásár időpontjában tűz ütött volna ki. A helytartótanács ezért 1785. augusztus 22-én, majd október 25-én ismételten javaslatot kért a városi tanácstól a többé nem halasztható kérdés rendezésére vonatkozóan.¹³⁷ Ezzel megkezdődött az új pesti vásártér létesítése tervének hivatali útja s tartott közel négy esztendeig,

1789. április 10-ig. Az időközben keletkezett számtalan javaslat, terv, rendelet és jelentés eredményeként ekkorra az eredeti elképzeléseken messze túllépő, Pest története szempontjából jelentősebb határozat keletkezett. Új vásártér keletkezésén, új vásári rendtartás kiadásán túlmenően új városrész is született: a Lipótváros.¹³⁸

A részleteket illetően a kérdés irodalmára hivatkozva a következőkben tanulmányunk célkitűzésének megfelelően főleg a műszaktörténeti szempontból jelentős momentumokat emeljük ki, s hangsúllyal azokra az adatokra utalunk, amelyeket a kérdésre vonatkozóan újonnan tárunk fel.

Azt a javaslatot, amelyet a városi tanács a helytartótanács felszólítására készített, felsőbb helyen nem tartották megfelelőnek. Ottani vélemény szerint a javaslat csupán részletkérdéseket illetően intézkedett, s azzal, hogy az összes árusítóbódnának a Belvárosban való összpontosítását tervezte, a kérdés lényegét nem oldotta meg, sőt: egyéni érdekeket, a pesti kereskedő-polgárok érdekeit szolgálta. A közjó és a közbiztonság érdekeit így figyelmen kívül hagyta. A javaslatban a valóban közérdekű kérdésekről, a paraszt- és állatvásár megfelelő elhelyezéséről, a Duna-part rendezéséről egyáltalán nem történt említés.

Új javaslat felterjesztését rendelték tehát el azzal, hogy az a város egyetemének gazdasági és biztonsági érdekeit tartsa szem előtt s ne csupán egyes polgárainak egyéni szempontjait. A leirat szerint az új javaslatban ki kell térni az összes árusítóbódnának a városfalon kívül történő elhelyezésére, mégpedig úgy, hogy azok ne szétszórtan, hanem egy tömegben nyerjenek elhelyezést. A tanács az előírásoknak új javaslatában az alantiek szerint tett eleget:

1. A Duna-parton a hídfő alatt és felett levő területet rakparttá kell kiépíteni, az ácsok és fakereskedők telepeit máshová kell áthelyezni.

2. Az állat- és parasztvásár helyéül a Hatvani linea környékét jelölték ki a lineán belül. Itt egyúttal közutak létesítését is javasolták.

3. Az értékes árukkal kereskedő vásárosok bódéit a Váci kapun kívül, egy kb. 8000 négyszögölnyi területen (a mai Engels tér környékén) javasolták elhelyezni. Ezt a területet a javaslat szerint planirozással és részben kövezéssel kell a célra alkalmassá tenni. A vásáros bódékat a később kijelölendő részen kell elhelyezni, oly módon, hogy további fejlődése esetén azok a kiképzendő vásártéren túl, folyamatosan, a városfalon kívül a Hatvani, illetve a Kecskeméti kapuig terjeszkezhessenek. Amennyiben erre szükség lenne, a terjeszkedés a Hatvani linea felé menne tovább, az út mindkét oldalán. Így az ugyanitt fekvő paraszt- és állatvásárról közvetlen kapcsolat létesülhetne.

4. A Váci kapun kívül fekvő, a vásártér részére igénybe nem vett területen az Újépületig új városrészt kell létesíteni. Ezt a területet parcellázás útján értékesítenék s a vételárakból befolyó összegből pénzalapot létesítenének a vásártér felépítésére és egyéb hasznos kiadásokra.

A javaslatához csatolt tervet a tanács Jung József építőmesterrel készítette el.¹³⁹ A vásártér létesítésének elvi kérdése ezzel megoldódott, a részletekre vonatkozóan azonban még hosszú viták következtek.

A tanácsi javaslat legerélyesebb bírálójaként Schilson János, a pesti kamarai adminisztráció vezetője lépett fel, akinek a helytartótanács a Jung-féle tervet véleményadás céljából megküldte. Schilson véleménye szerint ez az új terv sem felelt meg a városszépészeti és közbiztonsági igényeknek. A tanácsi terv mellett a véleményadás során saját tervét is felterjesztette a helytartótanácshoz. Terve kétségtelen műszaki és esztétikai érzéket árul el.

Schilson terve, bár alapelveiben nem tér el a tanács második tervétől, azzal összehasonlítva lényegesen nagyobb vonalú és perspektívikusabb. A tervhez csatolt írásos javaslatában maga is többször hangsúlyozza, hogy az új elrendezésben a szabályosságra (szimmetricitásra) törekedett.

Nyilvánvaló tervéből az is, hogy feltétlenül ragaszkodott az újabb, merészebb elgondolások megvalósításához. Ezt az indokolás során is hangsúlyozta. Városszépészeti szempontból — s ez a szempont eddig nemigen tűnt elő a pesti tanács egyetlen ténykedésében sem! — javasolta a Rondella lebontását, a gyapjú- és dohányraktárak eltávolítását. Gúnyosan jegyezte meg, hogy a pesti tanács addig soha „die geringste Merkwahlen einer Verschönerungs Kentnis gegeben, vielmehr wo es auf Sie anhern, haben sie die widersinnigste und vernunftwidrigste Produkte gezeiget”. Éppen ezért nem áll módjukban egy hasonló nagyvonalú terv saját erőből való megvalósítása.

Schilson tervének műszaki szempontból újszerű vonásait a következőkben foglalhatjuk össze:

1. A Rondella lebontása, a Duna-partnak a hajóhídtól a sóházakig gátakkal való megerősítése.

2. A tanács részéről javasolt 8000 négyszögöllel szemben a vásártérnek 14 000 négyszögöl területen való létesítése.

3. A vásártér szélének 4 öl szélességben való kikövezése.

4. A Hatvani utca rendbehozatala, két oldalon kikövezett csatorna létesítése a víz levezetése céljából.¹⁴⁰

A helytartótanács Schilsen terve mellett döntött és 1788. március 7-én ennek megvalósítását javasolta a kancelláriának.¹⁴¹ Az ügy ekkor azonban hosszú időre megrekedt. A császár a tervet elvetette, költségesnek tartotta, s azt a véleményét közölte, hogy „Pest ohnehin schon gar zu gross ist”.¹⁴² A tervet a választott polgárság is hevesen ellenezte s egy újabb beadványban a régi állapot fenntartás mellett foglalt állást. Schilsont azonban nem egykönnyen lehetett szándékától eltéríteni. Vizontválaszában sorra megcáfolta a felhozott kifogásokat, s döntő érvekkel bizonyította be tervének helyességét. Szívós kitartásának eredményeként a kancellária hajlandónak mutatkozott korábbi álláspontjának módosítására. Ennek alapján a kamarai adminisztráció 1789. április 10-én végleges döntést adott ki a vásártér létesítése ügyében.

A paraszt- és állatvásár a Hatvani országútra került, mégpedig a parasztvásár az út jobb oldalára, a mai Köztársaság térre, az állatvásár pedig az út bal oldalára, a mai Almásy tér és Bethlen tér környékére. Az országút két oldalán a Hatvani kapuig s ettől északra a városfal

mentén a Váci kapuig (tehát a mai Rákóczi út két oldalán, a Tanács köruton, a Deák téren át a Vörösmarty térig) a falusi nép által keresett cikkekkel kereskedők és az apró árusok bódéi helyezkedtek el. A tulajdonképpeni vásártérre kerültek a nagykereskedők és kézművesek bódéi, szakmai csoportosításban.¹⁴³

A kamarai adminisztráció rendeletét megelőzően, már március 24-én megérkezett a városhoz a helytartótanács leirata. Ebben a tanács tudomására hozzák a döntést, hogy a vásártér ügyének teljes rendezésével Schilsonat bízták meg. Felszólították a tanácsot, hogy minden erejével támogassa az adminisztrátort a vállalkozás sikeres keresztülvitele érdekében.¹⁴⁴ Ez — ismerve az előzményeket — Schilson számára komoly elégtételt jelentett. Ettől függetlenül azonban kétségtelen az is, hogy az ügy intézése az erre legalkalmasabb, leghozzáértőbb kezekbe jutott. Az illetékes felsőbb szervek nyilván tisztában voltak Schilson személyi kvalitásaival, s e megbízatással szaktudásának megbecsülését akarták bizonyítani.

A felsőbb hatóságok részéről megnyilvánuló bizalom kétségtelen jele volt az is, hogy amikor II. József halála után a kamarai adminisztratori szervezet megszűnt s a szabad királyi városok visszakapták pénzgazdálkodási önállóságukat, a helytartótanács Schilsonat mint kamarai biztost továbbra is megbízta a vásártér ügyének vitelével.¹⁴⁵

A Schilson számára adott utasítás a következőkben összpontosította a tennivalókat: a házhelyek értékesítése, a rakpart létesítése és a vásártér kiépítése (planrizálás és kövezés). A házhelyek értékesítése biztosította a vállalkozáshoz szükséges pénzüsszeget. Az ebből származó jövedelem egyharmada alkotta azt a „Verschönerungsfond”-ot, amelyből a vásártérrel és az új városrészt megteremtették. Az értékesítés nem ütközött nehézségbe; a pesti polgárság tőkebefektetési készsége biztosította a vállalkozás anyagi alapját.¹⁴⁶ Ez egyúttal azt is bizonyítja, hogy mennyire Schilsonnak volt igaza akkor, amikor — szemben egyes pesti polgárok önös érdekeivel — az igazi közérdekre való hivatkozással tett nagyvonalú javaslatot. Ezzel a vállalkozás két fontos tényezője, az anyagi alap és a tervező „művész” már adva volt. Most már csak ügyes, energikus kivitelezőre volt szükség. Ezen a téren sem volt sokáig hiány: Várady Pál mérnök személye biztosította a vállalkozás műszaki sikerét.

A következőkben a vásártér létesítésének eddig jóformán teljesen ismeretlen műszaki vonatkozásait vizsgáljuk meg, hogy ezzel az eddigi feldolgozások alapján inkább adminisztratív oldalról megvilágított új létesítmény teljes színe álljon előttünk. A kamarai adminisztráció 1789. április 4-én azzal a kéréssel fordul Heppe Szaniszlóhoz, az országos építészeti igazgatóság vezetőjéhez, hogy rendeljen ki szakembert a munkálatok vezetésére.¹⁴⁷ Ekkor lett Várady Pál mérnök-adjunktus ezen, Pest fejlődése szempontjából oly fontos vállalkozás vezetője, vagy mint ő nevezte magát, „werkführender Ingenieur”-je.¹⁴⁸ Közvetlenül az ő feladata lett annak a homokbuckás, hepehupás, vadvizekkel és mocsarakkal tarkított területnek megszelídítése, emberi település létesítésére

alkalmassá tétele, amely az ekkor lebontott Váci kapu s a mai Vörösmarty tér, Engels tér és Szabadság tér környékén terült el.

A munkálatok a Schilsonnak adott utasításoknak megfelelően két területen indultak meg:

1. A Duna-partnak a hajóhid alatt és feletti szakaszán, ahol egy kb. 90 öl hosszú és 10 láb magas, kőből épített, emögött földdel megtámasztott gát építése indult meg. A gát a hajók kikötésének megkönnyítése és az árvízvédelem céljából készült.

2. Az új vásártéren és környékén az új városrész fő- és mellékutainak kimérése, kijelölése, az egész terület planírozása s egyes részének kikövezése.¹⁴⁹

Ez előre meghatározott, alapfontosságú munkálatokhoz járultak még a munka közben felmerülő egyéb munkálatok (csatornázás stb.).

A kamarai adminisztráció és a városi tanács megbízottainak a munkálatok előkészítését célzó tárgyalásai — Schilson körültekintő irányításának eredményeként — a következő megállapodással zárultak:

A planírozási munkálatokhoz 20 háromlovas, földszállításra alkalmas kocsit kell állandóan készenlétben tartani; tulajdonosaikkal a városnak szerződés formájában kell megegyeznie. A külvárosi bírák közreműködésével 50—100 munkabíró férfi, esetleg női napszámot kell alkalmazni. A szükséges munkaeszközöket (30 vasalt taliga, 20 vaskapocs, 40 lapát, 10 kapa) a kamarai adminisztráció biztosítja. A felügyeleti munkára alkalmazottak, aszerint hogy kőműves-, ill. kocsi- vagy napszámos-felügyeletet látnak-e el, napi 45, ill. 30 krajcárt kapnak. A napszám egyébként kocsival napi 2—2,15 Ft, kocsi nélkül 20 kr. A munkanap 11 órás. Ezt a munkaidőt meghaladóan túlóradíjat kell fizetni. A planírozáshoz szükséges sódert, vagy a Dunából, vagy a pesti Óhegyből termelik ki aszerint, hogy a vízi vagy szárazföldi fuvar bizonyul olcsóbbnak.¹⁵⁰

A munkálatok e megállapodás után indultak meg, azonban a gondos előkészítés ellenére is csak vontatottan haladtak előre. Schilson és a városi tanács a kezdetek kezdetétől nem értették meg egymást.¹⁵¹ A tanács nem tudta magát függetleníteni a személyes ellenszenvtől, csak vonakodva teljesítette Schilson rendelkezéseit, a pénzgazdálkodás elé is számtalan akadályt gördített. Várady mérnök már a munka megindításakor afelől panaszkodik, hogy a régóta igényelt kőszállítmány még mindig nem érkezett meg. Valóban: a szükséges 300 hajónyi burkolatkövet csupán ismételt felszólításra szállította a tanács rendeltetési helyére.¹⁵² A következő esztendőben ugyancsak Várady arról számol be, hogy a napszámosok utolsó heti bérét pénzhiány miatt nem tudja kifizetni. Schilson ebben az ügyben ismételten a helytartótanácshoz fordult s azt kérte, szorítsák rá a várost a pénz folyósításának meggyorsítására. Ellenkező esetre felmentését kérte a már szinte befejezéshez közeledő munkálatok irányítása alól.¹⁵³

1790 végére, tehát mintegy másfél évi munka után — amint ez az ekkor benyújtott beszámolóból és költség elszámolásból kitűnik — a vállalkozás minden nehézség ellenére komoly haladást mutatott s

úgy látszott, hogy befejezéshez közeledik. A beszámolót 1790. november 19-én nyújtotta be Schilsonnak Várady. Ennek alapján a következőkben foglalhatjuk össze az új vásártér és új városrész építésével kapcsolatban addig végrehajtott munkálatokat:

1. A Duna-part kijelölt szakaszát részben földtöltéssel, részben erős és ellenálló épületanyagból készített, általában 4,5 láb széles gáttal a maximális vízszintig megerősítették.

2. A végül is 9000 négyszögöl terjedelmű vásárteret planírozták: egyik felét 5 láb mélységben lehordták, a másik felét 2 láb magasságban feltöltötték, majd az egész területet 14 hüvelyknyi durva sóderral beborították.

3. A hajóhídtól kiinduló főutcát, valamint a térrel szomszédos azon utcákat, amelyek a térnél mélyebben feküdtek, 8–10 öl szélességben földdel feltöltötték.

4. A szabályozás nyomán nyitott új utcákat, valamint a régi és az új városrészt összekötő meglévő utcákat részben — a szükség szerint — országútszerűen kiképezték (kétoldalt vízvezető, kövezett árokkal), részben teljes egészükben kikövezték. (Ezek a munkálatok a jelentés benyújtásakor még folyamatban voltak.)

5. A Duna-gát létesítése szükségessé tette a belvárosi csatornák átépítését. Ezt Várady egy 30 öl hosszú, 3,5 láb magas és 4 láb széles belvilágú csatorna építésével oldotta meg.

A beszámolóhoz csatolt költségkimutatás a következő nagyobb kiadásokról számol be az 1789. április 14. és 1790. augusztus 30. közti időszakra vonatkozóan:

Felügyelői díjak	1 216 Ft (mindenütt kr. nélkül!)
napszámosok, örök, éjjeli örök, rak- tárosok	8 469 „
hajósok	283 „
kőművesek	1 027 „
ácsok	8 „
fuvárosok	11 693 „
burkolókó	4 956 „
kövezők	2 552 „
épületkő	681 „
ezenek fuvardíja	252 „
cserép	77 „
mész	404 „
ácsmesterek	610 „
asztalosok	52 „
Schopper	38 „
kőfaragók	15 „
a temető tisztítása	819 „
mázolók	15 „
építőanyagok szállítása és javítása ..	998 „
ingatlankisajátítás	2 666 „

Várady tiszteletdíja	1 011 Ft
lámák az új városrészben	3 725 „
Összesen	41 517 „
Az eladott telkekből befolyt összeg egyharmada	51 190 „
Maradvány a munkálatok befejezésére	9 673 „

A 9673 forintnyi maradvány, illetve a még később eladásra kerülő telkek vételárának harmadrésze Várady véleménye szerint elegendő lesz a még hátralévő munkálatok befejezésére. Ezek a hátralévő munkálatok: a megkezdett útépitések és kövezések befejezése, valamint a belvárosi csatorna még hátralévő 15 ölnyi szakaszának kiépítése.¹⁵⁴

Ezek az optimista hangú bejelentések, amelyeket a vállalkozás legavatottabb ismerősei, Schilson és Várady tettek a munkálatok befejezését illetően, csupán bizonyos megfontolások után egyeztethetők össze azzal a ténnyel, hogy az új városrész műszaki munkálatai valójában csak két esztendővel később értek véget. Kétségtelen szerepet játszott ebben az is, hogy Schilson és a városi tanács között egyre jobban megromlott a viszony, ami különösen a munkálatokhoz szükséges anyagi előfeltételek sima megteremtésének elmaradásában érezte hatását. Schilson, aki a tanács, de főként a választott polgárság részéről csak meg nem értést, sőt rosszindulatot tapasztalt, ezekben az években feltehetően már nem a régi energiával és kedvvel végezte munkáját, amely különben is több pénzt emésztett fel, mint azt 1790-ben Váradyval gondolták. E belső ellentéteken kívül azonban kétségtelenül hozzájárultak a lassúbb ügyintézéshez azok az országos nehézségek is, amelyek a jozefinizmus felszámolásával, a régi igazgatási formák helyreállításával kapcsolatban merültek fel.

Az 1792 novemberében készített zárszámadás alkalmával, midőn a kamarai adminisztráció az új létesítményekre szánt összegek teljes kimerüléséről számolt be a helytartótanácsnak, kitént, hogy azok költségei 88 834 forintra rúgtak. Az adminisztráció jelezte, hogy a még ezután esetleg felmerülő munkálatokat a városnak magának kell elvégeznie.¹⁵⁵ Ugyanekkor a munkálatokat végrehajtó Várady mérnököt eredeti szolgálati helyére, az építészeti igazgatósághoz rendelték vissza.¹⁵⁶

Ezzel Pest város XVIII. századi legjelentősebb műszaki munkálata véget ért. A vásártér — jelentéktelen változásoktól eltekintve — fél évszázadon keresztül ekkor elnyert formájában bonyolította le a város vásári forgalmát. Szerepe csak akkor ért véget, amikor a fejlődés egyre gyorsuló üteme szétverte a század végén megteremtett kereteket. Az új városrész ekkor természetesen még csak alapjait és körvonalait kapta meg. Fejlődésének fénykora a következő évszázadra esett. A Váci kapu előtt elterülő homokbuckás, mocsaras vidék azonban ekkor vált korszerű, merész, szakavatott kézzel kitervezett és végrehajtott munkálatok következtében azzá a szabályos felépülésű városrészé, amelyet az Engels teret környező egyenes, széles utcákban ma is láthatunk.

*

A XVIII. század utolsó évei a vizsgálatnak nem csupán időbeli határát szabják. A városi mérnöki tisztség megszervezése, majd pár évvel később a Szépművészeti Bizottmány létesítése szervezeti és lényegi szempontból is új korszakot nyit: a szervezett és céltudatos műszaki munkálatok korszakát. Az új korszak eredményeit azonban nehezen lehet megérteni és értékelni az előző évszázadokban lefolyt műszaki munkálatok ismertetése nélkül.

Kétségtelen, hogy ezeknek a XVIII. századi munkálatoknak adott keretek között csupán vázlatyszerű ismertetésére szorítkozhattunk, azonban azok alapvető jellegzetességei így is elemezhetőek voltak.

Jellegüket gazdasági és politikai tényezők szabták meg. Ugyan-ezek a tényezők adták meg korlátaikat is. Az érdekelt törvényhatóságnak a század elején katasztrofális, később ugyan javuló, de igen lassú ütemben rendeződő pénzügyi helyzete volt az alapvető gazdasági tényező. A másik, a politikai tényező a központi igazgatásnak a magyar fejlődéssel kapcsolatban tanúsított nemtörődömsége, sok esetben rosszindulatú, hátráltató tevékenysége volt.

A két tényező együttes hatása következtében lettek e munkálatok ad hoc jellegűek. Ezért nem nyilvánulhatott meg sem a vízepítés, sem az útépités terén perspektívikus, nagyvonalú tervezés. Talán az egy vásártér-építés a szabályt erősítő kivétel ezen a téren. Kétségtelen azonban az a tény is — s ez a XVIII. századi műszaki munkálatok másik oldala —, hogy az adott szűk keretek és lehetőségek ellenére a nagy pusztulásból alig-alig felocsudó és életrekapott város a sokszor idézett és a fejlődést legjobban szemléltető Balla-féle térkép tanúsága szerint körülményeihez képest mégis sokat alkotott.

S ebben az alkotó munkában — amely részben kivitelezett, részben csupán elképzelt, de sok esetben későbbi megvalósítás során életre kelt tervekben és javaslatokban öltött testet — a legnagyobb érdem azoké a műszaki szakembereké, akik tudásuk és tapasztalatuk javát szentelték e munkálatoknak. Nem feledkezhetünk meg azonban azokról az igazgatási szakemberekről sem, akiknek képzelőereje és erélye lehetővé tette számos alkotás megvalósulását. Balla, Várady, Degen, Witsch, Hülf és Schilson munkája és fáradozása, ha nem is járt mindig a várt eredménnyel, mégis alapvető, úttörő jellegű volt.

A pesti Duna-szakasz szabályozási problémáinak felvetése, a városkörnyéki patakoknak és mocsaraknak lecsapolására és a fő útvonalak bizonyos mértékű kiképzésére vonatkozó kísérletek, valamint a vásártér kérdésének nagyvonalú megoldása nélkül súlyos nehézségekbe ütközött volna Pest beilleszkedése a XIX. század egyre erősebb ütemű gazdasági fejlődésébe.

J E G Y Z E T E K

¹ Károlyi A.—Wellmann I., Buda és Pest visszavívása 1686-ban. Bp. 1936.

² Nagy L., Mezőgazdaság Pesten a XVIII. században. Tanulmányok Budapest múltjából. XII. köt. Bp. 1957 (a továbbiakban: Nagy, Mezőgazd.), 144.

³ A kereskedelmi, ill. mezőgazdasági jelleg kialakulására: Nagy, Mezőgazd.; Tóth A., Pest közterhei és városgazdálkodása a visszafoglalástól a Rákóczi-szabadságharcig. Tanulmányok Budapest múltjából (jelen kötet).

⁴ Pásztor M., A százötven éves Lipótváros. Statisztikai Közlemények 93 (1940) 4. sz. 25. — Uő., A hatvanesztendő 1879. évi XXVIII. t. c. Statisztikai Közlemények 89 (1939) 4. sz. — Nagy, Mezőgazd. 145.

⁵ Prinz Gy., Budapest földrajza. Bp. é. n. 59. kk. — Cholnoky J., Budapest földrajzi helyzete. Földrajzi Közlemények XLIII (1915) 5. füz. 193. kk. — Salamon F., Budapest története. II. köt. Bp. 1885, 593.

⁶ Vö. 1. jegyzet.

⁷ Matthey mérnökkari tisztnek a pesti határ északi részéről készített térképe az első ilyen vonatkozású térkép, azonban a részletekre vonatkozóan nem használható, a Rákos árok s az általános kép szempontjából mégis figyelemre méltó. A leírások és összeírásokról: Belitzky J., 100 év a pesti határ életéből, 1663 tájától 1756 tájáig. Tanulmányok Budapest múltjából. IV. köt. Bp. 1936. — Bodor A., Budapest mezőgazdasága. Statisztikai Közlemények 65 (1932) 2. sz. — Pásztor M., Buda és Pest a török uralom után. Statisztikai Közlemények 73. köt. 1. sz. 163. kk. — Szarka Gy., A váci egyházmegye történeti földrajza a török hódítás korában. Vác 1940. — Gárdonyi A., Pest város újratelepülése a török hódoltság után. Föld és Ember (1926).

⁸ Ez a feltevés: Strömpl G., Budapest környékének futóhomok-területeiről. Földrajzi Közlemények XI, (1912) 1—4. füz. 9.

⁹ Horusitzky H., Részlet Budapest székesfőváros Duna-balparti területe földtani, talajtani és vízi viszonyainak ismeretéhez. Szt. István Akadémia felolv. Menny. ter. tan. oszt. I. köt. 9. sz. Bp. 1924.

¹⁰ József nádor felterjesztése Pest város szépítése tárgyában. 1805. június 1. Kiadva: Domanovszky S., József nádor iratai. II. köt. 1805—1807. Magyarország újabbszázad történetének forrásai. Bp. 1929, 93. — A nádor ugyan már a század eleji állapotokat jellemzi, e tekintetben azonban a viszonyok az előző században csak rosszabbak lehettek. Erre: Garády S., II. József pestbudai látogatásai. Historia III. köt. 2. füz. 55. kk.

¹¹ Nagy L., A Terézváros kialakulása. Tanulmányok Budapest múltjából. XI. köt. Bp. 1956 (a továbbiakban: Nagy, Terézváros), 97. kk. és 22. jegyzet, a „Lerchenfeld”-re vonatkozóan. — Nagy, Mezőgazd. 148. kk.

¹² Waczpaur Lénárd: Mappa universalis territorii Regiae Liberaeque Civitatis Pestiensis 1764. Egy példánya a Kiscelli Múzeumban, egy másik példány szerző és évszám jelzése nélkül Országos Levéltár (a továbbiakban: OL) térkép-tárában: Kamarai térképek. 478/a.

¹³ Eperjessy K., A bécsi hadilevéltár magyar vonatkozású térképeinek jegyzéke. Szeged 1929. — Borbély Andornak a bécsi levéltárakban gyűjtött magyar vonatkozású térképjegyzéke és fotokópia-gyűjteménye. (Az 1. sz. Állami Levéltár birtokában levő fotokópiák kivétel nélkül csak Budára vonatkoznak.)

¹⁴ Nagy, Terézváros. 97. kk. és 43. jegyzet. — Nagy, Mezőgazd., itt a Rákos árokról mint természetes képződményről ír (151. old.).

¹⁵ Cholnoky i. m. 216. kk. — Gárdonyi A., A ferencvárosi pusztatemplom. Tanulmányok Budapest múltjából. I. köt. Bp. 1932, 50. kk.

¹⁶ A vízfogói szántóknál létesített gátakra a Duna-szabályozásról szólva térünk ki.

¹⁷ Budapesti 1. sz. Állami Levéltár. Pesti Levéltár (a továbbiakban: P.). Tanácsülési jegyzőkönyvek (a továbbiakban: Tü. jkv.). 1749. máj. 5.

¹⁸ Uo. 1749. máj. 30.

¹⁹ Nagy, Mezőgazd. 152.

²⁰ Waczpaur-féle térkép (l. 12. jegyzet).

²¹ A vízfogói csatorna későbbi, 1750—1764 közötti keletkezésére utal viszont Matthey 1751-ből származó térképe, amely inkább a pesti határ északi részét ábrázolja. Ezen a Rákos árok még a Dunából indul ki s a vízfogói csatornának nincsen nyoma. A térkép ábrázolási módjából feltételezhető azonban, hogy a szerző figyelme szándékosan vagy akaratlanul nem terjedt ki mindenre. A határ nagy, állandó jellegű mocsarait, ill. tavait sem ábrázolja. Ezért lehetséges

tehát, hogy a kérdéses csatornát sem tüntette fel. Mattheynek esetleg azért sem állt módjában a csatorna ábrázolása, mert a térkép és a csatorna készítésének ideje egybe vagy közel is eshetett.

²² OL. Helytartótanács (a továbbiakban: Htt.). Politico-civitatensia (a továbbiakban: Pol. Citt.), 1787. fons. 25. pos. 21. — Heppe hajózási igazgató jelentése a Htt.-nak: 1788. jan. 29.

²³ P. Intimata archivi medii (a továbbiakban: Int. a. m.), 2894.

²⁴ P. telekkönyvi iratok, 1805—7. N° 972. — *Domanovszky* i. m. II. köt. 86—87.

²⁵ Balla, Antonius: Mappa Universalis totius territorii . . . Civitatis Pestiensis. Praeter intravillanum specialis Mappa . . . una cum appertinentiis extravillaneis hicce individualiter denotatis . . . de Anno 1785. Per Antonium . . . P. (kiállítva).

²⁶ *Salamon* i. m. I. köt. 14.

²⁷ Uo. 10. kk. — *Strömpl* i. m. 9.

²⁸ *Belitzky* i. m. 131. old. a követelkező tavakat említi: Fehér vagy Sós tó, Büdös vagy Sombékos tó, Székes és Nádas tó. — *Nagy*, *Mezőgazd.* 152. old. viszont Kerek, Nádas, Csikós, Horgos és Büdös tó szerepel. Szerintünk a Csikós és Horgos tó azonos volt.

²⁹ *Witsch R.*, Útmutatás hogyan vehetni munkába . . . a Budán 1807-ben tartott ország gyűlésének 20dik törvényzikkelyét, mely a Magyar Országí homokos puszták haszonra fordítását sürgeti. Buda 1809. — A futóhomokveszélyről hasonló értékelés József nádor Pest város szépítéséről írt felterjesztésében, ahol a határ legkülönbözőbb műszaki és mezőgazdasági munkálatai előfeltételeként a futóhomok megkötése szerepel: *Domanovszky* i. m. II. köt. 91. kk. — *Strömpl* i. m. 5. kk. — *Jamriska, S.*, Wie das Landesgesetz wegen Urbarmachung des Flugsandes auch in Bezug auf den Rákos-Kereszturer Hotter realisirt werden könnnte. Pest 1810.

³⁰ *Witsch* i. m. 54. kk.

³¹ *Nagy*, *Mezőgazd.* 162.

³² P. Tü. jkv. 1742. ápr. 27.

³³ Uo. 1745. máj. 10.

³⁴ Uo. 1749. ápr. 21. — Egy későbbi, 1760-ból származó adat az árok tisztítását a réttulajdonosok költségére végeztette el. Uo. 1760. máj. 2.

³⁵ Uo. 1750. dec. 17. Scopek tanácsstag és jegyző volt. A malom tulajdonosa később egy Teuffel nevű pesti polgár lett, akinek neve után a malom a Teuffelsmühl, ill. később Ördög-malom elnevezést vett fel. (Erre lásd Balla térképét és a vonatkozó iratokat.)

³⁶ Uo. 1750. nov. 27. és Int. a. a. 3373.

³⁷ P. Int. a. a. 3381. Egy 1750-ből származó adat a töltés kavicsos homokkal való megjavítása felől intézkedik. A homokot a kőbányából kell hozni. (Tü. jkv. 1750. ápr. 15.)

³⁸ P. Int. a. a. 3373. — Tü. jkv. 1750. nov. 27.

³⁹ P. Tü. jkv. 1751. dec. 30., 1751. márc. 4., 1750. nov. 20., 1750. dec. 5. (A két utóbbi tétel a városi tisztviselők helyszíni szemledíja felől intézkedik.)

⁴⁰ P. Int. a. a. 3879. A II. 28. — Htt. rendelet: uo.

⁴¹ P. Int. a. a. 4040.

⁴² Htt. Acta Oeconomica. Lad. A. fasc. 27. N° 1. fol. 41—42. 1771. jan. 7. Ugyanitt a pesti tanács válasza (1772. jan. 2.), amelyben a jelentésadásra haldéket kér, továbbá a Htt. 1771. júl. 9. és 1772. dec. 1-i rendeletei.

⁴³ P. Int. a. a. 4613.

⁴⁴ Htt. Acta Oecon. Lad. D. fasc. 8. N° 29. és P. Int. a. a. 5701.

⁴⁵ P. Int. a. a. 4040.

⁴⁶ *Thaly T.*, A 200 éves Városliget. Bp. 1958, 31. kk. A tanulmányommal közel egy időben készült mű a Városliget egész múltját részletesen ismerteti. Tanulmányom forrásanyaga saját gyűjtésem.

⁴⁷ *Schmall L.*, Adalékok Budapest székes főváros történetéhez. Bp. 1899. II. köt. 107. kk.

⁴⁸ P. Int. a. a. 5999. 1781. máj. 28.

- ⁴⁹ A térkép: Budapesti 1. sz. Állami Levéltár. Térképtár. P. T. 76.
- ⁵⁰ P. Relations (a következőkben: Rel.) a. m. 2624. Kifizetési nyugták, napszámberék az 1796—98-as évekből.
- ⁵¹ P. Rel. a. m. 2624. 1799. ápr. 9.
- ⁵² Uo. 1799. júl. 6.
- ⁵³ OL. Pénzügyigazgatósági levéltárak. Kamarai levéltár (Kam.) Dep. Civ. 1799. fons. 39. pos. 113.
- ⁵⁴ Vö. 29. jegyzet. — A tervezet kiadása: Batthyány József hercegprímás és a Városliget. Historia IV. 1—2. sz. 78. kk.
- ⁵⁵ *Witsch* i. m. 53. kk.
- ⁵⁶ P. Rel. a. m. 2624. 1799. nov. 6. és *Gárdonyi A.*, Városszépítési törekvések Pesten József nádor alatt. Historia III. 7—9. sz. 159—160.
- ⁵⁷ *Witsch* i. m. 56. kk.
- ⁵⁸ Batthyány József Antal Pest városának. P. Rel. a. m. 2624. 1801. márc. 30.
- ⁵⁹ *Witsch* i. m. 54. old., *b* jegyzet.
- ⁶⁰ P. Rel. a. m. 2624. 1806. jan.
- ⁶¹ Degen, Jakob: Plan von Pesther Hotter nebst Darstellung wie die Strassen und Wege regulirt und die Huthweide in Tafeln eingetheilt werden könnte. (A XIX. sz. első feléből.) P. Térképtár. PT., továbbá Jovanovich Demeternek Petzval Ottóval együtt a Városligetről készített térképe: uo. PT. 79, 77.
- ⁶² A múltban a Duna pesti szakaszán a jelenlegieknél több sziget volt. Az 1764. évi Waczpaur-térkép például a Margitsziget északi csúcsa mellett, valamint a mai Boráros térnél egy-egy kisebb szigetet jelöl. Ezek zátony jellegűek — hasonlóan a többi dunai szigethez —, aránylag gyorsan változtatják alakjukat és helyzetüket s gyakran el is tűnnek. L.: *Cholnoky* i. m. 220. kk.
- ⁶³ *Töry K.*, A Duna szabályozása. Bp. 1952, 264. kk. — *Prinz* i. m. 45. kk.
- ⁶⁴ *Lászlóffy W.*, A Duna 1838. évi árvize. Bp. 1938. — *J. Traitner*, Der Eisgang und die Überschwemmung der Donau in Ungarn im März 1838. Pest 1838.
- ⁶⁵ *Györy S.*, A 'Duna' regulálásáról. A Magyar Tudós Társaság Évkönyve. II. köt. Buda 1835, 145. Valószínűleg kissé túlozva kizárólag töltések létesítéséről beszél. Ezzel szemben Balla nyilatkozata egy 1794. évi mederszűkítésről szól, amely a Gellérthegy és Várhegy előtti Duna-szakaszon meg is történt. (P. Int. a. a. 2122.)
- ⁶⁶ P. Tü. jkv. 1742. ápr. 20. és aug. 11.
- ⁶⁷ Uo. 1743. jan. 21.
- ⁶⁸ Uo. 1745. márc. 20., jún. 14. és Választott polgárság iratai (Vál. polg.) 1745. I. 25.
- ⁶⁹ P. Int. a. a. 4040. Utak, hidak, töltések állapotáról a helytartótanácshoz intézett jelentések másolatai az 1768 és 1780 közötti időről. (Részletesen az utakkal kapcsolatban tárgyaljuk.) — A Hatvani kaputól Kerepesig a Rákóczi út vonalában létesített töltés, amely a mai Nagykörút helyén volt egykori ártérből, illetve a Rákos árok mocsaras-vizes területéből emelkedett ki, Cholnoky szerint már ősidők óta feltöltéses rész lehetett. Ez volt szerinte mindenkor a legfontosabb bejárat a városba. *Cholnoky* i. m. 217.
- ⁷⁰ *Györy* i. m. 145.
- ⁷¹ Uo. 133.
- ⁷² Balla Antal, a Kiss-fivérek, Hubert Zsigmond, Vedres István — hogy csak pár nevet említsünk — vízépítési munkássága nem lebecsülendő.
- ⁷³ A Budapesti 1. sz. Állami Levéltárban az erre vonatkozó P. Int. a. a. 5095. iratok hiányoznak. Az OL. Htt. iratok között pedig csupán a kárbecslésekre és a segélyekre vonatkozólag találunk adatokat.
- ⁷⁴ P. Tü. jkv. 1775. febr. 22.
- ⁷⁵ Uo. 1775-ből elszórt adatok fuvarosok, mesteremberek munkáinak kifizetésére, akik az árvíz alkalmával a töltéseken dolgozhattak.
- ⁷⁶ *Ember Gy.*, A magyarországi építészeti igazgatóság történetének vázolata (1788—1867). Levéltári Közlemények (1942—45) 345.
- ⁷⁷ P. Acta nonregistr. 1781—85.
- ⁷⁸ *Töry* i. m. 264. old. szerint az 1838. évi árvíznek is legfőbb oka abban

rejlett, hogy a 30 láb (9,5 méter) magasra tervezett töltések emelését anyag okok miatt csak 25 láb magasra (7,8 méter) tudták felemelni.

⁷⁹ P. int. a. m. 2894. 1789. aug. 19.

⁸⁰ Uo. 1789. okt. 21.

⁸¹ Uo. 1789. júl. 15.

⁸² Uo. 1789. aug. 19.

⁸³ Uo. 1789. szept. 15., márc. 5.

⁸⁴ Uo. 1789. szept. 15. — Tü. jkv. 1791. jan. 17.

⁸⁵ P. Tü. jkv. 1792. jan.—júl. passim.

⁸⁶ P. Int. a. a. 2122. 1794. febr. 22.

⁸⁷ P. Vál. polg. 1794. 3. 384.

⁸⁸ *Győry* i. m. 129.

⁸⁹ P. Int. a. m. 5760. Az 1786 és 1820 közötti időre vonatkozólag foglalja össze az e tárgykörbe vágó összes iratot.

⁹⁰ P. Rel. a. m. 2122. 1798. máj. 22.

⁹¹ Uo. 1798. aug. 14.

⁹² P. Int. a. m. 2894. 1799. jan. 23.

⁹³ Uo. 1799. jan. 19.

⁹⁴ Uo. 1799. jan. 23.

⁹⁵ Uo. 1799. márc. 15.

⁹⁶ Uo. 1799. márc. 11.

⁹⁷ Uo. 1799. ápr. 4. és uo. Kam. 5136.

⁹⁸ OL. Kam. Dep. Civ. 1799. fons. 39. pos. 151. — P. Int. a. m. 2894. 1799. aug. 3.

⁹⁹ P. Int. a. m. 2894. — Vál. polg. 1799. 4. 540.

¹⁰⁰ OL. Kam. Dep. Civ. 1799. fons. 39. pos. 151. — Ugyanitt az építészeti igazgatóság véleménye.

¹⁰¹ P. Int. a. m. 2894. 1799. dec. 4. és dec. 10.

¹⁰² P. Vál. polg. 1799. 4. 540. 1800. ápr. 30. Kamarai rendelet a választópolgárságnak.

¹⁰³ P. Int. a. m. 2894. 1800. máj. 20. Helytartótanács a városi tanácsnak.

¹⁰⁴ P. Int. a. m. 2894. 1800. aug. 6. Városi tanács a helytartótanácsnak.

¹⁰⁵ „... cum secus onus responsionis Civicum hucce Magistratum inomisse mansurum sit.” Int. a. m. 2894. 1800. okt. 21. (Htt. 25148. sz. rendelet.) — Vál. polg. 1799. 4. 540.

¹⁰⁶ P. Int. a. m. 2894. 1800. nov. 13.

¹⁰⁷ Uo. 1800. dec. 12.

¹⁰⁸ Uo. 1799. nov. 30. és 1801. márc. 9.

¹⁰⁹ Uo. 1802. febr. 12.

¹¹⁰ Uo. 1801. okt. 25.

¹¹¹ Uo. 1802. aug. 3.

¹¹² *Ember Gy.*, A m. kir. helytartótanács gazdasági és népvédelmi működése III. Károly korában. Bp. 1933, 41. kk.

¹¹³ *J. Kulischer*, Allgemeine Wirtschaftsgeschichte. II. köt. München—Berlin 1929 370 (idézi: *Ember* utóbb i. m. 42. old. 292. jegyzet).

¹¹⁴ Htt. rendelet: 1758. máj. 16. és 1759. ápr. 26. P. Int. a. a. 3668.

¹¹⁵ P. Int. a. a. 4040. Htt. rendelet: 1765. szept. 5.

¹¹⁶ A fenti rendelet értelmében félévenként a helytartótanácsához felküldött jelentések (1767—1780) alapján. P. Int. a. a. 4040. — A munkálatok módját illetően különösen az 1769. jún. 16-i ügyirat.

¹¹⁷ P. Tü. jvk. 1778. márc. 23.

¹¹⁸ Uo. 1781. dec. 31.

¹¹⁹ P. Int. a. a. 5973. 1782. jún. 18., 1782. ápr. 28.

¹²⁰ Uo. 1782. ápr. 28.

¹²¹ Uo. 1782. jún. 18. A magyar udvari kamara a városi tanácsnak.

¹²² Uo. 1782. okt. 7. — P. Int. a. a. 6697. 1783. okt. 31.

¹²³ P. Int. a. a. 6697. 1784. okt. 27. és 6687. 1785. jan. 10.

¹²⁴ *Domanovszky* i. m. 93.

¹²⁵ Ebben az időszakban az 1792. évi országgyűlésre való tekintettel végeztek

felsőbb utasításra jelentős útjavítási munkákat Pesten. A hadgyakorlatok alkalmával történő hasonló intézkedésekről már megemlékeztünk a Rákos patakkal kapcsolatban. Ez megismétlődött azután a század egész folyamán. Erre utal különben még — korábbi vonatkozásban — mint általános jelenségre *Ember* (i. m. 52.), szerinte is az útügyet felsőbb helyen főként akkor támogatták kellő eréllyel, ha különös hadi vagy kereskedelmi érdekek szóltak mellette.

¹²⁶ *Gárdonyi*, Városszépítési... 157. kk.

¹²⁷ A pesti mérnöki állás megszervezése ugyancsak az ő városrendezési javaslatainak közvetett eredménye volt. Erre: *Tóthné Polónyi N.*, A mérnöki szervezet kialakulásának előzményei Budán és Pesten. Tanulmányok Budapest múltjából, XI. köt. Bp. 1956, 89. kk.

¹²⁸ P. Int. a. m. 2894. 1801. júl. 10.

¹²⁹ P. Tü. jkv. 1801. febr. 25.

¹³⁰ Vö. 128. jegyzet.

¹³¹ P. Int. a. m. 2894. 1801. júl. 11.

¹³² Uo. 1802. febr. 10. (1798. sz. kamarai rendelet.)

¹³³ Uo. 1802. ápr. 30. és jún. 23.

¹³⁴ Uo. 1805. aug. 31.

¹³⁵ OL. Kam. Dep. Civ. 1799. fons. 39. pos. 48. — P. Int. a. m. 2894. 1804. jún. 20.

¹³⁶ P. Int. a. m. 1613. 1788. márc. 7. A helytartótanács felterjesztése a kancelláriához a vásártér rendezése ügyében. A rendezési ügy összes fázisát részletesen ismerteti 1785. aug. 22. és 1788. márc. 7. között. Ugyanitt a vásárok forgalmára és lefolyására is hiteles leírás. — *Karlowszky E.*, Magyarország kereskedelmi viszonyai 1755-ben. Gróf Haugwitz és Procop egykorú jelentései alapján... Magyar Gazdaságtörténeti Szemle (1897) 201. kk. — *Pásztor*, A százötven éves... 20. kk.

¹³⁷ P. Int. a. m. 1613. 1785. nov.

¹³⁸ A vásártér és a vele kapcsolatos Lipótváros létesítésére: *Gárdonyi A.*, Az Erzsébet-tér keletkezése. *Historia I* (1929) 1—2. sz. 128. kk.; — *Pásztor*, A százötven éves..., *Márkus M.*, A Lipót-város utcahálózatának kialakulása és fejlődése 1787—1872 között. *Földrajzi Értesítő* (1956) 325. kk.

¹³⁹ Jung terve és a tanács javaslata: OL. Htt. Pol. Citt. 1787. fons. 25. pos. 15.

¹⁴⁰ Uo. pos. 16.

¹⁴¹ Vö. 137. jegyzet.

¹⁴² P. Int. a. m. 1613. 1788. máj. 13.

¹⁴³ OL. Kam. Pester Cam. Adm. Civ. (Nov. Pest.) 1789. N° 1641.

¹⁴⁴ P. Int. a. m. 1613. 1789. márc. 24.

¹⁴⁵ OL. Kam. Pester Cam. Adm. Civ. (Nov. Pest.) 1790. N° 1231.

¹⁴⁶ P. Int. a. m. 5019. és 3936.

¹⁴⁷ OL. Kam. Pester Cam. Adm. Civ. (Nov. Pest.) 1790. N° 2060.

¹⁴⁸ Uo. No 1350.

¹⁴⁹ OL. Htt. Pol. Citt. 1787. fons. 25. pos. 21. 1788. jan. 23. és 1787. fons. 25. pos. 57. 1788. nov. 28. — A munka arányaira jellemző, hogy a vásártér hét, egyenként 5 öl széles főutcájának és 16, egyenként 3 öl széles mellékutcájának planírozása, illetve szabályozása történt meg. Azonkívül két négyzet alakú térnek, magának a vásártérnek munkálatai 5044 négyzetöl kiterjedésben.

¹⁵⁰ P. Int. a. m. 1613. 1789. márc. 26. és máj. 26.

¹⁵¹ Schilson személyére és a városi tanáccsal való viszonyára: *Kovács L.*, A régi pesti Vigadó építésének előzményei. Tanulmányok Budapest múltjából. III. köt. Bp. 1934. 62. kk.

¹⁵² P. Int. a. m. 1613. 1789. márc. 5. és ápr. 14.

¹⁵³ OL. Kam. Pester Cam. Adm. Civ. (Nov. Pest.) 1790. N° 2155.

¹⁵⁴ Uo. N° 2186. és 2393.

¹⁵⁵ Uo. 1793. N° 542. — P. Int. a. m. 5019.

¹⁵⁶ OL. Kam. Pester Cam. Adm. (Nov. Pest.) 1793. N° 579.

WASSERBAUTEN UND ANDERE ÖFFENTLICHE ARBEITEN DER STADT
PEST IM 18. JAHRHUNDERT

Kaum hatte Pest nach den Verheerungen des Befreiungskrieges aufgeatmet, als die Stadt während des von Rákóczi geführten Freiheitskampfes von neuen Jahren des Unheils heimgesucht wurde. Die mit großer Mühe erzielten Erfolge der früheren Jahre wurden völlig zunichte; Pestilenz und Überschwemmungen wüteten in der Stadt. Infolge dieser Verwüstungen konnte ein Aufstieg nur schrittweise vor sich gehen. In diesen Jahren wandte sich das Interesse der Stadteinwohnerschaft erneut der Landwirtschaft zu, da der Handel, der nach der Befreiung von den Türken einen so verheißungsvollen Anlauf genommen hatte, völlig ins Stocken geraten war.

Erst um die Mitte des 18. Jahrhunderts trat eine Wendung größerer Bedeutung im Leben der Stadt ein. Die bebaubaren Fluren im Weichbild der Stadt waren zu dieser Zeit bereits verteilt und damit der landwirtschaftlichen Betätigung die Grenzen gesetzt worden. Handel und Gewerbe traten wieder in ihre Rechte und die schon früher berühmten Pester Jahrmärkte zählten von da an wieder zu den großen Ereignissen des ungarischen Handels. Die Zahl der Stadteinwohner war auf 5—6000 Seelen angestiegen. Eine so bedeutende Bevölkerungszunahme konnte nicht ohne die Verwirklichung gewisser technischer Bedingungen vor sich gehen. Für das wirtschaftliche Gedeihen der Stadt waren vor allem ein Verkehrsnetz, ein Marktplatz und Schutzanlagen gegen die Überschwemmungen vonnöten. Die vorliegende Studie bezweckt die bisher völlig unbekannte Geschichte der Zivilbautätigkeit dieser Zeit vorzuführen und zu zeigen, wie eng dieselbe mit dem in späterer Zeit einsetzenden technischen und wirtschaftlichen Aufschwung der Hauptstadt verknüpft war.

Pest konnte es in erster Linie seiner vorteilhaften geographischen Lage verdanken, daß es zum Mittelpunkt des Landes werden konnte. Zwischen den Naturgegebenheiten und den technischen Bauanlagen bestand eine enge Wechselbeziehung. Als eine logische Folge dieser Beziehungen wurden schon von Anfang an Arbeiten unternommen, die den Zweck hatten, die umliegenden Sümpfe trocken-zulegen, den Flußlauf der Donau zu regeln, Landstraßen zu bauen und einen geeigneten Platz für den Markt bereitzustellen.

Die Bebauung des in der Pester Umgebung liegenden Bodens war nur beschränkt möglich, da sich die Sümpfe, infolge des nicht regulierten Rákos-Baches und Rákos-Grabens auf immer weitere Gebiete ausdehnten.

Über diese Regulierungs- bzw. Trockenlegungsarbeiten geben unsere das Weichbild von Pest zeigenden handschriftlichen Karten ein viel anschaulicheres Bild, als die ziemlich lückenhaften und wortkargen schriftlichen Quellen aus derselben Zeit. Auf der aus 1764 stammenden Karte von Leonhard Waczpaar sind der Rákos-Bach und die umliegenden sumpfigen Gewässer noch unregelt. Nur der Rákosgraben, der die Stadt umgürtete, scheint reguliert gewesen zu sein und man kann auch schon den sogenannten »Vizafogó« Kanal erkennen, der den Rákosbach mit dem Rákosgraben verbindet. Die Regulierung, bzw. Anlegung dieser beiden Kanäle waren Werke der ersten Jahrhunderthälfte, und zwar der 40-er Jahre. Die übrigen, mit dem Rákosbach und den umliegenden Sümpfen zusammenhängenden hydrotechnischen Arbeiten sind gegen das Jahrhundertende, in den 70—80-er Jahren ausgeführt worden. Die Karte des Pester Weichbildes von Balla aus dem Jahre 1785 gibt für dieses Gebiet schon bedeutende Wasserbauten an und zeugt für die Richtigkeit unserer Feststellung.

Die Bedeutung der Donau als einer Wasserstraße und des Pester Hafens kommt in der ganzen Geschichte der Stadt zum Ausdruck. Andererseits hatte die Donau mit ihren häufigen und verheerenden Überschwemmungen auch schwere Schäden verursacht. Der Hochwasserschutz war deshalb auch stets die größte Sorge der Stadteinwohnerschaft. Der Größe der Aufgabe entsprachen jedoch keineswegs die Möglichkeiten, die von den materiellen Quellen und den Fachkenntnissen

der Zeit zur Verfügung gestellt werden konnten. So konnten die Wasserschutzarbeiten des 18. Jahrhunderts nur kleinere Gefahren abwenden, sie konnten zwar momentanen Schwierigkeiten abhelfen, in Fällen jedoch, wie u.a. in den Jahren 1775, 1789 und 1799, als der Strom eine ernsthafte Flut mitführte, boten sie keinen Schutz.

Die Regulierungsarbeiten des Jahrhunderts beschränkten sich auf den Bau von Dämmen. Die vom Hochwasser besonders bedrohten Abschnitte waren die Gebiete um den Vizafogó und um die Rákosmündung, da sich die Flut von dort aus auf die sog. oberen Meiereien (heute das Gebiet der Rákóczi-Straße, Majakovszkij-Straße, Westbahnhof) ergoß. Schon in 1743 hatte der Rat von Pest die Errichtung eines dauernden Dammes an diesem Uferabschnitt beschlossen. Die Bauarbeiten gingen aber nicht genügend rasch vonstatten. Erst in der zweiten Jahrhunderthälfte kam es auch diesbezüglich zu einer gewissen Besserung, als die Statthalterei bei weitem ernstere und für das ganze Land gültige Verordnungen erließ, und die Munizipalbehörden zu regelmäßigen Berichterstattungen über den jeweiligen Stand ihrer Wasserschutzmaßnahmen verpflichtete. In dieser Zeit entstand der Damm am erwähnten Uferabschnitt und es begannen auch die Wasserschutzarbeiten im südlichen Teil der Stadt. In technischer Hinsicht war keine der beiden Anlagen einwandfrei, ihr größter Fehler lag in ihrer Systemlosigkeit.

Gegen die großen Überschwemmungsfluten der zweiten Jahrhunderthälfte boten diese Dämme keinen genügenden Schutz. Auch nach der Überschwemmung vom Jahre 1775 erfolgte nur eine Teillösung und nicht einmal Antal Balla, einer der hervorragendsten Geometer seiner Zeit, der Ingenieur des Pester Uferabschnitts der in 1777 gegründeten Schifffahrtdirektion konnte nennenswerte Erfolge auf diesem Gebiet aufweisen. Die Regierungsorgane und die Stadtbehörden begnügten sich allezeit mit halben Lösungen, mit Flickarbeiten, selbst dann, als u.a. die Überschwemmung von 1789 den südlichen Stadtteil geradezu in seiner Existenz bedrohte. Mit der zunehmenden Ausbreitung der Stadt, als auch die Hochwassergefahr ein stets wachsendes Risiko bedeutete, erwiesen sich um den Ausgang des Jahrhunderts auch auf diesem Gebiet ernstere Maßnahmen als notwendig. Demzufolge wurden radikale Regulierungsarbeiten unternommen, der Donauabschnitt in der Gegend der Schiffsbrücke eingeengt, um durch die so entstandene Vertiefung des Strombettes die Flußgeschwindigkeit zu erhöhen. Auch diese Arbeiten erbrachten jedoch keine endgültige Lösung. Während des mächtigen Hochwassers in 1799 konnten die Franzstadt und die Josefstadt nur mit der äußersten Anspannung aller Kräfte vor der völligen Überschwemmung gerettet werden.

Endlich entschloß sich der Rat dazu, die Wasserschutzarbeiten auf der Grundlage von systematisch ausgearbeiteten Plänen ausführen zu lassen. Er forderte die Schifffahrtdirektion auf Sachverständige zu entsenden und auf Grund der von diesen vorgelegten Pläne genehmigte die Kammer am 4. April 1799 die Aufnahme der Arbeiten und betraute den Ingenieur Pál Várady mit deren Leitung. Der Plan erfaßte die ganze Pester Donaustrasse. Nur langsam ging die Arbeit vonstatten und ihr endgültiger Abschluß erfolgte erst im 19. Jahrhundert unter der Leitung von János Dégen, dem ersten Berufsstadtingenieur von Pest.

Die aus den verschiedenen Landesteilen zur Fähre von Pest führenden *Landwege* spielten in der Geschichte der Stadt ebenfalls eine große Rolle. Die günstigen natürlichen Bedingungen, deren sich die Stadt von jeher erfreut, kamen besonders in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts zur Geltung, als Pest sich zu einem wichtigen Knotenpunkt des Ost-West-Verkehrs entwickelt hatte. Nun trat der Ausbau des Straßennetzes auch im ganzen Land als zentrales Problem hervor. Bereits in 1723 hatte die Diät Verfügungen zum Zwecke der Instandsetzung des Straßennetzes getroffen, die Entwicklung war aber durch Jurisdiktionsprobleme sehr behindert. Da der Wegebau in den Wirkungskreis der einzelnen Munizipien gehörte, war eine zentrale Kontrolle und Leitung unmöglich.

Pest war also nur für die zwischen der Stadtmauer und der Stadtgrenze verlaufenden Strecken der Handelsstraßen verantwortlich und verpflichtet den Ausbau, Neubau und die Unterhaltung derselben zu besorgen. Eine in 1765

erlassene Verordnung der Statthalterei bekräftigte die früheren Bestimmungen und verpflichtete die für die Durchführung der Arbeiten verantwortlichen Organe zu regelmäßigen Berichterstattungen. Aus diesen Berichten kann man sich über die in den Jahren zwischen 1765 und 1780 ausgeführten Straßenbauten eingehend unterrichten. Die Ausbesserungskosten der außerhalb der Stadt liegenden Wege bestritt die Stadt aus den Steuereinnahmen, während die Mauteinnahmen zur Instandhaltung des Straßennetzes innerhalb der Stadt herangezogen wurden. Die Berichte geben auch einen Einblick in den beim Straßenbau angewendeten Arbeitsvorgang (Grabenziehung, Schichtung, Beschüttung). Als Grundmaterial gelangten ursprünglich Erde und Schotter zur Verwendung, seit 1782 wurde die Pflasterung auch für außerhalb der Stadt liegende Wegstrecken verbindlich. Gleichzeitig verordnete man den Bau von fünf Wegstrecken in derselben Art, und zwar einzelne Abschnitte der nach Kecskemét, Üllő, Soroksár führenden Wege, sowie den Straßenabschnitt zwischen dem Vácer Tor und dem Salzhaus, der die Radialstraßen untereinander verband.

Obwohl man große materielle Opfer auf sich genommen hatte, stießen die Bauarbeiten wiederholt auf Schwierigkeiten. Unter den Ursachen dieser Schwierigkeiten sei vor allem auf den *Flugsand*, diese größte Plage der Pester Umgebung hingewiesen. Die neu instandgesetzten Wegstrecken wurden immer wieder vom ungebundenen Flugsand bedeckt. Eine zweite Schwierigkeit bestand darin, daß die materiellen Grundlagen fehlten. Bálint Hülf war es wieder, der darauf hinwies, daß die Arbeiten ohne einen geeigneten Fachmann und eine ansehnliche materielle Basis nicht fortgesetzt und beendet werden können. Zunächst löste man das Problem des Fachmanns, indem man Ingenieur Dégen in 1800 mit der Leitung der Bauarbeiten betraute. Alsdann begann in schnellem Tempo der Bau der Üllői-Straße, zunächst auf der vom Calvin-Platz bis zum Nagykörút (Großer Ring) und später auf der bis zum Nagyvárad-Platz führenden Strecke. Die Arbeiten erfuhr im Herbst 1804 ihren Abschluß und kosteten an die 16 000 Gulden. In Ermangelung der nötigen finanziellen Basis konnte der Ausbau der Verbindungsstraße, die an der Stelle des heutigen Tanács-Ringes entlangführte, erst später erfolgen.

Der Markt und der Handel haben im Leben der Stadt Pest allzeit eine wichtige Rolle gespielt. Ein ansehnlicher Teil der Stadteinkünfte bestand aus den Markteinnahmen. Also gehörte die Instandhaltung der *Marktplätze* ebenfalls zu den wichtigsten Pflichten. In lebhaften Schilderungen gedenkt die zeitgenössische Literatur der berühmten Pester Märkte. Neben den Gesichtspunkten der Handelspolitik sahen sich die Statthalterei und der Stadtrat auch aus Gründen der öffentlichen Sicherheit genötigt, das Problem des Marktplatzes endgültig zu lösen. Die allzu große Gedrängtheit der Märkte hätte beim Ausbrechen einer Feuersbrunst verhängnisvoll werden können. Daher verlangte die Statthalterei in 1785 einen neuen Vorschlag von der Stadt ein und damit nahm die beinahe sieben Jahre hindurch währende Bautätigkeit am neuen Marktplatz (der heutige Engels-Platz) in Pest ihren Anfang. Während dieser Zeit wurden zahlreiche Pläne und Projekte ausgearbeitet, aus deren Endresultat nicht nur der neue Marktplatz, sondern auch eine neue und hinsichtlich der späteren Stadtgeschichte sehr wichtige Vorstadt, die *Leopoldstadt* entstanden war.

Die bekannten Einzelheiten der Frage haben wir in unserer Studie nur berührt, um uns eingehender mit den jüngst erschlossenen Daten hauptsächlich technischer Beziehung befassen zu können. Der neue Plan, der im Gegensatz zu den älteren, vom Stadtrat vorgelegten Plänen zur Ausführung gelangte, war von Johann Schilson, dem Leiter der Pester Kameraladministration entworfen worden. Das großzügige Projekt von Schilson fand zwar der Herrscher allzu kostspielig, dennoch beharrten die ungarischen Behörden hartnäckig bei ihrer ursprünglichen Vorstellung. Diesem Umstand war es zu verdanken, daß die Kanzelei in 1789 ihre Zustimmung zur Ausführung des Schilson-Projektes gab.

Der Bauernmarkt und der Tiermarkt wurden in die Hatvani-Straße verlegt, u.zw. in der Weise, daß der Bauernmarkt an der rechten Seite (heute Kőztársaság tér = Platz der Republik) und der Tiermarkt an der linken Seite des Weges (heute die Gegend der Almássy- und Bethlen-Plätze) untergebracht wurden.

Der Kleinhandel nahm jenen Raum ein, der heute von den Straßen: Großer Ring Népköztársaság útja (Weg der Volksrepublik), Tanács-Ring und Rákóczi-Straße eingeschlossen wird. Am eigentlichen Marktplatz wurden die Buden der Großhändler und der Handwerker aufgestellt. Mit dieser Neuordnung wurden die großen Gefahren der Überfüllung des Marktplatzes praktisch behoben.

Die von Schilson erteilten Weisungen konzentrierten die Aufgaben auf drei Gebiete: 1. Verkauf der Hausgründe in dem nördlich vom Marktplatz liegenden Gebiet, das einer Regelung unterworfen werden sollte (dies ermöglichten die schon früher hier ausgeführten Wasserschutz- und Entwässerungsanlagen); 2. Ausbau des Ladekais an der Donau (wichtig sowohl für den Handel als auch für weitere Wasserschutzanlagen). 3. Ausbau des eigentlichen Marktplatzes. Die erste Aufgabe umfaßte die Vermessung des neuen Gebietes und die Anlegung der Grundbücher, sowie die sachgemäße Absteckung der Straßen und die für die Kanalisation erforderlichen Vorarbeiten. Als Ergebnis der Bautätigkeit am Ufer entstand ein Steindamm. Am Marktplatz waren zunächst die Niederreißung der alten Buden und das Planieren die wichtigsten Aufgaben. Das Arbeitstempo war — wie überall — auch hier mäßig, jedoch immerhin schneller, als z.B. im Straßenbau. Der mit der Leitung der Arbeiten betraute Ingenieur Várady konnte am Ende des Jahres 1790 in seinem zusammenfassenden Bericht melden, daß die Arbeiten zum überwiegenden Teil beendet waren. Die Beendigung des rückständigen kleineren Teils erfolgte hingegen erst in 1792. Der damals neuerbaute Marktplatz sollte in dieser Eigenschaft beinahe ein halbes Jahrhundert hindurch der Stadt dienen, während der neue Stadtteil geradezu zum Stolz der Hauptstadt wurde.

Wie man sieht, begrenzen die Jahre um die Wende des 18. Jahrhunderts die von uns untersuchte Entwicklung nicht nur zeitlich. Die Aufstellung des Stadtingenieuramtes, und die einige Jahre später folgende Gründung des Ausschusses für Stadtverschönerung, eröffneten in jeder Hinsicht eine neue Epoche in der Geschichte der öffentlichen Arbeiten Pests. Diese neue Epoche baute sich aber auf den Errungenschaften der Vergangenheit auf. Die wirtschaftlichen und politischen Faktoren bestimmten den Charakter der im 18. Jahrhundert unternommenen Arbeiten. Dieselben Faktoren setzten ihnen jedoch auch ihre Grenzen. Der grundlegende Wirtschaftsfaktor war die anfänglich katastrophal erscheinende, mit der Zeit aber mehr und mehr gesundende finanzielle Lage des betreffenden Munizipiums. Die von den zentralen Regierungsbehörden bekundete Gleichgültigkeit — ja oft Argwille — stand der Entwicklung hemmend im Weg. Die noch in den Kinderschuhen steckende technische Organisation für öffentliche Arbeiten konnte die Entwicklung nicht wesentlich fördern. Aus den Vorhergehenden ergibt sich, daß diese Arbeiten alle einen ad hoc Charakter trugen. Die planmäßige Entwicklung erfolgte erst im 19. Jahrhundert.

A manufaktúra-ipar kialakulása Pest-Budán

A XVIII. század második felében Pest, Buda és Óbuda, közülük különösen Pest, már Magyarország gazdasági középpontjának tekinthető. A török uralom pusztításai és az azt követő gyarmati jellegű osztrák gazdasági elnyomás ellenére főleg Pesten jelentékeny kézműves ipar, élénk kereskedelem fejlődött ki, sőt a század vége felé, bár igen nehéz körülmények között, a három testvérvárosban a tőkés nagyipar akkori jellegzetes képviselői, a manufaktúrák, a fabrikák is megjelentek.

Az európai nagyipar kialakulásának és fellendülésének korszaka a XVII. és a XVIII. század. Az ipari forradalomnak, a kézműves termelési keretek áttörésének legfontosabb feltétele, előzménye általában a vagyon, a pénztőke bizonyos mértékű felhalmozódása volt. A pénztőke, a gazdagság felhalmozásának forrása a középkor végén és az újkor elején döntő módon a kereskedelem. Az ipart a kereskedelemből származó tőke birtokában levő vállalkozók forradalmasították elsősorban.¹ A kézműves ipar igen fejlett fokán szintén kialakíthatott a céhmesterekből tőkével rendelkező vállalkozó réteget. E két vállalkozó réteg teremtette meg a XVII. és a XVIII. században a céhes ipar és a paraszti háziipar elemeiből a nagyipar első kezdetleges formáit, amelyekben a vállalkozó (Verleger, marchand-entrepreneur) megbízására a kézművesek, illetve a háziiparosok először még saját műhelyükben, otthonukban dolgoztak, kézműves keretek között, az áru eladásáról, esetleg a nyersanyag beszerzéséről, a termelés, az árut előállító munka bizonyos fokú megszervezéséről gondoskodott csak a vállalkozó. Az ipari termelés eme átalakulásának három fő jellemző vonása van: 1. a kooperáció, azaz különféle céhes, illetve háziipari foglalkozások együttműködése, 2. a munkamegosztás, a termelési folyamat fázisokra való bontása, amelynek értelmében a foglalkoztatott mester vagy háziiparos a termék elkészítésének csak egy fázisánál működött közre, 3. a specializálódás, azaz a munkamegosztás folytán az egyes részfeladatokat végző mester vagy háziiparos munkamódszerének kifinomodása. Mindez a termelőerők nagyobbfokú működésbe hozását és a termelékenység növekedését vonta maga után. Már ezeket a saját műhelyükben dolgozó kézműveseket és háziiparosokat összefogó vállalkozásokat is manufaktúráknak nevezték, legalábbis e vállalkozások legfejlettebb típusait. A fejlődés folyamán azonban a vállalkozó lassanként saját műhelyében, gyárában összpontosította alkalmazottait, s ezzel nemcsak a nyersanyag beszerzésénél, az áru eladásá-

nál, hanem a termelésnél is koncentrált ipari szervezetet hozott létre, amelynél a középkori céhes iparra úgyszólván csak a kézi munka emlékeztetett. E koncentrált üzemek lettek a manufaktúra igazi típusai, a kifejlődő tőkés nagyipar első jellegzetes képviselői, amelyeknél az ipari átalakulás három jellemzője, a kooperáció, a munkamegosztás és a specializálódás még fokozottabb mértékben érvényesülhetett.²

A nagyipari fejlődés fent vázolt útját az európai országok közül csak azok járhatták végig, ahol a fejlődés lényeges feltételei, tehát a kellő tőkegazdagság, a már tőke képzésére is alkalmas céhes ipar és a nagy területekre kiterjedő paraszti háziipar megvoltak. Ilyen szerencsés helyzet azonban csak a gyarmatokból és a gyarmati kereskedelemről hatalmas jövedelmeket húzó, fejlett gazdasági élettel rendelkező Angliában és Hollandiában alakult ki. A kontinens többi országa — nem akarván elmaradni a hatalmi helyzetet biztosító nagyipari fejlődésben — kellő gazdasági erő híján állami beavatkozással próbálta az iparosodás útját egyengetni. Az állam gazdasági megerősödését és önállóságát célul kitűző merkantilista politika segítségével, mesterséges eszközökkel erőszakolták az iparosítást. Az állami iparpártoló politikának majdnem minden országban hasonlóak voltak az eszközei: tehát állami gyárak felállítása, kedvezmények, szubvenciók, privilégiumok osztogatása, külföldi szakmunkások behívása, szegényházak, dologházak, árvaházak lakóinak, sőt a katonáknak többször kényszerrel szakmunkássá való kiképzése, védővámrendszer, protekcionista kereskedelmi politika bevezetése.³

A Habsburg-monarchia, s ezen belül hazánk Európának eme utóbbi országai közé tartozott. A kapitalista ipari fejlődést még a monarchia gazdaságilag fejlettebb részeiben, az osztrák örökös tartományokban is erősen gátolta a tőkehiány, a merev céhes ipari szervezet, az ősi gazdasági politika, a közbülső vámok rendszere. E körülmények miatt a Habsburg-birodalom országai csak a XVIII. században tudtak a tőkés ipari fejlődés útjára lépni. Fokozott mértékben állt mindez Magyarországra, ahol az ország középső részének a török pusztítás mélységeiből kellett a gazdasági fejlődés európai szintjére felemelkednie.

*

A manufaktúra kifejlődésének vizsgálatánál Pesten és Budán is a fejlődés eme törvényszerűségeit kell figyelembe vennünk. Meg kell vizsgálni tehát elsősorban a kereskedelemről származó tőkefelhalmozás mértékét. Ki kell tértünk a három város ipari fejlődésére, mennyiben volt ez alkalmas tőkés vállalkozói réteg kialakulására, a manufaktúrához szükséges szakmunkástömeg megteremtésére, illetve a manufaktúrához szükséges termelési technika biztosítására. Végül meg kell vizsgálnunk a merkantilista elvek alapján kialakult gazdasági politika hatását Pest-Buda ipari fejlődésére. Ez Magyarországon a XVIII. században a bécsi udvar gazdasági politikájában nyert kifejezést.

A bécsi udvar gazdasági politikája — amint ez jól ismeretes — igen fontos szerepet játszott Magyarországon, így Pest-Buda fejlődésében is. Ez a politika a hazai iparfejlődéssel kapcsolatban azonban nem pozi-

tív, hanem negatív értelemben nyilvánult meg. A bécsi udvar ugyanis az ipartámogatást csak az osztrák örökös tartományokra terjesztette ki, s ennek érdekében a magyar ipart elnyomta, s az ország gazdasági erőforrásait az osztrák ipari érdekek szolgálatába állította.⁴

Bécs egyébként gazdasági politikájának merkantilista korszaka előtt is — a merkantilizmus már a XVII. század végén jelentkezik Ausztriában, azonban csak a XVIII. század második felében, a hétéves háború után válik a bécsi politika uralkodó irányzatává — a gazdasági elnyomás eszközeivel élt a török uralom alól felszabadult Magyarországgal szemben. Ez a súlyos adók, katonai terhek kivetésében, az állami jövedelmeknek összbirodalmi célokra való felhasználásában nyilvánult meg, mindez bénítólag hatott a magyar gazdasági fejlődésre.

A nagyipari fejlődés feltételei Pest-Budán a XVIII. században

E feltételek kialakulásáról csak a török uralom megszűnése, a visszafoglalt részek gazdasági életének helyreállítása után lehetett szó. Vizsgáljuk meg először a kereskedelem fejlődésének, illetve a kereskedelmi tőke kialakulásának kérdését.

A kereskedelemről származó tőkefelhalmozódás legfontosabb forrása a külkerkedelem. A külkerkedelem tekintetében Pest, Buda és Óbuda nem volt olyan kedvező helyzetben, mint a nyugati országok városai. A három város messze esett az akkori világkerkedelem fő útvonalától, amely az Atlanti-óceán partvidékén húzódott végig. Beleesett azonban abba a másodrendű kereskedelmi útvonalba, amely Ázsiát a Balkánon keresztül kötötte össze Európa középső és nyugati részeivel. Ezenkívül még a Kelet-Európából Nyugat-Európába irányuló kereskedelem is számításba jött a magyar városoknál.

Vegyük szemügyre először a török birodalom európai területéről, az Alduna vidékéről Pest-Budára irányuló kereskedelmet. Ezt az 1718. évi passzarovici kereskedelmi szerződés tette lehetővé, amelynek értelmében a török és a magyar, illetve a német kereskedők 3% vám fizetése mellett szabadon vihették át áruikat a déli határon. Ezt a kedvező helyzetet elsősorban a balkáni kereskedők (a magyar történelem általában görög kereskedőknek nevezi őket) használták ki. Egyik fő gyülekező helyük Pest városa lett, de Budán is nyitottak üzleteket. A pest-budai tőkeképződés szempontjából jelentőségük azért nem volt nagy, mert vagyonukat rendszerint hazájukba vitték ki. A görög kereskedőket a pesti és budai kereskedőtestületek (céhek), a bécsi és a magyar kormányzat is állandóan üldözte; általában csak török eredetű árunak nagybani eladását engedélyezték számukra. A század második felében (1772-ben) a passzarovici béke által biztosított vámkedvezményt megvonták a görög kereskedőktől, úgyhogy üzleteiket korlátozni voltak kénytelenek. A tilalom alól csak akkor mentesültek, ha letéve a hűségesküt családjaikkal letelepedtek Magyarországon. A század végén a legtöbb pesti és budai görög kereskedő letette a hűségesküt, áthozta családját, s Pest-Buda élénk balkáni kereskedelme hanyatlásnak indult.⁵

A nyugati, elsősorban Bécs városával és Ausztriával kialakult kereskedelem Pest-Budán éppúgy idegen kereskedők kezébe került, mint a déli, a balkáni kereskedelem. A kezdetleges gazdasági viszonyok, a súlyos adók, a katonai terhek miatt kellő tőke a kereskedelem megindításához a két városban összegyűlni nem tudott, ezért a kezdő tőkét az Ausztriából betelepedett német és olasz kereskedők hozták magukkal. E kereskedőknek a bécsi nagycégektől való szoros függése következtében a pest-budai kereskedelem a bécsi kereskedelem függvénye lett, s az így kialakult kereskedelmi haszon jórészt Ausztriába vándorolt ki.⁶ Pedig nem egy esetben jelentős tőke halmozódott föl egy ilyen kereskedő kezén. A Budán letelepedett kereskedők közül a leggazdagabb Bernucca Péter volt. Több, mint 200 000 Ft értékű vagyonának kb. kétharmad részét, mivel örökös nélkül halt meg, 1758-ban Buda városa kapta meg. E tekintélyes kereskedői vagyont azonban a város súlyos anyagi helyzete következtében nem a gazdasági élet fejlesztésére, hanem adósságok kifizetésére fordították.⁷

A balkáni és a bécsi kereskedelmen kívül, amely — amint láttuk — idegen kezekben volt és elsősorban nem a két város gazdasági megerősödését szolgálta, Pest és Buda kereskedelme teljesen a belföldi árucseré keretei között mozgott. A hazai piacot főleg a török uralom által elpusztított, igen gyér lakosságú, kezdetleges gazdasági viszonyok között levő középső országrész jelentette a két város számára. Ez a terület sem kellő árut (terményt), sem megfelelő fogyasztóközönséget nem tudott a kereskedelmi központnak számító Pest-Buda számára biztosítani. Ilyen téren a viszonyok csak a XVIII. század vége felé javultak, s ekkor Pest az ország kereskedelmének valójában központja lett. A gyenge belső piacon kívül a vérszegény hitelélet, a kereskedőtestületek önző, a céhmonopóliumot minden áron biztosítani törekvő, az egészséges kezdeményeket kenyérféltésből elfojtó politikája jelentette a kereskedelem fejlődésének a hazai viszonyokból származó egyéb korlátait.⁸

A bécsi kormány merkantilista jellegű, az országra nézve kedvezőtlen vámtarifákkal operáló gazdasági politikájának a kereskedelemre gyakorolt kedvezőtlen hatását főleg a XVIII. század második felében figyelhetjük meg. E politika a pesti és budai kereskedőt is elzárta (a Habsburg-birodalmon kívüli) külföldről, a behozatal hasznát a bécsi kereskedőnek biztosította, s a magyar kereskedőt osztrák kollegájának szolgáltatta ki.⁹ E vámpolitika káros hatására már az egykorú vélemények is rámutattak. A budai kereskedőtestület pl. kertelés nélkül kijelentette, hogy az 1776. évi vámszabályzat a magyarok elnyomására szolgál, s az osztrák tartományok, elsősorban pedig Bécs városa számára kedvező. A magyar kereskedők a vámszabályzat rendelkezései miatt legfeljebb csak a bécsi kereskedők ügynökei lehetnek.¹⁰ A pesti kereskedők 1780. évi véleménye szerint a magyar kereskedelem csak akkor fejlődhetne, s akkor lehetne egyenrangú az osztrák kereskedelemmel, ha külföldi (Ausztrián kívüli) árut közvetlenül Magyarországra lehetne behozni, mégpedig ugyanannyi vám mellett, mint amennyit ezekért az árukért az osztrák örökös tartományokban fizetnek, ha a Magyarországból az osztrák örökös tartomá-

nyokba kivitt nyerstermények és iparcikkek után annyi vámot fizetnének, mint amennyit az osztrák kereskedők fizetnek az Ausztriából Magyarországra hozott hasonló árukért.¹¹

A szabad királyi városi kiváltságok által biztosított, meglehetősen számottevő városi jövedelmek következtében volt lehetőség arra is, hogy mind Budán, mind Pesten maga a városi gazdálkodás nyújtson tőkét az ipar fejlesztésére. A városokat a helytartótanács 1765-ben fel is szólította, hogy ha van aktív tőkéjük, támogassák ebből az ipart és a gyárak felállítását.¹² Budának és Pestnek azonban ilyen célra nem volt aktív tőkéje. Adóssága ezzel szemben a súlyos állami terhek, katonai szolgáltatások miatt mindkét városnak bőven volt.¹³ Budát a teljes eladósodástól a már említett Bernucca-hagyaték mentette meg. A hagyatékból fennmaradt összeget a kormány kérte kölcsön a porosz háború költségeire. A háborús kölcsönök a két város felesleges pénzén kívül még a lakosság pénzét is igénybe vették.¹⁴ A város így nemigen volt abban a helyzetben, hogy ipari vállalkozásokat támogasson, vagy ilyeneket maga is létesítsen.¹⁵ A nagyipari fejlődéshez, manufaktúrák alapításához szükséges tőke tehát csak minimális mértékben tudott Pesten és Budán kialakulni a kereskedelemből és egyéb forrásokból.

Vizsgáljuk meg ezek után városaink ipari fejlettségét, mennyiben felelt meg ez az ipar tőkés fejlődéséhez szükséges követelményeknek. Pesten és Budán a 60-as 70-es évekig az ipar teljesen céhes jellegű volt, a céhes ipar tipikus ismérveivel. A céhes ipar, ha nagyszámú mestert és legényt foglalkoztatott, ha a foglalkozási ágak meglehetősen differenciáltak voltak, ha az ipari népesség a város összlakosságához viszonyítva aránylag magas számot ért el, a tőkés iparrá való fejlődés bizonyos lehetőségeit rejtette magában. Pesten és Budán a kézműves foglalkozások differenciálódása ebben az időben már elég jelentős volt, mindkét városban számos céhet találunk. Pesten egy 1770. évi kimutatás szerint 73 céh volt, 515 mesterral és 982 legénnyel. Buda céheinek száma 1762-ben 51, a mesterek száma 471 (a legények számát nem tüntették fel).¹⁶ A század vége felé a céhek száma még nagyobb, Pesten pl. 142-re emelkedett. A céhek aránylag nagy száma ellenére hiányoztak, vagy igen fejletlenek voltak épp azok az iparágak, amelyek manufaktúrák létesítésére voltak alkalmasak, pl. a nagy technikai jártasságot igénylő vas- és fémipar, a luxusiparok (selyem-, selyemfestő, kárpitos, tükörkészítő iparok). A szövő- és a bőriparban dolgozó mesterek s legények száma aránylag még túrhető volt. Az ipari népesség mindkét városban az összlakosságához viszonyítva jóval alacsonyabb százalékot mutatott, mint a nyugati városokban. Pest ipari népessége 1782-ben pl. az összlakosság 13,9%-a, Budáé az összlakosság 14,8%-a, a nyugati városokban ebben az időben az összlakosság fele, vagy esetleg kétharmada.¹⁷ E rövid jellemzésből is látható, hogy a pesti és budai céhes ipar csak igen kismértékben volt alkalmas arra, hogy belőle tőkés jellegű ipar fejlődjék.

Az ipar fejlődését a kezdetleges gazdasági viszonyok, a bécsi vámpolitika is akadályozták. A pesti és budai mesterek pl. folyton megélhetési nehézségekről panaszkodnak, ami nem csupán annak tulajdonítható,

hogy ezzel az érveléssel újabb mesterek felvételét gátolják meg.¹⁸ Ilyen körülmények között Pesten és Budán nem vált lehetővé, hogy a céhmesterekből tőkével rendelkező vállalkozó réteg fejlődjön ki, amely a céhes és a háziipar alapján a tőkés ipar első kezdetleges képződményeit kialakíthatta volna. A nyugat-európai fejlődésben — amint említettük — ezek a céhmesterekből lett vállalkozók (Verleger, marchand-fabricant) a kereskedő-vállalkozók mellett hatalmas szerepet tölthettek be az ipar forradalmasításában.¹⁹ Pest-Buda ipari fejlődése a XVIII. században nem tud felmutatni „Verlagssystem”-et (azaz olyan kooperációt, amelyben a vállalkozó megrendelésére a mester még otthon dolgozik), sem ennek alapjául szolgáló vagy ebből kifejlődő, széleskörű háziipart. Ez a fejlődési szakasz a céhes ipar gyenge fejlettsége és a háziiparnak Pesten és Budán tapasztalható hiánya miatt úgyszólván teljesen kimaradt. Mindez nemcsak a manufaktúrák kialakulását akadályozta meg, hanem a manufaktúrák kifejlődésének is bizonyos jellegzetességet kölcsönzött. Nevezetesen azt, hogy a XVIII. század vége felé a nehéz viszonyok között mégis megjelenő manufaktúrák általában inkább e vállalkozások érettebb típusához, a koncentrált manufaktúrák válfajához tartoztak.

Végül szólnunk kell pest-budai viszonylatban a XVIII. századi ipari fejlődés harmadik fontos tényezőjéről, a merkantilista állami ipar-támogató politikának a szerepéről. Kifejtettük már azt, hogy ez Magyarországon negatív értelemben, a bécsi kormánynak a magyar gazdasági életet károsan érintő, az ipari fejlődést gúzsba kötő intézkedéseiben nyilvánult meg. A bécsi kormány, amikor francia, porosz minta alapján a birodalom ipari fejlesztését tűzte ki célul, azt az elvet vallotta, hogy Magyarországon az örökös tartományok ipara érdekében az ipart nem kell támogatni. Magyarország a nemesség adómentessége révén ugyanis kevés hasznot hoz a kincstárnak, nem volna méltányos, ha a nagy terhet viselő örökös tartományok rovására támogatásban részesülne.²⁰ Ezek a törekvések, akárhogy is fogalmazták őket, lényegében Magyarország gyarmati jellegű kiszolgáltatottságát eredményezték. E politika értelmében a magyar ipar tőkés kezdeményei nem is részesültek úgyszólván semmilyen támogatásban sem, pedig az akkori körülmények között állami szubvenciók, privilégiumok nélkül manufaktúra még Ausztriában sem tudott fennmaradni. Ez a politika azonban, az örökös tartományok fejlődése érdekében, nem mindig volt teljesen elutasító, a magyar ipar fejlesztésétől teljesen elzárkozó. Olyan iparágaknak a fejlesztését, amelyek az örökös tartományok iparára nem voltak veszélyesek, vagy amelyek az osztrák ipar számára ipari nyersanyagokat, félkészgyártmányokat készítettek, vagy lehetővé tették a katonaság olcsóbb ellátását, megengedhetőnek tartották. Ezek közé tartoztak pl. a pamutfonal, kendervászon, vitorlavászon, lópokróc, szőnyeg készítése és elsősorban a selyemfonal gyártása.²¹ Innen magyarázható részben azoknak a helytartótanácsi rendeleteknek a hangja, amelyek a bécsi elnyomó gazdasági politika ellenére is a magyar iparnak a fejlesztését, a közjó érdekét hangoztatták. Ezeket a rendeleteket, mivel az ipar fejlesztését elsősorban a szabad királyi városokban és a kamarai birtokokon szorgalmazták, Pest és Buda

magisztrátusának is megküldték.²² A helytartótanács gyakran érdeklődött a céhek, mesterek, legények száma, a készített iparcikkek mennyisége iránt. A városi magisztrátus e rendeletekre — amint majd látni fogjuk — nem nagy lelkesedéssel válaszolt.²³

A kormányzat a jóindulat hangoztatásán, a városok buzdításán kívül tényleges támogatást, segítséget az ipar fejlesztésére nem nyújtott. A bécsi kormánynak a magyar kormányzások és rendeleteiben tükröződő elvi állásfoglalása azonban mégis komoly jelentőségű, mert a támogatás kilátásba helyezésével növelte a vállalkozási kedvet és bátorságot. E szerény lehetőségbe kapaszkodva hajtottak ki a század utolsó két évtizedében a pesti és budai manufaktúra-ipar első zsenge palántái. Ekkor az ipar fejlődését időlegesen egyéb kedvező körülmények is támogatták.

A három legfontosabb tényezőn, tehát a megfelelő tőkefelhalmozódáson, az ipari fejlődés kellő mértékén és az ezek hiányait pótolgató állami ipartámogató politikán kívül az ipar tőkés fejlődéséhez a XVIII. században egyéb feltételek is szükségesek voltak. Így pl. az egyes iparágak bőséges ellátása nyersanyaggal, jó közlekedés, megfelelő piaci lehetőségek, kellő munkaerő. Nem mellékes kérdés a helyi hatóság, így pl. a városi magisztrátus állásfoglalása sem. E tényezők szerepére majd az egyes manufaktúrák részletes ismertetésénél térünk ki.

Az első kísérletek és kezdemények

A XVIII. század 20-as éveitől kb. a II. József koráig terjedő korszakot az eddigiekben ismertetett körülmények miatt a manufaktúra fejlődése szempontjából csak a kísérletek korának nevezhetjük. Az előző korszak a török hódoltság gazdasági következményei miatt még annak sem vehető. A század első felében a bécsi kormánynak a magyar ipar fejlődésével kapcsolatban — amint már említettük — még nincs sem pozitív, sem negatív álláspontja. Ezzel szemben pl. a kormányzások több esetben az iparfejlesztés modern elvét (háziipar, manufaktúra) támogatják és tudatában vannak a céhrendszer káros és elmaradott voltának is. Sajnos, a tervezetéseken és javaslatokon túl ők sem igen jutottak.²⁴

Ennek a pozitív elvi álláspontnak köszönhető, hogy 1725 végén helytartótanácsi rendelet érkezett Pestre és Budára is, amelyben a városokat manufaktúrák felállítására hívták fel. A céhek befolyása alatt levő városi magisztrátus azonban mindkét városban ellenezte a manufaktúrákat. Pest szegénységére, terméketlen határára, nyersanyaghiányra hivatkozott, Buda szintén a nyersanyaghiánnyal indokolta elutasító álláspontját, hozzátéve azt, hogy Budán elegendő iparos van, gyárokra nincs szüksége a városnak.²⁵ A helytartótanács felhívása tehát eredménytelen maradt.

A két város álláspontja a további évtizedekben sem változott. Az a néhány alapítási kísérlet, amelynek ennek ellenére a XVIII. század első felében mégis tanúi lehetünk, többnyire nem a városoktól, illetve nem azok iparos és kereskedő társadalmától indult ki.

Magyarország sajátságos viszonyai között, elsősorban a kereskedelmi tőke hiánya, az ipar fejletlensége miatt a XVIII. században (kivéve a század utolsó negyedét) a főúri rend egyes tagjai alapították az első manufaktúrákat. Ezeknél a kereskedelemből származó tőkét a földvagyon helyettesítette, s a szükséges munkaerőt külföldről, illetve birtokaik népességéből toborozták. Manufaktúráikat rendszerint birtokaik jelentősebb helységeiben építették fel, de nagyobb városokban is találkozunk főúri alapítási kísérletekkel. Nem véletlen tehát, hogy az első alapítási kísérlet mind Budán, mind Pesten főúr nevéhez fűződik.²⁶

Érdekes jelenség, hogy a század első felében a népesebb Buda még inkább színtere az ilyen vállalkozásoknak, mint a nagyobb fejlődési lehetőségeket tartogató Pest. Az első budai vállalkozó Mercy tábornok, bán-sági földbirtokos, temesi kormányzó. Mercy tábornok 1730-ban Magyarországon kartongyárat akart létesíteni, s ehhez külföldről szakembereket hozatott be. Mivel birtokán gyára még nem épült fel, munkásait ideiglenesen Budán akarta foglalkoztatni a budai katonai parancsnok segítségével. A fabrika részére Budaújlakon (a mai Császár-fürdő környéke) házat vett, s a Vízivárosban gyártmányai részére üzletet nyitott. A tábornok vállalkozása a városi tanács, a céhek kemény ellenállásába ütközött. A budai tanács azzal érvelve, hogy Mercy a kereskedőket üzletével megkárosítja, azonkívül munkásai protestánsok, a fabrika felállítását megtiltotta. Erre Mercy emberei a helyettes várparancsnoktól katonai asszisztenciát kaptak. Végeredményben azonban Budának városi jogaira hivatkozva a vállalkozást sikerült megghiúsítania.

Sokat ártott Mercy vállalkozásának a várparancsnokkal való társulása. (Valószínű, hogy a budai katonai parancsnok nem önzetlenül támogatta Mercy tervét.) Buda ebben az időben a hatalmaskodó és a város haszonélvezeteit kisajátító császári katonasággal állandó ellenségeskedésben állt, s a katonai asszisztenciát is a város joghatóságába való beavatkozásnak minősítette. A várparancsnokságnak a haditanácshoz, Bécsbe küldött jelentése szerint a munkások protestáns vallására való hivatkozás nem volt egészen helytálló, mert csupán a fabrika direktora lett volna protestáns. A jelentés szerint a vallás kérdését más esetekben maguk a budaiak sem vették ennyire komolyan, mert egyes céhmesterek evangélikus segédeket is alkalmaztak, s városi polgárnak görögkeleti szerbeket is felvettek. A tanács érvelése ebben a kérdésben igen átlátszó, folytatja a jelentés, mert a katonai parancsnok tudomása szerint maga a polgármester is fabrikát akart Budán felállítani, s ilyen célból épp Mercy munkásaival tárgyalt. A tárgyalásoknál a vallás nem jelentett akadályt. (E vállalkozó szellemű polgármester Vánossy Ferenc lehetett, akit a városi pénzek hűtlen kezeléséért 1737-ben az egész tanácscsal együtt elmozdítottak.) E jelentés — bár hitelt teljesen nem adhatunk neki — érdekesen világítja meg a Mercy-féle vállalkozással kapcsolatos csemenyeket.²⁷

A Mercy-féle vállalkozáson kívül más főúri kísérletről Budán nincs tudomásunk. Két évvel később sokkal önzetlenebb terv merült fel a város iparosítására. Szerzője Germeten Bernát, kamarai tanácsos, aki a

terméketlen földű, az olcsó borárok miatt szegény és adósságokban vergődő Budán a szövőipar meghonosítására tett javaslatot. Germeten 1732. évi tervében tulajdonképp még nem manufaktúrára gondolt. Elképzelése szerint a szövőipart háziiparszerűleg kellett volna meghonosítani, olyan formában, ahogy ez Bécs külvárosaiban és Sziléziában is meghonosodott. A budai tanács a tervet helyeselte, külföldi iparosokat ilyen célból hajlandónak is mutatkozott befogadni. A vállalkozás pénzelésére azonban nem volt kapható, mert szerinte az ilyen vállalkozások igen kockázatosak. Lényegében a dologból semmi sem lett, a pénzhiányon és a céhek ellenállásán ez az életrevaló s a háziiparból a manufaktúrába való fejlődés lehetőségeit magában rejtő terv meghiúsult.²⁸

A következő terv 1743-ban a helytartótanáctól való. Ez persze nemcsak Budára, hanem más városokra is vonatkozott. A katonaság ruházkodásának olcsóbbá tétele céljából a városokat manufaktúrák létesítésére szólították fel. A budai tanács ismét a javaslat ellen foglalt állást, munkáshiányra, a gyapjú hiányára és drágaságra hivatkozott. Többek között felhozta azt is, hogy Budán nincs ványoló malom, a posztókészítők Tatára járnak ilyen célból. A posztószövő mesterek sem mutattak nagy kedvet a vállalkozás iránt, kijelentve azt, hogy olyan olcsón, mint más tartományokban, posztót készíteni nem tudnak. A felszólítás nyomán a céhek elvállaltak ugyan közösen különféle katonai ruházati megrendeléseket, ebből a gyakorlatból azonban nem fejlődött ki manufaktúra Budán.²⁹

Csupán a XVIII. század második felében jelent meg Budán az első polgári vállalkozó, Wurm Gottfried paszománykészítő mester személyében. Wurm 1755-ben paszomány részére való arany-, ezüst- és selyemhuzal készítő fabrikát akart létesíteni, s fogyasztóközönségül a katonaságot és a nemességet akarta megnyerni magának. A városi tanács, azzal a megjegyzéssel, hogy ilyen vállalkozásra sok pénz kell, javasolta az engedély megadását, de kikötötte, hogy húsz éven belül senki más ilyen gyárra engedélyt ne kapjon. Arra vonatkozólag, hogy a gyár megalakult és működött is volna, nincsenek adatok.³⁰

A továbbiakban, egészen II. József koráig, budai manufaktúra-alapítási kísérletről nem tudunk. A városi tanács 1762-ben és 1769-ben, válaszul a helytartótanácsnak a manufaktúrák felállítását szorgalmazó rendeleteire, eddigi álláspontjával ellentétben manufaktúrák létesítését már inkább lehetségesnek tartotta, csupán a pénzhiány miatt panaszkodott továbbra is. Elsősorban selyem- és gyapjúszövő fabrikák létesítésében látott lehetőséget.³¹

Míg Buda városában manufaktúrák alapítására vagy annak kísérletére a század első feléből vannak inkább elszórt adataink, Pest ilyen téren a század második felében nyomult előtérbe. Az első kísérlet itt is főúri kezdeményezés volt. Klobusiczky Ferenc kalocsai érsek a várostól 4000 Ft-ért megvette a Belvárosban, a Hatvani kapu közelében fekvő, 408. sz. volt szegényházi épületet, s ezt 1755–56-ban fabrika céljára alakíttatta át. Minderről az iratok annak kapcsán tudósítanak, hogy az érsek építkezés közben a várossal telekvitába bonyolódott. A fabrika épü-

lete 1756-ban már tető alatt is volt. Arra vonatkozólag, hogy az érsek milyen fabrikát akart létesíteni, s hogy ez a fabrika működését valóban meg is kezdte volna, további adatok nem állnak rendelkezésre. Valószínű, hogy a városnak a telekkiigazítással kapcsolatos akadékoskodásai manufaktúra-ellenességéből származtak, s a főúri kezdeményezés, a Mercy-féle kísérlethez hasonlóan, itt is megghiúsult.³³

Az időrendben ezt követő kísérletnél már a manufaktúra alapításának jellegzetes korabeli vonásait figyelhetjük meg. A savojai Arrasból (Franciaország) származó, Pesten 1757-ben polgárnak felvett Bernáth Jakab bársony- és gyapotflórkereskedő kísérlete meg 1773-ban egy pamutárut készítő gyár alapítását. Bernáth tehát a manufaktúristának kereskedő-vállalkozó típusa. Azonban e „szerep” betöltéséhez nem rendelkezett elegendő tőkével, bár 16 000 Ft értékű háza, telke és néhány ezer forint értékű áruja is volt. Osztrák és nyugati mintára állami támogatásért folyamodott, s ezért a kincstártól 8—10 000 Ft-nyi kölcsönt kért, tekintettel arra, hogy ilyen gyár felállítása nagy költségekbe kerül, s amíg kifizetődővé válik, sok áldozatot követel. A magyar kamara pártfogolta Bernáth ügyét, a kölcsön dolgában azonban a városhoz utasította. Pest — amint erre már utaltunk — a kölcsönadás előtt azzal tért ki, hogy a városnak nincs ennyi pénze. Bernáth kérelme újból a kamarához került, s rövidesen azt közölték vele, hogy az uralkodó a kölcsön iránti kérelmét elutasította.³³

Bármennyire negatív jellegű volt a bécsi kormány ipari politikája Magyarországgal szemben, a merkantilista iparosítás egyes módszerei mégsem maradhattak teljesen hatástalanul hazánkban. Egy ilyen módszer volt a szegényházak, árvaházak lakóinak, a katonaságnak mesterségre való taníttatása, s ezáltal manufaktúrák létesítése. Így vált lehetővé pl. a pesti rokkantak házában (Invalidus-ház, a mai központi tanácsai épület) egy posztó- és pokrócfabrika létesítése, amelyről egy 1776. évi városi jelentés tesz említést.³⁴ E fabrika jól beleillett a bécsi körök elképzeléseibe is. A katonaság ellátását szolgáló manufaktúrák Magyarországon a támogatásra érdemes ipari létesítmények közé tartoztak. Sajnos, a fabrikáról részletes adatok nem állnak rendelkezésünkre, úgy látszik, nem sokáig működött, mert a források hallgatnak róla. A rokkantak házában létesített fabrika az állami manufaktúrák sorába tartozott.

A II. József kora előtt Pesten megfigyelhető vállalkozások közül különös figyelmet érdemel Okenfusz Antal harisnyakészítő mester vállalkozása. Okenfusz — amint ez a működésére vonatkozó elszórt adatokból kihámozható — a nyugati mintájú „Verleger” úgyszólván egyedüli képviselője Pesten 1780 előtt. Amint 1789-ben fiával, Okenfusz Tádéval keletkezett hagyatéki vitájával kapcsolatban elmondja, a 60—70-es években egyhamar abbahagyta a kevés jövedelmet hozó harisnyakészítő mesterséget, s a sokkal jobban jövedelmező gyapjúkereskedésre tért át, s ebből vagyonosodott meg.³⁵ Ő maga csakugyan abbahagyta a harisnyakészítést, azonban egyéb adatok arra mutatnak, hogy annál több harisnyát és egyéb gyapjúcikket készítettett másokkal, s ezekkel kereskedett mint céhmestertől lett vállalkozó (Verleger). Jól látható ez az 1771—74.

évi ipari kimutatásból, amely szerint Pest egyetlen harisnyakészítője a céhes kereteket túllépő mennyiségben gyártott férfi és női harisnyát, kesztyűt, nyakravaló kendőt és gypjúkendőt.³⁶ Ez a harisnyakészítő csak Okenfusz lehetett (a pesti polgárkönyv más harisnyakészítőről nem tesz említést), akiről a budai tanács is elmondta, hogy notórius kontárokkal, tehát céhenkívüli munkásokkal dolgoztatott.³⁷ Okenfuzst a városi iratok nem nevezik sem Verlegernek, sem manufaktúra-tulajdonosnak, ő magamagát sem nevezi annak. A fenti adatokból azonban világos, hogy ebben az esetben a manufaktúra kialakulását közvetlenül megelőző, kereskedő vállalkozó által összefogott tőkés jellegű kooperációról van szó. Okenfusz vállalkozása 1780 után megszűnt, a források hallgatnak róla.

Amint látható, Pesten az egyes üzemek alapítási kísérleteinél a polgári kezdeményezések több szerepet játszottak, mint Budán. Ez a tény már ebben az időben Pesten az ipari fejlődés nagyobb lehetőségeire mutat rá.

A harmadik városban, Óbudán, bár az gazdaságilag Pestnél és Budánál jóval fejletlenebb mezőváros volt csak, szintén találkozunk manufaktúrák létesítését célzó kísérletekkel. Ezeket több körülmény elősegítette. Óbuda 1766 óta kamarai uradalom volt (az óbuda—visegrádi koronauradalom központja),³⁸ s mint kamarai birtok állami manufaktúrák kísérleti telepévé vált. A zsidók letelepedését Óbudán megengedték, ott kereskedhettek, s ez kedvezően befolyásolta a kereskedői tőkének Óbudán való összpontosítását. Az Óbudán levő katonai ruházati felszerelési bizottság (Montour-Commissio) szintén ösztönzőleg hatott pl. a szövőipar fejlődésére.

A katonaság ellátásából adódó s a helytartótanács által is többször figyelembe ajánlott lehetőséget használta ki Koppel Jeremiás óbudai posztókereskedő (egyébként kamarai védett zsidó), aki 1778-ban Budaújlakon posztófabrikát létesített, amelyet egy év múlva, valószínűleg a budai tanács nyomására, óbudai házába helyezett át. Itt működött a továbbiakban az óbudai kamarai jószágigazgató engedelmével és a katonaság támogatása mellett. Koppel tehát a manufakturista tipikus egykorú képviselője, aki a kereskedésből származó tőkéjét fektette bele fabrikájába. Koppel csak a katonaságnak dolgozott, áruját Pestre, a rokkantak házába továbbította. Itt székelt ugyanis a katonai rokkantházakban létesített fabrikák igazgatója, s ő küldte tovább az árut az ausztriai katonai felszerelési bizottsághoz. (Ebből az adatból látható, hogy Magyarországon több rokkantházban volt fabrika.) Koppel elég jó posztót és pokrócot készített, elég olcsó áron, a katonaság meg is volt vele elégedve. Annál nagyobb ellenszenvvel nézték működését a pesti és budai posztószövő céhek. Felpanaszolták, hogy Koppel működése sérti a pesti és budai posztósok kiváltságait. Koppel katolikus mesterlegényekkel dolgoztatott, akik — a céhek szerint — nála istentelenebbé válnak, s emiatt a szentségek felvétele nélkül, barmok módjára pusztulnak majd el. Az óbudai uradalmi prefektus nem osztotta a céhek véleményét, s a Koppel-féle manufaktúra működését, mivel az csak a katonaságnak dolgozott, a polgári posztószövőkre nézve nem minősítette károsnak. A hely-

tartótanács a céheknek a manufaktúra megszüntetése tárgyában beadott kérelmét, mint alaptalant, el is utasította.³⁹ Ez a manufaktúra sem maradt fenn sokáig, mert a továbbiakban adatok nem maradtak fenn róla.

Összegezve a kb. 1725-től 1780-ig terjedő korszak eredményeit, jól megmutatkoznak az ipari fejlődésnek Pesten, Budán és Óbudán jelentkező egykorú korlátai. Láthattunk két főúri kísérletet, amely főleg a céhek befolyása alatt álló városi tanács ellenállásán bukott meg. A helytartótanácsból, a kamarától kiindult kezdeményezések a tanács részvétlenségén, azonkívül a tőkehiány miatt szenvedtek hajótörést. Akadt két céhmester-vállalkozó és két kereskedő-vállalkozó, közülük csupán Okenfusz és Koppel tudott manufaktúrát alapítani, de ezek sem álltak fenn hosszabb ideig. A pesti Invalidus-házban létesített fabrika tulajdonképp katonai intézmény volt, nem a város gazdasági életéből táplálkozott. Állami támogatást, az osztrák gazdasági politika elképzeléseibe illő egyes iparágakkal kapcsolatos buzdításon kívül, egyetlen egy esetben sem tapasztalhattunk. A kereskedelmi és egyéb tőke hiánya, a bécsi kormány a magyar gazdasági fejlődést elnyomó politikája következtében Mária Terézia alatt tehát a manufaktúrák nem tudtak Pesten és Budán meggyökeresedni. Kivételesen ez alól csupán a Pesten 1776-ban alakult Valeró-selyemmanufaktúra, s az Óbudán 1777-ben létesített Beywinkler—Höpfinger-féle selyemmanufaktúra. Azokról a gazdasági tényezőkről, amelyek e manufaktúrák kialakulását előmozdították, s magukról az üzemekről részletesen a II. József alatti fejlődés vizsgálatánál emlékezünk meg. E manufaktúrák működése ugyanis elsősorban a II. József-kori állapotokat jellemzi.

A manufaktúrák fejlődése II. József alatt

Azok a körülmények, amelyek a magyar, illetve a pesti és budai iparfejlődést, a manufaktúrák kialakulását befolyásolták, észrevehetően előnyösen megváltoztak II. József korára és II. József korában. Ezt részben a történeti fejlődés hozta magával. A magyar gazdasági fejlődést a bécsi gyarmati politika nem tudta teljesen megakadályozni, az a sok korlátozás ellenére is meghozta szerény eredményeit. A XVIII. század utolsó két évtizedében az iparfejlődés számára is kedvezőbb feltételek alakultak ki. A három város közül Pest erre az időre valóban az ország kereskedelmi központjává vált, az 1792. évi összeírás szerint az ország első kézműves városává is fejlődött.⁴⁰ Mindez megkönnyítette a vállalkozók terveit, s Budát, Pestet és Óbudát a kedvezőtlen körülmények ellenére is a lehetőségek városaivá tette.

A bécsi gazdasági politika, amely Magyarországot agrár jellegű állammá, az osztrák ipar nyersanyagtermelő bázisává igyekezett fejleszteni, Mária Terézia uralkodásának végére és II. József korára akaratlanul is megérelt bizonyos lehetőségeket Pest-Budán a manufaktúrák korlátozott mértékű kialakulására. Ez elsősorban a bécsi kormány által az osztrák selyemipar érdekében Magyarországon támogatott selyemtermeléssel kapcsolatban nyilvánult meg. Ismeretes, hogy Mária Terézia,

elsősorban a Délvidéken, az iparnövények, a festőnövények, a selyemtermelés meghonosítására tett nagy erőfeszítést. A Délvidéken, de az ország egyéb részeiben termelt selymet is 1770 után már Budán gyűjtötték össze, s ettől az időtől kezdve Pest-Buda és Óbuda a magyarországi selyem gyűjtőközpontja lett. Hasonlóan selyemgyűjtő központtá vált a közelben fekvő ráckevei uradalom is.⁴¹ A nyersselyem összegyűjtése Pest-Budán, illetve a városok környékén, elkerülhetetlenül magával hozta azt, hogy a selyemgyárosok — felhasználva a kedvező lehetőségeket — a nyersanyagforrás közelében telepedjenek meg, s alapítsanak különféle selyemszöveteket készítő manufaktúrákat.⁴²

A bécsi gazdasági politika, amint említettük, egyes, az osztrák ipari fejlődést nem veszélyeztető, vagy az osztrák ipar számára félkészgyártmányokat készítő iparágakat aránylag kedvezőbb bánásmódban részesítette Magyarországon, sőt néha hajlandó volt az ipartámogatást ilyen iparágaknál Magyarországra is kiterjeszteni. E politika szintén főleg a selyemparral kapcsolatban érlelte meg a lehetőségeket. A nyersselyem összegyűjtése Pesten, Budán és Óbudán gombolyító, selyemfonó üzemek felállítását tette szükségessé, hasonlóan a Délvidékhez, ahol a selyemtermelés meghonosítását fonodák és gyárak megalapítása követte (Versec, Pancsova, Bellovár, Vukovár).⁴³

A manufaktúra-ipar fejlődése szempontjából figyelembe kell venni a bécsi gazdasági politikának II. József alatt bekövetkezett néhány tagadhatatlanul kedvezőnek mondható megnyilvánulását is. II. József gazdasági törekvéseinek jellemzése történetírásunk meglehetősen bonyolult problémái közé tartozik. Általánosan hangoztatott tény, hogy II. József gazdasági politikája töretlen folytatása Mária Terézia gyarmatosító törekvéseinek,⁴⁴ s hogy II. József rendszerében épp gazdasági szempontból találunk legkevésbé újat az előző korhoz képest. Gazdasági politikája bizonyos vonatkozásban még Mária Terézia politikájánál is kedvezőtlenebb Magyarországra nézve, hazánk gyarmati sorba való taszítása nála érte el csúcspontját.⁴⁵ Tény az, hogy a magyar kereskedelem II. József alatt az addiginál is súlyosabb nyomás alá került. Magyarország nyerterményeit teljesen az osztrák ipar foglalta le magának. A vámpolitika a magyar terményeket és egyéb árukat Ausztriában külföldiek gyanánt kezelte, míg az osztrák áruk Magyarországon a belföldi áruk kedvezményeit élvezték. II. József 1788-ban még súlyosabb vámrendszert vezetett be. Emiatt a hazai kereskedelem teljesen osztrák kézbe került, a magyar nyerterményeket olcsó áron az osztrákok vették meg, az osztrák áru verseny nélkül jöhetett Magyarországra.⁴⁶ II. Józsefben ugyan megvolt az a szándék, hogy a magyar gazdasági életet ugyanolyan bánásmódban részesítse, mint az örökös tartományokét. Ennek azonban súlyos feltételei voltak, mégpedig a nemesi adómentesség megszüntetése, rendszerével szemben a nemesi ellenállás felszámolása. Ezt a célját azonban II. József nem érte el, így Magyarország — II. József kifejezése szerint is — gyarmat maradt továbbra is.⁴⁷

II. József kereskedelmi és vámpolitikája valóban igen súlyos volt Magyarországra nézve, s ez természetesen az ipari fejlődést is döntően

befolyásolta. Ettől eltekintve vannak II. József gazdasági politikájának olyan megnyilvánulásai is, amelyek a magyar iparfejlődés számára — Mária Terézia korához képest — aránylag több könnyítést tartalmaznak. A császár gazdasági elképzeléseiben uralkodása elején az ipart támogató merkantilista elvek helyett fiziokrata elveket vallott inkább,⁴⁸ sőt a szabad verseny elvei is tért hódítottak nála.⁴⁹ Ezek az elvek nyilatkoztak meg pl. a parasztság támogatásában, az osztrák gyáripar állami támogatásának csökkentésében, a monopóliumok, privilégiumok korlátozásában.⁵⁰ Ez előnyös volt a magyar iparra nézve, hajtásait nem nyesegették állandóan az osztrák ipar érdekében, több levegőhöz juthatott. Ezek az elvek az annyira óhajtott könnyebb érvényesülést tették lehetővé az ipar számára. II. Józsefnek mint a felvilágosodott abszolutizmus hívének reformtörekvései egyéb intézkedéseiben is észrevehetőek. A céhekbe való felvételt pl. az iparosítás érdekében 1784-ben megkönnyítette, s nem elégedvén meg az eredménnyel, 1785-ben a céheket eltörölte.⁵¹ Ez az intézkedés a gyakorlatban ugyan nem valósult meg, de jól kifejezi a császár meggyőződését a céhrendszer elavult voltáról. A zsidók betelepítését a városokba, kereskedésüket, a városi haszonvételek bérlését számukra megengedte.⁵² Mindez jótékonyan hatott az ipar és a kereskedelem fejlődésére.

Azoknak az iparágaknak a támogatására, amelyek a katonaság ellátását vagy az osztrák posztóüzemek fonalszükségletének kielégítését tették lehetővé, II. József is felhívta a városok figyelmét.⁵³ Ő azonban tovább ment az egyszerű buzdításnál. A gyapjúszövéés elterjesztése érdekében pl. elrendelte, hogy a munkakiadók (Verlegerek) és azok megbízottai, a mesterek, az üzemek szerződés alapján gondoskodhassanak a gyapjú beszerzéséről, megfonásáról, és az ilyen szerződéseket hivatalos személyek jelenlétében kössék meg.⁵⁴

József nem viselkedett oly ellenségesen a magyar iparral szemben, mint Mária Terézia. A magyar ipari létesítmények támogatására általában ő sem volt hajlandó, egyes iparágaknál, mint pl. a selyemiparnál, azonban kivételeket tett. Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy a bécsi udvar gazdasági politikája II. József korában az előző korhoz képest lényegében új utakra tért volna. Ennek a politikának az alapelve továbbra is az volt, hogy az osztrák örökös tartományok iparát támogassa a magyar ipar rovására. Vitathatatlan tény azonban az, hogy a magyar ipar ebben a továbbra is alárendelt és gyarmati jellegű helyzetében József bizonyos könnyítései és kivételezései révén valamivel kedvezőbb helyzetbe került, mint amilyenben az előző évtizedekben volt.⁵⁵ Ez is hozzájárult ahhoz, hogy az ipari fejlődés Magyarországon 1780 után a viszonylagos fellendülés korszakába lépett.

A továbbiakban a II. József idején adott viszonyok között megvizsgáljuk az egyes városokban, tehát Pesten, Budán és Óbudán a manufaktúrák kialakulását, konkrét példákon figyelve meg azokat a tényezőket, amelyek ezeknek az ipari létesítményeknek a fejlődésére kihatással voltak, s amelyekről általában már eddig beszéltünk. Fejtegetéseinkben főleg azokra a „gyárkimutatások”-ra támaszkodunk, amelyeket II. József

alatt készítettek a megyék és a városok a helytartótanács részére. A táblák a manufaktúrák nyersanyagforrásairól, nyersanyagszükségletéről, a termelés mennyiségéről és értékéről, a felvevő piacról, a munkásokról és az egyes tulajdonosoknak üzemük fejlesztése érdekében előadott kívánásairól adnak számot. (Megjegyezzük, hogy a manufaktúra, fabrika szó helyett — amint ezt már eddig is csináltuk — többször a gyár kifejezést fogjuk használni, bár a tanulmányban mai értelemben vett gyárról nem beszélhetünk. A manufaktúra kifejezés alkalmazása azonban, főleg a szóösszetételekben, stiláris nehézségeket okoz, tehát azt többször a gyár szóval helyettesítjük.)

Pest

A manufaktúrák fejlődése ebben az időben már Pesten a legjelentősebb. Az élénk kereskedelem itt gyűjtötte össze aránylag a legtöbb tőkét, a forgalom is Pest szerepét domborította ki.

Azok a tényezők, amelyek a selyemipar kifejlődésének lehetőségével kapcsolatban az eddigiekben már részletesen bemutatunk, Pesten egyhamar éreztették kedvező hatásukat. A nyersselyemnek a három városban, illetve környékükön való összpontosítása, majd a továbbiakban Óbudán selyemfonó és selyemgombolyító létesítése valóban komoly serkentő erőnek bizonyultak. Ez a kedvező helyzet úgyszólván a semmiből hozta létre az itteni selyemipart, pótolva nem egy esetben a gazdasági elmaradottságból származó tőkehiányt vagy a szakmunkáshiányt.

Pesten, Budán és Óbudán a selyemiparnak nem volt múltja, ez az 1770-es években céhes ipari viszonylatban is igen kezdetleges lábon állott, csupán a gombkötő céhek foglalkoztak selyemszalagok szövésével, selyemszövő céh egyébként egyik városban sem volt.⁵⁶ A selyemcikket a kereskedők jórészt Bécsből szereztek be. E kedvezőtlen céhes előzmények ellenére mégis zömükben selyemmanufaktúrák létesültek II. József alatt a három városban.

A selyemipar tehát hazai talajba ültetett külföldi növény volt, amely a kezdethez szükséges energiákat is külföldről hozta magával. Ez egyébként a selyemiparnál elég gyakori jelenség, a bécsi selyemipar is külföldi eredetű, olasz mesterek műve. A bécsi, illetve az osztrák selyemipar az 1780-as években már megizmosodott, a konkurrencia is erősen kifejlődött. A vállalkozók új működési területeket kerestek, s figyelmük a selyemiparra kedvező körülmények miatt Pest-Buda felé fordult.⁵⁷ A pesti selyemgyárakat jórészt ezek a bécsi és osztrák mesterek, vállalkozók alapították.

Valero István és Tamás manufaktúrája. Az első manufaktúra, amelynek alapítására az alább ismertetett körülmények miatt 1776-ban került sor. A spanyol eredetű Valero-család még III. Károly korában telepedett Bécsbe, hazájából, Spanyolországból hozva magával a selyemkészítés tudományát. A gyáralapító Valero-testvérek már Magyarországon születtek (Valero István 1744-ben Pesten, Valero Tamás pedig 1746-ban Budán).⁵⁸ Alapítási kísérletük első színhelye még Bécs volt,

ugyanis az egyik Valero-fiú Felzogerrel együtt 1760 után Bécsben vezette be a selyemfátyol gyártását. A bécsi gyárosok versenye, vagy pedig az üzlet ki nem elégitó volta készítette a Bécsben működő egyik Valerót arra, hogy kihasználva a Pesten kínálkozó lehetőséget, testvérével együtt szülővárosában alapítson üzemet. A Terézvárosban (a mai Kürt utcában) megvettek egy üres telket, azt eperfával ültették be, s a telken gyárépületet emeltek. A gyár mindössze hét szövőszéssel kezdte el működését a határőrvidékről és Szlavóniából való nyersanyaggal.⁵⁹

Az alapításhoz szükséges tőke és vagyon eredetére vonatkozóan a Valero-család esetében nincsenek biztos adataink. Valószínű, hogy a család már Spanyolországból hozott magával bizonyos vagyont, s a bécsi működés is jövedelmezhetett valamit. Azonban az nem kétséges, hogy a meginduláshoz szükséges tőke nem hazai eredetű s nem is kereskedelmi tőke. Mesterségbeli tudását a két Valero szintén külföldön tökéletesítette, s erre az 1801. évi nemességet kérő folyamodványukban utalnak is.⁶⁰

Mindenesetre a két Valero a vállalkozáshoz az akkori viszonyok között aránylag komoly tőkével rendelkezett. Szakmai tudásuk, üzleti szervezőképességük is kiváló volt. Erre mutat a manufaktúráról szóló első jelentés, amelyet a városi tanács 1781-ben küldött a helytartótanácsához. A pesti tanács 1781. szeptember 29-én azt jelentette, hogy Pest egyetlen fabrikája a Valero-féle selyemfátyolgyár, amelyet Valero István és Tamás Ott Annával társulva birtokol, s amely áruit „bolognai módra” készíti el. A gyár évente 1000 font 7500 Ft értékű nyersanyagból (selyemfonal) 800 göngyöleg selymet gyártott 20 000 Ft értékben. A manufaktúra 92 személyt alkalmazott, mégpedig 12 külföldi, 20 hazai segédet és 60 hazai tanulót. Az üzem továbbfejlesztésére a Valero-testvérek nyersanyagot kértek hitelbe a kincstártól, a gyárban tanuló gyerekek részére állami segítyt, legényeik részére pedig különféle kedvezményeket igényeltek. A városi tanács véleménye az volt, hogy a gyár saját erejéből állt talpra, jövője van, tehát támogatásra érdemes.⁶¹

Az 1785. évi gyárkimutatás szerint a manufaktúra már jóval túlhaladta az 1781. évi méreteket. Emelkedett a szövőszékek és orsók száma, beruházásokat eszközöltek, építkezések folytak. A nyersanyagszükséglet 1785-ben már 2000 font, a termelés mennyisége 217 606 rőf áru 40 500 Ft értékben. A gyártáshoz szükséges fonatlan selymet, kénsavat, gubacsot a helyi piac biztosította, gumit és papírt azonban Bécsből kellett beszerezni. Az árut Pesten és Debrecenben adták el. A munkások létszáma 150-re nőtt, ebből 35 külföldi segéd, 35 külföldi inas és 80 belföldi napszámos volt.⁶² Egy másik, 1785 végéről való ismertetés szerint a manufaktúra 71 szövőszéssel dolgozott, s évi 44 304 Ft értékű árut termelt, ebből azonban csak 30 000 Ft értékű fogyott el, 14–15 000 Ft értékű raktáron maradt.⁶³

Az 1787. január 13-i gyárkimutatás további fejlődésről tanúskodik. Az üzem neve ekkor már krepp-, flór-, bársony- és tafotagyár, tehát a selyemfátyol (flór) gyártásáról egyéb selyemcikkék készítésére is rátértek. A feldolgozott nyersanyag: 2000 font fonatlan selyem, 1000 font fonott selyem, 1000 font gumi és 285 Ft értékű festékanyag, csomagolási

eszközök. A nyersanyagot Eszékről és az ún. orsói selyemfonalat Roveredoból (Dél-Tirol) szerezték be. A gyártott áruk értéke évi 69 000 Ft. A személyzet: egy könyvelő, egy fonómester, 11 szövőmester, 23 segéd, 48 betanított női munkás, 9 napszámos, mind belföldiek. Azonkívül 41 belföldi fiútanuló és 56 belföldi tanulóleány. Összesen 190 fő. A szövőszekek száma 85, ebből 71-en selyemfátyolt, 14-en pedig egyéb selyemárut szőttek. Az árut helyben adták el.⁶⁴

Az 1788. augusztus 27-i kimutatás arról tanúskodik, hogy a Valero-manufaktúra termelésében az 1787–88-as évek folyamán hanyatlás állott be. A manufaktúra kapacitása ugyan nem lett kisebb, mert a szövőszekek száma 96-ra növekedett, a foglalkoztatott munkások száma azonban 1788-ban 184-re, s a termelés értéke pedig évi 32 000 Ft-ra csökkent. Az utóbbi tehát nem érte el az 1787. évi felét sem. A termelés csökkenését anyagihiány okozta, emiatt pl. 1787-ben a gyár négy hónapig nem dolgozott.⁶⁵

További részletes kimutatások ebből az időből sem a Valero-féle, sem egyéb manufaktúrákra vonatkozólag nem maradtak fenn. A Valero-féle manufaktúra termelése továbbra is pangott, 1789-ben 33 876, 1790-ben 28 868 Ft volt a gyártott áruk értéke.⁶⁶

A Valero-testvérek üzeme az 1787. esztendő óta követő néhány nehéz év ellenére sem rendült meg. Az 1790-es években a termelés újból emelkedni kezdett. Ezt a körülmények vezették, a szakmai tudás mellett elsősorban a testvérek elég szilárd vagyoni helyzete tette lehetővé. A család vagyona pl. 1785-ben 43 155 Ft-ot tett ki,⁶⁷ 1790-ben a két testvérnek összesen 4 háza volt (a terézvárosi 275, 276., 277., 278. sz. házak) a házakhoz tartozó 6686 négyszögöl telekkel, ezenkívül még külön 1946 négyszögölnyi telekkel együtt.⁶⁸ Mindez az állandóan bővülő gyár és gyári felszerelés mellett. A Valero-testvérek vagyona 1801-ben 106 819 Ft-ra rúgott.⁶⁹

A Valero-manufaktúra az országban és a Habsburg-birodalom területén is jó hírnévnek örvendett, azt lehet mondani, elérte a birodalom legjobb selyemgyárainak színvonalát. A gyártmányokat az ország határain kívül Bécsben és Nikolsburgban is szívesen megvették. A Valero-testvérek 1794. évi kincstári selyemhitelt kérő folyamodványához csatolt bizonyítványok tanúsága szerint a Valero-gyártmányok a legszebbek és legjobbak közé tartoztak a birodalom összes ilyen gyártmányai között (unter allen Waaren anderer Fabriken in ganzen k. k. Staaten). Még a bolognaival, a legjobb európai áruval is felvették a versenyt.⁷⁰ A Valero-manufaktúra tehát jól megalapozott, az akkori fejletlen magyar gazdasági viszonyok ellenére is fejlett, életerős vállalkozásnak bizonyult.

Ifjú Beywinkler József a Valero-testvérekénél jóval kisebb manufaktúráját 1781-ben alapította. Az alapító személye itt is külföldi, a vállalkozáshoz szükséges vagyon közvetve szintén külföldi eredetű. Beywinkler a selyemgyártás tudományát és a szükséges tőkét családjából hozta magával, ugyanis legidősebb fia volt annak a Beywinkler József nevű, bécsi származású selyemgyártómesternek, aki kincstári támogatással 1777-ben Óbudán létesített selyemgyártó manufaktúrát. A fiú 1781-ig

apjánál dolgozott, 1781-ben azonban önállósította magát, s átjött Pestre. Apjához hasonlóan kincstári nyersanyaghitel formájában ő is állami támogatásban részesült, üzeme azonban kisebb volt, mint az óbudai. Raktáron levő készáruja és kinnlevőségei 1784-ben csupán 961 Ft-ot értek.⁷¹

Az 1785. évi gyárkimutatás szerint ifjú Beywinkler József selyemkelmét gyártó fabrikája összesen 7200 rőf árut készített 10 800 Ft értékben. A nyersanyagként (félkészárúként) szolgáló tráma és orsoi selymet (a selyemszövetekhez használt két olasz-nevű selyemcérnaféleség) a pesti sóhivataltól (mint kincstári selyemraktárból) szerezte be, mégpedig 600 fontot 5900 Ft értékben. Árut Pest-Budán adta el. Gyarában 5 külföldi segéd és 15 belföldi napszámos dolgozott.⁷²

Az 1787. évi kimutatás ifjú Beywinkler Józsefnél nem árul el különösebb fejlődést. A fabrika ekkor tafotát, párizsi árut és egyéb selyemszöveteket készített. A nyersanyagot nem Pesten, hanem Eszékről (az ottani filatóriumból) szerezte be 5900 Ft értékben. Árut továbbra is helyben adta el. Munkásainak száma: 5 segéd, 1 betanított leány, 12 selyemgombolyító, 1 csévéző, 2 tanulóleány, mind belföldiek.⁷³ Ifjú Beywinkler József ekkor 5 szövőszékkal dolgozott, tehát manufaktúrája tényleg nem volt nagyméretű. Vagyonát áruban és felszerelésben mindössze 4127 Ft-ra becsülték.⁷⁴ Az 1788. évi kimutatás szerint ebben a manufaktúrában is csökkent a termelés, az anyagihiány miatt négy hónapig szünetelt a munka. A nyersanyag körül tehát itt is bajok voltak, erre mutat a tulajdonos kívánsága is, amelyben a hazai nyersanyag szabad felvásárlásának lehetővé tételét kérte. A hazai nyersanyaghiány miatt ugyanis Olaszországból volt kénytelen selymet behozatni.⁷⁵ Ifjú Beywinkler József a Valero-testvérekkel együtt mégis átvészelte az 1787 utáni nehéz esztendőket, sőt üzeme a nehézségek ellenére megnövekedett, 1793-ban már 24 szövőszéke volt.⁷⁶ Az üzem bővítése folyamán azonban súlyos adósságokba bonyolódott.

Lehner Tóbiás manufaktúrájának alapítási idejét biztosan megállapítani nem lehetett, de mivel 1782-ben mint üzemtulajdonos tanoncszerződést kötött, manufaktúrájának alapítási éve valószínűleg 1782.⁷⁷ Lehner vállalkozása ama ritka esetek közé tartozik, amikor egy manufaktúra megalapításánál pesti polgári vagyon játszott szerepet. Lehner helybeli előkelő polgárcsaládból származott, 1757-ben százas polgár, 1762-ben a külső tanács tagja, 1767-ben városi tanácsnok lett, 1783-ban pedig bíróvá választották. József-ellenes magatartása miatt 1785-ben tisztségekre tovább nem jelölték, ettől fogva a közügyektől visszavonult.⁷⁸ Lehner a közügyek vitele mellett élénk gazdasági tevékenységet is folytatott, 1771 körül pl. Szentendre határában megvásárolt egy folyami malmot, s ezt papírmalommá alakította át. 1774-ben egy másik malmot vett, s a malmokat bérbe adta.⁷⁹ Egyéb vállalkozásairól is tudomásunk van. Stahly György sebésztől pl. 1775-ben kőbányát vásárolt, s ebből építette fel több pesti házát, főképp pedig selyemmanufaktúráját.⁸⁰ Vagyonát mint színházi vállalkozó is gyarapította, többször bérbe vette a pesti rondella-színházat.⁸¹ Lehner tehát a városi polgár élelmes, vállalkozó típusa, bár

vagyona nem kereskedeleméből származott, tehát az ő esetében nem a kereskedelmi tőke szerepéről van szó. Vagyonának alapja örökölt ingatlanvagyon volt.

Lehner manufaktúrája kb. az ifjú Beywinkler József-féle üzem méreteit üttötte meg. Termelése az 1785. évi gyárkimutatás szerint évi 7900 rőf selyemáru volt, 10 300 Ft értékben. Áruit Pest-Budán és Debrecenben vették meg. Üzemében összesen 22 főt foglalkoztatott, mégpedig: 5 külföldi segédet, 1 hazai segédet, 7 külföldi, 1 hazai tanulót és 8 napszámost.⁸² Az 1787. évi kimutatásból az tűnik ki, hogy Lehner a fonatlan selymet Észékről, az orsoi selyemfonalat Bécsből szerezte be. Termelése valamivel több, mint 1785-ben volt. Munkásainak létszáma 20, ekkor már mind belföldiek.⁸³ Az 1788. évi kimutatás Lehnernél is hanyatlásról tanúskodik, a termelési érték csökkent, a munkások létszáma 13-ra fogyott. Anyaghiány miatt Lehner fabrikája is 4 hónapig állt. E kimutatás szerint Lehner Bécsbe is szállított.⁸⁴

Lehnernek egyébként a Valero-testvérekhez hasonlóan saját selyemtenyészete is volt.⁸⁵ A helytartótanács 1786-ban közhírré tette a manufaktúra cégbélyegzőjét.⁸⁶ Az 1789. esztendőben Lehner még a pesti gyárosok névsorában szerepelt, a további években azonban a gyár működéséről nincsenek adatok, legfeljebb annyi, hogy az üzem 1790-ben még bérben volt.⁸⁷

Az időrendben következő, valószínűleg szintén 1782 körül alapított manufaktúra tulajdonosa *Herzog Károly* bécsi selyemgyártó mester volt. Ez az üzem azonban nem üttötte meg a manufaktúra mértékét, az 1785. évi kimutatás szerint 2 tanulóval, 2 napszámossal, az 1787. évi szerint is csak összesen 6 alkalmazottal dolgozott. Az 1788. évi kimutatásból kitűnőleg manufaktúráját megszüntette, és visszament Bécsbe. A kincstártól hitelbe kapott nyersanyagért adós maradt.⁸⁸

Az 1785. évi gyárkimutatásban a fentiekén kívül még három üzem szerepel. Közülük manufaktúrájának azonban legfeljebb csak a 7 külföldi segéddel dolgozó *Leimer Antal*-féle bársonykészítő üzem volt nevezhető, melynek évi termelése 2 800 rőf volt 9 800 Ft értékben. *Bogner Teréz*, aki tafotát készített, 2 külföldi segéddel és 2 napszámossal, *Ament Tamás* pedig csupán 1 hazai segéddel dolgozott.⁸⁹ Leimer és Ament üzeme azonban 1787-re elérte a manufaktúra mértékét. Leimer 10, Ament Tamás 15 alkalmazottal szerepel a kimutatásban. *Bogner Teréz* ekkor 5 alkalmazottal dolgozott. A következő évben Ament és *Bogner* csődbe került, csupán Leimer manufaktúrája maradt fenn, de ez is csak 5 munkást tudott foglalkoztatni. Ament Tamás a Valero-testvérekhez ment el segédnek.⁹⁰ A fenti mesterek egyébként nyersanyagukat 1785-ben a pesti sóhivataltól, 1787-ben Észékről szereztek be.⁹¹ Arra vonatkozólag, hogy honnan származtak, *Herzog* kivételével adataink nincsenek, minden valószínűség szerint Ausztriából vándoroltak be. Az is valószínű, hogy hazájukban a selyemgyártó céh tagjai voltak. Háza, telke vagy egyéb ingatlana Pesten egyiküknek sem volt, ez szintén jövevény voltukra utal.

Az 1788. esztendő közepe táján alapította manufaktúráját *Riegler János* Prágából származó selyemfátyolgyártó, akit 1789. június 20-án

vettek fel pesti polgárnak.⁹² Az 1788. évi kimutatásban szereplő üzem még csak első heteit éli, 14 betanított leánnyal és 3 inassal kezdte el működését.⁹³ Riegler komolyabb apparátussal látott munkához, átvészelt az 1787 utáni kritikus esztendőket, és 1795-ben már 21 szövőszékkel dolgozott. Anyagi helyzete üzemének növekedése ellenére sem volt szilárd. Az 1794. esztendőben ugyanis kincstári anyaghitelt kért, s ezzel kapcsolatban kitűnt, hogy aktíváit és passzíváit egybevetve csupán 1 298 Ft tiszta vagyonnal rendelkezett. Felesége megvádolta őt, hogy rendezetlen életviszonyai miatt nem képes a gyárat vezetni, s a kincstári anyaghitelnek megfelelő biztosítékot nyújtani. A kamarához azzal a kéréssel fordult, hogy férje helyett bízzák őrá az üzem vezetését.⁹⁴ A gyár további sorsáról nincsenek adataink, a városi tanács 1795. évi jelentése már nem emlékezik meg róla.⁹⁵

Pest városának 1789-ben a helytartótanácsához, a harmincadállomások számára nyilvántartás céljából küldött, lényegében csak a fabrikatulajdonosok puszta névsorát tartalmazó jelentése említ még néhány selyemgyártót. Ezek Grätz Henrik selyemszövetkészítő, Berkovits Joel paszománykészítő és Spitzer János bársony- és selyemgyártó.⁹⁶ Fentiek vállalkozásával kapcsolatban kevés adatunk van, annyi azonban bizonyos, hogy egyikük üzeme sem volt manufaktúrának nevezhető. Grätz Henrik 1789-ben a Lehner-féle manufaktúrát bérelte, s ilyen minőségben kérte magát a pesti polgárok közé felvételre. A pesti tanács azonban, mivel nem saját fabrikájában dolgozott, kérelmét elutasította.⁹⁷ Ugyanez a Grätz 1790-ben 4 tanulóra kért kincstári támogatást a helytartótanáctól. A kérelmével kapcsolatos városi jelentés szerint Grätz 4 szövőszékkel működött, 1 legény és 2 betanított leány segítségével. Az üzem a Király utca 403. sz. házban volt. E jelentés is arról tanúskodik, hogy Grätz nem önálló vállalkozóként mások megbízásából készítette áruit. Mandl pesti zsidó selyemkereskedő látta el őt nyersanyaggal, s ezt a nyersanyagot heti bérért dolgozta fel.⁹⁸

Berkovits Joel paszománykészítő sem működött önálló vállalkozóként. Először a Valero-gyárban dolgozott, 1786-ban Lehner Tóbiástól kapott munkát, s 1791-ig, úgy látszik, Lehner bizonyos megrendeléseit látta el. Lehner megfelelő helyiséget, félszert, kölcsönt nyújtott neki, és az elkészített áruk 25%-át kötötte ki magának. Berkovits 1791-ben bepanaszolta Lehnert, hogy az ígéretét nem tartotta meg, igazságtalanul bánt vele, s munkáját megnehezítette. Ezeknek az adatoknak a tanúsága szerint tehát Berkovits a Valero- és a Lehner-üzemnek dolgozó paszománykészítő s nem önálló tulajdonos volt. Valószínű azonban, hogy Berkovits nemcsak megbízóinak, hanem eladásra is dolgozott.⁹⁹ A harmadikról, Spitzer Jánosról semmilyen adatunk sincs.

Ennyiben számolhatunk be a pesti selyemmanufaktúrákról, amelyek a II. József uralkodása alatt keletkezett kedvezőbb gazdasági konstellációnak köszönhetőek létüket. Különösebb magyarázatra nem szorul az a tény, hogy II. József idején a manufaktúrák száma hirtelen megnövekedett. A selyemmanufaktúráknál, amint láttuk, jórészt külföldi vállalkozó, külföldi tőke alapításairól volt szó. Lehner Tóbiás, pesti

bíró vállalkozása úgyszólván az egyedüli kivétel. A pesti kereskedelmi tőke, a kézműves ipar e manufaktúrák keletkezésénél semmilyen szerepet sem játszott. A II. József alatt létesült selyemmanufaktúrákat részben mégis céhes eredetűeknek kell vennünk, csakhogy az alapítók nem pesti, hanem bécsi, illetve osztrák céhmesterek voltak.

A II. József idején tapasztalható kedvezőbb viszonyok a selyemiparon kívül, bár jóval kisebb mértékben, egyéb iparágakban is indíttatást adtak manufaktúrák alapítására. Ezek már inkább a pesti gazdasági talajból szívták életerejüket, igaz, hogy az eredmény is ennek megfelelő volt. A vállalkozási kedv a szövő- és a bőripar terén volt a legélénkebb. Említésre méltó eredményeket azonban csak a szövőipar tudott felmutatni. Olyan kedvező konstelláció, mint amilyet a selyemiparnál tapasztalhattunk, e vállalkozásokat nem segítette.

A két szövőmanufaktúra közül a *Bakál Atanáz—Zsuppán János*-féle gyapjúrászat készítő manufaktúra volt a jelentősebb. (A gyapjúrásza gyapjúból készült durvább szövet, főleg szoknyák készítésére használták.) Ez a manufaktúra 1785-ben alakult meg, ebben az évben kötött szerződést Bakál Atanáz pesti görög kereskedő Zsuppán Jánossal, szintén balkáni származású kereskedővel, aki a rázsakészítésben szakember volt. A szerződés értelmében Zsuppán János kötelezte magát arra, hogy Bakál pénzén egy gyapjúrászat készítő fabrikát rendez be. A fabrika működéséhez a továbbiakban Bakál adja a pénzt, Zsuppán pedig a szakértelmet és a munkát. A hasznon fele-fele arányban megosztottnak.¹⁰⁰

A Bakál—Zsuppán-féle manufaktúra megalapításában tehát a pesti kereskedelmi tőke, mégpedig egy görög kereskedőnek a vagyona játszott szerepet. Ez az egyetlen eset, amikor a pesti görög kereskedők közül valaki manufaktúra létesítésére szánta magát. A szakember Zsuppán János neve szintén gyakran szerepel az egykorú iratokban. Zilált anyagi viszonyok között élő ember volt, akit adószai rendszerint cserbenhagytak. Vállalkozásaiban nem sok szerencse kísérete.¹⁰¹ Testvérével, Zsuppán Demeterrel együtt először Miskolcon kereskedtek, majd a boroszlói hercegség területén fekvő Weisswasser, illetve Freywald nevű városokban létesítettek gyapjúrászat készítő manufaktúrát.¹⁰² Innen — Bakál állítása szerint — meg kellett szökniök, mert 80 000 Ft kárt csináltak és a gyár tönkrement.¹⁰³

A manufaktúra az 1785. évi összeírásban Zsuppán és társa fabrikája néven szerepel. A tulajdonosok a gyapjút pesti görög kereskedőktől, a festéket és a vegyi anyagot külföldről (pontosabban nincs megjelölve) szerezték be. Évi termelésük 21 000 róf áru volt 14 700 Ft értékben. Pest-Budán kívül Debrecen, Vác és Kecskemét városokba szállítottak. Üzemükben ekkor 6 külföldi segéd és 88 hazai napszámos (jórészt fonónő) dolgozott. A gyártás fellendítése érdekében 7 000 Ft-nyi állami kölcsönt kértek.¹⁰⁴

Az 1787. évi összeírásban a manufaktúráról részletesebb adatok találhatók. A manufaktúra termelési értéke ugyanannyi, mint 1785-ben. A gyapjút a Havasalföldről, a Bánságból és egyéb magyar területekről szerezték be. A munkások létszáma hatalmasan megnőtt, 1 külföldi

festőn, 1 belföldi posztónyíron, 4 külföldi és 6 belföldi posztószövő segéden kívül 220 nőt alkalmaztak a gyapjú fésülésére, fonására. A manufaktúra ekkor 15 székkal működött, s az üzem fejlesztésére 10 000 Ft-os kölcsönt kértek.¹⁰⁵ Az 1788. évi összeírás a manufaktúra némi fejlődéséről tanúskodik, termelési értéke 18 800 Ft-ra, a munkások létszáma 235-re emelkedett.¹⁰⁶

A Bakál—Zsuppán-féle manufaktúra — a többi vállalkozáshoz hasonlóan — csak néhány esztendeig működött, s rövid élete is rendkívül viszontagságos volt. A két társ nemigen fért meg egymással, illetve Bakál kapzsisága miatt a társulás néhány év múlva felbomlott. A már említett szerződés nem írta körül pontosan a két társ jogait és kötelességeit, s azonkívül Zsuppánra nézve rendkívül hátrányos is volt. A szerződés értelmében¹⁰⁷ Bakál minden munka nélkül a haszon felét kapta meg, ezenkívül a gyár és a felszerelés is teljesen az övé maradt. A két társ 1788-ban összeveszett egymással, s Bakál, miután Zsuppán a manufaktúrát már felállította és üzemképesé tette, maga akarta a vállalkozást tovább vezetni, azzal érvelve, hogy a társulásból csak kára lett. Zsuppán először a társasviszony visszaállítását kérte, a városi tanács véleménye azonban az volt, hogy a társulás felbontandó és a két fél között a végelszámolás megejtendő. A manufaktúra üzletmenetét nagyon nehezen lehetett megállapítani, mert a két fél számadásai sehogysem egyeztek. Bakál számadásai szerint Zsuppán tartozott kártérítést fizetni, Zsuppán számadásai pedig Bakált marasztalták el. A két társ között perre került a sor, amelynek folyamán egy városi bizottság azt állapította meg, hogy a manufaktúra 1785-től 1787-ig 2280 Ft tiszta jövedelmet hozott. Ezt a két társnak a szerződés értelmében meg kell osztania egymással fele-fele arányban. A bizottsági vizsgálat egyik felet sem elégitette ki.¹⁰⁸ A per még 1791-ben is folyt.¹⁰⁹ Zsuppán követeléseit végül is biztosították. Bakál 1792-ben meghalt, s ekkor Zsuppán követeléseit fedezésére társa vagyonára hatósági zárt kért.¹¹⁰ A manufaktúra egyébként 1790 táján megszűnt; az 1789. évi városi jelentés még említést tesz róla.¹¹¹

A Bakál—Zsuppán-féle manufaktúra tehát a kereskedelmi tőke tipikus létesítménye volt. A másik szövőmanufaktúra, amelyet az ausztriai Weiragból származó és Pesten 1787. április 11-én polgárjogot nyert *Rausch Lőrinc* takácsmester alapított, ezzel szemben céhes eredetű.¹¹² Rausch nem sokkal a gyáralapítás előtt jöhetett Pestre, s feltehetőleg szülőföldjéről valami vagyont is hozott magával. Pamutárut és vásznat készítő manufaktúrájáról az 1787. évi kimutatás ad először tájékoztatót. Eszerint a pamutot és egyéb nyersanyagot Macedóniából szerezte be (görög kereskedők révén), különféle kelméket, kendőt és női ruhát gyártott 3318 Ft értékben. Munkásainak száma 55, mégpedig 4 belföldi, 2 külföldi (szászországi) segéd, 47 belföldi gyapotfonónő és 2 belföldi kártolonő. A manufaktúra 6 szövőszékkal dolgozott. Rausch panaszja jellemző az akkori kezdetleges ipari viszonyokra, nem tudott elegendő és megfelelő fonónőt találni. Ehhez kért támogatást.¹¹³ Az 1788. évi gyárkimutatás a Rausch-féle manufaktúráról is kedvezőtlen helyzetet fest. Termelési értéke 1713 Ft-ra csökkent, a munkások létszáma (nyilván csak

a segédeké) 3-ra fogyott, és a gyapot magas ára miatt csupán 3 szövőszéke volt üzemben.¹¹⁴ A következő esztendőben a manufaktúra, úgy látszik, meg is szűnt, mert az 1789. évi kimutatás már nem említi.¹¹⁵ Rausch esetében az látható, hogy az osztrák vállalkozók nemcsak a selyemipar, hanem a szövőipar terén is lehetőségeket láttak II. József idején Pesten.

A szövőipar mellett a bőrgyártás terén tapasztalható, meglehetősen élénk vállalkozási kedvet eláruló, de sajnos tényleges eredményt alig elért kezdeményekre kell még kitérnünk. Az első kísérlet *Schmidt Ignác* pesti bőrkereskedő nevéhez fűződik, aki 1786-ban manufaktúrája számára a hajóhid melletti rondella átadását kérte Pest városától. Egyben céhmesteri jogért és gyári privilégiumért is folyamodott. Pest városa a rondellát nem adta át, és Schmidtnek a tímárcéhbe való felvételét is megakadályozta. (A mesterjog elnyeréséhez szükséges kellékekkel ugyanis nem rendelkezett.) A helytartótanács az engedélyt a fabrika felállítására, inasok felvételére és felszabadítására ezzel szemben megadta. A rondella átadása és a céhtagság dolgában a városi tanács végzését hagyta jóvá.

Schmidt valószínűleg az üzem felállítását meg is kezdte. A helytartótanácsához 1786-ban beadott kérelmében „Fabrikant”-nak nevezte magát, és a már felállított gyára működésének elősegítésére 12 000 Ft állami hitelt és egyéb kedvezményeket kért. Arra vonatkozólag, hogy a segítséget megkapta volna, s hogy a manufaktúra huzamosabb ideig működött is volna, további adatunk nincsen.¹¹⁶

Még kevesebb adatunk van *Ebenhöch Antal* pesti tímármester kísérletére, aki 1787-ben bagariabőr gyártására akart manufaktúrát létesíteni, s erre vonatkozólag a helytartótanács engedélyét meg is kapta. Sőt a helytartótanács a pesti magisztrátust a vállalkozás támogatására is felhívta.¹¹⁷ A jelzett gyárkimutatásokban azonban sem Schmidt, sem Ebenhöch neve nem szerepel.

Nem szerepel a II. József-kori gyárkimutatásokban *Kemnitzer János* tímármester bőrmanufaktúrája sem. Kemnitzer János gazdag pesti polgár volt, aki a tímármesterség mellett terménykereskedéssel, egyéb vállalkozásokkal is foglalkozott. Pl. vásártéri (a mai Engels tér) telkeket vásárolt, házakat épített, 1791-ben a hajóhid mellett épült házában (Kemnitzer-ház) kávéházat nyitott.¹¹⁸ Gyárengedélyt ugyan csak 1799-ben szerzett magának, azonban abból a tényből, hogy 1782-ben bőrárukat Ausztriába is exportált, s hogy a pesti Natorp-cég útján egy bécsi cégnél 4000 Ft-os váltót hajtatott be, arra következtethetünk, hogy műhelye már az 1780-as években túllépte a céhes kereteket. Kemnitzer a fenti adatokból megállapíthatóan a céhmesterből kereskedővé, a kereskedőből manufaktúra-tulajdonossá fejlődő vállalkozó típusa volt.¹¹⁹ Manufaktúrájának részletes tárgyalása, tekintettel arra, hogy teljes kifejlődése az 1800-as évekre vehető, nem ennek a tanulmánynak a keretébe tartozik.

A selyemiparon, a szövőiparon, a bőriparral kapcsolatos kezdeményeken kívül egyéb iparágakban nemigen jelentkeztek manufaktúrák Pesten II. József korában. Az 1785. évi gyárkimutatás megemlíti ugyan

Sztraka Károly viaszosvászon-készítőt, aki morvaországi lenből s nyugati országokból behozott gumiból, vegyianyagokból évente összesen 100 rőf viaszosvásznat készített. Sztrakát semmi esetre sem minősíthetjük manufaktúristának, mert csupán egy inással dolgozott.¹²⁰

Jelentősebb létesítmény volt *Intim József*nek kb. 1787-ben alakult likőr-, konyak-, ecet- és parfümgyára, amely az 1787. évi gyárkimutatás szerint 16 000 Ft értékű árut termelt, s ebből Lengyelországba is szállított. Munkásainak látszáma az 1787. és az 1788. évi kimutatás szerint egyaránt 34 főt tett ki. (Az, hogy milyen munkások, nincs részletezve.) A városi magisztrátus e manufaktúrára különösen felhívta a helytartótanács figyelmét, mivel *Intim* francia konyak gyártásával is foglalkozott, s ennek a cikknek itthon és külföldön akkor elég jó piacot lehetett teremteni. *Intim* a cukor- és a borellátás terén kért az államtól segítséget, hogy ezt megkapta-e vagy nem, azt a rendelkezésre álló adatokból nem tudjuk megállapítani.¹²¹ Valószínűleg nem, mert gyára egyhamar megszűnt, az 1789. évi kimutatásban már nem szerepel.

Az egykorú források elszórva egyéb, nyilván jelentéktelen vállalkozókról is megemlékeznek. Így pl. 1786-ban *Häass András* pesti arany- és ezüsthuzalgyártó (paszományhoz) panaszkodik amiatt, hogy a gyártáshoz szükséges selyemfonalat mily nehezen tudja Óbudáról beszerezni.¹²² Nyilván ilyen tiszavirágéletű vagy magát manufaktúra rangjára emelő létesítmény több is volt Pesten. Ezekről azonban a gyárkimutatásokban nincs szó, mert a kimutatás időpontjában már nem léteztek, vagy a tanács ezeket manufaktúráknak nem minősítette. A városi tanács minősítése egyébként is sokszor bizonytalan ezekben a kimutatásokban, több esetben látható, hogy a tanács nem volt tisztában a manufaktúra számára újszerű fogalmával. Maguknak a kimutatásoknak az adatai sem teljesen megbízhatóak. Pontatlanságuk miatt a helytartótanács is többször zsörtölődött. Az adatszolgáltatás helyességét befolyásolta a tulajdonos bizalmatlansága a hatóságok iránt, vagy a városi tanács féelme az ipartámogatás reá háruló kötelezettségétől. De az is megtörtént, hogy egyes vállalkozók állami támogatás reményében túlságosan kedvező adatokat mondtak be az összeíró közegeknek.

Összefoglalva a pesti manufaktúrákról elmondottakat, az alábbiakat állapíthatjuk meg. Az előző korszakkal szemben feltűnő a manufaktúrák, különösen a selyemmanufaktúrák számának erős emelkedése. Már ez igazolni látszik azt, hogy II. József korában a manufaktúra-ipar fejlődését kedvezőbb körülmények támogatták. E fejlődésben a pesti kereskedelmi tőke és céhes ipar még elég alárendelt szerepet játszott. A legerősebben képviselt selyemiparnál alig mutatható ki városi gazdasági tényező szerepe. A selyemipart, amint láttuk, Ausztriából bevándorolt mesterek honosították meg, ez alól kivétel csupán *Lehner Tóbiás* vállalkozása volt. Természetes, hogy így a pesti selyemiparnak a céhes hagyományokhoz semmi köze sem lehetett, bár egy-két selyemgyártónál (íj). *Beywinkler József*, *Herzog Károly*) a céhes eredet kimutatható, azonban a céhes gyökereket nem Pesten és Budán, hanem Bécsben kellene keresnünk. Már inkább szóhoz jutottak a pesti kereskedők a

szövőipari (Bakál—Zsuppán) és a bőripari vállalkozásoknál (Schmidt Ignác). A céhes iparosok szintén részt vettek a szövőipar (Rausch Lőrinc) és a bőripar területén született kezdeményezésekben (Ebenhöch Antal és Kemnitzer János). Meglepő, hogy a fém-, fa-, üveg- és edényiparban még csa kísérlet sem történt fabrikák alapítására. Ennek oka nyilván az ipar fejletlensége, az ipari foglalkozások nem kielégítő differenciáltsága volt.

Még egy fontos jelenségre kell a figyelmet felhívunk, nevezetesen arra, hogy az ipari fejlődés II. József alatt hirtelen fellendülő íve 1787 után megtörik. Láttuk, hogy majdnem minden manufaktúra bajba került az 1787 utáni esztendőkből. Ebből arra lehet következtetni, hogy a fejlődést elősegítő tényezők ekkor már megváltoztak. E kérdések részletes megvilágítására külön fejezetben térünk ki.

Buda

Buda, bár lélekszáma egyelőre a pestinél még nagyobb volt, az iparfejlődés szempontjából lassanként háttérbe szorult Pesttel szemben. Ez a manufaktúrák alapításával kapcsolatban is meglátszik. A selyemiparban kialakult aránylag kedvező viszonyok pl. Budán alig hoztak eredményt, a manufaktúrák majdnem kizárólag Pesten és Óbudán helyezkedtek el. Igaz, Buda igényeit a közel fekvő Óbuda, s az 1767 óta Budát az állandó hajóhíddal összekötött Pest könnyen kielégíthette. A vállalkozók ezért szívesebben telepedtek meg a kedvezőbb fekvésű Pesten és Óbudán.

Természetes, hogy a gazdasági fejlődésből Buda sem maradhatott ki teljesen, ezért néhány manufaktúra megalakulásáról itt is beszámolhatunk. Ösztönzőleg hatott az ipari fejlődésre 1777-ben a nagyszombati egyetemnek, továbbá II. József alatt a kormányhatóságoknak Budára való helyezése. Egyes iparágak pedig Budán kedvezőbb feltételeket tudtak maguknak biztosítani, mint Pesten. Részben ilyen körülménynek köszönheti megalakulását az első komoly budai üzem is. Ez az üzem a *Kuny Domokos* által 1785-ben létesített fajansz-manufaktúra. Kuny az egész ország beutazása után határozta el, hogy az ország középpontjában fekvő és agyagfélésekkel rendelkező Buda lesz a legalkalmasabb fabrikája számára.¹²³

A Kuny-féle manufaktúra megalakulásának körülményei a történeti irodalomban eléggé ismeretesek.¹²⁴ A budai fabrika keletkezése a XVIII. században Magyarországon állami segítséggel meghonosított fajanszgyártással kapcsolatos. (A fajansz, illetve majolika az agyagból égetett edények és tárgyak egyik fajtája. Az agyagból formázott tárgyakat előbb kisebb hőfokon égették ki, majd ónmázzal borítva és festéssel ellátva nagyobb hőfokon újból égették.¹²⁵) Az első magyar fajansz-manufaktúrát francia példa nyomán Lotharingiai Ferenc létesítette 1743-ban Holicson. E manufaktúra művezetői állására kapott meghívást a francia származású id. Cuny Domokos, a budai fabrika létesítőjének apja. Így Kuny Domokos keramikus családból származott, s a mesterség tudását

a családból hozta magával. Holicson nőtt fel, 15 éves korában mostohaapjával (id. Cuny Domokos 1759-ben ugyanis meghalt), Hermann Sándorral Tatára került, az Eszterházyak fajanszgyárába. Itt tökéletesítette szakmai tudását. A tatai gyár vezetésére azonban nem számíthatott, mert mostohatestvérének az anyai örökség révén előjoga volt ehhez. Hermann halála után így mostohatestvérének férje, Schlögl János György került a gyár élére. Kuny Domokos máshol kereste a boldogulást: családi egyezség után 1785-ben Budára ment, s ott alapított új fabrikát.¹²⁶

Kuny vállalkozásához a körülmények általában kedveztek. A bécsi udvar a porcelánnal szemben ekkor inkább a fajansz pártján állott, s a fajansz a főúri háztartásokban Magyarországon is divatos lett. A bécsi gazdasági politika a fajanszgyár fejlődése elé, amint ezt a holicsei manufaktúra példája is mutatja, különösebb akadályokat nem gördített. A pest-budai piac szintén kedvező kilátásokat nyújtott, Kuny várható versenytársai csak a felvidéki korsósok és fazekasok, azonkívül a bécsi kiváltságolt császári porcelángyár voltak. A tatai üzem nem okozott konkurrenciát, a család ugyanis megegyezett abban, hogy a tatai fabrikáé legyen az ország nyugati felének piaca, a budaié pedig a keleti részé.¹²⁷

A manufaktúra alapítási körülményeit Kuny a budai városi tanácshoz intézett 1794. évi beadványában részletesen ismerteti. Amint már említettük, saját költségén beutazta az országot, s a gyártáshoz szükséges anyagot drága próbákkal kísérletezte ki. A budai Schnirk-féle kertben egy kísérleti laboratóriumot állított fel 4 kemencével, ahol a Buda környékéről gyűjtött anyagot két és fél éven át vizsgálta. Mindez 3000 Ft-jába került. Majd 1000 Ft-ért 3 holdnyi telket vett a Krisztinavárosban, s azon 30 munkásnak alkalmas gyárépületet emelt. (A Déli pályaudvar mellett, a mai Kuny Domokos utcában.) Az épület és a felszerelés összesen 22 000 Ft-jába került. A gyár felállításához szükséges tőke természetesen a családi vagyonból származott.¹²⁸

Az 1786-i gyárkimutatás szerint Kuny 4 külföldi, 8 belföldi legény-nyel és 1 belföldi tanulóval dolgozott. A nyersanyagszükséglet évi 2924 Ft-ját emésztette fel, a termelt áruk értéke 4822 Ft-ra rúgott. Készítményeit Pest-Budán, Székesfehérvárott, Pécsen, Kassán, Lőcsén és Vácon adta el. Ezenkívül Erdélybe és Lengyelországba is szállított.¹²⁹ Az 1787. évi gyárkimutatás szerint Kuny manufaktúrája szépen fejlődött. A 14 munkást foglalkoztató üzem neve ekkor fajansz- és angol kőedény-gyár (az angol kőedény mai helyes elnevezése angol kemény-cserép).¹³⁰ A nyersanyagot Kuny Budáról, Pestről, Solymárról, Győrből, Komáromból, Bécsből, Villachból és Szászországból szerezte be 3916 Ft értékben. A külföldi országokból nyilván a vegyianyagokat vette meg. A készített áruk értéke ebben az évben 5940 Ft-ra emelkedett. Edényt, szervízt, kávékészletet gyártott festett művészi kivitelben. Kuny állami pénzelőleget kért manufaktúrája számára, azonkívül császári privilégiumot.¹³¹

Túlzott volt tehát Kuny 1787. évi ama állítása, amely szerint manufaktúrája évi 20 000 Ft-ot forgalmazott volna.¹³² Mindenesetre a manu-

faktúra elég szépen fejlődött, 1791-ben Kuny saját házában már 5 kemencét tartott üzemben. A házban a nagy munkatermen és az 5 kemencén kívül lakás, raktár és üzelethelyiség is volt.¹³³ A török háború okozta drágaság, a kedvezőtlen gazdasági helyzet Kuny üzemében is nehézségeket váltott ki, s ekkor Kuny alkalmazottait pipák készítésével foglalkoztatta. A manufaktúra termelése 1790 után újból fellendült.¹³⁴

Kuny először csak fajanszedényeket gyártott, később rátért az állítása szerint sajátmaga által feltalált ún. márványozott fajanszkészítmények gyártására. A 90-es években hozzáfogott az ún. angol keménycserép készítéséhez is. (A közönséges agyagedénynél és a fajansznál lényegesen keményebb és praktikusabb edény. Keménységét az első, igen magas hőfoknál való égetéssel kapja. Az első égetés után festik, majd átlátszó mázzal vonják be és 970—1050 foknál újból égetik.¹³⁵) Egy 1791. évi városi jelentés szintén e háromféle gyártmányról emlékezik meg. A fajanszt (a jelentés majolikának nevezi) tiszta fehér színben, fehér színben kék és zöld szegéllyel, fekete színben paysage-zsal díszítve vagy mindenféle virágokkal festve készítette. A márványozott fajanszból pipákat és gombokat is gyártott.¹³⁶ Kuny gyártmányai az országban elég népszerűek voltak, bár készítményei a holicsi és a tatai áruk minőségét nem érték el.¹³⁷

Említettük, hogy Kuny már az 1787. évi gyárösszeírás alkalmával császári privilégiumot kért. Ezek a privilégiumok inkább Ausztriában voltak divatosak. A bécsi vállalkozó esetleg a helyi verseny ellen akarta biztosítani fejlődő manufaktúráját az abban az időben szokásos módon. Magyarországon ilyeneket — a bécsi gazdasági politika már ismertetett rendszabályai miatt — csak elvétve adtak. A holicsi gyár pl. kiváltságolt fejedelmi gyár volt. II. József korában nem ment könnyen a privilégium megszerzése, mert — amint említettük — a császár nem volt híve az ipari kiváltságoknak. Így Kuny 1787. évi kísérlete eredménytelen is maradt. II. József halála után, 1791-ben Kuny újból megpróbálta a gyári privilégium megszerzését. Mind a három gyártmányára (fajansz, angol keménycserép és márványozott fajansz) tíz esztendőre szóló, tíz mérföldes körzetben (közelebről véve Székesfehérvár, Esztergom, Vác városok területére) érvényes kizárólagos gyártási privilégiumot kért.¹³⁸ A városi tanács — a vizsgálóbizottság jelentése alapján — pártolta Kuny kérelmét. Kuny 1792-ben a privilégiumot meg is kapta, azonban nem a kért mértékben. Az uralkodó 6 évi időtartamra és Pest-Buda területére vonatkozóan csak Kuny saját találmányára, az ún. márványozott fajanszra engedélyezte a kizárólagos gyártás jogát.¹³⁹ Ez a privilégium így meglehetősen csekély értékű volt, mert épp a jelentősebb gyártmányokra nem vonatkozott. Így a privilégium Kuny manufaktúrájának fejlődésében nem játszott lényeges szerepet.¹⁴⁰ A privilégium megtagadása nyilván a bécsi kormánynak a magyar ipari fejlődéssel szemben elfoglalt, már ismert álláspontjával kapcsolatos. Közrejátszott ebben egy helyi mozzanat is, amelynek ismertetésére az alábbiakban térünk ki.

Kuny privilégiumkérelmével kapcsolatban derítenek fényt az egykorú források egy másik, a Kuny-féle üzemnél kisebb vállalkozásra, a

Germain—Spiro-féle manufaktúrára. A manufaktúrának — szerény méretei miatt — alig nevezhető üzem vezetője tulajdonképp Germain Gáspár, szintén keramikus család sarja, Germain Miklósnak, a holicsei gyár igazgatójának a fia volt. Germain Gáspár, Kuny Domokos gyermekkori barátja, eleinte a Kuny-féle manufaktúrában működött mint festő, Spiro József, aki eredetileg lakatos volt, szintén Kunynál dolgozott.¹⁴¹

A két jóbarát 1790-ben összeveszett egymással, s Germain Gáspár Spiróval társulva önállósította magát. Germain kiválásának valószínűleg az volt az oka, hogy ő is szeretett volna Kunyhoz hasonlóan önálló gyáros lenni. A szakítás történetét Kuny 1794-ben a következőképp adta elő. A török háború alatt az asztali edények iránti kereslet csökkent, s ezért Kuny, hogy munkáit foglalkoztatni tudja, pipákat kezdett készíteni. A török háború után megint lementek az árak, s ezt alkalmazottai közül egyesek észrevéve, önállósítani akarták magukat. Germain és Spiro búcsút mondott Kunynak, és pipákat kezdtek ők is készíteni. Ez ellen Kunynak még semmi különös kifogása nem lett volna. Germain azonban lassanként fajanszedényeket és angol keménycserépet is gyártott, elcsalta Kuny betanított embereit, sőt felkutatta és igénybe vette Kuny agyagelő helyeit is.¹⁴²

A két jóbarátból tehát egymást gyűlölő vetélytárs lett. Kuny gyárának létalapját látta veszélyeztetve, s ezért minden áron Germain elnyomására törekedett. Nyilvánvaló, hogy mindez közrejátszott abban, hogy Kuny magának kizárólagos privilégiumot akart szerezni.

Germain és Spiro még 1790-ben kértek a budai tanácstól engedélyt angol keménycserép és porcelán (?) gyártására. A kért engedélyt meg is kapták.¹⁴³ Amikor Kuny Domokos 1791-ben manufaktúrájának mind a három készítményére, tehát a fajanszra, a márványozott fajanszra és az angol keménycserépre gyártási privilégiumot kért, Germain a tanácsnál tiltakozott Kuny lépése ellen. Folyamodványában előadta, hogy II. József épp azért vette el a holicsei gyártól is a kiváltságokat, hogy a monopóliumok az ipar fejlődését ne gátolják. Továbbá kiemelte, hogy az angol keménycserép készítését Budán, Kunyt megelőzve, tulajdonképp ő honosította meg. Hivatkozott apjának, a holicsei gyár volt igazgatójának érdemeire, s arra is, hogy őnála a szakmát alaposan megtanulta. A budai tanács, mivel Kuny üzeme volt a nagyobb, s már komoly sikereket ért el, Kuny támogatását javasolta, azonban elismerte azt, hogy Germainnek az angol keménycserépre elsőbbségi joga van, tehát a megadandó privilégiumot az angol keménycserépre nem javasolta kiterjeszteni.¹⁴⁴ A privilégiumot — amint ezt már kifejtettük — Kuny csak a márványozott fajanszra kapta meg. Kuny tehát a privilégium megszerzésével nem tudta Germain vállalkozását elnyomni, és ebben feltehetőleg szerepet játszott az is, hogy Germain Gáspár a holicsei gyár nagytekintélyű, nagy érdemeket szerzett igazgatójának a fia volt.

A manufaktúráról maga Germain Gáspár számolt be 1791-ben a városi tanácshoz beadott jelentésében. Ebben is kiemelte, hogy elsősorban keménycserépet gyárt, s ilyen téren Kunyval szemben Budán övé az elsőbbség. Azt, hogy jó szakember, ellenfelének, Kunynak bizonyítványa.

is tanúsítja. Űzeme ugyan kicsi, de kismértékben rendelkezik mindazzal, ami a nagyobb gyárakban megtalálható. Többféle árut készít, elsősorban kávéskészleteket és asztali edényeket, ezekkel mindenféle igényt ki tud elégíteni. Különösen angol keménycserép edényei kiválóak. A beadvány szerint Germain manufaktúrája Kuny szomszédságában működött.¹⁴⁵

Kuny Domokos 1793-ban újból támadást intézett Germain Gáspár ellen. Vetélytársát azzal vádolta meg, hogy az ő gyárának a cégjegyével rossz edényeket készít, s ezzel a közönséget megkárosítja, s hitelét tönkreteszi. Az országban a Germain által „fuserált”, szintén „budai”-nak hirdetett edényeket Kuny edényei gyanánt veszik. Kuny, mint császári királyi kiváltságos gyár tulajdonosa, védelmet kért a kontárok ellen.¹⁴⁶

A budai tanács bizottságot küldött ki Kunypanaszának a megvizsgálására. A városi bizottság újból inkább Kuny pártjára állott. Megállapította azt, hogy nem igaz Germain azon állítása, hogy angol keménycserepet ő gyártott volna először Budán. Annyi tény, hogy az angol keménycserép gyártására Germain kapott elsőnek engedélyt. Germain a tanács jelentése szerint először csak pipakészítéssel foglalkozott és ezzel jól is keresett. Az angol keménycserép készítése azonban balul ütött ki, mert a készítmények valóban rosszminőségűek voltak, s emiatt Germain eladósodott. Nemcsak a pipákkal szerzett nyereség, hanem társának, Spiro Józsefnek a pénze is ráment erre. Germain rossz anyagi helyzetbe került, s mivel családos ember, segíteni kell rajta. A bizottság véleménye szerint csak a kifizetődő pipakészítésre kellene őt szorítani. Hacsak ezt csinálná, akkor Kuny sem panaszkodna, hogy készítményeivel gyárának hírét rontja.

A városi magisztrátus 1794-ben úgy döntött, hogy a Kunynak 1792-ben megadott császári privilégium értelmében Germainnél csupán a márványozott fajanszkészítmények gyártása tiltható el. Eszerint tehát Kuny az angol keménycserép és egyéb áruk készítésében Germaint továbbra sem gátolhatja. A viszálykodásnak a továbbiakban az vetett véget, hogy Germain Gáspár 1794-ben meghalt.¹⁴⁷

Fajanszpipák, sőt egyéb fajansztárgyak készítésével nemcsak Germain és Spiro, hanem mások is foglalkoztak akkor Budán. Így pl. Kuny volt segédje, Mihalik Orbán, aki a Krisztinaváros 188. sz. házában telepedett meg. Kuny ezek ellen is védelmet kért. A városi tanács itt hasonlóképp döntött, mint Germain esetében, tehát csak a márványozott módra készített tárgyak gyártását tiltotta meg.¹⁴⁸

Kuny mindent elkövetett vetélytársának elnyomására. Ez arra mutat, hogy Germain Gáspár vállalkozása mégsem volt annyira jelentéktelen, amint azt a városi bizottság állította. Kétségtelen azonban az, hogy Germain nem volt olyan energikus vállalkozó, mint Kuny Domokos, bár az a körülmény, hogy elsősorban angol keménycserép gyártására rendezkedett be, jó üzleti érzékére vall. Az angol keménycserép edény akkor már a fajanszedényeket kezdte a piacról kiszorítani, és a fajanszgyárak — köztük a holicai is — egymás után rátértek a keménycserép készítésére.¹⁴⁹

Kuny Domokos manufaktúrája volt az egyetlen számottevő, komoly ipari létesítmény Budán II. József idejében. A többi fabrika jelentőségben nem érte el Kuny üzemet. Úgy látszik, Budán szívesen telepedtek meg iparművészek, mert Kunyval majdnem egy időben alakult a Krisztinavárosban egy másik manufaktúra, amely rézből, pléből, fából készített keleti díszítésű és mintájú edényeket, dísztárgyakat, használati eszközöket. Az 1786. évi gyárösszeírás *Gumbesfelner András* keleti galantériacikkeket gyártó fabrikájaként említi ezt az üzemet. Gumbesfelner, akinek vagyoni körülményei, származása ismeretlenek előttünk, áruját a Pesten tartózkodó görög kereskedők révén juttatta el a Balkán-félszigetre és Kisázsziába. A gyár termelési értéke 2892 Ft-ot tett ki, s összesen 8 munkaerőt foglalkoztatott, 6 segédet és 2 napszámot. Elsősorban keleti díszítésű asztali készletek, mosdótálak, csészék, dohány- és cukortartók kerültek ki keze alól. Gumbesfelnernek elsősorban a nyersanyagellátással kapcsolatban voltak nehézségei.¹⁵⁰ Manufaktúrájának értékét ő maga 7000 Ft-ra becsülte, a hivatalos vizsgálat szerint azonban vagyona csak 2631 Ft-ot ért.¹⁵¹ Üzeme a szokásos nehézségek miatt szintén egyhamar megszűnt, az 1787. évi gyárösszeírás már nem említi.

Még II. József korában kezdte el működését egy jellegzetes budai üzem, a *Müller*-féle kocsigyártó manufaktúra. Alapítója Müller Fülöp, Bajorországból származó kocsigyártómester, aki 1791. október 31-én nyert Budán polgárjogot.¹⁵² A II. József-korabeli összeírások ezt a manufaktúrát nem említik, azonban egyéb iratok szerint Budán a Várban, a karmelita ház mellett 1787-ben már állt egy „kocsigyár”. Ez minden bizonnyal Müller üzeme lehetett. Nyilván a kormányzéseknek Budára való költözése ösztönözte arra, hogy hintógyárát épp a Várba helyezze. Az 1817. évi összeírás szerint Müller fabrikája 1786 óta működött Budán.¹⁵³ Horváth Mihály szerint sokáig az egyetlen hintógyár volt az országban, jó és szép kocsijairól volt nevezetes.¹⁵⁴

A Müller-féle manufaktúráról a 90-es évek városi jelentései már megemlékeztek, azonban manufaktúrának nem minősítették.¹⁵⁵ Ezek szerint Müller a hintókészítéshez szükséges különféle munkákat többféle mesteremberrel, így pl. bognárokkal, nyergesekkel, patkolókovácsokkal végeztette el.¹⁵⁶ Az egyes mesterek által készített alkatrészeket szereltette össze fabrikájában. Így Müller üzeme a többféle szakmát összefogó, ún. heterogén manufaktúra tipikus példája. Az 1790-es években még kezdeti stádiumban található.¹⁵⁷ Az egyes mesterek az alkatrészeket ugyanis valószínűleg még otthon készítették el, s nem a manufaktúra munkásainak, hanem céhmestereknek számítottak.¹⁵⁸ A Müller-féle manufaktúra 1800 után tovább fejlődött, s az üzem bővítésére a tulajdonos tőkés vállalkozókkal és pozsonyi kocsikészítőkkal társult.¹⁵⁹

A fentiek voltak Budán a nagyobb jelentőségű ipari vállalkozások. Ebben a városban is akadt néhány rövidéletű alapítás, amelyről a források csak igen szűkszavúan emlékeznek meg, a gyárösszeírásokban azonban nem szerepel. Így pl. 1788-ban *Reisl Sixtus* borkőgyáros kérte a városi tanácsot arra, hogy a „Generalwiese”-t (a mai Vérmező) fabrika

alapítására neki engedje át. A városi tanács a Vár körüli erődítési övezetben, vagy a Botanikus kert (a későbbi Horváth-kert) helyén ajánlott neki alkalmas telket.¹⁶⁰ Reislről a források többet nem árulnak el.

Valamivel többet tudunk *Plechtschmied György* és *Stankovics Ignác* pesti kereskedőknek valószínűleg 1789-ben Budán, a Tabánban, a Rajkó-féle majorságban létesített gyapjúszövő fabrikájáról, amely mellé Pesten fonodát is felállítottak, ahol a gyermekeket a finom fonás módjára ingyen megtanították. A tulajdonosok, üzemük közérdekű tevékenysége miatt, 1789-ben a katonai beszállásolás alól felmentést kértek.¹⁶¹

Arra vonatkozólag is van egy adat, hogy *Buderl Teofil* és *Gadl Lőrinc* pozsonyi kocsigyártók még 1784-ben, Müller Fülöp előtt, akartak Budán egy kocsigyárat létesíteni, illetve a pozsonyit Budára akarták helyezni. A városi tanács pártolta a kérelmet, több az ügyben azonban nem történt.¹⁶²

Az 1788. évi összeírás egy selyemmanufaktúráról, mégpedig Höpfinger Jakab manufaktúrájáról ad részletes felvilágosítást. Ez volt akkor Buda egyetlen selyemgyártó üzeme. Ezt az üzemet az óbudai manufaktúrák között ismertetjük, mert eredetileg ott létesült, s onnan települt át 1788-ban Budára.¹⁶³

A budai manufaktúrák ismertetéséből látható, hogy az ipar tőkés kezdeményeinek kialakulásánál a kereskedelmi tőke és a céhes ipar itt még kevesebb szerepet játszott, mint Pesten. Az egyetlen komoly vállalkozás, a Kuny-féle manufaktúra, lényegében közvetve az államilag megmonosított fajansziparnak és az ezzel kapcsolatosan külföldről behívott s itt egzisztenciát alapított fajanszgyártóknak köszönhetette megalakulását. Kuny vállalkozásához a budai kereskedelmi tőke és a céhes ipar nem sok segítséget nyújtott. Tipikusan céhes eredetű létesítménynek vehető a Müller-féle kocsigyár. Az alapító ugyan az alapítás előtt nemrég beszármazott bajor céhmester volt, üzemében azonban különféle budai kézműves mestereket foglalkoztatott. A kereskedelmi tőke próbálkozását kell látnunk a Plechtschmied—Stankovics-féle vállalkozásban, amely — amint láttuk — különösebb eredménnyel nem járt.

Óbuda

Óbuda II. József korában jelentős ipari kezdeményezések színhelye. Ebben magának a városnak gazdasági viszonyai alig játszottak szerepet. Kereskedelem — a zsidók működése révén — volt ugyan a városban, a kézműves ipar ezzel szemben a manufaktúrák alapítása szemszögéből még annyira sem jöhetett szóba, mint Pesten és Budán.

Annál fontosabb volt az a körülmény, hogy Óbuda a három város közül talán a leginkább vált a magyarországi nyerselyem gyűjtő központjává. Ez nemcsak külföldi selyemgyártókat vonzott a városba, hanem lehetőséget adott a bécsi kormány által is megtúrt, sőt bizonyos mértékben segített félkész selyemárut (selyemfonalat) gyártó iparnak a kifejlődésére. Óbudát, mint az ország középpontjában fekvő kamarai birtokot, a bécsi és a magyar kormányhatóságok is kiválónak találták erre a célra.

Óbuda ilyen körülmények között — amint ezt már említettük is — az államilag támogatott, sőt állami selyemiparnak kísérleti telepévé vált II. József korában.

Az első selyemgyártók, a Pestre telepedett Valero-testvérekhez hasonlóan, a selyemipar számára kedvező helyzetet felismerve már a 70-es évek végén megjelentek Óbudán. *Beywinkler József* és *Höpfinger Jakab* bécsi selyem- és brokátkészítő mesterek figyelmét Fachini Pál, olasz származású magyarországi selyemszakértő, az óbudai filatórium kezdeményezője hívta fel Magyarországra. Amint ezt említettük, Bécsben ebben az időben már elég sok selyemgyáros volt. *Beywinkler József* és *Höpfinger Jakab* (különben sógorok) Bécsben is selyemgyártók voltak, a bécsi selyemkészítő céh tagjai, ottani üzemük 12 szövőszékkel dolgozott.

Beywinkler és *Höpfinger*t az erős konkurrencia készítette a Bécsből való távozásra. Először Eszéken akartak letelepedni. Az eszéki filatórium selyemfonalát azonban — a bécsi gazdasági politikára jellemzően — a linzi gyár foglalta le magának, úgyhogy a két sógor Szlavónia helyett Óbuda felé vette útját. Személyzetükkel, felszerelésükkel 1777. március 18-án érkeztek Óbudára, ahol egyhamar meggyőződtek arról, hogy megfelelő helyre jöttek. Pest és Buda közelsége, azonkívül a kamarai uradalom nagyobb lehetőségeket kínált számukra, mint Eszék városa. Tehát *Beywinkler* és *Höpfinger* esetében két céhes eredetű bécsi selyemmanufaktúra telepedett át Bécsből Óbudára, teljes személyzettel és felszereléssel együtt. *Beywinkler József* vagyonát a hivatalos becslés 5329 Ft-ra, *Höpfinger Jakab*ét pedig 1930 Ft-ra becsülte.¹⁶⁴

A két selyemgyártó — mindegyiknek saját üzeme volt — a kamarától jelentős támogatásban részesült. A Zichy-kastélyban kaptak lakást és műhely részére való helyiséget, s ezért az első évben semmit, a második és harmadik évben csak kevés bért kellett fizetniük. Ezenkívül 600—600 Ft állami előleggel kezdték el működésüket.¹⁶⁵ Kétévi óbudai működés után már elérték bécsi üzemük méretét, s azt állították, hogy ketten 264 embernek tudnak kenyeret adni. 1780-ban 12 új gombolyító gépet, 12 új szövőszéket, 30 selyemmotollát állítottak üzembe, és selyemtenyészetükön 1781-ig 6500 eperfát ültettek.¹⁶⁶

A *Beywinkler*-féle manufaktúrának 1781-ben összesen 33 alkalmazottja volt, mégpedig 7 segéd, 11 selyemgombolyító, 2 felvető és 13 tanuló. A manufaktúrában a család tagjai is dolgoztak, a legidősebb fiú, ifj. *Beywinkler József* — amint ezt már említettük — 1781-ben kivált apja üzeméből, s Pesten alapított selyemgyárat. Az id. *Beywinkler József* 1784-ben meghalt, s üzemét egy másik fia, *Beywinkler Sámuel* vette át. Az óbudai manufaktúra ekkor 12 szövőszékkel, 4 selyemfelvető, 4 bársonykészítő géppel működött.¹⁶⁷ *Beywinkler Sámuel* szerény méretek között tovább vezette apja fabrikáját, annak ellenére, hogy apja adósságokat hagyott maga után. Anyagi helyzete meg is szilárdult, egy 1789. évi selyemhitelt kérő folyamodványa szerint már nem volt adóssága. Óbudán 900 Ft értékű házat és több telket mondhatott magáénak, sőt Bécsből még örökség is várt rá.¹⁶⁸ A nehézségeken a kamarai uradalom támogatása is átsegítette, 1790-ben pl. sikerült a tanulók után felszaba-

dítási taksát kapnia.¹⁶⁹ Az 1787-es évet követő kritikus időszak tehát sem az óbudai, sem a pesti Beywinkler-manufaktúrát nem rendítette meg. Ez nyilván a család szilárd vagyoni helyzetének tulajdonítható, azonkívül annak is, hogy a manufaktúrában a család tagjai is dolgoztak, s a leszűkített termelést a család tagjai is el tudták szűkség esetén látni.¹⁷⁰

Höpfinger Jakab manufaktúrája nagyobb volt, mint sógoráé, Beywinkler Józsefé. Az üzem 1781-ben 16 szövőszékkel dolgozott, ebből 1 széken Löbl Jakab esztergomi zsidó óbudai házában szőttek. Höpfinger sógoránál ügyesebb és merészebb üzletembernek látszott. Erre mutat az is, hogy amikor az óbudai üzemek munkáját az állandó kényszerköltözködések zavarták, Höpfinger az Országúton (a mai Mártírok útja) házat vett magának, s manufaktúráját Budára helyezte át. Itt 200—300 szövőszékkel dolgozó nagy állami üzem felállítására tett a kincstárnak javaslatot, ajánlatát azonban nem fogadták el.¹⁷¹

Az 1788-as esztendőben Höpfinger Jakabot már Budán, az Országút 181. sz. épületében találjuk. Gyárát ismerteti az 1788. évi összeírás, amelyben Höpfinger a helytartótanács védnöksége alatt álló kiváltságolt gyárosként szerepel. Höpfinger üzeme a kimutatás szerint 13 székekkel évi 14 971 rőfnyi selyemárut készített. A nyersanyagra 14 834 Ft-ot, munkabérré pedig 4531 Ft-ot adott, ki, a kiadások összesen 19 365 Ft-ra rúgtak. A termelt áruk értéke ezzel szemben csak 19 942 Ft volt, úgyhogy a manufaktúra tisztán kb. csak 500 Ft-ot jövedelmezett ebben az esztendőben. Az alkalmazottak létszáma 72 volt. Az összeírás kapcsán Höpfinger elpanaszolta, hogy üzemének Óbudáról Budára való átköltöztetése, azonkívül a selyem hiánya miatt 2046 Ft kárt szenvedett. Kifogásolta azt is, hogy selymet csak készpénzért kap. Alkalmazottai részére porciómentességet és egyéb kedvezményeket kért, hogy ezáltal a munkások toborzását megkönnyítse.¹⁷² A költözködés, azonkívül a kincstári selyemért felgyülemlett adósságok Höpfinger manufaktúráját valóban megrendítették, s mivel segítséget nem kapott, 1793-ban csődbe került.¹⁷³ Höpfinger vállalkozói merészségéért tehát súlyos árat fizetett, míg az óvatosabb, konzervatívabb hajlamú Beywinkler Sámuel a kamarai uradalom támogatásával átvészelte a nehéz időket.

E két, aránylag komoly állami segítségben részesült manufaktúra mellett Óbudán kifejezetten állami üzemek is létesültek. A merkantilista jellegű ipartámogató politikának pozitív megnyilvánulását kell ebben látnunk. Igaz, hogy a bécsi kormány ezekre a vállalkozásokra is az osztrák selyemipar érdekében szánta rá magát. Céljuk kifejezetten az volt, hogy a magyarországi nyersanyag félkészárúvá való feldolgozása az olcsóbb élelmiszerek és alacsonyabb munkabérek miatt Magyarországon történjék meg. Ez még nem veszélyeztette az osztrák selyemipart, sőt az olcsón gyártott félkészárú csak hasznára vált az örökös tartományok selyemiparának. Ilyen körülmények között került sor II. József korában az óbudai selyemfonóüzem (filatórium) és a Mazzucato-féle selyemgombolyító felállítására. Mind a kettő a nyersanyagot csak félkészárúvá feldolgozó üzem volt. A filatórium a selyemáru szövéséhez

szükséges selyemfonalat készítette, a gombolyító a selyemszálaknak a gubókról való legombolyításával foglalkozott.

Az óbudai selyemfonó rövid s meglehetősen dicstelen működésének története ismeretes. A magyar kancellária már 1777-ben foglalkozott a selyemfonó felállításának a gondolatával, a bécsi udvari kamarának is tetszett ez az elképzelés, s 1779-ben felszólította a magyar kamarát, hogy az Óbudán felépítendő selyemfonó terveit készíttesse el. Előzőleg Fachini Pál, a Sollenghivel együtt Magyarországon működő olasz származású selyemszakember tett ajánlatot a magyar kamarának a magyar országi selyem átvételére, azzal a céllal, hogy azt külföldön dolgoztassa fel. Ebbe a magyar kamara természetesen nem egyezett bele.

A fonoda tervei 1780-ra el is készültek. A belső berendezés terveit Fachini dolgozta ki, s tőle való az az elgondolás is, hogy a fonoda gépeit kézierő helyett vízierővel működtessék. Az építkezés 1781-ben külföldi, főleg olasz mesterek segítségével meg is kezdődött. A munkát Rislari Antal és Gresta József olasz mesterek irányították. A belső berendezés, amelynek alkatrészeit teljesen külföldről hozták be, 1782-re elkészült, és felépítették a hatemeletes gyárépületet is. A vízierőt szolgáltató, a Frankelmalomtól vezetett csatorna azonban rengeteg nehézséget okozott. Kitűnt, hogy a vizet szolgáltató patak igen vízszegény, s a rosszul épített csatornában a víz elszivárog. A csatornát 1784-ben át kellett építeni. Emiatt a fonodát a tervezett idő helyett jóval később, csak 1785-ben indították meg.

A selyemfonó vezetését — bérlet formájában — a jó szakember hírében álló Fachinira bízták, akivel egyébként a magyar kamara selyemátvételi szerződést is kötött. A bérleti szerződést már 1781-ben megkötötték, holott a fonoda csak 1785-ben kezdte el a munkát. Persze ez nem kedvezett Fachininek, mert a munkásokat fizetnie kellett, s a kamarától átvett selymet felfonni nem tudta. Fachini más szempontból sem volt szerencsés ebben a vállalkozásban, bár 1782-ben fiával és Fürnberg báró bécsi arisztokratával társulva vállalkozásához elég tőkét biztosított. A fonoda 1785 után a vízhiány miatt többször kénytelen volt leállni. Fachini 1787-ben kivált a társaságból, s az üzletet Fürnberg vitte tovább. Az államtól átvett nyersselyemért ekkor már 200 000 Ft-tal tartozott a társaság. Az üzem éléről 1788-ban Fürnberg is távozott. A török háború okozta gazdasági krízis, a délvidéki selyemtermelés megcsappanása megadta a kegyelemadófényt a filatóriumnak, s 1789-ben a Fachini—Fürnberg-céget a bérlettől felmentették. A vízierő hiányában semmire sem alkalmas gyárépületet az összes felszereléssel együtt az óbudai katonai felszerelési bizottságnak adták át.

Az államnak az óbudai fonoda több, mint 70 000 Ft-jába került, tehát a vállalkozásra súlyosan ráfizetett. A hatemeletes épületet a katonaság sem tudta raktárnak használni, úgyhogy az visszakerült a kamara tulajdonába, s hasznavehetetlenül lssanként összeomlott.¹⁷⁴

Az óbudai filatórium bukását az akkori vállalkozások gyermekbetegségei, a tapasztalat hiánya, a tervszerűtlenség okozták. Ezen talán, kisebb-nagyobb áldozatokkal segíteni lehetett volna. Mazzucato 1792-ben javaslatot tett a filatórium újból való megindítására, a javaslatot nem

vették figyelembe. A Valero-testvérek pl. 1796-ban hajlandóságot mutatnak bizonyos feltételek mellett a filatórium bérbevételére, sőt megvételére is. A magyar kamara — nyilván felsőbb vélemény alapján — Valeróék kincstári selyemadosságára hivatkozva az ajánlatot nem fogadta el.¹⁷⁵

A filatórium működésére vonatkozólag kevés adat maradt ránk. Kb. 60—80 munkás dolgozhatott benne,¹⁷⁶ Magyarországból és Horvátországból 1784-ben pl. 124 q selymet szolgáltatottak be ide feldolgozás végett. Az újabb kutatások derítették fényt arra, hogy az óbudai selyemfonó a XVIII. századi selyemcérnázó malom egyik tipikus válfaja volt, amelyet az olasz mesterek a luccai selyemcérnázó malom mintájára készítettek el. Erre a célra épült a filatórium hatemeletes, speciális rendeltetésű épülete. Az épület négy emeletén és földszintjén át három köralakú lyukat hagytak, ezekben helyezték el függőlegesen — a földszinttől a negyedik emeletig — a három henger alakú szerkezetet, amelyre az orsók, motollák és egyéb tartozékok voltak felszerelve. A hengereket alulcsapó vízikerek hajtotta. Maga a szerkezet elmés és a gyakorlatban jól bevált konstrukció volt. A csatorna rossz megépítése, a hajtómű (a vízikerek) kicsire való méretezése és a vízhiány voltak azok az akadályok, amelyeken a filatórium megbukott.¹⁷⁷ Az óbudai filatóriumnak elsősorban a pesti és óbudai selyemmanufaktúrákat kellett volna selyemfonallal ellátnia, de ennek rövid működése alatt sem tett eleget. A pesti selyemgyártók pl. 1785-ben és 1787-ben anyaghiányról panaszkodtak, mivel Fachini Óbudáról a jóminőségű orsoi selyemfonalat Bécsbe szállította, s csak keveset hagyott meg Pestnek.¹⁷⁸

A másik állami üzemnek Óbudán való felállítása egy újszerű selyemlegombolyító eljárás hazai meghonosításához fűződik. Az eljárás feltalálója Mazzucato Ágoston velencei származású selyemszakember, akit 1784-ben a kormány a magyar selyemtermelés fellendítésére Magyarországra meghívott.¹⁷⁹ A Mazzucato-féle géppel a gubókról a selymet gyorsabban és jobban lehetett legombolyítani. A gépet kipróbálták, s mivel jól bevált, a Mazzucato-féle módszer bevezetését az uralkodó 1784-ben az egész országban elrendelte. Mazzucatonak és családjának évi 1500 Ft fizetést biztosítottak, s megbízták azzal, hogy Óbudán állami költségen egy gombolyító üzemet állítson fel.¹⁸⁰

A helytartótanács a gombolyító számára külön épületet emelt, bár a bécsi államtanács ehhez a filatóriummal kapcsolatos kiadások miatt először nem járult hozzá. Az üzem az új épületben — a Miklós tér és a Haller Pál utca sarkán ma is fennálló jellegzetes ovális építmény — 1786-ban kezdte el működését.¹⁸¹ Az üzem részére már 1785-ben 10 gép készült el, s a helytartótanács még további 70 gép elkészítésére tett javaslatot (30-at a Mazzucato-féle üzemnek, 40-et más selyemgyáraknak). Egy gép 60 Ft-ba került.¹⁸² Az új eljárás jól bevált, s a módszer megtanulására Pestről, Budáról, Eszékről, sőt az ország egyéb részeiből is ide küldték a gyárak munkásaikat, s ezek az eljárást széles körben elterjesztették.¹⁸³ Mazzucato sikerét bizonyítja az is, hogy 1790-ben a megyék selyemtermelését kérte üzeme számára biztosítani. A helytartótanács a kérelmet ugyan azzal az indokkal, hogy selymét mindenki szabadon

adhatja el, nem találta teljesíthetőnek, de több megyében közhírré tette, hogy bárkinek a selyemgubóját az óbudai „királyi gyár” megveszi.¹⁸⁴ A Mazzucato által vezetett „királyi gyár” szerényebb üzem volt, létét és fennmaradását nem kis részben annak köszönhette, hogy a nyersanyag feldolgozásának csak egészen kezdeti fázisával foglalkozott.

Az óbudai selyemipart II. József alatt e négy manufaktúra képviselte. Akadt még néhány kisebb vállalkozó is, így pl. *Frast Péter* selyemfestő, aki Beywinklerrel és Höpfingerrel együtt érkezett Óbudára és állami támogatásban részesült. Augusti Józseffel társulva alapított üzemet, amelyet „óbudai szépfestőgyár”-nak nevezett el. Főleg a katonaságnak dolgozott, posztó és csákónemez megfestésére kapott nagyobb megrendeléseket. Frast tehát a selyem festésén kívül egyéb kelmék festésével is foglalkozott.¹⁸⁵ Megemlíthető még Löbl Jakab esztergomi zsidó kísérlete. Ő 1786-ban selyemszalag-fabrikát akart létesíteni, erre azonban halála miatt nem került sor.¹⁸⁶

A selyemmanufaktúrákon kívül egyéb üzemek nem alakultak Óbudán II. József idejében. Ebbe a korba nyúlnak azonban vissza egy, a későbbi idők folyamán komoly vállalkozássá fejlődő, s napjainkban is működő üzemnek, a Goldberger-gyárnak a gyökerei. Az alapító *Goldberger Ferenc* eredetileg aranyműves és kereskedő volt, 1784-ben egy kékfestő mestert vett maga mellé, akitől megtanulta a mesterséget, s nemsokára három vendigócsávéval és három kézinyomóval folytatta azt. Goldberger műhelye II. József korában még nem volt manufaktúra, később azonban azzá fejlődött, s Goldberger pedig a manufaktúra-tulajdonos kereskedő-vállalkozó típusává.¹⁸⁷

Az állami iparpolitika

II. József gazdasági politikáját általánosságban az eddigiekben már jellemeztük. A manufaktúrák ismertetésénél iparpolitikájának egyes részleteire is kitértünk. Részletesen kell azonban elemezni, hogy mi volt ennek a politikának a tényleges hatása a pesti, budai és óbudai manufaktúrák fejlődésére.

Ezzel kapcsolatban főleg két kérdést kell megvizsgálnunk. Az első az állami ipartámogatás kérdése, mégpedig az, hogy mennyiben engedett fel a bécsi udvarnak a magyar ipar támogatásával szemben Mária Terézia alatt elfoglalt merev, elutasító magatartása. A másik kérdés pedig az, hogy megváltoztak-e bizonyos mértékben azok a korlátozó intézkedések, amelyek az eddigiekben a magyar iparnak esetleg spontán erőfeszítésekből kibontakozó kezdeményezéseit is elfojtották.

Az állami ipartámogatásnak, amint erről tanulmányunk bevezetőjében már szólottunk is, sokféle módja volt. Ezek kisebb-nagyobb áldozatokkal jártak. Az állami iparpolitika II. József alatt a legnagyobb támogatást kétségtelenül a két óbudai állami üzemnek, a filatóriumnak és a gombolyítónak nyújtotta. Ez a támogatás — amint ezt élesen kiemeltük — elsősorban az osztrák selyemipar érdekében történt. Már kisebb volt a támogatás mértéke a nem félkész gyártmányokat készítő

manufaktúráknál, mint pl. a szintén államilag segített Beywinkler- és Höpfinger-féle üzemeknél.

A császár inkább csak a kisebb áldozatokkal járó támogatáshoz járult hozzá, s ezekhez is főleg a bécsi udvar által megtúrt selyemipar esetében. A magyar, így a pesti és óbudai selyemipar állami támogatásának általában két formája volt; a gyárakban tanuló gyermekekért kincstári segély fizetése és kincstári selyem juttatása hitelbe, kedvező visszafizetési feltételekkel.

A manufaktúrákban tanuló gyermekekért kiutalt kincstári segélyben először az óbudai Beywinkler- és Höpfinger-üzemek részesültek, s az ő példájuk nyomán még néhány más selyemgyáros. A kincstár a fiúknál évi 64, a lányoknál évi 52 Ft térítést vállalt magára (a fiúknál 40 Ft-ot tartásra és 24 Ft-ot ruhára, a lányoknál 40-ot tartásra és 12 Ft-ot ruhára). A 80-as évek elején Höpfingernél és Beywinklernél két-két fiú és két-két lány tanult ily módon.¹⁸⁸ Höpfinger később újabb 4 tanulóra kapott állami támogatást, úgyhogy 1787-ben összesen 8 államilag támogatott tanulója volt.¹⁸⁹

Az óbudai gyárosok példájára később a pestiek is kértek tanulóik részére kincstári segélyt. A Valero-testvérek hozták fel 1789-ben egyik kérvényükben azt, hogy az óbudai kollegáik egyéb kincstári segítség mellett ezt a kedvezményt is élvezik, s emiatt nagy előnyben vannak a pestiekkel szemben. Az uralkodó a Valero-testvérek kérelmére hozzá is járult ahhoz, hogy elsősorban a katonák árvái közül 8 tanuló felvegyenek és ezekre kincstári segélyt kapjanak.¹⁹⁰ A pesti ifj. Beywinkler József 1790-ben szintén 8 tanulóra kapta meg a szokásos kincstári segélyt azzal, hogy a tanulók előmenetelére és a velük szemben tanúsított bánásmódra a pesti kamarai adminisztráció felügyeljen.¹⁹¹ Grätz Henrik pesti selyemgyártó — amint említettük — szintén 4 tanulóra szerette volna ezt a kedvezményt megkapni. Arra vonatkozólag, hogy ebben a kedvezményben tényleg részesült volna, nincs adatunk.¹⁹²

A helytartótanács felhívására a városok és a megyék is taníttattak gyermekeket a három város selyemgyártóinál. Höpfingernél pl. 1787-ben két, Sopron városa által támogatott gyermek tanult,¹⁹³ Pest városa pedig 1785-ben két fiút és egy leányt adott tanításra az óbudai Beywinkler-féle üzembe. A Valero-gyárban szintén voltak ilyen törvényhatóságok által támogatott tanulók.¹⁹⁴ A segély pénzbeli értéke ugyanannyi volt, mint a kincstári hozzájárulásé. A tanulókra adott állami vagy törvényhatósági támogatás tehát elég szűkkörű volt, csupán 4 manufaktúrára terjedt ki.

Nagyobb mérvű volt az állami támogatásnak másik módja, amikor a kormányzat kincstári nyersanyagot (fonatlan selymet vagy selyemfonalat) hitelezett az egyes üzemeknek. Különösebb áldozatot a kincstár persze itt sem vállalt, hiszen csak megfelelő anyagi biztosíték mellett volt hajlandó nyersselymet kölcsönözni. Úgyszólván minden selyemgyáros kért anyaghitelt, s kisebb-nagyobb huzavona után valamennyien meg is kapták azt. Ez abból látható, hogy 1787 körül minden manufaktúra-tulajdonosnak tartozása volt a hitelbe kapott kincstári nyersanya-

gért. A Valero-testvérek 1785-ben pl. 6 évre kaptak anyaghitelt, 1789-ben 10 évi törlesztési időt nyertek régi hátralékaik rendezésére.¹⁹⁵ A pesti ifj. Beywinkler József eleinte nem kapott anyaghitelt, 1793-ban már nagyobb összeggel tartozott a kincstári selyemért.¹⁹⁶ Lehner Tóbiás, Ament Tamás, Herzog Károly pesti selyemgyárosoknak szintén súlyos kincstári adósságaik voltak.¹⁹⁷ Az óbudai Beywinkler- és Höpfinger-manufaktúrák hasonlóképp tetemes kincstári adósságot halmoztak fel.¹⁹⁸ Az állami támogatás formájában nyújtott selyemhitel — mint látni fogjuk — 1787 után nagy zavarokat okozott a manufaktúrák fejlődésében.

Egyéb, rendszeres állami támogatásban a pesti, budai és óbudai manufaktúrák II. József alatt sem részesültek. A tulajdonosok számos kívánsággal, igénnyel hozakodtak elő. Legtöbben pénzhitelt is kértek. E kérések elől a kormányzat már legtöbbször elzárkózott. A Valero-testvérek pl. többféle kedvezmény kérelmét ismételték meg újból és újból. Így kértek adókedvezményt, hídvámmentességet, állami kölcsönt, ingyen telket és főleg azt szerették volna elérni, hogy áruikat vámmentesen vihessék ki Ausztriába.¹⁹⁹ Az uralkodó kérelmüket 1787 júliusában elutasította.²⁰⁰ Csupán a tanulók után kért kincstári segínyt s a selyemhitelt sikerült megkapniuk. Kiváltságolt helyzetet, osztrák mintára, nem tudtak maguknak biztosítani, annak ellenére, hogy aránylag az ő manufaktúrájuk részesült Pesten a legkedvezőbb elbánásban.

Budán Kuny Domokos és Gumbesfelner András próbálkozott meg különféle állami kedvezmények megszerzésével. Kuny Domokos először 6000 Ft-os állami hitelt, s a hajóhídra vonatkozó vámmentességet kért, majd a külföldről bevándorló mesterembereknek járó csekély 50 Ft-nyi támogatásért folyamodott. Egyiket sem kapta meg, az 50 Ft-ot pl. azért nem, mert a budai tanács szerint Kuny, aki Tatáról jött Budára, nem számított külföldinek.²⁰¹ A gyári privilégium megszerzése ezzel szemben — amint ezt részletesen kifejtettük — Kunynak sikerült, azonban csak II. József halála után és csak készítményeinek egyik fajtájára, az ún. márványozott fajanszra.²⁰²

Teljesen sikertelenül végződött Gumbesfelner András budai keleti divatcikkeket gyártó manufaktúra-tulajdonosnak állami hitel iránti próbálkozása. Gumbesfelner 1786-ban 16 q tárcsarezet, 4 q rézbádogot, 4 q higanyt és 3000 Ft kölcsönt kért az államtól. Kérelmét, annak ellenére, hogy Schnirch Antal gyógyszerész a kevés vagyonú Gumbesfelnerért kezességet vállalt, elutasították.²⁰³ E sikertelen kísérlet eredménye lett az, hogy manufaktúrája rövidesen meg is szűnt. Sikertelenül próbálkozott — amint láttuk — Schmidt pesti bőrgyártó is állami támogatás kiharcolásával.

Az üzemtulajdonosok közül pénzbeli támogatásban csak az óbudai Höpfinger Jakab és Beywinkler József részesült.²⁰⁴ A pestiek közül csupán Rausch Lőrinc pamutgyáros kapott 1100 Ft-nyi állami pénzhitelt.²⁰⁵

Az állami támogatás tehát II. József korában is igen csekély mértékű volt. Jelentősebb privilégiumok, állami szubvenciók, vámmentesség osztogatására — a nyugati és osztrák példákkal ellentétben — nem került sor.

Egyéb vonatkozásban nem mondható az, hogy a bécsi udvar gazdasági politikája II. József korában a Mária Terézia-féle politikához képest megváltozott volna. Azt elérni, hogy a magyar gyárosok Ausztriába való kivitel esetén ugyanannyi vámot fizessenek, mint az osztrákok a Magyarországra való bevitel esetén, amint ezt a Valero-testvérek is több alkalommal kérték, nem sikerült. Kisebb kedvezmények voltak ugyan a selyem beváltásával és a selyem kivitelével kapcsolatosan. Az uralkodó 1787. május 27-én megengedte, hogy a Magyarországon gyártott selymet az örökös tartományokba vámmentesen vihessék ki.²⁰⁶ Ez azonban csak a feldolgozatlan selyemre vagy a selyemfonalra vonatkozott, erre ugyanis az akkor anyaghiánnyal küzdő bécsi selyemiparnak szüksége lett. Selyemből készült cikkekre a vámmentesség nem terjedt ki, jól látható ez abból, hogy a Valero-testvérek ilyen irányú kérelmét az uralkodó 1787. július 30-án — tehát a vámmentességre vonatkozó rendelet kibocsátása után — elutasította.²⁰⁷ Idegen áruk behozatalának megtiltása szintén káros volt az egyes külföldi anyagot igénylő manufaktúrák szempontjából, bár ennek volt előnyös oldala is. Ifj. Beywinkler József pl. 1787-ben azt állította, hogy a külföldi áruk behozatalának tilalma a gyártás prosperitását növelte.²⁰⁸

A bécsi udvar gazdasági politikájának kedvezőtlen vonásai is elsősorban a középpontban álló selyemiparral kapcsolatban figyelhetők meg. Annak ellenére, hogy a bécsi kormányzat hozzájárult a selyemiparnak nyersanyaghitel formájában való támogatásához, a hazai manufaktúrák a nyersanyagellátás terén továbbra is háttérbe szorultak a bécsi selyemiparral szemben. A pesti selyemgyártók a gyárösszeírások során többször hangoztatták panaszukat az anyaghiány miatt. A magyar selyemtermelésnek továbbra is az lett a rendeltetése, hogy a bécsi selyemipart táplálja.²⁰⁹

Azok az aránylag kedvezőbbnek mondható viszonyok, amelyek II. József alatt jellemezték a magyar gyárpar fejlődését, 1787-ben — mintegy II. József rendszere bukásának előjeleként — egyszerre megváltoztak. A török háború miatt bekövetkezett nehéz gazdasági helyzet, az élelmiszerárak emelkedése, a pénzhiány minden manufaktúrát hátrányosan érintett. A megváltozott körülmények a legsúlyosabb csapást a selyemiparra mérték. A kincstári selyem(nyersanyag) árát 25—30%-kal felemelték, s a délvidéki selyemtermelésnek a háború miatti elapadása következtében a nyersanyaghitelt a manufaktúráktól megvonták, és a készleteket a bécsi iparnak foglalták le. A pesti selyemmanufaktúrák termelése — amint ezt az egyes üzemek ismertetésénél említettük — 4 hónapra leállt.²¹⁰ A leállás, a nyersanyag árának a növekedése, a nyersanyaghitel megvonása és a drágaság miatt sorra megbuktak az üzemek. Herzog Károly pesti selyemgyártó tönkremenetele után 633 Ft-al maradt adós az előlegezett kincstári selyemért. Az adósság elől Bécsbe szökött, kevés vagyonát lefoglalták. A helytartótanácsot Bécsből értesítették 1789-ben, hogy ott igen rossz anyagi körülmények között él, 8 gyermekről kell gondoskodnia, s segédként dolgozik más mestereknél.²¹¹ Ament Tamás bukása után a Valero-testvérekhez ment el segédnek, 549 Ft

kincstári tartozása miatt csekély vagyonát zár alá vették. Adósságai miatt 1791-ben ő is megszökött Pestről, később azonban visszatért és 1798-ban újból selyemhitélért folyamodott. Nehéz anyagi helyzete miatt 1800-ban szegénységi bizonyítványt is adott neki a városi tanács.²¹² Lehner Tóbiás manufaktúrája is megszűnt, 1795-ben kincstári selyemadósságáért házáat akarták elárverezni, de erre nem került sor, mert Lehner egyébként gazdag ember volt, s tartozására elég biztosítékot tudott nyújtani.²¹³ A pesti ifjú, Beywinkler József manufaktúrája ugyan nem szűnt meg, 1793-ban azonban — amint említettük — még mindig 2333 Ft tartozása állott fönn kincstári selyemért.²¹⁴ A két óbudai selyemgyáros szintén adósságba keveredett. Höpfinger Jakab 1789-ben 10 000 Ft-os állami adósságára részletfizetési kedvezményt kért. Az engedélyt nem kapta meg, s így 1792-ig több, mint 8000 Ft-ot volt kénytelen kifizetni. Höpfinger 1792-ben már igen súlyos helyzetben volt, ezért még fennálló 1800 Ft-os tartozásának elengedését, költözködési kártérítés kiutalását kérelmezte. A magyar kamara kedvező javaslata ellenére a bécsi államtanács a kérelmet elutasította.²¹⁵ Így került sor 1792-ben az akkor már Budán levő Höpfinger Jakab csődjére.²¹⁶

Amint tehát az osztrák selyemipar valamiképp bajba került, a magyar selyemipar részére biztosított szerény lehetőségeket is megvonták. A Valero-testvérek 1795-ben egyik beadványukban találóan jellemzik a magyar selyemipar helyzetét a bécsi gazdasági politika levegőjében. Gyáruk azért nem tud versenyezni az osztrák gyárakkal, mert a selymet (nyersanyagot) sokkal drágábban kapják, mint bécsi kollegáik. A kincstári nyersanyaghitel minimális. Semmiféle olyan előnyöket nem élveznek, amilyeneket az osztrák örökös tartományok minden gyára élvez. A vám, ha ők Bécsbe szállítanak 15%, a bécsieknek, ha Magyarországra szállítanak, csak 3%. Ezért küszködik a Valero-gyár, ezért idegenkednek Magyarországon a gyáralapítástól. Külföldön nem sajnálják a pénzt, az előleget, az épületet, a privilégiumot és egyéb kedvezményeket a vállalkozóktól, csupán Magyarországon nincs semmilyen támogatás sem.²¹⁷

A városi magisztrátus politikája

A városi magisztrátus a kézművesipar, a céhmonopólium védelme céljából — amint erre már eddig is rámutattunk — a manufaktúrákkal szemben ellenségesen viselkedett. II. József alatt is elsősorban a kézműves polgárok érdekeit tartotta szem előtt, s általában arra vigyázott, hogy a manufaktúra-alapításokkal kapcsolatban (az ezeknek adott városi kedvezmények révén) a város jövedelmei (adó, vám) ne csökkenjenek. Mivel a II. József idejében létesült manufaktúrák zömükben selymanufaktúrák voltak, s ezek — nem lévén ilyen kézműves ipar Pest-Budán — „polgári” érdekeket nem sértettek, a magisztrátus megalapításuk elé nem is emelt akadályokat. Amint azonban valamilyen céhérdek veszélybe került, vagy legalábbis az volt a látszat, a magisztrátus rögtön felemelte szavát, a céhmesterek megélhetésének nehézségeire, a

mesterek számának felesleges szaporítására hivatkozott. Ilyen esetben a város a helytartótanács és az uralkodó intencióival is szembekerült. A helytartótanács pl. 1784-ben körrendeletben hívta föl a városokat, hogy az ipar fejlesztése céljából a selyem- és posztószövő mestereknek ingyen adjanak polgár- és mesterjogot. Pest városa azt válaszolta, hogy erre nincs szükség, mert mesteremberekben nincs hiány.²¹⁸ Duschl János bécsi paszománykötőnek nem sikerült 1785-ben Pesten manufaktúrát alapítani, mert a városi tanács 2 paszománykötő mester érdekében — akik a tanács szerint az igényeket jól ellátták — Duschl vállalkozása ellen foglalt állást.²¹⁹ A budai bognármesterek 1792-ben a mesterek túl nagy száma, a kontárok elszaporodása miatt emeltek panaszt, s felhozták, hogy a bognároknak, a patkolókovácsoknak nagy kárt okoz a Müller-féle kocsfabrika.²²⁰

Voltak persze olyan hangok is, amelyek arra mutatnak, hogy a városi magisztrátus vagy annak egyes tagjai (pl. Hülff, pesti tanácsnok, majd bíró) felismerték a manufaktúrák jelentőségét a város fejlődése szempontjából. Az említett gyárösszeírások kapcsán pl. a városi tanács általában javasolta az életrealóbb selyemmanufaktúrák támogatását. A vállalkozások tényleges támogatására azonban a maga részéről nem volt hajlandó. A Valero-testvérek kérelmét az adó- és hídvámmentességért, ingyen telekért első fokon a városi magisztrátus utasította el,²²¹ s a város véleményét hagyta jóvá az uralkodó. Kuny Domokos sem kapott hídvámmentességet, illetve 50 Ft segélyt elsősorban a budai magisztrátus elutasító magatartása miatt. Az üzemek leírásánál láttuk, hogy több vállalkozó fordult segítségért a városokhoz (pl. Schmidt Ignác bőrgyártó kérelme a pesti rondella átengedéséért, Reisl Sixtus borkőgyáros telek-kérelme Budától²²²), Pest és Buda vezetői azonban a manufaktúrák érdekében semmilyen áldozatra sem voltak hajlandók. Óbudánál a városi tanács állásfoglalása nem volt mérvadó, mert itt inkább a kamarai jószágfelügyelő akarata érvényesült, akit pedig felsőbb helyről utasítottak az óbudai manufaktúrák segítésére. A kormányhatóságok (elsősorban a helytartótanács) a városi magisztrátust csak felhívták, de nem kötelezték a manufaktúrák támogatására. A tényleges támogatás megadása a városi önkormányzaton múlt.

A magisztrátus magatartásától függetlenül a városi gazdálkodás továbbra sem nyújtott lehetőséget arra, hogy ipari vállalkozásokat a város pénzéből létesítsenek vagy támogassanak. Buda és Pest jövedelmeit a II. József által bevezetett költséges közigazgatás, a városrendezés kiadásai, háborús terhek nyelték el. Pest városa pénzzsűkében újság-hirdetés révén akart 1789-ben 2000 Ft-os kölcsönre szert tenni.²²³

A manufaktúrák és a hazai tőke kapcsolatai

Az egyes üzemek leírásánál rámutattunk arra, hogy az alapításhoz szükséges tőke általában honnan származott. Meg kell még azt is világítani, hogy a manufaktúrák működésük alatt honnan fedezték pénz-, illetve hitelszükségletüket, mennyiben támaszkodtak ilyen téren a há-

rom város, illetve az ország gazdasági életére, milyen kapcsolatuk volt elsősorban a helyi kereskedelmi étellel.

A manufaktúra-tulajdonosok természetesen többször fordultak kölcsönhöz az üzem zavartalan fenntartása érdekében. Európa tőkeszegény országaiban a fejlődő üzemek legfontosabb segítője, hitelezője általában az állam volt. Azt, hogy a bécsi udvar miképp látta el Pest-Budán ezt a feladatát, az állami iparpolitika ismertetésével kapcsolatban már láttuk.

Bár Magyarország a XVIII. században tőkeszegény ország volt, kamatra kihelyezhető pénz azért akadt az országban. A különböző alapítványok, hagyatéki tömegek pénzét, különösen városokban, rendszeresen kamatoztatták, s ezeket a hitelforrásokat a pesti és budai manufaktúrák is igénybe vették. Kölcsönt lehetett felvenni azonkívül városi pénzekből, gazdagabb polároktól, a földesuraktól, az egyháztól és az akkor hazánkban általában mindig pénzzel rendelkező császári katonatisztekől. Ezek a pénzforrások, ha nem is tudták kielégíteni a manufaktúrák esetenkénti hitelszükségletét, mégis szerepet játszottak az egyes vállalkozások finanszírozásában.

A Valero-testvérek pl. 1787-ben a Petz-féle hagyatéki tömegeből vettek fel 2000, a későbbi években pedig 10 000 Ft-nyi kölcsönt 6%-ra. Petz Miksa a pénzt a két testvérnél nem látta biztonságban, ezért az összeget 1792-ben visszakövetelte.²²⁴ Steinheil Rozina 1786-ban 1000 Ft kölcsönt adott a Valero-testvéreknek. A kölcsön visszafizetése a nehéz gazdasági helyzet miatt nem ment könnyen (1792 óta pl. nem fizettek kamatot), s ezért a hitelező a bírósághoz fordult.²²⁵ A császári tisztek közül Scharfenberg bányász-örnagyhitelezett 1600 Ft-ot 6%-ra a Valero-testvéreknek. Amikor 1793-ban halála után hagyatékát rendezték, az adósságot a Valero-testvérek már törlesztették.²²⁶

A pesti ifj. Beywinkler József egy 1800. évi kimutatás szerint a Kiss István-féle tömegeből, a pesti plébániatemplomtól és a városi pénztárból vett fel különféle összegeket.²²⁷ Höpfinger Jakab és felesége vagyonára a Salgari-féle örökségből 1787-ben 2000 Ft adósság volt betáblázva.²²⁸

A hazai arisztokrácia semmilyen szerepet sem vállalt a pesti és budai manufaktúrák pénzelésében. A Valero-testvérek 1788-ban üzleti kapcsolatokat akartak kiépíteni a gazdasági kérdéseket élénk figyelemmel kísérő gróf Haller Józseffel s több megye főispánjával, ezek az üzleti kapcsolatok azonban nem jöttek létre.²²⁹

A legfontosabb szerepet a manufaktúrák támogatásánál — nemcsak az alapításnál, hanem az üzemek további működésénél is — természetesen a kereskedelmi tőkének kellett volna játszania. A kereskedelem tette lehetővé, illetve könnyítette meg az üzemek nyersanyagellátását, gondoskodott az áru megrendeléséről, bizományba vevéséről, az árunak a fogyasztóhoz való juttatásáról. A kereskedelemnek akkori pest-budai sokrétű szerepéről meglehetősen kevés adatunk van. Annyi bizonyos, hogy pl. a pesti kereskedők gyakran fordultak megrendelésekkel a selyemgyárosokhoz, a keresletet a helybeli gyártás azonban nem tudta

kielégíteni.²³⁰ A céhes jellegű pesti kereskedelem általában a manufaktúrák termelésével kapcsolatos, a kereskedelemre háruló feladatokat nem akarta, s nem is tudta — kisszerű keretei miatt — ellátni. Ehhez nagyvonalúság, merészebb üzleti szellem kellett volna, ami a céhes kereskedőkből rendszerint hiányzott.

A pesti selyemgyártásnak mindazonáltal szüksége volt olyan kereskedőkre, akik gondoskodtak a nyersanyag beszerzéséről, az áru elhelyezéséről, s ezáltal lehetővé tették az üzemek folyamatos működését. Ezt a lehetőséget használta ki s ezt a szükségletet ismerte fel Mandl Dávid óbudai kereskedő. Mivel II. József a zsidóknak megengedte, hogy a városokban letelepedjenek, ott házat vásároljanak és kereskedhessenek, Mandl 1786-ban arra kért engedélyt a helytartótanáctól, hogy Pesten letelepedhessék és ott selyemkereskedést nyithasson. Mandl kérelmét a pesti selyemgyárosok teljes mértékben támogatták. Mandl folyamodványával kapcsolatos nyilatkozatuk élesen rávilágít a kereskedelemre váró feladatokra. Pesten ugyanis nem volt olyan kereskedő, aki a manufaktúrákat különféle színű selyemfonallal ellátta volna, csupán az óbudai Mandl rendelkezett kellő mennyiségben ilyen fonállal. Mandl ígéretet tett arra, hogy selymét Pesten fogja festetni, ami az eddig nélkülözött selyemfestőműhely felállítására is lehetőséget nyújtott. (A Valero-testvérek ezzel kapcsolatban hajlandóságot is mutattak egy festőműhely felállítására.) Mandl ezenkívül vállalkozott arra is, hogy a kész selyemárúkat átvegye s az átvett árúkért kétharmad részben selyemmel fizessen, s ezzel az üzemek anyagellátását megkönnyítse.

A pesti kereskedőtestület természetesen a kérelem elutasítása mellett foglalt állást. Arra hivatkozott, hogy Pesten sok a kereskedő, Mandl a mesterséget nem tanulta ki szabályszerűen (azaz nem volt fel szabadult céhbeli kereskedő), s hogy a zsidókkal szembeni tolerancia nem alkalmazható a keresztény kereskedők rovására. A helytartótanács a selyemgyártás fellendítése érdekében Mandlnak 1787-ben mégis engedélyt adott arra, hogy Pesten belföldi selyemfonal eladására üzletet nyithasson.²³¹

Bár az engedély csak a fonott selyemmel való kereskedelemre vonatkozott, Mandl működését mindenféle selyemcikkkel való kereskedelemre kiterjesztette. Így valóban a pesti selyemgyárosok, elsősorban a Valero-testvérek szállítója és áruátvevője lett. A Valero-testvérektől pl. 1788—89-ben 2125 Ft értékű árut vett át,²³² 1794-ben különféle árúkért 1158 Ft-tal tartozott nekik.²³³ Az óbudai Beywinkler Józsefnek Mandl 100 Ft értékű orsoi és tráma selymet ígért negyedévi hitelre, s egyben ígéretet tett hasonló feltételek mellett további selyem hitelezésére.²³⁴ Mandl a selyemárúkon kívül egyéb szövetfélékkel, gyapjúval is kereskedett, amikor 1797-ben árúkészletét hatóságilag leltározták, sok mindenfélélt találtak raktáraiban.²³⁵ Széleskörű kereskedelmi kapcsolatai voltak, elsősorban Béccsel.²³⁶

A pesti kereskedőtestület azonban nem nézte tétlenül Mandl működését. Azzal az indokkal, hogy fonott selymen kívül egyéb áru kereskedésével is foglalkozott, 1789-ben őt a helytartótanácsnak feljelentette,

s áruit — a fonott selyem kivételével — a városi magisztrátussal lefoglaltatta.²³⁷ Mandl erre kereskedői engedélyének kiterjesztéséért folyamodott. A helytartótanács kérelmét — a hazai selyemipar érdekében — az uralkodóhoz kedvező javaslattal terjesztette fel. Az uralkodói döntés értelmében azonban Mandl kérelmének elbírálását a városi magisztrátus hatáskörébe utalták, mivel a kereskedői jog megadása a város önkormányzati ténykedése volt. A városi magisztrátus Mandl kérelmét nyilván nem teljesítette.²³⁸ A pesti kereskedőknek tehát sikerült Mandl vállalkozását megfojtania. Mandl a 90-es években csődbe került, s vagyonát zár alá vették.²³⁹

Mandl fenti működése mellett kimondottan „Verleger”-i tevékenységet is folytatott. Grätz Henrik pesti selyemgyártó pl. heti bérért dolgozta fel Mandl nyersselymét, amint erről a manufaktúrák ismertetésénél szövegtünk is.²⁴⁰

A Mandl-féle kereskedés volt az egyetlen komoly kereskedelmi tényező, amely a pesti selyemmanufaktúrák működésében II. József idején jelentős szerepet játszott. Mandl sorsa szorosan kapcsolódott a pesti selyemmanufaktúrák sorsához. Az átmeneti konjunktúra, a józsefi szabadelvű politika emelte fel őt. E kedvezőbb körülmények megszűntével az ő sorsa is megpecsételődött. Az ő esete is világosan mutatja, hogy a városi magisztrátus céhérdék megsértése esetében nem ismert irgalmat.

Szaktunakáhiány és a munkaerő problémája

A manufaktúráknak a tőkehiány mellett a legtöbb gondot a munkásokkal kapcsolatos probléma okozta. A manufaktúrák keletkezésének klasszikus előfeltétele nagyszámú kézművesréteg, széleskörű háziipar kifejlődése, ebből a bázisból nőttek ki az egyes vállalkozások. Magyarországon — a kontinens legtöbb országához hasonlóan — nem ez volt a manufaktúrák kialakulásának útja. Az egyes üzemek működésük kezdetén nem rendelkeztek megfelelő szaktunakásokkal, maguknak kellett a továbbiakban a munkásokról gondoskodniuk. Ennek rendszerint két-féle módja volt. Először is külföldi iparosokat hívtak be. A külföldi szakemberek tanították meg a hazaiakat az ipar fogásaira, képezték ki a tanoncokat és begyakorolták az ún. betanított munkásokat (fonónőket pl.). Ily módon a manufaktúra létrehozhatta a működéséhez szükséges háziipart is.

Budán és Pesten, a városok környékén háziipar úgyszólván egyáltalában nem volt. Még annyira sem, mint az ország felső részeiben, ahol a szövés-fonás háziiparilag inkább elterjedt. A kézműves ipar már több munkást adott a kialakuló manufaktúráknak. Mivel azonban manufaktúrák túlnyomórészt a selyemiparban alakultak ki, ennek pedig a városokban céhes előzményei nem voltak, a helyi kézművesipar a munkáskérdés terén segítséget az üzemeknek nem nyújthatott. Nem maradt más hátra, mint külföldi munkások behívása és szaktunakásoknak házilag való kiképzése.

Valóban — amint azt a gyárösszeírásokban is láttuk — az egyes selyemmanufaktúráknál a tulajdonosok mellett az alkalmazottak is jórészt külföldiek voltak. Az 1785. évi összeírásban a pesti selyemmanufaktúrák segédei majdnem teljesen külföldiek, csak a tanulók között találunk nagyobb számmal belföldieket.²⁴¹ Az arány a későbbi (1787—88. évi) összeírásokban már javult a belföldiek javára. A hazai segédekkel inkább ellátott szövőmanufaktúrák is kénytelenek voltak külföldi segédek alkalmazni. A Bakál—Zsuppán-féle üzem 1787-ben négy külföldi szövőt és egy külföldi festőt foglalkoztatott. Rausch Lőrinc üzemében ugyanekkor négy belföldi legény mellett két szászországi legényt találunk. A szövőiparban sok nehézséget okozott a fonónők hiánya. A fabrikák sok időt fecséretek el a fonónők betanítására, ami a gyártás ütemét sokszor lelassította. Ezzel kapcsolatban vetette fel a városi tanács, hogy cseh és osztrák példa nyomán a lányokat a falusi iskolákban kellene a fonás-szövés mesterségére megtanítani, s díjak kiosztásával, egyéb hatósági segítséggel kellene a fonás kultúráját a nép között elterjeszteni.²⁴² Ilyen célt szolgált Plechschmied budai manufaktúra-tulajdonosnak Pesten felállított fonódája, ahol a gyermekeket tanították a finom szövés mesterségére.²⁴³

Kuny Domokos budai fajanszgyártó munkásai is részben külföldiek voltak. Az 1787. évi kimutatás szerint 8 belföldi és 4 külföldi segéd dolgozott nála. A munkások tudatlansága és gyakorlatlansága miatt Kuny is tele volt panasszal. Egy kezdő munkás 15 kr napibérenél kevesebbet nála nem kapott, Kuny szerint a kezdők ezért a bérért sem dolgoztak meg. A szakmunkáshiány Kuny üzemében visszasságokat okozott, Kuny pl. védelmet kért munkásai fegyelmezetlensége, önkényes kilépése ellen. Mindezek a visszasságok Kuny szerint azért keletkeztek, mert szakemberek hiánya miatt rossz és engedetlen munkásait is kénytelen volt fizetni.²⁴⁴

A tanonképzés terén is sok akadállyal kellett a manufaktúráknak megküzdeniük. A kezdeti években nem akadt elegendő tanuló, az 1785. évi összeírásban majdnem minden tulajdonos ezért panaszkodott. Ennek egyik oka az volt, hogy a pesti manufaktúrákban felszabadult tanoncokat nem ismerték el Ausztriában és egyebütt sem legényeknek. Kivételesen ez alól csak a Valero-féle manufaktúra és Herzog Károly üzeme volt, amelyek a bécsi gyártestületnél bejegyzett cégek lévén, mesterjoggal rendelkeztek és inasokat szabadíthattak fel. Magyarországon nem volt ilyen gyártestület, s a gyarmati viszonyokra jellemző, hogy az érvényesülés céljából a pesti gyárosoknak a bécsi gyártestület tagjai közé kellett felvételniük magukat.²⁴⁵ A felszabadítás jogának kétségbevonása miatt a Valero-testvérek és Lehner Tobiás 1787-ben a helytartótanácsához fordultak manufaktúrájuk mesterjogának biztosítása céljából. Kérelmükre az uralkodó megengedte, hogy mindkettőjük tanoncokat fogadhasson és szabadíthasson fel.²⁴⁶ Eme intézkedések, azonkívül a tanoncok képzésére adott, már ismertetett állami segítség folytán a tanoncprobléma valamelyest megoldást nyert. Gátolta azonban a munkásképzést az a körülmény, hogy a tanulásra felvett gyermekek közül csak kevés tanulta ki a mesterséget.²⁴⁷

A manufaktúrák munkásainak munkakörülményeire és fizetésére vonatkozólag nagyon kevés adat maradt fenn. Kétségtelen, hogy a legelőnyösebb helyzetben a külföldről behívott munkások voltak, ezek bére jóval túlhaladta a hazai mesterlegények bérét. A kőműves- és ácslegények bére abban az időben nyáron napi 27, télen napi 24 kr volt (ezt 1792-től a drágaság miatt 27—30 kr-ban állapították meg).²⁴⁸ A selyemiparban a külföldi mesterek napi 1 Ft-ot is elértek (1 Ft = 60 kr).²⁴⁹ A Bakál—Zsuppán-féle manufaktúra külföldi posztófestője heti 8 Ft-ot kapott.²⁵⁰ A belföldi, illetve a kevésbé igényes munkát végző segédek bére általában a hazai mesterlegények bérének felelt meg (kb. napi 25—30 kr). Ament Tamás, amikor üzeme megszűnése után a Valero-testvéreknél selyemszövő segédként dolgozott, hetenként 2—3 Ft-ot keresett (napi 20—30 kr-t).²⁵¹ A Bakál—Zsuppán-féle manufaktúrában a posztópréselő, a posztónyíró heti 3 Ft-ot (napi 30 kr-t), a ványoló heti 2 Ft 40 kr-t (kb. napi 27 kr-t) kapott. A szolga heti fizetése már csak 1 Ft 48 kr (napi 18 kr) volt.²⁵² A selyemfonónók heti 2 Ft 24 kr-t (napi 24 kr-t), a gombolyítók heti 1 Ft 30 kr-t (napi 15 kr-t) kaptak.²⁵³ Legkevesebbet a házi fonónók kerestek, napi 7—8 kr-t, azaz heti 42—48 kr-t.²⁵⁴

A manufaktúráknál voltak tehát igen magas és igen alacsony bérek is. Összehasonlításul közöljük a pesti és budai szőlőmunkások, napszámosságok, az építkezéseknél foglalkoztatott munkások bérét. A városi tanács 1790-ben a szőlőkben végzett munkáknál nyáron 14—24, ősszel 10—16 kr-ban, az építkezéseknél nyáron 15—18, 17—20 kr-ban, az aratóknál, cséplőkknél 24 kr-ban állapította meg a napszámot. A napszám általában napi 15—17 kr volt.²⁵⁵ A betanított munkásnők tehát munkájukért általában a magasabb napszámért kapták meg. A házi fonónók olyan rosszul voltak fizetve, hogy ennél még a legkönnyebb munkát végző szüretelők is többet kerestek, azaz napi 9 kr-t.

Még kevesebb adat maradt fenn a tulajdonosok és munkásaik közötti ellentétekre, bérviszályokra, a munkások esetleges megmozdulásaira vonatkozóan. Ez azzal magyarázható, hogy a csak rövid ideig fennálló üzemeknél állandóbb munkásréteg még nem alakult ki. Sérelmeik orvoslásáért inkább az igényesebb külföldi munkások merték szavukat felemleni. Az óbudai filatórium munkásai pl. 1789-ben panaszt tettek a helytartótanácsnál, hogy a bérlő felsőbb utasítás ellenére azonnal felmondott nekik, s fizetésüket is beszüntette. (Ez a filatórium bukásával volt kapcsolatos.) A munkások azt hozták föl, hogy a vállalkozónak a velük 1784-ben kötött szerződés alapján erre nem volt joga. Fachini, a filatórium bérlője, ugyanis 1784-ben a dél-tiroli Roveredóból hívott be 20 férfi és női munkást. A munkásoknak a szerződés szerint szabad lakást, ingyenes gyógykezelést biztosítottak, s fizetésüket a feldolgozott selyem mennyisége után kapták. A szerződés kimondta, hogy a szerződött idő lejártá után a munkásokat még három hónapig kell foglalkoztatni. Ezt a pontot szegte volna meg a filatórium bérlője.²⁵⁶ A Valero-testvérek 1800-ban olasz fonómesterükkel keveredtek viszályba. A Valero-manufaktúrában is fontonként fizettek a fonásért, s ily módon a fonómester és fia napi 54—54 kr-t keresett. Az olasz mester és fia keveselte ezt a

jövedelmet, mivel Magyarországra való jövetelük előtt többre volt ki-
látásuk. Ezért el akarták hagyni a manufaktúrát.²⁵⁷

A manufaktúrák munkásait a céhes iparban kialakult gyakorlat
szerint szintén mestereknek, segédeknek, legényeknek nevezték. Új
munkáskategória a betanított munkások (fonónők, gombolyítók, motollá-
zók stb.) változatos csoportja. Utóbbi kialakulása a manufaktúra meg-
jelenésével függ össze. A manufaktúra jellegzetességei közé tartozik
ezenkívül a női munkaerő nagyobb mérvű alkalmazása. Főleg a betani-
tott munkások kerültek ki nagyobb számmal a nők közül.

A pesti, budai és óbudai manufaktúrák mint manufaktúra-típusok

A manufaktúrákról rajzolt kép teljessége, azonkívül a hazai fej-
lődésnek az általános történeti fejlődés kereteibe való beillesztése céljá-
ból szükségesnek látszik annak a megvizsgálása, hogy a három városban
kialakult üzemek a manufaktúráknak a történelem folyamán kialakult
melyik típusához tartoznak.

Az ipar általános fejlődését tárgyaló fejezetben rámutattunk arra,
hogy Pesten és Budán a kereskedelem, a céhes ipar alacsony fejlettsége,
azonkívül a házi iparnak úgyszólván teljes hiánya miatt nem alakult ki
az ún. Verlagssystem, vagyis a manufaktúra kifejlődését megelőző, tőkés
vállalkozók által összefogott kooperációk rendszere. Bár egy-két ilyen
jellegű vállalkozás (pl. az Okenfusz-féle) akadt Pesten és Budán is, lénye-
gében a vállalkozás munkásait még saját otthonukban foglalkoztató, az
ilyen jellegű tőkés kooperáció magasabb fokán levő ún. kollektív manu-
faktúrát nem találtunk sem Pesten, sem Budán, sem Óbudán.²⁵⁸ A meg-
vizsgált manufaktúrák legtöbbször inkább azt lehetett megállapítani,
hogy a tulajdonosok saját gyárépülettel rendelkeztek, s a munkások a
tulajdonos eszközeivel ebben az épületben dolgoztak. Ezek szerint a pesti,
budai és óbudai manufaktúrák az ilyen vállalkozásoknak már fejlettebb
típusaihoz tartoztak.

Míndez a hazai fejlődésből érthető is. Amint mondtuk, a II. József
korában létesült üzemek zöme selyemmanufaktúra volt, alapításuk jó-
részt Ausztriából bevándorolt vállalkozók nevéhez fűződik, akik a tőké-
vel, felszereléssel, munkásokkal együtt a manufaktúra már fejlettebb,
koncentráltabb típusát honosították meg. A többi, esetleg hazai száрма-
zású vállalkozó is az ilyen fejlettebb típust vélte követendő példának,
hiszen a széles céhi, illetve háziipari bázison alapuló kooperáció létesíté-
sére úgy sem volt módja. A külföldi fejlődés hatása, ennek utánzása szin-
tén a fejlettebb típusokra hívta föl a figyelmet, hiszen ekkor már nyuga-
ton a manufaktúra korszaka a vége felé közeledett.

Az egykorú források és gyárkimutatások a koncentráltság foka
szempontjából nem is ismertetik a fabrikákat, magától értetődőnek tart-
ják, hogy a fabrika, a manufaktúra bizonyos műhelyben együtt dolgozó
kollektívát jelent. Ilyen irányú kérdőpont nincs is a manufaktúrákra
vonatkozó kérdőívekben. Épp ezért nehéz feladat a manufaktúráknak
az egyes típusok szempontjából való pontosabb jellemzése.

Néhány adat mégis világot vet erre a kérdésre. Az iratokból és a gyárkimutatásokból is azt lehet megállapítani, hogy a manufaktúrák munkásainak zöme valóban a tulajdonos épületében és eszközeivel dolgozott. Egy-két közlés mutat csak arra, hogy a manufaktúráknak saját otthonukban dolgozó munkásai is voltak. A 15 szövészékes Bakál—Zsuppán-féle manufaktúrájánál pl. nem tételezhető fel, hogy a tulajdonosok a 220 fonónót egy épületben helyezték el, ezek valószínűleg otthon fontak. Erre utal az 1787. évi gyárkimutatás is, amely szerint csupán a székek, a posztónyírók, a festők, a ványolók voltak egy épületben összpontosítva.²⁵⁹ Az óbudai Beywinkler- és Höpfinger-féle manufaktúrákban is lehettek otthon dolgozó alkalmazottak, mert a tulajdonosok jelentése szerint 1780 körül a manufaktúrákból 246 személy élt, s nincs tudomásunk arról, hogy ezek egy épületben lettek volna elhelyezve.²⁶⁰ A legdöntőbb azonban a legfejlettebb manufaktúrára, a Valero-féle üzemre vonatkozó adat. Említettük azt, hogy a Valero-testvérek többször kérték maguk és alkalmazottaik részére hídvémmmentességet. A helytartótanács 1787. évi, a kancelláriához küldött jelentése a Valero-testvérek kérelmét azzal támasztja alá, hogy a hídvémmmentességre elsősorban azoknak a munkásoknak volna szükségük, akiknek szövészékei Budán vannak. Ezek szerint tehát a pesti Valero-manufaktúra Budán foglalkoztatott otthonukban dolgozó munkásokat, annak ellenére, hogy Pesten terjedelmes gyáregyülete volt. Ha az igen fejlett Valero-manufaktúrájánál otthon dolgozó munkások voltak, ugyanez feltételezhető a többi üzemenél is. Ezek szerint tehát azt lehet megállapítani, hogy a II. József-kori pesti, budai és óbudai manufaktúrák a kollektív és a koncentrált típus között elhelyezkedő, inkább a koncentrált típus felé hajló manufaktúrák lehettek.²⁶¹

Marx a manufaktúrák eredetét és alapformáit vizsgálva a manufaktúrák kettős eredetéről és kettős alapformájáról tesz említést. A különféle, önálló kézműves szakmához tartozó munkásoknak — akiknek a kezén a termékeknek végig kell haladniuk — egy műhelybe való összegyűjtése révén keletkezett az ún. heterogén manufaktúra, ahol az előállított készítmény az önálló résztermékek gépies összeállításából jött létre. Az ugyanabban a műhelyben egyszerre ugyanolyan vagy hasonló szakmájú kézművesek összegyűjtése révén állt elő az ún. organikus manufaktúra, amelyben a hasonló szakmájú kézművesek egyes részműveletekre specializálódtak, s a részműveletek összefüggő folyamata alakította ki a manufaktúra termékét.²⁶²

A pesti, budai és óbudai manufaktúráknak ily szempontból való jellemzésére szintén kevés adatunk van. Az egyes kimutatások ugyanis nem részletezik ehhez megfelelő pontossággal a manufaktúrák munkásait. Tipikusan heterogén manufaktúra volt — amint ezt ki is emeltük — a budai Müller-hintógyár, ahol a hintó egyes alkatelemeit különféle mesterek, bognárok, kovácsok, nyergesek, szíjgyártók készítették el, s a különálló alkatelemek összeállítása történt magában a manufaktúrában.²⁶³ A mindinkább hasonló vagy ugyanazon szakmájú segédek, munkásokat foglalkoztató selyem- és szövőmanufaktúrák jobbra az organi-

kus manufaktúrák alaptípusához sorolhatók. (A Bakál—Zsuppán-féle manufaktúra pl. 1787-ben rokonzakmájú munkásokat, szövőket, posztónyírókat, posztófestőt és fonónőket alkalmazott. A Valero-manufaktúrában az ugyanebben az évben alkalmazott fonómester, szövőmesterek, szövősegédek stb. szintén hasonló szakmájú munkások voltak.)

A manufaktúráknak a fenti szempontból való osztályozása azért is nehéz, mert a marxi kategóriák inkább a céhes eredetű és a még kezdetleges manufaktúratípusoknál ismerhetők jól fel. Céhes eredetű manufaktúra pedig — amint láttuk — kevés volt a három városban, és a kialakult manufaktúrák inkább az érettebb típushoz tartoztak.

*

Az 1790-es esztendő, II. József uralkodásának vége, a pesti, budai és óbudai manufaktúrák fejlődésében is egy különálló szakaszt zár le. Fejtegetéseink során kb. eddig az időpontig vizsgáltuk az egyes manufaktúrák sorsát és az azokat kialakító körülményeket. Amennyiben az 1790 előtti fejlődés megvilágításához szükség volt, annyiban kitértünk az 1790 utáni fejlődés egyes részleteire is.

Munkánkban a pesti, budai és óbudai manufaktúra-ipar kifejlődésével kapcsolatban II. József kora különleges hangsúlyt és jelentőséget kapott. Valóban, amint ezt már hangsúlyoztuk, hazánkban, s így Pest—Budán is, egy olyan manufaktúra-korszak, amelyben üzemek nagyobb számú és rendszeres megjelenésével számolhatunk, csupán II. József idején kezdődött el. Kifejtettük azt, hogy milyen körülmények okozták II. József alatt a manufaktúrák fejlődésében tapasztalható komoly lendületet. Ezek közül a gazdasági fejlődés, a kereskedelmi tőke bizonyos mértékű felhalmozódása, az ipar fejlődése, Pest, Buda és Óbuda selyemgyűjtő központtá válása olyan tényezők, amelyek II. József uralkodásának a tőkés ipar fejlődése szempontjából különösebb jelentőséget nem kölcsönöznek. Ezek a tényezők akkor is hatottak volna, ha történetesen 1780 és 1790 között nem II. József, történetünkben speciálisnak ismert rendszere lett volna uralmon. Van azonban olyan tényező is, amely a fenti törvényszerűségektől függetlenül hatott az ipari fejlődésre. S ez II. József rendszerével, illetve az ő személyével kapcsolatos, gazdasági politikájának meglehetősen bonyolult, nem könnyen érthető hatása. Arról van szó tehát, hogy bár II. József gazdasági politikája külső megnyilvánulásaiban, a felsőbb rendeletekben, a vámkérdés szabályozásában nem hozott semmi újat és jobbat a Mária Terézia-féle politikához képest, II. József magatartásában mégis volt valami, ami a tőkés ipar fejlődésében újat hozott, nagyobb lendület okozója lett. Másképp nem érthető meg az, hogy a 80-as években Pesten több mint 10, Budán 4, Óbudán szintén 4 manufaktúra keletkezett és működött, szemben az előző korszak jelentéktelen eredményeivel. Az, hogy mennyire II. József korához kapcsolódik ez a lendület, jól megmutatkozik abban, hogy a rendszer bukásával a manufaktúrák alapításának lendülete is megtört. A II. József korában tapasztalható vállalkozási kedv jóval nagyobb volt annál, mint

amilyent az előző és az utána jövő évtized mutatott fel. Persze az is igaz, hogy egyes vállalkozók talán túlságos reményeket tápláltak II. József rendszerével szemben, és többet vártak az államtól annál, mint amennyit tényleg várhattak.

A II. József korában alakult manufaktúrák jó része ugyan megbukott, de a maradék is azt mutatja, hogy az a 8—10 év sokat jelentett a magyar ipari fejlődésben, lényegében az első lépést afelé, hogy Pest és Buda az ország ipari központjává váljék. A manufaktúra-alapítások zöme eddig főleg Pozsonyra és környezetére esett. Az alapítók többnyire főurak voltak vagy maga az állam. II. József alatt helyeződött át az ipari fejlődés súlypontja Pest-Budára, s jutottak túlsúlyba a főúri alapításokkal szemben a „polgári” kezdeményezések. Pest több mint 10 manufaktúrájából a Valero-testvérek, ifjú Beywinkler József és Kemnitzer János üzeme, Budán a 4 manufaktúrából a Kuny-féle és a Müller-féle 1790 után is tovább működött. Az Óbudán megalakult 4 üzemből Beywinkler József manufaktúrája és a Mazzucato-féle királyi üzem szintén túlélte az 1787 utáni nehéz időket. Természetes, hogy ezek az eredmények teljesen eltörpülnek a nagyobb nyugati városok ilyen irányú ipari fejlődése mellett. A három városban kialakult néhány manufaktúrával szemben ott a nagyobb városokban már százával található manufaktúrák vagy ehhez hasonló ipari létesítmények, amelyek a lakosság szükségletét jórészt ki is tudták elégíteni. A pest-budai manufaktúrák termelése természetesen az ország áruszükségletének csak igen kis részét tudta fedezni.

Az 1790-es évek fordulóján tapasztalható hullámvölgy után az ipari vállalkozás újabb lendületet vett. A gyarmati gazdasági politika ellenére az ország gazdasági központjában, Pest-Budán az ipar is egyre fokozódó ütemben fejlődött. Ebben a korszakban azonban a magyar gazdasági élet visszaszorított energiáit, amelyek 1780 és 1790 között a felvilágosodott abszolutizmus talaján álló uralkodó magatartása következtében nyertek valamelyes érvényesülési lehetőséget, már azok az erők próbálták felszabadítani, amelyek 1848 polgári átalakulásához vitték feltartóztatlanul az egész országot.

J E G Y Z E T E K

¹ *J. Kuczynski*, Allgemeine Wirtschaftsgeschichte. Berlin 1951, 155—156. — *H. Sée*, Les origines du capitalisme moderne. 5. kiad. Paris 1946, 190—192.

² *Sée* i. m. 133—140. — *J. Kulischer*, Allgemeine Wirtschaftsgeschichte der Mittelalter und der Neuzeit. München—Berlin 1929, II. köt. 113—114, 118. A kooperációra, munkamegosztásra és a specializálódásra még: *Kuczynski* i. m. 159, 165, a koncentrációra: *H. Hausherr*, Wirtschaftsgeschichte der Neuzeit. 2. kiad. Weimar 1955, 166—68.

³ *J. Kulischer*, La grande industrie aux XVII. et XVIII. siècles. Annales d'histoire économique et sociale. 1931. évf. 11—46.

⁴ *Eckhart F.*, A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában. Bp. 1922, 5—10.

⁵ A görög kereskedőkre: *Gárdonyi A.*, Pest város keleti kereskedelme a XVIII. században. *Historia* (1930) Pestbudai Emléklapok 4—5, 8, 52. — *Gyömrei S.*, A kereskedelmi tőke kialakulása és szerepe Pest-Budán 1849-ig. Tanulmányok Budapest múltjából. XII. köt. Bp. 1957 (a továbbiakban: Gyömrei, A kereskedelmi tőke), 202—203.

⁶ *Gyömrei S.*, Budapest gazdaságtörténete a manufaktúra korszakában. (Kéziratot kandidátusi értekezés.) Bp. 1955 (a továbbiakban: Gyömrei, Budapest gazdaságtörténete), 210, 132, 264.

⁷ *Gyömrei*, Budapest gazdaságtörténete. 240. — Budapesti 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár (a továbbiakban: Budai Ltár). Misc. ant. 37.

⁸ *Gyömrei*, A kereskedelmi tőke. 198, 204, 206.

⁹ *Eckhart i. m.* 44. — *Gyömrei*, A kereskedelmi tőke. 200—202.

¹⁰ Budai Ltár. Locum. ant. 2932.

¹¹ Budapesti 1. sz. Áll. Ltár. Pesti Ltár (a továbbiakban: Pesti Ltár). Int. a. a. 5571.

¹² Budai Ltár. Cameralia ant. 138.

¹³ Pest városának pl. 1723-ban 20 000 Ft, 1734-ben 15 500 Ft adóssága volt. *Gárdonyi A.*, Budapest közállapotai a 18. század elején. Kny. a Városi Szemle XXXI. évfolyamából. 18, 24. — Buda városának 1749-ben pl. 100 420 Ft adóssága volt. Budai Ltár. Misc. ant. 37.

¹⁴ Budai Ltár. Cameralia ant. 299.

¹⁵ Pesti Ltár. Int. a. a. 4864.

¹⁶ Uo. 4585. — Budai Ltár. Cameralia ant. 299.

¹⁷ Uo. — *Gyömrei*, Budapest gazdaságtörténete. 87—88.

¹⁸ Budai Ltár. Locum. ant. 1160, 1363, 1380, 1603, 2991.

¹⁹ *Kulischer*, Allgemeine Wirtsha tsgeschichte . . . II. köt. 110, 113, 121—122. — *Sée i. m.* 140. — *Kulischer* fenti munkájában a Verlagssystemet még nem minősíti manufaktúrának. *Sée* szerint a kereskedő-vállalkozók által összefogott ilyen termelő kollektívákat is el lehet nevezni manufaktúrának. *Kulischer* későbbi munkájában (*La grande industrie . . .*) már határozottan megkülönböztet „kollektív fabrikát”-t, ahol a munkások otthonukban dolgoznak, és „koncentrált manufaktúrát”-t, amelynél a munkások a vállalkozó gyárában foglalkoztatják. Ezzel *Kulischer* a manufaktúra fogalmát kiszélesíti. A kollektív fabrikát „manufacture à domicile”-nek is nevezi.

²⁰ *Eckhart i. m.* 84.

²¹ Uo. 81—83, 85.

²² Pesti Ltár. Int. a. a. 4173, 4302.

²³ Uo. 4585, 4811.

²⁴ *Gárdonyi A.*, Javaslat a szövőipar meghonosítására a XVIII. századi Budán. Századok (1915) 296—299. — *Ember Gy.*, A magyar királyi helytartótanács gazdasági és népvédelmi működése III. Károly korában. Bp. 1933, 60—61.

²⁵ Pesti Ltár. Int. a. a. 1597. — Budai Ltár. Locum. ant. 1537.

²⁶ Magyarország története a késői feudalizmus korában. 1526—1790. Bp. 1957 (Egyetemi tankönyv. Magyarország története. I/2. Kézirat.), 382.

²⁷ Budai Ltár. Misc. ant. 332. A Mercy-féle vállalkozásra és a tanács tiltakozására vonatkozó akta.

²⁸ *Gárdonyi*, Javaslat . . . 291—292.

²⁹ Budai Ltár. Locum. ant. 1604.

³⁰ Uo. 2881.

³¹ Uo. Cameralia ant. 299. és Locum. ant. 826.

³² Országos Levéltár (a továbbiakban: OL). Helytartótanács. Acta miscelanea. Fasc. 49. No. 249. A kalocsai érsek Tersztyánszki Keresztély János jezsuitát bízta meg a fabrika felállításával, hogy „aerarium Archi-Episcopale exhaustum foret, conquistato aliunde subsidio, Fabricam promoveat”. — A városi iratok közül lásd erre vonatkozólag: Pesti Ltár. Int. a. a. 3578.

³³ Uo. 4864.

³⁴ Uo. 5245. Pest városa 1776. június 16-án jelenti a helytartótanácsnak, hogy Pesten nincs semmilyen fabrika sem, kivéve „quod in hujate Militum Invalidorum Domo fabrica Panni, et centonum existat”.

- ³⁵ Pesti Ltár. Processus civiles. 1770.
- ³⁶ *Karlovsky E.*, Magyar gyár- és kézműipar 1771—74-ben. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle (1896) 21. Pest város egy iparosa (Okenfusz Antal) évente készít: 650 tucat férfi, 750 tucat női harisnyát, 100 tucat férfi, 140 tucat női rövid harisnyát, 180 tucat férfi kesztyűt, 200 tucat nyakravaló kendőt, közönséges „wollene Flöre” néven ismert fátolszövetből 3000 elsőrendű, 2000 másodrendű, 2000 harmadrendű véget.
- ³⁷ *Gyömrei*, Budapest gazdaságtörténete. 185.
- ³⁸ *Baraczka I.*, Óbuda közigazgatásának húsz éve. Tanulmányok Budapest múltjából. IX. köt. Bp. 1941, 172.
- ³⁹ A Koppel-féle manufaktúrára: OL. Helytartótanács. Acta oeconomica. Lad. E. fasc. 3. N°. 12.
- ⁴⁰ *Horváth M.*, Az ipar és kereskedelem története Magyarországon. Budán 1840, 213.
- ⁴¹ *Kósa J.*, A budapesti selyemipar kialakulása. Bp. 1939, 4—5. Ráckevére: OL. Helytartótanács. Dep. oec. publ. Acta. 1784. F. 3. p. 49, 53. — Óbudára: OL. Helytartótanács. Dep. oec. publ. Acta. 1787. F. 69. p. 2.
- ⁴² *Kósa i. m.* 7—8.
- ⁴³ Uo. 3.
- ⁴⁴ Ezt alapítja meg *Eckhart* is: A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon 1780—1815. 349.
- ⁴⁵ *Csapodi Cs.*, Az államtanács közigazgatási felfogása II. József korában. Domanovszky-émlékkönyv. Bp. 1937, 96.
- ⁴⁶ *Horváth i. m.* 221—227, 231—235.
- ⁴⁷ *Csapodi i. m.* 96. — *Horváth i. m.* 231.
- ⁴⁸ *Lederer E.*, Iparunk és kereskedelmünk a merkantilizmus korában. Magyar művelődéstörténet. IV. köt. Bp. é. n. 226. — *Kósa i. m.* 11.
- ⁴⁹ *Csapodi i. m.* 99—100.
- ⁵⁰ *Horváth i. m.* 212.
- ⁵¹ Uo.
- ⁵² OL. Helytartótanács. Dep. commerc. Acta. 1790. F. 57. p. 1.
- ⁵³ A helytartótanácsilyenirányú rendeletei Pesti Ltár. Int. a. a. 6080, 6118, 6767.
- ⁵⁴ Uo. 788.
- ⁵⁵ Vö.: *Eckhart i. m.* 117—146. — *Eckhart* állítása szerint a bécsi udvar ipari politikája II. József alatt semmit sem változott. Az államtanács elvi döntései alapján ez igaz is. A gyakorlati élet azonban azt mutatja, hogy ez a politika Mária Terézia korához képest mégis engedett valamit merevségéből.
- ⁵⁶ *Kósa i. m.* 7.
- ⁵⁷ Uo. 8.
- ⁵⁸ A Valero-gyár történetét *Bud M.* (A Valero selyemgyár az első pesti gyár története. Bp. 1941) írta meg. Műve a gyár történetére hasznos és részletes adatokat tartalmaz. A gyár fejlődésének gazdaságtörténeti értékelésére azonban nem igen használható, ilyen szempontból még annak a megállapításáig sem jutott el, hogy ez a „gyár” tulajdonképp manufaktúra volt, legalábbis a kezdeti évtizedekben. — Igen jó értekezés a Valero-gyárra és általában a budapesti selyemipar kifejlődésére *Kósa i. m.*
- ⁵⁹ *Bud i. m.* 19—21. — *Kósa i. m.* 8.
- ⁶⁰ Pesti Ltár. Int. a. m. 5603.
- ⁶¹ Uo. 5835.
- ⁶² Az 1785. évi gyárkimutatás: Pesti Ltár. Lajstromzatlan iratok. Int. 1785. szept. 28. és OL. Helytartótanács. Dep. commerc. Acta. 1786. F. 25 A. — Az összeírást felhasználja: *Bud i. m.* 21—22.
- ⁶³ Pesti Ltár. Int. a. a. 6708.
- ⁶⁴ Az 1787. évi gyárkimutatás: Pesti Ltár. Int. a. m. 562. és OL. Helytartótanács. Dep. commerc. Acta. 1787. F. 17. p. 28, 58.
- ⁶⁵ Az 1788. évi gyárkimutatás: Pesti Ltár. Int. a. m. 2370. és OL. Helytartótanács. Dep. commerc. Acta. 1788. F. 82. p. 23, 47.
- ⁶⁶ *Bud i. m.* 25.
- ⁶⁷ OL. Helytartótanács. Dep. oec. publ. Acta. 1785. F. 1. p. 73.

- ⁶⁸ Pesti Ltár. Int. a. m. 4738.
⁶⁹ Uo. 5603. 1801. márc. 14-i városi bizonyítvány.
⁷⁰ Uo. 1794. júl. 30. A kérelem B. melléklete.
⁷¹ Kósa i. m. 38.
⁷² L. 62. jegyzet.
⁷³ L. 64. jegyzet.
⁷⁴ Pesti Ltár. Int. a. m. 718.
⁷⁵ L. 65. jegyzet.
⁷⁶ Pesti Ltár. Missiles a. m. 2782.
⁷⁷ Kósa i. m. 50—51.
⁷⁸ Kovács L., Pest szabad királyi város vezetői (bírái és polgármesterei).
 Tanulmányok Budapest múltjából. X. köt. Bp. 1943, 89—90.
⁷⁹ Pesti Ltár. Int. a. m. 1952.
⁸⁰ Uo. Relationes a. m. 2346.
⁸¹ Kovács i. m. 89—90.
⁸² L. 62. jegyzet.
⁸³ L. 64. jegyzet.
⁸⁴ L. 65. jegyzet.
⁸⁵ Kósa i. m. 51.
⁸⁶ OL. Helytartótanács. Dep. commerc. Acta. 1786. F. 299. A cégbélyegző
 lenyomata az akta mellékletei között.
⁸⁷ Pesti Ltár. Int. a. m. 3158.
⁸⁸ L. 62, 64—65. jegyzet.
⁸⁹ L. 62. jegyzet.
⁹⁰ Pesti Ltár. Int. a. m. 2287.
⁹¹ L. 62, 64—65. jegyzet.
⁹² Pesti polgárok könyve. (Kézirat a-Budapesti I. sz. Áll. Ltár. könyvtárában.)
⁹³ L. 65. jegyzet.
⁹⁴ Pesti Ltár. Int. a. m. 5893.
⁹⁵ Uo. 5218.
⁹⁶ Uo. 3158.
⁹⁷ Pesti tanácsi jegyzőkönyv. 1789. márc. 21. 804. sz.
⁹⁸ Pesti Ltár. Int. a. m. 4223.
⁹⁹ Pesti Ltár. Relationes a. m. 1406. — Kósa i. m. 51.
¹⁰⁰ Pesti Ltár. Int. a. m. 2055. 1788. ápr. 10-i irat „A” melléklete.
¹⁰¹ Zsuppán követeléseire: Pesti Ltár. Int. a. m. 1042. Relationes a. m. 1480.
 — Zsuppán olyan szegény ember volt, hogy 1792-ben szegénységi bizonyítványt
 kapott. Pesti Ltár. Int. a. m. 4879.
¹⁰² Uo. 2055. 1788. ápr. 10-i irat „E” és „F” melléklete.
¹⁰³ Uo. 2055. 1788. ápr. 10-i irat.
¹⁰⁴ L. 62. jegyzet.
¹⁰⁵ L. 64. jegyzet.
¹⁰⁶ L. 65. jegyzet.
¹⁰⁷ L. 100. jegyzet.
¹⁰⁸ Pesti Ltár. Int. a. m. 2055. 1788. ápr. 10-i jelentés. A bizottsági vizsgálá-
 latra az 1789. máj. 20-i és aug. 21-i iratok.
¹⁰⁹ Uo. 4638.
¹¹⁰ Uo. 2055. 1792. dec. 20-i irat.
¹¹¹ L. 87. jegyzet.
¹¹² Pesti polgárok könyve.
¹¹³ L. 64. jegyzet.
¹¹⁴ L. 65. jegyzet.
¹¹⁵ L. 96. jegyzet.
¹¹⁶ Schmidt kísérletére: Pesti Ltár. Int. a. m. 64. és OL. Helytartótanács.
 Dep. commerc. Acta. 1786. F. 180.
¹¹⁷ Pesti Ltár. Int. a. m. 1118. és OL. Helytartótanács. Dep. commerc. Acta.
 1787. F. 145.
¹¹⁸ Kemnitzer Jánosra: Pesti Ltár. Int. a. m. 4756, Int. a. m. 4225, 4440,
 Missiles a. m. 3442.

- 119 *Gyömrői*, Budapest gazdaságtörténete. 169.
 120 L. 62. jegyzet.
 121 L. a. 64—65. jegyzetben idézett gyárkimutatásokat és a kapcsolatos városi jelentéseket.
 122 Pesti Ltár. Int. a. m. 236.
 123 Budai Ltár. Rel. mag. 13/1794.
 124 *Siklóssy L.*, Kuny Domokos, egy budai keramikus a XVIII. században.
 Bp. 1917.
 125 *Csányi K.*, A magyar kerámia és porcelán története és jegyei. Bp. 1954.
 10.
 126 Uo. 33.
 127 *Siklóssy i. m.* 48—50.
 128 Budai Ltár. Rel. mag. 13/1794. *Siklóssy i. m.* 51—56.
 129 Budai Ltár. Rel. mag. 32/1787.
 130 *Csányi i. m.* 10.
 131 Budai Ltár. Locum. 450/1788.
 132 *Siklóssy i. m.* 57.
 133 Budai Ltár. Locum. 264/1791.
 134 Budai Ltár. Rel. mag. 13/1794.
 135 *Csányi i. m.* 10.
 136 Budai Ltár. Rel. mag. 32/1791.
 137 *Csányi i. m.* 33.
 138 *Siklóssy i. m.* 63—68. — Budai Ltár. Rel. mag. 32/1791.
 139 Budai Ltár. Locum. 88/1792.
 140 *Siklóssy László* Kunyról szóló művében — figyelmen kívül hagyva azt a tényt, hogy a privilégium csak a márványozott fajanszra szolt — túlozza a privilégium jelentőségét, ezzel kapcsolatban nem ítéli meg helyesen Kuny szerepét a Germain—Spiró-féle vállalkozással kapcsolatban: *Siklóssy i. m.* 69—70.
 141 Budai Ltár. Rel. mag. 32/1791.
 142 Uo. 13/1794.
 143 Uo. Tanácsi jegyzőkönyv. 1790. jan. 10. 97. sz.
 144 Uo. Locum. 88/1792, 264/1791.
 145 Uo. 268/1791.
 146 Uo. Rel. mag. 13/1794.
 147 Uo. a tanács 1794. márc. 12-i határozata.
 148 Uo.
 149 *Csányi i. m.* 39.
 150 Budai Ltár. Rel. mag. 32/1787.
 151 OL. Helytartótanács. Dep. commerc. Acta. 1786. F. 144. p. 2, 14.
 152 Budapesti I. sz. Áll. Ltár. könyvtára. Budai polgárok könyve (kézirat).
 153 OL. Helytartótanács. Dep. civ. (polit.) 1787 — 6—11 és Dep. commerc. Acta. 1817. F. 18. p. 78.
 154 *Horváth i. m.* 210.
 155 Budai Ltár. Locum. 20/1794.
 156 Uo. 166/1792, 79/1793.
 157 *Mérei Gy.*, Magyar iparfejlődés. Bp. 1951, 66.
 158 Budai Ltár. Locum. 79/1793.
 159 *Mérei i. m.* 66.
 160 Budai Ltár. Tanácsi jegyzőkönyv. 1788. febr. 22. 594. sz.
 161 Uo. 1789. 3776. sz. és Budai lajstromozatlan iratok. 1789. jún. 29.
 162 Budai Ltár. Locum. ant. 157.
 163 Uo. Locum. 450/1788.
 164 *Kósa i. m.* 9.
 165 Uo. 9—10.
 166 Uo. 33—34.
 167 Uo. 35, 39, 40—41.
 168 OL. Helytartótanács. Dep. oec. publ. Acta. 1789. F. 63. p. 2, 6.
 169 Uo. 1790. F. 27. p. 2—4.
 170 *Beywinkler Sámuel* 6 tanulója közül 1790-ben 3 családtag, vagy legalább

közeli rokon volt: Beywinkler János, Beywinkler Ferenc és Beywinkler Katalin, Uo. 1790. F. 27. p. 4.

¹⁷¹ Kósa i. m. 42—43.

¹⁷² Budai Ltár. Locum. 450/1788.

¹⁷³ Uo. 20/1794.

¹⁷⁴ Az óbudai filatóriumra: Kósa i. m. 16—28, *Endrei W.*, Az óbudai selyem-filatórium. Bp. 1958, 234—240.

¹⁷⁵ *Gyömrei*, Budapest gazdaságtörténete. 175—176. — *Endrei i. m.* 239.

¹⁷⁶ *J. M. Korabinsky*, Geographisch-Historisches und Producten-Lexikon von Ungarn. Pressburg 1786, 498.

¹⁷⁷ Uo. 498. — *Endrei i. m.* 245, 255.

¹⁷⁸ L. 62, 64. jegyzet.

¹⁷⁹ Kósa i. m. 28.

¹⁸⁰ OL. Helytartótanács. Dep. oec. publ. Acta. 1784. F. 3B. p. 16.

¹⁸¹ Kósa i. m. 28. — A gombolyító épületére: OL. Helytartótanács. Dep. oec. publ. Acta. 1785—86. F. 16B. p. 9. és 32.

¹⁸² OL. Helytartótanács. Dep. oec. publ. Acta. 1785—86. F. 16B. p. 9.

¹⁸³ Uo. 1785—86. F. 16B. p. 9, 316. — Budai Ltár. Locum. 98/1786. — Pesti Ltár. Int. a. m. 112.

¹⁸⁴ OL. Helytartótanács. Dep. oec. publ. Acta. 1790. F. 40. p. 3.

¹⁸⁵ Kósa i. m. 51.

¹⁸⁶ OL. Helytartótanács. Dep. commerc. Acta. 1785—86. F. 39.

¹⁸⁷ *Kállai L.*, A 150 éves Goldberger-gyár. Bp. 1935, 22—23. — *Mérei i. m.* 59.

¹⁸⁸ Pesti Ltár. Int. a. a. 5972. A pesti tanáccsal 1782-ben közölték, hogy az óbudai filatóriumba 3 fiút és 2 leányt, Beywinklerhez és Höpfingerhez pedig 4 fiút és 4 lányt tanulónak kincstári segélyezés mellett felvesznek, egyben felhívták a város figyelmét arra, hogy hasonló módon gondoskodják a selyemszövés tanításáról.

¹⁸⁹ OL. Helytartótanács. Dep. oec. publ. Acta. 1787. F. 41. p. 4.

¹⁹⁰ Uo. 1789. F. 59. p. 6.

¹⁹¹ Uo. 1790. F. 27. p. 5.

¹⁹² Uo. 1790. F. 27. p. 7.

¹⁹³ Uo. 1787. F. 41. p. 4.

¹⁹⁴ Uo. 1785—86. F. 16c. p. 4. és 1789. F. 59. p. 11—13. — Pesti Ltár. Int. a. m. 3406.

¹⁹⁵ OL. Helytartótanács. Dep. oec. publ. Acta. 1785. F. 1. p. 73. és 1789. F. 59. p. 15.

¹⁹⁶ Pesti Ltár. Int. a. m. 718. és Missiles a. m. 2782. — OL. Helytartótanács. Dep. oec. publ. Acta. 1789. F. 61. p. 9.

¹⁹⁷ Pesti Ltár. Int. a. m. 5804, 2287, 2286.

¹⁹⁸ OL. Helytartótanács. Dep. oec. publ. Acta. 1789. F. 61. p. 4.

¹⁹⁹ Pesti Ltár. Int. a. a. 6708, Int. a. m. 625.

²⁰⁰ OL. Helytartótanács. Dep. commerc. Acta. 1787. F. 115. p. 3, 6. — Pesti Ltár. Int. a. m. 1120.

²⁰¹ *Siklóssy i. m.* 57, 60—62.

²⁰² L. 138—140. jegyzet.

²⁰³ OL. Helytartótanács. Dep. commerc. Acta. 1786. F. 144. p. 2, 11, 12, 14. — Budai Ltár. Locum. 136/1786, 512/1787.

²⁰⁴ OL. Helytartótanács. Dep. oec. publ. Acta. 1789. F. 61. p. 4.

²⁰⁵ L. 113. jegyzet.

²⁰⁶ Pesti Ltár. Int. a. m. 1014.

²⁰⁷ Uo. 1120. — Téves Kósa János és Bud Melitta állítása, hogy 1787-ben a Valero-testvérek kérelme a vámmentességért az 1787. máj. 22-i rendelet értelmében teljesült volna: Kósa i. m. 48; Bud i. m. 22.

²⁰⁸ Pesti Ltár. Int. a. m. 718.

²⁰⁹ L. 62, 64—65. jegyzet.

²¹⁰ *Gyömrei*, Budapest gazdaságtörténete. 171. — L. a 65. jegyzetben idézett gyárösszeírásban a városi tanács jelentését a helytartótanácsához.

²¹¹ Pesti Ltár. Int. a. m. 2286. — OL. Helytartótanács. Dep. oec. publ. Acta. 1789. F. 11. p. 64.

- 212 Pesti Ltár. Int. a. m. 2287, 3204, Rel. a. m. 1683.
 213 Uo. Int. a. m. 5804.
 214 Uo. Missiles. a. m. 2782.
 215 *Kósa* i. m. 43—44.
 216 L. 173. jegyzet.
 217 Pesti Ltár. Int. a. m. 5218.
 218 Uo. Int. a. a. 6701.
 219 Uo. 6643. — Pesti tan. jkv. 1785. aug. 24.
 220 Budai Ltár. Locum. 79, 166/1792.
 221 Pesti Ltár. Int. a. m. 625. — *Bud* i. m. 23.
 222 L. 116, 160. jegyzet.
 223 *Gyömrői*, Budapest gazdaságtörténete. 272.
 224 Pesti Ltár. Int. a. m. 602. 3—4. sz. melléklet, Rel. a. m. 1592.
 225 Uo. Rel. a. m. 2356.
 226 Uo. Missiles. a. m. 2626.
 227 Uo. 2782.
 228 Budai Ltár. Cameralia 126/1788.
 229 *Kósa* i. m. 49.
 230 L. a. 64. jegyzetbeli aktában a városi tanács jelentését.
 231 Pesti Ltár. Int. a. m. 236. A pesti selyemgyártók 1786. jún. 22-i nyilatkozata, a helytartótanács 1787. ápr. 10-i rendelete.
 232 L. a 231. jegyzetben idézett iratban az 1789. jún. 5.-i darabot.
 233 Pesti Ltár. Rel. a. m. 2611.
 234 *Kósa* i. m. 45.
 235 Pesti Ltár. Rel. a. m. 2455.
 236 Uo. 2308.
 237 Uo. Int. a. m. 236. 1789. aug. 29-i irat.
 238 OL. Helytartótanács. Dep. commerc. Acta. 1789. F. 92. p. 14. és 1790. F. 57. p. 1.
 239 Pesti Ltár. Rel. a. m. 2611, 2308.
 240 Uo. Int. a. m. 4223.
 241 L. 62. jegyzet.
 242 L. 64. jegyzet.
 243 L. 161. jegyzet.
 244 Budai Ltár. Rel. 32/1787.
 245 L. a 64. jegyzetben idézett városi jelentést.
 246 Pesti Ltár. Int. a. m. 739, 1295.
 247 *Gyömrői*, Budapest gazdaságtörténete. 195.
 248 Pesti Ltár. Int. a. m. 4877.
 249 Uo. 6899.
 250 Uo. 2055 (számadások 26. sz. melléklete).
 251 Uo. Rel. a. m. 1683.
 252 L. a. 250. jegyzetben idézett irat 25. és 26. mellékletét.
 253 Budai Ltár. Locum. 573/1786.
 254 *Gyömrői*, Budapest gazdaságtörténete. 195.
 255 A munkabérekre: Pesti Ltár. Int. a. m. 1934.
 256 OL. Helytartótanács. Dep. oec. publ. Acta. 1789. F. 10. p. 18.
 257 Pesti Ltár. Int. a. m. 6899.
 258 L. a 19. jegyzetben elmondottakat.
 259 L. a 64. jegyzetben idézett gyárkimutatást.
 260 *Kósa* i. m. 34.
 261 OL. Helytartótanács. Dep. commerc. Acta. 1787. F. 115. p. 3.
 262 *Marx K.*, A tőke. 2 kiad. Bp. 1949, I. köt. 362—363, 369.
 263 L. a. 157. jegyzethez tartozó szövegrészt.

И. Надь

РАЗВИТИЕ МАНУФАКТУРНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В ГОРОДАХ ПЕШТ И БУДА

Мануфактуры, первые зачаточные образования капиталистической промышленности, появились в течение XVIII века в трех городах Пешт, Буда и Обуда, слиянием которых образовался в 1873 году Будапешт, нынешняя столица Венгрии. Капиталистическая промышленность зарождалась в Венгрии, и следовательно также в городах Пешт и Буда (или же Обуда), при гораздо более неблагоприятных условиях, чем в экономически развитых, западных странах Европы. От разорения, вызванного турецким владычеством, Венгрия должна была подняться до европейского уровня экономического развития. Все, наиболее важные для экономического развития страны, предпосылки, как соответствующая аккумуляция капитала, и прежде всего — торгового, затем, соответствующая развитость цехового и кустарного ремесла, и, наконец, выделение ремесленников в виде отдельного слоя населения, существовали в экономически отсталой стране в очень незначительных размерах. Меркантильная политика была скорее неблагоприятной, чем выгодной, для Венгрии, ибо венский двор развивал промышленность остальных частей монархии в ущерб венгерской промышленности, обеспечивая, с одной стороны, венгерские продукты и венгерское сырье для австрийских провинций, а с другой стороны, венгерский рынок для промышленных изделий австрийских провинций. Венский двор оказывал некоторую поддержку только тем отраслям промышленности Венгрии, которые способствовали снабжению армии, и производили для австрийской промышленности полуфабрикаты (напр. шерстяную пряжу, шелковую пряжу).

При таких условиях в течение XVIII столетия капиталистическое развитие промышленности в городах Пешт и Буда, простирающихся в центре страны, наталкивалось на большие трудности. Некоторую возможность для аккумуляции торгового капитала представляла направленная с территории турецкой империи к городам Пешт и Буда балканская торговля, и кроме того торговля с Веной и Австрией. Однако, накопившийся таким образом капитал, как правило, не оставался в городах Пешт и Буда, и не инвестировался там в промышленные предприятия. Занимавшиеся балканской торговлей так наз. греческие купцы вывозили свое имущество на свою родину (в Турцию) и прибыль торговли с Веной получали в первую очередь венские купцы. Ввиду того, что рынком сбыта этих двух городов была в первую очередь разоренная турками и редконаселенная центральная часть страны, внутренняя торговля тогда еще не представляла значительной возможности для образования капитала. Цеховое ремесло также еще не было достаточно развитым и дифференцированным для того, чтобы из него могли развиваться капиталистическая кооперация или мануфактура. Непременно нужные для образования мануфактуры крестьянское кустарное ремесло, также как и объединяющая кустарное и цеховое ремесла система, так наз. *Verlagssystem*, совершенно отсутствовали в городах Пешт и Буда или же в их окрестности. Несмотря на эти трудности в эпоху императрицы Марии Терезии все же встречалось несколько предпринимателей, попытавшихся создать мануфактуру. Однако, их попытки, создать такие предприятия, за несколькими исключениями, ввиду отсутствия соответствующего капитала или государственной поддержки, либо не увенчались успехом, либо были весьма недолговечными. В Пеште из ряда предприятий до 1780 года некоторое время продолжали действовать только одна чулочная фабрика, а затем, учрежденная в доме военных инвалидов фабрика для покрывал. В 1777 году было учреждено первое более значительное предприятие, — шелковая мануфактура Валеро. В Буде до 1785 года не было создано ни одного предприятия. В Обуде, (бывшем в то время казенным имением), переселившиеся туда к концу 1760-ых годов из Вены предприниматели, Йозеф Бейвинклер и Якоб Гепфлингер, создали две шелковые мануфактуры.

В эпоху императора Иосифа II условия стали несколько более благоприятными для создания мануфактур. До 1780-ых годов страна экономически окрепла, а торговля и ремесло все более сосредоточились в городах Пешт и Буда. Экономи-

ческая политика Иосифа II, следовавшая физиократическим принципам, и подчеркивавшая вредное действие монополий на экономическую жизнь — хотя эта политика также применяла невыгодные для Венгрии дискриминационные меры — в некоторой мере способствовала развитию венгерской промышленности, обуславливая более значительное предпринимательство и уменьшала давление привилегированной австрийской промышленности на венгерскую промышленность. Однако, самым существенным фактором являлось то, что в городах Пешт и Буда сосредоточилась вся продукция шелкопроизводства Венгрии, и что Иосиф II оказал значительную поддержку венгерской шелковой промышленности, хотя и не достигшей размеров государственной поддержки, которой пользовалась австрийская шелковая промышленность. Все это предоставляло возможность для развития значительной — по сравнению с достижениями предыдущей эпохи — мануфактурной промышленности в городах Пешт, Буда и Обуда. Эта промышленность, разумеется, была преимущественно шелковой промышленностью.

Большинство мануфактур было создано в Пеште, обладавшем самым благоприятным экономическим положением и оживленной торговлей. Среди пештских мануфактур следует упомянуть 8 предприятий шелковой промышленности (предприятия Иштвана и Тамаша Валеро, Йозефа Бейвинклера мл., Тобиаша Ленера, Кароя Герцога, Антала Леймера, Терезы Богнер, Тамаша Амент и Яноша Ригер), 2 ткацких мануфактур (фабрика шерстяной пряжи Бакал—Жупана и полотняная фабрика Лёринца Рауш), 2 кожевенных завода (фабрики Игнаца Шмидт и Яноша Кемницер) и 1 ликерный завод (Йозефа Интим). В городе Буда были учреждены: одно предприятие фаянсовых изделий (мануфактура Домокоша Куни), один завод для производства восточных предметов роскоши (фабрика Андраша Гумбесфельнера) и одна фабрика для колясок (предприятие Фюлёпа Мюллера). В городе Обуда, бывшем казенным имением, работали шелковые мануфактуры Йозефа Бейвинклера и Якаба Гепфлингера с государственной поддержкой. Кроме того в Обуде было учреждено два государственных предприятия, а именно в 1781 году шелкопрядильная фабрика и в 1784 году кокономотальная фабрика Маццукато. Наряду с этими предприятиями существовали также предприятия, работавшие только короткое время.

В империи Габсбургов, в общем бедной капиталом — как было указано выше — в развитии промышленности существенную роль играла меркантильная, поддерживающая промышленность, политика. Среди мануфактур городов Пешт и Буда в эпоху Иосифа II государственной поддержкой в виде казенной субвенции, отпущенной для ученичества, возможно в виде некоторого аванса, пользовались только шелковые мануфактуры. Предприятия прочих отраслей промышленности напрасно обращались за государственной поддержкой, Иосиф II, полностью продолжавший экономическую политику Марии Терезии в этом отношении, отказался в поддержке этих предприятий. Находящийся под влиянием цехов городской магистрат также оказывал весьма незначительную помощь предприятиям, борющимся с начальными трудностями. Местная аккумуляция капитала даже в минимальном размере не могла удовлетворить потребность мануфактур в кредите и в деньгах. Вследствие этих трудностей созданные в городах Пешт и Буда предприятия после 1787 года, в эпоху экономического кризиса, наступившего из-за войны с Турцией и сокращения развитого шелкопроизводства южной части страны, а также повышения цен на продукты питания, в большинстве случаев обанкротились. Однако, в Пеште, шелковые мануфактуры Валеро и Бейвинклера мл., кожевенная фабрика Кемницера, в Буде майоликовая фабрика Куни, и фабрика колясок Мюллера, в Обуде шелковая фабрика Бейвинклера и кокономотальная фабрика Маццукато, продолжали свою деятельность.

Итак, эпоху Иосифа II следует считать эпохой зарождения мануфактурной промышленности в городах Пешт и Буда. Предприниматели, бывшие преимущественно иностранцами, привезли с собой иностранный капитал и оборудование. Рабочие предприятий также были по большей части иностранцами, они обучали венгерских рабочих. Одну часть рабочих владельцы предприятий сконцентрировали в фабричных зданиях, однако, наряду с этим они заняли также рабочих, работавших надому (пряделщицы, ткачи).

PÁLVÖLGYI ENDRE

Főúri és klerikális összefogás II. József könyvtári intézkedései ellen

(Zichy Miklósné könyvhagyatéka és a kiscelli trinitárius kolostor könyvtára)

A XVIII. század 70-es és 80-as éveit Buda és Pest újjászületésének ideje. A gazdasági fejlődés, a szellemi életben végbemenő változások következtében mindinkább előtérbe kerül egy országos közigazgatási és művelődési központ kialakításának problémája. Az egyetem Budára, majd Pestre helyezése, ez az első lépés az ország fővárosának, tudományos és irodalmi központjának létrehozása felé. Az eredmény csakhamar meg is mutatkozik, gyors fejlődésnek indul a könyvkiadás és könyvkereskedelem, egyre nő az olvasási kedv, fokozódik a kultúra, a művelődés iránti igény, színházak, folyóiratok, újságok születnek.

A fejlődő testvérvárosnak ebben az időben csak egyetlen nyilvános könyvtára van: az Egyetemi Könyvtár. Az iskolázás, a haladó tudományosság és az irodalmi élet szempontjából egyáltalán nem közömbös, eleget tud-e tenni a könyvtár a rá váró feladatoknak vagy sem? A 80-as évek elején a helyzet elég kilátástalan, a Könyvtár állománya alig 15 és félezer mű, a látogatók száma mindössze napi 7–8, a könyvanyag túlnyomó része elavult teológiai munka. Határozott ütemű fejlesztésre van szükség, hogy az Egyetemi Könyvtár a város növekvő tudományos és kulturális igényeit kielégítő, a kor színvonalán álló tudományos intézménnyé váljék. Először a gyűjtemény mennyiségi gyarapítására nyílt mód az eltörölt rendházak könyvanyagából, a szerzetesrendek feloszlása azonban erős ellenkezést vált ki a katolikus magyar főurak körében.

Pest-Budának ebben a küzdelmes időszakában játszódnak le azok az események, amelyeknek elemzése a nagykönyvtárrá válásáért küzdő Egyetemi Könyvtár, a kiscelli trinitáriusok könyvtára és egy főúri magánkönyvtár történetének összefonódó szálait igyekszik felfejteni.

*

1796. január 2-án hunyt el Berényi Erzsébet, özvegy gróf Zichy Miklósné.¹ Végrendeletének könyvtárára vonatkozó része és ennek végrehajtási körülményei olyan eseményekre derítenek fényt, amelyek a XVIII. század végének legfontosabb könyvtári problémájával, a feloszlott kolostorok könyveinek szétosztásával állanak kapcsolatban.

A végrendelet 1790. január 29-én kelt.² Első pontja Zichyné temetéséről, az érette mondandó 10 000 szentmiséről és a budai szegényházról intézkedett. A második pont így hangzik: „Meine Bibliothek schenke ich der königl. Universität in Pest.” A végrendeletben foglalt végrehajtásával Végh Péter főtárnokmestert bízta meg Zichyné. Végh, aki időközben országbíróvá lépett elő, 1796. április 5-én a helytartótanácshoz fordult és kérte, hogy az a könyvhagyaték átvételével kapcsolatos formásgokról intézkedjék.³ A helytartótanács fel is szólította a Magistratus Academicust: gondoskodjék arról, hogy az Egyetemi Könyvtár vezetője és kancellistája a hagyaték törvényes átvételénél jelenjen meg. Utasította továbbá a Magistratust, hogy az átvétel megtörténtéről küldjön jelentést és mellékelje a könyvhagyaték katalógusának egy példányát.⁴ A Magistratus a helytartótanácsi leirat másolatát, az általános gyakorlathoz híven, megküldte a Könyvtárnak.⁵

Az Egyetemi Könyvtár akkori vezetője, Schönvisner István nem tartotta helyesnek, hogy a hagyaték teljes egészében bekerüljön a Könyvtár állományába; ellenezte, hogy a Könyvtárban már meglévő műveket — márpedig a hagyaték nagyobb részét ezek tették ki — megőrizték. Ezért március 21-én beadvánnyal fordult az Academicus Magistratushoz és javasolta, hogy a hagyatékából válasszák ki az Egyetemi Könyvtárból hiányzó műveket, a többit adják el és az ily módon befolyt összegből olyan könyveket vásároljanak, amelyek még nincsenek meg. Ez esetben — hangsúlyozta Schönvisner — a kegyes hagyaték a köz számára nagyobb hasznot hajthatna.⁶ A Magistratus a beadványt pártolón terjesztette fel a helytartótanácshoz, hozzáfűzve, hogy a hagyaték egy részének javasolt eladása nem állana ellentétben a végrendelet szellemével.⁷

A hagyaték átvétele és az Egyetemi Könyvtárba szállítása 1796. április 18-án ment végbe.⁸ Április 26-án a helytartótanács megsűrgette a már korábban kért katalógus elkészítését, és közölte, hogy csak annak tanulmányozása után ad majd választ Schönvisner felterjesztésére.⁹ A katalógust június 7-én küldték fel a helytartótanácsnak.¹⁰ Ennek alapján a helytartótanács Schönvisner javaslatát elfogadta, és elrendelte, hogy a Könyvtárban már meglévő műveket, a felosztott kolostorokból kikerült fölöspéldányokhoz hasonlóan, nyilvános árverésen adják el. A többit pedig, mivel „az örökhagyó emlékezete ezt nagyon is megérdemli”, tartsák meg és a Könyvtár katalógusába vezessék be.¹¹

A hagyatékról két katalógus is készült. Az elsőt, mint említettük, a helytartótanácsnak küldték meg. Címe „Catalogus librorum, quos excellentissima ac illustrissima domina comitissa Elisabetha Zicsy de Váson-kő, nata comitissa Berényi de Karács Berény Regiae Scientiarum Universitatis Hungaricae testamento legavit” volt.¹² Ez a katalógus a könyveket nagyság szerint négy csoportba (2r, 4r, 8r és 12r) sorolta, egy-egy formátumon belül betűrendben sorakoztak a címek.¹³ A katalógus rovatai a következők voltak: auctor, argumentum, editionis locus et annus, volumina, exemplaria. A raktári jelzetet, tehát a theca és gradus számának feltüntetését csak az egyes rétnagyságok elején álló néhány

könyvnel találjuk meg, ezt is csak utólag jegyezték fel a lap margójára.

A második katalógus betűrendes.¹⁴ Rovatai azonosak az előbbiével, de szerepel néhány ott hiányzó is. Ezek: a formátum megjelölése (forma) és az eladási ár bejegyzésére szolgáló, kitöltetlenül hagyott rovat (*pretium venditionis Fl., Xr.*). Ez a katalógus a theca és gradus számot is feltünteti.

Ez utóbbi katalógus segítségével sikerült kiválasztani Zichyné egykori könyvtárának anyagát az Egyetemi Könyvtár jelenlegi állományából. Ezek közé tartozik például egy kéziratos görög–német szótár, amelyet szerzője özvegy Zichy Miklósnénak ajánlott, valamint a Des träumenden Pasquini . . . c. kézirat,¹⁵ amelynek címlapján ez áll: „S. g. Zichin.”, tehát gróf Zichy Péterné, Bercsényi Zsuzsanna tulajdona volt. A nyomtatott könyvek túlnyomó többsége német és francia nyelvű szépirodalmi munka, útleírás, latin vagy német teológiai mű. Megtaláljuk közöttük a Tom Jones francia fordítását,¹⁶ Guillaume Postel *De republica* és *De universitate* c. munkáit,¹⁷ J. L. Vivès ismert művének Szlávay Pál által készített magyar fordítását,¹⁸ Lesage Gil Blasjának 1733 és 1735 között megjelent amsterdami kiadását,¹⁹ és a *Lo spettacolo della natura* c. dialógusgyűjteményt.²⁰

Az említett könyvek közül csak kevésben található provenienciájukra utaló bejegyzés. Három munkában a már említett „S. g. Zichin.” bejegyzés szerepel,²¹ kettőben az „Ex libris Comitis Carolj Zichy 1733”,²² hétben pedig az „E. Comtesse Z.”.²³

Valamennyi könyvre jellemző azonban a csaknem teljesen egyöntetű, világosbarna, klasszikus egyszerűsége törekvő, vaknyomásos keretléccel díszített bőrkötés. Aranyozást csak a könyvek gerincén találunk, a kötéstáblák peremét vaknyomásos, stilizált virágokból és levélindákból álló sor díszíti. Az első pillantásra szembetűnő minden más korabeli stílustól merőben eltérő kötés annyira jellegzetes, hogy segítségével az Egyetemi Könyvtár raktárából minden különösebb nehézség nélkül még ma is kiemelhetők a Zichyné könyvtárából bekerült könyvek. Ezt a módszert alkalmazva gyűjtöttük össze a jelen cikkben említett könyvek nagy részét, és csak utólag ellenőriztük a rendelkezésünkre álló katalógus alapján az illető munkák tényleges hovatartozását. Tévedés egyetlen esetben sem fordult elő.

A Zichy-hagyatékból bekerült könyveket hosszú ideig nem olvasztották be a szakrendi raktárba. Ehelyett az egész anyagot együtt helyezték el. Még 1844-ben is így állt, a Könyvtár régi épületének raktárként használt nagytermében, a 104. és 105. sz., utólag beállított és a terem közepén elhelyezett két szekrény polcain. Valószínű, hogy csak az új épületbe költözés után olvasztották be a törzsállományba. A külön tárolást az tette szükségessé, hogy a raktári helyhiány, a polcok zsúfoltsága következtében egyszerűen lehetetlen volt az egyes műveket saját szakcsoportjukba besorolni.²⁴

A Zichy-könyvtár történetét az elmondottakkal akár lezártnak is tekinthetnénk, ha nem vonta volna magára figyelmünket néhány, az első pillanatban megmagyarázhatatlannak tűnő könyvbejegyzés. A

hagyaték katalógusában ugyanis többek között szerepelnek a következő ősnymtatványok is:

1. „Bernardi Casus longi super decretales. *typ. goth.* Argent. 1488. fol. 1 vol.”

2. „Gesta Romanorum. *typ. goth.* s. I. 1489. 4to. 1 vol.”

3. „Alberti M. De duabus sapientiis, et de recapitulatione Astronomiae. *typ. goth.* s. I. s. a. 4to 1 vol.”

4. „Chronica Regni Hungariae. *typ. goth.* s. I. 1488. 4to. 1 vol.”. — Mind a négy mű megtalálható a Könyvtár mai állományában.²⁵ Amikor provenienciájuk megállapítása végett megvizsgáltuk őket, kitént, hogy az első háromban az alábbi possessor-bejegyzés található: „Ex Bibliotheca Patrum Trinitariorum Conventus B[eatae] M[ariae] V[irginis] Cellensis 1766.” A negyedik ősnymtatványban, a Thuróczy-krónika brünni kiadásában azonban más bejegyzést találunk: „Catalogo Societatis Jesu Tyrnavia inscriptus 1632.” A nagyszombati jezsuiták könyvtárának katalógusába valóban 1632-ben vezették be ezt a könyvet.²⁶ Ebben a katalógusban egyébként az augsburgi kiadás is szerepel, a beírás idejének feltüntetése nélkül. Mivel azonban Pray György Index rariorumában a brünnel együtt ezt is leírta,²⁷ nyilvánvaló, hogy már 1781 előtt az Egyetemi Könyvtár tulajdonában volt, tehát nem származhatott az 1796-ban átvett könyvhagyatékból.

Megtaláljuk az „Ex Bibliotheca PP. Trinitariorum Conventus BMV Cellensis 1766” bejegyzést a Zichy-hagyaték katalógusában szereplő és ma az Egyetemi Könyvtár birtokában levő alábbi nyomtatványokban is: „Avicennae libri in re medica omnes. Venet. 1564. fol. 1 vol.”,²⁸ „Large-lata (Petr) Chirurgia. *typ. goth.* Venet. 1513. fol. 1 vol.”,²⁹ „Toleti (Franc) In libb. III. de anima. Colon. 1579. 4to. 1 vol.”,³⁰ „Szerdahelyi (Gabr) Fax chronologica. Tyrn. 1702. 4to. 1 vol.”,³¹ „Ciceronis (M. T.) Morales definitiones. Claud. 1584. 4to 1 vol.”,³² „Comitum illustrium heroum iconibus instructum. *typ. goth.* s. I. s. a. 4to 1 vol.”,³³ „Erasmi (Rotterod.) Opera omnia. tom. 10. Lugd. B. 1703. fol. 11 vol.”.³⁴

A példákat még szaporíthatnánk, de nincs is rá szükség. Már ennyiből is minden kétséget kizáróan kitűnik, hogy özvegy Zichy Miklósné könyveinek egy része, mégpedig éppen a legértékesebb, eredetileg a kiscelli trinitáriusok kolostorának tulajdonában volt. Véletlen egyezésről, vagyis arról, hogy a hagyatékról készült katalógusban leírt művek közül azok, amelyek ma az Egyetemi Könyvtárban találhatóak, és az említett bejegyzést viselik, *nem* azonosak a Zichy-hagyatékból származó példányokkal, az ismertetett esetek nagy száma miatt szó sem lehet.

*

Ha válaszolni akarunk arra a kérdésre, hogyan kerültek a kiscelli trinitárius kolostor könyvei özvegy Zichy Miklósné birtokába, meg kell ismerkednünk röviden a kolostor történetével.

A kolostor építését 1745. május 18-án kezdték meg.³⁵ A XVIII. században Óbuda igen sokat köszönhetett a Zichyeknek. Bár kétségele-

nül túlzás, hogy „gazdasági és kulturális fejlődése a Zichy-család életének és sorsának függvénye” volt,³⁶ a kolostorra vonatkoztatva azonban teljes mértékben helytállónak tekinthetjük ezt a megállapítást. A terület, amelyen épült, 1686 óta a Zichy-családé volt, az alapítási okmányokat özvegy Zichy Péterné, Bercsényi Zsuzsánna és fia, Zichy Miklós írta alá,³⁷ az alapkövet a beteg Zichy Péterné nevében menye, Zichy Miklósné, Berényi Erzsébet tette le.³⁸ Zichy Péterné halála után³⁹ fia, Miklós, tovább pártfogolta a rendet.

A kolostor nyugati szárnya 1747 közepére készült el, a szerzetesek 1748. június 27-én költöztek be.⁴⁰ Zichy Miklós 1758. február 14-én meghalt, a keleti szárny építését özvegye támogatásával folytatták és csak 1760 után fejezték be.⁴¹ Az épület egészének pontos beosztását nem ismerjük, a 73,9 m hosszú és 11 m széles nyugati szárny helyiségeinek felhasználásáról azonban két leírás is fennmaradt.⁴² Ezek sajnos a könyvtárról nem tesznek említést. Ennek magyarázata valószínűleg az, hogy ebben az időben (a leírások az 1740-es évek végéről származnak) a kolostor még nem rendelkezett számottevő könyvgyűjteménnyel.

Ennek ellenére sikerült kideríteni, hogy hol helyezték el a szerzetesek könyvtárukat. 1784. augusztus 20-i rescriptumában II. József engedélyt adott arra, hogy a kamara a birtokairól begyűjtött gabona tárolására megfelelő bér ellenében a Vallásalaptól igénybe vegye az akkor már felosztatot kiscelli trinitárius rend épületeit.⁴³ A kamara és a helytartótanács közös bizottságot küldött ki annak megvizsgálására, hogy mennyi gabonát lehetne a kolostorban elhelyezni. A bizottság vezetője a helytartótanács által kijelölt Szily József Pest megyei alispán volt.⁴⁴ Szily 1784. október 23-án kelt jelentéséből kitűnik, hogy a kolostor nyugati szárnyának földszintjén két nagyobb termet találtak gabonátárolásra alkalmasnak. Ezek egyike a jelentés szerint korábban a könyvtár elhelyezésére szolgált, a másik a refektórium volt. Megtudjuk a jelentésből azt is, hogy a könyvtár padlója négyzetes kőlapokkal, ún. kehlheimi lapokkal volt borítva. Még a helyiség nagyságára is következtethetünk abból, hogy a jelentés szerint a két helyiségben együtt 1500 pozsonyi mérő (93 747 l) gabonát lehetett volna elhelyezni. Mivel a bizottság minden négyzetöglre 10 pozsonyi mérőt számított, a két helyiség területe együttesen 150 négyzetögl, azaz 539,49 m² volt.⁴⁵

A kolostor könyvtárának állománya 1784-ben meghaladta a 800 kötetet. Fallenbüchl Ferenc,⁴⁶ és nyilván az ő nyomán Bertalan Vilmos,⁴⁷ 491 műről, 586 kötetéről tesz említést. A könyvtár 1784-ben készült jegyzékéből azonban világosan kitűnik, hogy 566 mű, 835 kötet volt a könyvtár birtokában, nem számítván azokat a műveket, amelyek a könyvtárból már korábban Zichynéhez kerültek.

A kolostor könyvtárának vagy nem volt saját katalógusa, vagy ha volt ilyen, azt a felosztás előtt megsemmisítették. Az a jegyzék, amelyet fentebb említettünk, a trinitárius rend felosztásakor készült. A rend felosztását II. József 1783. március 17-én rendelte el.⁴⁸ A rendelet végrehajtásával a helytartótanács 1783. december 9-i intimatuma háromtagú bizottságot bízott meg. A bizottság elnöke Laczkovics Imre

Pest megyei alispán, tagja kamarai részről Majthényi Imre, az óbudai kamarai uradalom prefektusa és Rác Tamás, a budai harmincadhivatal ellenőre volt.⁴⁹ A munka megkezdését a kamarai biztos, Majthényi Imre távolmaradása hónapokig késleltette. Majthényi késését először azzal indokolta, hogy Komáromnál nem tudott átkelni a befagyott Dunán.⁵⁰ December 25-én végre átkerült Keszegfalvára és kilátásba helyezte gyors csatlakozását a bizottság többi tagjához. Igéretét azonban nem tudta betartani, mivel közben megbetegedett.⁵¹ Így azután Laczkovics még 1784. január 11-én is azt volt kénytelen jelenteni a helytartótanácsnak, hogy a bizottság nem kezdhetette meg munkáját. Ezért sürgős jelentést kért Majthényi egészségi állapotáról és javasolta, hogy helyette más kamarai biztost jelöljenek ki.⁵² A helytartótanács Laczkovics levelét a kamarához továbbította,⁵³ ez pedig Lányi József jogügyigazgatósági helyettes igazgatótól kért jelentést, és ennek megtörténtét január 20-án közölte a helytartótanáccsal.⁵⁴ Lányi január 13-án a pozsonyi kincstárnoknál érdeklődött Majthényi hogylétéről és arról, mikorra várható felépülése. A betegség elhúzódása esetére Majláth Györgyöt, az óbudai kamarai uradalom fiskálisát javasolta helyettesül.⁵⁵ A kincstár január 17-én felszólította Majthényit, hogy munkáját haladéktalanul kezdje meg, ha pedig erre képtelen, jelentse.⁵⁶

Ennek a felszólításnak végre eleget tett Majthényi, és a bizottság február 1-én megkezdte munkáját. Laczkovics március 5-én már azt jelenthette a helytartótanácsnak, hogy az óbudai trinitárius rend vagyonaát zár alá vették,⁵⁷ a templom és a kolostor berendezését leltárba foglalták,⁵⁸ és elkészítették a könyvtár már említett katalógusát is.⁵⁹ Ez a könyveket szakszerű csoportosításban sorolja fel, szakcsoportjai a következők: „Theologi”, „Juristae et canonistae”, „Philosophi”, „Concionatores et ascetae”, „Historici et miscellanei”. Az egyes szakokon belül minden rendszer nélkül sorakoznak a címek, a szerző neve és a mű címe után csak a kötetszám és a formátum megjelölésével. A kiadás helyét és évét nem jelölték meg, a címet sem mindig a könyv nyelvén írták le, sok esetben latinul közlik, tekintet nélkül az eredeti nyelvre.

A jegyzék végén 45 olyan mű leírása következik, amely használatra egyes szerzeteseknél volt. Természetesen ezek a könyvek is a könyvtár állományába tartoztak, amint ez világosan kitűnik magából a katalógusból, amely az egyes szerzeteseknél levő könyvek felsorolását a következőképpen vezeti be: „Accedunt libri, quos religiosi ex bibliotheca habent pro suo usu erga reversales, quos emigraturi restituent.”⁶⁰ Ugyanezt írja Laczkovics is: „Librorum in bibliotheca partim, partim in cellis individuorum ad eandem bibliothecam comunium pertinentium adnectitur catalogus hic sub no. 20.”⁶¹

Az a tény, hogy ezeket a könyveket a szerzetesek továbbra is használhatták, teljes mértékben összhangban áll az általános gyakorlattal. Már az 1773. évi szeptember 19-én kelt udvari kamarai dekrétum engedélyezte, hogy a rendtagok a náluk levő könyveket a könyvtár zár alá vétele után továbbra is maguknál tarthassák. Ezt ismételte meg az osztrák udvari kancellária 1782. január 27-i, Alsó-Ausztriára vonatkozó

dekrétuma, majd az ennek alapján készült február 1-i, az összes kormány-székeknek szóló körlevele,⁶² és végül így intézkedett az 1782. január 12-i császári rescriptum is.⁶³ A rendtagok saját könyveit illetően ugyancsak történt intézkedés. Ezekről a szerzeteseknek egyéni inventáriumokat kellett készíteniük, és távozásukkor csak az ebben feltüntetett könyveket vihették magukkal.⁶⁴ Ezeket az egyéni leltárakat a rendelkezésnek megfelelően a kiscelli kolostorban is elkészítették.⁶⁵

A kolostor berendezését 1784. július 5. és 10. között nyilvános árverésen kiárusították.⁶⁶ A könyveket természetesen nem bocsátották áruba, ezek sorsáról a császári és kormányzéki rendelkezések külön intézkedtek: a felosztott kolostorok és rendházak könyveiről katalógust készítettek, a katalógus alapján az Egyetemi Könyvtár kiválasztotta az általa igényelt könyveket, a fennmaradókat az akadémiák, líceumok és gimnáziumok között szétosztották, a feleslegesnek minősített anyagot pedig elárverezték.⁶⁷

Ha a kiscelli kolostor könyvei nem is kerültek eladásra, a szekrény, amelyben elhelyezést nyertek, igen. A könyvszekrényt, „grosser Bücher Kasten aus der Bibliothek”, az árverési jegyzék szerint 14 forintért vásárolták meg a budai franciskánusok.⁶⁸ Különös, hogy a szekrényt nem a kolostor berendezési tárgyaival együtt adták el, hanem csaknem egy esztendővel később, az 1785. április 15-én, 16-án és 18-án megtartott templomi berendezés árverése alkalmával,⁶⁹ holott nyilvánvaló, hogy a szekrény is a kolostor berendezéséhez tartozott. Ennek magyarázata nem lehet más, csak az, hogy a kolostori árverés lefolytatása idején (1784 júliusában) a könyveket még nem szállították el s ezért a szekrényre még szükség volt.

A vonatkozó iratanyagból valóban kitűnik, hogy a kolostori könyvek elszállítása mindig újabb és újabb akadályokba ütközött. Időrendben először az anyagi eszközök hiánya okozott késedelmet. Pray György, az Egyetemi Könyvtár prefektusa már 1784. november elején elérkezettnek látta az időt a könyvek elszállítására, s ezért azzal a kéréssel fordult az egyetemi Senatushoz,⁷⁰ hogy az a szállítással kapcsolatos összeg kiutalásáról gondoskodjék. A Senatus november 18-án a kérést a helytartótanácshoz továbbította, hozzáfűzve, hogy az ilyen kiadások fedezésére szolgáló ún. cassa reparationumban egyáltalán nincs már pénz, és ezért a Senatus, ha a helytartótanács másként nem intézkedik, a szállítást a Könyvtár költségére fogja elvégeztetni.⁷¹ A helytartótanács erre nem adott engedélyt, előbb részletes kimutatást kért a várható költségekről.⁷² A Senatus ekkor Prayhoz fordult, arra hivatkozva, hogy ő ismeri legjobban a körülményeket és az elszállításra váró könyvek mennyiségét. Pray azon a nézeten volt, hogy a felmerülő költségeket előre nem lehet meghatározni. A Senatus Pray érvelését magáévá tette és a helytartótanácsból egy kisebb összeg kiutalását kérte, utólagos elszámolásra.⁷³ A helytartótanács viszont a kamarához fordult és 1785. január 3-án 50 forint kiutalását kérte Pray számára.⁷⁴ A kamara január 18-i ülésén foglalkozott az egyházügyi bizottság kérésével,⁷⁵ a pénzt azonban nem utalta ki, ehelyett január 31-én visszaírt a helytartótanács-

nak és közölte, hogy semmiféle olyan rendelkezésről vagy utasításról nem tud, amely ennek a pénznek kiutalására feljogosítaná. Ezért bővebb felvilágosítást kér az ügy mibenlétéről.⁷⁶

Mielőtt még az elszállítás körül kavargó pénzügyi vita nyugvópontra juthatott volna, újabb komplikáció lépett fel, amely a kolostori könyvekről készült katalógussal volt kapcsolatos. A helytartótanács 1785. február 14-én utasította Pray Györgyöt, hogy a felosztatott óbudai trinitárius kolostor könyvei közül válassza ki és foglalja jegyzékbe azokat, amelyekre az Egyetemi Könyvtár igényt tart, a jegyzéket pedig küldje fel a helytartótanácsnak.⁷⁷

Ennek a válogatásnak természetesen a kolostor könyvtáráról készült katalógus lett volna az alapja, a katalógust azonban Pray nem kapta meg, és így természetesen nem is válogathatott belőle.⁷⁸ A helytartótanács erről értesülvén, keresni kezdte az eltűnt katalógust. A tanulmányügyi bizottság március 14-én átírt az egyházügyi bizottságnak és kérte, hogy a katalógust küldje át.⁷⁹ Az egyházügyi bizottság a kérésnek nem tehetett eleget, mivel a katalógus nem volt nála. Április 5-én az egyházügyi bizottság a kamarához fordult a könyvjegyzék felkutatása érdekében,⁸⁰ és ez április 26-i keltezéssel át is küldte a felosztatási bizottság által készített katalógus másolatát.⁸¹

Felvetődik a kérdés: miért volt ez a katalógus a kamaránál? A magyarázat a felosztatási bizottság tagjainak járatlanságában keresendő. Laczkovics 1784. április 18-i jelentésében mentegetőzik, mert tévedésből közvetlenül a kancelláriának küldte a felvett leltárak egy részét. Ha szabályosan jártak volna el, a katalógust a helytartótanácsnak kellett volna beküldeni, ahol azt lemásolták és az Egyetemi Könyvtárhoz továbbították volna. Az esetek többségében ez így is történt. Előfordult azonban az is, hogy a katalógus egyszerűen eltűnt (például az ipolysági könyvtár esetében).

A katalógus és a kísérő átírat a kamaránál május 3-án került postázásra és május 12-én érkezett meg a helytartótanácsához. Bár a katalógust a helytartótanács május 23-i kelettel csak május 28-án továbbította a Magistratusnak, ez utóbbi pedig csak június elején küldte át az Egyetemi Könyvtárnak,⁸² a Könyvtár számára történő könyvigénylést már jóval korábban összeállították, sőt, mint látni fogjuk, június 2-án már a könyvek átszállítása is befejezést nyert. Ennek a látszólagos ellentmondásnak az a magyarázata, hogy a kolostori könyvek jegyzékéhez a Könyvtár már korábban hozzájutott. Ez pedig a kolostor ásványgyűjteményének felfedezésével kapcsolatban történt, ezért röviden erről is meg kell emlékeznünk.

Rácz Tamás, a felosztatási bizottság harmadik tagja, 1785. február 22-én jelentette a kamarának, hogy a kolostor szekrényeiben ásványgyűjteményt és különböző ércmintákat találtak, ezeket ládába csomagolták és az óbudai harmincadhivatalba szállították. Rácz rövid jegyzéket is készített a gyűjteményről, jelentésében azonban hangsúlyozta, hogy nem ért az ilyesmihez és ezért ajánlatosnak tartja szakember kiküldését az anyag megvizsgálására. Befejezésül felhívta a kamara fi-

gyelmét arra, hogy a kolostor könyvtára még mindig nem került elszállításra, holott ez igen sürgős volna, ugyanis az épületnek a katonaság számára történő átadása miatt a könyvek tovább nem maradhatnak a kolostorban.⁸³

Rác jelentését az egyházügyi bizottság március 1-én tárgyalta,⁸⁴ és március 4-én úgy döntött, hogy az ásványokat a könyvtárral együtt az egyetemnek kell átadni.⁸⁵ Erről a döntésről értesítették március 14-én az egyetemi magistratust is és egyúttal felszólították, hogy Piller Mátyás professzorral mind az ásványokat, mind a könyvtárat vizsgálta meg.⁸⁶ Erről átiratban a kamarát is értesítették.⁸⁷

Eközben egyre jobban közeledett az épületek átadásának határ-ideje. A kamara március 11-én közölte a helytartótanáccsal, hogy az ügyben kamarai részről Majthényi és Rác a helytartótanács részéről kiküldött gróf Brunszvik Antallal és Kiss Jánossal fognak együttműködni és ők tárgyalnak majd gróf Sztáray öbesterrel a kiscelli kolostor átadásáról.⁸⁸ Erről Majthényit is értesítették, aki azonnal, még március 14-én kérdést intézett a kamarához, mi történjék az átadáskor a még mindig ott tárolt könyvekkel.⁸⁹ A kamara Majthényi jelentéseit március 22-én megküldte a helytartótanácsnak, és hivatkozva arra a rendeletre, amely a feloszlatott kolostorok könyvtárainak az egyetemek, akadémiák és gimnáziumok közötti szétosztását rendelte el, kérte, hogy a helytartótanács gondoskodjék a könyvek átvételéről.⁹⁰ A helytartótanács április 11-én felszólította a Magistratust, hogy a könyveket jegyzék ellenében vegye át,⁹¹ értesítette erről a kamarát és kérte, utasítsák Majthényit, hogy a könyveket az egyetemnek adja át.⁹² Ez április 26-án meg is történt.⁹³

Az átvétel azonban ismét elhalasztódott, mert az időközben előkerült ásványgyűjteményről a most említett rendelkezések nem intézkedtek. Piller Mátyás, akit a helytartótanács említett március 14-i utasítása alapján küldtek ki a gyűjtemény és a könyvtár megvizsgálására, a nagy hó miatt csak április közepe táján jutott el Óbudára. Itt az ásványok és ércminták tanulmányozása után sikerült megszereznie a kamarai biztostól a könyvek katalógusát, pontosabban ennek harmadik példányát.⁹⁴ Piller a katalógus alapján úgy vélte, hogy igen kevés olyan könyv található a kolostor könyvtárában, amely az egyetem számára hasznos lehet. Jelentésében mégis helyesnek tartja, ha az Egyetemi Könyvtár vezetőjének véleményét is kikéri. Ezért az említett katalógust átadta Praynak.⁹⁵ Ennek alapján végre lehetővé vált az igényelt könyvek kiválogatása, és nem volt többé szükség arra a katalógusra, amelyet a helytartótanács a kamarától szerzett meg. A kiválogatott könyvek jegyzékét Pray eljuttatta a Magistratushoz, ez pedig Piller imént említett jelentésével együtt április 26-án felküldte a jegyzéket a helytartótanácsnak.⁹⁶ Az mindkettőt tovább küldte május 17-én a kamarának azzal, hogy az a kamarai biztost a könyveknek és az ásványoknak az egyetem számára történő átadására utasítsa.⁹⁷ A már ismertetett április 26-i hasonló értelmű utasítás és az egész azt megelőző iratváltás ugyanis többé nem volt megfelelő, hiszen abban csak a könyvtár átadá-

sáról volt szó, az ásványgyűjteményéről nem. Ismét előlről kezdődött tehát az egész eljárás valamennyi illetékes forum részvételével. Május 17-én a helytartótanács értesítette a Magistratust arról, hogy a kamaránál az átadás érdekében szükséges lépéseket megtette és most már nincs akadálya annak, hogy a könyveket és az ásványgyűjteményt az egyetem átvegye.⁹⁸ A kamara május 31-én valóban utasította Majthényit mind az ásványok, mind a könyvek átadására, és a leirat mellékleteként megküldte neki a kiválasztott könyvek jegyzékét is.⁹⁹

A Magistratus június 7-i jelentéséből kitűnik, hogy a könyvek átvétele június 2-án megtörtént,¹⁰⁰ és az átvett könyveket Pestre, az ott készülő új könyvtári épületbe szállították.¹⁰¹

A kolostorból bekerült könyvek közül csak igen kevés található meg ma az Egyetemi Könyvtár állományában. Ennek oka a kolostori könyvanyag összetételében keresendő. Amint már Piller megállapította, csak igen kevés olyan mű volt a kiscelli könyvtárban, amely az Egyetemi Könyvtár állományából hiányzott. Igen csekély volt azoknak a teológiai könyveknek száma is, amelyeket a pozsonyi General Seminarium számára alkalmasnak ítélték.¹⁰² A fennmaradó műveket elárverezték. A kolostorból bekerült és ma is a Könyvtárban őrzött könyvek azonosítása egyébként is lényegesen nehezebb, mint a Zichy-hagyatékból származó könyveké. Ennek oka az, hogy amint már említettük, a kolostori könyvekről készült katalógus¹⁰³ nem tartalmazza az impressumadatokat és a címek leírásában sem követi a könyvtári szokásokat. Mindezek ellenére sikerült megállapítani, hogy a kiscelli kolostor könyvtárából származik a *Lehrbuch der Arithmetik oder Rechen-Kunst* c. kézirat,¹⁰⁴ amelyet „conscriptis Fr. Paulus a S. Felice laicus professor et finivit in Febr. anno 1768”. A kézirat provenienciáját a következő bejegyzés tárja fel: „Ex Bibl. PP. Trinitar. Resid. V. Budens. ad Cell. Marianam 1781.” Ez a kézirat a felosztott kolostor könyveiről készült jegyzékben „Elementa Arithmetica lingua Germ. conscripta. tom. 1. in 4to.” címmel szerepel.¹⁰⁵ A kéziratok közül kiscelli eredetű még a *Protocolum Residentiae Nostrae Vetero-Budensis Ordinis* . . .¹⁰⁶ valamint a következő mű: Egy szeretettel lángozó igaz szív . . . leveleit s verseit írta . . . [1701]¹⁰⁷ Martius havának 24. napján Gróff Zichy Péter.¹⁰⁸ Ebben is megtaláljuk a „Patrum Trinitariorum Conventus BMV Cellensis 1766.” bejegyzést.

A nyomtatott könyvek közül az alábbiakat őrzi az Egyetemi Könyvtár: Bohuslav Aloys Balbinus: *Verisimilia humaniorum disciplinarum, seu Judicium privatum de omni litterarum . . . artificio*. Pragae 1666,¹⁰⁹ XIV. Benedek pápa Rómában, 1709-ben kiadott bullárium,¹¹⁰ Emericus Pfendner: *Latria Austriaco-Viennensis*. Augspurg—Grätz 1719,¹¹¹ Godefrid Hermant: *Athanasische Kirchen- und Arianische Ketzer-Historie, oder Das Leben des Heil. Athanasii Patriarchen von Alexandria*. Regensburg 1741,¹¹² Rupert Grüber: *De privilegiis religiosorum*. Augustae Vindelicorum et Herbipoli 1747,¹¹³ és a következő kolligátum: *Provinciale omnium ecclesiarum cathedralium universi orbis. Brixiae, 1563, ad instantiam Jo. Baptistae Bozolae, és Universum sacrosanctum concilium Tridentinum . . . Brixiae, 1563, Cura et impensis Jo. Baptistae Bozolae.*¹¹⁴

A sok bonyolult, csak hosszas hivatali huzavona után megoldott probléma ellenére a kiscelli kolostor könyvtárának története igen jól beleillik a századvég általános könyvtártörténeti képébe. A kiscelli csak egy a sok kolostori könyvtár közül, története csak egyetlen, nem is túl jelentős mozzanata annak a hatalmas munkának, amelyet akkoriban az abolíciós könyvanyag szétesztásával az Egyetemi Könyvtár és a központi kormányzat szervei végeztek. Részletes tárgyalását két szempont tette mégis indokolttá. Hála a sok felmerült nehézségnek, a kiscelli kolostor könyvtárának ügyeivel foglalkozó iratanyag összehasonlíthatatlanul gazdagabb, mint a többi kolostori könyvtár esetében. Ennek révén az abolíciós ügyek intézésének módszereiről olyan részletgazdag képet nyertünk, amelyet kiválóan felhasználhatunk majd akkor, amikor az abolíciókori könyvtárügyi intézkedések és végrehajtásuk *egészének* vizsgálatát tűzzük ki célul. Ez az első szempont.

A másik ok, amely a részletesebb elemzést indokoltá, sőt egyenesen szükségessé tette, az, hogy csak ennek segítségével nyerhetünk lehetőséget a Zichy-féle könyvhagyatékban talált kolostori eredetű könyvek kérdésének tisztázására.

*

A kiscelli kolostor könyveiről készült katalógus és a kolostori könyvtár sorsának ismeretében most térjünk vissza a Zichy-hagyatékban talált kolostori eredetű könyvek kérdéséhez. A kolostori könyvtár katalógusából¹¹⁵ kitűnik, hogy az említett könyvek a felosztatáskor, 1784. február 1-én már nem voltak a kolostorban. Ez csak azzal magyarázható, hogy a szerzetesek már a felosztatást végző bizottság kiszállása előtt tudták, milyen sors vár rendházukra, és így volt idejük a legértékesebb könyvek biztonságba helyezésére. A felosztatást elrendelő 1783. március 17-i rescriptum kibocsátása előtti években, 1780 és 1782 között a helytartótanáctól egyre-másra érkeztek a kolostorhoz a különböző kérdőívek, amelyek néha száznál is több kérdést tartalmaztak, és részletes kimutatást kértek a kolostor anyagi és személyi állapotáról.¹¹⁶ Ha feltételezzük, hogy a rend tagjai magáról a császári felosztatási rendeletről nem szereztek tudomást és a sok kérdőív után még maradt valami kétségük a rendjükre és rendházukra váró jövőt illetően, azt teljesen eloszlatta a helytartótanács 1783. július 14-i leirata.¹¹⁷ Ez a leirat II. József rendeletére hivatkozva közölte a házfőnökkel, hogy további intézkedésig tilos a rend ingó vagy ingatlan vagyonából bármit eladni, elajándékozni, vagy bármi módon elidegeníteni. A tilalom kiterjedt az alapítványi vagyonra, a templom és a kolostor értékeire egyaránt, tekintet nélkül arra, hogy azok a rend vagy az egyes rendtagok tulajdonát képezték. Nyomatékosan felhívta a leirat a figyelmet arra, hogy a rendelkezés ellen vétőket súlyosan megbüntetik; aki viszont tudomást szerez arról, hogy a rend vagyonából valamit elrejtettek, vagy más módon eltulajdonítottak és erről jelentést tesz, azt nevének három esztendeig tartó eltitkolása mellett a vagyontárgyak értékének négy százalékával jutalmazták.¹¹⁸

A fenti leirat elolvasása után a rendházban tartózkodók megértették, hogy sorsuk meg van pecsételve. Nem lehet helytálló tehát az a kép, amelyet Némethy Lajos¹¹⁹ festett a felozlatási bizottság kiszállásának váratlanságáról. A márciusban kiadott felozlatási rendelet s a most ismertett júliusi leirat kézhezvétele után a következő év február 1-ig éppen elég idejük volt a szerzeteseknek arra, hogy lélekben, vagy akár más módon, felkészüljenek. A tények mindenesetre azt bizonyítják, hogy *nem csak lélekben* készültek fel. A kilátásba helyezett büntetés ellenére kiválogatták könyvtárukból a legértékesebb műveket és patrónájuk, özvegy Zichy Miklósné őrizetére bízták.

Természetesen hiábavaló fáradság volna a könyvek átcsempészéséről írásos bizonyítékot keresni. A vállalkozás végrehajtói nyilvánvalóan óvakodtak attól, hogy tettüknek nyomai maradjanak. Valószínű, hogy 1796-ban, amikor Zichyné könyvei az Egyetemi Könyvtárba kerültek, a Könyvtár dolgozóinak feltűnt a könyvek némelyikében szereplő bejegyzés. Akkor azonban mindez már a múlté volt, már nem II. József, hanem I. Ferenc ült a trónon.

A felozlatott kolostorok könyveinek eltulajdonítása egyébként nem volt ritka dolog, a kiscelli eset korántsem tekinthető egyedülállónak. Laschitzer szerint az udvari kamarának már említett január 12-i rescriptumához néhány nappal később kiegészítésként kibocsátott dekrétuma¹²⁰ ellenére a felozlatott kolostorok könyveinek széthordására ajtó-kapu nyitva volt, különösen ott, ahol nem volt már régebbi katalógus, vagy ahol azt még a felozlatás előtt megsemmisítették.¹²¹

A kiscelli könyvek átcsempészőjének kilétét teljes bizonyossággal nem állapíthatjuk meg, egy feltevést azonban megkockáztathatunk. Említettük, hogy Zichyné saját könyveit egészen egyéni, egyöntetű kötéssel látták el. A kolostorból az Egyetemi Könyvtárba került könyvek kötése egészen más, jóval szegényesebb az előbb említettekénél. Azok a könyvek viszont, amelyek eredetileg a kolostor tulajdonában voltak, de utóbb Zichyné könyvtárába kerültek, kötésüket tekintve nem ütnek el Zichyné saját könyveitől. Ebből joggal következtethetünk arra, hogy a kolostorból „átmentett” könyveket Zichyné beköttette, és a munkát ugyanaz végezte, aki már korábban is neki dolgozott.

Zichyné háztartási elszámolásai között, a rendkívüli kiadások rovatában 1784. januárjában 11 forint 50 krajcár, ugyanaz év augusztusában újabb 11 forint 23 krajcár szerepel, amely összeget „Pater Sebastian”-nak fizették ki *könyvkötésért*.¹²²

Zichyné könyveit tehát Pater Sebastian kötötte, akire nyugodtan rábízhatta az átcsempészett kolostori könyvek kötését, nem kellett tartania attól, hogy a könyvkötő, meglátva a könyvekben a kolostor tulajdon-bejegyzését, esetleg feljelenti őt. Pater Sebastian ugyanis, akinek valódi neve Paule Mátyás, maga is trinitárius szerzetes, a kiscelli rendház lakója, 1775 óta Zichyné házi káplánja volt.¹²³

Ha figyelembe vesszük Paule kapcsolatait Zichynével, a kolostorral és a könyvekkel, nem látszik merésznek az a feltevés, hogy a könyvek átszállítását is ő végezte. Az sem tekinthető kizártnak, hogy a könyvek

átszállítása még 1783 végén megtörtént és az élszámolásban szereplő összegeket Paule éppen a kolostori könyvek kötéseért kapta.

Az elrejtett könyvek csak átmenetileg kerültek el azt a sorsot, amelyet II. József szánt nekik. Ha tíz évvel később is, végül mégiscsak ugyanoda kerültek, ahová a kiscelli kolostor többi könyvei: az Egyetemi Könyvtárba.

J E G Y Z E T E K

A jegyzetekben előforduló rövidítések:

Dep. eccl.	= Dep. eccl. cleri saec. et reg.
EK	= Egyetemi Könyvtár
Fund.	= Fundationalia, ecclesiastica et primationalia
Htt.	= A Helytartótanács levéltára
Inventarien	= Inventarien der in Hungarn aufgelassenen Klöster, Trinitarier-Klöster, Ofen mit Budakócz
Kanc.	= Kancellária levéltára
OL.	= Országos Levéltár
Pü.	= Pénzügyigazgatási levéltárak

¹ Apja gróf karancsberényi Berényi Ferenc volt; 1734-ben gróf Zichy Miklós (1709—1758) szabolcsi főispán vette feleségül. Férjének apja, Zichy Péter, 1708-ban Bercsenyi Miklós leányát, Szuzsannát vette feleségül (*Nagy I.*, Magyarország családai. 2. köt. Pest 1858, 19).

² Másolata: EK. Irattár, 1796. évi iratanyag. — Érdekes, hogy a végrendeletéről *Forster Gy.* nem tesz említést a Zichy- és Berényi-családokkal foglalkozó műveiben (Gróf Berchényi László, Franciaország marsallja. Bp. 1925; Utóhang gróf Berchényi László, Franciaország marsallja történetéhez. Tekintettel gróf Zichy Péter és fia Miklós Óbuda és Zsámbék urai és zsámbéki örökös főkapitányoknak a Berchényi családdal való kapcsolatára. Bp. 1929; Koros és a Berényiek. Adatok a korosi, egykor templárius, ma plébánia-egyháznak és a vidék birtokviszonyainak történetéhez. Bp. 1927), pedig minden más ilyesfajta oklevelet részletesen ismertet. Megemlíti ezzel szemben az a leszármazási táblázat, amely *Forster* Koros és a Berényiek... c. könyvének függelékeként szerepel és amelyet Berényi János készített 1913-ban: „Erzsébet 1790 végrendelet”.

³ OL. Htt. Dep. litt.-pol. 1796. fons 12. pos. 15.

⁴ Ápr. 5-én. OL. Htt. Dep. litt.-pol. 1796. fons 12. pos. 16; másolata: EK. Irattár, 1796. évi iratanyag.

⁵ Ápr. 18-án, lásd az EK iktatókönyvét: „Protocollum intimorum Bibliothecam concernentium.” EK Kézirattár J 156.

⁶ A beadvány március 21-én kelt fogalmazványa: EK Irattár. 1796. évi iratanyag. A Magistratus által a helytartótanácsához továbbított, márc. 22-én kelt eredeti: OL. Htt. Dep. litt.-pol. 1796. fons 12. pos. 22.— A beadvány keltéből nyilvánvaló, hogy az EK a végrendelet tartalmáról már ápr. 5. előtt értesült, feltehetőleg oly módon, hogy Végh a végrendelet fentebb említett másolatát közvetlenül a könyvtárnak küldte meg.

⁷ Ápr. 5-én. OL. Htt. Dep. litt.-pol. 1796. fons 12. pos. 25.

⁸ Lásd a Magistratus jún. 7-i felterjesztését: Uo. fons 12. pos. 46.

⁹ Uo. fons 12. pos. 23.

¹⁰ A Magistratus említett jún. 7-i felterjesztésének mellékleteként; l. 8. jegyzet.

¹¹ Jún. 22-én. OL. Htt. Dep. litt.-pol. 1796. fons 12. pos. 47; másolata: EK. Irattár. 1796. évi iratanyag.

¹² OL. Htt. Dep. litt.-pol. 1796. fons 12. pos. 46.

¹³ Tehát nem felel meg a valóságnak, hogy ebben a katalógusban „a könyvcímek minden rendszer nélkül követik egymást”, amint azt *Gárdonyi* állítja. *Gárdonyi A.* már 1938-ban beszámolt a Zichy-féle könyvhagyaték átadásának körülményeiről: XVIII. századi magyar főúri könyvtár. Magyar Könyvszemle (1938) 156—157. Az alig másfél lapos ismertetés azonban, mivel a szerző az iratanyag túlnyomó többségét nem ismerte, rendkívül vázlatos. Beéri néhány, a hagyatékban szereplő könyv címének felemlítésével, de elmulasztja ezek autopszia alapján történő vizsgálatát. Az általa említettek közül Szilágy Pál fordításának megjelenési évét tévesen 1774-re teszi 1779 helyett, a magyarországi latin nyelvű könyvek között sorolja fel Ortelius *Theatrum*-át, holott az Antwerpenben jelent meg, a „közelebbről meg nem jelölt nyomtatványok” azonosítását meg sem kíséri.

¹⁴ Címe: *Catalogus librorum, quos excellentissima ac illustrissima Domina Comitiss. Nicolai Ziczy de Vasonkő vidua, nata Comitissa Berényi de Karács Berény Budae defuncta die 2 Januarii 1796. Regiae Scientiarum Universitatis Hungaricae testamento legavit.* — EK. Kézirattár. J. 47/1.

¹⁵ EK. Kézirattár. H 2, a hagyaték katalógusában így szerepel: „*Lexicon graec. germ. Msstum.* 4°. 1 vol.”; és: EK. Kézirattár. G 19, a hagyaték katalógusában: „*Staats-Phantasie des Pasgmei. Erste Erscheinung. Msst. Freyb., 1694.* 8°. 1 vol.”

¹⁶ A katalógus szerint: „*Fielding (M) Histoire de Tom Jones. Tomes IV. Amst. 1750.* 12°. 4 vol.” Megvan az EK-ban He 2244. raktári sz. alatt.

¹⁷ A katalógusban: „*Postelli Guil. De republica Atheniensium. s. tit. s. l. s. a.* 12°. 1 vol.” és „*De Universitate. Lugd. Bat. 1635.*”, azonos az EK Ga 4502 jelzetű kolligátumával.

¹⁸ Böltességhöz vezető út... Pesten 1779; EK. Ad 3074. Eredeti címe: *Ad sapientiam introductio.*

¹⁹ EK. Hf 2258.

²⁰ EK. Eb 627. A mű szerzője Noël-Antoine Pluche, a francia eredeti címe: *Spectacle de la nature.* — L.: *G. Melzi. Dizionario di opere anonime e pseudonime di scrittori italiani.* III. köt. Milano 1859, 88. old., és *Nouvelle biographie générale.* XI. köt. Paris 1862, 497—498. hasáb.

²¹ Ad 4r 142, Ge 4r 185, Hf 1867.

²² Ge 2488, Hf 2r 19.

²³ Ge 2490, Hf 2256, Hf 2261, Hf 2262, Hf 2263, Hf 2273, Hf 2339.

²⁴ Lásd az EK 1844. évi állományszámlálásáról készült feljegyzéseket és az ehhez mellékelte vázlatot a polcok elhelyezéséről: EK. Irattár, 1844. évi iratanyag.

²⁵ 1. *Bernardus Bottoni Parmiensis: Casus longi super quinque decretalium.* Pr. 589, H. 2932, EK Ósny. 169; 2. *Gesta Romanorum.* [Argentinae, 1489]. H. 7746, EK Ósny. 366; 3. *Albertus Magnus: De duabus sapientijs et de recapitulatione astronomiae.* [Nürnberg, 1493—1496 körül]. GW 718, EK Ósny. 765; 4. *Thuróczy János: Chronica Hungarorum.* Brunnae, 1488. Pr. 9493, EK Ósny. 338. és *Augustae, 1488.* H—C. 15518. EK Ósny. 339.

²⁶ *Catalogus novus librorum Collegii Tirnaviensis S. J. 2. tom.* EK. Kézirattár. J. 2. — L.: *Vértesy M., Az Egyetemi Könyvtár 1690. évi katalógusa.* Magyar Könyvszle (1957) 368—372. A Zichy-hagyatékból kikerült példányt 1826. novemberében elárverezték. Az árverési jegyzékben a 287. sorszámmal szerepel: „*Turóczi (Joa) Chronicon Hungaror. Brunae, 1488. t. g. manc.*” (EK. Kézirattár. J 69 B/a). Az árverési elszámolásból kitűnik az is, hogy a Krónikát Jankovich Miklós vásárolta meg 1 forint 10 krajcárért (EK. Kézirattár. J 69 B/b). Jankovich ugyanekkor megvásárolta az árverési jegyzékben közvetlenül ez előtt, a 285—286. sz. alatt lajstromozott két Turóczi László által írt teljesen értéktelen munka egyikét is, amelyért 1 forint 30 krajcárt fizetett. A Krónikáért 1927-ben 18 000 márkát, 1928-ban 4000 dollárt fizettek: *Makkai L.—Horváth M., A magyar könyvgyűjtő kézikönyve.* Bp. 1939, 208. old., 3127. sz. — Jankovich gyűjteménye az Országos Széchényi Könyvtárba került, vele nyilvánvalóan a Krónika is. Sajnos a Széchényi Könyvtár a Krónika brünni kiadásának több más, ugyancsak csonka példányát még a múlt században eladta. Minden bizonnyal közöttük volt az is, amelyet Jankovich az EK-tól vett. Így ma már nem állapítható meg, hogy valóban szere-

pel-e benne a kiscelli kolostor possessorként vagy sem; vö.: *Horváth I.*, A Magyar Nemzeti Múzeum Ősnyomtatványai 1465—1500. Bp. 1895, 218—219.

²⁷ Index rariorum librorum Bibliothecae Universitatis Regiae Budensis. 2. pars. Budae 1781, 402—404.

²⁸ EK. Db 2r 24.

²⁹ Petrus de Argellata: Libri sex chirurgiae. Graesse I. 193., EK Vet. 13/55.

³⁰ Franciscus Toletus: Commentaria una cum quaestionibus in tres libros Aristotelis De anima. Coloniae Agrippinae, 1579. — EK. Ha 4r 194.

³¹ RMK. II. 2138; EK. RMK. II. 508.

³² Marcellus Squarzialupus: M. T. Ciceronis... Morales definitiones. — RMK. II. 181; EK. RMK. II. 15.

³³ Elias Wiedemann: Comitum gloriae centum qua sanguine qua virtute illustrium heroum iconibus instructum. — RMK. II. 669, EK. RMK. II. 97.

³⁴ Roterodamus Erasmus Desiderius: Opera omnia emendatiora et auctiora ad optimas editiones praecipue quas ipse Erasmus postremo curavit summa fide exacta, studio et opera Joannis Clerici cum ejusdem et aliorum notis in decem tomos distincta. Lugduni Batavorum, 1703—1706. — EK. Hb 2r 269.

³⁵ A kiscelli templom és kolostor történetéről részletesen beszámol:

Bertalan V., Az óbudai-kiscelli trinitárius kolostor és templom. Bp. 1942.

³⁶ Uo. 3.

³⁷ 1738. márc. 20-án; uo. 8—9.

³⁸ 1745. aug. 12-én; uo. 13.

³⁹ 1745. okt. 2-án; uo.

⁴⁰ Uo. 15.

⁴¹ Uo. 17.

⁴² Protocollum Residentiae Nostrae Vetero-Budensis Ordinis Discalceatorum Sanctissimae Trinitatis Redemptionis Captivorum. 17. és 41. EK. Kézirattár. Ab 228. Az első az emeleten 15 cellát és az archivumot, a földszinten az arculariumot, az aulát és kórust, valamint a fölépcsőt sorolja fel. A második leírás 4 cellát, a refektóriumot, a konyhát, 4 kamrát és a házi kápolnát említi meg.

⁴³ Az erre vonatkozó rescriptumok: OL. Htt. Dep. eccl. oecon. 1784. fons 100. pos. 3 — 4, 6.

⁴⁴ Uo. fons 100. pos. 5.

⁴⁵ Uo. fons 100. pos. 9. — A 80-as évek magyarországi gabonakerésére vonatkozóan: *Eckhart F.*, A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon 1780—1815. Bp. 1958.

⁴⁶ *Fallenbüchl F.*, A rabváltó trinitárius szerzetesek Magyarországon. Bp. 1940, 154.

⁴⁷ *Bertalan i. m.* 18.

⁴⁸ *M. Heimbucher*, Die Orden und Kongregationen der katholischen Kirche. 3. kiad. Paderborn 1933, I. köt. 452. — *Fallenbüchl* (i. m. 53) november 20-i adata nyilvánvalóan téves. A kolostorok feloszlásában a kormányzések részéről mind a helytartótanács, mind a kamara érdekelve volt. Az ügyek politikai részét (ex parte politico) a helytartótanács Egyháziügyi Bizottsága (Commissio Ecclesiastica, Geistliche Commission), később Egyházi Világi-papi és Szerzetesi Osztálya (Departamentum Ecclesiasticum Cleri Saecularis et Regularis) végezte. Ez nevezte ki a feloszlási bizottság elnökét is. A kolostorok lefoglalt vagyonának kezelését viszont a kamara végezte, és ezért a feloszlási bizottságokban is képviseltette magát. A kolostori könyvek szétosztásával kapcsolatos császári rendelet végrehajtása során a helytartótanács Tanulmányügyi Bizottsága (Commissio Studiorum, Studiencommissio), később Közoktatásügyi Osztálya (Departamentum litterariopoliticum) is kénytelen volt bekapcsolódni az ügyek intézésébe, tekintettel arra, hogy a könyveket különböző tanügyi intézmények között kellett szétosztani, sőt a szétosztást magát is ilyen intézmény, közelebről az EK intézte. Mindezek az intézmények pedig a Közoktatásügyi Osztály főhatósága alá tartoztak. Az EK az egyetem szervezetén belül a Senatus Regiusnak, később a Magistratus Academicusnak volt alárendelve, ez pedig a helytartótanács Közoktatásügyi Osztályának. Ez utóbbi az abolicíós könyvek ügyében az Egyházi Osztállal állott kapcsolatban, az Egyházi Osztály viszont a kamarával működött együtt a kolostorfeloszlások

lebonyolítása során. Az abolicíós könyvanyag sorsáról, az ezzel kapcsolatos felsőbb rendelkezésekről, azok végrehajtási módjáról, a könyvek kiválasztásának és szétosztásának rendjéről külön tanulmányban fogunk beszámolni.

⁴⁹ *Laczkovics*, aki a korábban említett Szily József hivatali elődje volt, a felosztással kapcsolatos tevékenységéről az alábbi jelentéseket küldte: 1. 1784. jan. 11. OL. Pü. Fund. 1784. fons 24. pos. 5 (a továbbiakban: *Laczkovics* j. 1.). 2. 1784. márc. 5. OL. Htt. Dep. eccl., pur. 1784. fons 22. pos. 31 (a továbbiakban: *Laczkovics* j. 2.). 3. 1784. ápr. 18. OL. Htt. Dep. eccl., Inventarien (a továbbiakban: *Laczkovics* j. 3/a.) és OL. Kanc. Acta gener. 4526/1784 (a továbbiakban: *Laczkovics* j. 3/b.). 4. 1784. máj. 14. OL. Htt. Dep. eccl., pur. 1784. fons 22. pos. 44 (a továbbiakban: *Laczkovics* j. 4.).

⁵⁰ *Majthényi* jelentései: 1. 1783. dec. 28. OL. Pü. Fund. 1784. fons 24. pos. 1 (a továbbiakban: *Majthényi* j. 1.). 2. 1784. okt. 10. OL. Htt. Dep. eccl., Inventarien (a továbbiakban: *Majthényi* j. 2.). 3. 1785. márc. 14. OL. Pü. Fund. 1785. fons 20. pos. 39 (a továbbiakban: *Majthényi* j. 3.). 4. 1785. máj. 12. OL. Htt. Dep. eccl., Inventarien (a továbbiakban: *Majthényi* j. 4.).

⁵¹ *Majthényi* j. 1.; a kamara 1784. jan. 2-án kelt válasza: OL. Pü. Fund. 1784. fons 24. pos. 2.

⁵² Uo. pos. 5.

⁵³ OL. Htt. Dep. eccl., pur. 1784. fons 22. pos. 19. és Pü. Fund. 1784. fons 24. pos. 5.

⁵⁴ OL. Pü. Fund. 1784. fons 24. pos. 6. és Htt. Dep. eccl., pur. 1784. fons 22. pos. 20.

⁵⁵ OL. Pü. Fund. 1784. fons 24. pos. 3.

⁵⁶ Uo. pos. 4.

⁵⁷ *Laczkovics* j. 2.

⁵⁸ Lásd a *Laczkovics* j. 3/a. mellékleteit.

⁵⁹ „Catalogus librorum bibliothecae PP. Trinitariorum aboliti Conventus Vetro-Budensis”; 1.: *Laczkovics* j. 3/a. 20. sz. mellékleteként. Másolata: EK. Kézirattár. J. 100/3.

⁶⁰ Magyarul: „Következnek azok a könyvek, amelyeket a szerzetesek saját használatukra térítvény ellenében a könyvtárból kivettek, de amelyeket eltávozássukkor visszaadnak.”

⁶¹ Magyarul: „20. szám alatt mellékeljük azoknak a könyveknek katalógusát, amelyek részben a könyvtárban, részben az egyes személyek celláiban találhatóak, de amelyek egyaránt a könyvtárhoz tartoznak.” *Laczkovics* j. 3/a.

⁶² S. *Laschitzer*, Die Verordnungen über die Bibliotheken und Archive der aufgehobenen Klöster in Österreich. Mittheilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 2 (1881) 406, 411–412.

⁶³ Uo. 409.

⁶⁴ Lásd az említett 1782. évi jan. 12-én kelt rescriptumot: uo. 409.

⁶⁵ Zakariás fráter (Zudik József) egyéni leltárának 3. pontja sorolja fel könyveit, Quirinus páter (Hohenpichler Ferenc), Paulinus páter (Kuszenics Alajos), Severinus fráter (Jungbauer Ferenc), Reginald fráter (König Ádám), Lázár páter (Skultéty Lázár) a vikárius és még sok más szerzetes ingóságainak jegyzékében ugyancsak találunk könyveket (Privatae individuorum reculae, *Laczkovics* j. 3/a. 13. sz. melléklete). Könyvtári könyvek viszont csak Gáspár (Schmid József), Lázár (Skultéty), Gerard (Genczky József), Damián (Szicker Benedek) és Lipót (Kihntreiber Lőrinc) pátereknél voltak kikölcösönözve (lásd a kolostor katalógusát).

⁶⁶ Lásd az 1784. júl. 20-áról keltezett „Verzeichniss deren in dem aufgehobenen Maria Zeller Trinitarier Kloster . . . vorgefundenen und mittelst Licitation . . . verkauften Mobilien . . .” c. jegyzékét: OL. Htt. Dep. eccl., Inventarien. — *Schoen A.* (Óbuda múltjából, Bp. 1935, 42) tévesen július 5-ét, 20-át és 26-át, *Fallenbüchl* pedig (i. m. 159) ugyancsak tévesen február 21-ét említi az árverés napjaként.

⁶⁷ A könyvek szétosztásáról lásd II. József 1785. ápr. 5-i rendeletét: OL. Htt. Dep. litt.-pol. 1785. fons 14. pos. 1; a helytartótanács ezzel kapcsolatos apr. 21-i leiratát: uo. pos. 2–3; továbbá: uo. pos. 4; 1786. fons 17. pos. 83; fons 20. pos. 1, 5, 7, 9–10, 12, 15, 22. Az 1785. ápr. 5-i és 21-i leiratok másolata megvan az EK Irattárában is, 1785. évi iratanyag; az 1786. jún. 20-i, dec. 27-i és 28-i

leiratok szintén uo., 1786. évi iratanyag, végül az 1787. máj. 14-i és jún. 19-i leiratok uo., 1787. évi iratanyag. — A széteséssel kapcsolatban összeállított mintajegyzék: EK. Kézirattár. J 103/7a—b, valamint J 19.

⁶⁸ Lásd az 1785. ápr. 20-án kelt „Verzeichniss deren in der entweihten Kirchen und Sacristen des aufgehobenen Klein Maria Zeller Trinitarier Klosters nächst Alt-Ofen vorrätig befundenen und mittels öffentlicher Licitation . . . verkauften Geräthschaften . . .” c. jegyzéket: OL. Htt. Dep. eccl., Inventarien.

⁶⁹ Uo.

⁷⁰ Az EK-val és a helytartótanáccsal fölé-, illetve alárendeltségi viszonyban álló egyetemi hatóság elnevezésének változását az okozta, hogy II. József 1784. márc. 10-én az egyetem királyi tanácsát, a Senatus Regiust feloszlatta. A Senatus 1785. jan. 8-ig ideiglenesen folytatta ugyan működését, de ekkor az egyetemi ügyek közvetlen vezetését a Magistratus Academicus vette át: *Pauler T.*, A budapesti magyar királyi Tudomány-Egyetem története. Bp. 1880, I. köt. 209—210.

⁷¹ Mindkét irat: OL. Htt. Dep. litt.-pol. 1784. fons 4. pos. 114.

⁷² Nov. 29-i leirat: OL. Htt. Dep. litt.-pol. 1784. fons 4. pos. 116.

⁷³ Dec. 27-én; Uo. 1785. fons 2. pos. 5.

⁷⁴ Uo. pos. 6.

⁷⁵ OL. Pü. Fund. 1785. fons 20. pos. 9.

⁷⁶ OL. Htt. Dep. litt.-pol. 1785. fons 2. pos. 96.

⁷⁷ Uo. pos. 97; másolata: EK. Irattár. 1785. évi iratanyag.

⁷⁸ A Magistratus Pray válaszát márc. 1-én továbbította a helytartótanácsnak: OL. Htt. Dep. litt.-pol. 1785. fons 2. pos. 134.

⁷⁹ Lásd a fenti iratra rávezetett megjegyzést.

⁸⁰ OL. Pü. Fund. 1785. fons 20. pos. 37.

⁸¹ Uo. pos. 38, és Htt. Dep. eccl. oecon. 1785. fons 73. pos. 10.

⁸² OL. Htt. Dep. eccl. oecon. 1785. fons 73. pos. 11, és EK. Irattár. 1785. évi iratanyag; a katalógus: EK. Kézirattár. J 100/3.

⁸³ OL. Pü. Fund. 1785. fons 20. pos. 26.

⁸⁴ Uo. pos. 20.

⁸⁵ OL. Htt. Dep. eccl. oecon. 1785. fons 73. pos. 1.

⁸⁶ Uo. pos. 2.

⁸⁷ Uo. pos. 3, és Pü. Fund. 1785. fons 20. pos. 32.

⁸⁸ OL. Htt. Dep. eccl. pur. 1785. fons 158. pos. 4.

⁸⁹ OL. Pü. Fund. 1785. fons 20. pos. 39.

⁹⁰ Uo. pos. 28 és Htt. Dep. eccl. oecon. 1785. fons 73. pos. 4 (vö. 67. jegyzet).

⁹¹ OL. Htt. Dep. eccl. oecon. 1785. fons 73. pos. 6 és EK. Irattár. 1785. évi iratanyag.

⁹² OL. Htt. Dep. eccl. oecon. 1785. fons 73. pos. 5 és Pü. Fund. 1785. fons 20. pos. 39.

⁹³ OL. Pü. Fund. 1785. fons 20. pos. 40.

⁹⁴ Piller jelentése: Uo. pos. 56. — Laczkovics a katalógust már említett jelentésének mellékleteként (*Laczkovics* j. 3/a) a kamarának küldte meg. Igaz ugyan, hogy a jelentés két példányban készült, egy a kamarához, egy másik pedig a kancelláriához (*Laczkovics* j. 3/b) címezve, de éppen a jelentésekből derül ki az is, hogy a mellékletekből csak egy-egy példányt küldtek el, egyeseket csak a kancelláriának, másokat csak a kamarának. Az utóbbiak közé tartozott a 20. sz. melléklet, a kolostor könyvtárának katalógusa is. A jelentések mellékleteiként elküldött leltárakból természetesen készült még egy példány, ez a felosztási biztostól maradt, ezek segítségével ellenőrizte a biztos, hiányzik-e valami a zárolt tárgyak közül. A biztostól maradt másolatok közül került ki az a könyvjegyzék, amelyet Piller a vizsgálat alkalmával átnézett és azután Prayhoz is eljuttatott. Azt, hogy jelentésében Piller miért nevezi ezt „harmadik” példánynak, vagyis hogy hová küldtek a katalógusból még egy másolatot, nem sikerült kideríteni. Lehetséges, hogy az előírásoknak megfelelően a helytartótanácsához küldendő példányról van itt szó, amely vagy elkallódott, vagy el sem készült.

⁹⁵ Lásd Piller fentebb idézett jelentését.

⁹⁶ OL. Htt. Dep. eccl. oecon. 1785. fons 73. pos. 7.

⁹⁷ Uo. pos. 9 (ennek a feljegyzésnek volt eredetileg az A és B jelű melléklete Pillér jelentése és a katalógus), és Pü. Fund. 1785. fons 20. pos. 56.

⁹⁸ OL. Htt. Dep. eccl. oecon. 1785. fons 73. pos. 8. másolata: EK. Irattár. 1785. évi iratanyag.

⁹⁹ OL. Pü. Fund. 1785. fons 20. pos. 57.

¹⁰⁰ OL. Htt. Dep. eccl. oecon. 1785. fons 73. pos. 12; „Adversaria”: EK. Kézirattár. G 161. 1. l.; és EK. Irattár. 1785. évi iratanyag (a máj. 17-i, 13.825/12.506. sz. helytartótanácsi leiratra rávezetve). Az ásványok átvételét Pillér bonyolította le, lásd erről jelentését és az átvett tárgyak máj. 26-án kelt jegyzékét a jelentés mellékleteként: OL. Htt. Dep. eccl. oecon. 1785. fons 73. pos. 14.

¹⁰¹ Az egyetemet 1784-ben Budáról Pestre helyezték. Ezzel párhuzamosan az EK elhelyezéséről is Pesten kellett gondoskodni. A kijelölt pesti ferences kolostorban azonban átalakítások váltak szükségessé a beköltözés előtt. Ezért az EK csak 1786 nyarán nyílt meg újra. Vö.: *Pauler* i. m. 198, 292; *Tóth* A., Haladás és reakció küzdelme a budapesti Egyetemi Könyvtár új épülete körül. Magyar Könyvszemle. (1955) 1—2. sz. 43.

¹⁰² Az abolíciós könyvanyag teológiai tárgyú anyagának szétosztására: OL Htt. Dep. litt.-pol. 1784. fons 4. pos. 114—115; Dep. litt.-pol. Distr. Bud. 1785. fons 2. pos. 108—109; Dep. litt.-pol. 1786. fons 17. pos. 39; fons 1. pos. 67; fons 17. pos 45—46; Dep. litt.-pol. Litt. oecon. 1785. fons 59. pos. 4.; uo. 1786. fons 52. pos. 1—4.

¹⁰³ EK. Kézirattár. J 100/3.

¹⁰⁴ Uo. E 15.

¹⁰⁵ Uo. J 100/3. 8b lev.

¹⁰⁶ Uo. Ab 228.

¹⁰⁷ Az évszám a kronogrammból tűnik ki.

¹⁰⁸ EK Kézirattár. H 19.

¹⁰⁹ EK. Ha 955. Címlapján: „Bibliotheca Vetero-Budensis PP. Trinitariorum.” A katalógusban (EK. Kézirattár. J 100/3. 8a lev.): „R. P. Bohuslai Aloisii Balbini de omni litteratura tom. 1. in 4to.”

¹¹⁰ EK. Ab 2r 186. Bejegyzés: „Ex Bibl. Patrum Trinitariorum Conventus BMV Cellensis 1766.” A katalógusban (2a lev.): „Benedicti Papae 14. Bullarium tom. 4. in folio.”

¹¹¹ EK. Ae 4r 72. Bejegyzés azonos az előbbivel, a katalógusban (4a lev.): „P. Emerici Phendner Fasten Andacht tom. 2. in 4to.” Teljes címe ui.: *Latria Austriaco-Viennensis. Das ist: Oesterreichisch absonderlich Wienerische Fasten-Andacht.*

¹¹² EK. Ac 4r 570. Bejegyzés: „Bibliotheca Residentiae Vetero-Budensis PP. Trinitariorum Anno 1754.”, a katalógusban (6a lev.): „Leben des Heiligen Athanasii tom. 1. in folio.”

¹¹³ EK. Ac 4r 173. Bejegyzés: „Ex Bibliotheca Residentiae Vetero-Budensis Ord. SSS. Trinitatis Redemp. Captiv. 1752.”, a katalógusban (1b lev.): „P. Ruperti Grueber de privilegiis religiosorum opus posthumum. tom. 1. in 4to.”

¹¹⁴ EK. MV 136. Bejegyzés azonos az előbbivel, a katalógusban (8a lev.): „Provinciale omnium Ecclesiarum Cathedralium Universi Orbis tom. 1. in 4to.”

¹¹⁵ EK. Kézirattár. J 100/3.

¹¹⁶ Lásd a kolostor iratanyagát (*Collectanea ad historiam ecclesiasticam . . .*): EK. Kézirattár. Ab 68/II. Ezek alapján készítették el a helytartótanácsnál a kiscelli kolostor vagyoni helyzetéről szóló kimutatást (*Status activus et passivus in Regno sublati Trinitariorum Ordinis anno 1785. confectus*): OL. Htt. Dep. eccl., *Vermögenstand der aufgehobenen Klöster, Activ- und Passivstand mit Bericht.* 83—85. old.

¹¹⁷ *Protocollum decretorum Sacratissimae Majestatis Archi-Episcopatorum et Episcoporum concernens N. Conventum Vetero-Budensem et anexam Domum Quercensem*: EK. Kézirattár. Ab 229.

¹¹⁸ Hasonló intézkedéseket tartalmazott Mária Terézia 1773. szept. 9-én kibocsátott pátense a felosztatott jezsuita rend vagyonával kapcsolatosan. Ez is igen szigorú pénz- és börtönbüntetést helyezett kilátásba azok számára, akik a rend vagyonából valamit elrejtenek vagy elikkasztanak, és ugyancsak juta-

lommel kecsegteti azokat, akik ezt feljelentik: *Arneht*, Maria Theresia. IX. köt. 109; *Laschitzer*, i. m. 406.

¹¹⁹ Az Ó-Buda melletti Kis-Czell története. Kathólikus Hetilap (1882).

¹²⁰ Kiadta: S. Brunner, Die theologische Dienerschaft am Hofe Joseph II. Wien 1868, 476.

¹²¹ *Laschitzer* i. m. 410.

¹²² OL. Családi levéltárak. A Zichy-család zsélyi levéltára. fasc. 24 NB, No 52.

¹²³ Paule 1735-ben született Süttön (Esztergom megye), teológiai tanulmányait Bécsben végezte, majd három esztendeig mint egri vikárius működött. A trinitárius rendnek 1755-ben lett tagja. Jól tudott németül, magyarul viszont csak „közepesen”. — EK. Kézirattár. Ab 68, és *Fallenbüchl* i. m. 158.

E. Pálvölgyi

RALLIEMENT DES CERCLES ARISTOCRATIQUES ET CLÉRICAUX CONTRE LES MESURES PRISES PAR JOSEPH II CONCERNANT LES BIBLIOTHÈQUES

(La bibliothèque léguée par Madame Miklós Zichy et celle du monastère trinitaire à Kiscell)

En conséquence des ordonnances émises par Marie-Thérèse et Joseph II vers la fin du XVIIIe siècle, une masse très considérable de livres provenant des bibliothèques ayant appartenu aux ordres religieux fut assignée à la bibliothèque de l'Université de Pest. C'était le sort de la bibliothèque du monastère — situé dans le village de Kiscell — de l'ordre des trinitaires, cloître qui fut construit moyennant les donations de Miklós Zichy et sa femme, plus tard sa veuve. Madame Zichy, dont la munificence a permis la création de plusieurs bâtiments religieux — conservés aujourd'hui comme monuments historiques — de la ville de Bude au XVIIIe siècle, n'a pas retiré, même après l'accomplissement de la construction, son assistance aux trinitaires, mais elle ne pouvait exercer aucune influence au sujet de la dissolution de l'ordre.

Le 9 décembre 1783 le Conseil de Lieutenance a désigné une commission de trois membres dont le président était I. Laczkovics, le sous-préfet du comitat de Pest. En raison des lenteurs de l'un des commissaires, I. Majthényi, la commission n'a pas entamé ses travaux avant le commencement de l'année suivante. Les biens de l'ordre furent séquestrés le 1er février et un catalogue des livres fut dressé, comprenant 685 articles. Au sujet des bibliothèques des ordres religieux dissous, des ordonnances ont été émises au nom de l'empereur et de ses organes. En se basant sur le registre des livres, la bibliothèque universitaire a sélectionné les livres jugés utiles, le reste étant distribué entre les académies, lycées et gymnases, tandis qu'on a vendu aux enchères le matériel qualifié superflu. Après qu'on a vendu l'ameublement du monastère et de l'église, les livres sont encore restés assez longtemps dans le monastère dissous, puisque leur transport fut différé à cause des temporisations administratives. D'abord il y avait des difficultés financières, puis c'était le catalogue qui a disparu, et, finalement, on a découvert une collection minéralogique dans les armoires du cloître, collection qui ne figurait pas dans l'inventaire et qu'on a voulu remettre à l'université en même temps que les livres. Pour toutes ces raisons le transport n'a eu lieu avant le deux juin. La correspondance échangée entre les commissions d'enseignement et ecclésiastique du Conseil de Lieutenance, la Chambre, le magistrat de l'université et la bibliothèque de celle-ci offre — en raison du grand nombre de difficultés surgies — un bon aperçu quant aux méthodes de la distribution des livres provenant des congrégations abolies.

Mme veuve Miklós Zichy, décédée le 2 janvier 1796, a légué à l'université sa bibliothèque privée et celle-ci fut effectivement transférée, accompagnée de deux catalogues dressés en même temps. En utilisant ceux-ci, il nous a été possible de sélectionner sans difficulté le matériel d'alors de la bibliothèque Zichy, et cela d'autant plus facilement puisque la reliure est caractéristique de chacun des livres, celle-ci étant une reliure en cuir, tout à fait uniforme, brun clair, tendant à une simplicité classique, avec baguette pour cadre d'encadrement à gaufrage. Lors de l'examen des livres il a été avéré qu'un grand nombre entre eux portaient l'inscription «Ex Bibliotheca PP. Trinitariorum Conventus BMV Cellensis», comme par exemple l'édition de 1489 de «Gesta Romanorum», l'incunabule De duabus sapientiis d'Albertus Magnus, et autres encore. Ces livres ne figurent pas dans les catalogues établis des livres du monastère de Kiscell en 1784, lors de la dissolution de l'ordre. De quelle manière ces livres appartenant au monastère ont-ils été mis dans la bibliothèque formant partie de la succession Zichy? Tout porte à croire que les moines, informés par les ordonnances et rescrits de la visite domiciliaire de la commission formée pour exécuter la dissolution, ont sélectionné les oeuvres les plus précieuses de leur bibliothèque en les confiant à leur patronne, Mme Zichy, et cela malgré la punition prévue par l'ordonnance du 14 juillet 1783 du Conseil de Lieutenance. Une appropriation indue des livres des monastères dissous n'était pas chose rare, surtout dans les cas où il n'y avait pas de catalogues ou bien où c'était possible de les anéantir avant la dissolution. Nous avons déjà mentionné que les livres formant propriété de Mme Zichy ont porté une reliure tout à fait individuelle et uniforme, tandis que la reliure des livres transférés du monastère à la bibliothèque universitaire était différente, plus simple. D'autre part, les livres qui appartenaient d'abord au monastère mais furent transférés à Mme Zichy, sont reliés de la même façon que ses autres livres. Des comptes de ménage de Mme Zichy il appert que ses livres ont été reliés par le père Sebastien, de son nom civil Mathieu Paule, moine trinitaire, pensionnaire du monastère de Kiscell, qui était en même temps, depuis 1775, chapelain de Mme Zichy. Si nous considérons les relations de Paule avec le monastère, les livres et Mme Zichy, la supposition semble justifiée que c'était lui qui a effectué le transfert illégitime des livres.

BÉLAY VILMOS

Adalékok az ár- és bérvizonyok történetéhez Pest-Budán (1790—1848)

Az árak és munkabérek története egyike a magyar történetírás legelhanyagoltabb területeinek.¹ A következőkben néhány adalékkal szeretnék hozzájárulni a nagyfontosságú kérdés megvilágításához. Sajnos, a források nyújtotta adatok egyoldalúsága nem engedte meg, hogy a vizsgált területen, az 1790 és 1848 közti évek két Duna-parti fővárosában, Pesten és Budán minden foglalkozási ág kereseti viszonyainak, következtetésekkel megélhetése körülményeinek kérdéseit tisztázzuk. Nem lehetett másról szó, minthogy néhány, bár igen fontos foglalkozási ág: a szőlőmunkások, építőmunkások, házi cselédek, városi és megyei alkalmazottak limitált bérét megvizsgáljuk és ugyancsak néhány, bár igen fontos, a megélhetéssel legszorosabb kapcsolatban álló kiadás, aminő a lakbér, néhány alapvetően fontos élelmiszernek ára s egy-két egyéb cikknek vagy szolgáltatásnak az árát is ideiktassuk. A kép tehát igen távol van a teljességtől. Tanulmányunk mégis, úgy hisszük, alkalmas arra, hogy a két város lakosságának többségét kitevő szegénység, a napszámosok, mesterlegények, inasok és szolgák mindennapi életének egy alapvető kérdését megvilágítani segítsen.

Forrásaink közt első helyen említendő a munkabérek és árak hatósági, nevezetesen vármegyei közgyűlés által megszabott limitálása. Ez három testes kötetbe kötött jegyzőkönyvnek formájában Pest-Pilis-Solt megyék levéltárában megtalálható.² Kiegészíti ezt a Fővárosi Levéltárban őrzött megyei limitációk tömege.³ Ezek részben pontosan fedik egymást, vagyis azonos szöveg olvasható az illető közgyűlés jegyzőkönyvének vármegyei és városi példányában, részben azonban csak az egyik levéltárban található meg (pl. egyes évekből az élelmiszerek árának limitálása ma csak a Fővárosi Levéltárban található meg). Sajnálatos hiányossága a limitációs jegyzőkönyveknek az, hogy nem terjednek ki a korszak egészére. Amint az alábbiakban kitűnik, egyetlen olyan foglalkozási kategória sincs, amelynek az egész 58 évig tartó korszakon keresztül szabályoznák a bérét.⁴ Zömmel csak az 1820-as és 1830-as évekről ismeretesek a napszámberék e jegyzőkönyvek alapján. Másik, még nagyobb hiányossága, hogy csak egyes, fentebb már megjelölt kategóriák bérét árulják el, ti. azokat, amelyeknek limitálásával a hatóság foglalkozott.

A munkabérekre vonatkozólag számos adatot lehet találni szét-szórta, különféle levéltári állagokban, főleg a korszak végéről.

Az árakra vonatkozólag a már említett limitációs jegyzőkönyveken kívül — amelyek nem a ténylegesen kifizetett ár, hanem a hatóság által megállapított ár összegét őrizték meg, noha lehetett és bizonyára sok esetben volt is különbség a kettő közt — számos adat volt található a Fővárosi Levéltárban. Ezek közül rendelkezésre állnak a gabonaárak, néhány év kivételével az egész korszakra vonatkozóan. Összeállításunk nem limitációs adatokat ölel fel, hanem a vásári jelentéseket, tehát a ténylegesen kifizetett árakat tünteti fel. Persze nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a körülményt, hogy ezek nagykereskedői árak. A szegény ember, ha netán nyersterményt, gabonát kívánt a vásáron venni, aligha vette mázsatételben. Ezek a gabonaárak nem is annyira a gabonának fogyasztási cikként való megszerzése szempontjából érdekesek, hanem sokkal inkább azért, mert azonos cikkeknek csaknem az egész korszakon végig azonos pénznemben való értékét fejezik ki. Ily módon alkalmasak annak érzékeltetésére, miként változott a pénz vásárlóértéke öt évtized alatt.

A tanulmány bemutatja táblázatosan néhány cikk árát, lisztféléket, kását és húsféléket. Az adatok sajnos, nem terjednek ki a korszak egészére. Viszont ezek a közvetlen fogyasztást szolgáló élelmiszerek árai, így hozzásegítenek ahhoz, hogy a mindennapi megélhetés költségeit kiszámítsuk.

Az eddigiekben a levéltári forrásokról beszéltünk. Ezekhez járul még néhány szórványos jellegű levéltári adat is, amit nem táblázatosan a maga helyén igyekeztünk felhasználni. Jelentős segítséget adott a korabeli sajtó is, különösen a korszak utolsó évtizedében Pesten megjelentetett Pesti Hírlap és a Munkások Ujsága, az a két lap, amely a legtöbb figyelmet szentelte az ínség, a nyomor és általában a szegény ember élete problémáinak.

A korszak nagy részében megjelenő konzervatív szellemű lapok — Vereinigte Ofner und Pesther Zeitung, a Hazai és Külföldi Tudósítások, Nemzeti Ujság — ezt a kérdést nem szokták érinteni.⁵

*

Korszakunk első két és fél évtizede a francia háborúk jegyében telt el. Ezzel függ össze a pénzromlás, az infláció, amely ismételt devalvációt vont maga után. Az infláció közepette, 1810-ben a bankóforint helyébe annak háromszoros értékét képviselő váltócédulák (Einslungsschein) kerültek forgalomba. A következő évben bekövetkezett az első devalváció, amelynek során a bankjegyek névértékük négy ötödrészt elvesztették. 1812-ben kivonták a forgalomból a bankópénzt. A háború kiújulása következtében rohamosan csökkent a forgalomban levő címletek értéke. Ezért a kormányzat 1816-ban kénytelen volt végrehajtani a második devalvációt. A forgalomban levő „váltópénz”, népiesen „sájn-forint” értékét két ötöddel leszállították: így a 25 váltóforint csak 10 ún. „konvenció forint”-ot ért.⁶

Az infláció ekkor is, mint a történelem más korszakaiban is, elsősorban a bérből élőköt sújtotta, mert az árak és a bérek emelkedése nem tartott lépést.

Lássuk most már az egyes pesti és budai foglalkozási ágak napszám-bér adatait úgy, amint azok a hatósági limitációs jegyzőkönyvek alapján rekonstruálhatók.

Szőlőmunkások

A két város, de különösen Buda lakosságának igen tekintélyes hányada foglalkozott szőlő- és bortermeléssel, akár mint kisebb-nagyobb föld birtokosa, akár mint más földjén dolgozó idény- vagy állandó munkás. Minket most csak az utóbbiak érdekelnek, vagyis azok, akik másnak a földjén bérért dolgoztak.

Az egykorú irodalom tájékoztatása szerint „kevés az olyan budai polgár, akinek szőlője nincs” (Bél Mátyás), s „Buda lakosságának jelentős része a szőlőkapások adófizető osztályából áll, akiknek amellettt hogy maguknak is van egy kevés saját szőlőjük, a szőlőkben végzett napszám munkából élnek” (Schams). Fényes Elek szerint Budán van Magyarország legnagyobb kiterjedésű szőlőhegye és a szőlőművelés a város lakosságának „fő s csaknem kirekesztő életmódját teszi”.⁷

A legjobb minőségű borok a Sashegyen (Adlerberg), Sasadon (Burgerberg), Gellérthegyen (Blocksberg) és Farkasvölgyben (Wolfsthal) termettek, az itt szüretelt bor állítólag vetekedett a legjobb francia borokkal.

A pesti oldalon is volt jócskán szőlő, különösen Kőbányán. A termelés arányainak bemutatására azt az 1840 körüli adatot iktatjuk ide, hogy Budán 5334 hold, Pesten pedig 1268 és fél hold volt szőlővel beültetve.⁸ Ez a város összterületének Budán kb. 40 %-a, míg ugyancsak kb. 40 %-ot foglalt el az erdő és mintegy 20 %-ot a beépített terület és a szántóföld, illetve rét. Pesten a szőlőterület jóval kisebb abszolút számban is, mint Budán, százalékos arányban kifejezve pedig még sokkal kisebb (mindössze 6 %).

A szakirodalom megállapítása szerint Budán a lakosságnak körülbelül kétharmada űzte fő foglalkozásként a szőlőművelést, ennyiben tehát korrigálni kell az egykorú irodalomnak bizonyára túlzó megállapítását a „fő és csaknem kirekesztő” foglalkozásként való szőlőművelésről. Ez azt jelenti, hogy Budán is, Pesten is ezrek foglalkoztak vele. Budának ugyanis 1835-ben (Fényes Elek szerint) 29 704, Pestnek pedig 66 788 lakosa volt. Hacsak egészen hozzávetőleges és durva számvetést csinálunk, akkor sem lehet túlzás azt mondani, hogy Budán körülbelül 15—20 000, Pesten pedig 5—6000 ember dolgozott — többnyire bér-munkásként — a szőlőkben.

A napszámosok kora tavasztól, legalábbis György napjától (ápr. 24.) őszig, Mihály napjáig (szept. 29.) szegődtek el a szőlősgazdához. Az ügyesebbek vincelléréként, a kevésbé élelmesek vagy ügyesek mint kapások, karózók, kötözők, kerülők, csöszök. Utóbbiaknak a jövedelme természetesen alacsonyabb a vincellérékéénél.⁹

A vizsgált korszakot valamivel megelőző időben, 1788-ban az alábbiakban szabályozta a vármegyei hatóság a szőlőkben dolgozók napszám-bérét:¹⁰

homlító	17 kr
trágyahordó	10 „
nyitó	14 „
metsző	17 „
kapások	17 „
kötözők és karózók	10 „
venyigekötözők	10 „
szedők	9 „
puttonyosok és csomoszlók	12 „
fedők	14 „

Ebben a felsorolásban tizenkét féle munkás nevét találjuk, ami persze nem jelenti azt, hogy ugyanaz a személy nem végezhetett az évszaknak megfelelően más és más munkát, pl. tavasszal nyitott, ősszel fedett (az előbbi a szőlőtökének a téli fagy elleni védekezésül földdel való befedését, az utóbbi a föld eltávolítását jelenti). A homlító a szőlőszaporításnak egyik válfaját végezte, amelyet szoktak döntésnek is nevezni.¹¹ A nyitás megtörténte után jöttek a metszők, akik a tőkét megmetsztették, csak a venyigéktől lecsontított csapokat hagytak meg, amikből azután a termő vesszők kinőhettek. A megmetszett venyige mellé karót vertek le a karózók és a venyigét ehhez kötötték (ezt a műveletet, mint a jegyzékből kitűnik, ugyanaz a személy végezte). A szedők a szüret alkalmával kacorral levágták a fürtöket és puttonyba tették. A puttonyt a puttonyosok és csomoszlók a kádakhoz vagy préshez vitték, ott a taposókádban lápibothoz hasonló háromujjú „csömöszlő”-vel csömöszölték vagy „dürückölték”, utána ritkaszővésű kenderzsákba töltve a kád fenekén meztláb megtaposták.¹²

Amint az 1788. évi szabályozásból kitűnik, a legmagasabb napszámbért a szakértelmet igénylő mesterségek végzői (homlító, metsző) vagy a nehezebb testi munkát végzők (kapások) kapták, a nyitó és fedők valamivel kevesebbet, a többiek pedig még ennél is kevesebbet. Ha összevetjük a szőlőmunkások bérlimitálását az ugyanez évből való mezei munkás limitációval, kitűnik, hogy a szőlőmunkások kevesebbet kaptak az előbbieknél. Ugyanez évben a kaszás 24 krajcárt kapott egy napi munkabér fejében, s még a legkevesbé megfizetett gyújtó is 14 krajcárt, vagyis majdnem annyit, mint a szőlőmunkások legjobban megfizetett csoportja, a homlító és metsző.

1788-ban, a fent tárgyalt bérlimitáció évében, a disznóhús fontja 5 krajcár. A trágyahordó, kötöző, karózó napszámbéréért tehát két font disznóhúst lehetett vásárolni (1,2 kg), a nagyobb szakértelmet igénylő kategóriákba tartozók (homlító, metsző), vagy a legnehezebb testi munkások (kapások) napszámbéréért — 17 krajcárért — nem egészen három és fél font disznóhúst kaphattak a pesti piacon.

Ez után a szabályozás után csaknem húsz évig, 1805-ig nem áll rendelkezésre újabb bérszabályozás. Ennek valószínűleg az az oka, hogy nem merült fel a változtatás szükségessége, amint az ugyanezen bérlimitációs jegyzőkönyvekben tárgyalt kaszások, boglyarakók és petrencehordók bére is változatlanul 17 krajcár (tartással), illetve 24 krajcár (tartás nélkül) napszámbér. Csak az 1805. évi drágaság és az

ugyanakkor kibontakozó infláció miatt vált szükségessé az újból való limitálás.

Az 1806. évi szabályozásnak az az érdekessége, hogy Pest és Buda városokon kívül a Budával szomszédos Szentendre, Óbuda, Tétény és Promontorium (Budafok) helységekre nézve is megállapította a szőlőmunkás napszámbert, éspedig a két fővárossal teljesen egy szinten tartva a béreket.

Észerint a nyitó, venyigekötöző, karóverő, gyomláló és kötöző 24—24 krajcárt kap, a venyigeszedő és karókiosztó pedig 18—18 krajcárt. Ennyit kaptak tehát azok a szőlőmunkások zömét kitevő dolgozók, akiknek nincs szükségük e művelet elvégzéséhez sok éves tapasztalatra és nagy szakértelemre. Az utóbbiak, mint bujtást (homlítás) végzők, többet kaptak, nevezetesen Szent György napig (ápr. 24.) 36 krajcárt, azon túl 39 krajcárt. Ez a munka — Schams szerint — gyakorlott kezet kíván és sok éves tapasztalatot, nem is szabad asszonyokra bízni, bár a szőlőművelés többi ágában ők is tevékenyen részt vesznek.¹³

Ugyancsak magasabb bért kap a szőlőmunkás a legnehezebb testi munkát igénylő kapálásért. Mint köztudomású, a szőlőt évente többször meg kell kapálni, de legalább négyszer. Schams szerint Budán négy héttel bujtás után, vagyis április közepén szoktak először kapálni, majd ezt szüretig háromszor meg kell ismételni, attól függően, hogy a talaj keménysége vagy a tőke körül kinövő burján mennyi kapálást tesz szükségessé. Az első kapálás a legnehezebb, hiszen akkor kell a földet feltörni, ezért annak a napszámberé 39 krajcár, a többié, a könnyebb munkát kívánó további kapálása 33 krajcár. A trágya- és földhordók 27 krajcárt, a kőszedők és kihordók 18 krajcárt kaptak. A „gödör behúzás” kifejezésen alighanem a fedést kell érteni, vagyis a szőlőtőkének ősszel a hideg ellen való földelését, hiszen ez utóbbi kifejezés (fedés) ebben a limitálásban nem fordul elő, mint a többiben, viszont az itt alkalmazott kifejezést máshol nem találjuk. Ennél a munkanemnél különbséget tett a limitáció aszerint hogy asszony vagy férfi végezte, az asszony ugyanis 24 krajcárt, a férfi 30 krajcárt kapott ezért a munkáért napszámban.

Itt érdekes megjegyezni, hogy amíg a korábbi limitálás a környékbeli helységeken a pestivel és budaival teljesen azonos napszámberéket állapított meg, ebben — a pilisi járás községei esetében — alacsonyabb a napszám. Ott minden egyes munkanemet végzők 3—3 krajcárral kevesebbet kapnak, mint a két városban dolgozók.

Az eddig tárgyalt szőlőmunkás-limitációk nem adtak felvilágosítást arra nézve, hogy ezek a munkabérek élelmezéssel (tartással) vagy anélkül értendők-e. A szakirodalom adatai alapján úgy látszik, hogy tartás nélkül. A XVIII. század végén ugyanis — Dvihalj megállapítása szerint — a napszámok nem vették igénybe az élelmezést, hanem úgy alkudtak meg a gazdával, hogy maguk gondoskodnak élelemről, csak kenyéret kapnak. Szokássá vált az is, hogy a napszámon felül minden munkás mindennap kb. másfél meszely, azaz félliter bort is kapott a gazdától. Így azután nap közben nem is állt másból a táplálékuk, mint kenyérből és fél liternyi borból, csak este otthon ettek meleg ételt.¹⁴

Az 1810-ből fennmaradt szőlőmunkás-limitáció már, a mezei munkabérekhez hasonlóan, külön tárgyalja a tartással és az anélküli béreket. Eszerint a két városban a nyitásnak tartással 45, tartás nélkül 90 krajcár volt a napszámbére. A legmagasabb persze itt is a kapálás, bujtás és metszés bére. Az e munkákat végzők tartással 75, tartás nélkül 120 krajcárt kaptak. A könnyebb munkát végzők, mint a venyigeszedők, kötözők, karóosztók, karóverők, gyomlálók, trágya- és földhordók, kőszedők kapták a legalacsonyabb napszámért: tartással 30 krajcárt, anélkül 60 krajcárt.

Ha ezeket a béreket az ugyanez évből való mezei munkásbérrel hasonlítjuk össze, azt állapíthatjuk meg, hogy a szőlőmunkások legmagasabb bérű kategóriájába tartozók, — a kapálók, bujtók és metszők — kapnak ugyanannyit, mint a kaszások (75, illetve 120 krajcárt). A könnyebb és kevesebb szakértelmet igénylő munkákat végző szőlőmunkások (venyigeszedők, kötözők stb.) ugyanannyit kapnak, mint a kaszások mellett dolgozó gyűjtők.

Ha a napszámber értékét valamely áruban kívánjuk kifejezni, akkor azt mondhatjuk, hogy 1810-ben a marhahús fontja 24 krajcár, a faggyúé 48 krajcár.¹⁵ Ezek szerint a szőlőmunkások közt legmagasabb bért kapó kapások, bujtók és metszők napi munkájuk béréért 5 font (kb 2,5 kg) marhahúst vásárolhattak.

A vármegyei limitáció-jegyzőkönyvekből kitűnik, hogy a megye többi helységében alacsonyabb volt a napszámber 1810-ben, mint Budán és Pesten. A pilisi járás helységeiben a nyitók ugyanekkor 75 krajcárt kaptak tartás nélkül (a két városban 90 krajcárt), a váci járásban pedig mindössze 60 krajcárt (ép 1 forintot). Előbbiek 16,5 %-kal, utóbbiak 33 %-kal kevesebbet kerestek, mint budai és pesti munkatársaik.

1813 és 1830 közt csaknem minden évből fennmaradtak a szőlőmunkások napszámber limitálási adatai. Áttekinthetőség kedvéért táblázatban közöljük a metszők és döntők (homlító) bérét, külön elől a tartással, második helyen a tartás nélküli béreket:

1813.....		36 kr
1814.....		36 „
1818.....	24 kr	45 „
1820.....	18 „	39 „
1821.....	18 „	39 „
1822.....	15 „	30 „
1823.....	13 „	26 „
1824.....	13 „	26 „
1825.....	13 „	26 „
1826.....	13 „	26 „
1827.....	13 „	26 „
1828.....	12 „	30 „
1829.....	12 „	30 „
1830.....	12 „	30 „

Ezek bizony jóval alacsonyabb bérek, mint a mezei munkásoké. A szőlőmunkások legjobban fizetett kategóriájába tartozó metszők és döntők 1823 és 1830 közt tartással 12, illetve 13 krajcárt kaptak, tartás

nélkül pedig 26, illetve 30 krajcárt. Ugyanezekben az években a mezei munkások legjobban fizetett csoportja, a kaszások, boglyázók, és petrencehordók 23—26 krajcárt kaptak tartással, illetve 41—51 krajcárt tartás nélkül. Körülbelül kétszer annyit kaptak tehát, mint a szőlőmunkások.

Fentiekből tehát úgy tűnik, hogy a Buda város lakosságának többségét, Pest város lakosságának is mintegy tizedrészét alkotó szőlőmunkások a mezőgazdasági munkásokhoz és — amint a későbbiekben látni fogjuk — az építőmunkásokhoz képest keveset kerestek. Persze — amint a szakirodalomból ismeretes — sokuknak nem a más szőlőjében végzett napszámosmunka volt az egyedüli jövedelmi forrása, hanem maga is szőlőbirtokos volt, legalább néhány négyszögölön, így maga is mérhetett ki bort. A saját szőlővel rendelkező, de idénynapszámot vállaló szőlőmunkások és a kizárólag napszámból élő szőlőmunkások számát bajos megállapítani, talán a kettejük közti határt sem lehet élesen megvonni. Annyi mindenesetre biztosnak látszik, hogy a lakosság szégyény rétegéhez tartoztak általában. Hivatkozhatunk Schams Ferencnek a múlt század eleji budai szőlészet kiváló elméleti és gyakorlati munkásának arra a kijelentésére, hogy a budai szüret alkalmával a szőlőkben dolgozó munkásnép öröme és vidámsága — nyomora mellett — szinte érthetetlen. Nem is annyira a napi néhány garasnyi napszámbérért szaladnak oda a fiúk és leányok, hanem az ízletes, édes szőlőért magáért, meg azért, mert szüretkor minden este egy ócska hegedű vagy duda mellett szórakoznak.¹⁶

Említettük, hogy a szőlőmunkások népes táborából kiemelkednek a vincellérek. Ők a szőlősgazda bizalmas emberei, bár maguk is dolgoznak a gazda szőlőjében, de nem tekinthetők olyan értelemben szőlőmunkásnak, mint a többiek. Schams szerint vagy magasabb napszámbért kapnak, amiért felügyelnek a napszámosokra, vagy szüretkor egy nagyobb összeg úti a markukat egész évi szolgálatukért. Jövedelmüket mindenesetre lényegesen nehezebb rekonstruálni, mint az egyszerű napszámosokét. Ők az akkori szőlőmunkásság arisztokratái, többségüknek valószínűleg saját szőlőjük is van, amely jó termés esetén tetemes jövedelmet biztosít nekik.

Ha a napszámbér értékét valamely közszükségleti cikk árához viszonyítjuk, megállapíthatjuk, hogy pl. 1813-ban, amikor egy szőlőmetsző tartás nélkül 36 krajcár napszámbért kapott, ezért a pénzért 4 és $\frac{1}{2}$ font (azaz 2,3 kg) marhahúst vásárolhatott, tekintve, hogy akkor a pesti piacon 8 krajcár volt a marhahús fontja. Lényegesen kevesebbet ért ennél az 1830. évi 30 krajcáros napszám (abszolút számban is kevesebb, mint az 1813. évi!), mert akkorra már a marhahús ára is felment 8 krajcárról 12 krajcárra. 1830-ban tehát már csak 2,3 font (1,15 kg) marhahúst vásárolhatott egy napi munkája béréért, vagyis feleannyit, mint 17 évvel korábban.

Az előzőekben közölt táblázat a szőlőmunkások legjobban fizetett kategóriájának, a metszőknek és döntőknek bérént közli. Tájékoztatásul ideiktatjuk a gyengébben fizetett kategóriák néhány adatát. Így pl. 1813-ban, amikor tartás nélkül 36 krajcár a metszők és döntők napszámbére, 30 krajcárt kapnak a kapások, 24 krajcárt a gödörbehúzó férfiak,

21 krajcárt a nyitók, venyigekötözők, karóverők, karókötözők, trágya- és földhordók. Pontosan felét kapták a metszők napszámberének az asszonyok — s minthogy a limitáció nem részletezi munkanemek szerint az ő bérüket — úgy látszik, tekintet nélkül a munkanemre, egységesen 18 krajcár a bérük.

1818-ban, amikor — mint a táblázatból látható — 45 krajcárt kap a tartás nélkül szegődött metsző és a döntő, akkor 40 a férfi kapás, 30 a trágyahordó, karóverő, és kapás nő, végül 24 krajcár a venyigeszedő, választó és kötő napszámberére. Mindezek a bérek tartás nélkül értendők. Ha tartással szegődik a munkás, pontosan felét kapja a tartás nélküli bérnek.

1830-ban, amikor 30 krajcárt kap a metsző, döntő, kapás férfi és választó, akkor 24-et keres a kapás nő és a trágyahordó és 20 krajcárt a venyigekötöző. Feltűnő az, hogy az egyes munkanemek értékelése az évek múltával változik: így a választó 1830-ban a legjobban fizetett metszővel, néhány évvel korábban, 1818-ban a leggyengébben fizetett venyigeszedővel áll napszámber tekintetében egy sorban. Másik feltűnő vonása ennek az 1830. évi limitálásnak, hogy a tartás fejében a napszámbernek nem kisebbik részét vagy felét, hanem nagyobb felét vonták le: így a kapás nő 24 krajcár helyett csak 9 krajcárt kapott, a venyigekötöző pedig 20 helyett 7 krajcárt tartással. Ilyen körülmények közt nyilván érdemesebb volt a szőlőmunkásnak tartás nélkül szegődni, amint — a szakirodalom megállapítása szerint — legtöbbször így is szegődött.¹⁷ Ez az adat egyúttal rávilágít arra is, hogy milyen hihetetlen alacsony bérek voltak ezek, amikor a munkás egy napi tápláléka fejében bérének kétharmadát elveszti.

Az, hogy a szőlőmunkások a budai és pesti lakosság legszegényebbjei közé tartoztak, alátámasztható a vármegyei limitációs jegyzőkönyvnek azzal a közlésével, hogy az 1831. évi kolerajárvány idején éppen ezeknek száma kevesedett leginkább meg, s „ezen hiányosság mind ez ideig helyre pótolva nem lévén” mindegyikük az „epemirigy kiütését megelőző idejébéli bérénél többet érdemel”.¹⁸ Eme megfontolás alapján 1833-ban a férfi kapások számára a napszámberét 30, asszonyok számára 24 krajcárban állapítja meg, tartás nélkül. A tartással szegődöttek bérük felét vesztik el (15, illetve 12 krajcár).

Fennmaradt az 1837. évi limitáció adata: eszerint 36 krajcárt kap a tartás nélkül szegődött szőlőmetsző (a mezőgazdasági munkások közül a kaszás ugyanakkor 66 krajcárt kap, a szőlőmunkások számára kedvezőtlen arány tehát még mindig fennáll). 1838-ban és 1839-ben már nem váltócédulában, hanem az annál két és félszer értékesebb pengő pénzben közli a jegyzőkönyv a metszők bérét: 14 krajcár (vagyis 35 krajcár váltópénzben). Ez a tartás nélküli napszámber, tartással éppen a fele.

A budai szőlőmunkások jelentős része nemcsak alkalmilag ezzel foglalkozó napszámos, aki ma szőlőben, holnap talán a rozsföldön dolgozik, hanem szinte hivatásszerűen űzte ezt a mesterséget. Schams 1822-ben megjelent munkájában jellemzi a budai szőlőmunkást. Szokása az írónak, hogy ismeretei bővítése és saját haszna érdekében öreg szőlő-

kapásoktól különböző, szőlőműveléssel kapcsolatos dolgokat kérdez. Kíváncsi arra, mennyire lehet tudományos megállapításokkal egyeztetni ezeknek a tapasztalatait. Sokszor elámult ezeknek az egyszerű öreg vintelléknek magyarázatán, amelyhez fogható, — talán kis túlzással írja ezt — csak a gazdaságtan professzoraitól hallhatott volna: ilyen biztos tapasztalatokra tettek ezek az emberek szert. Zömük még írni-olvasni sem tud, gyermekkorában szőlőkapálással kezd és kizárólag gyakorlat útján szerzi tudását. Schwartner statisztikai munkájában 300 magyarországi szőlőfajtát ismertet, ezeknek többsége a budai hegyekben is megterem, és — legalább Schams szavai szerint — ezek az öreg budai szőlőművészek mindezeket név szerint ismerik, sőt még száraz leveleik után is felismerik, hogy melyik fajtaéhoz tartozó szőlővel van dolguk.¹⁹

Építőmunkások

A vármegyei hatóság a szőlőművészek bérének kívül szabályozta az építőszakma néhány fontosabb ágának, így a kőműveseknek, ácsoknak, cserepeseknek és mészkeverőknek napszámberét. Ezek a határozatok 1818 és 1840 közt minden évből fennmaradtak, így az alábbiakban táblázatosan közölhetjük azokat.

A kőműves- és ácsmestereknek, vagy amint a jegyzőkönyv írja „ácspallérok”-nak, bére a limitáció szerint teljesen azonos. Az alábbiakban közölt napszámberék tartás nélkül értendők:

1818.....	90 kr	1830.....	75 kr
1819.....	90 „	1831.....	90 „
1820.....	75 „	1832.....	105 „
1821.....	90 „	1833.....	105 „
1822.....	90 „	1834.....	105 „
1823.....	75 „	1835.....	105 „
1824.....	75 „	1836.....	105 „
1826.....	75 „	1837.....	60 „ pengő pénzben
1827.....	75 „	1838.....	48 „ „ „
1828.....	75 „	1839.....	48 „ „ „
1829.....	75 „	1840.....	48 „ „ „

Feltételezhetjük, hogy a kőműves- és ácsmesterek nem kívántak az építető „tartásán” élni, hanem maguk látták el magukat táplálékkal. Csak a legkorábbi években jegyezte fel a jegyzőkönyv, hogy mennyi a napszámberük tartással, azután, — mert nyilván felesleges volt az általában igénybe nem vett tartás díjának évről évre való szabályozása — el is maradt az. 1818-ban és 1819-ben 30 krajcárral kaptak kevesebbet a „tartással” szegődő kőműves- és ácsmesterek, vagyis napszámuk egy harmadát fogták le a megebédeltetés fejében. 1820-ban 21 krajcárt, 1822-ben pedig — feltűnően sokat! — 36 krajcárt. Nem csoda, ha inkább tartás nélkül szegődtek el ezek a viszonylag jól kereső iparosok.

Megjegyzendő, hogy az első évben, tehát 1818-ban külön megjegyzi a limitáció, hogy a fenti díj a nyári hónapokra értendő. A téli hónapokban kevesebbet kapott a kőműves és ács, kétségtelenül azért, mert a korai

sötétedés miatt kevesebbet dolgozhatott, mint a hosszabb nyári napokon. A téli hónapokban 24 krajcárral kapott kevesebbet az iparosmester, mint a nyári félévben, vagyis 90 helyett 66 krajcár volt tartás nélkül a napszámbére (tartással 42 krajcár).

Ezek a napszámbérek a legmagasabbak közé tartoztak, amit csak Pesten és Budán napszámber gyanánt kifizettek. Hasonlítsuk össze — mindenütt tartás nélküli béreket véve — a kőműves 1818. évi 90 filléres napszámát a kaszás vagy boglyarakó ugyanazon évi 70, vagy a szőlőmetsző 45 krajcáros napszámával. A kőműves- vagy ácsmester pontosan a kétszeresét kapta, a legmagasabb bérű szőlőmunkás keresetének. Az arány tíz évvel később is hasonló: 1828-ban a kaszás 46, a szőlőmetsző 30 krajcáros napszámot kap, míg a kőműves vagy ács 75 krajcárt. 1836-ban a kaszás 56 krajcáros bérével szemben a kőműves- vagy ácsmester 105 krajcáros napszámot kapott. A szőlőmetsző bére ebből az évből már nem ismeretes, de aligha lehetett több 40 krajcárnál, hiszen ilyen arányban emelkedett a többi foglalkozási ágban is a napszámber 1830 után.

Az 1818. évi limitáció jegyzőkönyvi bejegyzéséből megtudhatjuk, hogy mennyit kellett e napszámber fejében dolgoznia az iparosnak. „Minden mesteremberek és napszámosok pediglen fölöstökön, déljek és ozsonnájok idejére többet egy nap 2 órányi időnél munkájokból elnem vonhatnak. különben a napi bérekből, azon mérték szerint, mellyel egy-egy órára időn felyül tett munkájokért többet kapnak, levonattatván.”²⁰ Reggel 6 órától este 6 óráig kellett dolgozniuk, ebből két óra ebéd, illetve reggeli és vacsora-szünet, amelyet — mint az idézetből olvasható — szigorúan tilos, bírság levonása terhe mellett áthágni.

Mint hogy ez a munkaidő-szabályozás a nyári hónapra megállapított napszámber mellett olvasható, kézenfekvőnek látszik, hogy csak nyáron, pontosabban a hat nyári félévre eső hónapban volt tizenkét óra a munkaidő, a téli félévben csak nyolc óra (reggel 7 órától este 5-ig, beleértve a két óra étkezési szüneteket).

Feltűnő, hogy csak a kőművesek és ácsok napszámbére szabályozásánál tartotta szükségesnek a vármegyei hatóság a munkaidő rögzítését, a többi foglalkozási ágnál nem esik erről szó. Ebből a körülményből arra lehet következtetni, hogy csak az építőmunkásoknál merültek fel viták a munkaidő tartamával kapcsolatban, itt kellett tehát a megyének intézkednie.

Megjegyzendő, hogy a kőműves- és ácsmesterek száma nem lehetett nagy az egész korszak alatt. Schams 1822-ben megjelent munkájában Budán 4 ácsot és 4 kőművest említ, Pesten 1830-ban, Palugyay szerint, 7 építőmester élt.²¹

A fizetett túlórára is gondolt a vármegyei hatóság, amikor úgy rendelkezett, hogy a kőműves- vagy ácsmester a vállalt túlmunka minden órájáért 6 krajcárt kapjon (1822 és 1837 között). 1821-ben csak 4 krajcár volt a túlóra díja, 1838 és 1840 közt pedig 3 krajcár pengő pénzben, ami hét és fél váltókrajcárnak felel meg. Összehasonlításképp ideiktatjuk példaképpen az 1822. évről a marhahús kicsinybeni árát: 1 font ára 13 krajcár. Vagyis a kőművesmester egynapi napszámáért ugyanezen évben kereken

7 font, azaz 3,50 kg marhahúst vásárolhatott, egy órai túlóradíjáért pedig kereken $\frac{1}{2}$ font, azaz $\frac{1}{4}$ kg marhahúst.²² Minthogy ugyanezen évben, Schams könyve szerint, a budai Rácfürdőben a közös teremben való fürdőzés 2 krajcárba kerül, a túlóradíjáért itt háromszor megfürödhetett. Bizony a Rácfürdő külön fürdőszobáiban sokkal magasabb volt a fürdés ára: az ún. „Steinbad” ára 12 és 24 krajcár közt mozgott, de akkor még törülközőt sem adtak a vendégnek.²³

A mesterek bére után nézzük, mennyit kapott a kőműves- vagy ácslegény. Ezeknél minden évben külön-külön közli a jegyzőkönyv a tartással és az anélkül szegődöttek napszámberét. Oka ennek az, hogy amíg a mesterek maguk élelmezték magukat, nem volt tehát érdemes a tartással való bérük szabályozásával vesződni, a legények közt — úgy látszik — bőven akadt saját háztartással nem rendelkező, vagy a mestere élelméről lemondó legény, aki inkább az építtető gazda kosztját választotta.

A limitáció szerint:

Tartással	Tartás nélkül
1818.... 54 kr	78 kr
1819.... 48 „	75 „
1820.... 42 „	60 „
1821.... 42 „	72 „
1822.... 36 „	60 „
1823.... 36 „	54 „
1824.... 36 „	54 „
1825.... 36 „	54 „
1826.... 36 „	54 „
1827.... 36 „	54 „
1828.... 36 „	54 „
1829.... 36 „	54 „
1830.... 36 „	54 „
1831.... 36 „	54 „
1832.... 51 „	75 „
1833.... 51 „	75 „
1834.... 51 „	75 „
1835.... 51 „	75 „
1836.... 51 „	75 „
1837.... 51 „	75 „
1838.... 24 „ pengő pénzben	48 „ pengő pénzben
1839.... 24 „ „ „	36 „ „ „
1840.... 24 „ „ „	36 „ „ „

Milyenek voltak hát az építőmunkáslegények kereseti viszonyai? Kevesebbet kaptak a mesternél (pl. 1818-ban a mester 90, a legény 78 krajcárnyi napszámberét kap, 1828-ban a mester 75, a legény 54 krajcárt, tartás nélkül). Ez az arány nem állandó, hiszen általában mindig kerek összegeket állapít meg a limitáció, gondos arányosítás nélkül. Úgy látszik, általában 20–25%-kal kapott kevesebbet a legény a mesterénél

A kőműves- és ácslegény keresete mindenestre több volt a kaszásénál, nem is beszélve a szőlőmunkásokéről, amelynek legjobban fizetett csoportjába tartozó metszők és döntők csak kb. 50—60%-át kapták a kőműveslegény vagy ácslegény bérének (1818: 45, illetve 78 krajcár, 1825: 26, illetve 54 krajcár, 1830: 30, illetve 54 krajcár). Volt olyan év is, pl. 1823-tól 1827-ig öt év, amikor a legjobban megfizetett szőlőmunkás sem kapta még a felét sem a kőműves- vagy ácslegény bérének.

Bár a limitáció nem szól róla, bizonyos, hogy a legények munkaideje a mesterekével azonos, hiszen együtt dolgoztak. A két óránál nem hosszabb étkezési szünetekre vonatkozó, évről évre megismétlődő rendelkezés a limitációs jegyzőkönyvekben kétségtelenül minden egyes kategóriára (mester, legény, inas) egyaránt vonatkozik.

Minden évben olvasható az említett építőipari legények munkabérére vonatkozó jegyzőkönyvi bejegyzésben az a tétel, hogy a legény „mestergaras fejében” tartozik fizetni mesterének ennyit meg ennyit. Mi hát az a mestergaras?

A Czuczor—Fogarasi-féle magyar nyelv szótárában azt olvassuk, hogy „azon pénz, melyet némely mesterembereknél, pl. ácsoknál, kőműveseknél az illető mesternek rendes napi bérökből fizetnek a legények és inasok”.²⁴ A mestergaras összege 1818-ban 4, ettől kezdve egészen 1837-ig bezárólag 3 krajcár. 1838 és 1840 között 1,5 krajcár, utóbbi nem váltó, hanem pengő pénzben. (Mint az előbbiekből kitűnik, a mester félórányi túlóradíjával azonos összeg.)

A kőműves- és ácslegények túlóradíja kevesebb természetesen a mesterekénél, általában fele annak. Míg a mesterek túlóradíja 1822 és 1837 között 6 krajcár, a legényeké ugyanezen években 3 krajcár, majd 1838 és 1840 között, amikor a mestereké 3 krajcár pengő pénzben, a legényeké 2 krajcár. A legények túlóradíja megegyezik a mestergaras összegével (kivéve az 1838—1840-es éveket, amikor egy 1/2 krajcárral, azaz egyharmad résszel több a túlóradíj, mint a mestergaras). Más szavakkal ez azt jelenti, hogy a legények naponta egy órányi bére a mesteré lett, annak fejében, hogy a szakmát nála tanulta ki.

A kőműveslegényekre vonatkozólag érdekes híradást olvashatunk 1847-ben, az Országos Iparegylet lapjában, a pesti Hetilapban. Azt írja a lap, hogy „az építőmesterek nagy szűkiben vannak a kőműveslegényeknek. A cseh legények, akik itt dolgozni szoktak, még meg nem érkeztek, pedig váltig várja őket a Pesther Zeitung. De hát magyarok nem érkezhetnének? Jó itt a napszám, magyar barátim! a munka elég!”²⁵

Ebből a rövidke hírből kitűnik, hogy a pesti kőműveslegényeknek legalábbis jelentékeny része nem pesti, de még csak nem is környékbeli illetőségű, hanem a távoli cseh földről jön alkalmi munkásként a magyar fővárosba. A hír május 4-én jelent meg. Úgy látszik, hogy ilyenkor szoktak a cseh legények érkezni, mert ilyenkor indulnak meg az építkezések, amelyek télen csak kisebb mértékben folynak (csak javítási munkákat végeztek a téli hónapokban). Az őszi beálltával azután ezek a cseh legények, megszedve magukat a pesti és budai építkezéseken, hazatérnek hazájukba, hogy a jövő tavasszal újra megjelenjenek. A másik adalék,

hogy a pesti újságíró a kőművesnapszámot jónak mondja. Ez egybevág azzal a megállapításunkkal, hogy a kőműves- és ácslegény napszáma a szőlőmunkások legmagasabb kategóriájának, a metszőknek napszámberénél kétszer nagyobb.

A legényeknél kevesebb napszámért kapnak az inasok, ami érthető is, hiszen a mester nekik jóval kevesebb hasznukat veszi, mint a begyakorolt és erősebb legényeknek.

A vármegye limitációja szerint a kőműves- és ácsinasoknak, a mai ipari tanulók elődeinek, napszámberé fele vagy legfeljebb kétharmadrésze a legényeknek. 1818-ban tartással 21, anélkül 36 krajcár a napszámberük, ez kevesebb, mint a kőműves- vagy ácslegény napszámberének fele, viszont jelentősen több, mint a szőlőben dolgozó gyermekek bére. Ugyanabban az évben a szőlőmunkások közül a férfi kapás 40 krajcárt kap, a kapás nő — és értelemszerűen ideszámítjuk a legfiatalabb kapás fiúkat is — csak 30 krajcárt keres, a venyigeszedő, választó és kötő azonban csak 24 krajcárt kap tartás nélkül egy napra. Ebből, úgy látszik, hogy érdemes volt a fúgyermekek kőműves- vagy ácsinasnak adni, mert már inaskorában viszonylag jobban kerestek, mintha a szőlőkbe szegődött volna el kapásnak vagy trágyahordónak. Ha legény vagy éppen mester lett belőle, akkor meg a legjobban kereső iparosok közé került.

1819-ben és 1820-ban két csoportra osztják az inasokat: külön tárgyalja a limitáció az egy- és külön a kétéves inasokat. Ezt úgy kell érteni, hogy az első csoportba azok tartoznak, akik első inasévüket szolgálják, a másodikba azok, akik már második éve, vagy még régebben inaskodnak. Az elsőéves inas bére tartással 24, anélkül 36 krajcár, a kétévesé 32, illetve 48 krajcár (a legényé ugyanekkor 48, illetve 75 krajcár). A következő, 1820-as évben az egyéves inas 18, illetve 30 krajcár napszámért kap, ami a szőlőmunkásoknál a metsző bérével van egy szinten, legalábbis a tartással szerződötté. A kétéves inas ugyanekkor 24, illetve 42 krajcár napszámért kap, vagyis tartás nélkül annyit, mint a legény tartással, tartással pedig alig több, mint a legény kerestetének felét.

1821 után már nem tesz különbséget a limitáció az egy- és kétéves inasok közt, hanem egységesen állapítja meg a napszámberüket.

Táblázatban feltüntetve az inasok bére a következőképpen fest:

Tartással	Tartás nélkül
1821..... 24 kr	54 kr
1822..... 21 „	51 „
1823..... 15 „	42 „
Innen kezdve egészen 1831-ig bezárólag változatlan.	
1832..... 24 kr	48 kr
Innen kezdve 1837-ig bezárólag ugyanennyi.	
1838..... 12 kr pengő pénzben	24 kr pengő pénzben
1839..... 10 „ „ „	20 „ „ „
1840..... 10 „ „ „	20 „ „ „

A legények napszámberével összevetve kitűnik, hogy az inas, durván számítva, feleannyit keresett, mint a legény, legalábbis tartással. Így pl. 1818-ban a legény 42, az inas 21, 1819-ben 48, illetve 24, 1820-ban 42, illetve 18 krajcár napszámberét keresett. Amikor kilenc évig változatlan a napszámberük: 1823 és 1831 között, tartással számítva felét sem éri el az inas bére a legényének: 36, illetve 15 krajcár. Tartás nélkül számítva az arány valamivel kedvezőbb az inasokra nézve: így körülbelül kétharmad részét kapják a legény bérének, de van amikor csaknem megközelíti a legény bérét az inasok keresete: 1823 és 1831 között.

A kőművesek munkáját segítik elő a *mészkeverők*. Az ő napszámberük vármegyei limitációjából kitűnik, hogy az nagyjában az inasokéval volt egy szinten. 1818-ban, az első olyan évben, amelyben ismerjük a limitáció adatait, egy szinten volt a bérük: tartással 21, illetve tartás nélkül 36 krajcár. 1819-ben, amikor a kétesztendős inas 32, illetve 48 krajcár napszámberért dolgozott, a mészkeverők napi bére alacsonyabb ennél: 30, illetve 45 krajcár. 1820-ban az inasok két kategóriája, az egy- és kétéveseké között van az ő bérük: 20, illetve 36 krajcár. Még 1821-ben és 1822-ben is kevesebbet kapnak az akkor már egységesen díjazott inasoknál, 1821-ben 20, illetve 42, 1822-ben 20, illetve 36 krajcár a napszámberük. 1823-tól 1830-ig, amikor a többi szakmában is változatlan volt a napszámber, a limitáció szerint 18, illetve 30 krajcár napszámberét kaptak. Ha ezt összehasonlítjuk az inasokéval, feltűnik, hogy a mészkeverők bére magasabb a tartással szegődött inasokénál (15 krajcár), de jóval alacsonyabb a tartás nélkül szegődöttékénél (42 krajcár). 1831-ben a tartás nélkül szegődött mészkeverő 6 krajcárral többet kapott, mint addig (36 krajcár), a tartással szegődötté nem változott (18 krajcár). 1832-től a pengő pénz megjelenéséig változatlanul 20, illetve 40 krajcár a bérük, majd innen kezdve 1840-ig, az utolsó fennmaradt limitációs jegyzőkönyvi adatig fele ennek, ti. két és félszer annyit érő pengő pénzben 10, illetve 20 krajcár.

Ez a bér alacsony, a szőlőmunkások bérével van egy szinten. Úgy látszik az eddigiekből, hogy csak a képzett szakmunkások kaptak magasabb bért a napszámberől élő iparosok közül. Sajnos, az asztalos, kovács, lakatos, szabó, varga stb. szakmák legényeinek és inasainak bérét nem ismerjük. Ezek feltételezhetően nem napszámberből éltek, hanem hosszabb időre szerződtek, mint a házi cselédek, akiknek béréről a későbbiekben lesz még szó.

Bármilyen alacsonynak minősítsük is a mészkeverők napszámberét, az még mindig magasabb, mint a kőművesek és ácsok mellett dolgozó napszámosoké volt. Ezeknek napszámát — külön tárgyalja a limitáció a férfi és a női napszámosokat, hihetőség itt nagyobb számban dolgoztak nők is — a következő oldalon levő táblázatban mutatjuk be.

A mai építőipari segédmunkásoknak ezek az elődei még a mészkeverők és a kőműves- vagy ácsinasok bérénel is kevesebbet kerestek.

Az első évben, amelyből bérük ismeretes, 1818-ban, két csoportban tárgyalja a vármegyei limitáció a bérüket: külön a téli és a nyári hónapokat, ugyanúgy, mint a kőműves- és ácsmesterek esetében is. Mi a táblázat.

Férfi		Nő	
tartással	anélkül	tartással	anélkül
1818.... 20 kr	40 kr	15 kr	30 kr
1819.... 27 „	39 „	24 „	36 „
1820.... 20 „	30 „	18 „	24 „
1821.... 20 „	36 „	18 „	30 „
1822.... 18 „	30 „	12 „	24 „
1823.... 15 „	30 „	12 „	24 „
1824.... 13 „	26 „	10 „	20 „
1825.... 13 „	26 „	10 „	20 „
1826.... 13 „	26 „	10 „	20 „
1827.... 13 „	26 „	10 „	20 „
1828.... 12 „	30 „	9 „	24 „
1829.... 12 „	30 „	9 „	24 „
1830.... 12 „	30 „	9 „	24 „
1831.... 18 „	36 „	15 „	30 „
1832.... 18 „	36 „	15 „	30 „
1833.... 18 „	36 „	15 „	30 „
1834....	nincs limitáció		
1835.... 18 „	36 „	15 „	30 „
1836.... 18 „	36 „	15 „	30 „
1837.... 18 „	36 „	15 „	30 „
1838.... 10 „ pengő pénzben	20 „ pengő pénzben	8 „ pengő pénzben	16 „ pengő pénzben
1839.... 10 „ pengő pénzben	20 „ pengő pénzben	8 „ pengő pénzben	16 „ pengő pénzben
1840.... 10 „ pengő pénzben	20 „ pengő pénzben	8 „ pengő pénzben	16 „ pengő pénzben

összeállításánál a nyári hónapokra érvényes bért használtuk fel. Ez mutatott ugyanis nagyobb hasonlóságot a későbbi bérekhez, ti. azokhoz az évekéhez, amikor már nem tettek különbséget nyári és téli napszámbérek közt. A téli hónapokban az említett napszámok is kevesebb bért kaptak, mint a nyári hónapokban, ugyanúgy, mint a kőműves- és ácsmesterek esetében is láttuk. Oka ennek kétségtelenül az, hogy télen a késői napkelte és a korai napnyugta miatt rövidebb a munkaidő. A kőművesek és ácsok mellett dolgozó napszámok téli napszámára 1818-ban: férfiaké 15 krajcár, illetve 30 krajcár, a nőké 12, illetve 24 krajcár (25–30%-kal alacsonyabb a nyári keresetüknél).

A következő évtől kezdve már nem tárgyalja a megyei limitáció külön a téli és nyári napszámbéreket, hanem egységesen.

Ahol a jegyzőkönyvekben a női napszámbérek limitációját vizsgálhatjuk, mindenütt az a tapasztalat — egyébként közismert tény —, hogy a női napszámber jelentékeny mértékben alacsonyabb a férfiakénál. Így volt ez a szőlőmunkások esetében is.

A napszámok túloradíja 1818 és 1836 között mind a férfiaknál, mind a nőknél egységesen 2 krajcár. 1837-ben mind a két nembeli napszámossal 3 krajcár, majd a pengő pénz bevezetésével, 1838-tól fele ennek (nominális értelemben, valójában értékesebb): 1½ krajcár.

A kőművesek és ácsok mellett dolgozó napszámosok bére a mezőgazdasági munkásoknál a gyűjtőkével, a szőlőmunkásoknál a döntőkével és metszőkével volt nagyjában egy szinten, tehát még mindig jövedelmezőbb, mint a szőlőmunkások egy részének a munkája.

Az építőipari szakmunkások közül a legjobban keresők a *cserepesek*. Bizonyára különleges szakképzettségüknek tulajdonítható az, hogy nemcsak a mezei- és szőlőmunkásokhoz képest, de a kőműves- és ácslegényekkéhez képest is magas munkabéreket kaptak. Napszámberük ugyancsak az 1818 és 1840 közötti évekből áll rendelkezésre a vármegyei limitációs jegyzőkönyvekben. Ez táblázaton feltüntetve az alábbi módon fest:

Tartással	Tartás nélkül
1818..... 66 kr	90 kr
1819..... 60 „	90 „
1820..... 54 „	75 „
1821..... 54 „	90 „
1822..... 54 „	90 „
1823..... 48 „	75 „
1824..... 48 „	75 „
1825..... 48 „	75 „
1826..... 48 „	75 „
1827..... 48 „	75 „
1828..... 48 „	75 „
1829..... nincs limitáció	
1830..... 48 kr	75 „
1831..... 60 „	90 „
1832..... 75 „	105 „
1833..... 75 „	105 „
1834..... nincs limitáció	
1835..... 75 kr	105 „
1836..... 75 „	105 „
1837..... 75 „	105 „
1838..... 15 „ pengő pénzben	24 „ pengő pénzben
1839..... 24 „ „ „	36 „ „ „
1840..... 24 „ „ „	36 „ „ „

Amint a táblázatból kitűnik, a cserepezőlegények bére a kőműves- és ácsmesterekével (pallérokével) volt egy szinten. Csak az utolsó években, 1837-től kezdődően kerülnek a kőműves- és ácslegényekkel egy szintre, sőt egyetlen évben, 1837-ben még kevesebbet is állapít meg számukra a vármegye, mint a kőműves- és ácslegények számára. Mi lehet ennek a különös jelenségnek az oka? Talán megszorodott a pesti és budai cserepezőlegények száma és így már nem voltak olyan keresettek, mint korábban? Erre vonatkozó adatok híján nem tudunk e kérdésre válaszolni. Még az is érdekes a korábbi évekbeni nagy megbecsülésükre vonatkozóan, hogy a túlóradíjuk — bár erre vonatkozólag csak a legkorábbi évekből (1818—1820) kapunk tájékoztatást — még olykor magasabb is volt, mint a kőműves- és ácsmestereké. Így 1818-ban az utóbbiak túlóradíja 7, a cserepeslegényeké 8 krajcár. 1819-ben 6 krajcárt kap a cserepes-

legény, de 1820-ban már csak 4 krajcárt. Ez a lefelé tendáló irányzat megfelel annak, hogy a rendes napszámberük (legalábbis a tartással szegődött cserepeseknek) ugyancsak csökkent ez időszakban, évről évre. A tartás nélkülieké is leszállt 1820-ban.

A limitációból kitűnik, hogy mint a többi építőipari szakmában, tehát a kőműveseknél és ácsoknál, úgy a cserepeseknél is szokásban volt a mestergaras. A cserepezőlegény 1818-ban 4 krajcárt (egy órai túlmunkadíjának fele), utána egészen 1837-ig 3 krajcárt fizet naponta mesterének mestergaras gyanánt. 1838-ban — persze már két és félszer értékesebb pengő pénzben — 1, 1840-ben 1,5 krajcár mestergarast ír elő a limitáció

Házi cselédek

A házi cselédek, régi szokás szerint, amely még korszakunk lezárása után is évtizedekig divatozott, elsősorban nem pénzben, hanem a lakáson és ételmezésen felül ruházati cikkekben kapták bérük nagy részét.

1794-ből, tehát az általunk vizsgált korszak legelső éveinek egyikéből maradt fenn a cselédbérek szabályozó vármegyei limitáció. Nagyon jellemzően mutatja be a vármegye urainak a cselédkérdésben elfoglalt álláspontját, hiszen e kérdésben a cselédekkel rendelkező nemesurak, a határozat hozói egyáltalán nem elfogulatlanok és nem érdektelenek. „Közönséges panasszá lett az egész vármegyében a cselédek bérének felettébb nagyra lett nevelkedése, melyre való nézve tekintetbe vétetettvén a cselédet tartó gazdáknak ebbéli méltó panaszok, hogy a fizetést mind a cselédes gazda megállhassa, mind pedig a cseléd megérdemelhesse, szolgálatja után élhessen, fáradságának jutalmát vehesse.”²⁶

Az első vagy „faragó” béres esztendei bére: 12 forint készpénz, egy hosszú szűr, egy kankó (zeke), egy süveg, egy pár nadrág, egy pár bőrcapca, két pár fehér ruha (vagy helyett egy véka kender alá való föld), fél nyersbőr, két marha telettetése, vagy helyett minden marha helyett 1 forint 30 krajcár, 3 kila (6 pozsonyi mérő, azaz kb. 375 liter) őszi és 2 kila tavaszi vetés, vagy ez utóbbi helyett 15 kila búza és 10 kila árpa.

Az első béres tartás fejében 14 kila kétszerest és 2 kila tiszta búzát kapott, ezenfelül 1 pozsonyi kila „eleség”-et, 26 font sót, 20 font túrót, 20 font szalonnát, 1/2 mázsa (ez nem métermázsa, hanem a font százszorosa) húst és 4 itce vaját.

A második vagy kisebbik béres 10 forint készpénzt, az ostoros béres 6 forint készpénzt kapott, a tartáson felül, amely az öregbéresével volt egy szinten.

A cugos vagy libériás kocsis évi fizetése: készpénzben 20 forint, továbbá egy dolmány, két pár nadrág, egy pár új csizma és két fejelés, egy kalap, egy mente, egy öv és egy köpönyeg (az utóbbi három ruházati cikk két évenként).

A fulajtár²⁷ fizetése: készpénzben 10 forint, libéria pedig úgy, mint a kocsisnak.

Szakács: „... az olyan szakácsnak, aki nemcsak a meleg ételleket, de azonfelül tésztamiveket és szulcokat²⁸ is tud készíteni, 60 forint,

2 konyhakötő, olyannak pedig, aki csak meleg ételeket tud főzni 40 forint, 2 konyhakötő. Kötelességek lesz azonban a főzésen felül házi és kerti munkákat is véghezvinni.”

Szakácsné: „Az olyatén szakácsnénak, aki nemcsak meleg ételket, hanem süteményeket is tud készíteni, léssen bére 30, legfeljebb 35 forint, ha pedig csupa meleg ételket és semmi süteményeket nem tud, 20, legfeljebb 22 forint.”

Konyhai szolgáló (ti. aki a szakácsnak segít): „Az olyas szolgáló, aki kenyeret sütni s főzni is tud, 14 forint, egy pár új csizma. A kisebb szolgálónak pedig 8 forint és egy pár új csizma.”

Dajkák: szoptatós dajka 35 forint, száraz dajka 20 forint.

Szobalány: „... az olyan szobaleánynak, aki varrni, kötni s haját fodorítani tud, 24 forint, a tudatlanabbnak pedig 16 forint.”

Az 1794. évi limitálás után a jegyzőkönyvben a házi cselédek béérének szabályozása többet nem szerepel. Minthogy — amint a fentiekben látható — a bér nagyobb része a legtöbbjüknél élelmiszerben — ide értve a gabonát —, ruházati cikkekben, vagy a gazda földjének használatában jutott kezükhöz, a készpénz alárendelt szerepet kapott, nem is volt szükség gyakori szabályozásra. A gazda és házi cselédje közt e korban még általános patriarchális viszony következtében itt nem is lehet olyan pontosan rekonstruálni a munkavállaló jövedelmét, mint a kizárólag (vagy túlnyomóan) bérből élő más csoportoknál. Rendelkezésünkre áll Csongrád megye 1810. évi cselédbér-limitációja.²⁹ Ha ezzel összevetjük az 1794. évi pestit, kitűnik, hogy lényeges változást alig-alig veszünk észre. A cselédbérekre vonatkozólag bizvást mondhatjuk, hogy az általunk vizsgált hatvan éves perióduson végig alig változtak.

Az 1810. évi csongrádi limitáció néhány ruházati cikknek a pénzben kifejezett értékét is közli. Ezeket ideiktatjuk:

Suba	26 Ft
Két pár fehér ruha	16 „
Kankó	8 „
Kalap	3 „
Pár bőrcapca	3 „
Pár bocskor	2 „

Ecseri Lajos — a csongrádi cselédbérek feldolgozója — megállapítása szerint ott az 1820-as évektől kezdve a cselédeknek való ruhavásárlás, a csizma kivételével, egészen kiment a divatból. Ehelyett disznó-tartást, üszőborjút, kukoricaföld használatot kapott a cseléd.

Városi és megyei alkalmazottak

A testi munkát végző, napszámbérből élő dolgozók után nézzük meg, hogy mennyi jövedelme lehetett a két Duna-parti városban lakó hatósági (városi és megyei) tisztviselőknak és egyéb alkalmazottaknak?

Pest város hatósági alkalmazottainak évi fizetését Schmall Lajos és Flaxmayer József kutatásai nyomán az alábbiakban közöljük.³⁰

1791-ben, tehát a vizsgált korszak első évében a pesti polgármester 650, a bíró 600, a városkapitány 500, a nyolc városi tanácsos egyenként 400—400, a főjegyző 600, az aljegyző 300, a két jegyzőkönyvvezető (actuarius) és két tanácsi szolga 145—145, a két segédszolga 136—136 forint 54 krajcár évi fizetést húzott a várostól.

A városi irodán a levéltáros 250, a két kancellista (írnök) 200—200, az írnököknek segítő két „járulnok” 150—150 fizetésben részesült. Az iroda két szolgálja kevesebb fizetést kap, mint a polgármesteri hivataléi, csak 102 forint 54 krajcárt.

A városi számvevőségen ketten dolgoztak: a számvevő és a számtiszt. Előbbinek 400, azaz a városi tanácsosokéval megegyező fizetése volt, a számtiszt 300 forintot kapott, vagyis annyit, mint az aljegyző.

A pénztárban a kamarás 500, a két segédtiszt 250—250, a kancellista 150, a mellette dolgozó segédtiszt 100, a külvárosok ügyeit intéző négy fertálymester 130—130, a kőbányafelügyelő 72, a katonaság elszállásolásának ügyeit intéző kvártélymester 130 forint évi fizetést kapott a várostól.

A telekhivatalban az igazgató 300, a segédtiszt 100, a két kerülő 72—72, a három lovascsósz 120—120, végül a parti csósz 120 forint fizetésben részesült.

Az árvapénztárnak mindössze két dolgozója volt 1791-ben: az árvaszámtartó, akinek 400, és a segédszámtartó, akinek 150 forint évi fizetést állapított meg a hatóság.

A vámhivatalban a mázsamester 110, a vámszedő 100, a vásárbíró ugyancsak 100, végül a mérlegfelügyelő 120 forint fizetést kapott.

A város erdőgazdaságának személyzete három főből állt: a felügyelő 150, a csósz 85 forint 25 krajcár, végül a szigetcsósz 75 forint fizetést húzott a városi pénztárból.

A városi hatóság fizetést folyósított ezeken kívül egyházi személyeknek is, akiknek természetesen ezen, a városi pénztár által folyósított rendszeres évi fizetésükön kívül megvolt az egyházi tisztükből folyó többi jövedelmük is. Így a belvárosi plébános a várostól 200, a józsefvárosi és terézvárosi plébánosok 150—150, a német kántor 260, a magyar kántor 200, a zenekari igazgató 135, a kórus basszistája 115, a két instrumentalista, azaz hangszerkezelő 130, illetve 115, a négy zenész közül egy 130, kettő egyenként 82 és $\frac{1}{2}$ forint, végül egy 75 forint fizetést kapott. Két énekes fiú 50—50, az „orgonatipró” vagyis fújtató 12 forint fizetésben részesült. A templom gondnoka 100 forint fizetést kapott a várostól.

Érdekes és több szempontból figyelemre méltó az iskolai személyzet fizetése. Két piarista tanár 150—150 forint fizetésben részesült, amely a városi iroda járulnokainak, illetve az árvapénztár segédszámtartója fizetésének felel meg. Ennek a feltűnően alacsony fizetésnek az a magyarázata, hogy a piarista tanárok rendtagok voltak, akik a lakást és ételmezést, sőt öltözetet is rendjüktől kapták. A két világi tanár ugyanakkor 300—300 forint fizetést kapott, ugyanannyit, mint a városi aljegyző, vagy a telekhivatali igazgató. Ez a bér így különben már elég reálisnak látszik, alapfizetesként. Az a kérdés azonban, hogy ezen felül mennyi lehetett a

nem szerzetes, hanem saját háztartást fenntartó tanárok egyéb jövedelme? Hét népiskolai tanító is szerepel ezen a jegyzéken, ezeknek a fizetése bizonyos aránytalanságot mutat: egyikük 245, kettő 230—230, ismét egy 200, végül kettő 150—150 forint fizetésben részesült a várostól.

A központi személyzet külön csoportját alkotják az egészségügyi dolgozók. Két orvos (physicus) 300—300, két sebész 75—75 forint, a négy bába közül egy 172, egy 70, kettő 50—50 fizetést kapott.

Két külvárosnak, a József- és Terézvárosnak bírái egyenként 100—100 forint, esküdteik 24—24, illetve két józsefvárosi esküdt ezenkívül még 50—50, két terézvárosi pedig 74—74 forintot vett fel évente fizetés gyanánt. A két külváros két-két kisbírója 18—18 forintos fizetést kapott, amiből megélni ugyan nem tudtak, ha nem volt más jövedelmük.

Pest városnak ménese is volt. Az ottani állatorvos 100, két ör 90—90, végül négy istállószolga egyenként 10 forint fizetést kapott egy évre.

A belső rendfenntartás a városi kapitányi hivatal, a rendőrség elődjének feladata. A hadnagy 200, kancellistája 120, két kerületi biztosa 100—100, házfelügyelője 60, a strázsamester 180, három káplárja 92—92, dobosa 84, harminc poroszlója — a rendőrörsemek elődjei — és a tizenkét éjjeli ór 84—84 forint, a kerülő 120, hat kapuőr 130—130 forint és 54 krajcár fizetést vett fel. A börtönfelügyelő 154, két börtönőr 72—72 forint évi fizetésben részesült.

Fentiekben kívül volt még néhány városi alkalmazott. Így az órás 38, a kéményseprő 50, a harangöntő 12, a hóhér 40, végül a fűtő 12 forint évi fizetéssel.

Korszakunk vége felé, 1845 júliusában a Pesti Hirlap foglalkozott a fővárosi és általában közhivatali dolgozók fizetésével. A cikk közölte a fővárosi tisztviselők fizetését összegszerűen is, majd kommentárt fűzött mindehhez.³¹ A megfelelő részt az alábbiakban idézzük:

„Mily aránytalan s a kor szükségéhez nem alkalmazott hazánkban a közhivatalnokok fizetése, mindenki előtt ismeretes. Bizonyítja ezt fővárosunk tisztikarának fizetése is, melynek főpontjait itt közöljük. A polgármester és bíró fizetése egyenként 800 forint és két ölfá; az alpolgármesteré és kapitányé egyenként 700 ft; egy tanácsnoké 600 ft, a két főjegyzőé egyenként 600 ft, egy harmadik főjegyzőé 500 ft, az aljegyzőé 400 ft, egy másik aljegyzőé 350 ft, egy harmadik aljegyzőé 300 ft, a főügyészé 500 ft, az alügyészé 400 ft, egy másiké 300 ft, a szószólóé 600 ft, az adószedőé 600 ft, a kamarásé 600 ft, az árvák atyjáé 600 ft, a városgazdáé 400 ft, egy külvárosi bíróaé 200 ft és 5 ölfá, egy esküdté 100 ft, mind pengő pénzben stb. stb.”

Az újság véleménye az, hogy ezek a fizetések „szerfelett csekélyek”. Aggodalmát fejezi ki, hogy a tisztviselők „sportulák”³² és egyéb mellékes jövedelmek után futkosnak. Márpedig, teszi hozzá, a „nobile officiumok kora elmúlt!”

A megyei hatóság állandó alkalmazottai fizetésének szabályozása részben ugyancsak pesti lakosokat érintett.

A megyei tisztviselőknek a városi alkalmazottak fentiekben ismertett fizetési jegyzékét időben legjobban a Pest megye levéltárában őrzött

1777 és 1802 közti ún. „systematisált” fizetési jegyzék közelíti meg. Ebben három évben történt szabályozás adatai olvashatók 1777-, 1782- és 1802-ből.³³ A feltüntetett fizetések mindhárom évben teljesen azonos összegűek, jeléül annak, hogy ezeket a honoráriumnak és nem bérnek tekintett fizetéseket nem változtatták a drágaság, vagy az ellenkező jelenségekkel összefüggésben. Figyelembe kell venni, hogy ezek csak alapfizetések voltak, amelyekhez igen tekintélyes összegű egyéb jövedelmek, napidíjak, bírságpénzből a tisztviselőkre eső hányad, és számos nem egészen szabályos módon kezükhöz jutó egyéb összegek járultak. E tisztviselői fizetéseknél az illetők életszínvonala vizsgálatához ezeket a fizetéseket csak rendkívül óvatosan lehet felhasználni, inkább csak arra alkalmasak, hogy az illető hivatal megbecsülését fejezik ki.

Fentiek alapján feltételezhetjük, hogy 1791-ben, a városi tisztviselőknél az előbbieken ismertetett fizetési jegyzéke évében is éppen ennyi volt a megyei tisztviselők évi fizetése, bár az 1791-es évben ezt, úgy látszik, nem szabályozták. Így bátran összehasonlíthatjuk a megyei és városi tisztviselők fizetését, mintha egyazon évből feljegyezve maradt volna ránk.

A főispán 1000 forint, az „ordinarius” viceispán 800 forint fizetést húzott a megye pénztárából. Utóbbi ezen felül még 266 forint „kvártélypénz”-t, sőt további 30 forint pótlékot is kapott „gyertyára”, vagyis lakása és hivatali helyiségeinek világítására. Összfizetése a vármegye pénztárából tehát 1096 forint, vagyis csaknem 100 forinttal több, mint a főispáné. A másodalispán, az ún. „substitutus vicecomes” 400 forint fizetést és 200 forint lakáspénzt kapott. Ennél magasabb fizetése volt az „ordinarius notarius”-nak, a jegyzőnek, aki 600 forint fizetést kapott 200 forint lakáspénz hozzáadásával. Az első vicanotarius, vagyis aljegyző fizetése 300 forint, valamint 100 forint lakáspénz, a másodaljegyzőé 300 forint fizetés és 66 forint lakáspénz. Az archivarius, a megyei levéltáros 500 forint fizetést vett fel évente, továbbá 100 forint lakáspénzt és 10 forint gyertyapénzt. Ez igen szép fizetés, hisz több, mint a másodalispáné.

A megyei főadószedő (generalis perceptor) 600 forint fizetést és 200 forint lakáspénzt, a viceperceptor, aki másként „contraagens”-nek is neveznek, 400 forint fizetés mellé 133 forint lakáspénzt kapott. A megyei házi adószedő (rationum exactor) fizetése 400 forint, továbbá 120 forint lakáspénz és 13 forint gyertyára. Helyettese, a viceexactor, ennek kerek felét kapja, 200 forint fizetést és 66 forint lakáspénzt. Az öt pest megyei járás szolgabírája 400—400 forint fizetést húz, amelyhez a pest, járás szolgabírája esetében még 133 forint, a másik négy (váci, pilisi solti és kecskeméti) járás szolgabírájánál pedig 100 forint lakáspénz járul. Ennek oka az az elgondolás lehetett, hogy a vidéki városokban olcsóbb bérért kaphatnak lakást, bár — véleményünk szerint — a legtöbb szolgabíró, csak úgy, mint a legtöbb magasabb állásban levő megyei és városi tisztviselő, úgyis saját házában lakott, tehát nem fizetett lakbért. Az alszolgabírák (viceiudlium) pontosan a felét kapták a szolgabírák fizetésének; vagyis 200 forint fizetést és 50 forint lakáspénzt. A megye rendes ügyvédjének (ordinarius fiscalis) fizetése a pesti járás szolgabírájával

volt egy szinten: 400 forint, valamint 133 forint lakáspénz. Az első vicefiscalis 333, a második és harmadik 233 forint fizetést kapott, amelyhez már nem jár lakáspénz. A pesti járásbeli esküdt (Iurassor processus Pestiensis) 100 forint fizetést és 33 forint lakáspénzt, a tíz többi esküdt ugyanennyi fizetést, de csak 25 forint lakáspénzt vehetett fel évente munkájáért.

A három járási adószedő (particularis perceptor) fizetése 200—200 forint, amelyhez nem járul lakáspénz. A főbiztos (primarius commissarius) fizetése annyi, mint az első aljegyző — 300 forint —, azzal a különbséggel, hogy nem jár neki lakáspénz. Helyettese (adiunctus) fele annyit kap, vagyis 150 forintot. A megye területén működő öt szerződéses biztos ugyanannyi fizetésben részesül, mint a főbiztos adjunktusa, vagyis 150 forint az évi honorárium. Ez a forrás nem árulja el, de máshonnan megállapítható, hogy ez az öt „contractionalis commissarius” a következő Pest megyei helyeken működött: Kecskemét, Nagykőrös, Cegléd, Soroksár és a pilisi járás területén.

A váci járás „transennalis” biztosa, valamint az utak és töltések biztosa (viarum et aggerum commissarius) 150—150 forint, hat írnok 100—100 forint fizetést kapott.

A jegyzékünkben „locumtenens” néven felvett tisztviselő — későbbi fizetési jegyzékekkel összevetve — azonosnak látszik a magyar nyelvű forrásokban „udvari kapitány”-nak nevezett tiszttel. Az ő fizetése 1777 és 1802 között 219 forint. A megye mérnöke (ordinarius geometra) évi 400 forint fizetést vett fel munkájáért, ugyanannyit mint az első fiskális vagy a másodalispán, de azzal a különbséggel, hogy a mérnöknek nem járt külön lakáspénz, mint az előbbieknél. Helyettese a fizetése felét kapta, ugyancsak lakáspénz nélkül. A megyei orvos (physicus) fizetése 500 forint, továbbá 50 forint lakáspénz, a központi sebész (chirurgus centralis) azonban csak 50 forint rendszeres évi fizetést vett fel. Nyilván minden egyes beavatkozásért külön-külön honoráriumot kapott, ez a vármegyei hatóság által megállapított „systematisált” fizetés csak bizonyos alapot jelentett. A járásokban működő sebészek 222—222 forint fizetésben részesültek, vagyis a központi kirurgus fizetésének több, mint négyszeresét állapítja meg az ő fizetésük gyanánt a vármegye. További kutatást igényelne annak a kiderítése, hogy miért volt ez így. Csak arra lehet gondolni, hogy a központi kirurgusnak olyan állandó jövedelmet biztosító egyéb bevételi forrása is volt, aminővel a vidéken dolgozó kollegái nem rendelkeztek.

A megyei központi bába (obstetrix) 25, a járásokban működő bábák 150—150 forint fizetést kaptak — tehát hasonlóan a sebészhez, a központban levő csak töredékét vette fel a vidéki járások székhelyein működő bábák rendszeres fizetésének. A magyarázat itt is csak az lehet, mint a sebészek esetében.

A főbiztos mellé beosztott tizenkét lovaskatona, fejenként 108 forint fizetést és 60 forint lakáspénzt vett fel. Az első alispán, a főjegyző és a szolgabírák mellé beosztott lovaskatonák ugyanennyi fizetést kapnak, de utóbbiak lakáspénz nélkül. A tömlőtartó (börtönőr) 122, helyet-

tese 72 forint, a vármegyei hajdúk káplárja 96 forint évi fizetést kap. A megyeházán szolgálatot teljesítő 16 hajdú fejenként 72 forint, a „mezei biztosok” (campestres commissarii), akiknek a száma négy, 200—200 forint fizetést húznak. A vörösvári út őrizetére rendelt katonák (későbbi fizetési jegyzékekben „a pilisi járásban levő két katona” néven említik őket) 120, az „üldöző katonák” (persecutionales milites) pedig 160—160 forint fizetésben részesültek évente. Ez a fizetés viszonylag magas. Valószínűleg azért, mert mesterségüket veszélyesnek ismerte el a megyei hatóság, hiszen ezeknek a katonáknak a feladata az útonállók, rablók ártalmatlanná tétele. A selyemtenyésztési felügyelő (sericeae rei inspector) fizetése 100 forint. A magyar nyelvű jegyzékben később „hajós”-nak nevezett (nauta) személy, aki a megye megbízásából a két part közti révészszolgálatot látta el, 200 forint évi fizetést kapott, vagyis annyit, mint pl. a földmérő helyettese. A pesti raktáros (magasinarius) 60, a többi megyebeli raktáros 40—40 forint évi fizetésben részesült a megye pénztárából. Utóbbiak, mint későbbi jegyzékekből kiderül, Kecskeméten, Nagykőrösön, Cegléden és Soroksáron működtek. A pesti kéményseprő 24, három lelkész (verbi divini ministri) 25—25, végezetül a megye hóhéra (licitor) 43 forint fizetést kapott. Feltűnik a lelkészek aránylag csekély fizetése (mindössze egy forinttal több, mint a kéményseprőé, jóval kevesebb, mint a hóhéré). Oka ennek az, hogy ezek a lelkészek ezt a fizetést csak azért kapták, amiért a megye börtönében raboskodókkal kapcsolatos lelkészi funkciókat látták el, a börtönkápolnában misét szolgáltattak, gyóntattak, kivégzéseknél jelen voltak. A három lelkész egyébként három különböző felekezet papját jelentette.

Ha mármost a fizetési jegyzékeken szereplő összegeket vizsgáljuk, feltűnik, hogy — leszámítva a legmagasabb rangú tisztviselőket — meglehetősen szerény összegeket találunk. Feltűnik az is, hogy — amint előljáróban megjegyeztük — negyedszázadon keresztül nem változtak, noha az árak időközben, különösen a háború következtében, felszöktek. A napszámbérből élőknel szépen követhető az a törekvés, hogy a napszámbért, amely egyes kategóriáknál ugyan a nyomorúságos létnél többet nem fedez, az emelkedő árakhoz igyekeztek igazítani. Itt ilyen szándéknak nyoma sincs. Ezek a fizetések merevek, másfél évtized alatt semmit sem változnak. Már utaltunk rá, hogy a városi és vármegyei tisztviselők és egyéb alkalmazottak jövedelmének a zömét nem a hatóság által rendszerített fizetésük, hanem a többi, mellékes jövedelem alkotta.

A tisztviselőknek úgyszólván minden ténykedésükért napidíj járt. Legtöbb hivatali ténykedésük kiszállással járt, amiért tehát külön díjazásban részesültek. A napidíjak összegét a helytartótanács állapította meg. A főispán és helyettese napi 10 forint 24 krajcárt (egy tartás nélkül szegődött kaszás vagy boglyarakó negyven napi napszámbére) vett fel napidíjként. Az első alispán 6 forint 24 krajcárt, a második alispán 4 forint 48 krajcárt, a főjegyző, főszolgabírák, főügyész, táblabírák, főpénztáros 4 forint, az aljegyző, alügyész, alszolgabíró, levéltáros, számvevő, főorvos, mérnök 3 forint 12 krajcár napidíjat számíthatott fel. Még ez a szerényebb napidíj is egy kaszás 12 napi napszámbérével egyértékű, nem

is beszélve a szőlőkben dolgozó kapásokról vagy trágyahordókról, akik mindenkor kevesebb napszámért kaptak a mezei munkásoknál.

A megyei határozatok értelmében a visszaéléseket leleplező megyei vagy egyéb tisztviselők a bírságpénz harmadrészét kapták. Ez a gyakorlat bizonyára arra sarkalta őket, hogy minél gyakrabban találjanak megbírságolandó visszaélést, mert ez is növelte jövedelmüket.

Fentiek alapján világos, hogy nem lehet a vármegyei vagy városi tisztviselők, vagy akár hatósági szolgák jövedelmét pontosan megállapítani, mert hiszen a jövedelmük jelentős részét — sokuk esetében zömét — kitevő „mellékes”-eikről nincsenek jegyzékeink. A fenti fizetési jegyzék ismertetését mégsem véljük feleslegesnek. Megtudjuk belőle a tisztviselők és egyéb alkalmazottak hozzávetőleges számát, kategóriáit, a „systhematisált” fizetés összegét, ezen keresztül állásuk megbecsülését. A fentiekben közölt fizetési adatok közt található olyanok is, amelyek a vármegye alkalmazásában álló, de nem Buda vagy Pest városában lakó tisztviselőre vonatkoznak. Így például a megye vidéki járásainak szolgabírái, biztosai, sebészei, bábái stb. Ezeknek fizetési adatait azért vettük fel a tárgyalás anyagába, mert számuk viszonylag nem nagy, maga a fizetés összege pedig, minthogy némely esetben alacsonyabb a pesti és budai lakosú azonos rangú tisztviselőkéénél, alkalmas annak bemutatására, hogy a megyeszékhelyen működő, tehát pesti vagy budai lakos tisztviselő magasabb illetményt kap vidéki kollégájánál.

Értelmiségi pályán dolgozók

Az alábbiakban a hírlapokban megjelent álláshirdetések alapján mutatunk be néhány értelmiségi szakma (orvos, tanító, mérnök stb.) fizetésére vonatkozó adatokat. Mint látni fogjuk, nem kizárólag készpénz-jövedelemről van itt szó, hanem sok esetben természetbeni lakást, tüzelőt, gyertyát stb. is kap a dolgozó a készpénzen kívül. A természetbeni juttatások mennyisége elég számottevő.

Meg kell jegyezni, hogy ezek az állások általában vidékiek, csupán a velük kapcsolatos hirdetés jelent meg fővárosi hírlapban. Így, szigorúan véve, nem fővárosi dolgozók fizetésére világítanak rá. Meggyőződésünk azonban, hogy ezeknél az értelmiségi állásoknál nem volt lényeges különbség a fővárosi és a vidéki dolgozó fizetése közt, hiszen — mint látni fogjuk — inkább a kortól és szolgálati időtől függő, egészen kerek összegekkel találkozunk itt. Általános, törvényszerű elvként nem találkozunk azzal a felfogással, hogy a fővárosi tanárt, orvost, mérnököt jobban meg kellene fizetni, mint vidéki kollégáit, habár esetleg — más szakmákhoz hasonlóan — itt is felmerültek ilyen nézetek. Mindenesetre közlünk néhány ilyen álláshirdetést, csak a főbb követelmények idézésével, mert ezekből joggal következtethetünk a hasonló foglalkozást űző pesti vagy budai értelmiségi dolgozó rendszeresített jövedelmére.

1808-ban a keszthelyi Georgikon veterinárius — azaz állatorvosi — asszistensi állást hirdet 400 forint készpénz fizetéssel és szállással. 1844-ben egy nemes leány mellé keresnek házitanítót 300 váltó forint fizetés-

sel, lakással és ellátással. 1846-ban a belényesi vasgyárhoz és ugyanezen évben Kőrmöcbányára keresnek tanítót. Mindkét hirdetés 300 forint (pengő pénz) fizetést kínál, továbbá az egyik szállást és kis kertet, a másik 25 pengő forintnyi lakbért. Mindkettő még külön tűzifát is biztosít, egyik 8, a másik 6 ölnyit. A pesti Ipartanoda 1000 pengő forintos fizetést kínál 1846-ban annak a tanári állásra pályázónak, aki az úrbér-ügyet, erdőkezelést, mezei rendőri és váltójogot képes tanítani. Kilátásba helyezi ez utóbbi hirdetés, hogy ha a „felsőbbség megelégedését” kivívja magának a tanár, tíz évente 100 forinttal emelik a fizetését.

Az állandó fizetéssel egybekötött orvosi állások esetében is nagyjában ugyanilyen dotációt ígérnek a hirdetések. 1847-ben az oravicai bányakincstári uradalom első sebészt keres 400 forintos készpénzfizetéssel, szabad lakással, kerthasználattal, továbbá 20 forint „fa-pénz”-zel, egy ló tartásával, végül a kincstártól további 50 forint készpénzjárulékka.³⁴

Úgy véljük, elég ennyi is. Az értelmiségi állások esetében — éppúgy, mint a tisztviselői állások esetében is — a rendszeresített béren felül tetemes összegeket jelentett a különféle „mellékes”, a tanár kosztosdiákjai és magántanítványai, az orvos magánbetegei, a mérnök napidíjai. Ezeknek még hozzávetőleges megállapítására sincs lehetőség, hisz ez főleg az illető ügyességétől, szorgalmától függött.

Mészároslegények

A mészárszékekben dolgozó székállólegények bértáblázatát — adatok híján — nem tudjuk felvázolni. Rendelkezésünkre áll azonban 1846-ból a budai és pesti mészárosmesterek jegyzéke, amely a mester nevén kívül a pénzeszedő és a székálló legény nevét is tartalmazza, megadva utóbbinak évi bérét is.³⁵

A mészároslegények bére nagy eltéréseket mutat. Az mindenesetre feltűnő, hogy az értelmiségi állásokhoz hasonlóan teljesen kerek összegekkel találkozunk, amelyek kategóriái összecszerűség tekintetében nagy különbségeket mutatnak. Budán például az alábbi kategóriákat találjuk 1846-ban a mészároslegények bére területén: 200, 250, 300, 350, végül 400 váltó forint. Egy székálló legény sem kapott 200 forintnyi évi fizetésnél alacsonyabb bért, de — legalábbis Budán — 400 forintnál többet sem. Pesten voltak magasabb fizetések is, így 50 forintos emelkedésekkel egészen 600 forintig.

Budán a Várban hét székálló legény dolgozott. Közülük egynek 400, háromnak 350—350, egynek 300, egynek 250, végül egynek 200 forint volt az évi fizetése. A Vízivárosban tizennégy mészárosmester közül csak nyolcnak volt székállólegénye, a többi hat maga dolgozott. E nyolc legény közül egy 400, egy 350, kettő 300—300, kettő 250—250, végül kettő 200—200 forint fizetést kapott. Az Országút nevű budai külvárosban (a mai Mártírok útja környéke) mindössze két mészárosmesternek volt üzlete, de csak egyiküknek volt legénye. Ennek fizetése 300 forint. Ugyancsak két mészárosmester lakott Újlakon, mindkettőnek volt legénye, közülük az egyik 250, a másik 200 forint évi fizetést élvezett. Tabán-

ban hét mészáros dolgozott, mindnek volt legénye. Itt azt a feltűnő jelenséget tapasztalhatjuk, hogy csak a két szélső bérösszeget látjuk a listán: a hét legény közül három 400—400, négy pedig 200—200 forint bért kapott. Végül a Krisztinavárosban három mészárosmester lakott, egyik 300, másik 250, a harmadik 200 forint bért adott legényének.

Pesten az összeírás nem tagolódik városrészenként, mint Budán, hanem az egész városra összefoglalva adja meg a mészároslegények bérösszegét. Egy 600, egy 550, három 500—500, két 450—450, tizenegy 400—400, három 350—350, egy 325, huszonöt 300—300, három 250—250 és egy 200 forintos bért húzó legényt tüntet fel ez az összeírás. Feltűnő, hogy a pesti mészároslegények magasabb bért kaptak budai társaiknál, egyrészt olyan értelemben, hogy hét pesti legény kap olyan magas bért amilyent egyetlen budai legény sem kapott abban az évben, de olyan értelemben is, hogy a 400 forintos vagy azon felüli fizetések is a legények nagyobb körét illették. Ennek a jelenségnek magyarázatát adni nem tudjuk. Lehetséges, hogy nagyobb lévén Pest lakossága — bár a mészárosok aránya is — nagyobb forgalmat, következésképp nagyobb jövedelmet is biztosított ez a tény a pesti, mint a budai mészárosoknak. Nagyobb lévén a forgalom, több a munka és magasabb a fizetés. Persze ez csak feltevés, amelyet konkrét adatokkal kellene alátámasztani.

Mi lehet az oka annak, hogy ilyen nagy különbséget tapasztalunk az egyes legények bére közt? Az egyik 200, a másik 600 forint évi bért kapott. Forrásunk nem szól erről, így megint hipotézishez folyamodunk. Legvalószínűbb ok az, amit a két város mészároslegényei bére közti különbség magyarázatául hoztunk fel: ti. a mészárszék forgalma és ezzel összefüggő jövedelme. Ahol több a munka, ott nagyobb a fizetés. De lehet, egyszerűen arról van szó, hogy az alacsonyabb bért kapó legények a mesternél étkeztek, vagy más természetbeni juttatásban volt részük.

Mint mondtuk, az 1846. évi jegyzékben megadott adatok mind váltó forintban értendők, ha pengő pénzben akarjuk a fizetés értékét ismerni, akkor az összeg 40%-át kell vennünk. A pesti legény 600 váltó forintos évi bére már csak 240 pengő forintos fizetés, a budai legények bérenek felső határa, a 400 váltó forint pengő forintban csak 160, végül a mindkét városban legalacsonyabb 200 váltó forintos bér csak 80 pengő forint. Ez igen alacsony bér, s alig képzelhető, hogy ebből valaki lakásbérét és saját élelmezését, netán még családjá élelmezését is fedezni tudja. Hihetőleg ezek még családi állapotukat tekintve is legények és a mester házában, annak tartásán élnek.

A megélhetés költségei

Miután a két város lakossága néhány csoportjának kereseti viszonyairól valamelyes képet kaptunk, lássuk, hogyan lehetett ebből megélni?

Jelentős tétel a kiadásban a lakás bére, hacsak nem saját házában lakik a dolgozó, illetve, ha nincs szolgálatával összefüggésben természetbeni lakása, mint például a cselédeknek vagy a mester házában lakó és ugyanott étkező legényeknek vagy inasoknak.

Milyenek voltak hát a lakbérék?

Schams 1821-ben megjelent Pest várost ismertető könyve szerint egy úri lakás, 8—10 szobával, az első emeleten, hozzátartozó istállóval és egyéb melléképületekkel, „járható” utcában vagy téren, vagyis jól elérhető, rendes helyen évente 1200—2500 forint bért emészt el.³⁶ Jellemző a kereseti aránytalanságra, hogy ezek szerint egy család — ha a nevezett lakbér felső határát vesszük tekintetbe — egy évi lakbére annyi, mint egy szőlőmunkás 13 évi napszámára, ha ti. egy évben 300 napot dolgozik (vasárnapokat, és néhány ünnepet nem számítunk). Egy olyan napszámoscsalád jövedelme, amelynek csak egyetlen tagja dolgozik, egy tizenharmadrésze annak egy évben összesen, amennyit egy másik család csak lakbér fejében fizet. Schams a továbbiakban azt írja, hogy egy hasonló tág lakás bére a második emeleten 1000 és 2000 forint között mozog. Amint ebből kiderül, az első emelet a legdrágább bérű, és minél magasabban van a lakás, annál olcsóbb a bére (amint ez a későbbiekben is szokás maradt). Felelekkora lakásért, amely polgári vagy tisztviselő emberek számára megfelelő — írja Schams — 300—1000 forint bért fizetnek. Az udvari lakások és a távolabbi külvárosokban levő lakások bére olcsóbb. A háztulajdonosok, hogy néhány száz forinttal többet csikarjanak ki évi lakbér gyanánt bérlőiktől, hivatkoznak a lakásból nyíló szép kilátásra, vagy a tér forgalmas voltára — írja Schams —, és így hasonlatosak ahhoz az egykori görög császárhoz, aki Konstantinápolyban még a levegőre is adót vetett ki. Az üzlethelyiségek bére a város legelőkelőbb részén, a Váci utcában, a Kígyó utcában, a Szerviták terén vagy a Városház téren (mai Március 15. tér környéke) a helyiség nagyságától függően 8000—30 000 forint közt ingadozik, a kevésbé előkelő városrészekben 300 és 500 forint közt.

Egy pesti belvárosi ház, legyen az két- vagy háromemeletes, mindig meghozza tulajdonosának az évi 10—15 000 forintnyi bért, tehát többet jövedelmez, mint egy kisebb földbirtok. De még az sem ritkaság, ha egy pesti ház 30—40 000 forintot jövedelmez — írja Schams.³⁷

Ha nem túloz, akkor ez azt jelenti, hogy egy ilyen pesti ház tulajdonosa, munka nélkül, annyi jövedelmet húz egy évben, mint 100—150 napszámos együttvéve egész évi fáradtságos munkával.

Ha valaki nem akar magának Pesten állandó lakást tartani, mert üzleti okokból csak az év egy részében tartózkodik itt, akkor bútorozott szobát vehet ki magának. Egyes, csak a legszükségesebb bútorokkal berendezett hónapos szoba havi bére 10, 15, 20 forint (ez tehát az egész évre kivéve 120—240 forintos lakbérnek felel meg).

A szobát kereső idegen vagy helybeli tehát ha végigjár Pest utcáin — írja Schams — mindenfelé talál az ajtókra ragasztott cédulákat, amelyek kiadó szobákat kínálnak, ellátással és kiszolgálással.

Még azt is elárulja, hogy a költözések évente négyszer szoktak lebonyolódni: Gyertyaszentelő (febr. 2.), Szent György (ápr. 24.), Szent Jakab (júl. 25.) és Szent Mihály (szept. 29.). Ilyenkor szokták a lakbért is fizetni (évnegyedenként), és aki nem fizet, azt ilyenkor szokták kilakol-

tatni.³⁸ E napokon, Schams túlzónak érzett adata szerint, a lakosság egyhatoda lakást cserél.

Két évtizeddel később a Pesti Hírlap gyakran foglalkozik a pesti lakbérzsora kérdéseivel. Néhány jellemző adatot ezekből a cikkekből is meríthetünk.

1841. március 3-án Kossuth Lajos „Halottas házak” című vezércikkében olvassuk az alábbi sorokat:

„Azok a földalatti pincelyukak, hová hó- és esővíz befoly, melyeknek nedves gőzében két, három család minden leheléssel mérget szí s e méregért mégis 2—3 forint házbért kénytelen hetenkint a szívtelen gazdának fizetni . . .”³⁹ Az említett heti 2—3 forintos lakbér évi 104—162 forintos bérnek felel meg. Ennyi bért, Schams adatai szerint, helyesebben azokból következtetve, azok fizettek, akiknek feleakkora lakásuk volt, mint az általa polgári vagy tisztviselői lakóként jellemzett, évi 300 forint bért fizetők. 1821 körül tehát — ha helyes a következtetés, mert Schams ilyen lakásokról nem beszél — két-három szobás, szerény, külvárosi lakást lehetett ennyiért kapni. Húsz év múltán persze már magasabbak a bérek — a Kossuth-cikkben rémítő színekkel festet nyomortanyák bére volt már ennyi.

A nyomorúságos pesti lakáshelyzetre vonatkozólag olvassuk a Pesti Hírlap ugyanezen évi november 20-i számában: „. . . miután a lakások nálunk annyira keresettek, hogy egy félig-meddig elkészült szobára egyszerre huszan is concurrálnak, hátha még bolt van kiadandó, a Váci vagy Uri utcában? ez már oldalfalak nélkül is elkél.”⁴⁰

1845. március 16-án írja az újság Fővárosi újdonságok című rovatában, hogy akad egy „megmoccanni sem képes nyomorú, ki egy konyhalyukért 60 forintot fizet bizonyos gazdag háziúrnak”. Még ugyanez évben, október 16-án egy pesti lakbérzsorás háziurat kipellengérezve (bár nevét nem említi), metsző gúnnyal az alábbiakat írja:

„Soroksártól nem messzire van egy város, melynek egyik utcájában két kétemeletes ház van, éspedig egyik fejér, másik veres színű, tehát a nemzeti színek kétharmada egymás mellett. Az egyikben egy fiatal ember bérelt ki egy helyet havonkint 5 pengő forintért — mondom *egy helyet*, mert az oly receptaculumot mi az ajtón által nyer világosságot, szobának nevezni tulajdonképpen nem lehet . . .”

Egyetlen kamrácska havi bére 5 forint, vagyis évi 60 forint. Ha az illető fiatalember mészároslegény, a minimális 200 váltó forintos, azaz 80 pengő forintos bérrel, akkor évi keresetének 75%-át kellene lakbérre fizetnie. De még ha a maximálisnak mondott évi 600 váltó, azaz 240 pengő forintos bért kapta, keresetének akkor is 25%-át fizette ki lakbér gyanánt.

A lakbér mellett a másik fő kiadás — és az emberek többségének jövedelme jó részét ez emésztette fel — az élelem beszerzése.

Schams már többször idézett, 1821-ben megjelent könyve a legfontosabb élelmiszerek árát az alábbiakban határozza meg:⁴¹

Egy mázsa, azaz mai mértékben 56 kg lisztláng 16 forint és 51 krajcár, 1 mázsa zsemlyelisz 12 Ft 34 kr, 1 mázsa fekete liszt 5 Ft 15 kr, egy 2½ latos, azaz mai mértékkel 4,5 dkg-os lisztláng-zsemlye

1 kr, egy közönséges lisztből készült $3\frac{1}{4}$ latos, azaz 5,7 dkg-os zsemlye ára ugyancsak 1 kr, a $9\frac{3}{4}$ latos, vagyis 17 dkg-os, zsemlyelisztből készült cipó ára 3 kr, a $15\frac{1}{4}$ latos, azaz 27 dkg-os feketelisztből való cipó ára ugyancsak 3 kr. A húсок ára Schams szerint 1820 végén így festett: 1 font, azaz 0,56 kg marhahús 12 krajcár, 1 font borjúhús ára 24—30 kr, ugyanennyi sertéshús 18—24 kr, 1 font disznósír 36 kr, 1 font vaj 48 kr, 1 font faggyú 42 krajcár. A szappan ára — ugyancsak fontban számolva — 41 krajcár. Egy pint, azaz 1,41 liter tej 12—16 krajcár, 1 tojás 1,5 kr, 1 pint sör 12 krajcár, 1 pár csirke 36 kr-től 1 Ft-ig, 1 pár kacska 45 kr-től 1 Ft-ig 1 pár liba 1,5 Ft-tól 2 Ft-ig, végül 1 öl tölgyfa 20—25 forint. Ezzel kapcsolatban megjegyezzük, hogy 1 öl fa kilogramm-mázsában kifejezve kb. 8—10 mázsa. Vagyis ez azt jelenti, hogy 8—10 mázsa tölgyfa, bizonyára hasítva, de nem aprítva 20—25 forint, vagyis 1 mázsa ennek nyolcad, illetve tizedrésze, azaz 2—3 forint.

Ezek a forint-árak váltópénzben értendők. Schams magyarázatképpen hozzáteszi, hogy a pesti élelmiszerárak, amelyek közé, mint látjuk

Év	I. osztályú lisztláng	Zsemlyeliszt	Fekete liszt	Kása (pesti mérőben)
	mázsában			
1790. júl. 6.	9 Ft 15 kr	6 Ft 45 kr		10 Ft 45 kr
1791. máj. 12.	7 „ 30 „	5 „ 12 „	2 Ft 18 kr	8 „ 40 „
1792. dec. 18.	3 „ 30 „	2 „ 22 „	1 „ 15 „	4 „ „
1793. szept. 28.	4 „ 30 „	3 „ 6 „		5 „ 24 „
1794. jún. 2.	5 „ 30 „	3 „ 54 „	1 „ 6 „	6 „ 36 „
1795. jún.	10 „ 20 „	7 „ 30 „	2 „ 54 „	12 „ 24 „
1796. jún.	5 „ 30 „	3 „ 54 „	1 „ 6 „	6 „ 36 „
1797. jún.	8 „ 3 „	5 „ 40 „	1 „ 54 „	9 „ 39 „
1798. júl.	5 „ „	3 „ 30 „		6 „ „
1799. júl.	5 „ „	3 „ 30 „		6 „ „
1800. jún.	6 „ 10 „	4 „ 15 „	1 „ 15 „	7 „ 24 „
1801. júl.	10 „ 20 „	7 „ 30 „	2 „ 54 „	12 „ 24 „
1802. júl.	11 „ 10 „	8 „ 21 „	3 „ 42 „	13 „ 24 „
1804. jún.	9 „ 45 „	7 „ 12 „	2 „ 45 „	11 „ 42 „
1805. júl.	13 „ 2 „	9 „ 57 „	4 „ 46 „	15 „ 38 „
1806. okt.	13 „ 58 „	10 „ 45 „	5 „ 18 „	16 „ 26 „
1807. júl.	13 „ 2 „	9 „ 57 „	4 „ 46 „	15 „ 38 „
1808. júl.	13 „ 58 „	10 „ 45 „	5 „ 18 „	16 „ 26 „
1809. júl.	20 „ 48 „	16 „ 10 „	7 „ 1 „	23 „ 24 „
1810. júl.	17 „ 58 „	13 „ 46 „	5 „ 48 „	20 „ 13 „
1811. jún.	61 „ „	47 „ 18 „	20 „ 27 „	68 „ 36 „
1812. júl.	16 „ 4 „	12 „ 10 „	5 „ 3 „	18 „ 4 „
1813. jún.	8 „ 47 „	5 „ 48 „	1 „ 58 „	9 „ 53 „
1814. aug.	15 „ 26 „	11 „ 22 „	4 „ 39 „	17 „ 22 „
1815. aug.	27 „ 42 „	21 „ 50 „	9 „ 54 „	31 „ 10 „
1816. aug.	49 „ 44 „	38 „ 48 „	17 „ 16 „	55 „ 58 „
1817. jún.	68 „ 1 „	52 „ 35 „	23 „ 3 „	76 „ 31 „
1818. jún.	13 „ 3 „	9 „ 24 „	3 „ 41 „	14 „ 41 „
1819. aug.	9 „ 44 „	6 „ 36 „	2 „ 19 „	10 „ 57 „
1820. aug.	13 „ 3 „	9 „ 24 „	3 „ 41 „	14 „ 41 „
1821. júl.	16 „ 22 „	12 „ 10 „	5 „ 3 „	18 „ 25 „
1822. júl.	11 „ 38 „	8 „ 12 „	3 „ 6 „	13 „ 5 „

felvette a szappan és a tűzifa árát is, a bécsiekhez képest igen mérsékeltek. „Pesten olcsóbban lehet élni, mint az osztrák császárság valamennyi többi fővárosában.” Ha pedig — teszi hozzá — ezeket a pesti árakat bécsi konvencióértékre számítjuk át, kitűnik, hogy a marhahús ára alig 5 krajcár. Külön is kiemeli, hogy egyedül a tűzifa és a lakás az, ami a birodalom többi nagyvárosához viszonyítva is drága.⁴²

Ha igaz lehet az, hogy a liszt, a belőle készült péksütemény, a hús, zsír, faggyú, vaj, tojás, csirke és egyéb szárnyas, a tej és a sör, amelyekről Schams beszél, de hozzátehetjük, hogy a bor, különféle gabonák, gyümölcsök ára alacsonyabb, mint például Bécsben vagy Prágában, akkor érdekes lenne azt is tudni, hogy ott milyenek a kereseti viszonyok. Az a már említett adalék, hogy a pesti kőműveslegények jelentős része cseh, aki a nyári hónapokra idénymunkásként jön a magyar fővárosba, arra enged következtetni, hogy az iparosok eme legjobban kereső szakmája Pesten jól keresett. Miért jött volna többszáz mérföldnyi távolságra hazájától évről évre, ha nem azért, mert itt többet keresett, mint cseh földön?

Egyes élelmiszerek árának limitálása, vagyis a Pest-Pilis-Solt megyei hatóság által történt megsabása a már felhasznált limitációs jegyzőkönyv alapján ismeretes. Ezek az adatok az 1790 és 1845 közti periódusból maradtak fenn. A lisztláng, zsemlyeliszt, fekete liszt és legjobb minőségű kása árát pesti mérőben (93,74 liter) az alábbiakban közöljük. Hangsúlyozni kell, hogy ezek nagykereskedelmi árak, tehát a kis háztartással rendelkező dolgozók nem ilyen árat fizettek érte, hacsak nem egész mérőt vettek egyszerre. A kiskereskedelmi ár ennél magasabb, becslésünk szerint mintegy 20—30 százalékkal.

Ezután néhány évig nem ismeretes a limitáció. 1834-től 1845-ig a fővárosi levéltárban megtalálhatók ismét az árszabások.⁴³

Év	I. osztályú lisztláng	Zsemlyeliszt	Fekete liszt	Kása (legjobb)
1834. nov. 1.	16 Ft 51 kr	12 Ft 34 kr	5 Ft 15 kr	18 Ft 57 kr
1836. márc. 16.	10 „ 40 „	7 „ 25 „	2 „ 42 „	12 „ „
1836. júl. 1.	12 „ 35 „	9 „ „	3 „ 30 „	14 „ 9 „
1837. febr. 1.	12 „ 6 „	8 „ 36 „	3 „ 17 „	13 „ 36 „
1837. júl. 16.	11 „ 9 „	7 „ 48 „	2 „ 53 „	12 „ 32 „
1838. febr. 1.	8 „ 47 „	5 „ 48 „	1 „ 58 „	9 „ 53 „
1838. jún. 15.	10 „ 12 „	7 „ „	2 „ 30 „	11 „ 28 „
1839. jan. 1.	11 „ 9 „	7 „ 48 „	2 „ 53 „	12 „ 32 „
1839. jún. 30.	13 „ 3 „	9 „ 24 „	3 „ 41 „	14 „ 41 „
1840. jan. 1.	13 „ 3 „	9 „ 24 „	3 „ 41 „	14 „ 41 „
1840. júl. 1.	16 „ 51 „	12 „ 31 „	5 „ 15 „	18 „ 59 „
1841. jan. 1.	15 „ 26 „	11 „ 19 „	4 „ 40 „	17 „ 22 „
1841. júl. 1.	13 „ 3 „	9 „ 24 „	3 „ 41 „	14 „ 41 „
1842. jan. 1.	16 „ 51 „	12 „ 31 „	5 „ 15 „	18 „ 59 „
1842. júl. 1.	18 „ 17 „	13 „ 47 „	5 „ 48 „	22 „ 8 „
1844. jan. 1.	9 „ 44 „	6 „ 36 „	2 „ 19 „	10 „ 57 „
1844. aug. 1.	10 „ 40 „	7 „ 25 „	2 „ 42 „	12 „ „
1845. jan. 1.	10 „ 12 „	7 „ „	2 „ 30 „	11 „ 28 „
1845. jún. 1.	11 „ 9 „	7 „ 48 „	2 „ 53 „	12 „ 32 „

Az alábbiakban bemutatjuk a marha-, a borjú- és a sertéshús árát (utóbbiakból, ha megvan, a kétféle minőséget: „gyenge” és „vénebb” kategóriákat) fontban:

Vásár napja	Marha kr	Gyenge borjú kr	Vénebb borjú kr	Gyenge sertés kr	Vénebb sertés kr
1790. nov. 6.....	6	7	—	10	8
1792. nov. 24.....		9	6	6	5
1795. jan. 17.....		7		6	5
1796. jún. 23.....		9	7	6	5
1797. máj. 15.....		9	7	6	5
1798. jan. 10.....		9	7	6	5
1799. szept. 30.....	5	9	7	6	5
1801. jan. 3.....	5,5	9	6	6	5
1802. jún. 13.....	6,5	10			
1803. jún. 22.....	8	12			
1804. ápr. 22.....	9	12			
1805. nov. 1.....	10	12	12		
1806. máj. 24.....	11	14			
1807. ápr. 24.....	12	20			
1809. márc. 11.....	14	20			
1810. júl. 3.....	24	30		22	
1811. márc. 15. (bankócédulá- ban).....	30				
1811. aug. 15. (bankócédulá- ban).....	50				
1812. máj. 9.....	14	20			
1812. nov. 20.....	7				
1813. márc. 2.....	8			11	10
1814. márc. 11.....	8			16	14
1815. jún. 9.....	18			21	20
1815. nov. 15.....	20			33	30
1816. jún. 16.....	28				
1817. jún. 15.....	24			23	
1818. jún. 14.....	18				
1819. ápr. 4.....	12				
1820. nov. 19. (váltócédulában)	10				
1821. május 13.....	13				
1823. jún. 15.....	10			17,5	15
1824. jún. 13.....	9			12	11
1825. jún. 11.....	9			12	11
1828. márc. 23.....	11				
1830. jún. 12.....	12				
1833. jan. 12.....	14			21,5	19
1834. márc. 23.....	13			21	18
1835. jún. 18.....	12			19,5	17
1836. júl. 9.....	13			20,5	18
1837. júl. 10.....	13			21,5	18
1838. jún. 9.....	13			20,5	18
1840. nov. 21.....	15				
1841. jún. 12.....	13				
1842. máj. 8.....	14				
1843. jún. 30.....	13				
1844. jún. 9.....	13				
1845. jún. 15.....	16				
1846. júl. 26.....	15				
1847. júl. 1.....	15				
1848. jún. 1.....	18				

Ha összehasonlítjuk Schams adatait, amelyek az 1820-as év végéről valók, a megyei limitációs jegyzőkönyv adataival, azt látjuk, hogy a Schamsnál mázsában (56 kg), a limitációs jegyzőkönyvben pesti mérőben (93,47 liter) megadott lisztféleségek ára nagyjában azonosnak mondható.

	Schams adata	Limitáció (1821. július)
Liszt láng	16 Ft 51 kr	16 Ft 22 kr
Zsemlyeliszt . . .	12 „ 34 „	12 „ 10 „
Fekete liszt . . .	5 „ 15 „	5 „ 3 „

Az adatoknak ebből a feltűnő hasonlóságából azt a következtetést vonjuk le, hogy akár úrmértékben (pesti mérő), akár súlymértékben (máza) határozták meg a lisztféleségek mennyiségét, ez gyakorlatilag ugyanannyit jelentett.

Ugyanezt az összehasonlítást elvégezve a húsarakra nézve is, hasonló eredményre jutunk. Sajnos a „Hústaksa-jegyzőkönyv” az 1820 és 1821-es években csak a marhahúsról vonatkozó árat közli, a borjú, sertés és szárnyas árak ebben nem kerültek feljegyzésre.⁴⁴ A marhahús fontja Schams szerint 12 krajcár váltócédulában a „hústaksa” szerint 10 krajcár, ugyancsak váltócédulában.

1820-ban a szőlőmetsző 45 krajcárt kapott, tartás nélkül, egy napi munkájáért. Ezért, ha semmi másra nem költötte egy napi napszámberét, kerekén 4 font, azaz valamivel több, mint 2 kg marhahúst vásárolhatott. A legjobban fizetett szakmához tartozó kőműveslegény tartás nélkül, mint az előbbieken láttuk, 60 krajcár, azaz pontosan 1 forint napszámberét kapott, amiért 6 font marhahúst vásárolhatott.

Kossuth Lajos 1846 decemberében Buda és Pest városok tanácsaihoz több újság hasábjain egy időben közzétett „Kérelmet” intézett a szűkölködők érdekében.⁴⁵ Ebben az alábbi megrendítő képet festi a pesti szegény napszámosok helyzetéről:

„Tegnap egy asszony megállott kocsijával egy ház előtt. Egy favágó kenyérrel vive ment el mellette. Az asszony kérdé: mi volt ára azon kenyérnek? A szegény napszámos felelé: három forint s szóból eredő panasszal folytatá »nemde szörnyűség! Éhhez veszünk el; három négy napban kapok egyszer egy öl fa vágást; dolgozom a kemény hidegben, napestig, keresek másodmagammal három forintot s egy kenyérrel kapok érte, mellyet nőmmel, 3 gyermekemmel vacsorára megeszünk. Éhen kell veszünk.« S ment zúgolódva.

. . . Kérdem: nem lehetne-e ezen borzasztó inségen enyhíteni?

Nem beszélek alamiznáról. Nem veszem igénybe a könyörület áldozatját . . .

Olyan kenyér, minőt ama szegény favágó 3 v. forinton vett, lesz egy véka gabnából legalább négy. Egy véka legdrágább kétszeresnek

ára 4 Frt 45 v.kr., egy véka kisütési költségekre adjunk hozzá 1 frt 15 v.krt; — több mint elég sok. — Egy vékából négy kenyér kerül 6 v.frt-ba tehát egy kenyér 1 frt 30 v.kr-ba. A szegény ember pedig három forinton veszi. Ezen kell segíteni. Módot kell, módot lehet gondolni, hogy a szegény embernek adassék kenyér, nem ajándékba, nem alamizsnaképen, hanem pénzért, melyet véres verejtékével keresett, de adassék neki azon áron, amelybe a gabona árával arányba áll, adassék kár nélkül, de nyereszkeskedés nélkül is”

A cikk ezután külföldi, elsősorban párizsi példára hivatkozik. Ott a város mérsékelt áron ad a népnek gabonát, és ezt az árat nem növeli, bármennyire növekedjék is a gabona piaci ára. Javasolja ezért, hogy a két város irassa össze a legszegényebb, a napszámból élő családokat, vegyenek annyi gabonát, és pedig kétszerest, amennyi egy családra, két naponként egy kenyeret véve alapul, e családok egy heti kenyerére szükséges. Ezt a gabonát süttessék meg kenyérré kétnaponként és árulják azon az áron, amennyibe ez a városnak kerül, hirdessék ki minden vasárnap, hogy a jövő héten mennyi lesz a kenyér ára, lássák el az összeírt szegénységet jegyekkel és így jegyre kaphassák azután ők a várostól készpénzért a hatóságai árú kenyeret.

Kossuth becslése szerint ilyen napszámból élő család a két városban tízezer van. Tehát kétnaponként kell tízezer kenyér. Két hétre 17,500 véka gabona kell ehhez, vékáját 5 forint 45 v.krajcárral számítva kitesz az összeg 83,125 v.forintot. A pékek jelenleg is 4 v.krajcárért sütnek ki egy kenyeret. A két hét alatt készült 70,000 kenyér sütése 4666 v. forint 40 krajcárba kerül. Só a kenyérsütéshez 1 font 11 krajcárjával számítva, egy kenyérré 3 krajcár. Ez összesen 3500 v.forint. Minden egyéb költségekre igen bőven számítva 8708 v.forint 20 krajcár. Kossuth számítása szerint az egész heti költség 70,000 kenyérré 100,000 v.forintból kifutja. És akkor tízezer szegény család két hétre el van látva kenyérral, darabját 26 krajcárért számítva a mostani 3 v.forintos helyett.

Kossuth szerint a jómódú városi lakosok közül akadna 4—5000 vállalkozó, akiknek mindegyike 50 pengő forintot ajánlana e nemes célra. Ezt összejövetelemmel kellene megbeszélni velük.

„És ez összejövetelemmel alkalmával talán a szegényebb városnegyedekben eszközlendő élelmezési konyhavállalatról is lehetne értekezni, hol a szegények, hasonló elvek alapján, olcsó kiállítási árért meleg (talán Rumfort-féle) levessel⁴⁶ s egy darab hússal magokat elláthatnák. Kolera idejében egy népes mezőváros ellátásának gondjaiban osztottam⁴⁷ s ilyenemű intézkedésünknek kimondhatlanul áldásos sikerét gyakorlatilag tapasztaltam. . .”

Nincs annak semmi nyoma, hogy a két város vezetősége Kossuth tanácsát megfogadta volna. A szegényeknek ingyen-kenyérrel való ellátására ugyan van adatunk, de ez éppen annak jele, hogy nem a Kossuth által javasolt, nagy tömegeket csekély pénzért, mondhatjuk önköltségi áron ellátó megoldást választották, hanem keveseknek alamizsnaképp adtak ingyenes kenyeret. Így a Hetilap 1847. február 1-i számában olvaszuk, hogy „azon szegények számára, kiket a város lát el kenyérral,

gróf Batthyány Lajos ömlga 50 akó bort ajánlott s a polgármester urat az átvételre felszólította". Két hónappal későbbi számában (április 9.) azt olvassuk, hogy a pesti nőegylet a lipótvárosi Hetz-féle épületben⁴⁸ ismét elkezdte a „szegényeknek hetenként kétszer a meleg étel s kenyér kiosztását, hol kétszázán felül szoktak megjelenni". Kétszáz szegény, amikor Kossuth számítása szerint tízezer a rászoruló szegény családok száma. Családonként csak négy személyt számítva is, negyvenezer rászoruló, s ezeknek alig félszázaléka jut ingyenes ebédhez, hetenként kétszer.

Ha a napszamos történetesen nem családos ember, hanem legény és így nem is vezet külön háztartást, s nem is tartással szegődik a munkaadóval, hanem keresetéből vendéglőbe akar étkezni, ugyan mennyiért kap ebédet? Schams könyve szerint a szerényebb pesti vendéglőkben, mint amilyen a „Fehér Bárány”, a „Trombitás”, az „Elefánt”, a „Grif”, a „Csillag”, a „Retek”, a „Három szív”, a „Vörös kereszt” a Váci utcában, vagy az ugyancsak „Grif”-nek nevezett, valamint a „Fehér ló” a Hatvani (mai Kossuth Lajos) utcában, a „Három rózsza”, a „Két medve”, a „Fehér farkas” a Soroksári utcában, jó és bőséges ebédet kap a vendég 1—2 forintért. Megjegyzi azonban, minden bővebb magyarázat mellőzésével, hogy vannak Pestnek olyan korcsmái is, ahol még ennél olcsóbban is lehet étkezni.⁴⁹

Feltételezhetjük, hogy a napszamos emberek nem a felsorolt, Schams szerint a legszerényebb kategóriába tartozó vendéglőkbe jártak ebédelni, mert a Schams szerint olcsó, 1—2 forintos ebéd a napszamosok zömének napszambéréhez képest túl drága. Hiszen 1820-ban az általunk ismertett iparoskategóriák közül csak a kőműves-, ács- és cserepeslegények kerestek 1 forintot egy napi munkájukért, a mezőgazdasági és szőlőmunkások két napig is dolgozhattak azért, hogy keresetükért egyszer jól lakjanak a szerény pesti vendéglők egyikében.

Mennyibe kerülhetett akkor egy ebéd egy elsőosztályú vendéglőben (Schams is így határozza meg a legelőkelőbb pesti vendéglőket): a „Magyar Király”-ban (Színház téren) vagy a „Hét választó”-ban (Váci utca), a „Fehér hajó”-ban (azonos nevű utcában), ahol vásár idején 4—5 forint volt a vendégszoba napi ára? A pesti vásárra érkező vidéki földesúr vagy kereskedő annyit fizetett ki egyetlen napi szállásdíj fejében, mint egy szőlőmunkás egész heti keresete.

A szegény napszamosok bizonyára nem járhattak ilyen árak mellett vendéglőbe étkezni, hanem vagy — ha házasok voltak — otthon ették meg feleségük főztjét, vagy tartással szegődtek a munkáltatóhoz. Gyakran olvasunk forrásainkban arról is, hogy korcsmákban verik el keresetük egy részét.

A Hetilap, az Iparegylet lapja 1846. július 17-i számában ezzel kapcsolatban az alábbiakat írja:

„A munkások fizetésének napja, mint a Lloyd újságja ajánlja, ezentúl ne szombat, hanem hétfő legyen. Ha szombaton adatik ki a hetibér, a vasárnapi dáridózás legtöbbsnyire kibúvóli azt a zsebből egészen, hétfőn pedig már adósság, rovás kezdődik. Az indítvány szerint a költe-

kezés nem lenne oly könnyű, kívánatos, hogy a gyárak, műhelyek stb. urai eszközlésbe vegyék e javaslatot.”

Tudomásunk szerint pusztába kiáltott szó maradt ez a javaslat, intézkedés nem követte.

A kocsmázás mellett sok szegény ember szerencsejátékkal is foglalkozott, ami ugyancsak sok pénzt elvitte, de csak keveseknek jutott jelentős pénzösszeget. 1770 óta működött Budán a császári királyi Lotto-adminisztráció. Évente harmincszor rendeztek húzást, a városban (Pesten) nyolc irodájuk működött. Schams szerint ügyfeleik javarészt „napszamosok és cselédek, akik megtakarított garasait odahordják, abban az édes reményben, hogy a vakszerencse állhatatlan istenasszonyát egy jelentőséggel bíró álom által megragadhatják és egy csapásra boldogok lehetnek.”⁵⁰ Biztos, hogy hiába álmodtak számokat és játszották meg azokat a lotton, csak nagyon kevesen gazdagodtak meg általa.

A ruhafélék azon használati cikkek közé tartoznak, amelyeknek múltbeli árát meghatározni igen nehéz, tekintve, hogy minőségüktől függően igen széles skálája van az olcsótól, tehát a piacon, használt állapotban vásárolttól a drágáig. Az újságban közölt kereskedői hirdetések természetesen a legelőkelőbb üzletek drága portékáinak árát tüntetik fel, nem az olyan ruháét, amilyent a szegény napszamosemberek hordtak.

Jobb híján azokat az adatokat iktatjuk ide, amelyek korszakunkból cselédek természetbeni ruházatának forint-értékét tüntetik fel, Ecséri Lajos kutatásai alapján.⁵¹

1810-ben	
első és második béres ruhája:	
suba	26 v. Ft
két pár fehér ruha ..	16 „
kankó	8 „
kalap	3 „
egy pár bocskor ...	2 „
egy pár bőrcapca ..	3 „

Megjegyzendő, hogy ugyancsak Ecséri adatai szerint a harmadik és negyedik béres ugyanezen ruhadarabokat csekélyebb értékben kapta, ti. náluk a megfelelő ruházati cikk után kb. 25–30%-kal alacsonyabb értéket tüntetnek fel. Ebből arra lehet talán következtetni, hogy 1810-ben a felsorolt ruházati cikkeknek a fenti táblázaton látható értéke volt a felső határ.⁵²

A lakbér, élelmiszerköltségek, illetve vendéglői ebéd, ruházkodás, korcsma és szerencsejáték mellett sokféle egyéb kiadása is volt a munkásembernek. Buda híres fürdőváros volt már ebben a korszakban is. Kétségtelen, hogy különösen az idősebb dolgozók közt számos volt a köszvényes, csúzos, aki rendszeresen használta a gyógyfürdőket.

Schams Budáról szóló könyve foglalkozik a budai gyógyfürdőkkel, közli az egyes fürdőalkalmatosságok használatának árait is.⁵³ Így a mai Gellértfürdő elődje, a Sárosfürdő (Blocksbad), közös fürdőmedencével és

külön szobácskákban levő egyszemélyes kádfürdőikkel is rendelkezett. A közös medencében egy órai fürdőzés díja 2 krajcár, de — jegyzi meg Schams — senki sem törődik azzal, hogy nem marad-e a vendég tovább a megengedett egy óránál.

A Sárosfürdő ún. „kádfürdői” (Steinbäder) családok vagy egyes személyek használatára szolgáltak. Egy óraihasználatuk díja 12 krajcár⁵ vagyis éppen hatszorosa a közös medencében való fürdés árának. A Duna-vízzel vegyített kádfürdők használata még ennél is drágább, 24 krajcárba került.⁵⁴ Ezt már bizony csak gazdag emberek látogathatták, hiszen a a szőlőmunkások egyes rétegeinek egy napi napszámére ment volna el egyszeri fürdés fejében.

Buda többi gyógyfürdője, a Rudas- (Bruckbad), az Új- vagy Rácfürdő (Neues-, Raitzenbad), a Császárfürdő (Kaiserbad) és a mai Királyfürdő elődje a (Sprengerbad), amely nevét az egykor benne működő szőkőkútról kapta, nagyjában ugyanolyan áru fürdőket kínált vendégeinek. A Rudasfürdő volt bizonyára a legpompásabban felszerelt köztük, mert annak olyan kádfürdői is voltak, amelyeknek használata 1 forintba került.⁵⁵ Ez már harmincszorosa a 2 krajcáros közös medence használati díjának.

A megvizsgált korszak más időszakából nem ismerünk az 1820-belihez hasonló fürdőhasználati díjadatokat. Úgy véljük azonban, hogy ezek az árak nagyjában változatlanok a hatvanéves perióduson végig.

Lássuk most, milyenek voltak az orvosi és kórházi kezelés költségei. Betegbiztosítás abban a korszakban, mint a világ bármely más országában, úgy Magyarországon sem volt. Aki beteg, annak, ha orvost hívat, fizetni kell, a kórház sem ápolja ingyen.

A kórházi ápolási díjakra vonatkozólag Schams adataira támaszkodhatunk. A pesti Rókuskórházban (Bürgerspital) külön szobák is voltak jómódú betegek számára. A különszobák díja napi 2—3 forint. A szegényebb betegek közös szobában napi 50 krajcártól felfelé emelkedő taxa szerint fizettek gyógykezelésükért.⁵⁶ A budai Erzsébet-apácák kórházában, Schams Budát tárgyaló könyve szerint, ugyancsak 1—3 forint volt a napi ápolási díj.⁵⁷

1845-ben nyílt meg, amint a Pesti Hirlapban olvashatjuk, az új pesti gyermekkórház. A 14 évnél fiatalabb beteg gyermekek után 24 krajcárt fizettek naponta, ha pedig anyjukkal vagy dajkájukkal együtt vették fel őket a kórházba, akkor 40 krajcárt, amit legalább hetenként előre kellett fizetniük. Ezért, mint az újság írja, „csinos ágyat, táplálást, minden orvosi és sebészi segílyt s pontos ápolást” nyújt számukra a kórház.⁵⁸

Minthogy a pesti és budai szegények ilyen magas ápolási díjakat nem voltak képesek fizetni, ha nagyon betegek voltak és sikerült a hatóság jóindulatát elnyerniük, mint ingyenes betegek is kerülhettek kórházba. Erre azonban, mint a forrásokból kiviláglik, számítani aligha lehetett, valószínűleg gyakoribb volt a Munkások Ujságjában közölt levélben leírt eset, hogy ti. a nagyon beteg ember orvosi segítség nélkül elpusztul, mert nincs pénze kórházra, orvosra.

A Pesti Hirlap írja 1847. április 29-én: „Magyarországra s különösen annak fővárosába leginkább a múlt tél óta kapott be a kóroknak egy faja . . . Utcán talált betegeket hozának a kórházba számtalanokat ... Habet-ínség” — mondták rá az orvosok, vagyis éhség a szerencsétlenek betegsége.

Az inség különösen az 1840-es években vált ijesztő méretűvé. Szegények, koldusok a korábbi évtizedekben is bőven akadtak a két városban. Schams Pestről szóló könyvében, az 1820-beli állapotokat ecsetelve, külön kitérésben foglalkozik a városban élő koldussereg nagy számával.⁵⁹ Ezt a kérdést egyébként a könyv zárófejezetében tárgyalja, ott, ahol a város általános jellemzését fejt ki. Ezek a koldusok, írja Schams, a keresztényi irgalmasság védelme alá helyezik magukat, A város minden utcájában naponta tömegével lehet koldusokat látni, akik a járókelőket tolakodásukkal zaklatják. Különösen a hét utolsó napja az, amikor az effajta emberek összeverődnek, bizonyára azért, mert szombaton kapják a hetibérből élők fizetésüket, ilyenkor tehát nagyobb reménnyel rohanják meg őket az utcán a koldusok. A csavargó gyermekek bandákba verődve kéregetnek. Schams ez ellen a baj ellen dologházak felállítását javasolja, amely a kéregető embereket munkához szoktatja és munkaalkalmat biztosít számukra.⁶⁰

Az 1840-es évek sajtója szinte állandóan beszél a pesti és budai nyomorról. Kossuth Lajos 1841. február 10-én „Halál és nyomor” című Pesti Hirlapbeli vezércikkében az utcán talált 280 halottról vagy magatehetetlen haldoklóról írt megrendítő sorokat. Két évvel később ugyanezen újság Fővárosi újdonságok címet viselő állandó rovatai egyikében az alábbiakat írja:⁶¹

„. . . És valóban iszonyú, alig képzelhető nyomor az, mely fővárosunk népének egy jó nagy részét a balsors legvézűbb töviseivel környezi. Ki ezt szemtől szembe nem látja, alig hinné, hogy a díszes paloták, a túlzott pazar fényűzés közepett a nyomornak emberi alakot magán nem viselő rémképeivel, az éhezők, rongyosak, a lélek- és testben betegek desperatus seregével itt oly sűrűn lehessen találkozni.” Ezután arról beszél a cikk, hogy akadnak ugyan köztük olyanok is, akik a „dolce far niente” miatt méltán viselik az élet igáját, „ellenben igen sok legjobb akarata, legfeszítettebb szorgalma mellett sem arathat gyümölcsöket létének fenntartására”. A cikk a már működő dologházat nem tartja elégségesnek a baj meggyógyítására, javasolja, hogy hollandi mintára alapítsanak szegénygyarmatokat, amit elhagyott puszta földekben bővelkedő hazánkban könnyen meg lehetne valósítani. Ezekről magának az államnak kellene gondoskodnia, „így csakhamar enyhítve volna fővárosunkban sőt hazánk minden részeiből az irlandiak s a nápolyi lazzaronik hív képmásainak borzasztó, szomorú állapota”.

Az inség legmagasabb fokra 1847 elején hágott, főleg az előző évi igen rossz termés következtében. Ekkor jelent meg az a cikk a Pesti Hirlapban, amely így ír: „. . . végig menve az utcákon, főleg a külvárosokban, iszonyú emberi alakokra találunk, kik sápadtan, éhezve, fázva, alig némi rongyokkal takarózva le s fel lézengenek — vannak köztük

ifjak s erősek is, kik munkahiány miatt kénytelenek koldulni ; sokakon látszik az, hogy inségre csak most jutottak.”⁶²

Végezetül, a megélhetés költségeinek alapvető ágazatairól mondottakat és az ijesztő nyomorról mondottakat lezárva, idézzük a Munkások Ujsága 1848 nyarán közölt azon adalékát, hogy „egy oly családnak, mely hét tagbul áll (tudniillik a szülők ketten, 3 gyermek, 2 cseléd), egy esztendőre jóformán elég 300 ezüst forintnyi tiszta jövedelem”.⁶³ Az 1840-es években megjelent álláshirdetések ennél nagyobb jövedelmet helyeztek kilátásba, hiszen a legtöbb esetben szabad lakást, különféle terményeket, állattartást ígértek az állást elfogadni szándékozóknak. 300 ezüst forintnyi jövedelme annak a napszámból élő munkásnak volt, aki legalább 1 forintot keresett egy nap, hiszen a napszámos vasárnap és az ünnepeken nem igen kereshetett. Ez pedig csak a legjobban fizetett ipari munkásoknak jutott osztályrészül az eddigiekben megvizsgált szakmák közül, de a mezőgazdasági és szőlőmunkások, az építőmunkások mellett dolgozó napszámosok, mészkeverők, inasok nem érték el ezt a „létminimum”-ot.

Az alábbiakban még néhány olyan cikknek az árát, vagy egyéb díjszabást közlünk, amely nem tartozik a legszükségesebb dolgok közé, tehát a szegénység nem igen vette igénybe. Lakni, táplálkozni, ruházkodni mindenkinek kellett, a szegény dolgozók jövedelmének óriási többsége ezekre a kiadásokra ment. Bár nem tartozik az élet szükségletei közé, de forrásaink szerint sok munkás jövedelmét tizedelte meg a korcmázás és a szerencsejáték. Minthogy a lakásoknak csak igen igen kicsiny, csak ezrelékekben kifejezhető hányada lehetett fürdési alkalmatossággal felszerelve, Buda viszont bővelkedett a melegvízű fürdőkben, kétségtelen, hogy a legtöbb dolgozó látogatta ezeket, így ez is elvitte keresetüknek egy részét. Betegség esetén, hacsak nem helyezkedett a Munkások Ujságjában megjelent cikk által vázolt állásontra, orvosra, esetleg kórházra volt szüksége. Így keresetének egy részét erre kellett fordítania — habár ez az esetek többségében ritkán került sorra. Mégis, mindezek a megélhetés szükséges kiadásai közé tartoznak. Vannak azonban olyan költségek is, amelyek a vizsgált korszakban sokkal inkább számítottak fényűzésnek, mint manapság, tehát a dolgozók többsége nem is vette azokat egész életében igénybe. Melyek ezek? Ide soroljuk a színházat, újságok, folyóiratok járatását, könyvek vásárlását, sétakirándulásokat bérkocsin — sőt bizonyos értelemben magát az utazást is.

Röviden szólunk ezeknek áráról, illetve díjáról is, mert az eddigi tárgyalt cikkek árával való összehasonlítás tanulságos.

A budai színházban, amely a Várban volt a Színház utcában, 1820 körül egy elsőemeleti páholy ára 6 forint, a földszinti és a második emeleti páholyé 5 forint. A földszinti zártszék 1 forint 30 krajcár. Lényegesen olcsóbb a karzat, a „kakasülő”, ahol a középső részen 30 krajcár, a széleken levő „galérián” pedig 15 krajcár. Egyébként a színház összférfőhelyeinek száma 1000 volt.⁶⁴

Mennyiért lehetett egy-egy folyóiraatra előfizetni? A Vereinigter Ofner und Pesther Zeitung hetenként kétszer megjelenő lap félévi előfizetési díja 1820-ban 8 forint, a Hazai és Külföldi Tudósítások egész

évre helyben 16, vidékre 20 forintba került. Utóbbinak egyébként ebben az évben 850 előfizetője volt az egész ország területén. A Tudományos Gyűjtemény c. ismeretterjesztő folyóirat, amely Trattner kiadásában 1817-től kezdődően jelent meg, egész évre előfizetve 14 forintba került, postán vidékre küldve pedig 18 forintba.⁶⁵

A Pesther Handlungszeitung, Kommerzial und Industrieanzeiger előfizetési ára 1839-ben félévre 2 forint 30 krajcár helyben és 3 forint 30 krajcár postai szállítási díjjal együtt vidékre. A magyar irodalom terjesztésében nagy érdemeket szerzett Életképek, amely 1844-ben indult meg, hetenként jelent meg két-két íves füzetben, félévre boríték nélkül helybe 5 pengő forintba került, borítékban pedig 5 forint 30 krajcárba, vidékre postán 6 forintba. Az Iparegylet lapja, a Hetilap, mint címe is elárulja, hetenként jelent meg, 1845-ben, megindulása évében félévi előfizetése helyben 3 pengő forintba került, vidékre postán küldve 4 pengő forintba, a következő évre 1—1 forinttal megemelték az előfizetési díját mindkét kategóriában.⁶⁶

A könyvek mai szemmel nézve, rendkívül drágák voltak. Így például Hartleben pesti könyvkereskedő hirdetésében, 1820-ban mintegy 46 könyv szerepel.⁶⁷ Ezeknek ára általában 4 és 10 forint közt változik, de van köztük olyan is, nevezetesen Papon abbéna a francia forradalomról írott nyolckötetes munkája, amelynek ára 32 forint. Ebben az évben a tartás nélkül szegődött szőlőmetsző 39 krajcárt kapott egy napi fáradságos munkája fejében. Egy ilyen drága műért tehát több, mint két hónapig kellett volna reggeltől estig dolgoznia, mert egy héten, azaz hat munkanapon mindössze 234 krajcárt, vagyis 3 forint 54 krajcárt keresett. Nem beszélve most a finom metszetekkel ellátott, drága kiállítású könyvekről, még mindig áll az a tétel, hogy egy átlagos kiállítású könyv ára egy napszámos egész heti napszámberével egyenlő.

1844-ben a Magyar Tudós Társaság által kiadott 800 oldalas magyar—német szótár fűzve 3 forintba, a 854 oldalas német—magyar szótár 2 forint 30 krajcárba került. Az ugyanazon kiadónál megjelentett Werbőczy-féle hármaskönyv (466 oldal) ára fűzve 2 forint 30, kötve 2 forint 36 krajcár. Schwartner Magyarország statisztikája c. 1809-ben kiadott német nyelvű munkája 1847-ben 5 forintért volt kapható Lantos József pesti antikváriusnál. Katona István 42 kötetes Historia Criticája ugyanott 150 forintért volt megszerezhető.⁶⁸

Ezek a könyvek a szegény ember jövedelméhez képest hallatlan drágák, csak jómódú ember vásárolhatott ilyent. A szegénységnek persze nemcsak pénze, de még igénye sem volt akkor könyvre.

Csak a jobb módú emberek vehették igénybe a bérkocsikat. Ezeknek szabott viteldíjuk volt, de szinte egész korszakunkon keresztül állandó a panasz a bérkocsisok zsarolásai miatt, jeléül annak, hogy a hatóság nem, vagy csak nagy ügyel-bajjal tudta a kocsisokat a tarifa megtartására szorítani.

1796 szeptemberében a megyei hatóság szabályozta a pesti és budai bérkocsisok tarifáját. Eszerint mindkét városban a lineákon belül bárhová 12 krajcár a viteldíj. Ha budai kocsi Pestre, vagy pesti Budára

megy át utasával, akkor ennek kétszerese a díj. Egész napra a lineákon belül, mégha többször kell is egyik városból a másikba mennie, 2 forint 30 krajcárt kell az utasnak fizetnie. Fél napra ennek a fele járt a kocsisnak. Budai kocsinak a budai Városmajorig 17 krajcár, pesti kocsinak ugyanoda 24 krajcár a viteldíja. Pesti kocsisnak a város határára, Kőbányára, Rákosra, a határkocsmákhoz 1 forint 15 krajcárt kell fizetni, Óbudára azonban csak 40 krajcárt kérhetett pesti utasától a fiakeres. Utóbbi esetben a visszahozásért csak 20 krajcárt fizetett.⁶⁹

1820 körül, Schams könyve szerint, már jóval magasabbak voltak a fiaker-fuvardíjak. Pestről Budára és vissza 1 forint 50 krajcárba, a Várba fel és vissza 2 forintba került az út. Pest városából, amely akkor alig terjedt túl a Múzeum körút és Tanács körút vonalán, a Városligetbe vagy az Orczy-kertbe 1 forint volt a viteldíj.⁷⁰ Minden negyedórányi várakozásért 10 krajcár pótlék járt a fiakeresnek.

A 40-es évek pesti sajtójának állandóan visszatérő témája a fiakeresek mohósága, zsarolása. 1842-ben például a Pesti Hirlap vasárnap kiránduló fővárosiakról írja, hogy a saját fogattal rendelkezők, akik „nem kénytelenek a budapesti bérkocsisoknak egy napra húsz pengő forintot fizetni”, a távolabb eső kirándulóhelyeket is felkereshetik.⁷¹ 1843-ban azt írja ugyanez az újság, hogy Pest város tanácsa kötelezte a bérkocsisokat a tarifa kifüggesztésére, de azok ezt, érthető okokból, nem szökták megtenni. Ezért — írja a lap — pénzzsarolási mesterségüket még most is űzik.⁷²

Szabott viteldíja volt természetesen a távolsági postakocsinak is. 1820-ban egy személy Bécsig 7 forint 30 krajcár pengő pénzt (vagy 19 forint 55 krajcár váltópénzt), Kassára 7 pengő, illetve 17 váltóforintot, Zimonyba 13 pengő forint 18 krajcárt vagy 33 váltó forintot, Nagyszébenbe 15 pengő forint 30 krajcárt, vagy 38 váltó forint 45 krajcárt fizetett. Magát a viteldíjat bármely pénznemben kifizethette, de ha 50 fontnál (27 kg) súlyosabb máhája volt, a túlsúlyért járó többletet feltétlenül ezüst pénzben kellett fizetnie.⁷³

1847-ben Pestről Nagyváradra 13 pengő forint a gyorskocsi viteldíja.⁷⁴ Ezek az árak, a napszamosok keresetéhez képest igen magasak. Hiszen ha valaki 1820-ban Bécsbe utazott, 7 és 1/2 forintot fizetett a postakocsin. Ugyanebben az évben a szőlőmunkás (metsző) 39 krajcárt kapott tartás nélkül egy napi munkájáért. A bécsi út viteldíjéért tíz napig kellett dolgoznia, nem is beszélve arról, hogy út közben élelmeznie is kellett magát és két—három szállást kellett fizetnie, amelynek kiadása természetesen a 7 és 1/2 forinton felül van.

Nagy könnyebbséget jelentett a szegénység számára a vasutak megépítése, mert általuk az utazás nemcsak gyorsabb, de lényegesen olcsóbb is lett. 1847-ben nyitották meg Pesten a Kőbányára vezető vasútvonalat. Az I. osztályú jegy ára 15, a II. osztályú 12, a III. pedig 10 krajcár pengő pénzben.⁷⁵ Ugyanez évben nyílt meg a pest—szolnoki vasútvonal is. A II. osztályú jegyek ára Pesttől Szolnokig kb. 1 forint és 30 krajcár lesz (pengő pénzben) — írja a Pesti Hirlap.⁷⁶ Ez alig több, mint ugyanekkor egy Zugligetből Pestre vivő fiaker viteldíja. Ha valaki

Szolnokról tovább akar utazni Debrecenbe, akkor 7 pengő forintot kellett fizetnie a gyorskocsisnak. Ez az adat megvilágítja a vasút és a lassabb és kényelmetlenebb gyorskocsi viteldíja közti különbséget. Csaknem azonos távolságért a gyorskocsis több, mint négy és félszeresét kérte a vasúti díjszabásnak.

A hajó volt akkor is a legolcsóbb közlekedési eszköz. 1844-ben a pesti hajóállomásról a budai Bomba térre (mai Batthyány tér) a hajón való viteldíj elsőosztályon 6, a másodikon 3 krajcár. A Császárfürdőig 10, illetve 6 krajcár, Óbudára pedig 12, illetve 8 krajcár.⁷⁷

A Pesti Hírlap szerint a gőzhajózás Európában sehol sem olyan drága, mint Magyarországon. Mindenütt máshol első osztályon 12, másodikon 6 krajcár mérföldenként egy személy viteldíja, de nálunk 15, illetve 10 krajcár.⁷⁸

A szegény emberek ugyan nem vásárolhattak a pesti rőfösnél, de összehasonlításként közöljük az újsághirdetések alapján az ott kapható kelmék és egyéb divatcikkek árait.

Ehnn Tamás Városház téri rőfös az alábbi áron kínálta 1844-ben áruját.⁷⁹ A nyomott perkál rőfe 6, 8, 10, 12, és 14 krajcár, a legújabb poil de chevre ruha 3 Ft 20 kr, 3 Ft 40 kr és 5 Ft 20 kr. Szép válogatott színű, 7/4 szélességű cachemir rőfe 1 Ft 18 kr, 1 Ft 20 kr és 1 Ft 30 kr. Alakozott orleans és mohair luster rőfe 56 kr, és 1 Ft, a De lain ruha 1 Ft 36 kr, 1 Ft 48 kr, 2 Ft, pour de lain ruhák pedig 5 Ft, 5 Ft 30 kr, 6 Ft, 6 Ft 30 kr áron kaphatók. Köpenyek ára 3 Ft 14 kr, 3 Ft 36 kr, 4 Ft. Téli nagy nyakkendő (sálak) ára, 8/4 szélességűeké 1 Ft 24 kr, 1 Ft 36 kr, 2 Ft 6 kr, 2 Ft 48 kr. Őszi gyapjú nadrágkelmék ára 2 Ft 36 kr, 3 Ft, 3 Ft 30 kr, 4 Ft 30 kr. Férfi zsebkendő (selyem foulard) 50 kr, 1 Ft, 1 Ft 26 kr, 2 Ft. 54 rőfös valódi rumburgi vásznak ára 16, 17, 18, 19, 20, sőt 50 forintos áron is kaphatók. Legújabb mintájú téli gyapjú mellények ára 50, 54 kr, 1 Ft, 1 Ft 6 kr, 1 Ft 24 kr. Mindezek a divatcikkek ára pengő pénzben értendő.

A megéllhetési költségekről szóló fejezet befejezéseként lássuk, mibe került Pesten a temetés? Schams szerint 1820 körül a hatlovas elsőosztályú temetés ára 200-tól 1000 forintig terjed, de nem ritka az ennél is drágább temetés. Persze ez csak a leggazdagabb pesti embereknek jut osztályrészül. A szegény sokkal olcsóbban kerül a temetőbe. A kétlovas gyász kocsi 4 forintért viszi ki a sírhoz, ott még egy-két további forintért vallásának szertartása szerint eltemetik és — mint Schams ironikusan írja — „éppen olyan mélyre kerül a földbe, mint a gazdag”.⁸⁰

J E G Y Z E T E K

¹ Két olyan külföldi művet említhetünk, amely igen hasznosnak bizonyult témánk szempontjából: *J. Kulischer*, Allgemeine Wirtschaftsgeschichte; *M. Kovalovsky*, La France économique et sociale à la veille de la Revolution. Ezekhez hasonló feladatra magyar kutató eddig nem vállalkozott. Meg kell azért e helyt említeni *Milhofer S.*, Magyarország közgazdasága. I—III. köt. Bp. 1904. Ennek azonban igen nagy hiányossága, hogy egyáltalán nincsen benne jegyzet. Alapjában nem más ez, mint egy nagy terjedelmű kompiláció, amely forrásait nem árulja el.

Teljes mértékben egyetértünk azzal a bírálattal, amelyet e könyvről Kovács Ferenc 1905-ben írt a Magyar Gazdaságtörténeti Szemlében (XII. köt. 57—71. old.). Milhofer csak nagyon futólag érinti a munkabérek kérdését, de az árakkal elég behatóan foglalkozik. — Munkabérekkel foglalkozó kisebb közlemények találhatóak az említett Magyar Gazdaságtörténeti Szemle kötetében is, így pl. a III. (1896) kötetben (Mezei munkabérek 1828-ban), a IV. (1897) kötetben *Kemény Lajostól* (XVII. századbeli napszámberék) és ugyanótle a VI. (1899) kötetben Kassa városára vonatkozólag (Mezei munkabérek 1677-ben). Megemlíthető még *Thirring Gusztávnak* egy ugyanott, 1901-ben (VIII. kötet) megjelent cikke (Városaink lakosságának kereseti viszonyai a 18. század második felében). Ezeknek a cikkeknek közös vonásuk, hogy a kor ún. pozitívista történetírásának szokásához híven, egyszerűen csak közlik a levéltári forrásokban található adatokat, de behatóbb vizsgálatnak nemigen vetik azokat alá (még Thirringé nevezhető leginkább kivételnek ez alól a sommás megállapítás alól). — A helytörténeti monográfiákban imitt-amott lehet munkabér-adatokat találni. Ezek szerzői azonban megelégedtek a levéltári kutatás során véletlenül előbukkant adatok közlésével, anélkül, hogy mélyebben megvizsgálták volna őket (ugyanúgy, mint a Gazdaságtörténeti Szemle említett szerzői, hiszen ez a kornak jellemző sajátossága).

² Árszabások jegyzőkönyve. Pest és Nógrád megyék Levéltára. A benne olvasható limitációk évköre: 1775—1845.

³ Legtöbbjük a régi Budai Levéltár Miscellanea Nova c. sorozatában, különösen a 48. sz. csomóban.

⁴ A mezőgazdasági munkabérek szabályozó limitáció 1792-től 1841-ig rendelkezésre áll. Az építőmunkásoké csak 1818-tól került be a jegyzőkönyvbe.

⁵ A tanulmányhoz főleg az alábbi pesti hírlapok cikkeit használtuk fel: Vereinigte Ofner und Pesther Zeitung (1799—1842), Pester Zeitung, Hazai és Külföldi Tudósítások (1808—1839), Pesti Hírlap (1841—1848), Magyar Gazda (1841—1848), Hetilap (1845—1848), Életképek (1844—1848), Munkások Ujsága (1848).

⁶ A gazdasági viszonyokra: *Mód A.*, 400 év küzdelem az önálló Magyarországért. 7., bőv. és átd. kiad. Bp. 1954. — *Ungár L.*, Kapitalisztikus gazdálkodás. Magyar művelődéstörténet. Szerk. Domanovszky S. Bp. é. n. V. köt. 209. kk.

⁷ A kérdésnek legújabb feldolgozása: *Dvihally Á.*, A budai szőlőművelés története. Bp. 1932, 67. kk. — *F. Schams*, Ungarns Weinbau in seinem ganzen Umfange . . . 1—2. köt. Pest 1832—33. — *Uő.*, Vollständige Beschreibung der k. f. Hauptstadt Ofen in Ungern. Ofen 1822 (a továbbiakban: Schams, Beschr. . . . Ofen. — *Fényes E.*, Magyarországának s a hozzákapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geográfiai tekintetben. 2. kiad. Pest 1843, II. köt. — *Palugyay I.*, Magyarország történeti, földirati s állami legújabb leírása. Pest 1852, I. köt.

⁸ *Fényes i. m.* 325, 344—347.

⁹ *Dvihally i. m.*

¹⁰ Árszabások jegyzőkönyve. I. köt.

¹¹ „Homlitt: mai szokott értelemben szőlővesszőt, ősszel vagy tavasszal anélkül, hogy tövéről levágná, ezzel együtt meghajtva vagy megdöntve földbe ás, elbujt s végét kihagyván, bizonyos magasságig földdel takar, beföd . . .” Ez a szőlő ifjításának egyik módja, ugyanis így egy töről több ág „homlittatván”, az ily venyigék már az első évben teremnek. *Czuczor—Fogarasi*, A magyar nyelv szótára. Pest 1867, 2. köt. 1661.

¹² Mindezekre nézve lásd: A magyarság néprajza. KMENY II. 232—241.

¹³ *Schams*, Beschr. . . . Ofen. 554—555.

¹⁴ *Dvihally i. m.* 71—72.

¹⁵ Hústaksa-jegyzőkönyv. Fővárosi Levéltár.

¹⁶ *Schams*, Beschr. Ofen. 562—563.

¹⁷ *Dvihally i. m.*

¹⁸ 1833. jún. 8-i közgyűlés, 2482. jkv. sz.

¹⁹ *Schams*, Beschr. . . . Ofen. 560—561.

²⁰ 1818. jún. 11-i közgyűlés, 2366. jkv. sz. A jegyzőkönyv ugyanitt egyébként hivatkozik egy 1762. évi helytartótanácsi rendeletre, amely szerint tilos az ácsoknak a forgácsot hazavinniük.

- ²¹ Schams, Beschr. Ofen. . . 388—389. — *Palugyay* i. m.
- ²² A túlóradíj az Árszabások jegyzőkönyvében a limitálás, a húsárak a fővárosi levéltári húsár-taksa adatai alapján.
- ²³ Schams, Beschr. . . Ofen. 583.
- ²⁴ Czuczor—Fogarasi i. m. IV. köt. 519.
- ²⁵ Hetilap (1847) máj. 4., 140.
- ²⁶ Árszabások jegyzőkönyve. I. köt.
- ²⁷ A fullajtár a német „Vorreiter” szóból származó elavult kifejezés. A hatosfogatnál az első nyerges lovon ülő lovász neve.
- ²⁸ Kocsonya.
- ²⁹ *Ecseri L.*, Az alföldi munkáskérdés és a mezőgazdasági válság. Bp. 1898, 11. kk.
- ³⁰ *Schmall., L.*, Adalékok Budapest székesfőváros történetéhez. Bp. 1899, I. köt. 119—122. — *Flaxmayer J.*, Budapest közigazgatási szervezete és alkalmazottai 1686-tól 1872-ig. Stat. Közl. 79. köt. 74—76.
- ³¹ Pesti Hírlap (1845) júl. 13.
- ³² Birósági eljárásnál szokásos illeték latin neve.
- ³³ Pest és Nógrád m. Lt. Okmánytár. 11. sz.
- ³⁴ Az idézett hirdetések a Pesti Hírlapból valók. Több tucatnyi hasonló idézhetnénk.
- ³⁵ Országos Levéltár. Helytartótanács. Szentiványi Vince kir. biztosi iratai. 34. sz. [1846. febr. 7. (budai) és febr. 14. (pesti adatok).]
- ³⁶ *F. Schams*, Vollständige Beschreibung der königl. Freystadt Pest in Ungern, Pest 1821 (a továbbiakban: Schams, Beschr. . . Pest) 352.
- ³⁷ Uo. 353—354.
- ³⁸ Uo.
- ³⁹ Pesti Hírlap (1841) márc. 3., 139.
- ⁴⁰ Uo. (1841) nov. 20., 782.
- ⁴¹ Schams, Beschr. . . Pest. 488—489.
- A lisztláng (Mundmehl) a későbbiekben 0-val jelzett lisztfajta neve.
- ⁴² Schams, Beschr. . . Pest.
- ⁴³ Fővárosi Levéltár. Miscellanea nova, 48. cs.
- ⁴⁴ Uo. Hústaksa-jegyzőkönyv.
- ⁴⁵ Pesti Hírlap (1846) dec. 27., Hetilap (1846) dec. 22., Magyar Gazda (1847) jan. 1.
- ⁴⁶ Benjamin Rumford, angol fizikus (1753—1814), aki egy ideig bajor szolgálatban állt. A müncheni koldusok kérdésének állami gondoskodás útján való megoldásán fáradozott. A Rumford-leves csontból, állati vérből és különféle olcsó, de tápláló anyagokból készült.
- ⁴⁷ Kossuth 1831-ben és az azt követő években az inség enyhítésére alakult sátoraljaújhelyi bizottság tevékeny tagja volt (Zemplén megye monográfiája. Magyarország vármegyéi és városai. 462).
- ⁴⁸ Az épület a nevét onnan kapta, hogy korábban állatviadaloikat (kutyák egymásra uszítását) rendezték benne.
- ⁴⁹ Schams, Beschr. . . Pest. 336. kk.
- ⁵⁰ Uo. 419—420.
- ⁵¹ *Ecseri* i. m. 11.
- ⁵² Korszakunk kezdetét megelőzően, 1781-ben a tehénbőrből készült halzsiros csizma készítésének hatósági ára 2 forint, a kordován csizmáé 2 forint 50 dénár, a bocskoré 30—50 dénár (Fővárosi Levéltár. Miscellanea nova. 48. cs.).
- ⁵³ Schams, Beschr. . . Ofen. 579. kk.
- ⁵⁴ Uo.
- ⁵⁵ Uo. 589.
- ⁵⁶ Schams, Beschr. . . Pest. 307.
- ⁵⁷ Schams, Beschr. . . Ofen. 467.
- ⁵⁸ Pesti Hírlap (1845) márc. 30.
- ⁵⁹ Schams, Beschr. . . Pest. 490. kk.
- ⁶⁰ Uo. 492.

- ⁶¹ Pesti Hírlap (1843) jan. 22.
⁶² Uo. (1847) jan. 17.
⁶³ Munkások Ujsága (1848) aug. 27., 347.
⁶⁴ Schams, Beschr. . . . Ofen 414.
⁶⁵ Schams, Beschr. . . . Pest. 246. kk.
⁶⁶ Mindezek az előfizetési díjak magán az illető újságon olvashatók.
⁶⁷ Schams, Beschr. . . . Pest (a kötet végén).
⁶⁸ Pesti Hírlap (1844) aug. 15., uo. (1847) dec. 12.
⁶⁹ Árszabások jegyzőkönyve. 1796. szept. 14., 1670. jkv. sz.
⁷⁰ Schams, Beschr. . . . Pest. 349. — Schams, Beschr. . . . Ofen. 399. — A Budáról induló fiakerrel a Várba 1 Ft, a Császárfürdőig 1 Ft 15 kr, a Városmajorig 1 Ft 12 kr, Óbudára 1 Ft 40 kr, Pestre a Szépjuhász néhez 1 Ft, Máriaremetére vagy a Zugligetbe (mint nagyjából egyenlő távolságra fekvő helyekre) 2 Ft 40 krajcár a viteldíj. Rossz idő esetén, valamint vásár- és ünnepnapokon magasabb a viteldíj.
⁷¹ Pesti Hírlap (1842) júl. 7. A távolabb fekvő kirándulóhelyek példájaként Fótot (Károlyi-kastély parkja) és Gödöllőt (Grassalkovich-kastély parkja) említi.
⁷² Pesti Hírlap (1843) márc. 20.
⁷³ Schams, Beschr. . . . Ofen. 509.
⁷⁴ Pesti Hírlap (1847) aug. 29.
⁷⁵ Uo. (1847) aug. 3.
⁷⁶ Uo. (1847) aug. 29.
⁷⁷ Életképek (1844) szept. 4., 327.
⁷⁸ Pesti Hírlap (1847) szept. 9.
⁷⁹ Uo. (1844) okt. 3.
⁸⁰ Schams, Beschr. . . . Pest. 144—145.

В. Белаи

ДАННЫЕ К ИСТОРИИ ИЗМЕНЕНИЙ ОБЩЕГО УРОВНЯ ЦЕН И ЗАРПЛАТ В ГОРОДАХ ПЕШТ И БУДА

(1790—1848 гг.)

В статье исследуется формирование официально нормированных зарплат в нескольких профессиях, как и важнейших расходов по стоимости жизни в городах Пешт и Буда в течение периода около 60 лет. Эти профессии нижеследующие: рабочие виноградарства и строительства, домашние прислуги, комитатские и городские служащие. На основании данных сохранившихся официальных (комитатских и городских) норм зарплаты, в течение значительной части исследуемой эпохи можно проследить изменения общего уровня заработной платы, и на основе последних, как и данных цен рыночных отчетов, можно сделать заключение о тогдашнем жизненном уровне. Впрочем, при изучении этого вопроса большую помощь оказывает современная литература и пресса. Последняя в особенно большом количестве имеется в распоряжении из последнего десятилетия исследуемой эпохи, и содержит сообщения относительно жизненных условий, причем, кроме цифровых данных, приводится также оценка существовавшего в то время положения.

Первые 25 лет исследуемой эпохи прошли под знаком французской войны. Тесно связаны с этим явления обесценения денег, инфляции и девальвации, что конечно решающим образом сказывалось также на материальной обеспеченности населения городов Буда и Пешт. Обесценение денег уже тогда, как с тех пор всегда и всюду, в первую очередь сказывается на тех, кто живет за счет зарплаты, ибо повышение цен и заработной платы не происходит параллельно.

По выводам настоящей статьи зарплата рабочих была, как правило, весьма низкой, и между отдельными категориями наблюдаются большие отклонения. В некоторых профессиях официально установленные цены едва ли обеспечивали прожиточный минимум. Это относится особенно к тем наемным рабочим, которые

не имели никаких прочих ресурсов, кроме поденной платы, которую они заработали на земле или винограднике других. Разумеется, следует учитывать, в частности в случае рабочих виноградарства, что среди них в большом количестве могли находиться такие, у которых были собственные виноградники, и которые, наряду с культивированием своего собственного виноградника, работали также и у других, за поденную заработную плату. Число этих рабочих и их доходы из собственного виноградника, конечно, нельзя установить. Поэтому в статье принимаются во внимание только те рабочие, которые жили исключительно поденным трудом, совершаемым на земле других. Среди них имелись такие категории, поденная плата которых за один день равнялась цене одного фунта мяса.

Особенно в первых десятилетиях исследуемой эпохи большинство населения города Буда и, по меньшей мере, одна десятая часть населения Пешта жили виноградарством. Заработная плата рабочих, занимающихся виноградарством, которое требовало весьма кропотливой работы и большого знания дела, ниже зарплаты сельскохозяйственных рабочих. Зарплата мужчин и женщин, совершивших одинаковую работу, была неодинакова: зарплата женщин, как правило, была на 20—25% ниже зарплаты мужчин.

Нормировка обычно устанавливала два вида зарплаты: зарплату с содержанием (т. е. с горячей едой два раза в день) или без содержания (когда рабочий сам заботился о своем питании). Характерно для низкого уровня зарплаты, что зарплата с содержанием часто составляла только половину зарплаты без содержания. Это означает, что зарплата поденщика за один день равна двукратной стоимости его пищи на этот день. Можно представить себе, как он мог содержать на эту зарплату свою семью.

Значительно выше зарплаты сельскохозяйственных, а в частности рабочих, занимавшихся виноградарством, была зарплата строительных рабочих. Они — каменщики, плотники, кровельщики — получали поденную плату, в общем, в два раза больше, чем получившая самую высокую плату категория рабочих виноградарства (подрезчики). Подмастерья строительных рабочих получали 70—80% заработной платы мастера, а ученики — половину зарплаты подмастерьев. Это соотношение бесспорно выражает соотношение стоимости их труда, совершенного ими на строительстве. В пределах группы строительных рабочих самую высокую заработную плату получали кровельщики.

В зарплате домашней прислуги денежная оплата труда имела второстепенное значение. Прислуги жили в доме хозяина, который кормил их, и кроме того к вознаграждению натурой относилась также одежда, получаемая ими на основе соглашения. Многие из них имели даже право содержания скота на корме хозяина.

Гораздо более высокую зарплату получали коммунальные служащие, занимавшие более высокие посты. Их фактические доходы нельзя установить, ибо они сверх систематической зарплаты получали особые дотации за разные дела. Ввиду этого они жили в гораздо лучших материальных условиях, чем рабочие, даже и те коммунальные служащие, систематическая зарплата которых, не превышала годового заработка поденщиков (слуги).

Согласно сохранившемуся с конца исследуемой эпохи расчетному листу, подмастерья мясников получали от своих мастеров, кроме полного питания и содержания, годовую зарплату в виде круглой суммы. Между этими круглыми суммами зарплаты наблюдаются значительные отклонения, по всей вероятности в зависимости от оборота мясной. Однако, подмастерья мясников, повидимому, относились к наиболее высокооплачиваемым подмастерьям.

Для различия дохода населения двух городов характерно, что годовая квартирная плата за более большую квартиру равнялась сумме 13 летней зарплаты одного рабочего виноградарства. (в 1821 г.). Самые рентабельные доходные дома в центре города приносили своим владельцам столько дохода, сколько 150—200 поденщиков зарабатывали в течение года.

Во время большой голодовки 1846/47 года весьма сильно пострадало также бедное население городов Пешт и Буда. Лайош Кошут опубликовал в газете «Пешти Хирлап» предложение для борьбы с нищетой в широких масштабах, но оно не было осуществлено.

Az Országos Széchényi Könyvtár könyvtárosai a reformkorban

(Adalékok a pest-budai értelmiség kialakulásához)

Magyarország egyetlen hungarica-gyűjteménye még Széchényi Ferenc cenki kastélya könyvtártermének polcain sorakozik, s Tíbolth Mihály, Széchényi titkára gondozza és gyarapítja, amikor — 1800 őszen — a tudományos fejlődés ügyét sokoldalúan szolgáló Kovachich Márton György azzal a kéréssel vagy tanáccsal fordul a grófhoz: költöztesse át könyvtárának legalább magyar vonatkozású anyagát Cenkről Budára vagy Pestre.

A javaslatot az adott pillanatban a francia seregek várható támadása teszi időszerűvé, de Kovachich általánosabb jelentőségű érveket is felsorakoztat. A könyvtárnak állandóan a két város egyikében volna a helye, mivel itt él a legtöbb olyan ember, aki a tudományokat műveli, vagy hivatása szerint művelnie kellene; s mivel a vidéki tanárok, idegen utazók ezt a várost látogatják leginkább Magyarországon. Pest-Budán a könyvtárat szélesebb rétegek tudnák használni vagy megtekinteni, ami nemcsak a gróf, hanem a haza dicsőségére is szolgálna. A könyvtárnak magának is javára válnék, ha Pesten vagy Budán helyeznék el: katalógusait pontosabban, kényelmesebben lehetne elkészíteni, hiányait könnyebb volna pótolni.¹

Nyilván hasonló megfontolások vezetik Széchényit, amikor 1802-ben, felajánlva könyvtárát a nemzetnek, azt kívánja, hogy gyűjteményét a főkormányzók székelyén helyezték el. Abban az esetben is, írja a gróf felterjesztésében, ha az egyetemet Pestről más városba helyezték — ez a gondolat többször is felmerült a XIX. század első felében —, a könyvtár maradjon itt, ahol a főkormányzók működik.²

Azt, hogy az országos könyvtár pesti vagy budai elhelyezése nem magától értetődő gondolat, mutatja az is, hogy a Bécsben élő magyarországi történész, Johann Christian Engel kedvezőbbnek tartotta volna, ha a gyűjtemény Cenken marad mint hitbizomány. Úgy látszik, valamilyen okból később Kovachich is erre az álláspontra jutott.³ A könyvtár azonban Pestre kerül, a század második évtizedében mellette létesülő régiséggyűjteménnyel és természettudományi gyűjteménnyel együtt a Nemzeti Múzeum nagyobb szabású szervezetét alkotja, s amikor 1846-ban a Pollack Mihály tervei szerint és irányításával épített új palotába költözik: már senkinek sincs kétsége afelől, hogy az intézmény valóban a maga helyén van. A két időpont között eltelt évtizedekben Pest-Buda az ország

kulturális központjává vált; az új intézmény — sok más kulturális vagy gazdasági szempontból jelentős tényezővel együtt — elősegítette ezt a fejlődést s maga is erősödött általa.

A fejlődést kulturális vonalon az egyetem Budára helyezése indítja meg 1777-ben. Ezzel az ország legnagyobb tudós-testülete kerül ide, s vele a következő korszak értelmiségét jelentő fiatalok százai. Az egyetemmel jön könyvtára is, a korszak egyetlen nyilvánosnak tekinthető könyvtára, az egyetem tanárainak s néhány alacsonyabb rangú hivatalnoknak gondozásában. A fejlődés következő állomása Pest-Buda politikai fővárossá emelése a helytartótanács, kamara, s a többi központi hatóság Budára helyezése által, — a legfőbb igazságügyi fórumok székhelye eddig is itt volt. Az így már szervezett keretek között megélenkülő szellemi életet a jakobínus mozgalomra következő reakció már nem képes teljesen megfojtani: néhány nehéz év után az irodalom és a tudomány a felvilágosodás elvein túlhaladva új, nemzeti és polgári irányú fejlődésnek indul. Az utat heves irodalmi és tudományos harcok, egymásután meginduló hírlapok és folyóiratok, egyre nagyobb példányszámban megjelenő magyar nyelvű művek jelzik. Az új szakasz egyelőre laza, kötetlen keretei között a Széchenyi Könyvtár, majd a Nemzeti Múzeum létesítése az első állomás. Pest kultúrközpont jellegét az új intézmény érezhetően megnöveli; Schams az ország egyes részeinek szorosabb egységbe fonódását várja az egész ország történeti és természeti kincseit egybegyűjtő működésétől.⁴ A következő határák a Marczibányi-alapítvány, amely a tudományos életnek valamiféle szervezettséget ad, épp úgy, mint az 1817-ben meginduló Tudományos Gyűjtemény. A tudományos jellegű alapítások sorát e korszakban az 1830-ban működni kezdő Akadémia zárja le; 1844-ben megnyíló könyvtára most már a harmadik nyilvános jellegű könyvtár Pest-Budán. A centralizálódás a következő évtizedekben gazdasági és társadalmi síkon halad tovább, s legfőbb munkása a nemzeti könyvtár alapítójának fia, az Akadémiát alapító Széchenyi István.⁵

A szervezeti keretek ilyen fejlődéséből következőleg Pest-Budán a XVIII. század végétől kezdve rohamosan szaporodnak az intellektuálisan képzett munkaerőt igénylő munkakörök. Az értelmiség száma mégsem nagy. A budai hivatalnokgárda létszáma a XIX. század 20-as éveiben 500 körül mozog;⁶ a pesti oldal világi értelmiségének számát — nem számítva az egyházi személyeket és a főúri-főnemesi hivatalnokokat — a 20-as évek elején mintegy hétszázra, a 20-as évek végén nyolcszázra tehetjük. Pesten a középrendű hivatalnokok száma nem sokkal haladja meg a kétszázat; nagyjából ugyanannyi az ügyvédek száma is. Az egyetemen — a teológiai fakultást nem tekintve — 50—60 főnyi tanári és egyéb oktató személyzet működik; az alsóbbfokú iskolák világi tanárainak száma 40—50 között mozog. Orvosok és gyógyszerészek, képzőművészek, zenészek, színészek, nyomdák, könyv- és műkereskedések tulajdonosai alkotják az értelmiség további csoportjait. A három laikus fakultáson a hallgatók száma 1821-ben megközelíti az ezret: 985 fő.⁷

A kulturálisán tevékeny, a szellemi mozgalmakban valóban szerepet játszó értelmiségiek száma azonban jóval alatta marad az értelmiségi foglalkozásúak számának. Pest-Buda alapos ismerője, Schams a két városból 188 író és tudós nevét sorolja fel,⁸ a valóságban ezeknek legfeljebb a fele jelent valamiféle értéket a magyar irodalom vagy tudomány szempontjából. A szellemileg tevékeny értelmiség soraiba való belépést az egyetem elvégzése önmagában véve még nem biztosítja: a kétéves filozófiai fakultás sokoldalú, de nem elmélyült, enciklopedikus tananyaga csak előkészület valamelyik más karon folytatandó studiumokhoz;⁹ s ez a másik kar az esetek többségében a jogi, mint amely legközelebb áll a humán műveltségben magasabb fokozatot szerezni szándékozók érdeklődéséhez, gyakorlati jelentősége pedig az, hogy univerzálisan képesít bármilyen hivatali állás elnyerésére. Széleskörű műveltséget, elmélyült szaktudást az egyetem falai között csak kevesen szereztek: azok, akik egy-egy nagy tudású professzorhoz csatlakozva, a formális oktatást önképzéssel kiegészítve hatoltak be az egyre inkább differenciálódó tudományszakok valamelyikének világába.

Korszakunk azonban többet követelt az értelmiség legkiválóbb tagjaitól a pusztai szaktudásnál. A XIX. század első felében a pest-budai értelmiségnek — ha valóban meg akart felelni kora követelményeinek — nemcsak a tudományok valamelyik ágának művelésére kellett vállalkoznia, s nemcsak arra, hogy a szellemi életben tevékeny részt vállalva megteremtse az ország intézmények által már kijelölt kulturális központját. Távlati perspektívában az értelmiség legnagyobb súlyú feladata az volt, hogy a maga eszközeivel a nemzetté alakulás útját egyengesse a feudalizmus és a gyarmati sors béklyóival lenyűgözött Magyarország számára; új, polgári-nemzeti kultúrát teremtsen.

Arra, hogy a magyar értelmiség e feladatát valóban meg is oldhassa, éppen a fővárosban történt összetömrődése, s nem utolsósorban a fővárosnak sajátos társadalmi funkciója volt döntő hatással. Az értelmiség a XVIII. század vége óta, amikor II. József az értelmiségi pályákat megnyitotta a nem nemes származásúak előtt, a társadalom valamennyi rétegéből gyarapodott. Amíg azonban a nemes és nem nemes származású értelmiségiek közötti válaszfal a vidék kisszerű keretei között nehezen tűnik el, s csak a honorációrnak a kisenemesi életformához való, már csak anyagi vonatkozásban is rendkívül sok akadály által gátolt hasonulása útján, Pest-Budán ez a határvonal kevésbé éles: a kezdődő nagyvárosi élet lehetővé teszi, hogy a közös műveltség, közös életforma talaján a nem nemes honorácior és a nemes származású értelmiségi különösebb problémák nélkül olvadhasson egygyé. Éppen ez a körülmény — tudniillik, hogy a nem nemesi értelmiség nem a nemességhez, hanem a nemesség köréből kikerült értelmiséghez hasonul, sőt, az egymásra hatás nagyobb mértékben kölcsönös, mint az országban bárhol — biztosít, központi helyzete mellett, a pest-budai értelmiség számára nagyobb szerepet, mint amilyent az ország többi részében szétszórta élő értelmiség e korszakban játszhat. A rendi kiváltságok elleni harcban, a polgári és nemzeti követelményekkel szemben való állásfoglalásban ez az

értelmiség természetesen még nem egységes, s a nemesi életszemléletet sokan nem tudják levetkőzni. Legjobbainak kulturális munkássága objektíve mégis a nemzeti és polgári átalakulás felé mutat, mivel a 20-as, 30-as években, amikor a harc még elsősorban kulturális, s csak másodszorban gazdasági síkon mozog, végső fokon a politikai haladást tudják szolgálni társadalmi és gazdasági kérdésekben alkotott tisztázatlan vagy éppen maradi nézeteik ellenére is.¹⁰

Ennek az értelmiségnek körében jelennek meg a század elején a Nemzeti Múzeum tudományos képzettségű alkalmazottai, közöttük a könyvtár gondozói, új színnel járulva hozzá az intellektuális réteg folyamatos számszerű növekedésével együtt természetszerűleg minőségileg is meginduló differenciálódásához. E korszakban a könyvtárosi pálya maga is fejlődésének talán legdöntőbb szakaszát éli át. A nyilvános könyvtárak megalakulása előtt a könyvtárosság Európa egyetlen országában sem volt önálló pálya. A főúri tulajdonban levő könyvtárakat titkárok, írók, tudósok, mindenféle rendű és rangú személyek mellékfoglalkozásként gondozták; szerzetesrendek, püspökségek könyvtárait erre kijelölt egyháziak kezelték; az egyetemi könyvtárak élén egyetemi tanárok állottak, akik mellett alsóbb rangú hivatalnokok — írnokok — működtek olykor fő foglalkozásban. A XVIII. század folyamán a nagy könyvtárak nyilvánossá tételének s egyben a könyvanyag hihetetlen méretű felduzzadásának időszakában ez a helyzet tarthatatlanná válik. A könyvállomány kezeléséhez új módszerek kidolgozása válik szükségessé, s az elszaporodó könyvtári szakirodalomban felhangzik a szakszerűség biztosítására felállított követelés: a könyvtáros legyen csak könyvtáros, ne vállaljon sem egyetemi tanárságot, sem más állásokat, s szentelje minden idejét a rábízott könyvtár gondozására. A könyvtár passzióból e korszakban válik hivattallá.¹¹

A pálya fejlődése természetesen lassan, kerülő utakon történik Európa más országaiban is, Magyarországon is. A főváros két nagy könyvtárának élén álló tudósok a könyvtárosság mellett a szellemi élet más területein is rendszeres állásokat töltenek be — anyagi okok és a tudományos élet fejlettségi foka ezt egyaránt szükségessé teszi; de hogy a fő foglalkozású könyvtáros-típus megvalósításának igénye már megvan, ezt — mint látni fogjuk — a könyvtárosi állások betöltésénél érvényesülő szempontok, s az 1836-os országgyűlésen Horvát Istvánnak már mint könyvtárosnak felajánlott díjazás igazolja. A Széchényi Könyvtár az egyetemtől, a korszak legfőbb tudományos központjától független intézmény; könyvtárosainak is — legalábbis elvben — az egyetem súlyától és tekintélyétől függetlenül kell pozíciójukat megteremteniük.

A fővárosi értelmiség új kultúrát kialakító, s Pest-Budát ennek jegyében kulturális központtá fejlesztő tevékenységéből a Nemzeti Múzeum tisztviselőire speciális feladatok ellátása hárul. Magyarország természetrajzának tudományos megismerése előfeltételeként szükségessé válik a magyar növény- és állatvilág s az ásványi kincsek példányainak rendszeres gyűjtése — ezt a feladatot vállalja a természet-tudományi gyűjtemény. Az ország honfoglalás előtti állapotának s az

elmúlt századok történetének feltárása nem haladhat előre a régészeti anyag, régi pénzek, érmek, „talált kincsek” s más tárgyi emlékek tanulmányozása nélkül — ezeknek őrzése, meghatározása a régiséggyűjtemény feladata lesz. Végül a magyar múlt egészének, politikai és kultúr-történetének, irodalmának ismerete nem épülhet másra, mint a régmúlt és közelmúlt magyar vonatkozású nyomtatványainak, ismeretlen adatokat tartalmazó kéziratainak összegyűjtésére, használhatóvá tételére, tudományos feldolgozására. A muzeológusok, könyvtárosok munkája ilyen módon a nemzeti tudomány fejlődése alapjainak biztosítása. Ehhez a fő feladathoz csatlakozik egy másik, nem kevésbé fontos: az összegyűjtött anyag bemutatása az érdeklődő közönségnek, ezáltal a nemzeti irányú műveltség gyarapítása, s egyben a nemzeti öntudat megszilárdítása. Ez az utóbbi követelmény a könyvtárra is épp úgy vonatkozik, mint a másik két gyűjteményre: a könyvtár egyben könyvmúzeum is; a könyvek ezrei, a régi nyomtatványok, kéziratok az olvasók igényeinek kielégítésén kívül épp úgy szolgáltak muzeális célokat, mint a régiségek vagy az ásványok. Ez a két körülmény teszi jelentőssé a reformkorban az új gyűjteményeket, köztük a könyvtárat is, s nem méreteik; a könyvtár állományát még 1821-ben is csak 10 000 kötetre becsülik, szemben az Egyetemi Könyvtár 60 000 kötetével, s 10 000 kötetes magánkönyvtár több is van ekkor Pest-Budán.¹² Csakhogy míg az Egyetemi Könyvtár nem a magyar múlt, hanem a tudomány általános fejlődésére hivatott fényt deríteni, s könyvanyaga az egyetemi oktatás igényeinek felel meg, addig az adott korszakban a Széchényi Könyvtár fontosságát nemzeti jellege szükségképpen megnöveli. Az új intézmény célkitűzése tisztviselőinek is számuknál nagyobb jelentőségű, s jó vagy rossz könyvtári munkájuktól független helyet biztosít: ők a születő nemzeti kultúra első intézményes hordozói.

Ami a korszak fejlődésének másik tengelyét, a polgári irányú törekvéseket illeti — ebben a vonatkozásban a Széchényi Könyvtár természetesen főleg csekélyebb szerepet játszik. Nemzeti szempontból rendkívül jelentős célkitűzése — a magyar vonatkozású könyvanyag gyűjtése — lehetetlenné teszi számára, hogy a nyugati haladó szellemi áramlatok, a polgári tudományosság, vagy az előrehaladottabb természettudományok közvetítője legyen. A könyvtáros hivatalából folyó feladata tehát az, hogy közvetve, a nemzeti vonal erősítésével szolgálja a polgári fejlődést, amelynek egyébként szakszerűségét megkívánó feladataiból, társadalmi helyzetéből kifolyólag maga is részese.

Fentieknek megfelelően tanulmányunkban három kérdéscsoportra keressük a választ: milyen társadalmi-anyagi helyzetben éltek a Széchényi Könyvtár reformkori könyvtárosai, mint a pest-budai értelmiség egy kis csoportja; milyen szakszerű követelményeket támasztottak velük szemben, megvolt-e a lehetősége annak, hogy ezeknek meg is feleljenek, s mennyiben járultak hozzá e követelmények a könyvtárosi pálya fejlődéséhez; — végül, hogy kik voltak ezek a könyvtárosok, milyen eszközökkel kívánták megoldani feladataikat, s milyen eredményeket értek el. Mindezek megvizsgálásával alkothatunk magunknak képet a Széchényi

Könyvtár reformkori könyvtárosainak, s példájukon keresztül bizonyos vonatkozásokban az egész tudományokkal foglalkozó pest-budai értelmiségnek társadalmi, tudományos és nemzeti jelentőségéről.

I.

A Nemzeti Múzeum a reformkorban csekély számú könyvtárosi és muzeológusi gárdát foglalkoztat. Mindössze 21 azoknak a száma, akik 1848-ig mint kinevezett, tudományos képzettségű alkalmazottak rövidebb-hosszabb ideig a három gyűjtemény valamelyikénél működnek, közülök kilencen a könyvtárnál. A tisztviselők egy része csak rövid ideig működik. Míg Miller Jakab Ferdinánd 1802. évi kinevezésétől 1815-ig gondozza a könyvtárat — 1812-től haláláig a Nemzeti Múzeum igazgatói tisztét is ellátva —, s míg az 1815-ben kinevezett Horvát István 1846-ban bekövetkező haláláig áll a könyvtár élén, addig Petrovics Ignác, az első írnok két és fél évi, utódja, Gruber Károly Antal egy évi szolgálat után távozik. Utána Strázsay József hat évig szolgál; az 1808-ban kinevezett Haliczky Antal, mint a múzeum harmadik hivatalnok, ugyancsak hat évig, míg 1814-ben a régiségtár első őrévé nem nevezi ki a nádor. Az 1810-től kezdve írnokoskodó Kutsera János 1812-ben a természetrajzi gyűjtemény segédjére lesz; az 1816-ban adjunktussá kinevezett Kovachich József Miklós pedig 1821-ben lemond állásáról. 1821 és 1846 között a könyvtár egyetlen őre a nyelvész és történettudós, utóbb egyetemi tanár Horvát István; csak 1846-ban, az ő halála után nyer kinevezést a néhány éve mellette napidíjaskodó Mátray Gábor.¹³

Az új intézmény az értelmiség számára minden más körülménytől függetlenül azért is jelentős, mert növeli azoknak az intézményeknek különben még csekély számát, amelyek tudományos vagy tudományos jellegű munkáért megélhetést biztosítanak. Elég százalmas megélhetést: a tudományoknak szentelt élet általában nyomorult anyagi körülményeket és ezzel együtt csekély megbecsülést jelent ekkor. Ezzel a könyvtár alkalmazottai is tisztában vannak. „Közönséges panasz — írja naplójába a fiatal Horvát István 1805-ben — hogy nyomor, baj háborgatja nemzeti földünkön a tudós és tanító embereket, kiknek úgyszólván nem jobb sorsuk a présben öszvesajtolt pór ember szerencséjénél. Ha tanítanak, holtig csekély fizetéssel tanítók maradnak; ha a tudományok virágoztatásukért fáradoznak, bolondoknak, tébolyodottaknak tartanak.”¹⁴ Ferenczy János néhány évvel később azt ajánlja Horvátnak, hagyjon fel törekvésével a tudományos pályára, vállaljon inkább ügyvédséget: „... a kis vagyona ezen úton szert tehetsz, úgy is jobban szolgálhatsz Hazádnak a Tudományok által is, mint ha oktató székben tűnődnél üres erszény s fanyar kenyér mellett.”¹⁵ Horvátot könyvtári állása elfoglalásakor magas állású férfiak figyelmeztetik, hogy inkább gyakorlati pályát válasszon, minthogy „a tanult emberek sorsa Magyarországon igen-igen nyomorúságos; s a tudományok még nem jutottak el a magyaroknál arra a fokra, hogy jó képességű elméknek érdemes legyen

foglalkozni velük”.¹⁶ 1828-ban is a társadalom részvétlenségéről, s az ezzel összefüggő anyagi nehézségekről panaszkodik Horvát: „A Múzeumnak annyi jövedelme nintsen, hogy bennünket fizethessen; mások a pénz szűkéről panaszkodnak; a legnagyobb rész pedig, mint a barmok, eszik, iszik, alszik s. a t. Kevés szép és művészi érzés találtatik még mi közöttünk.”¹⁷

A tudományos pálya kilátástalansága veszi el Kovachich József Miklós kedvét is a könyvtárosságtól. Kijelenti a nádornak, nincsen kedve a tudományokhoz, „minthogy igen sok példából nyilvánvaló, hogy nálunk a tudományok művelése semminő becsben sem áll, sőt megvetik és végső vagyoni romlásba dönt”. Apja, a magyar jogtörténetírás és a tudományos forráskiadás megteremtője, 44 évi fáradhatatlan munka árán sem tudott alárendelt helyzetéből kiemelkedni. Tudományos munkálkodás nélkül pedig a múzeumban dicstelenül szerepelne.¹⁸ Nézetait megismétli néhány évvel később benyújtott lemondásában: „ebben a hazában terméketlen a tudomány mezeje”, s a haza fiai nem méltányolják a tudományos törekvéseket.¹⁹

Mindazoknak az értelmiségieknek tehát, akik ezekben az években az alakuló múzeum és könyvtár szolgálatába állanak, a konkrét megélhetés biztosítása mellett — nem utolsósorban az általuk képviselt ügy érdekében is — megfelelő társadalmi súlyt és tekintélyt is kell szerezniök. Ezt a törekvést hosszú ideig — jellemző módon — az a körülmény könnyítette meg, hogy a könyvtárőr, múzeumőr nem volt egyszerűen tudósnek tekinthető; a könyvtár egyben hivatal is volt, vagy legalábbis útban volt a hivatallá válás felé: egyike volt a főváros közintézményeinek, s alkalmazottai legalább annyira az itt működő nagy létszámú hivatalnoki gárda tagjai voltak, mint amennyire tudósok.

A könyvtár és múzeum közhivatali jellegét elsősorban a Széchényi Ferenc alapítólevelében kikötött nádori fennhatóság biztosította. Az első években ugyan a nádor mellett a helytartótanács és a kancellária is intézkedik könyvtári ügyekben, de 1807-ben, a Nemzeti Múzeum megalapításával megkezdődik a nádor kizárólagos irányító szerepe a könyvtár életében is. Az ő energikus támogatásával jönnek létre a múzeumi gyűjtemények, s a múzeum pénzalapja is. Az újonnan létesített gyűjtemények őreinek kinevezéséhez Széchényi Ferencnek természetesen nincsen köze. Ennek a fejlődésnek kapcsán szorulnak háttérbe Széchényi jogai a könyvtárosok kinevezése körül is, s ezzel eltűnik az egyetlen körülmény, amely a könyvtár közintézmény-jellegét még csorbíthatta volna. Az ország fővárosában működő, országos jellegű intézményhez már nem illettek a feudális megkötöttségek. A tisztviselők a nádori irodán teszik le a hivatali esküt.²⁰ Neveiket a hivatalos sematizmus is felsorolja.

József nádor haláláig — tehát 40 éven át — viselte gondját a Nemzeti Múzeumnak. Ritkán múlt el hónap, hogy ne látogatta volna meg a gyűjteményeket vagy később az építkezést.²¹ Nagy terjedelmű hivatalos levelezést folytatott a múzeum igazgatójával vagy a megbízott igazgatóval. Figyelme nemcsak a személyzet, gyarapodás, elhelyezés valamennyi kérdésére terjedt ki; javaslatok és rendelkezései útján arra is törekedett,

hogy a múzeumnak s ezen belül a könyvtárnak szilárd hivatali keretek között történő működését biztosítsa. A két fél közül a nádor a pontosabb hivatalnok: utasításai rendszerint néhány nap leforgása alatt követik a felterjesztéseket, leirataira viszont gyakran több hónapos késedelemmel kap választ. A nádor komoly igyekezetet fejt ki, hogy a hivatalok bürokratikus működésétől idegen tudósembereket hivatali rendre szoktassa. Rendeztetti a múzeum irattárát, gondoskodik a számadások szabályszerű elkészítéséről. A hivatali jellegű működést van hivatva az az intézkedés is biztosítani, amely szerint a múzeum öreinek havonta ülést kell tartaniok, ahol a múzeumot illető valamennyi kérdést megtárgyalják. A tisztviselők feladatköreinek pontos meghatározására a nádor később ügyrend készítését rendeli el — ezt a megbízatást azonban Horvát elhanyagolja.²² A még Miller által készített ideiglenes szabályzatok alapján működő intézmény azonban így is országos érvényű közhivatali funkciókat tölt be, elsősorban mint a korábbi keletű, de a Széchényi Könyvtár fennállása óta különös gonddal szorgalmazott kötelességdíj-beosztás központja. A rendelkezés nehezen, hiányosan valósul meg, de máris hozzájárul a főváros kulturális központtá fejlődéséhez, Pest-Buda központi voltának tudatosításához.

A nádorral való állandó kapcsolat mellett a könyvtár és a Széchényi-család kapcsolata Miller és Széchényi Ferenc halála után gyorsan elorvad. A könyvtárőri és írnokei állás betöltésénél Széchényi Lajos szerepe már csak formális. 1846-ban ő jelöli ugyan a kérvényével hozzá forduló Mátrayt, mint a család volt nevelőjét, Horvát megürült helyére,²³ a kilenc éve a könyvtárnál működő Mátray kinevezése azonban úgyis magától értetődő. A nem sokkal előbb alkalmazott szolgának kinevezéséhez csak jóváhagyását kéri ki.²⁴

Arra a kérdésre, hogy az ilyen módon állami tisztviselőkké vált könyvtárosoknak milyen társadalmi pozíciót sikerült elérniök, hogy egyáltalán megvolt-e az intézményes lehetősége annak, hogy súlyjal bíró társadalmi tényezőkké váljanak — anyagi helyzetük vizsgálata ad feleletet. A könyvtári tisztviselők fizetésüket Széchényi Ferenc alapítólevele értelmében az egyetemi alapból nyerték. A fizetések a reformkor folyamán úgyszólván állandóan szabályozásra szorultak. 1803-ban Miller könyvtárőri fizetése évi 600, az írnoke 400 forint lesz; ezenfelül természetbeni lakásuk elkészültéig évi 200, illetve 100 forint lakáspénzt utalnak ki számukra. A következő években Millernek többször is sikerül fizetésemelést kieszközölnie, ugyanakkor azonban a pénz értéke állandóan csökken. 1811-ben azután, amikor a papírpénz értéke egy ötödére száll le, a múzeumiak — mint a többi hivatalnok — ötszörös fizetést kapnak, s a továbbiakban a nádor a múzeum igazgatójává kinevezett Millernek — papírpénzben — évi 2000, az öröknek 1200, a sceptoroknak 800, a kancellistáknak 600 forint évi fizetést állapít meg. A pénzbeli juttatást természetbeni lakás, tüzelőfa és világításra szolgáló viasz egészíti ki. Az 1815-ben kinevezett Horvát fizetése azonban — elvben ideiglenesen — csak 1000 váltóforint lesz, 1816-ban pedig Kovachichot évi 500 váltóforint fizetéssel nevezik ki adjunktussá.²⁵

Ezek az összegek évek során át érvényben maradnak az időnként nagymértékben fellépő drágaság s annak ellenére, hogy a könyvtár és a két gyűjtemény hasonlóan dotált alkalmazottai sűrűn fordulnak fizetés-emelési kérelmekkel a nádorhoz. Miller akciója a soproni könyvtár eladására — azzal a céllal, hogy a bejövő összeget a múzeum tőkéjéhez csatolva, kamataiból a tisztviselők fizetését egészítsék ki — meghiúsul,²⁶ s 1821-ben benyújtott javaslata szintén eredménytelen marad.²⁷ 1824-ben a gyűjtemények őrei azt kérik, hogy fizetésüket váltó forint helyett ezüst forintban kapják. Hivatkoznak arra, hogy 1200 forintban megállapított fizetésükből csak 1000 forintot kapnak meg, s azt is minden pótlék nélkül, holott más tisztviselők s a jobban fizetett egyetemi tanárok időnként drágasági pótléket kapnak.²⁸ Beszélnek nehézségeikről: nemcsak adósságokat kényszerültek csinálni, de „kénytelenek voltak megismerni a mindennapi szükségletek s az illő öltözék hiányát”. Így nem lehetett meg bennük az a szellemi frissesség, amely a tudományok műveléséhez szükséges; nem tudták megszerezni maguknak a munkájukhoz szükséges újabb tudományos alkotásokat; még tudományos levelezés folytatására is képtelenek voltak.²⁹ A nádor sajnálkozva utasítja el kérésüket: a múzeumi alap jövedelmei kizárólag váltó pénzben folynak be, ügyükön csak az országgyűlés segíthet.³⁰ A tisztviselők be is nyújtják kérelmüket az 1825-ben összeülő országgyűléshez. Helyzetükkel a múzeum állapotát tárgyaló jelentés részletesen foglalkozik. Eszerint a tisztviselők számát az elvégzendő munka sokaságához képest gyarapítani, s fizetésüket emelni kellene; a múzeumi alap azonban az eddigi kiadások fedezésére is alig elégséges. A fizetésekre a múzeumi és egyetemi alapból összesen 7719 váltó forint áll rendelkezésre, holott a kétszerese lenne szükséges. A múzeumi alapot 100 000 forintos tőkével kellene kiegészíteni.³¹ Bár az országos alapítványokat felülvizsgáló bizottság elismeri: méltányos és a nemzet méltóságának érdekében áll, hogy „azok, akik szolgálataikat a tudományosság előbbre vitelének és a nemzeti kultúra előmozdításának szentelik, a házi gondoktól mentesek legyenek”,³² az országgyűlés a problémát mégsem oldja meg. Horvát fizetése ezekben az években mégis emelkedik: 1824-ben a nádor 500 váltó forint lakáspénzt engedélyez számára, minthogy eddig sem természetbeni lakást, sem lakbérkiegészítést nem kapott, s így fizetése felét lakbérre költötte.³³ 1827-től kezdve Széchényi Lajos alapítványából részesül Horvát évi 100 ezüst forint fizetésekiegészítésben.³⁴ Ugyanebben az évben utasítja el a nádor a tisztviselők közös kérelmét, amelyet 30%-os drágasági segély engedélyezéséért nyújtanak be.³⁵ 1831-ben azután az általános drágaság olyan fokot ér el, hogy a tisztviselők helyzetének javítása nem halasztható tovább: ekkor — a drágaság tartamára — 100%-os fizetésemelést kapnak, s felemelt fizetésük a nádor hallgatólagos engedelmével a reformkor végéig érvényben marad.³⁶

Az itt felsorolt összegek értékéről s az általuk kijelölt anyagi-társadalmi helyzetről valóságosabb képet nyerünk, ha összehasonlítjuk a pest-budai értelmiség más foglalkozású tagjainak fizetésével.³⁷ A hivatalnokok a devalváció után az egész osztrák császárság területén nyomó-

rúságos helyzetbe kerültek, minthogy ezüst forintban megszabott fizetésüknek évtizedeken át nem teljes értékét kapták meg váltó forintban.³⁸ Ettől eltekintve a pest-budai központi hatóságok hivatalnokai lényegesen jobban dotáltak, mint a könyvtár- vagy múzeumőrök. Ez utóbbiak fizetése 1831-ig — 1000 váltó forint, az ezüst- és váltópénz közötti viszonyt szabályozó 1816—1817. évi pátenseknek megfelelően 400 ezüst forint értékben — protokollistai-kancellistai szinten mozog, míg ugyanakkor a kamarai levéltárat vezető levéltáros 1200, az ott működő regisztrások 700—1000 ezüst forint értékű fizetést kapnak. Az 1831-ben engedélyezett 100%-os pótlékkal a múzeumiak fizetése a legmagasabban fizetett kamarai vagy helytartótanácsi koncipista vagy az építési hivatalban dolgozó mérnök fizetését éri el, de alatta marad a központi hatóságoknál működő titkárok 1000—1200 forintos fizetésének.³⁹ A múzeumiaknál jóval magasabb fizetést húznak az egyetemi tanárok is: évi 1200 forintot ezüstben, bár ennek teljes értékét csak 1831-től kezdve fizetik ki számukra.⁴⁰ Az 1831-es emeléssel érik el a múzeumi alkalmazottak az egyetemi könyvtár igazgatójának vagy Pest város főpolgármesterének és bírójának évi 800 ezüst forintnyi jövedelmét.⁴¹

Az 1811-ben devalválódott múzeumi alap érthetővé teszi ugyan a fizetésekkel való takarékoskodást; az eredmény mindenesetre a könyvtárosok, múzeumőrök átlagosnál alacsonyabb életszínvonalára, s a társadalmi állásuk és anyagi helyzetük közötti áthidalhatatlan ellentét. Az első évtizedek könyvtári segédszemélyzete — Gruber, Strázsay, Kovachich — távozásuk indokai között más egyéb okok mellett valamilyen nyien kijelentik: fizetésükből a pesti árak mellett a legnagyobb takarékoság segítségével sem tudtak megélni. Ezek — mint Horvát írja róluk — kezdetben nem sokat törődtek az anyagiakkal, mivel csak a tudományok szeretete vonzotta őket. „Később azután, ha vagy saját vagyონukat felélték, vagy adósságokba verték magukat, ezeknek s a kamatoknak súlya egyre jobban nyomasztotta őket, úgy hogy végül félig vagy egészen reményvesztetten haltak meg.”⁴² Valahányszor könyvtári személyzet felvétele kerül szóba, Horvát mindig figyelmezteti a nádort: helyesebb senkit sem alkalmazni, mint rosszul fizetett tisztviselőket, akik fizetésükből a legfőbb életszükségleteket sem tudják fedezni, s csak az elégedetlen hivatalnokok számát szaporítják, — holott azoknak, akik a tudományokban kívánnak előrehaladni, s mások művelődésében segítséget nyújtani, nyugodt lélekkel kell rendelkezniük.⁴³ A könyvtárosi vizsgán részt vett Máj József utóbb megköszönte Horvátnak, hogy nem alkalmazták, mivel rájött, hogy fizetéséből úgy sem tudott volna megélni.⁴⁴

Ilyen körülmények között egyetlen út maradt a könyvtáros számára, hogy megélhetését biztosítsa: s ez az volt, ha könyvtárossága mellett más megbízatásokat is vállalt. Ezt az utat járta maga Horvát is. Anyagi helyzetének alakulása megérdemli a behatóbb figyelmet. Mivel nemcsak jövedelmeiről, de kiadásairól is tudunk némi képet alkotni, az ő — ha nem is mindenben tipikus — helyzetének vizsgálata közelebb vihet a pest-budai értelmiség életszínvonalának megismeréséhez.

Amikor Horvát a könyvtárőri állást elvállalja: már földje van Fejér megyében, szőlőtulajdonos Pátkán, s úgy látszik, némi forgatható tőkéje is van. 1808 óta az egyetem jegyzője, 1809 óta országbírói titkár; e két állás évi 500—500 forintot jövedelmez. Tanulmányaiért is kap olykor tiszteletdíjat.⁴⁵ Mint könyvtárőr, Horvát régi állásait a nádor engedelmével továbbra is megtartja; a nádor ekkor elismeri, hogy 1000 váltó forintnyi könyvtárosi fizetése „az élet elsődleges szükségleteire sem elég, még kevésbé arra, hogy a kultúra azon támaszait megszerezze, melyek nélkül ismeretei csonkák maradnának”. Tudományos törekvéseit, művei kiadatását barátai, pártfogói anyagilag is támogatják. Horvát ekkor gond nélkül él; ezekben az években 6000 forintot költ írók támogatására, saját és mások munkáinak kiadatására, Révai kéziratainak megvételére, sőt maga fedezi a múzeum egyes kiadásait is.⁴⁶ Mindezen felül, hogy könyvtárát kedvére gyarapíthassa, kölcsönöket vesz fel; 1827-ig több, mint 40 000 forintot költ könyvekre. Helyzetével elégedett; visszautasítja több vármegye meghívását a notáriusi állásra, sőt a neki felkínált egyetemi könyvtári igazgatói széket is.

Anyagi helyzete 1819 folyamán romlik meg. Jótevői meghalnak, tőkéi elvesznek; adósságait viszont törleszteni, kamataikat fizetnie kell. Bérbe adott földjei sem jövedelmeznek. Úgy látja, hogy helyzete rendbehozására évi 3500 forintra lenne szüksége, s — más okoktól is indítva — lemond a sok időt igénylő, keveset jövedelmező könyvtárosi állásról. Lemondására nem kap választ, az országbíró viszont 1820 májusában felmenti titkári megbízatásától.⁴⁷ Ekkor Horvát már másodszor házas s két gyermek apja; így minden anyagi veszteség érzékenyen érinti. A nehézségeken néhány barátja s pártfogója kölcsönökkel, adományokkal segíti át.⁴⁸ Anyagi bajai tudományos munkásságát is gátolják: aki eddig — mint írja — „éber szemmel figyeltem mindent, ami csak tanulmányaim folytatásához Angliában, Hollandiában, Franciaországban, Olaszországban és Oroszországban megjelent”, átmenetileg kényszerül lemondani a könyvvásárlásról. Ezt a nehézséget 5000 forint oldja meg, amit az a „magasrangú úrnő” juttat el hozzá, akinek szülei után legtöbbit köszönhet — valószínűleg Ürményi országbíró felesége.⁴⁹ Támogatói jótéteményei mellett is Horvátot ebben az évtizedben 25 000 forint adósság nyomja, s Mátray emlékbeszédének tanúsága szerint 1823 és 1831 között nyomorban él.

Helyzete az 1830-as évek folyamán lassan rendeződik. 1830-ban a magyar nyelvi és irodalmi helyettes tanárságot nyeri el évi 600 forint díjazással (1823 óta a diplomatikát is helyettesként adja elő); 1831-ben könyvtári fizetése kettőzödik meg. 1833-ban átveszi a Tudományos Gyűjtemény szerkesztését, szerkesztői fizetése évi 1200 ezüst forint. 1834-ben Forgó György megyei főorvos végrendeletében 5000 váltó forintot hagy Horvátra, történeti műve kiadására.⁵⁰ S a következő években végre országos elismerés jutalmazza sokoldalú munkásságát: a karok és rendek 1836-ban 2000 ezüst forint évi díjat állapítanak meg számára. A kerületi ülés szónokai — köztük Deák és Eötvös — melegen ünneplik Horvát tudományos és könyvtári érdemeit, s hibáztatják a nemzetet,

amely megfelelkezik tudósairól. A rendek célja e rendkívüli fizetéssel az, hogy Horvát házi gondjaitól felmentve egészen hivatali és közérdekű munkáinak szentelhesse magát. Az összeget Horvát mint könyvtári őr nyeri el; tetszésére bízzák, hogy emellett többi hivatalait is meg kívánja-e tartani.⁵¹ A következő évben Horvát elnyeri a professzori kinevezést, és életének utolsó évtizede ismét mentes az anyagi gondoktól, bár különösebb jólét sem lesz osztályrésze. Adósságait törleszti, s hatalmas könyvtárát gyarapítja, amelynek elhelyezéséhez szükséges nyolcszobás lakásáért 800 forint évi házbért fizet. Élete végén megállapítja, hogy 46 év alatt — kora ifjúsága óta — 150 000 forintot költött könyvtárára, amely ínsége, nyomorúsága közepette egyetlen öröme volt. Ami ezen kívül fennmarad utána, ehhez képest nem valami sok: ingó és ingatlan javainak eladása után három gyermeke fejenként 46 aranyat és 3250 ezüst forintot kap kézhez.⁵² A könyvtár megvételére országos mozgalom indul; a múzeum 1852-ben köti meg a szerződést örökösivel, akiknek 60 000 ezüst forintot fizet kamatozó kötelezvényekben.⁵³

Horvát anyagi helyzete — a nehézségek ellenére is — végső fokon kedvezőbb volt tehát, mint legtöbb értelmiségi kortársáé. Utóda, Mátray Gábor azonban ismét csak a régi 800 forintos fizetéssel kezdte meg őr-i tevékenységét, ami annál súlyosabban érinthette, mert napidíjasként 1088 forintot keresett. Nehéz helyzetében Mátray meglepő kéréssel fordul Széchényi Lajoshoz, akinek 1827-ben tett alapítványa kamataiból évi 400 forint a könyvtár gyarapítására, 100 forint az őr fizetésének javítására szolgált. Kijelenti, hogy a 120—130 000 kötetnyi könyvanyag rendezéséig nem állapítható meg, milyen munkák vannak meg a könyvtárban, s máris előfordult, hogy duplumokat szereztek be. Javasolja, hogy az újjárendezés befejeztéig fordítsák meg az eddigi arányt: 100 forintot fordítsanak kéziratok bekötésére és vásárlására, 400 forintot pedig juttassanak a könyvtárőrnek mindaddig, míg az új fizetésekről az országgyűlés nem intézkedik. Mátray elismeri, hogy javaslata egoizmusra vall, de nehéz helyzetére, éjjel-nappal a könyvtár és múzeum érdekében kifejtett munkásságára — ő látja el a múzeumi titoknok tisztét is —, és Horvát sokkal jobb anyagi helyzetére hivatkozik.⁵⁴ Széchényi megütközik a kérésen és Majláth György országbíró tanácsára — a nádor ekkor már nem él — elutasítja Mátrayt.⁵⁵

Ha már a tisztviselők helyzete is nehéz volt, a múzeumi szolgák inkább csak tengődtek, mint megéltek fizetésükből. Évi járandóságuk 240—300 váltó forint között mozgott, ehhez járult az egy szobától egészen öt szobáig terjedő természetbeni lakás az egészségtelen, félig-meddig romos épületekben.⁵⁶ 1830-ban, a rendkívüli télre való tekintettel írt segélykérelmükben arról panaszkodnak, hogy családjuk a hideg és a nélkülözés miatt megbetegedett, bútoraikat fűtik el s adósság felvételére kényszerülnek. Helyzetüket olykor 80—100 forint segély, olykor hosszú időn át levonásra kerülő előleg enyhíti.⁵⁷ Előmenetelre, tizetésjavításra nincsen kilátásuk; egyedül a könyvtári szolga részéről az 1838. évi árvíz után a mentés körül szerzett érdemeiért évi 60 forint fizetésemelésben.⁵⁸ Azok a különleges követelmények, amelyeket a könyvtári szolgál-

val szemben támasztottak, a fizetés megállapításánál nem jöttek tekintetbe; a helytartótanácsi, kamarai szolgák évi 200—300 ezüst forintért végezték kevésbé felelősségteljes és bonyolult munkájukat.⁵⁹

A múzeum dolgozóinak anyagi helyzetéről alkotott képünk hiányos lenne, ha nem vizsgálnánk meg: mi lett a sorsa a munkaképtelenné vált tisztviselőnek vagy hátramaradó özvegyének és gyermekeinek. A nyugdíj kérdése e korszakban nem volt kielégítő módon szabályozva; mindazok számára, akik fizetésből éltek, az öregkor nem a megérdemelt nyugalmat, hanem új gondok beköszöntét jelentette a Habsburg-birodalom egész területén.⁶⁰ Nyugalomba vonulás, nyugdíjazás a reformkor folyamán nem történik a múzeumban, de az özvegyek sorsának kérdését a nádor igyekezett valahogyan megoldani. Az 1816-ban meghalt természettudományi ör özvegye nem kap ugyan nyugdíjat, minthogy férje csak hat évig működött a múzeumban,⁶¹ Miller özvegye azonban már részese, igaz mindössze évi 200 forint nyugdíjban; ⁶² Haliczky özvegye pedig, aki férje halála után visszatér németországi szülőföldjére, 800 ezüst forint végkielégítést kap.⁶³ Zimmermann könyvtári szolga halálakor felvetődik a szolgák nyugdíjának kérdése. A nádor ekkor kijelenti ugyan, hogy „ilyen pensioforma fizetésekre a szolgálknál nem ereszkedhetik”,⁶⁴ de egy évi fizetést s a lakásban való megmaradást engedélyez a nyolcgyermekes özvegynek;⁶⁵ amikor azonban a régi épületek lebontásakor Zimmermann elveszti lakását, évi 50 forint segélyt juttat számára, tekintettel arra, hogy az özvegy az árvíz alkalmával részt vett a mentésben.⁶⁶

A múzeum másik két gyűjteményében dolgozó tisztviselők és szolgák anyagi helyzete a könyvtárosokéhoz volt hasonló, azzal a különbséggel, hogy közöttük nem akadt Horvát István: a természettudományi táron dolgozó néhány jó szakember mellett a régiségtárat haláláig gondozó Haliczkynak nemcsak tudományos működése teljesen jelentéktelen, de egykorú adatok és nyilatkozatok munkakerülő, pénzsóvár, összeférhetetlen egyéniségnek is festik,⁶⁷ úgyhogy, amikor 1836-ban az országgyűlésen valaki az ő nevét is felveti Horváté mellett, a követek gúnyos nevetéssel utasítják vissza a jutalmazására vonatkozó javaslatot.⁶⁸ A könyvtáróri, múzeumóri pálya így anyagi síkon a reformkorban kevesebbet jelentett a közhivatalnokai színvonalnál, s az anyagi nehézségek mind a könyvtárosi pálya fejlődését, mind a könyvtári munka zavartalanságát meggátolták. A múzeumi-könyvtári munka megfelelő anyagi s egyben társadalmi megbecsülése intézményesen még nincsen biztosítva. A szűkreszabott kereteket csak az átlagon felüli érdemek tudták áttörni. Nem szabad megfeledkeznünk azonban arról sem, hogy Horvátot helyzeti tényezők is segítették: működése az ország központjában létesült, a főváros és vidék értelmisége, nemessége által egyaránt nagyra értékelt intézményben szükségképpen irányította rá a figyelmet.

II

Ahhoz, hogy a könyvtárosság a reformkori Pest-Budán valóban társadalmi tényezővé váljék, a könyvtárosok anyagi helyzetének lényeges javításán túlmenőleg kezdettől fogva szükséges lett volna a társadalom szélesebb rétegeinek aktív, a könyvtárnak a társadalmi fejlődés előrevitelében felhasználható, konkrét jelentőségét felismerő, abból származó támogatására is; arra, hogy a könyvtár nemcsak mint könyvek gyűjtője és valamelyes rendszerezője, legjobb esetben bemutatója szerepeljen a társadalmi köztudatban, hanem arra is, hogy egyfelől a munka tartalma, másfelől az anyag felhasználása, a nemzeti-polgári fejlődés szolgálatába való állítása iránt is érdeklődés mutatkozzék. Jellemző, hogy ez csak jóval később, már korszakunk vége felé, e követelések politikai síkon történt kifejlődésének idejében fog jelentkezni; akkor, amikor Horvát munkássága már ráirányította a közvélemény figyelmét a könyvtárban rejlő lehetőségekre. Így érthető, hogy a könyvtári belső munka kezdetben csak a legszűkebb adminisztratív-tudományos szakkörök gondja marad. A megürült állásokra nem is pályáznak sokan: mindössze néhány tudományos érdeklődésű, más pályán működő vidéki értelmiségi reméli azt, hogy a könyvtárban hajlamainak megfelelő állást nyerhet. De hogy e hajlamok, a valóságos igény, s a modern könyvtári szakszerűség ekkori fogalmai még milyen távol állanak egymástól — ez az alábbiakból fog kitűnni.

A kor külföldi szakirodalma még ezekben az években is a tudományok valamennyi ágára kiterjedő, többé-kevésbé polihisztorikus műveltséget kívánt meg a könyvtárosoktól. Ebert, Schrettinger, Molbech az ókori és modern, keleti és nyugati nyelvek tudását éppúgy megkívánja, mint valamennyi tudományszak átfogó ismeretét; különös hangsúllyal természetesen a tudományos irodalom történetére, s általában könyvészeti és könyvtörténeti vonatkozású ismeretekre. A pesti egyetem tanárai által összeállított tudományos könyvtárosi követelmények elhatároltabbak, a külföldi elképzeléseknél józanabbak, bár így sem kevesebbet kívánnak, mint öt tudományszak alapos ismeretét. 1822-ben a nádor az adjunktusi állás betöltésére concursust rendel el. Az útmutatásai alapján Miller által fogalmazott pályázati hirdetemény szerint a pályázóknak bibliográfiai, magyar történeti, diplomatikai, statisztikai és jogi vizsga letétele mellett igazolniuk kell, hogy a szép-művészetek, valamint a többi tudományszak területén is jártasak, hogy az egyetemen filozófiai tanulmányokat folytattak, s hogy a latin, magyar és német nyelvben egyaránt otthonosak.⁶⁸ A vizsgáztatóbizottság tagjai — Schedius, Schwartner, Keresztury József, Winkler Márton, Brezanóczy Ádám egyetemi tanárok — 10—10 kérdést írnak össze; ezekből a nádor választ ki egyet-egyét, amelyekre a jelentkezőknek válaszolniuk kell.⁶⁹ Schedius kérdései a magyarországi tudománytörténet (historia literaria) és a bibliográfia körét foglalják össze.⁷⁰ Keresztury magyar történelmi kérdései nagyrészt középkori, elsősorban őstörténeti és X—XI. századi vonatkozásúak. Schwartner diplomatikából vizsgáztat. Tétélei

oklevélgyűjteményekre, kódexekre, írástörténetre, a nótáriusi intézményre, a régi időszámításra s a címerekre vonatkoznak. Winkler a statisztika, Brezanóczy a magánjog köréből tesz fel kérdéseket.⁷¹

E kérdések szerint a könyvtárosnak egymással kevésbé összefüggő s részben munkájától is meglehetősen távol eső szaktudományok birtokában kell lennie. Az 1825. évi országgyűlésen a múzeum állapotáról beterjesztett hivatalos jelentés értelmében ugyanis a könyvtáros feladata az, hogy az anyagot gondozza, rendezze és kiegészítse; jegyzéket vezessen az új szerzeményekről; kalauzolja a gyűjteményt látogató idegeneket, kiszolgálja az olvasóközönséget, végül készítsen tudományos dolgozatokat, amelyeket akár a múzeum kiadásában megjelenő Acta Museiban, akár máshol publikáljon.⁷² E feladatok jó része nem igényli azt a sokoldalú képzettséget, amelyet a concursus vizsgakérdései követeltek meg. Ezt átlátva javasolta később Horvát, hogy adjunktus helyett inkább scriptort — írnokot — vagy kancellistát — íródeákot — nevezzenek ki a könyvtárhoz. Úgy vélte, hogy az adjunktusok „már elnevezésük folytán is vonakodnak attól, hogy mechanisztikus munkákkal foglalkozzanak”; s ha a könyvtár gyarapodásának összeírásával maga a könyvtáros foglalkozik, nem tud megfelelni magasabb, tudományos feladatainak.⁷³

E könyvtári segéderőkkel szemben érvényesülő követelményeket Horvát részletesebben is fejtegeti felterjesztéseiben. Rámutat a scriptor és kancellista állásának különbözőségére — az alapítólevél és a nádori leiratok ugyanis felváltva emlegetik őket. Szerinte a könyvtári scriptor állása — Európa nagy könyvtárainak gyakorlatát tekintve — lényegében tudományos munkakör; nagyjából egyenértékű azzal, amit korábban adjunktusnak neveztek. Ennek megfelelően a scriptortól — tudományos érdemeken kívül — könyvészeti-könyvtártörténeti (Bücherkunde, bibliographia universalis), tudománytörténeti (historia literaria patriae), diplomatikai vizsgát kívánna, valamint a régi írások és oklevelek olvasásában való jártasságot. A kancellistai állás színvonala alacsonyabb, de még mindig jóval magasabb, mint más intézményekben, ahol a kancellistától azt kívánják csak, hogy másolni tudjon. Horvát nem tartja alkalmasnak a kancellistai állásra sem azokat, akik még nem fejezték be tanulmányaikat, sem azokat, akik egész életüket gazdasági vagy hivatali tevékenységben töltötték. Nem kíván ugyan ehhez tökéletes tudományos képzettséget, de megkívánja a tudományos erudíció alap-elemeit, amelyeket a könyvtárban az őr irányítása mellett köteles továbbfejlesztetni. Formai követelményként a filozófiai és jogi kar elvégzését, a latin, magyar és német nyelvtudást, régi írások, oklevelek olvasását jelöli meg.⁷⁴ A magasfokú követelmények természetesen nehéz feladattá tették az állások betöltését. A jelentkezők elbírálásával a nádor Horvát Istvánt bízta meg, aki minden esetben a legmagasabb mértéket alkalmazta, mivel — mint írta — nem volna semmi sem veszélyesebb a múzeum gyarapodására, virágzására, mint ha ezt a fenséges intézményt, melytől a literatus Magyarország kultúrája, tisztessége függ, meg nem felelő személyek gondolnák.⁷⁵

A második könyvtárosi állás az adjunktusi rangban alkalmazott Kovachich József Miklós lemondásával ürül meg, aki 1818-tól kezdve kéri a helytartótanácshoz való áthelyezését, s amikor ez nem történik meg, 1821-ben lemond állásáról.⁷⁶ A megüresedett állásra néhány hónap leforgása alatt öten jelentkeznek. Valamennyien a vidéki értelmiség tagjai, akik az állás elnyerésétől nemcsak tudományos hajlamaik kielégítését, s nemcsak a biztos jövedelmet remélik, hanem az ország központjába való felkerülésüket is. Egyikük, Mócsy Elek pápai postai expeditor, évekkal előbb, első jelentkezésekor kijelentette: tudja, hogy a fővárosokban a legkisebb hivatalokat is az ottani egyetemen tanult emberekkel szokás betölteni, de vannak az ország más részeiben is férfiak, akik a tömegektől távol a csendes vidéki életben olyan szorgalommal művelik kedvenc tanulmányaikat, hogy joggal igényelhetnek egy kis helyet a hazai tudományos intézeteknél.⁷⁷ 1821-ben Mócsy ismét jelentkezik. Kérvényében előadja, hogy postai alkalmazása előtt tanító volt; tudományos dolgozatai nincsenek ugyan, de gyűjti a könyveket, kéziratokat, képeket, régi pénzeket, amelyekből már a múzeumot is megajándékozta, tudományos levelezést folytat külföldi tudósokkal.⁷⁸

Hasonló érveket hoz fel könyvtári vagy természettudományi múzeumi alkalmaztatása ügyében beadott kérvényében a selmecbányai Ivichich Ferenc is. Filozófiai és bányászati tanulmányok elvégzése után a Koháryak szolgálatában jogi és gazdasági téren működött és uradalmi levéltárak regesztársa volt. Tud latinul, németül, magyarul és szlovákul. Kérvényéhez mellékelte gyűjteményei jegyzékét: nemcsak könyvek, kéziratok, térképek, metszetek vannak birtokában, de gipszszobrok is, továbbá állat-, növény és ásványgyűjtemények, régi pénzekről készült gipszlenyomatok, s más tudományos érdekre igényt tartható apróságok. Alkalmaztatása esetén Ivichich mindezt a múzeumnak ajándékozna.⁷⁹

A Pestre kerülés vágya Döbrentei Gábor jelentkezésének fő mozgatója. 1819-ben, tudományos tervei meghíúsultával, el szeretné hagyni Erdélyt. Azt reméli, jószágai jövedelme s az adjunktusi fizetés együttesen lehetővé teszik, „hogy Pesten, a haza középpontjában élve, ahol munkái folytatásához több segítséget találhat, mind hivatali kötelességeinek pontosan eleget tegyen, mind a hazai irodalmat serényebben mozgathassa elő”. Indokolásul széleskörű nyelvtudását, külföldi tanulmányúrait, irodalmi és műfordítói tevékenységét sorolja fel.⁸⁰

A következő kérvényt Mokry Benjámín, a pápai kollégium volt tanára nyújtja be. Jénai, göttingai tanulmányok után egyetemes történetet, görögöt és latint tanított, de betegsége miatt állásáról lemondott. Néhány tudományos publikációja mellett a Marczibányi-díjat elnyert Biographiai lexiconára hivatkozik.⁸¹

Az utolsó jelentkező Zadányi Vitéz József, megyei assessor. Tudományos érdemei nincsenek, kérését egyedül a király és haza iránti hűségének hangoztatásával támogatja, aminek a francia háborúban való részvételével, s az ott elesett katonák gyermekeinek neveltetésével adta tanújelét. Katonai szolgálata során széleskörű nyelvtudást szer-

zett: állítása szerint a magyaron és latinon kívül tud németül, franciául, angolul, olaszul és belga nyelven. Igéri, hogy alkalmaztatása esetén könyvet ír Magyarország nádorainak életéről.⁸²

A jelentkezők között a nádor nem kíván dönteni, és concursust hirdet a könyvtár, s egyben a természettudományi gyűjtemény adjunktusi állásaira. A tanári és egyetemi tanári állások concursus útján történő betöltése a XVIII. század végétől kezdve szokásban van Magyarországon, s szükséges is a tanárképzés szabályozatlansága folytán,⁸³ a könyvtári concursus éppígy a könyvtárosi előképzettség meghatározatlan voltán van hivatva segíteni. Az ötlet nem új könyvtári vonatkozásban sem. Külföldi könyvtárakban, így a bécsi egyetemi könyvtárban is volt már példa arra, hogy a jelentkezőknek vizsgán kellett bizonyítaniuk alkalmasságukat.⁸⁴ A Széchényi Könyvtár folyamodói nem vállalkoztak a vizsgán való részvételre. Döbrentei és Mokry úgy érezték: pályájuk során elég bizonyítékát adták tudományos képzettségüknek, a vizsga követelése megszegyenítő rájuk nézve. A többi folyamodó nyilván tudása elégtelenségét érezte. A könyvtári concursusra így mindössze két pályázó jelentkezett: az ügyvédi oklevéllel rendelkező, nagszebeni születésű fiatal Máj József, s a trencsényi születésű, ugyancsak jogot végzett, némi orvosi és mechanikai ismerettel rendelkező Belnay Márton táblai jegyző.⁸⁵ A vizsgán már csak egyedül Máj jelent meg. Elkészítette a négy írásbeli dolgozatot és a vizsga szabályainak megfelelően szóban felelt a jogi kérdésre.

A vizsga írományai érdekes képet adnak a korszak tudományos igényű értelmiségének átlagos műveltségéről. A historia literaria területről a nádor könyvtári vonatkozású kérdést választott: a feladat a bibliophilia és a bibliomania közötti különbség meghatározása, s a nyilvános könyvtárak létesítésére, gyarapítására, gondozására és használatára vonatkozó főbb elvek előadása. Máj dolgozata terjedelmes, de zavaros. Úgy látszik, hogy Denis könyvtártani műve alapján dolgozik, nagy mennyiségű kézikönyv szerzőjét sorolja fel, de — mint Schedius bírálata megállapítja — nem ismeri a könyvek gyűjtésének okait és módjait, a nyilvános könyvtárak alapítására vonatkozó elveket, és semmit sem tud a katalóguskészítés problémáiról. Tárgyi tévedéseket, helyesírási hibákat is elkövet. A diplomatikai kérdésre — a kódexek korának meghatározásáról — Máj több szerencsével válaszol. Áttekintést ad az írás fajtáiról, a helyesírásról, a rövidítésekről, az interpunkcióról, végül a különféle speciális ismertetőjegyekről. A bíráló Schwartner kifogásolja a kódexek formájának és díszítésének elhanyagolását a dolgozatban, tárgyi tévedéseket is talál, de úgy véli, hogy a pályázó feladatát az elnyerni kívánt állásnak megfelelően oldotta meg. A történeti dolgozatban Máynak a magyar—hún rokonságra vonatkozó nézeteit kellett kifejtenie, s az ellenkező véleményeket megcáfolnia. Dolgozata a hún—magyar leszármazás divatos elképzelését adja elő. A krónikákra és Katona István művére hivatkozik, s cáfolja Praynak a török, Gustermannak és Engelnek a finn—lapp rokonságra vonatkozó elképzeléseit — a bíráló Keresztury legnagyobb meglegedésére. Statisztikai

ismeretekkel Máy, úgy látszik, nem rendelkezik; a statisztika alapelveire vonatkozó kérdésre mindössze néhány zavaros sorban válaszol. Végül előadást tart a királyi donációról és jogcímeiről, a bírálóbizottság tagjai szerint mind tartalmilag, mind formáját tekintve kifogástalanul. Utolsó feladata egy XIII. és egy XIV. századi oklevél elolvasása; úgy látszik, hogy e téren is vannak ismeretei, csak a gyakorlat hiányzik.

Ilyen körülmények között a bizottság nem egyhangúlag javasolja Máyt az állás elnyerésére, Schedius és Winkler ellene nyilatkozik. A nádor el is utasítja Máyt és felszólítja Horvátot, mondja el véleményét azokról a jelentkezőkről is, akik a concursuson nem kívántak részt venni.⁸⁶ Horvát felterjesztése a már ismertetett magas mérték szerint bírálja el a pályázókat, s egyetlen jelentkezőt sem talál alkalmasnak; úgy érzi, nem várható tőlük a hazai tudomány előbbrevitele, ami pedig elsősorban feladatuk lenne. Eredményt második concursus kiírásától sem remél, s tekintettel arra is, hogy az adjunktus fizetése úgyszólván alacsony a követelményekhez képest, azt javasolja, hogy az állást egyelőre ne töltsék be. Javaslatát a nádor jóváhagyja.⁸⁷

Könyvtári segédező alkalmazásának szüksége néhány év múlva, a leltározás hosszadalmas és egyhangú munkája során merül ismét fel. A katalógusok másolását kezdetben egyetemi hallgatók végzik, ezek azonban — tudatlanságból vagy figyelmetlenségből — hibát hibára halmoznak. Horvát azért is kéri most már a nádort kancellista felvételére, mert az öt éve tartó leltározás nagy mértékben gátolja tudományos munkájában, amit pedig a múzeum dicsőségének megörökítése érdekében legfőbb feladatának érez.⁸⁸ Néhány hónap múlva Horvát hasonló indoklással egy írnok és két tudományosan képzett, jó kézírású kancellista felvételét javasolja. A múzeum anyagi helyzetét tekintve a nádor azt tanácsolja, alkalmazzanak két napidíjast az írnoki munkák elvégzésére. Úgy véli, hogy az előreláthatólag nagyszámú jelentkező közül könnyű lesz kiválasztani a legalkalmasabbakat, akik abban is reménykedhetnek, hogy idővel állandó alkalmazást nyernek a könyvtárnál.⁸⁹ Utóbb mégis concursust rendel el a kancellistai állásra, minthogy az alkalmazottaknak az egyetemi alaphoz származó juttatásaira vonatkozó akadályok elhárultak.⁹⁰

A napidíjasok felvételére vonatkozó felhívásra sokan jelentkeznek, de a jelentkezők helyesírási és idegen nyelvi ismeretei nem látszanak kielégítőnek. A katalógusok lemásolását, a cédulák szétvágását és betűrendezését végül Sartoris Sámuel, Ráday Pál volt titkára végzi el, aki azonban, mint evangélikus, az alapítólevél értelmében nem nyerheti el a kancellistai állást.⁹¹ Így a nádor újabb javaslatot kér Horváttól egy könyvtári állás betöltésére vonatkozólag.⁹²

A felszólításra Horvát körülnéz a tudományos igényű értelmiség soraiban. Jelentkező az elmúlt években mindössze egy volt: a Bécsben, hat gyermekével a legnagyobb szegénységben élő Rummy Károly György, a hányatott életű tanár, író, újságíró, tudós. Rummy kérvényében felemléti széleskörű ismereteit a könyvtári álláshoz megkívánt tudományokban, aminek publikációkkal is bizonyosságát adta; keleti és nyugati nyelvekre

kiterjedő nyelvtudását, oklevéltani ismereteit. Katolizálásakor állását vesztette, s most hazájának és a tudományos világnak nem tud úgy szolgálni, ahogyan szeretne. Horváthoz intézett levelében ezeket az érveket Rummy azzal egészíti ki: különösen azért örülne az állás elnyerésének, mert így Pesten, Horvát oldala mellett bővíthetné hazai vonatkozású ismereteit.⁹³ Rummy mellett egy Farkas Ferenc nevű ügyvéd is jelentkezik, — igaz, hogy csak szóban — könyvtári állásra; másokat a concursustól való félelem tart vissza.

Horvát egyik jelentkezőt sem találja megfelelőnek. Farkas jobb keze hibás, a könyvek kezelése nehezebb esnék. Rummy kiváló tudományos érdemekkel rendelkezik, s bár a tudományos műveltség legmagasabb fokát nem érte el, ez azzal magyarázható, hogy életét kisebb városokban élte le, ahol az előrehaladás kevesebb támaszt talál, mint a fővárosokban. Német tudása, külföldi tudományos társaságokkal való kapcsolatai hasznára lennének a könyvtárnak. Ellene szól azonban, hogy idős, nagy családdal rendelkezik, s a scriptori fizetésből nem tudna Pesten megélni. Helyette Horvát három fiatalabb tudóst ajánl, akik nem jelentkezték ugyan, de akiknek eddigi munkássága garanciát nyújt arra, hogy a scriptori állást méltóan töltenék be. Egyikük a 27 éves Tesschedik Ferenc, ügyvéd és Apponyi Antalnak, a birodalom párizsi követének magántitkára, hét nyelv tudója, történeti-genealógiai publikációkkal, a párizsi könyvtár anyagának ismeretével. A másik jelölt Endlicher, aki tudományos vonatkozásban Horvát ellenfele. Képzett történész, hibája, hogy nem tud jól magyarul. Végül megemlíti Horvát Kassics Ignác ügyvédet, vaskos jogi művek szerzőjét. A nádor ekkor felhívja Horvátot a scriptori állás betöltéséhez szükséges lépések megtételére.⁹⁴

Ezzel abba is maradnak a második könyvtáros felvételére vonatkozó reformkori kísérletek. Csak a nagy mennyiségű Jankovich-gyűjtemény átvételekor, 1837-ben, alkalmazták Mátray Gábort, aki 1830-ig a Széchényi-családnál nevelésködött, s már ekkor kísérletezett a könyvtárhoz jutással, részben, hogy a haza „kiterjedtebb hasznát eszközölni” módja nyíljék, részben, hogy Pestre kerüljön.⁹⁵ Mátray 1837-ben már 40 éves, a Tudós Társaság levelező tagja, a Regelő és Honművész című ikerlapok szerkesztője, ismert zenetörténész és zeneszerző, népdalgyűjtő és feldolgozó. Horváthoz 1836-ban írt leveléből kitűnik, hogy a biztos állás szükséglete vonzotta a könyvtárhoz; napidíjasság helyett állandó alkalmazást és segédkönyvtárnoki címet kér, minthogy ez jobban illenék egyéb pozícióihoz.⁹⁶ Horvát haláláig mégis napidíjas marad; ekkor azután átveszi a könyvtárőr hivatalát.⁹⁷

Itt kell megemlékeznünk a reformkori könyvtáros egyetlen segítő-társáról: a hivatalosan „szolgá”-nak nevezett alkalmazottról, aki akkor nemcsak a könyvek technikai kezelését, őrzését, a termék tisztántartását végezte, nemcsak a gyűjtemények átvételében, szállításában segédkezett, de gyakran a távollevő ór vagy a hiányzó írnok feladataiból is magára kellett valamit vállalnia.⁹⁸ Tervezetei egyikében Miller a szolgától a hazai nyelvek ismeretét s az olvasható kézírást kívánta meg. Az elsőnek kinevezett Pavonich Jakab a latin, magyar és német mellett némi francia

és olasz nyelvtudással is rendelkezett;⁹⁹ az 1810-ben kinevezett Cseronka András — azelőtt könyvkötő — a német, latin és magyar mellett szlovákkal is tudott, s kézirása is jó volt.¹⁰⁰ Cseronka 1822-től a régiségtárban szolgált tovább. Utódja Zimmermann György lett, aki korábban más szolgálatot teljesített a múzeumban.¹⁰¹ Ennek halála után, 1831-ben további — nem szakmai — szempontok merülnek fel a szolga személyének kiválasztását illetően: nem jöhetnek szóba a mesteremberek, sem azok, akik tulságosan szegények, vagy megbízhatatlannak látszanak, sem a részegesség gyanújával vádolhatóak. Horvát ekkor 12 jelentkező közül válogat. A pályázók nagy része eddig magánszolgálatban állott vagy kiszolgált katona, de van köztük pék, cipészlegény, cipézmester is. Választása Gromann Andrásra, egy Esterházy-ezredbeli volt őrmesterre esik, aki ért magyar, latin, német nyelven, a többiekénél képzettebb és előnyösebb külsejű, életmódja becsületesnek ismert.¹⁰² Gromann 15 éven át végzi munkáját a könyvtárban Horvát István teljes megalégedésére; Horvát távollétében kiszolgálja az olvasókat, sőt szabad idejében „erőihe képest” a kéziratok katalógusát írja össze.¹⁰³ A nagy árvíz idején Gromann érdemeket szerez a könyvtár anyagának megmentésénél.¹⁰⁴ A beléje vetett bizalom könyvtári működésének utolsó éveiben mégis megínog. Már 1837-ben szó esik a szolgál megvesztegetéséből származó visszaélésekről,¹⁰⁵ 1841-ben pedig kiderül, hogy a szolga lakására vitte a Pray-kódexet más kódexekkel együtt, és ott engedte át használatra.¹⁰⁶ Amikor pedig Gromann a rendelkezések ellenére egy pesti magyar szabónak az Esterházy-nemzetségre vonatkozó, képekkel ellátott munkát kölcsönöz ki, Kubinyi múzeumigazgató elveszi tőle a Ludoviceumban őrzött könyvtár kulcsait.¹⁰⁷ Beteges állapotára való hivatkozással Gromann 1846 elején az újonnan alakult Képcsarnokba helyezik át.¹⁰⁸ Utódját 26 jelentkező közül választja ki Kubinyi a Kereskedelmi Társaság volt irodai szolgálja, Szabó János személyében.¹⁰⁹

A könyvtárosi pálya fejlődésére vonatkozólag az elmondottakból azt a tanulságot vonhatjuk le, hogy bár a könyvtárosok száma egyelőre még csekély volt, már alakulóban voltak a pálya körvonalai.¹¹⁰ A könyvtárosok elvben az értelmiségnek speciális feladatokkal ellátott, külön csoportját alkották, s kétségtelen volt, hogy hivatásuk nem kezelhető mellékfoglalkozásként. A pályáról alkotott hivatalosnak tekinthető elképzelést a nemzeti könyvtár könyvtárosának, Horvát Istvánnak nézeti jelentették; az értelmiség szélesebb köreiben élő kép egyelőre homályos, a részletekre ki nem terjedő volt. A kétféle elképzelés különbségeiből — mint láttuk — nehézségek adódtak a könyvtári állások betöltésénél.

E véleménykülönbségtől eltekintve is feltűnő azonban a jelentkezők aránylag csekély száma, s az, hogy a pályázók többsége jelentéktelen személy, aki a kulturális fejlődést más területen sem mozdította jelentékenyen elő. Ez a két körülmény a nemzeti kultúra pillanatnyi helyzetét tükrözi: a nemzeti tudományosságnak még nincsen tömegbázisa, a kor legjobb tudósai még távol állanak a nemzeti gondolattól, s azt a néhány személyt, aki a nemzeti könyvtár feladatainak megoldására vállalkozna, elsősorban anyagi helyzete, vagy a Pestre kerülés vágya vezeti. Olyan

értelmiségi, aki a könyvtár nemzeti célkitűzéseit is magáévá tudná tenni, s ugyanakkor a ráháruló szakmai feladatok elvégzésére is képes, kevés van ekkor Magyarországon. Ezeknek a keveseknek egyike a Széchényi Könyvtár reformkori őre: Horvát István.

III

Az elszegényedett nemes családból, iparoskodó apától származó Horvát István a reformkori pest-budai értelmiség egyik legjelentősebb, legérdekesebb alakja. Bölcsészeti és jogi tanulmányok, Ürményi József országbírói melletti nevelősködés után lesz az egyetem elnöki jegyzője s országbírói titkár. A főváros szellemi életében Horvát már fiatalon pozícióin jóval túlnövő szerepet tölt be, minden tudományos megmozdulásban való aktív részvétele útján. Tudományszervezői tevékenységén túl már a század első évtizedének végétől kezdve nyelvészeti és történeti tanulmányok szerzőjeként válik ismertté.¹¹¹ E fiatalkori tanulmányainak egyikét „Pest szabad királyi városnak régi Ofen német nevééről” írja, s „Pest szabad királyi város nemes tanácsának és szorgalmatos polgárainak” ajánlja, „tisztelete és hála adatossága örökös emlékezetéül”. A várost, „mellyben hét évig a tudományokban előbb menni iparkodott”, Horvát nemcsak megszerette, de annak központi jelentőségével is tisztában volt. A tanulmány azon kívül, hogy jó történeti és nyelvészeti felkészültséggel tárgyalja a kérdést, magasztalja „a naponként inkább szépülő és messzebb kiterjedő” Pest várost, polgárai szorgalmát és értelmességét. Művével meg kívánja vetni „talpkövét . . . e két híres város Évkönyveinek”. „Adja a Magyar Nemzet Istene, hogy egyesüljön a hajdan egy várost tevő mostani két város, s így egy roppant testben századokig hirdethesse Nemzeti Főnlétünket és Méltóságunkat!!!” — így fejezi be Horvát a tanulmányt, amelyet a város 2000 példányban nyomtat ki, minden törvényhatóságnak megküld, szerzőjét 400 forinttal és 600 tiszteletpéldánnyal jutalmazva.¹¹² Ezzel a művel lép be a fiatal Horvát a pest-budai tudósok sorába.

Magától értetődik, hogy végleges állást is a fővárosban keres magának. Érdeklődése a Széchényi Könyvtárhoz vonzza. Egyetemi hallgatóként már 1803-ban — mint maga írja „tudnivágyásból” — jelen van, amikor a Cenkről érkező könyvanyagot a szeminárium épületében rendberakják.¹¹³ Miller Jakab Ferdinánd, az első könyvtáros, utóbb a múzeum igazgatója figyelmessé válik a könyvtárat kutatóként is gyakran látogató fiatalemberre, s már 1807-ben lépéseket tesz, hogy Horvát a könyvtárnál vagy az ekkor létesülő régiséggyűjteménynél állást kapjon.¹¹⁴ Horvátnak azonban csaknem egy évtizedet kell várnia: hiába nevezi ki az alapító Széchényi, állását csak a nádori kinevezés után, 1815 decemberében — 31 éves korában — foglalhatja el.¹¹⁵ Korábbi állásait a nádor engedélyével, tekintettel a könyvtárór csekély fizetésére, kineveztetése után is megtartja, s úgy látszik, csak 1818-ban kezd hozzá a könyvtári munkához. Miller ekkor elismeréssel ír róla a nádornak: míg a különféle jöccímeiken távol levő többi múzeumi őr helyett neki

magának kell minden munkát elvégeznie, a tanult, szorgalmas, buzgó és készséges Horvátban végre igazi segítőtársra talált.¹¹⁶

Az igazgató és Horvát jó viszonya — Széchenyi Ferenc soproni könyvtára eladatásának kérdésében képviselt ellentétes álláspontjuk folytán — már 1819-ben megromlik.¹¹⁷ Horvát elkedvetlenedik, s távozni kíván a könyvtártól, annyival is inkább, mivel az országbírói titkári állás teendői az őt Pesthez kötő könyvtárosi munkával összeegyeztethetetleneknek bizonyulnak. Lemondására azonban nem kap választ,¹¹⁸ s így utóbb Ürményi országbíró menti fel titkári állásától. Néhány hónap mulva Miller irányító szerepe megszűnik: a gondjaira bízott gyűjtemények, elsősorban a könyvtár anyagával folytatott kétes üzemei folytán a nádor kiltítja a könyvtár helyiségeiből, s a helyzet tisztázására leltározást rendel el; ennek befejezte előtt Miller meghal.¹¹⁹ Állását a nádor nem tölti be, hanem Haliczky Antal régiségtári őrt bizza meg az igazgatói teendőkkel, akinek 14 éves működése merőben adminisztratív jellegű; Horvát ettől kezdve kizárólag a nádor utasításától függően intézheti a könyvtár ügyeit. Most néhány évig a könyvtárral kapcsolatos teendők állanak Horvát tevékenységének központjában; ezután azonban újabb és újabb feladatok hárulnak rá: a Marczibányi-díj kezelése, az oklevéltan, genealógia, pecsét- és címertan, utóbb emellett a magyar nyelv és irodalom előadása a pesti egyetemen, néhány évig a Tudományos Gyűjtemény szerkesztése, 1837-től 1843-ig pedig a múzeum igazgatása. Emellett végzi széleskörű forráshasználaton alapuló tudományos kutatómunkáját. Hosszú időn át Horvát a főváros tudományos életének legjelentékenyebb egyénisége. A kor újabb tudományos mozgalmával szemben a 30-as évek folyamán, az Akadémia működésének megindulásával szorul fokozatosan vissza, de 1846-ban bekövetkező haláláig megtartja óriási befolyását, mint az egyetemi reformifjúság nemzeti szellemű nevelője, a fiatal Szalay László, Eötvös József, Vasvári Pál rajongásig szeretett példaképe.¹²⁰

Horvát István sokoldalú tevékenységének részletes ismertetése itt nem lehet feladatunk. Mégis mielőtt könyvtárosi működésén áttekintenénk, fel kell vetnünk a kérdést: milyen világnézeti és társadalmi tényezők biztosították Horvát szerepét és hatását kora értelmiségére, azt a hatást és szerepet, amely lehetővé tette számára azt is, hogy a könyvtárosság szűkös anyagi és pozicionális kereteiből kitorve, személyén keresztül magát a pályát is a polgári nemzeti fejlődés egyik lényeges tényezőjének ismertesse végül el. Horvát munkáinak s egész munkásságának rugója felfokozottan nacionalista világnézete. A kor nemzeti irányú, romantikus törekvéseinek klasszikus hordozója; célja a nemzeti tudomány megteremtése, s ezzel a nemzet öntudatra ébresztése. Döntően nacionalista beállítottsága s tudományos fantáziája nem egy gyökereiben elhibázott mű megírására ösztönzi; jöllehet gazdag, modern külföldi forrásanyag alapján dolgozik, érzelmeitől vezetettve eltéved az őstörténeti kérdések bonyolult útvesztőjében, s fejlődést a történettudomány szempontjából csak kisebb terjedelmű, újabbkori kérdésekkel foglalkozó tanulmányai jelentenek. A nacionalista tudomány művelé-

sének központi gondolatától áthatva, világnézetében nem sok hely jut a kor másik mozzaterejének, a polgári, demokratikus irányú törekvéseknek; nemesi származása a nemesi életformától való teljes idegensége mellett is rányomja a feudális világrend elfogadásának, támogatásának bélyegét tudományos alkotásaira. Horvát lojális alattvalónak tartja magát, — bár erős nacionalizmusa, úgy látszik, gyanússá teszi őt a kormányzó körök egy része előtt. „Vagynak-e s léznek-e a kormánynak az írói sereg között nálam hivebb emberei? azt nem... tudom. Legalább munkáimnak minden soruk ifjúságomtól fogva illyes valamit lehelett” — írja egy elkeseredett levelében, amikor a kormányzat évekig halogatja rendes egyetemi tanárrá való kinevezését.¹²¹ Állásfoglalását az is befolyásolhatta, hogy az uralkodóház tagjai közül éppen a magyar érdekekért az udvarral nemegyszer szembeforduló nádorral állott szoros összeköttetésben. Kétségtelen ugyanakkor, hogy megtaláljuk nála az uralkodó osztály bírálatának csíráit; fiatal korában éles szavakkal marasztalja el a főrangúak magyartalanságát, életmódját; máskor kikel a vagyonosak kultúrátlansága ellen; a 30-as években pedig, úgy látszik, Széchenyi István művei vannak rá hatással, akinek írásából, bizonyára nem véletlenül, legszebb mondatként ezt tanítja hallgatóinak: „hol ember uralkodik önkénnyel, ott virág helyén ravatal terem a földön, és gyászol az egész természet”.¹²²

Horvát nacionalizmusában, s kormányhú de némileg mégis kritikus magatartásában találhatjuk magyarázatát annak, hogyan volt lehetséges, hogy nemcsak József nádor bizalmát bírta, nemcsak a nemesség széles rétegei becsülték és tüntették ki olyan módon, amint magyar tudóst még soha, de a haladó szellemű egyetemi ifjúság is mesterének tekintette. A túlnyomóan nemesi származású diákság nem vette észre, vagy nem érezte lényegesnek professzora feudális korlátait, amikor a múlt dicsőségének hangoztatásával segítette elő a nemzet öntudatra ébredését. Mint Eötvös József írja: „... azon óriási honszeretet hatalma, mely a tudóst elragadta, elragadta tanítványait is, s elvonatkoztatva egészen tudományos érdemeitől, ha munkásságának ezen oldalát tekintjük, Horvát érdemeit a haza soha nem hálálhatja meg eléggé. Nem volt tanítóink között, kitől annyian tanulták volna a hazát szeretni.”¹²³

Nacionalizmusa egyenesen predesztinálta Horvátot arra, hogy a nemzeti célkitűzéssel alakult könyvtár gondozója legyen. Személyének súlyához nem kis mértékben járult hozzá az a körülmény, hogy a nemzeti könyvtár kincseinek őrzője, s épp így a könyvtár megbecsültetését, értékét is fokozta, hogy olyan tekintélyes tudós gondozza, mint Horvát István. Személye a szakszerűség követelményeinek is messzemenően megfelelt. Jól ismerte, szerette a könyveket, s fizetéséből élő tudósnál páratlan méretű magánkönyvtárában — halálakor 25—30 000 műből, 60 000 kötetből állott — megvolt mindaz, amire tudományos munkájához szüksége volt, s amit a Széchenyi Könyvtár anyagi vagy egyéb okokból nem tudott megszerezni: a nyugati és keleti nemzetek történeti, nyelvészeti és szótáríróinak munkái, az egyházi irodalom régi alkotásai, diplomatikai és numizmatikai művek, római és görög klasszikusok; a

legkülönbözőbb nyelveken írott történeti kútfők; kétezernél több olyan magyar vonatkozású munka, amely a Széchényi Könyvtárból hiányzott, köztük XVI—XVII. századi nyomtatványok is. Birtokában volt „minden magyar nyelvtan és szótár, a magyar történet s jog minden kútfői és segédeszközei, a magyar historia litterariára oly mennyiségű anyag, mint sehol”. Mindezt oklevelek, kéziratok, térképek egészítették ki.¹²⁴ Ezen túlmenően ismerte és használta a szorosán vett könyvtári szakirodalmat is: a külföldi könyvtárak közül egyedül a bécsi császári könyvtárban járt, de könyvtárában megvolt a legtöbb európai közkönyvtár s a főbb magánkönyvtárak katalógusa, s tudta, milyen elveket alkalmaznak Berlin, Párizs, London könyvtáraiban.¹²⁵ Birtokában voltak a könyvtártani írók művei is. Morhofius híres Polyhistora, minden XVIII. századi könyvtáros kézikönyve mellett könyvespolcain sorakoztak Struvius, Koeler, Legipont, Schelhorn, s természetesen a híres császári könyvtárnok, Michael Denis könyvtártani művei. A legrégebbi irodalmat, Isidorus Hispalensis, Justus Lipsius, Richard Bury, Naudé s kevésbé neves szerzők kisebb-nagyobb műveit a XVIII. század elején megjelent Mader-féle gyűjteményekben szerezte meg. A modern anyagból Ebert és Schrettinger ekkor alapvető művei mellett megszerezte és használta az 1839-ben megjelent Constantin-féle francia Bibliothéconomie 1841. évi második kiadását.¹²⁶ A felsorolt irodalomból Horvát bő ismereteket szerezhetett az ó- és újkori könyvtárak történetére, könyvtárak létesítésének okaira és módjaira, a régi és ritka könyvekre és kéziratokra, a szükséges segédkönyvekre, a szisztematikus könyvtárrendezés elveire, s az eszményi könyvtárossal szemben támasztható követelményekre vonatkozólag. Könyvtárosi képzettsége valóban kora színvonalán mozgott, ha egyes modern kézikönyvek — mint Molbeché — nem jutottak is el hozzá, vagy ha nem méltatott is kellő figyelemre olyan nagy jelentőségű tervezetet, mint amilyen Schrettingeré volt.

Nacionalizmus és könyvtári szakismeretek alakították ki Horvát fogalmait a nemzeti könyvtár céljáról és benne a könyvtáros feladatairól. A könyvtár céljának egyfelől a nemzeti vonatkozású anyag gyűjtését tekintette — mint az alapító, s mint a nádor is — a nemzet hasznára és dicsőségére; másfelől, túlmenve ezen az elsődleges célon, az összehalmozott anyag alapján történő tudományos munkásságot. Nemcsak a magyar anyag gyűjtését találta azonban szükségesnek; éppen a nemzeti cél érdekében hangsúlyozta külföldi művek megszerzésének fontosságát. Nézeteit 1819-ben fejti ki először, amikor Millert rá akarja bírni Széchényi soproni könyvtárának megtartására. Bűnnek tartaná — írja — ha a nemzeti könyvtárat megfosztanák nemzeti jellegétől, hiszen éppen ebben áll legfőbb dicsősége. A magyarok által és Magyarországról írott könyvek azonban a tudományos kutatás számára önmagukban nem elégségesek. Atyáink művei csak tiszteletre méltó töredékek. „Ránk maradt a feladat, hogy lerakjuk a szilárdabb alapokat; nekünk kell a falakat, s a nemzeti tudományos dicsőség egész palotáját felépítenünk.” Ehhez pedig külföldi művek ezreit kell összegyűjtenünk, amiket a régi tudósok önmaguk számára nem tudtak megszerezni.¹²⁷ „Lelkem

legmélyéig meg vagyok győződve arról — írja Horvát — hogy a tudományok művelésében való nagyobb fokú előrehaladáshoz a Széchényi Országos Könyvtár felállításáig a magyaroknak nem a tehetség hiányzott, hanem a bőségesebb segédeszközök, melyek nélkül soha senki sem haladt még előre.¹²⁸ Ugyanezeket a gondolatokat fejtegeti két évtizeddel később is: ahhoz, hogy a könyvtár a nemzet számára minél nagyobb kincs lehessen, elsősorban az szükséges, hogy nemzeti legyen. E tekintetben elragadtuk a pálmát Európa más könyvtárai elől: a gazdag párizsi könyvtárban gyakran hiába keresünk ott megjelent műveket, ezek gyűjtésére nem fordítottak gondot. Emellett azonban óvakodnunk kell attól, hogy egyoldalúan építsük fel kultúránkat. A legkiválóbb elmék alkotásait a világ minden részéből meg kell szereznünk.¹²⁹

A könyvtár kettős — nemzeti és tudományos — céljának szemléletéből Horvát levonta az őt mint könyvtárost illető kövteztetéseket. Jóllehet tisztában volt azzal, hogy a könyvtár végeláthatatlan mennyiségű technikai és adminisztratív munkát követel meg gondozójától, mégis úgy gondolta, hogy a könyvtáros legmagasabb feladata az összegyűjtött műveket tudományosan felhasználni, „életét a nemzeti intézmény nevéhez... méltó tudományos haladás előmozdítására” szentelni.¹³⁰ Ilyen körülmények között a könyvtárőr feladatát súlyosabbnak látta, mint az egyetemi tanárét. A tanár — fejtegette — a tudatlan ifjúságot műveli; a múzeum alkalmazottainak a számukra legkönnyebben hozzáférhető bőséges anyagból a tudósok számára kell új, még nem hallott tudományos igazságokat felfedezniök. Ha a tanárok tíz kompendiumból egy tizenegyediket írnak, feladatuknak megfeleltek; ha a múzeum alkalmazottai nem hoznak napfényre újszólván évről évre új igazságokat, feladatuk elhanyagolásával vádolhatók.¹³¹

A könyvtárosság nemzeti és tudományos jelentőségének felismerése irányította Horvát sokoldalú gyakorlati könyvtári munkáját. Legjelentősebb egész működése alatt folytatott beszerzési tevékenysége, a könyvvásárlásra rendelkezésére álló nem nagy összeg gondos felhasználása mellett a nádor kezdeményezésére a könyvtár birtokába került Kéler-, Jankovich-, Illésházy-, s egyéb gyűjtemények értékelése, átvétele. Az 1826-ig tartó leltározás eredményeképpen készült el a könyvtár első katalógusa, csaknem 23000 műről. Ez az anyag a kutatóknak is rendelkezésére állott; az ő igényeik kielégítése, a látogatók vezetése alkotta Horvát munkájának további részletét. Tudományos munkáját — mint láttuk — szintén könyvtárosi feladatnak tekintette, de közvetlenül könyvtári vonatkozású tudományos tevékenységet is kifejtett: a könyvtár fejlesztése s a tudományos munka megkönnyítése érdekében készítette nagy terjedelmű bibliográfiáit külföldi könyvtárak katalógusairól, s a magyar írók, tudósok életrajzi adatainak gyűjteményét. Ehhez járult a könyvtár, utóbb az egész múzeum meglehetősen nagy írásbeli adminisztrációjának végzése, s alkalmi feladatok, mint a múzeum költöztetése 1838-ban a régi épületekből a Ludoviceumba.¹³²

Egymaga, alkalmi segítőtársakkal, Horvát nem juthatott túl a felmerülő aktuális feladatok megoldásán. Nagyobb tervezetei — a lel-

tározásra és katalogizálásra, a könyvanyag technikai védelmére és elhelyezésére vonatkozólag — nagyobbára papíron maradtak. Az alapítás óta nem kis részt az ő tevékenysége nyomán sokszorosára duzzadt könyvanyag korszerű szempontok szerint történő rendezése nem az ő nevéhez fűződik. Az új könyvtár rendezettség, használhatóság és valószínű használat tekintetében ekkor nem kelhetett versenyre az Egyetemi Könyvtár évszázados alapokon működő, nagyobb létszámú munkaerőt foglalkoztató gépezetével.

A hiányosságokért azonban sokkal inkább a kezdet anyagi és szellemi természetű nehézségeit tehetjük felelőssé, mint a sokoldalú elfoglaltsága között ereje teljes megfeszítésével küszködő Horvátot. Könyvtárosi tevékenységét nyugati könyvtáros-kollégáinak tevékenységével összehasonlítva megállapíthatjuk, hogy ha nem is volt képes a könyvtár új módszerű, gyökeres átalakítását végrehajtani, mint Schrettinger Münchenben,¹³³ ha nem is fejtett ki olyan nagyarányú reformtevékenységet, mint Ridler a bécsi, Robert von Mohl a tübingi egyetemi könyvtárban¹³⁴ — ezt a körülmények sem tették volna lehetővé —, távol állott attól a korában gyakori, legfeltűnőbbben a Grimm-testvérek könyvtárosi tevékenységében megnyilvánuló szemlélettől is, amely szerint a könyvtár a megélhetést biztosító szükséges rossz a tudós számára.¹³⁵ Horvát tudományos és nemzeti feladatainak egy részeként végezte könyvtárosi munkáját, megfelelően a korszaknak, amelynek a Széchényi Könyvtárban elsősorban az anyaggyűjtés korának kellett lennie. Munkájával megszerezte az intézménynek azt a súlyt és tekintélyt, amit ennek sem a magánkezdeményezésből fokozatosan országos jelentőségűvé alakuló jellege, még kevésbé tisztviselői anyagi helyzete nem tudott megadni; — azáltal, hogy kortársainál helyesebben és korábban ismerte fel — ha még korlátozottan is — mindazokat a lehetőségeket, amelyeket a könyvtár az ország fővárosában, a főváros újarcú értelmisége körében a nemzeti megújulás e döntő szakaszában megragadhat és kibontakoztathat.

*

Hetényi János református lelkész, filozófiai és gazdasági író az Akadémiához 1836-ban, éppen Horvát István országgyűlési kitüntetésének évében benyújtott pályaművében — Honi városaink befolyásáról nemzetünk kifejlődésére és csinosbulására — így ír:

„Józsefi időkől fogva, Budapest colossalis nagyságban és szinte egyedül áll, felette nagy s jótékony befolyással ízlési fejlődésünkre. Ezen valóban nagyvárosi szellemmel bíró hely, műiparja s kereskedése által meggazdagodván, polgárait önállásúakká, vállalataikban nagyszerűekké; a nőnemet olvasottabbá s annál fogva kellemesb társalkodásúvá alakítván, hatalmasan elváltította az aristocratai szellemet honunkban, melly ez előtt itt is, mint mindenütt, gógös, polgári méveltséget nem méltányló és feszeskedő volt. Itt majd minden nagyszerű: isméret terjedelmes, ízlés magas, multság az öröklött elsőbbség hagymázától független:

ugyan azért nagy benyomást okozó a falusi nemességre is, melyet e nagy város önkényt magához hódít, legalább télre falai közé édesget; ezzel ennek nyersebb erkölceit simítja, a honi literatura, művészet, jólét, műveltség, szóval nemzeti dicsőség iránt érzékenyebbé, szelidebb érzésekre fogékonyabbá, cosmopolitábbá, kiváltságaihoz ragaszkodásában engedékenyebbé teszi. Itt megismeri a szilárd aristocrata a polgári eredet egyenlőségét, szívére veszi a szenvedő emberiséget; le hagyja magáról korholtatni, kinek szíve van, az úri vad jogokhoz ragaszkodás szennyét, megtanulja becsülni emberben az emberiséget; kezdi átlátni és felvenni a jelenkor szellemét, melly egészen más mint azon sötét századoké, mellyekben hártylevelei készültek; az idő szelidebb geniusát, mellynek iránya: tiszta emberiség, értelmes érzelmi és ízlési magas műveltség.

Olvasván itt a lelkes írók isteni szikrákkal ihletett remekeit, előítéleteitől szabadul, a szellemi és még eddig nem ismert fensőbb gyönyöröket kezdi ismergetni, és megérti, mit tesz Corvin Mátyás fénylakából megmaradt kövön ama fontos kis felirat: »Ingenii voluptatibus.« Így szülte a nagy Athene a fensőbb műveltséget: így terjeszti Paris, London, Washington a társasági nagyszerű szellemet; így hat a nem nagy, de kellemes Drezda a német ízlésre s az őt környező bájvidékre.”¹³⁶

Ebben a jó szemmel megrajzolt összképben könnyű elhelyeznünk Pest-Buda könyvtárait és könyvtárosait. E korszakban a tudományok fejlődésének egyre inkább feltételévé válik a céltudatosan összegyűjtött könyvtár. A polihisztorizmusból szakszerűvé tagolódó tudománynak nagyméretű apparátusra van szüksége; a tudományos módszer megköveteli a tervszerű, széleskörű anyaggyűjtést minden tudományszakban. Ez a szükséges apparátus a könyvek számának elszaporodása folytán ekkor már olyan méretű, hogy az átlagos magányújtó lehetőségeit messze meghaladja. Ez a körülmény a tudományos életet már ebben a korszakban a nagyvárosokhoz köti. A vidéken élő tudósok fájoan érzik a könyvtár hiányát, s számosan közülük könyvtár nélkül, vagy kisszámú, ötletszerűen összegyűjtött könyv alapján dolgozva már nem polihisztorok — amint ez a megelőző századokban a csekélyebb tudományos termelés mellett lehetséges volt —, hanem dilettánsok. Vannak ugyan közöttük hasznos, tehetséges, sokoldalú munkásai a kultúrának, de a tudományok fejlődésében nem lehet szerepük. Annak a kornak, amikor Kazinczy Széphalomról irányíthatta egy ország irodalmi életét, már vége; az író, tudós most csak a fővárosban képes a kor színvonalán álló tevékenység kifejtésére, s igényeinek többé-kevésbé megfelelő társadalmi-anyagi helyzetet is csak itt tud magának teremteni.

Ami pedig a Széchényi Könyvtár könyvtárosainak működését illeti: a város és lakói szempontjából ez nem volt közvetlen, s nem terjedt ki minden olyan területre, amelyeken a mai könyvtárosnak mozognia kell. Elégséges volt azonban ahhoz, hogy a vidék lakossága úgy tekintsen erre az intézményre, mint kulturális kincseinek gyűjtőhelyére, kulturális fejlődésének egyik fő biztosítékára. Nemcsak a jól-rosszul végrehajtott kötelempéldány-rendelkezések irányították a figyel-

met erre a pontra; könyvek, régi írások, érmek tulajdonosai önként siettek eddig az országban szétszórtan lappangó kincseik felajánlásával a múzeumot, vele a fővárost és a nemzetet gazdagítani. Pénzbeli adományok, alapítványok, végrendeletek bizonyítják az egész ország erőfeszítését és gondját az új intézmény fenntartásáért, nehézségei leküzdéséért, s országgyűlési vagy országos vármegyei szervezkedés indul egy-egy olyan nagy gyűjtemény megszerzéséért, mint amilyen Jankoviché, Horvát Istváné vagy a Rádayaké. Ezt a központi jelleget támasztják alá — csekélyebb számuknál fogva kisebb súllyal ugyan — az ország minden részéből a könyvtári, múzeumi alkalmaztatásért befutó kérvények s a nemzeti gyűjtemény segítségét kérő tudományos felvilágosítás-kérések is. S végül: az a vidéki vagy külföldi, aki hosszabb időt tölt Pesten, városnéző programjából nem hagyhatja ki az új gyűjtemények kincseinek megtekintését. A legtöbb külföldi utazó beszámol az új múzeumról, s ha egyesek közülük találnak is kifogásolni valót a gyűjtemények kezelésében, valamennyien átlátják jelentőségüket az ország kulturális fejlődése szempontjából.¹³⁷ Mindezek az utakon keresztül a múzeum már pusztá meglétével hozzájárul a kulturális élet központosulásához és fejlődéséhez.

A könyvtárosság — mint értelmiségi pálya — fejlődése, s ezáltal a fővárosi értelmiség erősödése és gazdagodása tekintetében az eredmény inkább elméleti téren jelentkezett. Ha ugyanis a fő foglalkozású könyvtárosság a gyakorlatban, anyagi okokból, a reformkor nagy részében a főváros két nagy könyvtárának egyikében sem valósult meg, elméletben mégis elismerték e pálya szükségességét és önállóságát; kialakult a könyvtáros sokszereű nemzeti és tudományos feladatairól vallott meggyőződés, s a könyvtárosi állás magas anyagi színvonalának legalább igénye. Nem volt kétséges, hogy a könyvtárosnak a Hetényi által megkövetelt „értelmes érzelmi és izlési magas műveltség” terjesztőjének kell lennie, s hogy hivatásánál fogva „a jelenkor szellemét”, „a polgári eredet egyenlőségét” képviseli mint tudós és mint hivatalnok egyaránt; s nem volt kétséges az sem, hogy e feladatának csak megnyugtató anyagi körülmények között tehet igazán eleget.

Ami a gyakorlatot illeti: itt a körülmények folytán úgyszólván egyedül Horvát István tevékenységét vizsgálhattuk. Megállapíthattuk, hogy Horvát könyvtárossága során is korának ugyanazokat az eszméit tartotta szem előtt, amelyeket mint tudós és mint professzor minden tárgyi tévedése ellenére szolgálni igyekezett: a nemzeti öntudat megszilárdítását, a haza dicsőbbé tételét a tudományok előbbrevitele útján. A könyvtárak céljáról vallott felfogások mögött a XIX. század első felében már évszázados múlt állott: Leibniz elveit a könyvek hasznosságának központi jelentőségéről, s a könyvtárról mint az állam céljainak előmozdítójáról a XVIII. század közepén a könyvtárnak mint a tudomány leghathatósabb támogatójának fogalma váltotta fel, hogy azután ez elvek felvilágosodott-jozefinista alkalmazása után megszülethessék a nemzeti könyvtár nemzeti céljáról Horvát István által megfogalmazott felfogás.¹³⁸ Elveit Horvát elsősorban a könyvtár gyarapítása során

váltotta valóra, s minthogy a könyvtáron belül nem volt megvalósítható a nemzeti tudomány műveléséhez is szükséges külföldi könyvanyag megszerzése, a legnagyobb áldozatok árán hatalmas, részben külföldi könyvekből álló magánkönyvtárat gyűjtött, amely végül ugyancsak a Széchényi Könyvtárat gazdagította. A könyvtárosi szakszerűségnek arra a magas fokára, amelyet a 40-es évek közepétől kezdve az Egyetemi Könyvtár élén álló Toldy Ferenc képviselt, Horvát nem jutott el,¹³⁹ vele szemben a könyvtáros korábbi típusát valósította meg; mégis az ő könyvtárosi és tudósi működése során vált a Széchényi Könyvtár azon intézménnyé, amely a korábbi korszak jozefinista tudományosságától a nemzeti tudomány hídját jelentette a polgári kultúra felé, aminek szolgálatát korszakunk végén mind az Akadémiai, mind az Egyetemi Könyvtár célkitűzései közé iktatta. Horvát működése mintegy szimbolizálja ezt a fejlődést, amelynek során a főváros nemesi jellegű vagy jozefinista hivatalnokaiból megszületett a polgári értelmiség, az ország hivatalainak székhelyéből pedig egy leendő polgári nemzetállam kulturális középpontja.

J E G Y Z E T E K

¹ Országos Levéltár (a továbbiakban OL). A Széchényi-család levéltára. I. k. 9. sz. III. cs. 56. sz. — A javaslatot ismerteti: *Kollányi F.*, A Magyar Nemzeti Múzeum Széchényi Országos Könyvtára. I. köt. Bp. 1905 (a továbbiakban: Kollányi, OSzK), 57—58.

² OL, Kancellária levéltára, 1802/2885. — Ismerteti: *Kollányi*, OSzK. 63.

³ *Kollányi*, OSzK. 76.

⁴ *F. Schams*, Vollständige Beschreibung der königlichen Freystadt Pest in Ungern. Pest 1821 (a továbbiakban: Schams, Pest), 186—187.

⁵ Vö.: *Waldapfel J.*, Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből 1780—1830. Bp. 1935. — Széchényi István szerepéről és a fejlődés további állomásairól: *Balla A.*, Budapest szerepe Magyarország történetében. Statisztikai Közlemények 77. köt. 2. sz. 74—91.

⁶ *Schams* szerint — Vollständige Beschreibung der königlichen freyen Haupt Stadt Ofen in Ungern. Ofen 1822 (a továbbiakban: Schams, Ofen), 370—374 — a helytartótanácsban a főúri-nemesi vezetőkön kívül 236, a kamaránál több, mint 200 tisztviselő működik; ehhez járulnak a kisebb hivatalok alkalmazottai és a városi hivatalnokság.

⁷ Hozzávetőleges számításainkat a következő művek alapján végeztük: *J. Vojdisek*, Adressbuch der königlichen freyen Stadt Pesth. Pesth 1822; *J. A. Dorfjinger*, Wegweiser für Fremde und Einheimische durch die königliche ungarische Freystadt Pesth. Pesth 1827.

⁸ *Schams*, Ofen. 370—374. — Uő., Pest. 259—272.

⁹ *Kornis Gy.*, A magyar művelődés eszményei 1777—1848. I. köt. 221, 291.

¹⁰ A reformkori értelmiségre: *Kósa J.*, Magyar rendiség és osztálytársadalom. Magyarságtudomány (1942) 381—390; uő., Pest és Buda elmagyarosodása 1848-ig. Bp. 1937; *G. Heckenast*, Les roturiers intellectuels en Hongrie 1780—1848. Revue d'histoire comparée (1948) 53—76. — A pesti értelmiség különleges helyzetére vonatkozólag lásd Hetényi Jánosnak dolgozatunk végén idézett megállapításait.

¹¹ A könyvtáros személyére vonatkozó követelmények e korszakbeli legfontosabb összefoglalásai: *F. A. Ebert*, Die Bildung des Bibliothekars. Leipzig 1820; *M. Schrettinger*, Versuch eines vollständigen Lehrbuchs der Bibliothek-Wissenschaft. München 1829, II. köt. 192—196; *Ch. Molbeck*, Ueber Bibliothekswissen-

schaft oder Einrichtung und Verwaltung öffentlicher Bibliotheken. Leipzig 1833; L. A. Constantin, Bibliothéconomie. Paris 1839. — A fejlődés értékelésére: G. Leyh, Aus der älteren Bibliothekspraxis. Aus vierzig Jahren Bibliotheksarbeit. Wiesbaden 1954, 56—71. — A könyvtárosság magyarországi kezdeteire vonatkozólag: V. Windisch É., Fejezet a könyvtárosi pálya magyarországi kialakulásának történetéből. Magyar Könyvszemle (1957).

¹² Schams, Pest. 230. — Uő., Ofen. 318.

¹³ A Széchényi Könyvtár történetét 1820-ig a vonatkozó levéltári anyag bőséges ismertetésével megírta: Kollányi, OSzK. — A továbbiakra vonatkozólag csak egymást követő vázlatos összefoglalások jelentek meg, ezek alapja főként: Mátray G., A Magyar Nemzeti Múzeum korszakai. Pest 1868. — Tanulmányunk forrása elsősorban a nádori levéltár (OL. Archivum Palatinalis, Acta Musei Nationalis; a továbbiakban: AMN). Ezt kiegészíti az Országos Széchényi Könyvtár irattára (a továbbiakban: OSzK. It.); a Nemzeti Múzeum irattára elpusztult. További anyagot nyújtottak az OL egyéb állagai és az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban: OSzK. Kt.).

¹⁴ Vass B., Horvát István életrajza. Bp. 1895, 35.

¹⁵ OSzK. Kt. Levelestár. 1810. nov. 4.

¹⁶ AMN. 1827/249. Latin.

¹⁷ Horvát levele Csaplovics Jánoshoz: OSzK. Kt. Levelestár. 1828. szept. 24.

¹⁸ OSzK. Kt. Quart. Latin. 2365. 1. k. 112—113. f. Latin.

¹⁹ AMN. 1821/923. Latin.

²⁰ AMN. 1815/1448. — Az eskü szövege a könyvtár hivatali jellegét hangsúlyozza. Horvát 1815-ben letett esküjében azt ígéri, hogy engedelmeskedik a nádor rendelkezéseinek s a múzeumi igazgató utasításainak; hogy az instructióhoz ragaszkodik; végül, azon lesz, hogy a könyvtár állománya rendezetten és hiven megőriztessék.

²¹ Mátray i. m. 44.

²² Minderre: AMN. 1826/450, 1841/2423; OSzK. It. 1833. máj. 4., 1836. júl. 22., 1837. ápr. 17., AMN. 1824/1103, 1826/198, 1828/317.

²³ AMN. 1846/1486. — OSzK. It. 1846. jún. 26.

²⁴ OSzK. It. 1846. febr. 1.

²⁵ Kollányi, OSzK. 84—85, 184, 225, 282.

²⁶ AMN. 1821/157.

²⁷ Uo. 1821/332. — Ekkor azt javasolja, hogy a három ór fizetését emeljék fel 600 ezüst forintra, kiegészítve 250 forint lakáspénzzel. Így az örök fizetése elérné az egyetemi könyvtári színvonalat, s ugyanazt a teljesítményt lehetne tőlük megkövetelni, mint az egyetemi könyvtárosoktól: délelőtti és délutáni munkaidőt, pontos, rendszeres munkát.

²⁸ A drágasági pótlékok rendszerére a Habsburg-birodalomban: I. Beidtel, Geschichte der österreichischen Staatsverwaltung 1740—1848. Hrsg. von Alfons Huber. II. köt. (1792—1848). Innsbruck 1898, 353. — Egyébként a hivatalnokok 1818-tól kezdve általában ezüst pénzben kaptak fizetést (uo. II. köt. 256).

²⁹ OL. Archivum Regni. Lad. XX. N° 16. fasc. D. N° 3. 1824. nov. 2-i kérvény.

³⁰ AMN. 1824/1260.

³¹ Officiosa Relatio de statu Musei Nationalis Hungarici. OL. Archivum Regni. Lad. XX. N° 16. fasc. D. N° 3.

³² Relatio Deputationis Regnicolaris... pro revisione fundorum regnicolarium exmissae. 1827. márc. 7. OL. Archivum Regni. Lad. XX. N° 16. fasc. D. N° 5.

³³ AMN. 1824/1191.

³⁴ Uo. 1827/367; 1828/1421.

³⁵ Uo. 1827/1281.

³⁶ Uo. 1831/1770, 2640. — Mátray i. m. 34.

³⁷ Ahhoz, hogy e fizetések vásárlóértékét is meghatározhassuk, ártörténeti kutatásaink eddigi eredményei sajnos elégtelenek. A nagybani árakat feltüntető árjegyzékek nem nyújtanak biztos támpontot egy magánháztartás kiadásainak meghatározásához.

- ³⁸ *Beidtel* i. m. II. köt. 197—198.
- ³⁹ A tisztviselők fizetésére vonatkozólag publikált anyagot nem találtunk. Adatainkat egy 1835-ben készült kimutatásból vettük (OL. Helytartótanács levéltára. Departamentum Gremiale Exactorale, 1835. I. kútfő 25. tétel), amely egy fizetésemelési tervezet kapcsán készült, tehát nyilvánvalóan a 20-as évekre visszamenő állapotokat tükröz.
- ⁴⁰ *Szentpétery I.*, A bölcsészettudományi kar története 1635—1935. A kir. magy. Pázmány Péter Tudományegyetem története. IV. köt. Bp. 1935, 217, 242—244.
- ⁴¹ *Tóth A.*, A pesti egyetemi könyvtár a modern fejlődés útján. Tanulmányok Budapest múltjából. XI. köt. Bp. 1956, 261. A két beosztott könyvtárőr 700 és 600 forint fizetést kap. — Pest város tisztviselőire vonatkozó adatok: *ifj. Palugyay I.*, Megye-rendszer hajdan és most. Pest 1847, IV. köt. 94—95.
- ⁴² AMN. 1828/317. — 1843-ban készült emlékiratában írja Horvát, hogy a múzeum tőkéjének csekély volta miatt „nagy ínség hárult a fokonként szaporított tisztviselőkre, kik a drágaság miatt is nyomorult fizetések mellett majd az éhen halással küzdöttek. Innend köz elégedetlenség s más rút baj következett, inkább elhallgatandó, mint kimondandó.” Magyar Könyvszemle (1887) 230—231. A célzás valószínűleg Miller üzenleire vonatkozik, bár ugyanezen irat más helyén Horvát Strázsayt is „tolvajság”-gal vádolja.
- ⁴³ AMN. 1822/1073; 1828/317. — Hasonlóan ír Horvát 1826. ápr. 8-i felterjesztésében is: Uo. 1826/355.
- ⁴⁴ Uo. 1828/317.
- ⁴⁵ *Vass* i. m. 167—170.
- ⁴⁶ Horvát felterjesztés-fogalmazványa a nádorhoz: OSzK. It. 1827. Befejezetlen. — *Mátvay G.*, Emlékbeszéd Horvát István fölött. Pest 1847.
- ⁴⁷ Fent idézett 1827. évi felterjesztés.
- ⁴⁸ *Vass* i. m. 330—333.
- ⁴⁹ AMN. 1827/249.
- ⁵⁰ *Vass* i. m. 471—472.
- ⁵¹ Országgyűlési Tudósítások (1836). jan. 30. (Kerületi ülés) — Emellett: Kiss Ferenc és Farkas György levelei Horváthoz: OSzK. Kt. Levelestár; OL. Archivum Regni. Lad. XX. N° 18. fasc. F. N° 3. — Az esemény lefolyását ismerteti *Vass* i. m. 473—479. — A nádor utasítása az összeg kifizetésére: AMN. 1836/929, 1703.
- ⁵² OSzK. Kt. Fol. Hung. 1200. I. k. 16—17. f. — Uo. 161—163. f.
- ⁵³ AMN. 1841/806, 1315.
- ⁵⁴ OSzK. It. 1847. ápr. 29.
- ⁵⁵ AMN. 1847/531.
- ⁵⁶ Uo. 1822/483.
- ⁵⁷ Uo. 1830/128; 1831/434; 1840/984; 1841/150; 1843/1801; 1844/1187; 1244; 1845/1192.
- ⁵⁸ Uo. 1838/310. Ugyanakkor a szolgálak 100—100 forint segélyt is kapnak; a régiség- és természettudományi tár szolgájának lakását az árvíz teszi tönkre; a könyvtári szolgálak társait s az odamenekült mintegy 60 személyt látja el élelemmel az árvíz napjaiban.
- ⁵⁹ OL. Helytartótanács levéltára. Departamentum Gremiale Exactorale. 1835. I. kútfő, 25. tétel.
- ⁶⁰ *Beidtel* i. m. II. köt. 257—258.
- ⁶¹ AMN. 1816/1933.
- ⁶² Uo. 1823/1130; 1826/531.
- ⁶³ Uo. 1837/950.
- ⁶⁴ Schedius levele Horváthoz: OSzK. Kt. Quart. Lat. 1426. 3. k.
- ⁶⁵ AMN. 1831/1376, 1380, 2458.
- ⁶⁶ Uo. 1838/2427.
- ⁶⁷ Uo. 1818/441. — Miller levele Horváthoz (1819. jan. 19.): OSzK. Kt. Levelestár. — Horvát jelentései: AMN. 1831/2670; 1836/1604, 1666.
- ⁶⁸ Kiss Ferenc levele Horváthoz (1836. jan. 6.): OSzK. Kt. Levelestár.

⁶⁹ AMN. 1822/95, 475.

⁷⁰ Schedius érdekesebb kérdései: Mi a különbség bibliográfia és irodalomtörténet között; a nyilvános könyvtárakban alkalmazandó elvek; kérdések a historia literaria és a történetírás magyarországi helyzetét illetőleg; a tudományos intézményekről általában és hazánkban; a magyar nyelv és irodalom korszakairól (AMN. 1822/799).

⁷¹ Valamennyi kérdés és a concursusra vonatkozó egyéb iratok: AMN. 1822/799.

⁷² Officiosa relatio de statu Musei Nationalis Hungarici. OL. Archivum Regni. Lad. XX. N° 16. fasc. D. N° 3. — Az Acta Musei Nationalisnak mindössze egy kötete jelent meg, 1818-ban, Miller gondozásában; a 2. kötet kéziratban maradt.

⁷³ AMN. 1826/355.

⁷⁴ Uo. 1828/317. — Vö. még: AMN. 1826/355.

⁷⁵ Uo. 1822/1073.

⁷⁶ Kinevezésének körülményeire: *Kollányi*, OSzK. 363—364; AMN. 1816/1000; Kovachich Márton György levele Millerhez (1816. aug. 4.): OSzK Kt. Levelestár. Lemondására: OSzK. Kt. Quart. Lat. 2365. 1. k. 112—113. f., 2. k. 6—7. f., 24—25. f., 54—57. f.; AMN. 1821/923. — Kovachichnak csak 1825-ben sikerült ismét elhelyezkednie mint tiszteletbeli kancelláriai fogalmazónak.

⁷⁷ Mócsy levele Millerhez (1815. júl. 20.): OSzK. Kt. Quart. Lat. 781. 14. k. 78—79. f. A fővárosba jutás fontosságát hangsúlyozza Freyberger György vidéki plébános is Millerhez 1815. ápr. 5-én írt, hasonló kérelmet tartalmazó levelében: „Me honestam habere conditionem, amore nihilominus literarum, quarum, vel ex ipso commercio virorum literatorum in urbe longe maior, ac ruri est usus, ductus, merus linquere urbemve petere velle non diffiteor . . .” (Uo. 14. k. 42—43. f.)

⁷⁸ AMN. 1821/1025.

⁷⁹ Uo. 1821/1128, 1129, 1130.

⁸⁰ Uo. 1821/1146. Latin. — Korábbi jelentkezései: OSzK. Kt. Quart. Lat. 2364. 2. k. 17. f., és levele Horvát Istvánhoz (1820. máj. 26.): Uo. Levelestár.

⁸¹ AMN. 1821/1196.

⁸² Uo. 1822/214.

⁸³ *Kornis* i. m. I. köt. 292—293. — *Szentpétery* i. m. 238—239.

⁸⁴ *W. Deetjen*, Eine Bibliothekarprüfung des achtzehnten Jahrhunderts. Zentralblatt für Bibliothekswesen (1928) 302—305 (Weimarban). — *A. Jesinger*, Eine Wiener Bibliotheksprüfung im Zeichen Göttingens. Zentralblatt für Bibliothekswesen (1928) 567—584. — A Széchényi Könyvtár irnoki állását, úgy lát-szik, még 1865-ben is vizsga alapján töltik be, legalábbis a latin, magyar, német nyelvből vizsgáztatnak. OL. Széchényi-család levéltára. I. k. 13. sz. II. cs. 145. sz.

⁸⁵ AMN. 1822/832, 994.

⁸⁶ A dolgozatok és bírálataik: AMN. 1822/994. — Ugyanekkor vizsgázik Frivaldszky Imre a természettudományi segédóri állás elnyeréséért, akit sikerült dolgozatai alapján a nádor azonnal ki is nevez.

⁸⁷ AMN. 1822/1073. — A javaslat más fogalmazványa: OSzK. It. 1822. Horvát véleménye érdekesen mutatja be elvi követelményei alkalmazását: Máj tudásán még az iskola porát érzi; a kancellistai állást elnyerhetné, de az adjunktusnak szilárdabb ismeretekkel kell rendelkeznie. Ivichich érett korú férfi, aki gyűjteményei, érdeklődése alapján inkább természettudományi tári szolgálatra lenne alkalmas; tudományos munkásságot soha nem fejtett ki. Mócsy Elek ugyancsak szorgalmas gyűjtő, de mivel fiatalon tanítószkodni kényszerült, nem tudta megszerezni a szükséges tudományos erudíciót. Ha természetes vonzalma a tudományokhoz kulturális képzettség nélkül is elismerést és ösztönzést érdemel: legfeljebb a kancellistai állást tölthetné be. Mokry kiválóan képzett a klasszikus tudományok és az egyháztörténet területén, de magyar vonatkozású dolgokkal soha nem foglalkozott. Ha a könyvtár nagyobb létszámú személyzetet foglalkoztatna, s ha az intézmény célja nem „a hazai dolgok megvilágítása” volna, Mokry megérdemelné az alkalmazást. — Döbrentei a költészet és a drámai művészet terén sikerrel fáradozik, a tudományokat azonban soha nem művelte. Ha felállítanák a Nemzeti Színházat: élére Döbrenteiben kiváló igazgatót találnának.

- ⁸⁸ AMN. 1825/678.
⁸⁹ Uo. 1826/355.
⁹⁰ Uo. 1826/823. — OSzK. It. 1826. nov. 2.
⁹¹ AMN. 1827/511.
⁹² Uo. 1827/1284.
⁹³ Uo. 1826/945. — OSzK. Kt. Levelestár. 1826. dec. 20.
⁹⁴ AMN. 1829/1241. — Pázmány Zsigmond jurátus később benyújtott folyamodványa úgy látszik elkerülte Horvát figyelmét. (OSzK. It. 1828. jan. 22.)
⁹⁵ Kérvényét közli: *Várnai P.*, Egy magyar muzsikusa a reformkorban. Mátray Gábor élete és munkássága a szabadságharcig. Zenetudományi tanulmányok. 2. Bp. 1954, 249—250.
⁹⁶ Uo. 256.
⁹⁷ Bizonyítvány működéséről: OSzK. It. 1844. okt. 19. — Kinevezésével kapcsolatos iratok: AMN. 1846/1486; OSzK. It. 1846. jún. 26. és júl. 1.
⁹⁸ A szolga hivatali esküjét feladatainak felsorolásával lásd: OSzK. It. 1830. és 1846.
⁹⁹ *Kollányi*, OSzK. 86.
¹⁰⁰ Uo. 193.
¹⁰¹ AMN. 1822/389.
¹⁰² Uo. 1831/2418.
¹⁰³ Uo. 1835/396.
¹⁰⁴ Uo. 1838/310.
¹⁰⁵ Uo. 1837/935.
¹⁰⁶ *Kollányi F.*, Az Akadémia és a Nemzeti Múzeum. Bp. 1910, 110.
¹⁰⁷ Kubinyi Horváthoz: OSzK. It. 1845. ápr. 6.
¹⁰⁸ OSzK. It. 1846. jan. 8.
¹⁰⁹ AMN. 1845/2289; 1846/289, 321, 463.
¹¹⁰ A korszak végén a múzeumi állásra jelentkezők száma megnő. A régiségtári őri állás meghirdetése után 1841 és 1845 között negyvennél több kérvényt adnak be akár a régiségtárban, akár más gyűjteményben történő alkalmaztatásért. Még nagyobb a szolgálai, kapusi stb. állásokra jelentkezők száma, és azoké, akik minden feltétel nélkül valami szolgálatot (servitium quodpiam) keresnek a múzeumnál. (AMN. 1841—1845.)
¹¹¹ Részletes életrajza művei ismertetésével: *Vass i. m.* — Méltatásához lásd még: *Horvát Á.*, Adalék irodalmunk történetéhez. Századok (1879) 88—93; *Erdélyi P.*, Horvát István. Egyetemes Philológiai Közöny (1895) 700—709.
¹¹² Az idézetek a tanulmány 3, 5, 62—63. lapjairól valók. A mű két kidolgozásban elkészített kézírata és a sorsára vonatkozó megjegyzések: OSzK. Kt. Quart. Hung. 469. — Jellemző, hogy a túlnyomóan német polgárság milyen nagy megbecsüléssel fogadja a magyar nyelven írott munkát. Horvát a továbbiakban is szeretett volna foglalkozni a főváros történetével, amint „Adversaria pro concinnanda historia Civitatum Budensis et Pestiensis” c., 1823-ban kezdett, de félbenmaradt adatgyűjtése mutatja. (OSzK. Kt. Quart. Lat. 1321.)
¹¹³ Horvát István 1843-ik évi emlékirata a N. Múzeum könyvtáráról. Magyar Könyvszemle (1887) 224.
¹¹⁴ Miller kísérleteire: *Kollányi*, OSzK. 262, 283—284, 293, 324—325, 343; továbbá Horvát levele Ferenczy Jánoshoz (1807. nov. 6.) és Miller levele Horvát-hoz (1813. aug. 1.): OSzK. Kt. Levelestár. — Horvát 1805. évi naplórészlete az akkori könyvtárosokról: Magyar Könyvszemle (1957) 146.
¹¹⁵ Az állásbetöltés kérdésére vonatkozólag lásd Horvát és Ferenczy levelezését: OSzK. Kt. Levelestár. — Horvát írja Ferenczyhez Vázból 1808. aug. 8-án, hogy Miller több ízben ígért neki hivatalt. „E’ volna hajlandóságommal leginkább megegyező: de ez egyszer s mind a tölem legmesszebb fekvő és legbizonytalanabb is.” — Ferenczy Horváthoz, 1811. jan. 14.: „A Hazának akarsz egyenesen elméddel élni. Áldjon meg Árpád késő maradéka! szívemből ohajtom, érd el tzeledat, a’ mi ha mennél előbb megtörténnék, bőrömből ki ugranék. Vedd körül Millerust, talán el süil valami; de mi, szeretném tudnom. Quo titulo volnál a Museum mellett szükséges a Németeknek? írd meg.” Végül Ferenczy, 1816. jan. 18.: Horvát elérte

a haza dicsőségére szentelt célját, a haza benne „díszé védőjét és ékesítőjét fogja látni”. — A kinevezéssel kapcsolatos iratváltásokat ismerteti: *Kollányi*, OSzK. 341—344, 348—349. — Vö. még Miller levelét Horváthoz (OSzK. Kt. Levelestár), 1815. jún. 21. és dec. 9. és Horvát levelét Millerhez, 1815. júl. 10. (uo. Quart. Lat. 781. 14. k. 74—75. f.). — A kinevező okirat: AMN. 1815/1448. — Érdekes, Horvát éppen a könyvtárőri kinevezés időpontjában gondolkozik azon, hogy visszavonul nemrég szerzett kicsiny birtokaira, hogy itt csak a tudománynak éljen. „Az új hivatal — írja Horvát Endréhez — tzélaimat egészen megváltoztatta. Viszem azt, míg úgy, mint hazafiúhoz és betsületes emberhez illik, vihetem: de egy perzentésig sem tovább.” 1815. dec. 14. OSzK. Kt. Levelestár.

¹¹⁶ AMN. 1818/441.

¹¹⁷ *Kollányi*, OSzK. 427—430. — Lásd még Miller leveleit Horváthoz (1818. ápr. 6., 1819. jan. 15. és 19.): OSzK. Kt. Levelestár; Horvát válaszát (1818. ápr. 6.); uo. Quart. Lat. 781. 15. k. 9—10. f. — A soproni könyvtár ügyét bőségesen ismerteti: *Kollányi*, OSzK. 398—422, 433—436, 441—443, 451—457. — Vö. még Horvát levelét Privitzer Alajos elnöki titkárhoz (1819. jan. 20.): Náadori titkos levéltár. 1819. Epistolae officiosae. X.

¹¹⁸ *Kollányi*, OSzK. 426—430, 438—441. oldalakon ismerteti az idevágó levelezést. Lásd még Horvát felterjesztésfogalmazványát a nádorhoz: OSzK. It. 1827 (befejezetlen); végül: *Mátray G.*, Emlékbeszéd . . .

¹¹⁹ *V. Windisch É.*, Miller Jakab Ferdinánd múzeumi igazgató utolsó éveit és az Országos Széchényi Könyvtár. Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve. 1958. Bp. 1959, 349—368.

¹²⁰ Horvát és az Akadémia viszonyát részletesen ismerteti: *Kollányi*, Az Akadémia . . . 91—111. — A kortársak Horvátra vonatkozó írásait összeállítja: *Vass i. m.* 497—503. — Lásd még: *Thallóczy L.*, Vasvári Pál s a pesti egyetemi ifjúság 1844—1849. Bp. 1882, 29—34.

¹²¹ OSzK. Kt. Fol. Hung. 1200. 1. k. 1—2. f.

¹²² Noszlopy Antal visszaemlékezései. Századok (1953) 329.

¹²³ *Eötvös J.*, Horváth [!] István. Megjelent először: Pesti Hírlap (1846) jún. 21., később: Báró Eötvös József Összes munkái. XII. Tanulmányok. 239.

¹²⁴ Horvát Árpád feljegyzése, és Horvát István végrendelete végrehajtóinak nyilatkozata (1846. aug. 16.): OSzK. It. 1846.

¹²⁵ Planum technicae coordinationis Bibliothecae Musei Nationalis Hungarici. OSzK. It. 1841.

¹²⁶ Horvát könyvtárának halála után készített jegyzéke nem teljes (OSzK. Kt. Fol. Hung. 1806). A Széchényi Könyvtár azonban „Horvát István könyvtárából” feliratú pecséttel látta el könyvtára darabjait, s ebből tudtuk némileg rekonstruálni Horvát könyvtártani gyűjteményét.

¹²⁷ Horvát Millerhez (1819. jún. 21.): OSzK. It. 1819. Latin.

¹²⁸ 1819. jan. 13-i jelentés: Uo. Latin.

¹²⁹ Horvát: Planum technicae coordinationis . . . OSzK. It. 1841. máj. 6.

¹³⁰ AMN. 1826/355. Latin.

¹³¹ Uo. 1822/1073.

¹³² Horvát könyvtári munkáját részletesen ismertettük Könyvtári munka a reformkorban az Országos Széchényi Könyvtárban című (Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve. 1957. Bp. 1958, 249—282) tanulmányunkban.

¹³³ Schrettinger szerepére: *A. Hilsenbeck*, Martin Schrettinger und die Aufstellung in der Königlichen Hof- und Staatsbibliothek München. Zentralblatt für Bibliothekswesen (1914) 407—433.

¹³⁴ Ridlerről: *A. Jesinger*, Die Universitätsbibliothek Wien. Zentralblatt für Bibliothekswesen (1926) 453—454. — Mohrlól: *K. Geiger*, Robert von Mohl als Vorstand der Tübinger Universitäts-Bibliothek (1836—1844). Zentralblatt für Bibliothekswesen (1900) 161—191.

¹³⁵ *L. Zoepf*, Die Brüder Grimm, als Bibliothekare. Zentralblatt für Bibliothekswesen (1928) 123—137.

¹³⁶ *Helényi J.*, Honi városaink befolyásáról nemzetünk kifejlődésére és csinosulására. Budán 1841, 211—212.

¹³⁷ Lásd különösen: *R. Bright, Travels from Vienna. Edinburgh 1818, 253—254; Paget útleírásának 1842. évi német fordítása, I. köt. 195; Miss Pardoe művének ugyancsak német fordítása, 2. rész, 154—155. — De megemlíti a múzeumot többek között Wilhelm Horn, Berlinben 1831-ben megjelent művében, és a Letters from the Danube (London 1847) írója is.*

¹³⁸ A könyvtárak céljáról vallott nézetek fejlődésére: *K. Schottenloher, Bücher bewegten die Welt. Stuttgart 1952, II. köt. 328—329, 366, 379.*

¹³⁹ *Tóth* i. m. 250—267.

É. V. Windisch

LES BIBLIOTHÉCAIRES DE LA BIBLIOTHÈQUE NATIONALE SZÉCHÉNYI PENDANT L'ÈRE DES RÉFORMES

(Contribution au sujet de la formation de la classe intellectuelle dans les villes de Pest et Bude)

En guise d'introduction, l'étude passe en revue le développement au cours duquel — à partir de la fin du 18e jusqu'au milieu du 19e siècles — les villes de Pest et Bude sont devenues le centre culturel de la Hongrie et comme résultat duquel la classe intellectuelle a augmenté en nombre et en importance. L'une des étapes les plus importantes de ce développement était la fondation, en 1802, de la Bibliothèque Széchényi — Bibliothèque Nationale Hongroise —, puis la création, quelques années plus tard, du Musée National Hongrois, avec la collection d'antiquités et d'histoire naturelle. Les bibliothécaires de cette nouvelle institution formaient un groupe nouveau, spécial de la classe intellectuelle de ces deux villes, classe qui était en état de prendre corps et était destinée à diriger la vie culturelle de la Hongrie. Les bibliothécaires de la Bibliothèque de l'Université dont l'histoire remonte à plusieurs centaines d'années et qui fut transférée (avec l'Université elle-même) à Bude, respectivement (plus tard) à Pest, étaient recrutés pour la plupart parmi les membres du corps enseignant de cette université, de même que leurs fonctions consistaient à prêter assistance à l'enseignement universitaire. Les nouveaux bibliothécaires étaient en même temps les premiers protagonistes titulaires de la culture nationale en gestation. À part cela, il leur incombait d'autres tâches d'une perspective plus large, et cela en raison du caractère national de la bibliothèque. Étant donné que la Hongrie d'alors vivait sous un régime féodal et qu'elle a perdu son indépendance nationale, le problème central de l'époque était la réalisation de la transformation nationale et bourgeoise. La lutte à double face se déroulait dans les années vingt et trente primordialement sur le terrain culturel, et la tâche incombant à la bibliothèque nationale était d'assurer les bases du développement des sciences nationales ainsi que de servir, d'une façon indirecte, l'évolution par voie du renforcement de la ligne nationale.

La vie et les fonctions des bibliothécaires qui étaient actifs pendant l'ère des réformes (1825—1848) sont traitées en trois groupes de questions. L'étude analyse la situation sociale et économique des bibliothécaires; les exigences professionnelles élevées à leur égard sont étudiées, et, finalement, l'auteur s'occupe de la personnalité et du travail des bibliothécaires.

Les conditions matérielles du travail scientifique étaient très défavorables en Hongrie. Excepté l'Université, il n'y avait pas d'institutions garantissant une subsistance convenable, et l'appréciation sociale des érudits était également modeste. Pendant l'ère des réformes, la situation des bibliothécaires et muséologues représentait une certaine amélioration qui était en grande partie due au fait que ces fonctions devenaient dans un certain sens des fonctions publiques, par conséquent, les titulaires n'étaient pas seulement des hommes de sciences, mais des fonctionnaires également.

Néanmoins, cette considération ne se manifeste pas suffisamment dans les émoluments des bibliothécaires, des employés du musée ainsi que des huissiers; tous ces traitements sont bien inférieurs à ceux des fonctionnaires publiques de l'époque. Leur situation s'empire encore en conséquence de la dévalorisation de l'année 1811 et de la vie chère qui se manifeste de temps en temps. Ce n'est qu'en 1831 qu'ils obtiennent une augmentation de 100 % qui était valable en principe pour la durée des prix élevés, mais qui restait en vigueur jusqu'à la fin de l'époque en question.

Il n'y avait, toutefois, qu'un seul cas où l'estime sérieuse du point de vue de la société fut exprimée par les émoluments, notamment, pour le conservateur de la bibliothèque, István Horvát, des honoraires spéciaux ont été accordés par la diète. Il est entendu que dans l'espèce il s'agissait seulement de la reconnaissance du mérite individuel et l'on n'est pas encore arrivé à l'appréciation sociale, matérielle et systématique du travail des bibliothécaires.

La deuxième partie de l'étude s'occupe des questions professionnelles de cette carrière telles qu'elles se présentaient alors ainsi que des exigences professionnelles qu'on a élevées dans son temps à l'égard des bibliothécaires. Conformément à l'état d'esprit de l'époque, on a exigé des bibliothécaires de Bude resp. de Pest d'être en possession d'une culture plus ou moins universelle. Cette attitude ressort des déclarations y relatives faites I. Horvát en 1822 où il se révèle comme un partisan des standards élevés. La même conception se manifeste dans le fait qu'à une compétition pour l'obtention d'un poste de bibliothécaire, l'unique candidat était astreint à passer l'examen dans cinq branches scientifiques. L'étude expose comment la compétition s'est déroulée ainsi que les demandes faites auprès du palatin par les personnes — appartenant toutes aux couches intellectuelles — afin d'obtenir le poste de bibliothécaire. Les requêtes expriment en même temps le désir de beaucoup de membres de la classe intellectuelle habitant le pays d'être transférés à Bude ou Pest; il devient manifeste que la bibliothèque et le musée ont largement contribué à ce que ces deux villes deviennent de plus en plus la métropole de la centralisation scientifique.

Finalement, l'étude s'occupe de la carrière de bibliothécaire de I. Horvát, conservateur de la Bibliothèque Széchényi pendant l'ère des réformes. Horvát est l'érudit qui jouait le rôle le plus marquant dans les villes de Pest et Bude pendant l'ère que nous tâchons de caractériser, l'érudit dont les activités comme organisateur de la vie scientifique ont grandement facilité la transformation de ces deux villes en un centre culturel. Comme savant, Horvát est le représentant classique des tendances nationalistes et romantiques; le ressort fortement remonté de ses activités est son nationalisme qui l'a quelquefois induit en erreurs importantes dans le domaine de la préhistoire. Comme professeur à l'université, il était l'éducateur le plus efficace de la classe intellectuelle de la révolution de 1848—1849 et de la guerre d'indépendance. Comme bibliothécaire, il a travaillé en connaissance de la littérature spéciale de cette branche et il était pleinement conscient de l'importance nationale et scientifique de la nouvelle institution. Dans sa conception, la destination de la bibliothèque était non seulement le collectionnement du matériel ayant trait aux problèmes nationaux, mais aussi l'utilisation scientifique de ce matériel. Le résultat des activités pratiques de Horvát se manifestait surtout dans l'augmentation considérable de l'ensemble des livres.

En résumé, il est à constater qu'au cours de l'ère des réformes c'était les bibliothécaires de la Bibliothèque Széchényi — et en premier lieu István Horvát — qui ont jeté les fondements à l'appréciation matérielle et sociale d'un nouveau groupe de la classe intellectuelle de la capitale, groupe dont l'occupation principale était la carrière de bibliothécaire. C'était eux qui — les premiers en Hongrie — ont esquissé les contours de cette carrière, tout en assignant aux titulaires une place dans le camp de la couche intellectuelle qui commençait à se différencier; finalement, par leur travail de bibliothécaire, ils se sont efforcés d'assurer que la Bibliothèque Széchényi pût devenir l'appui et le soutien de la science nationale qui était en état de formation. Par toutes ces activités, ils ont prêté assistance au processus moyennant lequel les villes de Pest et Bude sont devenues un centre culturel et ce processus s'est déroulé justement à cette époque.

BARTA ISTVÁN

Az 1831. évi pesti koleramozgalom

Az 1831. évi nyár nagy jelentőségű eseményeinek véres bevezetője, a július 17-i pesti megmozdulás tényszerűen eléggé ismeretes már a történetírás előtt. Eltekintve a korábbi, jobbára visszaemlékezéseken alapuló leírásoktól,¹ a Tanulmányok Budapest múltjából lapjain is jelent már meg róla szakszerű, levéltári anyag felhasználásával készült dolgozat.² E munkákban azonban a pesti munkásság első harcos jelentkezése ugyanabban a megítélésben részesül, mint a parasztság nem sokkal később elkövetkező, országot rengető felkelése: a munkátlan csőcselék értelmetlen, szükségtelen, kártékony megmozdulásává torzul, amelynek egyetlen célja a fosztogatás, a zavarosban halászás, a részegeskedés és a pusztító ösztönök kiélése, s amelynek résztvevőit csak jól megérdemelt sorsuk éri el a katonaság sortüze és a pesti vegyes bíróság ítélőszéke előtt. Ha a mozgalom tényeinek vizsgálatát csak egyetlen nap eseményeire és egyetlen forráscsoportra korlátozzuk,³ akkor valóban könnyen tekinthetjük sajnálatos véletlennek a mozgalom kitörését, arra azonban még a történetíró polgári szemlélete sem elegendő indok, hogy akár ebben a mozzanatban, akár a korszak egyéb paraszti és plebejus megmozdulásaiban ne lássa meg annak a belső társadalmi erjedésnek egyik tünetét, amely éppen a polgári fejlődés előtt elzárt utat feszegeti. A bomló feudalizmus viszonyai között jelentkező népi megmozdulások alapvetően előremutató vonásait a polgári társadalom történetírása is csak fejlődésének utolsó, hanyatló szakaszában veheti tagadásba, akkor, amikor saját ingadozó rendjének védelmében mindenfajta forradalmi megmozdulást elítél. A marxista történelemszemlélet nem ismeri el a véletlen szerepét a történelmi folyamatok alakulásában, s nem tekinti véletlennek az 1831. július 17-i pesti epizódot sem. Igazi, bár korlátozott jelentőségét pedig azzal igyekszik megállapítani, hogy nem körülményeiből kiszakítva vizsgálja, hanem időben és térben a maga helyére teszi: behelyezi a polgári forradalom felé haladó fejlődés folyamatába, s megkeresi helyét, összefüggéseit a bomló feudalizmus társadalmának egyéb, az adott időpontban érvényesülő jelenségei sorában.⁴

Ilyen perspektívából szemlélve a pesti koleramozgalom, különösen azonban a felvidéki nagy parasztfelkelés a forradalom irányába elinduló fejlődés első, kezdeti hullámának tetőzését jelenti Magyarországon. A folyamat, amely Magyarországon is mozgásba hozta a válto-

zást kívánó erőket, a hazai valóság talajából sarjadt, de kibontakozására erős hatással voltak a nemzetközi események. 1830 első felében szórványos, halkabban jelentkező kezdeményezések után a Hitel mutatta meg messzevilágító fénnel a válságból kivezető utat, s olyan eszmék kicsírázását is elindította, amelyek már erősen túlmutattak szerzője szándékain. A júliusi francia forradalom, Belgium népének felkelése, a lengyel szabadságharc, a kibontakozó olasz és német mozgalmak együttvéve hatalmas erejű forradalmi hullámot alkottak s hatásuk kiterjedt Magyarországra is. Ez a hatás nem volt egyértelmű. Antimonarchikus jellegű és demokratikus irányzatuk félelmet és elutasítást váltott ki az uralkodó osztályokból, de lelkesítette s a példa követésére buzdította azokat a radikálizálódó rétegeket, amelyek a feudális viszonyok fokozatos felszámolását óhajtották. Szinte egyértelmű rokonszenvet váltottak viszont ki azok a mozgalmak, amelyek — mint a belgáké, olaszoké, de különösen a lengyeleké — a nemzeti elnyomatás megszüntetésére, az önrendelkezés kivívására irányultak. A nyugtalanság még az 1830 őszen ülésező országgyűlést is hatalmába kerítette: az udvarnak nehéz csatát kellett megvívni az újoncmegajánlás kérdésében a nemzeti követelésekkel fellépő ellenzékkel szemben, gyanús ellenzéki szervezkedések folytak a követek között, s a haladó követek arra szövetkeztek, hogy a következő országgyűlést a magyar alkotmány korszerűsítésére, nyugati polgári intézmények bevezetésére fogják felhasználni.⁵ A nyugtalanság, a forrongás áthatotta a társadalom alsóbb rétegeit is és súlyos aggodalmakat keltett a kormány köreiben.

A kormány a forradalmi eszmék terjedését a régi, kipróbált eszközökkel akarta megakadályozni: szigorította a cenzúrát, megerősítette a titkos szolgálatot, 1830. december 31-én pedig körrendeletben hagyta meg valamennyi hatóságnak, hogy minden idegent, különösen a vándorló mesterlegényeket szigorúan figyeltetni kell, főleg ha Franciaországból, Németországból vagy Lengyelországból jönnek.⁶ Csak fokozták az udvar aggodalmait azok a jelentések, amelyek a következő január folyamán Párizsból érkeztek. Apponyi követ arról küldött jelentéseket, hogy párizsi kormánykörök a magyarországi forradalom közeli kitörésére számítanak, hogy a párizsi „Club des amis du peuple”, amely az európai forradalmi mozgalmak szálait a kezében tartja, élénk levelezést folytat a magyar elégedetlenekkel, hogy Magyarországon három év óta titkos társulat működik, amely a rendi alkotmány felforgatását és demokratikus alkotmány bevezetését tűzte ki céljául, hogy már az elmúlt év novemberében két francia ágens indult Magyarországra, s hogy az olasz forradalom első puska lövése lesz a jel a magyarországi forradalom kitörésére.⁷ A jelentésekből Metternich egy nagyszabású, egész Európát behálózó forradalmi szervezkedésre következtetett, és figyelmébe ajánlotta Reviczky kancellárnak, hogy derítse fel a magyarországi forradalmi propaganda ügynökeit.⁸ Reviczky az utasítást azonnal továbbította a nádornak, az országbírónak, a személynöknek, a tárnokmesternek és néhány bizalmas főispánnak, felhívta figyelmüket a külföldi propaganda, valamint azokra a rétegekre, amelyek a legkönnyebben forradal-

masíthatók,⁹ és véleményüket kérte a teendőkre vonatkozólag. A beérkező válaszok jól érzékeltették az országban egyre terjedő, fokozódó nyugtalanságot. A nádor összefoglaló képet adott az ország hangulatáról; a nemességet és a polgárságot nem tekintette veszélyesnek, a parasztforradalom lehetőségét azonban — a földesúri kizsákmányolás következtében — nem utasította el, s felhívta a figyelmet Pest városára is, amely a legnépesebb város az országban, városi viszonylatban itt a legtöbb a nincstelen és az egyetlen hely, ahol egy felkelés veszélyessé válhatna.¹⁰ Cziráky országbíró is arra használta fel az alkalmat, hogy válaszában lehangoló képet fessen a társadalom minden rétegében elharapózó új szellemről, amely nem tiszteli a tekintélyt és a tulajdon szentségét, izgat az egyház és a klérus ellen, mérgező eszméi terjesztésére sajtószabadságot követel, hogy a népet fellázzítsa, a kormány embereit hazaárulóknak, önhasznukon munkálódóknak hirdeti, meg akarja rontani az ősi alkotmányt, a parasztok elnyomatása miatt panaszkodik, el akarja venni a tizedet a paptól, a kilencedet a földesúrtól, a parasztnak földtulajdont s országgyűlési képviselőt ígér, és elsősorban az ifjúságot keríti hatalmába.¹¹ Majláth Antal zempléni főispán különösen két városra hívta fel a figyelmet: Sátoraljaújhelyre, ahol, megyeszékhely lévén, mindig sok a nemes és nagyszámú az ifjúság, és Sárospatakra, amelynek református főiskoláján ezerre menő diák tanul, kitéve a kísértéseknek és félrevezetésnek.¹² Hasonló jelentések futnak be az ország más részeiből is,¹³ minden jelentés a nyugtalanság hangulatát árasztja, gyanús idegenekről tesz említést, forradalmi ágenst sejtett a jámbor külföldi kereskedők, mesterlegények köpenye alatt, s a parasztság elkecseregett hangulatáról ad számot.

Ebben az országos keretben természetes, hogy a nyugtalanságok fészkévé vált az a város is, amely az ország központja, amelynek a legtöbb a lakosa, s ezek sorában a legnagyobb az ipari munkások száma, és amelyben a legnagyobb létszámú a kancellár által legveszedelmesebbként jellemzett egyetemi ifjúság és a birtoktalan, szellemi munkából élő értelmiség. Valóban, Pest szinte a középpontjává válik 1831 első felében az országot előntő politikai nyugtalanságnak. Januárban a Halczlházban röpiratot találnak, amely felkelésre szólítja fel a magyar népet.¹⁴ Cziráky országbíró is mellékelte fentebb ismertetett jelentéséhez egy névtelen levelet, amelyben a haza leggonoszabb ellenségének nevezték, s a szabadság védelmére fegyveres felkelést helyeztek kilátásba. Márciusban Eichholz városkapitány két német nyelvű lázító iratot küld fel Bécsbe: az egyiket március 20-án a Kúria kapujára, a másikat 22-én a lipótvárosi templom ajtajára tűzték ki. Az elsőben a névtelen szerző fegyverre szólította a magyarokat, gúnyolódva fölöttük, hogy ők a német utolsó szolgálói Európában. A második a városi szegénység nevében fenyegette meg a gazdagokat forradalommal és a párizsi példára hivatkozva jósolta meg pusztulásukat. Reviczky jelentést tett az ügyről a királynak, hangsúlyozva, hogy a hasonló esetek száma egyre szaporodik; megjegyezte, hogy a röpiratok rossz stílusa plebejus szerzőkre enged következtetni.¹⁵ Valóban, hasonló esetek az ország más részeiben is for-

dultak elő: május elején a debreceni nagytemplom falára ragasztva találtak egy röpiratot, amely a francia és lengyel példa utánzására hívta fel a magyar népet.¹⁶ Május elején egy titkos jelentés arról adott hírt, hogy Pesten egy „Ultra Constitutioneller Bund” alakult, amelyet a legjelentősebb állami hivatalnokok egynémelyike is támogat, s amely a következő országgyűlésen akarja elveit megvalósítani.¹⁷ A franciáknak is sok barátjuk van a jelentő szerint Pesten, különösen az ügyvédek között. Egy fiatal ügyvéd nyíltan hangoztatja, hogy most majd a kiváltságosakra kerül a sor, s hogy Németország követni fogja Franciaország példáját; ebben a polgárság és értelmiség soraiból sokan egyetértenek vele.¹⁸

De a legveszedelmesebbnek látszottak azok a megnyilatkozások, amelyek az élethalál-harcát vívó lengyel nemzet mellett hangoztak el. Az ország népe tüntetett a lengyelek iránti rokonszenvével, a megyék feliratokban követelték a királytól a lengyelek melletti beavatkozást, s országszerte gyűjtés indult a lengyelek javára. A lengyelek melletti tüntetések Pesten is napirenden voltak. Eichholz városkapitány április 16-án azt jelentette a kancellárnak, hogy a város lakossága nagy érdeklődéssel kíséri a lengyel eseményeket, s hogy az egyetemi ifjúság, a királyi Tábla jurátusai és a fiatal ügyvédek a Fehér hajó nevű vendéglőben rendszeresen gyűléseznek és éles szócsatákat vívnak a pesti szerb ifjúsággal, amely az oroszokkal rokonszenvez.¹⁹ Egy április 19-éről keltezett jelentés arról számolt be, hogy a lengyel felkelés sikerei hihetetlen lelkesedést váltottak ki Pest lakosságából, kivéve a szerbeket, akikkel az egyetemi ifjúság nap mint nap éles szóváltásokba, sőt néha tettlegességekbe is keveredik a Fehér hajóban.²⁰ A lengyelbarát hangulat országos megnyilvánulásai közül a legfeltűnőbb is Pesthez fűződik. Az 5. tüzezered szolgálatból kilépő fiatal kadétja, Perczel Móric április végén több tüzért rábeszélte, hogy szökjenek meg, kézműveslegénynek öltözve hagyják el az országot és álljanak be az oroszok ellen küzdő lengyel seregbe. A tervet még kivitelezése előtt felfedezték, kiderült, hogy polgári fiatalok is voltak benne, s olyan hírek is járták a várost, hogy francia ügynökök szervezik a vállalkozó kedvű fiatalok kiszöktetését. A szervezkedés katonai résztvevői katonai bíróság elé kerültek, a katonaságtól már kilépett Perczelt azonban Pest megye kiszabadította a helyőrség börtönéből, s a kormányznak tehetetlen dühvel kellett néznie, hogyan lelkesedik a pesti megyegyűlés Perczelért, hogyan biztosítja számára a szabad lábbon való védekezést, s hogy a megyei törvényszék elől hogyan szabadul végül is büntetlenül, ünnepelt hősként a vakmerő terv szerzője.²¹ A június 7 és 9. közötti megyegyűlés volt egyébként is a pesti lengyelbarát tüntetések tetőpontja: ekkor vitatták meg a rendek a lengyelek érdekében a királyhoz intézendő felirat ügyét, s a gyűlés, különösen pedig a hallgatóság viharos erejű állásfoglalása ellenállás nélkül győzelemre segítette az ellenzék felirati javaslatát.²²

Közben azonban június elejétől kezdve az északkeleti határokon már jelentkező kolera sötét árnya is egyre jobban kiterjeszkedik a város fölé. Egy június 7-i titkos jelentés a Fehér hajóbeli lengyelbarát tüntetésekkel együtt²³ már arról is hírt ad, hogy Pestről egy csoport orvos uta-

zott a járványtól veszélyeztetett vidékekre. A politika egy ideig még továbbra is az előtérben van: még június 14-én is arról kapnak jelentést Bécsben, hogy a lengyelek iránti lelkesedés tovább fokozódik, június 29-én is csak arról biztosíthatja a lengyelek és a liberális eszmék iránti rokonszenvről panaszkozó jelentés a rendőrminisztériumot, hogy tetteleges fellépéstől nem kell tartani.²⁴ Sőt, július elején a pesti levelező a lengyelek melletti hangulat szokásos ábrázolása mellett arra hívja fel az illetékesek figyelmét, hogy Pesten felsőbb osztályokhoz tartozó emberek között, de különösen a középosztály körében elképesztő szellem uralkodik: mindenki reformálni akar, sajtószabadságot, miniszteri felelősséget s ezer más dolgot követelnek.²⁵ A forrása mindennek a levelező szerint az augsburgi Allgemeine Zeitung olvasása; az emberek a kávéházakban mint az örültek vetik rá magukat erre az újságra, faldják a francia és angol kamara vitáiról szóló tudósításokat, minden egyes példányt százak olvasnak. De a tiltott könyvek is akadály nélkül forognak az országban, s még az egyháziak között is akad, akit megfertőzött már az újítás szelleme. De ugyanebben a jelentésben már arról is szó van, hogy a terjedő kolera miatt Pest körül létesített egészségügyi zárlat rendkívül sok nehézséget okoz; a kereskedelem kezd megbénulni, drágulnak az élelmiszerek, s hamarosan a készletek teljes kimerülésére lehet számítani. Az egyik napról a másikra élő munkások kereseti lehetőségei csaknem teljesen megszűntek, s a lakosság jobban fél a közelgő nyomortól, mint magától a kolerától. Egyedül Ullman dohánybizományos 300 dohányválogató munkást alkalmaz, ha megszűnik a dohányfelhozatal, ezek is kenyér nélkül maradnak. A nádortól a legutolsó emberig mindenki teljes zavarban van, senki sem tudja, mit kellene csinálni.²⁶

Ahogy a kolera egyre mélyebben behatol az ország belsejébe, úgy válnak mind aggasztóbbá a Pestről Bécsbe érkező hírek. Július első napjaiban az udvart az a hír ejti kétségbe, hogy a nádor Pestről elutazó családját a tömeg megtámadta.²⁷ A hír nem bizonyul igaznak, de Bécsben tovább terjednek a hírek a pesti nyugtalanságokról, a Magyarországon küszöbön álló felkelésről, a nádor meneküléséről stb. Ezeket a levelezők meg tudják egyelőre cáfolni, azt azonban kénytelenek beismerni, hogy a zárlat következtében nő a drágaság és az élelmiszerhiány, hogy a veszedelem hírére sok iparoslegényt és bérből élő munkást bocsátottak el, s hogy ezek számának növekedése a közbiztonság csökkenésével jár együtt. Az első figyelmeztető jelek már feltűntek: több ízben gyújtogatásnak jöttek nyomára, s a hatóságoknak komoly gondot okoz a tűzveszély megelőzése, s a rendzavarásra hajlamos elemek szemmel tartása. És a július 14-én kelt jelentés végén a drámai hír: aznap a Ferencvárosban hirtelen meghalt egy nemrégiben Tiszaroffról hazatért kocsis, és ugyanabban a házban még két beteg van! A kolera tehát felütötte fejét Pesten is.²⁸ Egy másik egyidejű jelentés szerint már öt ízben ütött ki tűz a városban, a szegény néprétegek hangulata igen rossz, a kolerát nem is akarják elhinni, a hatósági intézkedések szerintük a parasztság és a szegény nép ellen irányulnak, s olyan megnyilatkozások hallatszanak, hogy a nép, mielőtt éhenhalna, felgyújtja a várost és agyonüti az urakat. Egy

harmadik jelentés kemény intézkedéseket követel a nyugtalan elemek ellen, s ha ez megtörténik, akkor hiába működik a városban akárhány külföldi ügynök, Magyarország lesz az utolsó az európai országok között, amelyet a veszélyes korszellem elragad.²⁹

Az első kolera-esetek feltűnése megindította Pesten az események áradatát. A nádor sürgős jelentést tett a halálesetről Bécsbe, a kancellár már július 15-én felterjesztette a jelentést a királyhoz, s egyben jelentette, hogy már kiadta az intézkedéseket a Duna-vonal teljes lezárására.³⁰ Pesten valóban életbe léptek a rendkívüli intézkedések: megszüntették az egészségügyi igazolások kiadását, Mednyánszky Alajos báró egészségügyi biztosként megkezdte működését, s július 16-án felszedték a pestbudai hajóhíd Pesthez közel eső részét is. Ez az utóbbi intézkedés lett közvetlen kiváltója a másnap bekövetkezett véres eseményeknek.

A nádor július 17-éről kelt levelében még arról írt a kancellárnak, hogy Pest nyugodt, Mednyánszky és a polgármester rendkívül tevékenyek, s ha nem is reméli, hogy a veszedelmet csírájában el lehet fojtani, mégis biztatónak tartja, hogy 16-án egyetlen új eset sem fordult elő és a korábban jelentett nyolc eset közül is csak négy bizonyult valóban kolerának, Buđán pedig még egyetlen egy sem fordult elő. Írt a híd felszedéséről, az elzáró intézkedésekről, a szaporodó tüzesetekről, a különböző felkelésekről szóló álhírekről, s arról, hogy a zárlatot a lakosság egy része korainak tartja; maga is annak a meggyőződésnek adott kifejezést, hogy a zárlaton lazítani kell, különben elmaradnak a mezőgazdasági munkák, a nép hangulata az ellenállásig romlik s az elkövetkező télen éhínség lesz.³¹

A nádor a budai várban még be sem fejezte jelentése írását, amikor Pesten már drámai eseményekben robbant ki a hosszabb idő óta sűrűsödő feszültség. Az egyetlen az évvégi vizsgákat a szokottnál korábban befejezték, s a jobbára vidéki diákság éppen akkor készült hazaindulni, amikor a Pest és Buda közötti közlekedést elzárták. A diákok már 16-án este zajos gyűléseket tartottak az egyetemmel szembeni kocsmában, 17-én reggel pedig tömegesen jelentek meg a megyeháza előtt, hogy megszerezzék az elutazásukhoz szükséges egészségi bizonylatot. Erőszakkal magukhoz kerítették az egyetem zászlaját is, később azonban visszaadták azt az egyetem pedellusának. A megyeházától Mednyánszky egészségügyi biztos házához vonultak, s követelték a híd megnyitását, egy csoport diák pedig a július 15-én kolerában meghalt Koller tanácsnok házához vonult, s kísérletet tett, hogy a ház elé állított fegyveres őrköt elfűzze. Havas Ignác orvoskari dékán és Stáhly Ignác orvosprofesszor kísérletet tettek a tüntető tömeg eloszlatására, azonban sikertelenül, sőt a diákok kényszerítették Stáhlyt annak a kijelentésére, hogy Pesten nincs még kolera, s erre a kijelentésre alapozva akarták kikényszeríteni a hajóhíd megnyitását. Az illetékesek — Mednyánszky, a megye, a város, az egyetem és a katonaság vezetői — ígéretekkel akarták elodázni a döntést, délutánra ígérték a híd megnyitását, az ifjúság azonban nem elégedett meg ezzel, hanem tizenegy óra tájban nagy tömegben a hídfőhöz vonult. A hidat ekkor már katonaság őrizte, s a tömeg Wernhardt tábornok megnyugtató szavaira egyelőre eltávozott, délben azonban

útból visszatért, s mivel a híd még ekkor sem volt helyreállítva, támadólag lépett fel a katonasággal szemben. A katonaság nem volt felhatalmazva fegyverhasználatra, s ezért némi dulakodás után visszavonult és a diákok közáporától kísérve elhagyta a hídfő környékét. Ezután a diákok visszatértek a hídhoz, helyre rakták a híd felszedett deszkáit, s közülük azok, akik a Dunántúlra akartak hazatérni, átkeltek és elhagyták a várost.

A mozgalom azonban nem lohadt le a diákság egy részének eltávozásával. A tüntetőkhöz ugyanis már a délelőtti órákban felzárkózott a külvárosok plebejus népe és a mesterlegények tömege, s ezek a diákság jórésszének kiválása után is a színen maradtak. A délutáni órákban néhány diák vezetése alatt a színház előtt gyülekeztek, megpróbálták zászlót szerezni a színházból, majd egy dunai hajóról vörös zászlót zsákmányoltak s arra esküt tettek. Ezután dorongokkal és más alkalmi fegyverekkel felszerelve először a hídfő melletti két vámházat dúlták fel, majd zászló alatt a városháza elé vonultak, megkísérelték a behatolást, s miután ez a kísérletük sikertelen maradt, beverték az ablakokat és a Kereszt utcában levő laktanya felé nyomultak. Útközben összetörték a lámpákat majd beverték a laktanya ablakait is; útbaejtették az Egyetem téri Bocskor vendéglőt, a kolerával fertőzött Csillag-házat, a Kecskeméti utcát, a gyűlölt Cziráky Antal országbíró házát, a Zrínyi-vendégfogadót, a Fehér ló kocsmát, a Két pisztolyhoz címzett vendéglőt, a Két orszáhlánhoz címzett kávéházat, a Veres hordó kocsmát, s végül a mai Calvin tértől két részre szakadva a mai Nagyvárad téren és mai Soroksári úton felállított veszteglő házak felé indultak el.

Amíg a tömeg pusztítva járta a város utcáit, a megyei, városi és katonai hatóságok lázasan tárgyaltak a megyeházán a felkelés elfojtásának módzatairól. Arra a megállapodásra jutottak, hogy a tömeg ellen csak a katonai karhatalom léphet fel a siker reményével, s miután a Várban székelő nádor megadta a hozzájárulást a katonaság igénybevételéhez, a városi helyőrség parancsnoka, Wernhardt tábornok megindította csapatait a felkelők ellen. Öt század gyalogság, egy szakasz lovasság és két ágyúval felszerelt tüzérség indult el a rend helyreállítására. A támadó katonaság ugyancsak két részre oszlott s úgy indult a tüntetők két csoportja után. Az Üllői úti század a veszteglő háznál érte utól a vámház szétrombolásával foglalatoskodó tömeget, amely a katonaság láttára nem futott meg, hanem harci rendbe sorakozva, primitív fegyvereivel a katonaságra vetette magát. Nem tudta őket szétszórni a katonaság sortüze sem, amely pedig négy halottat és igen sok sebesültet követelt áldozatul. Újabb rohamra indultak, s csak a lovasság támadása elől futottak meg; a huszárok 39 foglyot vittek innen be a megye és a város börtönébe. Az összeütközés hírére a Soroksári úton kifelé haladó katonaság is átvágott az Üllői útra, mivel azonban a harc közben már megszűnt, a győztesekkel együtt indultak vissza a városba. A Calvin térhez közeledve újból sokasodott a tömeg, köveket dobált a katonaságra és a foglyok szabadonbocsátását követelte. Az Üllői útnak a térbe történő betorkollásánál újabb összeütközés történt, újabb sortűz dördült és újabb halottak hullottak el. A tömeg végül itt is szétfutott, a város középpontja felé vo-

nuló katonaság pedig a Ferenciek terén még egy kisebb csoport tüntetőt szórt szét és azután bevonult az Invalidusok házában levő laktanyába. A két sortűznek összesen hét halálos áldozata volt, a kórházba szállított tizennégy súlyos sebesült közül hamarosan meghalt öt. A rend estére nagyjából helyreállt, a hatóságok erélyes intézkedésekkel igyekeztek biztosítani a nyugalmat, a polgárság pedig felfegyverzett polgárőrséget szervezett és állandó őrzéssel ügyelt a város rendjére.³²

Bécsben mélységes megdöbbenést keltettek a Pestről érkező hírek. A kancellár a nádor első beszámolóit azonnal felterjesztette a királynak,³³ maga pedig széleskörű intézkedéseket tett: utasította a megyéket, hogy fogják el és zárják veszteglő intézetekbe a Pestről hazatérő diákokat, tájékoztatta Metternichet a Duna-vonal áttörése folytán előállott új helyzetről, orvosokat, gyógyszereket kért, a katonai hatóságoknál javasolta a határzár és a húsznapos veszteglési idő bevezetését az osztrák tartományok határán. A nádor egymásután érkező jelentései az egészségügyi helyzet gyors romlásáról, a kolera Pesten és Budán, sőt a Dunántúlon való terjedéséről számoltak be. A kancellár július 22-i levelében elkeseredett kifakadásokkal halmozta el a „pesti egyetem kannibáljait”, akik önmagukat és az isteni és emberi törvényeket megsúfolva királyuk, hazájuk, polgártársaik, sőt az egész emberiség árulói lettek, tolmácsolta a király felháborodását is, s felszólította a nádort, hogy a zavaros és ellentmondó hírek özöne után küldje fel végre a július 17-i események pontos, világos, időrendbe foglalt leírását, ismertesse a felbujtókat, vezetőket és cinkosok nevét és tetteit, a mozgalom irányát és célját, mert enélkül nem tudja sem az uralkodót, sem a bécsieket meggyőzni arról, hogy Pesten nem forradalom tört ki. Tájékoztatót kért arról is, mi történt a tettesekkel, a felbujtókkal, s a király nevében azt ajánlotta, hogy ütlegetések helyett a hatóságok inkább azt igyekezzenek kivenni az elfogottakból, ki lázította őket és ki adott pénzt nekik.³⁴ Növelte az aggodalmakat, hogy a nádor nap mint nap érkező jelentéseiből nem lehetett a helyzet tartós javulására következtetni. Július 20-án arról írt, hogy azok, akiknek nincs veszteni valójuk, ki akarják szabadítani a foglyokat. Július 22-i jelentése feszült hangulatról beszél, s a rémhíreknek arról az áradatáról, amely előnti a várost és az országot: arról beszélnek, hogy nincs is kolera, csak azért találta ki a kormány, hogy ennek ürügyén csapatokat hozhasson az országba a küszöbön álló forradalom ellen, a parasztokat meg azzal hitegetik, hogy a katonai intézkedések a nemesek ellen irányulnak, az ő zsarnokságuktól akarja a kormány a parasztokat megszabadítani. A július 25-i jelentés nyomorról, további munkáselbocsátásokról számolt be, nehéz napokat jósolt, kemény rendszabályokról, a helyőrség megerősítésének szükségességéről beszélt, ugyanúgy a július 26-i is, amely részletesen beszámolt a népnek az orvosi rendszabályokkal szembeni ellenállásáról, a terjedő mendemondákról, különösen az ekkor már országosan elterjedt mérgezési rémhír pest-budai jelentkezéséről. Csak a július 27-i jelentésében írhatott végre a nádor arról, hogy néhány gyors haláleset végre kijózanította a pestieket, és a lakosság most már készségesebben tesz eleget a hatósági intézkedéseknek.³⁵ Közben újabb

mozgalmakról is érkeztek hírek: Kassán július 19-én volt nagy diáktüntetés, amelyben egyesek a párizsi példa utánzására buzdítottak,³⁶ július 24-én este a budai kórház környékén volt csődület, amelyet katonaságnak kellett szétverni,³⁷ s Miskolcra, Komáromból és Pozsonyból is hasonló mozgalmakról érkeztek hírek. Az udvarnál a befutó hírek hatása alatt egyre szilárdabban kialakult az a meggyőződés, hogy az egyes esetek csupán láncszemei egy Magyarország forradalmasítását célzó külföldről irányított nagyszabású tervnek. Ezt a meggyőződését fejtette ki Reviczky kancellár a királyhoz július 25-én írt felterjesztésében,³⁸ de ilyen szellemenben utasította maga a király is július 28-án a nádort arra, hogy tegyen meg mindent a pesti felkelés kitervezőinek és felbújtóinak a kinyomozására.³⁹ S ez a meggyőződés sűrűsödött össze abban a kimerítő, bizalmas rendelkezésben is, amelyet a kancellár a király nevében augusztus 1-én intézett Szécheny Antal grófhhoz, a magyar kamara helyettes elnökéhez.

A rendelkezés utalt a király mélyszégyen megdöbbenésére, hazafelségárulásnak, a magyar név ország-világ előtti megbecstelenítésének nevezte a július 17-i eseményeket, de ezen túlmenően kiemelte azt az elgondolkoztató szempontot: nem a régi rend ellenségeinek a műve volt-e a felkelés?⁴⁰ Utalt arra, hogy a király ezért szükségesnek tartja az események eredetének, kibontakozásának és lefolyásának a lehető legrészletesebb és legpontosabb felderítését, annál is inkább, mert ismeretes előtte, hogy bizonyos idő óta titkos szervezetek dolgoznak Magyarország forradalmasításán, sőt külföldi forradalmi lapok a pesti eseményekkel egyidőben már a magyarországi forradalom kitéréséről írtak.⁴¹ A király figyelmét az is magára vonta, hogy egy időben több helyütt is voltak hasonló megmozdulások; s az a meggyőződése, hogy a kolerával kapcsolatos intézkedésekkel szembeni ellenállás, a rémhírek terjesztése is a felforgatók műve lehet. Ezért felszólította a kancellár a címzettet, hogy a legrészletesebb nyomozás alapján, s a legnagyobb, még a nádorral szemben is kötelező titoktartás terhe mellett válaszoljon a mellékelt kérdőpontokra, amelyek a mozgalom keletkezésére, lefolyásának részleteire, a benne résztvevőkre, a vezetőkre stb. vonatkoznak.⁴²

Az udvarnak a pesti mozgalom forradalmi háttere iránti érdeklődése augusztus első napjaira elérte a tetőpontját. S hogy a rendkívül fontosnak tartott ügy tisztázása végül is nem történt meg olyan alaposan, mint amilyenre a felkészülésből következtetni lehetne, annak csak részben oka az a körülmény, hogy a kolera országos elterjedése, Ausztria fenyegetettsége, a közigazgatás és a hírszolgálat megbénulása erősen megnehezítette a nyomozások időbeni elvégzését. A fontosabb oka az érdeklődés csökkenésének egy sokkal nagyobb jelentőségű esemény, a felvidéki nagy parasztfelkelés kitérése volt, amelynek híre augusztus első napjaiban jutott el Bécsbe.⁴³ A pesti ügy egyszerűen kikerült a kormány szervek érdeklődésének előteréből; Reviczky kancellár igazolva látta feltevését a Magyarország forradalmasítására irányuló nemzetközi és hazai összeesküvésről, s ettől kezdve a felkelés területén működő hivatalnokokat majd Eötvös Ignác királyi biztost zaklatta szinte eszelős következetességgel olyan adatokért, amelyek forradalmi

ágensek ottani működését bizonyították volna.⁴⁴ Ilyen adatok azonban nem futottak be, s Eötvös Ignác végül is kénytelen volt összefoglaló jelentéseiben a kancellárral szemben arra a határozott álláspontra helyezkedni, hogy a felvidéki parasztfelkelésnek nem forradalmi izgatós, hanem a parasztnomorsúsága, elnyomottsága volt a legfontosabb oka.⁴⁵ S nem vezetett a Reviczky véleményével megegyező eredményre a pesti mozgalom kapcsán végzett sokoldalú nyomozás sem.

A pesti megyeháza és a városháza börtönében a megmozdulást követő napokban összesen 176 bebörtönzött várta ügyének eldöntését. A vádlottak három különböző bírói joghatóság — a megye, a város és az egyetem — hatásköre alá tartoztak, s ezért a vizsgálat lefolytatására, valamint az ítélet meghozatalára egyesített tanács alakult, amely a vádlottak kihallgatását és az ártatlanoknak a bűnösöktől való elválasztását három vegyes tanácsba végezte el. Az egyetem tanácsának azonban fennmaradt az a joga, hogy a városból eltávozott ifjakkal szemben majd az egyetemi tanév megkezdése után folytassa le az eljárást. Az előzetes vizsgálat és a tanúkihallgatások után összesen 19 vádlott került az „Egyveleges Törvényszék” elé, a többiekre a nyomozás nem tudott törvénybe ütköző cselekményt rábizonyítani, s ezért szabadon bocsátották őket. A nyomozás során a vallomásokból nem sikerült a mozgalmat előre kitervelt, politikai céllal történő cselekménynek minősíteni, s ezért a vádlottak ellen csak súlyos rendbontás miatt emeltek vádat. Az augusztus 16-án megtartott törvényszéki tárgyaláson a bíróság a rendezavarásokban vezérlő szereplő Bukovits Mihály volt orvostanhallgatót két évi, Szaktsi Ignácot, aki a dunai hajóról szerzett vörös zászló hordozója volt, egy évi börtönre ítélte, további kilenc vádlott fél éves, négy vádlott negyed éves büntetést kapott, három vádlott büntetését pedig az elszenvedett börtönrel kitöltöttnek vette a bíróság. A tizenkilencedik vádlott a vizsgálat alatt meghalt a börtönben. Ugyancsak ítéletet hozott a vegyes törvényszék három orvostanhallgató ügyében is, akik betyárnak öltözve, fokosokkal hadonászva járták a várost és rémületbe ejtették a polgárokat. Közülük nemes Antunovits Lajos négy, Szágfi György másfél, Lietsáer József pedig egy hónapi börtönt kapott.⁴⁶

A vegyes bíróság ítélete lezárta a július 17-i délutáni zavargások ügyét, a kormányhatóságok az 1831-es nyár drámai eseményei közepe nem tértek többé vissza a történetekre. Az ítéletlevelet pedig csak a nádor október 26-i sürgetésére, december 10-én terjesztette fel Kovách György alispán. Nem nyert azonban ilyen végleges elintézés a délelőtti megmozdulásokban részt vett egyetemi hallgatók ügye. A vegyes bíróság eljárásának tárgya ugyanis „csak a délutáni nép sepredek által véghez vitt excessus megbosszúlása lévén, a tanuló ifjúság által elkövetett délelőtti kicsapongásra csak annyiban terjedt ki, amennyiben a tanulók közül némelyek a délutániban is részesek voltak”.⁴⁷ Az egyetem tanácsa még július 18-án úgy döntött, hogy a részletes vizsgálatot akkor tartja meg, amikor a szétszéledt ifjúság a tanév megkezdésekor újból visszatér Pestre, addig az egyes karok dékánjaiból álló bizottságot küldött ki a megmozdulás tényeinek megállapítására. Az egyetemi

tanács a nádor augusztus 28-i utasítására szeptember 6-án felterjesztette a nádorhoz a bizottság jelentéseit az események lefolyásáról és a vegyes bíróság végzéseiről. A nádor október 26-i leiratában figyelmeztette az egyetemi tanácsot, hogy közeledvén a tanév kezdete, ne mulassza el a vizsgálatot a visszatérő diákokkal szemben, s terjessze fel azoknak a terhelteknek a névjegyzékét is, akik végleg kiváltak az egyetem kötelékéből, hogy a helytartótanács intézkedést tehessen kihallgatásuk végett.⁴⁸ Az egyetem azonban nem sietett a vizsgálatral, s csak a nádor újabb 1832. április 8-án kelt sürgetésére tett jelentést május 11-én a vizsgálat állásáról. A jelentés felsorolta azokat a nehézségeket, amikkel a különböző karokhoz tartozó, tanulmányaival és vizsgáival elfoglalt ifjúság kihallgatása jár, hivatkozott arra, hogy egy sor név szerint is felsorolt főbűnös már nem hallgatója az egyetemnek és hollétük nem állapítható meg, és végül mellékletként tartalmazott egy jegyzéket annak az 56 — jobbára a jogi karhoz tartozó — hallgatónak a nevével, akiket a bizottság eddig kihallgatott. A nádor május 17-i újabb leiratában megróttta az egyetemi tanácsot a vizsgálatban tanúsított hanyagsága miatt és felszólította, hogy már csak az igazságszolgáltatás rendjére és a közvéleményre való tekintettel is mielőbb fejezze be a vizsgálatot és ítélelhozattal zárja le az ügyet.⁴⁹ A kiküldött bizottság végre augusztus 19-én összefoglaló jelentést terjesztett a vizsgálatról az egyetemi tanács elé. A jelentés részletesen ismertette a július 17-i mozgalom délelőtti eseményeit s előljárójában kiemelte annak a 16 személynek a nevét, akik a tanúvallomások szerint a fővádlottak lehetnek az ügyben.⁵⁰ Ezek közül azonban történetesen egy sem tartozott már az egyetem joghatósága alá, nevüket tehát a bizottság külön jegyzékbe foglalta, a terhükre rótt cselekményekkel együtt, hogy a helytartótanács az illetékes törvényhatóságokhoz fordulhasson ügyükben. A továbbiakban 25 olyan hallgatót sorolt fel a jelentés, akik jelenleg is az egyetem jogszolgáltatása alá tartoznak, s részletesen ismertette az ellenük elhangzott vádakokat is.⁵¹ Szerepelt még a jelentésben Landerer nyomdász, aki a tüntetőkhöz csatlakozott, és egy Makot nevű ügyvéd. Felsorolt ezeken kívül a jelentés még hét olyan hallgatót, akik a délutáni tüntetésekben is részt vettek és fogságba kerültek.⁵² Bár ezek ügyét a vegyes törvényszék már elbírálta, de a rend kedvéért az egyetemi tanácsnak is foglalkozni kell velük. A bizottságnak csak a tényállás felderítése volt a feladata, az ítélelhozatal az egyetemi tanácsra hárult. A rektor a bizottság jelentését 1832. szeptember 7-én felterjesztette a nádornak. Kísérő jelentésében újból felsorolta azokat, akikre az egyetemi joghatóság már nem terjed ki, a fennmaradó 19 hallgatóval kapcsolatban pedig megígérte, hogy az egyetem elnökét felkéri a velük szembeni büntető eljárás megindítására. Kérte a rektor a nádort, hogy az egyetemmel szemben levő kávéházat, amelyből a tüntetés kiindult s amely egyébként is csak romlására szolgál az ifjúságnak, csukassa be, s megvédte a vizsgáló bizottságot a nádor dorgálásaival szemben: nem korholást, hanem dicséretet érdemel fáradozásaiért, s ezt meg is szavazta neki az egyetemi tanács. A nádor az országgyűlésre való felkészülés sürgős teendőinek közepette már nem szentelt sok

figyelmet az elavult ügynek, s csak 1833. január 11-én intézkedett újból az egyetem felterjesztésével kapcsolatban. A vidékre távozott egyetemistákra vonatkozó iratokat áttette a helytartótanácshoz megfelelő intézkedés végett, utasította a városi tanácsot a kérdéses kávéház bezárására, fenntartotta neheztelését az egyetemi tanács késedelmeskedésével kapcsolatban, s felszólította a tanácsot, hogy fejezze be végre legalább a hatáskörébe tartozó ifjak ügyét.⁵³ A helytartótanács március 26-án megkérdezte a nádort, nem lenne-e jobb a hosszadalmas intézkedések helyett a már ügyis feledésbe merült ügyet levenni a napirendről?⁵⁴ A nádor május 28-án hozzájárult a javaslatához, újból elítélőleg nyilatkozott azonban az egyetemi szervek késleltető magatartásáról, amellyel megakadályozták, hogy a délutáni zavargások résztvevői után a rendezavarások kezdeményezői, a diákok is elvegyék büntetésüket, s utasította a helytartótanácsot, hogy kezdeményezze az egyetem bíraskodási joghatóságának megreformálását.⁵⁵ Ezzel a pesti népmozgalom ügye a feledés homályába merült, mint ahogy átmeneti apály követte azt a politikai és társadalmi forrongást is, amelynek légkörében a pesti és a felvidéki felkelésekre sor kerülhetett. A megrettent közvélemény figyelme az országgyűlés felé fordult, amelynek az lett volna a feladata, hogy békés reformokkal vezesse ki Magyarországot a feudalizmus válságának zsákutcájából.

Kinek volt hát igaza? A kormánynak-e, amely az 1831. július 17-i pesti megmozdulást a magyarországi általános társadalmi forradalom első kitörésének tekintette, vagy a bíróságoknak, amelyek nem tudták, vagy talán nem is akarták a mozgalomban a forradalmi szerveztség szálait felfedni, s viszonylag enyhe ítéletekkel, vagy éppen az ítélethozatal elől való kitéréssel igyekeztek annak jelentőségét csökkenteni? A kormánynak, az udvarnak nyilván nem volt igaza, hiszen az állam hírszerző apparátusának teljes mozgósításával, évekig tartó nyomozásokkal sem sikerült egyetlen olyan ügynököt sem találni Magyarországon, akire kétségtelenül rábizonyult volna, hogy valamilyen nemzetközi szervezet megbízásából Magyarország forradalmasításán dolgozott volna. Nem is lehetett igaza, hiszen a forradalmat nem lehet importálni, s csak ott törhet ki, ahol gazdasági-társadalmi előfeltételei már kialakultak, ezek a feltételek pedig még nem jutottak kialakulásuk végső szakaszába az 1830 körüli Magyarországon. De nem volt igazuk azoknak sem, akik az érlelődő forradalom szempontjából nem tulajdonítottak jelentőséget a pesti megmozdulásoknak. Mert ha indokolatlan volt is Bécs féelme a párizsi forradalmi központ agitációjától, s ha túlzott volt is az a kép, amelyet a kormány emberei időnként a magyarországi forradalmi helyzetről festettek, annyi már a mozgalmat megelőző fejlődés ábrázolásából is kiviláglik, hogy a belső viszonyok alakulása és a nemzetközi forradalmi erők győzelmei nyomán Magyarországon — különösképpen pedig Pesten — erősödő tendenciával tűnnek fel a nemzeti önrendelkezésre s a társadalmi radikalizálódásra irányuló törekvések. Nem alaptalanul mutatott rá a kancellár több ízben is olyan értelmiségi rétegek létezésére, amelyek a politikai és társadalmi radikalizmus hordozói,⁵⁶ s nem ok nél-

kül tartotta az egyetemi ifjúságot a legveszedelmesebb eszmék terjesztőinek;⁵⁷ a radikális értelmiség éppúgy megvolt és hatott már a pesti mozgalom időpontjában, mint a városi ipari munkásság, amelyre ugyancsak vetettek már egy-két aggódó pillantást a hatalom birtokosai.⁵⁸ S ha a pesti megmozdulással kapcsolatos iratanyagot figyelmesebben megvizsgáljuk, nem egy olyan adatot találunk, amely kételyeket támaszthat bennünk a mozgalom teljes szervezetlenségét és teljes eszmei tartalmatlanságát illetően.

Az események egy koronatanúja, Csapó Lajos tanulmányi szabadságon levő katona, joghallgató, a katonai hatóságok előtt tett részletes vallomásaiban elmondta, hogy a tüntetést a diákok már az előző napon elhatározták, az egyetemmel szemben lévő kávéházban. A hídfőnél lefolyt tüntetésnél szerinte jól öltözött emberek biztatták a tomboló tömeget, egy magas, szőke, ügyvéd külsejű férfi pedig tele torokkal kiáltotta a népnek: „Hagyjátok most a hidat, nagyobb dologról van most szó, megsértették az alkotmányt, vívjuk ki mi is szabadságunkat, mint más nemzetek!”⁵⁹ Egy Simay nevű nemes ember hasonlót kiáltozott, és többen helyeselték nekik, a nép pedig tovább tombolt. Csapó beszélt vallomásaiban a Fehér hajó helyiségeiben lezajlott összejöveletekről is, ahol a belépők „éljen a szabadság”-gal köszöntek, a lengyeleket és a franciákat éltették és arra vártak, mikor lesz már nálunk is valami, mint a lengyeleknél. Annak a meggyőződésének adott kifejezést, hogy a diákokat valamilyen párt akarta felhasználni a maga tilos céljaira, s hogy a felkeléssel változást akartak kivívni az ország vezetésében, amire a hangulat kedvező volt Pesten.⁶⁰

Hasonlóan érdekes mozzanatokat tartalmaznak a felkelés elleni katonai akciót vezető Wernhardt tábornok beszámolóí. A tábornok már a délelőtti folyamán csillapító beszédeket intézett a hídnál a diákokhoz, s ez alkalommal egy idősebb férfi arra biztatta a diákokat, hogy húzzák le a tábornokot a lóról és törjék ki a nyakát. De különösen jellemző a hangulatra az a tanácskozás, amelyet a város, a megye, a katonaság és a nádor küldötteiből álló vegyesbizottság tartott a kora délutáni órákban a megyeházán, hogy döntsön a katonai beavatkozás kérdésében. A tanácskozás lefolyása azt mutatta, hogy mind a polgári, mind a katonai résztvevők lehetőnek tartották, hogy a mozgalom általános, politikai jellegű felkeléssé fejlődik. A polgári résztvevők három kérdést tettek fel a tábornoknak: bízik-e abban, hogy a rendelkezésére álló erőkkal el tudja nyomni a felkelést, nem tart-e attól, hogy ha a beavatkozás nem sikerül, a 60 000 lakosnyi város teljes egészében felkel, és hogy teljesen megbízhatók-e a csapatok (a helyőrség ugyanis magyar és lengyel alakulatokból állott)? A tábornok kérdéssel válaszolt: biztos-e, hogy a polgárok nem vesznek részt a felkelésben és nem is fognak abba beleelegyedni? A polgármester biztosította a tábornokot a polgárok hűségéről, mire a tábornok azt felelte, hogy ha két órán belül parancsot kap a fegyverhasználatra, akkor estig biztosan elnyomja a felkelést. Annál is inkább ezt kellett mondania, mivel meg volt arról győződve, hogy ha a sötétség beálltaig nem verik le a népmozgalmat, a város a

gyújtogatásnak, fosztogatásnak és pusztításnak esik áldozatul, s másnapra kitör az általános felkelés, amely tág lehetőségeket nyújt ellenséges elemeknek arra, hogy azt politikai céljaikra használják fel. A tábornok úgy vélte, hogy nemcsak a város békéje, hanem az egész országé is kockán forog, ha estig nem állítják helyre a rendet, s ezért felszólította a deputációt, hogy azonnal kérje a nádortól az utasítást a beavatkozásra: a brüsszeli forradalom győzelmének is az volt az oka, hogy a katonaság nem mert időben és megfelelő erővel fellépni. Ilyen előzmények után adta ki a nádor délután négy órakor a parancsot az azonnali fegyveres beavatkozásra. A mozgalom jellegéről a tábornoknak az volt a véleménye, hogy annak nem volt sem határozott politikai célja, sem átgondolt vezetése; bizonyos mértékig elő volt mégis készítve, erre mutat az, hogy vasárnap történt, erre a mesterlegények gyors csatlakozása, akik közül az elfogottak gyújtóanyagokkal voltak felszerelve, erre az a körülmény, hogy az elfogott kb. 300 mesterlegény közül csak 10–12 volt kereset nélkül, a többiek mind alkalmazásban álltak. A tábornok szerint egész biztosan létezik egy titkos szervezet, amely mozgalmakat robbant ki, hogy azokat a maga politikai céljaira használja fel; ezt bizonyítja, hogy a tüntetőket jól öltözött, 30–40 éves férfiak buzdították a kihágásokra, nyilván ügyvédek, öregdiákok, ezt bizonyítják a külföldi és hazai forradalmi mozgalmakról rendszeresen terjesztett álhírek.⁶¹

Ha nem is fogadjuk el Wernhardt tábornok véleményét a forradalmat előkészítő titkos szervezet létezéséről, mégis találunk a mozgalom tényszerű mozzanatai sorában az általa kiemelteken túl is nem egy olyant, amely arra mutat, hogy a teljes ösztönösség és szervezetlenség feltételezését kritikával kell fogadnunk. A vörös zászló megszerzése, az eskütétel a zászlóra,⁶² az ismételt kísérletek fegyverek szerzésére, a szervezett szembeszállás a katonasággal,⁶³ a mozgalomban részt nem vevő tömegek ellenséges magatartása a felvonuló katonasággal szemben,⁶⁴ mindezek a mozzanatok arra engednek következtetni, hogy a diákok mozgalomához csatlakozó, majd a mozgalmat önállóan folytató plebejus tömegeket nem a fosztogatás vágya és a zavarosban halászás reménye vitte az utcára, s ezek a jelenségek később is csak mellékesen, a tömegmozgalmak gyakran fellépő velejárójaként következtek be. Volt ésszerű célja a plebejusok megmozdulásának, mint ahogy a diákmozgalom közepontjában is ésszerű célkitűzés állott: a dunai átkelés helyreállítása és a vidékiek hazatérésének lehetővé tétele. Ha visszaemlékszünk arra, hogy milyen aggasztó színekkel rajzolták a felkelés előtti napok jelentései a forgalomtól és az élelmiszer, valamint az iparcikk és nyersanyag behozatalától teljesen elzárt város helyzetét, az árak emelkedését, az élelmickek eltűnését, a mind fenyegetőbb munkanélküliséget, akkor szinte önként vetődik fel a kérdés: nem a várost körülvevő zárlat feltörése, a mindenki által szükségtelennek és károsnak tartott egészségügyi elzártság megszüntetése volt-e a szándékuk a megmozdult munkástömegeknek is? Ez a feltevés jogos, hiszen az elzártság és a velejáró nehézségek első sorban a munkásságot, a proletárokat sújtották, s e rétegek nyugtalan-

ságának már a felkelést megelőző napokban is számos jele mutatkozott. S a felkelés legszembetűnőbb jelei is erre engednek következtetni. A tömeg ugyanis először a hídnál a diákok által épségben hagyott vámházakat pusztította el, majd a kolera-gyanús ház őrzőit kergette el, végül pedig az Úllői úton és a Soroksári úton felállított veszteglő intézmény elpusztítása végett kivonult a városból. Ha csak csöcselék vett volna részt a megmozdulásban, nyilván megelégedett volna a városban kínálkozó fosztogatási lehetőségekkel. A résztvevők túlnyomó többsége azonban iparoslegény volt, akik a fenyegető munkanélküliség, az éhség, a nyomor ellen vették fel a harcot, amikor megkísérelték a Pest életét megbénító forgalmi zárlat szétzúzását.

Ennyi ésszerű tartalma feltétlenül van a pesti kolerafelkelésnek, de nem utasíthatjuk teljesen el azt a feltevést sem, hogy a felkelés folyamán történtek kísérletek a mozgalomnak politikai irányba való továbbfejlesztésére is. A megmozdulásról szóló vallomások és jelentések ismételtén szóltak értelmiségi külsejű izgatókról, s egy ilyen személy szerepének tisztázásához közel jutottak a vizsgálat során a hatóságok. A Széna téri összecsapás során ugyanis a katonák fegyverétől találva elesett egy Rottenbiller József nevű szolgálatból kilépett hadnagy is. A vizsgálat során a kancellár közölte Steinbach kincstári jogügyigazgatósági ügyvéd-
del, aki rendszeresen tudósította őt a pesti hangulatról, hogy értesülései szerint ez a Rottenbiller mint piócakereskedő sokszor megfordult Franciaországban, tagja is volt az ottani titkos forradalmi klubnak, sőt abban a legmagasabb fokozatokat is elérte; felszólította tehát, hogy írja meg, mit tudnak Pesten erről a dolgról, s azt is, hogy mi történt Rottenbiller irataival halála után?⁶⁵ Steinbach hamarosan jelentette, hogy Rottenbiller József a nyár elején Párizsban járt, csak kevéssel a pesti felkelés előtt tért vissza, s az egyébként szegény embernek ekkor feltűnően sok pénze volt. A Széna téri események során Rottenbiller sokak füle hallatára helyeselte a felkelést, majd amikor a foglyokat kísérő katonaság a téren át vissza akart vonulni a városba, s a 4000 főre tehető tömeg az útjavítás-hoz odahordott kövekkel megtámadta, Rottenbiller állandóan a támadók között sürgött forgott, itt is érte a halálos lövés. Feltehető, hogy Párizsban titkos társaság tagja volt, ettől pénzt is kaphatott, mert halálakor 1000 forintnyi bankjegy volt a zsebében. De ha ez róla feltehető, még inkább gyanús az öccse, Péter, aki több évet töltött Franciaországban, ott is nősült, s rendszeres vendége, sőt főszereplője a Fehér hajóbeli zajos összejöveteleknek. Rottenbiller József írásairól már nem tudott számot adni Steinbach; a hadnagy iratait polgári hatóság nem foglalhatta le, s ha voltak is hagyatékában forradalmi iratok, azokat az özvegy nyilván régen eltüntette már.⁶⁶ A nyomozásra nincs több adatunk, de nem lehetetlen, hogy a Rottenbiller-testvérek valóban azon kevesek közé tartoztak, akik a franciaországi példa nyomán itthon sem riadtak volna meg a nép politikai jellegű megmozdulásától.

De akadnak elgondolkoztató tények a diákság délelőtti megmozdulásában is. Figyelmet érdemel már az a körülmény is, hogy a dunai átjárás megnyitásáért harcoló diákok sorában nagy számmal tüntetnek

olyanok is, akiknek nem a Duna túlsó partján van szűkebb hazájuk.⁶⁷ Még érdekesebb adatokra bukkanunk, ha az elmarasztaltak névsorát figyelmesebben megvizsgáljuk. Az elsőrendű vádlottak között van Vukovics Sebő, két évvel később a radikális országgyűlési ifjúság egyik vezetője, a reformmozgalom és a szabadságharc egyik legtisztább alakja, Kossuth kormánybiztosa, a Szemere-kormány igazságügyminisztere. Ugyanitt olvashatjuk Bors Sámuel ügyvéd nevét; tipikusan tollából élő, értelmiségi, néhány évvel később mint egy izgatónak minősült írás szerzője és parasztlázító szerepel sokat a kancellária és Pest megye iratai között.⁶⁸ A fiatal Palocsay Tivadar báró, akit valamennyi jelentés egyöntetűen a diáktüntetés vezérének nevez, a pesti irodalmi körök ismert alakja, maga is költő, Eötvös József barátja, egyik verskötetéhez is Eötvös ír később bevezetőt.⁶⁹ A diáktüntetés egyik jelentős szereplője volt Vajda Péter, a későbbi sokoldalú író és nevelő, az Akadémia tagja, a plebejus demokratizmus egyik úttörő jelentőségű képviselője az irodalomban.⁷⁰ Egy későbbi akadémikust takar a vádlottak névsorában Nendtwich Károly neve is, aki Kossuth iparosító terveinek lelkes előharcosa lesz; 1843 és 1847 között Kossuth felkérésére iparosok számára tart rendszeres vegytani előadásokat, 1848-ban Kossuth hadi akadémiajának tanára, később európai híró vegyész és geológus, műegyetemi tanár. A tüntetés egy másik szervezője, Spelletich Bódog később a Bács megyei reformellenzék egyik vezetője, 1848–49-ben pedig a megye forradalmi kormánybiztosa lesz. Réh János a szegedi ellenzéknek lesz hamarosan vezéralakja, s Szeged 1848-as forradalmának egyik vezetője, Kocsi-Horváth Vilmost három évvel később Lovassyék egyletében látjuk viszont, 1848–49-ben pedig Zalában kormánybiztos. Szerepel a vádlottak között Hornyik János, Horváth István tanítványa, Kecskemét későbbi történetírója, valamint számos irodalmi körökben forgolódo ifjú, mint Várady Péter, Sándor Ferenc, Millakovich János stb. Jellegzetesen reformkori értelmiségi maga a fővádlott, Bukovics Mihály is: félbemaradt orvostanhallgató, aki ebben az időben házitanítóskodással keresi a kenyerét. Látják a tanúk a tüntető tömegben Landerer nyomdászt is, aki haladó szellemű könyvek becsempészésével okoz sok gondot ekkortájt is, később is a kormánynak.⁷¹

De valószínűleg volt a tüntetésnek egy olyan irodalmi szereplője is, aki az elkövetkező évtizedekben valamennyi felsoroltnál mélyebben véste be nevét a magyar haladó polgári mozgalom történetébe: s ez a szereplő a fiatal Eötvös József, a „szeretetre méltó lelkes gyermek”,⁷² a bontakozó nemzeti irodalom nagy reménysége. Az apa, a nagyhatalmú alkancellár Eötvös Ignác, aki egy-két héttel később a felvidéki parasztfelkelés elnyomására kap mint királyi biztos megbízást, a pesti felkelést követő napon már aggódó levélben érdeklődött több pesti ismerőstől, hogy a „rossz társaságban” forgolódo fiúnak nem volt-e valami köze a diákok mozgalmához. Az első, július 20-án kelt válasz nem tartalmazott teljesen megnyugtató híreket. A levélíró csak annak a reményének adott kifejezést, hogy a vizsgálat az ifjú bárót ártatlannak találja, s okulni

fog a történekből.⁷³ Július 24-én egy ismeretlen jelentette az alkancellárnak, hogy a fiatal Eötvös egy nappal korábban elutazott Erzsibe. Utalt a jelentő arra, hogy korábbi levelében a mindenütt terjengő hírek alapján írta, hogy Eötvös József részt vett a felkelésben; így jelentették ezt a nádornak is, ő is így értesült a nádor titkárától. Azt javasolta, hogy Lánczy főispán útján jó lenne megtenni a szükséges lépéseket a nádornál és Cziráky országbírónál arra az esetre, ha az ifjak kihallgatása során felmerülne az ifjú Eötvös részvételének kérdése. Mivel Palocsay volt a vezér, mindenki természetesnek tartotta, hogy Eötvös József is részt vett a felkelésben.⁷⁴ A délelőtti ügy különben is jelentéktelen a délutánihoz képest, ezért valószínűleg nem is folytatnak vizsgálatot vele kapcsolatban. A fiatal Eötvös részvételének a hírét a levélíró szerint az alkancellár irigyei is terjesztették, hogy atyai szívének fájdalmat okozzanak. A két levél alapján minden esetre valószínűnek látszik, hogy a fiatal Eötvös József is részt vett a diákok mozgalmában, s a második levél magyarázatot szolgáltat arra is, miért nem merült fel a neve a vizsgálat során, sőt talán arra is, miért foglalkoztak a hatóságok olyan lanyhán a diákmozgalom felderítésének ügyével. Az adott körülmények között nyilván országos botrány lett volna, ha a felvidéki parasztfelkelés elnyomására kiküldött királyi biztos fiáról bebizonyosodott volna, hogy tevékeny részese volt a pesti felkelésnek.

A július 17-i pesti események kútfejenél tehát jó néhány olyan személyt találunk, akinek az akkori irodalmi és értelmiségi életben elfoglalt helye, vagy későbbi, radikális irányban történő fejlődése megengetheti azt a feltevést, hogy a mozgalomban való részvételének is lehetett bizonyos halvány politikai színezete. A radikalizálódó értelmiség jelentkezésének fontos bizonyítéka egy nagy feltűnést keltő politikai röpirat is, amelynek példányaira éppen a pesti felkelés napjaiban bukkantak rá, s amelyet a későbbi nyomozás nem egészen alaptalanul próbált kapcsolatba hozni a felkeléssel. A röpirat a maga idejében megérdemelte a figyelmet, s megérdemli a mi figyelmünket is, mert a politikai és társadalmi radikálizmusnak néhány olyan követelése jelenik meg benne, amely ebben az időben még nagyon ritka, s csak jóval később válik megszokottá a haladó tábor balszárnyának programjában.

A júliusi felkelés napjaiban⁷⁵ történt, hogy a sokat emlegetett Fehér hajó kávéház bérlője egy röpiratot szolgáltatott be a városkapitánynak. A röpirat, amelyet a kávéház pincére az egyik asztal alatt talált, a „Seitenstück zur Staatsverfassung von Ungerland” címet viselte, s aláíróként Magyarország összes polgárai — sämtliche Staatsbürger von Ungerland — szerepeltek. Az egy sűrű oldalnyi rossz német-séggel másolt irat abból indult ki, hogy a természet minden embert egyenlővé teremtett, nálunk azonban a gyűlölt oligarchák — a mágnások és a nemesek — magasabb rendűeknek tartják magukat, csak hogy az elnyomott parasztot és polgárt kizsákmányolhassák. Becsapják a polgárt, a parasztnak még a bőrért is lenyúzzák, uralmuk rosszabb, mint a kétszáz éves török iga. Ezek a visszaélések csak akkor szűnnek meg, ha érvényre jut az alapelv, hogy a természetjog alapján minden ember egyen-

lő.⁷⁶ Egyetlen józan ember sem kételkedhetik, hogy ez az alapelv — amely Európa és Amerika számos országában érvényesül már — megváltoztathatatlan, abszolút természeti törvény, s ez a meggyőződés készíti az aláírókat is arra, hogy fellépjenek a Magyarországon uralkodó visszaélések ellen, s néhány követelést terjesszenek elő. Ezek: 1. Mindenkinek joga van a földtulajdonhoz, a paraszt is bírja földjét tulajdonként, szabadon, szolgáltatások nélkül, így lesz jómódú, művelt és hazafi minden honpolgár.⁷⁷ 2. A közadókat viselje a hercegtől a parasztig mindenki, birtoka arányában; naplopók eltartása csak tönkre teszi az országot, mint a lengyel példa is mutatja.⁷⁸ 3. A nemtelen is lehessen közhivatalnok, akár miniszter is, s a városokat ki kell elnyomott állapotukból szabadítani, az országgyűlésen biztosítani kell számukra a megfelelő képviselést.⁷⁹ 4. A parasztot a törvényszék előtt illessék meg ugyanazok a jogok, amelyek a többi állampolgárt: a falusi, mezővárosi vagy városi bíróság legyen az elsőfokú hatósága, fellebbezési fóruma pedig egy külön létesítendő törvényszék. A parasztnak is legyen képviselése az országgyűlésen, mint más országokban van!⁸⁰ „Ez a mi szilárd elhatározásunk — fejeződött be a röpirat — s ennek kivívására utolsó csepp vérünket is feláldozzuk; ellenkező esetben nem lesz nyugalom az országban.”⁸¹

Nincs helyünk itt arra, hogy behatóan elemezzük a röpirat tartalmát, meg kell elégednünk azzal, hogy rámutassunk: Hajnóczyék ideje óta nem jelent meg a magyar nyilvánosság előtt olyan írás, amely a társadalom radikális polgári átalakításának alapvető elemeit — a jobbágyfelszabadítást, a közteherviselést, a törvény előtti egyenlőséget, a népképviselést stb. — csak megközelítően is ilyen tiszta, félreérthetetlen megfogalmazásban tartalmazta volna, mint ez a röpirat. Sőt egyik-másik kérdésben — így a *váltság nélküli* jobbágyfelszabadítás követelésében — a plebejus radikálisok is csak a forradalom előestéjén jutottak el erre a szintre. Veszedelmes irat volt ez 1831 júliusának légkörében, annak ítélték a hatóságok is, amelyek a kolera és a felkelés okozta riadalom elülése után lázas nyomozást folytattak a szerző személyének kiderítésére. A szálak értelmiségiekhez vezettek, akadt köztük olyan is, akinek személye a kolerafelkelés szítói utáni nyomozás során is szerepelt már. Gyanús körülmény volt az is, hogy a röpcédula abban a kávéházban bukkant fel, amely a forradalmi szellemű fiatalság tanyájaként volt ismeretes. A királyi ügyészség is úgy vélte, hogy az iratban foglaltak kimerítik a felségsértés tényét, mivel azonban a gyanúsított személyekre csupán azt lehetett rájuk bizonyítani, hogy olvasták vagy tovább adták a kérdéses röpiratot, ellenük a hazai törvények hiányossága miatt nem lehetett eljárást indítani.⁸²

Hiba lenne az ismertetett tényekből túlzott következtetéseket levonni, s a pesti mozgalomban többet látni, mint amennyi benne volt. De még nagyobb hiba lenne nem venni figyelembe az összesűrűsödő figyelemre méltó eseményeket, s a július 17-i megmozdulásban nem látni többet diákok éretlen zavargásánál, s a mindenre kapható csöcselék alkalom-szülte kicsapongásainál. A mozgalom tényeinek, a hozzá vezető és hozzá kapcsolódó fejleményeknek, valamint a keretét alkotó európai

és hazai körülményeknek az ismerete lehetővé teszi számunkra, hogy a pesti forradalmi megmozdulásban meglássuk azoknak az erőknek a korai jelentkezését, amelyek 1848-ban ugyancsak Pesten a polgári forradalmat vizsrik diadalra. A kolera előidézte az államapparátusnak azt a fellazulását, amely lehetővé tette, hogy a társadalom méhében formálódó forradalmi erők egy pillanatra feltörjenek. Az események megmutatták, hogy az ország legnagyobb városába kialakulóban van már az a két erő, amely a legkövetkezetesebben képes harcolni a feudális viszonyok felszámolásáért: gyülekezik már a radikalizálódó polgári értelmiség, amely a későbbi országgyűléseken a polgári célokért harcoló haladó nemesség legerősebb támasza lesz, s életjelt ad magáról a pesti ipari munkásság is, amely néhány év múlva, 1836-ban már ugyancsak szervezett mozgalom keretében lép harcba életviszonyainak és munkakörülményeinek javításáért.⁸³ Persze, halvány még a radikális értelmiségi program, mint ahogy a munkásság fellépése is csak nyomorúságos létét tükröző ösztönös, határozott célok nélküli, kilengésektől, rombolástól kísért formában jelentkezik. Az ismertett adatok azonban azt bizonyítják, hogy a mozgalomban voltak olyan elemek, amelyek a szűk célra korlátozott megmozdulást politikai tüntetéssé kívánták tovább fejleszteni, s hogy a munkásság fellépésének is megvolt a maga határozott célja, s volt bizonyos fokú szervezettsége is. Nem ágensek műve volt tehát a mozgalom, de nem is a vak véletlen szülte: forradalmi talajból csírázott ki, forradalmi példák hatottak rá, s mindent összevéve az értelmiségi radikalizmus és a nagyvárosi munkásság politikai erőként való együttes jelentkezése volt, korai láncszeme a magyar polgári forradalom felé mutató fejlődésnek.

J E G Y Z E T E K

¹ Vö.: *Höke L.*, Az 1831-i kolera-lázadás. Fővárosi Lapok (1872) 276. sz. — *Szalay J.*, Az 1831-diki kholera-mozgalom Pesten. Hazánk s a Külföld (1868) 9—11. — Nem szól a mozgalomról sem Horváth Mihály klasszikus művében, sem Ballagi Géza a milleniumi Magyar nemzet története általa irt kötetében. — Vö. még: *Magyary—Kossa Gy.* Stáhly Ignác szerepe a pesti kolerazavargásokban 1831. Orvosi Hetilap (1936).

² *Horváth Gy.*, A pesti kolera-lázadás 1831-ben. Tanulmányok Budapest múltjából. X. köt. Bp. 1943, 219. kk.

³ Horváth idézett tanulmányában csupán a július 17-i nap eseményeit ismerteti dicséretes alaposággal, s forrásanyagát is egyetlen, bár tekintélyes aktacsomó, a pesti vegyes törvényszék vizsgálati iratanyaga alkotja. Ennek az egyoldalúságnak a következménye az is, hogy tárgyalásában csak a mozgalom prolektár-ágának jut hely, az egyetemi ifjúsággal kapcsolatos vizsgálatok eredményei nem szerepelnek benne. — Megjegyzendő, hogy Horváth által használt Főv. It. Int. a. n. 4224. jelzésű iratcsomóban ma már nem található az a legfontosabb iratok — kihallgatási jegyzőkönyvek, ítéletlevél, jelentések stb. —, amelyek Horváth munkájának alapját képezték. (Ezek részben megtalálhatók az Országos Levéltár alább idézendő gyűjteményeiben.) — A levéltár dolgozóinak véleménye szerint elképzelhető, hogy a jelzett iratokat átmenetileg kiemelték az iratcsomóból, s az 1944—45. évi háborús események során elpusztultak.

⁴ Ilyen szempontból vázolja fel röviden a pesti eseményeket *Tilkovszky L.* „Az 1831. évi parasztfelkelés” c. kitűnő, mintaszerűen széleskörű anyaggyűjtésen alapuló, ez ideig kiadatlan kandidátusi disszertációjában (145. kk.), valamint annak hasonló cím alatt kiadott rövidebb változatában (Bp. 1955, 46. kk.).

⁵ Az erről szóló titkos jelentések: Országos Levéltár. Takáts S. bécsi másolatai (a továbbiakban: OL. Takáts-hagyaték). 5266—5359. sz. alatt; lásd még Károlyi György követjelentését: OL. Nádori lt. Exhibita politiam et internam regni securitatem spectantia (a továbbiakban: Exhibita polit.). 1,3/1831; továbbá: *Barta I.*, Kölcsey politikai pályakezde. Századok (1959) 252. kk.

⁶ OL. Kanc. eln. 1554/1830.

⁷ Uo. Titk. 12/1831. Apponyi 1831. jan. 1-i és jan. 14-i francia nyelvű jelentése.

⁸ Uo. Metternich levele Reviczkyhez, jan. 12.

⁹ „Inzwischen lehret es die tägliche Erfahrung, dass zu den heutigen Bewegungen die verworfenste Klasse. . . die unerfahrene Jugend verleitet und verwendet pflegt; und leidenschaftliche Feinde der adelichen Prerogativen, brodlose Advokaten und Winkelschreiber in Städten und auf dem glatten Lande, so wie ausgelassene und exaltirte Juraten und Studenten. . .” (Reviczky a nádorhoz.) „Evenire possit, quod homines malevoli . . . etiam apud nos semina inquietudinis jacere intenderent, atque . . . cumprimis plebejos praerogativarum nobilibus concessorum osores, civitatum incolas, denique advocatos agentes clancularios, inbellemque juventutem, et quidem tam eam, quam finitis studiis spiritu effrenae licentiae, imprudentisque exaltationis in Patria quoque nostra abreptam experimus, quam eam, quae studiis adhuc operam navat, sub specie promovendae in sensu democratico felicitatis communis ad partes suas pertrahere conarentur. . .” (A kancellár körirata. Aláhúzás a kancellártól.) — Uo. Jan. 24.

¹⁰ Uo. 16/1831.

¹¹ Uo. 34/1831.

¹² Uo. 37/1831.

¹³ Vö.: Uo. 40, 54, 56, 60, 67/1831. stb.

¹⁴ OL. Kanc. eln. 94/1831.

¹⁵ „Diese Pasquille sind. . . in einem äusserst glatten, niedrigen Ton verfasst; Sprache und Styl lassen, wenn nicht einen Verwirrten, doch ganz gewiss einen sehr pöbelhaften Verfasser vermuthen.” — Uo. 529/1831.

¹⁶ „Mely édes nevezet legyen a polgári szabadság
Szent volt az mindég, s bennünk természeti ösztön
Mégis ez a fő jönk gyászos békókba sovárog
Illy nagy száalka van a tudós Európa szemében
Oh ez nem mehet így! Páris zugási sokakban
Felbuzdították nemesebb tettekre az elmét,
S vér patakok nevelik már most a Visztula árját.
Nemzetem ébredj fel, sullyos tereh nyomja hazádat
S Varsó példáján Bécs jármát vesd ki nyakadból
Bátran mert ha magát elszánja bajnoki szíved
Vér pályája felé bosszut szomjuhozva közelget:
Őszverogy akkor Béts, gögös Thronja Ferencznek!” — Uo. 781/1831.

¹⁷ OL. Takáts-hagyaték. 5462.

¹⁸ Uo. 5463.

¹⁹ OL. Kanc. eln. 645/1831.

²⁰ OL. Takáts-hagyaték. 5461.

²¹ Vö.: OL. Nádori lt. Exhibita polit. 18, 22, 24, 26/1831; Kanc. eln. titk. 202/1831; Takáts-hagyaték. 5463, 5474, 5477/1831. stb.

²² A háromnapos megyegyűlés legrészletesebb ismertetése: OL. Takáts-hagyaték. 5479.

²³ „Im Gasthofe zum weissen Schiff in Pest politisirt, poetisirt, singet, und bisweilen auch excedirt ein Clubb junger Leute seit kurzem täglich, zu Ehren der Polnischen Ereignisse.” — OL. Takáts-hagyaték. 5473.

²⁴ Uo. 5482, 5488.

²⁵ „Es ist nicht zu verkennen, dass unter Leuten des höheren Standes, besonders aber im Mittelstande ein Geist herrscht, der in Erstaunen setzet. Alles will Reformationen. Man will jedes Jahr einen Landtag, wo für jedes Jahr die Contribution bewilligt werden sollte, Pressfreyheit, Verantwortlichkeit der Minister, und tausend andere Sachen.” — Júl. 6-i jelentés. OL. Takáts-hagyaték. 5453/a.

²⁶ Uo.

²⁷ Uo. 5453/d.

²⁸ Uo. 5453/f.

²⁹ Uo. 5453/g. h.

³⁰ OL. Kanc. eln. 1300/1831.

³¹ Uo. 1310/1831. — A jelentés írását délelőtt 10 órakor fejezte be a nádor.

³² A július 17-i pesti eseményeket a fentiekben csak olyan terjedelemben ismertettük, amennyi a kitzított probléma összefüggő tárgyalásához feltétlenül szükséges. A fenténél jóval részletesebben ismerteti az eseményeket Horváth idézett munkája. Benne találhatja meg az olvasó a szükséges helyrajzi utalásokat is. Az eseményeket követő vizsgálatok iratai között figyelemre méltó Wernhardt tábornok júl. 23-i részletes jelentése a délelőtti eseményekről, a katonai beavatkozást megelőző tárgyalásokról és a katonai akciók lefolyásáról (OL. Kanc. eln. 1667/1831), Pest megye aug. 12-i információja Somogy megye részére az eseményekről (OL. Nádori lt. Exhibita polit. 38/1831), Csapó Lajos szabadságot huzár, egyetemi hallgató vallomása (uo. 41/1831) és általában a később idézendő kihallgatási jegyzőkönyvek és ítéletlevelek.

³³ OL. Kanc. eln. 1356/1831.

³⁴ Uo. 1357/1831.

³⁵ Uo. 1405, 1425, 1428, 1467, 1510, 1514/1831.

³⁶ A nyomozási jegyzőkönyvek szerint egy Besze nevű elsőéves jogász „Judici quietem procuranti, atque juventutem qua tenus semet pacate domum conferret, placide exhortanti, repetitis vicibus frantum opponere et dicere non exhorruit: Scenam Parisinam producendam fore.” (OL. Kanc. eln. 2524/1831.) Az itt szereplő Besze azonos Besze Jánossal, a 40-es évek és 1848–49 nagyhirű agitátorával és forradalmi kormánybiztosával.

³⁷ Uo. 1485/1831.

³⁸ „... so nehme ich dennoch jeden dieser Excesse im hohen Grad ernst; da ich dahinter eine unverkennbare Umtriebssache zu erkennen glaube, auch Ungarn mit der *Feyer von Julius-Tagen*, wie Seine Kaiserliche Hoheit den Pester Tumult genannt haben, an Revolutionäre Umtriebe zu gewöhnen, und dass ähnliche Scenen beinahe zu gleicher Zeit in Kaschau und Miskolc statt hatten, und für Komorn und Pressburg angekündet worden, scheint meine Ansicht genug zu unterstützen.” — A budai megmozdulással kapcsolatban is utasítást adott a kancellár a budai főbíróknak, hogy az elfogottak között végezzen gondos nyomozást: „... ob dieser Auftritt nicht etwa durch Geld und andere Lockungen veranlasst worden sey, wer die geheimen Verführer gewesen seyen?” „So verfolge ich die Spuren von Umtrieben allenthalben, wo sie sich zeugen und hoffe die Wahrheit baldigst herauszubringen.” — OL. Kanc. eln. 1658/1831.

³⁹ OL. Nádori lt. Praesidialia. XLIV/1831.

⁴⁰ „Aber nicht minder bedenklich ist dasselbe Ereigniss in der wichtigen Berücksichtigung: dass es der verbrecherischen Tendenz jener Feinde der alten Ordnung der Dinge, und jener verhassten Söldlinge auswärtiger Revolutions Umtriebe Nahrung und Entwicklung gewähret, welche durch Zügellosigkeit der verführten Jugend und der aufgeregten Menge des Volkes nach und nach an Skandale zu gewöhnen, zu gewaltigen Bewegungen und Umwälzungen vorzubereiten sich sehr angelegen seyn lassen.” — OL. Kanc. eln. 1569/1831.

⁴¹ „Es ist Allerhöchstderselben mit Bestimmtheit bekannt, dass schon seit geräumer Zeit, die Revolutionirung Ungarns von den Leitern jenes unsichtbaren Vereins, dessen Treiben sich in den beyspiellosen Umwälzungen der neuen Zeit so spureich verkündet, beabsichtigt wird, und seit mehreren Monathen bereits als gelungen verkündet, ja deren wirklicher Ausbruch von einigen Revolutionären

Blättern des Auslandes beynahe gleichzeitig mit dem wirklich Statt gefundenen Tumulte erzählt wurde.“ — Uo.

⁴² Az 1569/1831. sz. fogalmazványon nincs feltüntetve a címzett neve, egy későbbi, Széchenhez intézett rendeletről (1667/1831) azonban kiderül, hogy az aug. 1-i rendelkezést neki küldte a kancellár.

⁴³ Aug. 2-án kap hírt a kancellária a szentmarjai és a terebesi parasztmegmozdulásokról, ez az első hír Bécsben a felkeléssel kapcsolatban. — Kanc. eln. 1693/1831.

⁴⁴ Vö.: Kanc. eln. 1697, 1854, 1858, 2019, 2283, 2299, 2305/1831. stb.

⁴⁵ Vö.: Eötvös Ignác aug. 26-i, szept. 25-i, okt. 4-i, okt. 10-i, okt. 18-i, okt. 27-i, okt. 28-i, nov. 3-i, nov. 19-i, nov. 27-i stb. jelentéseivel: Kanc. eln. 2283, 2756, 2975, 3040, 3150, 3160, 3173, 3290, 3317, 3405, 3449, 3731/1831, 440/1832.

⁴⁶ A tárgyalást és az ítéleteket részletesen ismerteti: *Horváth i. m.* — Az ítéletekről szóló jegyzőkönyvek: OL. Nádori lt. Exhibita polit. 72/1831. sz. alatt is.

⁴⁷ Nyáry Pál megyei alügyész jelentése a nádornak nov. 11-én. — Uo.

⁴⁸ Az egyetemi tanács felterjesztése, a bizottság jelentései és a nádor utasításának fogalmazványa: Uo. 42/1831.

⁴⁹ Az egyetem rektorának jelentése és a nádor utasításának fogalmazványa: Uo. 70/1832.

⁵⁰ Ezek: 1. Réh János, szegedi illetőségű 3. éves jogász; 2. Várady Péter, Ercsi, 2. éves jogász; 3. Ambrózy Ferenc, Fejér megyei, végzett bölcsész; 4. Palocsay Tivadar báró, Sáros megye, 3. éves jogász; 5. Petrovits Károly, Rimaszombat, 3. éves jogász; 6. Kabdebó Mihály, Pest, 1. éves jogász; 7. Brandstetter Ferdinánd, Szeged, végzett bölcsész; 8. Puky Pál, Pest megye, 1. éves jogász; 9. Wagner Ferenc, Adony, 1. éves orvoshallg.; 10. Vukovits Sebő, Lelle (Somogy m.), 1. éves jogász; 11. Ratkó Gusztáv, Pécs, 1. éves jogász; 12. Bors Sámuel, pesti ügyvéd; 13. Aczél Mihály, pesti ügyvéd; 14. Nagy Károly, Székesfehérvár, 1. éves orvoshallg.; 15. Sándor Ferenc, Kolozsvár, végzett hallgató; 16. Müller László, Temesvár, 1. éves jogász. — OL. Nádori lt. Exhibita polit. 106/1832.

⁵¹ Ezek: Peltel Ágoston, Litsáer József, Antunovits Lajos, Szákfy György, Lendvay Gábor, Hornyik János, Stipits Kristóf, Spelletich Bódog, Baláss Emánuel, Vitkovits József, Kocsi-Horváth Vilmos, Thomassek Antal, Vajda Péter, Mihailovits István, Pekarovits Gábor, Beszterczey József, Nendtvich Károly, Merkl Lajos, Siklóssy Lajos, Kápolnay Ignác, Bene Lajos, Fejér Miklós, Milkovits János, egy Turchányi és egy Máriaassy nevű diák. — Uo.

⁵² Ezek: Balajthy Alajos, Bódy Antal, Mamusits Alajos, Pataky József, Simits Sándor, Vóxit-Horváth Ferenc és Tichy Ignác bölcsészhallgatók. Róluk azonban már az első kihallgatáskor kiderült, hogy magyar irodalmi vizsgájuk letétele után az egyetem épületéből együtt kijöve, tévedésből nézték őket tüntetőknél és együtt kerültek a katonák kezére. — Uo.

⁵³ „Eundem Academicum Magistratum in eo suapte elaboraturum confido, ut jam ad minus ea, quae post inquisitionem ad judicandos jurisdictioni suae obnoxios juvenes adhuc agenda sunt, . . . omni accelerationis conatu ad finale determinium adducantur.” — Uo. 106/1832.

⁵⁴ „Num et in quantum pro eo, ac quaestionatus casus jam etiam e memoria Publici excidisse videretur, omne hoc negotium oblivioni potius tradi, quam per faciendas ultteriores dispositiones novius excitandae attentioni, ac in gratis nefors sensationibus ansam praeberi interesset.” — Uo. 78/1833.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ L. 9. jegyzet.

⁵⁷ Maga a kancellár panaszkodott 1832. máj. 16-i leiratában a személynőknek: „Iteratae jam isthuc pertigerunt super eo notitiae: quod Jurati Tabulae Regiae Judiciarum notarii, Juvenes item in R. Scientiarum Universitate Pestiensis studii operam navantes, principiis novationum modernae aevi abrepti, ad lares paternos redeundo, ibidem similia fassae et in publicis etiam Comitatum Congregationibus profiteri, et ad pertractationem negotiorum publicorum impetu suo

juvenili, et clamoribus sinistrum persaepe influxum exercere soleant." Kérdezte, mit lehetne ez ellen tenni. — OL. Kanc. eln. 681/1832.

⁵⁸ L. 10, 15. jegyzet.

⁵⁹ „Ey! lässt die Brücke gehen, dies wäre das Geringste: kommts her zu etwas anderen; die Constitution ist beleidigt, wir müssen unsere Freyheiten behaupten, wie andere Nationen.“

⁶⁰ „... ich selbst muss nach Allem glauben, dass es auf etwas Ernstliches abgesehen war, und dass eine Parthey die Studenten zu einem verbotenen Mittel zu gebrauchen versuchte... der Aufruhr scheint nicht blos in dem Tumulte seinen Grund zu haben, es ist wirklich wahrscheinlich, dass man eine Aenderung in der Verwaltung des Landes beabsichtigte, da hier die Stimmung nicht die beste ist, wovon ich mich durch die Aeusserung mehrerer zwar unbekanntem Menschen im Kaffeehause zum weissen Schiff überzeugte.“ — OL. Nádori lt. Exhibita polit. 141/1831. A vallomásról készült jegyzőkönyv júl. 28-án kelt.

⁶¹ „Der Anfang des Aufruhrs am 17. mag wohl keine ausgesprochene politische Tendenz in einer gefährlichen Verzweigung gehabt haben, wenigstens scheint so eine Absicht dem *grösssten* Theil der mitwirkenden Studenten fremd gewesen zu seyn. . . Auch war durchaus keine überdachte vernünftige Leitung der Meutherey wahrgenommen. Indessen bin ich doch geneigt zu glauben, dass dieser Aufstand. . . nicht unvorbereitet war, und selbst die Wahl des Sonntags halte ich für berechnet, auch das Anschliessen der Handwerksburschen durchaus nicht für ganz zufällig, da mehrere der Gefangenen mit brennbaren Stoffen, Schwefel und Pech versehen waren, die man nie, am wenigstens aber am Sonntage, ohne irgend einer Absicht bey sich trägt. Auch ist beachtenswerth, dass unter allen eingebrachten, die nun schon über 300 steigen, nur sehr wenige (10 bis 12) broodlose Leute, die übrigen alle in Handwerks Conditionen oder sonstigen Diensten standen. Ganz gewiss besteht hier ein Verein von Aufwieglern, die darauf ausgehen, Tumulte anzustiften und auf der Lauer sind solche Aufstände zur allgemeinen Empörung anzufachen, in der Hoffnung sie dann nach ihrer politischen Absicht zu lencken. Diese Glaube stützt sich auf die Wahrnehmung, dass unter den Tumultuanten viele gut angezogene ältere Männer von 30 bis 40 Jahren waren, welche nach übereinstimmenden Anzeigen die Jugend immer mehr zu erhitzen, und zu groben Excessen verleiten offenbar beflissen waren, und die Absicht hatten damit allgemeine Verwirrung herbeyzuführen. Diese Leute, welche von so vielen Menschen gesehen wurden und die man für verdorbene Advokaten und relegierte alte Studenten hält, die immer hier wohnen, müssen doch erruirt werden können, wenn die Gerichte loyal und umsichtig zu Werke gehen. Ferner bestärkt mich in der Meinung, dass hier eine Conspiration existire, welche die Jugend unablässig bearbeitet, die Frechheit und Unbesonnenheit, mit welcher die jungen Leute, auch aus bessern Ständen, so wie man mich versichert, den Ausbrüchen der Zügellosigkeit in anderen Ländern immer das Wort reden; so wie auch die unablässige Verbreitung von den bösesten und lügenhaftesten Gerüchten von Empörungen in Wien, Prag, in Debreczin, sogar in den nächsten Städten wie in Waitzen, Stuhlweissenburg etc.“ — OL. Kanc. eln. 1667/1831.

⁶² „... bei dem Theater hat sich das Volk gegenseitig zugeschworen, dass derjenige, der die Fahne verlässt, seinen Theil bekommen werde.“ Csapó Lajos vallomásának 37. pontjából. — OL. Nádori lt. Exhibita polit. 41/1831.

⁶³ Az Üllői úti veszteglő háznál a katonaság feltűnése után „die Empörer... sammelten sich die ganze Breite der Gasse einnehmend, in eine Linie von beträchtlicher Tiefe. Der Hauptmann liess seiner Seits die Compagnie en front aufmarschiren; kaum als dieses vollendet war, drang schon der Hauffe mit wildem Geschrey in erster Linie mit langen Stangen, Prügeln, Brecheisen, selbst mit Gewehren und Säbeln bewaffnet unter vielfältigem Zuruf: zurück sonst werdet ihr alle todt geschlagen! auf die Compagnie ein.“ Wernhardt tábornok jelentéséből. — OL. Kanc. eln. 1667/1831.

⁶⁴ „Bei dem Aufmarsch der Truppen auf dem Neuen Markt versammelten sich viele Menschen als Neugierige, die sich aber sehr keck herandrängten, und wenn sie zurückgewiesen wurden, grob antworteten und vielen Trotz zeigten: es war eine böse Stimmung, und ein Entschluss der Wiedersetzlichkeit sichtbar,

ohne dass gerade aufrührerische Bewegungen statt gehabt hätten." — Uo.

⁶⁵ A kancellár aug. 29-i leiratának fogalmazványja: OL. Kanc. eln. titk. 101/1831.

⁶⁶ Uo. 112/1831. — Mellette Eichholz városkapitány ugyanerről a tárgyról szóló jelentésének másolata. A városkapitány ugyanerről a napról jelenti a kancellárnak, hogy egy a városi tanács ellen izgató röpcédulát találtak, amely okt. 7-ére nagy tüzeket és a forradalom kitörését ígéri: OL. Kanc. eln. 2313/1831.

⁶⁷ Az egyetemi tanács vizsgálata alapján elmarasztalt diákok közül 36-nak van megadva a lakóhelye, illetőleg születési helye: 11 közülük dunántúli, 25 pedig az ország egyéb részeiből való. — OL. Nádori lt. Exhibita polit. 106/1832.

⁶⁸ A Bors Sámuel könyvekörül bonyodalmakra: OL. Kanc. eln. 191, 400/1833. stb. — Pest megyei szerepére: Pest megyei lt., közgyűlési iratok 5338, 5339, 5340/1731. stb.

⁶⁹ Wernhardt tábornok idézett jelentésében és Csapó Lajos vallomásában szerepel Palocsay úgy, mint a délelőtti mozgalmak irányítója, aki lóháton ülve vezérelte a diákok rohamát a katonaság ellen. Irodalmi működésére: *Szinyey J., Magyar írók élete és munkái.* Bp. é. n.

⁷⁰ Vajda Péter mint negyedéves orvostanhallgató vett részt a mozgalomban; a legsúlyosabb vád volt ellene: „... quod Professorem Stáhlly, Buda advenientem, quem fatentes cum caeteris bonis contra impetus tumultuantium defenderant, ad pectus arripuit, eundemque an sit cholera? vociferando interrogaverit.” (OL. Nádori lt. Exhibita polit. 106/1831.) Alighanem ez az incidens lett az oka, hogy Vajda kénytelen volt abbahagyni orvosi tanulmányait, s később az irodalomnak, nevelésügynek és a természettudományoknak élt. — Életrajza a közelmúltban jelent meg: *Hanzó L., Vajda Péter 1808—1846.* Bp. 1958 (azonban csak be nem bizonyítható feltevésként említi, hogy Vajda részt vett az 1831-i diákmozgalomban).

⁷¹ Vö. az egyetemi vizsgálat jegyzőkönyvével: OL. Nádori lt. Exhibita polit. 106/1831.

⁷² Kölcsey emlegeti így 1832. dec. 16-i pozsonyi találkozásuk alkalmából. (Lásd naplójának e napi bejegyzései közt.)

⁷³ „Ich danke inständig Gott, dass Baron Pepi unschuldig befunden werden muss, ich habe noch die Hoffnung, wenn er wirklich früher manchen leichtsinnigen Gespräch der Jugend angemessen beistimmte, durch diess Verkennen nicht mehr darauf geachtet werde.” — Roux Eötvös bárónak, 1831. júl. 20. OL. Takáts-hagyaték. 5490.

⁷⁴ „Da Baron Palocsay der Anführer war, die Fahne hielt, so war die Idee, Baron Eötvös müsse auch in der Nähe sein.” — Uo. 5491.

⁷⁵ A vizsgálati iratokban érdekes módon nem szerepel az irat megtalálásának dátuma; a vallomást tevők is csak az elmúlt nyárról, több hónappal ezelőttről beszélnek a november elején tett vallomásokban. Csorba János és Luka Ferenc vallomásából azonban arra lehet következtetni, hogy az eset két-három héttel július 17. előtt történt: OL. Nádori lt. Exhibita polit. 70/1831.

⁷⁶ „Diese widerrechtliche, und sogar schreckliche Anmassung aber muss so gleich gescheitert werden, sobald der Grundsatz besteht: dass alle Menschen nach dem Natur-Rechte einander gleich sind.”

⁷⁷ „In dem einen jeden Menschen das Grund-Recht (Jus ad terram) laut Natur-Gesetzen gebührt, so muss auch der Bauer Grund-Eigentum besitzen, von welchem darf er nicht unter welchen immer Vorwand dem vermeintlichen Grundherrn Abgaben, oder Robotten abzustatten, viel weniger einen Zehend, sei bischoflich oder herrschaftlich (Nona) abzugeben: denn ja auf diese Weise kann der Landmann, und durch diesen der Bürger in Wohlstand kommen und patriotische Gesinnungen fühlen; ja auf diese Weise kann das Land in der Cultur emporsteigen, und genug mächtig werden, dem grössten Feinde selbst ohne Hülfe der militärischen Söldlingen die Stirne frey zu biethen.” — Uo.

⁷⁸ „Die öffentlichen Steuer nach Maasse des Besitzthums muss ein jeder, sey er Herzog, Fürst, Graff, Baron, oder Edelmann tragen, denn das Land wo vielen Miszfresser (!) auf Unkosten des Landmannes gemästet werden, kann nie glücklich sein, vielmehr einem unermesslichen Abgrunde muss Preis gegeben werden.

Das Beispiel lehrt uns an Pohlen, die ihre National Existenz fruchtlos wieder erobern wollen. *Nec apes patiuntur fucosi*" — Uo.

⁷⁹ „Die Gerichts Stellen und andere öffentlichen Ämter von Ministerium angefangen, müssen auch durch die Staats-Bürger, die unadelich sind, bekleidet werden; denn diese müssen auch ihre heilige Rechte gegen die verhasste Aristocratische Angriffe schützen. Denn dass unsrige Aristocraten ärgste Feinde von Städten sind, lehrt uns tägliche Erfahrung. . . Unter Kaiser Sigmund, König Mathias, und vor diesen wurden auch die Markfläke zum Landtage einberufen; jetzt erlauben sie nicht einen städtischen Abgesandten frei zu reden. . . Einmahl für allemahl, die Aristokraten machen nach ihren Willkühr selbst die Gesetze." — Uo.

⁸⁰ „Weil man aus täglicher Erfahrung weiss, dass der arme Landmann, dem nicht erstattet ist in seiner Person, bloss aber durch öffentlichen Fiscus zu klagen, sich immer in passivem Stand verhält (das heisst ob er Recht oder Unrecht hat, muss er stäts der leidende Theil sein), diesen Missbräuchen vorbeigen zu können, werden ihm solche, als wie andere Staats-Bürger besitzen, Rechte eingeräumt. Zu Folge dessen wird er seinem Stadt, Markfläke oder Dorf-Magistrate, der alle Angelegenheiten schlichten wird, aus ökonomischer Rücksicht unterworfen, denn die aristocratische, das heisst Comitats-Beamten Sutenierung und Unterhalt treibt den Landmann zum Bett-Staab. Zum Appellations-Gericht wird ein Departements-Prefect mit 4 Beisitzern ernannt, die alle der Verantwortlichkeit unterworfen werden; dann müssen auch die Landleute, wie in andern Ländern üblich ist, ihre Stellvertretern (Repraesentanten) zum Landtage schicken, „die auch am nächst halten sollenden Landtage einberuffen werden sollen.“ — Uo.

⁸¹ „Und dieser ist unser fester Wille, zu welcher Ausführung wir auch das letzte Blut zum Wohl der Menschheit aufzuopfern bereit sind; widrigenfalls versteht sich von selbst, dass die Ruhe nicht anders zu erwarten ist." — Uo.

⁸² Az egyik gyanúsított, Gyöngyely János pesti ügyvéd, aki a röpiratnak egy példányát állítólag az utcán találta és továbbadta, azt vallotta, hogy az irat olvasásakor látta; „quod democraticis scateat principiis, quibus etiam Ephemerides repertae sunt", s az jutott eszébe, hogy „quod principia haec aliquis Germanus ex opere Hitel intitulato desumpserit". (A vizsgálat iratai Uo. 70/1831.) — S hogy a röpirat eszméi termékeny talajba hullottak, arra bizonyíték ugyanennek a Gyöngyely Jánosnak egy későbbi ügye. Gyöngyely aug. 26-án egy levelében, amelyet Kassovicz András tőröcszentmártoni jegyzőnek írt, így számolt be a felvidéki parasztfelkelésről: „Superiores Comitatus uti Scepusiensis, Sarosiensis, Abaujvariensis, Zemplinienis, Borsodiensis et Neogradiensis semet erigunt, videlicet in iisdem degentes rustici; jugum Dominale et Comitatus uti communis rumor fert, ex collo suo excutere volunt, quorum postulatum uti audio, in eo consistit: Ut singulus quod tenet qua suum reputet, ab eo nec Domino Terrestri, nec Comitatusi solvat, nec decimam praestet, contributionem vero sicut pauper, ita et maximus Dominus aequaliter solvat, et reliqua etiam onera ferat, singula civitas vel pagus incolis suis justitiam administret, quia Comitatus miseram Contribuentem Plebem ad mendicitatem redigit, appellatorium forum autem quod pedaneorum judicum causas revidet unice ex quinque personis consistat, et Coloni suos ad Comitatus ablegatos exmittant." Gyöngyelyt a levél miatt feljelentették, eljárás indult ellene, de a vizsgálat során nem vették észre, hogy a felkelő parasztok fenti állítólagos követeléseiről pontva azonosak a Seitenstückben foglalt követelésekkel! Gyöngyelynek tehát több köze lehetett a röpirathoz, mint amennyit a nyomozás során bevallott, s annyi legalábbis biztos, hogy még egy példány volt a birtokában akkor, amikor tudatosan igyekezett terjeszteni a röpirat eszméit. (A Gyöngyely elleni második vizsgálat iratai: OL. Nádori lt. Exlibita polit. 79/1831.) — A Seitenstücknek egy további példányát Eichholz városkapitány aug. 25-én küldte meg a kancellárnak; ezt is a Fehér hajóban találták. (OL. Kanc. eln. 2313/1831.)

⁸³ A pesti cipész céh kb. 700 mesterlegénye közül 600 korábbi — munkaviszonyai megjavítása és szervezkedési szabadsága biztosítását célzó — követeléseiről elutasítása miatt 1836. febr. 21-én abbahagyta a munkát. A legényszálláson gyűlésező, s a munkát folytatókkal szemben erőszakot alkalmazó sztrájkolók ellen febr. 25-én egy csapat városi hajdú és egy század katona vonult fel. A sztrájkolók

megütözköztek a támadókkal, számos sebesülés történt, 91 szájrólkötőt bebörtönöztek. de napokig tartott, amíg a mesterlegények mozgalmát sikerült valamennyire lecsillapítani, — Az ügyre vonatkozó iratok: OL. Kanc. eln. 261, 262, 263, 268, 270/1836.

I. Barta

L'AGITATION QUI A ACCOMPAGNÉ L'ÉPIDÉMIE CHOLÉRIQUE DE L'ANNÉE 1831

L'historiographie bourgeoise a considéré l'agitation qui s'était manifestée en connexion avec l'épidémie de 1831 comme des désordres occasionnels de la populace risque-tout, désordres dont le but n'était autre que le pillage, la gabegie et la satisfaction des instincts destructeurs, et dont les participants ont bien mérité le feu de salve de l'armée et le jugement des tribunaux spéciaux. L'auteur examine l'histoire du mouvement en question sur la base d'un matériel archivistique récemment mis à jour et il constate que cette agitation représente l'un des phénomènes de la fermentation sociale qui tendait à ouvrir la voie qui était fermée quant au développement bourgeois; de ce point de vue, l'agitation était similaire aux autres mouvements de caractère paysan et plébéien. L'action analysée ici s'est formée sur le terrain des mouvements révolutionnaires européens et de la crise intérieure qui allait en s'approfondissant et cette agitation représentait — avec la grande révolte paysanne survenue quelques semaines plus tard — la culmination de la première vague initiale du développement hongrois qui montrait des tendances révolutionnaires. L'auteur expose les symptômes de cet état d'esprit révolutionnaire, en assignant une place dans cette évolution au mouvement qui éclata le 17 juillet. Il fait la distinction entre les deux branches du mouvement, l'émeute des étudiants universitaires, d'une part, et l'action des ouvriers des corporations à Pest, d'autre part, et il fait ressortir l'interdépendance de ces deux facteurs. En ce qui concerne les participants du mouvement des étudiants, respectivement la majorité de ceux qui ont été mis en accusation, il constate que la plupart de ceux-ci ont joué même plus tard un rôle important dans les mouvements progressistes et radicaux. En parlant de l'action des ouvriers artisans, il démontre que celle-ci ne représentait pas une émeute de maraudeurs et éléments subversifs, émeute inspirée par l'occasion seulement et les instincts, mais qu'elle était une tentative organisée afin d'abolir le blocus paralysant les importations et le trafic et prévenir le chômage ainsi que la disette qui menaçaient les ouvriers. L'étude contient des détails desquels il ressort qu'à l'arrière-plan du mouvement il y avait des forces qui essayaient de transformer celui-ci en une insurrection politique. En conclusion, l'auteur est d'avis que le mouvement a tiré son origine d'un terrain révolutionnaire, était inspiré des précédents également révolutionnaires et il estime que — tout compte fait — il représente la manifestation coordonnée de la couche intellectuelle radicale et de la force ouvrière citadine comme force politique et qu'il constitue un des premiers chaînons du développement tendant vers la révolution bourgeoise en Hongrie.

KUBINYI ANDRÁS

Csepel áttelepítése az 1838-as árvíz után

A Tanulmányok Budapest múltjából előző kötetében foglalkoztunk Csepel XVIII. századi és a XIX. század eleji népességével. Most a község életére nézve olyan nagyon fontos áttelepülést kívánjuk ismertetni.

Ha mai térképen megkeressük Csepelt, fővárosunk legtekintélyesebb ipari elővárosát, azonnal feltűnik a városközpont szabályos települése. Ez, a derékszögben érintkező utcákból és közepén a legfontosabb középületeket tartalmazó térből álló terület nyilvánvalóan igazolja, hogy mesterséges telepítés történt. Valóban, Csepel eredetileg nem itt épült. A régi Csepel még a XIX. század első felében is ősi helyén állott, a Dunának Budafokkal átellenben fekvő partján.¹ A falu népe, miként a térkép is mutatja, hosszú, egysoros utcában élt. Fekvése a falut Buda felé fordította, bár a század első negyedétől egyre inkább a Pesttel való kapcsolatok lesznek döntők, ahogy erre már az 1828-as összeírás is rámutat.² Nemsokára megváltozik azonban a helység földrajzi fekvése, és ez még közelebb hozza Csepelt Pesthez.

Ezt a változást a Pest életében is oly szomorúan nevezetes 1838. évi árvíz hozta meg. Az árhullám ez év március 10-én érte el a Csepel-szigetet, és keresztül tört a gátakon is. A lakosság még néhány napig védekezett a gátak kijavításával, és új gátak emelésével, de 14-én az ár percek alatt elöntötte a falut.³ A lakosság a falu mögött elterülő, szárazon maradt dombokra menekült. A csepeli katasztrófa híre hamarosan elterjedt, és a hatóságok igyekeztek mindent megtenni a végveszélyre jutott község lakóinak érdekében. József nádor intézkedésére egy gőzhajó élelmiszert szállított a megszorult csepelieknek. A hajóval Széchenyi István gróf is meglátogatta a falut.⁴ Az árvíz szerencsére nem követelt emberáldozatot, még az állatállományt is sikerült néhány disznó kivételével megmenteni,⁵ azonban a helység 114 házából 106 teljesen elpusztult, és a megmaradt 8 épület is összeomlás előtt állott.⁶ Tönkrement a lakosság ingóságainak egy része is. A hatalmas, 94,7%-os kár⁷ miatt a község és az uradalom vezetősége arra gondolt, hogy nem engedi kitenni a falut újabb árvízveszélynek, és ezért nem járult hozzá a leomlott falu eredeti helyén történendő új felépítéséhez. A község vezetői az uradalomhoz fordultak, hogy az ármentes területeken kapjanak új falu-helyet. Az uradalom ki is jelölte az urasági juhaklak melletti, az árvízről mentesen maradt területet a község részére.

A lakosság egy része azonban megtagadta az átköltözést és megkezdte az építkezést az elpusztult falu helyén. Valószínűleg a tervek szerint a falu szélére kerülő zsellérek jártak ebben az élen. A község előljárósága az ellenszegülők ellen a vármegyéhez fordult segítségért.⁸ A megye 1838. augusztus 14-i kisgyűlésében tárgyalta meg a csepeliek kérvényét, és az ügy elintézésére bizottságot küldött ki. Ez a bizottság három táblabíróból, a megyei főügyészből, továbbá a járási főszolgabíróból és esküdtjéből állott.⁹ A bizottság meglepően rövid idő alatt, nyilván a földesúri jogokat gyakorló ráckevei királyi uradalom vezetőségének kérésére, elvégezte feladatát, és már augusztus 27-én megtette jelentését a vármegyének.¹⁰ A jelentés elöadja, hogy az uradalom az új helyen az egésztelkeseknek 1600, a féltelkeseknek 800, míg a házas zselléreknek 400 négyzetölbelsőséget ad, mivel pedig ez az ügy „az Uradalomnak és a lakoságnak egész megegyezésével” lett elintézve (azaz a falut kormányzó gazdag parasztok megegyeztek a földesúrral), a kijelölt új helyen „az építés hozzá fogásához a lakosokat utasítottuk”.¹¹ Bár ez a határozat elsősorban a telkesek érdekeit szolgálta, azáltal, hogy a falut a továbbiakban kivonta az árvizek hatása alól és közelebb hozta Pesthez, végsősorban az egész falu érdekének is megfelelt.

Az építkezést az uradalom mérnöke által felmért területen már 1838-ban megkezdték. A ráckevei uradalom levéltárában több térkép maradt fenn, amely az építésre vonatkozik. Ezekből kiderül, hogy a falut két utcára tervezték, a középen egy nagy térrel. A tér közepén a templom helyét jelölték ki,¹² míg tőle északra és délre az uradalomnak, illetőleg a plébániának, községháznak és iskolának mérték ki telkeket. A templomtéren osztották ki a templomhelytől keletre és nyugatra a három-három egésztelkes házhelyet. A féltelkesek házhelyeiket a falunak a két megnyitandó utca által közrefogott területén kapták még. A zselléreknek kiosztott terület a falu szélére, az utcáknak a határ felé eső oldalára, szembe a féltelkesekkel jutott. 39—39 házhelyet osztottak ki nekik (30—32. kép). Ezek szerint kiosztottak összesen 6 egésztelkes és 32 féltelkes jobbágy- és 78 zsellér-házhelyet. Összehasonlításul érdemes megjegyezni, hogy 1835-ben 5 egésztelkes, 32 féltelkes jobbágy, és 76 házas zsellér-háztartás volt Csepelen, míg a következő évtizedben, 1846-ban 4 egész és 34 féltelkes jobbágy mellett 74 házas zsellér háztartást írtak össze.¹³ A község vezetősége, miként ezek az adatok mutatják, nem gondolt a háztalan zsellérek megsegítésére, nekik nem tette lehetővé a házépitkezést. 1835-ben a háztalan zsellér háztartások száma 16, míg 1846-ban 36 volt.

A házhelyek kiosztásával egy időben került sor a szérűk (Trättplatz) kijelölésére. Külön szérűket jelöltek ki az uradalomnak, a papnak és a községnek mint jogi személynek. A szérűk a falu keleti oldala mellett húzódtak végig, a nyugati oldalon csak az ottani egésztelkes jobbágyok házhelyei mögött volt szérű. Ez a beosztás talán a széliránnyal volt kapcsolatban (31. kép). Éppen azért, mert a falu nagyon ki volt téve a szelek hatásának, 1848-ban a falu szélirányba eső (nyugati) oldalára egy valamivel több, mint tízholdas erdőt telepítenek¹⁴ (33. kép). Ezzel megszűntek a nyugati szérűk.

A házhelyek elosztási módja, mint az az eddigiekből kitűnik, elsősorban a gazdag parasztság érdekeit szolgálta. Az egészszelkes jobbágyok kisajátították maguknak a főteret, ahol a zsellérékénél négyszer nagyobb házhelyeiket osztatták ki maguknak. A zsellértelepülés, ahogy ez általában az új alapítású falvakban szokásos, kiszorult a falu szélére. A telekosztásnál csak igen kevésbé voltak tekintettel a nemzetiségi különbségekre. A tizennégy illír féltelkes jobbágy közül — igaz, hogy nagy részük — tizenegy család a falu déli, középső háztömbjében kapott házhelyet, de ebben a háztömbben is voltak rajtuk kívül németek (öt család). A többi három család az északi háztömbben kapott házhelyet. A viszonylag sokkal kisebb illír zsellérség is a falu déli részében települt meg. Itt azonban keveredve voltak a német zsellérekkel, akik közt kisebbséget alkottak. Ez a telepítési beosztás is valószínűsíti azt, amit már más helyen megállapítottunk, hogy a nemzetiségi ellentétek ebben a korban lassan elveszítik jelentőségüket, hogy ehelyett a jobbágy—zsellér ellentétek éleződjenek ki.¹⁵

Az építkezés gyorsan megindult. Egy 1839. október 25-i keletű térkép szerint a falu nagy része már beépült (31. kép). Mivel a telkek keskenyebb végükkel fordultak az utcákra, a házakat is így építették. Így az egyes házak keskenyebb része tekintett az utcákra, hosszabb felük pedig elnyúlt a telekhatár mellett a telek vége felé. A házak utcára tekintő homlokzata általában nem sokban különbözött a jobbágy- és zsellérportáknál; azonban az előbbiek sokkal mélyebben nyúltak be a telek belsejébe, mint az utóbbiak.

A templom, az uradalmi épületek, a plébánia, iskola és községháza ekkor még nem épült fel, de a hat egészszelkes jobbágy háza közül csak egy nem készült el. A 32 féltelkes-ház közül 26 már állott, kettőt éppen építettek, és csak négy nem készült el. Ezzel szemben 19 zsellérház építése még elmaradt a 78 közül. Talán éppen a zsellérek közt kell keresnünk az áttelepülés ellenzőit, hiszen új ház építéséhez nyilván pénzre volt szükségük, ami hiányzott, — míg a régi házak újjáépítése sokkal olcsóbb lett volna.

A község élete ezentúl már az új faluban folyt. A század második felében már általánosan ismert a község rendezett, szép települése.¹⁶ Magaslati települése miatt mentve maradt a későbbi árvizektől, így az 1876. évitől is.¹⁷

J E G Y Z E T E K

¹ *Kubinyi A.*, Csepel népessége a XVIII. században és a XIX. század első felében. Tanulmányok Budapest múltjából. XIII. köt. Bp. 1959, 229. old. és 4. kép.

² Uo. 242.

³ *J. Trattner*, Der Eisgang und die Ueberschwemmung der Donau in Ungarn in März 1838. 109—110. — Budapesti 2. sz. Állami Levéltár. Közgyűlési iratok. 1838. 1. 1111.

⁴ Gróf Széchenyi István összes munkái. XIV. köt. Bp. 1937, 169. Széchenyi—naplója szerint — márc. 17-én ment Csepelre, míg *Trattner* úgy tudja, hogy 19-én (i. m. 111). *Trattner* valószínűleg a megye által küldött segélyhajóval téveszti össze a Széchenyit szállító hajót, amaz ugyanis valóban márc. 19-én érkezett a faluba 600 kenyérrel. Ezzel a hajóval Eckstein Rudolf szolgabíró utazott Wenckheim Lászlóval. (Bp. 2. sz. Áll. lt. Közgyűlési iratok. 1838. 1. 1091. Eckstein jelentése.)

⁵ Lásd az előző jegyzetben idézett szolgabírói jelentést.

⁶ Főszolgabírói jelentés márc. 24-ról: Bp. 2. sz. Áll. lt. Közgyűlési iratok 1838. 1. 1141; lásd még: uo. 1838. 1. 1177 (a vármegye jelentését a helytartónácshoz). — Ezzel szemben *Trattner* azt állítja (i. m. 109), hogy 111 házból 105 pusztult el. Ezt veszi át: *Némethy K.*, A pest-budai árvíz 1838-ban. Bp. 1938, 214.

⁷ *Némethy i. m.* 213—215.

⁸ Bp. 2. sz. Áll. lt. Közgyűlési iratok. 1838. 1. 3966.

⁹ Uo.

¹⁰ Uo. 1839. 1. 6378.

¹¹ Ez a beosztás különbözött az urbáriumban lefektetettől. Akkor az egyes telkekhez nem járult egyforma belsőség. Bár a jobbágytelkek illetőségéül járó belsőség akkor viszonylag nagyobb volt a zselléreknek kiosztottnál (*Kubinyi i. m.* 234), ezt most sem vesztették el, mert a régi falu helyét kertként hasznosíthatták tovább. — Országos Széchényi Könyvtár. Térképtár. Kataszteri térképek, Csepel.

¹² A templom csak a század második felében épült fel. (*Perényi J.*, Csepel. Megjelent a Csepelsziget községei c. könyvben, amely egyik kötete a Ladányi Miksa szerkesztésében kiadott Magyar városok monográfiái c. sorozatnak. Bp. 1934, 53.) Érdekes, hogy az újonnan felépített Csepel szabályos alaprajza szinte teljesen meg egyezik a múlt századi kamarai telepítések alkalmával épült falvakéval. Valószínűleg típusstervek voltak a faluépítésre, és a ráckevei királyi családi uradalom mérnöke egy ilyent használt fel. Vö. pl. Szépfalu (Schoendorf) alaprajzával: *Hóman—Szekfű*, Magyar történet. 2. kiad. IV. köt. Bp. 1935, 432—433; Magyar művelődéstörténet. Bp. é. n. IV. köt. 182.

¹³ *Kubinyi i. m.* 244.

¹⁴ Bp. 2. sz. Áll. lt. Pest megyei lt. 133. sz. úrbéri per. A község 1848. márc. 12-én kelt reverzálisa.

¹⁵ *Kubinyi i. m.* 239. — Úgy látszik, hogy a jobbágyfelszabadítást közvetlenül megelőző időkben a parasztok közti nemzetiségi, vallási és jogi ellentétek lecsillapodnak, hogy helyet adjanak a gazdasági ellentéteknek (jobbágy és zsellér). Előbbiek szítása nyilván a földesurak érdeke volt. — Vö. még: a hegyaljai Tállyán a XIX. század második negyedében eltűnik a parasztnemesek és mezővárosi polgárok közti ellentét, hogy helyt adjon a jómódú szőlőbirtokosok és a zsellérek ellentétének. *Kubinyi A.*, Tállya mezőváros levéltára. Levéltári Közlemények XXVI (1955) 88. old. 32. jegyzet.

¹⁶ *Galgóczy K.*, Pest, Pilis és Solt tv. e. megye monographiája. III. köt. Bp. 1877, 18.

¹⁷ Uo. — A lakosság száma a század 70-es éveiben már 1604, tehát alig három évtized alatt majdnem megkétszereződött.

A. Kubinyi

DIE ÜBERSIEDELUNG CSEPELS NACH DEM HOCHWASSER]
IM JAHRE 1838

Csepel, die bedeutendste industrielle Vorstadt Großbudapests, stand zu Beginn des vorigen Jahrhunderts noch nicht an seinem heutigen Platz. Das alte Csepel erhob sich auf mittelalterlichen Überresten am Ufer der Donau gegenüber von Budafok. Seine Verlegung an seinen heutigen Ort hing mit einer großen Naturkatastrophe zusammen. Am 14. März 1838 wurde das Dorf von der Donau überschwemmt und obzwar Menschenleben nicht zu beklagen waren, standen nach der Überschwemmung von den 114 Häusern des Dorfes 106 völlig in Trümmern. Die Domäne von Ráckeve (der Gutsherr) und der Dorfvorstand beschlossen daher, das Dorf an einer anderen, von Überschwemmungen nicht bedrohten Stelle neu aufzubauen. Man wählte ein von der Donau entfernteres, mehr im Inselinneren und höher gelegenes Gebiet für das neue Dorf, das auf diese Weise näher an Pest heranrückte. Das neue Dorf wurde in regelmäßiger Form angelegt, die Hausgründe kamen entsprechend den wirtschaftlichen Verhältnissen der Einwohnerschaft unter dieselben zur Verteilung. Der Fronbauer mit ganzem Fronhof erhielt ein viermal so großes, jener, mit halben Fronhof ein doppelt so großes Grundstück wie der Häusler. Die Hausgründe der Fronbauern wurden in der Mitte des Dorfes, die der Häusler am Dorfrand ausgemessen.

SEENGER ERVIN

Levél Buda 1849. évi ostromáról

Budavára 1849 májusi felszabadító ostromának néhány napját írja le az alább közölt naplószerű levél, amely a szemtanú közvetlenségével rajzolja meg az ostromlott vár felszabadulását megelőző napjainak életét.

A levélnek — személyi vonatkozású részek mellőzésével — csupán a várostörténetileg jelentős részeit közöljük fordításban, a teljes német nyelvű szövegét az olvasó a függelékben találhatja. Írója, Glasz Anna, egyébként ismeretlen budavári lakos, címzettje pedig Andrásy Ignácné, szül. Végh Mária Martonvásáron. A levélben leírt események előzményei amúgy is ismereteseek, ezért csak röviden vázoljuk a következőkben.

1849 áprilisában a magyar seregek győzelmes előnyomulása az osztrák hadvezetőséget arra kényszerítette, hogy hadműveletei során Pest-Budát is kiürítse. A kiürítés — a Vár kivételével — a hajóhídnak április 24-én Welden Ferenc tábornagynagy parancsára történt felgyújtásával be is fejeződött. Annak ellenére, hogy a hajóhíd pusztulása a testvérvárosok között a kapcsolatot megszüntette (a Lánchíd ugyan már készen állott, de még nem nyitották meg hivatalosan), a lakosság lelkesedése leírhatatlan volt, azt hitték ugyanis, hogy az osztrákok a Várat is feladják. Az öröm sajnos korainak bizonyult, mert Hentzi várparancsnok felhívta a lakosságot, hogy két hónapra elegendő élelmiszerral lássa el magát, ebből természetesen mindenki a Vár ostromára következtetett.

Május 4-én északi és nyugati irányból meg is jelentek az első magyar csapatok. Görgey felszólítja Hentzit a Vár átadására, amit Hentzi azonnali válasza megtagad. Megkezdődik a Vár lövetése, amint május 11-én kelt levelünk írója egy hétre visszaemlékezve írja:

„...Nyolc nappal ezelőtt, tehát 4-én délben félelmetes ágyúzás indult meg és 24 órán keresztül megszakítás nélkül tartott, egészbenvéve 6 napon át, néhány megszakítással.”

8-án Görgey újból tüzet indít a Vár ellen. „A legborzalmasabb azonban a 8-ról 9-re virradó éjszaka volt, amikor a Várat izzó golyókkal lőtték, amelyek közül egyik az Uri utcában egy nagy házat gyújtott fel, ami földig le is égett. Már előzőleg több ház — köztük a királyi palota — kigyulladt, (a tüzet) azonban szerencsésen megfékezték.”

Hentzi megfogadta, hogy ezt a bombázást Pest lövetésével fogja megtorolni. Erről a Március Tizenötödike ezt írja: „Iszonyú hajnalra ébredtünk . . . a gyáva Hentzi bosszúból Pestet kezdé lövetni s reggeli 4 órától 6 óra utánig repült golyó, bomba, gránát, srapel és röppentyű

városunk felett... a Trattner—Károlyi-ház¹ lángbaborult... a Redut homlokzata... s még néhány feldunasori² épület kisebb-nagyobb mértékben rombadólt.” — Glasz Anna ezt írja: „Már akkor fenyegetőzött az itteni parancsnok [Hentzi], hogy ilyfajta események ismétlődése esetén Pesten bosszút fog állni. Ez 9-re virradó éjjel bombázással be is következett, ami ott [Pesten] állítólag borzalmasan pusztított. A Trattner—Károlyi-féle ház leégett és több más helyen akkora volt a pusztítás, hogy kb. 500 ember vesztette életét. Várunk is erősen megsérült. Ablakom előtt a térre legalább 40 gránát esett, ezek közül kettő áttörte házunk tetejét, két másik innen lepattanva az udvaron robbant, egy izzó tizenkétfontos hátsó szobám ablakát súrolta és szorosan ágyam mellé esett, ahol még hajnali 3-kor félálomban feküdtem. Miközben ezt írom, újból heves ágyúzás kezdődik.”

Május 12-én Hentzi a Vízivárost bombázza, kilenc ház leég, erre 13-án délutántól éjjelig a magyar tüzérség lövi a Várat, Hentzi pedig viszonzásképpen azonnal elrendeli Pest bombázását és felgyújtását. A Duna-parton 32 épület égett le.

„14-én reggel. Ó, Máriám, mily borzalmas. A Vár lövetése és a vízmű³ elleni roham kisebb megszakításokkal majdnem állandóan tart. Tegnapelőttről tegnapi virradó éjszaka a Vízivárosban, az Országúton⁴ és a Krisztinaváros két helyén volt tűz, egészen közel Wirozilékhoz,⁵ meglehetősen heves szél mellett, és tegnap este 10 óra felé több ház gyulladt ki az Úri utcában és Dísz téren. Egyébként is a Vár számára a tegnapi nap volt a legborzalmasabb; mert számtalan bombát dobtak, úgyhogy gránátokat és ágyúgolyókat már észre sem veszünk. Ennek [ti. a Vár bombázásának] az volt a szörnyű következménye, hogy Pestet innen erősen bombázták és több helyen, amelyek között a Casinót⁶ is jelzik, állítólag tűz ütött ki. Reggel általában nyugalom van, de délfelé növekvő hevességgel indul meg a tüzelés és rendszerint éjjel utánig tart. Este 6-tól 7-ig kibocsátják azokat,⁷ akik a Várat el akarják hagyni, de csak a Vízikapunál.⁸ Többnyire nők és gyermekek távoznak el. Ezeket egy tiszt kíséri a vízmű cölöpzetéig, amit a horvátok tartanak megszállva. Ezen túl állanak a magyarok. A menekülőket sorsukra bízzák.”

Néhány személyi vonatkozású mondat után: „Pestet tegnap este állítólag 7-től 12-ig bombázták és az félig le is égett. A Gellérthegyen — mondják — tegnap óta piros lobogó leng.”

Glasz Anna 26-án folytatja és egyúttal be is fejezi levelét. A befejező sorokból megtudjuk, hogy leköltözött a már fentebb említett Wirozilékhoz, a Krisztinavárosba. Magáról a felszabadulást hozó 21-éről egyetlen szava sincs, az ő számára ez a nap nyilván nem jelentett felszabadulást. Politikai beállítottságát osztrák származásán (amire kifogástalan német stílusából jogosan következtethetünk) kívül az is mutatja, hogy Andrassy Norbertnek Welden tábornagy szárnysegédjévé történt előléptetése „az utolsó öröm, amit az ég nyújtott számára”.

A levél, mint látjuk, nem tartalmaz olyan jelentősebb eseményt, amely Budavára ostromának, illetve felszabadításának történetét újabb adatokkal gazdagítaná, mégis kiemeljük a levélnek azt a mondatát,

amely szerint május 13-án a Gellérthegyen — állítólag — piros zászló lobogott. A korabeli ostromleírásokban eddig nem találtunk olyan adatot, amely ezt megerősítené. A szabadságharcral és ezzel kapcsolatosan Buda visszavételével foglalkozó történéseinket azonban bizonyára érdekli ez az adat.

Függelék

*Glasz Anna levelének eredeti szövege*⁹

Ofen am 11 ten Mai 1849.

Theure Marie! Noch lebe ich. Zwar angegriffen, erschöpft an Leib und Seele; aber ich lebe und beeile mich, dich über meine bisherige Existenz zu beruhigen, obschon die nächste Minute anders über mich verfügen kann, noch weiss, wie und wann dieser Brief zu dir gelangen wird.

Heute vor acht Tagen, also am 4-ten Mittags fing eine fürchterliche Canonade an, welche durch 24 Stunden unausgesetzt fortwährte, im Ganzen durch 6 Tage dauerte, doch mit einigen ruhigeren Zwischenräumen; die fürchterlichste Nacht aber war die vom 8ten auf den 9ten, wo die Festung mit glühenden Kugeln beschossen ward, von denen eine ein grosses Haus in der Herrengasse entzündete, welches auch bis auf den Grund abbrannte. Schon früher geriethen mehrere Häuser, worunter das k. Schloss in Brand, welcher jedoch glücklich gedämpft wurde. Schon damals dachte der hiesige Commandant er wolle sich bei der Wiederholung solcher Ereignisse an Pesth rächen. Dies ist denn auch in der Nacht auf den 9ten mit Bomben geschehen, die dort fürchterlich gewöhlt haben. Das Redoutengebäude soll nur noch ein Schutthaufen seyn; das Trattner—Károlyische Haus ist abgebrannt und an mehreren andern Orten soll es so schrecklich hergegangen seyn, dass bei 500 Personen ihr Leben verloren.

Unsere Festung ist auch stark beschädigt. Vor meinen Fenstern auf dem Platze, sprangen gewiss an 40 Granaten; zwey derselben schlugen durch unser Hausdach, 2 andere prellten von da ab und zerplatzten im Hofe, eine glühende 12 pfünder streifte das Fenster meines Hinterzimmers wohin ich mich zurückgezogen und wo ich noch 3 Uhr Morgens im Halbschlummer zu Bette lag, und fiel knapp vor demselben nieder. Bisher hat mich Gott indessen wunderbar geschützt! — Während ich dieses schreibe fängt neuerdings eine ziemlich heftige Canonade an.

Am 5ten gegen Mitternacht ergriff ich um meinen Geist von den mich umgebenden Schrecknissen ein wenig abzulenken, eine alte Wienerzeitung vom 22ten April und las ganz mechanisch die Beförderungen bei der k. Armee; da fiel mein Auge plötzlich auf Namen Norbert [Andrássy] von Sachsen Kürassiere avancirt zum Major und Flügelandjutanten beim Feldzeugmeister B[aron] Welden. Dies ist die letzte Freude, dachte ich, die mir der Himmel hienieden beschieden hat; und bat ihn zugleich diese Nachricht auch zu dir gelangen zu lassen. Meine Freunde machen

mir viel Kummer. Du, die gute Steinbach zu Pesth mit den Ihrigen und viele andere mir geneigte Menschen; besonders die Familie Wirozsil die mitten unter feindlichen Elementen in der Christinenstadt den höchsten Gefahren ausgesetzt ist. Wie wird dies alles enden.

Am 14ten Morgens. O, Marie, welche gräuelszenen! Die Beschiesung der Festung und der Sturm auf die Wassermaschine dauern mit kurzen interwallen fast immer fort. In der Nacht von vorgestern auf gestern brannte es in der Wasserstadt, auf der Landstrasse und an 2 Orten in der Christinenstadt ganz in der Nähe Wirozsil's bei ziemlich heftigem Winde; und gestern gegen 10 Uhr Nachts geriethen mehrere Häuser in der Festung in der Herrengasse und auf dem Paradeplatz in Brand. Ueberhaupt war für die Festung der gestrige Tag wohl der schrecklichste; denn unzählige Bomben wurden hereinschleudert, so dass wir Granaten und Kanonenkugeln kaum mehr beachten. Die entsetzliche Folge davon war, dass auch Pesth von hier aus scharf bombardirt wurde, und an mehreren Orten, worunter man das Casino bezeichnet, gebrannt haben soll. Der Morgen ist meistens ziemlich ruhig; doch gegen Mittag geht das Schiessen in steigenden Grössen an, und dauert gewöhnlich bis nach Mitternacht. Von 6 bis 7 Uhr Abends ist Auslass für all diejenigen, welche die Festung verlassen wollen; doch nur am Wasserthore. Meist sind es Frauen und Kinder die sich entfernen. Sie werden von einem Ofzier [sic!] bis zu den Pallisaden an der Wassermaschine begleitet, welche die Kroaten besetzt halten. Jenseits derselben stehen die Ungarn, und die Flüchtigen werden ihren Schicksale überlassen. Nun aber kann keine Kunde von ihnen zurückkommen, und der Himmel weiss, was aus ihnen geworden. Gestern wollte die Kubinyi, die letzte also meiner hiesigen nähern Freunde, sich von hier entfernen. Ob sie es gethan ist mir noch unbekannt. Kaum fühle ich noch das Leben in mir. Wenn auch keine Kugel, kann der Schrecken, die Ruhelosigkeit, die Entbehrung der gewohnten Lebensmittel mich leicht hinraffen. In diesem Falle lebe wohl, meine Marie! Du und die Deinigen!

Pesth soll gestern von 7 bis 12 Uhr Nachts bombardirt, und zur Hälfte abgebrannt seyn; auf dem Blocksberge soll seit gestern eine hochrothe Fahne wehen.

Am 26sten. Ich lebe noch; das heisst ich wandle herum, esse, trinke, schlafe; aber mein Geist ist gebrochen, aller Muth mit dem Schicksale ferner zu ringen, dahin. Meine Wohnung ist zur Hälfte zerstört, eine andere schwer zu bekommen, seit 3 Tagen bin ich bei Wirozsil's; aber meine Habe ist theils zerstreut, theils verderbt. Die ganze Belagerung und ihre Schrecken habe ich durchgemacht; sieben Tage und Nächte in einem schrecklichen Keller zugebracht; dass ich noch lebe, ist ein wahres Wunder. Nun aber bitte ich dich um alles was dir heilig ist, gib mir Nachricht von dir; adressire aber deinen Brief in die Christinenstadt, Aldásisches Haus, Nro. 227, bei Wirozsil's. Lebe wohl! Anna Glasz. — Címzés: An Frau Marie v. Andrassy geborne Wégh. Nach Martonvásár. St: Péter. Unter diese Adresse bitte ich im Falle meines Todes diesen Brief zu befördern. Anna Glasz.

J E G Y Z E T E K

¹ Pest, Belváros, Úri utca 453. sz.; ma Petőfi Sándor utca 3. sz.

² A pesti Duna-partnak a Vigadótól északra eső részén épült házak, a mai Dorottya és Mária Valéria utca között. A Mária Valéria utca és Belgrád rakpart közötti házak később, a 60-as évektől épültek.

³ Az I. ker. Fő utca 5. sz. helyén állott.

⁴ Országútnak nevezték Budának azt a részét, amely a mai Bem tér, a Rózsadomb és a Császárfürdő között fekszik, nagyjából tehát a Mártírok útja—Török utca—Kunfi Zsigmond utcának a Császárfürdőig terjedő része és a Bem József utca által határolt terület.

⁵ Ma: I. ker., Krisztina körút 57. sz.

⁶ Lloyd-palota.

⁷ Május 7-én du. 6 órakor a városi tanácsból alakult küldöttség kereste fel Hentzi várparancsnokot azzal a kérelemmel, hogy az öreg férfiak, valamint a nők a Várat elhagyhassák, egyúttal pedig kérték, hogy a Vár alatt elterülő városrészek lövetését a lakosság érdekében szüntesse be. 8-án este 7— $\frac{1}{2}$ 9-ig teljes tűzszünetet rendeltek el, ezalatt az idő alatt több, mint 300 polgári személy hagyta el a Várat.

⁸ A Hunyadi János út felső végénél volt, a mai Színház utca és a volt külügyminisztériumi épület között.

⁹ A Bp. Történeti Múzeum — Kisceli Múzeum. Lt. sz.: 27066.

E. Seenger

EIN BRIEF ÜBER DIE BELAGERUNG OFENS IM JAHRE 1849

Der Brief einer gewissen Anna Glass, über deren Person nichts Näheres bekannt ist, als daß sie in der Festung von Ofen gewohnt hat, ist an die Freundin derselben, an Frau Ignác Andrassy, geb. Maria Wégh gerichtet. Darin schildert Anna Glass, teils vom Hörensagen, teils aber auch als Augenzeuge, Ereignisse, die sich zwischen dem 4. und dem 14. Mai 1849, während der Belagerung der Festung durch die Freiheitstruppen daselbst abgespielt hatten. Der Brief ist vom 11. Mai datiert. Er beschreibt die am 4. Mai mit der Bombardierung beginnende Belagerungsphase, die von Hentzi und Görgei angeordnete beiderseitige Bombardierung Pests und Ofens, den daraus resultierenden Brand Pests, bzw. der königlichen Burg. Die am 21. erfolgte Wiedereroberung läßt Anna Glass unerwähnt, sie setzt ihren Brief am 14., bzw. am 26. desselben Monats fort und beendet ihn am letzterwähnten Tag.

Stadtgeschichtlich ist der Brief insofern von Bedeutung, als in ihm die Ereignisse zum Teil mit der Unmittelbarkeit des Augenzeugen geschildert sind. Über die Begebenheiten in Pest konnte die Schreiberin selbstverständlich nur die umlaufenden Gerüchte mitteilen, wie u. a. über die Vernichtung des Pollack'schen Redoutengebäudes, über den Brand des Trattner-Hofes, sowie darüber, daß der in der Nacht vom 8. zum 9. erfolgten Bombardierung an die 500 Menschen zum Opfer gefallen waren. Dann berichtet sie, daß seit »gestern« (13. Mai) auf dem Gellértberg (Blocksberg) eine rote Fahne wehe.

Als Augenzeuge schildert die Briefschreiberin Begebnisse, die sich in der Festung selbst oder in der unmittelbaren Umgebung derselben abgespielt hatten: das Bombardieren, das in der Regel bis Mitternacht dauerte und nur von einer einstündigen Feuerpause unterbrochen wurde, die allabends zwischen 6—7 Uhr gewährt wurde, damit die zivile Bevölkerung Gelegenheit hatte die Festung zu verlassen. Bei solchen Gelegenheiten flüchteten hauptsächlich Frauen und Kinder aus der Festung. Ein Offizier gab ihnen das Geleit vom Vizikapu (Wassertor) bis zu dem Wasserwerk in der Fő-Gasse, der Linie der heutigen Hunyadi János-Gasse entlang. Das Wasserwerk war von Kroaten besetzt.

Im weiteren wird über Persönliches, gemeinsame Bekannte usw. berichtet. Die Briefschreiberin klagt über die teilweise Zerstörung ihrer Wohnung, den Verlust ihrer Mobilien, über ihre Hinfälligkeit. Schließlich erwähnt sie noch, daß sie seit dem 23. des Monats bei der Familie Wirozil im Áldásy-Haus in der Kristinenstadt wohne.

SZEKERES JÓZSEF

Az újpesti hajóépítés története. I. (1863—1911)

Az újpesti téli kikötő létesítése és a dunai hajózás a kiegyezés előtt

A legrégebbi írásos emlékek szerint a Dunát már 3500 évvel ezelőtt hajózták. A dunai hajózás kezdete egybekapcsolódott Európa kultúr-történetének kezdetével. A Duna az egyik legjelentősebb európai vízrendszer, a népek vándorlásának és kereskedelmi kapcsolatainak fő útvonala. Jelentősége a későbbi évszázadokban sem csökkent.¹

A XIX. század első felében mai fogalmak szerint elég kezdetleges volt a dunai hajózás. A vízi áruszállítást 5—600 tonna teherbírású fahajókkal bonyolították le. A Duna-hajózás ezekben az években nem tudott jelentősebbé válni, mert számtalan gátló tényező akadályozta felindülését. A szabályozatlan-takarítatlan folyómeder, megfelelő kikötők hiánya, a sok vízimalom szinte leküzdhetetlen akadályokat jelentett. Megnehezítette és kényelmetlenné tette a Duna hajózását a vitorlák használatának körülményessége, mert a folyó kanyarulatai miatt állandóan változtatni kellett a vitorlák állását. A szél iránya legtöbbször a víz folyásával esett egybe, ezért mint vonóerőt felhasználni alig lehetett. Ár ellenében történő hajózás esetén a hajókat vontatni kellett, ami igen körülményes, de főleg igen költséges vállalkozás volt. A hajóvontatás sok esetben elítélt politikai bűnösökkel vagy lovakkal történt. A Dömsöd és Pest közötti forgalmat lebonyolító hajót még az 1840-es években is emberi erővel húzták Pestre. Ha az utas segített a hajót húzni, akkor 20 krajcár volt a viteldíj, ha nem és csak a fedélzeten pipázott, akkor 40 krajcár.² A hajókon a hagyományos árucikkeket szállították: a folyón felfelé gabonát és más mezőgazdasági termékeket, visszafelé iparcikkeket. Szokásos volt, különösen hosszabb távra történő szállítás esetében, több fahajó összekapcsolása, így meg lehetett takarítani bizonyos költségeket.

A hajózási évad kezdete az áradással esett egybe, ekkor indulhattak csak meg a hajók, mert a magas vízállás csökkentette a homokpadok veszélyeit. A hajózási idény igen rövid ideig, mindössze néhány hónapig tartott, különösen csapadéokban szegényebb évek esetén volt így. Ezért alakult ki Győr és Komárom nagy jelentősége a dunai áruforgalomban, mert az alacsony vízállás és szabályozatlan folyómeder miatt, különösen az őszi hónapokban, a délről észak felé haladó gabona-, bor-, só- és más árucikkeket szállító hajók feljebb már nem tudtak menni. Ezekben a városokban kényszerültek kirakni áruikat, amelyeket fogatokon, majd a Pest—Bécs vasútvonal kiépítése után, az 1850-es évektől, vonaton szál-

lítottak tovább az osztrák tartományok felé. A hajón történő szállítás eléggé költséges, lassú és körülményes volt, így igen magas szállítási díj-tarifák alakultak ki. Mindezen kedvezőtlen tényezők hatása következtében a dunai hajózás, a folyami áruszállítás viszonylag csekély mértékű volt és a korabeli források szerint ezernél alig több fahajóval bonyolították le.

Fahajók készítésével a folyam mentén fekvő majdnem minden nagyobb városban foglalkoztak. Ismertebb hajóépítők működtek Pesten, Győrött, Komáromban és Baján. A legnagyobb Luczenbacher Pál szobi mester volt közöttük.

A Duna-hajózás területén a gőzgéppel ellátott hajók megjelenése teremtett új helyzetet. A század első harmadában fedezték fel a gőzgép közlekedési, szállítási eszközökben való alkalmazhatóságát, és ez az új, óriási jelentőségű felfedezés megteremtette a vasutat és a gőzhajót, forradalmasította a közlekedést s az áruszállítást, mivel addig soha el nem képzelt nagyságú embertömegek, valamint árumennyiségek gyors és olcsó szállítását tette lehetővé. A Dunán a gőzhajózás egyeduralmának kivívásáig igen hosszú idő, csaknem négy évtized telt el. Igazi fellendülése és térhódítása csak az 1848-as polgári forradalom győzelme után, a feudális termelési viszonyok felszámolásával kapcsolatban következett be.³

Az első dunai gőzhajó, Bernhardt Antal bécsi polgár jól sikerült hajója, a Carolina 1818-ban tette meg első útját a Dunán, Bécsből Pozsonyig. A hajó Bernhardt saját tervei szerint készült 1816–17-ben a bécsi hajógyárban. Kerekét hengeres álló gőzgép hajtotta. A gép kevés helyet foglalt el a hajón, és kezelése a korabeli források szerint igen egyszerű volt. A hajótest fából készült. Bernhardt sikere nagy vállalkozási lázt támasztott fel az osztrák fővárosban — bár a feltaláló próbálkozása találmányának üzleti kihasználására csődöt mondott. 1818-ban egy Saint-Leon nevű francia vállalkozó alapít részvénytársaságot és egy hajóval meg is kezdik működésüket. Ez a vállalat is csődbe jutott. Tíz évvel később két angol, J. Andrews és J. Prichard kért engedélyt a dunai hajóközlekedés kizárólagos lebonyolítására — saját hajóikkal. Részvényeket bocsátottak ki és az osztrák arisztokrácia a pénzvilág embereivel együtt bekapcsolódott az újonnan alapított s privilégiumot nyert társaságba. 1830 végén tartotta a társaság első hajója, a Franz I. próbaútját, a rendszeres forgalmat pedig 1831. február 1-én indították meg. Az Első Dunagőzhajózási Társaság (DGT) volt az első olyan dunai hajózási vállalat, amely a gazdasági érdekeknek megfelelő szállítási eszközzel rendelkezett.⁴

A Dunagőzhajózási Társaság is megmaradt volna a középszerű és az idők folyamán eltűnt kis társaságok sorában, ha születésekor nem áll mellette hazánk egyik legnagyobb fia, Széchenyi István. Széchenyi figyelmét az ország sok más baja között nem kerülte el a hajózás ügyének nagy fontossága sem. Széchenyi 1830-ban egy Pesten épített evezős fahajón, a Desdemonán végighajózott a Dunán és saját szemével alkotott képet a dunai hajózás kifejlesztésének lehetőségeiről. Egy levelében a hajózás után arról írt, hogy az Alduna megnyitása és a Fekete-tengerig

való hajózhatóvá tétele a legfontosabb feladat. A későbbi években tevékeny részt vállalt a hajózás ügyének megoldásából azáltal, hogy elfogadta az állami építkezések királyi biztosi tisztét a Vaskapu szoros megnyitásánál. Működésével a már létező Dunagőzhajózási Társaságot támogatta, de akkor az volt a legfontosabb feladat, hogy az ország gazdaságát bekapcsolják az európai gazdasági élet vérkeringésébe.⁵

Miközben a Vaskapunál tervezett út előkészületi munkálatai megindultak, Széchenyi bejárta a Tiszát is, híveket toborozva azon a vidéken is a hajózásnak. Később Bajorország és Württemberg uralkodóit beszélte rá jelentősebb mennyiségű, újkibocsátású DGT részvény vásárlására. Majd Londonban kotrógépet vásárolt és egymásután írta cikkeit a Társalgóban a közvélemény megnyerésére. Széchenyi javaslatára kezdtek meg az óbudai szigeten a hajógyárépítési munkálatokat. 1836-ban készült el a DGT hajógyára. 1837-ben indult ki a hajógyári öbölből az első itt épített gőzhajó, és ezt sorban követik a többiek. A hajók teste — a régi építési módnak megfelelően még fából van, újat jelent a kazánok és a kezdetben még külföldről beszerzett gőzgépek gyártásának fokozatos átvétele. 1839-ben készült az első vas-testű gőzhajó és ettől kezdve mind kevesebb fahajót építettek. A 40-es években kezdett általánossá válni az uszályok vasból való készítése.⁶

Széchenyi gazdasági tervei zömükben — a nagyméretű folyamszabályozási, csatornázási és hajózási tervek — azonban nem valósulhattak meg, részben az osztrák politikai és gazdasági körök ellenzése, részben a belső részvétlenség miatt. Később, a szabadságharc leverése után pedig az ország politikai helyzete gátolta és időben eltolta a hajózás fejlesztésével kapcsolatos munkák elvégzését. A hajóépítés kifejlesztése és a nemzeti hajózási vállalatok megalakulása terén 1865-ig úgyszólván semmi sem történt, jóllehet az 1856 márciusában megtartott párizsi kongresszus nemzetközi-jogi szempontból szabaddá tette a Duna-hajózást. 1857-ben az érdekelt partmenti államok újabb megállapodást kötöttek a szabad Duna-hajózás tárgyában. Ezáltal a DGT elvesztette az osztrák kormányzattól nyert hajózási privilégiumát, és a jogi korlátok leomlottak a Duna nemzetközi felhasználása elől. A párizsi egyezmények egyedül jogi szempontból való jelentőségét erősen aláhúzta az a tény, hogy az osztrák kormány 1880-ig a DGT javára és az államkincstár terhére évi 2 millió forint kamatbiztosítást helyezett kilátásba arra az esetre, ha a vállalat veszteséges lenne. Nyilvánvaló, hogy az állami szubvenciónak is tekinthető kamatbiztosítás az esetleg jelentkező versenytársak leküzdéséhez elegendő erőforrást biztosított.

Csaknem egy időben a dunai szabad hajózási egyezmények megkötésével két magyarországi közigazgatási szerv képviselői között is megállapodások jöttek létre, és ezeknek az egyezményeknek a továbbiakban döntő befolyásuk volt az újpesti hajóépítésre. 1856. október 30-án a Császári Vízépítészeti Hivatal megvásárolta Pest város tanácsától a város tulajdonában levő újpesti Duna-szigetet és egy évvel később a szigettel szemben fekvő Duna-partot. E vásárlások célja megfelelő terület biztosítása volt a még Széchenyi elgondolása alapján tervbe vett Duna-

kikötő létesítéséhez.⁷ Valójában tehát az újpesti sziget és a vele szemben fekvő partrész nem is volt újpesti, hanem Pest városához tartozó terület. Ennélfogva, amikor újpesti hajóépítésről esik szó, valójában a pesti hajóépítést kell érteni ezen. Az „újpesti” kikötő vagy hajóépítés elnevezést indokolja a csaknem 100 éves — bár helytelen — használat, továbbá az óbudai hajóépítéstől való megkülönböztetés szándéka.

A következő, 1857-es év tavaszán nagyszámú munkássereg kezdett dolgozni a szigeten és a Duna-parton. Feladatuk volt a sziget és a part közötti elzárógát megépítése, hogy ily módon a Duna folyása elől elzárt, a jégzajlás veszélye ellen biztosított öblöt hozzanak létre az újpesti sziget és a Duna-part között. A nagyméretű munkálatok sikerét elősegítette a megyeri sziget mentén a folyam sodrása által lerakott homokzátonyok és homokpadok sokasága, valamint a sziget és part közötti távolság kicsinyége. Alig egy év telt el és 1857 végére az újpesti téli kikötő nagyjában készen állt.⁸ A kikötő létesítése jelentősen hozzájárult a biztonságosabb hajózás megteremtéséhez és általában lehetőséget nyújtott a hajózás további fejlesztéséhez. Ugyanakkor a védett öbölben elegendő terület volt a hajóépítés céljaira is.⁹

Az osztrák abszolutizmus éveiben mégsem jelentett lényeges változást az újpesti téli kikötő létrehozása a nemzeti hajózás fejlesztése tekintetében. Az ország politikai helyzete, a tőkehiány a hajózás és hajóépítés területén, akadályozta az esetleges magyar kezdeményezést, hátráltatta az önálló magyar hajózási vállalatok létrejöttét.

Az 1860-as évek közepére politikailag és gazdaságilag is enyhült az osztrák elnyomás és ennek kedvező hatását a fellendülő gazdasági élet mutatta. A gőzhajózás és a gőzvasút elterjedése elősegítette a feudális kötöttségektől részben megszabadult magyar mezőgazdaság termékeinek nagy tömegben, kedvező árak melletti megjelenését a nyugati piacokon. A magyar kereskedő-tőkésék egyes rétegei megerősödtek, s lassanként felhalmozódó fölös tőkéjüket részben az iparban, részben a közlekedésben kívánták elhelyezni, hogy ezáltal még inkább növeljék nyereségüket. Ezzel a tevékenységükkel egyben Magyarország gazdasági életét is előbbre vitték. A fellendülő gazdasági élet a hajóval történő áruszállítás iránt is egyre növekvő igényeket támasztott, és ezzel egy időben felmerült minél több hajó építésének szükségessége.

A magyar és külföldi tőkésék a vízi úton történő áruszállítás előtt álló nagy lehetőségek kihasználása érdekében megkísérelték a betörést a hajózás területére, amely addig az osztrák DGT privilégiuma volt. A kezdeti lehetőségek igen kedvezőknek mutatkoztak, mert az ország közvéleménye ellenszenvvel figyelte a DGT működését. Azt mindenki elismerte, hogy a század 30-as, 40-es éveiben, amikor a DGT Széchenyi támogatásával kiterjesztette tevékenységét, az egész Dunán és hajózható mellékvizein a hajózási forgalom lebonyolításában úttörő és vezető szerepet játszott, s a személy-, darabáru- és tömegáru forgalomban, valamint a postaforgalomban nemcsak Ausztria, hanem Magyarország és az összes többi Duna-menti ország gazdasági életének lényegében hasznára volt. Azonban a század 60-as éveitől már belföldön is kialakulóban

voltak azok a körülmények — megfelelő pénztőke, szakemberek, hajó-építési feltételek —, amelyek feltámasztották a hazai tőkés vállalkozók igényét a belföldi hajózás profitjának megszerzésére. A helyzet az 1865 és 1870 közötti konjunkturális évekre már teljesen kiéleződött. Az érdekeltek a sajtó és röpiratok útján tárták fel követelésüket a közvélemény előtt, s támadták ellenfelük, a monopóliumát féltve őrző DGT tevékenységét, amely igyekezett a hazai hajózási vállalatok alakulását meggátolni. A DGT elleni hangulatkeltés¹⁰ érdekében hivatkoztak arra a hatalmas, többmillió forintos profitra, amelyet az, a magyarországi szállítások hasznaként, külföldre visz, s arra is, hogy egyes időpontokban a szállítmányok átvétele körül késedelmesen járt el.¹¹

Ugyanakkor a DGT főbb teljesítményadatai állandóan emelkedő tendenciát mutattak:¹²

Év	Hajók		Uszályok		Szállított személyek		Szállított árumennyiség	
	száma	%	száma	%	ezer fő	%	tonna	%
1850	48	100	125	100	1349	100	136 821	100
1855	93	193	338	270	1375	102	532 322	470
1860	120	250	469	375	1152	85	844 726	617
1865	135	281	523	418	1385	102	962 852	703

A DGT mellett vegetáló magánhajózási vállalatok és kisebb hajózási társaságok (Luczenbacher Pál négy gőzössel, a Győri Gőzhajózási Társaság két gőzössel, Eggenhoffer József két gőzössel és négy magánkézben levő kis gőzhajó) mind csak néhány vontató és egy-két személyszállító gőzös és uszályhajó fölött rendelkeztek, kizárólag a Duna magyar szakaszán bonyolították le tömegáru (gabona, kukorica, épületfa, kő, téglák és szén) szállítását. Ezek a vállalatok a DGT szállítási tarifájánál olcsóbb árak mellett álltak a hajózási forgalom rendelkezésére.¹³ A még közlekedő mintegy 1000 fahajó sem a biztonságos, sem a gyors szállítási igényeket nem elégítette ki. Érdekes megemlíteni, hogy minden tiltó rendelkezés ellenére még a század 60-as éveiben is külön szigorú rendeleteket kellett hozni a hajóknak emberekkel való vontatásának beszüntetésére.¹⁴

Az újpesti téli kikötő létesítése a hajóközlekedés feltételeinek javításán és a hajók biztonságos telelésén túlmenőleg lehetőséget adott a korszerű hajóépítés kifejlesztéséhez. A szájhagyomány és a hitelesnek tekinthető adatok szerint csaknem egy évszázada folyik vashajók építése a kikötőből területén. A kikötő 2 kilométer hosszú hajóépítéshez alkalmas partterülettel rendelkezik, 34 hektár (kb. 75 kat. hold) terjedelmű, és befogadó képessége mintegy 800 folyami hajó. A későbbi években épített zsilip és az öböl rendszeres kotrása lehetővé tette a kikötő területének növelését, ami 70 további hajó részére biztosított veszélymentes telelési lehetőséget.

A kikötő igazgatását a kikötőfelügyelet látta el, amely az Óbudai Kincstári Jóságigazgatóságnak volt alárendelve. Ide kellett benyújtani a kérelmeket a kikötői bérlemények engedélyezésére és a bérleti szerződések megkötésére. A kikötő-sziget és a szigettel szemben fekvő partsáv közigazgatásilag hosszú éveken át szinte területenkívüliséget élvezett, amennyiben sem a Pest városi, sem a Pest megyei hatóságok intézkedési jogkörrel nem rendelkeztek. 1873 után a kikötő-sziget visszakerült a főváros tulajdonába és sor került a város határának a kikötő területén történő pontos kijelölésére. A főváros határának megvonása után a kikötő területének mintegy kétharmad részét visszacsatolták a pesti határhoz és csak a kikötő északi csúcsa (a mai összekötő vasúti hídtól északra) került Újpest városához. Ezáltal a kikötő területileg újból a főváros része lett, és ennélfogva az „újpesti hajóépítés” meghatározás valójában a pesti, budapesti hajóépítést jelenti.

A hajóépítő mesterek a kikötő elkészülte után a kincstártól bérbe vett néhány száz négyszögölnyi területen hozzáfogtak kezdetleges fahajók építéséhez, és bár néha látták a DGT vashajóit, magukénak gondolták a világot, s azt hitték, hogy egész életükben zavartalanul építhetik majd bárkáikat a kikötő védett öblében. Ezek között a kismesterek között jelent meg 1863-ban egy harmincegy éves pesti fiatalember, Hartmann József és hihetetlen mértékű akaratereje, szívóssága, üzleti érzéke s jó munkásai segítségével megindult a vashajók építése, kifejlődött a ma is virágzó újpesti hajóépítés.¹⁵

Hajóépítés 1871-ig

1864. február 7-én a Pest városi tanácshoz egy fiatalember kérvénye érkezett be, amelyben a kérelmező a gépészkovács mesterség gyakorlásához kért iparendélyt.¹⁶ A fiatalember — Hartmann József — pesti születésű, már gyermekkorában is a hajózás és a hajóépítés iránt érdeklődött, ezért szülei az alapfokú iskolai oktatás befejezése után a DGT Óbudai Hajógyárába adták továbbképzésre. Itt csak néhány évig tanult és dolgozott, mert a vállalat vezetői felfigyeltek az értelmes, vállalkozó kedvű fiatal gyerekekre és tanulmányainak folytatására a társaság központi igazgatóságához, Bécsbe küdték. Már ekkor megkezdte önképzését, és ezt folytatta a fiúmei Mecantil Társulatnál, később pedig a zürichi hajógyárban. Az évek előrehaladásával komoly tudásra tett szert és miután úgy érezte, hogy Európában már nem tanulhat többet, áthajózott Amerikába. A kapitalista iparosodás óriási tempójában előrehaladó Újvilágban igen nagy szükség volt képzett szakemberekre, s ezért Hartmann könnyen talált munkát és a tanácsi kérvényhez csatolt oklevelek, bizonyítványok szerint mérnöki munkakörben dolgozott.

Hartmann nem maradt az akkor még „korlátlan lehetőségek”-kel kecsegtető Amerikában, hanem amint megfelelő összegű pénzt sikerült összegyűjtenie, hazaindult Magyarországra, Pestre. Jóllehet, az Újvilágban jobban megbecsülték és honorálták tudását, ő mégis úgy érezte, hogy mindazt, amit a külföldön eltöltött másfél évtized alatt tanult és

tapasztalt, azt itt, hazájában és szülővárosában kötelessége felhasználni, továbbadni. Ezen túl pedig tudta, hogy hazájában csak most fog megindulni az a fejlődés, amelynek eredményeit a nyugati országokban saját tapasztalatain keresztül ismerhetette meg. Harminc éves korában már idehaza találjuk, és az iratanyag tanúsága szerint megkezdte hajóépítési tevékenységének üzleti megalapozását. 1863-ban már iparengedélyért fordult a pesti városi tanácshoz, de szerencsétlenségére egy szélhámoshoz vitte sorsa. Ezt Hartmann csak több hónapos aldunai üzletszerző útjáról történt hazatérése után tudta meg, amikor is érdeklődésére közölték, hogy új kérvény beadására lesz szükség.¹⁷

Az Alduna vidékén megtett üzleti útja nem maradt eredménytelen, ellenkezőleg, hatalmas kereslet kialakulásának jeleit fedezte fel. Különösen görög és román részről fogadták örömmel a fiatalembert, akinek kellemes megnyerő modora, jó bizonyítványai és nem utolsósorban nyelvtudása révén nagy sikerei voltak. A hónapokig elhúzódott üzleti út kedvező kilátásokkal biztatta létesítendő saját üzemének prosperálására. Hazajövetele után haladéktalanul üzemhely után nézett, és rövid keresgélés után a Géza utca és Akadémia utca sarkán — közvetlen a rakpart mellett — bérbe vette az elhalt Pozdech kovácsmester műhelyét.

A pesti városi tanács az ismeretlen, támogatókkal nem rendelkező Hartmann kérelmét hosszasan vizsgálta, majd az építési bizottmányhoz került a kérelem véleményezésre. Négy hónap múlva Feszl építési tanácsnok végre beadta jelentését, amelyben megfelelőnek nyilvánította a Pozdech-műhelyt, és a kérvény beadását követő ötödik hónapban, 1864. június 3-án végre kiadták az iparengedélyt.¹⁸

A Pozdech-műhely a Géza utca 3. sz. alatt, közvetlenül a még kiépítetlen Duna-part mellett feküdt, közel a Lánchídtól északra levő rakparthoz, ahol az egyes hajózási társaságok kikötőhelyei voltak. Így a hajók igen könnyen meg tudták a műhelyt közelíteni és Hartmannak is alkalma nyílt személyesen üzlete után járni a part mentén álló meghibásodott vagy sérült hajók kapitányainál. A későbbi években a Géza utcai műhelyt általában Hartmann József pesti gépgyárának nevezték.¹⁹

Harmann vállalkozására a legközelebbi adat egy évvel későbbi keltezésű A budai helytartótanács egy leiratában felszólítja a városi tanácsot hogy járjon el Hartmann József pesti hajóépítőnél Petrescu román totillaezredes és parancsnok panaszának kivizsgálása ügyében.²⁰ Petrescu ezredes a brailai osztrák külügyi megbízott előtt panaszt emelt Hartmann ellen, mert a szerződésileg elvállalt hajózási szereknek a szállítását elmulasztotta. Hartmann kellően megindokolta a kését, majd a megemelt hajózási szereket leszállította. Ebből az adatból is az tűnik ki, hogy Hartmann üzletköre — üzletszerző útjának irányából — az Alduna vidékére terjedt ki, és a későbbi évek folyamán az erről a vidékről érkező külföldi megrendelők hozzák a munka zömét. Belföldön akkor még nem lendült fel a hajózás, csupán csak kísérletek folytak magyar érdekeltségű hajózási vállalatokhoz szükséges alaptőke összehozására; a DGT pedig saját hajógyárára és az osztrák gyárakra támaszkodott. Ilyen körülmények között az újonnan üzembehelyezett gyár nem válo-

gathatott megrendelői között, el kellett fogadni minden munkát. A különféle javításoktól gőzkazánok gyártásáig mindenre kiterjedt az üzem munkaköre. Ebből az időszakból örökölte meg Hartmann egyik érdekes vállalkozását Konkoly Thege Miklós, a híres csillagász, aki kortársa volt Hartmannnak, a következőképpen: Luczenbacher Pál szobi fakereskedő, a magyar hajózás és hajóépítés egy másik úttörője, szobi fahajógyárában 1861-ben épített egy kis kerékmeghajtású gőzcsonakot, a Mariskát. Luczenbacher általában szerencsés kezű ember volt, vidéki kereskedőből élete folyamán három-négy millió korona vagyonnal rendelkező főrendiházi taggá lett, de a Mariska bizony rosszul sikerült, hajózásra nem igen lehetett használni. A hajótestet, amely fából készült, hamar szétverték, és a gépet, amelyet egy magyar mérnök tervezett, az ócskavas közé dobták. Ekkor szerzett Hartmann tudomást a Mariska kiselejtezéséről s még idejében bejelentve szándékát, sikerült a gépet a pusztulástól kimentve megvásárolnia. A szükséges javítások után ezt a gépet egy kitűnő Höcker-féle kazánal kiegészítették és Széchenyi Ödön gróf Hableány nevű kisebb hajójába beépítették. A gróf a Hableánnyal kiment az 1867. évi párizsi kiállításra, ahol ugyan a többi hasonló nagyságú hajóval sebesség tekintetében nem versenyezhetett, mivel azok az időközben felfedezett, de Magyarországon még nem elterjedt hajócsavarral voltak meg-hajtva, azonban a hajó termei s általában egész kiállítása, „mert ehhez Hartmann értett”, igen sikerült s ízléses volt, s ezért sikert aratott. Még a kiállítás időtartama alatt Nadár francia fényképész és híres léghajós megvásárolta a gróftól a hajót. 1871-ben a porosz—francia háború idején Nadár a Marne folyón felderítést végzett, de közben felfedezték és elfogták. A hajót hadizsákmány gyanánt a Rajnára vitték és a személyforgalomba állították. Itt robbant fel 1874-ben, helytelen használat következtében a Hableány, amely Hartmann egyik romantikus vállalkozását megtestesítő, jól sikerült alkotás volt.²¹

Az ezekben az években kifejlődő magyar malomipar sok munkaalkalmat teremtett a Pozdech-műhely új tulajdonosának. Az elsők között jelentkezett Bartal Antal Kisterenyéről, az ottani gőzmalom tulajdonosa, aki elromlott gőzkazánja javítását bízta Hartmannra.²²

A külföldi megrendelések és a javítások kedvező pénzügyi eredménye bizonyos tőke összegyűjtését tették lehetővé. Külföldi üzleti útjain Hartmann érdeklődött az iránt, hogy volna-e olyan kereskedő vagy vállalkozó, aki nemcsak hajójavításokra adna megbízást, hanem új készítményekre, hajóépítésre is. Érdeklődésére a legtöbben kedvező választ adtak, ezért Hartmann reálisan gondolhatott a hajóépítés megkezdésének előkészítésére. Elsősorban telep után kellett néznie. A Géza utcai műhelyben elegendő térség volt kazánok, hajógépek és alkatrészek készítésére, összeszerelésére, de teljes hajótestet itt nem lehetett munkába venni. A hajóépítő telep kiválasztásához sok lehetőség között nem válogathatott, különösen akkor, ha a főváros környékén kívánt maradni, és csakis olyan területet szemelhetett ki, amelynek megfelelően lejtős partja volt, közel feküdt a lakott területekhez és közlekedési vonalakhoz, így lehetővé tette megfelelő munkásgárda összegyűjtését, az anyag és

egyéb szállítmányok gyors forgalmát. Az új telep kiválasztásának további fontos feltétele volt, hogy jégzajlástól mentes legyen, és a téli időben gyakorta fellépő viharok ellen is védelmet nyújtson, mert ennek hiányában az épülőfélben levő hajók könnyen elpusztulhattak. Ez a követelmény a Duna partjának nagy részét alkalmatlanná tette.

A városhoz közel egyedül az újpesti téli kikötő területén voltak meg a hajóépítés előfeltételeihez szükséges körülmények. A kincstár aránylag kis bérleti díjat szabott, de nem kötött kedvező megállapodást, mert a bérleti szerződés egy pontja szerint, rövid időn belül ki kell üríteni a telepet, amennyiben a kincstár a szerződést felmondja. Hartmann nem szívesen folyamodott ehhez a megoldáshoz, de végül, nem lévén más választása, tárgyalásokat kezdett a kincstár képviselőjében eljáró óbudai kincstári igazgatósággal. A megállapodás szerint az újpesti kikötő-sziget területéből 10 000 négyszögöl nagyságú terület került Hartmann József bérletébe, évi 1000 forint díj ellenében. A kiköltözés és a gyár létesítése igen gyorsan megtörtént; egyrészt jelentékenyebb gépeket stb. nem kellett szállítani, másrészt a szükséges néhány fafészter felállítása nem kívánt hosszabb időt. A téli kikötőben felállított hajóépítő vagy talán összeszerelő műhely létesítésének időpontja a jelenleg ismert forrásanyagból nem állapítható meg, csupán következtetések alapján jelölhető meg ez a lényeges adat. Gonda Béla a Magyar hajózás c. művében 1860-ra teszi az újpesti gyáralapítást; „már 1860-ban kisebb hajóépítő műhelyt állított fel”, Egan Ede A magyar folyami gőzhajózás c. művében, feltehetőleg Gonda nyomán, szintén ezt az évet adja meg Hartmann gyáralapítására; „Az első alapítás Hartmann József, az óbudai hajógyár volt hajóépítő mérnöke által 1860-ban történt . . .”²³ Grass Viktor hajóépítő mérnök 1943-ban készült gyártörténetében a Géza utcai telep létesítését az 1860 „körüli” évekre teszi, míg a kikötő-szigetre való költözést 1865-re, a szemben levő partrészre való átköltözést pedig 1867-re.²⁴ Az előzőkben idézett iratanyag tanúsága szerint ezek a megállapítások nem helytállóak. A valószínű időpontot a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara 1870—75. évi jelentése adja meg. Ennek a jelentésnek a hajógyárakra vonatkozó részét Schoenichen hajógyáros adatai alapján állították össze, ez a legkorábbi adat és ez áll összhangban az iratanyaggal is. A jelentés a gyáralapítás évét 1863-ban jelöli meg.²⁵ Az 1863-as évet valószínűsíti az is, hogy Hartmann 1863-ban kéri először a Pest városi tanácstól iparengedély kiállítását, és a következő évben utal az előző évben tett beadványára és üzletszerző körútjára. Hartmann nyomtatott üzleti levélpapírjain és különböző hivatalokhoz intézett beadvényaiban vállalkozását „Magyarország legrégebb magánkézben levő Hajógyará”-nak nevezi. Mindezek az adatok az 1863. évi gyáralapítást valószínűsítik.

Hartmann jó előre gondoskodott megrendelőkről és szállítási szerződésekről, úgyhogy 1868 áprilisában már a huszonötödik üzleti szerződést kötötte meg. Ezeknek a szerződéseknek mindegyike legalább egy objektum építésével kapcsolatos, de némelyik több hajó készítésére vonatkozott. Így pl. az 1868. április 18-án a Galac városában gabonakereskedést folytató görög Ulise Negroponte és Hartmann között létrejött üzleti meg-

állapodás szerint a megrendelő kereskedő számára két vasuszályt kellett készítenie 42 000 osztrák forint értékben. Az elsőt augusztus, a másodikat szeptember közepén kellett átadnia Hartmannnak az újpesti kikötőben. Ez a szerződés, azon túl, hogy az első közvetlen bizonyítékot szolgáltatja Hartmann hajógyárának létezésére az újpesti kikötőben, egyúttal bemutatja az üzem által készített első gyártmányok egyikét is.²⁶

Megállapítható, hogy Hartmann első gyárában többnyire áruszállító hajókat, motornélküli uszályokat építettek. Ennek valószínű oka az volt, hogy Hartmann nem rendelkezhetett kellő tőkével nagyobb beruházásokat igénylő gőzhajóépítések elvállalásához. A szerződés pontosan előírta a megrendelő kívánalmait, a felhasználható anyagok mennyiségét és minőségét. A hazai ipar fejletlensége miatt külföldről kellett beszerezni a szükséges anyagok túlnyomó részét. A nagyobb méretű hajóépítés megkívánta, hogy az építő jelentős forgótőkével rendelkezzen, amely lehetővé tette még az egyes megrendelések beérkezése előtt nagy mennyiségű vas és egyéb anyag felhalmozását. Hartmann pénztelenségét ismerve — a tanácstól például azt kéri, hogy engedjék el az iparengedély kiadásáért fizetendő 25 forint illetéket — feltehető, hogy nyersanyagkészletekkel nem rendelkezett és az egyes megrendelések esetében csak a szokásos előleg felvétele után járt el az anyag beszerzése ügyében. Ez pedig megnehezítette termelői tevékenységét, kitolta az egyes objektumok szállítási határidejét, mert az anyag megrendelése és szállítása néha hosszú hónapokat vett igénybe. Ezt az idővesztést a saját üzemében felhalmozott nyersanyagkészletek révén kiküszöbölhette volna.

Hartmann felismerte, hogy ilyen körülmények között nem fogja tudni kiterjeszteni üzemét, nem tud nagyobb hajók építésébe kezdeni. Ezért ismert energiájával hozzákezd ennek a problémának a megoldásához. Az ország gazdasági életében bekövetkezett kedvező változás elősegíti tervei megvalósítását. Az 1867. évi kiegyezést követően hatalmas vállalkozási kedv alakult ki a pénzemberek körében. Egymásután alakultak az ipari, kereskedelmi és közlekedési részvénytársaságok. Nemcsak a magyar kereskedőtökések kapcsolódtak be az új vállalatokba, hanem a külföldi tőke is érdeklődött a magyarországi tőkebefektetések iránt. A külföldi érdekeltségű nagybankok megalakulása után sorra alapították a vasúti, hajózási és ipari részvénytársaságokat. Egyedül az ipari részvénytársaságokat tekintve, 1867 és 1873 között több, mint 170 alakult meg.²⁷ Hartmannnak tehát szakértelméhez csupán a megfelelő tőkepénzes vállalkozókat kellett megtalálnia. Nem is kellett sokáig keresgélnie. Az 1868-as év nyarán megalakult Magyar—Belga Gép- és Hajóépítő Részvénytársaság 1868. június 23-án megvásárolta Hartmann hajógyárát²⁸ — a Géza utcai üzem kivételével — és egyben megbízta őt a gyár vezetésével.²⁹

A Magyar—Belga Gép- és Hajóépítő Részvénytársaság 1868 júniusában alakult meg egymillió forintos alaptőkével. Ez a részvénytársaság is, mint annyi más, a kiegyezést követő évek gazdasági konjunktúrájának kiaknázása céljából jött létre. Alapítói pesti kereskedők és malomtulajdonosok: Gschwindt Mihály, Mandl Ignác, Herzfelder Zsigmond, Medetz János és a Kern-testvérek. Az alaptőkéből megvásárolták A. E.

Gillain tirlemonti belga gépgyáros brünni gyártelepét, és a gépeket, a rajztárat s a munkások egy részét áttelepítették Pestre. A felszerelést mindössze néhány új géppel egészítették ki. A részvénytársaság nevében szereplő másik üzletág, a hajóépítés problémáját is az elsőtől hasonló módon oldották meg: egyszerűen megvásárolták Hartmann kikötő-szigeti gyártelepét és a volt tulajdonost megbízták az üzem további vezetésével. A részvénytársaság alapítási és pénzügyeit a Magyar Általános Hitelbank intézte és az alaptőkéből 120 000 forintos részesedést vállalt.³⁰

Hartmann szempontjából kedvező időpontban jött a gyártelepének megvásárlására tett ajánlat. Alapgyára a Géza utcában továbbra is jól működött, és 1868 júliusában annyira jutott, hogy a Váci út (ma Bajcsy Zsilinszky út) 33. sz. házában külön fióktelepet létesíthetett hajó- és géprészek eladására. A vétel megtörténte után az újpesti telep munkássága Hartmann vezetésével folytatódott. Sok adat nem maradt fenn a magyar—belga hajóépítő cég tevékenységéről. A Kereskedelmi Kamara jelentése szerint a termelés a következőképpen alakult:³¹

1867—1868	4 vontató hajó	egyenként 28 000	osztrák forint
1868—1869	1 gőzös	16 000	„ „
1869—1870	4 vontató hajó	22 000	„ „
	1 gőzös	96 000	„ „

A négy év alatt tehát nem egészen 170 000 forint értékű hajóteret építettek, de a kimutatás nem emlékezik meg az uszályokról, holott valószínűleg ezek tették ki a termelés jelentékeny hányadát. Két adat maradt fenn a gyár által épített hajókról: 1870. július 30-án került a pesti városi tanács hajóakolási bizottsága elé az a hat uszályhajó, amelyet W. C. Miller liverpooli hajógyárában készítettek és Újpesten, a magyar—belga hajógyárban szereltek össze. Ugyancsak ez évben készült el a Salvator elnevezésű személyszállító gőzhajó, amelynek főbb adatai a következők: hordképessége 132,4 t, hosszúsága 51, 50 m, szélessége 6,75 m, magassága 3,20 m; gőzgépét a társulat pesti gépgyárában készítették és 400 lóerős volt.³² A hajóépítéseken kívül javításokkal is foglalkoztak és korszerű hajófelvonó berendezést létesítettek a vízparton. Azonban az 1871-ben bekövetkezett kedvezőtlen gazdasági helyzet ezt a vállalatot is megintgatta és végül az üzem beszüntetését eredményezte.³³

*

Hartmann első próbálkozásával egyidejűleg más hazai tőkések és arisztokraták és megkísérelték a hajózásból és hajóépítésből származó nagy nyereség egy részét maguknak megszerezni. 1865 májusában Pesten egy új közlekedési részvénytársaság, a Középdunai Magyar Gőzhajó Társaság (későbbi nevén Első Magyar Gőzhajózási Társaság) alapítói közgyűlésére jöttek össze a tagok. A nevezetesebb alapítók közül ott volt: Bartal György, a helytartótanács alelnöke, Wahrmann Mór bankár, Cséry Lajos, Gschwindt Mihály, Herz Salamon, Sz. Ullmann Bernát, Széchenyi Ödön gróf és Wodiáner Béla, mind ismert pesti tőkések és arisztokraták. Az alapítók itt határozták el a végleges alapszabály-szöveg jóváhagyás

céljából való felterjesztését a kormányhoz. Az alapszabályok megerősítése azonban igen elhúzódott, mert nemcsak a helytartótanács és a kancellária ügyosztályainak útvesztőjén ment keresztül, hanem a bécsi minisztériumok is foglalkoztak az ügygel. Ezért csak 1866 júliusában kapta kézhez a társulat elnöke a jóváhagyott példányt.³⁴

Időközben azonban a részvénybefizetések kedvezően előrehaladtak, úgyhogy már 1865 októberében gondolni lehetett a közgyűlés határozatában kimondott két utasszállító gőzhajó megrendelésére. Miután az osztrák hajózási vállalat, a DGT, már megszületésekor ellenséges szemmel figyelte a vetélytársat, gondolni sem lehetett arra, hogy a DGT hajógyáraikhoz forduljanak a megrendeléssel.³⁵ Végül is a fiumei hajógyár mutatkozott hajlandónak a megrendelési feltételek elfogadására. A fiumei hajógyárat, a Stabilimento Technico-t 1856-ban akapították osztrák és olasz tőkések, főleg az osztrák flottafejlesztéssel kapcsolatos hadihajó-megrendelések teljesítésére. A gyár műszaki vezetőjéül a híres angol gépészt, Robert Whiteheadot sikerült megnyerni. Whitehead a kor színvonalón álló gépi berendezéssel szerelte fel az új gyárat, és jelentős számú, kitűnően sikerült hadihajó építésével hívta fel a szakkörök figyelmét a fiumei hajóépítő telepre.

1866 januárjában kötötték meg a gőzhajózási társaság képviselői és a fiumei hajógyár igazgatói a két dunai gőzös építésére vonatkozó szerződést: „A megrendelt két személyszállító hajóra nézve ki van kötve, hogy annak úgy anyagát, mint munkáját illetőleg a legkitűnőbbnek, belendezését és járását illetőleg a legkényelmesebb és leggyorsabbnak kell lennie. A gőzösek egyformák lesznek, hosszúságuk 205 láb, szélességük derékban 22,5 láb, oldalmagasságuk 9 láb. Gépezetök a Wolf-rendszer legújabb és legelőnyösebb módozata szerint szerkesztve 120 névleges lóerejű, a hajókerék átmérője 14 láb, egy perc alatt 34-34-et kell fordulniok a tengely körül. A hajók legkisebb gyorsaságának állóvizben 14 mértföldnek kell lenni — óra és tengeri mérföldeként s 15 tonna kőszénnel terhelve, 3 lábnál, 70 tonnával 3 láb és 9 hüvelyknél mélyebben nem szabad a vízbe süllyedniök. A hajók teste Pesten épül, gépezetük Fiumében s köteles a gyár mindkettőt legkésőbb jövő évi március hó 1-ig átadni a társulatnak . . . A két hajó kiépítési díja teljes bútorzat és felszereléssel 260 000 forint.” Történetünk szempontjából a szerződés leglényegesebb pontja tehát kötelezte a vállalatot a pesti fióktelep felállítására, hogy „a magyar társulat magyar hajói magyar földön, magyar munkások által készüljenek”. A fiumei gyárosok nem is késlekedtek a fióktelep megnyitásával.³⁶

Újévkor az újpesti kikötő bal partján az érdeklődő még semmiféle nagyobb építmény nyomát sem látta, de májusra már a Duna közvetlen partján magas deszkakerítés övezte a 130 láb hosszú gyárepületet és műhelyeket, amelyekből a fiumei és magyar kovácsok munkájának élénk zaja hallatszott ki. A Duna-parton magas állványokon készen és befestve állt a két nagy hajó magas vasváza, amelyre a lemezeket fogják felszegezni és a két hajó orrán ott fénylett már a Buda-Pest és a Fiume név. Rajtuk pedig a szorgosan dolgozó munkások sokasága. A fióktelepnek

volt asztalosműhelye, kovácsműhelye, ahol négy ölnyi magas kéményű kemence működött, egy gőzgépe, amely az asztalos- és lakatosműhelyek gépeit hajtotta. A két hajó építése gyors ütemben folytatódott, de az év nyarán kitört porosz—osztrák háború zavart okozott a Birminghamban megrendelt gépek szállításánál, később pedig a Duna alacsony vízállása akadályozta a hajók vízrebocsájtását, ami végül is csak 1866. november 24-én történt meg. Az ünnepélyre Fiuméből megérkezett Whitehead gyárigazgató, aki személyesen ellenőrizte a hajók tervezési munkáit, Pestről pedig a város vezetői.³⁷

A város vezetői első ízben a lóvasút megnyitása alkalmával, 1866 augusztusában jártak az újpesti hajógyárban. A lóvasút végállomása éppen a gyár Váci út felőli oldalán volt, és a próbaúton résztvevőket annak idején a gyár vendégül látta. Itt megtekintették az épülő hajókat, különösen behatóan foglalkoztak a Győri Gőzhajózási Társaság részére készüléfében levő Deák Ferenc gőzhajóval. 1866 novemberében tehát már mint ismerősök jöttek a Buda-Pest gőzös vízrebocsájtására, és érdeklődéssel figyelték az „amerikai modorban” épített hajót. Az ünnepség kitűnően sikerült, és a Buda-Pest volt az első gőzhajó, amelyet az újpesti kikötőben, a mai hajógyár területéről vízrebocsájtottak. A vendégeknek megmutatták a hajók részben elkészült belső berendezését is. „A fedélzeten jobbra van a kapitány, az ügyelő s e mellett az első és második gépésznek a szobácskája. Erre következik a 12 láb hosszú konyha, utána a vendéglős 6 láb hosszú kabinja. Mellette a cselédség lakása összekötte egy éléskamrával, jobbra a hajó háttérben leend a szertár és egy 4 láb hosszúságú kredenc. A hajó első részében van a második hely, melyen egy hosszú erkélyes emelvény van. Ezen emelvény igen csinos, sodort vasoszlopokon áll, melyek a hajó belsejében vannak megerősítve, felül az erkélyen 18 hüvelyk széles fapadok futnak körül, a tetőt vitorlavászon borítja, megvédendő az utasokat a nap heve ellen. Lent négy külön fülke is van a netán beteg vagy magánosságot kedvelő utasok számára. Innen 33 lábnyira van — a gépezet mellett elhaladva — az első hely, mely sokkal díszesebben és kényelmesebben van felszerelve az előbbinél. Itt van mindjárt a nagy társalgási terem, melynek fénye és dísze minden várakozást felülmúl. Köröskörül vörös bársonykerevetek vannak, a terem oldalai pedig fényezett famunkával a legdíszesebben kirakva, amelyek a két két ablak közé eső táblákat egy-egy művészi kivitelű olajfestmény, Molnár Antal jónevű művésznk által készítve, díszíti, ábrázolva az életből vagy a történelemből vett jeleneteket, vagy kies vidékű tájképeket, felváltva aranykeretű tükrökkel, melyek a hölgyeknek tesznek kedves szolgálatot. Van továbbá világos fából készítve hat díszes asztal, mi a netáni kártya vagy más társas-játékoknál az unalmat elűzni elkerülhetetlenül szükséges. Most lássuk a felső részt. Itt mindjárt a géptől 43 lábnyira van az alvó terem, több zárható székekkel és ágygal ellátva, innen 14 láb hosszúságban van alkalmazva a hölgyek terme, ellátva 14 ágygal, melyek közül néhány egymás fölé van helyezve. Innen egy folyosó vezet a tetőre. A hajó háttérben külön lakófülkék vannak.”³⁸

1867 márciusának végén tette meg első próbaútját a hajó és március 24-én megkezdte a Budapest—Bezdan közötti menetrendszerű közlekedést. A Stabilimento tehát az első hajót a remélt rövidebb határidő helyett, több, mint háromhetes késedelemmel, a másodikat pedig ötheti késéssel szállította. A napi 500 forint bántpénzt tekintve ez elég jelentékeny veszteséget okozott a fiumei részvényeseknek.

Az Első Magyar Gőzhajózási Társaság hajóit a partmenti lakosság igen nagy lelkesedéssel fogadta, sőt a kikötőhelyeken nagy ünnepeket rendeztek. A társaság előretörését az sem gátolta meg, hogy a Fiume hajót egyik útján sérülés érte, pedig ezt az ellenséges osztrák társulat igyekezett felhasználni a vállalat ellen. Az első három hónap bevétele csaknem 55 000 forint volt, s ez arra készítette a társulat vezetőit, hogy újabb hajókat rendeljenek az újpesti hajógyárnál. 1867. augusztus 18-án a Honvéd nevű utasszállító hagyta el az újpesti kikötő öblét és 20-án indult más útjára. A 60 lóerős gőzös igen díszes kiállítású volt. A hajó két oldalán a Honvéd név ragyogott, a név fölött pedig az 1848-as harcok vitézeinek osztott érdemkereszt cserkoszorúval és háromszínű szalaggal. A hajó a Budapest—Esztergom vonalon közlekedett.³⁹

Az Első Magyar Gőzhajózási Társaság üzleti eredményei továbbra is kedvezőek voltak. Az első öt hónap 100 000 forint bevételt eredményezett, és ez a társulat további terjeszkedését tette lehetővé. Tavasszal még léteért kellett éles harcot folytatni az osztrák társulat ellen, amely a versenyben többek között viteldíj-leszállítással is próbálkozott, novemberben pedig már új hajók vásárlására kerülhetett sor, hogy a növekvő forgalmi igényeknek megfelelhessenek. Linzben, a Mayer-féle hajógyárban két gőzöst és öt uszályhajót vásároltak az újpesti gyárnál pedig két személyszállító hajót, három nagy vontatógőzöst és 36 uszályt rendeltek. 1868 tavaszán, az új hajózási idényben, tehát a társaság öt személyszállító, öt tehervontató és egy csavar-, összesen 11 gőzössel, valamint 41 uszályval kezdte meg működését.

A hajózási társaság nagy sikere az újpesti gyár számára is kedvező volt, mert a növekvő forgalomhoz szükséges hajók zömét itt rendelték meg. A nagyszámú rendelés lehetővé tette a vállalat telepének állandó növelését, új épületek felállítását. Két év alatt igen jelentős fejlődésen ment keresztül az üzem, s Újpest legfontosabb üzemeinek egyike lett. A múlt század 60-as éveiben már világosan látszott, hogy Újpest és a Külső-Lipótváros Pest ipari negyedévé fejlődik. A városhoz való közelség, amelyet a lóvasúttal való közlekedési lehetőség még kedvezőbbé tett, az aránylag olcsó telkek és jó szállítási lehetőségek mind e városrészek előnyére szolgáltak. A hajógyárakon kívül, mert ekkor már Hartmann telepe is gyárnak számított, itt alapították meg üzemüket a Wolfner-testvérek, az Engelsmann és Deutsch-féle szeszgyárak, a Singer-féle vattagyár, Mittelmann Mór spódiumgyára, a Weissz és Reiter-féle bőrgyárak, Oetinger szeszfinomítója, Rosenzweig kenyérsütő, Argay enyvgyáros, gróf Károlyi Sándor uradalmi tégláégetője. A lipótvárosi kültelken, azaz a Váci út mentén volt Rosa Lajos vegyi-, Róth Jakab szesz-, Vestermayer gőzmalma és lisztgyára, Rohrbauer serfőzője, Lichtl csont-

örlő üzeme, Schneider kötélgyára, Zarzetzky gyufagyára, Spitzer keményítő telepe, Neuschloss és Lord gőzfűrészdéje, a Pannonia Gőzmalom, az Első Magyar Szeszfinomító stb. Hiteles adatok szerint az újpesti és a külső-lipótvárosi telkeken létesített gyárak munkáslétszáma meghaladta a 2000 embert.⁴⁰

A Stabilimento hajógyárába igyekvők leszállva a lóvasútról, elsősorban egy nagy faépületet figyelhettek meg, amely a legrégebbi épület volt a vállalat telepén. Ennek az emeletes épületnek a földszintjén volt a gépműhely, a legújabb eszterga-, fúró- és gyalugépekkel, valamint a gépmintázó terem. Az emeleten helyezték el a rajztermet és a rajztárat. A főépület mellett állt az a szin, ahol a vasolló és a vaslyukasztó gépek voltak, ennek szomszédságában a „friss tűz”, ahol az új hajók vasbordáit tüzesítették és hajlíttatták nagy öntöttvas pörölyökön. Egy távolabbi faépületben helyezték el a fűrészgépeket, valamint a bádogos- és kazánműhelyt. A bejáratától jobbra a téglapépületben voltak az igazgatói és gyárirodák, ezek mellett az asztalosműhely. A gyárban 1868 tavaszán 600 állandó munkás dolgozott, nagyobb szállításoknál, sürgős munkáknál pedig még 100–150 napszámot is felvettek. A munkások többsége Újpesten lakott, de sokan az Óbudai Hajógyárból szegődtek át ide, a magasabb kereset és jobb bánásmód miatt, a ezek naponta Óbudáról jártak át. Ugyancsak reggelenként a lóvasút Pestről hozott ki több munkást. A munkaidő napi 12 óra volt.⁴¹

A gyárban a Budapest és Fiume gőzösökön kívül 1868 tavaszáig két teherhajó, egyenként 18 000, és három hajó egyenként 10 000 mérő gabona hordképességgel Románia részére épült. Átalakítottak egy gőzöst, továbbá 16 gőzhajót javítottak. Ennek az évnél tavaszán vettek munkába két személyszállító hajót egyenként 60 lóerővel, három vontató hajót, egyenként 100 lóerőre, két újszerkezetű csavargőzöst 40–40 lóerővel. Oroszország részére két áruszállító hajót 1868 áprilisában már kiszállítottak, két darab épülőfélben volt, végül 6 áruszállító hajó, 10–10 000 mérő hordképességgel a folyam partján állt megmunkálás alatt. 14 további áruszállító hajóra vonatkozó megrendelést vissza kellett utasítani, mert a gyár kapacitását már nem tudták növelni.

A gyár zavartalan terjeszkedése elé viszont különféle nehézségek viharfelhői tornyosultak. A kincstár a kikötő területén telket nem adott el, ezért a külföldi tőkések nem szívesen fejlesztették üzemüket a csupán csak bérletben, még hozzá a Pest városi tanács által kifogásolt bérleti szerződés alapján bírtokolt telken, jóllehet ez a bérlet 90 évre szólt. De a Fiumétól messze fekvő gyár anyagellátása, munkás- és egyéb ügyeinek intézése túl nagy erőfeszítést kívánt az anyavállalat igazgatóságától. Az osztrák flottaépítési program elegendő munkát biztosított a fiumei gyárnak, ezért jó áron szívesen eladták volna a pesti fióktelepet. Ugyanakkor az Első Magyar Gőzhajózási Társaság vezető pénzberei azon törték fejüket, miként lehetne ezt a jól működő, elegendő megrendeléssel ellátott vállalatot megszerezni, amelynek további jövője is biztosítva látszott elsősorban a saját hajószükséglet, másodsorban az újonnan alakult hajózási társaságok hajómegrendelése, a távolabbi jövőben pedig

az állandóan fejlődő dunai hajózás szükségletei által. Miután a két tőkés csoport tervei nyilvánvalóvá váltak, 1868. május 19-én már egy új részvénytársaság alapítói ültek össze az alakulás hivatalos teendőinek ellátása céljából. Az újságokban megjelent néhány rövid beszámoló erről az eseményről, de különösebb feltűnést mégsem keltett a hír, hiszen annak idején a lapok majd mindennap beszámoltak hasonló eseményekről.

Az új részvénytársaság alapítói között elsősorban Huchard és Szatmáry voltak ismeretesek a hajózási körök előtt, hiszen ők kezdeményezték a Középdunai Magyar Gőzhajózási Társaság megalakítását is, de a pénzt, amely nélkül a fiókgyár átvétele csupán terv maradt volna, részben az arisztokraták, mint gróf Károlyi Ede, gr. Wass Samu, részben a pesti kereskedő tőkések, Fuchs Gusztáv, Silberberg Marcus és König Lipót adták össze. Az arisztokraták elsősorban nem pénzbetétjük miatt voltak fontosak egy korabeli részvénytársaságban, hanem összeköttetéseik miatt, mert jó személyi kapcsolataik voltak a kormánykörökkel. A pénzemberek teremtették elő a szükséges tőkét, vezették a vállalat kereskedelmi ügyeit és fizették a szakembereket, munkásokat. Az alapítók között az említetteken kívül más nagybirtokosok és malomtulajdonosok is voltak. A közgyűlésen elfogadott alapszabály szerint az Első Magyar Pest—Fiumei Hajógyár Részvénytársaság elnevezésű társaság célja a fiumei Stabilimento Technico tulajdonában levő újpesti hajógyártelepet, összes készletével együtt megszerezni, abban a hajóépítési üzletet folytatni s a viszonyokhoz képest gyarapítani. A kormányhatóság részéről a jóváhagyás hamar megérkezett, s még a nyár folyamán a név- és tulajdonváltás hivatalosan megtörtént.⁴²

A későbbiek folyamán kitűnt, hogy a pénzemberek részéről nem volt felesleges az uralkodó osztály tagjait a vezetésbe bevonni. Nemcsak az a tény említendő meg, hogy 1868 júniusában Lónyai pénzügyminiszter látogatást tett a gyártelepen és anyagi támogatást ígért, amelynek eredményeképpen a kormány két dunai hadihajót rendelt meg a vállalatnál, hanem inkább az a segítség, amelyet a pesti városi tanács fellépésével és törekvéseivel szemben nyújtottak. A hajózás fellendülésével párhuzamosan a tanács is érdeklődni kezdett a hajózási vállalkozás után, elsősorban persze az adóbevételek növelése céljából. Felfedezték, hogy 15 év alatt csaknem egymillió forint adóbevételről estek el azáltal, hogy a DGT és a vasúttársaságok a községi adót csupán Bécsben fizették. Lépéseket tettek illetékes kormányhatóságoknál, hogy ezentúl a Magyarországot illető részesedést Pesten fizessék be. Ezzel egyidejűleg értesülést szerzett a tanács arról is, hogy az újpesti kikötőben minden engedély nélkül, csupán kincstári jóváhagyással, különféle vállalkozások létesültek, amelyek a város kasszájába egyetlen forintot sem fizettek. Azonnal kiküldték a város embereit, akik azután pontos jelentéseket hoztak magukkal. A tanács ekkor indította meg hadjáratát az Első Magyar Pest—Fiumei Hajógyár Részvénytársaság, mint a legjelentősebb kikötői vállalat ellen. Jóllehet, a tanács új embereit, akik már nem az 1867 előtti, a vállalkozás iránt jóindulatú vezetők voltak, figyelmeztették, hogy a társulatnak igen kitűnő összeköttetései vannak a kormánnyal és nem

célszerű lépéseket tenni ellene, mégis különböző mesterséges okokkal megkezdték támadásaikat.⁴³

Elsősorban a kincstár és a főváros között 1856-57-ben kötött egyezményeket tartották terhesnek a főváros részére. De ebben a kérdésben másra, mint véleménynyilvánításra nem volt lehetőség. Azután megállapították, hogy a Duna medre és partja elidegeníthetetlen városi tulajdon, ezért ha a kincstár a szigetet és a vele szemközt fekvő partot meg is vásárolta, a partmenti területsáv, valamint a folyamból kotrás útján nyert új területek továbbra is a város tulajdonai. Ennek az elvnek a kimondása azért volt fontos, mert ennek elismertetésével fel lehetett volna lépni a partmenti területen hajóépítéssel foglalkozó vállalatok ellen, amelyek száma ekkor már hatra növekedett (a kikötő-szigeten: a Pesti Vontató Gőzhajó Társulat, Luczenbacher Pál, a Veruda Hajógyár, a Magyar—Belga Gép- és Hajógyár telepei, az újpesti kikötő partján pedig a Pest—Fiumei Hajógyár, valamint egy kisebb javító telep), sőt, ha a városi tanács a parthoz való jogát elismerteti, akkor igen magas bérösszeget állapíthat meg, amely ellen azután nem lehet tiltakozás, mert ha nem fizetnek, a tanács egyszerűen megtiltja a partsáv használatát és akkor a hajógyárak becsukhatnak. A hajógyártársulat pártfogói felismerték a veszélyt, és igen gyorsan cselekedtek. A kincstár tulajdonában levő 60 000 négyszögölnyi újpesti partsávból 22 000 négyszögöllet sietve, örökáron eladtak a társulatnak; a kincstári szigeten vezető parti út kijelölésével pedig húzták-halasztották az időt, amíg végül a gazdasági válság tárgyalanná tette a főváros fellépését.⁴⁴

A város tanácsa a legnagyobb elkéséssel fogadta a telkek eladásáról érkező híreket, az erről értesítő hivatalos leiratot pedig minden megjegyzés nélkül irattározta. A pesti városi vezetőknek tehát vereséggel kellett visszavonulniuk ebből a csatából, hála a társulat jó összeköttetéseknek, a miniszteri támogatóknak, akik közül Lónyay, majd Kerkapoly pénzügyminiszterek voltak a legbuzgóbbak. A város vezetői azonban nem felejtették el vereségüket. Minden alkalmat megragadtak, hogy különböző kisebb szabálysértések esetében nagyszámú büntetéseket szabjanak ki. Így, amikor a hajómegrendelések csökkentek és a vállalat a környező agyagdombokból téglagyártást kezdett, valamint amikor a munkások részére barakk-lakótelepet építették, egyformán nagyszámú büntetéseket szabtak ki, amelyeket végül is a belügyminiszter kényszerült felsőfokon mérsékelni.⁴⁵

A telepen közben zavartalanul folyt a hajókészítés. A megrendelések száma kezdetben nem csökkent, hanem az új hajózási tásulatok megalkulásával és az állami megrendelésekkel együtt állandóan gyarapodott. 1868-ban alakult meg a Pest—Bécsi Hajóvontató Társaság, a Pesti Teher szállító és Rakmánykölcsonzó Vállalat, az Országos Gőzhajózási Társulat, de ugyancsak munkát adott a Győri Gőzhajózási Társulat és a katonai megrendelések, amelyeket a kormány támogatása következtében sikerült megszerezni és amelyek két dunai hadihajó, úgynevezett monitor építésére vonatkoztak. 1868-ban készültek el a Mohács és a Honvéd gőzösök, valamint a Baja vontatóhajó, 1869-ben a Kalocsa vontatógőzös, a Viseg-

rád és Szigetvár személyszállító hajók; a Paks, az Alkotmány, az Ipar és Haladás vontatók az akkor megalakult Országos Gőzhajózási Társaság részére. 1870-ben a két hadihajó mellett a Baranya és Zágráb vontatók — csak a fontosabbakat említve. A hajógyárban épített objektumokról és azok hozzávetőleges értékéről a következő összeállítás nyújt tájékoztatást (itt szerepelnek a Stabilimento Technico gyártmányai is):⁴⁶

1865—1866	2 gőzös	egyenként	70 000 osztrák forint
1866—1867	10 uszály		27 000
1867—1868	2 gőzös		45 000
1869—1870	6 gőzös		50 000
	5 vontató		22 000
	2 gőzös		46 000
	3 gőzös		50 000
	2 vontató		28 000
	4 vontató		21 000
1870—1871	1 gőzös		18 000
	1 gőzös		24 000
	1 gőzös		30 000
	2 monitor		180 000
	2 iszapvájó		20 000
	2 csavargőzös		15 000
	1 vontató		38 000
	1 csavargőzös		20 000

Hat éves fennállása alatt tehát egészen nagyarányú építő tevékenységet fejtett ki a vállalat. A Kereskedelmi és Iparkamara 1875. évi jelentése szerint hozzávetőlegesen mintegy 700 000 osztrák értékű forint összegben. Ugyanakkor ez a kimutatás nem is tünteti fel az összes itt készített uszályt, hanem elsősorban csak a gőzhajókat. A hajókhoz a kazánokat a gyártelepen készítették, de a gépi berendezést külföldről, Fiuméből, vagy más külföldi gépgyárakból hozták be, kivéve az 1870-ben és 1871-ben a vállalat telepén épített három, összesen 200 lóerős hajógépet. A hajók előállítására zömében kézi munkával történt, egyedül a parton állt egy nagy daru, amelyet főleg az anyagmozgatáshoz, ki- és berakásokhoz használtak. A nagyarányú hajóépítő tevékenység a társulat üzleti eredményeire is jó kihatással volt. Az 1868. évi üzleti közgyűlés a kedvező üzleti eredmények okozta derülátó hangulatban zajlott le. A részvényekre 10 %-os osztalék kifizetését határozták el, továbbá új részvények kibocsátásával, 150 000 forinttal emelték az alaptőkét.⁴⁷

A későbbi években, egészen 1871-ig a megrendelések száma növekedett és azok teljesítéséhez kevésnek bizonyult az első évben foglalkoztatott 450 munkás akik közül 110 Óbudáról járt be dolgozni. Napszámósokat fogadtak, munkáslakásokat építettek és további területeket vásároltak a kincstártól, úgyhogy 1870-ben a vállalat csaknem 40 000 négyszögölnyi területet foglalt el. 1871-ben hirtelen vége szakadt a nagy konjunktúrának és ezzel együtt a nagyarányú termelésnek. A belföldi hajózási vállalatok szükségletüket kielégítették, sőt a fenyegető csőd szélére kerültek, ezért tőlük újabb megrendelés nem volt várható. A Pest—Fiumei Hajógyár a konjunktúra időszakában elmulasztotta a külföld felé szükséges fokozottabb érdeklődést és üzletszerzést, jöllehet ez a lehető-

ség — folyami hajók exportálása az Alduna felé — részére is adva volt. 1870-ben még állami kölcsönt vett fel a vállalat, hogy az év végének nehéz hónapjait átvészelje, de 1873-ban már a társulat feloszlását kimondó közgyűlés ült össze. A részvényesek értekezlete már csak a formaságok elvégzése jegyében zajlott le, a gyártelepen már hosszú hónapok óta nem folyt termelés.

A Pest—Fiumei Hajógyárban épített hajók jelentős mértékben különböztek az Óbudai Hajógyárban vagy az osztrák hajógyárakban készített gőzösöktől. Ennek oka az volt, hogy a Fiuméből érkezett tervezőknek alkalmuk volt munkájuk során más államok rajzanyagát és hajóterveit megtekinteni, míg az osztrák gyárak elsősorban saját tapasztalataikra voltak utalva. Így pl. az újpesti gyárban készített személyszállító gőzösök két fedélzettel rendelkeztek, szemben a DGT hajóival, ami az amerikai folyami hajókon volt használatos; az osztrák tervezésű hajóknak csupán csak egy fedélzetük volt. Ahogy az újpesti gyár hajói a Dunán megjelentek, rövid idő múlva a többi dunai hajógyár is rátért az „emeletes” hajók gyártására. Ebben a tekintetben is megvolt tehát a Pest—Fiumei Hajógyár jelentősége a magyar hajóépítés területén, nem tekintve azt, hogy ez a gyár volt az első jelentékeny és a korabeli viszonyokhoz képest igen korszerűen felszerelt hajóépítő telep az újpesti kikötőben.

A hajóépítés válsága és konszolidációja

(1871—1890)

1869 végén az országban teljes erejével tombolt a pénzügyi válság, amely végül is az 1867 után alakult ipari vállalatok jó részének elsorvadását vonta magával. Csak a legéletképesebbek és legerősebbek vészték át a nehéz időket. Az általános pénztelenség és sorozatos bukások a legrekintélyesebb pesti pénzembereket is megrémítették. A kormány több vállalatot állami segélyben részesített, de az 1871. évi rossz termés az adóbevételek csökkenését és az általános gazdasági helyzet további romlását hozta magával.⁴⁸

A válság a hajógyárak működése szempontjából életbevágó bel-földi hajózási vállalatok felbomlását eredményezte. A válság hatására először az utas és teherforgalom csökkent egyre inkább; ezt a csökkenést a konkurens vállalatok egymás ellen indított éles versennyel akarták kiküszöbölni, aminek következtében a szállítási díjtételek egyre kisebbedtek és végül az önköltség alá süllyedtek. Ekkor a magyar érdekeltségű hajózási vállalatok ráeszméltek arra, hogy egy jelentős közös ellenfelük van, a DGT. Egyenként számba sem jöhettek a versengésre, de összefogva már figyelemre méltó erőt képviseltek. Ezért 1871-ben az Első Magyar Gőzhajózási Társaság, a Magyar Lloyd, a Pesti Teher szállító és Rakmánykölcsönző Társaság és az Országos Gőzhajózási Társaság egyesült és a közös vállalat 1871. április 8-án tartott alakuló közgyűlésén az Egyesült Magyar Gőzhajózási Társulat nevet vette fel. Az egyesült vállalat hajóparkja a DGT állományának csaknem 30%-át tette ki és

teljesen elegendő volt a magyar Duna-szakasz forgalmának lebonyolításához. Az egyesült vállalat tulajdonába került az újpesti hajóépítő telep is.

A gazdasági viszonyok azonban továbbra sem javultak, a pangás egészen a 70-es évek második feléig tartott. A kincstár helyzete is megrendült, és a vállalat részére segítyt adni nem tudott. Ennélfogva az egyesült magyar hajózási vállalatok a DGT-vel folytatott verseny feladására kényszerültek. 1874-ben a diadalmas győző, aki főleg az osztrák kormányzat és pénzügyi körök hathatós segítségévelnek köszönhette győzelmét, csekély pénzösszeg ellenében megvásárolta a magyar hajózási vállalat teljes hajóállományát és felszerelését. A DGT tulajdonába került 4 405 000 forint vételár ellenében az Egyesült Magyar Gőzhajózási Társulat 45 gőzöse (4 660 LE-vel), 79 vas és 46 fa uszálya, valamint 45 állomás-hajója. Az Egyesült Magyar Gőzhajózási Társulat bukásában jelentékeny felelősség terhelte az akkori magyar kormányt is, amely elmulasztotta a vállalat megfelelő támogatását. Nyilvánvaló, ha a magyar kormány is hasonló támogatásban részesíti az egyesült hajózási vállalatokat, mint amelyet a DGT kapott az osztrák kormánytól, akkor a bukás elkerülhető lett volna. A bukással az önálló magyar Duna-hajózás szűnt meg csaknem egy negyed századra. A társulat támogatása a pénzügyi nehézségek ellenére könnyebben megoldható feladat lett volna, mint később az MFTR létesítése. Azonban az akkori kormányok figyelmét és anyagi potenciálját teljes mértékben a vasútépítés kötötte le, a hajózás és a hajóépítés iránt nem tanúsítottak nagy érdeklődést.

A DGT teljesítményadatait tekintve feltehető, hogy főleg 1866 után vált érezhetővé a magyar hajózási vállalatok versenye:⁴⁹

Év	Szállított személyek		Szállított árumennyiség	
	ezer fő	%	tonna	%
1865	1385	100	962 852	100
1866	1886	136	1 213 335	126
1867	1744	126	1 187 735	123
1870	2409	173	1 014 646	105
1871	2891	208	918 363	95
1872	3205	231	1 150 045	119
1873	3129	226	1 011 394	105
1874	2596	187	1 048 567	108
1875	2498	180	1 188 799	123
1876	2554	184	1 346 047	139

Tehát 1876-ban a monopolhelyzetbe jutott társulat már ismét 2,5 millió utast és 13 millió métermázsra árut szállított. Az adatsorból tükröződik a válság hatása, de egyben az is kiderül, hogy a DGT csak 1876-ban érte el, illetve lépte túl a teheráru forgalomban az 1866-os év eredményét, és ebben szerepe lehetett a néhány évig virágzott kisebb

magyar hajózási vállalatok versenyének. A DGT hajóparkja a potom áron megvásárolt hajókkal jelentékenyen bővült és korszerűsödött, mert ezáltal lehetővé vált a régi, elavult hajók kicserélése. A DGT hajóparkja ezekben az években a következőképpen változott:⁵⁰

Év	Gőzhajók		Lóerő		Uszályok	
	száma	%	száma	%	száma	%
1865	135	100	49 868	100	523	100
1870	156	116	55 980	112	547	104
1875	201	149	71 396	143	701	134
1880	188	139	67 072	134	750	143

A sorozatos csődök és bukások esztendejében, az 1870-es évben Hartmann József pénzes megbízója, a Magyar—Belga Gép- és Hajóépítő Részvénytársaság felszámolni kényszerült. Hartmann újból ott állt, ahol elkezdte, azzal a különbséggel, hogy akkor konjunktúra előtt volt a gazdasági élet, most pedig válságban. Világosan látta, ha nem akarja, elveszteni mindazt amit eddig szerzett, akkor folytatni kell a hajóépítést, de azt is látta, hogy belföldi megrendelésekre csak igen kismértékben számíthat, sőt a külföldi megrendelők is részben visszahúzódtak a magyar piacról.⁵¹ A létesítendő hajógyár elé ezenkívül még egész sor további akadály tornyosult. Elsősorban a vas- és szén beszerzése és szállítása jelentett nagy problémát, továbbá a magyar vasércből akkor még nem tudtak megfelelő minőségű, a hajóépítéshez megfelelő vaslemezeket előállítani. Ezért belga és porosz vasból készült hajólemezeket kellett külföldről, drága fuvarért szállítani. Az osztrák gyárosok ebből a szempontból tekintve sokkal jobb helyzetben voltak. Ezenkívül a hajóépítésben képzett munkások bére Magyarországon jóval magasabb volt mint Ausztriában.⁵² Magyarországon ekkor a hajóépítő szakmunkások tekintetében korántsem jelentkezett nagy munkaerő kínálat, ellenkezőleg, az eddigiek folyamán a hajógyarak egymástól csábították el az aranyat érő hajóépítő munkásokat. Az Óbudai Hajógyár évi jelentéseiben állandó refrénként hangzik az idegen vállalatok munkáscsábítása elleni kirohanás.

A kormányzat a vízi utak épségben tartását és gondozását elhanyagolta. A magyarországi Duna-szakaszon az Óbudai sziget öblén kívül az újpesti kikötő felelt meg egyedül a téli kikötő követelményeinek, s ezt is elhanyagolták. 1874-re a kikötő 6 lábnyi magasságra eliszaposodott és csak egy egész keskeny folyosón lehetett használni. A Duna rendszertelen kotrása miatt hónapokig nem tudott a hajózás megindulni, a folyamszabályozást és a kotrást pedig az illetékes kormányzati szervek magántársaságok kezébe adták, amelyek nem feleltek meg feladataiknak, csak az államségélyt vették fel. Mindez más tényezőkkel együtt azt eredményezte, hogy a hajón történő áruszállítás kezdett háttérbe szorulni a vasút versenyével szemben.

Hartmann előtt a fenti körülmények nem maradtak rejtve, és volt bátorsága a reménytelen helyzet ellenére nekivágni új hajógyár létesítésének.

Nem ugyanazon a helyen folytatta üzemét, ahol a belga társulatnál abbahagyta, mert szabaddá vált a szemben fekvő partrész az ő számára is. Megbízóinak csődjét követően 1871. évtől bérbe vette közvetlenül a sziget déli csúcsával szemben fekvő területet. Itt folytatta a hajóépítést.

Hartmann második gyárában jóval nagyobb hajóépítés folyt, mint az előzőben. Úgy látszik a belga társulatnál eltöltött néhány év nem maradt eredménytelen, mert az új hajógyár berendezéséhez szükséges üzleti tőkén túl elegendő pénze lehetett a megrendelések teljesítéséhez szükséges nyersanyagkészletek előzetes beszerzéséhez. Üzleti körét továbbra is elsősorban az aldunai területek irányában fejleszti, de a kiújuló orosz—török ellentétek egy időre felborítják ennek a vidéknek a békéjét. A belföldi pangás és a várt külföldi megrendelések elmaradása üzemének hajóépítési ágára kedvezőtlenül hat, de rugalmas üzleti érzékével nem ragaszkodik mereven a hajóépítéshez, hanem a nehéz években más gépek és kazánok nagyobb mértékű gyártásába kezd. És hogy ez az új üzletág mennyire bevált, az abból is kitűnt, hogy telkeket vásárolt a Lipótvárosban a Duna-soron és a Belvárosban a Dorottya utcában.⁵³

Így következett be az orosz—török háború kirobbanásának éve, ami a csekély aldunai megrendeléseknek is véget vet. Belföldre, ármentesítő társulatoknak szállít kisebb hajókat, magánvállalkozóknak átkelelési csónakokat, és részt vállal a fővárosi vízművek kiépítésével kapcsolatos gépi berendezések gyártási munkáiból. Üzeme azonban továbbra is pangott, amit az 1875. évi gyárleírás tükröz: gyártelepe két részből állott, a gépgyártási és a hajóépítési részlegből. A gépgyártásnál 30 munkás és 4 gyermek dolgozott egy tíz lóerős gőzgéppel, valamint 8 esztergapad, 2 gyalógép, 3 fűrőgép, 1 hornyoló fűrész, 1 körfűrész, 2 vaslemez olló, 1 szelelő és 1 gőzkalapács segítette munkájukat. A hajóépítő részlegnél szintén 30 munkás dolgozott 6 gyermekkel és egy 40 lóerős gőzgéppel; egyébként a gépi berendezés azonos a másik műhelyével. Összesen tehát 70 munkása volt, akik napi tíz órán át dolgoztak, 1,40—2 Ft napi-bér mellett. Az évi munkanapok száma 300 volt.⁵⁴

De egyszer a válságnak is vége szakadt, és amely hajógyárnak volt ereje a nehéz hónapok átvészelésére, az most élvezhette a konjunktúra minden előnyét. Az újpesti hajógyáraknak (1871 óta Schoenichen H. hajógyára is létezett) 1878-ban jött meg az ünnepük. A dunai hajózást gátló akadályok zöme felszámolódott, és a Duna-vidéki fejedelemségek, valamint Dél-Oroszország hajóigénye a két gyárba özönlött megrendelések formájában. A nagy konjunktúra egyszeribe megváltoztatta Hartmann gyárának képét. A munkások száma 450—600 között váltakozott, akik a napi tíz órás munkaidő mellett 1 forint 80 krajcártól 5 forintig kerestek akkordmunkában. Itt alakítottak a munkások — az újpesti hajógyárak között először — betegpénztárt, amelyet keresetük 2%-ával tartottak fenn. A gyár berendezésében is jelentős változások történtek.

Növekszik a gyárakban működő gépek száma, a műhelyek gépeinek zömét már gőzerővel hajtják meg és bevezetik a segédgépek alkalmazását. A gyár további fejlődését és újabb termelésnövelést a munkaerő hiánya akadályozta meg.⁵⁵

1879-ben a hajógyárak egész évben bőségesen el voltak látva munkával. Különösen Románia és Dél-Oroszország részére szállítottak. Ez évben Hartmann a román uszálymegrendeléseken dolgozott; 250 darab uszályra kapott megrendelést. Ezek mindegyike 500 tonnás ürtartalmú volt. Ekkor kezdett hozzá egy román vállalkozó részére a Mon Plaisir elnevezésű, tengeri használatra is alkalmas kerek személyszállító hajó építéséhez. Ily módon Hartmann gyárából került ki az első folyami és tengeri használatra egyformán alkalmas hajó, és Hartmann ezen a téren is utat mutatott az újpesti hajóépítésnek. A hajóról csak egy korabeli munkában megjelent rajz maradt fenn, semmi közelebbi adat nem áll rendelkezésre, mégis a rajzból megállapíthatóan jó vonalú, szépen elkészített és jelentős nagyságú hajó lehetett, amely elkészülte után a román Duna torjolatában és a tengerparti kikötők között bonyolított le forgalmat. Hartmann második gyárában a rendelkezésre álló források szerint — lényegében egy évtizedes időszakról van szó — Románia részére a már említett 250 vasuszályon kívül hat személyszállító gőzhajót, egyenként 300 lóerővel, valamint két tengeri hajót (Mon Plaisir és Mon Repos), Magyarországon belföldi használatra egy nagy és három kisebb személyszállító gőzöst készített. Ezenfelül görög megrendelők részére vasuszályokat, ármentesítő társaságoknak kisebb gőzüzemű csónakokat és magánosoknak átkelési hajókat épített.⁵⁶

Hartmann gyáranak technikai színvonala megfelelt a korabeli helyzetnek, de ez nem is képzelhető el másképpen, hiszen nagy, tengeri közlekedésre is alkalmas hajók építéséhez megfelelő gépi berendezés volt szükséges. Az a tény, hogy Hartmann hajó-gőzgépeket a lehető legritkább esetben épített, az ő területe inkább a hajótest építése, a külső és belső kiállítás volt, viszont hajóiba beépített gépeit a korabeli legjobb gépgyárakból szerezte be. A hajók kazánjait részben az újpesti gyártelepen készítették, részben Svájcból hozatta, a gépeket zömükben már belföldi gyárak szállították. Az új hajókon kívül igen sok hajó javítását és karbantartását is vállalta, ezenkívül hazai szükségletre a Géza utcai gyárban rendszeresen folytatódott a kazánok készítése.

A hajóépítésnek a 70-es évek második felében bekövetkezett fel lendülése azt a reményt keltette a magyar hajóépítőknél, hogy sikerül véglegesen elfoglalni az aldunai hajópiacot, amely szinte természetes felvevő területként jelentkezett a magyar hajógyáraknak. A kedvezően induló fejlődés azonban komoly akadályokkal kényszerült megküzdeni. Elsősorban is hiányzott a folyamatos, nagyméretű termeléshez szükséges több százezer forintnyi forgótőke. A hajóépítés természeténél fogva — különösen ezekben az években, amikor lényegében még modern manufaktúra méreteken és módszerekkel folyt a munka, s az anyag és egyéb tényezők pontosan nem voltak kiszámíthatók — könnyen előfordulhatott, hogy a vállalkozó ráfizetett egy-egy hajóra, mert a meg-

rendelő nyilvánvalóan ragaszkodott a szállítási megállapodáshoz, s ez esetekben néha több évi munka nyeresége ráment egy nagyobb veszteség fedezetére. Nagyarányú hajóépítésnél az egy objektumra történő esetleges ráfizetés nem jelentős, mert más egységeknél ez behozható, de évenkénti egy-két újszerű vagy nagyobb hajó építésénél könnyebben lehetséges elszámolás, és az így adódó veszteségnek már jelentős szerepe van a kis pénztőkével rendelkező hajógyáros életében. Tehát ezek az állandóan fellépő pénzügyi nehézségek akadályozták a termelés nagyfokú kiterjesztését.

A kormányzat elmulasztotta ezekben az években a hajógyáraknak szükséges támogatás megadását és csak a későbbi években, 1880-tól kerültek bizonyos ipartámogatási rendszabályok bevezetésre. Továbbá rendszeresen elmulasztották a kikötő kotrását,⁵⁷ nem törődtek a kikötő használatos állapotban való tartásának fontosságával.

A fenti okoknál fogva a hajógyártás nem tudott gépi nagyipari méretűvé fejlődni már az 1870-es évek végére, holott erre reális lehetőség nyílt. Sőt a hajóépítő üzemek léte állandó veszélyben forgott — elég volt egy évig veszteségesen dolgozni és ha a következő évben csekélyebb számú megrendelés érkezett be, máris a csőd fenyegetett. Ezek a tényezők járultak hozzá Hartmann második gyáranak eladásához a Prágai Gépgyár Részvénytársaság részére, és az bizonyos, hogy nagy szerepe volt a gyár eladásában annak a rossz termésnek, amely Oroszország és Románia gabonaföldjeit sújtotta, mert ennek következtében ezekről a területekről 1879 második felében és 1880-ban alig érkezett valamilyen megrendelés. Egy 1880-ban írt beadványában Hartmann maga is magyarázatát adja vállalkozása sikertelenségének: „Ezen jelentékeny tevékenységgel azonban gyárunk anyagi haszna nem éppen állott arányban, úgyhogy azon rendkívüli áldozatok, amelyeket egyrészt a külországi verseny, különösen az addig Török- és Oroszországban, valamint Romániában a hajógyártás terén domináló Anglia és Franciaország és a külföldi anyagokhoz vámentesen jutó Trieszt rivalizálása legyőzése, másrészt a hajóépítés minél tökéletesb, tetszetősb kivitele érdekében hoztunk, megtérítetlen áldozatok maradtak és a hajók árában kellő jutalmat nem leltek.”⁵⁸ 1880 januárjában kezdte meg tárgyalásait a Prágai Gépgyár magyarországi kerskedelmi képviselőjével és február 5-én aláírta a megállapodást, immár másodízben saját munkájából felépített hajógyára eladásáról.

A prágai részvénytársaság, korábbi nevén Prágai Gépgyár Részvénytársaság 1856-ban alakult és jelentős ipari tevékenységet fejtett ki Csehországban. De üzletköre jóval túlterjedt a cseh medence határára, Bécsben és Budapesten képviselői voltak, és a vállalat vezetői minden lehetőséget igyezkettek megragadni a terjeszkedésre, a nyereség növelésére. A társaság 1875. évi alapszabályai nyíltan is kifejezést adtak a terjeszkedési szándéknak, és hogy az üzleti célkitűzések ne maradjanak csupán papíron, négymillió forint értékben alaptőke emelést hajtottak végre. A vállalat vezető pénzügyesek a cseh polgárság és arisztokrácia soraiból kerültek ki.⁵⁹

Hartmannak már nagy tapasztalatai voltak az adásvételi ügyletekben, amikor 1880 januárjában felkereste a prágaiak magyarországi képviselőjét, Kubin Mórt. A tárgyalások kedvezően alakultak, különösen akkor, amikor Hartmann kijelentette, hogy hajlandó vállalni a gyár további vezetését öt éven át. A cseh tőkéseket ez megnyugtatta, 1880. február 10-i igazgatósági ülésükön egyhangúlag jóváhagyták a Hartmannal tervezett két szerződést a hajógyár megvételéről és gyárvezetői alkalmazásáról. A vételárat 100 000 forintban állapították meg, a gyárvezetői fizetést pedig a gyár jövedelmezőségével hozták összefüggésbe. Egyúttal a magyarországi képvisellel Kubin Móron kívül Hartmann is megbízták, aki a prágaiak részére személyével együtt jelentős aldunai kapcsolatokat biztosított.

1881 elején már a következő hirdetést tehette közzé a prágai vállalat: „Prager Maschinenbau Actiengesellschaft vorm. Ruston Co. Comp. in Prag und Budapest. Maschiene-fabrik, Kesselschmiede und Eissengieserei. Schiffswerfte für die Elbe, Moldau etc. in Prag. Schieffswerfte und Reparaturwerkstätte (vorm. Jos. Hartmann) für die Donauländer in Budapest.”⁶⁰ A hirdetésből kitűnik, hogy a cseh tőkések ügyes üzleti érzékkel rávetették magukat a hajógyártásra. Sőt valamilyen módon meg tudták szerezni a század közepe óta fennállott és végül csődbe jutott híres bécsi Ruston-gyár nevének használhatási jogát, ami Hartmann nevével együtt, a társaság gyártmányainak minőségi kiválóságát volt hivatva kifejezni.

A részvényeseknek nem kellett csalódniuk igazgatóságuk üzleti tevékenységében, mert a vétel és a Hartmannal kötött szerződés jó üzlet volt és szépen jövedelmezett. 1880-ban még nem számottevő a nyereség, de a következő két év kimutatott tiszta nyeresége 30 000 forint. Az 1881-es évet a vállalat egyébként a legsikerültebbek közé számíthatja, mert a szükséglet nemcsak a belföldön volt nagy, hanem Romániából, Szerbiából, Bulgáriából és Törökországból több jelentékeny megrendelés érkezett. A sürgős szállításoknak gyakran csak a legnagyobb erőfeszítéssel tudtak eleget tenni. Ebben az évben a Hartmann-vezette gyárban gőzkazánok és gépek mellett a következő nagyobb uszótárgyak készültek: egy vontató 100 lóerős géppel, egy 50 lóerős csavargőzös, tíz uszályhajó a belföldre, 3–400 tonna hordképességgel, Románia részére hat uszályhajó hasonló teherbírással, egy kotróhajó és egy gőzhajó Törökország részére. Felhasználtak 853 tonna acél hajólemezt, 432 tonna szögletvasat, 103 tonna öntöttvasat, másfélmillió hajószögecsét és 55 000 köbláb hajófát.⁶¹

A prágai részvénytársaság készen kapta Hartmann gyártelepét és a fennmaradt leírásokból kitűnőleg nem is igen bővíthették. Az üzem munkakörébe tartozott a hajóépítésen kívül szögecselt tartályok, kisebb gőzgépek gyártása és javítása. A gyár területe 14 500 négyszögöl volt. Az egész telepen mindössze egy emeletes épület állt, amely magába foglalta az eszterga és lakatosműhelyeket valamint az irodát. Emellett állt a kazánház egy 45 lóerős gőzgéppel és két kazánal. A többi elszórtan fekvő épületben voltak a kazán- s hajókovács és a gépkovács műhelyek,

valamint az asztalosműhely. Az üzem gépi állománya: 4 fémgyalú, 1 horonymetsző, 1 nagy hengerfúró, 7 fali fúrógép, 10 fémeszterga, 1 csavarmetsző, 9 lyukasztó, 1 gőzkalapács, valamint 28 más gép és 9 kovacs-tűz. A gyár kapacitása évenként 20—30 vasuszály, 3—4 gőzhajó és 1—2 kotrógép építésére volt elegendő kb. egymillió forint értékben. A gyártelep értéke a felhalmozott nyersanyagkészlettel együtt kb. 200 000 forint volt. Az üzem munkásainak száma a még konjunkturálisnak tekinthető 1882-es évben 500 volt, közülük 250 foglalkozott hajóépítéssel, a többi gépgyártással. Az év végére azonban a megrendelések elfogytak, és 1882 decemberében már csak 123 munkása van a gyárnak, 1883-ban a létszám a nyári hónapokban megközelítette a 400-at, egyébként átlagban 200 munkás dolgozott. Ebből az egy adatból is kiténik, hogy a legjobb szakmunkásoktól eltekintve mennyire létbizonytalanságban élt az üzemi munkásság többsége.⁶²

Az üzem nyersanyagszükségletét főleg a neubergi és witkovitzi, részben pedig az ózdi vasművektől szerezte be, az öntvényeket a budapesti öntödékből. 1882-ben az üzem tíz évre adókedvezményt kapott a kormánytól kazánok és gőzgépek gyártására. A hajóépítésre nem adott a kormány semmiféle kedvezményt, holott a külföldi versennyel szemben ez a gyártási ág is segítséget érdemelt volna.

A gyártmányok kelendőségi területe főleg Románia, Szerbia, Orosz- és Törökország volt, ahova két év alatt, 1882 és 1884 között 8 nagy új gőzhajót és 48 vasuszályt szállítottak. A nagyméretű üzleti tevékenységhez képest nem megfelelően volt arányos a bevétel nagysága, de ennek könyveléstechnikai okokon kívül a balkáni országokban jelentkező angol verseny is az oka, amely nem engedte meg a magyar vállalatok részére a nyersanyagárak emelkedésének megfelelő hajóár-emeléseket. Ezért a jövedelem a vártnál kevesebb maradt. A 80-as évek közepén még aránylag kedvező termelés folyt a gyártelepen, de az évtized végére éppen hogy el lehetett kerülni a veszteségeket. 1881—82-ben a Prágai Hajógyárból évente mintegy 300 000 forint értékű új hajó került ki, a következő években mindössze 200 000 forint az évi termelés értéke. A gyár kapacitása tehát egyharmadában, egyötödében volt kihasználva.

Az 1880-as évek második felében újból gazdasági depresszió lép fel az országban, amelyet az 1885. évi kiállítás fénye sem tud teljesen elhomályosítani. A válság egy időre ismét visszaveti a belföldi hajózást, egyidejűleg ez a belföldi hajószükséglet csökkenéséhez vezetett. A külföldön pedig a nyugati hajóépítő ipar versenye vált egyre erősebbé. Kedvezőtlenül befolyásolta egy időre a prágai hajógyár orosz exportját az orosz kormánynak a belföldi hajóépítő ipar fejlesztése érdekében bevezetett felemelt vámtarifája. A Prágai Hajógyár forgalmát az is csökkentette, hogy az 1882-es év végén Hartmann kivált a gyárból. Hosszas viták előzték meg a kilépést, s végül a két fél közjegyzői megállapodást kötött, amelynek lényege az a pont volt, hogy Hartmann vállalta, egy évig nem lesz versenytársa korábbi megbízóinak. A vételárból még le nem törlesztett 25 000 forint biztosítékul szolgált Hartmann ígéretéhez. A megállapodás 1883. január 1-én lépett hatályba.

Az 1880-as évek második felében a hajóépítés terén a külföldi megrendelések csökkenése a jellemző, és a belföldi megrendelések domináló szerepe egyre inkább világosabbá válik, különösen a MÁV Hajózási Üzemének 1888-ba történt létrehozása óta. Külföldi érdekelttségű vállalat nyilvánvalóan nem számíthatott jelentősebb állami megrendelésekre, ezért a prágaiak kedvezően fogadták az 1890-re tervezett új hajógyárról szóló híreket, amelynek részvényesei később hajlandónak mutatkoztak a prágaiak telepének megvételére.

*

1884 telén, a leghidegebb január hónapban a Váci úton közlekedők megfigyelhették, hogy a régen megszűnt Pest—Fiumei Hajógyár elhagyott épületei körül munkások kezdtek meg feladataik elvégzését, s ha a járókelők közül valaki megkérdezte volna, hogy mit csinálnak itt a részben már rombadólt fa- és kőépítmények között, akkor megtudhatták volna, hogy itt újból hajógyár lesz, mégpedig nem akárki vagy valami külföldi részére építettek, hanem a „legelső magyar magánhajógyáros” Hartmann József részére hozták rendbe az elhagyott telep északi felét. Igen, a magyar hajóépítés úttörője, alighogy elhagyta a prágaiakat és az egy év várakozási idő is letelt, a kincstárral kezdett tárgyalásokat és sikerült megállapodásra jutnia az 1873-ban felszámolt fiumei hajógyártársulat részben leszerelt telepe északi felének bérlete ügyében.

A faépületek rendbehozatala igen gyorsan megtörtént, és a Géza utcai régi Pozdech-féle műhely gépi felszerelése is az új gyárba került ki. A vállalat neve és címe ez volt: Hartmann József hajó- és gépgyára, Külső Váci út 1501. sz. Az a fiatalember, aki 31 éves korában hazaérkezve Amerikából a szerény Pozdech-műhelyben kezdte el tevékenységét, tehetős, de fáradt öreg emberré vált. A viszontagságos két évtized amióta szülővárosában hajóépítéssel foglalkozott, 50 éves korára sokkal inkább megöregítette, mint más, nyugodt körülmények között élő kortársát. De olyan erős volt benne az akarat és a remény, oly élénken éltek benne a korabeli Európához képest sokkal szabadabb Amerikában látott példák az egyszerű, de kiváló képességekkel rendelkező emberek felemelkedésére, hogy nem tudta sohasem feladni álmoképeit, amelyek egy nagy, az újpesti kikötőben levő magyar hajógyár felépítésére vonatkoztak. Hartmann elsősorban magának akart nagyobb vagyont, nagyobb tekintélyt és elismerést, de egyéni eredményessége kétségtelenül a magyar ipar fejlődését jelentette volna.

Hartmann új gyárában már nem tudta megismételni azt a hatalmas méretű építést, amelyet második telepén folytatott. Az 1886-os évtől fennmaradt hajóépítési jegyzék szerint összesen 78 új hajóegységet készített, nagobbbrészt uszályokat, például román megrendelésre 50 uszályt, néhány kerek és csavargőzöst, 2 kotrógépet és 1 átkelési dereglyét. Egy 1943-ban készült kimutatás szerint 1883 és 1890 között, tehát a Hartmann halála utáni év eredményeit még hozzászámítva, 136 egység készült, évi termelési értékét tekintve mintegy 200 000 forint értékben. A javítások

és a gépgyártás értéke természetszerűleg nincs ebbe az összegbe számítva.

Hartmann harmadik hajógyárában nem sokáig tudta a nyugodt üzletmenet és a kialakult vevőkör által biztosított kellemesebb életmódot élvezni. 1889. január 23 án, 56 éves korában, Nádor utcai lakásában rövid, betegség után elhunyt. Halálával a magyar hajóépítő ipar legnagyobb, ma is utat mutató embere fejezte be munkálkodását. Hartmann szakadatlan építő és gyáralapító tevékenységével a magyar ipar nagy emberei közé tartozik, s ebből a szempontból kell értékelnünk és emlékét megőriznünk.

*

Hartmann kortársa és az újpesti hajóépítés másik úttörője Schoenichen Hermann. 1841-ben született Anhaltban, Németországban és a triezsti Lloyd Arsenálban tanulta ki a hajómérnöki mesterséget. 1865-ben került Magyarországra, ahol a Győri Gőzhajózási Társaság felügyelőjeként dolgozott. 1871-ben átkerült az Egyesült Magyar Gőzhajózási Társasághoz hasonló minőségben, majd a társulat bukása után, elvégezve a felszámolással kapcsolatos teendőket, átvette Veruda Péternek az újpesti kikötő-szigeten létesített hajógyárát.

Veruda Péter, hasonlóan Hartmannhoz, szintén a DGT Óbudai Hajógyárában kezdte meg pályafutását mint hajótervező. Munkáját igen kitűnően végezte és az 1867. évi párizsi világkiállításon a társaság által bemutatott három hajómodellt az ő tervei alapján készítették. A DGT-nél azonban nem volt meg a kellő előrehaladási lehetősége, ezért 1868-ban kilépett a társaságtól és Löwy Dávid pénzemberrel társulva az újpesti szigeten 8000 négyszögöles bérelt telken hajóépítő telepet létesített. Az első években sikerült is néhány hajóegységet építenie, de már 1871-ben a telep Schoenichen kezébe került, aki részben Verudával együtt folytatta az itt megrendelt hajók készítését. Az 1872. év végére teljesen megszűnt minden munkalehetőség, és 1873-ban szünetelt is a hajóépítés. Ekkor távozott Veruda Péter külföldre és további sorsáról nem maradtak adatok.⁶³

Az 1869—1873-as években készült ebben a gyárban, részben Veruda, részben Schoenichen vezetése alatt:⁶⁴

1869—1870	1 vontató egyenként	6 000	osztrák forint
	2 gőzös	22 000	
1870—1871	1 iszapvájó	8 000	
1870—1871	1 gőzös egyenként	70 000	osztrák forint
	1 gőzös	27 000	
1871—1872	2 gőzös	125 000	
	2 gőzös	24 000	
	1 gőzös	80 000	
1872—1873	1 gőzös	20 000	
	1 gőzös	14 000	

Öt év alatt készült tehát 12 gőzhajó, 1 iszapvájó, összesen 396 000 forintnak megfelelő összegben. Látható, hogy ennek a gyárnak a termelése ezekben az években nem jelentékeny a többi hajóépítő vállalathoz viszonyítva.

Schoenichen 1873-ban elvesztvén állását a megbukott hajózási társulatnál, teljes erejével a hajóépítésnek szenteli magát, és 1874-re sikerül megrendeléseket szereznie, amelyek végre lehetővé teszik a folyamatos munkát. A Budapesti Átkelési Vállalat részere épített kis átkelési csavargőzösöket, amelyek a fővároson belül közeledtek. A kis gőzösökhöz a kazánokat és a gépeket a már akkor is jó hírnévnek örvendő Röck István-gépgyár szállította. Még ugyanez évben megállapodást kötött a kincstárral a volt Pest—Fiumei Hajógyár területén egy 4000 négyszögöles telekrész bérbevételéről. Ide költözött át minden felszerelésével együtt, odahagyva a szigeten a Veruda-féle építményeket, amelyek egyszerű fabódék voltak, és elfoglalta a fiumei társaság után maradt és leszerelt műhelyeket, valamint igazgatósági épületet és néhány munkagépet. Gyárának berendezése, az átköltözés után egy évvel, 1875-ben a következő volt: 1 álló magasnyomású öt lóerős gőzgép, 3 esztergapad, 1 fűrőgép, 2 mérlegelő gép, 1 vasolló, 1 lángkemence, 1 körfűrész. Ez a miniatűr gyártelep 25 állandó szakmunkást foglalkoztatott, nagyobb és sürgős munkák idején napszámosok segítettek.⁶⁵

1875-től kezdve Schoenichen gyárában lassan, de állandóan emelkedett az épített hajók száma, ezzel együtt növekedett a gyár gépi berendezése és munkáslétszáma. 1876-tól kezdve a gyárban rendszeresen készítenek kazánokat és kisebb számban gőzgépeket. Ez évtől maradt meg az évről-évre vezetett hajóépítési lajstrom, amelynek első számát egy 180 tonna befogadóképességű uszályhajó nyerte, egy görög kereskedő részére készített Emanuele elnevezésű uszályhajó. A második szám Ross-mayer Ferenc tolnai hajós részére épített Ferkó elnevezésű 120 lóerős kerekeshőzös volt. 1886-ban már a 100. hajó, a Vihar csavargőzös vízrebocsájtását ünnepelték. 1881 után a vállalat ügyes üzleti politikája egy sor külföldi hajórendelést biztosított. Amíg Hartmann elsősorban az Alduna vidékén építette ki vevőkörét, addig Schoenichenék már a távolabbi román—orosz területek felé orientálódtak. Főleg Oroszországból keresték fel igen sokan Schoenichen gyárát, kereskedők és kormányhivatalok megbízottai, akik a Don és a Fekete-tenger vidéki hajózás számára nagy teherhajókat, gőzkatrókat, dereglyéket, vontatókat, csekély merülésű kerekeshőzöset szállító- és csavargőzösöket rendeltek. De a hivatalos versenytárgyalásokon is megállta a gyár a helyét, és az akkori Szent-Pétervárról Schoenichen emberei sok alkalommal távoztak győztesen a külföldi vállalatokkal szemben. 1889-ig Schoenichen gyárában a Don, a Fekete- és az Azovi-tengerre 21 gőzhajó készült el. Az első ezek közül az Olga Korolewa teherhajó volt, amelynek hosszúsága 50,3 m, szélessége 7,1 m, magassága 2,2 m, gőzgépe 50 lóerős volt. A Don részére szállított Karamnov személyszállító hajó hossza és egyéb méretei megegyeznek az Olga Korolewáéval, csupán erősebb gőzgépet építettek bele. Schoenichen hajóinak kiváló minőségét az orosz kormányhatóságok is elismerték, így, amikor a nikolajevi öböl részére készített négy gőzhajót a gyárban jelenlevő orosz megbízottaknak átadták, azok a kormány nevében köszönetüket fejezték ki. Schoenichen gyárában a tulajdonos 1889 őszén bekövetkezett haláláig összesen 198 hajót készítettek.⁶⁶

A kezdetben kicsiny gyár a 80-as évek második felére komoly vállallattá növekedett, amelynek munkáslétszáma meghaladta a 400 főt, az irodákban és tervezőműhelyekben pedig 20 képzett szakember dolgozott. Schoenichen maga nem vett részt a tervezésben, építésben, mint Hartmann, hanem megelégedett üzemi ügyei legfelső szinten való ellenőrzésével és a kereskedelmi hálózat irányításával. A gyár nagyméretű termeléséhez már kevésnek bizonyultak az első évek gépei, és ezen a területen jelentős előrehaladás történt. Aki az újpesti kikötő-sziget felől, vagy éppen a folyóról tekintett a gyár irányába, annak elsősorban a hatalmas daru tűnt fel, amely sínen futó kocsira szerelve a part mentén a szükséges helyre volt irányítható és segítségével hajógépeket és kazánokat könnyen lehetett kiemelni, illetve beemelni a hajótest és az egyes műhelyek között. A Váci út felől megközelítve a telepet, elsősorban az igazgatósági épület tűnt szembe, ahol a műszaki és kereskedelmi irodák voltak. Ezzel szemben állt a gépműhely, amelyben 6 sorban 45 korszerű, transzmisszió által működtetett munkagép volt. A transzmisszió működtetéséhez két kazán és egy gőzszivattyú által táplált gőzgép szolgáltatott energiát. A gépműhely mellett külön épületben állt a mintaasztalos műhely. A hajókovács műhelyben 30 kovácstűz állt egymás mellett. Itt működött a 12 lyukasztógép mellett a 6 lemezvágó és 1 szegletvasaló gép. A présgépek és a kazánlemez hajlító gépek szintén ebben a műhelyben voltak. A hajógyárhoz tartozott még egy kazán- és egy hajókovács műhely, valamint asztalos, mázólo, rézműves és kárpitos műhelyek.⁶⁷

Schoenichennek sem állt módjában a vagyona és hajógyára által okozott örömet sokáig élvezni. Még ugyanazon évben, amikor Hartmann, Schoenichen is elhunyt, fiatalon, 49 éves korában. Hajógyára azonban fenntartotta emlékezetét és a messze tekintő, gondos és jó munkát végző ember alakjával példát mutatott a mai kor emberének.

*

Az 1870-es évektől az 1890-ig a mai hajógyár területén egyidejűleg egymás mellett tehát három hajógyár létezett és működött: a Hartmann-féle, Schoenichené és prágaiak fiókgyára. Mindhárom tüzem a hajóépítésen kívül kazán- és kisebb mértékben gépgyártással is foglalkozott. Egymással összehasonlítva az egyes vállalatokat, megállapítható, hogy a legnagyobb módszerességgel és a korabeli színvonalnak legjobban megfelelően a Schoenichen-hajógyárat vezették, ahol külön kereskedelmi és tervező irodák voltak. Hartmann gyárára a tulajdonos és vezető nagy egyénisége nyomta rá bélyegét. Míg Schoenichen inkább szervező és kereskedelmi képességekkel rendelkezett, addig Hartmann egyesítette magában a régi hajóépítő mesterek kitűnő érzékét az általános és speciális műszaki tudással. Hartmann hajóiban bizonyos művészi érzék, széles látókör, gazdasági ismeretek és nagyvilággal való szoros kapcsolat jegyei ismerhetők fel. Schoenichen alkotásai pedig a szakszerű mérnöki tudás és pontosság jegyeit viselik magukon. A prágaiak telepe Hartmann kiválása után elvesztette korábbi jelentőségét, bár a gyárvezető, Epper-

lein Oszkár mérnök, kiváló képességekkel rendelkezett, különösen gőzgépek tervezésében.

A három gyár termeléséről bizonyos adatsorok fennmaradtak, de az eredeti feljegyzések elvesztek és csak az 1900-as évek elején készített egyesített hajólajstrom adatai nyújtanak bizonyos segítséget a számításonknál. Hartmann 1889-ben bekövetkezett haláláig a lajstrom és más feljegyzések szerint is összesen 387 különféle úszótárgyat készített: gőzösöket, uszályokat, kotróhajókat, dereglyéket, sőt egy görög részére színházhajót is. Ez a kimutatás az általa épített összes hajóra vonatkozik, de nem számítva a magyar—belga és a prágai gyárban általa készítetteket. Schoenichen gyárában 1890-ig összesen 198 úszóegység készült, a prágaiaknál pedig 10 év alatt 43. Ebben a három gyárban tehát 1890-ig 528 hajó épült. Nem maradt pontos adatsor a Pest—Fiumei és a Magyar—Belga Hajógyárban épített hajókról, de hozzávetőlegesen mintegy 685 hajó készült Újpesten 1866 és 1890 között; ehhez számítandók még a kimutatásokban csak elvett szereplő uszályhajók. Feltehetőleg ezekkel együtt közel jár az ezerhez az újpesti kikötőben 1889-ig épített vashajók száma.

A gyártott hajók értékére vonatkozó adatsorok a következők:⁶⁸

Év	Belföldre		Külföldre		Összesen	
	Forint	%	Forint	%	Forint	%
1880	269 000	35,4	491 000	64,6	760 000	100
1881	435 000	48,7	438 000	51,3	873 000	117
1882	73 000	45,0	89 000	55,0	162 000	21
1883	283 000	32,4	588 000	67,6	871 000	114
1884	405 000	62,3	245 000	37,7	650 000	85
1885	244 000	49,7	249 000	50,3	493 000	64

Az értékadatok is a termelés állandó hullámzását mutatják, de az évi átlag kb. 640 000 forint, és a termelés nagyobb része külföldre kerül. Ebből és a hajóépítések számadataiból az derül ki, hogy a magyar hajóépítés a tárgyalt időszakban igen fejlett színvonalon állt; egyes években 50 hajó is elhagyta az újpesti kikötő hajóépítő telepeit.

A gyárat tekintve azt látjuk, hogy többnyire faépületekből készült műhelyekből és más kevés költséget igénylő egyéb építményekből álltak. Éppen ezért nem voltak helyhezkötte, hanem — mint Hartmann költözködéseiből is kitűnik — könnyen változtathatták helyeiket a sólyatérnek alkalmas partszakaszon és a tél veszélyei elől védő kikötőben. A műhelyek igen egyszerűek voltak, a kazánkovácsok is többnyire a szabad ég alatt dolgoztak, egyedül a gépműhelyek hasonlítottak a korabeli gyárak műhelyeire és belső berendezéséhez. A hajógyárak akkori gépi felszerelése zömében lyukasztó, nyíró és gerendahajlító gépekből állott, daruk nagymértékű használata csak az utolsó években kezdett meghonosodni. Lényegében a hajógyárakban az utolsó két évtizedben alkalmazott gyártási rendszert kézi munkának lehet minősíteni.

A szokásos eljárás ezekben az években egy hajó megépítésénél az volt, hogy egy munkavezető, aki a nagy gyakorlattal rendelkező idősebb szakmunkások közül került ki, maga mellé vett egy 15—20 főből álló munkáscsoportot és mint alvállalkozó, átvette a gyárostól egy-egy hajórész vagy hajó megépítését. A gyár rendelkezésére bocsájtotta a megépítéshez szükséges nyersanyagot, a szerszámgépekkel jól-rosszul felszerelt műhelyt és a szerelési helyet a sólyán. A munkacsoport előkészítette a műhelyekben az anyagot és a sólyán felszerelte a hajótestre. Az anyagszállítást főleg a munkások végezték, daruk nélkül, miért is a hajótervezőknek ügyelniük kellett arra, hogy a hajótest elemi részei 2—3 mázsánál nehezebbek ne legyenek. A szegecselest, tömörítést, festést, a fa- és ácsmunkákat külön csoportok végezték szintén kézzel. Az előre megállapított béreket heti előlegekben fizette a gyár, és a munka befejezése után egy összegben a hátralékot. A hajóépítő munkások, különösen a jó szakmunkások, igen ritkák ebben az időszakban, és a gyárak között verseny folyik a jó munkások elcsábításáért. Sürgős munkák idején a tengermelékről hoztak embereket: egy alkalommal, a 80-as évek elején, több mint 200 trieszti munkás dolgozott az újpesti telepeken. A hajóépítő munkások bére viszonylag magas volt, a szakmunkások legjobban fizetett kategóriái közé tartoztak. Munkásmozgalomról, sztrájkokról adat ez ideig nem került elő, viszont a hajógyári munkások betegsegélyező alapjáról már 1868-ból van említés.

A kikötőben levő hajógyárak a hajókhoz szükséges gépeket és kazánokat kezdetben külföldről szereztek be, de később, különösen az 1870-es évek második felétől saját gépgyártásról is maradtak fenn adatok. Az Óbudai Hajógyárban már a század 40-es éveitől készültek igen kezdetleges, de az akkori idők színvonalán álló gőzgépek. Így pl. a DGT András gőzhajójában egy olyan vékonyfalú vörösréz kazán került beépítésre, hogy egy közepszerű kalapáccsal és egy kis lyukasztóval okvetlen lyukat lehetett ütni.⁶⁹ Idővel azután a gépeket az igényekhez képest mindig erősebbre építették, s bizony nagy utat haladt előre a technika Foulton első gőzhajója, a 18 lóerős Clermont-tól az 1870-es évek több száz lóerő kifejtésére alkalmas hajógépeinek gyártásáig. A Pest—Fiumei Hajógyárban hiányos adatok szerint három hajógőzgépet készítettek, ugyanakkor a Magyar—Belga Hajógyárban is folyt hajógép építés, még hozzá a korszak technikai színvonalához képest igen kimagasló eredményekkel, a Hartmann- és Schoenichen-féle gyárakban 1877-ig nem készültek hajógépek. Hartmann a hajógépeket és kazánokat részben W. C. Miller liverpooli hajógyárostól és a jónévű svájci Escher—Wyss-gépgyárból szerezte be. Schoenichen az ismert pesti Röck-gyártól vásárolta az 1874-ben készült dunai átkelési hajók gépeit. A Röck-gyár egyébként is rendszeres gépszállítója lesz az 1890-es évekig az újpesti hajógyáraknak.

1877-től 1890-ig a Hartmann—Schoenichen-hajógyárakban 19 hajógép készült összesen 2270 lóerővel. Ezek az adatok azonban nem teljesek, valószínűleg jóval több gőzgép készülhetett. Itt említendő meg a prágai fiókgyárban épített két gőzgép is 475 lóerővel. Rendszeres hajógép építés folyt a későbbi évtizedekben már a Nicholson- és a Danubius-

hajógyárakban. A DGT Óbudai Hajógyárában készített gépeket nem számítva, a nem teljes adatok szerint, 1870-től 1912-ig összesen 83 hajógép készült, 20 068 lóerővel.⁷⁰ Ezekből az adatokból tényként annyi mindenesetre megállapítható, hogy a századfordulói az újpesti hajógyárak az általuk készített hajókhoz szükséges hajógépeket zömükben nem saját üzemükben állították elő, hanem más gépgyárakból szereztek be. Nyilvánvalóan a kevés géppel felszerelt, gyártási tapasztalatokkal alig rendelkező, csekély beruházásokkal felépített hajógyárak nem vállalkozhattak egy gépgyárt is erősen igénybevevő, nagy precizitást megkívánó hajógépek rendszeres gyártására.

A viszonylag igénytelen beruházások mellett azonban igen fontos a személyi vezetés problémája a korabeli hajógyárak életében. Hartmann teljesen egyedül vezeti telepén a munkákat, de Schoenichennél és a prágai telepen kialakul a hajómérnökök csoportja, akik azután az első világháború végéig jelentős szerepet játszottak a később egyesült gyárak életében, az egyes hajótípusok megtervezésében. Itt említendő meg Hallamasek Tivadar, Kaplanek József, Van Overbeeke Adorján, valamint Hartmann János neve. A prágaiaknál a már említett Epperlein Oszkár játszott nagy szerepet. Hallamasek 1852-ben született Triesztben és az ottani különféle hajóépítő iskolák elvégzése után az ottani Stabilimento Technicónál kapott alkalmazást. Először 1877-ben került Magyarországra Schoenichenhez, de tíz év után visszament szülővárosába. Rövid otttartózkodás után újból Újpestre jött és véglegesen itt telepedett le. Kaplanek 1862-ben született egy kis Adria melléki faluban és iskolai elvégzése után a pólai Marinetechnische Komitenál, később pedig a Stabilimento San-Rocco-i gyárában dolgozva szerzett tapasztalatokat a hadihajók építésénél, amit később jól kamatoztathatott az újpesti gyárban. Van Overbeeke Hollandiából került Magyarországra. Itteni működéséről az első adat 1886-ból való, amikor Schoenichennél dolgozott. Ennek a három embernek, Hartmann Jánossal, a nagy mester fiával együtt jelentős szerepe volt csaknem három évtizeden át a gyárak fejlődésében.⁷¹

A három gyár egymás közötti esetleges versengéséről nem maradtak adatok, hanem inkább az egymás közötti együttműködésről; így pl. közösen használták a fiumei gyár nagy parti darúját. 1889-ben a balatoni hajózás részére készített Kelén (később Baross) gőzös építésénél a hajótestet Hartmann, a gépet pedig Schoenichenek készítették. Valószínűnek tűnik, hogy a gyárak között valami megállapodásféle lehetett az egyes építmények árára vonatkozólag, de általánosságban az a sajátosság figyelhető meg, hogy amikor fellendülés következett be, annyi a munka, hogy a három gyár együtt is alig győzi, válság idején pedig a vevők a már kialakult vevő- és üzletkörnek megfelelően jelentek meg az egyes gyáraknál.

Az exportnak jelentős szerepe volt a gyárak életében, különösen a nyereségnél fontos a külföldiek aranyfrankban vagy fontban fizetett számlája. Földrajzi szempontból a gyárak igen kedvező helyen voltak, s a kedvező fekvés lehetőséget nyújtott arra a komoly fejlődésre, ami a hajóépítés területén az újpesti kikötőben végbement. Budapest mintegy

középponti helyet foglalt el nemcsak a Dunán, hanem a fejlett nyugati és fejlődésben elmaradottabb balkáni országok között. Az Alduna mentén fekvő országok kapitalista fejlődése lényegében az 1878. évi berlini kongresszus nyomán indult meg, amikor a legyengült török birodalomnak az erősebb nyugati hatalmak nyomására vissza kellett vonulnia, és ezáltal az itteni népek előtt is megnyílt a szabadabb fejlődés útja. Ugyancsak ezekben az években vesz gyorsabb ütemet Dél-Oroszország kapitalista fejlődése, ami a közlekedési igények és szállító eszközök iránti szükséglet megnövekedésében jelentkezik. A fejletlenebb országok viszont nem rendelkeztek megfelelő méretű hajóépítő iparral, éppen ezért a hozzájuk legközelebb eső és legkönnyebben megközelíthető országok gyárait keresték fel. A legtermészetesebb és legközvetlenebb út ezen országok és Magyarország között a vízi út, a Duna. Ilyen szempontból tehát a magyar gyárak helyzeti előnyben voltak más országok vállalataival szemben.

A megnövekedett közlekedési igények azt jelezték, hogy megindult ezekben az országokban az árutermelés, áruikat minél gyorsabban és olcsóbban felvevő piacokhoz kívánták szállítani a termelők. Tehát a meglévő hajózási vállalatok hajószükséglete is növekedett. Az Aldunán a hajózást, főleg a gabonaszállítást görög kereskedők és vállalkozók folytatták. Ezek a román kikötőkből a tenger felé szállították a termést, az orosz folyókon pedig a torkolat felé. A hajógyárakat leginkább Braila és Sulina román városokban lakó görög kereskedők keresték fel, akik gabonaszállításaihoz a különleges „görög” típusú uszályokat kívánták (Hartmann szerződése Ulise Negropontéval). Ezeknek az uszályoknak tömeges építése több évtizeden át szinte állandó munkát jelentett a hajógyáraknak. A hajóalajstromokban rengeteg görög, cirillbetűs hajónév és megrendelő szerepel. A már említett Ulise Negropontén kívül évről-évre megjelennek a gyárakban a Stathatosok, a Vlassopolusok, a Theophilatosok és más pénzes görög hajósok, akik éveken át állandó árat fizetnek aranyfrankban vagy fontban uszályhajóikért. Igen jó kapcsolat alakult ki a gyárak és megrendelőik között, amely gyakran kormányelismerésekben is kifejezést nyert. De az évről-évre ismétlődő megrendelők nevei is az itt épített hajók jó minőségét igazolják.

A Magyarországból az 1880–85-ös években kikerült hajók a következő külföldi országokba kerültek: 4% Szerbiába, 5% Törökországba, 27% Dél-Oroszországba és 54% Romániába s Kisásziába. Ez az arány felel meg más évek exportszállításainak is. Szerbiából csak a kormány rendelt hajókat, Törökországban csak a folyami hajóknál jöhettek szóba a magyar vállalatok, de erős angol–francia versennyel kellett megküzdeni. Romániában szintén erős angol verseny jelentkezett, de a magyar típusok jobban megfeleltek a helyi igényeknek. Dél-Oroszországban és a Fekete-tenger mellett az angol és a német hajógyárak versenyével kellett megküzdeni. Hartmannak saját üzleti hálózata volt az Alduna mentén, üzleti pályafutása kezdetén pedig maga utazta be évenként egyikét alkalommal — hasonlóan a magyar ipar egy másik nagy emberéhez, Ganz Ábrahámmal — ezeket az országokat megrendelésekért. A Schoenichen-gyár többnyire versenytárgyalásokon szerepelt, vagy mérnökei

utaztak a szóba jöhető területekre. Szakembereinknek így tehát alkal-
muk volt a nemzetközi hajózási élet minden vonatkozását megismerni,
állandóan figyelemmel kísérhették a nagyobb külföldi hajógyárak mun-
kásságát és részt vettek a nemzetközi hajózás különböző tudományos
problémáinak vitáiban s megoldásában. Ezek azok az évek, amikor a kül-
földi (osztrák és német) hajógyárak emlékiratait olvasva az tűnik ki, hogy
az erős külföldi versenyre panaszkodnak, amely szinte teljesen vissza-
vetette az exportot. A linzi hajógyár centennáris emlékirata is megemlé-
kezik erről.⁷²

Belföldi viszonylatban már sokkal kevesebb megrendelő jelentke-
zik. A Duna-gőzhajózási Társaság a maga hatalmas tőkéjével és hajó-
parkjával minden számottevő versenytársát elpusztította és gondosan
örködött, nehogy mások születhessenek. Ez pedig nem hatott fellendítő-
leg a hajóépítésre. Főleg minisztériumok, valamint egyes vízszabályozási
társulatok, nagyon ritkán magánszemélyek fordultak a gyárakhoz. Kotró-
gépek, dereglyék és kisebb csavargózások készültek csupán a hazai száll-
ítás céljaira, mígnem a MFTR megalakulása gyökeres változást hoz
ezen a téren.

1889-ben egymás után hal meg Hartmann József és Schoenichen
Hermann. Haláluk nem csupán személyi változást, hanem egyben egy
korszak lezáródását jelenti: a képzett, nagy értékekkel rendelkező önálló
hajóépítők korszakának végét. A hajóépítésbe bekapcsolódik a banktőke
és a továbbiakban döntő beleszólása van a hajóépítés fejlődésébe.

A banktőke behatolása a hajóépítő iparba

(1890—1911)

A Prágai Gépépítő Részvénytársaság újpesti fióktelepe Hartmann
kiválásától fogva nem fejtett ki a két másik vállalathoz hasonló élénk
hajóépítő tevékenységet. A kazán- és gépgyártás sem jövedelmezett jól,
ezért a prágaiak egy nagyobb vállalatot szerettek volna létrehozni,
amelynek jelentősebb súlya révén befektetett tőkéjük nagyobb mérték-
ben gyümölcsozhatott volna. 1889 végén azután kedvező légkör alakult ki
e tervek keresztülviteléhez. Egy francia vállalat, a Boutais fiús a Hitel-
bankhoz azzal az ajánlattal fordult, hogy vásárolják meg a prágaiak
telepét, a Hartmann- és Schoenichen-gyárat s a kincstártól vegyék bérbe
a még üres telkeket s nagyarányú beruházásokkal egy új hajó- és gépgyá-
rat alapítsanak. A Hitelbank úgy döntött, hogy részt vesz a vállalkozás-
ban, és az 1889. december 9-i igazgatósági ülésen 8 millió koronát szavaz-
tak meg. A kormánytól a telkek bérletének átruházását, a még szükséges
telkek bérbeadását, állami támogatást, bekötővágányok építését, vasúti
szállítási kedvezményeket és közszállítások biztosítását kérték. A kor-
mány hajlandónak mutatkozott a kívánások teljesítésére, amikor a
francia tőkések hirtelen visszaléptek. Ez a Hitelbank vezetőit meggondo-
lásra készítette, és bejelentették, hogy nem tartják az időpontot alkal-
masnak tervük keresztülvitelére.⁷³

Ekkor lépett közbe a kormány részvételével alakult Magyar Ipari és Kereskedelmi Bank, amelynek vezetői feltehetőleg a kormánnyal való jó kapcsolataik révén ismerték Baross miniszter terveit a Duna-hajózás kifejlesztéséről, és 2 millió korona alaptőkével új vállalatot hoztak létre: A Magyar Hajó és Gépgyár Részvénytársaságot. Céljuk a prágaiak telepének megvétele és korszerű hajóépítő üzemmé való kifejlesztése volt. A 200 000 korona vételár nagyobb felét az új részvénytársaság részvényeivel fizették ki. 1890. szeptember 14 én ült össze az alapítók közgyűlése, ahol ott találjuk a 4000 részvényes (400 000 Ft) a Magyar Ipari és Kereskedelmi Bank képviselőit, 2500 részvényt a prágaiak képviselőit, továbbá Deutsch Ignác és fiai, Weiss Berthold és Manfréd, Baumgarten Henrik, Freund Ferenc, dr. Rosenberg Gyula és Pösch Gyula pesti tőkéseket. Összesen 1 millió forintban állapították meg az új vállalkozás alaptőkéjét. A következő év elején tartott rendkívüli közgyűlésen a Danubius név felvételéről határoztak, mert így külföldön jobb üzleteket véltek kötni.⁷⁴

Miután a Danubius a prágaiak telepét kicsinek találta a korszerű hajó-, és gép-, kazángyártáshoz, megvásárolták a szomszédos magánkézben levő telkeket és a kincstártól újabb területek bérletét szereztek meg. A területi kérdések rendezése után új épületekben modern gépekkel felszerelt műhelyeket rendeztek be, s néhány év alatt az új befektetések összege majdnem 800 000 forintot ért el. A telek nagysága 59 000 m², ebből a beépített terület nagysága 10 145 m².

Egy 1893. január 1-i iparfelügyelői jelentés szerint „A gyártelep megfelelőleg csoportosított tágas, pépfedél lemezekkel fedett, favázás épületekből áll, melyek a munkafolytonosság követelte egymásutánban felállított legújabb rendszerű szerszámgépekkel vannak berendezve . . . a gyártelep összes helyiségei gőzzel vannak fűtve és elektromosan világítva, nem különben, hogy a gyár építésénél és berendezésénél különös gondot fordítottak azon intézkedésekre is, melyek a munkások életének és egészségének megóvása szempontjából szükségesek. A gépein alkalmazott védőkészülékek mintául szolgálhatnak.”⁷⁵

A munkások létszáma a kezdeti 45-ről állandóan növekedve 1892. december 31-re 475-re emelkedett. A nyári hónapokban a munkáslétszám a 700-at is meghaladta. Munkalehetőség szempontjából a vállalat igen kedvező helyzetbe került, több megrendelés érkezett a román, bolgár és szerb kormányhatóságoktól, vállalkozóktól. Sőt, az iparilag jóval fejlettebb Németországból is érkezett megrendelés, minthogy a vállalatnak német részvényese is volt. A Délnémet Dunagőzhajózási Társaság itt rendelte meg uszályhajóit. A belföldi hajómegrendelések is rövidesen nagymértékben megindultak. 1894-ben alakult meg a Magyar Folyam- és Tengerhajózási Részvénytársaság (MFTR) állami érdekelttségű vállalat, amelynek lényeges szerepe volt a „vasminiszter”, Baross Gábor közlekedéspolitikai terveiben.

A MFTR, az önálló, kormánytámogatást élvező magyar hajózási vállalat megalakulását hosszas harcok előzték meg. Már a század 80-as éveinek második felében a kormányzat felismerte, hogy a magyar gazda-

sági élet szempontjából mennyivel kedvezőbb volna, ha a Duna magyar szakaszán magyar hajózási vállalat bonyolítaná le a forgalmat, vagy a magyar uralkodó osztályok legalább beleszólhatnának a hajóforgalom irányításába és a haszon egy részét maguk élvezhetnék. Ezért először azzal a kívánsággal léptek fel a DGT vezetőségével szemben, hogy osszák meg a vállalatot osztrák és magyar részre, magyar pénzemberek bevonásával, valamint kilátásba helyezték a nyílt kormánytámogatást. A DGT, amely a század második felére a technika haladása iránt kevés érzékkel rendelkező, nagy és nehézkes ügykezeléssel dolgozó mammutvállalattá nőtte ki magát, elzárkózott a magyar uralkodó osztályok kívánságának teljesítése elől, mereven ragaszkodott egyeduralmához egy olyan időszakban, amikor Magyarországon, de főleg az aldunai államokban egyre inkább az önálló hajózási vállalatok alakítása került napirendre. A DGT vezetői nem ismerték fel a valóságos helyzetet, és ennek következtében minden dunai államban önálló, az egyes országok kormányai által jelentékeny anyagi és erkölcsi támogatásban részesülő, nemzeti jellegű Duna-hajózási vállalatok, (pl. német, román, szerb, bolgár) alakultak. A DGT elzárkózottsága miatt került azután végül is sor a MFTR megalakítására.

Baross terveibe szervesen beleilleszkedett tehát a DGT mellett az önálló magyar Duna-hajózási vállalat megalakítása és ezt a tervet, korlátainak megállapításával, pozitívnak kell értékelni. A MÁV-nak már volt egy hajózási üzeeme, amely 1889-ben kezdte meg működését, három gőzessel és néhány kisebb uszályal Zimony és a szemben fekvő part között, de ez a vállalkozás annyira jelentéktelennek bizonyult az osztrák versennyel szemben, hogy ha egyáltalában számottevővé kívánták fejleszteni, akkor mielőbb ki kellett egészíteni az elavult és kicsiny hajóparkot. 1894-ben a MÁV hajózási üzemének 7 személyszállító gőzöse, 5 vontatója, 50 uszály- és 10 állomáshajója volt. Ez a hajópark alkotta a MFTR hajóinak zömét, mert a korszerű hajók beszerzése néhány évig elhúzódott. Baross, miután terveireh megkapta a kormány hozzájárulását, a legnagyobb gyorsasággal kidolgoztatta a hajóállomány fejlesztésének terveit és elrendelte azok sürgős megvalósítását. Így jött létre a MFTR, amely formáját tekintve magánvállalat volt, valójában állami részesedés alapján kormánybefolyás alatt állt.

A MFTR-rendelésekből a Danubius hajógyár nagymértékben részesedett, s ennek is következménye volt, hogy 1894-ben már a századik hajót, a Magyar Gőzhajózási Társaság részére készült uszályt, bocsáthatták vízre. Az építések üteme nagyon kielégítő volt, és a vállalat termelése nem maradt el a másik hajógyaré mögött. Az új hajók építésén kívül hajójavítás, kazán- és gépgyártás is szerepelt a vállalat életében. Az évi termelési érték általában 1—1,5 millió forint körül mozgott. Az 1896 tavaszán bekövetkezett egyesülésig összesen 147 hajót építettek. A vállalati mérlegben kimutatott tiszta nyereség — a gondosan megállapított levonások és leírások keresztülvitele után — évi 5—7% között mozgott.⁷⁶

A Danubius ezekben az években a legkorszerűbben felszerelt gyár volt az újpesti hajógyárak között. Az új beruházások nem csupán mennyi-

séigleg szolgálták a termelés emelését, hanem elsősorban új munkaeszközökkel és termelési módszerekkel törekedtek céljuk felé: egyszóval új eljárásokkal nagyobb, de kisebb költségekkel járó termelést kívántak folytatni. Ezekben az években váltja fel a korábbi kézi megmunkálás fokozatosan előrehaladva az egyes gyártási területeken a gépi megmunkálás és összeszerelés módszere. Ezt az átváltozást elsősorban gazdasági érdekek hozták létre, de a technika előrehaladása nélkül ez az átállás nem lett volna lehetséges. A gépgyárak új, gazdaságosan működő szerszámgépeket hoztak piacra, megjelentek a radiál-fúrógépek, a lemezgyengető hengerek, a hajóépítésben használható sajtoló gépek, villanyfúrógépek, táblaollók, a peremező gépek, amelyek mind a gyorsabb, pontosabb munkavégzést tették lehetővé. A Danubius felszerelését nagymértékben új gépekből állították össze, és az új gépek bevezetésével kapcsolatban kialakult új termelési módszer fokozatosan tért hódít a másik hajógyárban is, úgyhogy a századforduló után nagyüzemi mértékben folyó termelésről beszélhetünk az újpesti hajóépítésben, s ennek megvalósításában a kezdeményező szerep kétségtelenül a Danubius gyárat illeti meg.⁷⁷

*

Schoenichen és Hartmann halála (1889) után családjuk tagjai vezetik tovább a két telepet és az a céljuk, hogy legalább a tulajdonosok életében megkezdett építkezéseket és elvállalt munkákat befejezzék. Hartmann gyárát legidősebb fia, János vezeti, Schoenichen üzemet pedig felesége, a győri születésű Pfannl Terézia. Alig egy évvel az alapítók halála után az utódok látták, hogy nem képesek megbirkózni a vállalt feladatokkal. A pénzügyi és egyéb természetű bajok sokasága megérleli kennük azt az elhatározást, hogy eladják üzemet.

Vevő rövidesen akadt, mégpedig a Magyar Leszámitoló- és Pénzváltó Bank képviselőjében. A Hartmann-gyárra vonatkozó megállapodást 1890. szeptember 30-án, Schoenichenére vonatkozóan már szeptember 25-én megkötötték. Hartmann gyáráért, valamint a név és cím kizárólagos használatáért 120 000 forintot fizettek, de a még építésben levő egy átkelési hajóra, egy személyszállító hajóra és öt uszályhajóra a megállapodás nem vonatkozott, azokat a család szabadon elszállíthatta. Schoenichen gyáráért, a név és cím kizárólagos használatáért, valamint az ott építés alatt álló hajókért összesen 201 000 forintot fizetett a bank. A műszaki vezetésben és a munkáslétszámban a tulajdonoscseré nem okozott változást, csupán a két gyár közötti kerítést bontották le és a hajóépítés folytatódhatott.⁷⁸

Az egyesült hajógyár működésének első éveiben bekapcsolódott banktőke kétségtelenül jelentős mértékben fellendítette a hajóépítést. A hajógyártáshoz évről évre egyre nagyobb mértékben fűződő magas technikai követelmények mindinkább nagyobb pénztőkék bevonását igényelték, amit a magánvállalatok nem voltak képesek előteremteni s emiatt az a veszély fenyegetett, hogy készítményeik elmaradnak a külföldi hajók mögött mind technikai, mind egyéb tekintetben. Ebből a

szempontból kedvezően kell megítélni annak a hatalmas pénztökének a szerepét, amely a két hajógyár megvétele és egyesítése után a hajóépítésbe bekapcsolódott.

Az egyesülés után, de még inkább 1895-ben, amikor a Magyar Általános Hitelbank bekapcsolódásával részvénytársasággá alakult az egyesült vállalat, nagyméretű beruházások indultak meg. Korszerű, a hajógyártáshoz szükséges összes kellékkel felszerelt gyárrá alakult át a két kis telep, s ugyancsak kiszélesítették a kazán- és gépgyártást is. Az egyesült gyár összesen 59 597 négyzetméter kiterjedésű, a kincstártól még az elődök által 1886-ban 90 évre bérbe vett területen helyezkedett el. A műhelyek és az irodaépületek 10 971 négyzetméternyi területre terjedtek. Az összes befektetések értéke (1890—1896 között) meghaladta a 700 000 forintot.

Már 1890—92-ben felépültek azok a jellegzetes, 1948-ig fennálló műhelyépületek — a hajókovács, bordahajlító és gépműhelyek, valamint az irodaépület —, amelyek a későbbiekben az ún. felsőgyárat alkották. A kazánműhely azóta megszűnt. A sólyateret kibővítették. Szerszámgépekkel is bőven ellátták az új vállalatot, és a hajógyárban található még ma is az akkor beszerzett gépekből. 1893. június 1-én iparfelügyelői vizsgálatot tartottak az egyesült hajógyárban a kazánokra, gőz és szerszámgépekre vonatkozó állami kedvezmény megadásának elbírálásával kapcsolatban és ez a jelentés megmaradt. Binder iparfelügyelő szerint a gyár a technika fejlődésének megfelelő gépekkel és épületekkel rendelkezik. 1894-ben az újonnan berendezett gépműhely részben tűzvész áldozatául esett és ezért újjá kellett építeni.

1890. szeptember 6-tól 1893. április végéig összesen 112 vízijármű készült el és sok javítást végeztek. Így 77 uszályhajó, 3 kerekesszövő, 10 csavargőzös, 2 gőzöstest, 2 nagy gőzkostró, 2 monitor, 9 süllyesztő dereglye, 1 sziklarobbantó hajó és 6 sárdereglye épült.

Személyi téren ezekben az években tért vissza Hallamasek és Kaplanek, s mindkettő főmérnöki minőségben nyert alkalmazást. Visszatérésük azonban már kapcsolatos azzal az új helyzettel, amely igazolta a Leszámítolóbank beruházási tevékenységét. Még 1890-ben készült el az 1250 lóerős Kőrös és 1892-ben a Szamos monitor. Az építő tevékenység csúcspontját 1893-ban érte el, amikor 71 hajót, köztük 53 görög uszályt építettek, összesen mintegy 15 000 tonna súlyban.

A munkások számát jelentősen megnövelték, a létszám évenként 900—1000 ember között váltakozott. A vizsgálat alkalmával 670 munkás dolgozott az üzemben, akiknek heti bére 7184 forintot tett ki. Az átlagbérek tehát nem változtak az 1880-as évekbelihez képest, jóllehet az árak bizonyos mértékben emelkedtek. Ez a jelenség arra mutat, hogy a korábbi évek szakmunkáshiánya megszűnt. Egy-két évvel későbbi iparfelügyelői jelentés megemlíti, hogy az új, főleg gépi vonatkozású beruházásokkal kapcsolatban tovább növekedett a munkáslétszám.⁷⁹

A MFTR 1894-ben történt megalakulása után az egyesült hajógyárak nagy megrendelést kaptak, amelynek teljesítésével kapcsolatban nagyarányú anyag és beruházási szükségletek merültek fel, amihez új

pénzre volt szükség. A Leszámítolóbank, hogy megossza a kockázatot és biztosabban szerezzék meg profitját, új pénzesztársakat keresett. Ekkor kapcsolódott be a Hitelbank a hajóépítésbe. Most, hogy létrejött az MFTR, azonnal megjelentek a Hitelbank emberei a színen és biztosították a szükséges pénzt, mivel úgy látták, hogy a magyar hajózási vállalatnak sikere lesz, márcsak az állami támogatás miatt is. Hajózási vállalatokhoz hajók kellenek, s miután ekkor még nem volt lehetőség az 1890-ben megalakult Danubius hajógyárnál való bekapcsolódásra, ezért felajánlották a Leszámítolóbanknak a hajógyár részvénytársasággá alapításában a közreműködést azáltal, hogy az új kibocsátású részvénytőkéből bizonyos hányad átvételét vállalták.⁸⁰

A MFTR-hajóépítések oroszánrészét a Schoenichen—Hartmann-hajógyár szerezte meg, amennyiben elkészített négy nagy személyszállító termeszőzöst (Ferenc József, Erzsébet királyné, Széchenyi István, Deák Ferenc), és négy csavaros vontatógőzöst (Hernád, Garam, Latorca, Zagyva). Ezekon kívül 61 különböző teherbírású uszályt és öt kikötőponton. A hajóbejegyzési lajstrom adatai szerint az egyesült vállalatok hét éves fennállásuk alatt összesen 240 különféle úszótárgyat építettek. A korábbi évekhez képest a hajómegrendelők között bizonyos változás következett be: csökkent a külföldiek száma és most a belföldiek jutottak túlsúlyba, dominálónak váltak a hajógyárak életében a belföldi megrendelések.⁸¹

A MFTR-munkák elvégzésénél vetődött fel először a két nagy hajógyár összeolvadásának terve, és ez annál inkább megvalósíthatónak látszott, mert a Danubius hajógyár alapító bankja, a Magyar Ipari és Kereskedelmi Bank visszavonult és átengedte a hegemóniát a Hitelbanknak, amelynek ezáltal jelentős, a részesevése mindkét hajógyárban. Az 1896. évi Milléniumi Kiállításon a két vállalat még külön szerepel, de az első MFTR-rendelések átadása már az egyesült vállalat nevében történt. 1896. április 2-án ült össze a Schoenichen—Hartmann Részvénytársaság rendkívüli közgyűlése, ahol Berzeviczy Albert elnök a részvényesek elé tárta a két vállalat összeolvadásának tervét. Hangoztatta, hogy bár a Schoenichen—Hartmann-féle hajógyár rentabilis és megrendelésekkel bőven ellátott, mégis állandóan tárgyalásokat folytatott az igazgatóság a két hajógyár egybevonásáról, mert ez által kevesebb beruházás és költség, valamint adminisztrációs terhek mellett versenyképesebb termelést lehet folytatni. Az egyesülésnek akadályá eddig mindössze az volt, hogy a két vállalat nem tudott megegyezni a feltételekben — mondotta. Most azonban ez sikerült, és a közgyűlés is egyhangúan elfogadta az egyesülés feltételeit. Elhatározták, hogy a Schoenichen—Hartmann olvad be a Danubiusba, de a vállalat nevében mindkét telep elnevezése ott lesz, továbbá, hogy a Schoenichen—Hartmann-részvényeket cserélik át Danubius részvényekre oly módon, hogy a Danubius alaptőkéjét 3 millió forintra emelik. Minthogy a két bank megegyezett és a kis-részvényesek formális jóváhagyása is megvolt, létrejött a legfontosabb fúzió az újpesti hajógyárak között, és ezáltal egyesültek, integrálódtak a termelő erők, a hajóépítő tapasztalatok és a sokoldalról összehordott

szaktudás. 1896. május 8-án lebontották a magas fakerítést, ezáltal az utolsó akadályt is eltávolítva az egyesülés útjából.⁸²

Az egyesülés által létrejött új hajó- és gépgyár az osztrák—magyar monarchiában a legjelentősebbek egyike lett. 1897-ben a hajógyár az újpesti kikötő déli részétől az akkor felépített összekötő vasúti hídig terjedt, 13,3 hektár területet foglalt el. A beépített terület ebből több, mint 10 hektár; az épületek és berendezések értéke az új beruházásokkal együtt — amelyeket az egyesülést követő néhány év alatt hajtottak végre — 2—3 millió forintot tett ki. A gépek működéséhez szükséges hajtóerőt 550 lóerős gőzgépek szolgáltatták elektromos erőátvitel útján. A munkások létszáma 1500—2000 körül mozgott.

A hajóépítő munkások helyzete a korábbi évekhez képest sokat romlott. A fennmaradt két Gyárirend a legszigorúbb pénzbüntetésekkel és elbocsátást helyez kilátásba az ellenük vétőknek. A munkabérek nagyságáról adatok nem maradtak, azonban a több ízben is sztrájkban kirobbanó bérmozgalmak — a 90-es évektől kezdve — mutatták a munkások elégedetlenségét. Az üzemi munkások szervezettségére vonatkozó első adatok ugyancsak a 90-es évekből valók.⁸³

A hajógyártáson kívül nagyméretű kazán-, gép-, híd- és vagongyártásra is berendezkedtek, mert az 1896. évi ünnepeket követő depressziós időszakban a hajórendelések a vártnál kisebb mértékben érkeztek, a vállalat nagy kapacitását így próbálták hasznosítani. A hajóépítések csökkenését mutatja, hogy az 1896. évi építési lajstrom még 92 hajó készítéséről számol be, 1897-ben 14, 1898-ban 35, 1899-ben pedig 27 az épített egységek száma. Feltűnő volt a délkeleti export csaknem teljes szünetelése. Ez valószínűleg az aldunai szükségletek átmeneti kielégítésével kapcsolható össze. Az a csekélyszámú külföldi megrendelés, ami beérkezett, főleg orosz eredetű volt. A későbbi években a hajómegrendelések száma tovább csökkent, a századforduló után világszerte bekövetkezett politikai és gazdasági válság következményeképpen. A nagyobb méretű hajóépítés-csökkenés lehetőséget adott a tervezőknek, hogy több figyelmet fordítsanak a technikai fejlesztésre. 1898-ban készült el az első 500 lóerős vontatógőzös, a Pannonhalma, amelynél a kazánrendszerben jelentős újításokat hajtottak végre, de ez végül nem vált be. A Vaskapu szabályozási munkálatoknál jelentett nagy segítséget a Vaskapu kötélhajó építése egy francia vállalattal közösen. Ez a jármű 1945-ig volt használatban. 1899-ben orosz részre öt, villamosvilágítással ellátott gőzös készült. 1901-ben készült az első 40 tonnás úszódaru. Ugyanez évben került ki a gyárból az első 700 lóerős kerekesszögős zágrábi megrendelésre.

A századforduló után fellépett gazdasági válság éveiben a hajóépítés erősen visszafejlődött. 1900-ban 9 egység, 1901-ben 5, 1902-ben 22, 1903-ban 16, de 1904-ben újból 30 hajó építése már a válságidőszak végét jelzi. Hadi szükségletre két monitort (Temes és Bodrog), valamint több motoros katonai csónakot építenek. A hajóépítetők tekintve feltűnő a görögök szinte teljes elmaradása. Itt-ott fordul elő évente görög név a lajstromban. Egyébként a hajóaljstromot 1896-ban a 776-os számmal folytatták, de ez a szám nem fejezte ki az újpesti öbölben épített

összes úszóegységek mennyiségét, mert sem Hartmann összes építkezése, sem a fiumei, belga és prágai telep építései nem szerepeltek benne. Sok orosz megrendelő fordul elő a XIX. század utolsó és a XX. század első éveiben, de az 1905-ös év eseményei az orosz megrendelések elmaradását okozzák. Ezenkívül uszályokat épített továbbra a Délnémet Hajózási Társulat és — bár igen ritkán — belföldi magán megrendelők jelentkeznek. Ezekben az években indul meg nagyobb méretekben nemzetközi vállalatok részére a tankuszályok gyártása is. Jelentős működést nem tudnak kifejteni a válság következtében a gyár más osztályai sem. A géposztályon főleg stabil gőzgépek tervezése és gyártása folyik, 1903-tól pedig egy külfölddel kötött licencia szerződés alapján megkezdődött a nagy teljesítményű Diesel-motorok építése. Ezen a téren Magyarország a második a világon, minden szakember merésznek ítélte ezt a vállalkozást, és valóban, a feljegyzések ezekből az évekből egyenlőre több sikertelen, mint sikeres kísérletről számolnak be. De a jól bevált gépek igen kitűnően használhatók, ezek közé tartoztak a fiumei hajógyár részére készített 300 és 600 LE gépek, amelyeknél nagyobbak 1945-ig nem épültek Magyarországon.⁸⁴

1903-ból maradt fenn első ízben az egyesült újpesti hajógyárról készült legrégebbi helyszínrajz, amelynek alapján a vállalat épületei a következőképpen helyezkedtek el: a Meder utcától észak felé haladva a Duna-part közelében állt a ma is meglévő igazgatósági épület, tőle északabbra a hajókovácsműhely. Közöttük és a Váci út között feküdt a gépműhely, a kazánház és a vasúti kocsi kovácsműhely, tovább észak felé állt a vasúti kocsi lakatosműhely és az asztalosműhely. Ezután következett a Duna-part felőli oldalon a vasúti kocsi szerelde, a körvasút töltése és a szerelde között az 1897-ben épített öntöde. A prágaiak és Danubius régi telepének végét a vasúti kocsi fényező jelölte. Ezután üres telkek területek el, elvértve egy-egy faraktárral és az ácsműhellyel. A régi Hartmann—Schoenichen-féle telep határán, ahol a körvasút töltése kifordult a gyártelepről és keresztülhaladt a Váci úton, kezdődtek a tulajdonképpeni hajógyári épületek mint a daruműhely, a nagygép-, kovács-, a bordahajlító- és a gépasztalos-műhelyek. A Jutagyárral szemközt, a Váci út bal oldalán állt a második igazgatósági épület, az egykori Hartmann-féle irodaház, a második kazánkovács-műhely és a második kazánház. Ebből látható, hogy a hajóépítés a régi Schoenichen—Hartmann-féle telepek egy részén folyt, a régi prágai Danubius-telepen főleg gép- és vagongyártással foglalkoztak.⁸⁵

1906-ig változás nélkül folyt az üzem élete, a megrendelések száma lassan újból emelkedett, mégis egy újabb külső esemény, mely a vállalati részvényeket birtokló bankok nagyobb profitszerző törekvései nyomában keletkezett, újból megváltoztatta az üzem életét és nevét. Külső kezdeményezésre az eddig főleg békés célokat szolgáló hajók építésével a vállalat csaknem teljesen felhagyva, rátért a nagyobb profitot biztosító hadihajó építésekre, s ezzel kapcsolatban a név is megváltozott, a Danubius Hajó és Gépgyár Részvénytársaság nevet vette fel, elhagyva a régi alapítók, Hartmann és Schoenichen nevét.

A Danubius—Schoenichen—Hartmann-féle gyár első tíz évének termeléséről és üzleti eredményeiről tájékoztató kimutatás a szép fejlődést követő visszaesést mutatja, amelyből a hadihajógyártásra való átállással kerestek kiutat.⁸⁶

Év	Termelés értéke		Tiszta nyereség	
	Forint	%	Forint	%
1897	3 773 703	100	151 923	100
1898	2 799 286	74	22 082	14
1899	3 528 118	93	100 332	66
1900	7 374 260	195	35 772	23
1901	5 765 465	152	27 175	17
1902	4 700 000	124	—82 763	—54
1903	4 975 877	131	236 678	152
1904	8 266 800	219	304 677	200
1905	6 551 407	173	276 604	182
1906	7 403 395	196	329 470	216

Látható, hogy 1904-ig a nyereség összege a befektetett tőkéhez képest szinte minimális és 1902-ben még veszteség is volt. Természetesen ezek a kimutatások nem teljesen meggyőzőek, mert a kapitalista könyvelés szabályainak figyelembevételével készültek. Feltűnő az is, hogy még a kedvező években sem éri el a tiszta nyereség a termelés értékének 3%-át, de ha az évi több százezer forintos különféle leírásokat a nyereséghez hozzászámítjuk, akkor természetesen más nyereségadatokat kapunk. A vállalat jövedelmezősége lényegében 1905-től kezdődik, s ez nem csak a megjavult gazdasági viszonyoknak, hanem elsősorban a haditermelésre való részbeni átállásnak eredménye. A Danubius gyár hatalmas összegekből végrehajtott beruházásai a kapitalista társadalomban nem voltak kihasználhatók és teljes mértékben hasznosíthatók. Vagonokat kellett gyártani hajógyárban, hogy ne kerüljön csődbe az üzem, holott hajókra is szükség volt.

*

Már a MÁV hajózási üzeme hajómegrendeléseinek elosztásánál a létező hajógyárak mellett egy új vállalkozás, a Nicholson-gépgyár képviselői is megjelentek, és olcsó ajánlataikkal egész sor hajó építésére nyertek megbízást. A Nicholson-gépgyárat az Angliából bevándorolt Nicholson W. Fülöp alapította, aki mint a newarki mezőgazdasági gépgyár kereskedelmi képviselője, 1869-ben került Magyarországra. A képviselő kezdetben kizárólag az angliai törzsgyár gyártmányainak terjesztésével foglalkozott, de rövid fennállás után szükségesnek mutatkozott egy gépműhely létesítése, mert az importált gépekkel kapcsolatban különböző kisebb javítások váltak szükségessé. A műhelyben 1872-ben egy-két lakatos és asztalos dolgozott, néhány kézi erővel hajtott szerzőgéppel, amikor Herceg H. Józsefnek, a későbbi vezérigazgatónak a kezdeményezésére egyszerűbb mezőgazdasági gépek gyártásával is foglalkozni kezdtek.

Az 1873. évi bécsi világkiállításon a Nicholson-féle kereskedelmi képviselet egy magyar gyártmányú gőzcséplő garnitúrát állított ki, s a későbbi évek kedvező üzletmenetét kihasználva 1875-ben az akkori Gyár utcában, (ma Jókai utca) új, nagyméretű gépgyárat állított fel, amelyben cséplőgépek, gőzlokomobilok és gőzcséplők rendszeres gyártását kezdték meg. A kereskedelmi képviselet pedig Nicholson W. Fülöp Gépgyárává alakult.

Az üzem nagyarányú fejlődése néhány éven belül szűké tette a Gyár utcai telepet, ezért 1883-ban a Külső Váci útra költözött ki a vállalat, ahol egy 8000 négyszögöles üres telken korszerű öntödével ellátott gyártelep épült. Az új üzemben 500 munkás dolgozott főleg mezőgazdasági gépek előállításán, de gőzgépek gyártásával is foglalkoztak. Az 1885. évi budapesti kiállításon a vállalat mint önálló magyar gyár vett részt, és a bemutatott gazdasági gépek, gőzlokomobilok, cséplőgépek, fekvő és álló gőzgépek méltó elismerést nyertek több magas kitüntetés elnyerésével.

A jelenleg rendelkezésre álló adatokból nem állapítható meg pontosan, hogy mikor kapcsolódott be a vállalat a hajóépítés munkájába. Gonda Béla szerint 1891-ben, egy más gyártörténet szerint már 1885-ben, amikor megszerezték az újpesti kikötő-öbölben levő Hänisch és Mládi-cég birtokában volt újpesti partrészt és hajójavító műhelyt.⁸⁷ Valószínűbbnek Gonda Béla állítása látszik, mert 1885-ben a Nicholson-féle vállalkozás anyagi erejét az új gépgyár létesítése teljesen lekötötte, s ugyanakkor a hajóépítés területén még nem mutatkoztak kedvező jelenségek. 1893-ban, hogy a kapott megrendeléseket teljesíthessék, jelentékeny méretekben kibővítették a Hänisch—Mlady-telepet és megindult a nagyütemű hajóépítés.

Első kísérletképpen a Dévény—Radványi Dunaszabályozó Társulat tulajdonában levő Valpó, majd Bodoky lapátgőzös gépházát alakították át egy új kazán és egy 250 lóerős gőzgép beépítésével. Az átalakítás annyira sikeres volt, hogy a vízszabályozó társulat egy hasonló új hajót rendelt meg a vállalatnál. Az első munkák sikere megnyitotta az állami megrendelések sorát is. A MÁV hajózási üzeme részére itt készültek el a MÁV II. (250 lóerős), a Lukács Béla (300 lóerős), valamint az 500 lóerős háromhengeres gőzgéppel ellátott Wekerle Sándor és Szapáry Gyula vontató gőzösök.

1894 után a MFTR részére készültek: az Aranka 200 lóerős, a Táttra, Máttra, Fáttra, Vértes és Kékes 600 lóerős korszerű vontatók. Továbbá magánvállalkozók részére egy lapáthajó és három csavargőzös. Vasúszályokat 200, 300, 450 és 680 tonna teherbírással ugyancsak az MFTR részére készítettek.

A vállalat nagyméretű fejlődésének lendületét az 1892-ben kitört nagy tűzvész sem tudta megtörni, amely pedig a teljes törzsgyárat elpusztította. A gyárat néhány hónapon belül újra felépítették és új felszereléssel látták el. 1895-ben új pénztőke bevonása vált szükségessé, ezért az eddig egyéni cég formájában működő vállalkozás részvénytársasággá alakult. Ezekben az években éli a gyár virágzását, több, mint 1000 munkást foglalkoztat s kapacitását teljesen kihasználta. A századforduló

körül gazdasági válság azonban erősen érinti a vállalatot, hiába próbálkoznak új gyártási ágak bevonásával, valamint külföldi vállalatokkal való kooperációval. Nicholson ezekben a nehéz években halálozik el, s az üzem lényegében vezető nélkül marad. 1912-ben azután a Nicholson-gyár beolvadt a Schlick-féle részvénytársaságba. A régi gyártelepet lerombolták, a gépi berendezés egy részét a Schlick-telepre vitték. A hajózási üzletág a MFTR megrendelések teljesítése után nem bizonyult életképesnek az egyesült újpesti hajógyárak versenyével szemben.

*

A századfordulót követő kedvezőtlen üzletmenet, valamint a nagyobb profit szerzésére irányuló törekvés a Danubius és Hitelbank urait (Tolnay Lajos, Ullmann Adolf, Weiss Manfréd, Baumgarten Henrik és Walkó Lajos — csak az ismertebbeket említve) arra készítette, hogy a nagykapacitású, tetterős és sok pénzt elnyelt vállalat részére új munkaterületet keressenek, amely a kor politikai és gazdasági viszonyainak megfelelt. Az akkor meginduló flottaversengésből a monarchia imperialistái sem akartak kimaradni, ezért hatalmas összegeket szavaztak meg hajóépítésre. A Hitelbank számára éppen kapóra jött ez az alkalom és minden eszközt megragadott hadihajó megrendelések megszerzésére. 1905 folyamán az ország politikai körei — talán éppen a Hitelbank vezetőinek kezdeményezésére — egyre erősebben adtak hangot olyan irányú követeléseiknek, hogy a közös hadügyi beruházásokból a magyar kvótával arányos részt a magyar ipar kapja meg előállításra.

1906-ban Ferenc József hozzájárult a hadihajók egy részének magyar gyárakban történő építéséhez, és ekkor fogott hozzá teljes erővel a Hitelbank a Danubiuson keresztül tengeri hajók építésére alkalmas telep létesítéséhez. A magyar kormány Fiume és Portore kikötőjében megfelelő nagyságú telket adott, és megállapodás létesült a legkülönbözőbb állami kedvezmények maximális ideig való élvezéséről. Elhatározták, hogy Fiumében építik a hajók testét és kazánjaikat, míg a gépi berendezést Budapesten állítják elő. 1906 őszén az újpesti telepen új osztályt, a hadihajó géposztályt állították fel, teljesen külön a meglévő hajógép osztálytól. A géposztály vezetését a tengerésztől átvett mérnökökre bízta, s mellettük egy sor fiatal magyar mérnök is helyet kapott. Itt készültek többek között az első torpedónaszád gépek. Az első hadihajó sorozat 1909-ben került ki a fiumei telepről, s ekkor bebizonyosodott, hogy a magyar ipar és a magyar szakemberek alkalmasak az igen magas képzettséget és technikai készséget megkövetelő tengeri hajóépítés problémájának megoldására. A hajók tervezése a trieszti Stabilimento Technico elképzelései alapján az osztrák hadügyminisztériumban történt, és a Danubius kész rajzokat kapott. A hajók motorját meghajtó gőzturbina rajzokat pedig a német Allgemeine Elektrizitätsgesellschafttól vásárolta meg a gyár.

Budapesten a folyami hajók megrendelés állománya lényegesen nem változott 1906 után sem, ellenben a hadihajógyártással kapcsolatos

terhek egyre súlyosabbak és meghaladják a Danubius kapacitását. Önként adódott ismét a megerősítés problémájának gondolata, mégpedig elsősorban egy gépgyárral való fúzió, amely a gőzturbinák és hadihajógépek gyártásnál segítséget tudna nyújtani. A Hitelbank a befolyása alatt álló Ganz-gyárral rendelte el a fúziót. Egyedül a Leszámitolóbank részesedésének ügyében alakult ki bizonyos nézeteltérés amely végül is a Hitelbank nagyobb anyagi ereje következtében diktatórikus úton oldódott meg: az újonnan alakult Ganz és Társa, a Danubius Gép- Vagon- és Hajógyár tőkéjéből 70%-ot vásárolt meg, 30%-ot hagyva a Leszámitolóbanknak. A fúzió a gyártási profil átalakítását vonta maga után. A vagongyártás megszűnt, viszont a Ganz daruosztálya teljes mértékben átköltözött a régi prágai telepre, a vagongyártás befejezése után üresen maradt műhelyekbe. Ugyancsak átkerült a hadihajó géposztály a vagongyárba.⁸⁸

A dunai hajóépítő tevékenység négy év alatt mindössze 71 új hajót eredményezett, ami a szomorú gazdasági viszonyokat tükrözte. 1911 után megindult a fokozottabb MFTR-építés, és ez évben 35 hajó építéséről tájékoztat a hajórajstrom. Külföldi megrendelő alig van, főleg hazai megrendelésre történik szállítás; sor került egy újabb nagy monitor és kisebb katonai rendeltetésű hajók építésére. A vállalat üzleti és termelési viszonyai a következőképp alakultak:⁸⁹

Év	Termelés értéke		Tiszta nyereség	
	Forint	%	Forint	%
1907	8 736 070	100	374 804	100
1908	15 877 664	181	604 951	161
1909	20 057 571	241	755 436	201
1910	14 176 946	162	705 620	188

Amint a fenti adatsorokból látható, a hadihajóépítés jelentősen megnövelte a vállalat termelési eredményeit és bevételét. Igen furcsán hat ezzel szemben az 1911. évi egyesülés után a Ganz-gyár üzleti jelentéseinek szinte állandóan visszatérő kitétele a hajógyártás veszteségeiről, s valószínűleg mögötte nincs is semmi realitás, sőt a termelés értékéről közölt adatok csekély nagysága azt a benyomást kelti, hogy nem valóságosak, hanem a nagy nyeresemény eltitkolását szolgálják. 1910 után a Ganz-gyár üzleti jelentéseiből nem tűnik ki külön a hajógyártás részesedése.

*

Az újpesti hajóépítés első ötven évének eredményeit vizsgálva megállapítható, hogy a kikötő-öböl területén megindult hajógyártás egészen a századfordulóig felfelé ívelő, és egy nagy, korszerű hajógyár létrehozását eredményezi. Az itt készült hajók száma 1428 volt. A magyarországi gyáripár előrehaladása szempontjából pozitívan értékelhető az újpesti hajóépítés, de az is világosan kiténik, hogy a banktőke behatolása

mennyire kétoldalú jelenség, mert kétségtelenül óriási technikai fejlődést von maga után, megsokszorozza a termelő erőket, de ugyanakkor az általa létrehozott óriási termelő kapacitást sok esetben a társadalom szempontjából negatív célokra használja fel. Az újpesti hajóépítés első ötven événél az általános gazdasági és társadalomfejlődési törvényszerűségeknek kis keretekben való tükröződése a szembetűnő, és ezeknek a törvényszerűségeknek a jegyében folytatódik az újpesti hajóépítés második félszázada is.

J E G Y Z E T E K

¹ A Duna hajózásának teljes, összefüggő történetét magyar nyelven egyedül *Gonda B.* műve tárgyalja: *A magyar hajózás.* Bp. 1899. — Több monográfiában viszont a Duna-hajózás egy-egy időszakáról történik említés. Ilyen munka például: *Egan E., A magyar folyami gőzhajózás.* Bp. 1925. A legújabb feldolgozások egyike: *Bornemissza F. — Bartos D., Magyarország és a tengerhajózás.* Bp. 1942.

² *Konkoly Thege M., Hajógépek és hajótípusok.* Bp. 1898, 41.

³ Az osztrák Első Dunagőzhajózási Társaság hajózási forgalma is csak 1850 után lendül fel nagyobb mértékben. Lásd a következő jegyzetet.

⁴ *Denkschrift der Ersten K. K. Priv. Donau Dampfschiffahrts Gesellschaft zur Erinnerung ihres 50 jährigen Bestandes.* Wien 1881, 5—7.

⁵ DGT. Visszapillantás keletkezésére és fejlődésére, különösen Magyarországon. Bp. 1885, 7. — *Bornemissza—Bartos i. m.* 97. — *Széchenyi I.* könyvet is írt a Duna hajózásról, amelyben kifejti nézeteit: *Die Donauschiffahrt.* Ofen 1836.

⁶ *Bornemissza—Bartos i. m.* 104. — Az Óbudai Hajógyárban levő kiadatlan gyártörténeti kézirat.

⁷ Fővárosi Levéltár. Pest városi tanács levéltára (a továbbiakban: Pesti lt.) 218/XI—1862. — *Pester Lloyd* (1858) 2. sz. *Der Neupester Hafen.*

⁸ *Hunfalvy J., Buda és Pest környéke.* Pest 1859, 161.

⁹ Az újpesti kikötőben működött fahajó készítő mesterekről csupán elszórt adatok találhatóak. Ezek pontos felkutatása és összegezése még hátralevő feladat.

¹⁰ A DGT és a Luczenbacher-testvérek közötti ellentétekre: Pest városi tanács levéltára. 660/X—1860, 983/X—1861.

¹¹ 125 Jahre Erste Donau Dampfschiffahrts Gesellschaft. Wien 1954, 46, 89. — *Magyarország Anyagi Érdekei* (1866) szept. 1.

¹² 125 Jahre . . . 89, 92.

¹³ *Egan i. m.* 11.

¹⁴ Pesti lt. 623/X—1869. — Ugyancsak több intézkedést hoz az emberekkel történő hajóvontatás megakadályozására az 1868 novemberében alakult Vasúti és Hajózási Főfelügyelőség: Pesti lt. 264/XI—1868.

¹⁵ Az újpesti kikötő történetére az Országos Levéltárban őrzött Óbudai Kír. Jóságigazgatóság, az Újpesti Kikötőfelügyelőség, valamint az egyes minisztériumok irataiban is találhatóak adatok. Felkutatásukban nyújtott segítségért itt mondunk köszönetet Kardos Kálmán levéltárosnak.

¹⁶ Pesti lt. 433/II—1864.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Uo. 542/X—1865.

²⁰ Uo.

²¹ *Konkoly Thege i. m.* 140—143.

²² Pesti lt. 1179/X—1866.

²³ *Gonda i. m.* 273. — *Egan i. m.* 41.

²⁴ *Grass Viktornak* az újpesti hajógyár történetével foglalkozó kézírata 1943-ban készült. Ez a gyártörténet az első évtizedek történetére vonatkozóan a levéltári anyag ismerete nélkül tárgyalja az eseményeket, szájhagyományra és

visszaemlékezésekre támaszkodva. Sok értékes adatot közöl, hitelesnek azonban csak az 1900 utána vonatkozó része fogadható el, amikortól a szerző maga is az újpesti hajógyár egyik vezetőjeként közvetlenül részt vett a vállalat irányításában. Ez úton fejezzük ki köszönetünket a Grass-családnak a kézirat és az értékes foto anyag használásának engedélyezéséért.

²⁵ Bp. Kereskedelmi és Iparkamara jelentése a m. kir. földművelés-, ipar- és kereskedelmi miniszter úr ónagyméltóságához a budapesti kamarai kerület kézmű- és gyáriparáról az 1870—1875. években Bp. 1877, 189.

²⁶ Az idézett szerződés Palotás mérnök gyártörténeti adatgyűjteményében található a Gh. Dej Hajógyárban. Ez úton is köszönetet mondunk az anyag rendelkezésre bocsátásáért.

²⁷ Sándor V., Nagyipari fejlődés Magyarországon 1867—1900. Bp. 1954, 21.

²⁸ Országos Levéltár. Óbudai Kir. Jóságigazgatóság iratai. 167. cs.

²⁹ Pesti lt. 769/V—1868.

³⁰ Sándor i. m. 201.

³¹ Bp. Kereskedelmi és Iparkamara jelentése ... 1870—1875. években. 171.

³² A korabeli hajókhöz képest igen erős motorral ellátott Salvátor hajó még az 1900-as években is közlekedett. A hajógép nagy erejét valószínűsíti az, hogy belga gépgyár rajzai és gyártási tapasztalatai alapján készült a később híressé vált MÁV gépgyárban. A Salvátor adatai a MFTR gőzöseiről 1896-ban készített kimutatásból kerültek elő, Palotás mérnök gyűjteményéből.

³³ A vállalat gépgyárát a kincstár vásárolta meg, és ebből fejlődött ki a mai Kőbányai úton fekvő MÁVAG gyár.

³⁴ Magyarország Anyagi Érdekei (1866) 1., 9. sz.

³⁵ Ismertebb osztrák hajógyárak voltak a DGT Óbudai Hajógyárán kívül Mayer linzi, és Ruston angol gépész florisdorfi hajógyára. Néhány hajó került hazánkba a liverpooli W. C. Miller hajógyárából, valamint más nyugat-európai, sőt amerikai gyárakból is. Kazán- és hajógép gyártással foglalkoztak Hornsby és fiai (Grantham), R. Garret és fia (Leiston) angol gyárak, továbbá a Cs. K. Szab. Osztrák Államvasúttársaság pesti gépgyára és Kammermayer Lenárd Rózsa utcai üzeme. A gépgyárak közül ismert volt a svájci Escher—Wyss-gyár zürichi üzeme, Schneider—Creusot párizsi telepe, a bécsi Siegl-gyár, valamint az 1870-es évektől Röck István gyára.

³⁶ Munkások Ujságja (1868) ápr. 26. — *Liptai P.*, Az újpesti hajógyár. Hazánk s a Külföld (1866) 602—603, 636—637.

³⁷ Magyarország Anyagi Érdekei (1866) 34. sz.

³⁸ *Liptai P.*, A magyar közepedunai gőzhajó társaság épülő gőzösei. Hazánk s a Külföld (1866) 39. sz.

³⁹ Magyarország Anyagi Érdekei (1867) júl. 27, aug. 18.

⁴⁰ Uo. (1867) 2. sz. 17.

⁴¹ L. 36. jegyzet.

⁴² Pesti lt. 136/XI—1868. — Magyarország Anyagi Érdekei (1868) dec. 28. — A vételre vonatkozó részletesebb adatok eddig nem ismertek.

⁴³ Munkások Ujsága (1868) 17. sz. — Pesti lt. 365/VI—1869, 370/VI—1869.

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ Bp. Kereskedelmi és Iparkamara jelentése ... 1870—1875. években 170—174.

⁴⁷ L. 42. jegyzet.

⁴⁸ Sándor i. m. 44—45. — A Pest—Fiumei Hajógyár is részesült az államszegélyből, de a bukást így sem tudta elkerülni. 1871-ben az üzem az Első Magyar Gőzhajózási Társaság kezébe jut, majd ennek bukása után a kincstár tulajdonába kerül a gyár. 1875-ben a gépi berendezést Schoenichen felszámoló, a későbbi hajógyáros közreműködésével elárverezték, nagyobb részben a MÁV Gépgyárba kerültek a jó gépek, de feltehetőleg a Schoenichen-hajógyár is így szerezte gépi berendezését. Országos Levéltár. Óbudai Kir. Jóságigazgatóság. 372/1876.

⁴⁹ 125 Jahre ... 89, 92.

⁵⁰ Uo.

⁵¹ Bp. Kereskedelmi és Iparkamara jelentése ... 1870—1875. években. 172.

- ⁵² Uo. 172—173.
- ⁵³ Pesti lt. 185/VI—1872.
- ⁵⁴ Bp. Kereskedelmi és Iparkamara jelentése... 1870—1875. években 188—189.
- ⁵⁵ 74.
- ⁵⁶ *Gonda* i. m. 242.
- ⁵⁷ Az újpesti kikötő kezelése és egészségügyi viszonyai a lehető legnagyobb elhanyagoltságot tükrözték. A kikötő vize poshadt és büdös volt részben az elzártság, részben a különböző gyárak szennyvizének bevezetése miatt. Az elzárógát zsilipjének megnyitása után pedig a Duna sodra nagymennyiségű homokot rakott le, úgyhogy a kikötő bérlői — mert nem a kincstár kezelte a kikötőt, hanem egy bérlőtársaság — beszüntették a kotrást. Így történt meg, hogy 1879. március 6-án négy személyszállító hajó is zátonyra futott. Országos Levéltár. Óbudai Kir. Jóságigazgatóság iratai. 167 cs.
- ⁵⁸ Országos Levéltár. Kereskedelemügyi Minisztérium iratai. 1074—VI—1893.
- ⁵⁹ Budapesti Cégbíróság. 80—1889. A Prágai Hajóépítő Részvénytársaságra vonatkozó adatok e szám alatt találhatóak.
- ⁶⁰ DDSG Almanach. 1881. Hirdetési rész.
- ⁶¹ Bp. Kereskedelmi és Iparkamara jelentése... 1881. évről. Bp. 1882, 146.
- ⁶² L. 58. jegyzet.
- ⁶³ Bp. Kereskedelmi és Iparkamara jelentése... 1870—1875. években. 188—189.
- ⁶⁴ Uo.
- ⁶⁵ Uo.
- ⁶⁶ Magyar Salon (1889) 15. — Palotás mérnök gyűjteménye.
- ⁶⁷ Palotás mérnök gyűjteménye.
- ⁶⁸ Bp. Kereskedelmi és Iparkamara jelentése... 1885. évről. Bp. 1886, 114.
- ⁶⁹ *Konkoly Thege* i. m. 4.
- ⁷⁰ *Konkoly Thege M.*, Gépipar Magyarországon az utolsó 40 év alatt. Bp. 1912, 15.
- ⁷¹ *Grass* kézírata. 16.
- ⁷² Uo. 12.
- ⁷³ Országos Levéltár. Kereskedelemügyi Minisztérium iratai. 1074—VI—1895. — *Sándor* i. m. 461.
- ⁷⁴ Budapesti Cégbíróság. Cg. 1737. Itt találhatóak a Danubius Részvénytársaság megalakulási közgyűlési és egyéb iratai, valamint évi jelentései 1910-ig.
- ⁷⁵ L. 73. jegyzet.
- ⁷⁶ L. 74. jegyzet.
- ⁷⁷ Scharbert Gyula volt hajógyári igazgató kézíratos tanulmánya az újpesti hajóépítés technikai fejlődéséről. Palotás mérnök gyűjteményéből.
- ⁷⁸ Budapesti Cégbíróság. 85—1895. Itt találhatóak a Schoenichen—Hartmann-féle egyesült hajógyárra vonatkozó összes adatok 1896-ig.
- ⁷⁹ Országos Levéltár. Kereskedelemügyi Minisztérium iratai. 16986—II—1895.
- ⁸⁰ Magyar Pénzügy (1895) jan. 31, febr. 28.
- ⁸¹ L. 78. jegyzet.
- ⁸² Uo.
- ⁸³ A gyárra és a munkarendre vonatkozó adatok Palotás mérnök gyűjteményében találhatóak.
- ⁸⁴ Kaplanek volt fiumei gyárigazgató emlékiratai a fiumei hajógyár történetéről. Palotás mérnök gyűjteményében.
- ⁸⁵ A régi vállalati helyszínrajz Dobay Jenő tervosztályvezető gyűjteményéből való, akinek egész munkánkhoz nyújtott segítségéért ez úton is köszönetet mondunk.
- ⁸⁶ Budapesti Cégbíróság. Cg. 1737. Évi jelentések csomója.
- ⁸⁷ A Magyar Vasművek és Gépgyárak Országos Egyesületének Évkönyve 1926—1927. Bp. 1928, 244. — *Gonda* i. m. 234.
- ⁸⁸ *Grass* kézírata. 31.
- ⁸⁹ L. 86. jegyzet.

ИСТОРИЯ СУДОСТРОЕНИЯ В Г. УЙПЕШТ. I.

(1863—1911 гг.)

Началом судостроения в г. Уйпешт следует считать сооружение уйпештского зимнего порта. В территориальном отношении зимний порт относился к городу Пешт, он находился под ведомством казны и простирался на левом берегу Дуная. В 1857 году порт открыли для судоходства. Название «уйпештский» он получил по той причине, что при его постройке порт находился ближе к городу Уйпешт, и это обстоятельство привело к ошибочному названию. На самом деле он был зимним портом города Пешт, и поэтому, хотя и настоящая статья пользуется соответственно общепринятому обычаю названием «уйпештский порт», «уйпештское судостроение», то в сущности под этими названиями следует подразумевать пештский зимний порт и пештское судостроение.

После сооружения порта корабельные мастера деревянных судов арендовали более или менее большие участки на отлогом берегу порта, и там строили или ремонтировали плотничные деревянные суда. Среди них от 1863—1865 гг. появился пионер уйпештского железного судостроения, Йозеф Хартманн, родом из пештской гражданской семьи. Хартманн обучался кораблестроительному мастерству на Обудайской судовой верфи, и затем на других европейских и американских судовых верфях, и приобрел также квалификацию инженера кораблестроителя. Однако, он не остался за границей, а возвратился на родину, и на сбереженные деньги купил в 1863 г. вблизи пештского берега Дуная машиностроительную и ремонтную мастерскую. Из имеющегося в нашем распоряжении материала, нельзя точно установить, когда он начал заниматься судостроительством, однако, фактом является, что в 1868 г. он заключил уже 25-ый договор на поставку, т. е. постройку железных судов или барж. Началом истории уйпештского судостроения можно считать основание Хартманном судостроительного завода.

Завод Хартманна в 1868 г. купило Первое Венгерско—Бельгийское А. О. по Машино- и Судостроению, и назначило Хартманна управляющим. Через несколько лет после первой попытки Хартманна, другие венгерские капиталисты и аристократы попробовали обеспечить для себя одну часть большой прибыли, ожидаемой от судоходства и судостроения. Они учредили Первое Венгерское Пароходное Общество и заключили договор с фиумейской судовой верфью Стабилименто Техничко для создания филиала в уйпештском порту. Новая судовая верфь, которую впоследствии переняло Первое Венгерское Пешт—Фиумейское А. О. по Судостроению, была хорошо оснащенным заводом и построила много судов: этим заводом был выпущен на воду в 1867 г. первый пароход, и за ним последовал ряд других. Между тем на территории порта было создано несколько меньших по размерам судостроительных заводов. Пештское Общество по строительству Буксирных Пароходов, строительные заводы деревянных судов Пала Луценбахера и Судовой верфь Леви—Веруда.

В 1871 году конъюнктура в судостроительстве внезапно прекратилась. Венгерские судоходные предприятия вследствие экономического кризиса и беспощадной конкуренции австрийского Первого Дунайского Судоходного Общества, обанкротились. В пределах одного-двух годов эта судьба постигла и судостроительные предприятия.

Кризис был еще в полном разгаре, когда Хартманн во второй раз появился в уйпештском порту, и на береговом участке, простирающемся против южного конца острова порта, оборудовал новый завод. Первые годы существования показывают лишь признаки застоя в жизни нового предприятия, но в 1878 году наступает вторая большая судостроительная конъюнктура. Число рабочих на заводе Хартманна повышается с 70 до 600 человек. На этом заводе был построен первый корабль для речного и морского плавания, причем этим типом Хартманн на многие десятилетия заложил прочный фундамент уйпештского судостроения, и указал путь судостроителям следующих поколений. Вторая попытка Хартманна сопро-

вождалась более значительным материальным успехом, чем первая, но все же, когда он в феврале 1880 года почувствовал признаки приближающейся деконъюнктуры, продал свое предприятие Пражскому А. О. по Машиностроению и остался на верфи в качестве управляющего, но в конце 1882 года он отказался также от этой должности.

В 1884 году Хартманн в северной части территории бывшей Пешт—Фиумейской судовой верфи оборудовал свой третий завод. На этом превосходно работающем, обильно снабженном заказами, заводе он умер в 1889 г.

В 1871 г. на территории обанкротившейся Судовой верфи Леви—Веруда, новый предприниматель, Х. Шенихен, начал судостроительство. Шенихен, инспектор Объединенного Венгерского Судоводного Общества, был родом из немецкой гражданской семьи. Судоводное общество, приобретший в 1871 году территорию Пешт—Фиумейского судостроительного завода, обанкротилось, и Шенихену дали поручение, связанное с ликвидацией завода. Таким образом, Шенихен приобрел машины, территорию и дешевые здания, превосходно организовал свое предприятие, и из наступившей после 1878 года конъюнктуры, в противоположность Хартманну, он вышел укрепившись. Шенихен также умер в 1889 году.

Значит, в 1880-ых годах в уйпештском порту работало три судостроительных завода. Эти заводы осуществляли значительное строительство. Согласно сохранившимся неполным данным до 1889 года было построено 1000 железных судов, пароходов и барж, и были года, когда из этих заводов было спущено на воду 50 судов. Машинное оборудование заводов и их рабочие методы были довольно примитивными, наблюдается также значительный недостаток в квалифицированных рабочих. Необходимые для судов котлы в большинстве случаев изготовлялись на самых заводах, но их машинное оборудование поставляли другие предприятия (завод Рёкк; и прочие западноевропейские машиностроительные фабрики). Наряду с крупными судостроителями образовалась также более молодая гвардия судостроителей и конструкторов, которые в последующие десятилетия приобрели ведущую роль.

Большинство продукции судостроительных заводов экспортировалось: Хартманн поставлял суда в первую очередь в область Нижнего Течения Дуная, греческим, румынским и сербским заказчикам, а Шенихен на более отдаленные территории — русским и турецким заказчикам. Отечественные заказы в исследуемый период еще не были значительными. Венгерские судостроительные заводы добились также международного признания и, как правило, на международных конкурсах побеждали австрийские и немецкие предприятия.

В 1890 году А. О. Пражского Машиностроительного завода продало свой филиал Венгерскому Промышленному и Торговому Банку, создавшему под названием А. О. Судового и Машиностроения Данубиус, новое предприятие. Заводы Хартманна и Шенихена купил Венгерский Учетный и Разменный Банк, и фузионировал два предприятия. Итак, в уйпештском порту в 90-ых годах вновь существовало два значительных судостроительных завода. Вторжению банковского капитала в судостроительную промышленность способствовали проекты транспортной политики министра Бароши, в центре которых находилось основание Венгерского А. О. по речному и морскому судоводству (МФТР). Банки старались участвовать в ожидаемом крупномасштабном судостроении, или же в ожидаемой прибыли, и поэтому начали скупать судостроительные заводы. в 1894 году был учрежден МФТР и сделаны крупные заказы. При распределении заказов конкурировали три предприятия: А. О. Объединенного Судового и Машиностроительного завода Шенихен—Хартманн, А. О. Данубиус и Машиностроительный завод Никольсон, организовавший свою судовую верфь на территории судоремонтного завода. Преобладающую часть заказов получило, созданное при участии Кредитного Банка, А. О. Объединенных судостроительных заводов Данубиус—Шенихен—Хартманн (1896 г.). Включение в судостроение банковского капитала имело результатом значительный подъем судостроительства. Включение крупного капитала в производство оказалось необходимым, так как частные лица больше не могли обеспечить связанные с судостроением и все возрастающие технические требования и запасы материалов. Судостроительные заводы проходили значительное развитие, строи-

лись новые здания, в существенной мере совершенствовалось и расширялось механическое оборудование.

Объединенный судостроительный завод после выполнения заказов МФТР-а больше не мог использовать своей огромной производственной мощности, хотя в круг его деятельности было включено также вагоностроение, машиностроение и мостостроение. Поэтому управляющие заводом сделали все возможное, чтобы получить одну часть заказов из контингента австро-венгерского флотостроения. Эти стремления увенчались успехом, и в 1905 году был создан фиумейский завод военных кораблей. На будапештском заводе строительство речных судов было оттеснено на задний план, все было подчинено интересам фиумейского завода. Расширение строительства военных кораблей повлекло за собой фузию с А. О. Машиностроительного завода Ганц и К^о; в результате этой фузии возникло крупнейшее машиностроительное мамонтовое предприятие Венгрии: А. О. Судостроительного и Вагоностроительного завода Ганц—Данубиус (1911 г.), занимающее свыше 10 000 рабочих и служащих.

При исследовании истории уйпештского судостроения можно установить, что оно началось с деятельности небольших предприятий, а затем в процессе десятилетнего развития, после временных кризисов и подъемов, из небольших предприятий развивались средние предприятия, которые, после вторжения банковского капитала концентрировали свои производственные силы в одном единственном крупном предприятии. До тех пор восходящий процесс (до 1911 года было построено почти 1500 пловучих единиц, предназначенных для мирных целей) показывает тогда перелом, и подготовка войны искажает, отклоняет в отрицательную сторону развивающееся судостроение. В отношении технического уровня наблюдается огромное развитие, но созданные таким образом пловучие крепости стоят уже не на службе мирной жизни, а на службе войны.

A Budapest környéki ipari övezet kialakulásának és fejlődésének kérdéséhez

A nagyvárosok fejlődése a kapitalizmusban szükségszerűen maga után vonja, hogy a városiasodás jelenségei és következményei nem korlátozódnak a szűkebben vett város területére, hanem viszonylag széles övezetet tartanak vonzókörükben. A tőkés fejlődésben élenjáró országokban már a XIX. század első felétől számos olyan nagyváros jött létre, amely körül az elővárosok egész rendszere fejlődhetett ki. Ezek a nagyvárosokhoz kapcsolódó helységek gazdasági, társadalmi fejlődésükben teljesen a központi nagyváros kiegészítőinek szerepét játsszák, s találoán nevezik őket „Satellite City”-nek, csatlós városoknak.

Magyarországon Budapestet, a legnagyobb várost, környező helységek lényegében még a XIX. század végén is jelentéktelen települések, vagyis a főváros környéki elővárosi rendszer kiépüléséről még nem beszélhetünk. Ennek feltételei éppen az 1890-es évekre, a századfordulóra értek meg. A XIX. század végére ugyanis a kiegyezés után előrehaladó tőkés fejlődés révén Budapest nemcsak az ország politikai, kulturális és kereskedelmi, de kimondottan ipari központjává is vált. A fővárosban összpontosult az élelmiszeripar, malomipar, sör- és szeszgyártás, valamint a gépipar nagy része, a magyar gyáripari munkásságnak egynegyede. A tőkés fejlődés korlátozottsága, az ország agrár jellege és elmaradottsága nem tette lehetővé, hogy Magyarországon Budapesten kívül más jelentősebb ipari gócpont is kialakuljon, amely szervesen befolyásolni tudta volna a környék gazdasági fejlődését. Így azután csupán egyetlen nagyobb vonzási körrel rendelkező nagyvárosi központ jött létre, míg más városok közül az elővárosi fejlődés kezdetei sem figyelhetők meg.¹

A nagyvárosi fejlődésben — magyarországi viszonylatban páratlanul — előrehaladó Budapest a századforduló körül nagy vonzerőt gyakorolt, amelynek eredményeképpen az ipar jelentős részében Budapestre települ és a lakosság növekvő hányada összpontosul. A főváros különleges vonzóerejét mindenekelőtt az adta meg, hogy Budapest nemcsak közigazgatási és kulturális központ volt, hanem egyben az ország gazdasági életének centruma is. Számos európai országban e két tényező nem esett egybe, Prága, Bern, Berlin, Varsó és más fővárosok nem váltak egyben kiemelkedő ipari központtá is. A közigazgatási és kulturális élet centrumai önmagukban is nagy vonzóerőt gyakorolnak a vidék lakosságára, s Magyarországon ez a hatás annál is erősebb lehetett, mivel a vidéki

városok erősen kisvárosi jellegűek, kulturális téren is igen elmaradottak voltak. Ehhez azután hatványozó tényezőként járult a gazdasági központ szerepéből adódó vonzóerő. Budapesten voltak a gazdasági élet intézésével foglalkozó szervek — minisztériumok, amelyek pl. az állami ipar-támogatással, a vállalatoknak nyújtandó támogatások, szubvenciók kiutalásával foglalkoztak stb. —, itt működött az ország egyetlen áru- és értéktőzsdéje, s így sajátos módon minden lényegesebb vidéki vállalat, sőt helyhez kötött bányatársaság is budapesti székhellyel létesült, s a vidéki üzemek mellett budapesti központot tartott fenn (Rimamurányi Vasmű, Magyar Általános Kőszénbánya, Salgótarjáni Kőszénbánya stb.). A kialakuló kartellszervezetek és szindikátusok ugyan-csak a fővárosban tartottak fenn irodát vagy eladási szerveket.

Budapest legfőbb vonzó hatását azonban, a fővárosi gyáripár hatalmas arányú kiépülését és a város ehhez kapcsolódó fejlődését a természeti, gazdasági és társadalmi tényezők együttes hatása alakította ki. Ezek a tényezők olyan szoros összefüggésben, kölcsönös egymásra-hatásban állnak, hogy szétválasztásuk aligha lehetséges.

A gazdasági fejlődés számára rendkívül kedvező volt már a főváros földrajzi fekvése is. Az ország középpontjában elhelyezkedő, a különböző tájegységek találkozási pontján és a Duna útvonalán fekvő település eleve alkalmas volt arra, hogy ipari gócponttá fejlődjék.

Budapest középponti fekvését a magyar közlekedési rendszer még csak alátámasztotta; az út- és vasúthálózat és ezen belül a nemzetközi vasútvonalak középpontja a főváros volt, s a dunai víziút a víziközlekedésben is vezető szerepet biztosított Budapestnek. A különböző ipari és mezőgazdasági nyersanyagok külföldről és belföldről egyaránt rendkívül gyorsan és könnyen jutottak el a fővárosba, ahonnan igen kedvező elosztási, továbbítási lehetőség is volt. Budapest a közlekedési rendszer révén átlagosan közelebb volt a nyersanyagforrásokhoz, mint a legtöbb vidéki város. Ezzel kapcsolatban említést érdemel a szénterületek közeli fekvése; a 30 km-re fekvő Dorog, az 80 km-re fekvő Tatabánya, ahol a szénkincs feltárása éppen a századforduló körül vesz nagy lendületet, s a vasút révén ugyancsak közel fekvő Salgótarján a fővárosi ipar olcsó szénellátását biztosította.

A természeti feltételek külön előnyeként kell kiemelni, hogy a Duna vonala nemcsak mint víziút játszott szerepet a főváros fejlődésében, hanem kedvező feltételeket teremtett a magas vízigényű elektromos-, bőr-, sör-, papír- és vegyipar számára.²

A tőkés fejlődés eredményeként — s ez a további iparosodás fontos feltétele volt — Budapest vált az ország legfontosabb piacává. A létrejövő, illetve fejlődő gyárak rendkívül szélesmunkaerő-piacra építhettek. Az iparban elhelyezkedést kereső tömegek állandó hullámokban özönlöttek a főváros felé, állandó munkaerőkinálatot teremtve. A vidékkel ellentétben a Budapesten létesülő gyár könnyűszerrel találta meg a legkülönbözőbb szakmájú tanult munkások és a tanulatlan munkaerőszükséges tömegét. A tőkésék Budapesten megtakaríthatták, a vidéken sok esetben szükségessé váló munkástelepítés költségeit is.

De nemcsak mint munkaerőpiac, hanem mint *áru*piac is vezető szerepet játszott Budapest az ország gazdasági életében. A nagytömegű városi lakosság fogyasztási szükséglete mellett az ipari fogyasztás; az építkezések, a közművek kiépítése és fejlesztése, a városi közlekedés, s nem utolsósorban maga a meglévő budapesti ipar teremtett nagy keresletet a legkülönbözőbb vállalatok számára.

Végül a gazdasági fejlődés fontos mozzanataként szerepet játszott a főváros mint az ország legnagyobb *tőke*piaca is. A magyarországi tőke legnagyobb része a vezető budapesti nagybankok révén a fővárosban összpontosult, de Budapest volt — s ez a magyar gazdasági fejlődésben fontos szerepet játszott — a külföldi tőke közvetítője is. Annak ellenére, hogy a tőke rendkívül mozgékony, s az uralkodó részvénytársasági forma különösen azzá tette, mégis megfigyelhető, hogy szívesebben eszközöltek befektetéseket a fővárosban, s a vidéken felhalmozott tőke tulajdonosai is előszeretettel keresték a budapesti letelepedés lehetőségeit.³

Mindezen feltételek elősegítették, hogy Budapest gazdasági, ipari fejlődése rohamosan haladt előre. A századforduló idejétől Budapest egyre inkább világvárosi színvonalra emelkedett, s ezzel járt együtt, hogy egyre erőteljesebb hatást gyakorolt a környező helységekre, azokat mintegy saját fejlődésének részévé tette. Budapest gazdasági vonzóköre, érteve ez alatt azt a területet, amelyen belül a főváros közelsége és a fővárossal való kooperáció határozta meg a gazdasági és kulturális fejlődést, mintegy 40—50 km-es sugárban terjedt ki, s magában foglalta Vácot, Szentendrét, s több mint 40 községet.⁴ Ezenbelül azonban a közvetlenül Budapesthez kapcsolódó helységekből egy szűkebb övezet is kialakult. Ezek esetében nem csupán arról volt szó, hogy a főváros közelsége és hatása alapvetően éreztette befolyását, hanem arról, hogy ezek a környező helységek egyre inkább hozzákapcsolódtak Budapesthez, hogy fokozatosan azzal egységes egészet alkotva beletagozódtak a fővárosba. Itt nem Budapestnek a környékre gyakorolt gazdasági hatásáról, hanem annak modern világvárosi fejlődése egyik legfőbb mozzanatáról van tehát szó.

Budapest rohamos fejlődése egyre inkább kitágította a város határait. Ennek a folyamatnak első mozzanatát a lakótelepülések határainak kitérülése alkotta. De a gyorsan fejlődő gyárpar is részben a főváros környékén talált kedvező telephelyre. Amidőn a közlekedés fejlődése már olyan fokot ért el, hogy a környékre települő vállalatoknak nem kellett félni termelésük gazdaságosságának veszélyeztetésétől, amikor a közlekedés kiépítésével a peremvárosok Budapesthez kapcsolódtak, és így ezek a helységek is részesedtek mindabból az előnyből, amit — mint az előzőekben jeleztük — a főváros nyújtott, egyre rohamosabbá vált a Budapest környéki övezet kiépülése. Ezen helységek fejlődése esetében különösen kedvező volt, hogy a főváros közvetlen közelében, ahhoz kapcsolódva nemcsak a Budapest nyújtotta előnyöket — a rendkívül kedvező fekvést, a centrális közlekedési helyzetet, a fővárosi munkaerő-, áru- és tőkepiac lehetőségeit — használhatták ki, de számos területen külön előnyöket is biztosíthattak. A telekárak, a lakberek olcsósága, számos területen a

Duna melletti telephely lehetősége, amire a főváros területén már nem volt mód stb. — mindmégannyi lökés a Budapest környéki helységek gyors fejlődéséhez.

A Budapest környéki ipari övezet kifejlődése tehát szétszórt lakótelepülésekből indult meg, ezeknek XIX. század végi kiépülése a fejlődés első szakasza. Az ezt követő, a századforduló utáni időszakban a szétszórt lakótelepülések már egységes övezetté válnak, s megindul e helységek erős ütemű iparosodása is, anélkül azonban, hogy a környéki ipar nagyobb jelentőségre emelkedne. A fejlődés harmadik szakaszát a két világháború közötti időszak alkotja, amikor a Budapest környéki övezet kimondottan ipari jellegűvé válik, s fokozatosan össze olvad a fővárossal. Ez utóbbi időszakban domborodik ki különösképpen, hogy a környező városok és községek nemcsak a főváros ellátási övezetét, munkaerőtartalékát alkotják — bár ez a szerepük mindvégig lényeges —, hanem iparának szerves kiegészítőjévé válnak.

Tanulmányunk Budapest-környék fejlődéséből az ipari övezet kialakulásának elsődleges jelentőségű mozzanatát helyezi vizsgálódásának középpontjába. Ebből következik, hogy nem kívánunk az egész Budapest környéki övezettel, vagyis az 1949-ben Budapesthez csatolt 21 község, illetve város fejlődésével foglalkozni. Csupán azon helységek fejlődését kísérjük figyelemmel, amelyekben viszonylag fejlett saját ipar alakult ki, s melyeket együttesen a Budapest környéki ipari övezetnek nevezhetünk. Ide sorolhatók az északi peremvárosok közül Újpest és Rákospalota; a dél-pesti övezetből Kispest, Pesterzsébet (korábban Erzsébetfalva), Pestlőrinc és Soroksár; a dél-budai Budafok (majd a később kifejlődő Albertfalva és Nagytétény); valamint az önálló egységet képező Csepel.

1. A Budapest környéki települések kialakulása

Budapest elővárosai kialakulása a kapitalista városfejlődés függvénye s annak szükségszerű következménye volt. Első jelei mégis a feudális korszakába nyúlnak vissza. Ismeretes, hogy a mai Újpest keletkezése még a polgári forradalom előtti időkre, a múlt század 30-as éveinek második felére tehető.⁵ Ekkor jelentek meg a Károlyi-uradalom birtokain újabb, zömmel iparos telepések, akik a nagybirtok, illetőleg a grófi birtokos védelme alatt telepedtek le, s állították tel üzemeiket. Újpest — ez lett 1844-től a község hivatalos neve is — létrejötté egyenes tükröződése volt a korabeli feudális viszonyok belső ellentmondásainak. Egyrészt következménye volt a feudális viszonyoknak, hiszen az Újpest községet megalapító kisiparosok és kiskereskedők — ha a feudális viszonyok s a céhkorlátok nem gátolták volna őket ebben — feltehetőleg Pestre telepedtek volna. Működésük számára itt a piac s egyéb viszonyok következtében sokkal kedvezőbb lehetőségek voltak. Újpest megalakulása ugyanakkor azonban tükrözte a feudális viszonyokon belül jelentősen megerősödő kapitalista termelő erőket, amelyek keresték az utat, a módot a feudális viszonyok béklyóiból való kitoréshez, szabadabb fejlődési lehetőségekhez. Ily módon Budapest első peremvárosának létrejötté nem

a kapitalista városfejlődés szerves következménye volt, sőt alapításában bizonyos középkori városfejlődéssel hasonlatos vonásokat is fellelhetünk.

1849 után Újpest viszonylag gyorsan fejlődött. Az itt letelepült iparosok üzemei közül nem egy komoly manufaktúrává, illetőleg gyári üzemmé fejlődött. A bőr- és faipar Újpest speciális iparává vált. Újpest fejlődését rendkívül elősegítette kedvező fekvése. A közlekedési előnyök adva voltak; Pest mellett, vasút közelében terült el s nem kisebb jelentőségű volt az újpesti kikötő megépítése 1858 és 1863 között.⁶ A helyi közlekedésbe is viszonylag korábban bekapcsolódott. 1865-ben indul meg a Közúti Vaspálya Társaság lóvonata a Cálvin tértől az Újpesti Váci út határáig, majd 1869-ben az Újpest—Rákospalota, illetve Újpest—Megyer közti közlekedés is beépül a Budapest vidéki közúti vasút keretébe. Kedvező volt Újpest számára a budapesti gyárvidék települése is. Ismeretes, hogy Pest gyárnegyede a mai István körút—Váci út—Duna által határolt övezetbe telepedett. Nemcsak a Váci út mellett kibontakozott nagy gépgyárakról van itt szó. A későbbi Újlipótváros volt a magyar malomipar gócpontja is.⁷ Ehhez a gyári övezethez Újpest szervesen kapcsolódott, sőt bizonyos mértékig egybenőtt vele.

Az 1860-as évekig tehát Újpest fejlődése nem Budapest kapitalista fejlődésének függvénye, nem Pest terjeszkedésének következménye volt — mint ahogy nem tekinthetjük annak a budafoki gyáriparnak a 60-as években jelentkező első csíráit sem. Ez esetben sem arról van szó, hogy a budapesti gyáripar fejlődése szükségszerűen előidézte volna a gyáripar egy részének Pest-környékre való települését. Itt csupán arról a természetes adottságról beszélhetünk, amely lehetővé, sőt egyenesen előnyössé tette, hogy a fővárosba települt szesz- és söripar egy része a budafoki sziklapincékben találjon megfelelő elhelyezést.

Budapest fejlődése valójában csak 1867 után öltött olyan méreteket, hogy a környéken levő birtokok parcellázása érdemessé vált. S ezek az elszórt Pest környéki települések csak a 80-as évek végétől kezdenek egy — szinte egységesnek tekinthető — Pest környéki településövezet részeivé válni. Komoly ipari fejlődésre pedig legfeljebb a századforduló után kerül sor.

A pesti ipar — mint mondtuk — egészében inkább Pest északi részében telepedett le, de kezdettől fogva tapasztalható ipartelepülés Kőbányán, valamint Pest déli részén is. Így már 1865-ben a Soroksári úton állítják fel a Concordia malmot, ezt követően néhány év múlva szintén a Ferencvárosban létesül a Pesti Molnárok és Pékek Malma is.⁸ Itt a dunai szállítás adva volt, viszont vasúti szállítás tekintetében jóval kedvezőtlenebb volt a helyzet, mint a város északi részén. E téren 1880-ban a Duna-parti teherpályaudvar kiépülésével változott meg a helyzet. Ettől az időponttól kezdve a város déli részén települő üzemek nem voltak hátrányos helyzetben a szállítás stb. szempontjából, sőt egészségügyi s egyéb szempontok egyenesen ösztönözték a hatóságokat, hogy az újabb ipartelepüléseket inkább ezekbe a kerületekbe irányítsák. A város délkeleti felének határain a 60-as években a volt Grassalkovich-uradalom birtokai terültek el. A birtok ebben az időben már Sina báró bécsi bankár

tulajdonában volt, aki 1864-ben egy belga konzorciumnak adta tovább a birtok eme részeit parcellázás céljából. Az André Laugrand Dononcou belga cég eleinte nagyobb telkeket hasított ki, amelyeknek természetesen nem volt keletjük. Ez a parcellázás már csak a kisembereket érinthette, akik épp a letelepedés s családi házépítés olcsóbb lehetőségét keresték Pest környékén. Pár évi tapasztalat a belga céget is rávezette a kisparcellázás szükségességére: 1868-ban kezdik a kis parcellákat árusítani. Ez meggyorsítja a fejlődést elsősorban a mai Pesterzsébeten, amelynek korabeli két telepén, Erzsébetfalván és Kossuthfalván 1870-ben már mintegy 80 ház épült fel. Ez a fejlődés még néhány évig tartott, amikor is 1880-ban a két telep kezdett összeépülni. Az új község gyarapodása azonban hamarosan megrekedt. Ahhoz, hogy egy Pest melletti kis lakótelepülésből egy a fővárosra szervesen ráépülő, vele bizonyos értelemben munkaegységgé váló helység alakuljon ki, a közlekedés kiépítése lett volna szükséges. Ennek hiányában nagyobb arányú munkástelepülés is aligha volt lehetséges. Ezt a problémát az sem oldotta meg, hogy a község 1880-ban vasútállomáshoz jutott. 1887-ben a HÉV vonalának kiépítése Erzsébetfalva s Budapest-Közvágóhíd között gyökerében megváltoztatta a helyzetet. S a fővárossal való szerves kapcsolat eredményeként Erzsébetfalva lakossága 10 év alatt 1000-ról 15 000 főre szaporodott.⁹

Kispest fejlődése, mely többé-kevésbé azonos volt Erzsébetével, szintén a Sina-birtok parcellázásából jött létre. Az igen olcsó, négyyszögölenként 80 krajcáros telekárak hatására itt 1870-ben épül fel az első ház. Bár a telekárak később, a 70-es évek második felében még olcsóbbak lettek, a belvíz-feltörések, még inkább ismét a közlekedés hiánya itt is a fejlődés gátjává vált. A közlekedési problémák első megoldását a lőrinci téglagyár nyújtotta. A gyárnak ugyanis iparvasútja vezetett Pestre, amely kezdetben kizárólag téglát szállított. Később személykocsit is kapcsoltak a szerelvényhez, majd 1887-ben teljesen személyszállításra alakították át. Ez, majd 1892-ben a Cséry-féle ún. szeméttvasút tehát a közlekedési nehézségeket lényegesen enyhítette. Természetesen a problémára — legalábbis egy ideig — a villamos kiépítése tett pontot 1900-ban.¹⁰

Pestlőrinc egészen a századfordulóig mint Kispest külső része fejlődött. A parcellázás — mivel Pesttől távolabb esett — itt tovább húzódtott, sőt az első nagyobb lendületről is csak a 90-es években adhatunk számot. Lőrinc kialakulásánál azonban kétségkívül szerepet játszott 1872-ben a Cséry-telep megalakulása, majd nem sokkal utána az a tény, hogy Lónyay Menyhért miniszterelnök vesz itt birtokot. Lónyay ugyanis hamarosan vasútállomást biztosít az egyébként jelentéktelen településnek. Egészében a kavicsbánya és téglagyár kisebb munkástelepülésétől eltekintve Lőrincen még a 90-es években is alig beszélhetünk jelentősebb fejlődésről.¹¹

A Budapest délkeleti oldalán kialakult elővárosi övezethez, ha nem is közvetlenül, csatlakozott Csepel is. Az alig kétezer lakosú szigeti falu, amelynek népessége szinte kizárólag földműveléssel foglalkozott s mindössze 6 iparost számlált sorai között, szintén a 90-es évek elején kezdett gyarapodni.

1892-ben béreltek ugyanis 5 hold telket Csepel községtől Weiss Berthold és Manfréd, hogy azon felállítsák kisebb tölténygyártó üzemüket.¹² A vállalkozás nem volt újkeletű, már néhány év óta Pesterzsébeten dolgozott, a Weiss-testvéreknek innen azonban robbanás miatt kevésbé lakott területre kellett üzemüket áttelepíteni. A gyár viszonylag gyorsan terjeszkedett, mindenekelőtt 1895—96-ban a fémművek kiépítésével,¹³ s ez a község fejlődését is maga után vonta.

Egészében, ha valamennyi Pest környéki peremvárost figyelembe vesszük, szerepük 1890-ben még jelentéktelennek tekinthető. Ekkor még lakosságuk nem játszott jelentős szerepet Budapest gyárainak munkaelőállításában, a helyi nagyipar pedig mindössze kb. 2000 munkást foglalkoztatott.¹⁴ Öt olyan üzemről tudunk ebben az időben, amelynek munkáslétszáma a 100 főt túlhaladta. A XIX. század utolsó évtizedét tekinthetjük tehát annak az időszaknak, amidőn megindult e környéki települések Pesttel való szerves összekapcsolódása, s az elszórt, iparilag jelentéktelen települések egységes övezetté történő kiépítése.

2. A Budapest környéki övezet kiépülése és iparosodásának kezdetei (1900—1918)

A tökéletes fejlődés meggyorsulásának eredményeként — mint utaltunk rá — az 1890-es évektől, a századforduló időszakától érte el Budapest városfejlődése és ezen belül elsősorban a gyáripar fejlődése azt a színvonalat, amelynek birtokában Budapest a környező községeket, helységeket már szerves egységként vonzotta magához, s kapcsolta be többé-kevésbé saját gazdasági életébe. Ez időtől kezdve Budapest és környékének fejlődését nem lehet különválasztani. A századforduló idejétől a Budapest környéki községek és helységek a főváros elővárosaiává válnak, nagy részük a fővároshoz kapcsolódó ipari övezetté alakul át és rohamos fejlődésnek indul.

A századforduló idejéről az 1900. évi népszámlálás adatai alapján a következő képet rajzolhatjuk meg:

A Budapest környéki övezet lakosságának megoszlása 1900-ban

	Össz-népeség	Ebből ipari népeség	%	Kereskedelmi, közlekedési népeség	%
Újpest	41 858	23 256	55,6	7 392	17,6
Rákospalota	11 744	3 675	31,6	2 905	24,7
Kispest	15 756	8 207	52,0	2 227	14,0
Erzsébetfalva	15 732	9 678	61,6	2 644	16,9
Soroksár	8 871	2 605	29,3	613	6,9
Budafok	7 273	2 573	35,3	1 769	24,3
Csepel	4 568	2 815	61,4	346	7,6

A fenti táblázat adatai mutatják, hogy a Budapest környéki ipari övezet lakosságának száma már a századfordulón meghaladta a 100 000 főt, s ennek mintegy fele közvetlen ipari foglalkozású volt. A domináló szerep természetesen — mint a XIX. század végi fejlődésből következik is — az észak-pesti településé volt. Újpest és Rákospalota lakossága együttesen (53 602) azonos volt a többi öt község együttes lélekszámával. Az ipari népesség aránya pedig elérte az 50%-ot, ezen belül azonban Rákospalotán még csak az ipari-kereskedelmi és forgalmi népesség együttesen haladta meg a mezőgazdasági és egyéb lakosság számát. Rákospalotán kívül hasonló helyzetet csak Budafokon és Soroksáron találunk, míg azonban az elsónél a mezőgazdasági népesség már kisebbségben van, addig az utóbbinál még vezető szerepet játszik.

Az ipari övezet szorosan vett ipari népessége a századforduló idején még hatszorta kisebb volt, mint Budapesté (307 707), az ipari népesség kereken 49%-os aránya azonban már ekkor túlhaladta Budapestét (42%).

A Budapest környéki községek és helységek ipari lakossága ebben az időszakban mintegy 50%-ban Budapest iparában talált foglalkoztatást. Bár egyes községekből — mint pl. Budafok, Csepel — szinte egyáltalán nem lehet bejáró munkásokkal számolni, addig elsősorban Erzsébetfalván, az ipari keresők kétharmada, valamint Újpesten és Kispesten az ipari keresők 40—50%-a nem a helyi üzemekben dolgozott.¹⁵ Az említett helységekből mintegy 9000 munkás járt be a fővárosi üzemekbe, ez a réteg a budapesti ipari munkásság 6—7%-át tette ki.

A nagymérvű budapesti munkavállalás a századforduló idején elsősorban azzal magyarázható, hogy ezekben a helységeken a helyi ipar — Csepeltől eltekintve — még kisipari jellegű volt, s a gyáripar még csupán kezdeti fejlettségi fokon állott.

	Önálló iparos	Helyben dolgozó	
		kisipari munkás	nagyipari munkás
Újpest	1 639	2 209	1 869
Rákospalota	272	237	63
Kispest	466	491	576
Erzsébetfalva	427	500	297
Soroksár	259	293	108
Budafok	259	399	389
Csepel	101	127	586
Összesen	3 423	4 256	3 888

A Budapest környéki nagyiparban dolgozó munkások létszáma — közel 4000 — még teljesen jelentéktelen volt a budapesti nagyiparban.

foglalkoztatott — kereken 65 000 — munkásokéhoz viszonyítva. Nagyobb gyár csak igen kevés volt, s 100 munkásnál többet foglalkoztató üzem is mindössze 10 található a Budapest környéki helységeekben. A századforduló idején a környező ipari övezet kialakulásának kezdeti állapotait figyelhetjük meg, amikor az egyes helységekre még inkább véletlenszerű gyártelepedés megy végbe, s meghatározott jellege tulajdonképpen csak Újpestnek, Budafoknak és a gyorsan fejlődő Weiss Manfréd Művek révén Csepelnek van.

Újpesten a bőr- és faipar játszott kiemelkedő szerepet. A Wolfner-bőrgyár, az 1856-ban alapított Weiss Ármin és Fia-féle, valamint az 1889-ben alapított Mauthner-bőrgyár mellett még egy kisebb bőrfeldolgozó üzem is működött, s ezekben összesen 736 munkás dolgozott (az első kettőben 392, illetve 230). A faipari vállalatok közül az 1838-as alapítású Löwy-féle parkettgyár, valamint a Kirscher és a Müller-féle asztalosárugyár érdemel említést. Ezek mellett a régi vegyészeti üzemek — az 1860-as alapítású Leiner-testvérek, az 1864-es alapítású Leiner F. és Fiai enyvgyárak (összesen 86 munkással), a Krayer-festékgyár (1880) stb. — voltak jelentősek. Újpest legnagyobb gyárai közé tartozott még a századfordulón az 1882-ben alapított Magyar Pamutipar Rt., amelyben több mint 500 munkás dolgozott, és az 1862-ben alapított és több mint 150 munkást foglalkoztató Egyedi-féle szeszgyár. A nehézipart csupán a Nicholson-gépgyár 1895-ben alapított hajógyára (63 munkás), valamint a több, mint 50 munkással dolgozó hadfelszerelési gyár, s a közel 100 munkást foglalkoztató fűrészyár képviselte.

Budafok ipari jellegét az élelmiszeripar határozta meg. Az 1873-ban alapított Haggemacher-sörgyár több, mint 200 munkást alkalmazott a századforduló idején, az 1882-ben létesült Törley-féle pezsgógyár 40, a Keglevich-féle konyakgyár 23 munkással dolgozott. Ezekhez kapcsolódott az ugyancsak gyári jellegű parafadugógyár is. Jelentősebb gyári vállalat volt még Budafokon az 1895-ben alapított Unió gyufagyár, amelyben közel 100 munkás dolgozott.

Csepel iparosodását a Weiss Manfréd Művek határozta meg. (Ércárugyár és Tölténygyár 316, illetve 270 munkással). Ezen kívül nem is volt nagyipari jellegű vállalat a községben.

A többi helyiségnek nem volt kialakult ipari arculata. Kispesten a gyári jellegű vállalatok közül az 1889-es alapítású Budapest-Szentlőrinci téglagyár (134 munkás), az 1893-ban alapított Cséry-fél eszemétfeldolgozó telep (212 munkás), a Nemzetközi Vasúti Hálókocsi Társaság kocsijavító üzeme (87 munkás) és a Biehn-féle kátránygyár (66 munkás) volt jelentős.

Erzsébetfalva legnagyobb üzeme a Stein és Rosenstrausz-féle 120 munkást foglalkoztató gyufagyár volt. A Gerő-féle keményítőgyár 23 munkással, a téglagyár 42, az aszfaltgyár 52 és a villamosmű 25 munkással dolgozott.

A dél-pesti iparvidék harmadik községében, Soroksáron egy 40 munkással dolgozó műtrágyagyár, 23 munkást alkalmazó kötélgyár és az 1875-ös alapítású Ledovszky-féle gőzmalom működött, mely utóbbi 45 munkást foglalkoztatott.

A századfordulót követő közel két évtizedes időszak a Budapest környéki iparvidék fejlődésének első nagy szakasza volt. Ennek oka abban az általános fejlődésben rejlik, amelyet a magyar kapitalizmus, s elsősorban a gyáripar ezen időszakban megtett. A gyáripar leggyorsabb fejlődésének időszaka Magyarországon éppen a XIX. század végétől vette kezdetét. A századfordulótól a világháború kirobbanásáig a gyáripar termelésének értéke 126%-kal növekedett, az ország ipari munkáslétszáma már 1910-ben megközelítette az egymillió főt, mivel egyetlen évtized alatt közel 300 000 új munkást vontak be az iparba. A nagyiparban 1900 és 1913 között kerekén 280 000-ről 550 000-re emelkedett a munkáslétszám. A gyors ipari fejlődés a sajátos magyarországi viszonyok között — mint már utaltunk rá — eleve a budapesti koncentráció jegyeit viselte magán. 1910-ben a fővárosban már 186 000 ipari munkás volt, s ebből 123 000 a gyáriparban dolgozott. A gyáripari termelés több mint egynegyedét a budapesti gyárak állították elő.¹⁶ Budapest gyáriparának rendkívül gyors fejlődése két irányban is meghatározta a főváros környékének fejlődését. Egyrészt a nagyarányú munkaerőkereslet és vidéki felvándorlás játszott döntő szerepet. 1900 és 1910 között Budapest lakossága 147 000 fővel szaporodott; a növekedés mintegy 50%-a a felvándorlásból adódott. 1910 és 1920 között kerekén 48 000 fővel emelkedett a lakosság lélekszáma, kétharmad részben felvándorlás eredményeként.¹⁷ A Budapest iparában elhelyezkedő új munkások nagy tömegekben telepedtek le az egyre jobban kiépülő Pest környéki városokban. A feláramló nagy munkástömegek lakásigényüket a gyorsütemű fővárosi építkezések ellenére sem tudták kielégíteni, s így a peremvidékekre kényszerültek. Ezt a folyamatot csak előmozdította az, hogy a Budapest környéki városokban és községekben a lakbérek is jóval olcsóbbak voltak. Amíg Budapesten az egyszoba-konyhás lakások átlagos évi bére 1910-ben 350 koronát tett ki, addig a még legjobban beépített Újpesten pl. ugyanez időben csak 125—220 koronát.¹⁸ Ugyanakkor a faluról felkerülő új munkások jelentős részét erősen vonzotta a Pest-környék, mivel itt a faluhoz való közelség még erősebben érvényesült; telekvásárlási, családiház építési lehetőség viszonylag könnyebben nyílt. A közismerten olcsóbb telekárak mellett nem kisebb szerepet játszott az, hogy míg Budapesten 300—1000 négyszögöl volt a telekminimum, addig a környéken 150—250 négyszögöl.¹⁹

Budapest és környékének gyors lélekszámemelkedése szorosan összekapcsolódott a közlekedés fejlődésével. A lakosság megnövekedése részben szükségessé tette a környező városok és Budapest közlekedési összeköttetésének kiépítését, a közlekedési vonalak kiépülése pedig újabb és újabb tömegeket vonzott a Budapest környéki helységek felé. A századforduló előtt — mint láttuk — Újpestnek volt szerves villamos-összeköttetése a fővárossal, Kispestnek csupán egy villamosvonala volt. Ezekben az években kiépítik a második kistérségi villamosvonalat (50-es), amely az Üllői úton egészen Lőrincig biztosított viszonylag gyors személyszállítást.²⁰ 1905-ben épül meg az első villamosjárat Erzsébetre (32-es), s négy év múlva követi ezt egy másik (30-as) vonal is.²¹ A fél-

óránként közlekedő lóvontatású omnibuszokat 1912-ben Csepelen is a HÉV váltotta fel.²²

Megindult a közművek kiépítése is; Újpest, Kispest, Erzsébet és Csepel ezekben az években jut villanyhoz, s Újpest mellett 1910 után Kispestet és Erzsébetet is bekapcsolják a vízművek hálózatába.²³

A budapesti gyáripár gyors fejlődésének másik hatása a környéki városok és községek fejlődésére a gyáripár fokozatos kiépülésével volt kapcsolatos. A fenti tényezők ugyanis nemcsak az egyébként Budapesten dolgozó munkásokat csábították a Pest környéki letelepedésre, de mindinkább ösztönzően hatottak a tőkésekre is, hogy új üzemeiket a főváros környékén létesítsék. Mindazok az előnyök, amelyeket a budapesti gyártelepedés a központi fekvés, jó értékesítési lehetőségek, nagy tömegű és szakképzett munkaerő kínálat, az üzleti élettel, a hivatalokkal való szoros kapcsolatok stb. tekintetében jelentett, egyre inkább Budapest környékén is élvezhetőek voltak. Ez főként a közlekedés kiépülésével valósult meg. A közlekedési fejlődés ugyanis nemcsak a személyforgalom kiépülését jelentette, hanem a teheráruszállítás lehetőségét is megteremtette. Ha a munkástelepedés szempontjából elsősorban a villamosközlekedés kiépítése játszott döntő szerepet, akkor a gyártelepítésre a HÉV-vonalaknak az országos vasúthálózatba történő bekapcsolása hatott ösztönzően. A már 90-es években kiépült Pest környéki HÉV vonalakat a XX. század elején kapcsolták be a MÁV hálózatába. A soroksári HÉV-vonalat a Duna-parti pályaudvarhoz, a cinkotai vonalat a kőbányai pályaudvarhoz, a szentendrei a Filatori gáthoz, a nagytéynyit Budafokhoz kötötték. Csupán a soroksári, gödöllői és szentendrei HÉV-vonalakon közel 70 vállalat iparvágánya kapcsolódott a helyi érdekű vasúton keresztül az országos vasúthálózatba.²⁴

A Budapest környéki helységek tehát egyre inkább összekapcsolódtak a fővárossal, de ugyanakkor előnyöket is biztosítottak az oda-települő gyárak számára. A befektetendő tőke szempontjából lényeges költségmegtakarítást jelentett a telekárak olcsósága, egyes esetekben még a különleges adókedvezmények is.

Elősegítette a Budapest környéki iparvidék fejlődését, hogy a főváros városrendészeti és egészségügyi okokból már a század elejétől kezdve arra törekedett, hogy a belső területekről, Lipótvárosból, Terézvárosból, valamint Óbudáról és az északi városrészekből a gyárakat Budapest dél- és délkeleti kerületeibe telepítsék át.²⁵ Bár a gyáráttelepítést nem sikerült gyakorlatban megvalósítani, az új létesítések esetében az engedélyezésekkor már bizonyos fokig érvényesült ez a törekvés. Végül is az 1914-ben kiadott építésügyi szabályzat ezt rendszerré emelte; a fővárost nyolc övezetre osztva a hat belső övezetben megtiltotta gyárak létesítését, és gyárnegyednek a hetedik övezetbe sorolt — Kispest, Erzsébet határáig terjedő — dél-pesti területet jelölte meg.²⁶

Míg a korábbi évtizedekben az észak-pesti gyárnegyedek kiépülése Újpesttel teremtett szerves ipari egységet, a századforduló után kiépülő dél-pesti (IX—X. kerület) iparnegyedek Kispest, Erzsébet, Lőrinc és Soroksár felé építettek ki egységes dél-pesti ipari övezetet.

A Budapest környéki helységek ipari fejlődésében — ipari lakosságának és közvetlen gyárparának növekedésében egyaránt — az 1910-es évektől kezdve fontos szerepet játszott a háborús készülődés, majd a világháború éveiben ugrásszerűen bővülő hadiipari termelés. A gyárpar általános fejlődésének előmozdítása mellett a háborús konjunktúra speciálisan nagy szerepet játszott a Pest környéki iparvidék kiépülésében, elsősorban Csepel — de ehhez kapcsolódva Erzsébet — rohamos fejlődésében. A monarchia egyik legnagyobb hadiszállítójává ugyanis a csepeli Weiss Manfréd Művek vált. Ennek üzemeiben már a háború előtt 5000, a háború éveiben pedig közel 30 000 munkás dolgozott!²⁷

Mindezen tényezők hatására tehát a századfordulót követő közel két évtizedes időszakban a Budapest környéki iparvidék ugrásszerűen fejlődött.

A Budapest környéki iparvidék lakossága számának alakulása

	1900	1910	1920	% (1900-at 100-nak véve 1920-ban)
Újpest	41 858	55 197	56 489	135
Rákospalota	11 744	25 147	36 008	307
Kispest ²⁸	9 804	30 212	51 064	521
Erzsébetfalva	15 732	30 970	40 545	258
Soroksár	8 871	13 345	16 253	183
Pestlőrinc	5 952	7 824	11 777	200
Budafok	7 273	10 954	13 686	187
Csepel	4 568	9 462	13 990	300
Összesen	105 802	183 111	239 812	226

A vizsgált Budapest környéki helységek lakossága tehát igen gyorsan, 1920-ra 126%-kal növekedett. Ez az emelkedés jóval gyorsabb volt, mint a fővárosi lakosság létszám-bővülése: Budapest népessége ugyanis az 1900-as 733 358-ról 1910-ben 880 371 főre, 1920-ra pedig 928 996 főre, 26%-kal emelkedett. 1900-ban a környező helységek népessége a fővárosi lakosság 14%-át tette csupán ki, 1910-ben 21%-ot, 1920-ban viszont már 26%-ot!

A lakosság létszámának rohamos növekedése és jelentőségének emelkedése a fővárosi lakossághoz képest világosan jelzi a Budapest környéki övezet kifejlődését. Ugyanakkor a fenti táblázat adatai a Pest környéki ipari zóna kifejlődésének lényeges belső eltolódására vetnek fényt: míg a századforduló idején az észak-pesti település játszott vezető szerepet, addig a következő évek fejlődése elsősorban a dél-pesti helységek előretörésével járt együtt. A Kispest—Pestlőrinc—Erzsébetfalva—

Soroksár zóna lakossága Újpest—Rákospalota népességéhez képest 1900-ban 66%, 1910-ben már 102%, 1920-ban pedig 130%!

A lakosság gyors emelkedése természetszerűen — mint a fejlődés okait vizsgálva rámutattunk — az ipar gyors térhódításának és a munkások nagyarányú betelepedésének következménye volt. Az összlakosságon belül tehát gyorsan nőtt az ipari népesség száma és aránya.

Az ipari népesség száma tehát a századfordulót követő évtizedben gyorsabban növekedett, mint az összes lélekszám. Amíg 1900 és 1910 között az össznépesség 74%-kal, addig az ipari népesség 112%-kal emelkedett. 1910 és 1920 között ez a folyamat nem figyelhető meg, mivel az összlakosság 31%-os növekedésével szemben az ipari népesség csupán 24%-kal emelkedett. Ennek okát azonban a kényszerű 1920-as szakaszhatár megvonásban kell keresnünk. A világháború befejezése után ugyanis az ipari termelés hallatlanul súlyos visszaesése következett be. A gyáripari termelés pl. 1920—21-ben még az 1913. évi termelés felét sem tette ki, s a kisipar felé történt eltolódás ezt közel sem egyenlíthette ki. A rossz konjunkturális viszonyok folytán a fővárosba és környékére özönlött munkások jelentős része kényszerült máshol munkalehetőséget keresni, és sokszor visszavándorolni vidékre. Mindennek ellenére, az 1920. évi, csökkentett értékű adat is jelentős fejlődést mutat a századfordulóhoz képest, hiszen az ipari népesség mintegy 170%-kal nőtt, s a Pest környéki lakosság több, mint 57%-át tette ki. Míg a századfordulón Rákospalota, Soroksár és Budafok ipari lakossága csak az összlakosság egyharmadára rúgott, addig 1910-re már csak Soroksár ipari népessége nem érte el az összlakosság felét, 1920-ra viszont már minden helységben abszolút túlsúlyra jutott az ipari lakosság.

A Budapest környéki ipari övezet jelentőségének emelkedését tükrözi, hogy a környéken lakó ipari népesség aránya a főváros ipari népességéhez viszonyítva rendkívül megnövekedett. 1900-ban a környező helységek ipari népessége még hatszorta kisebb volt, mint a fővárosé, 1910-ben több, mint egynegyedét tette ki (27,6%), 1920-ban pedig már több, mint 37%-át! Az ipari népesség aránya terén is további eltolódás ment végbe. A Budapest környéki ipari övezet ipari népességének aránya már a századfordulóra is magasabb volt, mint a fővárosé (42%-kal szemben 49%), 1910-ben az arány már 45:60, 1920-ban pedig 39:57 volt!

Az ipari népesség növekedését egyre nagyobb mértékben a környéki helységek iparának fejlődése mozdította elő. A Budapest környéki iparvidék kiépülése csökkentette a fővárosba bejáró munkások arányát. Abszolút számokban természetesen a bejáró munkások száma is emelkedett. A századforduló idején 9000 főre becsülhettük a peremvidékről a fővárosba járó munkások számát; azonban 1910-ben már mintegy 15 000 főt tett ki ezek száma. Ez azt jelenti, hogy a helyi ipari munkásság viszonylag nagyobb része, a századeleji 50%-kal szemben 65% már a Pest környéki üzemekben dolgozott. A vizsgált helyiségekből a fővárosba járó munkások aránya csupán kevéssel nőtt; korábban a budapesti ipari munkások 6—7%-át, most mintegy 8%-át tették ki. Az egyes helységek jellegét illetően nem történt lényeges változás: Csepel-

A Budapest környéki ipari övezet lakosságának foglalkozási megoszlása

	1900				1910				1920			
	Ipari népesség	Az összes népesség %-ában	Kereskedelmi, forgalmi népesség	Az összes népesség %-ában	Ipari népesség	Az összes népesség %-ában	Kereskedelmi forgalmi népesség	Az összes népesség %-ában	Ipari népesség	Az összes népesség %-ában	Kereskedelmi, forgalmi népesség	Az összes népesség %-ában
Újpest	23 256	55,6	7 392	17,6	35 909	65,0	9 362	17,0	35 302	61,9	10 468	18,5
Rákospalota	3 675	31,6	2,905	24,7	13 255	53,0	5 788	23,1	18 010	50,0	8 916	24,7
Kispest	8 207	52,0	2 227	14,0	19 161	63,4	5 231	17,2	28 107	55,0	13 460	26,4
Erzsébetfalva	9 678	61,6	2 664	16,9	18 618	60,0	6 728	21,8	23 350	57,5	8 997	22,2
Soroksár	2 605	29,3	613	6,9	6 119	41,3	1 510	11,3	8 669	53,3	1 934	11,6
Pestlőrinc*	—		—		4 672	60,2	1 237	15,3	6 561	55,9	1 912	16,1
Budafok	2 573	35,3	1 769	24,3	5 605	51,4	1 293	11,0	6 800	55,0	3 865	28,4
Csepel	2 815	61,4	346	7,6	7 080	74,7	670	7,4	10 191	72,8	1 136	8,0
Összesen	51 809	49,0	17 916	16,9	110 410	60,3	31 819	17,3	136 990	57,2	50 688	21,2

* 1900-as éveknel Pestlőrinc adatait Kispest adatai tartalmazzák.

ről és Budafokról változatlanul gyakorlatilag nem volt budapesti munkavállalás. A legtöbb munkás Erzsébetről járt be a fővárosba, azonban a korábbi kétharmados arány helyett ekkor már csak az erzsébeti munkások több mint fele. Hasonló volt a helyzet Soroksáron is. Az ipari keresőknek közel fele Lőrincről is a budapesti üzemekbe járt dolgozni. Kispest, Újpest és Rákospalota munkáslakossága, amely korábban 40—50%-ban Budapestre járt munkába, már kb. 70%-ban lakóhelyén talált alkalmazást.

A helyben dolgozó munkások száma tehát jelentősen megnőtt. 1910-ben a helyben dolgozó ipari népesség a következőképpen oszlott meg:

	Önálló iparos	Helyben dolgozó	
		kisipari munkás	nagyipari munkás
Újpest	2 186	3 726	6 369
Rákospalota	573	677	2 366
Kispest	864	1 312	2 946
Erzsébetfalva	900	1 265	1 441
Soroksár	375	571	199
Pestlőrinc	212	312	556
Budafok	335	652	1 203
Csepel	239	313	2 026
Összesen	5 684	8 828	17 106

A századfordulótól eltelt egyetlen évtized alatt Budapest környéke jelentős ipari gócponttá épült ki. Az 1900-as mintegy 11 000 ipari keresővel szemben 1910-ben már több mint 41 000 embert foglalkoztatott a fenti nyolc helység ipara. Ugyanakkor a főváros környéke erősen nagyipari jelleget nyert. A századforduló idején a kisipar túlsúlya volt még jellemző, hiszen a nem egészen 3900 gyári munkással szemben a környéki kisipari munkások száma a 4200 főt is meghaladta. 1910-ben azonban már — a táblázat adatainak tanúsága szerint — a gyári munkások abszolút túlsúlyba kerültek, a helyben dolgozó munkások közel kétharmadát tették ki. Budapest környékén ezzel új nagyipari övezet alakult ki, amely munkáslétszám szempontjából elérte a főváros után következő bármely magyarországi ipari gócpontot. Ebben az időben ugyanis Nógrádban 18 136, Borsodban 18 104, Hunyadban 19 543, Krassó-Szörényben 16 112, Pozsony megyében 17 218 gyári munkás dolgozott. (Ezekben a létszámokban a bányamunkások száma is bennfoglaltatik.) A közel hat és félezer gyári munkást foglalkoztató gyáripar Újpestet a negyedik legnagyobb nagyipari várossá tette Magyarországon Budapest, Pozsony és Temesvár mögött.²⁹

A Budapest környéki ipar erősen nagyipari jellegét a gyáripar rendkívül nagyfokú koncentrációja is alátámasztotta:

Gyári jellegű vállalatok és a gyári munkásság megoszlása üzemkategóriánként

	21—50		51—100		101—500		501—	
	munkással dolgozó üzemek							
	üzem	munkás	üzem	munkás	üzem	munkás	üzem	munká
Újpest	18	516	10	756	10	1788	3	3309
Rákospalota	2	68	4	377	—	—	1	1921
Kispest	2	45	—	—	7	1543	1	1358
Erzsébetfalva	6	169	4	343	2	356	1	573
Soroksár	2	60	2	139	—	—	—	—
Pestlőrinc	3	98	—	—	3	458	—	—
Budafok	3	90	4	266	4	847	—	—
Csepel	1	21	—	—	1	268	1	1737
Összesen	37	1067	24	1881	27	5260	7	8898

A táblázatból látható, hogy a gyáripari munkások 52,2%-át mindössze hét üzem foglalkoztatta. A koncentrációnak ez a foka jóval túlhaladta az országos és a budapesti színvonalat: Magyarországon a gyári munkások 37,8%-a, Budapesten 31%-a dolgozott az 500 munkásnál többet foglalkoztató vállalatokban. Az újonnan kiépülő Budapest környéki ipari övezetben elsősorban nagyüzemek alakultak.

Újpest századforduló utáni ipari fejlődését a már működő bőr- és faipari vállalatok, és más üzemek mellett hat jelentős új alapítás befolyásolta.³⁰ A legjelentősebb új üzem az Egyesült Izzó volt. Az 1896-ban a Kereskedelmi Bank és a Niederösterreichische Escompte Ges. érdekeltségében 2 millió korona alaptőkével létrehozott 700 munkással dolgozó vállalat 1900-ban költözött Újpestre. A gyár fejlődése az újonnan felépített modern gyártelepen rohamosan haladt előre. 1906-ban világviszonylatban is úttörő szerepet játszva az addigi szénszálás izzólámpa helyett megkezdik a Wolfram-lámpa gyártását. A termelés 1906 és 1910 között megnégyszereződött, a gyár termelésének értéke elérte a 10 millió koronát, s ekkor már több mint 3000 munkást foglalkoztatnak. A rohamosan fejlődő üzem termelésének 5/6-od részét külföldi piacokon értékesítette.³¹ Újpest ipari fejlődésében ugyancsak fontos szerepet játszott, hogy az Egyesült Izzó 1907-ben erősáramú villamossági berendezések gyártását végző, mintegy 150 munkással dolgozó osztályát Egyesült Villamossági és Gépgyár néven önálló vállalattá alakította. A villamossági ipar harmadik létesítménye a Phóbus Villamos Vállalatok 1905-ben Újpesten létrehozott telepe, amely mellett a Magyar Bank érdekeltségébe tartozó vállalat még kilenc teleppel rendelkezett.³²

1903-ban alakult 100 munkással a Keleti és Murányi-féle vegyészeti gyár, 1911-ben pedig Kereszty és Wolff vegyésztechnológusok üzeméből a Magyar Bank közreműködésével alakult meg Újpesten a Chinoin gyár, a magyar gyógyszervegyészet később világhírré emelkedő üzeme.³³

A jelentősebb alapítások sorába tartozott a Győrffy Kornél-féle érc-, fém- és vasárgyár, amely 1903-ban már 200 munkással dolgozott.³⁴

A századfordulót követő évek alapításai lényeges változást hoztak Újpest korábban kialakult ipari arculatában. A legnagyobb jelentőségű elektrotechnikai, villamossági üzemek mellett főként a vegyészeti iparban történő alapítások játszottak fontos szerepet. A korábban működő, főként a bőriparhoz kapcsolódó vegyészeti ipar most kibővült, s mindennek eredményeként a nehézipar súlya jelentősen megnövekedett. Az észak-pesti ipari övezet nehézipar felé tolódó jellegét még csak fokozta az Istvántelki főműhely létrehozása, ill. gyors fejlődése. A rákospalotai vasúti javító 1910-ben már közel 2000 munkást foglalkoztatott.

A századforduló idején a többé-kevésbé kialakult ipari profillal rendelkező helyiségek közül nemcsak Újpest ipari jellege alakult át. *Budafokon* ahol a sör-, pezsgő- és konyakgyárak révén korábban az élelmiszeripar dominált, néhány új alapítás ugyancsak eltompította a századfordulói kialakult profilt. A legfontosabb új vállalat a több mint 250 munkással dolgozó zománcedénygyár volt.

Csepel — melynek jellegét kialakulásától a Weiss Manfréd Művek határozta meg — a gyorsan fejlődő nehézipari vállalat révén a magyar nehézipar egyre erősödő fellegvárává vált. A Weiss Manfréd Művek a századforduló idejétől teljesen katonai termelésre rendezkedett be; több mint 1 milliós befektetéssel ágyúlőszer-üzemet hoznak létre. A monarchia hadiszállításaiban a Diósgyőri Állami Vasmű rovására mind nagyobb részesedést biztosítottak a gyárnak. 1904-ben a vállalat berendezéseinek értéke már 3 millió koronát tett ki, s gépparkja mintegy 5000 lóerő teljesítő képességű volt.³⁵

A dél-pesti településeknek a századforduló idején még nemcsak kialakult ipari arculatuk nem volt, de lényegében még nem is voltak iparosodott helységeknek tekinthetők, hiszen csupán egyetlen jelentősebb gyár, a Budapest—Szentlőrinci téglagyár működött ezen a területen. A századfordulót követő években azonban néhány fontosabb vállalat keletkezett, s a meglévő üzemek továbbfejlődésével egyre erősebb ipari jelleget nyertek a dél-pesti helységek. *Kispesten* 1900-ban kezdték meg a Hofherr-gépgyár építkezéseit. A bécsi Hofherr-cég már a századforduló előtt jelentős mezőgazdasági gép kivitelt bonyolított le Magyarországra, s az ausztriai gyártelep szükségessé váló kibővítése helyett Magyarországon hoztak létre új üzemet. A gyár 1904-ben már 700 munkással dolgozott. Termékeinek egy részét export útján értékesítette a Balkánon. A Hofherr-gyár a további években gyorsan fejlődött, 1908-ban a Niederösterreichische Escompte Ges. közreműködésével a gyár részvénytársasággá alakult, 1912-ben pedig megvásárolták az angol Clayton és Shuttleworth-gyár magyarországi telephelyeit. A Hofherr—Schrantz—Clayton—Shuttleworth Magyar Gépgyári Művek azután a világháború előtti évek legnagyobb magyarországi mezőgazdasági gépgyárává vált 1600 lóerős gépparkkal, több mint 12 milliós alaptőkével. A gyárban ekkor már 2200 munkás dolgozott.³⁶

Kispest másik fontos nehézipari létesítménye a Lipták-féle vasszerkezeti gyár volt, amely 1910-ben már több mint 410 munkást alkalmazott; a gyár alaptőkéje 1913-ban 5 millió koronát tett ki. Ha nem is volt új alapítás, de ezekben az években vált középipari üzemmé a Ohreinstein és Koppel-féle vasútfelszerelési vállalat is, amely 1910-ben már közel 180 munkást foglalkoztatott.

A gyorsan kifejlődő nehézipar mellett Kispest egyik legfontosabb vállalatává emelkedett a századforduló előtt Klein Gyula és Popper Simon által alapított, akkor még egészen kisméretű, de 1907-ben részvénytársasággá bővített, s a 10-es évekre már 250—300 munkással dolgozó Kispesti Textilgyár. 1911-ben jött létre, akkor még egészen kis méretekben, a Hungaria Jaquard textilgyár is.

A Kispesttől különváló *Pestlőrinc* ipari fejlődését két könnyűipari vállalat létrehozása mozdította elő; a Neuschloss és Lichtig-parkettagyár, amely 1910-ben mintegy 150 embert foglalkoztatott, s a pamutszövőgyár, mely mintegy 300 szövőszékkel és több mint 160 munkással dolgozott.

Erzsébetfalva újonnan létrehozott üzeimei közül a Wiener Bankverein által 1905-ben alapított Juta és Kenderipar Rt. emelkedett ki, amely már öt év múlva mintegy 600, de csakhamar 800—900 munkással dolgozott. Említésre méltó még az 1907-ben létrehozott 100 munkással dolgozó Reszelő- és Szerszámgyár.

Soroksáron nem létesült, s így továbbra sem volt jelentősebb nagyüzem.

A dél-pesti iparvidék századfordulót követő kiépülése magán viselte e korszak iparfejlődési irányának jellegzetes vonásait. Élelmiszeripari létesítés — mint láttuk — nem történt, s az ipari zóna jellegét az erősen fejlődő nehézipar, valamint a textilipar-könnyűipar kiépülése jellemezte.

1900 és 1910 között tehát az észak-pesti iparvidék jellegének átalakulása, a dél-budai település korábbi élelmiszeripari jellegének kezdődő elmosódása, Csepel gyors fejlődése és nagyrészt a dél-pesti iparfejlődés is, egyaránt a nehézipar Budapest környéki térhódításával járt együtt. Ugyanakkor megindult a textilipar kiépülése is.

Az 1910 és 1920 közötti évtized ipari fejlődésére a közvetlen háborús készülődés, majd pedig a világháború nyomta rá bélyegét. A néhány évig tartó konjunktúra már 1912-ben megszakadt, s a Budapest környéki ipari fejlődés a hadiipar jegyében haladt előre. Ez elsősorban a már meglévő gyárak katonai termelésre való átállításán — pl. az Egyesült Izzó a gránát-gyártást honosította meg³⁷ — és magyaránú fejlődésén keresztül nyilvánult meg. A Hofherr-gyár mellett a Lipták-féle vasszerkezeti gyár is nagyjelentőségű hadiüzemmé vált, 1913-ban Martin-kemencét helyezett üzembe, s a háború éveiben mintegy 3000 munkással dolgozott.³⁸ A Budapest környéki ipari övezet fejlődése szempontjából a legnagyobb jelentősége azonban Csepel rendkívüli háborús felfutásának volt.

A monarchia egyik legnagyobb hadiszállítója, a csepeli gyár hatalmas megrendeléseket kapott, szükségessé vált az üzem állandó és

gyorsütemű bővítése. A rohamos fejlődést jelzi, hogy a gyár munkásainak száma 1915 decemberében már elérte a 10 000 főt, de nem is egészen egy év leforgása alatt már ismét több, mint megkétszereződött; 1916 koraőszén 22 000 munkás dolgozott Weiss Manfréd Művek üzemében, a háború végére pedig a munkáslétszám már elérte a 28 000 főt.³⁹ A háború éveiben végrehajtott üzembővítést jelzi, hogy az 1915 végén meglévő 120 gyárépülettel szemben a háború végére már 216 épületből állt a gyártelep, s az újonnan épített épületek nagy méretei következtében az épületek felülete több mint két és félszeresére nőtt.⁴⁰ Az erőgépek teljesítő képessége 50%-kal emelkedett, a korábban épített két 10 tonnás Martin-kemencét 15 tonnásra bővítették, s ezek mellett egy újabb 25 tonnás és két 23 tonnás kemencét helyeztek üzembe. A gyár gyalogsági lőszertermelése a háború idején elérte a napi 3 millió darabot, ami a kapacitás ötszörös kibővülését jelentette, de még ezt is túlhaladta a tüzérségi-lőszer kapacitás megnövekedése.⁴¹

A háború éveiben a Weiss Manfréd Művek révén Csepel az ország leghatalmasabb nehézipari gócpontjává emelkedett.

A háborús készülődést és konjunktúrát kihasználva a főváros környékén néhány új vállalat is létesült. Kispesten a Teudloff és Dietrich-gépgyár alapított új telepet, Erzsébetfalván az újpesti Györffy—Wolf-gépgyár hozott létre új gyártelepet. A dél-budai iparvidék elsősorban a háborús évek egyik legjelentősebb vállalkozása, az albertfalvai repülőgépgyár létrehozása révén fejlődött. Az 1915-ben Magyar Repülőgépgyár Rt. néven létrejött hatalmas üzem a monarchia legnagyobb teljesítő képességű repülőgépgyára volt. A vállalat kétmotoros bombázógépeket, vízirepülőket és megfigyelőgépeket gyártott. 1918 elejére saját konstrukciójú gyors felderítő- és vadászgépek szériagyártását valósította már meg.⁴² Albertfalván jött létre egy gumigyár is, a közeli Nagytétényben pedig ónarúgyár (a későbbi Metallochémia) létesült. Bár Budafokon jelentősebb új vállalatot nem építettek, a dél-budai iparvidék a háború éveiben megerősödött, kiszélesedett Albertfalva és Nagytétény irányában.

A háborús összeomlás után a haditermelés megszűntével a katonai termelést folytató üzemek egy része leállt, illetve — termelését tekintve — rendkívül nagymértékben visszaesett. Évekig nem találták meg a béketermelésre való átállás lehetőségeit. Az 1920-as adatok tehát a háborús ipari fejlődésnek már csak maradványait tüntetik fel. A béketermelésre való átállás súlyos nehézségei közepette azonban a Budapest környéki iparban is már 1920 körül jelentkezik az ipari fejlődés új iránya; Csepelen posztógyár és szűcsárúgyár, Albertfalván és Újpesten új textilgyárak, Rákospalotán kötszövőgyár létesült.

Az 1910-es években és a világháború idején bekövetkezett gyors ipari fejlődés eredményeként — bár a háború végétől a termelés rendkívül nagyarányú visszaesést mutatott — a Budapest környéki ipari övezet gyáraiban dolgozó munkások létszáma 1920-ban mintegy 50%-kal volt nagyobb, mint 1910-ben.

A Budapest környéki helységekből dolgozó gyári munkások létszáma

Újpest	6 999
Rákospalota	2 859
Kispest	3 098
Pestlőrinc	2 026
Erzsébetfalva	1 236
Soroksár	32
Albertfalva	666
Budafoke	1 212
Nagytétény	177
Csepel	6 869
Összesen	25 174

A Budapest környéki gyáripár megnövekedett jelentőségét mutatja, hogy a 25 000 gyári munkás a fővárosi üzemek 88 952 gyári munkás létszámának már 28%-át tette ki. A fejlődés e tekintetben rohamos volt:

A budapesti és Budapest környéki gyári munkásság megoszlása

	Budapest		Budapest-környék		Összesen
	létszám	az összes %-ában	létszám	az összes %-ában	
1900	68 502	95	3 888	5	72 390
1910	123 693	88	17 166	12	140 859
1920	88 952	72	25 174	28	114 126

A világháború befejeződéssel a Budapest környéki ipari övezet kialakulásának első nagy időszaka zárult le. Amíg a századforduló idején néhány üzem működött csupán a főváros környékén, addig 1920-ban a környéki gyáripár munkáslétszáma a fővárosi gyáripár munkásságának több mint negyedére rúgott. Az 1920-as év azonban nem csak egy korszak lezárását jelentette, hanem egyben a Budapest környéki ipari övezet fejlődése újabb szakaszának kiindulópontját is alkotta.

3. Az ipari övezet gyors fejlődése, Nagy-Budapest kialakulása (1920—1940)

A proletárdiktatúra leverése után a restaurált kapitalizmus keretében az 1920-as években csak igen lassan indult meg a vesztes háború következtében szétzilált gazdasági élet helyreállítása. Ez a zilált gazdasági helyzet nyomta rá bélyegét a 20-as évek első felében Budapest és környéke gazdasági életére is.

A budapesti és környéki ipari fejlődés feltételei az új országhatárok és az abból fakadó új gazdasági körülmények folytán bizonyos mértékig módosultak. Az ország területe mintegy kétharmadával, lakossága mintegy 60%-kal csökkent, s ez természetesen nem maradhatott hatástalanul a fővárosra sem. Mégis, a bekövetkező változásoknak elsősorban kedvező mozzanatai éreztették hatásukat. Ez mindenképp abban mutatkozott meg, hogy a békeszerződésben megállapított új határok a korábbi terü-

let gyáripari munkásságának mintegy a felét, a gyárak 49%-át, a termelési érték 56%-át hagyták az új országterületen belül.⁴³ Ez azt jelentette, hogy az új országterület eleve iparosodottabbá vált, másrészt automatikusan megnövekedett Budapest szerepe az ipari termelésben. A szlovákiai és az erdélyi ipari centrumok különválása, Budapest gyáriparának részesedését az ország össztermelésében a korábbi 28%-ról több, mint 50%-ra emelte! Ha tehát Budapest az ipari termelés nagy hányadát összpontosítva korábban is mintegy vonzotta az újabb létesítményeket, most ez a hatás megsokszorozódott. Korábban — bár megközelítően sem olyan jelentőséggel, mint Budapest — akadt még néhány nagyobb iparosodott város — Pozsony, Temesvár, Arad, Kolozsvár stb. —, amely egyes országrészek ipari és kereskedelmi központja volt, s a helyi piac keretein túlemelkedve nagyobb területekre érezte felszívó hatását, most azonban ez a helyzet megváltozott. Az új országterületen egyedül Budapest maradt olyan központ, amely az ország más területeire hatványozott mértékű vonzóerőt gyakorolt. Ez annál is inkább érvényesülhetett, mivel az országon belüli távolságok rendkívül lecsökkentek és gyakorlatilag a legtávolabb fekvő vidéki városok is legfeljebb 200 km-re voltak a fővárostól. Bár Budapest korábban is az út- és vasúthálózat középpontja volt, a lecsökkent távolságok következtében ez a központi szerep rendkívül megnövekedett. Ez maga után vonta a nyersanyagtelephelyek ipartelepítő hatásának elhalványodását, amennyiben a rövid távolságok és könnyű vasúti közlekedés Budapestet minden nyersanyagforráshoz közel hozta. Sőt, gyakorlatilag a főváros került legközelebb a nyersanyagforrásokhoz, amennyiben az új országterület nyersanyagszegénysége következtében a gyáripar legtöbb ága jelentős mértékben külföldi nyersanyagra épült, amely — akár víziúton vagy vasúton jött az országba — Budapestre futott be. A főváros még a nyersanyag és bányászati termékek elosztóhelyének szerepét is játszotta.⁴⁴

A belső és nemzetközi forgalom szempontjából egyaránt kedvező helyzetet teremtő közlekedési rendszer a korábbi évtizedekben épült ki: A vasúti közlekedés terén a két világháború közötti években újabb előrehaladás lényegében nem történt. Budapest és környéke fejlődése szempontjából azonban nagy jelentőségű a víziközlekedés rohamos fejlődése 1920 után. Ebben a tekintetben a csepeli szabadkikötő felépítése hozott gyökeres fordulatot. A világháború előtti években nem volt szükség modern, nagykapacitású budapesti kikötőre, mivel a fővárosba irányuló szállítás zömét (70%-át) gabona és építőanyag felhozatal tette ki, a Budapest és Bécs közötti hajóforgalom pedig naponta maximálisan három uszályrakományt jelentett.⁴⁵ A kikötő felépítésének terve először a háború idején merült fel, de az első munkálatokat csak 1919 elején kezdik meg. Ekkor fontossá vált a modern kikötő felépítése, mivel a változott viszonyok közepette a Dunán bonyolódott le a tengeri forgalom jelentős része, valamint a dunai víziút szerepe megnövekedett a belső szállítás szempontjából is. A csepeli szabadkikötő építése átmeneti szünet után 1921 nyarától francia tőke közreműködésével gyors tempóban megindult, s 1926-ra lényegében befejeződött. A 2,5—3000 tonnás

hajók befogadására alkalmas kikötő 100—150 méter széles és 1000 méter hosszú medencéjében 250 uszály fért el. A medence szélén pedig 5600 m² területen zárt raktárházakat építettek.⁴⁶ A csepeli kikötő hamarosan a Dunának Braila után második legjelentősebb kikötőjévé vált.⁴⁷ Tegyük hozzá, hogy a vámmentes kikötő közvetlenül is nagy lökést adott a Pest környéki iparfejlődésnek. Egyrészt Csepel területén épült — csupán az 1930. XVIII. tc. hasította ki e területet s csatolta Budapesthez⁴⁸ —, s az itteni fejlődést gyorsította meg, másrészt szerves kapcsolatban állott a dél-pesti peremvárosok gyors fejlődésével.

A gyáripár fejlődésének feltételei Budapest és környéke szempontjából tehát önmagukban kedvezően alakultak, s megalapozták a főváros két világháború közötti fejlődését.

Az ipari fejlődés menetét és jellegét — s ezen belül a Budapest környéki ipari övezetét — azonban végső soron a konjunkturális viszonyok alakulása határozta meg. A konjunktúra alakulása szempontjából a két világháború közötti időszak négy szakaszra oszlik. A 20-as évek elején a béketermelésre való átállás súlyos nehézségei az ipari termelés visszahanyatlását, illetve igen lassú emelkedését hozták magukkal. A gyáripári termelés tényleges értéken, az adott országterületre számítva 1920-ban, 1913-hoz viszonyítva hozzávetőleg 20—30%, 1921-ben 37—38% és még 1922-ben is csak 52—54% körül mozgott. A háború alatt felfutott nehézipari üzemek a béketermelésre való átállás nehézségeivel küzdöttek, a hadirendelések megszűntek, közlekedési vagy mezőgazdasági beruházásokat alig eszközöltek az országban, s a lecsökkent országterület amúgy is összehúzóította az elsősorban Budapestre koncentrált gépipar piacát. A fővárosi gépgyárak még 1926-ban is csak az 1913. évi termelés 49%-át állították elő.⁴⁹ Rendkívül súlyos volt az építőanyagipar helyzete; a termelés még 1926-ban is csupán a háború előtti termelés 80%-át tette ki. A fővárosi gyáripár másik nagy fontosságú területe, az élelmiszeripar, elsősorban a budapesti exportmalmok révén a lehető legsúlyosabb válságba jutott. 1913-ban a fővárosi gyáripár termelésének felét az élelmiszeripari vállalatok állították elő. A monarchia felbomlása következtében elvesztett exportpiacok azonban megbénították a termelést. Budapest élelmiszeripari termelése 1926-ban is csak az 1913-as színvonal 60%-át érte el.⁵⁰ A 20-as évek első felében tehát a nehézipar és élelmiszeripar súlyos visszaesése révén a budapesti gyáripár helyzete meggyengült. Ezt csak részben tudta ellensúlyozni a textilipar korán meginduló fejlődése. A rendkívül kedvezőtlen konjunkturális viszonyok ellenére ugyanis a 20-as évek elejétől kezdve gyors ütemben épült ki a könnyűipar. A dualista rendszer felbomlása, az állami önállósulás korlátot szabott az osztrák—cseh textil-, a papíripári stb. behozatalnak, s lehetővé tette a hazai könnyűipar kiépítését. Ez annál is inkább szükségessé vált, mivel a korábbi hazai termelés csak töredékét elégítette ki a fogyasztásnak, s a könnyűipari, elsősorban textilipari termelés legnagyobb része éppen a szlovákiai területre esett.

A Budapest környéki övezetre a konjunktúra kedvezőtlen mozzanatai alig éreztették hatásukat. Élelmiszeripar itt — mint láttuk —

lényegében nem volt, s az építőipart is csupán 1—2 nagyobb vállalat képviselte. Ezen iparágak visszaesését tehát a főváros környékének ipara nem érezhette. A nehézipar kedvezőtlen piacviszonyai a Pest környéki iparra is hatással voltak, s erre vezethető vissza pl. a Liptákgyár tönkrementése, az albertfalvai repülőgépgyár megszűnése stb. is.⁵¹ A környező helységek nehézipari termelésében vezető szerepet játszó vállalatok azonban különböző speciális körülmények folytán meg tudták őrizni pozícióikat, sőt növelték is azt. Az újpesti elektrotechnikai ipar, a kispesti Hofherr-gyár és a csepeli Weiss Manfréd Művek az új viszonyok közepette is megfelelően fejlődött, sőt, ami az utóbbit illeti, ez most a béketermelés alapján is az ország legjelentősebb üzemévé vált. Ilyen körülmények között a nehézipari visszaesés nem érte el a fővárosi vagy az országos mértéket. Ezzel szemben azonban a könnyűipar igen nagy mértékben éppen Budapest környékére összpontosult, s ezzel nyitotta meg a Budapest környéki ipari övezet fejlődésének új szakaszát.

A 20-as évek második felében mutatkozó általános gazdasági fellendülés lehetővé tette, hogy a budapesti gyáripár megközelítse a háború előtti fejlettségi szintet,⁵² s a Budapest környéki ipar pedig jelentős mértékben tovább fejlődjön. A kibontakozó fellendülés, a kínálkozó munkalehetőségek ismét nagy számban vonzották a fővárosba az iparban elhelyezkedni kívánó tömegeket, amelyek Budapesten, vagy a környező helységekben telepedtek le.

A Budapest környéki iparvidék tehát az 1920-as években is jelentősen tovább fejlődött. Ez mutatkozott meg mindenekelőtt a lakosság számának emelkedésében.

A Budapest környéki iparvidék lakossága számának alakulása

	1920	1930	% (1920-at 100- nak véve 1930-ban)
Újpest	56 489	67 400	119
Rákospalota	36 008	42 949	119
Kispest	51 064	64 512	126
Pesterzsébet	40 545	67 907	167
Pestlőrinc	11 777	30 611	259
Soroksár	16 253	14 387	88
Budafok	13 686	19 691	144
Albertfalva	1 219	3 331	275
Nagytétény	5 120	7 160	141
Csepel	13 990	22 901	163
Összesen	246 151	340 849	138

A főváros környékének lakossága a vizsgált időszakban igen nagy mértékben növekedett. Gyorsabb volt ez a fejlődés, mint akár 1900 és 1910, vagy mint az 1910 és 1920 közötti évtizedekben! Ezekben az években végérvényesnek tekinthető a Budapest környéki iparvidék kiszélesedése a dél-budai területen Albertfalva és Nagytétény bekapcsolása révén. Bár ezen községek jelentősége még jóval elmarad a táblázatban feltüntetett egyéb helységekhez képest, mégis, elsősorban a Budapest XI. kerületi iparfejlődés következtében Budafok mellett most már Albertfalva és Nagytétény is a fővároshoz kapcsolódó ipari övezet szerves részévé vált.

A Budapest környéki ipari övezet lakosságának alakulását vizsgálva szembetűnő — a már a megelőző évtizedben is megfigyelhető — jelenség, hogy a dél-pesti terület fejlődése jelentősen meghaladta az észak-pesti zóna gyarapodását. Amíg Újpest és Rákospalota lakossága mintegy 20%-kal nőtt, addig Kispest—Pestlőrinc—Pesterzsébet és Soroksár lakossága közel egyharmaddal emelkedett, s most már 40%-kal haladta túl az észak-pesti terület lakosságát. A korábbi Érzsébetfalva ezekben az években (1923) lett megyei várossá, s felvette a Pesterzsébet nevet.

A peremvárosok jelentősége a világháborút követő évtizedben ugrásszerűen megnőtt. Habár már az 1910-es években is valamivel nagyobb volt e helységek lakosságnövekedése, mint Budapesté, a különbség most vált kirívóvá. Budapest népessége 1920 és 1930 között 928 996-ról 1 006 184-re emelkedett. A kereken 78 000 növekedés már jelentősen elmaradt a vizsgált helységek 95 000 főnyi lakossággyarapodása mögött!

A Budapest környéki övezet lakosságának — s ebben a tekintetben természetesen igen fontos szerepet játszottak a tanulmányunkban figyelmen kívül hagyott nem ipari jellegű települések is — a fővárosét meghaladó növekedése mindenekelőtt arra vezethető vissza, hogy a budapesti iparban elhelyezkedni kívánó, a vidékről feláramló tömegek nagyobb részt a főváros környékén telepedtek le. A peremvárosok vonzóerejét, amelyet elsősorban az olcsóbb telekvásárlási lehetőségek és a jóval alacsonyabb lakbérek kölcsönöztek, e helységek gyors kiépülése még csak fokozta, s ez a budapesti lakosság egyes rétegeit is kiköltözésre ösztönözte. Döntő szerepet játszott, hogy a 20-as években már a környező helységek ipari fejlődése is elérte a budapesti mértéket.

A vidékről felvándorló tömegek egyre nagyobb szerepet játszottak a lakosság növekedésében. Amíg Budapesten a helybeli születésűek aránya 1920-ban a népesség 41%-át tette ki, s 1930-ban már 45%-ot,⁵³ addig a környező helységekben fordított helyzetet tapasztalhatunk. Kispesten az 1920-as 20,5%-ról 1930-ra már csak 18,4%-ra, Pesterzsébeten a vizsgált időszakban 24,9%-ról 18,5%-ra, Pestlőrincen 17,4%-ról 10,2%-ra csökkent a helybeli születésűek aránya.⁵⁴ A helybeli születésűek arányának visszaszorulása és a fővárosi fejlődéssel ellentétes iránya világosan jelzi, hogy a vidékről felköltözők legnagyobb tömegei a környező helységekben települtek le. Kispest lakosságának 1930-ban közel 43%-a, Pestlőrinc lakosságának 47%-a vidéki születésű volt. A Buda-

pestről meginduló kitelepülési hullámot jól jelzi, hogy az előző két helység lakosságának 24,4, illetve 23,1%-a Budapesten született.⁵⁵

A lakosság növekedése az ipari népesség számának további gyors emelkedésével járt együtt. Az 1920. évi — az 548. oldalon közölt — állapottal szemben 1930-ban az ipari és kereskedelmi-forgalmi népesség száma a következőképpen alakult:

A Budapest környéki ipari övezet lakosságának foglalkozási megoszlása 1930-ban

	Ipari népesség	Az összes népesség %-ában	Kereskedelmi forgalmi népesség	Az összes népesség %-ában
Újpest	43 472	64,5	10 791	16,0
Rákospalota	22 287	52,0	7 323	17,0
Kispest	34 718	53,6	14 116	21,8
Pesterzsébet	39 966	58,8	12 992	9,4
Pestlőrinc	15 420	50,3	6 436	20,9
Soroksár	8 040	55,3	1 968	13,8
Budafok	10 942	55,3	4 328	21,8
Albertfalva	1 751	52,5	625	18,1
Nagytétény	4 138	57,7	1 037	13,9
Csepel	18 132	79,2	1 859	8,3
Összesen	198 866	58,3	61 475	18,0

Az ipari népesség tehát egy évtized folyamán 136 990-ről 198 866-ra, több mint 60 000 fővel, 45%-kal növekedett. Az ipari népesség aránya az összlakosságon belül tovább emelkedett. E tekintetben csupán Kispest és Pestlőrinc mutat kisebb visszaesést, amit az ide irányuló budapesti tisztviselő-kitelepülés, valamint az országtól elcsatolt területek átvándorló tisztviselő rétegeinek letelepedése idézett elő.

A Budapest környéki övezet ipari népességének a világháborút követő években végbement fejlődését különösen a Budapesttel való összehasonlítás helyezi éles megvilágításba. Láttuk, hogy a századforduló utáni gyors fejlődés következményeként a környező helységek ipari népessége már 1920-ra a fővárosi ipari népesség több mint 37%-át tette ki. A bekövetkezett fejlődés eredményeként azonban 1930-ban a peremvárosok és községek ipari népessége már a fővárosi ipari népesség közel felét (48,4%) érte el. A magyar városok sorában az ipari lakosság arányát tekintve az első öt helyen Újpest, Pesterzsébet, Budafok, Kispest és Rákospalota állt.⁵⁶

A vizsgált helységekben lakó kereken 91 000 ipari munkás fele 1930-ban a helybeli iparvállalatoknál dolgozott. Ha azonban figyelembe vesszük, hogy az 1929 őszén kirobbant túltermelési válság az ipari termelést ebben az évben már erősen visszavetette, nem tételezhetjük

fel, hogy a fennmaradó munkástömegek a budapesti gyáripárban dolgoztak. A munkanélküliség országos aránya 1930-ban kerekén 20% volt.⁵⁷ Ezt az arányt figyelembe véve a Budapest környéki ipárban dolgozó, de munkanélküli munkások számát kb. 9000-re becsülhetjük. Ha ugyanakkor figyelembe vesszük azt a tényt is, hogy az a több, mint 2000 munkás, aki Csepelre máshonnan járt be dolgozni, legnagyobb részt a szomszédos Pesterzsébeten és más peremhelységekből lakott, akkor hozzávetőleg 33 000 főre tehetjük a Budapest környéki ipari övezetből Budapestre bejáró munkások számát. Ez a budapesti ipari munkások közel 23%-át tette ki!

Csepel és Albertfalva kivételével — amelyeknek ipara több munkást foglalkoztatott, mint amennyi ezen községekben lakott — a többi helységről egyaránt nagyarányú volt a bejárás. Annak ellenére, hogy a helyben dolgozó nagyipari munkások létszáma rendkívül mértékben megnőtt, a helyben dolgozók s Pestre járók aránya továbbra sem változott lényegesen; az ipari lakosság 70%-a talált helyben munkát.

A peremvárosok ipari dolgozóinak megoszlása

	Önálló	Helyben dolgozó	
		kisipari munkás	nagyipari munkás
Újpest	2 480	4 337	13 766
Rákospalota	1 004	1 077	2 391
Kispest	1 683	1 642	3 060
Pesterzsébet	1 854	2 080	2 475
Soroksár	413	461	532
Pestlőrinc	743	589	2 538
Csepel	504	474	10 127
Budafok	543	647	1 181
Albertfalva	91	73	1 098
Nagytétény	194	216	501
Összesen	9 509	11 596	37 669

Közel 60 000 ember talált ipari foglalkoztatást tehát a Pest környéki városokban. Ebből 49 000 ipari munkás volt. Amíg tehát a budapesti ipari munkások létszáma 1930-ban még valamelyest alatta maradt a háború előttinek, addig a Pest környéki üzemek munkáslétszáma megkétszereződött. 1930-ban a Pest környéki ipari üzemek munkáslétszáma a budapesti üzemek munkáslétszámának 27%-át tette ki, még kedvezőbb volt az arány a nagyipari üzemeknél. A Pest környéki gyárak munkáslétszáma ugyanis közel $\frac{1}{3}$ -a volt a budapesti nagyüzemek munkáslétszámának. Ez az arány világosan tükrözi a Pest-környék kimondottan nagyipari jellegét.

A nagy- és kisipari munkások aránya

	Nagyipar	%	Kisipar	%
Vidék	78 362	37,2	132 143	62,8
Budapest	117 619	65,5	62 013	34,5
10 Pest környéki helység	37 669	76,5	11 602	23,5

A Budapest környéki ipari övezet erős nagyipari jellegét mutatja magának a gyáriparnak koncentrálttsága is. A kevés munkást foglalkoztató kisebb üzemek jelentősége ugyanis a peremvárosok iparában egészen eltörpült.

Gyári jellegű vállalatok és a gyári munkásság megoszlása üzemkategóriánként

	21—50		51—100		101—500		501—	
	munkással dolgozó üzemek							
	üzem	munkás	üzem	munkás	üzem	munkás	üzem	munkás
Újpest	39	1 116	20	1 422	16	3 716	5	7 512
Rákospalota	2	53	1	76	2	405	1	1 857
Kispest	3	105	5	458	5	1 159	1	1 338
Pesterzsébet	6	201	6	395	5	1 016	1	863
Soroksár	4	111	1	52	1	369	—	—
Pestlőrinc	2	71	2	119	4	618	2	1 730
Budafok	4	148	3	175	5	858	—	—
Albertfalva	2	59	1	61	4	978	—	—
Nagytétény	3	93	1	60	2	348	—	—
Csepel	5	148	1	92	2	571	3	9 316
Összesen	70	2 105	41	2 910	46	10 038	13	22 616

A táblázat rendkívül szembeűnően mutatja a Budapest környéki gyáripár koncentrációjának magas fokát. Több mint 22 000 munkás, a gyári munkások kerekén 60%-a az 500 munkásnál többet foglalkoztató üzemekben dolgozott! A 100-nál kevesebb munkást foglalkoztató üzemek viszont csak 5000 munkással dolgoztak, ami a gyári munkások alig több mint 13%-át tette ki. Ez messze meghaladta a gyáripár koncentrációjának átlagos színvonalát. Országos viszonylatban a gyári munkások 39%-a dolgozott az 500-nál több munkást foglalkoztató üzemekben, míg a 100 munkásnál kevesebbet alkalmazó kisebb üzemek a gyári munkások 26%-át összpontosították.

A 20-as években végbement ipari fejlődés nagymértékben megváltoztatta az egyes helységek ipari arculatát. Újpest gyáriparában válto-

zatlanul az elektrotechnikai ipar játszotta a vezető szerepet. Az elektrotechnikai ipar a 20-as években jelentős fejlődést ért el Magyarországon. A kevés nyersanyagot igénylő, munkaigényes, s már nagy hagyományokkal és nemzetközi piacokkal rendelkező iparág számára a változott viszonyok kedvező fejlődési feltételeket teremtettek. Az iparág reprezentatív vállalata változatlanul az újpesti Egyesült Izzó volt. A gyár a világháború után korábbi termelési hagyományaival és technikai megalapozottságával folytatta a munkát. A Wolfram-lámpa szabadalom még nem járt le, s ez további előnyöket biztosított a vállalatnak. 1921-ben a vállalattal már korábban is kapcsolatban álló General Electric amerikai villamossági tröszt megszerezte a gyár részvényeinek 16%-át. Az érdekeltég átengedése fejében a gyár néhány amerikai szabadalmat kapott. Az amerikai villamossági cég a háború éveiben magához ragadta a technikai elsőséget, s az Izzó ezekben az években igyekezett behozni elmaradását. A gyártási folyamatokat automatizálják, új gyártási eljárásokat alkalmaznak. Ekkor állítja fel a gyár — ugyancsak Újpesten — a világviszonylatban is magas színvonalú, modern kutatólaboratóriumát. A háború utolsó éveitől kezdve kikísérletezett elektroncső gyártására 1922-ben új osztályt állított fel a gyár, s technikai felkészültségére alapozva helyt tudott állni a nemzetközi versenyben. Az 1926 és 1928 között legmagasabb pontjára emelkedett termelés nagy részét export útján értékesítették. A nemzetközi piacot a kartell-egyezményre lépő Egyesült Izzó, a holland Philips és a német Telefunken-cég uralta.⁵⁸

Az Egyesült Izzó telefonosztálya 1927-ben önálló vállalattá alakult. Az új üzem részvénytöbbsége az amerikai Standard Electric Co. kezébe került, s a gyár a Standard Villamossági Rt. nevet vette fel. A több száz munkással dolgozó vállalat igen nagyarányú, s jórészt exporttermelést folytatott. A bukaresti telefonközpont elkészítése mellett telefon- és táv-íróexport tevékenysége különösen a Balkán és a környező országok felé irányult. A nehézipar vonatkozásában még a BAMERT (Bányagépek és Mechanikai Szállítóberendezések Gyára Rt.) megalakulásáról kell számot adni.

Változatlanul erős volt az újpesti bútor- és bőripar is. 1930-ban 19 faipari és 16 bőripari üzem működött. Ezek között továbbra is a Wolfner és a Mauthner-bőrgyár játszotta a legnagyobb szerepet.

A vegyészeti ipar fejlődését ugyancsak a meglévő vállalatok további kiépülése mozdította elő. A Chinoin-gyár ezekre az évekre már több száz munkást foglalkoztató középüzemmé fejlődött. Működött már a Baeder-féle illatszergyár is.

A 20-as évek ipari fejlődésének súlypontját azonban Újpesten a textilipar gyors térhódítása jelentette. A korábbi egyetlen jelentős textilgyár, a Hitelbank érdekkörébe tartozó Magyar Pamutipar Rt. rohamosan fejlesztette üzezeit, a textiltermelés minden ágazatát meghonosította, s 1927-ben az ismételt üzembővítések után 52 000 fonóorsóval és 1000 szövőszékkel működött. A vállalat a rongyhulladék feldolgozására ezekben az években szerezte meg a Magyar Vigognefonó ugyancsak újpesti üzemét.

A világháború utáni években azonban az új alapítások legnagyobb része éppen a textilipart érintette. A 20-as években hét jelentősebb új textilipari vállalat létesült. Egyedül 1923-ban négy új üzemet hoztak létre: Budapest—Warnsdorfi pamutszövetgyár Rt., amely pamutszövedével és cernázóval rendelkezett, az Újpesti Gyapjúfonó és Szövőgyár Rt., a Kendő-, Szövött- és Kötöttárugyár és végül az Újpesti Tarkánszövő és Kikészítőgyár Rt. A vállalatok egy része osztrák—cseh gyárak alapítása volt. 1925-ben helyezték üzembe az Angol—Magyar Cérnagyárat, amely az angol kézben levő pozsonyi cernagyár alapítása volt. A vállalat 19 000 pamutfonó és 16 500 cernázó orsóval működött. 1926-ban jött létre osztrák tőkések alapításaként a 450 szövőszékkel rendelkező Polláck Hermann és Fiai Rt., s végül ugyanebben az évben létesült az Újpesti Posztógyár Rt., amelynek gyapjúszövedéjében 320 szövőszék, fonodájában 4000 orsó működött.⁵⁹ Mindezek következtében a textilipar az elektrotechnikai ipar után második helyre került Újpesten a foglalkoztatott munkások létszámát tekintve.

Újpest korábban kiépült városképe ezekben az években csupán az 1923-as kislakásépítések és az 1925—27-es városi bérházépítési akció révén fejlődött tovább. Rákospalota városiasodása terén nem sok előrelépés történt, vízvezeték és csatornázás csak a MÁV lakótelepén volt, s a házak negyedrészeiben még a villanyt sem vezették be.⁶⁰

A rohamosan fejlődő dél-pesti övezet gyáripara is lényegesen átalakult. *Kispesten* továbbra is a Hofherr-gyár maradt a legjelentősebb iparvállalat. A világháború utáni években, 1924-től indult meg a rendszeres traktorgyártás, s a vállalat gyártmányai a külföldi piacokra is eljutottak. Elsősorban ennek révén emelkedett a gyár forgalma évi 10—15 millió pengőre, munkáslétszáma pedig ismét a 2000 fölé.⁶¹ A város másik jelentősebb nehézipari üzeme, a Lipták-féle vasszerkezeti gyár a háború után tönkrement, beolvadt a Ganz-gyárba, amely az üzemet felszámolta.

Az új alapítások egy része már korábban is a textiliparra esett. A 20-as évek jelentősebb új alapításai kizárólag textilipari vállalatok voltak. 1920-ban svájci tőkével jött létre a Kárpáthia Ipar és Kereskedelem Rt. selyemszövőgyár, 1924-ben pedig a prágai Schiel-testvérek Rt. leányvállalatot létesített Kispesten — Kispesti Selyemszövőgyár Schiel-testvérek Rt. néven —, amely mintegy 200—250 munkással dolgozott.

A korábban Kispesthöz tartozó Ohrenstein- és Koppel-féle vasút-felszerelési vállalat és a Kispesti Textilgyár ez időben területileg már *Pestlőrinc*hez került. Az előbbi vállalat változatlan keretek között működött, az utóbbi viszont igen jelentős fejlődést ért el. A világháború előtti 200—300 munkással szemben 1930-ban már 1200 munkás dolgozott a vállalatnál, s 30 000 pamutfonó orsó működött.⁶² Lőrinc másik, korábban is meglévő textilgyára a Magyar Textilművek által létesített pamutszövőgyár volt. Ez a vállalat 1926-ban fuzionált a Filatorigát Textilművek Rt.-vel, s az újonnan létrejött vállalat, a Filtex, 20 000 orsóval működő lőrinci pamutfonodájában és 1000 szövőszékkel rendelkező szövedéjében 500 munkás dolgozott.⁶³ A fejlődő textilvállalatok száma ebben

az évtizedben egészült ki az 1921-es alapítású Continental Szalagszövő Rt. üzemével.

Kispest és Pestlőrinc ipari fejlődése csak alig vonta maga után e helységek városiasodását. Kispest 15 000 lakóházának pl. 95%-a földszintes, Lőrincet pedig egyáltalán nem csatornázták, s az utaknak csak 6–7%-a volt burkolt.⁶⁴

Pesterzsébet, amely a lakosok száma szerint — mint láttuk — az egyik legjelentősebb Pest környéki településsé vált, fejlődése ellenére sem volt városias. Lakosságát szinte kizárólag az ipari proletariátus, mégpedig főként annak is tanulatlan rétege alkotta, amely jórészt Pestre és Csepelre járt át dolgozni. A több mint 8000 ház közül még 100 sem volt alapincézve, az utcákat nem látták el burkolattal, vízvezeték a lakásoknak csak 7%-ában volt, ami az amúgy is alacsony, 20%-os Pest környéki átlag mögött is elmaradt. Hasonló volt a helyzet a villanyvilágítással is; Pest környékén átlagosan a lakások 52%-ában, Erzsébeten csak 33%-ában égett villany.⁶⁵

Pesterzsébet ipari fejlődése viszont a 20-as években nagy lendületet vett. Az új alapítások közül a mintegy 300 munkással dolgozó Unio Textilművek (1920), az 1923-as alapítású Mechanikai Szövőgyár erzsébeti vigogne-szövődéje, a 150 munkással dolgozó kötöttáru-gyár és az 1923-ban létrehozott Magyar Vasfonalgyár Rt. emelkedett ki.⁶⁶ Ezek az alapítások a helység már korábban is működő legnagyobb üzemével, a Juta és Kenderipar Rt.-vel, amely a 20-as években kb. 800 munkással dolgozott, Pesterzsébet iparának a leghatározottabban textilipari jelleget adtak.

A dél-pesti település ipari fejlődésének képét *Soroksáron* is két jelentősebb textilipari alapítás egészítette ki: a Soroksári Textilipari Rt. szövőüzemében mintegy 400 munkás, az Irisz Bársony- és Szalagáru-gyár Rt.-nél 100 munkás nyert alkalmazást.

A dél-budai települések ipari fejlődése is hasonló jelleget mutatott. Az újonnan létesült üzemek nagyobb része könnyűipari vállalat volt. *Budafok* a háború utáni években végleg elvesztette élelmiszeripari jellegét. Ebben nagy szerepet játszott, hogy a helység legnagyobb vállalata, a Hagenmacher-féle sörgyár beszüntette üzemét. A továbbra is működő két pezsgő-, egy konyak- és egy szeszgyár együttes munkáslétszáma sem érte már el a 300 főt, amikor egyedül a zománcedénygyár már közel 400 munkással dolgozott. De az újonnan alakult vállalatok, egy lenszövő- és két papírgyár munkáslétszáma is elérte az élelmiszeriparban foglalkoztatottak számát.

A háború alatt iparilag megerősödött *Albertfalva* a 20-as években jelentősen tovább fejlődött. A háborús létesítmények közül a gumigyár már 300 munkással dolgozott. A repülőgépgyár a háború után hamarosan felszámolt, s üresen maradó épületeibe a 200 munkással dolgozó Neuschloss—Lichtig-féle faáru-gyár költözött. Fontos alapítás volt a 300 munkással dolgozó új Lódenposztógyár, ami mellett még egy kisebb jelentőségű textilgyár is működött. *Nagytétényben* a Metallochémia üze-
mei mellett 1922-ben létre jött a Magyar Gumiáru-gyár, amely később a

Hungária Guttapercha- és Gumiárugyár Rt. nevet vette fel, s kb. 250 munkást alkalmazott.⁶⁷

Csepel ipari fejlődése korábban lényegében kizárólag a Weiss Manfréd Művek fejlődésére korlátozódott. A világháború utáni években, amikor az új viszonyok között az ipari fejlődés irányában lényeges változások következtek be, Csepel gyáripára is kiszélesedett. Részben a Weiss Manfréd Művek háború után üresen maradt épületeiben rendezkedtek be az első csepeli textilüzemek, amelyek a gácsi és losonci posztógyárak $\frac{1}{3}$ -ad részben leszerelt és Csepelre szállított berendezéseivel, a Kereskedelmi Bank és a Moktár részesedésével 1920-ban jöttek létre.⁶⁸ 1923-ban alapították a Neményi-testvérek Papírgyár Rt.-t, amelynek első gépegysége csomagoló- és írópapír gyártását végezte. 1928-ban helyezték üzembe a második, 1930-ban a harmadik gépegységet, amelyeken író- és nyomópapírt, s korábban az országban nem gyártott papírfajtákat gyártottak. A gyár munkáslétszáma megközelítette a 400 főt.

A 20-as évek elejének könnyűipari alapításait Csepelen két szűcsárugyár egészíti ki. A háború előtt működő szűcsműhelyből a háború utolsó éveiben vált gyári vállalattá a Kovács-féle szűcsárugyár, amely 1923-ban üzemait a Szűcs- és Szőrmeárugyár Rt.-nek adta el. A társaság 80–100 munkással dolgozott, s termelésének nagy részét exportálta. Ugyanebben az évben ismét létrejött és ugyancsak 80–100 munkást alkalmazott a Kovács-féle szűcsárugyár is.⁶⁹

Csepel ipari fejlődésében a vezető szerepet természetesen továbbra is a Weiss Manfréd Művek játszotta. A hatalmas hadiüzemet a haditermelés beszüntetése és gépparkja egy részének a megszálló hatóságok által történő elszállítása rendkívül súlyosan érintette. A gyár azonban mégsem került az üzemüket beszüntetni kényszerülő hadivállalatok sorába. A korábban haditermelésre használt gépeket, a gyár hideg- és meleghúzó kapacitását mindenekelőtt mezőgazdasági kisméretek, eke, szántóvas stb. gyártására állították be, s a legnagyobb, a harminc és feles óriáságyuk lövedékeit előállító gépeken tejeskannákat gyártottak.⁷⁰ Ugyancsak a húzógépek kapacitásának kihasználására kezdték meg a 20-as évek elején a zománcedénygyártást, a mezőgazdasági kisméretek mellett másik legfontosabb tömegcikk-termelést. A jelzett cikkek termelése foglalkoztatottságot biztosított a gyárnak, de még egyáltalán nem jelentette a hatalmas gyáróriás új termelési profiljának kialakulását. A gyár ezekben az években szinte mindent elkezdett gyártani. „Alig van az országban olyan mezőgazdasági, vagy ipari nyersanyag — állapítja meg 1922-ben egy gazdasági lap — melynek feldolgozására Weiss Manfréd ne gondolt volna.” A 20-as években azután fokozatosan sor került a gyár béketermelési profiljának kialakítására; berendezkednek a csőgyártásra, majd az évtized közepétől kezdve a kerékpár-, varrógép-, autó-traktorgyártást honosítják meg.⁷¹ Változatlanul tovább folyt a legkülönbözőbb termékek korábban megindított termelése is, ez pedig a kis- és nagy-tömegosztály állandó foglalkoztatottságát biztosította. A modern technikával dolgozó üzem a béketermelés alapján is az ország egyik vezető vállalatává fejlődött.

A Weiss Manfréd Művek természetesen változatlanul meghatározták Csepel gyáriparának jellegét. A nehézipar súlyát még csak növelte a petróleumfinomító vállalatok fejlődése, amely a szabadkikötő kiépítéséhez kapcsolódott. A 20-as évek elején a Magyar Kőolaj Rt., a Vacuum Oil Co. és a Magyar Belga Ásványolaj Rt. épít nagyobb tárolókat és részben finomítókat is, amelyek több száz munkást foglalkoztattak.⁷²

Az 1920-as években, mint az egyes helységek ipari fejlődésének konkrét áttekintése mutatja, a könnyű- és különösen a textilipar gyors térhódítása ment végbe a Budapest környéki gyáripárban. A világháború előtti években és a háborús fejlődés során kialakult iparszerkezet a háborút követő évtizedben lényegesen átalakult.

Az alábbi összefoglaló táblázat szemléletesen mutatja a végbement változásokat:

A gyáripari munkások iparági megoszlása %-ban

	1920			1930		
	Nehéz- ipar	Köny- nyű- ipar	Élelmi- szer- ipar	Nehéz- ipar	Köny- nyű- ipar	Élelmi- szer- ipar
Újpest—Rákospalota	66,5	30,0	3,5	53,0	44,4	2,6
Kispest—Pestlőrinc—Pesterzsébet— Soroksár	61,6	33,5	4,9	37,6	61,9	0,5
Budafok—Albertfalva—Nagytétény	64,6	7,8	27,6	59,3	30,5	10,2
Csepel	97,1	2,9	0,0	82,0	14,5	3,5
Összesen	74,2	22,1	3,7	57,8	39,3	2,9

A század elején és első éveiben a Budapest környéki helységeket még nagyrészt kialakulatlan ipari profil jellemezte, ez alól csak a könnyűipari jellegű Újpest, az élelmiszeripari túlsúllyal rendelkező Budafok és a Weiss Manfréd Művek által meghatározott Csepel volt kivétel. Az 1910-es évek és a háború időszakának ipari fejlődése azután — a háború végén és a háborút közvetlenül követő években bekövetkezett nehézipari visszaesés ellenére is — az egész Budapest környéki ipari övezetnek meghatározott, mégpedig nehézipari jelleget adott. 1920-ban az észak-pesti és dél-pesti iparvidék többé-kevésbé azonos jelleggel, a nehézipar 62—67%-os túlsúlyával, elenyészően kicsiny élelmiszeriparral rendelkezett. A dél-budai ipari település ezzel megegyezett a nehézipar súlyát tekintve, s csak annyiban mutatott eltérést, amennyiben a satnya, szorosabban vett könnyűipar helyett az élelmiszeripar játszott nagyobb szerepet. Csepel ipari jellegét viszont változatlanul a Weiss Manfréd Művek hegemoniája adta meg a nehézipar közel 100%-os részesedésével.

1920 és 1930 között rendkívül nagymérvű eltolódás ment végbe. A legszembetűnőbb a dél-pesti terület iparszerkezetének gyökeres megváltozása: a nehézipar korábbi túlsúlyát elveszti, s a szorosabban vett

könnyűipar veszi át a vezető szerepet, miközben a korábban is jelentéktelen élelmiszeripar lényegében eltűnik. A Kispest—Pesterzsébet—Pest-lőrinc—Soroksár övezet kifejezetten könnyűipari jellegűvé válik. Az észak-pesti és dél-budai területek gyáriparának szerkezete nagymértékben közeledett egymáshoz; a nehézipar túlsúlya megmaradt, de közel sem olyan kiemelkedő mértékben, mint korábban; a könnyűipar súlya mindkét területen lényegesen megnövekedett. Különösen figyelemre méltó e folyamat a Budafok—Alberfalva—Nagytétény területen, ahol ezekben az években az élelmiszeripar súlya rohamosan visszaesik, s ennek rovására is a szorosabban vett könnyűipari ágak előretörése figyelhető meg. Csepel iparszerkezetében a Weiss Manfréd Művek továbbra is a nehézipar abszolút túlsúlyát biztosították, de most már itt sem oly kizárólagos módon, mint egy évtizeddel korábban, s a könnyűipar fejlődése e jellegzetes nehézipari fellegvárban is végbemegy.

A Budapest környéki ipari övezet egészét tekintve a nehézipar közel 3/4-es túlsúlya és a szorosabban vett könnyűipar nem sokkal több mint 1/5-ös részesedése helyébe a nehézipar részesedése 60% alá szállt, a könnyűiparé pedig közel 40%-ra emelkedett. Az élelmiszeripar jelentősége mindvégig elenyésző, s csökkenő tendenciát mutat.

A Budapest környéki iparvidéknek a 30-as években továbbhaladó fejlődését az évtized elején a súlyos gazdasági válság határozta meg. A túltermelés természetesen a korábban gyorsan fejlődő fővároskörnyéki iparban is súlyos visszaesést idézett elő. Az ipari termelés visszaesése azonban sajátos körülmények folytán egyáltalán nem vonta maga után a peremvárosok lakosságának csökkenését, vagy akár stagnálását sem. Ennek okát elsősorban abban találhatjuk, hogy az ipari válsággal egy időben, méretiben annál még sokkal súlyosabb agrárválság bontakozott ki. Magyarország agrár jellege, s a latifundiumok uralma eleve hatalmas agrártúlnépesedést idézett elő és hajtotta a megélhetést nem találó tömegeket a város, elsősorban a főváros felé. Az agrárválság a falusi életlehetőséget hallatlanul lerontotta, a birtokos-parasztság tízezrei tönkrementek, s a munkalehetőségek a korábbinál is kedvezőtlenebbeké váltak. Ilyen körülmények között a faluról a nyomor újabb nagy vándorlási hullámot indított meg a város felé, ahol — bár ugyancsak súlyos munkanélküliség volt — mégis sokkal inkább lehetett legalább ideiglenesen, alkalmanként munkához jutni. A nyomor által előidézett felvándorlási hullám az 1933 után mutatkozó enyhe javulás után is tovább tartott; az eredeti környezetükhöz és életformájukhoz ragaszkodni kívánó, életlehetőséget vesztett falusi tömegek jó része ugyanis egy-két évig még helyben, vagy a környéken kísérletezett létalapját továbbra is fenntartani, és csak a végleges kudarc után kényszerült a főváros felé indulni.

Amíg korábban a kedvező konjunktúra, s az általa teremtett munkalehetőségek vonzották a vidéki nincsteleneket, most sajátos módon azt tapasztalhatjuk, hogy a válság éveiben még nagyobb a főváros felé áramlás. A konjunktúra legjobb éveiben — 1925 és 1929 között — öt év alatt 37 697 ember vándorolt fel Budapestre, a válság öt éve alatt —

1930 és 1934 között — viszont 47 485 a megfelelő szám,⁷³ vagyis az utóbbi időszakban több, mint 25%-kal növekedett a felvándorlás.

A statisztikai adatok nem tüntetik fel a Budapest környéki helységekbe történő felvándorlást. Az olcsóbb lakás- és életkörülmények folytán azonban ezen helységek ekkor a felvándorlók nagyobb tömegeit szívták már fel, mint a főváros.

A 30-as évek második felében azután az újra kibontakozó fellendülés, a kezdődő háborús ipari konjunktúra s Budapest környékének ismét meggyorsuló ipari fejlődése alapozta meg a peremvárosok fejlődését.

Mindezek következtében a Budapest környéki ipari övezet a lakosság száma tekintetében a 30-as években a következőképpen fejlődött:⁷⁴

A Budapest környéki iparvidék lakossága számának alakulása

	1930	1940	% (1930-at 100- nak véve 1940-ben)
Újpest	67 400	76 072	116
Rákospalota	42 949	49 035	114
Kispest	64 512	65 139	101
Pesterzsébet	67 907	76 894	113
Pestlőrinc	30 611	42 066	137
Soroksár	14 387	18 888	137
Budafok	19 691	24 174	130
Albertfalva	3 331	4 771	143
Nagytétény	7 160	9 789	136
Csepel	22 901	46 208	201
Összesen	340 849	413 036	121

A 30-as években tehát több, mint 72 000 fővel, egy ötöddel növekedett a vizsgált helységek lakosságának száma. Ez a növekedés nem érte el a megelőző évtized fejlődési eredményeit, a közel 94 000-es lélekszámemelkedést. A lakosság létszámnövekedését jóval meghaladta a környező helységek gyáriparának fejlődése.

A 30-as évek közepétől mutatkozó gazdasági javulás, majd az azt követő háborús konjunktúra, bár az ipari termelés volumenének számottevő növekedésével járt együtt, viszonylag kevés új vállalat alapításához vezetett. A termelés növelése zömmel a meglévő kapacitás jobb kihasználásával, esetleg az üzem gépparkjának bővítésével történt. A válság utáni esztendőktől tehát alig több, mint egy tucat jelentősebb Pest környéki gyár létesült. Köztük jó néhány, mint a L. H. C. lakkgyár

Albertfalván (1930), a Lorilleux és Tsa Rt. Budafokon (1933) — mindkettő francia tőke részvételével alakult — a behozatali korlátozások miatt kieső külföldi cikkek pótlására rendezkedett be. Ez a cél hozta létre a Vatta-gyárat Budafokon, a Zsíralkoholgyárat Újpesten.⁷⁵ A Pestlőrinci Első Magyar Kartolószalaggyár megalakulását az állami ipartámogatás könnyítette meg.⁷⁶ Az önálló vállalattá alakuló Wolfner Gumiárugyár csupán a bőrgyár korábban is működő részlegének kibővítését jelezte. A kispesti Biehn János Rt. alakulása pedig egy meglévő, hosszú idő óta működő magánvállalat részvénytársasággá való átalakulását jelentette csupán. A Terrachemia Vegyészeti Gyár megalakulása 1936-ban Nagytétényben már a háborús készülődéshez, az ipar autarchiás kiépítéséhez kapcsolódott. Az üzem ugyanis fullerföldet dolgozott fel, amely a nyersolajfinomítás fontos — eddig importált — nyersanyaga volt.⁷⁷ Az Uhri-féle Repülőgépgyár Rt. Csepelen, illetve a Pestszentlőrinci Ipartelepek Rt. — a Hitelbank alapítása — kimondottan a háborús szükségletek kielégítésére rendezkedett be, s mindkettő a repülőgépgyártást tette gyártási profiljának alapjául.⁷⁸

A meglévő, elsősorban nehézipari üzemek igen gyorsan fejlődtek. Különösen kiemelkedett a Weiss Manfréd Művek ugrásszerű háborús kibővülése; a gyár 1938-ban már 16 000, 1940-ben pedig több, mint 20 000 munkást foglalkoztatott. Az ugyancsak gyorsan fejlődő Egyesült Izzó munkáslétszáma az 1933-as 3 000-ről 1938-ra már 5000-re, a Hofherr-gyár munkásainak száma mintegy 50%-kal növekedve 3000-re emelkedett.

Mindezek alapján 1930-ról 1940-re a Budapest környéki ipari övezet gyáraiban dolgozó munkások létszáma 37 679-ről 70 000-re ugrott! Ez a Budapest környéki gyáripár jelentőségének rendkívül nagymérvű megnövekedését tükrözi, hiszen a 70 000 Pest környéki gyári munkás a fővárosi gyári munkásságnak közel felét tette ki, holott egy évtizeddel korábban még csak egyharmadát érte el.

1940-ből nem állnak rendelkezésre részletes adatok a vizsgált helységek gyáriparában dolgozó munkásokra vonatkozóan. Csupán az öt város gyári munkásainak száma ismeretes:⁷⁹

	1930	1940	%
Újpest	13 766	19 033	137
Kispest	3 060	4 903	160
Pestlőrinc	2 538	4 854	191
Pesterzsébet	2 475	3 533	143
Budafok	1 181	1 948	165
Összesen	23 020	34 271	148

Ha figyelembe vesszük, hogy Csepelen egyedül a Weiss Manfréd Művekben 20 000 munkás dolgozott, akkor nem túlzott a csepeli gyári

munkásság összlétszámát mintegy 25 000 főre becsülni. A további négy község munkáslétszáma 1930-ban kerekén 5000 fő volt, most ezeknek száma mintegy 7000—8000 főre tehető.

Az előzőekben feltüntetett 70 000-hez való különbözetet a Budapest környéki ipari övezetbe nem sorolható, de Nagy-Budapesthez tartozó további 11 helység ipara foglalkoztatta.⁸⁰

A Budapest környéki ipari övezet gyári munkásainak száma 1930-hoz képest közel megkétszereződött! Az ipar szerkezetében a háborús fejlődés eredményeként a nehézipar súlya ismét jelentősen megnövekedett, bár gyökeres eltolódásokra nem került sor.

A második világháború küszöbén a Budapest környéki ipari övezet teljesen egybenőtt és összekapcsolódott a fővárosi gyáriparral, a peremvárosok és községek fejlődése erre az időre már gyakorlatilag véget vetett e helységek különállásának, önállóságának; azok szervesen hozzá nőttek Budapesthez. Ekkor már teljesen visszássá vált a korábbi állapotoknak megfelelő jogi-közigazgatási formák további fenntartása, ennek ellenére azonban a 30-as években több alkalommal felmerült Nagy-Budapest terveket közigazgatásilag nem valósították meg. Bár a jogi-közigazgatási reformra csak 1949-ben került sor, gazdasági vonatkozásban már a világháború előtt létrejött Nagy-Budapest, és ez időtől a szorosabban vett Budapest és környékének fejlődése lényegében egyforma mértékkel és irányban haladt előre. Ez időtől kezdve tehát külön Budapest környéki ipari övezetről, s annak önálló fejlődéséről nem beszélhetünk többé; a főváros környéki ipari övezet a budapesti gyáripár részévé vált.

J E G Y Z E T E K

¹ Az 1920-as évektől néhány nagyobb város körül elővárosi fejlődés első jeleként városkörüli lakókolóniák kialakulása megy végbe. Lásd pl.: *Pálmai M.*, Szegedi elővárosok és tanyák. Földrajzi Értesítő (1954) XII.

² Vö. *Bora Gy.*, Budapest ipara. Lakóhelyünk: Budapest. (Budapest élete.) Bp. 1958, 68—69.

³ *Surányi-Unger T.*, Budapest szerepe Magyarország gazdasági életében. 1925—1934. Bp. 1936, 88.

⁴ Uo. 21—22.

⁵ Újpest kialakulására nézve lásd: *Dy. Ugró Gy.*, Újpest 1831—1930. Magyar városok monográfiája. Bp. 1932. — Újabbán lásd: *Kubinyi A.*, Adatok Újpest 1848 előtti történetéhez. Tanulmányok Budapest múltjából. XI. köt. Bp. 1956.

⁶ *Ugró i. m.* 125.

⁷ *Sándor V.*, A budapesti nagymalomipar kialakulása. Tanulmányok Budapest múltjából. XIII. köt. Bp. 1959.

⁸ Uő., Nagyipari fejlődés Magyarországon. Bp. 1954.

⁹ Magyar Városok Monográfiája. XXIII. köt. Pesterzsébet.

¹⁰ Uo. XXI. köt. Kispest.

¹¹ Uo. XXI. köt. 214—215.

¹² Uo. Csepel. 80.

¹³ Párttörténeti Intézet Archivuma. II/a. Üzemi Anyagok. WM. 28.

¹⁴ Az 1890-es népszámlálás adatai nincsenek községekre felbontva. A felvétel egész Pest megye területére 2292 gyáripari munkásról ad számot, ebből minimális becsléssel 2000 Pest-környékre tehető.

¹⁵ Magyar Statisztikai Közlemények (új sorozat). III. köt. A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása. Bp. 1904. A továbbiakban, ha külön nem jelöljük, a statisztikai adatokat a népszámlálások — 1900, 1910, 1920, 1930 — adataiból állítottuk össze; ezek feltüntetik az egyes helységek ipari-kereső népességét, önállóak és segédzemélyzet csoportosításában. Ugyancsak helységenként tüntetik fel a helyi nagyiparban (20 munkáson felüli üzemek) foglalkoztatott munkások létszámát. Nem adnak azonban pontos kimutatást a helyi kisiparban dolgozó munkások létszámáról, közlik viszont a kisipari vállalatok számát, mégpedig a következő csoportosításban: 1, 2, 3—5, 6—10, 11—20 munkással dolgozó üzemek. Ennek felhasználásával — az egyes kategóriákban 4-es, 8-as, illetve 15-ös átlagokkal számolva — többé-kevésbé pontosan meg lehet állapítani a helyi kisipar munkásainak létszámát.

¹⁶ *Berend I.*—*Ránki Gy.*, Magyarország gyáripára 1900—1914. Bp. 1955. 294, 298, 301.

¹⁷ Budapest 1873-tól napjainkig. A Székesfővárosi Statisztikai Hivatal Zsebkönyve. Bp. 1945, 36. Az 1920. évi adatoknál itt is és a továbbiakban is figyelembe kell venni, hogy a háború utáni súlyos gazdasági pangás, a gyáripár visszaesése a fővárosi lakosság csökkenését vonta maga után. — Az 1920-as adatok tehát nem tükrözik reálisan az 1910-es évek fejlődését.

¹⁸ *Varga J.*, A lakásügy mint közgazdasági és szociális probléma. Huszadik Század (1918) 3—21. — Magyar Városok Monográfiája. Újpest. 191.

¹⁹ Magyar Városok Monográfiája. XXIV. köt. Rákospalota és Rákosvidék, 83.

²⁰ Városi Szemle (1933) 181.

²¹ Magyar Városok Monográfiája. XVIII. köt. Pesterzsébet.

²² Uo. Csepel. 94—95.

²³ Uo. 107—113. — Újpest: 191.

²⁴ Városi Szemle (1931) 86.

²⁵ Uo. (1936) 58.

²⁶ A Fővárosi Közmunkák Tanácsának Hivatalos jelentése 1916—1922. évi működéséről. Bp. 1922, 22.

²⁷ Központi Gazdasági Levéltár. WM okmánytár.

²⁸ Pestlőrinc 1910-ben vált önálló községgé, korábban Kispesthez tartozott. Az összehasonlítás céljából Lőrinc lakosságát már 1900-ra nézve is külön tüntetjük fel.

²⁹ Vö. 1910. évi népszámlálás. II. köt.

³⁰ Megyei Monográfiák. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye. II. köt. 154.

³¹ Központi Gazdasági Levéltár. Kereskedelmi Bank. 1. 123 (kk.) III.

³² *Straub S.*, Magyarország elektromos áramfejlesztő telepei az 1911. évben. Bp. 1913. — Magyar Compass megfelelő évfolyama.

³³ Központi Gazdasági Levéltár. Chinoín. Számozatlan anyag.

³⁴ Megyei Monográfiák. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye. II. köt. 154.

³⁵ Központi Gazdasági Levéltár. WM okmánytár. Számozatlan.

³⁶ *Sevin H.*, A faekétől a Hofherr gépig. Bp. 1944, 150—160.

³⁷ *Hegedüs L.*, A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank keletkezésének és fennállásának története. II. köt. 375.

³⁸ Vasművek és Gépgyárak Egyesületének Évkönyve. Bp. é. n.

³⁹ Magyar Gyáripár (1915) dec. 1. — Honi Ipar (1916) szept. 1.

⁴⁰ Központi Gazdasági Levéltár. WM okmánytár. 2/1.

⁴¹ Központi Gazdasági Levéltár. WM okmánytár. 23/568. — Párttörténeti Intézet Archivuma. WM. 28.

⁴² A magyar ipar. Bp. 1941, 246.

⁴³ *Buday L.*, Magyarország küzdelmes évei. Bp. 1923, 91. kk.

⁴⁴ *Fellner F.*, Budapest szerepe a dunai forgalomban. Bp. é. n. 7.

⁴⁵ Kereskedelmünk és iparunk az 1922. évben. 390.

- ⁴⁶ Magyar Városok Monográfiája. Csepel. 46—47.
- ⁴⁷ Kereskedelmi és Iparkamara jegyzőkönyvei. 1928. 5.
- ⁴⁸ Magyar Városok Monográfiája. Csepel. 9.
- ⁴⁹ *Farkasfalvy S.*, Budapest gyáripára 1921—26-ban. Bp. 1928, 79.
- ⁵⁰ Uo. 91, 130.
- ⁵¹ Az 1929—1933. évi világgazdasági válság hatása Magyarországon. Szerk. **Incze Miklós**. Bp. 1955, 29.
- ⁵² 1928-ban, a 20-as évek ciklusának tetőpontján mintegy 10 000-rel kevesebb munkás dolgozott a budapesti gyáripárban, mint a háború előtt; *Surányi-Unger T.*, Budapest szerepe Magyarország gazdasági életében 1925—1935. Bp. 1937, 170.
- ⁵³ *Móricz M.*, Budapest társadalom rajza. Statisztikai Közlemények, 64. sz.
- ⁵⁴ Magyar Városok Monográfiája. XXI. köt. Pestszentlőrinc. 255—256.
- ⁵⁵ Uo.
- ⁵⁶ *Ruisz R.*, A magyar városok iparosodása. Adalékok az ipari decentralizáció kérdéséhez. Bp. é. n. 22.
- ⁵⁷ Az 1929—1933. évi világgazdasági válság hatása Magyarországon. 333.
- ⁵⁸ *Compass Leonhardt* (1936) 683. — Technikai fejlődésünk története. 1867—1927. Bp. 1929, 926. — A magyar ipar. Bp. 1941, 267—268.
- ⁵⁹ *Compass Leonhardt* (1936) 825—826.
- ⁶⁰ Hetvenéves Budapest. Magyar városok. Bp. 1943, 160, 119—120.
- ⁶¹ Technikai fejlődésünk története. 847. — *Sevin* i. m. 197.
- ⁶² *Compass Leonhardt*. 797.
- ⁶³ Magyar Városok Monográfiája. Pestlőrinc. 229.
- ⁶⁴ Hetven éves Budapest. Magyar Városok. Bp. 1943, 76, 114.
- ⁶⁵ Uo. 110. kk.
- ⁶⁶ *Compass Leonhardt*, 812, 801, 821.
- ⁶⁷ Magyar *Compass* (1931—32) 516.
- ⁶⁸ Közgazdasági Szemle (1920) 629.
- ⁶⁹ Magyar Városok Monográfiája. Csepel. 86. kk.
- ⁷⁰ Központi Gazdasági Levéltár. WM okmánytár. 1. cs. — Ellenőrző bizottság. Pesti Tőzsde (1921) dec. 8.
- ⁷¹ Központi Gazdasági Levéltár. WM okmánytár. 29—658, 28—625.
- ⁷² Magyar Városok Monográfiája. Csepel. 89. kk.
- ⁷³ *Surányi-Unger* i. m. 32.
- ⁷⁴ *Thiring L.*, A lélekszám alakulása a főváros környékén. Magyar Statisztikai Szemle (1942) 7. sz.
- ⁷⁵ Újpesten alakult meg 1933-ban az Ankerművek Fémkohászati Rt. is.
- ⁷⁶ Budapesti 2. sz. Állami Levéltár. Alispáni iratok. 18301/1938.
- ⁷⁷ *Katona B.*, Magyarország közgazdasága az 1936. évben. 348.
- ⁷⁸ Párttörténeti Archivum. II/2. üzemi anyag. Dunai Repülőgépgyár. A háború éveiben alakította meg a Gamma-gyár Albertfalván a Gamma Papír-
ipari Rt.-t.
- ⁷⁹ Magyar Statisztikai Zsebkönyv. Bp. 1943, 132.
- ⁸⁰ Ezekben a helységeken 1930-ban még 1000 munkás sem dolgozott.

CONTRIBUTION TO THE PROBLEM OF THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE INDUSTRIAL ZONE AROUND BUDAPEST

The evolution of big cities goes necessarily parallel with the creation of a wide suburban area. In the case of Budapest also, this trend has been promoted by considerations of political economy as well as by geographic reasons.

The formation of the settlements around Budapest coincides with the acceleration of capitalistic development in Hungary and may be considered as having taken place in the last decennia of the nineteenth century, the only exception being Újpest where the development set in earlier.

It is to be noted, however, that these satellite towns had the character of residential quarters only, their industry was insignificant and they had no great importance in providing manpower for the industry of the capital.

An industrialization on greater scale of the satellite towns around Budapest started simultaneously with the capitalistic upswing of the twentieth century. It was in this period that the satellite towns and the city itself became economically interconnected. The lower prices of groundplot and of rents, improvement of communications and the creation of public utility works meant an attractive power for the masses streaming up from the country, but inspired at the same time industrialists to locate their new business undertakings in this suburban zone. Up to World War I, the population of the settlements around Budapest increased to about 200 000, their greater part being occupied in industry (57%). In view of the fact that all the time new undertakings had been created in the suburban zone, more than half of its population found work on the spot. It was mostly big industry that expanded around Budapest, the undertakings most important from the point of view of the industry of the whole nation being — in Újpest — leather and wood industry as well as the United Incandescent Lamp Factory and — in another region (Csepel) — the works Manfred Weiss.

The years between the two World Wars represent the period of the quick development of the industrial suburban zone around Budapest as well as that of the formation of Great-Budapest. Within the new frontiers industry was concentrated to Budapest to a greater extent than hitherto. In the 1920s, the rate of development of industry was considerably slower than before the war. Before the economic crisis of 1929—1933, the industry of Budapest was smaller than previously, but that of the suburban zone was greater. The increase of population was already greater there than in the capital. The number of the workers employed in the suburban factories was as high as one third of the total industrial manpower of Budapest.

The greater part of the industrial development realized in the suburban zone fell on light industry, in the first place textile industry. It is light industry that characterizes markedly the industrial zone south-east of Budapest (Kispest). In the years after the economic crisis the population of the satellite towns continued to increase. It is to be noted that no new factories have been created any more, on the other hand the manpower of the old industrial plants increased twofold. In 1940, the 400 000 inhabitants of the suburbs and their 70 000 workmen represented already more than one third of the population of Budapest, respectively nearly one half of the industrial manpower of the city.

At the beginning of World War II, the industrial suburban zone of Budapest became completely amalgamated and connected with the manufacturing industry of Budapest. The development of the satellite towns and villages put an end at that time to their isolation and they became completely integrated with the capital. Accordingly, Great-Budapest came effectively into being, although — owing to political and social reasons — it was only after the liberation that this unification obtained administrative sanction.

A Ruszwurm-cukrászda XIX. századi üzleti könyve és annak várostörténeti vonatkozásai

A XVIII. század közepén a budai Várnegyed életének súlypontja a mai Dísz térről¹ áttevődött a Boldogasszony templom előtt kialakult térre, a mai Szentháromság térre és annak környékére. E környéken találta meg a budai polgár a városházát, a templomot, a patikát, a piacot, a mézszárszékeket.² A Hauptplatz széles utcarészének megfelelő mai Tárnok utcában,³ amely délről csatlakozik a Szentháromság térhez, különböző iparosok és kereskedők működtek. E környéken tekintélyes városi polgárok és országos előkelőségek is laktak.

A Várnegyednek ez a része forgalmánál, mozgalmasságánál fogva a XIX. században is, de még a XX. században is fenntartotta központi jellegét. E környéken nyíltak meg a boltok, itt alakult ki a Várnegyednek — más budai városrészekéhez viszonyítva ugyan kisebb jelentőségű — kereskedelmi élete.

Már a XVIII. században Budára érkezett cukrászok is ezen a mozgalmas, forgalmas várnegyedi környéken folytatták tevékenységüket, nyitották meg boltjaikat.⁴

Az első budai cukrász, akiről kétséget kizáróan lehetett megállapítani, hogy iparüzési helye e környéken volt, az augsburgi születésű Gally Ferenc József, aki a polgárjognak 1742-ben történt elnyerésétől kezdve 1748-ig a Szentháromság tér déli oldalán, a mai park helyén, a korábbi Szentháromság tér 2. sz. telken állott házban üzte akkor még luxusiparnak⁵ számító foglalkozását.⁶

Az 1755-ben polgárjogot nyert, alsó-ausztriai, staaзи születésű Lessner János előbb a Tárnok utca 10. sz. házban működött, 1760-tól⁷ kezdve pedig 1775. július 9-én bekövetkezett haláláig⁸ a Szentháromság tér déli oldala mellett húzódo mai park helyén, a Tárnok utca 17. számnak megfelelő telken állott házban volt cukrászműhelye.⁹

A mai Tárnok utca 26. sz. ház helyén állott házban üzte iparát 1784-től¹⁰ a Pestről átköltözött¹¹ Zitterbarth József cukrász. 1789. október 8-i halála¹² után műhelye átkerült a Szentháromság térrel közvetlenül szomszédos Országház utca 2. sz. házba.¹³

1793-tól 1811-ig a mai Tárnok utca 16. sz. házban üzte cukrásziparát Schwartz Antal.¹⁴

Vele ferdén átellenben, a Dísz tér 6. sz. telken állott házban telepedett meg 1787-ben¹⁵ a svájci származású Hunger Miklós cukrász, aki üzlethelyének 1795. évi megváltoztatásakor is megmaradt e környéken,

mert ettől kezdve a mai Dísz tér 4—5. sz. házban űzte iparát.¹⁶ Az üzletét és felszerelését megvásárló Troll Péter pesti cukrász¹⁷ is megmaradt elődje helyén,¹⁸ hasonlóképpen az 1817-ben őt felváltó, a svájci Fetta-ból származó Parzeller Péter is, aki a szabadságharc végéig működött.¹⁹

Parzeller Péter üzletnyitása után, a XIX. század első felében a vári cukrászok működési helye megint eltolódott a Szentháromság tér felé.

1827-ben a mai Szentháromság utca 7. sz. házban kezdi meg működését Svabl Ferenc cukrász.²⁰ Az ezt követően nyílt másik vári cukrászdát az édességek kedvelői ugyancsak a Szentháromság téri központ közelében találták meg: a mai Tárnok utca 11—13 sz. házban volt 1841-től 1846-ig Bell János, 1846 és 1850 között pedig Eckhardt Eduard cukrász boltja.²¹

Spieszlehner Ferenc cukrász az 1851-ben nyert iparjogositvány²² alapján 1859-től 1865-ig a Tárnok utca 22—24. sz. alatt²³ — közben egy évig a Tárnok utca 26. sz. alatt²⁴ — működött.²⁵ A század végén a Tárnok utca 26. sz. alatt találjuk.²⁶ Halála után özvegye az Országház utca 2. sz. házban folytatta az ipart.²⁷

A felsorolt cukrászok emlékét ma már csak a levéltári és könyvtári források őrzik. A Svabl Ferenc által alapított üzlet azonban fennmaradt egészen a legújabb időkig. Svabl Ferenc 1830. július 20-i halála²⁸ után, az özvegyét 1831. szeptember 15-én feleségül vevő²⁹ Richter Leonhard cukrász vezeti a budai városi tanácstól nyert iparjoga alapján a Szentháromság utca 7. sz. alatti üzletet.

Az ő működése idején készítette egy Krautscherer³⁰ vagy Krautsiedler³¹ nevű asztalos az üzlet politúrozott cseresznyefából való mahagóni berakásos berendezését, amely a budai vár 1849. évi és 1944—45. évi ostromát egyaránt átvészelve, s ezek pusztításától megmenekülve megkapóan sugározza a biedermeier kor hangulatát, azét a korét, amelyben az édességek élvezete a legjellemzőbb örömek közé tartozott.

Richter Leonhard 1846. január 20-i halála³² után özvegye folytatta az ipart, s ekkor Müller Antal vezette az üzletet. Attól kezdve pedig, hogy özvegy Richternének iparjogáról történt lemondása folytán Müller Antal a budai városi tanácstól 1847. május 5-én cukrásziparjogot kap,³³ sajátjaként vezeti az üzletet.

Müller Antal 1867-ben halt meg.³⁴ Ekkor az ő felesége folytatja az ipart özvegyi jogon, mígnem Ruszwurm Vilmos, aki özv. Müllernénél volt segéd, 1884. február 20-án iparjogot kap,³⁵ s átveszi az üzletet, amely öröla kapta a *Ruszwurm-cukrászda* nevet. Az üzlet e néven foglalta el helyét a budapesti várostörténetben, s e néven maradt ismerős a közönség körében Ruszwurm Vilmos 1936. október 3-i halála³⁶ után is.

Ennek a közel 130 éve úgyszólván változatlanul ugyanazzal a berendezéssel fenntartott üzletnek 1960. évi felújítása alkalmával végzett építkezési munkálatok során, a berendezés bontásakor előkerült egy üzleti könyv, amely megérdemli, hogy felfigyeljünk rá. Értékét az adja, hogy a budai Várhegy régi kereskedelmi környékén, azonos helyiségben több, mint 130 évig űzött azonos ipari tevékenység egy szakaszának üzletese ményeit foglalja magába. Mint ilyen, a legrégebb ismert budapesti

cukrázipari üzleti könyv, amely tartalmánál fogva az ipartörténetnek és budapesti várostörténetnek egyaránt becses forrása.

A barnás, félvázonba kötött 41 × 27 cm nagyságú, kopott, sérült üzleti könyv német nyelven, ceruzairással tartalmazza az 1883. december 23-tól 1884. március 19-ig, 1885. február 3-tól május 26-ig és 1890. október 2-től december 31-ig terjedő időre felvett megrendeléseket. A közbeeső időre vonatkozó lapok sajnos hiányzanak. Az egyes megrendelésekre vonatkozó bejegyzések a megrendelő nevét, a megrendelt árut, annak mennyiségét és fajtáját, az elkészítés határidejét (év, hónap, nap, óra), a fizetendő ellenérték összegét, a fizetés megtörténetére vonatkozó megjegyzést tartalmazzák. A bejegyzések egy részénél a megrendelő lakcíme is, valamint különleges kikötések találhatók. A megrendelések ceruzával történt áthúzása nyilván az árunak a megrendelő által történt átvételét, illetve a szállítást megtörténtét jelzi.

Az 1884. évet tekinti a cukrázipar története annak az évnek, amelyben a magyarországi cukráziparban minőségi fellendülést eredményező változás állott be.³⁷ A rendelési könyvünk által felölelt időszak első, kisebb része még az előző fejlődési szakasz végére, másik, nagyobb része az új szakasz kezdeti éveire esik.

Igaz, hogy ebből az üzleti könyvből sem a termelés módjára és menetére, sem a termékek technológiai összetételére, sem a kivitelezés művészi formáira nézve közvetlen ismereteket nyújtó adatokat nem kapunk. Úgyiszlóvan egyedüli forrásként szolgál azonban arra nézve, hogy megtudjuk: ennek az élelmezési iparágnak termékeit a XIX. század utolsó harmadának közepén fővárosunk mely társadalmi rétegéhez tartozók fogyasztották, e vári cukrászüzlet árucikkeit megrendelők Budapest mely részének lakói voltak, milyen alkalmakkor rendeltek előre cukrásztermékeket, melyek voltak ezek, mi volt az áruk? A könyv rendeltetésénél fogva természetesen nem kapunk kimerítő választ a fenti kérdések mindegyikére, mert hiszen nem tartalmaz olyan adatokat, amelyek a nem megrendelés alapján vásárlók fogyasztásából lennének megállapíthatók.

A megrendelők társadalmi rétegződését egyrészt a könyvben szereplő neveknek és lakcímeknek a korabeli Budapesti Cím- és Lakjegyzékek adataival történő egybevetése útján, az utóbbiból kitűnő foglalkozási adatok alapulvételével, másrészt — ismertebb személyek, családok tekintetében — csak a rendelési könyvben szereplő nevek alapulvételével lehetett megállapítani.

E módszer alkalmazásával arra a megállapításra jutottunk, hogy a XIX. század 80-as éveinek végén cukrászati termékeket előzetes megrendelés alapján leginkább főnemesi személyek fogyasztottak. Van köztük olyan (Zichy, Majláth, Natorp, Podmaniczky), aki igen gyakran, néha hetenként kétszer is szerepel megrendelőként. Ez arra a tényre enged következtetni, hogy a XIX. század végére a főnemesi háztartások cukrászati termékek iránti szükségletét már nem állandó alkalmazásban álló, s a terméket háznál előállító cukrászok tevékenysége útján elégítették ki, mint ahogy erre még a XIX. század eleji Budán és Pesten élő

főnemesi családok tekintetében nem egy adatunk van, hanem az édességeket éppenúgy a kisiparos cukrásznál szerezték már be, mint ahogy ezt az átlag jövedelmű polgárok már a XIX. század elején tették.

A megrendelők másik nagy csoportját állami, főképp minisztériumi tisztviselők, tanárok, katonatisztek, mérnökök teszik ki. Idesorolhatjuk a megrendelőként szereplő egyetemi tanárt, kerületi előljárót, államvasúti tisztviselőket, levéltári tisztviselőt.

Minden bizonyossággal az iparosréteghez tartozó megrendelőt csak igen kis számban találunk. Előfordult az is, hogy budai gazdálkodó, szőlőbirtokos is felkereste rendelésével a vári cukrászdát. Azok mögött a többnyire német hangzású nevek mögött, amelyek a Cím- és Lakjegyzékben nem szerepelnek, a rendelési könyvben olvasható lakcímekre tekintettel vízvárosi és krisztinavárosi kispolgárokat sejtünk.

A megrendelők lakóhelye főképp a Várnegyed, és a Vízvárosnak, Krisztinavárosnak a Várhegy oldalán és lábánál húzódó részei. Találunk néhány vidéki, különösen falusi, pusztai helyről származó megrendelést is, amelyet postai úton elégítettek ki. Habár a budapesti cukrászok túlnyomó többsége a pesti oldalon működött, a budai vári cukrásztól pesti lakosok is rendeltek árut. Ezek száma azonban kicsi.

A legtöbb megrendelés karácsony, újév és farsang idejéből való. Érdekes, hogy a húsvéti ünnepekkel kapcsolatban kevesebb. Rendelési könyvünk bizonyosággal szolgál arra, hogy a ma is szokásos ünnepi diós mákos patkónak cukrásztól való beszerzése már a múlt században is szokásos volt. Akadt olyan fogyasztó, aki egymást követő napokra adott le megrendelést. Farsangi időnyben — nyilván a társasági összejövetelek alkalmára — tortákat, fánkokat, fagyaltot, különböző krémeket, bonbonokat, de nem egy esetben a mai elnevezés szerinti hidegkonyhai készítményeket is cukrásznál szerzett be fővárosunk lakosságának egy része.

Egyes bejegyzésekből meg lehet állapítani, hogy mely családoknál bonyolódott le a vendégeskedéssel egybekötött társasági élet, s hogy egy-egy házi összejövetel alkalmával mekkora vendégsereg volt hivatalos. Bizonyos árucikkeknél ugyanis a szállítandó mennyiséget azzal a megjelöléssel jegyezték be, hogy hány személyre kell biztosítani az ellátást. Ezekből az adatokból kitűnően 20—25 személyes társasági összejövetelek is voltak egyes házaknál. Russwurm cukrász e házi vendégségeihez asztali edényeket, poharakat, evőeszközt is kölcsönzött.

Gyakoriak a különböző családi ünnepek, különösen esküvők, évfordulók alkalmával eszközölt rendelések. Fővárosunk lakossága körében már akkor is elterjedt szokás volt, hogy a születés-, névnapi és hasonló családi ünnepek alkalmával jó kívánságokat kifejező, köszöntő feliratokkal díszített torták kerültek az asztalra. A feliratok szövege — mint a könyvből kitűnik — gyakran német nyelvről.

Üzleti könyvünk adatokat szolgáltat arra nézve is, hogy melyek voltak azok az árucikkek, amelyeknek beszerzési forrása — a maitól általában eltérően — még a cukrász boltja volt. Ezek: különböző szörpök, édes és égetett szeszes italok, néha még déli gyümölcs is, de különösen a

gyümölcsbefőtt, amelyet akkoriban még nem annyira a háziasszony, hanem inkább a cukrász készített, amint erről Váli Mari emlékirataiból is értesülünk.³⁸

A fentiekben a szóban forgó üzleti könyvből meríthető várostörténeti vonatkozású adatok ismertetésén felül csak a főváros lakosságának fogyasztása szempontjából tettünk említést a budai vár múlt századi kedvelt cukrászüzletének egyes árucikkeiről, termékeiről. Nem vizsgáltuk azonban az üzleti könyvnek a cukrászipar szakmai történetét illető forrásértékét, pedig az az ilyen vonatkozású adatoknak is gazdag tárháza.

A budai vár kereskedelmi központja évszázados üzletének múltjával és ezen keresztül fővárosunk történetével összefüggő, többretű adatokat tartalmazó, forrásértékű írásos emlék a Fővárosi Levéltár őrizetében került, s közel háromnegyedszázados lappangás után most már rendelkezésre áll a kutatásnak. Ezzel kiszélesedik a cukrásziparral és várostörténeti vonatkozásaival kapcsolatos téves ismeretek és általánosítások eloszlatásának lehetősége.

J E G Y Z E T E K

Rövidítések

B. lt.	= Buda sz. kir. főváros levéltára a Fővárosi Levéltár őrizetében
B. főpléb.	= Budavári főplébánia
C. C.	= Contributions Conscriptio
Hsz.	= Házzám
L. C.	= Liber Copulatorum
L. D.	= Liber Defunctorum
P. lt.	= Pest sz. kir. város levéltára a Fővárosi Levéltár őrizetében
Rep.	= Steuer Amts Repartitionsbuch
Tjk.	= Tanácsülési jegyzőkönyv

¹ A XVIII. század elején „Haubtplatz”, 1728-tól „paradi oder Haubt plaz”, 1797-től kezdve „Parade platz.” — *Vass K.*, Buda német utcanevei. A Vár és Újlak utcanevei 1696—1872. Bp. 1929, 42.

² Innen a mai Szentháromság utca e részének korábbi elnevezése: Bey denen Fleischbänckhen. *Vass i. m.* 47.

³ Uo. 42.

⁴ Az iparüzés helyét az 1737—1783-as évek tekintetében a hadiadó (portio) szétosztására a budai városi adóhivatal által évenként készített összeírások (Portions Anschlag) és az adóhivatal évenként felfektetett hadiadókiivetési könyvei (Steuer-Amts Repartitionsbuch) alapján, az 1784—1848-as évek tekintetében pedig a városi adóhivatal évenkénti hadiadóösszeírásai (Contributions Conscriptio) alapján állapítottuk meg. E forrásokban az adófizetők, s így az iparuk után adófizetésre kötelezett cukrászok is házzámonként szerepelnek. Más forrásokból származó adatokkal történt egybevetés alapján azt állapítottuk meg, hogy a cukrászok működési helye, boltja abban a házban volt, amelynek száma alatt őket az említett adókönyvekbe felvették. — A vári házak számai 1737 után, amikortól kezdve készült hadiadókiivetési könyveket a Fővárosi Levéltár őriz, általában 1771-ben, 1786, 1794, 1804, 1814, 1844 és 1854-ben változtak. Az utolsó szám az utcai számozásig nem változott. Az utcai számok változását, s így a mai utcai számmal való azonosítást is a volt Fővárosi Mérnöki Hivatal által szerkesztett és 1882-ben kiadott Budapest Főváros dunajobbparti részének beltelkein

létező helyrajzi s az új és régi házszámok mutatókönyve c., a volt Székesfővárosi Mérnöki Hivatal által összeállított és 1903-ban kiadott A budai helyrajzi számok összehasonlító jegyzéke c. könyvek, valamint az 1921-ben szerkesztett telekkönyvi betétek adatai alapján végeztük el. — A cukrázók működési helyének a mai utcai házszámozás szerinti megjelöléséhez fűzött jegyzetben a forrás megjelölése után azokat a házszámokat adjuk meg, amelyek alatt a cukrász a forrásban megtalálható, és amely számokat a ház a cukrász ottani működése idején viselt.

⁵ Vö. *W. Sombart*, *Luxus und Kapitalismus*. München—Leipzig 1913, 130 kk.

⁶ B. lt. Rep. 1743—1748. — Hsz.: 235.

⁷ Uo. Rep. 1757—1759. — Hsz.: 93.

⁸ B. főpléb. L. D. 1760—1799.

⁹ B. lt. Rep. 1760—1775 és B. lt. Portions Anschlag 1765, 1766. — Hsz.: 237; 1771-ben: 166.

¹⁰ B. lt. C. C. 1785/86—1780/89. — Hsz.: 68; 1785-ben: 91.

¹¹ P. lt. Rel. a. m. 495.

¹² B. főpléb. L. D. 1760—1799.

¹³ B. lt. C. C. 1790/91—1793/94. — Hsz.: 95; 1794-ben: 94.

¹⁴ Uo. C. C. 1793/94—1810/11 és B. lt. Protocollum Quarteriorum diaetalium. 1805. — Hsz.: 86; 1804-ben: 89.

¹⁵ Hsz.: 208; 1794-ben: 207.

¹⁶ B. lt. C. C. 1786/87—1811/12. — Hsz.: 208; 1804-ben: 209.

¹⁷ Uo. Tjk. 1812. 2079. 1. — 3387.

¹⁸ Uo. C. C. 1812/13—1816/17. — Hsz.: 209; 1814-ben: 209.

¹⁹ Uo. Corr. Mag. 1487/1849. C. C. 1817/18/1849. — Hsz.: 209; 1824-ben: 211; 1844-ben: 208.

²⁰ Uo. Conscriptio Regnicolaris. 1827/28. Arx. — Hsz.: 72.

²¹ Uo. C. C. 1841—1848; Corr. Mag. 1681/1852. — Hsz.: 203—204; 1844: 200—201.

²² Uo. Corr. Mag. 2170/1852.

²³ Hsz.: 84.

²⁴ Hsz.: 85.

²⁵ Lloyd Kalender 1859—1865.

²⁶ Budapesti Czim- és Lakjegyzék. Bp. 1882, és Ua. Bp. 1888.

²⁷ Ua. Bp. 1894.

²⁸ B. főpléb. L. D. 1830—1851.

²⁹ Uo. L. C. 1823—1851.

³⁰ *Nádai P.*, A százéves Ruszwurm cukrászda. A Műgyűjtő (1927)2.

³¹ *Hazai J.*, Híres pesti cukrázók. Édesipari szakkönyvtár. Ruszwurm ház — Gyümölcskonzerválás c. füzet.

³² B. főpléb. L. D. 1830—1851.

³³ B. lt. Tjk. 1847. — 3133.

³⁴ B. főpléb. L. D.

³⁵ Fővárosi Levéltár. Budapesti Cukrázók és Mézeskalácsosok Ipartestülete. Törzskönyv I. — 19.

³⁶ Bp. I. Anyakönyvi kerület Halotti anyakönyve. 1527/1936.

³⁷ Vö.: *Rózsa M.*, A budapesti cukrászipar fejlődése. Tanulmányok Budapest múltjából. XIII. köt. Bp. 1959, 183.

³⁸ *Váli M.*, Emlékeim Jókai Mórról. Bp. 1955, 203.

M. Rózsa

DAS GESCHÄFTSBUCH DER ZUCKERBÄCKEREI RUSZWURM AUS
DEM 19. JAHRHUNDERT UND SEINE STADTGESCHICHTLICHEN
BEZIEHUNGEN

In der Zeit vom Ende der Türkenherrschaft bis zur Mitte des 18. Jahrhunderts, hatte sich das Zentrum der mittelalterlichen Stadt Ofen allmählich auf den Platz, der sich vor der Kirche der Allerseligsten Jungfrau ausgebildet hatte und in deren nächste Umgebung verschoben. Dieser Stadtteil blieb auch späterhin, namentlich im Laufe des 19. Jahrhunderts, das belebteste und verkehrsreichste Gebiet des Festungsviertels.

Die Zuckerbäcker, die nach der Vertreibung der Türken sich in Ofen angesiedelt hatten, trieben bereits seit der Mitte des 18. Jahrhunderts ihr Gewerbe in dieser Gegend und besaßen hier ihre Läden. Die topographische Verteilung der Zuckerbäcker in der Festung von Ofen im 18. und 19. Jahrhundert ist in dem Aufsatz zu finden.

Als man im Jahre 1960 eine Renovierung der allbekanntesten Ruszwurm-Zuckerbäckerei, einer im erwähnten Stadtgebiet (Szentháromság-Gasse Nr. 7) im Jahre 1827 gegründeten und auch heute noch bestehenden Zuckerbäckerei vornahm, kam bei der durch die Bauarbeiten bedingten Räumung der Einrichtung ein aus dem 19. Jahrhundert stammendes Geschäftsbuch zum Vorschein. Die in deutscher Sprache mit Bleistift geschriebenen Eintragungen beziehen sich auf die Bestellungen der einstmaligen Konsumenten der Zuckerbäckerei für den Zeitabschnitt vom 23. Dezember 1883 bis zum 31. Dezember 1890.

Aus den als Quelle wertvollen Daten des Geschäftsbuches ergibt sich, daß in der ungarischen Hauptstadt am Ausgang des vorigen Jahrhunderts die Zuckerbäckerwaren vorwiegend von Angehörigen des hohen Adels, staatlichen und anderen Beamten, Professoren, Offizieren, bemittelteren Landwirten und Kleingewerbetreibenden konsumiert wurden. Neben den in Ofen, zum größten Teil im Festungsviertel wohnenden Bestellern, finden wir auch einige Käufer aus Pest und aus der Provinz. Die Eintragungen im Geschäftsbuch deuten darauf, daß die Einwohnerschaft der Hauptstadt vorwiegend an den Weihnachtsfeiertagen, sowie an Familienfesten und gelegentlich gesellschaftlicher Zusammenkünfte die verschiedenen Sorten des in reicher Auswahl zur Verfügung stehenden Zuckergebäcks verzehrte.

Die vom Hauptstädtischen Archiv in Verwahrung genommene schriftliche Quelle verdient nicht allein aus stadtgeschichtlichen Gründen Beachtung: sie ist eine wahre Fundgrube für die Fachgeschichte des Zuckerbäckergewerbes. Ihre Entdeckung ermöglicht in einem dem bisherigen ungleich größeren Maß weiteren Daten über den Werdegang des Zuckerbäckergewerbes in Budapest und seinen stadtgeschichtlichen Beziehungen auf die Spur zu kommen.

Adatok a katolikus egyház társadalomszervező tevékenységéhez Budapesten (1919–1944)

A római katolikus egyház évezredes gazdasági és szellemi hatalma a XVIII. század végén véglegesen meginogni látszott: úgy tűnt, hogy a polgárság forradalmi, a feudális gazdasági rendszer és társadalom felbomlása, az új, kapitalista társadalom kiépülése s ennek ideológiai megnyilvánulásai, a liberális, majd radikális eszmék terjedése alapjaiban támadta meg a hatalmas birtokokkal rendelkező, szigorú hierarchiára épülő, vasfegyelemmel kormányzott egyházat. A válság bekövetkezett ugyan, de nem mélyült el, mert az egyház, hosszú évszázadok tapasztalataitól vezéreltetve alkalmazkodott a változott viszonyokhoz: az új kizsákmányoló osztály, a burzsoázia hatalmának egyik támaszává vált.

1848, a párizsi júniusi munkásfelkelés, különösen azonban 1871 után, mind nyilvánvalóbbá vált, hogy egy új osztály, a proletáriátus lépett a történelem színpadára, az az osztály, amelyik minden kizsákmányolást — tehát a kapitalista kizsákmányolást is — megszüntetve megvalósítja a szocialista társadalmat. A párizsi Kommün, az Internacionáléban tömörülő milliós munkáspártok kialakulása jelezte, hogy minden kizsákmányolásra épülő társadalmi osztály, szervezet, s így az egyház számára is, a közös, legnagyobb veszélyt immár a forradalmi munkásosztály törekvései jelentik. A burzsoázia a munkásosztály forradalmi mozgalmainak leszerelését igen változatos formákban kísérelte meg. Természetes, hogy az egyház is — mihelyt tudatára ébredt a fenyegető veszélynek — segítségére sietett, s ideológiai eszközeinek sokaságával nem jelentéktelen szerepet játszott ebben a küzdelemben. Kisebbségek után végül is kialakult az egyház egyik legfontosabb, legnagyobb arányú szervezett ellenakciója a forradalmi szocializmus győzelmének megakadályozására: a múlt század végén kibontakozott Európaszerte a keresztényszocialista mozgalom. XIII. Leó pápa enciklikája nyomán az egyház jelentős szervezetei kezdtek a szociális problémákkal foglalkozni.

A keresztényszocialista mozgalmak kibontakozása azt jelentette, hogy immár új módszereket kellett alkalmazni a fennálló társadalmi rend védelmére. Korábbi századokban még lehetséges volt az inkvizíció eszközeivel, nyílt erőszakkal szembeszállni az elnyomott tömegek mozgalmival. Most azonban ez már nem vezethetett célra: az egyház az erőszak burkolt formái mellett, a nyílt színen, hatalmas ideológiai offenzívába kezdett; arra törekedett, hogy megnyerje és megtartsa a tömegeket.

Ez pedig azt jelentette, hogy a tömegekkel való törődésnek szervezett formát kellett adni.

Így volt ez Magyarországon is. Nálunk az egyház hatalma még nagyobb volt, mint Nyugat-Európában. A polgári forradalom után is fennmaradtak a hatalmas egyházi birtokok, az egyház nagymértékben érdekelve volt a fennálló társadalmi rend védelmében. Ezért természetes, hogy Magyarországon is kibontakozott a keresztényszocialista mozgalom.

A következőkben a magyarországi keresztényszocialista mozgalom egy részletét, az egyházközségeknek, a katolikus társadalmi egyesületeknek, a katolikus iskoláknak és sajtónak a budapesti társadalomra gyakorolt hatását elemezzük. A cikk keretében nemhogy teljességre, de még csak egy-egy szervezet működésének teljes bemutatására sem törekedhetünk. Csupán arra szorítkozunk, hogy az eddig felszínre került adatok alapján bemutassuk a budapesti szervezeteket, s így kíséreljük meg bizonyos tanulságok levonását.

A társadalmi egyesületek

Magyarországon a XIX. század vége felé és a XX. század elején az egyház kezdeményezésére, az egyház vezetésével sorra alakultak a különböző társadalmi egyesületek. Intenzív munkát kifejtő katolikus társadalmi egyesületekről ebben az időben beszélni azonban még nem igen lehetett. A változást az egyesületi életben az első világháború után az egyházközségek megalakulása jelentette. A plébániák mellett akkor alakultak sorra az egyházközségekként működő szervek: világi hívekből alakult tanácsok, amelyeket egyházi személyek vezettek.

Az egyházközségek szervezése 1918 őszén kezdődött meg. Az Októberi Forradalom alatt Csernoch János esztergomi érsek Mészáros prelátest, a királyi vár plébánosát bízta meg a budapesti katolikus egyházközségi szervezet megszervezésével.¹ Az érseki biztossá kinevezett Mészáros preláthus mindent elkövetett, hogy az akkor már polgári demokratikus követelményeket megvalósító — így az egyház és állam különválasztását bizonyos fokig végrehajtó — magyar kormánnyal szemben a katolikus autonómiát megszervezze. Az autonómia kérdése Magyarországon évtizedek óta vajdúó probléma volt, és nem is került, de nem is kerülhetett sor megoldására, mert az egyik félnek sem állt érdekében. Magyarországon az egyház uralma az őszirózsás forradalomig szinte csorbítatlan volt, az állammal való együttműködés is — egy-két kisebb jelentőségű incidenstől eltekintve — zökkenőmentesnek mondható. Tehát az autonómia kérdése — természetesen — a polgári demokratikus forradalom alatt vetődött fel ismét erőteljesebben. A demokratizálódó állammal szemben aktuálissá vált az autonómia kérdésének rendezése; ami ezt az autonómiát, ennek belső lényegét illeti, a katolikus egyház, már csak hierarchikus szervezeténél fogva is, úgy kívánta megvalósítani, hogy az autonómia — autonómia legyen az állammal szemben, de semmiképpen se jelentsen autonómiát, önkormányzatot a hívők számára.

A katolikus autonómia megszervezésére megalakult az Országos Katolikus Tanács. És mert az autonómia kérdése annyira bonyolult volt, hogy a Tanács munkájának elhúzódását előre látni lehetett, a hercegprímás utasítására Budapesten már előre létrehozták az egyházközségi szervezetet. Az egyházközségek minden plébánián megalakultak. Ezek kiküldötteiből alakult meg a Központi Tanács. A Központi Tanácsnak kettős feladata volt. Az első: Budapest katolikus lakosainak összeírása, a második: az egyházközségi alapszabályok elkészítése.²

Az egyházközségek létrehozásával a hívek szervezettségét kívánták megteremteni, ezek azután összefogni próbálták őket a fennálló állami és társadalmi rend ellen: az „egyház védelmében”.

Az egyházközségeket a Tanácsköztársaság leverése után is fenn tartották. Bebizonyosodott ugyanis, hogy az egyházközségi szervezetek segítségével sokkal közelebb tudnak jutni a hívekhez, mint a plébániai hálózaton keresztül.

Ahhoz azonban, hogy sor kerülhessen akár csak arra is, hogy felszólítsák a híveket az egyházközségbe való belépésre, hogy számítani lehessen rájuk: tudni kellett, kikről is van szó. A legelső feladat ezért a hívek összeírása volt. Az összeírást nem egyedül a plébánosok végezték, e munkában világiak is segítettek. A lajstromokat évekig, mondhatni szüntelenül tökéletesítették; azok így minden katolikus szervezkedés megindításának értékes segédeszközei, sőt elengedhetetlen feltételei lettek. Ezek a lajstromok idővel már nemcsak a neveket tartalmazták, megpróbálták az egyes emberekről is megközelítően hű képet adni. Nemcsak száraz adatokat tartalmaztak tehát, hanem az embert és annak életkörülményeit is számba vették. A plébános a lajstromokban tartotta nyilván híveit, szinte ebből ismerkedett velük és ezen adatok segítségével tudta, mi a feladata, mit kell, vagy mit tud egyáltalán elérni egy-egy hívónél, vagy nem hívónél. Nyilvántartottak egy-egy emberről lehetőleg mindent, amit tudtak róla: vallásos-e és mennyire, kötött-e egyházi házasságot és ha nem, miért, milyen a szociális helyzete stb. E feladatok a plébános számára sok többletmunkát jelentettek, ezért bevonták a munkába a hívek egy részét is. A „világi hívek apostolkodása” azonban nem jelentette a világiak behatolását a hierarchiába. Az egyházközségek feje mindenkor a plébános volt, és az ő — illetve a legfelsőbb egyházi vezetés — irányítása alatt működtek a világiak. Megkísérelték tehát az egyház társadalmi gyökereit megsokszorozni és erősíteni anélkül, hogy a központi irányításból és ellenőrzésből egy jöttányit is engedtek volna.

Az egyházközségek szervezetét részletesen kidolgozták, és úgy valószínűsítették meg, hogy az egyházközség a püspök intézkedése folytán létesült szervezet és ne a hívek szabad egyesülete legyen. Az egyházközség munkáját „irányító” képviselőtestület tagjainak felét a hívek választották. A másik felét hivatalból kijelölt tagok alkották. A képviselőtestület választotta a tanácsot, amely az egyházközség adminisztrációs munkáját végezte. A tanácsnak hivatalból tagjai voltak: a plébános, a káplánok, a hitoktatók közül legfeljebb kettő, a főváros katolikus vallású képviselője, a karnagy és az egyházközségi intézetek vezetői. Később az

egy-egy képviselőtestület mellett szakosztályok alakultak, amelyek azok irányítása mellett működtek. Egy-egy egyházközségnek hitbuzgalmi, karitatív, szociális, sajtó szakosztálya volt. Ezek a szakosztályok tartották a legközvetlenebb kapcsolatot a hívekkel és váltak könnyen mozgatható segédcapataivá az egyháznak. Az egyházközség tehát a legkiterjedtebb és legátfogóbb, sajátos szerkezetű tömegszervezete volt az egyháznak.

A Horthy-korszakban az egyház társadalmi egyesületeit szervezeti téren is összekapcsolta az egyházközségekkel, a társadalmi egyesületek és az egyházközségek együttműködése következtében megerősödtek az egyesületek; de az egyesületek megerősödését nemcsak ez a szervezeti forma segítette, hanem közrejátszott az egyháznak az egyesületi munka kiszélesítése terén való buzgólkodása.

A világi hívek „buzgólkodása”-tól várta az egyház a tömegekre gyakorolt befolyásának erősödését. Jól tudta, hogy a papság egyedül nem képes a megnövekedett feladatokat ellátni. „Krisztus egyházának az ellenségei is egészen új és modern eszközökkel küzdenek az igaz hit ellen” — írja 1922-ben egy pápai körlevél —, ezért az egyháznak is új eszközökhöz kellett folyamodnia. És létrehozták az Actio Catholicát, a „világiak megmozdulására”, hogy „álljanak a lelkipásztorok mellé”. Az AC a hívők aktivizálását igyekezett elérni az egyház „védelmében”. Magyarországon 1932-ben alakult meg. Legfelsőbb vezetésében, az Országos Vezetőségben (amelynek szervei az Országos Elnökség, az Igazgató Tanács, az Országos Tanács) helyet foglalt a hercegprímás és egy püspök az elnökség tagjaként. Az Országos Vezetőség alá tartozott az egyház-megyei vezetőség, majd ennek alárendelt szerve volt az egyházközség. Az AC tulajdonképpen működési területe tehát az egyházközség volt.³

A szervezeti hálózat kiszélesedése minden téren tapasztalható. Pl. 1920-ig az Országos Katolikus Nővédő Egyesület felügyelete alatt 12 Anyák Köre működött Budapesten, 1930-ig ez a szám megkétszereződött. Ugyanez volt a helyzet a munkásnő- és leányköröknél. Nem volt a társadalomnak olyan rétege, amelyre ne terjedt volna ki az egyház figyelme. Gondosan ügyeltek arra, hogy mindkét nemnek, minden korosztálynak, minden társadalmi osztálynak meglegyen a maga egyesülete. Voltak egyesületeik külön a férfiak részére, külön a nők részére és külön a gyermekek, középiskolás diákok, főiskolások részére, de ezeken belül is pl. a férfiaknál külön kongregációjuk volt az iparosoknak, a tisztviselőknek, az „urak”-nak. A nőknél a cselédlányoknak, a tisztviselőnőknek, a háziasszonyoknak és az „úrinők”-nek külön-külön szervezetük volt. A legfőbb cél az egész társadalom kézbentartása volt. Miután igen jól tudták, hogy az egyes rétegek még az egyház kedvéért sem keverednének egymással, minden osztálynak, sőt rétegnek külön egyesületet szerveztek. Bár egy-egy egyesületet különböző céllal (hitvédelmi, szociális, karitatív) hoztak létre — nem ez volt a lényeges. Mindezek a fő célt szolgálták: az egyházhoz kisérlelték meg közelhozni az egész társadalmat.

Ebből a megállapításból kiindulva az egyesületek működését aszerint kívánjuk a továbbiakban vizsgálni, hogy milyen réteget igyekeztek

tömöríteni. Az egyházközségi szervezettel a különböző kongregációkon kívül, mintegy 15—20 egyesület működött együtt. Nem minden egyházközségben működött minden egyesület, mert a helyi adottságokat messzeemenően figyelembe vették. Ezek közül az egyesületek közül jelentősebbek voltak az Anyák Köre, a Credo Egyesület, az Eucharisztikus Gyermekszövetség, a Gyermekvédelmi és Katolikus Patronázs, a Hitterjesztő Egyesület, a Jézus Szíve Társulat, a Leánykör, az Oltáregyesület, a Szív-gárda, a Szent Vince Egyesület, a Szocialis Missio Társulat, a Szent Zita Kör stb.

A legnehezebb feladata az egyháznak a férfiak körében volt. — Megfigyelhető, hogy a velük való foglalkozás esetében mindig a férfiakat fokozottabban érdeklő, főleg megélhetési és érdekvédelmi problémákat helyezték előtérbe. Ez a munkások és iparosokkal való foglalkozásra még fokozott mértékben áll.

A „Quadragesimo Anno” megjelenése után, mint tudjuk, komoly mozgalom indult meg az egyház kebelén belül a munkásokkal való foglalkozás érdekében. A Quadragesimo Annót „Proletárok megváltása” címen olcsó népies fordításban is kiadták. A Szent István Társulatnak több kiadványa jelent meg, amely a keresztényszocialista eszmék terjesztésére volt hivatva. Ilyen volt a Keresztényszocialista Könyvtár füzetsorozat, amelyet a primás a papság figyelmébe és támogatásába is ajánlott. A Horthy-korszak első éveiben különböző keresztényszocialista szervezeteket próbáltak életrekelteni, de nagyon csekély sikerrel. 1920 januárjában különböző gyűléseket rendezett Budapesten a Keresztény Szocialista Bőrmunkások Országos Szövetsége (amely a munkanélküliek elhelyezésével kívánt tömegeket szerezni), az Éttermi, Kávéházi és Szállodai Alkalmazottak, a Borbély és Fodrászmunkások, a Magántisztviselők stb. „Szövetsége”-i. A keresztényszocialista szervezetek eme szárnypróbálgatásai azonban Magyarországon nem vezettek számottevő eredményre, a munkásokra ezeknek nem volt befolyásuk, közöttük nem volt soha hitelük. A 20-as évek kezdeményezései után mind kevesebbet hallunk róluk és később már önálló akcióik nem is igen voltak.

Az egyház azonban továbbra is megkísérelte, hogy a szociális helyzet javításán fáradozó szervezet képében mutakozzon, ezért minden szociálisnak feltűntethető kormányakciót támogatott, így többek között a munkanélküliség enyhítésére indított mozgalmakat is. 1928-ban pl. a kormány „Magyar Hét” akciót indított az ipari és mezőgazdasági termékek fogyasztásának fokozására, amivel a munkanélküliségen akartak enyhíteni és a külkereskedelmi mérleget kívánták javítani. Ilyen és ehhez hasonló akciókban kapcsolódott be szívesen az egyház. Szervezeteit felhívta ezen gazdasági szempontból teljesen elhibázott akciók aktív támogatására, s ezen keresztül kívánt közelebb kerülni a munkásokhoz, iparosokhoz, ami érthető módon igen nehezen ment.

„A szabadelvű eszmék” térhódítása már a XIX. század második felétől igen intenzív volt a fővárosban. Komolyabb kapcsolata az egyházzal akkor is a budai oldalnak volt, Pesten kevésbé sikeresen dolgoztak, de ha volt egyházi élet Pesten, az főleg a ferencesek és szerviták templo-

mában volt. Katolikus társadalmi és szociális működést csak a legényegyletek fejtettek ki.

A XIX. század 80-as éveiben telepedtek le a fővárosban a Jézus-társaságiak, és ők alakították meg az első katolikus köröket, a Molnár utcai katolikus kört az „úri osztály”-nak, a józsefvárosi katolikus népkört pedig az „alsóbb néposztály” számára. Ebből a népkörből vált aztán ki már a század elején (1901 decemberében) az „Iparosok Mária Kongregációja”.⁴ A kongregáció feladata elsősorban a hitélet elmélyítése volt (közös szentáldozások, lelkigyakorlatok), ezen túlmenően télen társas estélyek rendezésével, nyáron társas kirándulásokkal igyekeztek az együttműködést elmélyíteni. Ehhez járultak még a társas vacsorák, a családi estélyek, amelyeken a nagyobb látogatottság kedvéért kulturális műsort, szavalatokat, zeneszámokat adtak elő. A kongregáció zászlóanyja gróf Wenckheim Frigyesné és Zichy Nándorné volt.

A 20-as években a kongregáció már több szakosztályra oszlott. A Szent Ignác-, Szent József-szakosztályok mutatják, hogy az egyház már a társadalmi munka számára előnyös formáját, a kis egységekben történő agitációt alkalmazta. Ezek a szakosztályok azonkívül, hogy a feladatuknak tekintették az iparosok szórakoztatását, a hitélet fejlesztését — éppen az iparosokra való tekintettel —, a közös pénztárak és munkalehetőségek szervezése révén kölcsönös támogatással akarták a tagok anyagi helyzetét megjavítani.

A XX. század eleje volt a különböző kongregációk megalakulásának ideje. Ekkor alakult meg többek között a Budapesti Tisztviselők Mária Kongregációja. Ennél a kongregációnál — bár a feladatok ugyanazok — jóval kiterjedtebb szervezetet találunk, mint az iparosokénál. Sokkal több tisztségviselőjük, funkciójuk volt. — A tisztviselők kongregációjában háznagy, pénztáros, krónikaíró, könyvtáros, felolvasó, lapterjesztő, főrendező, beteglátogató (területi felosztás szerint) és zászlós-urak voltak.

A kongregáció szakosztályokra oszlott: a Szent Ignác-kongregációnak eucharisztikus és hitvédelmi szakosztálya volt; feladatuk a szentségimádás rendezése, lelkigyakorlatok nyilvántartása stb. volt. A Xavéri Szent Ferenc Kongregációnak missziós szakosztálya; a Szent Gellértnek kulturális szakosztálya és szociális szakosztálya volt. Különböző volt minden kongregációnak a szakosztályfelosztása, azzal a különbséggel, hogy egyik-másik helyen — a helyi viszonyoknak megfelelően — nem minden szakosztály alakult meg.

A kongregáció nemcsak a Budapesten lakókat tömörítette magába, hanem vidéki tagjai is voltak. Ezeknek külön „családfő”-je volt és külön „családfő”-je volt a távollevő tagoknak is.

Kik voltak tagjai a kongregációnak? Kik voltak e „tisztviselők”? A rendszeren bejáró tagok között: MFTR fogalmazót, nyugalmazott telekkönyvvezetőt, belügyminiszteri számvevőségi tanácsost, banktisztviselőt, nyugalmazott ügyvédet, nyugalmazott postafőfelügyelőt, nyugalmazott MÁV főintézőt, nyugalmazott postatakarékpénztári I. osztályú főszám-tanácsost, MFTR főintézőt, székesfővárosi irodafőtisztet, „Hangya”

tisztviselőt, nyugalmazott bankigazgatót, nyugalmazott postafőellenőrt, nyugalmazott okleveles gépészmérnököt találunk.

A Credo egyesületek — foglalkozásra való tekintet nélkül — a férfiakat szervezték. Miután a férfiak megszervezése volt az egyház számára a legnehezebb, feltehetőleg az volt az elképzelés, hogy valamelyes eredmény eléréséhez a plébános segítsége szükséges, ezért egy püspökkari értekezlet 1928-ban elrendelte a Credo egyesületek megalakítását minden plébánia mellett.⁵ Az egyesületek majdnem mindenütt meg is alakultak. Nagy részük havonként tartott összejövetelt, ahol egy-egy vallásos tárgyú beszéden kívül az aktuális politikai kérdéseket is megvitatták. A belvárosi plébánia mellett működött az egyik leghatékonyabban működő Credo egyesület: 200 tagot számlált a 20-as évek végén, látogatottságát tekintve felülmúlta a munkáskerületek Credo egyesületeit.

A férfiakénál jóval kiterjedtebb hálózatúak voltak a női egyesületek, szervezetek és szövetségek. A mozgékonyság, a rugalmasság ugyanúgy jellemző ezekre, mint a férfiak egyesületeire.

Rendkívül érdekes megfigyelni, hogyan kíséreltek meg hatni az asszonyokra. Az 1920-as évben, az élelmezés volt a legfőbb problémájuk az asszonyoknak. A vesztes háború után a lakosság nagy része nyomorgott, a legfontosabb élelmiszercikkekhez nem jutottak hozzá. Ekkor a Katolikus Női Szövetség beszerzési csoportot alapított. A Katolikus Női Szövetség tagjai számára tojást, lipói turót, kolbászarút, gesztenyét, rizst árusított. Ez amellelt, hogy az asszonyok számára igen fontos volt, anyagi hasznot is jelentett a szövetségnek. Így a Mária utca 7. sz. házban dolgozó csoport hirdeteményei rendszeresen megjelentek az újságokban és hírül adták, hogy mi kapható a Szövetségnél.⁶ A babtól és borsótól a húskonzerven át gyertyáig, cipőig, szövött áruig, selyemharisnyáig mindent lehetett kapni.⁷

Az országos Katolikus Nővédő Egyesület 1921-ben a karácsonyi ünnepek alatt a szegényeknek 60 000 K-t osztott ki, a hercegprímás adományából „szegénysorsú tisztviselő családok és özvegyek között”.

A hadiárvák számára a hadiárva-osztály tartott 1922 január elején karácsonyfa ünnepélyt. Ebben az időben a Nővédőegyesületnek már nemcsak hiterjesztési feladatai vannak.

1922 januárjától kezdve minden hónapban Zadravetz tartott előadást számukra. Zadravetz személye biztosíték lehet számunkra, hogy ezeken az előadásokon nem csupán vallási kérdésekről volt szó. Ez itt még csak kezdődő jelenség, a továbbiakban azonban mind világosabbá válik, hogyan akarták az egyház szavával félrevezetni a nőket olyan kérdésekben is, amelyekről addig váltig azt állították, hogy azokban a nőknek nincs és nem is lehet szavuk. Hogyan akartak a nőkön keresztül hatni a családra. Hogyan jutottak el a Keresztény Női Táborig, amely már ennek a gondolatnak a teljes megvalósulása.

Az egyesület 1922 januárjában a patronesszek és a nővédelem iránt érdeklődők részére hetenként kétszer vallásérkölcsi, szociális és karitatív előadásokat rendezett. Előadók nagy része nem egyházi személy volt: Bernolák Nándor népjóléti miniszter, Hohenlohe Egon herceg, Heim

Pál dr., Torday Ferenc dr., Czettler Jenő dr., Welkenberg Alajos dr., Hell Farkas dr., Szabó Artur dr. egyetemi tanár, Parassin József, Szabó György dr. A női egyesületek gombamódra szaporodtak, nem volt társadalmi osztály, amelynek asszonyaival ne foglalkoztak volna és akiknek részére ne lett volna egyesületük. A tanonc- és munkáslány-egyesületek, amelyek a gyárakban, a kisebb üzemekben, a műhelyekben, a boltokban alkalmazott leányokat szervezték, az AC felügyelete alatt állottak, és a Katolikus Dolgozó Leányok Országos Szövetsége rendezett számukra gyakorlati kurzust.⁸ A Katolikus Munkásnők számára otthont tartottak fenn, ahol 70 munkáslány, illetve kifizetésű tisztviselőnek nyújtottak lakást és élelmet. Az állam támogatta rendkívüli segélyekkel az otthont.⁹ Nem tudjuk, hogy milyen volt az arány a munkásnők és a tisztviselőnők között. Feltűnő, hogy más hasonló, munkásnők számára fenntartott intézményekről nem adnak hírt, ugyanakkor ennek az otthonnak létszáma igen csekély. A Katolikus Háziasszonyok Országos Szövetsége a hitbuzgalmi előadásokon kívül főzőtanfolyamokat, háziipari tanfolyamokat rendezett, de foglalkozott a cselédelhelyezéssel és a vasúti misszióval is.¹⁰

A Zita-körök és a cselédkongregációk is az egyházközségekhez kapcsolódtak, sok helyen az egyházközségi irodában alkalmi munkaközvetítés is folyt. Ezek a körök és kongregációk az engedelmességre, beletörődésre, szelidségre, szerénységre igyekeztek nevelni a cselédleányokat. Körök azonban nem volt túl széles. Ha meggondoljuk, hogy a belvárosi plébánia mellett működő Zita-körnek 1930 táján mindössze 50 tagja volt, és ha számba vesszük, hogy ezek közül jó pár csak papíron volt tagja a körnek — pedig a Belvárosban, éppen a jómódú családok lakóhelyén, nem csekély számú háztartási alkalmazott lehetett —, nem nevezhetjük túl eredményesnek a Zita-körök munkáját, sem ebben az időben, sem a későbbi években.

Az Anyák Körének feladata a szegény anyák látogatása, segélyekkel, tejjel való ellátása volt. Ez majdnem minden egyházközségben megalakult. Az Anyák Köre látogatottságánál fogva messze felette állt a többi egyesületnek. 1928—29-ben 19 egyházközségben működött, a beiratkozott és gondozott családok száma 2062, a gyermekeké pedig 9219 volt. Feladata, anyák és csecsemők egészségügyi gondozása, lényegében állami feladat lett volna.

Mindezek a szociális intézkedések nem jelentettek számottevő segítséget; nem az alapvető bajokat szüntették meg, csak szépségtapaszt tettek a csúnya sebekre. Az egyház egész apparátusával védelmezte a szegénység, a nyomor alapvető kútforrását: a nagytőkét, a mammutbirtokokat. De támogatta a Caritas-t is — a jótékonykodást —, ami természetesen nem változtatott azon a tényen, hogy Magyarországon a tbc népbetegség lett, hogy Közép-Európában nálunk volt a legmagasabb a csecsemőhalandóság, hogy szép számmal voltak nyomortanyáink.

A Szociális Misszió Társulat az 1921—29-es években 24 egyházközségben működött. Munkáját az egyházközségek anyagi támogatásával végezte. Munkaterülete hasonló volt az Anyák Köréhez.

A Katolikus Patronázs nőbizottsága a züllésnek kitétt gyermekeket lett volna hivatva felkarolni. A Katolikus Tisztviselők egylete kereskedelmi szakiskolát és tanfolyamokat tartott fenn gépírás, gyorsírás és nyelvek elsajátítására. Különbféle kézimunkák értékesítését és közvetítését a Testvérszövetség végezte. A Katolikus Háziasszonyok Országos Szövetsége 3 otthont tartott fenn 110 férőhellyel cseléd lányok, kenyérkereső nők és diáklányok számára. A Katolikus Nővédő otthonában 140 férőhely volt. Otthona volt a Dolgozó Lányoknak, a Katolikus Tisztviselők Budapesti Egyesületének, a Testvérszövetségnek, a Szentlélekszövetségnek, a Kis Teréz kollégiumnak és a Menza Egyesületnek. Nyaralótelepe volt a Katolikus Tisztviselők Egyesületének és nyaralót bérelt a Katolikus Lányok Országos Szövetsége.

Az előbb említett egyesületek, szövetségek a Katolikus Nőegyesületek Országos Szövetségéhez tartoztak már 1930-ban. Majdnem minden nőegyesület ide tartozott (a kongregációk és az oltáregyesületek kivételével). Az Országos Szövetség állt összeköttetésben a hatóságokkal és szerzetes rendekkel. A Szövetség lett volna a magyar katolikus női társadalom összefogó, irányító és reprezentatív szerve, amely a már meglévő női szövetségeket, egyesületeket, testületeket összefogta. Feladata volt még a Szövetségnek „a még katolikus nőegyesületekbe nem tartozó katolikus nők tömörülését helyi egyesületek létesítésével elősegíteni”. Ezenkívül a Szövetség volt hivatott a külfölddel való érintkezést fenntartani.

Az 1942. évi jelentés szerint a Szövetség 13 országos jellegű testületet fogott össze (köztük három nagy ifjúsági mozgalmat: a Kloszt, Kalászt és a Dolgozó Lányokat) és 13 testület 1844 egyesületét, amelyekkel az egyházmegyei látogatások során tartották fenn a kapcsolatot.¹¹

Nem szakadtak el a Szövetségen kívül álló katolikus központi egyesületektől, a kongregációktól, az Oltáregyesületektől sem. Az Országos Szövetség lapot adott ki, a Katolikus Nők Lapját, amely valamennyi női egyesület lapja volt.

A Szövetség irányítását az Intézőbizottság végezte, a csatlakozott mozgalmak a maguk területén a Szövetség segítségével maguk irányították a munkát, kurzusokkal, amelyekre a központ adta az előadót, munkafüzetekkel és lapokkal. Munkafüzete volt a Klosznak, Kalásznak, Dolgozó Lányoknak, a Szent Zita-köröknek, a Szövetségi Központnak stb. Az Asszonyok-Leányok, Nagyasszonyunk, Tulipántos Láda, Dolgozó Nő, Házimunka c. lapok voltak az előbb említett egyesületek orgánumai. Ezenkívül a Szentlélek Szövetségnek, a Katolikus Tanítónők és Tanárnők Országos Egyesületének volt lapja.

A Szövetség bizottságain keresztül végezte munkáját. Hét bizottság volt: Hitéleti Bizottság, Leányvédelmi Bizottság, Ifjúsági Bizottság, Szociálpolitikai Bizottság, Háztartási-Gazdasági Bizottság, Szociálkaritatív Bizottság és Szervező Bizottság.

A Hitéleti Bizottság vezetője gróf Eszterházy Mária volt. Katechizmus-versenyeket szerveztek, betegeket látogattak és ezeknél „apostolkodtak”.

A Leányvédelmi Bizottság a leányvédelemmel foglalkozó szervezeteket fogta össze. Vezetője Szegedy-Maszák Aladárné volt. Ide tartoztak a már korábban említett Szent Zita-körök, a Katolikus Háziasszonyok Országos Szövetsége.

Az Ifjúsági Bizottság munkájáról a későbbiekben, az ifjúsági egyesületeknél szó lesz.

A Szociálpolitikai Bizottság vezetője Schlachta Margit volt. Ennek a bizottságnak volt a feladata a katolikus nők politikai — ahogy ők nevezték: állampolgári nevelése. Azt, hogy hogyan végezték ezt a munkát, a Keresztény Női Tábor munkájából láthattuk.

A Háztartási-Gazdasági Bizottság főleg a már említett Katolikus Háziasszonyok Országos Szövetségében fejtette ki működését. Korszerű ételmeztetés, szappanmegtakarítás, takarékos fűtés volt az előadások, a bemutatók tárgya. Különböző háborús étel és befőzési recepteket adtak ki és propagáltak a háború alatt. Ilyen receptkönyvet adott ki a Dolgozó Lányok is, a Kalász is. A Testvérszövetség eszpresszót és háziipari üzemet tartott fenn. A bizottság vezetője Strumpf Károlyné volt.

Bekapcsolódott a háború idején az egyház a nőknek a háború melletti mozgósításába. Ez két vonalon történt: a Keresztény Női Tábor útján és a Nők Önkéntes Honvédelmi munkaszolgálati útján. Ez utóbbi Országos Felügyelősége a csúciszervezetek között a Katolikus Nők Szövetségét is felkérte a toborzásra és a jelentkezők nyilvántartására.

A kongregációk kívül estek a tulajdonképpeni társadalmi egyesületek keretein. Így a kongregációk nem tartoztak az egyesületek központjához. A kongregációk rendeltetésüknek megfelelően hitterjesztési közösségek voltak, ténylegesen azonban módszereik, szervezetük hasonlósága, működésük a mi szemünkben társadalmi egyesületté avatja őket. Ezért beszéltünk a férfiak egyes kongregációiról az előbbiekben, és ezért beszélünk erről a nőknél is. Nem lehet feladatunk minden Mária-kongregáció szervezetének, működésének ismertetése, inkább egy jellemző kongregációt ragadunk ki.

A Magyarok Nagyasszonyáról nevezett és Szt. Ágnes pártfogása alatt álló úrilányok kongregációja az 1941—42-es évben¹² két csoportban működött: az iskolából kimaradt tagokból állt az I. csoport, és a még iskolába járók alkották a II. csoportot. Az I. csoport 56 tagot, 24 külsőtagot (ez utóbbiak között asszonyok is voltak), a II. csoport 17 tagot és 14 jelöltet számlált. Mind a két csoport minden második héten rendes gyűlést tartott. A kongregációk mindegyike egy-egy előljáró irányítása alatt működött, s ezek minden esetben egyházi emberek voltak. A kongregáció előljárója az 1941. évben Körtvélyessy Ferenc hittanár volt. Tisztikara egy elnöknőből, két asszisztensből, egy titkárból, egy jelölt mesternőből, háznagyból, pénztárosból, könyvtárosokból és tanácsosokból (10) állt. 1941-ben 20 rendes gyűlést, 5 magisztrátusi gyűlést és külön 1—1 szakosztályi gyűlést tartottak. A kongregációban három szakosztály működött: hitbuzgalmi, missziós és szociális.

A hitbuzgalmi szakosztály szentségimádási vasárnapokat rendezett. A missziós szakosztály missziós folyóiratokat terjesztett. Három kínai

gyermeket kereszteltetett meg és 126 pengő adományt küldött a kínai missziók részére. A szociális szakosztály tagjai szegény családokat, hadbavonultak hozzátartozóit látogatták, sebesült honvédeket kerestek fel a kórházakban és sajtótermékeket vittek számukra. Vezeték az Illatos úti gyermekek szívgárdáját.

Egy-egy gyűlésükön előadásokat hallgattak és egy-egy aktuális kérdést vitattak meg. Kimondottan vallási tárgyú gyűlésük az egész esztendőben kettő volt, a többi tárgya a lányokat, mint társadalmi lényeket foglalkoztató probléma volt: a november 4-i gyűlésén a Dolgozó Lányok központi vezetője ismertette mozgalmukat, a prézes a szenvedő lelkek segítségéről beszélt, november 18-án ismertették „A keresztény házasságról” szóló pápai körlevelet. A prézes Szent Erzsébetről emlékezett meg, utána a házasság egyes problémáit vitatták meg. December 2-án Nagy Töhötöm S. J. finnországi útjáról és az ott szerzett tapasztalatairól tartott előadást. Előadásokat tartottak még a leányideálról, továbbá Leány a jövő frontján, A kongreganista feladatai a mai időbeni, Milyen leányt keres a mai modern katolikus férfi?, Krisztusi elvhűség a mindennapi életben, A népi írókról és népi irodalomról, Film, színház, irodalom és a család címmel. Belekapcsolódtak a háborús Magyarország életébe, „Honvédnap”-ot rendeztek, amely alkalomból műsoros estet rendeztek, sebesült katonákat láttak vendégül, majd fel is keresték őket a kórházban.

A legnagyobb gondja az egyháznak az ifjúság megszerzése volt. Hatását, mint a későbbiekben látni fogjuk, főleg az iskolákon keresztül érte el, de az ifjúsági egyesületekben kifejtett tevékenysége is figyelemre méltó.

Ha az egyetemi hallgatók szervezeteit tekintjük, elsők az Emericánát kell megemlítenünk. Az Emericana közismert egyetemi bajtársi egyesületei csak részei az Emericának, amelynek tagjai legtöbbször a „legmagasabb” körökből kerültek ki, de leghírhedtebbé az egyetemi szervezetek váltak.

Az Emericana mindig az egyház közvetlen irányítása alatt állott. 1939-től az új alapszabályok értelmében az Emericana commendatorait maga a hercegprímás nevezte ki. Az Emericana funkcionáriusai egyben rendszerint valamely komoly állami pozíciót foglaltak el.¹³ Az állam és egyház összefonódása mindenkor szemléltetően megmutatkozott. Az említett esztendőben a hercegprímás a Budapestvidéki tankerületi kir. főigazgató előterjesztésére (aki egyben az Emericana commendatorának állandó helyettese is volt) a commendátori tisztségre dr. Bitter Illés apátot, a magister magnusi tisztre pedig Gerevich Tibor egy. nyilv. r. tanárt nevezte ki.¹⁴ Az Emericana feladata volt a Horthy-féle „keresztény szellem”-et az egyetemeken meghonosítani. Ez azt jelentette, hogy tagjai ugyan szóban és írásban többször hangoztatták a napi politikától való távolmaradásukat, de a gyakorlatban sokszor használta fel őket a kormány sztrájkmozgalmak levezetésére, vagy hangulatkeltésre (pl. zsidóveréseknél). Körülbelül ugyanaz volt a feladatuk, mint a szintén egyházi vezetés alatt álló Szent Imre-kollégiumoknak. A budai és pesti Szent

Imre-kollégiumok, amelyek eredetileg arra voltak hivatottak, hogy a Budapesten egyetemre járó, de vidéken lakó tanulóifjúságot katolikus szellemben neveljék és megfelelő környezetben tartsák, a gyakorlatban az ellenforradalom biztos bástyaivá alakultak, ahonnan csoportosan vonultak ki a különböző verekedésekre a fiatalok, „a haza, a vallás, az erkölcs” stb. védelmében.

Az egyházi cserkészmozgalom (a klérusnak külön csapatai voltak) létszámát és méreteit tekintve közvetlenül az iskolai mozgalom után következett.¹⁵ A csapatok 62,5%-a iskolai csapat volt, az iskolák után a legnagyobb százalékkal az egyházközségek szerepeltek mint fenntartó testület. Ezek a csapatok szervesen beilleszkedtek az országos cserkészmozgalomba. Korán felismerték a cserkészmozgalom jelentőségét a klérus szempontjából, ezért messzemenően támogatták. De mindez csak a fiú csapatokra vonatkozott, mert a leány cserkészmozgalmat a hercegprímás azzal az indokolással tiltotta el az egyházi iskolákban, hogy „nem felel meg a leánypszychének”.¹⁶

Volt olyan egyházi cserkészcsapat, amely legényegyleten belül működött, pl. a „Magor” 169. sz. cserkészcsapat. Ez nyilvánvalóan azt jelentette, hogy a legényegylet tagjai közül szervezték. Az ilyen csapatokat anyagilag az esetek többségében az egyházközségek támogatták.¹⁷

Ugyanennek a legényegyletnek leventecsapata is volt, minthogy a leventemozgalom is élvezte a klérus támogatását. Itt azonban sokkal több probléma merült fel, mint a cserkészmozgalomnál; legfőbb aggodalmuk az volt, hogy a leventemozgalom ugyanúgy kötelező volt a középiskolás diákok, mint az iparostanulók számára, sőt egy csoportban kaptak kiképzést, ami a társadalmi osztályok elkülönülése szempontjából igen káros volt. Ez pedig szögesen ellentétes volt az egyház nevelési elveivel.

Kiterjedt az egyház gondoskodása a kisgyermekekre is; főleg szociális kérdések megoldásán keresztül próbáltak közelebb férkőzni hozzájuk, és rajtuk keresztül a családhoz. Tennivaló akadt volna bőven, a fővárosban lakó gyermekek nagyobbik része, főleg a 20-as és a 30-as évek elején, nyomornak és nélkülözésnek volt kitéve. 1920-ban az akkori katolikus nagygyűlés folyamán megalakult a Katolikus Gyermekevédelmi Központ, amelynek rendeltetése az volt, hogy a meglévő katolikus gyermekvédelmi szervezeteknek egyöntetű irányítást biztosítson.¹⁸ A Központ Budapesten irodát állított fel. A Központoz tartozó szociális gyermekvédő egyesületek közül a Keresztény Szeretet Országos Gyermekevédő Műve elnevezésű egyesülettel találkozunk e korszakban a legtöbbször. Az egyesület főleg a gyermekek gondozásával és nyaraltatásával foglalkozott; mindkettőnél igénybe vette a főváros és az állam intenzív támogatását. Többek között 1921-ben az egyesület Óbudán házat vásárolt a Katolikus Tanulók Összejövele Óbudán elnevezéssel létrejött egyesülés céljaira, amely feladatául tűzte ki, hogy elemi, polgári és középiskolai tanulókat külön-külön csoportokban, szabad idejükben szórakoztasson és ezzel őket a haladó eszméktől megóvjá. (A ház rendbehozatalára a vallásalapból kértek és kaptak segílyt.)¹⁹

Az elemista gyerekeket főleg a Szívárdába és az Eucharisztikus Gyermekszövetségbe szervezték. A kicsiknél az egyház számára nagy problémát okozott már a 30-as évek elejétől a szociáldemokrata „Gyermekbarát” szervezet működése.

Az egyház társadalmi egyesületei (még azok is, amelyek kimondottan hitbuzgalmi célok érdekében jöttek létre) világnézeti nevelést voltak hivatottak adni. A társadalom minden rétegének gondolkodását kívánták irányítani a maguk érdekeinek megfelelően. Az élet minden területére kiterjedő hatással kívánták az egész társadalmat átfonni; figyelemmel kísérték a nemzetközi eseményeket, érdeklődtek a családi problémák iránt, művészeti, irodalmi, zenei problémákat vitattak meg. Mi ez, ha nem az egyes emberen keresztül, annak gondjain, bajain keresztül a tömeg formálása. Nem volt Magyarországon sem méreteiben, sem szervezettségében olyan polgári politikai párt, amely akárcsak megközelítette volna az egyházat a politizálásban.

Az iskolák

Az egyházi iskolák az összes egyházi intézmény közül a legnagyobb hatást gyakorolták a fővárosi társadalomra. Társadalomformáló erejük — bátran állíthatjuk — nemcsak a társadalom katolikus részénél mutatkozott, hanem más felekezetek tagjainál is. Budapesten olyan intézményei voltak az egyháznak, mint a piaristák, a bencések fiúgimnáziuma, leányok részére pedig az Angolkisasszonyok gimnáziuma, a Notre Dame de Sion stb. Ezeket az intézményeket nemcsak a katolikus családok gyermekei keresték fel, hanem szívesen járatták gyermeküket katolikus felekezeti iskolába — amennyiben befogadták őket — a középosztály más felekezeti családjai is. Mi okozta ezeknek iskolák nagy népszerűségét e körökben? Hogyan érték el ezt a hatást, milyen szervezettel, milyen oktatási módszerekkel, mi volt a nevelési elvük, a kitűzött céljuk, és végül is milyen volt hatásuk a társadalomra? — Ezeket a kérdéseket kell elsősorban megvizsgálni, ha a katolikus iskolaügyről beszélünk.

Előljáróban le kell szögeznünk, hogy úgy véljük, hibát követnénk el, ha kizárólag e felekezeti, s kimondottan katolikus intézményeket vennénk figyelembe. Budapesten, de az ország többi részében is, az egyház irányítása, szempontjai nemcsak a kimondottan katolikus iskoláknál voltak érezhetőek, hanem a többi iskolánál is. Ez a befolyás nemcsak a tananyag tematikájánál mutatkozott, hanem a tanszemélyzet összetételénél is. Példának szeretnénk megemlíteni a Gizella királyné fővárosi leánygimnázium 1940-ben megüresedett igazgatói állásának ügyét. Nem kisebb egyházi személy, mint maga a hercegprímás foglalkozott ezzel a kérdéssel, és levélben fordult megbízottjához, Mészáros Jánoshoz, hogy járjon el a fővárosnál, a polgármesternél, hogy az igazgatói állás betöltésénél legyenek tekintettel az egyház álláspontjára és csak katolikus embert tegyenek meg igazgatónak. Sok az apostata pap és világi az iskolák igazgatói és tanári karában, méltatlankodott a hercegprímás. Mészáros el is járt, és közölte felettesével, hogy „A Polgármester Úr nagy megértés-

sel fogadta előterjesztésemet . . . biztosított arról, hogy a jövőben az igazgatói állások betöltésénél feltétlenül szem előtt fogja tartani Főmagasságodnak nagyon is indokolt szempontjait". Mészáros ajánlott is mindjárt igazgatót, és a polgármester nem zárkózott el a javaslat elől.²⁰

A budapesti egyházi iskolák a Katolikus Tanügyi Tanács irányításával működtek. A katolikus egyházzal lévén szó, a tanács természetesen csak tanácsadó testület lehetett, amely észrevételeit, jelentéseit a hercegprímásnak tette meg, aki végső fokon döntött minden kérdésben. A Katolikus Tanügyi Tanács már vezető személyén keresztül is szoros kapcsolatot tartott fenn az állami Országos Közoktatási Tanáccsal. Huszti József egy. tanár, a Katolikus Tanügyi Tanács másodelnöke, majd 1940-ben elnöke, egyben az Országos Közoktatásügyi Tanács ügyvezető alelnöke is volt. A Katolikus Tanügyi Tanács általában hat tagból állott, tagjai kifejezetten klerikális érzelmű vezető pedagógusok, vagy más vezető tisztviselők voltak. Az említett évben (1940) a Katolikus Tanügyi Tanács elnöke Huszti József, alelnöke Simon Károly, tagjai Dsida Ottó, Krywald Ottó városmajori plébános, Mertán János és Padányi Andor voltak.

Az egyházi iskolák Budapesten kevés kivétellel szerzetesi iskolák voltak. Működtek tanárképző intézeteik, gimnáziumaik, tanítóképzőik, líceumaik, kereskedelmi szaktanfolyamaik, polgári iskolák, elemi iskolák stb. Az egyes iskolák egy tanulóra eső tanszemélyzete, osztályainak száma nem sokban különbözött az állami, illetve fővárosi iskoláéktól. Bizonyos ingadozás mutatkozik — egyes években — főleg a városi, illetve állami iskolák javára.

Az egyházi iskolákban, középiskolákban, gimnáziumokban 19—27 főre esett általában egy tanár (1930-ban az Angolkisasszonyoknál 19, a Piaristáknál 23, az Érseki Reálgimnáziumban 27 főre esett egy tanár). Ez a szám erősen romlott — érthetően — az ún. népiskoláknál. Itt 28—40 tanulóra esett egy tanító, illetve nevelő. Természetesen minden intézetnél más és más a helyzet, de szembetűnő az elemi iskolák és óvodák elhanyagolt volta.

Az egyház — felismerve hatalmas társadalmi jelentőségét — egyik legfőbb feladatának tekintette a nevelést. A Horthy-korszak állama jó néven vette, hogy az állami iskolák mellett kiépüljön egy jól szervezett egyházi iskolahálózat, mert az egyház évszázadok alatt kiépült iskolarendszerével, tanító szerzetesrendjeivel igen hathatósan tudta szolgálni az ellenforradalmi rendszert.

Nagy gondot fordítottak nemcsak az iskolák vezetőinek megválasztására, hanem az egyszerű tanítók világnézetére is. A tanítók csak keresztény és nemzeti világnézetűek lehetnek, mert a többit ki kell onnan seprűzni, hangoztatta a Nemzetnevelés.²¹

Az együttműködés mindkét fél — mind az állam, mind az egyház — számára gyümölcsöző volt. A klérus tanácsára a nem felekezeti iskolákban is bevezették az előadások megkezdése előtti és utáni kötelező imát; az ünnepnapokon való templombajarást, a lelkigyakorlatokat és a vallástan tanítását mindenki számára kötelezővé, az egész tanítás alapjává tették.

Ebből következik, hogy nemcsak a tanítók, hanem a hittanítók politikai megbízhatóságára is igen ügyeltek.

A nevelési elveket a nevelési alanyhoz formálták. Az iparos tanulóknak, az elemi iskolák olyan tagozataiban, ahová a szegénygyerekek jártak, a fennálló rendszerbe való beletörődést hirdették. Az erkölcs tan és a szegény diákok számára szánt könyvek minduntalan az isteni gondviselés bölcsességét hangoztatták, amely mindenkor teremtett szegényeket és gazdagokat; de a szegényeknek emiatt nem szabad zúgolódniuk, mert ez isten akarata, és isten előtt mindannyian úgyis egyenlők vagyunk. Erkölcsi történeteket, tanmeséket oktattak, amelyek arról szóltak, hogyan kell a szegénynek minden zokszó nélkül vidáman elviselnie sorsát, és hogyan kell minden esetben hűséggel viseltetni uraik iránt. Ezek voltak a szegények számára szánt nevelési elvek a polgári iskolákban. A fővárosban voltak azonban olyan egyházi iskolák, amelyekben természetesen nem ezeket a nevelési elveket domborították ki, mert ezekből az iskolákból kellett kikerülnie a „vezető réteg”-nek, amely hivatott volt, a szántszándékkal tudatlanságban hagyott, önálló gondolkodásra nem tanított tömeget vezetni. Ilyen középiskolák voltak többek között a piaristák, a bencések budapesti gimnáziumai. Ezekből sok vezető tisztviselő került ki.

Ha azt nézzük, hol volt az egyház munkája eredményesebb iskolai vonalon: a szegényebb rétegek, avagy az „úri osztály” körében, azt hisszük, nyugodtan megállapíthatjuk, hogy ha sikerült is ideig-óráig „osztálybékét” teremteni a lelkekben a népiskolákban, az izzó paraszt tartósan elaltatni nem lehetett. Az elemi iskolákból és a polgárikból is százával és ezrével kerültek ki olyan fiatalok, akik felnöve a haladásért dolgoztak, harcoltak — és talán éppen az egyházi iskola légköre segítette őket tisztánlátásuk kialakításában. Nem állíthatjuk, hogy nem került ki az „úri osztály” egyházi iskolában tanult gyermekei közül (mint ahogy került is ki) a haladást szolgáló ember, de a többségre egy életen át hatott az egyházi nevelés. És kineveltek a gimnáziumokban és az egyetemeken olyan vezető gárdát, amely a fennálló társadalmi rendszerért mindenre kész volt.

Itt jutunk el ismét ahhoz a kérdéshez, hogy mi okozta ezen iskolák népszerűségét a vezető réteg, az értelmiség és a kispolgárság bizonyos rétegeinél? Az, hogy miért voltak népszerűek az egyházi iskolák a vezető rétegek körében, az előbb elmondottakból egyenesen adódik. De miért iratta sok értelmiségi és kispolgár egyházi iskolába gyermekét? Ez sokkal összetettebb kérdés.

Kétségtelenül döntő szerepet játszott pedagógusaik jó szakmai felkészültsége is, de emellett elgondolkoztató az az imponálóan céltudatos, szervezett nevelési rendszer, amelyet évszázadokon át kiépítettek, és amelyet éppen tudatossága és következetessége miatt sikerrel alkalmaztak egy gyökeréig reakciós cél, a mind fejlettebb valláserkölcsi nevelés szolgálatában. Az állami vagy fővárosi iskolák pedagógusai közé — akárhogy vigyáztak — becsúsztott néha egy-egy haladó gondolkodású, más világnézetű tanerő, aki képes volt — néha akaratán kívül — meg-

bontani a nevelői kar egységét. Az egyházi iskolák nagy részében, még ha voltak is személyi ellentétek, egyéniségből származó különbözőségek az egyes tanerők között, a tanári kar egységes volt, a nevelési elv fő vonalában egységes volt. És az a kispolgár, aki gyermekét egyházi iskolába iratta — jöllehet ő maga már azt is elfelejtette, hogy hol van felekezete temploma —, nem azt látta, hogy hogyan nevelik ott a gyermekét, és mire, hanem hogy jól megtanul latinul, és ismerni fogja az irodalmat. Valami állhatatosság, megingathatatlanság, szervezethez való ragaszkodás áradt ezekből az iskolákból, és ez a légkör alkalmas volt az ismeretek pontos elsajátítására. Pedig módszereik nem voltak megnyerőek a gondolkodni szerető ember számára.

Milyenek voltak a módszereik?

Minden réteget a feltétlen engedelmességre, a felsőbbbség tiszteletére, a parancs maradéktalan végrehajtására neveltek. Ők saját magukról azt mondták, hogy a szeretetteljes szigor alkalmazták, de úgy véljük, e jelző második része az, ami a valóságnak inkább megfelel. Gyakran használtak testi fenytést is, de nem a nagynevű gimnáziumokban. Itt egészen más volt a légkör. A bencések reálgimnáziumát Budapesten az 1923—24-es iskolaévben nyitották meg. A tanári kar legfőbb törekvése a szülői házzal való kapcsolat kiépítése volt. Az iskolába csak felvételi vizsgák útján lehetett bekerülni. Ez volt az első szelekció, ezt követte azután az évenkénti válogatás, hogy végül csak azok a tanulók maradjanak meg, akik magatartásban, felkészültségben megütötték a mértéket. Szülői értekezleteiken hangsúlyozták, hogy „az iskolának és a szülői háznak szellemi szövetségre kell lépnie”.²² Az első zászlót az iskolának a szülők vették. A zászlóavatáson megjelent József főherceg, Heinrich Ferenc volt miniszter, dr. Térfy Béla volt miniszter, Mészáros János érseki helytartó. Rákosi Jenő mint volt bencésdiák beszélt az ünnepségen, hogy „aranykapcsolat kovácsoljon a Rend és az egykori tanítványok között”.²³

Az iskolában megalakult a Katolikus Bencés Diákok Szövetségének Budapesti Osztálya, amelynek fő feladata volt kapcsolatot tartani a végzett növendékekkel. Ilyen egyesületük volt a piaristáknak is. Nagyon jól tudták, hogy milyen célt szolgálnak ezek a szervezetek. A cél egyrészt az volt, hogy a végzeteknél, akik az élet különböző területein helyezkedtek el, ne veszítsék el befolyásukat, másrészt az, hogy az iskolapadban ülő diákok előtt elhivatottságuk példaképpen lebegjen.

Sokat adtak arra is, hogy ezeken az egyesületi gyűléseken nagynevű személyek jelenjenek meg. A Bencés diákok alakuló gyűlésén Bárdos Remig főapát elnökölt, megjelent Vass József népjóléti miniszter, Rákosi Jenő, Térfy Gyula kúriai tanácselnök, Térfy Dezső ítélőtáblai tanácselnök, Sárkány Ferenc és Palásty Béla miniszteri tanácsosok.

A tanárok majdnem mindegyike részt vett valamilyen katolikus társadalmi egyesület munkájában. 1925-26-ban hat tanár közül három tagja volt az Emericának; az igazgató, Kádár Titusz bencés áldozópap, a Katolikus Tanáregyesület választmányi tagja, a Foederatio Americana Arrabona Corporatiójának delegátusa stb. volt.

A leányiskolák nevelési iránya, az egyház köztudomású felfogása miatt egészen más irányú volt. A nőt meg akarták tartani a családnak, mert a nők egyenjogúsága veszedelmet jelentett a fennálló rendszerre. A nő egyetlen érvényesülési területe a család, és amennyiben leánygimnáziumokat tartottak fenn — mert bizonyos mértékig kénytelenek voltak lépést tartani a korrallal —, ezek az iskolák olyan asszonyokat voltak hivatva nevelni, akiknek életcélja az volt, hogy egy lehetőleg minél magasabb beosztásban levő tisztviselő oldalán foglalják el helyüket a társadalomban.

Minden iskolát a sovinizmus, a revizionizmus szelleme járt át. A gyermekeket kicsi koruktól kezdve igyekeztek úgy nevelni, hogy mindennemű tiltakozás a fennálló rendszer ellen bűnnek és hibának tűnjön; Dózsa lázadó, aki méltó büntetését nyerte el a tüzes trónon, Rákóczi felkelése végzetes hiba volt, amely csak bajba sodorta az országot, 1848 katasztrófa, a helyes politika 1867 volt, mert akkor indulhatott meg az ország a fejlődés útján.

Irodalomtanításukban is ez a szemlélet tükröződött, Mikszáthtól és Móricztól tiltották a gyermekeket, az igazi olvasmányt Prohászka, Herczeg Ferenc, Tormay Cecil írásai jelentették.

Mindezen munkájukért megérdemelten kapták a megfelelő támogatást az államtól és a fővárostól.

Nem tévesztette szem elől az egyház a főiskolákat, egyetemeket sem. Itt sem csak a hittudományi karra terjedt ki befolyásoló hatalma, hanem a többi karon is érezhető volt álláspontjának érvényesülése. Egyetemi tanárrá választásoknál az egyház szava döntő volt.

Különbözik a tudományos és szociális intézmények egész sorának vezetőségébe, illetve vezetői székébe történő kinevezéseknél vagy választásoknál az egyház ajánlását vagy jelölését messzemenően tekintetbe vették. Nem beszéltünk az olyan kimondottan katolikus intézményekről, mint a Szent István Társulat, vagy annak nyomdája. Érdekes, hogy Társulat igazgatói székébe javaslatba kerülők között 1940-ben milyen sokat találunk az főváros közigazgatásából jól ismert Huszár és Ripka nevével.

A Vakok Intézete igazgatói állásának betöltésénél is megtette észrevételeit a hercegprímás. Az irgalmas nővérek főnöknője jelenti a hercegprímásnak,²⁴ hogy protestáns igazgatót akarnak a Vakok Intézetéhez kinevezni, és ő már Fraknoi főigazgató közbenjárását kérte. A jelentés felsorolja a jelölteket, mindegyikről elmondja véleményét, „református felesége van — nem kell”, „katolikus, de forradalmi szellemű — nem kívánatos”. A főnöknő kéri az egyház fejét, interveníáljon Hómannál ugyanúgy, mint hét évvel korábban. Jellemző, hogy a protestáns jelöltet még az ott tanító katolikus tanerők is támogatják, és minden emberi számítás szerint ő lenne a legalkalmasabb, mert régen ott tanít, állandóan helyettesíti is az igazgatót. A klérus mégsem tud belenyugodni, hogy egy ilyen pozícióba ne a saját emberét ültesse.

Jelentős a befolyás a szegényházaknál, jótékonyági intézményeknél, hacsak azokat nem kimondottan más felekezet tartotta fenn.

A Horthyék szervezte ún. iskolán kívüli népművelést a legfelsőbb egyházi vezetők igen komolyan támogatták,²⁵ nehezebben ment ez az

alsópapság és a katolikus tanítóság részéről, amely nem igen akart újabb kötelezettségeket vállalni, vagy még inkább: nehezen viselte el, hogy az államhatalom szervei vele rendelkezzenek.

A kezdeti problémáktól eltekintve — a fővárosban is, vidéken is — az iskolán kívüli népművelés irányítói között ott találjuk a papokat.

Arról, hogy a színházak és mozik, filmgyárak felső irányításában az egyháznak szerepe lett volna, nincs tudomásunk. De tudunk arról, hogy sok helyen a női kongregációk, női egyesületek, az egyházközségek női tagozatai mintegy társadalmi ellenőrzést szerveztek a mozik felett, és a számukra „erkölcstelen” filmek ellen próbáltak társadalmi bojkottot szervezni, s így irányítólag hatni a műsorpolitikára.²⁶

A sajtó

A sajtó nagy társadalomnevelő erejét a klérus korán felismerte. Már X. Pius pápa arra hívta fel papjai figyelmét, hogy hiába építenek templomokat, hiába tartanak missziókat, alapítanak iskolát, ha nincsen a klérusnak jól irányított sajtója.²⁷

A Központi Sajtóvállalat a 20-as évek elején állami támogatással alakult meg, Bangha páter aktív közreműködésével. Résztvevői között volt a püspöki kar számos tagja (Csiszárík, Hanauer, Prohászka, Rott), a részvények legnagyobb része pedig a nagybirtokos arisztokrácia kezében volt.²⁸

A Központi Sajtóvállalat lapjai voltak a Nemzeti Újság, az Új Nemzedék, Képes Krónika, később a Sziklán Állunk és más ifjúsági lapok.

Az Új Nemzedék és a Nemzeti Újság napilap volt. Jóval olcsóbban kerültek forgalomba, mint a Budapesten megjelenő napilapok túlnyomó többsége. Ezt csak úgy tudták elérni, ha mind az állam, mind az egyház komoly anyagi támogatást nyújtott a vállalatnak, amely mindezek ellenére egész fennállása idején deficitel dolgozott. A prímási körlevelek beszámolnak arról, hogy többször rendeztek gyűjtést a sajtó számára; és megemlítik azt is, hogy az egyházi pénztár segítséget nyújtott a vállalatnak. Különböző címenek kaptak anyagi hozzájárulást: hol kultúradó részleteként, hol kölcsön címén, hol pedig gyűjtés címén.²⁹

Minden alkalmat megragadtak az egyházi sajtó terjesztésére, nem riadtak vissza az erkölcsi terrortól sem. Az egyházközségek egyik legfontosabb feladatává tették a klérus lapjainak terjesztését. Az egyházközség fejének, a plébánosnak feladata volt családlátogatásoknál, a hívőkkel való érintkezésnél, mindenkor megragadni az alkalmat annak megmagyarozására, hogy csak olyan sajtót szabad olvasni, amely „lelkük épülésére” szolgál.

Sajtónapokat rendeztek a fővárosban, amikor a templomokban a prédikáció témája a katolikus sajtó volt. A nőegyesületek, illetve az egyházközségekhez tartozó jótékonyági, hitbuzgalmi és egyéb szervezetek első propagálói voltak újságjaiknak.

Sajtdélutánokat, előadásokat, mulatságokat szerveztek. Jó számítással az asszonyokat és a fiatalokat hívták segítőtársul. A gyermekeken

keresztül akartak hatni a szülőkre; és néha megfelelő sikerrel állították szembe a könnyen befolyásolható gyermeket szüleivel.³⁰ A Katolikus Akció 1935. márciusi száma azt kívánja: az egyházközségek mondják ki határozatban, hogy „a vezetésben csak az vehet részt becsülettel, aki elsősorban kifejezetten katolikus lapot járát”. De ez nem elegendő, „a határozat kimondásának szerezzenek érvényt. E célból 2 hónappal a határozathozatal után az egyházközség vezetősége nyugta felmutatásával, vagy becsületszóval, bizonyítsa be, hogy tényleg katolikus lapot járát.”

Nyíltan beszéltek arról, hogy ki kell pellengérezni azt a katolikust, aki nem az általuk jónak tartott lapokat olvassa, hanem a „destruktív” sajtót.

Az egyház nagyon sokat bajlódott sajtója terjesztésével, de azért helytelen lenne arra gondolnunk, hogy ez újságoknak semmi hatásuk nem volt. Nem becsülhetjük le a sajtó társadalomformáló erejét a kispolgárság irányában. Abban, hogy ez a kispolgárság tömegeiben végig az állam támaszának bizonyult, minden valószínűség szerint nagy része volt ezeknek az újságoknak.

Más a helyzet a munkásosztálynál. A budapesti munkások körében soha nem volt népszerű a klérus, így lapjai sem, az egyház nem is tudott soha a munkáslakta kerületekben komoly eredményt elérni.

De nemcsak az egyes osztályokra más és más az egyházi sajtó hatása, hanem más a korszak egyes időszakaiban is. A 20-as években egyre erősödik olvasottságuk, hogy a 30-as évek felé csökkenjen és még nehezebbé váljon terjesztésük a 40-es évek elején.

Az olvasottság, a társadalomformáló erő kérdése összefügg azzal, hogy mit képviseltek a lapok, milyen mondanivalójuk volt a tömegek számára. És ez a mondanivaló meddig volt bizonyos mértékig elfogadható még a kispolgári tömegek számára is.

A vesztett háború után könnyű volt elhiteni és jóleső érzést kelteni azzal, hogy a kis Magyarország népének elhivatottsága van Európa védelmében, az őt környező népek felett. Könnyen talajra talál a nacionalista, sovíniszta elmélet, a kultúrfölény propagálása. Könnyű volt a gazdasági bajokat teljes egészében Trianonnal magyarázni.

Ebbe a propagandába kapcsolódott be az egyház is lapjain keresztül, és a 20-as években meg is volt a várt sikere. A háború után, a véres ellenforradalom után az egyház az osztálybékét hirdette. Osztálybéke alatt egyszerűen a kizsákmányolásba való beletörődést értették. Nyugalmat és békét hirdettek, hogy ugyanakkor annál nagyobb erővel törjön fel a propagandából a kommunistaellenesség, a fiatal szovjet állam iránti gyűlölet. Ezt az ideológiát kiegészítette a 20-as évek elején az antiszemita propaganda.

Érdekes azonban figyelemmel kísérni a sajtó irányvonalának további alakulását.

1933-ban az Új Nemzedék lelkes cikkekben üdvözli Hitler uralomra jutását:³¹ „Minden látszat arra vall, hogy a németiség két önálló állami életet élő csoportja külön-külön és egy időben megtalálta a maga

hivatott vezetőjét, — Hitlert a nagyobb és Dollfuszt a kisebb rész. Történelmet kell csinálnia mindegyiknek, a németiség jövőjét és a környező hatalmak érdekét egyaránt rátéve a mérlegre, amelyen saját vágyaikat és elhatározásaikat lemérik. Gigászi közmunka-programot akar megvalósítani Hitler. Dolgozni és mindenkit dolgoztatni, hogy legyen becsülete az emberi kéz munkájának. Dolgozzon mindenki a közért. Végezzon fizikai munkát két pusztá kezével az általános munkakötelezettség alapján.”

Még nagyobb a lelkesedés, amikor Hitler feloszlatja a szakszervezeteket:³² „Hitler rohamosztágosai ma délben megszállják az összes német szakszervezeteket és őrizetbe veszik a vezetőket . . .” „Mérőföldes lépés történt tegnap egy sok vihart felvert probléma megoldására. A Német Birodalom a szakszervezeti kérdésben Mussolini útjára lépett.” „Megtisztul a szakszervezeti gondolat a rárakodott elemektől.”

Egy-két év múlva már kevésbé lelkes a hang. Magyarázható ez Hitler egyházellenes intézkedéseivel, de úgy véljük, része van ebben Horthyék olaszbarát politikájának is. (Hitler és Mussolini ez időbeni ellentétei ismeretesek.) Bárminek is tudhatjuk be, de már 1935-től mindinkább találkozhatunk az egyházi sajtóban olyan irányú cikkekkkel, amelyek már nem az első lelkesedés hangján szólnak. Olyan cikkekkkel is találkozunk, amelyek igyekeznek bizonyítani: ami jó Németországban, nem jó nálunk.

Kovrig Béla a Szent István Társulat székházában „Katolicizmus és nemzeti szocializmus” címmel 1935 február—márciusában előadást tartott. Előadása elején kijelentette, hogy a nemzeti szocializmusról és nem az azt reprezentáló emberekről akar szólni s nem vizsgálja a nemzeti szocializmus politikáját sem finansziális, sem gazdasági szempontból. A mai német fajelmélet nem egyéb, mint pogány naturalizmus és biológiai determinizmus.

„Nemzeti szocializmus — nem. De igenis egy minden pogány elemtől ment szabad keresztény Magyarországot.”

Ezek a jelenségek elszórtan jelentkeztek ezekben az években annál is inkább, mert jött a bécsi döntés és annak következménye.

1941-ben azonban más a hang. A bécsi döntés és Jugoszlávia megtámadása előtt Németországgal szimpatizáló cikkek sora jelenik meg. A bécsi döntés és Jugoszlávia megtámadása szuperlatívuszokat vált ki a klérus tollforgatóiból.³³

Szinte természetesnek találhatjuk azt az örömmámort, ami a Szovjetunió megtámadását követte:³⁴ Az Uj Nemzedék 1941. július 1-i számában hosszasan ünnepelte ezt a gaztettet. Örült, hogy Magyarország részese lett e rablőháborúnak, a többi európai „kulturnéppel” együtt, Németország oldalán. E támadó, fosztogató jellegű, más népek szabadsága ellen törő háborút nevezték „a civilizáció európai kereszties hadjárata”-nak. Erről a küzdelemről írta a klérus lapja: „Magyarország mint a bolsevizmus elleni küzdelem legrégibb harcosa, valamint a kommunizmus-ellenes egyezmény aláírója, teljes meggyőződéssel, tiszta öntudattal és nagy lelkesedéssel vesz részt.”

Nem titkolták örömüket afelett, hogy Németország végre megtámadta a Szovjetuniót.

Nemcsak a propaganda támogatta ezt a tragikus kalandot, a klérus ténylegesen is be kívánt kapcsolódni az aktív munkába, a Keleti Arcvonal Bajtársi Szövetségben nem egy pap dolgozott.

A lapok olvasottsága miatt csökkent a 30-as években, és főleg a 40-es évek elején?

A 20-as évek szociális demagógiája a 30-as években mindinkább eltűnően volt, ami korábban nem egy különben jó szándékú egyszerű embert megévesztett. Ezek tehát kiváltak az olvasótáborból.

De elveszítette a Nemzeti Újság és az Új Nemzedék a kimondottan fasiszta érzelmű kispolgári tömegeket is, melyeknek a 20-as években igen tetszett az antiszemita, hősködő „magyarkodó” hang.

A 30-as években az „úri középosztály” tagjai még a Pesti Napló, Pesti Hírlap mellett támogatták a klérus sajtóját is, de már a 40-es évek elején (1942-43) még saját táborukban belül is észrevehetőek a véleménykülönbségek. A klérus a nyilasmozgalmat elítélte, de Hitlert és Németországot támogatta.

Hozzájárult ehhez még az, hogy minden józan ember előtt világossá vált már 1942-43-ban, hogy a hitleri Németország elvesztette a háborút — így a reménytelen harcot propagáló klerikális sajtótól természetesen elfordultak. A 40-es években tehát még inkább csökkent a katolikus napisajtó olvasottsága.

*

Eddigi vizsgálódásaink azt mutatják, hogy a római katolikus egyház befolyása a főváros társadalmára rendkívül jelentős és szerteágazó erő volt. Az egyház évszázadok gyakorlatával megalkotott és fenntartott szervezetével jelentős támasza volt a Horthy-fasizmusnak. Mégis meg kellett állapítanunk, hogy ez a kétségtelenül számottevő hatás egyrészt nem volt arányban a szervezet nagyságával, bonyolultságával, másrészt nem volt egyértelmű és egyenlő hatású a társadalom különböző osztályaiban.

Az Egyháznak ez a nagy anyagi áldozatokkal támogatott szervező tevékenysége a korszakban nem egyforma eredményeket hozott. Miként láttuk, a korszak elején jóval több hatást ért el, és szélesebb rétegekre gyakorolt hatást. A 30-as évektől kezdve azonban befolyása csökkent; táborának egy része kiábrándult, és a Baloldalhoz csatlakozott, míg reakciós támogatóinak többsége a nyílt fasizmus útjára tért.

Kétségtelenül azonban, az Egyház hatalmát az uralkodó osztály támogatására használta fel, és ezért annak bizalmát végig élvezte, és bár szervező tevékenységének eredménye nem volt arányban a ráfordított energiával, mégis mindvégig sikerült jelentős vallásos tömegeket maga mögé állítania.

A vezető rétegek felé irányuló egyházi munka volt a legelmélyülőbb és kétségtelenül a legeredményesebb. A teljes meggyőzés klasszikus pél-

dája volt ez, elszánt odaadás az egyház és állam irányában. A magatartás, világnézet teljes mértékű kialakítása az ezzel együttjáró rövidlátással, szűklátókörűséggel, bigottsággal, fanatizmussal, ami ennek a nevelésnek a sajátja és eredménye, egyben az ország katasztrófájának előmozdítójává vált. A vezető rétegeknél az egyházi munkának ebben mutatkozik meg az „eredménye”. A kispolgárság, az értelmiség egy része már kicsúszott az egyház kezei közül. Míg ennek egy része vallásosságához, annak szokásaihoz szilárdan ragaszkodva hivatalnokmentalitással próbálta magát fenntartani és megőrizni a polgári „haladástól”, addig a másik rész az egyházból kiábrándulva, benne nem bízva, nem közeledett a munkásosztályhoz sem, de kicsúszott az egyház kezéből, s a teljes kilátástalanságba, dekadenciába, nihilizmusba süllyedt.

A budapesti munkásság befolyásolása mindig nehéz feladat volt az egyház számára, a munkásosztályhoz nem tudott közel férkőzni, mert mondanivalója idegen volt számára. A munkásosztály többsége — még a nem szervezett munkásság is — megközelíthetetlen volt az egyház számára. A szocialista érzelmű munkásokról nem is beszélünk, akiknek marxista-leninista világszemlélete teljesen szemben állt az idealizmust képviselő egyházzal.

1945 után a kispolgárság, az értelmiség közeledik a munkásosztály felé, mindjobban elszakítva az egyházhoz fűződő, előbb társadalmi, magatartásbeli, majd későbbben vallási szálakat. Elismerik a munkásosztály vezető szerepét, lassan átveszik ideológiáját. A tények, az erők meggyőzik. Az egyházat társadalmi bázisa elhagyja, elveszítve a volt uralkodó osztályokat és a kispolgárságot, az értelmiséget, veszít hatalmából még akkor is, ha átmeneti segítséget kap időnként az ellenzékiés romantikájától.

J E G Y Z E T E K

¹ Csernoch levele Mészáros Jánoshoz. Közzétéve: A Budapesti r. k. egyházközségek első tíz éve. Sajtó alá rendezte dr. Hauser Ignác. Bp. 1930, 20. old.: Mészáros J.: Visszatekintés az első tíz esztendőre.

² Uo.: Dr. Leopold A.: A katolikus egyházközségi szervezetek jogi természete.

³ Az Actio Catholica az egyházközségi szervezetet választotta működése szervéül, annak a keretein épül fel; mi sem természetesebb tehát, mint az, hogy az AC működése is az egyházközségek működésétől függ. Katolikus Akció (1935) márc. szám, 2. old.

⁴ Iparosok Mária kongregációjának értesítője. Bp. 1913.

⁵ Észtergomi egyházmegyei körlevelek, 1928, 45. old.

⁶ Nemzeti Újság (1920) febr. 3. Hirdetmény.

⁷ Uo. (1920) jan. 10.

⁸ Katolikus Akció (1935) dec.

⁹ Országos Levéltár. VKM. 1922—I—16—36279. A Katolikus Munkásnők Otthona vezetőségének kérelme a miniszterhez segély iránt. A miniszter 40 000 korona rendkívüli segélyt utal ki számukra.

¹⁰ Észtergomi egyházmegyei körlevelek, 1924, 13. old. Felhívja a papság figyelmét a Katolikus Háziasszonyok Országos Szövetségének vasúti missziójára, cselédelhelyező intézetére, támogatására.

¹¹ Kivonatolt jelentés a Magyar Katolikus Nőegyesületek Országos Szövetsége XXIV. évi közgyűléséről. 1942. máj. 9.

¹² Magyarok Nagyasszonyáról nevezett és Szent Ágnes pártfogása alatt álló Úrilányok kongregációjának Kis Értesítője az 1941—42. évről. (Sokszorosított kiadás.) Bp. 1942.

¹³ 1942-ben tartották a Dísznagykáptalani Ünnepséget a Pesti Vigadóban. Ekkor avatták Kállay Miklósnét az Emericana patronájává. — Esztergomi Primási Levéltár. 1942—768.

¹⁴ Uo. 1939—7919 (150).

¹⁵ Országos Levéltár. VKM. 1932. Testnevelési és Sportszövetség 4/3. tétel. A Cserkészszövetség jelentése a VK miniszternek.

¹⁶ Esztergomi egyházmegyei körlevelek, 1926, 19. old.

¹⁷ Gergyessy L., Beszámoló az újpesti Katolikus Legényegylet 50 éves működéséről. Bp. é. n.

¹⁸ Esztergomi egyházmegyei körlevelek, 1920, 30. old.

¹⁹ Országos Levéltár. VKM. 1921—I—16—110868.

²⁰ Esztergomi Primási Levéltár. 1940—1341 (221).

²¹ Idézi: Balázs B., A klerikális reakció a Horthy fasizmus támasza. (A Nemzetnevelés 1920. V. 15-i számából.)

²² Pannonhalmi Szent Benedek Rend Budapesti ... Reálgimnáziumának Értesítője. Bp. 1924—25.

²³ Uo.

²⁴ Esztergomi Primási Levéltár. 1940—1310—21.

²⁵ Esztergomi egyházmegyei körlevelek, 1927.

²⁶ Katolikus Akció (1935) 11. sz. 2. old.: „Addig is, míg általános kormányhatósági intézkedéseket érhetünk el, a rendelkezésre álló eszközökkel járjunk el a jó erkölcsök, a családi eszményt sértő színházi és mozi előadások, sajtótermékek, plakátok ellen (pl. tiltakozzék az egyházközség vezetősége, helyezze kilátásba a katolikus társadalom bojkottját, hívja fel a helyi hatóság figyelmét stb.).”

²⁷ Pintz B., Az apostolkodás és a katolikus akció. Bp. 1940, 63.

²⁸ Balázs i. m. 401.

²⁹ Esztergomi Primási Levéltár.

³⁰ Katolikus Akció (1935) 2. old.

³¹ Új Nemzedék (1933) U. 3. A németség.

³² Uo. (1933) U. 3. és U. 4.

³³ Uo. (1941) máj. 6.

³⁴ Uo. (1941) júl. 1.

Ж. Лёрицы

ДАННЫЕ К СОЦИАЛЬНО-ОРГАНИЗАТОРСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КАТОЛИЧЕСКОЙ ЦЕРКВИ В БУДАПЕШТЕ

(1919—1944 гг.)

В конце XVIII в., казалось, что тысячелетняя экономическая власть и влияние на общество католической церкви поколебнулись. Буржуазные революции, распад крупных феодальных землевладений, аккумуляция промышленного капитала и распространение либеральных идей, повидимому, расшатали основы церкви, располагавшей огромным землевладением, построенной на строгой иерархии и спаянной слепой дисциплиной. Кризис действительно наступил, но не углубился, так как церковь, учась на опыте многих столетий, нашла способ для обеспечения своего дальнейшего существования: она стала опорой власти буржуазии, и таким образом зарождалась кооперация.

В Венгрии, из-за специальных условий страны, сложившихся в результате существования Габсбургской монархии, обуржуазивание, аккумуляция капитала, отстали от западноевропейских стран. Обуржуазивание и его последствия в более значительной мере появились в Венгрии только в последней четверти XIX в.

В Европе Парижская Коммуна, первая власть пролетариата, сплотившиеся в Интернационал рабочие партии известили о существовании и организованности

нового, рабочего класса. Угрозу для церкви означала уже не буржуазия, а революционный рабочий класс, систематически борющийся против крупных землевладельцев, и крупного капитала. Почти одновременно с пробуждением сознательности рабочего класса началась организованная контрмера церкви, направленная на воспрепятствование продвижению вперед социализма. Организовывались различные христианско-социалистические движения. Церковь стала сильно заниматься общественными проблемами. Она пользовалась всеми средствами для предотвращения опасности.

Однако, в XIX., да даже XX. веке пришлось применять иные средства, чем раньше. Нельзя было опираться на „святую“ инквизицию, предавать еретиков сожжению на костре, организовывать процессы по обвинению в колдовстве, откровенно применять насилие. То есть, пожалуй все это и было бы возможным, но ни в коем случае не было бы полезным. И это решило вопрос. Необходимо было прибегнуть к новым способам. Целью являлось сохранить, завоевать доверие масс, а новым способом была забота о них. Необходимо было придать организованную форму этой заботе и попечению. Настоящая статья трактует несколько из этих организационных форм и средств, а именно самые важные из них: церковные социальные общества, школы и печать, причем автор стремился показать главные черты их деятельности.

В Венгрии к концу XIX. и в начале XX вв. под инициативой и руководством церкви одни за другими организовались различные социальные общества. Однако, в эту эпоху еще нельзя говорить о социальных обществах, развертывающих интенсивную деятельность. После первой мировой войны поворотом в общественной жизни явилось учреждение церковных приходов, ставших с течением времени самыми обширными и охватывающими массовыми организациями церкви, обладающими специальной структурой. В эпоху Хорти социальные общества были в области организации также объединены с приходами. Благодаря этой кооперации организации окрепли. Социальные общества церкви были предназначены для идеологического воспитания масс. Они стремились направить мышление всех слоев общества соответственно своим интересам. В Венгрии не было буржуазной политической партии, которая по своим размерам, или по своей организованности могла бы сравниться с церковью в области занятия политическими вопросами. Среди всех церковных учреждений особо сильное действие на общество столицы оказали церковные школы. Их действие на оформление общества сказалось не только на католической части общества, но и на членах других вероисповеданий, ибо церковные школы имели исключительно большое влияние также на ведение государственных школ. Они формировали свои принципы воспитания в соответствии с субъектом воспитания. В тех начальных школах, в которых учились дети бедняков, они проповедовали примирение с божьим провидением, а в знаменитых гимназиях старались воспитывать господствующий слой. Однако, все слои воспитывались в духе беспрекословного послушания и уважения к начальству.

Клир осознал также общественно-воспитательную роль печати. В начале двадцатых годов при государственной поддержке было учреждено Центральное предприятие печати. Его органы (Немзети Уйшаг, Уй Немздек, Кепеш Кроника и прочие журналы для молодежи) продавались гораздо дешевле других газет. Это было достигнуто тем, что как церковь, так и государство предоставляли серьезную материальную помощь этому предприятию, работавшему несмотря на это в течение всего периода своего существования с дефицитом. Влияние этих газет и журналов было очень ограниченным и узким. Представители среднего сословия в тридцатых годах еще поддерживали прессу клира, однако, в сороковых годах их поддержка ослабела.

На основании исследований автор настоящей статьи устанавливает, что влияние римско-католической церкви на общество столицы было исключительно большим и разветвленным. Со своей организацией, созданной и поддержанной опытом многих столетий, церковь была мощной опорой хортистского фашизма, однако, это бесспорно большое влияние, с одной стороны, не было пропорциональным размеру, сложности церковной организации, а с другой, не было однозначным, и не имело одинакового эффекта на различные классы общества.

Budapest felszabadítása

A Budapestet felszabadító harcok előzményei. Budapest körülzárása

A második világháború befejező szakaszában, 1944 nyarán a Vörös Hadsereg újabb nagy győzelmeket aratott. A szovjet csapatok nagyarányú előnyomulása következtében Románia, Bulgária és Finnország fegyverszünetet kért. Románia és Bulgária felszabadítása után a Vörös Hadsereg 1944 szeptemberében Magyarország határára érkezett. A 2., a 3. és a 4. ukrán hadseregcsoportnak jutott az a feladat, hogy felszabadítsa hazánkat a fasiszta megszállás alól. A szovjet csapatok szeptember 23-án lépték át a magyar határt, és megkezdődtek Magyarország felszabadításáért folytatott hadműveletek. Hamarosan felszabadult az ország keleti része, Tiszántúl s vele Debrecen. A szovjet csapatok egységei gyorsan nyomultak előre, október 11-én felszabadult Szeged, október második felében a Duna—Tisza közének déli része, és nyitva állott az út az ország fővárosa, Budapest felé.

A Budapest felszabadítását célzó hadműveletek időszaka tulajdonképpen már október végén megkezdődött. A 2. ukrán arcvonal erői — Malinovszkij marsall vezetésével — október utolsó napján áttörték a Duna—Tisza közötti német arcvonalat. A következő napon elfoglalták Kecskemétet, és november 5-én délről és délnyugatról megközelítették Budapestet. Az arcvonal erői egyidejűleg kiszélesítették az áttörést észak felé, és november 4-én elfoglalták Szolnokot, átkeltek a Tiszán, majd Miskolc, valamint Eger irányában előretörve, november 11-én elvágták a budapest—miskolci vasútvonalat.

A fasiszta hadvezetés minden fellelhető tartalékot összevont Budapest körzetében, és mintegy 12 hadosztályt vonultatott fel lázas sietséggel a főváros védelmére.

Ugyanebben az időben a 3. ukrán arcvonal egységei Tolbuchin marsall vezetésével nyugat felé előretörve, Mohácsnál átkeltek a Dunán, november 29-én elfoglalták Pécsét, és megkezdődött Dél-Dunántúl felszabadítása. Egymás után foglalták el a fasiszta csapatok támaszpontjait. A szovjet arcvonal erőinek egy része támadást kezdett nyugati irányba, és december 2-án elfoglalta Kaposvárt. Az erők másik része észak felé, a Duna mentén támadott, és felszabadította Paksot. December 7-re teljesen megtisztították a Balaton déli partját és Székesfehérvár, valamint Nagykanizsa felé közeledtek. Bicske irányában áttörve december 24-én elérték Esztergomot. Majd átkelve a Dunán, egyesültek a 2. ukrán hadsereggel. Ezzel december 26-ra befejezték a főváros teljes körülzárását.

A német hadvezetés a Tolbuchin marsall vezetése alatt álló erők nagy sikerei következtében arra kényszerült, hogy tartalékait is bevesse és erőit átcsoportosítsa. Ezért a Balatonnál és Budapesttől délnyugatra december folyamán kb. 10 hadosztályt csoportosított.

Ebben az időben a 2. ukrán arcvonal csapatai Budapesttől északkeletre és délre ugyancsak fővárosunk felszabadító hadműveleteire készültek. Egyidejűleg azonban az arcvonal más szakaszán eredményes támadásokat folytattak, s ezek során december 3-án elfoglalták Miskolcot és elérték Csehszlovákia déli részét. A 4. ukrán arcvonal csapatai pedig Sátoraljaújhely elfoglalása után Kelet-Szlovákiában Kassa irányába törtek előre.

December 9-én Budapesttől északkeletre 120 km-es arcvonalon omlott össze a német védelem. A szovjet hadsereg csapatai elfoglalták Balassagyarmatot és Vácot, s ezzel egyidejűleg Budapesttől délre átkeltek a Dunán és elfoglalták Ercsit. Az áttörést északnyugati és nyugati irányban kiszélesítették. Északkeleten december végére elérték az Ipoly egész vonalát, majd északnyugati irányban behatoltak Csehszlovákiába.

A magyarországi előretörés, Budapest körülfoglalása, ostroma, majd felszabadítása és Csehszlovákia felszabadításának megkezdése korántsem „különálló epizódja” a második világháborúnak. Mindez előkészítése, megindítása volt a Vörös Hadsereg diadalokban gazdag téli offenzívájának, amely 1945 januárjában és februárjában — Budapest felszabadításának idején — bontakozott ki. Ennek során a szovjet haderő történelmi jelentőségű győzelmet aratott a fasiszta hadsereg fölött.

A teljes hadihelyzet áttekintéséhez hozzátartozik, hogy a Vörös Hadsereg egységei január első felében kezdték meg téli támadásukat a hadszíntér egyéb szakaszán is. Ugyanis a nyugati front nehéz helyzete arra készítette az angol miniszterelnököt, hogy azonnali segítséget kérjen a szovjet Fegyveres Erők Legfelső Főparancsnokától, s ezért a szovjet hadsereg „az 1945. január 20-ra tervezett offenzíváját január 12-én indította meg”.¹ Diadalt diadalra halmozva nyomultak előre nyugat felé, újabb dicsőséget szerezve a szovjet fegyvereknek.

1945 januárjában a Vörös Hadsereg — a Balti-tengertől a Kárpátokig 1200 km szélességben — áttörte a németek évek során kiépített, hatalmas védelmi rendszerét. A szovjet haderők kitartó harcok közepette Kelet-Poroszország határától a Visztula alsó folyásáig 270 km-t, a Varsótól délre alkotott visztulai hídfőtől az Odera alsó folyásáig 570 km-t, a szandomierzi hídfőtől Német-Szilézia irányában 480 km-t nyomultak előre.

A harcok eredményeképpen a Vörös Hadsereg teljesen felszabadította Lengyelországot, Csehszlovákia területének jelentékeny részét, elfoglalta Budapestet, és kivezette a háborúból Németország utolsó európai szövetségesét, Magyarországot. Elfoglalta Kelet-Poroszország és Német-Szilézia nagy részét, s utat tört Brandenburgba, Pomerániába és Berlin kapuihoz.

A szovjet támadások sikerei mindenekelőtt megghiúsították a németek téli támadását nyugaton. Ugyanis a német hadvezetés „kénytelen

volt újabb több tucatnyi hadosztályt átvezényelni a szovjet—német frontra”² s ez lehetővé tette a nyugati csapatoknak, hogy támadásba menjenek át. A német offenzíva célja Belgium és Elzász elfoglalása lett volna. A szovjet győzelmek ugyanakkor lehetővé tették a szövetséges hadseregeknek, hogy a nyugati támadó hadműveleteiket egybekapcsolják a Vörös Hadsereg keleti támadó hadműveleteivel.

Ilyen volt a helyzet az európai hadszíntéren 1945 januárjában és februárjának első felében. E győzelmek heteiben, a Vörös Hadsereg téli offenzívájának idején indultak harcba a magyar fővárosért, Budapest népének megmentéséért a szovjet emberek, a hős szovjet nép fiai, akik vérüket hullatták, életüket áldozták a magyar nép szabadságáért.

Budapest jelentősége

A magyar főváros stratégiai jelentősége ismert volt barát és ellenség előtt egyaránt. Csak a nézőpontok voltak különbözők. Budapest helyzetét és jövőjét másként látták az önfeláldozó magyar hazafiak, és másképpen a hazaáruló horthysták és a nyilas bérencek. Másként ítélték meg Budapest helyzetét és jövőjét Moszkvában, mint Berlinben.

Budapest az ország szíve volt. Jelentőségét növelte, hogy nemcsak közigazgatásilag, de iparilag is az ország központja. Nagy politikai és stratégiai jelentősége abban volt, hogy földrajzilag központja Délkelet-Európának. Minden fő vasútvonal (kb. 20) és országút Budapesten halad keresztül. A magyar főváros mintegy kapuja Ausztriának, Csehszlovákiának és Németország déli részének. A német hadvezetés számára egyben jó felvonulási területnek számított, és fel is használták a balkáni államok elleni támadásokban. Nem lehetett lebecsülni Budapest gazdasági jelentőségét sem, hiszen itt összpontosult a magyar gyár-
ipar több mint kétharmad része. Budapesten sok nagy hadiüzem, gépgyár, vegyigyár és hajógyár, sok könnyűipari és élelmiszer üzem termelt, s a hitleristák mindezt a német hadsereg szolgálatába állították. Az sem volt utolsó szempont, hogy Budapest az egyik legnagyobb európai város. Elővárosaival és peremközségeivel lakóinak száma megközelítette a másfél milliót, s magától értetődően az ország legjelentősebb kulturális központja volt. Mindez hozzájárult ahhoz, hogy a Hitler-fasiszták minden erővel meg akarták tartani a magyar fővárost. Budapest feláldozásával a Németországba vezető utat akarták védelmezni. S ugyanakkor látták azt is, hogy Budapest elvesztése a német fasiszták számára egyben az egész ország elvesztését jelenti.

A magyar nép józanul gondolkodó része már régen felismerte, hogy amit a németek és magyar bérenceik az országban műveltek, annak a magyar honvédelemhez s a magyar nép érdekeihez semmi köze sincs. Azok a harcok, amelyeket a német fasiszták és a nyilas hordák Magyarországon területén folytattak, egyedül csak azt a célt szolgálták, hogy a magyar városok, vasutak, hidak felrobbantása és felgyújtása árán néhány nappal késleltessék a Vörös Hadsereg támadását az osztrák határok ellen.

A német fasisztáknak Budapesttel kapcsolatban is általános szempontjuk volt: lassítani, bénítani a szovjet előrenyomulást; s a magyar nép nagyfokú vér- és anyagi áldozata árán is megszervezni Bécs védelmét. Budapesten a németek Bécsset védték, s feláldozták a magyar fővárost, hogy a Bécs környékén levő német hadiipart megmentésük. Mint ismeretes, a németek hadiiparuk jelentős részét áttelepítették Bécs és Grác környékére, azt gondolva, hogy a hadiipar így biztonságban van a légitámadások ellen. Akkor még nem is gondoltak arra, hogy a Vörös Hadsereg elérhet Bécs körzetébe.

Budapest „védelme” a hitleri fasiszták részéről azt is jelentette, hogy a háború elhúzódása biztosítja számukra Magyarországot és a magyar főváros iparának, élelmiszerkészleteinek, értékeinek elrablását, s egyben emberanyagának mozgósítását és nyugatra telepítését. Budapest a Dunántúllal szabad prédája lett a náci rablóknak, akik a kiürítés örve alatt dúltak, fosztogattak, s hurcolták Ausztria felé a magyar föld kincseit.

Mindennek érdekében Budapesttel kapcsolatban fontos szempontnak tartották a német fasiszták: letörni minden magyar ellenállást, amely a német fasiszta hadvezetés terveit keresztelheti, a amelynek góca elsősorban a fővárosban lehet meg. Galád terveik érdekében az utolsó golyóig, az utolsó épen maradt tégláig „védeni” akarták Budapestet. A tengernyi magyar vért és értéket pocskékolva „védelmezték” akkor is, amikor Budapestet a szovjet csapatok már körülzárták és a városban rekedt fasiszta egységeket elvágták tartalékaiktól.

Ilyen szempontok érvényesültek a német fasiszták részéről Budapesttel kapcsolatban.

Merőben más célok vezették a szovjet harcosokat a magyar fővárosnál: a német fasiszta ellenállás felszámolása volt a cél. Ez egyben a fasizmus mielőbbi, teljes vereségének előmozdítását, a nácik által leigázott népek felszabadítását, a népek számára a béke megteremtését jelentette. De ugyanakkor ebben az esetben jelentette Budapest lakosságának felszabadítását, s a főváros sokat szenvedett népe számára a hőn óhajtott békét is.

A Tiszántúl felszabadított része szakított a hitleri Németországgal, s nevében az Ideiglenes Kormány kinyilvánította fegyveres szembefordulását a fasizmussal. Budapest felszabadításával teljes egészében meg lehetett fosztani Németországot utolsó szövetségesétől és teljessé tenni Magyarországot szembefordulását a német fasisztákkal. A főváros felszabadulásával — a Tiszántúl után — most már országos viszonylatban újabb lendületet nyerhetett a nácizmussal való szembefordulás s a demokratikus erők kibontakozása.

Budapest mint a magyar ellenállási mozgalom központja

A szovjet célok és a magyar ellenállási mozgalom célkitűzései teljesen egyeztek fővárosunkkal kapcsolatban. Nemes célok és nagy törekvések voltak ezek: a magyar vér felesleges pocskékolását elkerülni, a honvédséget megmenteni; a lakosságot megkímélni a felesleges élet- és anyagi

áldozatoktól; Budapest értékeit, műemlékeit s magát a fővárost megmenteni a pusztulástól.

Budapest akkori helyzetét nehéz lenne megérteni, ha figyelmen kívül hagynánk a becsületes hazafiak kibontakozó ellenállási mozgalmát. Történelmi tény, hogy március 19., a német megszállás után is, történelmünk e legtragikusabb időszakában a kommunisták az első sorokban küzdöttek nemzeti felemelkedésünkért, népünk önállóságáért és függetlenségéért. A kommunisták a Békepárt útján össze tudtak fogni és irányítani tudták a németellenes erőket. A Békepárt kezdeményezésére jött létre 1944 májusában a Magyar Front,³ amely fontos szerepet töltött be az antifasiszta, demokratikus erők tömörítésében és a nemzeti összefogás megteremtésében. A korabeli dokumentumok igazolják, hogy a Békepárt milyen következetesen harcolt az ellenállás megszervezéséért és a Magyar Fronton belül a munkásosztály vezető szerepének biztosításáért. Csak mindezek ismeretében láthatjuk, hogy az ellenállási mozgalom milyen mértékben tudott hozzájárulni az események alakulásához.

Fővárosunkat a szovjet hadsereg szabadította fel, de egyes emberek, kisebb partizán csoportok, s közöttük döntően a budapesti kommunisták mégis maradandó érdemeket szereztek: akadályozták a fasiszták hadmozdulatait, s megvédték a nemzet vagyonának egy töredékét a fasiszta rablók elől. S ami a legdöntőbb: megvédték a magyar nép becsületét. Számosan a magyar nép hivatott vezetői közül és sokan a névtelen harcosok közül hősi halált haltak, s önfeláldozásukkal bizonyították: a magyar nép nem azonos Horthy és Szálasi körével.

A magyar ellenállási mozgalom kibontakozásában döntő szerepe volt a Kommunisták Magyarországi Pártjának, majd annak megszűnése után, 1943 júniusától a Békepártnak, s végül a különféle demokratikus pártok összefogásából megszületett Magyar Frontnak. Ebben a tömörülésben részt vettek a Békepárt mellett a Független Kisgazdapárt, a Szociáldemokrata Párt, majd később a Parasztpárt, de részt vettek benne más hazafias erők is. A kommunisták a Békepárton keresztül vettek részt a Magyar Front munkájában, amely a hazafias erők mozgósításának, vezetésének szervezeti formája volt. A Békepárt kétségtelenül szerzett érdemeket e harcok során, de lazább szervezeténél, döntően a propaganda-munkára irányuló tevékenységénél fogva nem pótolhatott egy forradalmi kommunistá pártot. A KMP újbóli megalakulása új feltételeket teremtett, új harci formákat vitt az ellenállási mozgalomba.

1944. szeptember 12-én a párt akkori vezetősége megváltoztatta a feloszlatai határozatot és felhívásban közölte, hogy a Kommunista Párt újra megalakult és folytatja harcát. Újból megjelent az 1942-es nagy üldözések idején megszűnt Szabad Nép, amely fontos szerepet töltött be „a munkásosztály és a demokratikus erők mozgósításában” és Budapesten s vidéken „a fegyveres ellenállás szervezésében.”⁴

A Kommunista Párt újjászervezése élesztője lett a nemzeti antifasiszta ellenállásnak. A kommunisták élére állottak e harcnak, nehéz feladatok végrehajtásával mutattak példát, ugyanakkor bátorították,

szervezték a más pártokhoz tartozó vagy pártonkívüli hazafiakat a nemzeti felszabadító harcban. Mindenekelőtt a munkásosztályt szervezték harcba, s köréje a többi társadalmi osztályból és rétegből szövetségeket gyűjtöttek. E nemzeti felszabadító harc során Budapesten s a főváros övezetében a magyar munkások és más hazafiak elévülhetetlen érdemeket szereztek.

Igy pl. 1944 szeptemberében a Csepeli Magnéziumgyár munkásai egy éjszakai légiriadó alatt felgyújtották a gyár magnéziumkészletét. Tettük komoly károkat okozott a hitlerista hadigépezetnek. Budapesten a Soroksári út melletti vasúti töltésen kisiklattak egy német katonavonatot, két vagon lefordult a töltésről. Szabotálták a tölténgyár termelését, amely 84%-kal csökkent. Gömbös Gyula szobrát „ismeretlen tettesek” leöntötték kátránnyal.

Szeptembertől kezdve egyre gyakoribb jelét látjuk Budapest utcáin a németellenes felírásoknak, pecséteknek, röpcéduláknak és egyéb sajtótermékeknek. A Kommunisták Magyarországi Pártja és a Magyar Front munkáján kívül is rengeteg kis csoport szolgálta ezzel a magyar nép ügyét.⁵

Igy például: A nemzeti antifasiszta front hírei közé tartozik a hazafias érzelmű diákok elhurcolása. A Móricz Zsigmond halálának második évfordulójára rendezett temetői ünnepségről a magyar Gestapo pribékjei elhurcolták a Györfly Kollégium volt igazgatóját, s ezzel egyidejűleg letartóztatták a fővárosi diákság több derék harcosát.

Október hónappal a nemzeti felszabadító harc újabb tényei születtek a fővárosban. Egyre gyakoribbak lettek a németellenes cselekmények, szabotázsok, tüntetések, robbantások és gyűjtogatások. Mind gyakrabban robbantak fel német utánpótlást szállító szerelvények és autók.

Például: A budapesti Wesselényi utcában elhelyezett német lak-tanyába két kézigránátot dobtak. Első komoly példája volt ez a németek elleni fegyveres ellenállásnak. Budapest külső kerületeiben megkezdődtek a röpgyűlések. Lelkes és derék ifjómunkások a munkásházak udvarán szólították fel a munkásokat a németellenes harcra. Október 6-án — halálának évfordulóján — felrobbantották Gömbös Gyula szobrát. A „GPU” című „antibolsevista” propagandafilmét játszó Uránia-mozi ablakait bezúzták. A Horthy-ligeti repülőgépgyárat a kőbányai sziklapincében helyezték el, azonban a gyár képtelen volt új helyén teljes gőzzel megindulni, mert a legfontosabb gépek mindig „felmondták a szolgálatot”. A fegyveres vállalkozások sorába tartozik a német gépkocsik elleni merénylet. Az Astoria-szálló mellett lángrollobbant egy német autó. Az első merényletet egyre több hasonló cselekedet követte. A Gestapo részére a Belügyminisztérium túsztlistát készített. A listán haladó szellemű értelmiségiek, írók, papok, tanárok neve szerepelt.⁶

Az ellenállás budapesti hősei segítséget kaptak az ország különböző területein működő magyar partizánegységektől. Ezekben a hetekben már mind gyakrabban és gyakrabban esett szó a Magyarország területén működő partizánokról. Röpcédulák jártak az országban kézzől kézre,

és a rádió hallgatói gyakran hallották az éter hullámain keresztül a partizánok üzenetét.

A kibontakozó ellenállási mozgalom szüntelen ösztönzést és nagy segítséget kapott azoktól a hazafiaktól, akik a Szovjetunióban dolgoztak a magyar jövőért, Magyarország felszabadításáért. A felvilágosító, buzdító szó a rádión, röpiratokon, sajtón keresztül sugárzott Budapest felé. A magyar hadifoglyok antifasiszta nevelése, számtalan kiváló ejtőernyős harcos hazaküldése, a magyar újjászületés programjának kidolgozása, a nemzeti erők összefogásának előmozdítása mind-mind a magyar ellenállási mozgalmat élesztette.

Az ellenállási mozgalom erősödésének — nem utolsósorban — nagy lendületet adott a Vörös Hadsereg gyors előnyomulása is. Ez nagy hatással volt az ország belpolitikai helyzetére, s a dolgozó tömegek hangulatára. Az uralkodó körök is — Horthyval az élen — megdöbbenek és tanács-talanul állottak. Miután az angol és amerikai orientáció híveinek terve sem sikerült, végső kétségbeesésükben kénytelenek voltak október elején a Szovjetuniótól fegyverszünetet kérni. Létre is jött Moszkvában az előzetes fegyverszüneti megállapodás, majd október 15-én a rádióban is elhangzott a fegyverszünetet nyilvánosan kérő nyilatkozat, de annak végrehajtását Horthyék „sem katonailag, sem politikailag nem készítették elő”.⁷ Ez a tény is Horthyék hazaáruló politikájára mutat. A Magyar Front hiába hívta fel figyelmüket arra, hogy a háború tovább folytatása milyen nagy veszélyekkel jár az ország számára. Figyelmeztették, hogy „Magyarországra, ha továbbra is ezen az úton halad, ugyanolyan sors vár, mint Németországra. Románia, Finnország, Bulgária példája azt mutatja, hogy a Németországgal szövetséges kis országok még elkerülhetik a teljes pusztulást, ha szakítanak Németországgal, és cselekvési szabadságuk visszaszerzésével cselekvőleg hozzájárulnak a háború meg-
rövidítéséhez”⁸.

Horthyék az e figyelmeztetés sem térítette helyes útra. Osztályérdekeik felülkerekedtek, és e hazaáruló politika és felelőtlenség következménye lett a nyilas rémuralom.

Horthy kiáltványát másnap semmisnek nyilvánította, és „megismételte a magyar vezérkar főnökének a csapatokhoz intézett parancsát, mely a harc folytatását rendelte el”.⁹ Ekkor is a Kommunisták Pártja leplezte le Horthyék hazaárulását és „Nyílt levélben” mozgósította a fegyveres ellenállásra. A magyar nép legjobb fiaival védekeztek, és támadásba mentek át. Az ellenállási mozgalom erősödött. A magyar partizánokat ott látjuk a harc élén.

Október 16-án a Magyar Partizánparancsnokság részletes utasításait¹⁰ továbbította az egyik titkos magyar adóállomás:

„A partizánok azonnal vegyék fel az összeköttetést a hazafias csapatrészekkel és egyesült erővel, fokozott aktivitással haladéktalanul lépjenek fel a Hitler-hordák és a hungarista csőcselék ellen. A hátszárnyban meg kell bénítani a forgalmat, hogy a nácik és bérenceik ne tudjanak csapatokat bevetni és hadianyagot szállítani a frontra és a hátszárnyban fellépő nemzeti erők ellen. El kell vágni a németek összeköttetéseit,

fel kell robbantani a hitleristák és bérenceik szállítmányait, meg kell semmisíteni a német helyőrséget, könyörtelenül ki kell irtani a németbérenceket, a nyilas, a hungarista és a hasonszórú hazaáruló csúrhét . . .”

A Magyar Partizánparancsnokság egy másik utasítása elrendeli:

„Ahol a német és a németeket szolgáló magyar csapatok megkezdik visszavonulásukat, ott a partizánok mindenütt előttük vonuljanak az ország szíve felé, hogy mindig a Hitler-csapatok hátországában maradjanak. Ahol a hazafias magyar csapatok elhagyják a frontot és az ország megmentésére a németek ellen fordulnak, a partizánok teremtsék meg velük a legszorosabb kapcsolatot és — mindig önálló hadműveleti egységet alkotva — harcoljanak együtt a hazafias honvédegségekkel. A partizán csapatok vonulási fő iránya: Budapest . . .”

A német hadvezetés legsebezhetőbb pontja ekkor Budapest volt. Mindez nagy és rendkívül fontos feladat elé állította a partizánokat, a magyar hazafiakat.

Ezt felismerve a Magyar Partizánparancsnokság elrendelte: ¹¹

1. Azok a partizánosztatok, amelyek még nincsenek útban Budapest felé, rögtön induljanak s fokozzák minden erővel harcukat.

2. A már Budapest környékén működő partizánosztatok figyelmüket Budapestre és a Budapestről induló vasútvonalak, országutak rendszeres elpusztítására és a dunai hajózás zavarására, a német szállítások minden eszközzel való megakadályozására összpontosítsák. Ebben a munkában az utak melletti lakosság, a vasutasok, a dunai hajósok és a gépkocsivezetők minél szélesebb tömegét be kell vonni.

3. A partizánok lépjenek összeköttetésbe a visszavonuló honvédegségekkel. Világosítsák fel a honvédeket arról, hogy Ausztriába akarják őket vinni. Segítsenek a honvédeknek a németek elleni harcban és vonják be őket a partizánharcba.

4. Fokozni kell a németek és a hazaárulók irtását! A nyilasok elleni halálos ítéleteket múlhatatlanul végre kell hajtani.

5. A lakosságot idejében figyelmeztetni kell, hogy a németek a magánlakások kirablására is készülnek. Segíteni kell a polgárságnak megszervezni a lakónegyedek és a falvak éber őrzését a németek és a nyilasok ellen.

Budapesten és környékén partizánharcokra került sor. Budapest területén s a főváros övezetében a nemzeti ellenállás mind több tényével találkozunk. A fegyveres harc vállalkozásai és cselekedetei egyre több gondot okoznak a Vörös hadsereg nyomása alá került fasiszta hadvezetésnek. Az illegális magyar harci csoportok meg-megnyilvánuló cselekményei egyre többet foglalkoztatják a német és a magyar Gestapót.

Számos német katonai gépkocsit ért támadás. Ennek során robbant fel egy német autó a Wien-szálló előtt. Nem sokkal később a Nagykörúton robbant kézigránát egy tehergépkocsin szállított német ágyú alatt. November 28-án este a Kresz Géza utca 8. sz. ház előtt álló német teherautók egyikére dobtak kézigránátot, ami a kocsit megrongálta. És így tovább . . .

Eredményesek voltak azok az akciók is, amelyek a német vasúti közlekedést bénították. Pestújhely közelében a körvasúton és a Kelenföldi pu. közelében történt egy-egy sínrobbantás. November végén robbantás következtében 18 helyen szakadt meg a pálya az Összekötőhid és Kelenföld között.

Novemberben az Andrássy úti Nyilasház kapuórségét egy délután kézigránát támadás érte, ezalatt a mellékutcából néhány kézigránát dobta a kivilágított tanácsterembe is. Hasonló támadásban volt része a Lehel utcai Nyilasháznak is.

Rendelkezésre áll a budapesti Rendőrfőkapitányság politikai rendészeti osztályának két jelentése. Az első november 29-én kelt. A megszóllítás — „Államtitkár Úr!” — a nyilas kormány belügyi államtitkárainak Endre Lászlónak és Baky Lászlónak szólt. A végén pedig — az „Éljen Szálasi!” üdvözlés után — a népellenes és háborús bűnös Hain Péter aláírását olvashatjuk. A jelentés arról számol be, hogy a Kresz Géza utcai kézigránátos támadásnál „a tetteket a nagy sötétségben elfogni nem tudták. A nyomozás megindult”. Továbbá: „Osztályom detektívjei 12 rendbeli vasútrobbantás, illetve megrongálás kísérlete tárgyában folytatnak nyomozást.” Végül arról ad számot, hogy a rendőrség politikai osztálya bekapcsolódott a német biztonsági rendőrség által foganatosított egyik nyomozásba, amely egy kommunista cipésmunkás és vele kapcsolatot tartó ismeretlen motorkerékpáros férfi ellen irányult. Gyánították, hogy a cipésmunkás tagja annak a csoportnak, amely az általuk nyomozott vasúti szabotázscelemekenyeket elkövette. Ezzel kapcsolatban Zuglóban és Angyalföldön foganatosított házkutatások során sokszorosítógépet, hamis rendszámmal ellátott motorkerékpárt, egy láda páncélöklöt, 140 kézigránátot és nagyobb mennyiségű olyan robbanóanyagot kutattak fel, amelyeket a MÁV pályatesteken találtak ezekben az időkben. A keresett egyéneket a jelentés időpontjáig nem találták meg. Az a tény, hogy e jelentés csak az ellenállási mozgalom tényeit és a nyomozás megindítását regisztrálja s letartóztatásokról nem ad számot, arra utal, hogy a harci csapatok a harci módszerek elsajátítása mellett beletanultak az illegális módszereibe is.¹²

Az ellenállási mozgalom azonban nemcsak a fasiszta hadmozdulatok bénítására s a németek és a nyilasok elleni fegyveres ténykedésekre korlátozódott. Harci feladatai közé tartozott, hogy gátolja a fasiszta rombolást és rablást, létfontosságú közüzemek s gyárak megsemmisítését vagy leszerelését és nyugatra szállítását, a kiürítési parancsok végrehajtását és a lakosság elhurcoltatását. A fővárosban és környékén nagyszerű példái születtek ebben az időben a faszizmus elleni harcnak.

A közüzemek, gyárak megmentéséért folytatott harc eredményei¹³ az ellenállási mozgalom, a Kommunista Párt nagyszerű fegyvertényei közé tartoznak.

A történelem tapasztalatai arra mutatnak, hogy a szükségleti cikkek megsemmisülése többnyire csak rövid ideig tartó, átmeneti zavarokat idéz elő a közellátásban ott, ahol a termelőeszközök rendelkezésre állnak. A félkészárúk hiánya már súlyosabban befolyásolja a termelés folytonos-

ságát és így a gazdasági életet is. Legkatasztrófálisabb azonban a termelő-eszközöknek a termelésből való kikapcsolódása, mert ez az egész termelés megakadását és a gazdasági élet csődjét vonja maga után. Ez a veszély fenyegette Magyarországot akkor, amikor a németek és nyilas bérenceik ún. „bénítási” parancsokat adtak ki és a legtöbb nagyipari vállalatot arra kötelezték, hogy munka- és szerszámgépeiket szereljék le, rakják vasútra és munkásaikkal együtt szállítsák Németországba. Ha ezt az intézkedést teljes egészében sikerült volna végrehajtaniuk, akkor Magyarország pusztasággá válik, s a legjobb szakmunkások elhurcolása után az ittmaradtak teljesen reménytelen helyzetbe kerülnek.

A Kommunista Párt felismerte az országot fenyegető veszélyt és szervezeteinek egy részét ezekben a hetekben annak szolgálatába állította, hogy a németek nemzetgyilkos tervét megakadályozza. A nyilas aszanprovokátorok s a magyar és német Gestapo ellenőrzése ellenére a Kommunista Pártnak sikerült összeköttetésbe lépnie a székesfővárosi Elektromosművek, Gázművek és Vízművek néhány hazafias műszaki vezetőjével. A közművek vezetői készen mutatkoztak arra, hogy a Kommunista Párttal együtt megtegyék a szükséges óvintézkedéseket. A közművek szakmérnökei a párt náluk dolgozó szervezett munkásaival együtt működve, a nemzetőrségeket, majd a „kiszegítő karhatalmi századokat” megbízható munkásokból állították össze.

Ezenfelül nagy mennyiségű kézigránátot és egyéb fegyvert tároltak, hogy adott esetben a megbízható munkásságot felfegyverezzék a németek erőszakos rombolási kísérletének meggátlására. A Kommunista Párt emellett szükségesnek látta, hogy az Elektromosművek védelmét, amelynek budafoki erőművei látták el Budapest világítását, valamint a magyar ipar áramszükségletének tekintélyes részét, még fokozottabb mértékben szervezze meg. A Budafoki úti szomszédos Goldberger-gyár, a Röck-Gépgyár, a Felten és a Guillaume-gyár jószándékú vezetőit éppen ezért a Kommunista Párt összehozta az erőművek vezetőségével, és így lehetővé vált az esetleges német vagy nyilas rombolások elleni azonnali szervezett, hathatós védekezés. Ennek szolgálatában immár tekintélyes számú, elszánt üzemi munkás és elég fegyver állott rendelkezésre.

A párt másik nagyszabású és eredményes szervezési munkája a csepeli Weiss Manfréd Művek és munkásai védelmének megszervezése volt. E hatalmas konzern néhány vezetői beosztásban működő munkatársa készséggel lépett összeköttetésbe a Kommunista Párttal és számos vállalatánál dolgozó szervezett munkásaival, hogy az ország termelésében nagy szerepet játszó WM Műveket megóvja. Az eredmény az lett, hogy amikor Csepel munkásait, valamint a vállalatok gépeit és felszereléseit a németek és nyilasok erőszakkal vonatra akarták rakni, hogy Németországba szállítsák, 27 000 csepeli munkás szervezetten, egy emberként állott ellen és megakadályozta a fasiszták nemzetgyilkos szándékát.

Az illegális Szabad Nép 1944. december 10-i számában így számolt be a Csepelért folyó harcokról:

„CSEPEL ISMÉT AZ ÉLENI”¹⁴

December 4-én, hétfőn, a kora reggeli órákban ragasztották ki Csepelen a hirdetőményeket, amelyek tudtul adták, hogy a község déli felét még aznap ki kell üríteni. A csepeli gyárakban dolgozók a község északi felébe menjenek, a többiek pedig induljanak el gyalog a bécsi országúton Komárom felé. A lakosság, amely alig egy pár napja saját szemével látta a német rablást és fosztogatást a kiürített Soroksáron, mély felháborodással fogadta a rendelkezést. Tudták jól, hogy a kiürítés otthonukat, munkás életük minden eredményét zsákmányul dobja oda a fasiszta német és nyilas hordáknak, rájuk pedig a hajléktalanság, az étlen-szomjan kínlódás, a hideg és a kietlen téli országút minden borzalma vár. A lakosság, az asszonyok vezetésével leszaggatta a hirdetőményeket, később a községháza körül összegyülekezve, az ablakokat betörte és tüntetett a rendelet, a németek és a nyilasok ellen. A magyar honvédek és rendőrök a tömeggel együtt érezve, védték és támogatták őket. Azt mondták a munkásoknak: »Ne hagyjátok magatokat, ne féljete a nyilas csürhétől, itt vagyunk mi és megvédünk titeket!« A kivonult nyilas karhatalom a teherautókról nézte tehetetlenül az eseményeket. Egy autón érkező nyilasvezért kódobásokkal üzött el a tömeg. Két másik nyilas, akik a honvédek közül akartak egyet elfogni, az asszonyok megverték és a katonát kiszabadították. A tüntetők egy másik csoportja fegyverrel szabadított ki a nyilas székházból 18 munkást. Azt a néhány lakost, akik az egységet megbontva, el akartak költözni, ebben megakadályozták. Holmijukat szétszórták, 3 bútorral megrakott kocsit felborítottak, egy negyediket felgyújtottak. A nyugtalanság másnap folytatódott, 6-án pedig tetőfokra hágott. Ezen a harmadik napon a község segédjegyzője, később a főjegyző is kiment a tömeg elé és kijelentette, hogy igazuk van az embereknek, ők sem mennek. Mind a kettőt letartóztatták. A nép követelte szabadonbocsátásukat.

Szerdán, 6-án délben döntő fordulat állt be. A németek és nyilasok látták a nép állhatatos harcát, közben hírül vették, hogy a honvédek a Királyerdőn fegyvert osztogatnak a munkások között; látták a dolgozók és a katonaság együttérzését, látták a rendőrök néppárti hangulatát; takarodót fújtak. Kihirdették, hogy a kiürítést visszavonják, minden marad úgy, mint volt.

Így védték meg a hős csepeli asszonyok tűzhelyüket, a férfiak önmagukat és családjukat, a csepeli honvédek és rendőrök pedig a népet és a nép előtt becsületüket. Ez a győzelem a német és nyilas erőszak felett — történelmi jelentőségű. Példa, amely követésre vár. „Bebizonyosodott, hogy csak a harcoló és egységes nemzet élől hátrál meg a fasiszta erőszak. Csak így menthetjük meg otthonunkat, családjunkat, népünket. Csak így menthetjük meg Budapestet és ezer sebből vérző hazánkat.”

Bár a volt Weiss Manfréd-konzernhez tartozó Dunai Repülőgépgyár munkagépeinek leszerelését nem lehetett megakadályozni, de az ellenállási akcióban résztvevő vezetők a Kommunista Párt tanácsa alap-

ján és szabotázscelemekkel annyira meglassították a munkagépek leszerelését, hogy Nagytéténybe szállítás után a szovjet hadsereg gyors bekerítő hadművelete következtében sikerült a gépek Németországba szállítását megakadályozni.

Hasonlóan eredményes volt a védekezés az újpesti Phóbus Villamos Műveknél, amely január végén már szintén dolgozott. A BESZKÁRT-nál, a Magyar Posztógyárnál, a Budakalászi Textilműveknél, a Magyar Acélárugyárnál, a Trustnál, a Hoffher és Schrantznál, a Nemzetközi Kikötőnél stb. hasonló szervezési tárgyalások folytak, amelyek eredményeit, az óvintézkedések következtében megmentett nemzeti vagyon mértékét természetesen csak a felszabadulás s a helyreállítás után lehetett számba venni.

Azt azonban hamarosan meg lehetett állapítani, hogy Budapest közművei és egyes, legnagyobb, legfontosabb nehézipari és textilvállalatai a kommunisták s a hazafias vezetők és munkások tevékenysége, valamint a Vörös Hadsereg gyors előrenyomulása következtében megmenekültek a német „bénítási”, rombolási és rablási szándékoktól és a háborús események pusztításainak helyrehozatala, az újjáépítés után a magyar dolgozók, a magyar nép rendelkezésére állhattak.

A közüzemek, a nagyüzemek megmentéséért folytatott politikai harc s ezek fegyveres védelmének megszervezése mellett aktívan működő harci csoportok egyre szaporodó harci vállalkozásaival találkozunk.

A Valéria-telep előtt kézigránáttalalat ért egy német katonákkal zsúfolt autót. Hasonló eset ismétlődött meg Budán. A budapesti rendőrfőkapitányság politikai rendészeti osztálya 1944. december 3-i dátummal arról tájékoztatja a nyilas belügyi államtitkárt, hogy előző nap este a Semmelweis utca 1. sz. előtt bombával szétrobbantottak egy német gépkocsit. Ugyanez a jelentés számol be a december 2-án a Művelődés Házában (mai Erkel Színház — ahol a nyilaspárt december 3-ra nagygyűlést hívott össze) történt robbanásról. Vasárnap, december 3-án a gyűlés kezdetén az első szónok beszéde alatt újabb „pokolgép” robbant a nézőtérben. A keletkezett pánikot még úgy-ahogy elnyomták a rendezők, de a rövidesen bekövetkezett második robbanás után már hanyatt-homlok menekültek a „testvérek” a teremből. Nagy hangerővel meghirdetett tömeggyűlésük így már az első negyedórán kudarcba fulladt. Óbudán a bányászati villamosvezeték — a tartóoszlopok kirobantásával — két ízben is megszakították az ellenállás harcosait.

1944 decemberében az illegális Szabad Nép így összegezte a helyzetet: „Köztisztviselők, hivatalok, minisztériumok, akadályozzák a nyilas banditakormány rendeleteinek végrehajtását. Magyar vasutasok, akiket 25 éven át óvtak minden munkásszervezkedéstől, gátolják a német hadiszállításokat és az ország gyors kirablását. Polgárok csatlakoznak a munkásokhoz, a gyárak védelmében — a német rablások és rombolások megakadályozására. Még a reakciós kasztszellemben nevelt honvédtisztek is tömegesen hagyják faképnél a német »Kamerádot« és tovább harcoló esküszegő társaikat. A legénység és a tisztikar körében a szökés tömegjelenségévé vált.”

Az országpusztulás sötét heteiben reményünk forrása a felszabadító Vörös Hadsereg mellett a munkásvezetés alatt álló belső szabadságmozgalom is.¹⁵ A Magyar Frontban tömörült pártok, a Magyar Ifjúság Szabadság frontja és más ellenállási csoportok november első felében létrehozták a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottságát. Azonban a Bizottság a javasolt „tömeges harcra való mozgósítás tervét” elvetette és ehelyett puccsszerű fegyveres felkelést tervezett.¹⁶ Eszerint dolgozta ki Budapest felszabadításának tervét. Sajnos, a felkelés vezetőit a nyilasok elfogták, halálra ítélték és kivégezték.

Az ellenállási mozgalom csak lassan bontakozott ki. Sok nehézséggel, veszéllyel és akadállyal találta magát szembe. S bár nem ért el olyan fokot, amit a hazánkra nehezedő veszély megkövetelt volna, de mégis a magyar társadalom ellenállási mozgalmává szélesedett. A nemzeti ellenállást aktív, fegyveres felszabadító harccá fokozni, ez volt a párt, a munkásosztály s a magyar nép legfőbb feladata.

A Kommunista Párt általános sztrájkra hívta fel Csepel dolgozóit 1944. november 27-én.¹⁷

A kommunisták lapja fegyveres harcra szólította fel a nemzetet. De nemcsak harci riadót fújt, hanem a kommunisták illegális harci tapasztalatait értékesítve, megjelölte a nemzeti ellenállás aktív, fegyveres felszabadító harca fokozásának egyetlen helyes útját is:

„Kommunista Párt tisztában van a felelősséggel, amivel osztályunknak és népünknek tartozik, amikor hozzányúl ehhez a döntő kérdéshez. Minden elkövetett hiba, kapkodás, elsietett akció csak a Gestapó provokációinak és a varsói vérengzésekhez hasonló eseteknek nyitna utat. A legnagyobb veszély mindenekelőtt az, hogy a társadalom jelentős rétegei, — különösen az értelmiség és a tisztikar — a fegyveres harc szervezését és kiszélesítését általános nemzeti jellegűvé, összetéveszti és azonosítja a fegyveres »puccs« szervezésével. Úgy képzelik el a dolgot, hogy egyetlen gombnyomásra és ugyanabban a pillanatban robbanhat ki a felkelés, az erők előzetes titkos úton való megszervezésével, a katonai szerepkörök és tennivalók pontos, tervszerű beosztásával s az összes erők előzetes titkos felfegyverzésével.

Ez az út járhatatlan, nem helyes és végzetes. Nem helyes, mert nem a harcokban kipróbált, hanem csak feltételezett erőkre alapítja egész tervét. Éppen ezért, még ha eljutna is a cselekvéshez, a leggyönyörűbben kidolgozott tervek mellett is teljes csőd fenyegeti. És végzetes, mert elképzelhetetlen a nép sok tízezres tömegének titkos felfegyverzése és az összeesküvés alapján való szervezése anélkül, hogy előbb-utóbb a rendőrség fel ne fedezze. Minden puccs és összeesküvés tehát már eleve magában foglalja saját halálos ítéletét és a legbátrabb harcosokat juttatja fölöslegesen a hóhér kezére.

A magyar nép fegyveres felszabadító harca nem puccsszervezkedésből, nem összeesküvés alapján, hanem a tömegek apró harci csoportjainak napi harci vállalkozásain keresztül nőhet ki általános jellegűvé. A központi vezetés és tervszerűség szükséges, de ennek mindig a nap

nap után megnyilvánuló és növekvő harcos erőkre kell felépülnie. Ez az útja a harc kiszélesítésének és általános jellegűvé változtatásának.

A Kommunisták Párt felelősségének tudatában felhívja mindenki figyelmét a döntő szempontokra.

Passzív ellenállásunk nemzeti jellegűvé vált. Lépünk át a következő fázisba! Induljon meg a társadalom minden egyes pontján: üzemekben, tanyákban, a fronton és front mögött, városokban és falvakban, mindenütt az aktív ellenállás. Fel a támadó partizán csoportok szervezésére! Fel a sztrájkokra és kisebb harci vállalkozásokra! Fel a partizán harcra keresztül az általános nemzeti felszabadító harcra!"¹⁸

A Kommunista Párt nemcsak az illegális Szabad Nép útján, de a december 10-i, széles körben terjesztett és Nagy-Budapest népéhez intézett kiáltványában is mozgósított a fegyveres harcra. Felhívta a dolgozókat, hogy minden erejükkel harcoljanak a német és magyar fasiszták ellen.

A felhívás szó szerint így hangzik:

„Kiáltvány Nagy-Budapest Népehez!”¹⁹

HA ÉLNI AKARSZ: HARCOLJ A NÉMET ELLEN!

A náci-nyilas rémuralom utolsó napjait éljük. Az utakon már a kényszermunkára hurcolt magyarok ezrei mellett menekülő nyilaspattányok tömege fut Bécs felé.

Nemcsak a fasizmus utolsó órája ütött, hanem 25 év gyilkos ellenforradalmi rendszerét helyezzük a sírba.

A magyar történelem legdöntőbb pillanata ez. Népünk szabadságáért vívott ezeréves harca arat diadalt. A föld a paraszté, az ország a népé lesz a demokratikus Magyarországon.

A szabadság küszöbön áll, de ha élve akarod átlépni azt a küszöböt, akkor *harcolj minden erőddel a németek és a nyilasok ellen!*

A menekülő náci és nyilas gyilkosok az egész országnak és népünknek a halált szánták. Hitler és Szálasi megegyezett, hogy a honvédség hatalmukban levő részét német földre viszik ágyútölteléknek. Téli élelmünket, gépeinket, de még a munkások kis vagyontöredékét is elrabolják. Amit nem tudnak megmozgatni, felégetik, felrobbantják. Éhínséget, járványt, évekig tartó munkanélküliséget zúdítanak a túlélőkre. Egész népünket kényszerkiürítéssel német rabszolgapiacra hajtják. Tömeggyilkosságokkal akarnak rémült engedelmisséget kicsikarni. Szabadságharcosokat, közkatonákat, tiszteteket, tábornokokat akasztanak.

Gyilkolják a magyart, üldözik a magyart saját hazájában!

Választanunk kell a demokratikus szabadság és a fasiszta rabság, az élet és a halál között!

A Kommunista Párt felelősségének teljes tudatában végsőkig menő harcra,

fegyveres felkelésre hívja Nagy-Budapest népét!

Felhívjuk a Magyar Frontba tömörült demokratikus erőket, a Szociáldemokrata és a Kisgazda Pártot és híveiket, hogy szakítsanak passzivitásukkal, s teljes erővel vegyék ki részüket a végső harcból.

Felhívunk minden magyart — bármilyen felfogást is vallott — csatlakozzék népünk harcához.

A magyar munkásosztály, a csepeli munkásság mutatja az utat, December 5-én és 7-én tömegtüntetéssel, a helyi katonasággal és rendőrséggel egyesülve, kikényszerítették a kényszerkiürítési parancs visszavonását.

Munkások! Munkásnők! Elvtársak!

Kövessük a csepeli példát! A pesti munkások sem fognak elmaradni a pécsiek és miskolciak mögött, akik fegyverrel segítettek a német kiűzésében.

Szüntessük be a munkát! Vonuljunk fel és tüntessünk a fasiszta rablások és gyilkosságok ellen. Alakítsunk munkásosztagokat a honvédséggel és polgársággal együttműködve. Általános sztrájkjal egybekötött fegyveres harccal segítsük a Vörös hadsereget, és verjük ki a náciakat Nagy-Budapest területéről.

Budapest Népe!

A győzelmes Vörös Hadsereg körülkeríti városunkat. Ezzel megadja a lehetőséget, hogy harccal megmenthessük Budapestet. Ha nem segítünk a gyengülő, menekülő német kiverésében, városunk rommá válik és maga alá temeti másfél millió lakosát.

Azonnal szervezzük meg Budapest védőrségeit. Fegyverrel védjük meg üzemeinket, közműveinket a fasiszta rablók és robbantókülönítmények ellen. Fokozzuk a fegyveres partizántevékenységet!

Honvédek! Csendőrök! Rendőrök!

Ne harcoljatok a német ellenség oldalán! Ne tőrjétek, hogy német rabságba vigyenek titeket és a magyar népet! Kövessétek a csepeli honvédek, rendőrök példáját, akik a munkásság ügyét segítették győzelemre vinni. Juttassatok fegyvert a munkásságnak. A Vörös Hadsereggel, a néppel, a munkássággal egyesülve verjük ki a németet, védjük meg hazánkat!

Felhívunk minden magyart, munkást és polgárt, parasztot és értelmiségit: tettel, cselekvéssel vegyen részt a harcban. Ne várjon utasításra tőlünk és ne engedelmeskedjen a fasiszták parancsainak. Mindenkit egyénileg és személyében teszünk felelőssé a nemzet színe előtt, hogy a néppel, vagy a nép ellen harcolt-e?

Szabadítsuk meg országunkat a fasiszta szennytől! Ne legyen honvéd a német oldalán! Ne legyen magyar a német pártján!

Halál a német megszállókra!

Éljen az általános sztrájk!

Éljen a fegyveres nemzeti felkelés!

Éljen a felszabadító Vörös Hadsereg!

Éljen a független, szabad, demokratikus Magyarország!

1944. december 10.

KOMMUNISTA PÁRT.”

Az egyes harci csoportok fegyveres vállalkozásai mind bátrabban nyilatkoztak meg.

Felrobbantották a Kossuth Lajos utcai nyilas könyvesboltot. December 16-án az Alkotmány utcában két hernyótalpas lőszeresautó robbant fel. Az Erzsébet- és Ferenc József-híd budai hídfőjénél négy páncéltornyot szaggatott darabokra a beléhelyezett robbanóanyag, s mind sűrűbben érkeztek hírek a német gépkocsik ellen intézett kézi-gránátos támadásokról.

A Kommunisták Pártja Újpesti Területi Bizottsága decemberben fegyveres harcra hívta fel Újpest népét.²⁰

Az újpesti partizánok bátor cselekedeteinek híret szájról szájra adták Nagy-Budapest területén, s harci tettek bátorították a fővárosi harci csoportokat. Az eddig említettek mellett olyan cselekedetek, mint pl. az újpesti nyilasház megrohamozása vagy a fasiszták által aláaknázott újpesti víztorony megmentése a felrobbantástól, főváros-szerte erősítették a helytállást és példát adtak az ellenállásra.

Bár a nemzeti ellenállás és a harci csoportok fegyveres vállalkozásai Budapesten sem szélesedtek általános felkeléssé, a magyar nép általános fegyveres felszabadító harcává — mégis helytelen volna a főváros akkori helyzetét az ellenállási mozgalom, a megnyilatkozó fegyveres harc figyelembevételével nélkül áttekinteni és megítélni.

Budapest helyzetének vizsgálatához valamit még feltétlenül figyelembe kell vennünk. A fővárosi ellenállás, a fegyveres antifasiszta harc kibontakozását nagyon fékezte és szűkebb területre korlátozta különösen a polgárság és a polgári pártok híveinek körében az az illúzió, hogy Budapestet nyílt várossá nyilvánítják. Ettől a veszedelmes illúziótól óvott az illegális Szabad Nép:²¹

„*Budapest népét* nagy veszély fenyegeti, mert tétlenül nézi egyre kétségbeesettebb helyzetét. Tétlensége azokban az illúziókban keresendő, amikből a tömegek passzivitása táplálkozik. Reménykedve kérjük: nyílt város lesz-e Budapest?

Az ilyen kérdésekre vagy sürgetésre a kormány igyekszik kitérő, kicsit biztató feleletet adni. A németek nem köntörfalaznak. Hivatalos katonai szószólójuk a Wilhelmstrassen így nyilatkozott november 6-án:

»A német hadvezetőség mindent megtett Párizs és Róma kiürítése érdekében. Ezzel szemben az ellenség semmibe sem vette a németek jószándékát. Minthogy a német birodalom területén is minden várost és helyiséget az utolsó tégláig védelmeznek, ennél fogva nincsen ok arra, hogy Magyarországon másként járjanak el.«

De Rómát és Párizst nem a németek »jószándéka« tette nyílt várossá. Rómában a nép nyomása, Párizsban a lakosság fegyveres harcra kényszerítette erre a németeket. Budapesten — úgy gondolják — éppúgy nem fognak belső ellenállásba ütközni, mint a német városokban, tehát itt is »az utolsó tégláig« lehet majd harcolni.

A nyílt várossá nyilvánítást nem fogjuk ajándékként kapni: fegyverrel kell azt kiharcolni!”

Budapest nem lett nyílt város. A fasiszták berendezkedtek, hogy utolsó tégláig „védelmezzék” Budapestet, s fővárosunk egyre súlyosabb helyzetbe került.

A magyar ellenállási mozgalom s az aktív fegyveres partizán-tevékenység nem szélesedett ki annyira, mint amennyire a hazánkra nehezedő veszély megkövetelte. A negyedszázados ellenforradalmi rendszer s a fasiszta demagógia sokak gondolkodását megzavarta. Számosan a nemzet érdekei, önnön érdekeik ellen cselekedtek. Viszonylag kevés volt azoknak a száma, akikhez eljutott, akiket mozgósított a kommunisták harci riadója. Kevesen voltak, akik — mint pl. a Budai Önkéntes Ezred hős katonái — saját lelkiismeretükre hallgatva, fegyverrel a kézben harcoltak a fasiszták ellen a magyar jövő érdekében. Annál nagyobb volt azoknak a tábora, akik a passzív ellenállás útját választották.

A magyar ellenállási mozgalom tehát nem tudott eléggé hozzájárulni a hitleri csapatok kiveréséhez. Ha mérete, ütőképessége nem is volt oly fokú, mint aminőt a helyzet megkívánt volna, de becsületes hazafiak helytállásából és bátor harci tetteiből táplálkozott. Mindez nem homályosíthatja el azt a tényt, hogy Budapest s egyben hazánk felszabadítását elsősorban a szovjet hadsereg áldozatos harcai váltották valóra.

Budapest ostroma és felszabadítása

A 3. és 2. ukrainai arcvonal csapatai 1944. december 26-án befejezték az ellenség budapesti hadcsoportjának körülzárását. Annak a hatalmas hadműveletnek, amelyet a 2. és 3. ukrán hadseregcsoport Budapest felszabadításáért folytatott, három szakasza van.²² Felmérésükhöz bizonyos visszapillantásra van szükség.

Első szakasz : a Vörös Hadsereg megjelenik a Tisza és a Duna között. Áttöri az ellenség védővonalát, és észak felé nyomul. Egymás után foglalja el az ellenség elszigetelt védőállásait, s majdnem teljes egészében elfogja a 23. magyar gyaloghadosztályt.

A német és magyar hadvezetőség belátja, hogy budapesti pozíciója veszélyben van. Sürgősen odadob néhány páncélos hadosztályt, majd lovas és gyalogos hadosztályokat. Mindent elkövet, hogy a Vörös Hadsereget ne engedje Budapest alá. Kemény harcok következtek Kecskemét, Szolnok, Cegléd, Nagykáta és Nagykőrös körzetében. A Vörös Hadsereg Kecskemét elfoglalása után megállás nélkül haladt Budapest felé. November 7. és 9. között a német páncélos osztagok ugyan Cegléd körzetében megkísérelték az orosz vonalak áttörését, de kísérletük teljes kudarccal végződött. A 3. ukrán hadseregcsoport november közepén a Drávától északra kezdett támadást, s a Balaton és Duna között előre nyomulva, nyugat felől veszélyeztette Budapestet. Ezekben a napokban foglalta el a szovjet hadsereg Soroksárt, Vecsést, Pécelt és Isaszeget, s ekkor kezdődött Budapest ostroma.

Második szakasz : A Vörös Hadsereg 120 km szélességen áttörte a német—magyar hadsereg védelmi vonalát és 60 km mélységben előre-

nyomult. Budapestről északra elérte a Dunát, s mikor Alsógödöt elfoglalta — a magyar fővárostól 17 km-nyire — Budapest körülzárása befejeződött.

Ezt a szakaszt is elkeseredett harcok jellemzik. A német és magyar fasiszták minden tartalékukat harcba dobták, hogy a bekerítést megakadályozzák. Különös hevességgel harcoltak Vácért, amelyet valóságos erődtámaszpénnyé építettek ki. De Vác elesett, s a szovjet haderők Váctól északra jelentős csapattesteket kerítettek be. Majd az ütközettel egyidejűleg a szovjet csapatok átkeltek a Dunán és a 2. ukrán hadseregcsoporthoz katonái találkoztak a 3. ukrán hadseregcsoporthoz harcosaival.

December közepén a 3. ukrán hadseregcsoporthoz Budapestről dél-nyugatra áttörte az ellenséges védővonalakat és elfoglalta Bicskét, két nappal később Esztergom városát, s a 2. ukrán hadseregcsoporthoz itt is találkozott a 3. ukrán hadseregcsoporthoz. A szovjet csapatok ezzel Budapest körül széles gyűrűt létesítettek.

A németek hasztalanul kísérelték meg, hogy a Vörös Hadsereg támadását feltartóztassák, a szovjet csapatok december 26-án véglegesen bekerítették Budapestet és szoros gyűrűbe zárták az itt tartózkodó német és Szálasi-féle hadosztályokat. Előre látva azt, hogy a hitleri parancsnokság segíteni próbál a budapesti helyőrségnek, a szovjet csapatok gyorsan tovább nyomultak nyugat felé, s mintegy 60 km-nyire jutottak előre. Ezzel teljesen megfosztották az ellenséget attól a lehetőségtől, hogy körülzárt csapatai segítségére előretörhessen. Ilyképp a szovjet csapatok szoros gyűrűjébe zárt német hadosztályok és a magukat még meg nem adott magyar csapatok Budapesten olyan helyzetbe kerültek, hogy szétzúzásukat nem kerülhették el.

December 27-én este a szovjet arcvonalak csapatai nyugat és kelet felől teljesen elérték Budapestet és harcba kezdtek a város határában. Ekkor kezdődött a Budapest felszabadításáért folytatott hadműveletek *harmadik szakasza*: a város közvetlen ostroma. A 2. ukrán hadseregcsoporthoz keletről, a 3. ukrán hadseregcsoporthoz pedig nyugatról nyomult a városba. Mindkét hadseregcsoporthoz jelentős sikereket ért el.

A szovjet parancsnokság azonban el akarta kerülni a felesleges vérontást és mindent elkövetett, hogy fővárosunkat megkímélje az ostromtól. Emberies céloktól vezérelve a nemzetközi szabályoknak és a hadviselés szokásainak megfelelően 1944. december 29-én parlamentet küldött a Budapest körzetében körülzárt ellenséges csapatok parancsnokságához és egész tisztikarához abból a célból, hogy a város békés átadásának feltételeit megbeszéljék. Az ultimátum szövege a következő volt:

„A Budapest körzetében körülzárt német—magyar csapatok parancsnoki tisztjét betöltő tábornok úrnak, a 13. német páncélos hadosztály, a »Feldherrnhalle« német gépesített SS hadosztály, a 271. német gyaloghadosztály, a 8. és 22. német lovashadosztály, a 239. rohamgyús dandár, az I. magyar páncélos hadosztály, a 10., 12., 20. magyar gyalogos hadosztályok, az I. magyar csendőrezred, a 3. magyar táborigazdálkodási rezred, a 206. magyar tartalékezred parancsnokainak, tábornokainak és tiszt-

jeinek, Budapest körzetében körülzárt valamennyi német és magyar csapatot parancsnokainak.

A harmadik ukrainai arcvonal csapatai december 25-én kijutottak a Dunához, elfoglalták Esztergomot és egyesültek a második ukrainai arcvonalnak e körzetben, a Duna másik partján tevékenykedő csapataival és befejezték a Budapest körzetében levő német és magyar csapatok teljes körülzárását.

Ezzel egyidejűleg a Vörös Hadsereg csapatai összezúzva a szétvert német csapatokat, sikeresen fejlesztik támadásukat Csehszlovákiában és leküzdve a Vértes hegységben befészkelte ellenséges erőket, befejezik egész Magyarország teljes megtisztítását a német csapatoktól. A Baltikumban végzünk Scherner tábornok német csapatainak körülzárt hadcsoportjával.

Nyugaton kifulóban van a német fasiszták által nagy garral bejelentett német támadás, amely mit sem változtathat a háború menetén.

Hatékony segítséget sehonnan nem várhatnak. A magyarországi szétvert német csapatoknak Budapest körzetében az Önök vezetése alatt egybetorlódott maradványai és a fegyvert még le nem tett magyar csapatok helyzete reménytelen. Elvonulásuk minden útja el van zárva. Szemellátható sokszoros számbeli és technikai fölényünk. Ön a körülzárt csapatok parancsnoka és valamennyi tiszt jól tudja, hogy a további ellenállás teljesen értelmetlen és csupán csapatai pusztulásához, a békés lakosság számos áldozatához és Budapest, Magyarország fővárosának lerombolásához vezethet.

A sürgős vérontás elkerülésére, valamint azért, hogy Budapest város történelmi értékei, kulturális és művészi emlékei, valamint a lakosság megmeneküljenek a pusztulástól, felszólítjuk Önt, hogy fogadja el a kapituláció következő feltételeit:

1. Valamennyi fegyveres német és magyar csapat, élén Önnel és az Ön törzskarával, haladéktalanul szüntesse be a harci tevékenységet.

2. Átadja nekünk csapatai egész személyi állományát, fegyverzetét, minden harci felszerelését, közlekedési eszközeit és hadieszközeit, mégpedig sértetlen állapotban.

3. Mindazon tábornokok, tisztok és katonák számára, akik felhagynak az ellenállással, szavatoljuk életüket és biztonságukat. Biztosítjuk, hogy a németek a háború után visszatérhetnek Németországba vagy a hadifoglyok személyes kívánságának megfelelően bármely más országba, a Vörös Hadseregnek magukat megadó magyarok számára biztosítjuk, hogy összeírásuk és kihallgatásuk után hazatérhetnek.

4. A magukat megadó csapatok egész személyi állománya megtartja katonai egyenruháját, rangjelzését, érdemjeleit, személyi tulajdonát és értéktárgyait, a törzstisztek ezenkívül megtarthatják kardjukat is.

5. Valamennyi sebesült és beteg orvosi segélyben fog részesülni.

6. Valamennyi magát megadó tábornok, tiszt, altiszt és katona számára haladéktalanul élelmezést biztosítunk.

Feleletét a Duna jobb partján 1944. december 30-án moszkvai idő szerint 12 órakor írásban várjuk. Ezt a feleletet megbizottainak kell

hozniok. A megbizottaknak fehér zászlóval ellátott személyszállító gépkocsin kell haladniuk a Buda és Érd közötti úton. Megbizottait az erre meghatalmazott orosz tiszt december 30-án moszkvai idő szerint 12 órakor Budától délre, az elülső orosz állások körzetében fogja fogadni.

A Duna bal partján feleletét december 30-án moszkvai idő szerint 12 órakor írásos formában megbizottainak kell kézbesíteniök. Megbizottainak fehér zászlóval ellátott személyszállító gépkocsin a Budapestről Vecsésre vezető úton kell haladniuk. Megbizottait az erre felhatalmazott orosz tiszt december 30-án moszkvai idő szerint 12 órakor ezen az országúton, az elülső orosz állások körzetében fogja fogadni. Amennyiben elutasítják a fegyverletételre vonatkozó javaslatunkat, úgy a Vörös Hadsereg és Légierőnk csapatai megkezdik a körülzárt csapatainak megsemmisítésére irányuló tevékenységet. Megsemmisítésükért, valamint minden budapesti rombolásért és Budapest lakosainak pusztulásáért Önöket fogja terhelni a felelősség.

Tolbuchin,
a Szovjetunió marsallja,
a hármás ukrajnai arcvonal
csapatainak parancsnoka.

Malinovszkij,
a Szovjetunió marsallja,
a kettes ukrajnai arcvonal
csapatainak parancsnoka.”

December 28-ról 29-re virradó éjszaka folyamán és december 29-én reggel nagyerejű szovjet rádióállomások a front elülső vonaláról szakadatlanul közölték a Budapest körzetében körülzárt ellenséges csapatokkal és azok parancsnokságával, hogy az ultimátum átnyújtására szovjet parlamentereket küldenek ki, úgyszintén közölték azt is, mely időpontban és mely útvonalon haladnak majd a parlamenterek a német csapatok állásai felé. A Vörös Hadsereg csapatai a parlamenterek útjának szakaszain teljesen beszüntették a tüzelést.

December 29-én moszkvai időszámítás szerint 11 órakor a Duna bal partján levő szakasról Steinmetz kapitány szovjet tiszt mint parlamenter nagy fehér zászlóval ellátott személyszállító gépkocsin az ellenség állásai felé indult. Amikor a parlamenter Kispest délkeleti határánál az ellenség elülső állásaihoz közeledett, a németek a világosan látható fehér zászló és a szovjet tiszt szándékának nyilvánvaló volta ellenére erős géppuska és ágyútűz alá vették s a szovjet tisztet megölték.

Ezzel egyidejűleg egy másik szovjet tiszt, Osztapenko kapitány mint parlamenter tolmács kíséretében a Duna jobb partján levő szakasról ugyancsak nagy fehér zászlóval Budaörs községtől keleti irányban 4 km-nyire, az utak kereszteződésének körzetében átlépte az arcvonalat. A parlamentert innen a német csapatok vezérkarához vezették, ahol a német parancsnokság kijelentette, hogy az ultimátumot nem hajlandó elfogadni, és nem hajlandó semmiféle tárgyalásokba bocsátkozni. Amikor a parlamenter visszatért, a németek tüzet nyitottak rá és hátulról jövő lövéssel megölték. A kíséretében levő tolmács csupán szerencsés véletlen révén maradt életben.

Ez a szovjet parlamenterek Budapest körzetében történt előre megfontolt és borzalmas meggyilkolásának pontos tényállása.

A szovjet tudósító iroda így írt az események közlése után:
„A modern hadtörténelem nem ismert hasonló bűncselekményt. A parlamenterek időtlen idők óta az érinthetatlenség jogát élvezik. Ez a jog hagyományokon alapul. Ezt a jogot tartalmazza az 1907. évben megkötött hágai egyezmény »a szárazföldi háború törvényeiről és szokásairól.« A német fasiszta banditák még egyszer meg mutatták az egész világnak, hogy semmibe veszik a törvényeket. Aljas módon megsértik mindazokat az egyezményeket és szerződéseket, amiket Németország aláírt. Hitszegő támadással háborút kezdve a Szovjetunió ellen, barbárok és kannibálok módjára viselkedtek, és úgy fejezik be a háborút, mint aljas és gyáva gyilkosok, akiknek nincs vesztenivalójuk. A német fasiszta parancsnokság, amely gaz módon meggyilkolta a szovjet parlamentereket, az »utánunk az özönvíz« elve alapján cselekszik. A németek Budapest milliós lakosságát magukkal akarják rántani a szakadékba. Mit jelent az ő számukra a magyar főváros, s annak megannyi nevezetessége és kulturális értéke?

A német fasiszták aljas provokáció és hitszegő gyilkosságok segítségével akarják meghosszabbítani létüket. De a fasiszta banditák, akik elutasították a szovjet parancsnokság ultimátumát és borzalmas módon meggyilkolták a szovjet parlamentereket, nem soká menthetik irhájukat. A Vörös Hadsereg szétzúzza és szétveri az ellenséget, bármilyen ellenállást fejtsen is ki.

Magától értetődik, hogy a békés lakosság körében való áldozatokért, Budapest lerombolásáért a német fasiszta hóhérok és gyilkosok klikkjét terheli a teljes felelősség.”²³

Az elvetemült és alattomos gyilkosság a Vörös Hadseregben és az egész világ közvéleményében egyaránt mélységes felháborodást és megvetést váltott ki.

A főváros ellen meginduló ostrommal egyidejűleg napról napra erősödött a belső terror. A körülrzárt német fasiszták és gyilkos bérenceik véres tobzódása és pusztítása nem ismert mértéket. A fasiszták számára valóban nem sokat jelentett a magyar honvédek, Budapest lakosságának és értékeinek pusztulása. Így döntöttek Budapest kérdéséről Berlinben!... És milyen választ adott Budapest nagy kérdésére a Szovjetunió, amelynek hadiköveteit Budapest övezetében 1944. december 29-én meggyilkolták? 1944. december 31-én a szovjet parancsnokság közölte: „A Budapest körül harcoló szovjet csapatok feladata nem a magyar főváros megsemmisítése, hanem a magyar főváros felszabadítása.” Ez a parancs alapvetően megváltoztatta a budapesti csata jellegét.

A szovjet csapatok ennek alapján indultak rohamra. A támadás során Frolov gárdatábornok Vecsés irányában törte át az ellenséges vonalakat. A Vörös Hadsereg egy pillanatra sem állott meg: egymásután foglalta el a Budapestet körülvevő községeket. Különösen heves harc folyt Kispestért és Kőbányáért. Itt súlyos utcai harcokra is sor került.

A Vörös Hadsereg hatalmas nyomása napról napra, majd szinte óráról órára növekedett. Kemény harcokban nyomult előre és egymásután szabadította fel a várost körülvevő községeket. A szovjet katonák

hősiessége, közelségük és harci sikereik újabb bátorítást adtak az ellenállási mozgalom harcosainak. Az ostromlott városban nemcsak a fasiszta terror nőtt, de nőtt a belső ellenállás is. Az egyre szaporodó fegyveres tények mellett a harc más eszközei is szerepeltek. Itt van pl. a Magyar Ellenállási Mozgalom Újpesti Területi Bizottságának levele az Újpesti Nemzetőrség parancsnokához.

A levél így hangzik:²⁴

„A Vörös Hadsereg diadalmas előrenyomulása, amely elérte városunk határát, arra indít bennünket, hogy az utolsó órában a magyar becsület, népünk jövője, valamint Újpest városának és népének élete megmentése érdekében sorainkkal Önt felkeressük.

Mi, a Magyar Ellenállási Mozgalom Újpesti Területi Bizottsága a megalakult debreceni nemzeti magyar kormány rendelkezése és vezetése mellett harcot folytatunk a magyar nép és nemzet elemi jogait figyelembe sem vevő német hadsereg és a hazaáruló nyilaskeresztes Szálasi báb-kormány ellen.

E szabadságharc kapcsán együttműködésre hívjuk fel Önt, valamint a parancsnoksága alá tartozó hazafias érzésű nemzetőröket. Fel-szólítjuk Önöket, hogy a hazaárulók minden rendelkezését szabotálják. Az igazoltatások kapcsán ne vegyék észre a bujdosókat, szükség esetén szöktessék meg őket.

A nyilaskeresztesek ellen folytatott harcunk kapcsán tanúsítsanak semlegességet.

Önt, tisztelt százados úr, úgy ismerjük, mint becsületos igaz magyar embert. Éppen ezért az Önnel való együttműködésre a legnagyobb súlyt helyezzük. Nekünk, akik állandó életveszélyek közt vívjuk harcunkat, a legnagyobb óvatosságot kell tanúsítanunk. Kérjük Önt, amennyiben az együttműködésre kész, lakásának ablakán feltűnő helyen elhelyezve egy fehér ruhadarab legyen hétfőn, kedden és szerdán. Megbízottunk, aki fel fogja Önt keresni, jelszóként »Debrecenből jöttem«-et fogja mondani. Megbízottunk tájékoztatni fogja Önt céljainkról és az együttműködés részleteit megtárgyalják.

Az idő sürgetően állítja eléink feladatainkat, azért választjuk e szokatlan módot. Figyelmeztetésül közöljük, hogy amennyiben megbízottunkat kiszolgáltatja a hitlerista hóhéroknak, Ön és családja felelősségre vonatik. E felelősségrevonás elől nincs menekvés. Lehet, hogy holnap itt, vagy holnapután Berlinben áll a bűnös a szabad magyar nép ítélete elé.

Ugyanakkor a reánk ruházott jogoknál fogva kijelentjük, hogy úgy, mint minden ember, aki a szabadságharcban velünk tart, védelmünk alatt áll, és a győzelmünk után a magyar, illetőleg Újpest társadalmának megbecsült és szeretett tagjai lesznek.

Újpest, 1944. december 31.

Hazafias tisztelettel:
a Magyar Ellenállási mozgalom
Újpesti Területi Bizottsága.”

A levél — az ellenállási harc egyik formája. Dokumentuma annak, hogy igaz hazafiak a legsúlyosabb időben milyen erőfeszítéseket tettek hazánk és népünk védelmében a nemzeti egység kikovácsolására, a legnehezebb napokban minden társadalmi rétegből szövetségesek toborzására, megmozgatására és összefogására.

A peremvárosok felszabadítása után a budapesti kerületekben is megkezdődtek az elkeseredett utcai harcok. Budapest egyes utcáinak ósdi építési módja, a tekervényes utcák, a többemeletes házak és ezekben a nagyméretű pincehelyiségek ugyancsak nagy előnyt biztosítottak a védőknek. A németek védelmi vonalakat építettek a városban, s szinte házról házra védekeztek. A hitleristák támpontokul használtak fel olyan városrészt is, mint például a királyi vár.

A budapesti harcokban a szovjet csapatok értékesítették azokat a gazdag tapasztalatokat, amelyeket a Honvédő Háború éve alatt az utcai harcokban szereztek. Harc folyt minden háztömbért, minden emeletért, minden szobáért. A szovjet csapatok egyre közelebb jutottak Budapest belvárosához. Január 18-ra végleg megtisztították Pestet az ellenségtől. Mintegy 5000 háztömböt foglaltak el, s ezzel Pest teljesen felszabadult a fasiszta rémuralom alól.

A Pestről kivert fasiszta csapatok Budára vonultak, s a pesti oldal felszabadításának időpontjában felrobbantották maguk mögött a Duna-hidakat, hogy a Vörös Hadsereg további előrenyomulását ez is gátolja.

Ez időben a német hadvezetés Hitler parancsára megkísérelte a bekerített csapattestek felmentését. Esztergom és Székesfehérvár körzetében jelentős német páncéloscsapatok jelentek meg. Ide dobták a németek a két hirhedt SS-hadosztályt: a „halálfejesek”-et és a „vikingek”-et. Olaszországból is több német hadosztály sietett a budapesti német csapatok segítségére. A németek heves, elkeseredett, áldozatokkal mit sem törődő támadása azonban összeomlott. Súlyos áldozatokat hoztak, de Budát nem tudták visszafoglalni.

Budán is — a pesti oldalhoz hasonlóképp — súlyos harcok folytak. Házat ház után foglalt el a Vörös Hadsereg, s volt rá eset, hogy egyetlen házért három napig harcolt.

Különösen súlyos és véres harcok folytak a Körtéren, a Műegyetem mellett, a Gellérthegyen, a Várban és az Alagútban, valamint a Déli-pályaudvar környékén. Ezekbe a harcokba kapcsolódtak be a Budai Önkéntes Ezred katonái, akik a Szovjet Hadsereg oldalára állva hősiessen harcoltak Buda felszabadításáért. Már a Szovjet Tájékoztató Iroda jelentései hírt adtak kisebb-nagyobb magyar csapategységeknek a Szovjet Hadsereg oldalára való átállásáról. Hasonló híradás jelent meg a Szabadság február 13-i számában is. De legjelentősebb volt a kaposvári 6. gyalogezred átállása, amelyről Váriházy Oszkár ezredparancsnok a következőképpen számolt be:²⁵ Az ezred parancsot kapott, „hogy a budai Vár védelmére az akkori Horthy Miklós útról a Várba vonuljon vissza. Az ezred ezt a parancsot megtagadta, de nemcsak az ezred tagjai, hanem a 10. gyaloghadosztály törzs, a 10. híradó zászlóalj és a környéken levő

többi magyar csapat egységek maradványai is lelkesedéssel csatlakoztak a 6. gyalogezredhez és február 11-én reggel 2500 magyar honvéd jelentkezett az előnyomuló Vörös Hadseregnél” s kérte annak parancsnokát, hogy részt vehessen a németek elleni harcban. A kérést teljesítették és a Budai Önkéntes Ezred mint az első magyar honvédalakulat indult harcba a szovjet katonák oldalán.

Ennek a csapategységnek tagjai magyar egyenruhát viseltek, egyetlen megkülönböztetés sapkájukon vagy köpenyük gomblyukában elhelyezett piros szalag volt. A Gellérthegyen, a Várban és a Déli vasút környékén lefolyt harcokban mintegy 600 magyar katona halt hősi halált.²⁶ A legnagyobb csata annak az 500 magyar honvédnek a hősi küzdelme volt, akik az Istenhegyi úton, a fogaskerekű vasút Ada-laki megállója táján náluknál jóval nagyobb német egységet semmisítettek meg.²⁷

A Budai Önkéntes Ezred bátor helytállása a budapesti ellenállási mozgalom legjelentősebb eseményei közé tartozik. Igaz ugyan, hogy a harc végső kimenetele szempontjából lényegében már nem volt döntő, de jelentősége mégis nagy, mert az ezred katonái felismerték a fasiszmus elleni harc szükségességét s ebből aktívan is kivették részüket, ezzel pedig hozzájárultak a fasiszta egységek felmorzsolásához. (A Hazafias Népfront ennek emlékét örökítette meg a Déli-pályaudvaron elhelyezett emléktáblájával.)

A megmaradt és körülzárt német fasiszta csapatok minden ellenállása a továbbiak során hiábavalónak bizonyult. A német hadvezetőség ekkor ahhoz folyamodott, hogy légi úton küldjön segítséget, de a Vörös Hadsereg ágyúi és gépfegyverei a küldött utánpótlás nagy részét megsemmisítették. Amikor a bekerített fasiszta csapatok helyzete tarthatatlanná vált, megkísérelték, hogy a fronton keresztül nyugati irányban átvágják magukat. Itt is rendkívüli veszteségeket szenvedtek, de sikert nem értek el.

Február 13-án a 2. ukrán hadseregcsoport katonái a 3. ukrán hadseregcsoport csapatainak támogatása mellett befejezték a bekerített, ellenséges csoportok teljes megsemmisítését. Ezzel Buda és egyben az egész magyar főváros felszabadult.

A Budapestért folyó harcok során a német fasiszták és magyar cinkosaik óriási veszteségeket szenvedtek. A szovjet csapatok csak magában a városban mintegy 50 000 ellenséges katonát és tisztet semmisítettek meg, és 120 000-nél több esett fogságba.²⁸ Igen jelentékeny zsákmány került a szovjet csapatok kezébe.

A Vörös Hadsereg egységei, harcosai nagy önfeláldozással, vérük hullásával végrehajtották a Budapest felszabadítására kiadott parancsot, s mindent elkövettek a tekintetben, hogy fővárosunkat megkíméljék a nagyobb arányú pusztítástól. S ez előfeltétele lett annak, hogy a fővárosban olyan értékek maradtak meg, amelyek felszabadulásunk után az egész ország gyorsabb talpraállítását, a párt és az egész dolgozó nép életet teremtő munkáját segíthették.

Ezen a napon, 1945. február 13-án megjelent napiparancs kiemelte, hogy: „a 2. ukrán hadseregcsoport csapatai, együtt működve a 3. ukrán

hadseregcsoporthoz csapataival, másfél hónapos ostrom kemény küzdelmei után, a nagyvárosi háború utcai harcainak nehéz küzdelmei között március 13-án befejezték a Budapesten körülzárt ellenséges kötelekek megsemmisítését és így teljes egészében elfoglalták a magyar fővárost, Budapestet, a német védelem fontos központját a Bécs felé vezető úton.”²⁹

Ez azt jelentette, hogy a szovjet hadsereg által a fasisztákra mért csapás Budapest felszabadításával lényegében befejeződött és elérte célját: az ország fővárosa teljes egészében szabad lett. A következő lépés az volt, hogy Magyarország kilépjen a háborúból és Németország ellen forduljon. Ez a cél is megvalósult. A Debrecenben székelő Ideiglenes Magyar Nemzeti Kormány már decemberben hadat üzent Németországnak. A magyar nép által végrehajtott fordulat a főváros felszabadításával teljessé vált — ezzel Hitler elvesztette utolsó szövetségését.

Az Új Szó, a Vörös Hadsereg magyar nyelvű lapja február 15-i számában a következőképp értékelte Budapest védelmét:

„Befejeződött a budapesti ütközet, egyike a nagy háború legjelentősebb csatáinak.

Budapest elfoglalásának óriási jelentősége van. Nemcsak arról van szó, hogy Budapest Magyarország fővárosa; Magyarország népe már Budapest eleste előtt megtalálta a helyes utat. A magyar hadseregnek azok a jelentéktelen töredékei, amelyek még mindig a német oldalán harcolnak szembetalálják magukat az egész magyar néppel. Budapest felszabadítása mégis új lendületet fog adni a magyar antifasiszta nemzeti mozgalomnak. De ez csak egyik oka volt annak, hogy Hitler emberei oly szívósan védték Budapestet. Budapest másik jelentősége az, hogy innét lehet és kell megkezdeni a Bécs elleni támadást.”

A moszkvai Pravda ugyanezen napon vezércikkében ilyen értékelést fűzött a budapesti győzelemhez:

„A Honvédő Háború alatt sok olyan hadműveletre került sor, amelyek máris a haditudományok kincsesládájába tartoznak és amelyek a hadművészet iskolapéldái. De ezek között is külön helyet foglal el a budapesti csata, ha figyelembe vesszük a harcok hevesességét, a nagy fővárost támadó csapatok előtt álló roppant nehézségeket és az itteni hadműveleti feladatok rendkívüli bonyolultságát. A Vörös Hadsereg a Budapestért folyó harcok során új dicsőséggel övezte zászlóit. A szovjet csapatok a helyzet adta bonyolult hadszíntéren esőben, hóban, sokszor villámszerű gyorsasággal változtatták csapásaik irányát, váratlanul új helyeken jelentek meg és az egész harc folyamán kedvezőtlen körülményeket teremtettek az ellenség számára.

Budapestet elfoglaltuk! A Vörös Hadsereg győzelmes zászlói még egy európai főváros felett lobognak. Nincs már messze az idő, amikor a dicsőséges szovjet zászlók Berlin felett is lobogni fognak. A náci Németország sorsa meg van pecsételve. A Vörös Hadsereg és szövetségeseinek hadseregei keletről, nyugatról, északról és délről támadva újabb és még hathatósabb csapásokat mérnek majd Németország szívére. E csapások biztosítják a hitleri Németország végleges szétzúzását és teljes győzelmünket.”

Poljanszkij szovjet író naplójegyzeteiben a következőképp öröktette meg Budapest felszabadítását:³⁰

„Február 15. Vajon milyen lehet Budapest egy nappal a teljes felszabadulás után? Buda középpontja teljesen romokban. Az épen maradt házakon fehér zászlókat lenget a szél: ezeken a helyeken németek adták meg magukat. A háztetőkről, erkélyekről vörös lepedők lógnak. Nem, ezek nem lobogók, hanem ejtőernyőselymek. A német parancsnokság dobta le körülzárt csapatainak. Élelmiszert és lőszert dobtak le rajtuk. A küldemények nagy része az éhező budapestiek és a mi csapataink zsákmánya lett.

A királyi vár romjai között, ahol egykor Horthy tengernagy székel — nem mindennapi képet láttam. A palotából a harcosok kihordták az épen maradt karosszékeket és asztalokat. Egy asztalra vörös terítőt tettek. Megkezdődött a kitüntetések kiosztása. Azokat a harcosokat tüntették ki itt, akik ezekben a napokban tüntek ki a Budapestért folyó harcokban.

Budapest utcáin sok a német hulla és elpusztult ló.

A lótetemek ehető részeit az éhező lakosság már kikanyarította. A szovjet katonák és tisztek kenyeret osztogatnak a budapestieknek. Néhány jól öltözött, de elgyötört arcú nő lótetemet vonszol elő egy pincéből.

A romok szegélyezte utcán majd egy kilométer hosszan oszlop menetel. Foglyul ejtett hitleristák.

A lakosság fokozatosan feljön a pincékből, ahol heteken át meghúzódott...“

Küzdelem az új élet megindításáért

Budapest 49 napig tartó nehéz küzdelem után felszabadult. A felszabadító szovjet harcosok a főváros ostroma során — felsőbb katonai parancsra — minden erővel arra törekedtek, hogy a lakosságot, de magát a fővárost is a lehetőség szerint kíméljék a nagyobb áldozatoktól és pusztulástól. Ennek ellenére felmérhetetlen volt az a veszteség és kár, ami emberéletben és anyagi téren egyaránt bekövetkezett. A Horthy-fasiszmus huszonöt esztendejének s a nyilasok rémuralmának és vandál pusztításának betetőzése volt ez az időszak. Temetetlen hullák, szenvedő sebesültek, lebombázott lakóházak, rombadőlt utcasorok, felrobbantott és kifosztott gyárak a Duna vizébe csüngő hídroncok jelezték a fasiszták és nyilas bérenceik uralmának nyomát. Budapest ekkor romokban hevert. Az ipar és a közlekedés szinte teljesen megbénult. Használhatatlanná vált a közművek nagy része. A Vízművek és Gázművek szolgáltatása szünetelt. A villamos és autobus közlekedés a pusztítások következtében teljesen leállt. A kereskedelmi élet nem működött. Az élelmiszerkészleteket részben felélték, részben a fasiszták nyugatra hurcolták. Az egészségügyi intézmények nagy része elpusztult. Egyszerűen a főváros lakossága éhségben és nyomorban szenvedett, a legelemibb életszükségletének kielégítése is veszélyben forgott.

A harcok megszűnése után következő első napokban a puszta létért való küzdelem állt előtérben. A pincékből felkerült lakosság életét a sok nélkülözés, éhség, szenvedés következtében járványos betegségek fenyegették. A csecsemők, betegek és öregek élete veszélyben forgott. A nagy háborús pusztításra mutat, hogy a lakosság lélekszáma is egyrészt a halálozások, a nagy áldozatok és megpróbáltatások következtében, másrészt a deportáltak és önként eltávozottak nagy száma miatt jelentős mértékben megfogyatkozott. A rendelkezésre álló hivatalos statisztikai adatok szerint 1941. január 31-én Budapesten 1 164 000 lakost találunk.³¹ A természetes szaporodás és a mesterséges, háborús felduzzadás következtében ez a létszám 1944 márciusára 1 380 000 főre emelkedett. Ezzel szemben a háborús pusztítások után 1945. március 25-én megtartott népszámlálás alkalmával a fővárosban mindössze 832 800 lakost írtak össze. Ez azt jelentette — figyelembe véve az elhalálozottak, a deportáltak, a katonai személyek számát is —, hogy a főváros lakosságából több, mint félmillió ember hiányzott, illetve esett áldozatul a fasiszta-nyilas propagandának. A következő két év folyamán ugyan mintegy fele visszatért a hiányzó népességnek, a többi részben külföldön maradt, de nagyobb részben még harcok közben, illetve deportálásban elpusztult.

Budapest lakásviszonyaiban is rendkívül súlyos „változás” következett be. A fővárosi lakóházak több mint kétszer akkora kárt szenvedtek, mint a vidéki városbeliek együttvéve. A fővárosi statisztikai adatok³² alapján a lakóházak száma közel 40 000-re tehető. Ebből

teljesen megsemmisült	3,8%
súlyosan megsérült	23,1%
sérült	47,1%
épen maradt	26,0%
	100,0%.

A súlyos háborús pusztítás következtében a lakosság gazdasági téren is válságos helyzetbe került. Ebben a nehéz helyzetben Budapest népe magára talált. Mindenekelőtt a Kommunista Párt kezdett aktív tevékenységbe. Megszűnt a KP illegálitása és hozzákezdhetett szervezeti élete kiépítéséhez. Első felhívása Budapest népéhez szólt:

„Budapest népe! ³³

Minden hálánk és köszönetünk a Vörös Hadseregé, amely felszabadított bennünket. A Vörös Hadsereg nem akarta elpusztítani fővárosunkat. Nagylelkű ajánlatot tett Budapest helyőrségének, amelyben szabad elvonulást biztosított minden magyar katona számára.

A németek válasza az volt, hogy a hadtörténelemben is példátlanul galád módon legyilkolták a fehérlobogós orosz parlamentereket.

Ekkor indult meg Budapest igazi ostroma.

E fasiszta banditák, Szálasiék tették tönkre fővárosunkat. Miattuk hever évtizedek munkája romokban. Nincs kenyér, nincs víz, nincs világy, sokunk legközelebbi hozzátartozóját siratja.

Ilyen tragikus helyzetben, mint a mienk, nem volt még ország.
De élni akarunk és élni fogunk!

Budapest ismét főváros lesz. A szabad, demokratikus, független Magyarország fővárosa.

Hogy így legyen, könyörtelen harcot kell vívnunk a fasisztákkal. Meg kell valósítanunk a Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontban kiteljesedő legszorosabb nemzeti összefogást és erőnk minden megfeszítésével kell dolgoznunk hazánk újjáépítésén.

E feladatok elvégzéséhez hív harcba minden igaz magyart a

Magyar Kommunista Párt

1945 január

A központi vezetőség címe: Tisza Kálmán tér.”

Újjáalakultak az SzDP szervezetei, és megkezdték működésüket a többi pártok is. A kommunisták javaslatára mindjárt Pest felszabadítása után, január 21-én létrejött a Budapesti Nemzeti Bizottság, amely a Magyar Függetlenségi Frontba tömörült pártokból (Kommunista Párt, Szociáldemokrata Párt, Kiszgazda Párt, Nemzeti Paraszt Párt, Polgári Párt) és a szakszervezetek megbízottaiból alakult. A magyar kormány ekkor a még Debrecenben székelt, s így a legfőbb politikai hatalom gyakorlását a főváros területén a Nemzeti Bizottság vette kezébe. Megalakulása után a kommunisták javaslatára megrázó hangú felhívással fordult a főváros és az ország lakosságához Budapest megmentése érdekében; „Magyar hazafiak! Magyar dolgozók! Mentsétek meg Budapestet! Budapest népe élni akar . . . Ha nem kapunk segítséget, szabadság helyett a halál vár ránk!” A felhívás megértésre talált.

A lidércnyomás alól felszabadult pesti oldalon lassan-lassan megindult az élet. A szabadságot hozó szovjet katonák mindenben segítettek. Az élet megindulását segítették elő azok a rendelkezések is, amelyeket Budapest katonai parancsnoka adott ki első parancsában.

A kiadott rendelkezések a következők:

1. Minden polgári hatóság folytassa kötelessége teljesítését.
2. Minden kereskedelmi és iparvállalat tulajdonosa folytassa tevékenységét. Az áruk, élelmiszerek árai olyanok maradjanak, amilyenek a szovjet csapatok bevonulásáig voltak. A szeszitalok árusítása a további intézkedésig tilos.

3. A helyi hatóságok és a polgári lakosság minden eszközzel segítse elő az iskolák, kórházak, orvosi segélyhelyek és egyéb kulturális közintézmények és vállalatok szabályszerű működésének biztosítását.

4. Az istentiszteletek megtartásának a templomokban és az imaházakban nincs akadálya.

5. A lakosság köteles a birtokában levő fegyvert, lőszert, hadianyagot és egyéb katonai jellegű javakat és a rádiókészülékeket a katonai parancsnoknak beszállítani.

6. Minden raktár és raktárhelyiség, amely a német és magyar katonai hatóságok tulajdonában volt, az összes benne található javakkal együtt a szovjet parancsnokság rendelkezése alá kerül.

7. Az utcai közlekedést a budapesti időszámítás szerint 5 órától 21 óráig engedélyezem.

8. Éjjel kötelező a város elsötétítése.

A felszabadított városrészben a Magyar Kommunista Párt Tisza Kálmán téri központja a város új életének motorja lett. A Kommunista Párt lendületes munkával igyekezett életre rázni az elalélt népet, s harcbavinni Budapest lakosságát a romok, roncsok eltakarítására, a helyreállításra és az újjáépítésre — az élet első feltételeinek megteremtésére. Ehhez pedig minden jó szándékú ember, minden hazafi együttes munkájára szükség volt. A nemzeti egység megteremtése sürgetővé vált a fővárosban is. Ennek is élére állt, s egyben vezetője lett a Magyar Kommunista Párt. A Magyar Függetlenségi Front fővárosunkban is megkezdte munkáját. Január 19-én, Pest felszabadulásának másnapján megjelent a Függetlenségi Front lapja, a Szabadság. Vezércikkében hálával és szeretettel köszöntötte fővárosunkban a felszabadító Vörös Hadsereget.

Ugyanebben a számban jelent meg a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front budapesti szervezetének felhívása Budapest népéhez:

„A Vörös Hadsereg a magyar főváros utolsó háztömbjeiért vívja felszabadító harcát. Budapest teljes felszabadítása napok, esetleg órák kérdése. Az ostrom hetei alatt tönkretett, víztől, világítástól, gáztól és kenyértől megfosztott főváros vérkeringésének megindítása a lakosság életének legfontosabb kérdése.

Budapest utcáin még folynak a harcok. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és a magyar kormány emiatt egyelőre még Debrecenben tartózkodik és így nem állhat élére a helyreállítás munkájának, holott minden óra és perc, amelyet tétlenségben töltünk, napokkal és hetekkel hosszabbíthatja meg a főváros lakosságának megpróbáltatásait. Cselekednünk kell!

A főváros felszabadított kerületeiben már megalakult vagy megalkakulóban van a magyar demokratikus pártok, a Nemzeti Parasztpárt, a Szociáldemokrata Párt, a Független Kisgazda Párt, a Magyar Kommunista Párt, s az egyházi és társadalmi szervezetek képviselőiből a *Magyar Nemzeti Függetlenségi Front*, amely a kormány és a nemzetgyűlés Budapestre jöveteléig átveszi a közigazgatás, a rendfenntartás és a helyreállítási munkálatok vezetését.

A *Magyar Nemzeti Függetlenségi Front* felhívással fordul a főváros népéhez, hogy minden külön intézkedés, a hivatalos szervek rendeleteinek bevárása nélkül haladéktalanul jöjjön ki a pincékből, hozza lakható állapotba otthonait, takarítsa el a romokat. A rablók és fosztogatók, a fasiszta bűnösök ellen szervezzen házőrségeket és vegye őket őrizetbe. A vízvezeték- és villanszerelők kezdjék meg nyomban a víz-, a villany- és telefonvezetékek kijavítását, az orvosok, gyógyszerészek azonnal szervezzék meg a közegészségügyi ellátást. A közellátás nyomasztó helyzetének javítására az egyes kerületek alakítsanak *Nemzeti Segélybizottságokat*.

A nemzeti összefogás szellemében, a független, szabad és demokratikus Magyarország fővárosának újjáépítésére, e munkára szólít fel minden igaz magyart

a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front budapesti szervezete.”

Január 28-án, vasárnap du. tartotta meg a Magyar Kommunista Párt első nyilvános gyűlését a Magyar Színházban. A gyűlés egyben programadás volt a magyar kommunisták és az egész ország számára. A Kommunista Párt hangsúlyozta, hogy a harc új korszaka kezdődik a demokratikus Magyarország felépítéséért. A magyar nép előtt is nyitva áll az út, hogy belépjen a demokratikus népek nagy családjába. Az előrehaladás legfontosabb alapfeltétele azonban egy széleskörű, gyökeres földreform, amely nemcsak a magyar paraszt évszázados álmát hivatott valóra váltani, de a földreformnak kell szétzúznia azt a feudális rendszert is, amely kétszer vitte az országot háborúba és a nemzet létét fenyegető katasztrófába.

Az újjáépítéshez a demokratikus erők összefogására van szükség. De hogy ez az összefogás szilárd és megbonthatatlan legyen „meg kell teremteni a munkásegységet, mert munkásegység nélkül nincs nemzeti egységfront”.

Ugyancsak nagy jelentőségű volt a Magyar Kommunista Párt 1945. február 11-én Debrecenben tartott nagygyűlése, ahonnan felhívással fordult az ország népéhez Budapest megmentése érdekében:

„Félre kell verni a harangot... a szenvedés, amely fővárosunk lakosságát most sújtja, a kibírhatatlanság határához közeledik... nem szabad megengedni, hogy hetek vagy hónapok múlva súlyos szemrehányás érhesse a magyar népet azért, mert közönyösen nézte végig Budapest pusztulását...”

A felhívások nem maradtak hatás nélkül, Budapest és az ország népe nem nézhette tétlenül, hogy fővárosa romokban hever, lakossága éhezik és a pusztulás veszélye fenyegeti. Budapest és az ország népe összefogott, a felszabadult városok és falvak egymás után ajánlották fel élelmiszerkészleteiket, és a főváros lakosságának segítségére siettek. Budapest lakossága hozzálátott a romok eltakarításához, az utcák és terek megtisztításához. Budapestnek nehéz helyzetében azonban a legnagyobb segítséget a felszabadító szovjet csapatok nyújtották. Még Budán folytak a harcok, a szovjet parancsnokság már is biztosította a legszükségesebb élelmiszerkészletet addig, amíg a vidék bekapcsolódhatott a főváros ellátásába. A szovjet katonák azonban nemcsak étellel segítették a lakosságot, hanem a romeltakarításhoz szükséges gépkocsikat, igásállatokat is rendelkezésre bocsátották, s az ipar és az egész élet beindításához, valamint a közlekedés helyreállításához minden segítséget megadtak. Ez is mutatja, hogy a szovjet csapatok nem ellenségként, hanem mint barát és felszabadító fegyvertárs jöttek az országba, és megteremtették mindazokat a feltételeket, amelyek az ország demokratikus erőinek a kibontakozásához, s az ország gazdasági talpraállításához és a további szocialista fejlődéshez szükségesek voltak.

Budapest és egyben az egész ország felszabadítása új korszak kezdete a magyar történelemben. Felszabadulásunkkal megkezdődött az új, független, demokratikus Magyarország alapjainak lerakása.

Felszabadulásunk: alapja, kiindulópontja mindazoknak az eredményeknek, amelyeket hős munkásosztályunk, dolgozó népünk Pártunk vezetésével, a Szovjetunió szüntelen baráti támogatása mellett az elmúlt másfél évtized alatt kivívott. Fő forrása újjáépítésünknek és új alkotásainknak, hazánk, fővárosunk felvirágzásának és szebb életünknek, jövőnknek, a szocializmus építésének.

J E G Y Z E T E K

- ¹ A Szovjetunió Kommunista Pártjának története. Bp. 1959, 715.
² Uo.
³ A magyarországi munkásmozgalom 1939—45-ig. Bp. 1959. 120.
⁴ Uo. 135.
⁵ Illegális Szabad Nép 1944. szept. 1. számából.
⁶ Illegális Szabad Nép 1944. okt. 2. számából.
⁷ A magyarországi munkásmozgalom 1939—1945-ig. Bp. 1959—60 146.
⁸ Kállai Gyula: A magyar függetlenségi mozgalom. Bp. 1955, 253.
⁹ Magyarország és a második világháború. Bp. 1959, 486.
¹⁰ Igaz Szó 1944. okt. 24. számából.
¹¹ Igaz Szó 1944. nov. 5. számából. (Magyar partizánok arccal Budapest felé.)
¹² Eredeti a MMI Archívumában. (Itt kivonatolva.)
¹³ A „Szabadság” Harc a magyar nagyiparért c. cikke (1945. jan. 27.) nyomán.
¹⁴ Közli az illegális Szabad Nép 124—125. old. (Dokumentumok a magyar párttörténet tanulmányozásához V. kötet. 246—247.)
¹⁵ Illegális Szabad Nép 1944. december 4. szám.
¹⁶ A magyarországi munkásmozgalom 1939—1945-ig. 149.
¹⁷ Dokumentumok a magyar párttörténet tanulmányozásához V. kötet. 237.
¹⁸ Illegális Szabad Nép 1944. dec. 4. szám, 116. oldal.
¹⁹ Illegális Szabad Nép 1944. dec. 5. szám, 129. oldal.
²⁰ Dokumentumok a magyar párttörténet tanulmányozásához V. kötet. 251.
²¹ Illegális Szabad Nép 1944. december 4. szám, 118. oldal.
²² A Vörös Hadsereg hadműveleteinek leírása a hadseregparancsnokság hivatalos közlései és az Új Szó, részben pedig a Honvéd c. katonai folyóirat cikkei nyomán.
²³ Igaz Szó 1945. jan. 1. számából.
²⁴ MMI Arch. A VII. 2 (1944) 79.
²⁵ *Váriházy O.*, Budától Tolnáig, Honvéd 1946 1. szám 12. oldal.
²⁶ Magyar hősök Buda ostromában. A Tett 1946. március 3.
²⁷ Szabadság 1945. február 16. száma. Így folyt le az Ada-laki csata c. rész.
²⁸ Pravda 1945. febr. 15. számából vett adatok.
²⁹ Honvéd c. katonai folyóirat 1955. január—februári szám.
³⁰ Maksz Poljanszkij, Ujra Magyarországon c. naplójegyzeteiből. Megjelent: MSZBT Mozgalmi értesítő (1960) 2. szám.
³¹ Budapest küzdelme az új életért. Fővárosi Statisztikai Hivatal besz. 1946. 52. oldal.
³² Budapest küzdelme az új életért. Fővárosi Statisztikai Hivatal besz. 1946. 7. oldal.
³³ Röpirat, MMI. Arch. III. 1/1945.

ОСВОБОЖДЕНИЕ БУДАПЕШТА

В настоящей, сравнительно краткой статье (пять глав), в популярной форме, подкрепленной достоверными документами, излагается столь богатый событиями период освобождения Будапешта, столицы Венгрии.

Во вступительной части дается краткий обзор предшествующих военных действий, в результате которых Будапешт был освобожден. Эта часть излагает победоносное продвижение советских войск в районе Будапешта в заключительной фазе Великой Отечественной Войны и значение окружения Будапешта, где были сосредоточены большие немецко-фашистские силы, которые, не щадя столицу, оказали отчаянное сопротивление. Твердым намерением фашистского главного командования было до последней возможности удержать столицу, так как для них она, как с политической, так и равным образом со стратегической точки зрения имела неизмеримое значение. После изложения роли Будапешта, особая глава посвящена разворачиванию венгерского движения сопротивления в столице, и его значению. О венгерском партизанском движении проводится также несколько, еще неопубликованных, документов.

Четвертая глава посвящена изложению осады и освобождения Будапешта. Подробно трактуется третья фаза освободительных военных действий, в ходе которых советское главное командование сделало все возможное, чтобы избежать осады Будапешта, и таким образом предотвратить излишнее кровопролитие и разрушение. К сожалению все усилия оказались напрасными, так как гитлеровские фашисты, поправ все международные законы, злодейски убили советских парламентариев, посланных советским главным командованием.

Заключительная часть статьи занимается началом новой жизни столицы после освобождения. Подчеркивается, что варварское опустошение, потери в людях и материальных ценностях были завершением 25-летнего господства фашизма Хорти, и несколько месячного господства нилашских предателей (скрещеннострельцев). Только благодаря сплочению венгерского народа и в первую очередь эффективной поддержке Венгерской Коммунистической Партии и Советской армии, удалось создать предпосылки, необходимые для начала новой жизни.

KÖNYVISMERTETÉSEK

Györfly György: **Tanulmányok a magyar állam eredetéről. A nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. Kurszán és Kurszán vára.** A Magyar Néprajzi Társaság Könyvtára. Akadémiai Kiadó, Bp. 1959, 168 old.

A Magyar Néprajzi Társaság Könyvtára sorozat új kötete Gy. két régebben megjelent tanulmányát tartalmazza. A Kurszán-cikk a Bud. Rég. XVI. kötetében, a másik értekezés a Századok 1958-as évfolyamában jelent meg. Mindkét cikk már megjelenésekor nagy feltűnést keltett, mert számos, az eddigi tudományos közvéleménnyel ellentétes megállapítást tartalmazott. Budapest történetére nézve a Kurszán váráról szóló cikk az utóbbi évek egyik legnagyobb nyereségét jelenti. Gy. munkáinak általában, de különösen ennek a két tanulmánynak jellemzője, hogy közismert tények új csoportosításával érthetővé válnak az eddig megmagyarázhatatlan történeti jelenségek. Módszertanilag is követésre méltó módon elemzi és választja szét a forrásokat, és részben ennek alapján, részben gazdag külföldi analógiák bemutatásával bizonyítja nemcsak azt, hogy nálunk is, akár a többi lovasnomád népnél, élt a kettős királyság intézménye, hanem így sikerül Kurszánt a kendevel, Árpádot a gyulával azonosítani. Nem egy forrás említi Óbudán Kurszán várát. Ezek az adatok azt mutatják, hogy az ország szívéét a honfoglaláskor a kende nemzetsége szállta meg, székhelye itt, Óbudán volt. Kurszán halála után Árpád vette át a főhatalmat, s ezzel együtt Óbudát is. Gy. Kurszán várát a Nagyszombat utcai egykori római amfiteátrummal határozza meg. Tény tehát, hogy Óbuda a honfoglaláskor fejedelmi székhely volt, és ez igen fontos a város története szempontjából.

A másik tanulmány eredményekben oly gazdag, hogy nincs módunkban ebben a rövid ismertetésben minden kérdést érinteni. Várostörténeti szempontból azt kell kiemelni, hogy Gy. rámutat: — szemben az eddigi felfogással — a magyarság nem idegenkedett a váraktól. A vármegyék eredetileg az egyes nemzetségek szállásterületei voltak, a vár pedig a nemzetségek székhelye. István király idejében az államhatalom kisajátítja a megye területének egy részét, a várba királyi ispánt helyez, a vár köré pedig katonai elemeket telepít. Kétségtelen, hogy ez az elmélet részben ellentétben áll a vármegyerendszer szláv eredetét valló felfogással és nyilván még sok vitára fog alkalmat adni. Mindenesetre nem egy vár-

ispánsági székhely később várossá lett, és feltehetőleg ezek a városok már a várszerkezethez tartozás idején is városias jellegű települések voltak. Pest várába az izmaeliták valószínűleg még a fejedelemség idején telepedtek le. A megyerendszer központjai tehát már a német városi polgárok betelepülése előtt és a nyugati típusú városi szervezet kialakulása előtt városias fejlődés csíráit rejtették magukban.

Gy. mindkét tanulmányának megállapításait — még a kérdéseket is — nagy eredményként könyvelhetjük el. Könyvalakban való megjelenésüket külön is indokolja az, hogy egyik tanulmányból sem készült különnyomat; s csak sajnálhatjuk, hogy Gy. nem ragadta meg az alkalmat a két — egymást sok esetben kölcsönösen kiegészítő — tanulmány összeolvasztására.

Kubinyi András

Budapest Régiségei. A Budapesti Történeti Múzeum évkönyve. XIX.
köt. Akadémiai Kiadó, Bp. 1959, 401 old.

A Budapest Régiségei a főváros tárgyi emlékeivel foglalkozó régészek és művészettörténészek évkönyve, s ha itt — a testvérkiadványban — mégis ismertetni kívánjuk utolsó évfolyamát, akkor ezt elsősorban azért tesszük, hogy a benne levő történeti tanulmányok mellett a régészeti és művészettörténeti dolgozatok közvetlen történeti eredményeire a történészek figyelmét felhívjuk.

A XIX. kötet történeti tanulmányainak sorát Nagy Tibor cikke nyitja meg. (L. Attius Macro pannóniai helytartósága, 27—31. old.) Budapest, ill. Aquincum történetéből indul ki, s egy itt — eredetileg valószínűleg a hajógyárszigeti helytartói palota és a légiós tábor pretoriumának körzetében — felállított, de később Palotaujfalura hurcolt oltárkő kapcsán L. Attius Macro alsó-pannóniai helytartóságát 130/1—133 között határozza meg.

Jankovich Miklós (Buda-környéki plébániáinak középkori kialakulása és a királyi kápolnák intézménye, 57—98. old.) több szempontból is nehéz témát választott. Köztudomású, hogy egyházi intézményeink története — a szerzetesrendektől eltekintve — elhanyagolt terület, s talán éppen a plébániaszervezet a legelhanyagoltabb. A másik fogas kérdés Buda és Buda-környéke középkori településének kialakulása; ez Salamon óta csak az utóbbi években kezd a kutatás egyik központi kérdése lenni. Vegyük hozzá mindehhez még azt a rendkívül szűk forrásbázist, amely a koraközépkori kérdések megoldásánál rendelkezésre áll, s az analógiák alkalmazásának buktatóit, s akkor képet alkothatunk azokról a nehézségekről, amelyekkel J.-nak meg kellett küzdenie. J. tisztában volt ezekkel a nehézségekkel, s ezért tanulmányát mindvégig az óvatosság és a tiszta logikai felépítés jellemzi. A plébániaszervezet és a magánegyház, a király főkegyúri és kegyúri jogának általános ismertetése vezeti be a bányai és óbudai egyház helyzetét, utóbbi esetében J. nemcsak csatlakozik Karácsonyi János nézetéhez, hanem azt még néhány

adattal alátámasztani igyekeznek. A budai prépostsággal kapcsolatos adatok után a királyi kápolnák egyházi szervezete és világi rendeltetése adja a királyi kápolnák általános képét, amelyben sajátos módon fonódtak össze a X—XI. századi királyságra jellemző köz-, magán- és egyházi jogi hatáskörök. J. részletesen foglalkozik a királyi kápolnák intézményének átalakulásával, s itt kibővíti vizsgálatát a rezidenciális kápolnák viszonyainak ismertetésével. A főváros koraközépkori története szempontjából jelentősebb értekezésének második része, ebben sorra veszi a kelenföldi, a budai Mária-templom, Sasad, Őrs, a két Keszi, Szentjakabfalva és végül Fehéregyháza forrásanyagát. Ezen egyházak elhelyezésének és történetének vizsgálata Buda és Óbuda kialakulása szempontjából azzal a végső eredménnyel zárul, hogy a fejedelmi, ill. királyi székhely a királyi nemzetség birtokán Kurszán várától kezdve Óbudán át Buda váráig állandóan ezen a gazdasági szempontból olyan fontos területen mozog a középkor első felében. Árpád-kori történetünk pedig a királyi kápolnák révén nemcsak az intézmény létrejöttének gazdasági és szervezeti alapjait, eddig ismeretlen fejlődését tisztázza, hanem az országnak a király és herceg közti felosztásához is új támpontokat nyújt. A visszakövetkeztetések miatt már amúgy is megduzzadt forrásanyag talán még itt-ott bővíthető lett volna (pl. Patak, Beregszász, Újhely, Szöllős városi kiváltságleveleiből egészen világosan kibontakozik királyi magánbirtok jellegük, az esztergomi érseknek a kápolnákból exemptussá vált plébániákkal kapcsolatos census synodalisának alapja is tisztázandó), s főképpen a királynéi és hercegi kápolnákkal egyszer még feltétlenül bővítendő is lesz, de sem ez, sem az esetleg előforduló kisebb elírások (az 1201. évi olasz kiváltságlevél nem Patakra vonatkozik!) nem változtathatnak a királyi kápolnákkal kapcsolatos következtetések helyességén. J. érdeme, hogy ebben az anyagban az összefüggéseket felismerte, a királyi kápolna intézményét — a diplomatikai vonatkozások kivételével — a homályból kiemelte és ezen túlmenőleg Buda és környéke történetét egy lépéssel előbbre vitte.

Kubinyi András középkorvégi budai témát választott (Budai kereskedők udvari szállításai a Jagelló-korban, 99—119. old.), amikor feladatául a Jagellók udvari szállítóinak nemzetiség és tőkeerő szempontjából való vizsgálatát tűzte ki. Forrása azonban nem egyedül az Ernuszt-féle számadáskönyv, hanem igyekezett az egy-egy kereskedőre (cégre) vonatkozó elérhető adatokat összegyűjteni. Csak így juthatott olyan adatsorok birtokába, amelyekből kétségtelen, hogy az olasz kereskedő- és bankházaknak Magyarország és a magyar királyi udvar iránt mutatott érdeklődése Zsigmond uralkodása után, sőt Mátyás halála után sem szűnt meg. A német, lengyel és hazai kereskedők adatainak elemzése is új eredményt hozott: a sokszor emlegetett és a hazai kereskedőket függésben tartó idegen (dél-német) tőkén kívül a XV—XVI. század fordulóján megjelent a kereskedelmi életben a nagybirtokosok tőkéje is. Az udvari szállítók adatait aligha lehet elválasztani a külkereskedelemtől, ill. ezzel kapcsolatosan a harmincadjövedelem vizsgálatától. K. adatainak ezen a téren az biztosít jelentőséget, hogy időrendben a pozsonyi harmincadkönyv és

a ma még csak főbb vonásaiban ismert 1542. évi harmincadkönyv közé esnek, s így a két harmincadkönyv közti változások bizonyos fokú megvilágítását is lehetővé teszik. A budai kereskedők és a kincstár viszonya K. ügyes táblázatában igen szemléletes formát ölt, s mutat rá arra, hogy az idegen kereskedők mellett a magyar kereskedők is megkezdték előnyomulásukat. K. tanulmányát a szakirodalom és a forrásanyag mélyreható ismerete jellemzi. Olvasásakor szeretnénk remélni, hogy egy a külföldi levéltári anyaggal is kiegészített Budapesti Oklevéltár lehetőséget ad ugyanezeknek a jelenségeknek még szélesebb alapon történő bemutatására.

A kötet Anyagközlések rovatában Sz. Póczy Klára (Újabb köemlékek az aquincumi tábor és canabae területéről, 145—156. old.), Kaba Melinda (Későrómai sírok a Fényes Elek utcában, 157—166. old.) és Szentlélek Tihamér (Aquincumi mécskészítő műhelyek, 167—203. old.) a főváros római kori viszonyait, topográfiáját és ipari termelését világítják meg új adatokkal. Kozák Károly az 1952. évi ásatások során előkerült szakállas puska adatainak más magyarországi puskák adataival való összehasonlítása alapján egy hazai puskaműves műhely létezését valószínűsíti. Horler Ferenc (Középkori kőfaragó és elhelyező jelek a budavári lakónegyed épületein, II., 213—214. old.) újabb kőfaragójeleket közöl, amelyekből „már most megállapítható, hogy a Nagyboldogasszony templom és a Mária Magdolna-templom építői nem azonos kőfaragó iskola mesterei voltak”. — Gerő Győző (Hol állott a budai Kücsük dzsámi?, 215—219. old.) a Kücsük dzsámi, Aga meszdszidi vagy Kapu agaszi meszdszidi néven nevezett török mecsetet azonosítja a középkori Szt. Zsigmond-prépostság templomával a fennmaradt török és felszabadulás utáni térképek és metszetek vizsgálata alapján. — Pataky Dénesné (A pest-budai ötvösség a XVIII. században, 221—240. old.) a pesti és budai ötvösök működését vizsgálja a budapesti templomok kincstárai alapján.

Az Anyagközlés minden egyes cikke értékes, a főváros története szempontjából fontos adatot közöl, s ugyanezt kell elmondanunk a Jelentések ügyesen szerkesztett, a kötet tekintélyes hányadát kitevő részére. Megtaláljuk benne a Múzeum leletmentő és ásatási tevékenységéről szóló beszámolót, amely rövid bevezető után korszakonként csoportosítva adja az ugyancsak rövidre fogott jelentéseket. Ezt követőleg Holl Imre a nyéki kastélyépületek területén végzett hitelesítő ásatásokról (273—290. old.), Nagy Emese a budaszentlőrinci pálos kolostor területén végzett kutatásokról számol be (291—300. old.). A Várnegyed helyreállítása során 24 házban — elsősorban az Úri utcában — végzett feltárásokról számol be Gerő Gy., Nagy E., Bertalan V.-né, Horler F., Lócsy E., F. Tóth R., H. Gyürki K. A kötetet Czagány Istvánnak az Úri u. 31. sz. gótikus palota tudományos vizsgálatára és rekonstrukciós helyreállítására vonatkozó — tanulmánynak is beillő — jelentése zárja le (373—403. old.). A történéz csak örömmel és lelkesedéssel üdvözölheti a jelentéseket. Örömmel kell tudomást venni arról, hogy a nehéz és az újjáépítés miatt nem egyszer rövid határidő alatt elvégzendő munka közben is felismerték

az építéstörténeti eredmények településtörténeti és topográfiai következményeit, hogy a rendelkezésre álló forrásokat (főképpen a Haüy-féle térképet, de a Zaigert, sőt Pataki V. cikkét is) tekintetbe vették, hogy mindenütt igyekeztek a középkori telekhatárokat megállapítani. Ha egyáltalán van mód arra, hogy Buda középkori helyrajzát a mai holtpontról kimozdítsuk, akkor ez az út most nyílik meg, amikor régészek és művészettörténészek lehetővé teszik, hogy a Pataki Vidor által akkor szorgalmasan feldolgozott, de ma már elavult anyagot a terepen és a valóságban elhelyezhetjük és újra feldolgozhatjuk. A történész szemszögéből nézve a kötet legnagyobb előnye az, hogy a jelentéseknek és a leletmentés apró adatainak helytadott. Olyan adatok rögzítésére került sor itt, amelyek — sajnos — régebben túlnyomórészt veszendőbe mentek, de amelyekre a helytörténészek feltétlenül szüksége van.

Fügedi Erik

Das Ofner Stadtrecht. Eine deutschsprachige Rechtssammlung des 15. Jahrhunderts aus Ungarn. Herausgegeben von Karl Mollay, Monumenta Historica Budapestinensia. I. köt. Bp. 1959, 239 old.

E kötet a Fővárosi Tanács által megindított Budapest Története munkálatok során készült el és első kötete annak a forráskiadványsorozatnak, amelyben a Budapest történetére vonatkozó legfontosabb történeti forrásokat kívánja a Város a nagyközönség számára közrebocsátani. Az, hogy első kötetként éppen Buda városának középkori jogkönyve készült el, megfelel a Jogkönyv jelentőségének. Kevés középkori eredetű magyar város mondhatja el magáról, hogy akkori jogrendszeréről mindegyre kiterjedő összefoglaló könyvet szerkesztettek. A jogkönyv jelentőségét fokozza az, hogy részletes adatokkal szolgál a város XV. század eleji önkormányzati jogállására, büntető- és magánjogára. Mivel pedig a tárnokszéken, városaink középkori fellebbviteli fórumán Buda vitte a vezetőserepet, a budai jog a tárnoki jog legfontosabb alapforrásává vált, és így a többi városban is elterjedt. Ez a tárnoki jog volt a magyar városi jog alapja 1848-ig, és így a budai jog végső fokon az egész feudális korszakban érvényesült. Ezt igazolják a Jogkönyv fennmaradt kéziratai is. Az eredeti példány nyilván Buda eleste után elpusztult, de róla még Mohács előtt több másolat készült más városok számára. A ma ismeretes kéziratok ezekre nyúlnak vissza. A budai jog elterjedése és jelentősége révén már önmagában is megérdemelte, hogy új, modern kiadásban kerüljön az olvasók kezébe s még inkább megérdemelte Buda története szemszögéből nézve.

A Jogkönyv már régen ismeretes. Először 1845-ben adták ki Pozsonyban, Michnay András és Lichner Pál líceumi tanárok. Kiadásuk az akkori viszonyok között mintaszerű volt, de egyrészt ma antikvár ritkaságszámba megy, másrészt Michnayék még nem ismerték az összes kéziratot.

M. új kiadása minden tekintetben többet nyújt a réginél. Edíciós munkája mintaszerű, a történeti vonatkozásokon kívül a nyelvi különlegességekre is tekintettel van. Részletes jegyzetanyag kíséri a kötetet, amely valamennyi kézirat lectiovariánsait tartalmazza. A kiváltságlevelekből átvett pontoknál jegyzetben közli a latin eredetét is. Egyébként tárgyi jegyzetet alig találunk, ez majd a kommentárkötet feladata lesz. A kötet végén glossarium, továbbá név- és tárgymutató található. A kötet rövid bevezetése a kutatás történetét ismerteti, és kijelöli a további kutatás feladatait. Itt találjuk legérdekesebb eredményét: az előző kiadás egy olvasási hibáját kijavítva kiderült az, hogy a Jogkönyvet egy János keresztnévű ember írta. Ezt a Jánost M. Siebenlinder János budai bíróval azonosítja. Valószínűleg a kommentárkötet részletesebben megindokolja majd ezt az elméletet, mert a jelenlegi adatok alapján ez a megállapítás csak valószínűsíthető, de nem bizonyítható. Meg kellene állapítani, hogy nem volt-e ekkor egy János nevű jegyzője a városnak, mert véleményünk szerint valószínűbb a jegyző szerzőségét feltételezni, mint a bírót.

Hadd tegyünk a készülő kommentárkötetrel kapcsolatban néhány előzetes megjegyzést. A kommentárkötet nyilván rámutat majd a Jogkönyv és az élő budai jog kapcsolatára, tehát arra, hogy a Stadtrecht paragrafusai mennyiben feleltek meg a valóságnak. A Jogkönyv szerzője megnevezi forrásait: a magdeburgi jogot, az életben levő szokásjogot és a királyi kiváltságleveleket (I. rész I. f. 58. old.). Egyáltalán nem biztos azonban, hogy a külföldről átvétel vagy akár a kiváltságlevél pontja nem maradt-e írott malaszt. Össze kell tehát hasonlítani a Jogkönyvet a fennmaradt oklevelekből kiolvasható budai joggal. Az oklevelekben állandó utalásokat találunk a város „consuetudo”-jára, szokásjogára. Külön kell választani továbbá minden külföldi eredetű jogszabályt a hazai szokásjogból származottaktól.

Ezek a vizsgálatok a város eredetére nézve is új, esetleg meglepő eredményekkel járhatnak. A saját szokásjogi eredetű pontok túltengése pl. azt jelentheti, hogy a város történetében a német patriciusok betelepülése nem jelentett nagy változást, mert a német jog beáramlása előtt már megvolt a hazai városjog. Ezt a hipotézist látszik alátámasztani a cseh és lengyel városok példája is. Itt ősi szláv városokra telepedtek rá a német patriciusok és teljesen a magdeburgi jog alapján szervezték át őket. Nálunk a Jogkönyv csak részben említi a magdeburgi jogot jogforrásnak, a városi szervezet pedig egyáltalán nem felel meg neki, tehát csak azt tételezhetjük fel, hogy már a német telepítés előtt a szomszédainknál jelentősebb, saját joggal rendelkező városaink voltak. Ezt igazolja városi okleveleink szerkezete is. Német nyelvterületen az oklevelek korroborációjában általános a tanúfelsorolás, ezt a cseh és lengyel városok is átveszik. Nálunk erről szó sincsen, városaink oklevelei szerkezetükben és formuláikban teljesen megegyeznek az élő magyar szokásjogot alkalmazó hiteleshelyi és királyi oklevelekkel. Szólnunk kell itt a budai oklevelek egy olyan formulájáról, amely fontos magánjogi tételt, a római jogból átvett evictiot fejez ki és amelyről a Jogkönyv egy szót sem szól. Pedig 1318-tól Buda elestéig stereotíp formulaként szinte szóról szóra azonos

módon említik az evictiot a város oklevelei. Már első említésekor „secundum usum et consuetudinem nostre civitatis ab antiquo approbatam” kifejezéssel jellemzik (Veszprémi kpt. hit. helyi lt. Instr. regn. P. 237). Ha tehát az eladó 1318-ban a város ősi szokása szerint tartozott szavatossággal a vevőnek, akkor a szokás eredetét nyilván még a XIII. századra kell helyeznünk. Külföldi városi oklevelek igen ritkán említik az evictiót, de a magyar városoknál ez általános. Városaink a hiteles helyektől vették át. A szavatossági formulát pl. a budai káptalan vagy a budafelhévízi konvent szinte teljesen azonos szavakkal fejezi ki, mint Buda városa (l. pl. a felhévízi konvent 1295. évi oklevelét: Bp. O. I. köt. 298—299, vagy a budai káptalan 1316. évi oklevelét: A. O. I. köt. 406). Ők is említik a „secundum usum et consuetudinem ab antiquo approbatam” kifejezést. Az evictio a magyar magánjog egyik sarkalatos tételévé vált (vö.: *Illés J.*, A magyar szerződési jog az Árpádok korában. Bp. 1901, 12, 100—102), amely Werbőczy Hármaskönyvébe is bekerült (Tripartitum. Partis I. Tit. 74—77).

A szavatosságnak a Jogkönyvből való kihagyását nem tarthatjuk véletlennek. A Jogkönyv szerkesztője — bárki is volt — ismerte a város levéltárát. Nyilván nem egyszer találkozott az evictióval. Oly magától érthetőnek vette, mint közismert országos jogi tételt, hogy nem látta szükségesnek a Jogkönyvbe való felvételét. E kihagyás által azonban a Jogkönyv értékét szállította le, mert ha közismert városi jogi tétel hiányzik, hány kevésbé ismert tétel hiányozhat. És erre is van nyomunk! Például a város régi szabadságának mondják az oklevelek, hogy a tanács elé idézetteknek a nagymise végéig meg kell jelenni (Mon. Strig. III. köt. 500). Erre sem találunk adatot a Jogkönyvben.

Befejezésképpen annak a renényünknek szeretnénk kifejezést adni, hogy a megjelenő kommentárkötetben M. ugyanolyan korszerű, tökéletes művet ad majd, mint ahogyan a szövegkiadás nem könnyű kérdését megoldotta.

Kubinyi András

Huszár Lajos: **A budai pénzverés története a középkorban.** Budapest várostörténeti monográfiái. XX. köt. Akadémiai Kiadó, Bp. 1958, 23 old., 13 tábla

A Budapest Főváros Tanácsa által már évek óta végeztetett várostörténeti kutatás keretében készült el H., a kiváló numizmata több évi kutatásának eredményeként a budai pénzverés történetét feldolgozó munka. A kötetnek a várostörténeti monográfiák sorozatába való beillesztése teljesen megfelel a budai pénzverés országos jelentőségének, hiszen nemcsak a legjelentősebb királyi pénzverőhelyről van szó a munka lapjain, hanem az egyetlen középkori partikuláris városi pénzverésünkről is. A dolog természete szerint a korai századok és a városi pénzverés több figyelmet kapott eddigi irodalmunkban, mint a középkor második fele; s ezért — amint azt H. is írja előszavában — az Árpád- és Anjou-

korra vonatkozó megállapításaiban inkább támaszkodhatott az eddigi irodalom eredményére és saját kutatásainak súlypontját a XV. és XVI. századra helyezhette. Ebből természetesen az is következik, hogy munkájának a XIII—XIV. századra vonatkozó részét a régebbi irodalom megállapításaival együtt a viszonylag gyorsabb elévülés veszélyezteteti (pl. Gárdonyinak a város pecsétjére vonatkozó megállapítása ma már elavultnak tekinthető).

H. munkája tulajdonképpen két főrésze osztható: a mintegy 110 oldalnyi történeti részre és az ehhez kapcsolódó adattári részre. A történeti részben H. vizsgálódásait a budai márkával kezdi, majd a pénzverde meghatározásának szentel egy rövid fejezetet, azután pedig IV. Bélától Zápolya Jánosig az egyes uralkodók szerint csoportosítja anyagát.

Rendkívül fontos munkát végzett H. a pénzverde helyének meghatározása szempontjából, ennek eredményeként a középkori város területén három olyan pontot sikerült megjelölnie, ahol a verde működött. Az első, a XIII—XIV. században működő verdét az ún. Kammerhofban határozza meg, de ezzel kapcsolatban meg kell említeni, hogy Jankovich M. (Bud. Rég. XIX köt.) szerint a Kammerhof elsősorban a királynéi szálláshely szerepét töltötte be.

A kötet második, tulajdonképpeni korpuszrészében mintegy 300 különböző pénz leírását közli H., uralkodók szerint csoportosítva, és az egyes példányokat — készülési idejük megállapításával — új időrendbe állítja. Ennek az új időrendnek indokolását a történeti részben végezte el. A második részhez járó korrendi táblázatok, valamint a CNH és a kötetben levő éremleírások sorszámainak egyeztetése teszi áttekinthetőbbé az anyagot.

A kötetet 13 táblán mintegy 300 érem eredeti nagyságú képe (elő- és hátlap) zárja le. Úgy gondoljuk, nem lett volna érdektelen egy-egy érdekesebb, épebb példányról nagyított felvételt is közölni.

A kötet célja — amint azt H. bevezetőjében írja is — egy kisebb, de nagy jelentőségű terület, nevezetesen Buda pénzverésének monografikus feldolgoása, egy későbbi nagy, az egész magyar anyagot felölelő pénztörténet részeként. H. tehát nemcsak vizsgálódásait igyekezett a pénztörténetre korlátozni, hanem elvként is azt tűzte maga elé, hogy a pénztörténetet gazdaságtörténeti hatásaitól és kísérő jelenségeitől függetlenítse. Ennek az elvnek azonban nemcsak elődei, Kováts Ferenc és Hóman munkássága és a modern külföldi szakirodalom mond ellent, hanem ellentmond ennek maga H. is, amikor pl. a budai márka tárgyalása során rámutat országos érvényű pénzverési alapsúlyunk elterjedésére és jelentőségére. Csak sajnálhatjuk, hogy — elsősorban egy teljes Budapesti Oklevéltár hiányában — H. meg sem kísérelhette annak bemutatását, hogy mit jelentett a pénzverés a város gazdasági és politikai élete szempontjából.

A H. által leszögezett elv megnyilvánulásának kell tartanunk, hogy — sajnos — a művészettörténeti vonatkozásokat is kizárta vizsgálódása köréből. Ezt annál is inkább fájlnunk kell, mert Horváth Henrik óta — aki szellemtörténeti módszerrel dolgozott — senki sem foglalkozott

a pénzek művészettörténetével. Szívesen olvastunk volna pl. arról, hogy az egyes stílusváltozások miként tükröződnek és vezethetők végig a pénzeken, illetve azok mennyiben hatnak esetleg más művészeti ágakra. Hasznos lett volna egyes esetekben a külföldi analógiák közlése, vagy ha ilyen nincs, ennek megemlítése. Feltételezzük, hogy a művészettörténeti megállapítások hiányát a meglehetősen korlátozott terjedelem okozta.

Amint ebből a rövidre fogott ismertetésből is látható, H. munkájának fő súlyát a budai veretek korpuszának megalkotására és levonható numizmatikai megállapítások leszögezésére helyezte. Ezen a téren a munka rendkívüli jelentőségű és nélkülözhetetlen lesz fővárosunk története kutatóinak, történészeknek, régészeknek és művészettörténészeknek egyaránt, s a maga nemében a klasszikus kézikönyv szerepét fogja játszani, s ez H. személyes érdeme.

Németh Annamária

Településtudományi Közlemények (1952—1959) 1—11. szám

A Településtudományi Közlemények a Budapesti Műszaki Egyetem (1952 novemberétől az Építőipari Műszaki Egyetem, 1956 júniusától az Építőipari és Közlekedési Műszaki Egyetem) Városépítészeti Tanszékének kiadásában 1952 júniusában indult, Perényi Imre egyetemi tanár szerkesztésével (1956 júniusától Keresztély György szerkesztői munkatársaságával; korábban szerkesztésben részt vett Valló István is), előbb sokszorosított, majd 1954 júniusától nyomtatott formában. A Településtudományi Közleményeknek 8 év alatt összesen 11 száma jelent meg, az utolsó 1959 áprilisában.

A Közlemények célját az első számban Perényi Imre határozta meg, felismerve azt, hogy „új települések létesítése, meglévők fejlesztése, átalakítása csak egy vezető tudományos elmélet alapján képzelhető el”. S ez a tudomány a szocialista településtudomány, amelynek „meghonosítását a közvetlen gyakorlat, a szocializmus építése teszi szükségessé”.

Mivel Magyarországon a települések összefoglaló problematikája korábban felparcellázódott az egyes tudományágak (történettudomány, néprajz, fizikai és gazdasági földrajz, művészettudomány, közlekedéstudomány stb.) között, a települések problémájának vizsgálata „átfogóan, egészben nem történt meg”. A Közleményekben Perényi azt a célt tűzte ki, hogy összegyűjtsék és egységbe foglalják „mindazon ismereteket, amelyek a településekkel és azok környezetével (kialakulásával, funkcióival, megjelenésével, gazdasági-műszaki kérdéseivel) foglalkoznak, és feladata, hogy a települések létesítésére, rendezésére, fejlesztésére irányító szempontokat és módszereket szolgáltatasson”.

A Településtudományi Közlemények célja megindulásától máig az, hogy a településtudományt a tudományok és a népgazdaság rendszerébe illessze be, tehát ezek a célok eleve elméletiek és gyakorlatiak.

Az elgondolás az, hogy az egyes települések gazdasági (fejlesztési) és műszaki tervezésének kidolgozását megfelelő elméleti előkészítés előzze meg. Az egyes települések fejlesztési tervei (település és környéke, táj), a közlekedési fejlesztési tervek, a meglévő települések rendezési tervei, az új települések építési tervei, s ezeken a településeken a műszaki létesítmények tervezése nem képzelhető el megfelelő elméleti előkészítés nélkül. Ennek alapján fontosnak tartják, hogy a Közlemények foglalkozzék a gyakorlati kérdések mellett az elméleti „résztudományok”-kal is: a tájak történetével, a tájak gazdasági földrajzával, a településtörténettel, településvizsgálattal, s elméletileg a regionális és településtervezéssel is.

A Közlemények eddig megjelent számaiban közzétett tanulmányok az elméleti és gyakorlati célok megoldását igen jelentősen szolgálják. A tanulmányok fő témakörei, jelentkezésük időrendi sorrendjében, a következők: a magyar várostörténeti kutatás előkészítése (1952. november), a regionális tervezés (1953 december), a falufejlesztés (1954. július) és a városfejlesztés (1955 március).

A magyar városépítés történetének előkészítését Borbíró Virgil, Dercsényi Dezső, Granasztói Pál, Kardos György, Perényi Imre és Valló Istvánból álló szerkesztő bizottság végezte el, s a Közleményekben közzétették a munka tartalmi vázlatát, az általános irányelveket és szempontokat tartalmazó bevezetést, valamint a magyar városépítés-történet vázlatát (ez Borbíró munkája). Borbíró és Valló 1953 áprilisában külön cikket jelentetett meg a magyar városépítés-történeti kutatás feladatairól és módszertanáról. Mivel sokféle tudomány tett már kísérletet arra, hogy „a városjelenséget elfogadható meghatározással közelítse meg”, s a célhoz nem jutottak el, Valló azt állítja, hogy „csak az összes szempontokat s az élet minden megnyilvánulását átfogóan figyelembe vevő synoptikus szemlélettel lehet választ adni arra a kérdésre, hogy mi a város”. Ez a szemlélet élő organizmusnak tekinti a várost, amelynek minden sejtje szerves összefüggésben van egymással és az egésszel. A városépítés feladata tehát az, hogy kutassa a tájjal együtt élő városorganizmus életfeltételeit, megállapítsa szükségleteit és gondoskodjék azokról az intézményekről, amelyeket ezek a szükségletek megkívánnak. A város jövő fejlődését, tervezésének elveit, építésének szempontjait azonban csak a város múltjának, történeti szerepének felismerésével lehet körvonalazni. Ennek a kutatása egy új tudomány, a városépítés-történeti tudomány feladata, amely adatokért ugyan a történelemtudományhoz fordul, de „értékelésének szempontjait maga alkotja meg”, s maga határozza meg kutatásának módszereit is. Valló ezek után megvizsgálta a magyar városépítés-történet, a várostörténet, a településtörténet, az építészettörténet, a helytörténet eddigi kutatásainak eredményeit, és 17 pontban felsorolta a magyar városépítés-történet kutatás legsürgősebb feladatköreit (persze ez ilyen mértékben túlzott követelmény). A tanulmány második részében Borbíró foglalkozott a városépítés-történet kutatás módszertanával, azonban természetesen messze vezetne s nem egy ismertetés keretébe tartozik ezeknek a problémáknak a részletes tárgyalása a megvitatása.

Az elméleti alapvetés után a Közlemények eddig megjelent számaiban négy város történeti városközpontjának vizsgálati eredményeit tették közzé (Pécs — Pogány Imre és Heckenast Péter; Székesfehérvár — Heckenast Péter; Szeged — Laboda Zsigmond; Szentés — Mező Lajos), de ide tartozik tulajdonképpen Major Jenő tanulmánya a középkori magyar városkép problémájáról (1955 március) is, amelyben Sopron város XIII—XIV. századi városképének vizsgálatával kapcsolatban megállapította, hogy „középkori városaink egy részének (Sopron, Visegrád, esetleg Pozsony) utcaképe, sziluettje sok tekintetben hasonló lehetett az A. Sitte cikke alapján említett nyugat-európai és olasz városokéhoz”.

Nem szorosan a városépítés-történet fő témaköréhez tartoznak Pogány Frigyes, Granasztói Pál és Fürst János tanulmányai (Városkompozíció, városépítészeti együttesek — 1953. december, majd ennek a problémának alaposabban kidolgozott formája 1955 márciusában Városépítészeti címen, és Granasztóinak 1956 júniusában megjelent tanulmánya: A magyar városépítészet sajátosságairól), amelyek „a város térbeli megjelenését egészében és részeiben esztétikai vizsgálódás tárgyának” tekintik, azonban mivel a városépítésben nemcsak a műalkotás létrehozásának törvényszerűségeit, hanem feltételeit is kutatják, ilyen értelemben kapcsolódnak a városépítés-történethez is. Céljaikban pedig a városfejlesztés kérdéseihez, azok megoldásához kívánnak hozzájárulni. Ezekben a tanulmányokban számos értékes szempont és meghatározás merül fel a városképről, a városépítészeti együttesekről a városépítészeti kompozícióról, a magyar városképződés alapjairól, a magyar városok szerkezetéről s külön a magyar városképről.

A városfejlesztés kérdése a Településtudományi Közleményekben 1955 márciusában vetődött fel, azzal kapcsolatban, hogy míg addig többnyire új városok, illetve városrészek tervezési elveit dolgozták ki, ekkor került sor arra, hogy a meglévő városok, illetve e városok már beépített részeinek fejlesztésével is foglalkozzanak. Ebben a témakörben a Közlemények számaiban néhány fontos tanulmány jelent meg (Elavult városrészek szanálásának irányelvei — Faragó Kálmán, Heim Ernő, Keresztély György; Budapest fejlesztésének időszerű kérdéseiről — Perényi Imre; Óbuda belső részének részletes rendezési terve — Kismarty-Lechner Gyula).

A falufejlésztés kérdése 1954 júliusában jelentkezett először a Közleményekben a fokozottabb faluépítési jellegű beruházásokkal kapcsolatban. A várostervezés terén ekkor már voltak megfelelő tapasztalatok, a falvak tervezése esetében azonban különleges követelmények is felmerültek, amelyek lényegesen eltértek a városrendezési tapasztalatoktól. Feladatuknak elsősorban azt tartották, hogy egyrészt választ kapjanak arra a kérdésre, hogy „milyen a magyar falu, mint a paraszti élet színterét képező települési egység, milyen fejlődési folyamat alakította ki, és hogyan elégíti ki a benne levő közösségnek az igényeit”, másrészt, hogy megállapítsák a fejlődés követelményeit, amelyek mindenekelőtt a mezőgazdaság átszervezésével kapcsolatosak, nem feledve a falu esztétikai kialakításának a követelményeit sem. Tehát az elgondolásban a

tervezési, történeti és esztétikai szempontok éppúgy érvényesültek itt is, mint a városok esetében.

Perényi Imre programadó cikke után Major Jenő és Valló István összeállította a településtudomány és a rokon tudományok feladatait a faluépítésben, s meghatározta a faluvizsgálatok célját és tartalmát. Major, Valló és Vargha László kidolgozta a faluvizsgálatok módszertanát is, ez azonban, sajnos, kéziratban maradt. Ennek alapján a Városépítészeti tanszék megvizsgált két falut: Akalit és Uszódot. Az uszódi vizsgálat eredményeit (Egy dunamenti falu településtudományi vizsgálata) Laboda Zsigmond és Major Jenő a Közleményekben közzétette. Major Jenő érdekes kísérletet tett arra is (Szempontok a faluépítési hagyományok kutatásának módszeréhez), hogy néhány középkori falu (Kistolmács, Ostfiasszonyfa, Kemesessőmjén, Csehimindszent, Csehi, Zalabér) középkori alaprajzi problémáit tisztázza. A múlt és a jelen felmérése után került sor a Közleményekben A magyar mezőgazdasági településhálózat fejlesztésének kérdései (1957. június, Faragó Kálmán és Major Jenő) kidolgozására, s 1959 áprilisában jelent meg egy tanulmány A falu közművei és a korszerű településszerkezet címmel (Hergár Viktor).

A Közlemények számaiban sok egyéb várostervezési, városkörnyéktervezési tanulmány mellett tisztázták a regionális tervezés alapkérdéseit, sőt metódikáját is kidolgozták (Perényi Imre, Jankovich István, Keresztély György, 1956 júniusában).

A Közlemények minden számában találunk cikket vagy ismertetést a külföldi településtudományi törekvésekről, és bibliográfiát a legújabb településtudományi irodalomról.

A Településtudományi Közleményekben megjelent tanulmányok nagyobbik része természetesen a Közlemények gyakorlati céljait van hivatva a szolgálni. Ezek a tanulmányok szorosan és közérthetően kapcsolódnak és kapcsolódnak a településtervezés, városépítés, város- és falufejlesztés kérdéséhez, tehát népgazdasági problémákhoz. Azonban igen sok esetben a történettudomány számára is új szempontokat és új adatokat nyújtó tanulmány is napvilágot látott a Közlemények — sajnos, nagyon nagy időközökben megjelenő — számában.

Nagy Lajos

Wagner, Hans: **Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg.** 1. köt. Die Urkunden von 808 bis 1270. Verl. Herm. Böhlau Nachfog. Graz—Köln 1955, XXX+482 old.

Burgenland s a vele kelet felől határos Moson, Sopron és Vas megyei területsáv történetének a feldolgozásához szolgáló okmánytár kiadásának a gondolatát az Institut für österreichische Geschichtsforschung igazgatója, H. Hirsch vetette fel még a 30-as évek elején. Az okleveles anyag összegyűjtése 1932-ben kezdődött el. Egymást váltva

többen is dolgoztak rajta, de a második világháború s az utána következő évek nehéz kutatási viszonyai miatt csak 1952-ben fejeződött be. A munka oroszlánrésze és a befejezés érdeme W.-é. Az eredeti elgondolás szerint a XIV. század végét választották korhatárul, munka közben azonban kiderült, hogy az Árpád-kori anyag egyedül is csak két kötetben fér el. Az I. kötetnek IV. Béla halála napjával kellett volna zárulnia. Azért, hogy a csupán évszámmal datált okleveleket ne kelljen mesterségesen kétfelé osztani, 1270 végével választották el e kötet anyagát a következőtől, úgyhogy V. István okleveleiből is belekerültek azok, amelyek ebből az esztendőből valók. A kötet legkorábbi darabjai a karolingi korba nyúlnak vissza. Mivel Burgenland területe akkoriban még alig határolható el, ebből a korai időszakból csak azokat az okleveleket vették fel, amelyeknek földrajzi helyei Alsó-Ausztria és Stájerország határait bizonyos valószínűséggel érintik, megközelítik vagy túlhaladják. A XII. század közepe óta az Árpád-kor végéig terjedő időben Burgenland határa, amelyet a Lafnitz és a Lajta folyása határoz meg, s a két folyó közti területen pedig alig tér el az országhatártól, Ausztria felé már állandónak mondható. A keleti határt részint a későbbi megyei határok, részben pedig a Rába folyása alakította ki. Mivel Moson, Sopron és Vasvár határmegyék közigazgatási egységek voltak, azonban csak nyugati részük (a megyei központok nélkül) került 1919-ben Ausztriához, az anyagújtésnél a maguk egészében kellett őket figyelembe venni. Ez a szempont W. szerint nem politikai, hanem tudományos jellegű, s a magyar történetírás számára is hasznos.

A kötet 585 oklevélnek — vegyesen — a regesztáját vagy a teljes szövegét adja. Anyaga azonban nem szorítkozik csupán a szó szoros értelmében vett oklevelekre, hanem (az elbeszélő források kivételével) felvesz minden levelet (a koholtakat is) és jegyzőkönyvi feljegyzést is (pl. a ciszterci generális káptalanok határozatait), azzal a megszorítással, hogy a távoli területekkel kapcsolatos, de idevágó archontológiai adatokat tartalmazó oklevelek közül csak azokról közöl rövid regesztát, amelyek egy hivatalos viselő személlyel együtt első ízben említenek olyan helyet, amely Burgenland területén fekszik. Teljes szövegükben a kiadatlanok s azok az oklevelek vétettek fel, amelyek folyóiratokban szétszórva, valamint régi és elavult, vagy ma már nehezen hozzáférhető kiadványokban láttak napvilágot. A modern kiadásokban jelenteket és azokat, amelyek Burgenland területét lényegbevágóan nem érintik, továbbá a Theiner által a pápai regisztrumokból kiadottakat csak bő regesztában közli. Modern oklevéltárnak pedig W. a Monumenta Germaniae Diplomata sorozatát, az O. Redlich elvei szerint feldolgozott bajor és osztrák traditiókönyveket, a Pannonhalmi rendtörténet köteteit, Házi J. Soproni oklevéltárát és Szentpétery I. Kritikai jegyzékének a teljes oklevélközléseit tekinti. A többi magyar okmánytár szerinte azért nem modern, mert vagy nagyon hibás, vagy pedig a nehézkes betűhív közlési módot követi.

W. szövegközlési elvei általában megfelelnek a modern kiadványokban használatosaknak, legfőképpen pedig a MGH-énak. A tel-

jes szövegek élén balról áll az oklevél feloldott dátuma, jobbról pedig a kötetbeli száma. Ezután következik rövid regesztája. A fejregeszta és a szöveg között egymásutáni sorrendben kap helyet a levéltári jelzet, az átírások lajstroma, az oklevél esetleges fordítására vagy facsimilejére való utalás, a teljes szövegű vagy regesztában való kiadásainak felsorolása; végül ezt az apparátust követi az oklevél kritikai méltatása és a szöveg, amely alatt az egyes szavaknak az átírásokban olvasható variánsait találjuk. W. ugyanis ezeket még akkor is jelzi, ha a kiadott szöveg eredetije sem hiányzik. Úgy véli, hogy ez helytörténeti jellegű kiadványokban mindig szükséges, magyar viszonylatban pedig azért is, mert nálunk az átírás gyakorlata elterjedtebb volt, mint másutt, és mindig valamilyen különleges okból történt, amit a transumptum rendszerint jelezni is szokott.

W. regesztái precizek, bőveek, s nem keveri bennük a latin és német nyelvet. Az oklevél nyelvéhez csak a dátumsorban és a határjárások közlésében ragaszkodik, mert főleg ez utóbbiak fordításához olyan helyismeretre van szükség, amilyent egy okmánytár szerkesztőjétől nem lehet megkívánni. A contextus fordítása amúgyis komolyan igénybe vette képességét mind a kétféle regeszta szerkesztésénél. A fordítás ellenőrzését s a regeszták helyes megértését a kötet végéhez csatolt szójegyzék (Wort- und Sachregister) teszi lehetővé. W. megjegyzi, hogy kiadványa nem mindenben felel meg azoknak a követelményeknek, amilyeneket egy territorális jellegű oklevéltárral szemben újabban támasztanak, így például nem foglalkozhatott az oklevelek íróival, a kancelláriákkal, a pecsétekkel stb. Ennek oka az anyag szétszórt voltában s a mostani kutatási nehézségekben rejlik, valamint abban, hogy az anyag legnagyobb részét csak fotokópiákban használhatta. A hamisítványok kritikáját egy korábbi értekezésében végezte el. Megítélésünk szerint azonban a Burgenlandi Oklevéltár így is rendkívül komoly és értékes mű. Anyagából — várostörténeti szempontból — minket elsősorban Sopron érdekel, mert egyike hét szabad királyi városainknak, s az okmánytárban 1270-ig a rá vonatkozó összes okleveles adatot — kritikájával együtt — megtaláljuk. Használhatóságát bibliográfiája, térképe s bő név- és tárgymutatója nagyon elősegíti.

Kumorovitz L. Bernát

Patze, Hans: Altenburger Urkundenbuch 976—1350. Veröffentlichungen der Thüringischen Historischen Kommission. V. köt. Jena 1955, 159+640 old., 20 tábla

Altenburg, a Német Demokratikus Köztársaságbeli kis szász városka még 1918 előtt is, a vilmosi Reichben is, egy hercegség, Sachsen-Altenburg székvárosa volt. Középkori nevezetessége azonban természetesen nem ez, hanem az, hogy még Barbarossa Frigyes egy Reichsland, azaz közvetlenül a császár alá tartozó, de nem hűbéri terület

központjává tette. Az I. Frigyes után egyre inkább névlegessé váló központi hatalmat egy várgróf, Burggraf képviselte. Az egyik várgrófnak azután sikerült az Interregnumot kihasználva a tisztséget és a területet mint birodalmi hűbért családja (Wettinen) számára biztosítani. Az említett kis territórium tehát így alakult meg. Hans Patze rendkívül gondos kiadásban közzétett és a X. századtól a XIV. század első évtizedeiig haladó okleveles anyag azonban nem a Burggrafok, hanem a birodalmi vár tövében kialakuló város története szempontjából fontos. A város történetének még a hercegi territóriumba illeszkedés előtti történetét mutatja be, tanulságosan bizonyítva, mily nehéz volt a városiasodás folyamatát még oly kedvező elindulás után is teljes sikerre vinni, mint aminővel még a birodalmi közvetlenség állapotában Altenburg a kiváltságok birtokában ezen az úton elindult. A kis feudális tartományurak, illetőleg az azok szerepét, a császárság gyöngé korszakában betöltő várgrófok, kevesebb jóindulattal nézték a város megerősödési törekvéseit, mint nézte volna azt, ha erejében marad, a birodalom központi hatalma, amely a XII. század utolsó negyedében a birodalmi gyűléseket, a curiákat (Hoftag) is szívesen tartotta a szász városkában.

A Reichsland alapítása után nem sokkal, a város előtti hegyen, az ágostonos kanonokok részére alapítanak prépostságot, a város belső és külső területét (Weichbild) kiterjesztik és ispotályt is létesítenek (Nr. 17 és Nr. 26). Az utóbbi tény figyelmeztet a polgárság véghagyakozását magához vonzó Hospitale és az anyagi alapjait erősítő városnak a városiasodási folyamatot befolyásoló kapcsolatára. De ugyanakkor e kérdés vizsgálatának nálunk sajnálatos elhanyagolását is emlékeztetbe idézi. — A 654 számot felölelő Urkundenbuchban közölt oklevelekből a legtöbb az ágostonos prépostság ügyével foglalkozik (220). Ezután következik a kiterjedt birtokokkal rendelkező, nem nagy létszámú, de a központi rendi birtokkezelés miatt komplikáltabb és kiterjedtebb írásbeliségét igénybe vevő német lovagrendi commenda, (149). Jóval ezek után jönnek egyenlő számban a Magdolna-kolostor és a várgrófok oklevelei (11—11). Schultheiss, város, polgárok összesen csak 8 oklevéllel fordulnak elő. A nevezettek itt mindig címzettek. Mint kiállító a prépostság 2, a lovagház 6, a várgróf 27, város és polgárok 3 oklevélben szerepelnek. 111 szám mint Zweckregeste, csupán a várgrófnak oklevél-tanúként való szereplése miatt került be az Okmánytárba, míg 65 darab csupán azért, mert a német királyok Altenburgban állították ki azokat. Az ágostonos kanonokok nagy részesevése főként azzal magyarázható, hogy a XIII. század folyamán, de főleg az interregnum idejében, birtokállományuk kiterjesztése és a birodalmi immunitas elnyerése érdekében nagyarányú oklevél hamisításokat követtek el. Ezek részletes kritikáját Patze a bevezetőben (56, 154) mintaszerű részletességgel és gondnal végzi el.

Az Okmánytár egyébként is megtervezésben és megvalósításban egyaránt példamutató. A Bevezetésben tájékoztat az anyag hagyományozódásáról, a Kópialékról és a régi oklevéljegyzékekről. Azután az

oklevélírók ismertetése következik, főként a legnagyobb anyaggal szereplő ágostonos prépostság (Bergerkloster) és a lovagház scribainak tevékenységét vizsgálja, igen gondos paleográfiai és filológiai elemzéssel. Itt legfeljebb annyit lehetne kifogásolni, hogy a dictatus vizsgálatánál scribánként túl nagy önállóságot tételez fel és keveset enged a formulárek befolyásának. Az oklevél-szöveggözléseknél, mint a regesztázásnál is, a Németországban immár hagyományosan kötelező Monumenta-előírásokhoz tartja magát. A pecsétek leírása a várgrófok, a prépostság (Bergerkloster), a német lovagrendi ház, a ferencesek, a Magdolna-kolostor és a város pecséteinek történetével ismert meg. E tekintetben a részletesebb tájékozódást még három tábla is megkönnyíti és szemléletesebbé teszi. Igen részletes hely- és személynévmutató, glossarium és 17 oklevélírásminta-tábla teszi még teljesebbé és értékesebbé a tartalmilag igen érdekes, módszerben és színvonalban követendő Urkundenbuchot.

Mezey László

Bastian, F. (+) — Wideman, J.: **Regensburger Urkundenbuch. Urkunden der Stadt 1351—1378.** II. köt. Monumenta Boica 54. C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung. München 1956, X + 663 old.

A magyar szempontból fontos regensburgi oklevelek második kötetének összeállítására a Bajor Akadémia történeti bizottsága még az első világháború előtt adott megbízatást az 1943-ban elhunyt Franz Bastian kiváló gazdaságtörténésznek. Bastian a kéziratot 1930-ban zárta le, kiadására azonban csak 1945 után kerülhetett sor, amikor az anyag felülvizsgálata során megállapítást nyert, hogy a kivonatok nem mindig ragaszkodtak az oklevelek eredeti szövegéhez, s ezért Wideman a kötetet átdolgozta. A megjelent kötet az 1351 és 1378 (IV. Károly császár halála) közötti időszakot öleli fel, s a tervek szerint egy az 1379 és 1400 közti okleveleket tartalmazó kötet fogja a sorozatot lezárni, ugyanebben a kötetben fogják folytatni a pecsétek ábráinak közlését is. A most ismertetendő kötet 1225 oklevél-kivonaton, illetve teljes oklevélszövegen kívül egy Leibgeding-kötetet, valamint az ún. Gelbes Stadtbuch feljegyzéseinek kivonatát közli.

Az oklevelek közlése a kötetben nem egységes. A fontosabb okleveleket teljes szövegükben találjuk meg, az ilyen szöveggözléseket a feloldott keltezés és egy egészen rövid, egysoros kivonat vezeti be, a közölt szöveget egy ugyancsak egészen rövidre fogott, az oklevél eredeti voltát, lelőhelyét és a pecsétek leírását tartalmazó legenda zárja le. A formulás részek sokszor még ilyenkor is kimaradnak az oklevél szövegéből. Az anyag egy részét a szerzők kötetlen formájú, az eredeti oklevélszövegrészeket idézőjelben közlő regesztákban dolgozták fel. Így közlik pl. a regensburgi polgárok végrendeletét is. A regeszták célja nem az oklevelek diplomatikai formájának visszaadása, hanem az oklevelekben levő tények rögzítése. Ha pl. ugyanarról a tényről több oklevél vagy oklevél és fel-

jegyzés maradt fenn, akkor az első regeszta legendáját még egy apróbetűs rövid regeszta egészíti ki (pl. a városi könyvekből) ugyanazon szám alatt. A bevezető rövid tartalmi megjelölés és a legenda nyelve minden esetben német, még a latin nyelvű oklevelek esetében is.

A kötetet külön hely- és névmutató, továbbá külön tárgymutató zárja le, amelyben a helynevek mai alakjukban szerepelnek (pl. Budapest, Piliscsaba stb.) és azokat zárójelben a helység fekvésének meghatározása, majd a kérdéses regeszta száma, esetleg (hosszabb oklevélnél) a kötet lapszáma követi. A tárgymutató egyben glosszárium is. Az adatok itt is a mai német forma alatt találhatók, de az oklevelek nyelvében szereplő eredeti alakokat is felsorolják. Ugyanitt szerepelnek a latin terminus technicusok is.

A magyar olvasó azzal a reménnyel veszi kezébe a kötetet, hogy benne sok magyar vonatkozású anyagot fog találni. Sajnos, ebben a reményében csalódnia kell. Lajos királynak a regensburgiak részére kiadott privilégiumait (1359, 1371 — Anjouk. dipl. eml. I. köt. 343, II. köt. 481, 664) kivéve csak a Gelbes Stadtbuch egy 1377-i bejegyzése (amely szerint barchet miatt Budára küldöttség ment) magyar vonatkozású. A magyar arany forintra vonatkozólag is csupán három adatot találunk. A következő kötetet ezért nemcsak a gondos kiadás miatt várjuk örömmel, hanem azért is, mert abban talán több magyar vonatkozású anyagot találhatunk majd.

Fügedi Erik

Lehotská, D.—Handzová, S.—Horváth, V.—Hrabuššay, Z.—Merglová, N.: **Archiv mesta Bratislavy. Inventár stredovekých listín, listov a iných príbuzných písomnosti.** Archivná správa ministerstva vnútra. Praha 1956, 629 old., 16 tábla

Az újjászületett szlovák levéltárügy egyik legfőbb törekvése, hogy a levéltárak gazdag anyagát hozzáférhetővé tegye. Az itt ismertetésre kerülő kötet célja is az volt, hogy „a tudományos dolgozók és a széles tömegek részére megkönnyítse Pozsony város középkori történetének tanulmányozását”, s ezt a középkori anyag leltárán keresztül kívánta elérni. A kötet leltárjellegéből következik, hogy minden egyes oklevél vagy ahhoz hasonló diplomatikai jellegű darab egy olyan regesztát kapjon, amely lehetővé teszi azonosítását, tartalmának felismerését, és tartalmazza a legfontosabb, iránytmutató adatokat. Az 1245 és 1500 közötti időszakból összesen 4219 ilyen darabot vettek fel a kötetbe. Az egyes darabok tételeit a sorszám és a jelenleg érvényben levő jelzet vezeti be. Ezt követi a feloldott dátum és keltezési hely, majd a szlovák nyelvű regeszta. A regeszta után rövid legenda következik, amely feltünteti azt, hogy az oklevél eredeti-e vagy másolat, az oklevél anyagát, nyelvét, pecsétjét és végül az oklevél legfontosabb kiadását. A regeszták előtti bevezetés első része a város középkori okleveleinek rendezési történetét, második része a leltározás elveit és az alkalmazott rövidítéseket foglalja

össze. A regesztákat tartalmazó rész után rövid orosz, német és magyar nyelvű összefoglalást találunk. Ezt követi az ugyancsak szlovák nyelvű hely-, név- és tárgymutató, amely a címszavak mellett a kérdéses regeszták sorszámaát tünteti fel. A kötetet 16 táblán 22 oklevél hasonmása zárja le.

Az olvasók előtt aligha kell hangsúlyozni a kötet jelentőségét. Végre egységes rendszer szerint tájékozódhatunk Pozsony levéltárának középkori anyagáról, amelyből Kováts Ferenc időtálló értékű dolgozatai születtek, s amelynek gazdagságát oly sokszor emlegették, de amellyel tulajdonképpen olyan kevés magyar kutató volt teljesen tisztában. A kötet készítői hatalmas munkára vállalkoztak, amikor a kereken 4000 oklevél regesztájának elkészítését elhatározták. Munkájuk egy részénél ugyan a régebbi (1859-ben), Gürthl Jakob levéltáros által készített segédletre támaszkodhattak, az anyag más részénél azonban semmiféle előmunkát nem állott rendelkezésünkre. Csak nehezítette a munkát, hogy a regesztáknak a lehető legrövidebbeknek kellett lenniük, mert — az előszó szerint — a regeszták legkisebb mérvű bővítése is a terjedelmet kétszeresére, sőt háromszorosára emelte volna. A regesztázási módszer tulajdonképpen néhány elven épül fel. „Csupán azt tüntettük fel — írja a Bevezetés — amit fontosnak és az érthetőség szempontjából szükségesnek, továbbá az egy bizonyos témára anyagot kereső kutató szempontjából útmutatónak tartottunk.” A szerzők ezért elismerik, hogy a leltár regesztái nem pótolják az eredetit és a leltár megjelenése a további regesztakötetek, diplomatáriumok és katalógusok megjelentetése előtt nyitva hagyja az utat. Ilyen körülmények között a szorosabb értelemben vett regesztázási elvek közül tulajdonképpen csak egy maradt meg: a regesztának az oklevéladóval kell kezdődnie. Csak sajnálhatjuk, hogy a szerzők nem tanulmányozták behatóbban a cseh, vagy az anyaghoz még közelebb álló magyar regesztázási elveket, amelyeket még a kötet munkálatainak megindításakor pl. Borsa I. foglalt össze a Levéltári Közleményekben (XXIV, 1946, 47. kk.). Egy középkori oklevélről — véleményünk szerint — kétféleképpen lehet regesztát készíteni. Röviden megadhatjuk az oklevél diplomatikai tartalmát vagy az oklevélben foglalt történeti tényt. Ha a kötet szerzői arra határozták el magukat, hogy a regesztát minden körülmények között az oklevéladóval kezdik, akkor az előbbi módszer mellett foglaltak állást. Döntésüket csak helyeseltük, hiszen a kötet leltár, márpedig a leltári egység felismerését a legjobban és a leggyorsabban az oklevélkiadó és a keltezés azonosítása teszi lehetővé. Ezen túlmenőleg azért is helyeselnünk kell ezt a módszert, mert a diplomatikai tartalom mindig könnyebben és gyorsabban határozható meg, mint az oklevélben foglalt történeti esemény. A kötet kiindulásául szolgáló Gürthl-féle segédkönyvek is nyilván ezt a módszert követték. Ha azonban a diplomatikai tartalom leírása a cél, akkor az oklevéladó megnevezése után a következő lépés az oklevél meghatározása, azaz annak feltüntetése, hogy az oklevél adománylevél, határjárás stb. Ha a kötet szerzői ezt a módszert következetesen alkalmazták volna, akkor aligha fogalmazták volna meg a nyitrai püspök és a fehérvári, budai, pesti, pozsonyi stb. polgárok közt a zsitvatői vám miatt folyó per 1496. évi

ítéletlevelét így: „Zápolyai István nádor megerősíti azokat a régi pozsonyi kiváltságokat, amelyek szerint a pozsonyiak a vám alól mentességet élveznek” (4047. sz.). Ugyanez az oklevél rámutat a kötet regesztáinak egy másik gyenge pontjára is. A nádor ekkor több oklevelet tartalmilag, egyet kivonatosan (Fehérvár 1237. évi kiváltságlevele, *Fejér*, CD IV/1. 73, *Szentpétery*, 619. sz.), egyet pedig — éppen a pesti 1244. évi aranybullát (Bp O. I. köt. 41, *Szentpétery*, 781. sz.) — teljes szövegében átirta. Ha egy oklevelet diplomatikai szempontból ismertetünk, akkor — legalábbis a szó szerint átirtat — ki kell emelnünk. Az a tény, hogy a kötet leltárjellegű, legfeljebb annyit változtathat ezen az elven, hogy az átirta oklevelet ugyanaz alatt a leltári szám alatt, a ténylegesen fennmaradt oklevél után regesztázzuk. Ebben az esetben a leltárjellegesen sem esik sérelem, s a diplomatikai tartalmat is világosan adjuk vissza. Az oklevelek jelenlegi regesztázási módja azonban nem mozdítja elő az eredeti célkitűzés (különböző témákra anyagot kereső kutatók részére iránymutatás) elérését sem.

Valószínűleg a fentebb ismertetett elvek bizonyos fokú tisztázatlansága okozta a kiadások feltüntetésénél jelentkező hibákat is. A régi magyarországi oklevélkiadások nehezen áttekinthetők, s igen nagy feladatra vállalkozik az, aki valamely okleveles anyag teljes kiadását fel akarja sorolni. A szerzők ezért eleve öt munkára korlátozták a kiadások feltüntetését (*Fejér*, CD, ÁUO, *Békefi R.*, Pilisi apátság tört., Magyarzsidó okl. és *Chaloupecký*, *Středověké listy ze Slovenska*). Ezzel a választással csak azért nem érthetünk egyet, mert Szentpétery kritikai regesztáit mellőzték. A „Szentpétery” olyan nélkülözhetetlen segédeszköze a kora középkori kutatásnak, hogy annak feltüntetése fontosabb, mint a kiadásoké, hiszen a kiadások is megtalálhatók benne. Fontosabb lett volna ez a pozsonyi oklevelek esetében is, annak ellenére, hogy a kritikai jegyzék ez idő szerint még nem teljes és ezért csak az első három tételnél lett volna alkalmazható. Az idézett publikációk megjelölése is félrevezető, mert a Kováts Ferenc által a Gazdaságtörténeti Szemlében közzétett oklevelek kiadását is idézik (pl. 234, 286, 335. stb). Sajnos, az öt kijelölt kiadás esetében sem végeztek a szerzők elég mélyreható tanulmányokat. Rögtön a 2. regesztánál kimaradt a kiadás (*Békefi* i. m. I. 316), nem beszélve arról, hogy a szerzők nem vettek tudomást Gyurikovitsnak a Széchényi Könyvtárban levő kéziratos Diplomatarium civitatis Posoniensiséről, amelyből Fejér is merített (pl. a 48. sz. kiadása: *Fejér*, CD VIII/2. 610, a 399. sz. kiadása: uo. IX/7. 412).

És végül hadd tegyünk még egy megjegyzést. A Zsigmond-kori oklevéltárral kapcsolatban nemrég az a szlovák vélemény hangzott el, sajnálatos, hogy magyarul készült és így az oklevelek eredeti nyelvét ismerő, de magyarul nem tudó kutatók részére hozzáférhetetlen. Ugyanezt a kifogást kell tennünk a pozsonyi regesztakötettel kapcsolatban is. Nem kívánunk olyan messzire menni, mint az említett szlovák vélemény, mert nem hisszük, hogy a klasszikus latin regeszták szlovák segítenének a középkori latinsághoz szokott olvasón. Természetesnek találjuk, hogy a kötet szlovák nyelven készült. De talán nem túlzás, ha kifejezzük azt

az óhajunkat, hogy a helyneveket történeti (és nem a régi hivatalos magyar) formájukban is fel kellett volna venni utalásként, ha másutt nem, hát a helynévmutatóban. Mert az még elvárható a magyar vagy német kutatótól, hogy tudja, hogy Vöröskő (Biebersburg) várát Červený Kameňnek hívják, de azt már aligha, hogy tudja, hogy Fehérvár szlovákul Stoličný Belehrad. Igaz, hogy Stoličný Belehrad alatt zárójelben ott találjuk a német, magyar és latin elnevezéseket, de ez nem segítség. Ha Lamačra Blumenau alatt is van utalás, akkor ezt Fehérvárnál vagy Győrnél is meg lehetett volna tenni.

Őszintén sajnáljuk, hogy ennyi erőfeszítés és keserves munka eredményét a következtelenségek erős mértékben csökkentik. A kötet munkatársait még így is elismerés illeti meg, s reméljük, hogy a következő kiadványoknál vezető és irányító szervük több segítséget nyújt az említett hibák és következtelenségek kiküszöböléséhez.

Fügedi Erik

Sashegyi Oszkár: Munkások és parasztok mozgalmi Magyarországon 1849–1867. Iratok. Akadémiai Kiadó, Bp. 1959

Fővárosunk újkori történetének különböző korszakai felé történet-szeink nem egyforma érdeklődéssel fordultak. Amíg az életnek 1686. utáni újbóli megindulása és a két Duna-parti városnak XVIII. század eleji élete több várostörténetet foglalkoztatott, s míg Pest-Buda XIX. század eleji életének különböző szempontból való tárgyalásával bőségesen találkozunk, addig például az 1750-től 1790-ig terjedő korszak nem egy várostörténeti problémájának feldolgozását sajnos, még hiányolnunk kell és ugyanúgy elhanyagolt korszaka fővárosunknak az osztrák önkényuralom 1849-től 1867-ig terjedő korszaka is. Különböző tárgyú feldolgozásokban találunk ugyan fővárosunk 1849 és 1867 közötti történetére, fejlődésére vonatkozó, főképpen gazdaságtörténeti és igazgatástörténeti adatokat, de hiányolnunk kell egy módszeres topográfiai feldolgozást éppúgy, mint a társadalmi viszonyokat és életet várostörténeti szempontból átfogóan megvilágító munkát. Pedig e korszak fővárosunk fejlődésének egyik legjelentősebb korszaka.

Pest, a kereskedőváros e korszakban alakul át kapitalista ipari várossá. Az ipari kapitalizmus lendületének megfelelő módon növekszik — különösen a 60-as években — az ipari munkásság száma. Pest — bár az elmaradottság sok jegyét viseli még magán — fejlődésében mégis egyre inkább a kapitalista nagyváros képét mutatja mind az új stílusban emelkedő épületek folytán nyert külsején, mind társadalmi viszonyaiban és életében. Ezzel szemben Budán: éppénúgy, mint ahogy a házak túlnyomó része földszintes, falusias, a lakosság nagy részét is falusival rokon életmódban tartja a határ természete. „Egész néposztályok csak a szőlő művelésének élnek”, s a nekik otthont adó városrészeket, mint elkülönült kisvárosokat, gazdag falvakhoz hasonlóknak tünteti fel a mező-

gazdasági jelleg, amelyet még a Várhegy urbánus települése és a néhány egy-kételeletes házzal is rendelkező Víziváros iparosodottsága sem tud eléggé ellensúlyozni. A korszak bonyolult politikai és társadalmi osztályviszonyai ennek megfelelően sajtóságon jelentkeznek a számtalan ellentmondást magában hordozó Pest-Buda társadalmában. Éppen ezért örömmel kell fogadnunk minden olyan feldolgozást, gyűjteményt, kiadványt, amely ezzel a, fővárosunk fejlődése szempontjából jelentős korszakkal foglalkozik.

S. az általa gyűjtött és szerkesztett forráskiadványban a korszak munkás- és parasztmozgalmaira vonatkozó legfontosabb forrásanyagot teszi közzé. Célja, hogy „a közre adott anyag tág kaput nyisson az érintett kérdések különböző szempontú, más-más összefüggést kereső vizsgálatához”.

A budapesti várostörténész — s így jelen ismertetés is — a kiadványt abból a szempontból vizsgálja, hogy belőle saját tárgya javára mit és mennyit meríthet.

A kiadvány — mint a Bevezetésben olvashatjuk — az Országos Levéltár abszolútizmuskori kormányhatósági levéltárainak (amelyek anyagáról ugyancsak a szerző által készített és még 1952-ben kiadott alaplevéltár tájékoztató) az idők folyamán elég nagymértékben hiányossá vált iratai rendszeres átkutatása alapján, 370 munkás- és parasztmozgalmakra vonatkozó iratot foglal magában. A gyűjtemény időbeli határa az osztrák katonai megszállás kezdete és a kiegyezés. A közel két évtizednyi időn belül a szerző hat periódust határoz meg, s ezeknek megfelelően osztotta részekre gyűjteményét. Az egyes részekben belül külön fejezetben közli az adott periódus társadalmi-gazdasági viszonyaira, külön a munkásmozgalmakra és külön a parasztmozgalmakra vonatkozó iratokat.

A kötet regeszta-kötet, s ennek megfelelően az olvasó az iratoknak általában nem teljes eredeti szövegét, hanem csak bő tartalmi kivonatát kapja, több helyen szövegek közti idézetekkel, sőt ahol szükségesnek látszott, azoknak az igazgatási aktusoknak ismertetésével, amelyek a közölt irat anyagára vonatkozóan a gyűjteményben nem szereplő forrásból voltak megállapíthatók. A regeszta-jelleggel a szerző biztosítani kívánta, hogy a korra jellemző bürokráciának megfelelően sokszor nehézkes stílusú, gyakran terjengős és túlnyomórészt német nyelvű szövegek a német nyelvben nem jártas olvasók számára is könnyebben hozzáférhetőek legyenek. Az így jelentkező tartalmi csonkítás természetesen hátrányt jelent a várostörténésznek, akit a nem közvetlenül a gyűjtemény címe szerinti tárgyra vonatkozó adatok — témája szempontjából — adott esetben talán jobban érdekelhetnek. E hiány pótlását megkönnyíti az irat pontos lelőhelyét tartalmazó jelzet megadása. A levéltári fondok rövidített jelzésein a Rövidítések jegyzéke igazít el. — A kötet használatát Helynév-, Személynév-, valamint Tárgymutató könnyíti meg.

A gyűjteményben nagy számban találunk olyan adatokat, amelyek pesti, budai, óbudai vonatkozásúak. Ennek megfelelően a fővárosi gazdaság- és társadalomtörténet kutatói — természetesen a gyűjtemény

címéből kitűnő tárgykör határai között — elég nagy számban találnak forrásértékű adatokat.

A budapesti várostörténész a közzétett iratok közül a legtöbbet az iparosok egyletalakításaira vonatkozó iratokból hasznosíthat.

A gyűjtemény magába foglalja a budai ácslegények 1851. évi a budai kőműves- és kőfaragólegények 1852. évi, a budai kartonnyomók és formavésnökök 1851. évi egyletalakítási kísérletére vonatkozó iratokat.

A pesti nyomdászegylet felosztatására vonatkozó iratközlések közt találjuk Heckenast Gusztáv nyomdatulajdonosnak az egylettel kapcsolatos, a pesti rendőrigazgatóságon tett vallomásáról készült jegyzőkönyvet.

1855-ben hagyták jóvá a pest-budai katolikus mesterlegények társulatának alapszabályait. Ezzel kapcsolatban Scitovszki hercegprímásnak az alapítással kapcsolatos kérvényét közli a gyűjtemény.

Az abszolutizmus szervei élénk figyelemmel kísérték minden egyleti tevékenységét. Ennek köszönhetünk egy, az 1855-ben Pest-Budán fennállott munkásegyletekről készült jegyzéket, amely ezeknek taglétszámát és vagyonának összegét is tartalmazza. Észert a gőzhengertermelési munkásoknak, az ácslegényeknek, a kőműveslegényeknek, az óbudai hajógyári asztalosoknak, a hajógyári lakatosoknak, ácslegényeknek, hajókovácsoknak és a Dunagőzhajózási Társaság gépészeinek, valamint a tímárlegényeknek volt önszervező egyesületük.

Az utolsó közzétett irat mellékletéből az 1867. évi egyletek kimutatását kapjuk.

Az iratokból kitűnik, hogy a kézművesiparban dolgozó pest-budai mesterlegények közül némely iparághoz tartozók már 1848 előtt alakítottak egyleteket.

A cipészlegények 1848 előtti mozgalmára vonatkozóan Mérei Gyulának A magyar céhrendszer 1848 előtt c. tanulmánya (Századok, 1948) mintegy folytatásaképpen találunk adatokat a Talléregyletek felosztatásáról szóló iratközlésből. A pesti dohánygyári munkásnők 1851. évi sztrájkjával kapcsolatban Prottmann városkapitány által adott jelentésből a munkásnők munkabérére vonatkozó adatokat kapunk. Egy másik iratból tudjuk meg, hogy a budai ácslegények közül a legtöbben az Országúton laktak.

A helyzet- és hangulatjelentésekből is meríthetünk fővárosi vonatkozású adatokat, ezek azonban a helyzet mindenre kiterjedő megismerése érdekében kiegészítésre szorulnak, mert a szerző — mint a Bevezetőben mondja — csak az „alsóbb néposztályok” magatartására, hangulatára vonatkozó részeket, s ezeknek is csak kivonatát adja.

Az 1866. május 23—24-én beállott fagnak és az azt követő aszálynak Budára gyakorolt közvetlen hatásáról értesülünk a 211/d szám alatt közölt iratból. Ezt, mint az akkori Buda egyik legakutabb problémájára rávilágítót, szó szerinti idézetben tartjuk érdemesnek ismertetni:

„A napokban egy tekintélyes küldöttség jelent meg előttem (Sényeyi Pál tárnokmester előtt) a budai polgárság részéről, mely előadván a

szomorú helyzetet, melybe a budai bortermelők a már több éven át folytonosan tartó silány szőlőtermés, különösen pedig az idei májusi fagy által jutottak, s melynél fogva mint mondák, ott, hol a munkaadónak nincs jövedelme, a munkásnak sincs keresete, — azt kérelmezé, miszerint tekintettel a munkát kereső budaiaknak 3000 meghaladó számát, tekintettel továbbá a sok idegenre, ki télen át a városba jön kenyérkereset végett, úgy a végső nyomor, valamint a közbiztonság különben okvetlenül beállandó súlyos veszélyeztetésének elkerülése céljából Budán is inségi munkálatok indíthatnának meg, melyek tárgyául a budai dunapart szabályozását ajánlják.”

S. gyűjteménye a várostörténet kutatóinak könyvespolcára is, felhasználható forráskiadványként helyezhető. Ugyanakkor azonban felveti egy budapesti újkori forráskiadvány-sorozat szükségességének gondolatát is. Ez alkalmas lenne arra, hogy a várostörténet különböző ágai művelőinek összegyűjtve álljanak rendelkezésre és legyenek kéznél fővárosunk újkori történetére vonatkozó, alapvetően fontos, s így majdnem minden várostörténeti munkánál úgyszólván mindig nélkülözhetetlen iratok. Bőségesen közölt és célszerűen válogatott anyagával pedig előmozdítaná a különböző szempontú, más-más összefüggéseket kutató várostörténet-szek munkáját.

Rózsa Miklós

La Ville. Première partie. Institutions administratives et judiciaires. Recueils de la Société Jean Bodin. IV. köt. Editions de la Librairie Encyclopedique, Bruxelles 1954, 651 old.

A Jean Bodin Társaság 1935-ben alakult meg az összehasonlító intézménytörténet művelésére, s azóta évente meghatározott témákról konferenciákat rendez, amelyeknek anyagát külön kötetekben adják ki. A háború okozta kényszerszünet után a társaság három konferenciát rendezett a várostörténetről, az első konferencia és kötet itt ismertetendő anyaga a város igazgatási és igazságszolgáltatási intézményeivel foglalkozik. Húsz ismertetést találunk benne a különböző korok és tájak városairól; cikkek készültek az ókori (egyiptomi, görög stb.), indus városokról, a kínai és japán várostörténetről, a középkori mohamedán városokról. Az európai terület középkori városfejlődésével tizenegy tanulmány foglalkozik. A társaság megbízást adott az indonéz, bizánci, orosz, normann és dél-amerikai várostörténet összefoglalására is, ezek a tanulmányok azonban nem készültek el. Elkészültük esetén is a középkori tárgyú tanulmányok lettek volna többségben, újkori témát csak az amerikai városfejlődést ismertető cikk dolgoz fel. Ez a tény is mutatja, hogy a kötet univerzális igénye ellenére sem nyújt a városi intézmények fejlődéséről teljes képet, mert egész Európát még a középkori tárgyú cikkek sem ölelik fel teljesen. A tanulmányok zömét francia tudósok írták, és ezek szemléletükben is különböznek a német tudósok munkáitól. Az egyes értekezések szemléletileg, beosztásilag igen különbözők, tudomá-

nyos értékük sem egyforma. A legfontosabb a bevezető tanulmány, amely mintegy a kötet anyagának summázását jelenti. A társaság ugyanis egy négy tudósból álló bizottságot küldött ki, hogy a hús előadás alapján összefoglalást készítsen a kötet témájáról. Gilissen bruxelles-i professzor, a bizottság elnöke, a bizottság munkáját foglalta össze ebben a tanulmányban (*Les Institutions administratives et judiciaires des villes vues sous l'angle de l'histoire comparative*, 5—26. old.). Véleménye szerint a város igazgatási és bírósági szervezetét öt szempont alapján kell vizsgálni: *a.* a város jogi státusa (a város és az államhatalom viszonya); *b.* a városi státus jogalapja (törvény, privilégium, forradalom); *c.* a város igazgatási szervezete; *d.* a városi szervek jogköre; *e.* a városi és falusi, illetve városi és állami szervek különbsége. Mindehhez azonban szükséges a város fogalmának meghatározása. A várost jogi vagy statisztikai alapon nem határozhatjuk meg, mert találunk teljes városi szabadságjogokkal ellátott falut és egy-kétezer lakosú modern várost is. Gillisen szerint a földrajzi meghatározás a leghelyesebb: a városias jellegű telep város, a falusias falu. Ehhez járul még a falu teljesen mezőgazdasági jellege. Röviden így lehet a várost meghatározni: *La ville, c'est le fait urbain.* Kétségtelen, hogy ez a meghatározás sokkal jobban fedi a valóságot, mint a jogi meghatározás, hiszen bizonyos fokig tekintettel van a gazdasági alapra is, bár szerintünk helyesebb lett volna a gazdasági alapot és a társadalmi munkamegosztásban rejlő különbséget kiemelni. A Gilissen által meghatározott várost a primitíveken kívül mindenütt megtaláljuk, az önálló szervezet sem okvetlen jellemzője. Gilissen szerint három városfajtát lehet megkülönböztetni: a szuverén, a privilegializált és az adminisztratív várost. Az első fő jellemvonása az állami jogok gyakorlása, szervei azonban nem különböznek sokban a második csoporttól. A privilegializált város az első csoporthoz hasonlóan gyakorolja a törvényhozó, végrehajtó és igazságszolgáltató hatalmat, azonban a szuverenitás képviselője fenntartja felette jogkörét és többnyire megbízottat tart a városban. A harmadik csoport csak adminisztratív egység, része az államnak, nincs külön kiváltsága, igazgatása és igazságszolgáltatása a falvakéval azonos, de bizonyos fokú autonómiával rendelkezhet. Általában jellemző a városra — minden csoportban —, hogy igazgatása több szerv között oszlik meg (pl. népgyűlés és tanács), az egyes szervek pedig a kollégiumi elven épülnek fel. — Sajnos, a többi tanulmány bemutatására ebben a rövid ismertetésben nem térhetünk ki, bár a bennük foglalt analógiák és könyvészeti tájékoztatók a magyar olvasó számára is hasznos támpontokat nyújtanak.

Kubinyi András

Rheinisches Städtebuch. Herausgegeben von Dr. Erich Keyser. **Deutsches Städtebuch. Handbuch städtischer Geschichte.** III. köt. **Nordwest-Deutschland. 3. Landschaftsverband Rheinland.** W. Kohlhammer Verlag, Stuttgart 1956, 441 old.

Az ismert Deutsches Städtebuch sorozat új kötete Németország várostörténetileg egyik legfontosabb területét, a Rajna-vidéket dolgozza fel. Itt alakultak meg az első városi kommunák, és ma is ez Németország legnagyobb iparvidéke. A kötet beosztása nagyjából a régi kötetek mintájára halad. Minden városnál az adatok a Bevezetésben közölt vázlat pontjai alapján vannak csoportosítva. A főbb pontok a következők: a város neve (különböző elnevezési formák külön feltüntetve), a város helye a tájban, eredete és alapítása, joga, települése (itt a fontosabb épületekre, nagyobb pusztításokra, és ezek közt a második világháború által okozottakra is kitér), a lakosság, nyelv (dialektusok), gazdasági élet, igazgatás, városuraság, katonai viszonyok, pecsét és címer, pénzügyigazgatás, a város területe, egyházi viszonyok, népjóléti viszonyok, oktatás, várostörténeti források és irodalom, gyűjtemények (köztük a városban található levéltárak ismertetése). Ezek a pontok is mutatják, hogy a kötet lényegében nem feldolgozása a Rajna-vidék száz városa történetének, hanem repertórium a rá vonatkozó legfontosabb adatoknak és irodalomnak, és mint ilyen, mindenki számára, aki egy Rajna-vidéki város történetével akar foglalkozni, nélkülözhetetlen kiindulópont. A tájra vonatkozó adatok rövid összefoglalását Edith Ennen, a kitűnő várostörténész írta, és csak azt sajnálhatjuk, hogy igen rövid terjedelem állott rendelkezésére (10 oldal).

Kubinyi András

Godisnjak muzeja grada Beograda. IV. köt. Beograd 1957, 682 old.

A belgrádi városi múzeum évkönyve Dr. Zora Simić-Milovanović szerkesztésében jelenik meg. A nagy terjedelmű kiadvány cikkei legnagyobb részt Belgrád és környékének történetével, illetőleg régészeti leleteinek ismertetésével foglalkoznak.

A tanulmányok hosszú sorát Dr. Branislav Milovanović cikke nyitja meg Belgrád geológiai őstörténetével. A következőben Vladimir Kondić számol be a Duna partján, Belgrádtól 20 km-re fekvő Ritopekben végzett ásatásról. A helységet a Ptolomaeus-féle térkép Trikorneziosával, a római Tricorniummal azonosítja. Több ide vonatkozó, korábról már ismeretes feliratot is közöl. A gazdag leletanyagban számos fibula, gyűrű és kerámia található. A legérdekesebb és nagy jelentőségű az a római katonai diploma, amely M. Antonius Timinek, a Cohors I. Flavia Bessorum katonájának elbocsájtólevele volt. M. M. Vasić a diplomát Hadrius-korinak tartja és azt az i. sz. 120-ra datálja. Az ezután következő rövid cikk Aleksandrina Cermanović tollából jelent meg és egy Semlin környékéről származó

bronz Hermes-szobrocskát tárgyal. A töredék még 1949-ben került elő véletlen folytán. Cermanović véleménye szerint a szobor az i. sz. II. század első negyedéből származik és a rómaikor azon Hermes-típusához tartozik, amelynek eredete még a hellenisztikus időkbe nyúlik vissza és amely a legkedveltebb forma volt abban a korban. A legközelebb áll típusban ahhoz az athéni bronz Hermeshez, amelyet a XIX. század végén Schumacher ismertetett.

A továbbiakban Marija Birtašević Ezüst ékszeregyüttes Ritopek faluból címmel egy 1956-ban földmunkák során előkerült fazékba rejtett kincsleletről értekezik. A lelet legszebb darabja egy gazdagon díszített öv. Az ékszerek között pityke, hajtű és gyűrű is volt. Különös figyelmet érdemel az a nagyszámú XVI—XVII. századi különféle érem, amely az ékszerekkel együtt került elő. Ezek között szép számmal fordulnak elő az 1511 és 1678 közötti időből származó magyar érmek. Az éremleletben lengyel, török és burgundi pénzek is vannak.

Bogumil Hrabak Belgrádnak és környékének a XVI. századi gabonakereskedelemben betöltött jelentős szerepével foglalkozik olasz és török források alapján. A városnak a gabonakereskedelemben vitt eme jelentős szerepe azonban csak Szulejmán magyarországi hadjáratának megindulásáig tart. A következőkben Vojislav Simić az Avala hegység környékének bányászattörténeti ismertetését nyújtja. Cikkében rövid áttekintést nyújt a praehistorikus időktől kezdve az ókor és középkor bányászatáról is. Kimerítőbben tárgyalja a XIX. századi és az e század elejei bányaművelést.

Abdulah I. Hadžić a belgrádi Bajrakli dzsámi XIX. századi történetére vonatkozó néhány okmányt közöl. Svetozár Dušanić a belgrádi ortodox szerb egyházi múzeumban levő úgynevezett kibotot mutat be, amelyet 1725-ben egy Toma nevű ötvös készített ezüstműből.

Lázár Čelap egyik cikkében az 1755. évi belgrádi lázadásáról, a második a belgrádiak XVIII—XIX. századi, Zimonyban történő átvándorlásáról ír.

Vladimir Stojančević egy nagyobb tanulmánya következik ezután Belgrádnak a töröktől való felszabadításáért az 1804 és 1806 közötti években vívott harcokról. A témát négy szakaszra osztva eléggé részletesen tárgyalja. Különös hangsúllyal emeli ki Karadjordje személyét és irányító készségét. Szinte Stojančević cikkének folytatásaként kapcsolódik a témához Velimir Terzićnek ugyancsak Belgrádnak a töröktől való felszabadítása 150 éves jubileumára írt sorai. A felszabadító harc egyes eseményeit mindig katonaszemmel vizsgálja, és azoknak nagy jelentőséget tulajdonít a többi balkáni nép felszabadulása szempontjából. Ugyan e témakört folytatja tovább Milovan Ristić is, amikor Belgrád első szerb parancsnokának, Mladen Milovanovićnak rövid életrajzát és Karadjordje alatti működését ismerteti. Mladen Milovanovićot mint kiváló katonát, parancsnokot és jó politikust állítja elének.

Ljubomir Nikić cikke Uroš Kneževićnek a szerb felszabadítási harcok egyik kimagasló alakját, Uzun-Mirko Apostolovićot ábrázoló, a szerb Nemzeti Múzeumban levő képét ismerteti. Ezzel kapcsolatban

kiter Apostolovićnak egy 1841-ből származó fényképére is. Rajkó L. Veselinović az első szerb felkelésben részt vett és Belgrád városát a töröktől felszabadító harcokban kitűnt személyiségek síremlékeivel és sírjaival foglalkozik. Ugyancsak ő egy másik cikkében a felszabadulási ünnepek rövid történetét írja le az első szerb felkeléstől napjainkig. Külön kiemeli a nevezetesebb évfordulókat, mint amilyen az 1906. évi centenárius ünnepség volt, továbbá az 1957. évit, amelyet a szerb tudományos élet és a nép széles részvételével ünnepeltek meg.

Az évkönyv további cikkei városrendezési kérdésekkel is foglalkoznak. E témából Brankó Maksimović cikkeit találjuk elsőként. A Josimović-féle városrendezési tervet ismerteti elsőnek, és a várost egykor körülvevő sáncok rekonstrukciójának kapcsán összehasonlítja az akkori helyszínt a jelenlegi topográfiai viszonyokkal. A mindenre kiterjedő városrendezési terv még a műemléki maradványok megóvására is külön kiterjed. Másik cikkében röviden a régi Belgrádnak a sáncokon kívüli területét kísérli meg rekonstruálni. Végezetül a Terázién — Belgrád egyik negyedében felállítandó kútnak egy 1842-ből származó tervét ismerteti.

Az első szerb leánynevelő intézetről, az ún. Spačekov Institutról Milan Kostić számol be egy rövid tanulmány keretében. A belgrádi Nemzeti Könyvtár 1832 és 1853 közötti vezetőiről Miraš Kićović értekezik. A nevelés kérdésével foglalkozik Vladimír Grujićnak. A liceum filozófiai fakultásának alapításától a múlt század közepéig című ismertetése.

Jovan Dajković ismét hadtörténeti kérdéssel foglalkozik Belgrád és a Čukur Česmei incidensről szóló cikkében, amelyben Belgrádnak a török által 1862-ben történt bombázását is részletesen ismerteti. Bogdán L. Nofković egy belgrádi családi levéltár néhány XIX. századi okmányát közli. Ljubomir Durković Jakšić a török uralom után a XIX. század elején épült belgrádi fejedelmi palota, a későbbi püspökségi épület rövid, napjainkig terjedő történetét dolgozza fel.

Konstantin Kosta Jovanovićnak, a XIX. század második fele egyik kiváló szerb építőművészenek élet-pályáját és alkotásait Ljubomir Nikić ismerteti. Konstatin Jovanović (1849—1923) építő tevékenységének emlékét őrzi a belgrádi Nemzeti Bank, a Postapalota, a Narodna Skupština, a szerb Tudományos Akadémia, valamint számos polgári épület. Nemcsak mint korának kiváló építészt, hanem mint elismert grafikust is számon tartják. Távol hazájától, Svájcban halt meg.

Momčilo Milošević az első belgrádi színművészeti és balettiskoláról írt kisebb tanulmányt, amelynek keretében nagy vonalakban vázolja a szerb színháztörténetet. A következőkben Nikola Pijuković a belgrádi Állami Nyomda történetével foglalkozik, annak 125 éves alapításától napjainkig. Ez volt a mai Belgrádi Grafikai Művek őse.

Andrija Radenić Rendőri jelentések a XIX. század nyolcvanas évei elejének belgrádi eseményeiről címen ír. Másik cikkében a belgrádi Borba — e nagymúltú szerb politikai napilap — hetvenöt éves fennállásának történetét ismerteti.

Miloje R. Nikolić a belgrádi főiskolai hallgatók 1891. évi tüntetéseiről ír. Srebrica Knezezević igen érdekes cikket közöl a belgrádi köz- és magánvilágítás XIX. századi történetéről.

Nikola Pantelić egy Belgrád környéki speciális állattenyésztési szokást ismertet. Milan Lah ezredes, az 1914. szeptember—októberi Belgrád körüli harcokat, Pero Damjanović pedig az 1919-es belgrádi forradalmi megmozdulásokat írja le.

Jelena Masleša a belgrádi egyetemi ifjúság 1919 és 1929 közötti mozgalmait ismerteti.

A következő néhány cikk a második világháború és a Jugoszláviát ért fasiszta támadások eseményeivel foglalkozik. Vukašin Mićinović az 1941. április 6-iki belgrádi bombázást írja le, Nofka Vuksanović pedig a németek által létesített bajncai tábor életét ismerteti.

Az évkönyv a továbbiakban néhány építészeti problémával foglalkozik. Bratislav Stojanović építész egy modern belgrádi általános iskola (osmogodišja škola) tervein keresztül ennek az új típusú iskolának tervezési problémájával foglalkozik. Aleksandar Sekulic építész pedig a belgrádi nemzetközi vásárok kiállítási pavilonjainak tervezési, valamint a vásárváros területének rendezési kérdéseit tárgyalja.

Ljubica Radojković A Nagy Októberi Forradalom 40 éves évfordulójának megünneplése Belgrádban címen ismerteti az ezzel kapcsolatos megmozdulásokat és a városi múzeumban rendezett forradalmi emlékkiállítást. Rajko L. Veselinović a múzeumnak egy másik kiállítását mutatja be, amely a városnak a töröktől való felszabadítását és az első szerb felkelést ismerteti. A Belgrádi gyermekképek művészi portrékon és régi fotográfiákon címen rendezett kiállítást Radmila Antić írja le.

Belgrádnak a szerb irodalomban elfoglalt szerepét és a városi könyvtárban rendezett kiállítást Ljuljiana Lakić ismerteti. Ljubica Radojković rövid beszámolót közöl a Szindikátus háza nagytermének megnyitásáról.

A tanulmányok, ismertetések és beszámolók hosszú sora után a Belgrádi Városi Múzeum 1957. évi munkájáról szóló jelentést olvashatjuk. E beszámoló röviden ismerteti a Múzeum ez évben végzett különböző ásatásait. A jelentést Marija Birtašević állította össze.

A kötetet Zora Simić-Milovanovićnak a Bécsben 1957. november 30-án 99 éves korában elhunyt nagy szerb festőről, Paja Jovanovićról írott nekrológja zárja be.

A Belgrád 150 éves felszabadulásának jubileumára kiadott évkönyv izléses köntösben, gazdag illusztrációval jelent meg. Cikkei nyomán megismerjük a város 150 év alatti fejlődésének egész keresztmetszetét, és a Múzeum 1957. évi munkáját.

Gerő Győző

Jankuhn, H.: **Der fränkisch-friesische Handel zur Ostsee im frühen Mittelalter.** Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. (1953) 41. köt. 2. füz.

Jellema, D.: **Frisian Trade in the Dark Ages.** Speculum XXX (1955) January

A Meroving- és Karoling-kori Északnyugat-Európáról, annak kereskedelméről egészen minimális írott forrásanyag tudósít. Így e problémákkal kapcsolatos kérdések csak a régészet és a numizmatika eredményeire támaszkodva vizsgálhatóak. E két tudomány szak művelői, és az eredményeiket felhasználó történészek az utóbbi évtizedekben tekintélyes mennyiségű irodalmat publikáltak, de a megjelent munkák általában vagy csak részletproblémákkal foglalkoztak, vagy csak egyetlen tudomány szak szempontjait érvényesítették. Az itt ismertetendő két tanulmány bizonyítja, hogy a kutatás jelenlegi szakaszában bizonyos összefoglalás, a konkrét eredmények történeti értékelése egyrészt lehetségessé, másrészt szükségletté vált.

Jellema tanulmányának megírásakor nem ismerte Jankuhn fenti közleményét, s minthogy nagyrészt azonos irodalomra támaszkodtak (a frizek vonatkozásában elsősorban Boeles munkájára), a kérdések egy részében azonos rekonstrukciós munkát végezve el, hasonló eredményekre jutnak. Témaválasztásuk azonban nem egybevágó, ezért mindkét tanulmány érdeklődésre tarthat számot.

Minden tekintetben Jankuhné volt a hálásabb feladat. Egyrészt saját korábbi munkásságára és közleményeire támaszkodhatott, másrészt etnikai vonatkozásokat csak mellékkérdésként tárgyaló célkitűzése teljes összhangban áll a régészeti és numizmatikai anyag természetével. Vizsgálatában abból indul ki, hogy Augustus korától kezdve az iparcikkek két úton jutottak Északra: az alsó Rajna-vidékről a tengerpart mentén, valamint Keletről a kelet-európai folyók mentén. Minthogy a VI. században a keleti útvonalat politikai okok hosszú időre elzárták, ennek következményeként megnövekedett a másik út fontossága. A nyugati kereskedelem alapvető iparcikkeit a már a római korban jelentős, a birodalom pusztulása során erősen tönkrement, de a szükségletek és az új viszonyok hatására a frank fennhatóság alatt alacsonyabb szinten regenerálódott alsó-rajnai kézműipar állította elő. Jankuhn a pénzverés, fazekasság, üvegedénykészítés termékeinek és más, e kereskedelemben szerepet játszó cikkeknek (malomkő, textil, ékszer, fegyver) a régészeti leletekben való előfordulását, valamint az északi területnek Nyugat-Európával való e korbéli kapcsolatára mutató ornamentikai, irodalmi, névanyagbeli jelenségeket vizsgálja. Ezek alapján foglalkozik az Északra irányuló kereskedelem kiterjedési körzetével, útvonalával, kiemelkedő területeivel, időszakos ingadozásaival és más problémákkal a Merovingok korában. Összeállítja azt a csekélyszámú vitathatatlan tényanyagot, amely az írott forrásokból és a numizmatika eredményeiből e kereskedelem hordozóiról tudósít, s amely a frizekre utal, bár éppen e források sajátosságai

miatt másoknak ebben a kereskedelemben való részvételének kérdését nyitva hagyja. A kereskedelem ellentételeiként elsősorban a prémet és a rabszolgát valószínűsíti. Behatóan foglalkozik azzal a gotlandi és skandináviai társadalmi háttérrel is, amely a Meroving-kori gazdasági kapcsolatok előfeltételét jelentette. Gotlandon a paraszt-kereskedő rétegben, a svédországi területen pedig a nemzetségi arisztokráciában találja meg a sírleletek tanúsága alapján a bázist. Elemzi a Keleti-tenger finn partjának e korbéli gotlandi, illetve dél-skandináviai típusú leletanyaggal rendelkező telepeit is.

Folytatva a Nyugat- és Észak-Európa közötti kereskedelem vizsgálatát, a Karoling időszakról megállapítja, hogy az eleinte ugyancsak megnövekedett intenzitása tekintetében különbözik az előzőtől, de később egyre nagyobb változások állnak be. Az addig feltételezhetően békés kereskedelem a vikingek miatt — legalábbis részben — háborússá válik. Az angolszász kereskedelem következtében az alsó Rajna-vidékről kiinduló partmenti kereskedelem földrajzi körzete eltolódik. Ezt az eltolódást tovább fokozza az északi területeken végbemenő társadalmi változás, amelynek legfontosabb eredménye a wíkek (legkiemelkedőbb központ Haithabu és a délnyugat-skandináviai Birka) kialakulása. Ezek gazdasági és társadalmi problémáit, valamint a kialakulásuknál szerepet játszó a nyugat-európai hatást a szerző behatóan elemzi. A kereskedelem történetében legfontosabb változást az jelenti, hogy a IX. század közepe táján újra megindul a kereskedelem a keleti úton, s ez egyrészt a továbbra is folyamatos Északra irányuló frank-friz kereskedelem háttérbe szorulását és az új kereskedelmi irányokhoz való fokozatos hozzáidomulását jelenti, másrészt a régi központok helyett gazdasági és ennek nyomán részben katonai okok miatt újak (Wollin, Novgorod, Kijev) előtérbe kerülését eredményezi.

Amíg tehát Jankuhn az útvonal, illetőleg az alsó-rajnai és északi területek árucseréjének történetét helyezte vizsgálatá középpontjába, Jellema kifejezetten a frizekre és kereskedelmükre vonatkozó vagy vonatkozatható anyaggal foglalkozik. Áttekinti Frizia politikai történetét az Északi-tenger partján i. e. 300 körüli feltűnésüktől az időszakos függetlenségüket rendre megszakító római, angolszász, frank és dán meghódítatásukon át az i. u. második évezred kezdetéig. S bár nem minden kérdésben foglal el Jankuhnéval azonos álláspontot (pl. vannak kisebb kronológiai eltérések; a VI. század első felében Gotlandba került bizánci pénzek szerinte nem a keleti úton, hanem az Alsó-Rajna völgyén és Frizián át jutott oda stb.), a rekonstrukció eredménye sok tekintetben azonos. Jellema a figyelmet nem pusztán a Rajna-torkolat—Skandinávia útra fordítja, hanem azt mutatja ki, hogy ennek az útvonalnak a jellegzetes régészeti leletei általában Angliában is megtalálhatóak. Foglalkozik a friziai leletanyag neustriai és itáliai összefüggéseivel is. Az Északi-tenger vidékén folyó kereskedelem jelentőségének megnövekedését a frank birodalom gazdasági és politikai súlypontjának északra tolódásával magyarázza, miután már a korábbi Meroving-időkre vonatkozóan rámutatott arra a kölcsönhatásra, amely e kereskedelem erősödése és a

frank birodalom földközi-tengeri partján folyó kereskedelem gyengülése között fennállt.

Természetes, hogy a frizek problémájával foglalkozó szerző a történetileg bizonyított friziai, illetőleg friz pénzverésnek, az ún. friz ruha kérdésének és más egyértelműen a frizekre vonatkozó történeti adatoknak, valamint a friziai régészeti leleteknek és településfeltárásoknak megkülönböztetett figyelmet szentel, hiszen ezek a közvetlenül bizonyíthatóan frizekre vonatkozó tények nagy segítséget nyújtanak neki az etnikailag kétséges leletek és jelenségek közelebbi meghatározásában. S bár a frizeknek a hajózás fejlődésében, kolóniák révén a wik-ek kialakulásában, sőt esetleg a gildék létrejöttében játszott szerepe csak hipotézisként fogadható el, továbbá a Jankuhn által is tárgyalt cikkekkel és a borral folytatódott északi-tengeri kereskedelemnek egyedül lehetséges hordozóit sem kell feltétlenül a frizekben látnunk — szerepük egyrészt valóban kétségtelenül jelentős volt, másrészt pedig a lehetséges hipotézisek összegyűjtése az etnikum kérdésétől függetlenül is jellemzi az e térségben folyt kereskedelmet, s az alapját képező gazdaságot és társadalmat. A Jellema által nyújtott kitekintés, amely szerint a friz-angol kereskedelem a Hanza-városok és Flandria felemelkedéséig jelentős maradt, visszavetítve tovább erősíti a szerző sokoldalú érvelésen alapuló hipotétikus következtetéseit.

Mindazok az eredmények, amelyeket a két tanulmány az alsó Rajna-vidék korafeudális kézműiparáról, a nyugat-európai árukereskedelemről, valamint az ennek hátterét alkotó társadalmi és települési viszonyokról kidolgozott, jelentős anyagot adnak a korai nyugati városfejlődés gazdaság- és társadalomtörténeti alapjának megértéséhez.

Surányi Bálint

Vom Mittelalter zur Neuzeit. Zum 65. Geburtstag von Heinrich Sproemberg. Herausgegeben von Hellmut Kretschmar. **Forschungen zur mittellalterlichen Geschichte.** 1. köt. Rütten & Loening, Berlin 1956, 439 old.

A lipcsei egyetem kiváló történészprofesszorának 65. születésnapjára barátai és tanítványai magas szakmai felkészültségről tanúskodó emlékkönyvet adtak ki. 19 tanulmányt és a jubiláns tudományos munkásságának bibliográfiáját tartalmazza ez a kötet. Sproemberg üdvözlői között az ideológiai különbségek ellenére találunk ismert polgári történészeket, mint a francia R. Latouchet, a nyugat-német P. E. Schrammot, kelet-német professzorkollégáit, és az új marxista szellemű egyetemekről kikerült fiatal tanítványait. A várostörténész számára különösen nagy értéket jelent ez a kötet, mert az értekezések több, mint fele várostörténetű tárgyú. A továbbiakban csak az ebből a szempontból felhasználható cikkekkel foglalkozunk.

Latouche rövid, de annál érdekesebb tanulmánya (Les marchés et le commerce dans le royaume de France du Xe au XIIe siècle, 15—18. old.) tulajdonképpen burkolt polémia a Pirenne-féle földközi-tengeri kereskedelmi elmélettel szemben. Azt próbálja igazolni, hogy a Karoling-kor nem jelent gazdasági visszaesést. A hetivásárok igen elterjednek a Meroving-kor után, ezeken igen jelentős kereskedelmi forgalom bonyolódik le. A vásárok a városok kialakulása után sem veszítenek jelentőségükből. A szellemes hipotézissel csak az vethető szembe, hogy adatai későiek, XI. századiak.

Az Ottók koráról írt marxista monográfiájáról ismert Eckhard Müller-Mertensnek Die Entstehung der Stadt Stendal nach dem Privileg Albrechts des Bären von 1150/1170 (51—63. old.) című tanulmánya jó példája annak, hogy egy „városalapító” oklevelet hogyan kell történetileg értelmezni. A városi fejlődés lépcsőzetesen megy végbe. Az alap az iparos-kereskedelmi település, a wik. Stendal esetében a privilégium, szemben az eddigi kutatók álláspontjával, egy meglévő iparos-kereskedelmi települést emel várossá és ruházza fel magdeburgi joggal. Hasonló a helyzet a többi brandenburgi városnál. Végül meghatározza a keltezetlen kiváltságlevelével hozzávetőleges dátumát.

Manfred Unger alapos értekezése — Die Freiburger Stadtgemeinde im 13. Jahrhundert (64—76. old.) — az ismert bányaváros autonómiájával foglalkozik a történelmi materializmus szellemében. Bemutatja, hogy miként alakul ki a városi tanács és milyen jogokat szerez meg még a városjog kodifikációja előtt.

Kelet-európai szempontból igen jelentős problémát tárgyal Hans Walthernek Siedlungsentwicklung und Ortsnamengebung östlich der Saale im Zuge der deutschen Ostexpansion und Ostsiedlung című cikke (77—89. old.). A német kolonizáció kérdésének egyik első sovinizmusmentes, marxista feldolgozása kitűnően alkalmazza a történelmi nyelvészet módszereit. A település két fázisban történt. Az elsőben a német kolonizáció nem változtat még lényegesen a vidék etnikai jellegén, és a régi, helyi településhez igazodik. A XII. század közepén aztán új német tömegek érkeznek. A település új formáit alkalmazzák, a helységek pedig a lokátor vagy a földesúr nevét kapják meg. Nemegyszer megmarad azonban a régi szláv név is, de ezt a németek átalakítják.

A következő három, ugyancsak marxista szemléletű tanulmány a Hanza-városok problémáival foglalkozik. Manfred Hamann (Wismar-Rostock-Greifswald zur Hansezeit. Ein Vergleich, 90—112. old.) az ún. vend kerület városainak fejlődését ismerteti összehasonlító alapon a XVI. század végéig. Heinz Pannach (Einige Bemerkungen zu den sozial-ökonomischen Problemen um Jürgen Wullenweber, 113—125. old.) a nagy Lübecki polgármester alakját próbálta új megvilágításba hozni. Rámutat arra, hogy nem azért fogott össze ellene a nemesség és a patriciátus, mert Lübeck nagyhatalmi állásáért vívott harca nem sikerült, hanem mivel a városi szegény rétegekre és a parasztságra mert támaszkodni, és ezzel a fennálló társadalmi viszonyokat alapjaiban rendítette meg. Martin Erbstösser (Der Knochenhaueraufstand in Lübeck 1384,

126—132. old.) egy XIV. század végi lübecki felkeléssel foglalkozik. Rámutat, hogy ez a városi iparos rétegek mozgalma volt, amelyhez a kereskedők egy része is csatlakozott és a patriciusok uralmának megszüntetését kívánták elérni.

Igen érdekes városstatistikai összefoglaló tanulmány Karlheinz Blaschke munkája (*Zur Statistik der sächsischen Städte im 16. Jahrhundert*, 133—143. old.). XVI. század közepi összeírások alapján térképet állított össze, amelyen a szászországi városokat és mezővárosokat nagyságuk és városi szervezetük szerint különböző jelekkel tünteti fel. Ezenkívül táblázatokat közöl a szászországi helységek lélekszámáról és a lakosok átlagjövedelméről. A két táblázat első húsz helyén ugyanazokat a városokat találjuk, tehát a lakosság szám és az átlagjövedelem arányban áll egymással. A többenél azonban igen nagy eltérések vannak. Ha összehasonlítjuk a táblázatokban szereplő városok adatait a falvakéval, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy a XVI. századi Szászország parasztsága sokkal jobb körülmények között élt a városi polgároknál: ugyanis az egy személyre eső átlagjövedelem nagyobb falun, mint városban. A városokban egy vékony patricius réteg mellett a lakosság többségét a szegénység alkotta, míg a falvakban még nem következett be nagymértékben a parasztság differenciálódása.

A kötet leghosszabb és egyben talán legjelentősebb tanulmányát Willy Flach professzor írta (*Grundzüge einer Verfassungsgeschichte der Stadt Weimar. Die Entwicklung einer deutschen Residenzstadt. Mit einer Übersicht über die Kodifikationen der Stadtrechte in Thüringen*, 144—239. old.). Mesteri módon mutatja be egy kis thüringiai tartományi főváros városi alkotmányának, szervezetének és jogának változását a X. századtól a XX. századig. Weimar három magból keletkezett: a várból, a Jakobskirche melletti településből és Oberweimar faluból. Maga a város a XIII. század közepén tervszerű alapítás eredményeként jött létre. Saját városjogot nyert, ami valószínűleg a szokásjogból fejlődött ki. Lakosságában érdekes módon nem a kereskedők, hanem az iparosok játszották a vezető szerepet. 1547-től Weimar tartományi székhely lesz, és a lakosság összetételét megváltoztatja a fejedelmi hivatalnoksereg s az udvar számára dolgozó iparosság. Ez még a XIX. századi városra is jellemző. Ugyanakkor azonban elveszti bíraskodási jogát, és szervezetileg a falvakhoz hasonul. A tanulmányhoz csatlakozik Weimar és a többi thüringiai város városjogainak felsorolása is.

Gerhard Heitz tanulmánya *Gründung, Kapazität und Eigentumsverhältnisse der chemnitzer Bleiche (1357—1471)* (240—277. old.) címen a vászonkészítéssel foglalkozik, a tőkeképződés problémáira is rámutatva. A vászonfehérítő monopólium gazdaságon kívüli kényszere segítségével kialakul egy hivatásos kereskedő réteg. Később azonban lelassul a tőkeakkumuláció, végül a XV. században a termelőerők fejlődése szétfeszíti a már a termelést akadályozó monopólium erejét.

Modern témát dolgoz fel Johannes Kalisch (*Schlachta, Bourgeoisie und Bauernschaft in der polnischen nationalen Befreiungsbewegung von 1794 bis 1863*, 350—370. old.), aki rámutat arra, hogy a részben idegen

eredetű városi polgárság gazdaságilag össze volt fonódva a Lengyelországot felosztó hatalmakkal, így a lengyel szabadságmozgalom a polgárosodó lengyel nemesség vezetése alá került, amiből következett a mozgalom korláta: a néptől való elszigetelődés. Lengyelország csak a proletariátus vezetésével tudta elérni szabadságát a XX. században.

A kötet hasznos hozzájárulás az egyetemes várostörténet műveléséhez. Különösen tanulságos abból a szempontból, hogy a tanulmányok közel kétharmada már marxista szellemben készült.

Kubinyi András

Тихомиров, М. Н.: **Древнерусские города.** 2. kieg. és átdolg. kiadás. Moszkva 1956, 476 old.

Az archeológiai kutatások újabb eredményei lehetővé teszik az orosz várostörténet első korszakának feldolgozója számára, hogy általános következtetéseket vonjon le a legrégebbi orosz városok kialakulására és legkorábbi történetére vonatkozólag. Ezek az eredmények sok tekintetben megváltoztatják azt a képet, amelyet orosz és szovjet történészek eddig festettek.

T. hangoztatja, hogy az orosz várostörténet legkorábbi fejezetének (IX—XII. század) kutatója hátrányosabb helyzetben van a nyugat-európai várostörténeti kutatóknál a rendelkezésre álló írásos forrásanyag szegényessége miatt. Míg a legtöbb nyugat-európai város levéltára többé-kevésbé megszakítatlan rendben őrzi napjainkig a legkorábbi várostörténeti iratokat — kiváltságleveleket, jogkönyveket, összeírásokat —, addig az orosz városi levéltárak — köztük a legősibb városokéi is — a legjobb esetben is csak egyes iratokat őriznek ezekből a századokból. Megbízható forrásokból ismeretes, hogy egyes régi orosz városoknak — pl. Novgorodnak és Pszkovnak — tekintélyes levéltára volt már a legkorábbi évszázadokban, ezek azonban szinte teljesen elpusztultak.

Kétségtelenül ezzel függ össze az a másik, a mai várostörténeti kutatást gátló körülmény is, hogy az orosz és szovjet történetírásnak éppen ez az ága viszonylag fejletlen, a szerzőnek nagyon sok kérdésben töretlen úton kellett előrehaladnia. Le kellett számolnia nem egy meglehetősen megrögzött előítélettel, így az orosz városok IX—XII. századi jelentőségének, társadalmi szervezeteiknek bizonyos lebecsülésével is.

T. könyve elején a legrégebbi orosz városokkal foglalkozik, amelyek már a IX—X. században is kétségtelenül fennálltak (Kijev, Beloozero, Ladoga stb.), majd rátér azokra a természetesen jóval nagyobb számú városokra, amelyek a XI—XII. században keletkeztek, vagy legalábbis akkor emelkedtek ki a jelentéktelen települések közül.

A korábbi szerzőknél nagyobb figyelmet fordít a városok gazdasági életére, az ipar specializálódására, az árutermelés és a kereskedelmi hitel kibontakozására. Nagyon fontos fejezete a várostörténetnek az ipari és kereskedelmi szervezetek, a nyugat-európai terminológia szerint

gildék és céhek története, amely az orosz és szovjet történeti kutatásban eddig nem kapott olyan megvilágítást, aminőt megérdemelt volna.

A nyugat-európai városok gildéihez és céheihez hasonló szervezetek meglétét ki lehet mutatni Oroszországban is. Ezek a testületek törvényszerűen keletkeztek és működtek a középkori városokban, a Rajna vidékén csak úgy, mint Európa legkeletibb birodalmában, vagy akár Kisázsziában is. A legtöbb orosz és szovjet történész, bár a kereskedőtársulatok meglétét elismerte, ugyanakkor tagadta a céhekhez hasonló ipari testületek létezését a középkori orosz városokban. T. rámutat arra, hogy ilyen testületek létezése nélkül a meglepően fejlett középkori orosz városi ipar megfejthetetlen talány lenne.

A legkorábbi orosz városok lakosságának eredetét illetően az a határozott véleménye, hogy ezek szláv alapításúak, semmi okunk tehát arra, hogy idegen (normann, kazár, gót) kezdeményezést tételezzünk fel. Szinte kivétel nélkül szláv nevük van épp a legrégebb orosz városoknak (Beloozero, Belgorod, Novgorod, Pszkov, Szmolenszk, Visgorod stb.). Különös jelentősége van az európai várostörténet szempontjából e városok alapítása kutatásának azért is, mert ezek a városok eredeti alapítások, nem az antik világ egy-egy nagyvárosából nőttek ki, mint Gallia, Itália, Germania vagy akár Pannónia városai. Az orosz földön — leszámítva a Fekete-tenger közvetlen környékét — nem volt semmiféle római vagy görög város, amelyre a „barbárok” rátelepedtek volna. Ezeket a városokat a keleti szlávok alapították szűz területen. Vitába száll egyes lengyel történészekkel, akik saját hazájuk városainak keletkezését a német kolonizációval hozzák kapcsolatba, hiszen e városok jóval a német kolonizáció előtt fennálltak már.

A vizsgált korszakban igen gyorsan nőtt a városok lakóinak száma. Ez semmiképp sem magyarázható csak természetes szaporodással. A környékbeli függő helyzetű parasztság tömegesen költözött be a városba — ugyanúgy, mint Nyugat-Európában. A kereskedelem fejlődése során a városok központokká váltak, a váralják beleolvadtak és a — középkori viszonyokhoz mérten — rohamosan növekvő város a mezőgazdasági jellegű környezetének természetes gazdasági központjává lesz. Egyre jobban kibontakozik a csere a város és a környezete közt, a városon belül pedig specializálódik az ipar. A kapcsolat város és környezete közt igen szoros. A városon belül is a környéken földbirtokkal rendelkező és az ebből folyó hatalomra támaszkodó, de már a városba beköltözött nemes uralkodik — legalább a korszak elején. A fejlődés tendenciája itt is — éppúgy, mint Nyugat-Európában — az, hogy a nemes fokozatosan háttérbe szorul a városon belül a gazdagodó polgárral szemben.

A középkori orosz városok legtöbbje éles harcot kénytelen vívni függetlenségéért a fejedelmi hatalommal. A XI—XIII. században nem egy városi felkelés ismeretes. Összehasonlítva a nyugat-európai városokkal, megállapítható, hogy a XI—XIII. századi orosz városok nem jutottak el a függetlenségnek arra a fokára, mint amazok — különösen a német-római birodalom városai. A fejlődés útja azonban — ez kétségtelenül kimutatható — párhuzamosan haladt Keleten és Nyugaton.

A tatár hódítás szétrombolt szinte minden olyan orosz várost, amely az általa elfoglalt területen helyezkedett el. A pusztítások után a városok újjáépülhettek, amint újjá is épültek. Sokkal nagyobb kárt okoztak a tatárok azzal, hogy jelenlétükkel, zaklatásaikkal megakasztották a szépen megindult fejlődést, évszázadokon keresztül gátolták az orosz városok felvirágzását.

Az ősi orosz városok külső képét illetően főleg az archeológia eredményeire vagyunk utalva. A városokat falak övezik, a piactéren szép kőépületek emelkednek, templomok, hidak ékesítik a várost. Természetesen nem szabad elfelejtenni a faépületekről, mint a régi orosz építőművészet jellegzetes termékeiről.

T. külön fejezeteket szentel a városi kultúrának, az írásbeliség emlékeinek, a társadalom életét szabályozó különféle jogkönyveknek, statutumoknak és a szépirodalmi jellegű írásbeli emlékeknek. E korai időszakban is lehetett már városi irodalomról beszélni Oroszországban (elég ha Novgorodra utalunk).

A kötet második részében területi egységeként haladva egyenként ismerteti az orosz városokat, amely fogalom magába foglalja a város tágabb környezetét is (Kijev, Perejaszlav, Volinszk, Halics, Csernyigov, Szmolenszk, Polock, Novgorod, Rosztov, Szuzdal és Rjazan).

T. igen nagy szolgálatot tett a nemzetközi várostörténeti kutatás ügyének e nagy szakértelemmel és széles látókörrrel megírt könyve közreadásával. Úgy gondoljuk, a magyar kutatót is kell, hogy ösztönözze saját történelmünk még homályba burkolt kérdéseinek tisztázására.

Bélay Vilmos

Bascapè, G. C.: I sigilli dei comuni italiani nel medio evo e nell' età moderna. Studi di paleografia, diplomatica storia e araldica in onore di Cesare Manaresi. Dott. A. Giuffrè Editore, Milano 1953, 59—123. old., I—VIII. tábla

A szfragisztika igen régi tudományág, mégis Európa-szerte elhanyagolták a városi pecsétek feldolgozását. Pedig ez a várostörténész számára nélkülözhetetlen, hiszen a pecsét maga is történeti forrás, és a pecséthasználat változása a város jogi szerkezetének alakulásával áll kapcsolatban. Ezért érdeklődéssel vettük kezünkbe az olasz városi kommunák pecséteiről szóló munkát. Szerzője, Bascapè, ismert olasz szfragisztikus, aki sorozatos tanulmányokban dolgozza fel az olasz pecséthasználat történetét.

Első fejezetében a kommunák XII. századi oklevéladó gyakorlatából kiindulva a pecséthasználat kialakulásával foglalkozik. Kutatási körét leszűkíti Észak- és Közép-Itália városaira, csak ezek érték el a kommunák szabadságát, és ezért a szicíliai királyság városaira elszórt adatoknál többet nem találunk. Észak-Olaszországban a XII. század közepén jelennek meg a városi pecsétek (Róma 1148, Milánó 1155, Pisa 1160), ami be-

illik az európai fejlődésbe is (Köln 1149, Mainz 1150). Csak a korán önállóvá lett Velence előzi meg ezeket a városokat. A század vége felé, a konstanzi béke után a felszabadult lombard városok tömegesen kezdik el a pecséthasználatot. A városi pecsétek többnyire viaszból készülnek, a bulla ritka, leginkább csak velencei területen használatos. A legtöbb pecsét kerek. A városok nagy része leoninus hexametert vésetett pecsétjére, és ezt annyira fontosnak tartották, hogy a XIII. század végétől egyes szerzők már pecsétvers gyűjteményeket állítanak össze. Ezek a köriratok — mondhatnánk jelmondatok — nem egy esetben történeti adatokat is tartalmaznak, és a pecsétképpel összekapcsolva igen gyakran forrásul szolgálnak a város jogi helyzetére.

Különösen fontos a pecsétípusokkal foglalkozó fejezet. Tanulságos az a megállapítása, hogy a pecsétkép — legalábbis a pecséthasználat első századában — szinte minden esetben függ a város politikai helyzetétől. Pl. lovaspecsétet csak olyan város használt, amelyet a nemesség kormányzott. A topográfikus ábrázolás (vár, városkép, templom, híd stb.) ezzel szemben az autonómia jelképének tekinthető. A szenteket ábrázoló pecsétek már később jelennek meg, a kommunák második korszakában, s alkalmazásuk egybeesik a városi nemesség hatalmának megtörsévével és a néppárt hatalomra jutásával. Ezekon kívül találunk heraldikai, szimbolikus és mitológiai elemeket tartalmazó, továbbá „beszélő” pecséteteket. Közülük nem egy a város politikai helyzetével áll kapcsolatban. A császári hatalom megszilárdulása a város felett a császári sas felvételében mutatkozik, a pápai uralmat viszont Szent Péter kulcsai jelképezték. Változhat a pecsét a guelf vagy ghibellin párt hatalomra jöttével, pl. a XIII. század végén számos guelf város veszi fel pecsétjébe a párt vezetőinek tekinthető nápolyi Anjou-királyok liliomait. Ezek a típusok keverve is jelentkeznek.

Az utolsó fejezet a pecsétnek a város politikai és közigazgatási életében betöltött szerepét ismerteti. Itt, szemben Németországgal, a pecsétnek nem adminisztratív, hanem állampecsét jellege domborodik ki. Eredetileg csak egy pecsétet használ a város, még az 1250. évi bolognai statutum is kimondja: „tantum unum sigillum sit in comuni”, azonban már ebben az időben a városok többsége számos egyéb (s. parvum, secretum, mercationum, telonei stb.) pecséttel él. Mindegyiknek megvan a maga külön szerepe: más ügyben más pecsétet használnak. A nagypecsétre nagyon vigyáznak, csak a legfontosabb ügyekben veszik elő.

Szerzőnk hatalmas anyagot gyűjtött össze, képtábláin 96 pecsét képét közli; ehhez még szövegekőzti ábrák is járulnak. A szövegben is találunk pecsétleírásokat. Ennek ellenére a tanulmány elolvasása után az olvasó nem érzi magát mindenben kielégítettnek. Bőségesen idézi ugyan a külföldi szakirodalmat, Ewald, Seyler, Roman stb. műveit, a kölcsönhatás vagy rokonfejlődés problémája azonban fel sem merül benne. Nem veti össze felhasznált anyagát a nem városi pecsétekkel sem, pedig a városi pecséteken látható ábrázolások nemcsak városi pecséteken tűnnek fel. Nem vizsgálja a pecsétek művészettörténeti vonatkozásait sem. A hatások és összeköttetések vizsgálata több problémát vet fel.

A városi pecséthasználat egy időben kezdődik Olaszországban és a Rajna-vidék városaiban. Itt is találunk, ha nem is mindig leoninus, verses jelmondatokat a pecséteken. De maga a leoninus is elterjedt Franciaországban, Angliában, sőt Norvégiában is. Bergen város pecsétjének körirata pl. a pisai típusal rokon leoninus. Még sem kell okvetlenül olasz hatást feltételeznünk, mert Vilmos angol király XI. századi pecsétjén már ezt a versmértéket találjuk. Bergen pecsétje viszont kettős pecsét, ami ellentmond az olasz hatásnak. Mindezzel rá kívántunk mutatni arra, hogy nem elégséges a szfragisztikában egyszerűen leírni a pecsét jellemző vonásait, hanem rá is kell mutatni az összefüggésekre, ami viszont a fentiek szerint igen bonyolult feladat.

Nem kielégítő a pecséthasználat és a diplomatika összefüggése sem. Ezzel az első és utolsó fejezet is foglalkozik, helyesebb lett volna ezek összefoglalása. Részletesebben kellett volna foglalkoznia az egyes pecsét-fajok jogi jelentőségével. Nem mutat rá arra, hogy a magánjogi írásbeliségre milyen hatással volt a városi pecsétes oklevél. Igaz, a római jog hatására Olasz- és Dél-Franciaországban a notáriusi oklevél honosodott meg, de éppen ezért rá kellett volna mutatnia a pecsétes és notáriusi oklevelek használatának eseteire.

Minden hiányossága ellenére mind a várostörténész, mind a szfragisztikus haszonnal forgathatja Bascapè munkáját.

Kubinyi András

Pitz, Ernst: Die Entstehung der Rats Herrschaft in Nürnberg im 13. und 14. Jahrhundert. Schriftenreihe zur bayerischen Landesgeschichte. 55. köt. C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München 1956, X+168 old.

A középkori város általában úgy él a köztudatban, mint ahol a közigazgatási és bíraskodási funkciókat egy, a polgárság köréből választott testület gyakorolja, tehát széleskörű autonómiával rendelkezik. Bár a középkorvégi városok többségében valóban ez a helyzet, kezdetben nem mindenütt volt így. A telepített városok egy részét leszámítva majdnem mindenütt hosszas fejlődés után nyerte csak el a teljes szabadságát a város. Sok helyen, mint pl. Kölnben is, a kommunális mozgalom csak erőszak alkalmazásával tudta kikényszeríteni jogait a városúrtól. Más-hol majdnem békésen zajlott le a fejlődés. Ez utóbbira Nürnberg az egyik legjobb példa. Pitz, aki a városi írásbeliség szakértője, a nürnbergi városi könyvek (Achtbuchok és Satzungsbuchok) tanulmányozása során találkozott szembe a problémával. Munkája tulajdonképpen a városkönyvek városszervezetjogi feldolgozásának tekinthető. Az ezekben feljegyzett jogesetek szinte napi dátumra mutatják a városi szervezet változását. Le gnehezebb helyzetben a kezdeti szakasz ismertetésénél volt a szerző, u gyanis az Achtbuchok csak később kezdődnek. II. Frigyes 1219-es privilégiuma csak a városi kereskedők helyzetén javított: a

közigazgatás és bíraskodás továbbra is királyi szervek kezén maradt. A Staufok reformjai során a város önálló bírósági kerületté vált, élén királyi soltésszel. A soltész és bírótársai, a Schöffen, az uralkodótól (és utána a várgróftól) függtek. A polgárok első, önállóan gyakorolt joga a pecséthasználat volt, 1241 körül. Ezzel kezdődik a városi szervezet második szakasza, amely 1282-ig tart és amelyben kialakul a polgárok önkormányzati testülete a consulok személyében. A következő korszakban a consulok egyre több jogot szereznek, és a város hivatalos képviselőivé válnak. A bíraskodási jogkör egy részének megszerzésével megkezdődik a consulok és a Schöffenkolleg összeolvadása egységes tanácsná. Ez a folyamat az 1320-szal kezdődő új periódusban fejeződik be. 1385-től ténylegesen megtámadhatatlanná válik a város birodalmi szabadsága és önállósága, megszűnik a soltészi méltóság, majd 1427-ben a várgróf elveszti a város feletti jogkörének utolsó maradványait is. Pitz tanulmánya igen színesen, konkrét jogeseteken mutatja be ezt a fejlődést. Kár azonban, hogy munkáját eleve a városi könyvek forrásanyagára korlátozta, s ezért nemcsak az analógiákkal bánt igen kurtán, hanem a consuli alkotmány és a nürnbergi jog forrásait sem elemezte bővebben.

Kubinyi András

Stolz, Otto: Quellen zur Geschichte des Zollwesens und Handelsverkehrs in Tirol und Vorarlberg vom 13. bis 18. Jahrhundert. Deutsche Handelsakten des Mittelalters und der Neuzeit. X. köt. Deutsche Zolltarife des Mittelalters und der Neuzeit. I. rész. Wiesbaden 1955

1913-ban G. v. Below javaslatára kezdett foglalkozni a Bajor Tudományos Akadémia történeti bizottsága a német vámtarifák rendszeres kiadásának tervével, és a terv viszontagságos sors után ezzel a kötetel érkezett el realizálása kezdetéhez. A sorozat további kötetei — a kiadvány előszava szerint — S. művét módszertanilag iránytadónak fogadják el és közelebbi évszámmeghatározás nélkül szintén a XVIII. századig fogják anyagukat közölni. Előkészületek főleg a többi alpesi hágó, valamint a Rajna-vidék déli területére vonatkozóan folynak.

A kötet S. több évtizedes, e tárgykörben folytatott munkájának eredménye. Az itt publikált anyagot a maga részéről feldolgozásokban már előzőleg hasznosította. Ezek közül ki kell emelni két, a kiadványt megelőző években kelt munkát. A Zur Entwicklungsgeschichte des Zollwesens innerhalb des alten deutschen Reiches című tanulmányában [Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte XLI (1954) 1–41. old.] a tiroli vámügyre vonatkozó anyagot a többi német terület hasonló anyagával vetette egybe, könyvében pedig monografikusan dolgozta fel a forráskiadvány egész anyagát (Geschichte des Zollwesens, Verkehrs und Handels in Tirol und Vorarlberg von den Anfängen bis ins XX. Jahrhundert, Schlern-Schriften 108, 1953).

Az elsősorban az innsbrucki állami levéltár anyagára épülő, nagyrészt eddig kiadatlan anyagot közlő forráskiadvány az említett monográfiával olyannyira szoros egységet alkot, hogy a kötet bevezető általános rövid tájékoztatása a munkák egyes fejezeteinek egyeztetését is közli. Ennek megfelelően a nemcsak vámtarifákat, hanem a vámokkal, kereskedelemmel, utakkal kapcsolatos igen változatos anyagot közlő forráspublikáció is tárgy szerinti felépítésű, s nyolc fő fejezetén belül tart területi és kronológiai rendet. A közlési mód nem egységes, hanem az anyag természetét, a keret szabta lehetőségeket és a szerző szempontjait követi: egyes részek az érdemi részt teljes szövegben publikálják, más fejezetben regesztákat közöl, sőt egyes helyeken az ismertető leltárak műfajához közeledik. Ugyanígy hol a kérdés teljes forrásanyagát közli, hol pedig szelektált anyagot ad. Átírási módja sem egységes: kisebb következetlenségektől eltekintve 1600-ig betűhív, ez időpont után szóhív szöveget közöl. Igen bő magyarázó anyag kíséri a forrásközlést, ez azonban a tipográfia el nem különített volta miatt nem eléggé áttekinthető. A kiadványnak S. monográfiájával való szoros kapcsolatára, s ezáltal szélesebb olvasókör igényének szolgálatára mutat az is, hogy a közölt latin anyag német fordítását is rendszeresen mellékeli.

A kötet nem bővelkedik magyar vonatkozásokban, mindössze két ízben említ a magyar marhakereskedelemmel kapcsolatos anyagot a XVI. századból.

A munkát tárgy-, hely- és névmutató zárja, valamint egy, a vizsgált terület útjairól készült térkép-vázlat, amely a kereskedelem- és vámtörténeti vonatkozású helyeket és a határokat is jelöli.

A kiadvány szerkezete, közlési módja, S. monográfiájával való szerves kapcsolata a jelen esetben indokolható. Kérdéses azonban, hogy ha a további kötetek is ilyen szabadon követik kiadandó anyaguk sajátosságait és kiadójuk formáló szempontjait, nem fog-e ez a sorozat forrásanyagának nehezen áttekinthető voltához vezetni.

Surányi Bálint

Wilhelm, Ebel: Bürgerliches Rechtsleben zur Hansezeit in Lübecker Ratsurteilen. Quellensammlung zur Kulturgeschichte. Hrg. von Wilhelm Treue. 4. köt. Musterschmidt Verlag, Göttingen—Frankfurt—Berlin 1954, 85 old.

Úó.: **Lübecker Ratsurteile.** Musterschmidt Verlag, Göttingen—Frankfurt—Berlin 1955—1958, 3 köt. XV+579; I+640; II+747 old.

Lübecknek, az első Hanza-városnak jogát a Hanza virágzásáig (XV. század) a Keleti-tenger partvidékén, főleg Mecklenburgban, Pomerániában, Észtországbán, Lívlandban, Holsteinban és Schleswigben 110 város vette át. Az így létrejött lübecki jogtartományhoz (Stadtrechtskreis) azonban a Hanza érdekeltségében levő egyéb települések is beletartoznak. Lübeck joga a magyarországi városi jog kialakulása szempont-

jából közvetlenül nem érdekel bennünket, hiszen a magyarországi városi jog kialakulásánál — a magyar jogszokásokon kívül — a magdeburgi és a bécsi jog érvényesült. Magdeburg azonban jó ideig maga is Hanza-város volt, s így Lübeck joga közvetve azokon a területeken is hatott, amelyek a magdeburgi jogtartományhoz tartoztak. E területek (Brandenburg, Szászország, a német lovagrend területe, Lengyelország, Szilézia) közül a mi szempontunkból Szilézia volt a legjelentősebb, s ez a magdeburgi jog közvetítésének útját is megmutatja.

Ebelnek, a lübecki jogtartomány kitűnő ismerőjének fenti kiadványai számunkra azért is tanulságosak, mert rámutatnak arra, hogy a városi jog vizsgálatánál nem szabad megelégedni egy-egy jogkönyv (pl. nálunk a Budai Jogkönyv) jogalkotásával, mert egy-egy jogkönyv a tényleg érvényben volt jogszabályoknak csupán csekély részét tartalmazza. Lübeck városi joga például XIII. és XIV. századi kéziratokon alapul, amelyet a Hanza életében a XVI. században bekövetkezett változások miatt azonban 1586-ban az ún. revideált lübecki városi jogban (Revidiertes Lübeckisches Stadtrecht) újra kodifikáltak. A két időpont közti jogfejlődés, valamint a kodifikált városi jogban nem szereplő jogi kérdések megítélése szempontjából éppen ezért felbecsülhetetlen forrásanyagot tartalmaznak a lübecki városi tanács, mint a jogtartomány legfelsőbb fellebbezési fóruma által hozott ítéletek, illetőleg elvi döntések. E háromkötetes forráskiadványában az 1421- től 1550-ig terjedő időből 2980 ilyen, eddig kiadatlan tanácsi ítéletet tesz közzé az eredeti közép-német (mittelniederdeutsch) nyelven. Az első helyen említett könyvben pedig e szövegek alapján a családi és örökösödési jog, az építkezési és szomszédsági jog, valamint az ipari és kereskedelmi jog körébe tartozó kérdéseket konkrét jogesetek alapján világít meg. Ilyen kérdésekre a forráskiadványban a regesztát pótló címszók is felhívják a figyelmet. Az eredeti szöveg közzététele a mi szempontunkból a jogtörténeti terminológia miatt fontos. Tekintve azt, hogy a magdeburgi jognak nincsen még az összes kéziratot felölelő modern kritikai kiadása (csak az alapjául szolgáló Szász Tükörnek), s a német jogi műnyelv szótára (Deutsches Rechtswörterbuch) is még csak a H-betűig jutott el, a túlnyomóan közép-német terminológiát tartalmazó Budai Jogkönyv helyes értelmezése szempontjából ezek a lübecki szövegek nagyon tanulságosak.

A lübecki városi jog 1586. évi változata 1900-ig, a német polgári törvénykönyv megalkotásáig volt magában Lübeckben s néhány lübecki jogú városban érvényben. A Budai Jogkönyv a tárnoki ítélőszéken keresztül az ún. szabad királyi városokra, de más városokra nézve is lényegében 1848-ig volt irányadó. E hosszú idő alatt azonban legfeljebb a jogkönyvek elvont fogalmazása maradt ugyanaz, tartalommal ezt az eleven életre, az élő joggyakorlatra támaszkodó városi jogszolgáltatás töltötte meg. Ebel különösen a reformációnak (1530) és a birodalmi törvényeken keresztül ható római jognak a hatását emeli ki, például az egyházi alapítványok vagy az örökösödési jog szempontjából. A szerző megtörtént esetek elemzésével bizonyítja azt is, hogy a középkori városképnek változatlan fennmaradása egészen a XVII—XVIII. századig

lényegében az építkezési és a szomszédsági jog rendelkezéseivel, illetőleg jogszokásaival magyarázható. Az ipari és a kereskedelmi jog területéről a legtanulságosabb az, amit a céhkereteket áttörő szabad vállalkozók, az orvosok és a képzőművészek jogállásával kapcsolatban mond. Külön munkában dolgozta fel a kereskedők jogviszonyaira vonatkozó ítéletek anyagát (Lübisches Kaufmannsrecht, vornehmlich nach Lübecker Ratsurteilen des 15.—16. Jahrhunderts. Göttingen 1951), de figyelmen kívül hagyta a büntetőjogot, amely szerinte csak a korabeli német büntetőjog rendszerében tárgyalható.

Nem véletlenül említettük több ízben a Budai Jogkönyvet E. munkáinak ismertetése során. A Budai Jogkönyvnek központi szerepe van a magyarországi városi jog szempontjából, de jelentőségét csak akkor fogjuk látni, ha majd ismerjük középkori városaink, elsősorban tárnoki városaink jogéletét, ha majd korszerű kiadás alapján feldolgozható lesz a városi tanácsok jogszolgáltatása. Sopron városnak az E. munkáiban tárgyalt időszakra vonatkozóan például két kiadatlan ítéletkönyve (Gerichtsbuch) van, de van más, ilyennel rendelkező középkori városunknak is. A budai városi jog jelentőségét az országos fejlődés szempontjából középkori városaink jogéletének korszerű ismerete nélkül nem ítéltjük meg.

E. kötetei alapos, megbízható munkáról, széleskörű ismeretekről tanúskodnak. Legjellemzőbb erre: visszautasította egyes bírálóinak azt a kívánságát, hogy a szövegkiadásban alkalmazza gyakrabban és bátrabban a modern interpunkciót. Nem kell bővebben magyaráznunk, hogy éppen középkori nemzeti nyelvű jogi szövegekben milyen helyénvaló a szerző óvatossága. De feldolgozásaiból hiányzik a társadalom szerkezetének figyelembevétele: mintha nem volnának osztályok, rétegek, ezek harca egymás ellen, nem volnának társadalmi feszültségek, mintha nem volna fontos, ki kinek a számára hozza meg ítéletét.

Mollay Károly

Weizsäcker, Wilhelm : **Geschichtliche Wechselwirkungen deutsch—slavischen Rechtsdenkens.** Zeitschrift für Ostforschung 5 (1956) 161—180. old.

A német és a szláv jogi gondolkodás kölcsönhatásainak kérdése izgalmasan érdekes probléma a magyar kutató számára is, ezért nagy várakozással veszi kezébe Weizsäcker cikkét, voltaképpen egy kongresszusi előadás szövegét. Hamarosan azonban keserűen csalódik várakozásában; a szerző nemcsak keveset nyújt, hanem alapjában hamis szemlélete meggátolja a kérdés helyes megközelítésében is.

A német jogi gondolkodás kiindulópontja — a közösség tudatából merített, íratlan jog — közös a szlávokéval. Itt is az a jog, ami helyes (pravda < pravo), de a germán közösség ítéletmondása (Rechtsfindung) helyébe az uralkodó bíraskodása lép a cseh mondavilágban (Krok,

Líbussa) és az orosz, lengyel fejedelmek gyakorlatában egyaránt. (Hol van azonban a különbség, ha W. előadása szerint a „közösségi” német bíró némelykor nem a népet, hanem „önmagát kérdezi meg”?) Hasonló a királyi hatalom eredete, az igazságos és szent király eszménye is, de a germánoknál nincsen elméletileg korlátlan uralom, a hűség kölcsönös, míg a szlávoknál egyoldalú az engedelmesség, hiányzik a hűbéri kötelék. (Arról persze nem esik szó, hogy később a „közösségi” németek készséggel szolgálták duodec-fejedelmeiket, míg az „egyoldalúan engedelmes” lengyelek a nemesi köztársaság alkotmányával éltek.) Az ellenállási jog — ide értve a mi Aranybullánkat is — „nyugati, főleg germán felfogás behatolása” (165. old.). A keleti szlávoknál Bizánc hatására olyan cári abszolútizmus alakul ki, amely Nyugaton ismeretlen. A varég eredetű družina is nyugati átvétel a szlávoknál, de tagjai „unfreie Dienstkrieger”. A szláv *civitas* csak erőd, a szlávok várai ősiék, bár (persze) Nyugatról befolyásoltak; a várszervezet, sőt még a határvédelem, a gyepürendszer (přeseka) is frank-bajor átvétel. A lengyel kutatás újabb eredményeivel (vö.: Tanulmányok Budapest múltjából. XIII. köt. Bp. 1959, 570—607) polemizálva W. egyszerűen tagadásba veszi a jogi értelemben vett városok létezését Keleten, mert nincs szabad polgárság, közösségi fejlődés. Csak azáltal terjed el itt a városi élet, hogy a német polgárság behatol Keletre, joga pedig több-kevesebb átalakítással él tovább. Nem alsóbbrendűséget jelez ez a hiány — teszi hozzá vigasztalásul a szerző —, csak más „életstílus”, más társadalmi struktúra eredménye.

Az összehasonlítás további pontjai annyira politikai színezetűek, hogy csak jellemzésül érdemelnek említést. A két népcsalád további érintkezési területe a nemzetiségi jog, amelynek fájdalmas kísérletei közül kiemeli a szerző az erdélyi szászok „célszerű és kielégítő önkormányzatát” (173. old.). A nemzeti önrendelkezés szláv és osztrák úttörőit megemlítve W. okfejtése oda lyukad ki, hogy ez az elv ma már a kommunizmus terjesztésének eszköze a keleti országokban! Beszél a népek kiűzéséről is, Spitiňnev 1055-i akciójától Potsdamig, természetesen mindig a németek kiűzését tartván szem előtt. Meghökkenő az az — egyébként nem eredeti — érvelése, hogy a marxizmusnak leninizmussá való továbbfejlődése ugyancsak a német jogtudat hatása Keletre. A konklúzió — ha van — a fajelméletre vall: a németek és szlávok alapjában eltérő biológiai-lelki alkatuk dacára közeledtek egymáshoz a jog területén is, de nem teljes sikerrel. Csak a szlávok egy része lett nyugatíva, tette magáévá a „közösségi szellemet”; itt viszont az átvett jogi gondolatokat túlságosan kiélezték, túlhajtották, amint ez a „gyarmati jogstílus”-nak megfelel. Bár ez a kifejezés a német polgári jogtörténetírás utolsó nagy mesterétől, Mitteis-től származik, a tanulmány mögött inkább egy Grosch nevű obskurus egyén ihletését érezzük, aki a mindenható hitleri párt kegyelméből doktorrá lévén, tudományágunk átalakításának igényével lépett fel, s akit annak idején elretentő példaként Mitteis egy cikkével együtt ismertettünk [Századok (1939) 494—504]. Ha W. ma is csak a közösségi gondolat elkopott frázisait tudja feltálni, mint éppen húsz évvel eze-

lőtt a Kapras Emlékkönyvben (Miscelanea Historico-Iuridica, Praha 1940, 319—327), akkor ez egy érdemes kutató és egy érdemtelen „tudományos” irányzat csődjét jelenti.

Bónis György

Fischer, Herbert: **Burgbezirk und Stadtgebiet im deutschen Süden. Wiener Rechtsgeschichtliche Arbeiten.** 3. köt. Herold, Wien—München 1956, 101 old.

A gráci egyetem professzora azt a célt tűzte maga elé, hogy az utóbi időben fellendült német jogi topográfia kereteit a városokon túl a vidékre is kiterjessze. Szemlélete tehát nem egyetlen települést fog át, hanem az egész dél-német (és részben észak-olasz) területet. Mindamellettt óvakodik attól, hogy a jelenségek sokféleségét valamilyen egyetemes érvényű elméletbe próbálja szorítani. Választott témája, akárcsak a település áthelyezésével foglalkozó régebbi könyvében (1952, elismerően ismerteti: Tanulmányok Budapest múltjából. XII. köt. Bp. 1957, 536—537), eredeti: a bajor, alemann és osztrák jogterületen fennállott városok külső területének kialakulása és jogi szervezete. A terület azonban nemcsak fizikai értelemben áll itt, hanem a városban központosuló vidéki, földesúri egységek összességéeként. A külső városterület Fischer szerint hat különböző szempontból vizsgálható. Ezek: az antik városterület továbbbélése; a kora- vagy javaközépkori várkerület felhasználása; a városi immunitás kiterjesztése, kapcsolatban egy távolabbra nyúló békeövezet és az önálló bírósági kerület elismerésével; külön gazdasági terület kialakulása a közeli forgalom vagy a távolsági kereskedelem szolgálatában; a Stadtallmende kiépítése, tehát a közösségi földbirtoklás közjogi célzattal; végül a város hatalmi köre, amely odáig fejlődhetik, hogy maga a város emelkedik tartományúrrá.

Ez ugyancsak gazdag program; s a könyv nem is foglalkozik valamennyi kérdéssel, hiszen címének megfelelően elsősorban a várkerület és a városterület viszonya érdekli. Az egyes fejezetek tárgya: a városterületnek a vártól független elemei; az antik városterület; várkerület és védelmi körzet; várkerület és gazdasági terület; várkerület és illetékességi kör. A szerző módszere megnehezíti az ismertetést. Mintha a hatalmas irodalom regisztrálására és a megoldási lehetőségek, fejlődési változatok bemutatására törekednék. A jegyzetekben adott bibliográfia becslésünk szerint kb. a terjedelem felét foglalja el. Mind az egyes fejezetekben, mind a kötet végén hiányzik az eredmények összefoglalása. A néha túlságosan bő bibliográfia nem hagyja figyelmen kívül a szláv népek irodalmát sem, sőt magyar műveket is idéz. Sajnálatos, hogy a magyar vármegyékre vonatkozóan csak múlt századi munkákat ismer, s alkalmasint másodkézből. Innen erednek kisebb pontatlanságai, pl. Váczi (!) „Die Erste Epoche des ung. Königtums” című munkáját „Die Erste Periode...” címen említi, Pukánszky „Német polgárság magyar földön” című műve pedig fordításban „Deutscher Burgenbau

auf ung. Boden" lesz (41, 71. old.). Érdekes, hogy a gazdasági vonatkozásban Győr 1271. évi, a bíraskodásnál Pozsony 1291. évi kiváltságlevelét is idézi (54, 90 old.), nem feledve a bécsieknek IV. Béla által biztosított kereskedelmi kiváltságait sem a magyar városokban (57. old).

A könyv nagy anyagából a várkerület és a honvédelmi körzet összefüggését emelnénk ki, amely számunkra is jelentős. Az olvasóban az a benyomás támad, hogy a magyar vármegyék eredeténél gyakran (és joggal) emlegetett frank—bajor comitatus sokkal bonyolultabb és időben differenciáltabb intézmény, mint kutatásunk fel szokta tenni. A Karoling-kori várkerületeket nemegyszer germán népi várakra vezeti vissza, így a kvádokéit véli felfedezni Nyitra, Pozsony és Lundenburg (Břeclav) esetében. Rámutat a kölcsönhatásra a délnémet és szláv városvezet között, a prioritás eldöntését az egyes esetekre hagyva. Kiemeli a kalandozások korának (die Ungarnzeit) a városépítésekre és a várkerületek kiterjedésére tett hatását. A német településeken túl tekintve „Nachbildungen” megjelöléssel illeti a magyar vármegyéket és a cseh kasztellániákat, ami persze túlságos leegyszerűsítése a kérdésnek (35—41. old.).

Mindössze arra kívántunk itt rámutatni, hogy F. könyve a magyar kutató számára is érdekes és tanulságos olvasmány. Polgári szemlélete alapján véve mentes az Ostforschung agresszív nacionalista vonásaitól. Bizonyára megérné a fáradságot, ha a városok külső területének kérdésére a magyar történetírás is figyelmet fordítana.

Bónis György

Patze, Hans: **Recht und Verfassung thüringischer Städte.** Thüringische Archivstudien. 6. köt. H. Böhlau Nachf. Weimar 1955, XXIII. + 299 old.

Az 1937-ben alapított Tübingi Történeli Bizottság tervbe vette a felszabadulás óta Tübingia keretében egyesített 127 város jogszabályainak kiadását, s ennek során megbízta a szerzőt az egykori szász-altenburgi hercegség tíz városa okleveleinek összegyűjtésével. P. mintegy a készülő forráskiadvány bevezető tanulmányának tekinti könyvét, amely egyrészt a szükségképpen kimaradó elszórt jogtörténeli adatokat akarja hozzáférhetőkké tenni, másrészt a kiadvány olvasóit szeretné a tárgyaló városok szervezeti és jogfejlődésében eligazítani. A szerző mint altenburgi levéltáros átkutatta az ottani tartományi és a szóba jövő városi levéltárakat; a jogtörténelileg jelentős oklevelek regesztáit városonként függelékben adja.

A Bevezetés után a könyv fejezetei a következő városokkal foglalkoznak: Altenburg, Eisenberg, Gössnicz, Kahla, Lucka, Meuselwitz, Orlamünde, Ronneburg, Schmölln, Stadtroda. Súlyánál fogva egyharmad résznél több hely jut magának Altenburgnak. A tíz városnál, amennyiben az anyag megengedi, az illető fejezeten belül a következő kérdésekről

esik szó: a város kialakulása, alkotmánya, városjoga és gazdasági jogai. Tárgyalásuk a XX. század elejéig terjed; mindenütt megtaláljuk az illető város 1800 körüli térképét is. Városokként tagozódnak a pontos levéltári jelzettel ellátott regeszták is. A vertikális fejezetek kifejezetten helytörténeti tárgyalását hasznosan egészíti ki az eredmények összefoglalása. Megismerésük a magyar kutatás számára is tanulságos lehet.

A szerző első eredménye a vár és a város kettősségének kimutatása. Szerinte város ott fejlődött ki, ahol a vár biztosította a kereskedőket a rablótámadások ellen, s amellet a település közvetlenül forgalmas út mentén feküdt (pl. Altenburg az Alsó-Szászországból Csehországba vezető úton). A várúr bírói hatósága segítségével megteremthette a vásárhely belső békéjét is, sőt immunitást is nyújthatott neki; az utóbbi aktus már városalapítással ért fel (pl. Roda). A területi bíraskodástól való felszabadításnak persze különböző fokozatai lehettek. További eredmény a türingiai városoknál megfigyelhető kettős település: az óváros vagy a régi piac mellett a tartományúr szabályosnak megtervezett újjvárost alapított, s a régit vagy belefoglalta a szélesebbre méretezett falak közé (Altenburg, Eisenberg), vagy vele átellenben létesített új várost a folyó túlsó partján (Schmölln). Ez a Doppelanlage átmenet a szervesen nőtt, római tradíciójú nyugat-német és a tervszerűen alapított kelet-német városok között; nem egyedüli sajátossága, de gyakori jelensége a türingiai-szász területnek (Chemnitz, Mühlhausen, Zeitz, Naumburg, Lipcse, Weimar stb.). A városfejlesztésben közreműködő urak között P. a császárt (Altenburg) és a tartományurakat említi. A tíz tárgyalt város közül öt jellemzően abban a korban keletkezett, amikor a kisebb dinasztiák megteremtették tartományúri hatalmukat.

A városok anyagi jogának megvizsgálása megmutatja a jogcsaládok szerinti tagolás fogyatkozásait: a tíz városban a legkülönfélébb városi jogok találkoztak össze, s az anyavárost (pl. Goslar, Jena, Gera) a fejedelem akarata határozta meg. A tíz közül egyetlen város jogáról készült átfogó jogkönyv (Schmölln, 1524). A városalkotmányban is nagy a változatosság: Altenburgban 12 tagú tanács és 6 tagú bíróság (Schöffenkollégium) működött, Eisenbergben 8 tanácsosból 2 volt együttal Schöffe is, a többiekben általában bíró és 4 tanácsos állott a város élén. Időben Altenburg a XIII. század derekától (consules 1256, universitas consulum 1274, magister consulum 1318), a többi a XIV. században építette ki tanácsát, s a következő században juttatta szóhoz a céhpolgárság képviselőit (fertálmesterek, szószóló stb.) a városi gazdálkodás ellenőrzésében. Több helyütt kimérték a város külső területét is (Bannmeile), amely egyben gazdasági jogainak kiterjedését is megszabta. A városi jelleget a gazdasági elkülönülés és a tartományi bíróságtól való mentesség adta meg; ezek birtokában vívták a városok állandó harcaikat tartományuraik (a XIV. század végétől a Wettiniek) ellen.

P. legtanulságosabb eredményei a városi önkormányzat hanyatlására vonatkoznak. A XVI. századtól kezdve csökkent a tanácsosok száma és munkaköre; az abszolutizmus megnyírta jogaikat, a XIX. századi forradalmak elsöpörték megmerevedett patrícius-kormányukat.

A fejedelmek, akik azelőtt a tartományuraság kiépítése érdekében még támogatták is a városok megerősödését, 1446 óta sorra bocsátották ki „országos rendtartás”-aikat (Landesordnung), most már valamennyi alattvalójuk számára. A rendtartások eleinte csak a rendi állam osztályai közötti egyensúlyra törekedtek, 1600 táján azonban már kezdtek beleszólni a városok belső életébe is. A XVIII. század rendtartásai a városalkotmány, magánjog és büntetőjog teljes szabályozását adták, s a magisztrátusokat egyszerű végrehajtó szervekké süllyesztették. Mint nálunk, Tübingiában is a városi gazdálkodás bajaira hivatkozva nyomta el az uralkodó az önkormányzatot, ha nem is a Poroszországban ismert mértékben. A Stein-féle porosz városi rendelet (1808) hatására, de döntően csak az 1830. évi júliusi forradalom következtében éledt fel a városok autonómiája, bizonyos „liberális” mezben és sok középkori maradvánnyal terhelten. Az 1831. évi szász-altenburgi alkotmány csak a város-szervezet irányvonalait szabta meg, amelyek között a közvetett választójog — jellemzően — fontos helyet foglalt el. A Zollverein elvette a városoktól a söradó-jövedelmet, az 1848. évi forradalom a bíraskodást, ez azonban meghozta — legalábbis egy időre — a közvetlen választójogot. A bismarcki birodalomban az 1873. évi szász városi rendelet szabta meg a városok helyét a burzsoá közigazgatásban; a mintát továbbra is Altenburg szabályzata (1897) adta.

A tanulmány felvillantja a társadalmi mozgalmakat is: az 1270. évi altenburgi zavargást a kolostori cenzus ellen, a kézművesek behatolását a pénzügyi ellenőrzés apparátusába, a polgármesteri tisztség kisajátítását a gazdagok számára. Mélyebb társadalmi szemlélet hiányában tárgyalása annál színtelenebbé válik, minél közelebb jut korunkhoz; a német liberalizmus felemáságát, retrográd vonásait nem ismeri fel. De így is jelentős érdeme, hogy — a Bevezetőben jelzett szándéka szerint — két hiányosságot pótol a hatalmassá duzzadt német városjogtörténetben: kisebb tartományi városok sorsát kísérte figyelemmel, és pedíg egészen a legújabb kor küszöbéig.

Bónis György

Horváth, Pavel: Obchodné styky Levoče s Poľskom v druhej polovici XVI. storočia. Historické štúdie I (1955) 105—145. old.

H. tanulmánya, amely a lőcsei és más városi levéltárak anyaga mellett jelentős magyar és lengyel irodalmi anyagot is felhasznál, valójában jóval szélesebb képet ad, mint azt címe mutatja. A Bevezetőben rámutat arra, hogy Magyarország három részre szakítása után milyen lehetőségei voltak a legnagyobb szépelességi városnak, Lőcsének kereskedelme fejlesztésében. Utal arra, hogy a feudális rendszer miatt a kereskedőtöke nem tudott behatolni az iparba, helyette földbirtok vásárlására vagy nemesi rang megszerzésére használták fel, amire a Thurzó- vagy a Thököly-család ad kiténő példát. A lőcsei lakosság közt erős volt a differenciálódás, a kimutatott vagyon több mint fele 25 kereskedő, az

egész városban valamilyen birtokkal rendelkező lakosság 4%-ának a kezében volt. A szerző hangsúlyozza azt, hogy a városban jelentős szegény réteg is volt, jelenlétére azonban a levéltári források közvetlen adatokat nemigen nyújtanak.

Az adott időszakban Lengyelország kereskedelme nagyot fejlődött, és Magyarországgal való kereskedelmi összeköttetései elsősorban a Szepességgel alakultak ki. Lőcse német polgársága mellett a városi alsóbb lakosság soraiban egyre több már a szlovák elem, és a német polgárság vezető szerepét is csak az biztosítja, hogy állandó az utánpótlás Németországból, új kereskedők telepednek le a városban, a kisebb szepességi városok, amelyekbe nem jönnek német kereskedők, ebben a korszakban már erősen elszlovákosodnak.

A szerző a következőkben áttekintést ad a kereskedelem lebonyolításának technikai kérdéseiről, a kereskedelmi utakról, a szállítás formáiról, az árumegállító jogról, a mértékekről, árakról és pénzről, a vásárokról, példaként pedig néhány lőcsei kereskedő tevékenységét mutatja be. Végül rátér a Lőcséből Lengyelországba, esetleg Lengyelországon keresztül Sziléziába, vagy általában lengyel közvetítés nélkül más magyarországi vagy külföldi helyekre irányuló kereskedelmi forgalom ismertetésére. Árufajtánként részletes, adatokkal bőségesen alátámasztott képet ad a városból kivitt vagy a városba behozott árukról. Ezekből az adatokból kiderül, hogy Lőcséről elsősorban a bányászat termékeit, főképpen rezet szállítottak Lengyelországba, kis részben rézből vagy vasból készített árucikkeket, illetve mezőgazdasági terményeket, lovakat, bőrt, komlót, halat, húst, illetve iparcikkek közül posztót, vásznat, papirost, tüveget és szőrmét hoztak be, az iparcikkek közül elsősorban a finomabb, posztóáru nem közvetlenül Lengyelországból, hanem csak lengyel közvetítéssel került a városba. A tanulmány függelékeként számos táblázatot közöl, amelyekben évenként mutatja be az egyes árufajták kivitt, illetve behozott mennyiségét.

Niederhauser Emil

Очерки истории Ленинграда. Издательство Академии Наук СССР, Москва—Ленинград I. köt. 1955, II. köt. 1957, III. köt. 1956

A Szovjetunió Tudományos Akadémiája megíratta és kiadta több kötetben Leningrád (1924-ig Pétervár) történetét. A műnek nálunk három kötete ismeretes, az alábbiakban csak ezzel a három kötetrel foglalkozunk.

Ezek a kötetek a tárgyalt kérdések felvetésében, felépítésükben és kiállításukban hasonlóak a hatkötetes Moszkva történetéhez, amelyet a Tanulmányok Budapest múltjából megelőző kötetekben és a jelen kötetben is ismertetünk: ez utóbbiban a mű negyedik kötetét.

A Leningrád történetét tárgyaló mű három első kötete a következőképpen periódizálja a város múltját: Az első korszak a város alapításával kezdődik (1703) és a jobbagység felszabadításával végződik (1861).

A második a jobbágyreformtól a XX. század fordulójáig terjed. Végül a harmadik korszak a XX. század első 17 évét, a Nagy Októberi Szocialista Forradalmat közvetlenül megelőző másfél évtizedet öleli fel. A három kötet határai ezekkel a periódus-határokkal esnek egybe: a mához közeledve, egyre rövidebb időszakot tárgyalnak, de egyre részletesebben. A negyedik kötet, amely időközben bizonyára megjelent, de e sorok írásakor nálunk még nem áll az olvasók rendelkezésére, a szocialista korszak Leningrádját mutatja be.

Az első kötet először is a város fejlődését döntően befolyásoló földrajzi környezetet ismerteti, a 250 évvel ezelőtti morfológiai és néprajzi miliót, ahol I. Péter cár, dacolva a természet erőivel, várost alapított. A város valóságosan ablakká lett Nyugat és a tenger felé, a bővízű, bár nem hosszú Nyeva delta-torkolatában. Mintegy 100 kisebb-nagyobb szigetre épült, amelyeket többszáz híd kapcsol egybe. A város magva a Péter—Pál-erőd, amely a XVIII. század legelső éveiben épült fel a Nyeva egyik szigetén, hogy az orosz földön hódítani akaró svédek elleni bástya legyen. Az Északi Háború idején valóban erődszerepe volt, bár tulajdonképp sem a svédek, sem más ellenség soha nem ostromolta. Hamarosan elsőrendű politikai börtönné vált és az is maradt századunk második évtizedéig, a forradalomig.

Az erőd és a város első fontos épületeinek építését vázolja a mű, majd tárgyalja a város gazdasági életét, a lakosság összetételét és társadalmi rétegződését. Megismertet ezután a város igazgatásával, gazdálkodásával, és nem utolsósorban építészetével. Ennek a kérdésnek, úgy gondoljuk, különös jelentősége van, hiszen Pétervár a legtöbb európai nagyvárostól eltérően egészen újkori, mindössze 250 és egynéhány évvel ezelőtt történt fejedelmi alapítási aktusnak köszöni létét. A város nem ösztönösen és lényegében öntudatlanul nőtt fel, mint az európai kontinens metropolisainak zöme, hanem tervszerűen, mérnöki elképzelések testet öltött termékeként, úgy mint az Újvilág nagyvárosai. Az építészeti fejezet jelentős azért is, mert Pétervár bizonyára egyike volt már a múlt században is a földkerekség legnagyobb városainak, pompás bulváraival, fényűző főúri palotáival, gondosan fejlesztett parkjaival. A Nyevszkij Proszpekt egyike a kontinens legrepresentatívabb sugárútjainak, a Nyeva partján álló Téli Palota, az Admiralitás és a Szenátus palotája, az aranykupolás Izsák-székesegyház, mind-mind megérdemlik, hogy alapos leírás és méltó képes ábrázolás ismertesse meg őket az olvasóval.

A kulturális vonatkozásokat taglaló fejezet a felvilágosodás igen jelentékeny pétervári vonatkozásairól szól. Hogy csak néhány nálunk is jól ismert nevet említsünk: Puskin, Lermontov, Gogol, Nyekraszov, Glinka életük jelentős részét Pétervárt éltek.

A második korszakot, a polgárság hegemoniájának jegyében eltelt 40 évet az elsőhöz hasonló kérdésvetésekkel tárgyalja a mű. Itt kiegészül még egy nagyon jelentős momentummal, amely mind erőteljesebbé, végül uralkodó jellegűvé válik, amint közeledünk a mai korszakhoz. Ez a momentum a társadalmi mozgalmak jelentkezése,

kibontakozása. Az első korszak vége felé a dekabristák és petrasevcek, a második korszakban a munkásmozgalom legfőbb centruma Oroszországban éppen a Nyeva parti főváros. A múlt század végén ez már Európa egyik legnépesebb ipari városa, a társadalmi ellentétek igen kiélezettek. Pétervári vonatkozásban az 1870-es évektől kezdve beszélhetünk munkásmozgalomról, amelyben a 90-es években már a marxisták viszik a vezető szerepet.

A harmadik, mindössze 17 évre terjedő korszak tárgyalásának központi gondolata az, hogy Pétervár a Nagy Októberi Forradalom előkészítésének és véghezvitelének színhelye. Lenin, ha nem volt épp száműzetésben vagy emigrációban, Pétervárt működött, legalábbis 1918-ig, amikor Moszkvába tette át a szovjethatalom a székhelyét. Pétervárt zajlott le az első orosz polgári forradalom, amelynek visszhangja lett úgyszólván az egész földkerekségen.

Igen nagy jelentősége van a művészeti és tudományos életben is Pétervárnak a harmadik korszakban. Innen indul világhódító útjára a cári balett; az egyetemeken és kutatóintézetekben világhírű tudósok tanítanak, dolgoznak.

A kötetek terjedelmüket tekintve, igen tekintélyesek (896, 885 és 1043 old.). Számos illusztráció, térkép egészíti ki őket, úgyhogy már egyszerű átlapozással is igen sokat lehet tanulni.

Bélay Vilmos

Lehotská, Darina: **Vývoj manufaktúr v Bratislave v XVIII. storočí**
Historické Štúdie I (1955) 32—49. old.

A szerző a pozsonyi városi levéltár munkaközösségével együtt kidolgozott tanulmányában megkísérli nyomon követni a Pozsonyban létrejött manufaktúrák történetét. A pozsonyi levéltár anyaga mellett, amely korántsem nyújt adatokat minden manufaktúrára, a korabeli vagy közel egykorú irodalom és a későbbi feldolgozások anyagára támaszkodik. Az első manufaktúra, amelyről csak későbbi feldolgozás alapján van tudomása, viaszfáklyákat előállító üzem az 1750-es években, közelebbit nem lehet tudni róla. Az első pontosabban ismert manufaktúra Kempelen Farkas 1766-ban alapított kartonnyomó manufaktúrája, amely később posztókészítéssel is foglalkozott. Ez a manufaktúra hamarosan megszűnt, de röviddel utána már néhány új manufaktúrával találkozunk, amely posztó vagy selyem előállításával foglalkozott. Ezeket a manufaktúrákat gazdag pozsonyi kereskedők alapították, úgyhogy itt nyomon kísérhető a kereskedőtöke behatolása az ipari termelésbe. A textilmanufaktúrák mellett van ceruzagyártó, salétromgyártó, pipákat, tükröket, mechanikai szerkezeteket készítő manufaktúra is. Ezek 10—20, vagy még ennél is több embert foglalkoztatnak és meglehetősen nagy forgalmat bonyolítanak le. Készítményeiket részben a helyi piacokon értékesítik, de akadnak olyan manufaktúrák is, amelyeknek az áru az egész

országban elterjednek, még Erdélyig is eljutnak. Az 1780 és 1790 közti évtizedben gyors ütemben folyik újabb manufaktúrák alakítása, és Pozsony hamarosan egész Magyarország legjelentősebb ipari központjává válik. Ezt elősegítette a hazai piac mellett Bécs közelsége és az a tény, hogy a városi és környékbeli szegénység soraiból könnyű volt olcsó munkaerőt szerezni. A szerző megállapítása szerint a kormányzat is elősegítette az ipar fejlődését, a kereskedők mellett nemesi körök is érdeklődnek a manufaktúrák iránt. Az ekkor alakult manufaktúrák többsége ismét textiliák készítésével foglalkozik. Még a század utolsó évtizedében is alakulnak új manufaktúrák, de már kisebbek a korábbiaknál. A szerző így összesen 34 manufaktúrát talál Pozsonyban, de ezeknek csak mintegy a feléről tud pontosabb adatokat közölni. Csak egy posztómanufaktúra van, amely Verlag-rendszerben vidéken is foglalkoztat több, mint 100 embert, a többiek központosított manufaktúrák. Ahol erre levéltári adatok voltak, ott a szerző közli a termelési adatokat, a munkások létszámát stb. Sajnálatos, hogy nem tett kísérletet annak felderítésére, honnan toborzódott pontosabban a manufaktúrák munkássága. Megállapítása szerint az 1790-es években a fejlődés lendülete megtorpant, a XIX. század elejének gazdasági válsága és a birodalom pénzügyi csődje pedig szinte megsemmisítette a pozsonyi ipar fejlődését.

Niederhauser Emil

История Москвы. IV. кт. Период промышленного капитализма
Издательство Академии наук СССР, Москва 1954

Az alábbiakban ismertetésre kerülő kötet, amely a Tanulmányok Budapest múltjából megelőző két kötetében ismertetett három kötet folytatása, a kapitalizmus oroszországi kibontakozásának korát, az 1861. évi jobbágyreformtól a XX. század fordulójáig terjedő 40 évet tárgyalja.

A jobbágyság felszabadítása után Moszkvának, mint az ország gazdasági, politikai és kulturális központjának szerepe jelentős mértékben megnőtt. Bár a XVIII. század elejétől kezdve Pétervár a cári udvar és a kormány székhelye, az ország gazdasági központja továbbra is Moszkva, márcsak földrajzi helyzeténél fogva is. A tárgyalt korszakban kiépülő vasútvonalak az ország legtávolabbi zugaival is összekapcsolják a várost. A kapitalizmus fejlődése Moszkvában, a nagy kereskedő- és iparvárosban, természetesen sokkal gyorsabb, mint vidéken, vagy Pétervárt kivéve bárhol máshol az országban, hiszen a többi helyen a feudális rend túlélő maradványai gátolják az új gazdasági-társadalmi rend kibontakozását.

Néhány példa: 1853 és 1890 közt a nagyipari munkásság száma Moszkvában 70%-kal nőtt, maga az ipari termelés ugyanezen időszakban 375%-kal. E korszakban Moszkva ipari életének vezető ága már a nagyipar; kezdetben a textil-, majd mindinkább a fémipar.

A város lakossága igen gyorsan nőtt e fél évszázad alatt. 1861-ben még alig félmillió, 40 év múltán, 1897-ben már eléri a milliót. Megjegyzendő, hogy ekkorra Pétervár lakossága számban meghaladja Moszkvát, majd a szovjet korszakban ismét Moszkva lesz a sokkal népesebb.

A múlt század második felében Moszkva lakosságának többsége ipari proletár. A nemesség szerepe, jelentősége lehanyaglott, de befolyása a város kormányzásában még mindig számottevő. A fejlődés iránya azonban itt is, mint Európa többi országában is az, hogy a nagy vagyonú polgárság ragadja kezébe mindinkább a vezetést minden téren, így lassanként a városi dumában is.

A társadalmi mozgalmak súlypontja a XIX. században már nem Moszkva, hanem Pétervár, amely elevenebb kapcsolatban áll Nyugat- és Közép-Európával. Persze azért nem szabad lebecsülni a moszkvai társadalmi és egyéb mozgalmakat sem, hiszen ilyen szempontból Moszkva szorosan zárkózik fel Pétervár mögé. Moszkvában az egész korszakon át számos titkos vagy nem titkos társaság működik, a munkásmozgalom Pétervárral egy időben itt is megindul, megizmosodik.

Moszkvában működött az első forradalmi nyomda Oroszország területén. A forradalmi mozgalmaknak abban a korszakában, amikor még nem a marxizmus volt a mozgalmak irányító eszméje, hanem a narodnyik nézetek uralkodtak az ország forradalmi beállítottságú intelligenciája körében, itt alapították a Zemlja i volja (Föld és akarat) nevű titkos társaságot, litografált és nyomtatott röplapoknak a százezreit indították innen útjukra az egész országba. A 90-es évektől kezdődően pedig, amikor a narodnyik mozgalom válságba került és a marxizmus lett a forradalmi értelmiség mind nagyobb részének ideológiája, a moszkvai marxisták is döntő módon hozzájárultak a munkásosztály önálló politikai pártja létrehozásához.

A múlt század második fele orosz politikai, tudományos, irodalmi és művészeti életének legnagyobb alakjai általában vagy Moszkvában vagy Pétervárott éltek és dolgoztak. Sokan voltak köztük persze olyanok is, akik életüknek egyik szakaszában az egyik, majd a másik városban működtek. A moszkvaiak közül csak néhány egészen kimagasló személyiség nevét említjük itt meg, akiknek működésével a kötet behatóan foglalkozik: az írók közül N. G. Csernisevszkij, N. A. Dobroljubov, M. E. Szaltikov-Scsedrin, és valamennyiük közül a legnagyobb, L. N. Tolsztoj. Moszkvában írta Tolsztoj a Háború és békét. Ebben a városban írta és mutattatta be drámáit A. N. Osztrovszkij. Ezek a nagy írók műveikben koruk orosz valóságát mutatták be. Ők már, csakúgy mint az ugyancsak Moszkvában alkotó A. P. Csehov, a világ irodalmába is az elsők közt helyezkednek el. A természettudósok közül K. A. Tyimirjavezet és I. M. Szecsenovot, a festők közül V. I. Szurikovot, I. E. Repint és M. V. Vaznyecovot emelhetjük ki — mint akinek nevét a mi közönségünk is ismeri —; de rajtuk kívül még több tucat nevet sorolhatnánk fel, mint akiknek működését a kötet tárgyalja.

A kulturális élet fejlődésének leírása persze nem az egyes kiemelkedő egyéniségek életének és tevékenységének lexikonszerű ábrázolása.

Az előadás alap gondolata az, hogy Moszkva ebben a korszakban is — legalábbis egyik legfőbb — centruma az orosz kultúrának. Bemutatja a kötet a nagymúltú moszkvai egyetem irányító szerepét, hangsúlyozva azt, hogy ez az egyetem — amely egyébként mindig nemzetibb, oroszabb egyetem volt a pétervárinál — általában a materialista világnézet fellegvára. Külön alfejezetek tárgyalják az egyetemről szóló fejezetek közül a természettudományok, az orvostudomány, a társadalom-, a technikai- és a mezőgazdasági tudományok fejlődését. Egy másik fejezet a középfokú iskolázás történetével ismerteti meg az olvasót, külön alfejezetekben taglalva az elemi, a középfokú fiú-, a technikai alsó- és közép-, a kereskedelmi- és a különféle szintű leánynevelő iskolák működését. Egy-egy fejezetet szenteltek a színház, a zene, a festészet és szobrászat, végül az építészet kérdéseinek.

Ebben a tárgyalt korszakban az orosz tudomány, irodalom, művészet, ugyanúgy, mint a többi európai ország kultúrájának mindeme ágai, óriási lépést tett meg előre. Büszkén állapítja meg a kötet zárószava, hogy ebben a korszakban Oroszország nemcsak a világforradalomban, hanem a világ kultúrájában is az élcsapat tagjává lett. Ezt a tényt az orosz tudomány és művészet mélyen nemzeti jellege és demokratizmusa magyarázza. Mindezeknek a folyamatoknak a körvonalai igen élesen rajzolódnak ki Moszkvában, amely történelmi szerepénél fogva ebben a korszakban is, mint a megelőzőkben és a következőkben, valósággal szíve Oroszországnak.

Bélay Vilmos

KÜLFÖLDI VÁROSTÖRTÉNETI BIBLIOGRÁFIA

Az itt közölt bibliográfia az első kísérlet arra, hogy a kutatók az egyre nagyobb méreteket öltő várostörténeti irodalmat figyelemmel kísérhessék. Ezt annál is fontosabbnak tartjuk, mert a szovjet és lengyel várostörténet új, módszertanilag iránymutató eredményei nálunk még nem találtak kellő követésre. A bibliográfia a nemzeti bibliográfiák, továbbá — ahol ilyen nem volt — a tudományos szakfolyóiratok alapján készült. Sajnos, a jugoszláv és olasz irodalomra vonatkozólag részletes adatok a munka elvégzésekor még nem álltak rendelkezésünkre. Korai lett volna ma még a várostörténet szakaszokra osztását megkísérelni, s ezért csupán a bibliográfiákat és forráskiadványokat emeltük ki, az anyag többi részét pedig aszerint különböztettük meg, hogy önálló kiadvány vagy folyóiratcikk volt-e. Csillaggal jelöltük meg a jelen kötetben ismertetésre kerülő munkákat és cikkeket. Reméljük, hogy a bibliográfia még ebben a kezdetleges formában is segítséget nyújt majd a kutatásnak, mint ahogyan nem mondtunk le a közlendő anyag bővítéséről és az ismertetések számának növeléséről sem.

A közlés során az alábbi rövidítéseket alkalmaztuk :

ArchivZ	= Archivalische Zeitschrift.
Basler Z. f. G.	= Basler Zeitschrift für Geschichte und Altertumskunde
Bl. f. Heimatk.	= Blätter für Heimatkunde
ČsČH	= Československý Časopis Historický
DAEM	= Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters
EHR	= The Economic History Review
GWU	= Geschichte in Wissenschaft und Unterricht
HČ	= Historický Časopis
HJB	= Historisches Jahrbuch
HŠtudie	= Historické Študie
HZ	= Historische Zeitschrift
JFränkLf.	= Jahrbücher für Fränkische Landesforschung
JVGWien	= Jahrbücher des Vereins für Geschichte der Stadt Wien
KH	= Kwartalnik Historyczni
MIÖG	= Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung
Mitt. d. Oberrhein. Geschv.	= Mitteilungen des Oberrheinischen Geschichtsvereins
PH	= Przegląd Historyczni
Rhein Vjbl	= Rheinische Vierteljahrsblätter
Roczn. d. g. i sp.	= Roczniki do dziejów gospodarskich i społecznych
Sb. arch. práci	= Sbornik archivních práci
SOF	= Südostforschungen
Studia wczesnośr.	= Studia wczesnośredniowieczne
VI	= Voproszi isztorii
WSWG	= Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte

ZGW	= Zeitschrift für Geschichtswissenschaft
ZHVGSteier	= Zeitschrift des Historischen Vereins für die Geschichte Steiermarks
ZOF	= Zeitschrift für Ostforschung
ZRG Germ	= Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte. Germanische Abteilung

1. Bibliográfiák

International Bibliography of historical sciences. Ed. by the International Committee of Hist. Sciences. Lausanne Vol. 22, 1953. Including some publications of previous years. Paris: Colin, 1955, XXVII + 369 p.

Baumgart, Jan: Bibliografia historii polskiej za lata 1950—1951. [A lengyel történeti irodalom bibliográfiája 1950—1951. évekre.] Wrocław: Zakład im. Ossolińskich Wyd. PAN, 1955, 232 p.

Bibliographie der Württembergischen Geschichte. Hrsg. v. d. Württ. Kommission f. Landesgesch. Begr. v. Wilhelm Heyd. Bd. 8. (2. Hälfte), Stuttgart: Kohlhammer, 1956. (Bibliographische Litteratur von 1916—1945. p. 281—782.)

Gugitz, Gustav: Bibliographie zur Geschichte und Stadtkunde von Wien Bd. 3. Lfg. 1., (1956), 64 p.

Rister, Herbert: Schlesische Bibliographie 1954—1955. Mit Nachträgen f. d. J. 1942—1952. Marburg a/L.: J.-G.-Herder Institut, 1956, XII + 396 p. (Wiss. Beiträge z. Gesch. u. Landeskunde Ost-Mitteleuropas Nr. 24.)

Sturminger, Walter: Bibliographie und Ikonographie der Türkenbelagerung Wiens 1529 u. 1683. (Veröff. d. Komm. f. neuere Gesch. Österreichs Bd. 41.) Graz—Köln: Böhlhaus Nachf. Verl., 1955, XII + 420 p.

Ism: *MIÖG* 63/1955, 118. — *SOF* 14/1955, 276. — *ZOF* 5/1956, 457.

Baltische Bibliographie 1954—1955. *ZOF* 5/1956, p. 625—640.

Basler Bibliographie 1955 [Beilage z. Basler Zschr. f. Gesch. u. Altertumskunde Bd. 55 (1956)].

Bibliographie z. Gesch. d. MA-s aus slawischen Zeitschriften. *MIÖG* 63/1955, (csehszlovák 1945—1953) p. 167—191, (jugoszláv 1945—1955) p. 212—228, 395—434.

Bibliographie zum Archivwesen für die Jahre 1953 u. 1954. — *Der Archivar* 9/1956, p. 97—120, 219—248, 383—396.

Pommersche Bibliographie 1952—1955. *ZOF* 5/1956, p. 305—320, 465—480. *Schrifttum z. Gesch. von Ost-u. Westpreußen* 1954, *ZOF* 5/1956, p. 145—160.

2. Forráskiadványok

Andernacht, Dietrich—Stamm, Otto: Die Bürgerbücher der Reichsstadt Frankfurt 1311—1400 u. das Einwohnerverzeichnis v. 1387. (Veröff. d. Hist. Kommission der Stadt Frankfurt) Frankfurt a/M: Kramer, 1955.

Ism: *Le Moyen Âge* 62/1956, 539. — *ZRG Germ.* 73/1956, 536.

*Bastian, Franz (+) — Widemann, Josef: Regensburger Urkundenbuch Bd. 2. (1351—1378) (Mon. Boica Bd. 54. NF. Bd. 8.) München: Beck, 1956, X + 663 p.

Berlichingen, Goetz v.: Das Götz v. Berlichingen Register der Hälte u. Furten um Nürnberg. Ein Beitrag z. spätmittelalterlichen Verkehrsgeographie d. Nürnberger Umlandes. Eingel., hrsg. u. erläutert v. Hanns Hubert Hofmann. Kallmünz: Lassleben, 1957, 36 p.

Bozner Bürgerbuch 1551—1806. Innsbruck: Universitätsverl. Wagner, 1956. (Schlern—Schriften 153, 154.)

Bruns, Friedrich: Das Frachtherrenbuch der Lübecker Bergenfahrer, hrsg. v. A v.

Brandt. (Schriften des Hanseatischen Museums in Bergen Nr. 17.) Bergen, 1953, 79 p.

Ism. VSWG 42/1955, 74.

Chartes du Forez antérieurs au XIVe siècle. Tom. XIV. 1233—1254, publiés par G. Guichard. . . Mâcon: Impr. de Protat frères, 1955, 400 p.

Dertsch, Richard: Die Urkunden der Stadt Kaufberon (Stadt, Spital, Pfarrei-Kloster) 1200—1500. — Augsburg: Schwäbische Forschungsgemeinschaft, 1955. VII + 666 p. (Veröff. d. Schwäbischen Forschungsgemeinschaft bei der Komm. f. bayerische Landesgesch. Reihe 2a, Bd. 3.)

Donauworther Quellenbogen. Red.: Benedikt Nett. Geschichte 3—6, 9—12, 15—18. 21—24. Auer/Cassianum 1956, 15—15 p.

*Ebel, Wilhelm: Lübecker Ratsurteile. Bd. I. (1421—1500), Bd. II. (1501—1525). Wiss. Verl. Musterschmidt: Göttingen—Berlin—Frankfurt. I. 1955, 579 p., II. 1956.

Ism.: ArchivZ 52/1956, 272. — DAEM 12/1956, 570. — ZOF 5/1956, 444. — ZRG Germ. 73/1956, 500.

Engel, Wilhelm: Urkundenregesten z. Gesch. der Städte des Hochstiftes Würzburg (1172—1413) (Regesta Herbipolensia III.) (Quellen u. Forschungen z. Gesch. d. Bistums u. Hochstiftes Würzburg 12.) Würzburg: Schöningh, 1956, 236 p.

Ism.: MIOG 64/1956, 142. — ZRG Germ. 74/1957, 296.

Espaulard, Hector: Documents pour l'histoire ancienne et moderne d'une localité des environs de Paris, Noisy-le-Sec. 1-re partie: Depuis l'origine jusqu'à 1914. Bordeaux: Impr. Union Française d'impression, 1955, 691 p.

Eustathios: Die Normannen in Thessalonike. Die Eroberung v. Thessalonike durch die Normannen. Übers. v. H. Hunter — Graz—Wien—Köln: Verl. Styria, (1955), 163 p. (Byzantinische Geschichtsschreiber Bd. 3.)

Freiburger Urkundebuch. Bearb. v. Friedrich Hefele. Bd. 3. Lfg. 1—2. — Freiburg i. Br., Wagner, 1955—1956, 320 p.

Giampaolo, Leopoldo: La cronica varesina di Giulio Tatto (1540—1620) ed i prezzi dei grani e del vino sul mercato Varese dal 1525 al 1620. Varese, 1954, 41 + 261 p.

Ism.: EHR 9/1956, 376.

Hipper, Richard: Die Urkunden des Reichstiftes St. Ulrich u. Afra in Augsburg 1023—1440. Augsburg: Schwäbische Forschungsgemeinschaft bei der Komm. f. bayer. Landesgesch., 1956, XV + 439 p. (Veröff. d. Schwäbischen Forschungsgemeinschaft. Reihe 2 a, Bd. 4.)

Hoffmann, Hermann: Würzburger Poleizeisätze. Gebote u. Ordnungen des MA-s 1125—1495. Würzburg: Schöningh, 1955, 237 p.

Ism.: ArchivZ 52/1956, 277. — DAEM 12/1956, 236.

Kammerer, I.—Pietsch, F.: Die Urkunden des früheren reichsstädtischen Archivs Isny bis 1550. (Inventare der nichtstaatlichen Archive in Baden Württemberg H. 2.) Karlsruhe: Verl. Braun, 1955, 166 p.

Ism.: Der Archivar 9/1956, 257. — ZRG Germ. 74/1956, 299.

Kara Mustafa vor Wien. Das türkische Tagebuch der Belagerung Wiens 1683, verfasst vom Zeremonienmeister der Hohen Pforte. Übers. eingel. u. erklärt v. Richard F. Krentel. (Osmanische Geschichtsschreiber 1.) Graz—Wien—Köln: Styria Verl., 1955, 194 p.

Ism.: MIOG 64/1956, 360.

Die Urkunden des Stadtarchivs Kaiserstuhl, bearb. v. Paul Kläui. (Quellen zur Aargauischer Gesch. I. Reihe Aargauer Urkunden 13.) Aarau: H. R. Sauerländer 1955, 195 p.

Ism.: ArchivZ 52/1956, 265.

Kemper Schepenacten 1316—1354. Bearb. u. hrsg. v. Johanna A. Kossmann Putto. Zwolle: Die Erven J. J. Tijl, 1955, XV + 357 p.
Ism.: *Rhein Vjbl.* 21/1956, 401. — *ZRG Germ.* 73/1956, 463.

Das hamburgische Schuldbuch von 1288. (Liber pignorum et pactorum de anno, 1288.) Bearb. v. E. v. Lehe. Hamburg: Christians, 1956, VIII + 71 + 311 p. (Veröff. aus dem Staatsarchiv d. Freien u. Hansestadt Hamburg Bd. 4.)

Linzer Regesten. Hrsg. v. d. Städtischen Sammlungen. Linz, Schriftleiter: Hans Kreczi.

A. Gedruckte Quellen z. Gesch. d. Stadt Linz bis 1700

B. Handschriftliche Quellen z. Gesch. d. Stadt Linz in oberrösterr. Archiven

D. Handschriftliche Quellen z. Gesch. d. Stadt Linz in außerösterr. Archiven.

Quellen z. Handelsgesch. der Paumgartner v. Augsburg (1480—1570). Hrsg. v. K. O. Müller. Wiesbaden: Steiner in Komm., 1955, X + 416 p. (Dt. Handelsakten des MA-s u. d. Neuzeit Bd. IX.)

Ism.: *DAEM* 12/1956, 238. — *MIÖG* 64/1956, 345.

Bürgerbuch der Stadt Stuttgart (1660—1706). Bearb. v. P. Nägele. Bd. 1. Text des Bürgerbuchs. Stuttgart: Kohlhammer, 1956, XII + 220 p. (Veröff. d. Archivs d. Stadt Stuttgart Bd. 11.)

Neubauer, Ernst (+): Häuserbuch der Stadt Magdeburg T. 2. Halle a. d. S.: Niemeyer, 1956, XVI + 291 p., 2 tkp. (Quellen z. Gesch. Sachsen—Anhalts 4.)

Oediger, Friedrich Wilhelm: Die Regesten der Erzbischöfe v. Köln im MA. Bd. 1. Lfg. 1—3. Bonn: Hanstein, 1954—1956, Bd. 1. 313—1099 p. (Publikationen d. Ges. f. rheinische Geschichtskunde 21.)

*Altenburger Urkundenbuch 976—1350. Bearb. v. Hans Patze. Jena: VEB G. Fischer, 1955, 159 + 640 p. 20 t. (Veröff. der Thüringischen Hist. Kommission Bd. 5.)
Ism.: *Archivmitteilungen* 6/1956, 29. — *DAEM* 12/1956, 562. — *MIÖG* 65/1957, 129.

Peterburgszkie bolsjeviki v period podema pervoj russzkoj revoljucii 1905—1907 gg. Sbornik dokumentov i materialov [A pétervári bolszevikok az 1905—1907. évi első orosz forradalom fellendülésének időszakában. Dokumentum- és adatgyűjtemény.] Leningrad: Lenizdat, 1955, 608 p.

Puchner, Karl—Wulz, Gustav; Die Urkunden der Stadt Nördlingen 1350—1399. Augsburg: Schwäbische Forschungsgemeinschaft, 1956, 368 p. (Veröff. der Schwäbischen Forschungsgemeinschaft Reihe 2 a, Bd. 5.)

Regesten zur Bau- u. Kunstgeschichte des Münsters zu Konstanz. Bearb. v. Elisabeth Reiners—Ernst. Lindau—Konstanz: Thorbecke, 1956, 187 p. (Schriften d. Ver. f. Gesch. des Bodensees u. seine Umgebung.)

Rechtsquellen des Kantons Bern. I. Teil. Stadtrechte. Bd. 4. Bearb. v. Hermann Rennefahrt, Aarau: Sauerländer, I—II. Hälfte XXIV + XIX + 1349 p. (Sammlung Schweiz. Rechtsquellen Abt. II.)

Ism.: *ZRG Germ.* 74/1957, 302.

Schmidt, Aloys: Quellen z. Gesch. des St. Klostorstifts in Koblenz. Bd. I. T. 1. 2. Bonn: Hanstein, 1953—1955 Bd. I. 857—1400., 792 + 217 p. (Publikationen d. Ges. f. rheinische Geschichtskunde 53.)

*Stolz, Otto: Quellen z. Gesch. des Zollwesens u. Handelsverkehrs in Tirol u. Vorarlberg vom 13. bis 18. Jh. Wiesbaden: F. Steiner in Komm., 1955, XVIII + 369 p. 1 tkp. (Dt. Handelsakten des MA-s u. d. Neuzeit Bd. X. Deutsche Zolltarife des MA-s u. Neuzeit T. I.)

Ism.: *VSWG* 42/1955, 160. — *ZRG Germ.* 73/1956, 505.

Struck, Wolf Heino: Quellen z. Gesch. der Klöster u. Stifte im Gebiet der mittleren Lahn bis zum Ausgang des MA-s. Bd. 1. Das St. Georgenstift, die Klöster, das Hospital u. die Kapellen in Limburg a. d. Lahn. Regesten 910—1500. LX + 870 p. 1 tkp. (Veröff. d. hist. Komm. f. Nassau.)

Die Taten der Trierer. Gesta Treverorum, hrsg. v. Emil Zenz. Bd. I. Von den Anfängen bis zum Jahre 1124. Trier: Paulinus Verl., 1956, 92 p.

Ism.: *DAEM* 12/1956, 574.

*Urkundenbuch des Burgenlandes u. der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg u. Eisenburg. Unter Benützung der Vorarbeiten v. W. Goldinger, R. Zöllner u. R. Neck, bearb. v. Hans Wagner. Bd. I. Urkunden von 808 bis 1270. Graz—Köln: Böhlau Nachf., 1955, XXX + 482 p. (Publikationen des Österr. Instituts f. Geschichtsforschung Reihe VII.)

Ism.: *ArchivZ* 52/1956, 263. — *DAEM* 12/1956, 561. — *SOF* 14/1955, 460. — *ZHVSteier* 47/1956, 171.

Usteri, E.: Westschweizer Schiedsurkunden bis zum J. 1300. Zürich: Schulthess, 1955, XIV + 550 p.

Ism.: *DAEM* 12/1956, 567. — *ZRG Germ.* 73/1956, 444.

Volkert, Wilhelm: Die Regesten der Bischöfe u. des Domkapitels von Augsburg. Bd. 1. Lig. 1. Augsburg: Schwäbische Forschungsgemeinschaft, 1955. (Veröff. der Schwäbischen Forschungsgemeinschaft Reihe 26, Bd. 1.)

Urkundenbuch der Stadt Halle, ihrer Stifter und Klöster. Teil III. (1351—1403). Bd. 1. (1351—1380). Bearb. v. Arthur Bierbach Bd. 2. Halle/S: VEB Max Niemeyer Verl., 1954, LXXVI + 701 p. (Quellen z. Gesch. Sachsen-Anhalts.)

Ism.: *Der Archivar* 8/1955, 299. — *Archivmitteilungen* 5/1955, 3132. — *ArchivZ* 52/1956, 263. — *DAEM* 12/1956, 563.

Die Bürgerschaft der Reichsstadt Hall von 1395 bis 1600. Bearb. v. Gerhard Wunder u. Georg Lechner. Stuttgart—Köln: W. Kohlhammer Verl., 1956, 708 p. (Württembergische Geschichtsquellen Bd. 25.)

Ism.: *ZRG Germ.* 74/1957, 436.

Adam, Carl: Stadtarchiv Burgbernheim. München: Zink, 1956, XI + 104 p. (Bayerische Archivinventare, Reihe Mittelfranken H. 2.)

Ism.: *Der Archivar* 9/1956, 399.

*Archív mesta Bratislavy. Inventár stredovekých listín, listov a iných príbuzných písomnosti. [Pozsony város levéltára. A középkori oklevelek, levelek és más rokonanyag leltára.] Vypr.: D. Lehotská, D. Handzová, V. Horváth, Z. Hrabuššay, N. Merglová. Praha, 1956, 629 p. 22 t.

3. Öndálló tanulmányok

Amman, Hektor: Von der Wirtschaftsgeltung des Elsass im MA. Lahr/Schwarzwald: Schauenburg, (1956), 112 p.

Der Dom zu Arlesheim. Gedenkschrift zur Aussenrestauration 1954/1955. Arlesheim: Hofmeier, 1955.

Audein, Amable: Essai sur la topographie de Lugdunum. Lyon: „Revue de géographie de Lyon”, 1956, 176 p. (Institut des études rhodaniennes de l'Université de Lyon. Mémoires et documents 11.)

Aurenhammer, Hans: Die Mariengnadenbilder Wiens und Niederösterreichs in der Barockzeit. Der Wandel ihrer Ikonographie u. ihrer Verehrung. Wien: Selbstverl. d. Österr. Museums f. Volkskunde, 1956, IX + 183 p. (Veröff. d. Österr. Museums f. Volkskunde Bd. 8.)

Autenrieth, Johanne: Die Domschule von Konstanz zur Zeit des Investiturstreits. Die wissenschaftliche Arbeitsweise von Konstanzer u. zweier Kleriker dargestellt auf Grund v. Handschriftenstudien. Stuttgart: Kohlhammer, (1956), 179 p. (Forschungen zur Kirchen- u. Geistesgesch. N. F. Bd. 3.)

Bach, Erik: La cité de Genes au XIIe siècle. København: Gylkendal, 176 p. (Classica et Mediaevalia, Dissertationes 5.)

Ism.: *MIÖG* 64/1957, 288.

Festschrift zur 700 Jahrfeier der Stadt Barth. Bart: Rat der Stadt, 1955, 126 + 17 p. Freiwillige Basler Denkmalpflege 1950—1953. Basel: Coralanders, 1955.

Beck, Friedrich: Die wirtschaftliche Entwicklung in der Stadt Greiz während des 19. Jh-s. Ein Beitrag zur Gesch. der Industrialisierung in Deutschland. Weimar: H. Böhlau Nachf., 1955, XXIV + 270 p. (Beitr. z. mittelalterlichen, neueren u. allgemeinen Gesch. Bd. 25.)

Ism. : *Archivmitteilungen* 1956, 31.

Beck, Hans: Die Chronik von Windbergen. Rendsburg: Möller Söhne, 1956, 232 p., 1 tkp.

Berengo, Marino: La società veneta alla fine del' 700. Ricerche storiche. Firenze: Sansoni, 1955, 360. p.

Ism. : *EHR* 9/1956, 374.

Bernitt, Hans: Zur Geschichte der Stadt Rostock. Hinstorff, (1956), 317 p.

Bessel, Georg: Bremen, die Geschichte einer deutschen Stadt, 3. Aufl., Bremen, 1955.

Bessel, Georg u. August Westermann: 150 Jahre Schiffbau in Vegesack. Hrsg. v. Bremer Vulkan Schiffbau u. Maschinenfabrik, Bremen—Vegesack, 1955, 366 p: (Schriften zur bremischen Firmen- u. Wirtschaftsgesch. der Hist. Ges. in Bremen Nr. 2.)

Beyer, Hans: Von der Novemberrevolution zur Räterepublik in München. Berlin: Rütten u. Loening (1957), XVI + 184 p. (Schriftenreihe d. Instituts f. deutsche Gesch. an der K. Marx Universität, Leipzig Bd. 2.)

Biedermann, Rudolf Max: Ulmer Biedermeier im Spiegel seiner Presse. Ulm: Stadtarchiv, (1955), 234 p. (Forschungen zur Gesch. der Stadt Ulm H. 1.)

Bogucka, M.: Szkice gdańskie (XV—XVII w.). [Gdanski vázlatok, 15—17. sz.] Wrocław: 1955, 213 p.

Bousquie, Georges: Le Pont de Joinville à travers les âges, le rôle d'une route dans l'économie parisienne. Joinville-le-Pont, 1955, 56 p.

Böttcher, Ulrich: Anfänge u. Entwicklung der Arbeiterbewegung in Bremen von der Revolution bis zur Aufhebung des Sozialistengesetzes 1890. Bremen: K. Schöne-mann Verl., 1953, 180 p. (Veröff. aus dem Staatsarchiv der Freien Hansestadt Bremen H. 22.)

Ism. : *VSWG* 42/1955, 80.

100 Jahre Deklarationsbüro und Zollgarantiekasse der Handelskammer Bremen 1855—1955. Bremen: Geffken—Druck, 1955, 31 p. (Schriften zur bremischen Firmen- u. Wirtschaftsgesch. d. Hist. Ges. in Bremen H. 3.)

Buchkremer, Josef: 100 Jahre Denkmalpflege am Aachener Dom. Aachen, 1955, 112+1 p. (Dom zu Aachen. Beitr. zur Baugesch. III.)

Ism. : *Rhein. Vjbl.* 20/1955, 395.

Buchowieski, Walter: Geschichte der Malerei in Wien. Wien, 1955, 270 + 98 p. (Gesch. d. Stadt Wien, Reihe VII, 2.)

Burckhardt, Paul: Geschichte der Stadt Basel. Von der Zeit der Reformation bis zur Gegenwart. 2 Aufl. Basel: Helbing u. Lichtenhahn, 1957, XI + 408 p.

Caemmerer, Erich: Vor- u. Frühgeschichte Arnstadt u. seiner weiteren Umgebung bis zur Mitte des 10. Jh-s. Jena: Fischer, 1956, X + 146 p. (Beitr. z. mittelalterlichen, neueren u. allgemeinen Gesch. Bd. 26.)

Carstenn, Edward: Elbing die Hanse und Westfalen. Essen: West Verl, (1955), 72 p. (Elbinger Hefte 17.)

Chailley, Hippolite: Vauves, des origines au début du XXe siècle. Paris: impr. de R. Puech, 1956, 427 p.

Coburg mitten im Reich. Festgabe zur 900 Gedenkjahr der ersten Erwähnung d.

Ur-Coburg u. ihres Umlandes. Kallmünz/Opf: Lassleben, 1956, VIII + 284 p.

Conrad, Hermann: Die mittelalterliche Besiedlung des deutschen Ostens und das deutsche Recht. Köln—Opladen: Westfälischer Verl., 1955, 34 p. (Arbeitsgemeinschaft f. Forschung des Landes Nordrhein—Westfalen. Geisteswiss. 35.)
Ism.: *MIÖG* 64/1956, 384. — *ZRG Germ.* 73/1956, 534.

Csebarin, A. Sz.: Moszkva v revoljucii 1905—1907 godov. [Moszkva az 1905—1907. évi forradalomban.] Moszkva: Goszpolizdat, 1955, 264 p.

Decku, J.: Deutsche Länder- u. Städtewappen. Bonn, 1955, XXIV + 107 p. 296 kép

Dermigny, Louis: Naissance et croissance d'un port. Seté de 1666 à 1880. Montpellier: Actes de l'Institut, 1955, 136 p.

Deus, Wolf—Herbert: Die Herren von Soest. Die Stadtverfassung im Spiegel des Ratsbuches vom 1417 bis 1751. Soest: Mocker u. Jahn, 1955, 568 p. (Soester wiss. Beiträge Bd. 10.)

Dirian, Hans Wilhelm: Das Schweinfurter Stadregiment während der Reichsstadtzeit. Schweinfurt, 1955, XIV + 206 p. (Veröff. des Hist. Vereins u. des Stadtarchivs Schweinfurt. Sonderreihe H. 1.)

Dobbertin, Hans: Wohin zogen die Hämelschen Kindern (1284)? Hildesheim: Lax, 1955, 84 p. (Schriftenreihe der Ge. Ges. Hameln z. Gesch. d. Stadt Hameln u. d. Kr. Hameln-Pyrmont H. 9.)

Dobrzycki, J.: Muzeum historyczne miasta Krakowa. Jego dzieje i zbory. [Krakó város történeti múzeuma. A múzeum története és gyűjteményei.] Kraków: Wyd. Muzeum Hist. Krakowa, 1955, 99 p.

Dorider, Adolf: Gesch. der Stadt Recklinghausen in den neueren Jahrhunderten (1577—1933). Recklinghausen: Vestisches Archiv, 1955, XXIII + 439 p.

Dumrese, Hans—Schilling, Friedr. Carl: Lüneburg und die Offizin der Sterne. Die Gesch. des Buchdruckerei-, Verlags- u. Pressewesens in der 1000-jährigen Hansestadt Lüneburg. Lüneburg: Sternsche Buchdr., 1955, 360 p.

Dübi, Anita: Die Gesch. der Berner Anwaltschaft. Bern, 1955, XIII + 197 p. (Schriften des Berner Bürgerbibliothek)
Ism. *ZRG Germ.* 74/1957, 390.

Aus der Vergangenheit der Stadt Erfurt. Bd. 1. H. 1. Wissenschaftliches Kollektiv z. Erforschung d. Erfurter Stadtgeschichte, 1955, 26 p.

Erdin, Emil: Das Kloster der Reuerinnen S. Maria Magdalena an den Steinen zu Basel von den Anfängen bis zur Reformation (ca. 1230—1529). Fribourg, 1956.

Ewig, Eugen: Trier im Merovingerreich. Civitas, Stadt, Bistum. Trier: Paulinus Verl., 1954, 367 p. 6 tkp.
Ism.: *MIÖG* 63/1955, 88.

Feger, Otto: Vom Richterbrief zum Roten Buch, Die ältere Konstanzer Ratsgesetzgebung. Konstanz, 1955, 56 + 194 p. (Konstanzer Geschichts- u. Rechtsquellen Bd. VII.)

Ism.: *ZRG Germ.* 74/1957, 313.

Filhol, René: La Vieux Coustumier de Poictou. Bourges: Edition Tardy, 1956, XIV + 328 p. (Travaux de la Société d'Hist. du Droit et des Institutions des Pays de l'Ouest de la France, I.)

Ism.: *Moyen-Âge* 63/1957, 566.

*Fischer, Herbert: Burgbezirk und Stadtgebiet im deutschen Süden. Wien, München: Herold, 1956, 100 p. (Wiener rechtsgesch. Arbeiten Bd. 3.)

Ism.: *ZRG Germ.* 74/1957, 352.

[Fischer, Ulrich]: Ausgrabungen in der Altstadt Frankfurt a. M. Merkblatt der Bodendenkmalpflege, 1955, 15 p.

Fleury, Michel—Louis, Henry: Des registres paroissiaux à l'histoire de la popula-

- tion, manuel de dépouillement et d'exploitation de l'état-civil ancien. Paris: Institut National d'études démographiques, 1956, 84 p.
- Forderer, Josef: Sie prägten das Antlitz ihrer Stadt. Tübinger Staatsmänner u. Entdecker aus 8 Jahrhunderten. Tübingen a. N.: Schlichtenmayer, 1955, 327 p.
- Franz, Walter: Geschichte der Stadt Königsberg. Göttinger Arbeitskreis, H. 30. 36 p.
- Fremersdorf, Fritz: Das römische Haus mit dem Dionysos-Mosaik vor dem Südportal des Kölner Doms. Mit Beiträgen v. H. Engländer. Berlin: Mann, 1956, 134 p. (Kölner Ausgrabungen Bd. 1.)
- Fuchs, Adolf: Gesch. des Gesundheitswesens der freien Reichsstadt Kaufbeuren Kempaten (Allgäu): Verl. d. Heimatpflegers v. Schwaben, 1955, 247 p. (Allgäuer Heimatbücher Bd. 54)
- Funk, Anton: Gesch. der Stadt Allenstein von 1348 bis 1943. Rautenberg, 1955, 445 p.
- Gerber, Tage Erhard v.: Über die Gründung Lübecks u. den mittelalterlichen Adel im Staate Lübeck. Lübeck, 1956, VIII + 32 p.
- Gimmler, Werner: Das Gesundheitswesen im Wandel der Zeit von 1206 bis 1956, mit einer Chronik des Städtkrankenhauses Dresden—Friedrichsstadt. H. n., 1956, 56 p.
- Glatzer, Ruth: Berliner Leben 1648—1806. Erinnerungen und Berichte. Berlin: Rütten u. Loening, (1956), 383 p.
- Glebov, A.: Kronstadt v 1905—1906 gg. Vozspominanija. [Kronstadt 1905—1906-ban. Visszaemlékezések.] Moszkva: Voenizdat, 1956, 128 p.
- Gose, Erich: Der Tempelbezirk des Lenus Mars in Trier. Berlin: Gebr. Mann, 1955, 112 + 72 p. (Trierer Grabungen u. Forschungen Bd. 2.)
- Gräser, August: Der Kaisersaal im Römer zu Frankfurt. Frankfurt a. M.: Kramer, 1955, 55 p.
- Grüll, Georg: Die Freihäuser in Linz. Linz: Gutenberg, 1955, 463 p. (Sonderpublikationen z. Linzer Stadtgesch.)
- Güssow, Irmgard: Stadtanlage u. Stadtbild v. Iphofen. Würzburg, 1956, 42 p. (Mainfränkische Hefte, 25.)
- Haemmerling, Konrad: Charlottenburg. Das Lebensbild einer Stadt 1905—1955. Berlin W. 30: Kulturbuch Verl., (1955), 144 p.
- Gesch. der Stadt Hameln. Hrsg. v. H. Spanuth, T. 2. Lfg. 1. Von der Renaissance bis zur Neuzeit. Hameln: F. Seifert, 1955, 64 p.
- Heimatkroniken der Städte u. Kreise des Bundesgebietes. Bd. 1—14. Köln: Archiv f. Deutsche Heimatpflege, 1952—1955.
- Heinemann, Albrecht v.: Ein Kaufmann der Goethezeit. Friedrich Johann Justin Bertruchs Leben u. Werk. Weimar: Böhlau Nachf., 1955, 194 p.
Ism.: ZGW 4/1956, 822.
- Heinz, Dora: Linzer Teppiche. Zur Gesch. einer österreichischen Teppichfabrik der Biedermeierzeit. Wien, München: Schroll, (1956), 68 p. 16 t.
- Album Academiae Helmstadiensis I. (1572—1636), hrg. v. W. Spiess, Hannover: Selbstverl. d. Hist. Kommission f. Niedersachsen, 1955, 137 p.
- Hemmerle, Josef: Archiv des ehemaligen Augustinerklosters München. München: Zink, 1956, VIII + 178 p. (Bayerische Archivinventare. Reihe Gesamtbayern., H. 4.)
Ism.: Der Archivar 9/1956, 399.
- Hässlin, Johann Jakob: Der Gürzenich zu Köln. Dokumente aus 5 Jahrhunderten. München: Prestel, (1955), 207 p.
- Heyn, Erich: Zerstörung und Aufbau der Großstadt Essen. Bonn: Selbstverl. d. Geogr. Inst. d. Universität Bonn, 1955, 149 p. (Arbeiten z. rhein. Landeskunde H. 10)

Hobusch: 800 Jahre Gesch. des Burger Tuchgewerbes. Burg: 1955, (Veröff. z. Burger Gesch. H. 2/3.)

Hoffmann, Erich: Die Herkunft des Bürgertums in den Städten des Herzogtums Schleswig. Neumünster, 1955, 273 p. (Quellen u. Forschungen z. Gesch. Schleswig—Holsteins Bd. 27.)

Ism.: VSWG 42/1955, 370.

Isele, Eugen: Das Freiburger Münster St. Nikolaus u. seine Baulast. Rechtsgesch. einer Kirche. Freiburg: Universitätsverl., 1955, 128 p.

Ism.: ZRG Germ. 73/1956, 459.

Isztorija Harkovszkogo parovozosztroitel'nogo zavoda 1895—1917 gg. Szbornik dokumentov i materialov. [A harkovi mozdonygyár története. 1895—1917. Dokumentum- és adatgyűjtemény.] Harkov: Oblasztnoe Knizsnoe Izd., 1956, 380 p.

Janaček, Josef: Dějiny obchodu v předbělohorské Praze. [A fehérszegyi csata előtti prágai kereskedelem története.] Praha, 1955, 410 p.

Ism.: ČsČH 4/1956, 502. — HČ 3/1955, 631.

Jankuhn, Herbert: Haithabu. Ein Handelsplatz der Wikingerzeit. 3. Auflage Neumünster: Wachholtz, (1956), 256 p.

Ism.: ZOF 5/1956, 595.

Jena als mittelalterliche Stadt. Jena: Rat der Stadt, 1956, 94 p. (Bilder z. Gesch. Jenas Bd. 2.)

Juraszova, M. K.: Ocserki isztorii Omszka. [Omszk történetének vázlata.] Omszk: Omszkoe Oblasztnoe Knizsnoe Izd., 1955, 304 p.

Kaiser, Karlwerner: Das Kloster St. German v. Speyer. Anhang v. Ilse Schwidetzky: Die anthropologischen Funde vom Germansberg. Speyer, 1955, 146 p. 6 t. (Veröff. d. Pfälz. Ges. z. Förderung der Wiss. Bd. 33.)

Historicky sbornik Karlovarska. [Karlový Vary történeti évkönyve.] Karlovy Vary: Krajský Národní Vybor, 1955, 196 p.

Keckowa, Antonia: Melchor Walbach. Z dziejów kupiectwa warszawskiego XVI wieku. [Walbach Menyhért. A 16. századi varsói kereskedelem történetéből.] Warszawa: Państw. Wyd. Nauk., 1955, 203 p.

Kelbert, Heinz: Die Berufsbildung der deutschen Kaufleute im Mittelalter. Berlin: Volk u. Wissenschaft, 1956, 115 p. (Min. f. Arbeit u. Berufsbildung. Ausbildungsunterlagen. Reihe 23, H. 3.)

Kisch, G.: Forschungen zur Rechts- u. Sozialgesch. der Juden Deutschlands während des Mittelalters. Stuttgart: Kohlhammer, 1955, 312 p.

Ism.: ZRG Germ. 73/1956, 460.

Kolosz, I.: Varsava v ogne. [Varsó a tűzben.] Moszkva: Voenizdat, 1956, 108 p.

Kosztomarov, G.: Moszkovszkij Szovet v 1905 godu. [A moszkvai szovjet 1905-ben.] Moszkva: Izd. „Moszkovszkij Rabocsij”, 1955, 200 p.

Köhler, Johann: Die Keime des Kapitalismus im sächsischen Silberbergbau (1168 bis 1500). Berlin: Akademie Verl., 1955, 130 p.

Ism.: ZGW 4/1956, 615.

1905 god v Krasznnojarszke. Szbornik dokumentalnüh materialov. [1905 Krasznnojarszkan. Dokumentumgyűjtemény.] Krasznnojarszsk: Oblasztnoe Knizsnoe Izd., 1955, 363 p.

Krämer, Wolfgang: Gesch. der Stadt St. Ingbert. Von den Anfängen bis zum Ende d. 2. Weltkrieges. 2. Auflage Bd. 1—2. St. Ingbert, 1955. I.: XVI + 364 p., II: XII + 479 p.

Kuharevics, M. I.: Szamarszkij Szovet rabocsih deputatov v 1905 g. [A szamari Munkásküldöttek Szovjetje 1905-ben.] Kujbüsev: Oblasztnoe Knizsnoe Izd., 1955, 40 p.

Kuhn, Walter: Gesch. d. deutschen Ostsiedlung in der Neuzeit. Bd. I—II. Köln—

Graz: Böhlau Verl., I: XVI + 272 p., II: XI + 435 p.
Ism.: *SOF* 14/1955, 464. — *ZHV G Steier* 47/1956, 199.

Kuske, Bruno: Köln, der Rhein und das Reich. Beitr. aus fünf Jahrzehnten wirtschaftsgeschichtlicher Forschung. . . B. Köske zu seinem 80. Geburtstag. . . dargebracht v. der Stadt Köln. . . Köln—Graz: Böhlau, 1956, 299. p.

Kuznecova, L. Sz.: Sztacsecsnaja borba peterburgszkogo proletariata v 1905 godu. [A pétervári proletariátus sztrájkharca 1905-ben.] Leningrad: Lenizdat, 1955, 128 p.

Laakmann, Heinrich: Gesch. der Stadt Perna in der Deutschordenszeit (bis 1558). Marburg/L.: J-G-Herder Institut, 1956, VIII + 286 p. (Wissenschaftliche Beiträge z. Gesch. u. Landeskunde Ostmitteleuropas Nr. 23.)

Lambert—Dansette, Jean: Quelques familles du patronat textile de Lille—Armentières (1789—1914). Lille: E. Raoust, XXII + 812 p.

Latouche Robert: Les origines de l'économie occidentale (IV—XI siècle). Paris: Albin Michel, 1956, XXVII + 406 p.

Ism.: *Le Moyen-Âge*, 63/1957, 361.

Laudien, Hedwig: Von den kleinen Wundern unserer Stadt. Erinnerungen. Otterbach: Arbogast, 1956, 87 p.

(Lemper, Ernst—Friedland, Bruno) Die Abteilung für Urgeschichte der städtischen Kunstsammlungen u. ihre Arbeit in der östlichen Oberlausitz. Görlitz: Städtische Kunstsammlungen, 1955, 72 p. (Schriftenreihe der städtischen Kunstsammlungen N. F. 4.)

*Ocserki isztorii Leningrada. Tom 3. Period imperializma i burzsuzno-demokraticheszkij revolucij 1895—1917 gg. [Leningrád történetének vázlata. 3. köt.: Az imperializmus és a polgári demokratikus forradalmak korszaka, 1895—1917.] Moszkva—Leningrad: Izd. Akademii Nauk SzSzsZR, 1956, 1043 p.

Lerner, Franz: In Jahrhunderten gewachsen. Ein Beitr. z. Gesch. des Frankfurter Eisenhandels. Frankfurt a. M.: Ammelburg, 1956, 79 p.

Lincoln, E. F.: The story of Canterbury. Staples Press, 1955, 160 p.

Lucke, Helmut: Bremen im Schmalkaldischen Bund 1540—1547. Bremen, 1955. (Veröff. aus dem Staatsarchiv der Freien Hansestadt Bremen H. 23.)

Aus Lüneburgs tausendjährige Vergangenheit. Festschrift hrg. v. Ulrich Wendland. Lüneburg: Heliand Verl., 1956, 188 p.

Szovetszkij Lvov 1939—1955. Dokumentü i materialü (k 700-letiju). [A szovjet Lvov. Dokumentumok és adatok. A 700. évfordulóra.] Lvov: Kn-zsurn. izd., 1956, 707 p.

Ocserki isztorii Lvova (k 700-letiju. 1256—1956). [Lvov történetének vázlata. A 700. évfordulóra 1256—1956.] Lvov: Kn-zsurn. izd., 1956, 440 p.

Isztorija Lvova. Kratkij ocserk. [Lvov története. Rövid vázlat.] Lvov: Izd. Lvovszkogo universziteta, 1956, 294 p.

Macek, Josef: Tábor v husitském revolučním hnutí II. Tábor chudiny venkovské a mestské. [Tábor a huszita forradalmi mozgalomban. II. A falusi és városi szegénység Táborá.] Praha: Náklad. Čs. Akad. Věd, 1955, 615 p.

McGrath, Patrik: Merchants and Merchandise in Seventeenth Century Bristol. Bristol: Record Society, 1955, 40 + 315 p.

Ism.: *EHR* 9/1956, 364.

Maczak, Antoni: Sukiennictwo wielkopolskie XIV—XVII wiek. [A nagylengyelországi szövőipar a 14—16. sz.-ban.] Warszawa: Wyd. Nauk, 1955, 324 p.

Makszimova, M. I.: Anticsnüe goroda jugo-vosztocsnogo Pricsernomorja. Szinopa, Amisz, Trapezund. [A Fekete-tenger délkeleti partvidékének ókori városai. Szinope, Amisz, Trapezund.] Moszkva—Leningrad: Izd. Akademii Nauk SzSzsZR, 1956, 472. p.

Markovsky, Rudolf: Heimatbuch. Gründung u. Entwicklung der Stadt Gablonz.

- u. der Gablonzer Industrie. Gablonz a. d. N.: Kaufberer, 1955, 83 p.
- Massat, Georg: Ein Berliner erzählt aus seinem Leben, von seinen Reisen und Erlebnissen. Berlin—Charlottenburg, 1956, 224 p.
- Massé, Pierre: Essai de définition du bourg au XVIIIe siècle. Poitiers: Société des antiquaires de l'Ouest, 1956, 8 p. (Notes d'histoire révolutionnaire XI.)
- Maszlennikova, N. N.: Prisoedinenie Pszkova k Russzkomu centralizovannomu goszudarsztvu. [Pszkov hozzácساتolása a központosított orosz államhoz.] Moszkva: Izd. Leningradszkogo gosz. universziteta, 1955, 196 p.
- Matter, J.: Mitteilungen über die Gesch. von Stadt u. Tal Münster II. J., Meyss, ein münsterer Stadtschreiber aus der Zeit des dreissigjährigen Krieges. . . Münster, 1955, 47 p.
- Meyer, Hans: Das Danziger Volksleben. Würzburg: Holzner, 1956, XI + 223 p. (Marburger Ostforschungen Bd. 7.)
- Meyer—Marwitz, Bernhard: Hamburg 1945-1955. Hamburg: Hanseatische Druck. 1955, 120 p.
- Carl Moser—Nef: Die freie Reichstadt u. Republik St. Gallen. Bd. 7. Das Strafverfahren. Zürich: Orell Füssli Verl, 1955, 280 p.
Ism. : ZRG Germ. 73/1956, 493.
- *Isztorija Moszkvü. V seszti tomach. Tom V. Period imperializma i burzsuzno-demokraticheskijh revolucij. [Moszkva története. Hat kötetben. V. köt. Az imperializmus és a polgári demokratikus forradalmak korszaka.] Red. A. M. Pankratova, L. M. Ivanov, V. D. Mocsalov. Moszkva: Izd. Akademii Nauk SzSzsZR, 1955, 818 p. 1905 god v Moszkve (Iszt.-rev. ocserk. Hod szobütij i pamjatnue meszta). [Az 1905. év Moszkvában. Forradalomtörténeti vázlat. Az események menete és az emlékezetes helyek.] Red. G. D. Kosztomarov. Moszkva: Izd. „Moszkovszkij Rabocsij”, 1955, 336 p.
- Isztorija Moszkovszkogo universziteta. V dvuh tomah. Tom 1. [A moszkvai egyetem története. Két kötetben. 1. köt.] Moszkva: Izd. Moszkovszkogo gosz. universziteta, 1955, 456 p.
- Mönchen—Gladbach. Aus Gesch. u. Kultur einer rheinischen Stadt. hrg. v. Rudolf Brandts, Mönchen—Gladbach: Kühlen, 1955, 566 p.
Ism. : Rhein Vjbl. 20/1955, 373.
- Mühlbacher, Hans: Gesch. einer Bleiberger Gewerkenfamilie. Klagenfurt: Geschichtsverein f. Kärnten, 1956, 52 p. (Arch. f. vaterländische Gesch. Bd. 46.)
- Mühlmann, Ottogerd: Die Universitätsstadt Jena. Jena: Rat d. Stadt, 1956, 120 p. (Bilder z. Gesch. Jenas Bd. 3.)
- Müller, C. A.: Die Stadtbefestigung von Basel. Beschreibung der Wehranlagen nach alten Plänen u. Bildern. Basel: Helbing & Lichtenhahn, 1956, 88 p.
- Neunlinger, Brunhilde: Die Brauereien v. Hall in Tirol im 16—19 Jh. Innsbruck: Wagner, 1956, 132 p. (Tiroler Wirtschaftsstudien 2.)
- Niessen, Josef: Gesch. der Stadt Bonn. T. 1. Bonn: Dümmler, 1956.
- (Niquet, Franz): Neue Ausgrabungen des Braunschweigischen Landesmuseums im Raum Goslar (1950—1955). Goslar: Museum, 1955, 20 p.
- Novgorodszkaja arheologicseszkaja ekszpedicija. 1951. Trudü Novgorodszkoj arheologicseszkoj ekszpedicii. [A novgorodi régészeti expedició. 1951. A novgorodi régészeti expedició munkálatai.] Red. A. V. Archihovszkij, B. A. Kolcsin. Moszkva: Izd. Akademii Nauk SzSzsZR, 1956, 250 p.
- Okladnűj, G. M.: Ocserki po isztorii razvitija szovetszkogo Harkova. [Vázlatok a szovjet Harkov fejlődésének történetéből.] Harkov: Oblasztnoe Knizsnoe Izd., 1956, 359 p.
- Palmer, Otto: Das Haus »Zum Hohen Steg« an den unteren Zäunen. Zürich: Artis, (1955), 32 p.

Parthey, Gustav: Das Haus in der Brüderstrasse. Aus dem Leben einer berühmten Berliner Familie. 1955, 457 p.

*Patze, Hans: Recht u. Verfassung thüringischer Städte. Weimar: Böhlau Nachf., 1955, XXIII + 299 p. (Thüringische Archivstudien Bd. 6.)

Ism.: *Archivmitteilungen* 6/1956, 30. — *ArchivZ* 52/1956, 288. — *DAEM* 12/1956, 284. — *VSWG* 42/1955, 368.

Peterburgszkie bolszeviki v period pervoj russzkoj revoljucii 1905—1907. [A pétervári bolszevikok az első orosz forradalom időszakában, 1905—1907.] Leningrad: Lenizdat, 1956, 304 p.

Peyer, Hans—Konrad: Stadt u. Stadtpatron im mittelalterlichen Italien. Zürich: Europa Verl., 1955, 84 p. (Wirtschaft, Gesellschaft, Staat. Zürcher Studien z. allg. Gesch. 13.)

Ism.: *MIÖG* 64/1956, 334.

Pickl, Ottmar: Gesch. des Marktes Frohnleiten. Graz: Eigenverl. des Marktes Frohnleiten, 1956, XII + 324, 11 t., 2 tkp.

Ism.: *Bl. f. Heimatk.* 30/1956, 122.

Piekarczyk, Stanislaw: Studia z dziejów miast polskich v XIII i XIV w. [Tanulmányok a 13. és 14. századi lengyel várostörténet köréből.] Warszawa: Państw. Wyd. Nauk., 1955, 323 p.

Pigulevszkaja, N.: Goroda Irana v rannem szrednevekovje. [Az iráni városok a korai középkorban.] Moszkva—Leningrad: Izd. Akademii Nauk SzSzsZR, 1956, 205 p.

Pitz, Ernst: Die Entstehung der Rats Herrschaft in Nürnberg im 13. u. 14. Jh. München: Beck, 1956, IX + 168 p. (Schriftenreihe z. bayerischen Landesgesch. Bd. 55.)

Plath, Helmut—Schnath, Georg—Hildebrecht, Rudolf: Das Leineschloss. Hannover: Hahnsch Buchh., 1956, 222 p. (Hannoversche Geschichtsblätter N. F. Bd. 9. 1956, H. 4.)

Popelka, Fritz: Die Landeshauptstadt Graz im Wandel der Jahrhunderte 1471—1488. Graz, 1955, 8 p. (Kulturgeschichtliche Bilderbogen 1.)

Popp, Emil: Zur Geschichte des Königsberger Studententums 1900—1945. Würzburg: Holzner, 1955, 182 p. (Beihefte z. Jahrbuch der Albertus-Universität Königsberg.)

Ism.: *ZOF* 5/1956, 584.

Prescher, Rudolf: Der rote Hahn über Braunschweig. Luftschutzmaßnahmen u. Luftkriegsereignisse in der Stadt Braunschweig 1927—1945. Braunschweig: Waisenhaus Buchdr., 1955, 170 p.

Rabocsee dvizsenie v Baku v godü pervoj russzkoj revoljucii. Dokumentü i materialü. [A bakui munkásmozgalom az első orosz forradalom éveiben. Dokumentumok és adatok.] Baku, 1956, 567 p.

Rastoul, Alfred: Du village à la ville, Clanart de 1840 à nos jours. Clanart: l'auteur, 1955, 160 p.

Rennhofer, Friedrich: Die Augustinereremiten in Wien. Ein Beitrag z. Kulturgesch. Wiens. Würzburg: Augustinus Verl., 1956, 287 p. (Cassiciacum 13.)

*Rheinisches Städtebuch. Hrsg. v. Erich Keyser. Stuttgart: Kohlhammer, 1956, 441 p., 1 tkp. (Deutsches Städtebuch Bd. 3, 3.)

Ism.: *Rhein Vjbl.* 21/1956, 402. — *ZRG Germ.* 74/1957, 358.

Riedl, Dušan: Vývoj měst v Čechách a v Moravě. Díl I. Nástin vyvoje politického a hospodárského. Brno, 1955, 221 p.

Rivet, Felix: Une réalisation d'urbanisme à Lyon à la fin du XIXe siècle: l'aménagement du quartier Grólée 1887—1908. Lyon: „Revue de géographie de Lyon”, 1955, 84 p.

- Robida, Michel: Ces bourgeois de Paris, trois siècles de chronique familiale de 1675 à nos jours. Paris: R. Julliard, 1955, 239 p.
- Romano, R.: Commerce et prix de blé en Marseille au XVIII siècle. Paris: Colin, 1956, 190 p. (Monnaye, Prix, Conjoncture 3.)
- Rörig, Fritz: Die europäische Stadt u. die Kultur des Bürgertums im Mittelalter. Hrg. v. Luise Rörig. 2. erw. Aufl. Göttingen: Vanderhoeck & Ruprecht, 1955, 134 p. (Kleine Vanderhoeck Reihe 12—13.)
Ism.: *MIÖG* 64/1956, 333.
- Sapori, Armando: Studi di Storia Economica (secoli XIII—XIV—XV). Firenze: Bibliotheca Storica Sansoni, 1955, I—II. 32 + 1370 p.
- Schefold, Max: Alte Stadtansichten von Heilbronn. Stuttgart: Kohlhammer, (1955), 37 p. 11 t. (Veröff. d. Archivs der Stadt Heilbronn, H. 3.)
- Schefold, Max: Alte Ansichten aus Württemberg (Bd. 1.). Stuttgart: Kohlhammer, 1956, 148 p.
- Schmidt, Bernhard: Die Marienburg. Aus dem Nachlaß hrg. u. ergänzt u. mit Abbildungen versehen v. K. Hauke. Würzburg: Holzner Verl., 1955, 109 p. (Deutsche Baukunst im Osten Bd. 1.)
Ism.: *ZOF* 5/1956, 578.
- Schmitt, Georg: Die Glatzer Dekanatskirche. Ein Dokument deutscher Kultur u. Gesch. im Ostdeutschen Raum, 1956. 56 p. (Grafschaft Glatzer Buchring Bd. 12.)
- Schmitz, Hermann: Colonia Claudia Ara Agrippinensium. Köln: Verl. Der Löwe, 1956, 280 p. (Veröff. d. Kölnischen Geschichtsvereins 18.)
- Schmitz—Linnartz, Günter: Die Entwicklung d. Düsseldorfer Gerichtswesens bis zur Gerichtserkundung i. J. 1555. 1956, 108 + 64 p.
Ism.: *ZRG Germ.* 73/1956, 526.
- Schulze, Friedrich: Aus Leipzigs Kulturgeschichte. Beiträge. Leipzig: Bibliographisches Institut, 1956, 105 p. (Leipziger stadtgesch. Forschungen Bd. 5.)
- Schulze, Rudolf: Gesch. der Stadt Warendorf. I. Das Mittelalter. Warendorf Westf.: Leopold, 1955, 255 p. (Quellen u. Forschungen z. Gesch. der Stadt Warendorf Bd. I.)
- Schwab, Ludwig: Regensburg im Aufruhr. Der Freiheitskampf einer Stadt 1485—1521. Ereignisse u. Merkwürdigkeiten. Regensburg: Mittelbayerische Druck., 1956, 79 p.
- Schwarzwälder, Herbert: Entstehung u. Anfänge der Stadt Bremen. Ein Beitrag z. Gesch. d. norddeutschen Städtewesens. Bremen: Schünemann, 1955, 312 p., 1 tkp. (Veröff. aus dem Staatsarchiv der Freien Hansestadt Bremen H. 24.)
- Seydewitz, Max: Die unbesiegbare Stadt. Zerstörung u. Wiederaufbau v. Dresden, 1956, 447 p.
- Sitov, N. F.: Rabocsie Petrozavodszka v godü pervoj russzkoj revoljucii. [A petrozavodszki munkások az első orosz forradalom éveiben.] Petrozavodszk: Goszizdat Karel. ASzSzR, 1956, 104 p.
- Sittler, Lucien: La viticulture et le vin de Colmar à travers les siècles. Colmar: Alsacia, 1956, 156 p.
Ism.: *Rhein Vjbl.* 21/1956, 434.
- Spethmann, Hans: Der Stadthügel zur Zeit von Lübecks Gründung. Skizzen u. Studien. T. I. Lübeck: Lübecker Nachrichten, 1956, 196 p. (Mitteilungen d. Geogr. Ges. u. Naturhist. Museums in Lübeck 46.)
- Stadelmann, Rudolf—Fischer, Wolfram: Die Bildungswelt des deutschen Handwerkers um 1800. Studien zur Soziologie des Kleinbürgers im Zeitalter Goethes. Berlin, 1955, 258 p.
- Stierling, Hubert: Goldschmiedezeichen von Altona bis Tondern. Bd. 2. Der Silber-

- schmuck der Nordseeküste, hauptsächlich in Schleswig—Holstein. Neumünster: Wachholtz, 1955, 416 p.
- Stolze, Alfred Otto: Die Sünfzen zu Lindau. Das Patriziat einer schwäbischen Reichstadt. Hrg. v. B. Zeller. Lindau u. Konstanz: J. Thorbecke, 1956, 261 p. *Ism.*: *ZRG Germ.* 74/1957, 452.
- Stursberg, E. Erwin: Zur älteren Gesch. Lenneps. Remscheid: Stadtarchiv, 1956, 132 p. (Beitr. z. Gesch. Remscheids H. 7.)
- 700 Jahre Stadt Sursee 1256—1956. Sursee: Küng, 1956, 302 p.
- Suter, Rudolf: Basel u. das Erdbeben von 1356. Basel: Helbing & Lichtenhahn, 1956, 88 p.
- Testart, Paul: Épinal à travers les siècles des origines à 1950. Nancy: Impr. de Humblot, 1956, 340 p.
- Teuchert, Wolfgang: Die Baugesch. der Petrikirche z. Lübeck. Lübeck: Schmidt—Röhmbild, (1956), 104 p. (Veröff. z. Gesch. d. Hansestadt Lübeck Bd. 15.)
- Thomas, J.: A History of the Leeds Clothing Industry. Hull: University of Hull, 1955, 62 p.
- Tihomirov, M. N.: Kresztjanszkie i gorodszkie vossztanija na Ruszi XI—XIII vv. [Paraszti és városi felkelések a 11—13. századi Oroszországban.] Moszkva: Goszpolizdat, 1955, 278 p.
- *Tihomirov, M. N.: Drevnerusszkie goroda. Moszkva: Goszpolizdat, 1956, 477 p. Beiträge zur Landeskunde Tirols. Klebelsberg Festschrift. Innsbruck: Universitätsverl. Wagner, 1956, 249 p. (Schlern-Schriften 150.)
- Tloczek, I. F.: Miasteczka rolnicze w Wielkopolsce. [Agrárvárosok Nagylengyelországban.] Warszawa: Budownictwo i Architektura, 1955, 238 p.
- Tolokonszkij, N. I.: Orehovo—Zuevskaja sztaccka 1885 g. [Az 1885. évi orehovo—zujevoi sztrájk.] Moszkva: Goszpolizdat, 1956, 128 p.
- Trapé, Claude: Histoire generale de la ville d'Ax-les-Thermes. La ville sous Henri IV, Louis XIII et Louis XIV. 1610—1715. Toulouse: impr. de Soubiron, 1956, 79 p. (Sokszorosított)
- Tremmel, Ferdinand: Der Frühkapitalismus in Innenösterreich. Graz: Leykam Verl., 1954, 173 p. 1 tkp. *Ism.*: *VSWG* 42/1955, 61.
- Uerdinger Festschrift. Zur siebenhundertjahrfeier d. Rheinstadt. Hrg. v. E. Feinendegen, V. Jakobowicz u. H. Trebels. Krefeld—Uerdingen: Verl. d. Uerdinger Heimatbundes, 1955, 292 p.
- Valdelièvre, Pierre: Les Statues et les portes de Lille. Lille: E. Raoust, 1955, I—II.
- Veit, Ludwig: Nürnberg u. die Feme. Nürnberg: Selbstverl. d. Vereins, 1955, VIII + 271 p. (Nürnberger Forschungen hrg. v. Ver. f. Gesch. der Stadt Nürnberg.) *Ism.*: *MIÖG* 64/1956, 276. — *ZRG Germ.* 73/1956, 482.
- Vendrih, G. A.: 1905 god v Irkutzke (Kratkij ocserk). [Az 1905. év Irkutzkban. Rövid vázlat.] Irkutzk: Oblasztnoe Knizsnoe Izd., 1955, 48 p.
- Aus der Vor- u. Siedlungsgesch. der Stadt Viersen. Viersen: Stadt Viersen, 1956, 282 p.
- Wachowiak, Bogdan: Port średniowiecznego Szczecina. [A középkori Stettin kikötője.] Gdańsk, 1955, 85 p.
- Festschrift zur 1200-Jahr-Feier von Wackernheim. Ingelheim: Hist. Verein, 1956, 60 p. (Beitr. z. Ingelheimer Gesch. H. 7.)
- Wais, Gustav: Stuttgart im neunzehnten Jh. 150 Bilder mit stadtgeschichtlicher, baugeschichtlicher u. kunstgeschichtlicher Erläuterung. Stuttgart: Dt. Verl., 1955, 150 p.
- Wartburg, Wolfgang: Zürich und die französische Revolution. Die Auseinandersetzung einer patriarchalen Gesellschaft mit der ideellen und politischen Einwir-

- kungen der französischen Revolution. Basel—Stuttgart: Helbing & Lichtenhahn, 1956, 484 p. (Basler Beiträge z. Geschichtswiss. Bd. 60.)
- Weber, F. M.: Ehingen. Geschichte einer Donaustadt. Ehingen: Stadt, 1955, 423 p.
- Weidle, Karl: Die Entstehung von Alt-Tübingen. Tübingen: Laupssche Buchhandlung, 1955, VIII + 68 p. (Tübinger hist. Darstellungen Bd. 2.)
- Wernli, Fritz: Die Gründung der Stadt Baden im Aargau. Affoltern a. A.: Aehren, 1955, 72 p.
- Der Raum Westfalen. Bd. II. Untersuchungen z. seiner Gesch. u. Kultur, hrg. v. H. Aubin u. F. Petri. Münster: Aschendorff, 1955, 460 p.
Ism.: *Rhein Vjbl.* 21/1956, 409. — *ZRG Germ.* 73/1956, 479.
- Westfalen, Hanse: Ostseeraum. Beitr. v. T. v. Winterfeld, A. K. Hömberg, P. Johansen, H. Thümler, B. Riering. Münster: Aschendorff, 1955, 208 p. (Veröff. d. Provinzialinstituts f. westf. Landes- u. Volkskunde I. 7.)
Ism.: *DAEM* 12/1956, 616. — *Rhein Vjbl.* 20/1955, 369.
- Wilckens, Leonie v.: Tageslauf im Puppenhaus. Bürgerliches Leben vor 300 Jahren. München: Prestel, (1956), 46 + 40 p. (Bilder aus deutscher Vergangenheit Bd. 5.)
- Das Wildt'sche Haus am Petersplatz zu Basel. Denkschrift. Hrg. zu seiner Einweihung als Stätte akademischer Arbeit und Geselligkeit. Basel: Helbing & Lichtenhahn, 1955, 95 p.
- Willems: Stolberger Burgherren und ihre Nachkommen in alten Urkunden rheinischer Geschichte (1118—1364). 1955 (Heimathefte d. Stadt Stolberg [Rhl.])
- Wilms, Heinrich: Reimscheid im Spiegel zeitgenössischer Darstellungen aus drei Jahrhunderten. Reimscheid: Stadtarchiv, 1955 (Heimatkundliche Hefte des Stadtarchivs Reimscheid Nr. 1.)
- Winterfeld, Luise v.: Geschichte der Freien Reichs- u. Hansestadt Dortmund. 2. erw. Auflage. Dortmund: Ruhfus, 1956, XII + 219 p., 6 tkp.
- Wohlthmann, Hans: Worpsswede. Die ersten Worpssweder Maler und ihre Bedeutung für die deutsche Kunst. Stade, 1955, 38 p. (Einzelschriften des Stader Geschichts- u. Heimatvereins Nr. 1.)
- Wohlthmann, Hans: Die Geschichte der Stadt Stade an der Niederelbe. Stade: Verl. d. Stader Geschichts- u. Heimatvereins, 1956, 319 p. (Einzelschriften des Stader Geschichts- u. Heimatvereins Nr. 9.)
- Wunder, Gerhard—Lenckner, G.: Die Bürgerschaft der Reichsstadt Hall von 1395 bis 1600. Stuttgart/Köln: Kohlhammer, 1956. (Württembergische Geschichtsquellen, 25.) 708 p.
Ism.: *Rhein Vjbl.* 21/1956, 408.
- Wymer, Norman: The story of Winchester. Staples Press, 1955, 120 p.
- Zeman, Adolf: Hospodarska a sociální skladba Plzně na počátku 18 století. [Pilsen gazdasági és társadalmi összetétele a 18. sz. elején.] Plzeň: Krajsk. Nákl. 1955, 193 p.
- Ziehm, Ernst: Aus meiner politischen Arbeit in Danzig, 1914—1939. Marburg a. L.: J-G-Herder Institut, 1956, VII + 200 p. (Wiss. Beitr. z. Gesch. u. Landeskunde Ost-Mitteleuropas Nr. 25.)
- Zilbermayr, Ignaz: Noricum, Bayern und Österreich. Lorch als Hauptstadt u. die Einführung des Christentums. 2. Aufl. Horn N. Ö.: Berger, 1956, XXII + 555 p.
- Zimmermann, Walter: Das Münster zu Essen. Die Kulturdenkmäler des Rheinlands, hrg. v. W. Zinn. Beiheft 3. Verl. Essen: Fredebeul & Koenen, 1956, 308 p. + 14 t.
Ism.: *Rhein Vjbl.* 21/1956, 390.
- Zymon—Debicki, Henryk: Burza nad miastem (Szkice wrocławskie). [Tűzse a város felett. Boroszlói vázlatok.] Wrocław: Wojewod. Komitet Frontu Narod., 1955, 101 p.

4. Folyóiratcikkek

- Aders, Günter: Die Düsseldorfener Bevölkerung im J. 1738. *Düsseldorfer Jb.* 48/1956, p. 104—119.
- Amman, Hektor: Die französische Südostwanderung im Rahmen der mittelalterlichen französischen Wanderungen. *SOF* 14/1956, p. 408—428.
- Arcihovszkij, A. V.: Raszkopi 1954 goda v Novgorode. [Az 1954. évi novgorodi ásatások.] *VI* 1955, 2. sz. 61—68. p.
- Arcihovszkij, A. V.: Raszkopi 1955 goda v Novgorode. [Az 1955. évi novgorodi ásatások.] *VI* 1955, 3. sz. p. 66—74.
- Aubin, Hermann: Stufen und Triebkräfte der abendländischen Wirtschaftsentwicklung im frühen MA. *VSWG* 42/1955, p. 1—39.
- Belikov, V. Je: Partijnaja organizacija Petrograda v borbe protiv Judenicsa letom 1919 goda. [A pétervári pártszervezet a Jugyenic elleni harcban 1919 nyarán.] *VI* 1956, 1. sz. p. 31—44.
- Beránek, Karel: Obchodní a tovární inspekce v Praze. [Kereskedelmi és áruellenőrzés Prágában.] *Sb. arch. práci* 5/1955, 1. sz. p. 51—60.
- Beszszonova, V. I.: Moszkovszkij universzitet v pervüe godü szovetszkoi vlaszti. [A moszkvai egyetem a szovjethatalom első évében.] *VI* 1955, 5. sz. p. 54—63.
- Bojarsinova, Z. Ja.: Volnenija v Tomszke v XVII veke. [Felkelések Tomszkban a 17. században.] *VI* 1956, 6. sz. p. 109—115.
- Bor—Ramenszkij, Je. G.: Iz isztorii oboronü Sztalingrada v 1942 g. [Sztalingrád védelmének történetéből 1942-ben.] *Isztoricseszkie Zapiszki*, 1955, 53. köt. p. 3—28.
- Bovükin, V. I.—Latüseva, O. I.: Moszkovszkij universzitet v revolucii 1905—1907 godov. [A moszkvai egyetem az 1905—1907. évi forradalomban.] *VI* 1955, 4. sz. p. 49—58.
- Brandt, Ahasver v.: Das Ende der Hanseatischen Gemeinschaft. Ein Beitrag z. neuesten Gesch. der drei Hansestädte. *Hansische Geschbl.* 74/1956, p. 65—96.
- Kolektiv pracovníkov mesta Bratislavy: Bratislavské prvé mája (1890—1918) v svetle dokumentov archivu mesta Bratislavy. [Pozsony város levéltári dolgozóinak kollektívája: A pozsonyi május elsejék a pozsonyi városi levéltár dokumentumainak világitásában (1890—1918).] *Sb. arch. práci* 5/1955, 2. f. p. 3—25.
- Bronder, Hans: 750 Jahre Dresdener Gärten und Parks. *Heimatk. Bl. d. Bez. Dresden*, 1956, 10/11. sz. p. 2—28.
- Bruchmann, Karl G.: Das Goslarer Stift Großes Heiliges Kreuz („Neues Hospital“ zu St. Johann) in den ersten beiden Jahrhunderten seines Bestehens (1254—1454). *Braunschweigisches Jb.* 36/1955, p. 53—98.
- Brunner, Otto: »Bürgertum« und »Feudalwelt« in der europäischen Sozialgesch. *GWU* 7/1956, p. 599—614.
- Bruwier, M.: La bourgeoisie foraine en Hainaut au moyen âge. *Rev. Belg. de philologie et d'hist.* 33/1955, p. 900—920.
- Buxtorf, Peter: Die letzten Beerdigungen im Münsterkreuzgang zu Basel. *Legende u. Wirklichkeit. Basler Ztschr. f. G.* 55/1956, p. 137—144.
- Carlen, Louis: Der Pranger in Wallis. *ZRG Germ.* 73/1956, p. 396—404.
- Cejtlin, D. A.: Fabricsno-zavodszkie komitetü Petrograda v fevrale-oktjabre 1917 goda. [A pétervári üzemi bizottságok 1917. február—októberben.] *VI* 1956, 11. sz. p. 86—97.
- Croon, Helmut: Die Einwirkungen der Industrialisierung auf die gesellschaftliche Schichtung der Bevölkerung im rheinisch-westfälischen Industriegebiet. *Rhein. Vjbl.* 20/1955, p. 301—316.
- Czeike, Felix: Ratsbürger und Honoratioren im 15. Jh. *JVGWien* 12/1956, p. 97—129.

- Csaadeva, O. N.: Szoldatszkie maszszü Petrogradszkogo garnizona v podgotovke i provedenii Oktjabrskzogo vooruzsennogo voszsztanija. [A pétervári helyőrség katonatömegei az Októberi Fegyveres Felkelés előkészítésében és végrehajtásában.] *Isztoricseszkie Zapiszki* 1955, 51. köt. p. 3—44.
- Demand, Karl E.: Aktuelle Fragen des kommunalen Wappenwesens. *ArchivZ* 52/1956, p. 116—126.
- Demenovszkij, G. M.—Raszsetnova, I. M.—Szimonova, M. Sz.: 1905 god v Szaratove. [Az 1905. év Szaratovban.] *Isztoricseszkie Zapiszki* 1955, 54. köt. p. 74—104.
- *Dirk, Jellema: Frisian Trade in the Dark Ages. *Speculum* 30/1955, p. 15—36. *Ism.*: *HZ* 180/1955, 172. p.
- Dösseler, E.: Die bergischen Besitzungen der alten stadtkölnischen Stifter u. Abteien. *Düsseldorfer Jb.* 48/1956, p. 199—263.
- Dziewulski, Władysław: Bytom średniowieczny do końca XV wieku. [A középkori Bytom a 15. század végéig.] *Dziewec wieków Bytomia*. Stalinogród, 1956, p. 13—47.
- Dziewulski, Władysław: Jak rosła Legnica. [Hogyan fejlődött Legnica (Lägnitz).] *Kwart.* *Opolski* 2/1956, p. 24—44.
- Eisenbach, A.: Struktura ludności żydowskiej w Warszawie w świetle spisu 1810. [A zsidó lakosság struktúrája az 1810-i irat fényében.] *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego* 1955, p. 73—121.
- Ennen, E.: Les différents types de formation de villes européennes. *Le Moyen Âge* 62/1956, p. 397—411.
- Favresse, F.: Sur un passage du privilège ducal du 12 juin 1306 concernant la gild bruxelloise de la draperie. *R. belge de philologie et d'hist.* 33/1955, p. 602—609.
- Favresse, F.: Les draperies bruxelloises en 1282. *R. belge de philologie et d'hist.* 33/1955, p. 295—316.
- Fliedner, Siegfried: Zur Baugesch. der Pfarrkirchen St. Martini u. St. Ansgarii in Bremen. *Bremisches Jb.* 44/1955, p. 306—317.
- Fohlen, Claude: La concentration dans l'industrie textile française au milieu du XIX. siècle. *R. d'hist. moderne et contemporaine* 2/1955, p. 46—58.
- Fourquin, G.: La population de la région parisienne aux environs de 1328. *Le Moyen Âge* 62/1956, p. 63—91.
- Francastel, Pierre: Versailles et l'architecture urbaine au XVIIe siècle. *Annales. Économies. Sociétés. Civilisations* 10/1956, p. 465—479.
- Freudenthaler, Josef: Leobener Testamente nach der Rekatholisierung des Bürgertums. *Bl. f. Heimatk.* 29/1955, p. 23—27.
- Geremek, B.: Ze studiów nad stosunkami gospodarczymi między miastem a wsia w Prusach, Krzyżackich w pierwszej połowie XV wieku. [Tanulmányok a falu és a város közötti gazdasági viszonyról. A keresztesek Poroszországában a 15. sz. első felében.] *PH* 47/1956, p. 48—102.
- Geyer, R.: Neuerscheinungen z. Wiener Geschichte 1945—1954. *MIÖG* 63/1955, p. 81—96.
- Gindin, I. F.: Moszkovszkie banki v period imperializma (1900—1907 gg). [A moszkvai bankok az imperializmus időszakában 1900—1907.] *Isztoricseszkie Zapiszki*, 1956, 58. köt. p. 38—106.
- Graus, František: Die erste Krise des Feudalismus. *ZGW* 3/1955, p. 552—592. *Ism.*: *ČsČH* 3/1955, 346.
- Graus, František: Tři zlomky kupeckých knih z doby předhusitské. [Három kereskedőkönyv töredéke a huszitizmus előtti korszakból.] *ČsČH* 4/1956, p. 644—654.
- Haarnagel, Werner: Die frühgeschichtliche Handelsiedlung Emden und ihre Entwicklung bis ins MA. Darstellung der Grabungen auf der Stadtwarf Emden aus den J. 1951 bis 1953 und ihre Ergebnisse. *Friesisches Jb.* 35/1955, p. 9—78.
- Halder, Nold: Die Wappen der vor 1600 in Lenzburg nachgewiesenen Bürgergeschlechter und Schultheissenfamilien. *Argovia* 67/1955, p. 353—368.

- Haman, Manfred: Stadtarchive und hansische Geschichtsforschung. Archivmitt. 6/1956, p. 90—92.
- HAMPL, F.: Die Gründung von Konstantinopel. SOF 14/1956, p. 9—21.
- Arbeitstagung des Hansischen Geschichtsvereins in Schwerin. Archivmitt. 6/1956, p. 136.
- Harakšim, E. Ludovit: Vzbura v Prievidzi r. 1771. [Zendülés Privigyén 1771-ben.] HŠtudie 1/1955, p. 7—31.
- Heitz, Gerhard—Unger, Manfred: Hansische Forschungen in der DDR. ZGW 4/1956, p. 1055—1056.
- Helm, Karl: Bremens Holzschiffbau von MA bis zum Ausgang des 19. Jh. Bremisches JB. 44/1955, p. 175—243.
- Henser, Kurt: Das Solinger Messerhandwerk. Ein Beitr. z. seiner Gründungsgesch. Veröffn. d. Stadt Solingen, 1955, p. 17—35.
- Holz, K. B. Walter: Erschliessung des Geschichtsgutes im Stadtarchiv Hager. Der Archivar 8/1955, p. 29—40.
- *Horváth, Pavel: Obchodné styky Levoče s Poľskom v druhej polovici XVI. stor. [Lőcse kereskedelmi összeköttetései Lengyelországgal a 16. sz.-ban.] HŠtudie 1/1955, p. 105—145.
- Höhl, Gudrun: Städtische Funktionen Bambergers im Spiegel der Stadtlandschaft. JFränkLf. 15/1955, p. 7—30.
- Huščava, Alexander: Príspěvok k dejinám vývinu mier na Slovensku. [Adalék a mértékek kialakulásának történetéhez Szlovákiában.] HŠtudie 1/1955, p. 188—204.
- Ivanova, O. A.: Moszkovszkoe voenno-techniceszkoe bjuro RSzDRP (1906—1907 gg.). [Az OSZDMP moszkvai katonai-technikai irodája, 1906—1907.] Isztoricseszkie Zapiszki, 1956, 55. köt. p. 210—252.
- Jakovlev, N. N.: Moszkovszkie bolsevikoi vo glave dekabrszkogo voozrusennogo voszsztanija 1905 goda. [A moszkvai bolsevikok az 1905. évi decemberi fegyveres felkelés élen.] VI 1955, 12. sz. p. 3—18.
- Janáček, Josef: České soukenictví v 16. stol. [A cseh posztókészítés a 16. században.] ČsČH 4/1956, p. 553—590.
- Jeannin, Pierre: Le cuivre, les Fugger et la Hanse. Annales. Economies, Sociétés, Civilisation 10/1955, p. 229—236.
- Jonca, Karol: Rozwój przemysłu górniczno-hutniczego w Bytomiu i w regionie bytomskim (od połowy XIX do 1917). [A bányászati és kohászati ipar fejlődése Bytomban és környékén a 19. sz. derekától 1917-ig.] Dziewec wieków Bytomia. Stalinoród, 1956, p. 223—273.
- Kafengauz, B. B.: Voszsztanie v Pszkove v 1483—1486 gg. [Az 1483—1486. évi pszkovi felkelés.] Isztoricseszkie Zapiszki 1955, 50. köt. p. 297—308.
- Kalinowski, Wojciech: Rozbudowa Radomia w latach 1815—1830. [Radom kiépítése 1815—1830.] Studia z historii budowy miast. Warszawa, p. 141—180.
- Karnapp, Walter: Der Fahnenträger auf dem Rathausturm in Danzig. ZOF 5/1956, p. 511—523.
- Kellenbenz, Hermann: Diego und Manoel Teixeira und ihr Hamburger Unternehmen. VSWG 42/1955, p. 289—352.
- Kelner, Je. I.: Trudjascieszja Szevasztopolja v borbe sz gitlerovszkimi zahvatcsikami (1941—1942 gg.). [A szevasztopoli dolgozók a hitleri hódítók elleni harcban 1941—1942.] VI 1956, 9. sz. p. 101—110.
- Kirchner, Walter: Über den russischen Außenhandel zu Beginn der Neuzeit. VSWG 42/1955, p. 40—56.
- Klaar, Albert: Die Umwandlung des Wiener Stadtbildes. JVGWien 12/1955, p. 182—197.
- Klebel, E.: Der Handel und seine Organisationsform in Regensburg. Jbericht der

- Ind. u. Handelskammer Regensburg, (1956), 15. p.
- Kleinstück, Erwin: Antlitz und Zukunft der Stadt. Zum Wiederaufbau der Frankfurter Innenstadt. Arch. f. Frankfurts Gesch. u. Kunst. V/2 Bd. 1956, p. 15—35.
- Knechtel, Otto: Ur-Bremen vom Kaufmann aus gesehen. Bremisches Jb. 44/1955, p. 285—292.
- Kolodziejczyk, R.: Z zagadnien ksztaltowania sie burzuczaji polskiej. [A lengyel burzsoázia kialakulásának kérdéseiről.] KH 63/1956, p. 12—54.
- Korn, Otto: Siegel und Wappen der Stadt Düsseldorf. Düsseldorfer Jb. 47/1955, p. 10—25.
- Kovalenko, D. A.: Rabota petrogradszkih rabocsih na oboronu (oszen 1918 g.—oszen 1919 g.). [A pétervári munkások védelmi munkája 1918 ősze—1919 ősze.] Isztoriceszkie Zapiszki 1955, 51. köt. p. 100—132.
- Kowalenko, Wladyslaw: Dalsze badania nad starolslowianskimi portami na Baltyku z XI—XIII w. [Újabb kutatások a baltikumai ősszláv kikötőkről a 11—13. sz.-ból.] Przegląd Zachodni 11/1955, 1—2. sz. p. 164—197.
- Kratochwill, Max: Die Gründung des Wiener Bürgerspitals. JVGWien 12/1955, p. 84—96.
- Krügel, H.: Itinerarstudien zur Balthasar Schrantenbachs Romreise. Mitt. d. Oberhessischen Geschver. N. F. 41/1956, p. 22—45.
- Kuczynsky, Jürgen: Kryzys feudalizmu w Niemczech. [A feudalizmus válsága Németországban.] PH 46/1955, p. 295—316.
- Kuznecova, L. Sz.: Sztacsecsnaja borba rabocsih Peterburga v janvare 1905 goda. [A pétervári munkások sztrájkharca 1905. januárjában.] VI 1955, 1. sz. p. 11—25.
- Kühndel, Jan: Fuggerove na Slezsku. [A Fuggerek Sziléziában.] Slezský sb. 53/1955, p. 42—60.
- Kühndel, Jan: Jan Dernschwam, vzdelaný faktor Fuggerovcov na Slovensku (1494—1567). [J. Dernschwam, a Fuggerek művelt faktora Szlovákiában, 1494—1567.] HŠtudie 1/1956, p. 168—187.
- Lazarev, V. N.: Novgorodszkaja zsvopisz poszlednej treti XIV v. i Teofan Grek. [A novgorodi festészet a 14. sz. utolsó harmadában és a Görög Theophanos.] Szovetszkaja Archeologija 22/1956, p. 212—236.
- Lehotská, Darina: Vývoj manufaktury v Bratislave v 18. stor. [A manufaktúrák fejlődése Pozsonyban a 18. sz.-ban.] HŠtudie 1/1955, p. 32—49.
- Lehotská, Darina: Bratislavská mincovňa v stredoveku. [A pozsonyi pénzverő a középkorban.] HŠtudie 2/1956, p. 216—241.
- Lehovec, Otto: Die Rangordnung der Städte in Böhmen 1830 und 1940. Ein Beitrag zur Verstädterung. ZOF 5/1956, p. 58—67.
- Levin, S. M.: Lenin v Peterburge v 1905. g. [I. V. Lenin Pétervárott 1905-ben.] VI 1955, 6. sz. p. 3—12.
- Liagre, Léone: Le commerce de l'alun en Flandre au Moyen-Âge. Le Moyen-Âge 61/1955 p. 177—206.
- Ljubinszkij, V. Sz.: Novüe dannie o majszkijh volnenijah 1775 g. v Parizse. [Új adatok az 1775. májusi párizsi megmozdulásokról.] VI 1955, 11. sz. p. 113—117.
- Lozinszkij, A. A.: Borba za vlaszt v parizsszkom municipalitete poszle „dnja barrikad” (1588 nacsalo 1589). [Harc a hatalomért a párizsi municipalitásban a „barrikádok napja” után 1588—1589 eleje.] Szrednie Veka 1956, 8. köt. p. 257—294.
- Lüdewig, Albert: Die Ausgrabungen in der Nicolikirche zu Berlin. Jb. f. brandenburgische Landesgesch. 6/1955, p. 16—19.
- Mainus, František: Tešinské veletrhy v letech 1775—1782. [A teseni vásárok 1775—1782. években.] Slezský sb. 53/1955, p. 305—339.
- Małowist, Marian: Z hospodářské problematiky krise feudalizmu ve XIV a XV. stol. [A feudalizmus gazdasági válságának problematikája a 14. és 15. században.] ČsČH 4/1956, p. 85—99.

- Massiet, J. du Biest: La propriété foncière et les tenures urbaines dans la cité d'Évreux du XI au XVIII siècle. *Ie Moyen Âge* 61/1955, p. 433—447.
- Matthaei, Georg: Die Lage der Lüneburger Elbschiffahrt im 16. u. 17. Jh. *Lüneburger Bl.* 1955, p. 70—79.
- Michaelis, Rudolf: Die Burg Thorun (Tharandt) u. die erste Erwähnung Dresdens am 31. März 1206. *Heimatbl. f. d. Bez. Dresden.* 1956, 14/15. p. 47—60.
- Miller, Max: Neue Wege in der Pflege des kommunalen Archivguts. *Der Archivar* 9/1956, p. 291—296.
- Morelowski, Marian: Wykopalska na terenie lewobrzeznego zamku Piastów we Wrocławiu. [Ásatások a balparti Piast-vár területén Boroszlóban.] *Ochrona zabytków* 8/1955, p. 10—16.
- Mündhenke, Herbert: Hospital u. Stift zum Hl. Geist in Hannover 1256—1956. *Hannoversche Geschbl. N. F.* 10/1956, p. 5—102.
- Müller, Christian Adolf: Die Burgen in der Umgebung von Basel und das Erdbeben von 1356. *Basler Ztschr. f. G.* 55/1956, p. 25—74.
- Noack, Werner: Die Stadtanlage von Feldkirch. *Alemann. Jb.* 1956, p. 273—282.
- Palmquist, Arne: Auswanderung Aachener Arbeiter und Unternehmer nach Schweden vom 16. bis 18. Jh. u. ihre Lage in Stockholm am Ende des 18. Jh. *Z. d. Aachener Geschv.* 66—67/1954—55. p. 169—181.
- Perrat, Ch.—Praver, P.: Une tenure en bourgeoisie de Morée au XIIIe siècle. *R. hist. de droit français et étranger.* 1955, p. 99—102.
- Petrova, L. F.: Peterburgszkij Szovet rabocsih deputatov v 1905. godu. [A pétervári munkásküldöttek Szovjetje 1905-ben.] *VI* 1955, 11. sz. p. 25—40.
- Pfeiffer, A.: Baupolizei in der mittelalterlichen Stadt. *Mitt. d. Oberhessischen Geschv. N. F.* 41/1956, p. 46—78.
- Pirchegger, Hans: Rottenmanns Entwicklung zur Stadt. *ZHVGSteier* 42/1956, p. 43—55.
- Plath, Helmut: Zur Baugesch. des Minoritenklosters an der Leinstraße in Hannover. *Hannoversche Geschbl. N. F.* 9/1956, p. 1—17.
- Poll, Bernhard: das Schicksal Aachens im Herbst 1944. *Z. d. Aachener Geschv.* 46—47/1954—1955, p. 193—268.
- Pozdišovský, Štefan: Čechovi učni v Trenčine v 16—18. stor. [A céhbéli tanoncok Trencsénben a 16—18. sz.-ban.] *HŠtudie* 2/1956, p. 139—152.
- Probszt, Günter: Die niederungarische Bergstädte und ihr Schrifttum. *ZOF* 5/1956, p. 544—555.
- Rabinovics, M. G.: O nacsalnoj isztorii Moszkovszkogo Kremlja. [A moszkvai Kreml kezdetéről.] *VI* 1956, 1. sz. 125—129.
- Ramackers, Johannes: Das Grab Karls des Großen und die Frage nach dem Ursprung des Aachener Oktogons. *HJb.* 75/1956, p. 123—153.
- Reketzki, Else: Die Wiener Rauchfangkehrer. *JVGWien* 12/1955—1956, p. 198—250.
- Renouard, Yves: Lumières nouvelles sur les hommes d'affair italiens du moyen-âge. *Annales. Economies, Sociétés, Civilisations* 10/1956, p. 63—78.
- Rius, José Ma. Font.: Neuere Arbeiten zur spanischen Städtegeschichte. *VSWG* 42/1955, p. 137—151.
- Rolova, A. D.: Ekonomicseskij sztroj Florencii vo vtoroj polovine XV v i XVI v. [Firenze gazdasági struktúrája a 15. sz. második felében és a 16. sz.-ban.] *Szrednie Veka* 1956, 8. köt. p. 217—237.
- Rosenthal, Heinz: Die Entstehung der Solinger Zunftprivilegien. *Veröff. d. Stadt Solingen* 1955, p. 1—16.
- Roszlova, A. Sz.: Pervüe masszovüe politicseszkie vüsztuplenija peterburgszkih rabocsih. [A pétervári munkások első tömeges megmozdulásai.] *VI* 1956, 2. sz. p. 88—95.

- Rödiger, Paul: Vom Archiv einer kleiner Stadt. Archivmitt. 5/1955, p. 16—18
- Ründzjunszkij, P. G.: Kresztjane i gorod v doreformennoj Roszszii. [A parasztlak és a város a jobbágyreform előtti Oroszországban.] VI 1955, 9. sz. p. 26—40.
- Schindler, Reinhard: Hamburgs Frühzeit im Lichte der Ausgrabungen. ZVHamburg G 43/1956, p. 49—72.
- Schmidt, Gerhard: Der Austausch von Schriftgut zwischen dem Archiv u. der Bibliothek in Dresden im 19. Jh. Archivmitt. 6/1956, p. 4—9.
- Schmitz—Cliever, Egon: Pest u. pestilenzianische Krankheiten in der Gesch. der Reichstadt Aachen. Z. d. Aachener Geschv. 66—67/1954—1955, p. 108—168.
- Schultheiss, Werner: Die Entdeckung Amerikas u. Nürnberg. Beiträge z. Kultur- u. Wirtschaftsgesch. der Reichstadt. JFränkLf. 15/1955, p. 171—200.
- Schultheiss, Werner: Windsheim 188—1955. Von der Ackerbürgerstadt zum Industrieort. JFränkLf. 16/1956, p. 493—504.
- Schwarzwälder, Herbert: Bremens Weserbrücke im MA. Bremisches Jb. 44/1955, p. 292—298.
- Šebánek, Jindřich—Dusková, Sáša: Česká listina doby Přemyslovské. III. Listina mest a jejich obyvatel. [A Premislidák korának cseh oklevele. III. A városok és lakóik oklevelei.] Sb. arch. práci 6/1956, p. 99—145.
- Sieber, Marc: Die Universität Basel im 16. Jh. u. ihre englische Besucher. Basler Z. f. G. 55/1956, p. 75—112.
- Siegrist, Jean Jacques: Lenzburg im MA u. im 16. Jh. Ein Beitrag z. Verfassungs- u. Wirtschaftsgesch. der Kleinstädte. Argovia 67/1955, p. 5—391.
- Sikora, Albert: Die älteste Wasserleitung in Graz. ZHVGSteier 47/1956, p. 96—110.
- Sommer, Jakob: Aachener Altertumsfunde aus den J. 1952—1954. Z. d. Aachener Geschv. 66—67/1954—1955, p. 377—387.
- Stadie, A.: Hamburgs Stromversorgung 1755—1873—1894. Drei historisch bemerkenswerte Jahre. Elektrizitätswirtschaft 54/1955, p. 351—354.
- Stamm, Otto: Zur karolingischen Königspfalz in Frankfurt a. M. Germania 33/1955, p. 391—400.
- Stöckl, R.: Die Entwicklung der Grazer Brauhäuser. Bl. f. Heimatk. 29/1955, p. 47—55.
- Stribrany, Vojtech: Príspevok k dejinám administrativy mesta Trenčína do r. 1870. [Adalék Trencsén város igazgatásának történetéhez 1870-ig.] Sb. arch. práci 6/1956, p. 51—104.
- Szaharov: Remeszlennoe proizvodstvo v gorodah Szevero-Vosztocnoj Ruszi XIV—XV vekov. [A kézműipari termelés az északkeleti-oroszországi városokban a 14—15. században.] VI 1955, 4. sz. p. 59—71.
- Szokolszkij, V. D.: Novoroszszijszkij Szovet rabocsih deputatov v 1905 godu. [A novoroszszijski Munkásküldöttek Szovjetje 1905-ben.] VI 1955, 12. sz. p. 76—86.
- Sztoklickaja—Tereskovics, V. V.: Problema tiranii v szrednevekovüh gorodah Itálii. [A tyrannis kérdése a középkori itáliai városokban.] VI 1955, 9. sz. p. 41—54.
- Tafelsky Otto: Zur Entstehungsgesch. der Chausseeverbinding Hamburg—Harburg Z. d. V. f. Hamburg. G. 43/1956, p. 78—104.
- Till, Rudolf: Gesch. der Wiener Stadtverwaltung in den letzten zweihundert Jahren. I. Teil. Handbuch d. Stadt Wien 1956, p. 283—321.
- Tremel, Ferdinand: Bruck a d. Mur. Bl. f. Heimatk. 29/1955, p. 78—92.
- Terse, René: Le développement de la fabrication des faux en France de 1785. à 1827 et ses conséquences sur la pratique des moissons. Annales. Économies, Sociétés, Civilisation. 10/1955, p. 341—358.
- Trutneva, A. F.: Kommunisztü Moszkvü — organizatorü szocialisticseszko szorevnovanija na masinosztroitelnih predprijatijah (1946—1947 gg.). [A moszkvai

- kommunisták — a szocialista munkaverseny szervezői a gépgyártó üzemekben, 1946—1947.] VI 1956, 1. sz. 45—57.
- Tscherne, Leopold: Aus der Grazer Stadtbilanz vom Jahre 1751. Bl. f. Heimatk. 29/1955, p. 56—61.
- Tschentscher, Horst: Die Entstehung der Hamburgischen Elbhoheit (1189—1482). Ein Beitr. z. Rechtsgesch. der Territorialgewässer. ZVHamburg. G. 43/1956, p. 1—48.
- Tymieniecki, Kazimierz: Organizacja rzemiosla wczesnośredniowiecznego a geneza miast polskich. [A középkori kézművesség szervezete és a lengyel városok keletkezése.] Studia wczesnośr. 3/1955, p. 9—86.
- Ugorov, I. F.: Bolsevikii vo glave vszeobscsej politiceszkoi sztacskoi rabocsih Moszkvü v oktjabre 1905 goda. [A bolsevikok a moszkvai munkások 1905. októberi általános politikai sztrájkjának élén.] VI 1955, 10. sz. p. 3—17.
- Ulbrich, Karl: Der Wiener Stadtplan von C. J. Walter (1750) und seine Stellung im Rahmen der Wiener Stadtvermessung. JVGWien 12/1955—1956, p. 166—181.
- Voronova, T. P.: Szocialno-ekonomiceszkie otnosenija i klaszszovaja borba v Lione v pervoi polovine XVII veka. [A lyoni gazdasági és társadalmi viszonyok és az osztályharc a 17. sz. első felében.] Szrednie Veka 1955, 6. köt. p. 254—267.
- Fragen des kommunalen Wappenwesens. 1. Die Wiesbadener Konferenz der Wappenreferenten der deutschen Bundesländer. II. Demandt K.: Grundsätze der kommunalen Heraldik. Der Archivar 9/1956, p. 297—302.
- Weigel, H.: Des Gießener Rentmeisters Balthasar Schranternbach Rechenschaftsbericht über seine Romreise von 1498. Mitt. d. Oberhessischen Geschv. N. F. 41/1956, p. 5—21.
- Neue Litteratur zur Wiener Verfassungs- u. Verwaltungsgesch. JVGWien 12/1955—1956, p. 251—264.
- Winkler, Erwin: Aus der Gesch. der technischen Entwicklung Dresdens. Heimatk. Bl. f. d. Bez. Dresden 1956, 12/13. p. 42—59.
- Winner, Gerhard: Die Verbauung der Wiener Klostergärten in josephinischer Zeit. JVGWien 12/1955—1956, p. 145—152.
- Winter, Ernst Karl: Wiener Frühchristentum. JVGWien 12/1955—1956, p. 7—83.
- Witzendorff, Hans Jürgen v.: Bremens Handel im 16. u. 17. Jh. Bremisches Jb. 44/1955, p. 128—174.
- Wowrzczyk, A.: Rola Warszawy w handlu s W. Ks. Litewskim i Rosja XVI w. [Varsó szerepe a litván nagyhercegséggel és Oroszországgal folytatott kereskedelemben a 16. században.] KH 63/1956, p. 43—57.
- Zatschek, Heinz: Die Handwerksordnungen der Stadt Wien aus den J. 1346—1430. MIÖG 63/1955, p. 1—40.
- Ism.*: *ÖsÜH* 3/1955, 699. — *DAEM* 12/1956, 236.
- Zbierski, Andrzej: Wczesnośredniowieczne górnictwo i hutnictwo w świetle materiałów z Grodziska łączyckiego. [Koraközépkori bányászat és kohászat a łączycsei vár ásatási anyagának tükrében.] Studia wczesnośr. 3/1955, p. 298—318.
- Ziolkowski, Janusz: Miedzynarodowe Targi Poznańskie w przeszlosci i obecnie. [A poznańi vásár a múltban és ma.] Przegląd Zachodni 11/1955, 5—6. sz. p. 161—222.
- Zorn, Wolfgang: Grundzüge der Augsburger Handelsgesch. 1648—1806. VSWG 43/1956, p. 97—145.

Összeállította: Fügedi Erik

КЭРЕК

1. kép. Buda nagypecsétjének 1292. évi lenyomata. Előlap

2. kép. Buda nagypecsétjének 1292. évi lenyomata. Hátlap

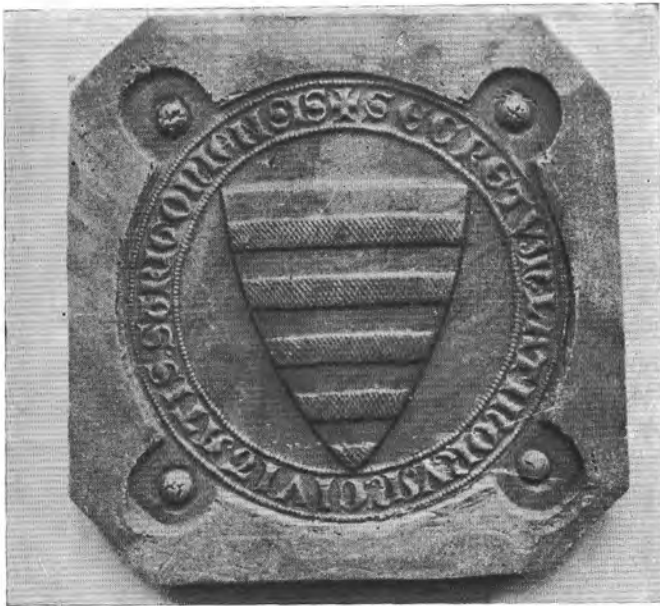
3. kép. Buda nagypecsétjének 1337. évi lenyomata. Előlap

4. kép. Buda nagypecsétjének 1337. évi lenyomata. Hátlap

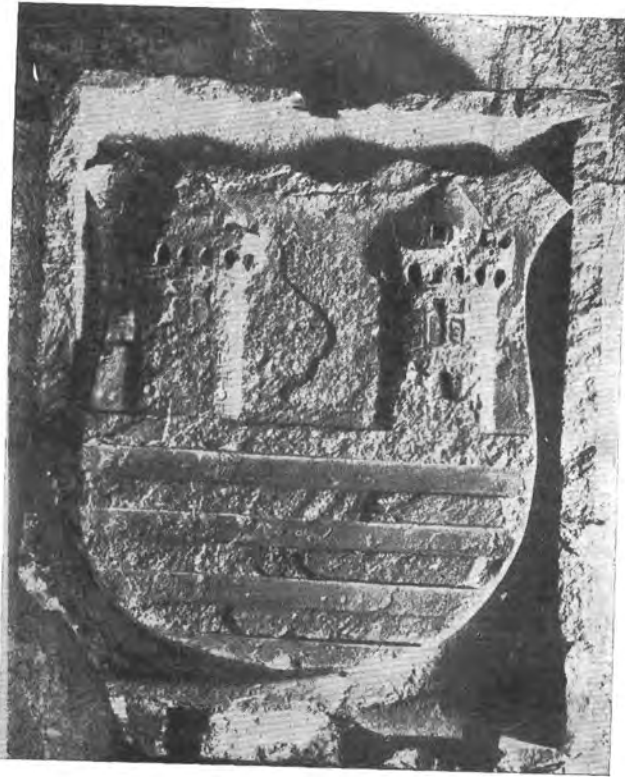
5. kép. Esztergom nagypecsétje. Előlap

6. kép. Esztergom nagypecsétje. Hátlap

7. kép. Buda titkospecsétje

8. kép. A budai titkospecsét ábrázolása kőcímmerbe vésve

9. kép. IV. Henrik császár bullájának hátlapja

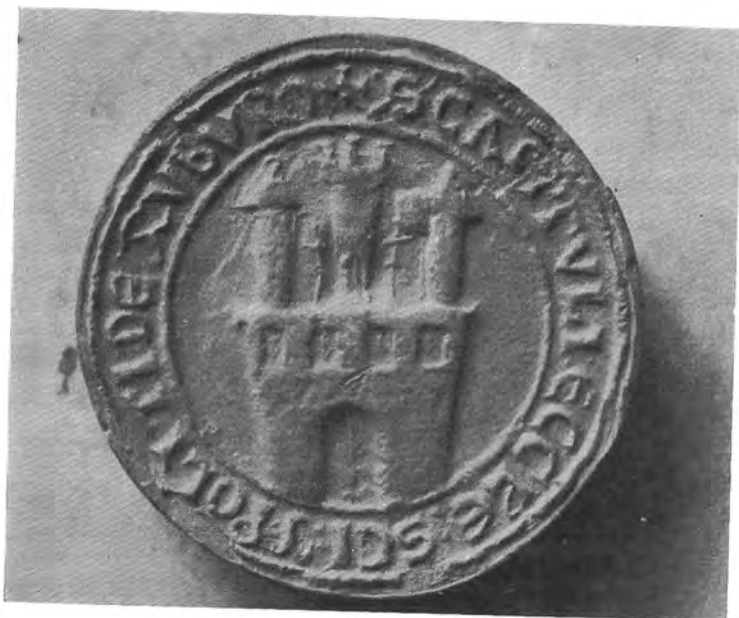
10. kép. II. András egyik friesachi típusú pénzének hátlapja

11. kép. Klosterneuburg város pecsétje

12. kép. A pozsonyi káptalan pecsétje

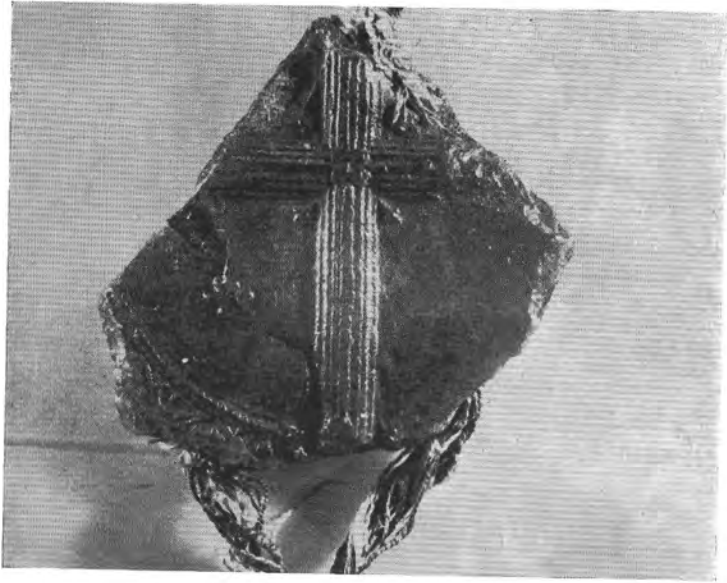
13. kép. A zabori konvent pecsétje

14. kép. Linz város pecsétje 1288-ból

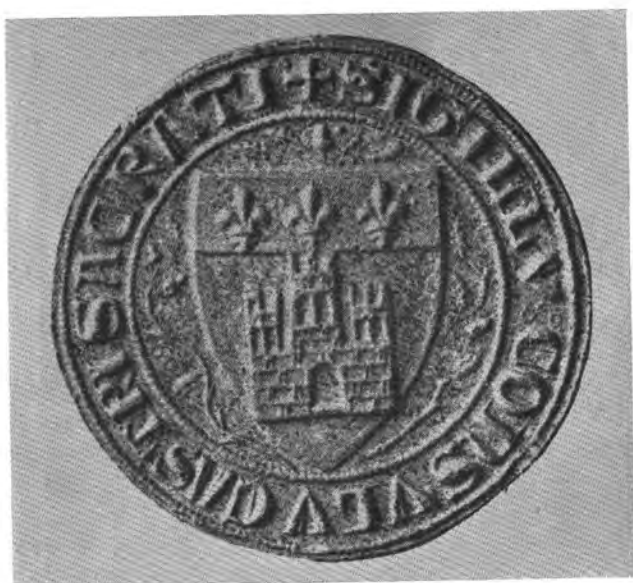
15. kép. Kun Erzsébet királyné 1273. évi pecsétjének hátlapja

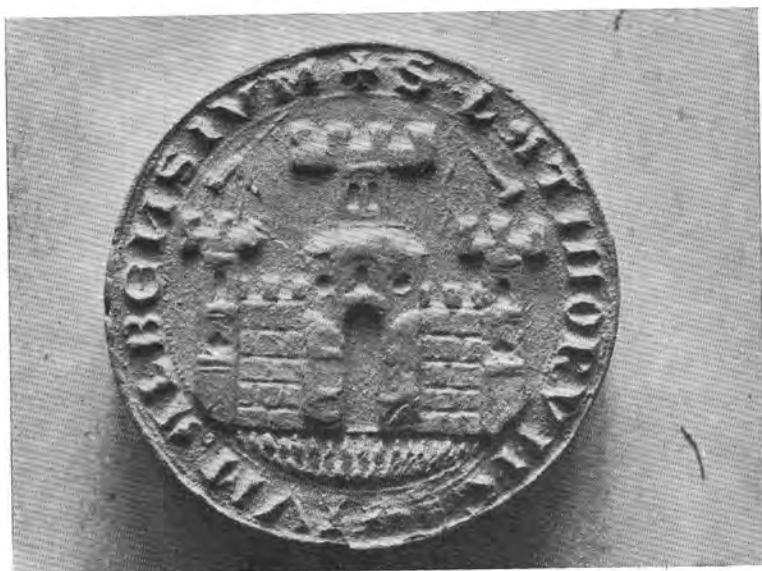
16. kép. Izabella királyné első pecsétjének hátlapja

17. kép. Izabella (itt Erzsébetnek nevezik) 1276. évi pecsétjének hátlapja

18. kép. Castelsagrat város pecsétje

19. kép. Székesfehérvár pecsétje

20. kép. Pest város nagyobb pecsétje

21. kép. Pest város kisebb pecsétjének ábrázolása kőbe vésve (Belvárosi templom)

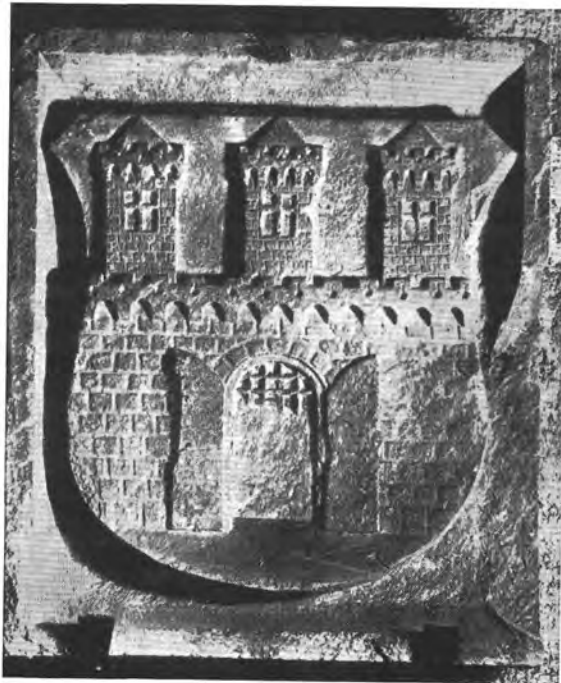
22. kép. Buda kisebb pecsétje

23—24. kép. Budai városi pénzek

25. kép. Prága XV. századi pecsétje

26. kép. Buda kisebb pecsétjének ábrázolása kőcímerbe vésve

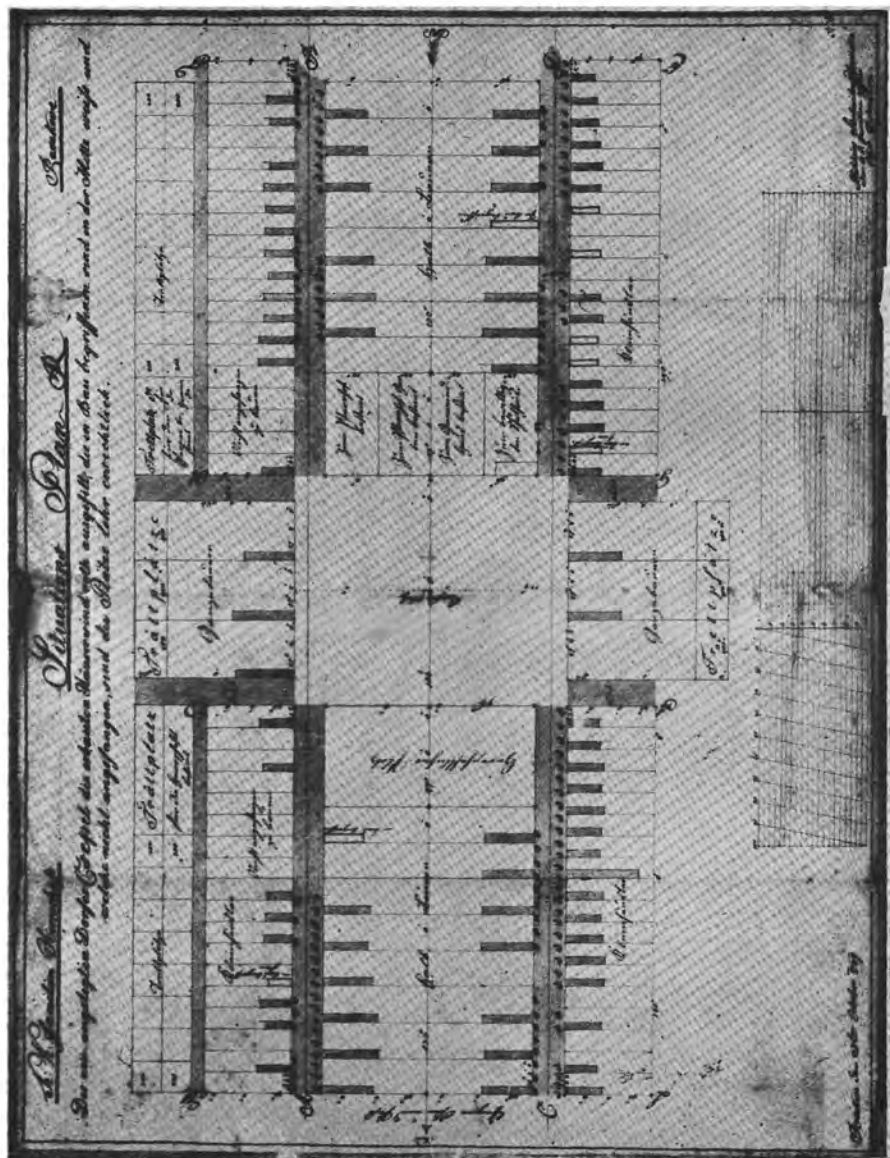

27. kép. Buda pecsétje a törökkorból

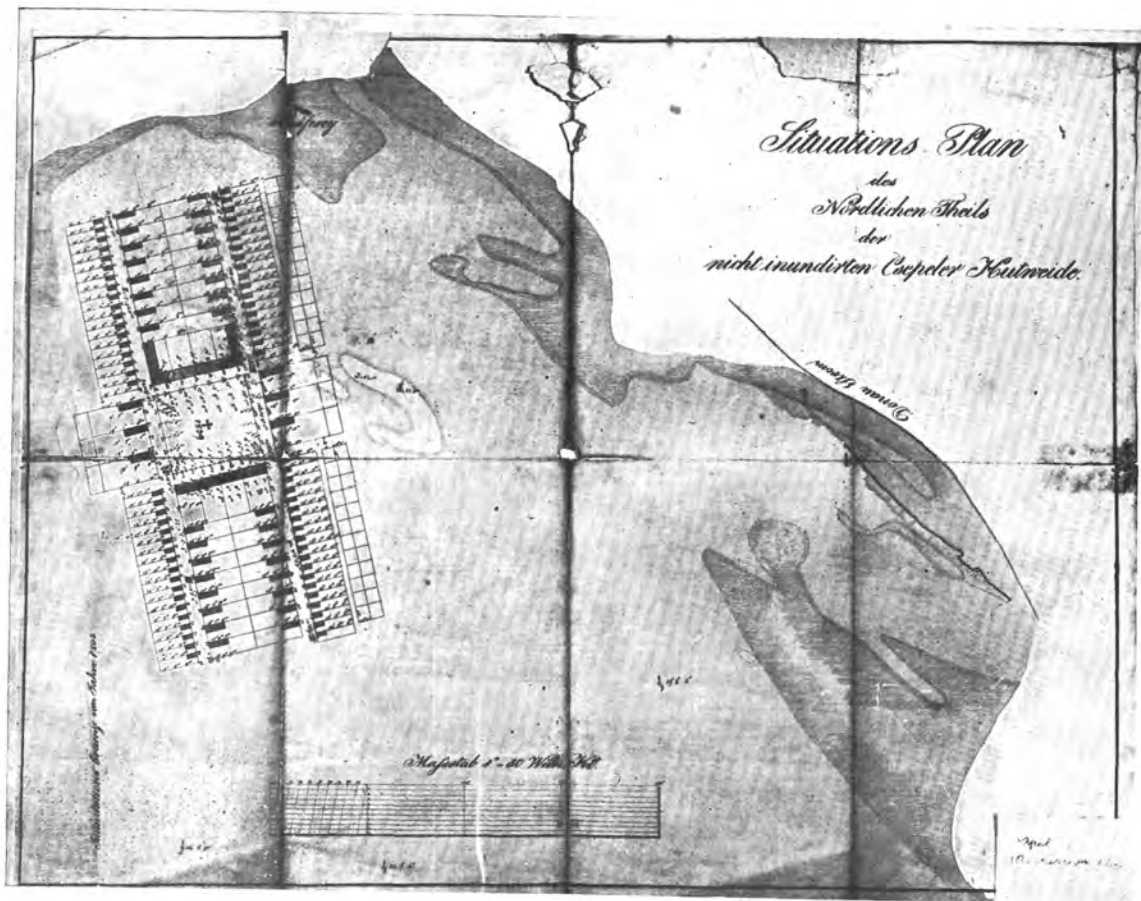
28. kép. Buda 1689. évi pecsétje

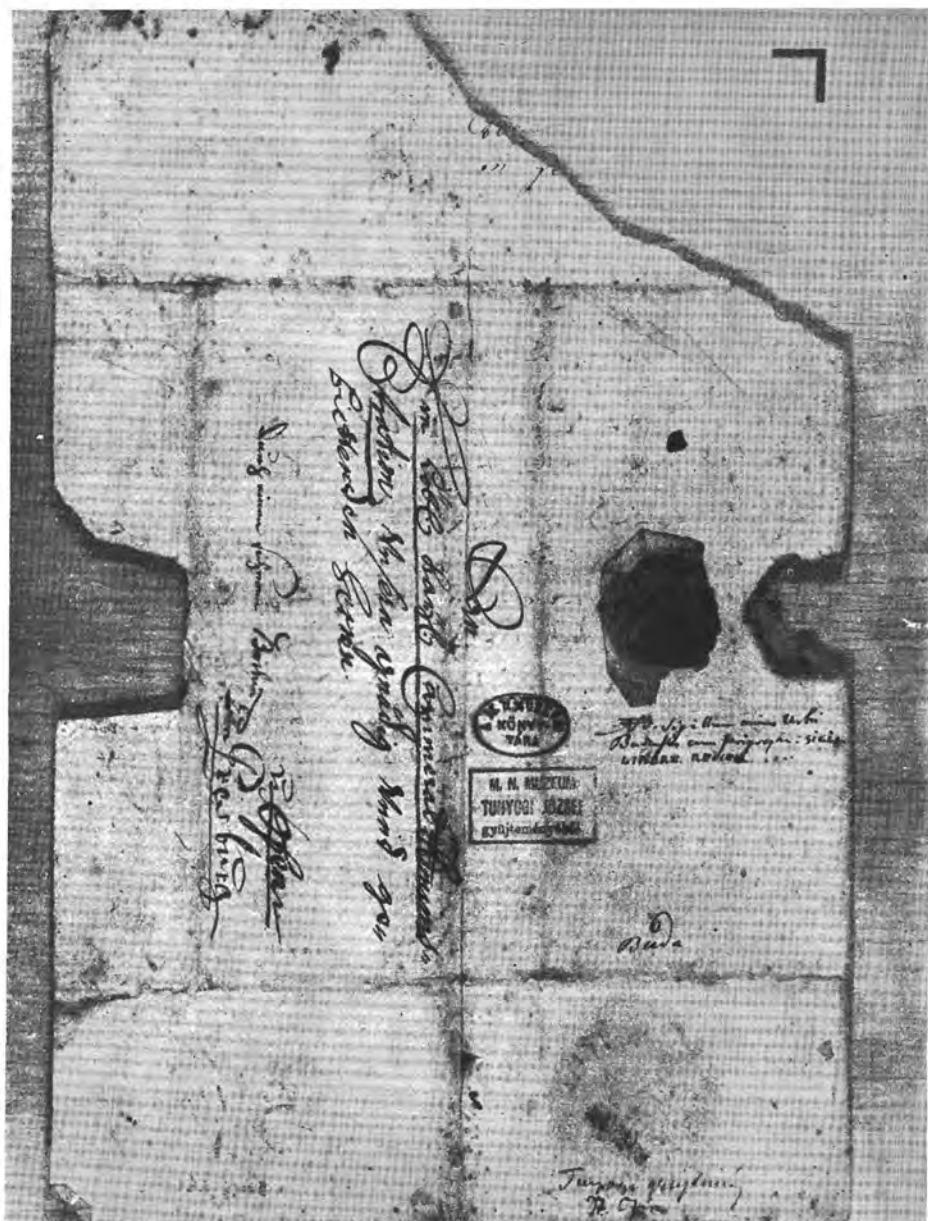
29. kép. Buda 1703. évi címere

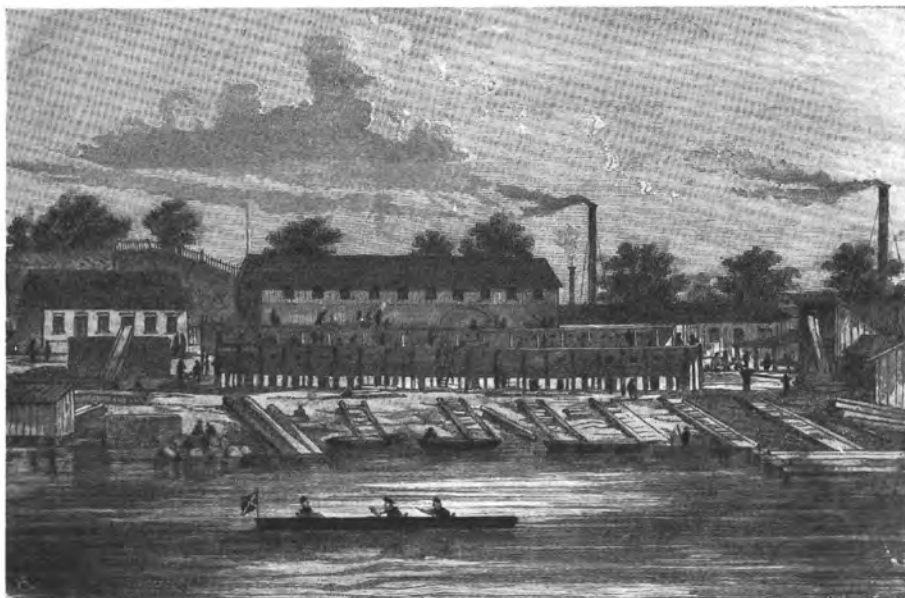
37. kép. Csepel áttelepítése az árvíz után, 1839. októberi állapot

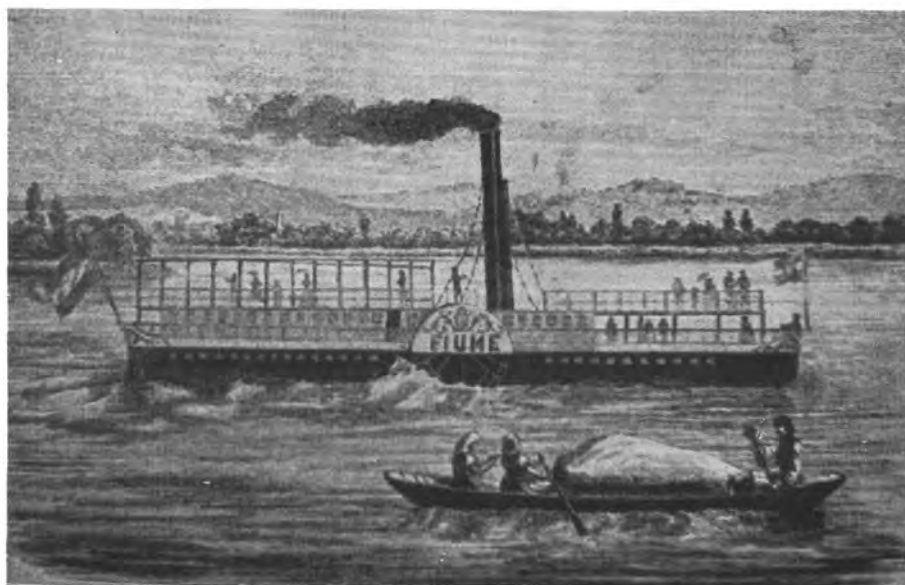
32. kép. Csepel felépítésének terve az árviz után

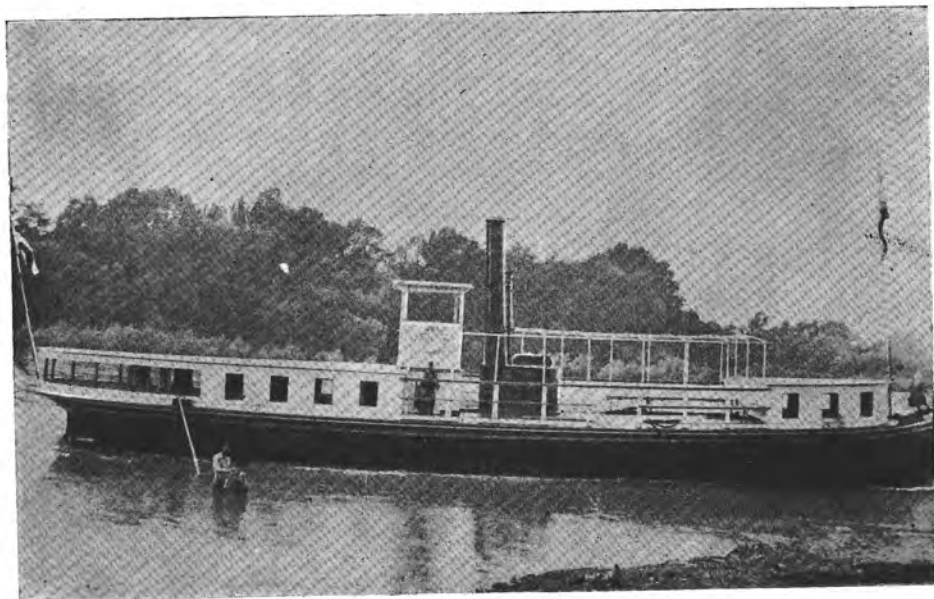
35. kép. Buda város 1685. évi levelének címlapja

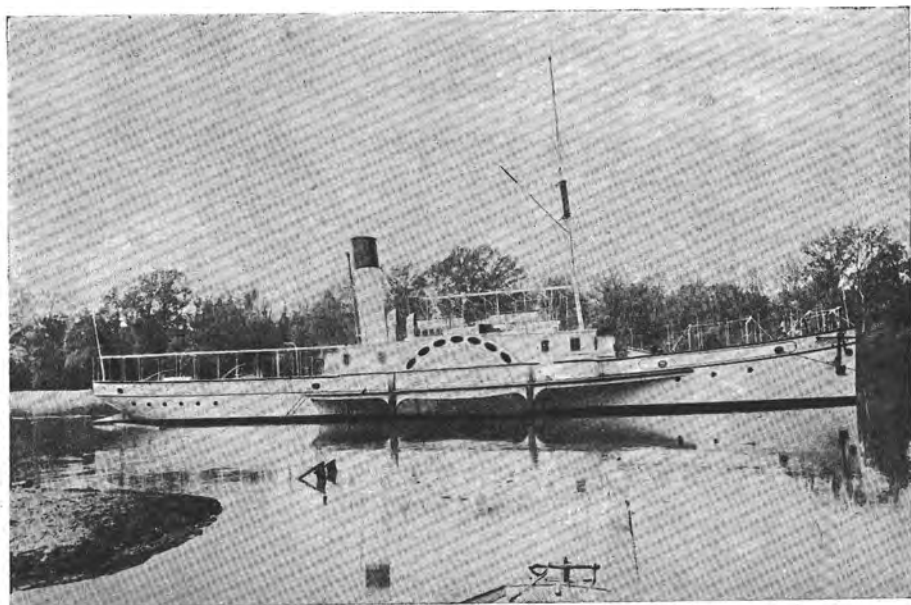
36. kép. A fiumei Stabilimento Technico újpesti fiókgyára 1866-ban

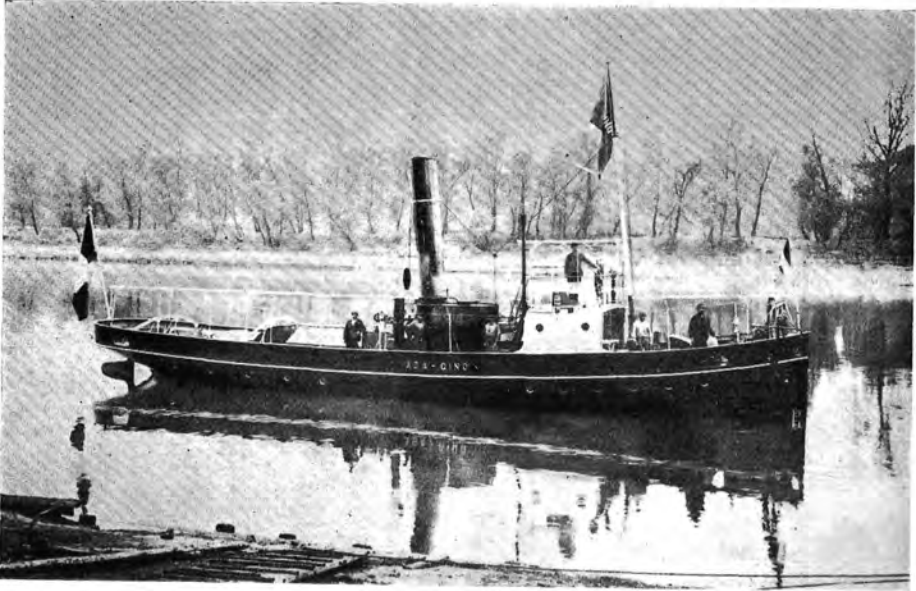
37. kép. A Fiume hajó (1867)

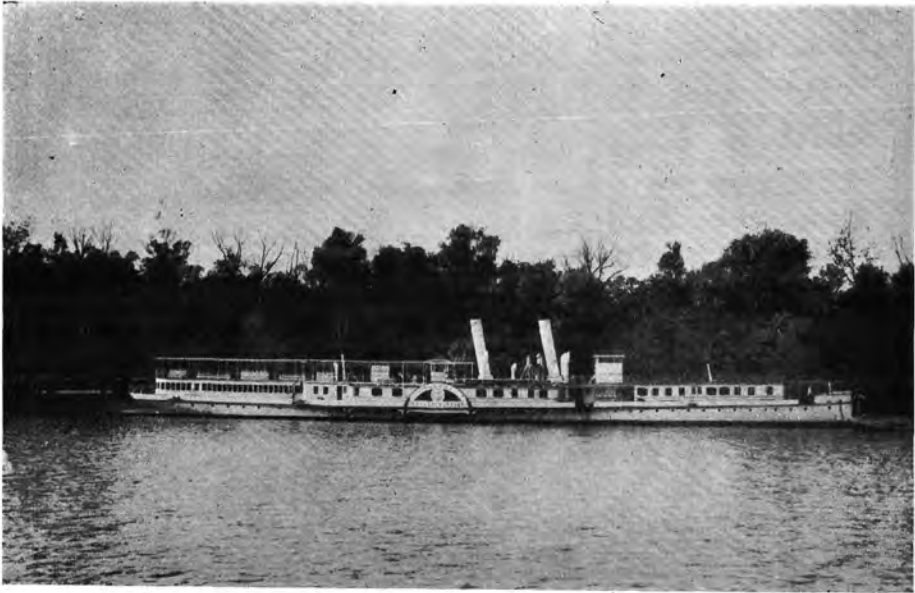
38. kép. Bombatér, dunai átkelő hajó. Épült 1874-ben a Schoenichen-hajógyárban

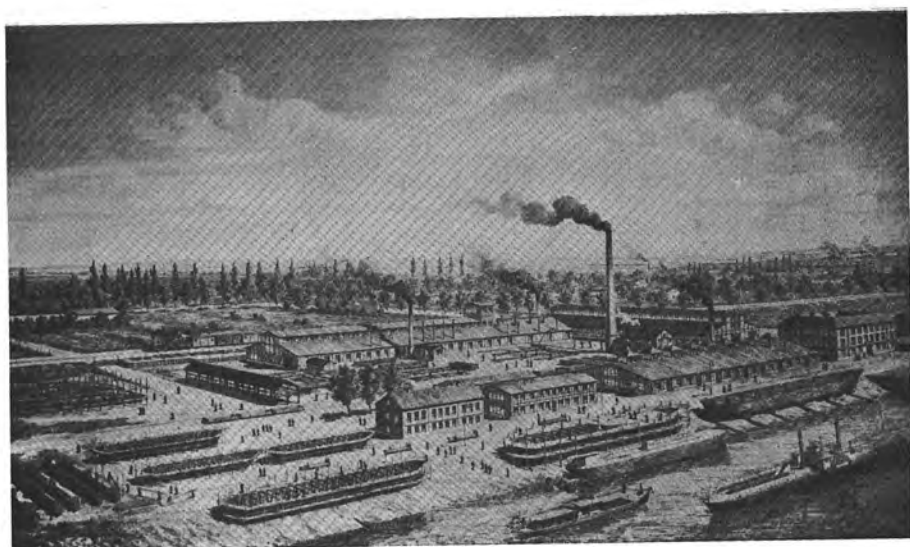
39. kép. Kerekes gőzös, görög megrendelő számára készült 1891-ben a Schoenichen—Hartmann-féle gyárban

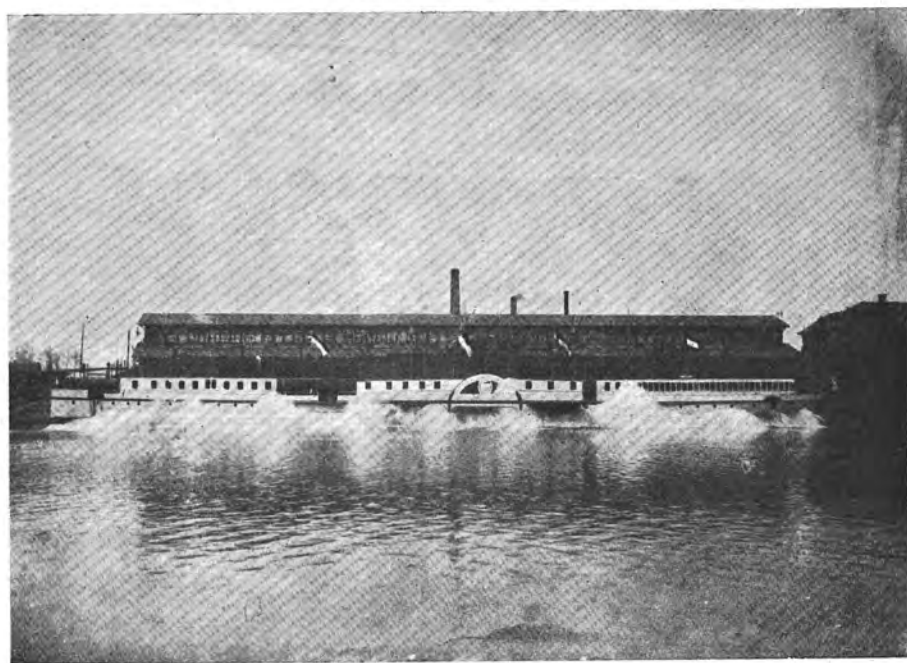
40. kép. Ada-Gino csavargőzös. 1893-ban készült görög megrendelő számára a Schoenichen—Hartmann-féle gyárban

41. kép. A Schoenichen—Hartmann-féle gyárban 1895-ben a MFTR részére épített személyszállító hajó

42. kép. A Schoenichen—Hartmann-féle egyesült hajó és gépgyár 1895-ben

43. kép. A Danubius—Schoenichen—Hartmann-féle egyesült hajógyárban készült hajó vízrebocsátása az 1890-es évek végén

